

ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN “OYĞANĞAN ZÉMİN 1” ADLI ROMANI
(İNCELEME-METİN-AKTARMA)

Yiğit SEYİS

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Özgür AY

Uşak

Haziran, 2019

ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN “OYĞANĖAN ZEMİN 1” ADLI ROMANI

(İNCELEME-METİN-AKTARMA)

Yiğit SEYİS

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Doç.Dr. Özgür AY

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran, 2019

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN OYGANGAN ZEMİN 1 ADLI ROMANI
(İNCELEME-METİN-AKTARMA)

Yiğit SEYİS

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019

Danışman: Doç. Dr. Özgür AY

Bu tezde günümüz Uygur Edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Abdurrahim Ötkür'ün "Oyğangan Zémin 1" adlı romanının Türk edebiyatına kazandırılmasının yanı sıra Uygurlar ve Yeni Uygur Türkçesi ve edebiyatı konusunda ülkemizde var olan sınırlı sayıdaki literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

Bu tezde Uygur edebiyatının önemli şahsiyetlerinden Abdurrahim Ötkür'ün tarihi romanı "Oyğangan Zémin 1" ilk olarak transkript edilmiştir. İkinci olarak Türkçeye tercüme edilmiş, son olarak da roman incelemesi yapılmıştır.

Tezin Giriş kısmında Uygur Türkleri, Uygur Türkçesi, Uygur edebiyatı, Abdurrahim Ötkür'ün hayatı hakkında bilgiler verilmiştir.

Tez dört ana başlıktan oluşmaktadır. İnceleme bölümünde Abdurrahim Ötkür'ün romancılığı ve romanları hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca roman teknik açıdan incelenmiştir.

İkinci bölümünde Arap alfabeli orijinal metin Latin alfabesine transkript edilmiştir.

Tezin üçüncü bölümde transkript edilen metin Türkçeye aktarılmıştır.

Son bölüme özel ad ve tarihle ilgili dizin hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkçesi, Abdurrahim Ötkür, Oyğangan Zémin, roman, inceleme.

ABSTRACT

ABDURRAHİM OTKUR'S OYGANGAN ZEMİN 1 NOVEL
(REVIEW-TEXT-TRANSLATE)

Yiğit SEYİS

Department of Turkish Language and Literature
Social Sciences institutes Uşak University, June, 2019

Advisor: Assoc. Prof. Özgür AY

In the thesis, Abdurrahim Otkur's novel "Oyganghan Zemin 1", which is one of the important names of modern Uighur literature, was brought into Turkish literature. In addition, it contributes to a limited number of literature in our country about the Uighurs and new Uighur Turkish and literature.

In this thesis, Abdurrahim Otkur's historical novel "Oyganghan Zemin 1" which is one of the important figures of Uighur literature, was transcribed first. Secondly it has been translated into Turkish and finally novel review has been made.

In the introduction part of the thesis, Folks are informed about the Uighur Turks. Uighur Turkish. Uighur literature and the knowledge about life of Abdurrahim Otkur

The thesis consist of four main subject. İn the review section. Abdurrahim Otkur's appromiation of the novel and information about novels are given. In addition, the novel was examined from a technical point of view.

In the second chapter, the original text in Arabic alphabet is transcribed to the Latin alphabet.

In the third part of the thesi, transcritized text was translated into Turkish. An index related to special name and date is prepared in the last section.

Key Words: Uighur Turkish, Abdurrahim Otkur, Oyganghan Zemin I, novel, review

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Yiğit SEYİS'in "Abdurrahim Ötkür'ün Oyğangan Zémin I (İnceleme-Metin-Aktarma)" adlı tezi 21/06/2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca, Yüksek Lisans tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ**İmza****Üye (Tez Danışmanı)**

:Doç. Dr. Özgür AY .....

Üye

:Pof. Dr. Alimcan İNAYET.....

Üye

:Dr. Öğr. Üyesi Erhan SOLMAZ.....

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet KARAYAMAN

ÖN SÖZ

Doğu Türkistan, makûs kaderinden asırlardır kurtulamamış, bir taraftan Rusya diğer taraftan Çin'in kısıkcı arasında sıkışarak hayat mücadelesi vermeye çalışmaktadır.

Doğu Türkistan, yüzölçümü itibariyle 1.828.418 kilometrekaredir. Doğu Türkistan; Tibet, İç Moğolistan ve Mançurya gibi Kızıl Çin müstemlekeri dâhil, bütün Çin topraklarının beşte birini teşkil etmektedir. Fakat zengin petrol yataklarına sahip olması ve son dönemlerde Çin-Rusya arasındaki enerji yakınlaşmalarının kesiştiği bölge olması sebebiyle bölgenin önemi daha da artmıştır.

Doğu Türkistan'daki Uygur Türkleri tarihleri boyunca pek çok kez bağımsızlık için başkaldırmışlardır. Bunların bir kısmında başarılı olmasalar da kurdukları devletler Çin ve Rus oyunlarıyla uzun süre hayatta kalamamıştır. Zengin bir tarihe sahip olan Uygurların doğal olarak edebi eserleri de bu zenginlikten nasibini almış bulunmaktadır. Uygurların nadide pek çok eseri bulunmaktadır.

Uygur Türklerinin en önemli şair ve yazarlarından biri olan Abdurrahim Ötkür'ün ikinci büyük romanı olan "Oyganğan Zemin 1" romanı bizlere o dönemde Uygur Türklerinin ne gibi zorluklarla karşılaştığını gözler önüne sermektedir. Aynı vahşet ve zulüm ibarelerinin günümüzde de yaşandığını göz önünde bulundurursak bu eserin bizim için değeri kat be kat artmaktadır.

Uygur edebiyatıyla ilgili çok fazla esere sahip olmadığımız bu dönemde böyle değerli bir eseri yüksek lisans tezi olarak çalışabilmem benim için büyük bir lütuftur. Öncelikle bu çalışmamı yaparken bilgi ve yardımlarını asla benden esirgemeyen, umutsuzluğa kapıldığım anlarda arkamda duran, beni teşvik eden hocam Doç. Dr. Özgür AY'a; engin birikimiyle bizlere her zaman ön ayak olan, kendisini tanımaktan şeref duyduğum sayın Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN'e; lisans ve yüksek lisans süresi boyunca her zaman desteğini esirgemeyen değerli dostum Erdem KUMSAR'a ve desteğini hiçbir zaman esirgemeyen kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Yigit SEYİS

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Yiğit SEYİS
Doğum Yeri ve Tarihi : Zonguldak/ 01.01.1990

Eğitim Bilgileri

2013- : Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Çağdaş
Türk Lehçeleri Bilim Dalı (3.72)
2008-2012 : Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı
(3,13)
2004-2007 : Paşabahçe Ahmet Ferit İnal Lisesi (76,49)
1997-2004 : Beykoz Çiğdem İlköğretim Okulu

Yabancı Dil Bilgisi

İngilizce : Orta Düzey
Rusça : Temel Düzey

İletişim

seyisyigit@gmail.com

05448232884

KISALTMALAR VE İŞARETLER

age.	: Adı geçen eser
agt.	: Adı geçen tez
agm.	: Adı geçen makale
yy.	: Yüzyıl
s.	: Sayfa
C.	: Cilt
vb.	: ve başkaları, ve benzerleri
ķ	: (kalın ünlülerden sonra)
ħ	: (hırıltılı h)
ñ	: ng (nazal n)
é	: e (kapalı e)
ğ	: g (kalın ünlülerden sonra)

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	v
ÖN SÖZ.....	vi
ÖZ GEÇMİŞ.....	vii
KISALTMALAR VE İŞARETLER.....	viii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: İNCELEME	26
1.1. ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN HAYATI VE EDEBİ ŞAHSİYETİ.....	26
1.2. ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN ESERLERİ	29
1.2.1. Şiirleri.....	30
1.2.2. Romanları	30
1.2.3. Dramaları.....	31
1.2.4. Makaleleri	31
1.2.5. Aktarmaları	32
1.3. ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN ROMANCILIĞI.....	32
1.4. "OYĞANĞAN ZEMİN" ROMANININ DEĞERLENDİRİLMESİ.....	33
1.4.1. Materyal Unsurlar	33
1.4.1.1. Roman Türü	33
1.4.1.2. Olay (Vaka) Örgüsü.....	34
1.4.1.3. Anlatıcı ve Bakış Açısı	37
1.4.1.4. Şahıs Kadrosu.....	39
1.4.1.4.1. Başkarakter	40
1.4.1.4.2. Kart Karakterler	42
1.4.1.4.3. Norm Karakterler	46
1.4.1.4.4. Fon Karakterler	50
1.4.1.5. Mekân.....	59
1.4.1.5.1. Açık Mekân.....	59
1.4.1.5.2. Kapalı Mekân	61
1.4.1.6. Zaman	62
1.4.1.7. Dil ve Üslup.....	65
1.4.1.7.1. Kelime Kadrosu.....	65
1.4.1.7.2. Cümle Yapısı	66
1.4.1.7.3. Atasözleri ve Deyimler	67

1.4.1.7.4. İkilemeler	69
1.4.1.7.5. Anlatım.....	70
1.4.1.7.6. Edebi Sanatlar	70
1.4.1.7.6.1. Betimleme.....	70
1.4.1.7.6.2. Benzetme	71
1.4.1.7.6.3. Kişileştirme	72
1.4.1.7.6.4. Tekrir	72
1.4.2. Teknik Unsurlar	72
1.4.2.1. Tasvir (Betimleme) Tekniği.....	72
1.4.2.2. Montaj Tekniği.....	74
1.4.2.3. Diyalog Tekniği	77
2. BÖLÜM: AKTARMA	79
2.1. TRANSKRİPSİYONLU METİN	79
2.2. AKTARMA.....	401
2.3. ORJİNAL METİN.....	696
3. BÖLÜM: DİZİN.....	951
3.1. ÖZEL AD DİZİNİ.....	951
3.2. TARİH DİZİNİ	974
DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	976
KAYNAKÇA	978

GİRİŞ

Uygur Adı ve Anlamı

Uygur etnik adı, ilk olarak 716 yılında Bilge Kagan yazıtında Uygur İltiberi'nin adıyla geçmiştir.¹ Ayrıca Uygur adına Karabalgasun, Şine-Usu, Tez II, Suci, İyme I ve Şivet-Ulan yazıtlarında da rastlamaktayız.² Uygur adına Çin kaynaklarında *Hui-ho*, *Wei-ho*, *Wei-wu* gibi farklı şekillerde rastlanmıştır. Ayrıca Pelliot yazmalarında 787-843 yılları arasında Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporlarıyla Uygur adı Tibetçe *Ho-yo-hor* şeklinde transkript edilmiştir.³

Uygur adının anlamı hakkında 20. yüzyıldan beri tarihçiler çeşitli yorum ve çıkarımlarda bulunmaktadır.⁴

Uygur adının manası hakkında “şahin gibi hızlı hücum eden, orman halkı”, “çukur” ve Nemeth'e göre ise “takip etmek”ten” türemiş olduğu anlatılmaktadır. Genellikle Uygur adının **Uy+gur** şeklinde geliştiği söylenmiştir.⁵

20. yüzyılın ilk evrelerinde Radloff “Kutadgu Bilig” için yazdığı ön sözde şöyle söylemiştir: Allah'a iman etmek için akrabaları ve ailesi ile savaşmak mecburiyetinde kaldı. Savaşta kimileri ona destek verirken kimileri de ona karşı durdu. Yenilenler yenildikten sonra ona boyun eğdi. O, savaşçularına ödül verip birliğe katılanlara “Uygur” adını verdi. Bu isim “işbirliği yapanlar”, “birleşenler” anlamına geliyordu.⁶

Ebulgazi'nin “Şecere-i Türk” adlı kitabında “Uygur” adının anlamını hakkında şöyle bir ifade kullanmaktadır:

¹ Sadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, (Ankara: Akçağ Yayınları,.) s. 11.

² Gömeç, *age.*, s. 11-12.

³ Gömeç, *age.*, s. 12.

⁴ Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türkleri'nin Edebiyatı*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998), s. 1.

⁵ Gömeç, *age.*, s. 13.

⁶ Kaşgarlı, *age.*, s. 1.

Oğuz Kağan onlara “Uygur” diye ad vermiştir. Bu Türkçe kelime olup onun manası “itaat edici” demektir[...]⁷

Kaşgarlı Mahmut’un değerli eseri Divan-ı Lügat’it Türk’te Uygur adıyla ilgili değişik bir görüş bulunmaktadır:

“Zulkarneyn Uygur iline yakınlaştığında Türk kağanı ona karşı koymak için 4.000 kişiyi göndermiştir, onların kalpaklarının kanatları şahin kanadına benziyordu. Oku ön tarafa nasıl atıyorsa, arkasına da öyle maharetle atıyordu. Zulkarneyn bunlara şaşırmış ve “inanzhozhorend bunlar başkalarına muhtaç olmadan kendi yiyeceğini kendisi bulabilir insanlar imiş, onlar avcılığı iyi bilir, ne zaman isterlerse av yapabilir” demiş. Kaşgarlı Mahmut “Hozhorend” kelimesinin ses değişikliğiyle Türkçede h’nin h’ye, “h”nin “y”ye ve “h”nin bazen “ğ”ye değişeceğinden “hozhor” kelimesinin “Uygur” diye telaffuz edilmeye başladığını vurgulamıştır.⁸

Çinlilerin tarihi kaynaklarında bazı görüşler mevcuttur: “Yuvenhi’nin 4-yili (miladi 809 yılı) ay tengride bolmuş kutluğ Bilge Kağan (ay ilahından türemiş çok kabiliyetli kağan) elçi göndererek milletin adını bundan sonra “Şunkar gibi pervaz edici” manasını taşıyan “uygur” kelimesi ile ifade etmeyi bildirmiştir. (“eski Tang name”) (195-çıld)⁹

Uygurlar

Çinlilerin tarihi kaynaklarına göre Uygur Türkleri ilk devirlerde, günümüzde Çin’in Huangho (Sarı Irmak) nehrinin kuzey kesiminden başlayıp Kansu (Gensu), Çinhey ve Şensi eyaletlerini içine alarak Tarım nehrinin kuzey kesimlerine kadar olan alanda yaşamaktaydı. M.Ö. III. yüzyılda Orhun ve Selenge nehirleri arasındaki alana çekilmişlerdir.¹⁰

⁷ Kaşgarlı, *age.*, s. 2.

⁸ Kaşgarlı, *age.*, s. 2.

⁹ Kaşgarlı, *age.*, s. 2.

¹⁰ Kaşgarlı, *age.*, s. 4.

MÖ. 220’de Hun Türkleri burada çok güçlü bir devlet teşkilatı oluşturmuştur. Uygur Türkleri de Hun İmparatorluğu’nun oluşturduğu bu birliğe katılarak önemli rol oynamışlardır.¹¹

Hun devletinin zayıflaması sonucunda Uygurlar, Kuzeydoğu Asya’da Selenga nehrinin batısından başlayıp Yenisey nehrine kadar uzanan alana yerleşirler. Juan-Juanlarla savaşmış güneyde küçük bir devlet kurarlar. Fakat, devletin ömrü kısa olur. Uygurlar, yarım asır sonra zayıflamaya başlar ve 606 yılında Göktürk Devleti’nin idaresine girerler.¹²

Göktürk İmparatorluğunun içeriden ve dışarıdan gelen etkilerle ikiye ayrılmasından sonra Uygurlar 627 yılında Karluk, Basmil, Dokuz Oğuzları yanlarına çekip 50 bin kişilik bir ordu oluşturmuş ve 744 yılında Uygur Devletini kurmuşlardır.¹³

Kırgızların saldırısıyla 840 yılında Uygur devleti yıkılır. Devletin yıkılmasından sonra Uygurlar gruplar halinde batıya ve güneye ilerlerler. En büyük kısmı Tarım Havza’sına yerleşip Hoço-Uygur Devletini kurar, diğer kısmı Karluklarla ve Çinlilerle karışır. Uygur Hakanlığına bağlı olan Karluklar, Doğu Türkistan’ın batısında bulunuyorlardı. Yedi Su bölgesinde Balasagun merkezli bir devlet kurmuşlardır. Bazı Türk boyları ile bir olan Karluklar, Karahanlı Devleti’nin kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Karahanlıların ilk hükümdarı olan Bilge Kül Kadir Han zamanında başkent Kaşgar’a taşındı. Karahanlılar Satuk Buğra Han zamanında İslamiyeti resmi din kabul ettiler. Bu andan itibaren Türkler gruplar halinde İslamiyeti resmi din kabul etmeye başladı. Bu durum Türk tarihini şekillendiren önemli olaylardan biri olmuştur.¹⁴

Uygurlar Karahanlılar devrinde kültür ve edebiyat anlamında altın çağlarını yaşamıştır. Yusuf Has Hacip’in kaleme aldığı Kutadgu Bilig ile Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ı Lugat-it Türk eserleri bu zamanda yazılmıştır.¹⁵

¹¹ Kaşgarlı, *age.*, s. 4.

¹² Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984), s. 149.

¹³ Kaşgarlı, *age.*, s. 5.

¹⁴ Özgür Ay, “Abdurrahim Ötkür’ün “İz” Romanı(İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007), s. XXVI

¹⁵ Kaşgarlı, *age.*, s. 8.

Sonraki yıllarda Doğu Türkistan sahası Moğol ayaklanmaları ve istilasına maruz kalır. 1209 yılında Cengiz Han Doğu ve Batı Türkistan'ı istila etmiştir. Cengiz Han öldükten sonra Moğol devleti dörde ayrılmış ve oğulları arasında paylaştırılmıştır. Doğu Türkistan toprakları Cengiz Han'ın büyük oğlu Çağatay'a düşmüştür. Sonrasında gelişen olaylar neticesinde XV-XVI. yüzyıllarda bölgenin bir bölümünün kontrolü Moğollar ve Çinlilerin eline geçmiştir.¹⁶

Mançular Oyrat Moğol devletini parçaladıktan sonra 1759 yılında Doğu Türkistan'ı işgal etmişlerdir.¹⁷

Doğu Türkistan'ın tüm şehirlerinde 1863 yılında Mançu-Çin İstilasına karşı ayaklanmalar olmuş, bu ayaklanmalar sonucunda 1863 yılında 14 yıl hüküm sürecek Yakup Bey önderliğinde Doğu Türkistan İslam Devleti kurulmuştur. Bu devlet Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve İngiltere tarafından resmi olarak tanınsa da 1877 yılında Mançu-Çin İstilasınca yıkılmıştır.¹⁸

Mançu-Çin komutanı Zou Zongtang tarafından 1884 yılında işgal edilen Doğu Türkistan'a "Yeni Toprak" anlamına gelen "Şiñcañ" ya da "Sinkiañ" adı verilmiştir. İkinci Mançu-Çin istilasından sonra 300 binden fazla Uygur intikam alınma korkusuyla Rusların elinde bulunan Batı Türkistan'a göç etmiştir.¹⁹

Uygurlar ve diğer Türk boyları önceki önceki devirlerde olduğu gibi bu yüzyılda da bağımsız ve özgür yaşamak adına Mançu-Çin yönetimine karşı sık sık ayaklanmışlardır.²⁰

1911 yılına kadar devam eden Mançu-Çin İstilasını, aynı yıl sona ermiş ve Çin'de cumhuriyet rejimi ilan edilmiştir. Doğu Türkistan'ı idare eden vali genel valiler, Çin'deki karışıklıktan faydalanıp kendi bildikleri gibi Doğu Türkistan'ı idare etmeye başlamışlardır. Doğu Türkistan'ı 1911-1944 yılları arasında sırayla Yañ-Ziñ-Şin, Ciñ-Şu-Rin, Şiñ-Şi-Sey ve Wu-Cuñ-Şin adlı genel valiler yönetmiştir. Genel

¹⁶ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dili*, (İstanbul: Cem Yayınları, 1992), s.270-271.

¹⁷ Kaşgarlı, *age.*, s. 10.

¹⁸ Kaşgarlı, *age.*, s. 10.

¹⁹ Kaşgarlı, *age.*, s. 10-11.

²⁰ Kaşgarlı, *age.*, s. 11.

valilelerin haksız, usulsüz davranışlarına dayanamayan Uygurlar, Ciñ-Şu-Rin ve Wu-Cuñ-Şin'e karşı iki kez ayaklanmışlardır.²¹

Hoca Niyaz Hacı önderliğinde 1931 yılında başlayan milli kurtuluş mücadelesi sonucunda 1933 yılında Doğu Türkistan'da milli bir hükümet kuruldu. Kaşgar'da 12 Kasım 1933 tarihinde kurulan bu hükümetin cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı, başbakanlığına Sabit Damolla getirilmiştir. Bu hükümet Çin-Rus işbirliğiyle kısa sürede dağılmıştır.²²

1944 yılında gerçekleşen en önemli olay Gulca, Altay ve Çöçek'te meydana gelen "Üç Vilayet İnkılabı"dır. Bu olayın sonucunda Doğu Türkistan bağımsızlığını 1944 yılında üçüncü kez ilan eder. 5 yıl hüküm süren bu devlet Çin-Rus işbirliği ile yıkılır. Bu cumhuriyetin kurucularından Ahmetcan Kasımî ve arkadaşları suiskasta uğramışlardır.²³

1949'da Komünist Çin'in egemenliği altında giren Doğu Türkistanlılar, en zorlu, en kötü günler geçirmeye başlar. 1949-1976 yılları arasında ortaya çıkarılan "Kültür Devrimi", Doğu Türkistanlıları asimile etmeyi amaçlar. Bu doğrultuda 1955 yılında Doğu Türkistan'ın tamamına "Şincan Uygur Otonom Bölgesi" adı verilir.²⁴

Mao'nun 1976 yılında ölümünden sonra yönetimi eline geçiren "Dörtlü Çete" döneminde geçmişe nazaran Doğu Türkistan'a uyguladığı siyaseti serbest bırakmıştır. Bu serbestlik ekonomi, kültür, din ve seyahat alanında gerçekleşmiştir.²⁵

Rusya 1949'dan 1963 yılına kadar Kızıl Çin'i 26 milyona yakın insanı öldürmekle suçlamıştır. Mao'nun ölümünden sonra göreve gelen yeni hükümet 1979 yılında "Kültür Devrimi" esnasında yapılan hatalar ve yanlışları izah edip, Türklere yapılan acımasızlıkları gözler önüne sermiştir.²⁶

²¹ Kaşgarlı, *age.*, s. 11.

²² Kaşgarlı, *age.*, s. 11.

²³ Hülya Kasapoğlu Çengel, "Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I" (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 21.

²⁴ İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan'da Kızıl Çin Vahşeti*, İstanbul, 1970, s. 15.

²⁵ Kasapoğlu Çengel, "Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I", (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000), s. 22.

²⁶ Sadettin Gömeç, "Uygur Türkleri ve Tarihi ve Kültürü", (Ankara: Akçağ Yayınları, tarihsiz), s. 83.

Urumçi'de 1988 yılında Türk üniversite öğrencileri tarafından başlatılan hareket, rejime ve büyük Çin'e karşı oluşturulan Pan-Türkist hareketler olarak değerlendirilmiştir. Doğu Türkistan'ın çoğu bölgesinde Çin zulmüne karşı ayaklanmalar başlamıştır. Bu olaylarda yaklaşık 13 bin kişi tutuklanmıştır. Kaşgar'a bağlı Aktu ilçesinin Barın köyündeki halkı Çinli askerler kurşuna dizmiş, binlerce Türk öldürülmüştür. Bu süreçte birçok yazar ve milliyetçi ya öldürülmüş ya da tutuklanmıştır. Kaşgar'da 8 Mart 1992'de meydana gelen olaylar sonucunda birçok insan tutuklanmış, sayısı net olmayan Türk de idam edilmiştir.²⁷

Günümüzde Uygur Türkleri Çin'e bağlı olarak yaşamakta ve siyasi baskı, ekonomik sömürü, kültürel asimilasyon ve aşağılanmaya maruz bırakılmaktadır. Uygur Türklerinin Çin'e karşı yaptığı her direniş kanlı şekilde bastırılmaktadır ve Uygurlar, Çinileştirme politikasına maruz kalmaktadır.²⁸

Yeni Uygur Türkçesi

Günümüzdeki Uygur Türkçesi, Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinden gelişip meydana gelmiştir. Yeni Uygur Türkçesi Çağatay Türkçesinin devamı niteliğindedir. Müşterek Orta Asya Türkçesi olan Çağatay Türkçesi, Uygur Türkleri tarafından 1930'lu yıllara dek Uygurlar tarafından yazı dili olarak kullanılmış, sonrasında Ürumçi ağız yazı dili haline getirilmiştir. Uygur ağızları Doğu Türkistan'da üç kısma ayrılır. 1. Merkezî ağız grubu (Ürumçi, Kumul, Turpan, İli, Kaşgar-Atuş, Tarım ağızları). 2. Hoten ağız grubu (Guma, Karikaş, Elçi, Lop, Keriye ağızları). 3. Lopnor ağız grubu (Döñkotan, Kara ve Miren ağızları). Lopnor ağızı dudak uyumu açısından Kırgız Türkçesine benzemekte ve arkaik hususiyetler göstermektedir.²⁹

Yeni Uygur Türkçesi Ağızları

Merkezî Ağız

²⁷ Gömeç, *age.*, s. 83.

²⁸ Erkin Alptekin, "*Doğu Türkistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi*", (Yeni Türkiye (Türk Dünyası Özel Sayısı II), s. 1386.

²⁹ Hülya Kasapoğlu Çengel, *Çağdaş Türk Edebiyatları II*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2013), s. 142.

Bu ağız ile edebî dil arasındaki fark Lopnur ve Hoten ağızları gibi çok değildir. Bu ağzın merkezi Urumçi şehridir ve burası Şincan Uygur Muhtar Bölgesinin başkentidir. Önceden İdikut Uygur devletinin başkenti olan Urumçi bundan dolayı merkezi ağız olmuş, Çağatay Uygurcasının edebi dili bu ağzı temel alıp şekillenmiştir.³⁰

Lopnur Ağzı

Tarım nehrinin alt kesiminden orta kesimine kadar olan yerdeki halkın (Lopnur) büyük bir kısmını oluşturan ve Kara Koşunlular da denilen halkın ağzıdır. Bu ağız, kelimenin birinci ve ikinci hecelerindeki /a/ ve /e/ seslerinin daralmaması, kelimenin birinci hecesindeki /o-u/ seslerinin, sonraki hecelerdeki vokallere olan dudaklaştırma etkisinin ve ayrıca asimilasyonunun güçlü olması gibi özellikleri Çağdaş Uygurcanın edebî dilinden biraz farklıdır. Bu bakımdan Lopnur ağzı, diğer Türk lehçelerine, özellikle Kırgızcaya daha yakındır.³¹

Hoten Ağzı

Şincan Uygur Muhtar Bölgesinin güney batısındaki Hoten, Niye, Çiriye, Kiriye, Lop, Guma nahiyelerinin yerel ağızlarını içine alır. Bu ağız, Hakaniye dilinin bazı özelliklerini koruması, ünlü ve ünsüzlerin değişme hadiselerinin çok olması ve fiil tabanlarının sonuna da -ğak, -qak, -geke, -ğuluk, -quluk, -güllük, -küllük, -lığ, -lik gibi eklerin ve isim fiillerin cümlede yüklem olarak kullanılması gibi özellikler bakımından diğer ağızlardan ayrılmaktadır.³²

Erkin Emet Uygur ağız alanını şu şekilde tasnif etmiştir³³:

1. Merkezî Ağız grubu:

Ürümçi ağzı

Kumul ağzı

Turpan ağzı

İli ağzı

Kâşgar-Atuş ağzı

³⁰ Ahmet Bican Ercilasun, “*Türk Lehçeleri Grameri*”, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2007), s. 362.

³¹ Ercilasun, *age.*, s. 362.

³² Ercilasun, *age.*, s. 362.

³³ Erkin Emet, *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2008), s. 66.

Tarım ağızı

2. Hoten Ağız grubu:

Guma ağızı

Karikaş ağızı

Elçi ağızı

Lop ağızı

Keriye ağızı

3. Lopnor Ağız grubu:

Döñkotan ağızı

Kara ağızı

Miren ağızı

Transkripsiyon Alfabeti

Yeni Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan'da Arap alfabeti, Kazakistan'da ise Kiril alfabeti bir yazı dili olarak varlığını sürdürmektedir.³⁴ Doğu Türkistan'da Arap alfabetiyle yazılan Yeni Uygur Türkçesinde 32 sese karşılık 32 işaret kullanılmaktadır. Bu işaretler şunlardır.

ا ئا	(Aa)
ه ئه	(Ee)
ب	(Bb)
پ	(Pp)
ت	(Tt)
ج	(Cc)
چ	(Çç)
خ	(Xx)
د	(Dd)
ر	(Rr)
ز	(Zz)
ژ	(Jj)
س	(Ss)
ش	(Şş)

³⁴ Türklerin kullandığı alfabe ve yazı sistemleri ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Ahmet Bican Ercilasun, "Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri", (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996)

غ	(Ġġ)
ف	(Ff)
ق	(Qq)
ك	(Kk)
گ	(Gg)
ڭ	(ñ)
ل	(Ll)
م	(Mm)
ن	(Nn)
ھ	(Hh)
وئو	(Oo)
ؤئو	(Uu)
ۆئو	(Öö)
ۇئو	(Üü)
ڧ	(Vv)
بئب	(Éé)
ىئى	(İi)
ي	(Yy)

Uygur Edebiyatı

Ötüken Uygur devleti zamanında dikilen yazıtlarla Uygur edebiyatı başlar. Çok fazla olmayan bu anıtlar Göktürk devletinden kalmış olan Orhun yazıtları gibi çoğunlukla kağanın yaptığı icraatleri ve savaşta gösterdiği kahramanlıkları anlatan birer tarihi vesika özelliğindedir. Şine Usu yazıtları bu yazıtlar arasında en önemli olanıdır. Bu yazıt daha çok göçebe ve şamanist bir toplumun izlerini taşır. Koço Uygur devleti zamanından kalma Uygur edebiyatı eserlerinin büyük çoğunluğu Budizm, Manihaizm ve biraz da Hristiyanlık gibi dinlerin etkisiyle oluşturulmuştur.³⁵

İslamiyetin kabul edilmesinden sonra ortaya çıkan ilk büyük eser Türk bilgini olan Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lügati't Türk adlı eseridir. Bu eseri Yusuf Has Hacip'in Kutadgu Bilig adlı eseri takip eder. Çağatay edebiyatı şairlerinin hepsi Çağatayca'nın yanında Farsça şiirler de yazmıştır. Çağatay edebiyatının en önemli ve

³⁵ Gülzade Tanrıdağlı, *Çağdaş Uygur Romanı (20. Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996), s. 12.

büyük şairi ve yazarı Ali Şir Nevayi'dir. Çağatay edebiyatı Ali Şir Nevayi ile en yüksek mertebeye ulaşmıştır.³⁶

15. yüzyıl Çağatay edebiyatının en yüksek mertebeye ulaştığı dönemdir. Oldukça dünyevi bir edebiyat olan 15. yüzyıl edebiyatında artık dini ve öğretici konular ağır basmaz. Nesir gitgide ön plana çıksa da büyük bir kısmı nazımdır. Doğu Türkistan'da büyüyen yazarlar 20. yüzyıla kadar eserlerinde Çağatayca'yı kullanmışlardır.

Hirkati: "Muhabbetname" ve "Mihnetname" adlı mesnevisiyle ünlü olan Hirkati, 17. yüzyılın ikinci yarısıyla 18. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır.

Zelili: Şiirlerinde daha çok tasavvufi ifadeler kullanan Zelili, Yarkentlidir ve Hirkati ile aynı dönemde yaşamıştır.

Nöbeti: Hoten'de 17. yüzyılın sonunda doğup ömrünün büyük bir bölümünü Kaşgar'da geçirmiş olan Nöbeti, lirik gazelleriyle ün kazanmıştır.

Abdurahim Nizari: "Leyla ve Mecnun", "Vamuk ve Uzra", "Rabiye ve Saidi" gibi yaklaşık 50000 misralık 18 destandan oluşan şiirleri yazan şair en büyük Uygur şairlerindedir. 1770-1840 yılları arasında yaşamıştır.³⁷

Noruz Ahun Ziya, Said Muhammed Kaşi, Turdi Garib, Molla Şakir, Kalender, Gumnam ve Saburi 19. yüzyılın en büyük şairlerinden sayılır. Uygur edebiyatında derin iz bırakan Molla Bilal Nazim Gulca'da doğmuş ve 1823-1899 yılları arasında yaşamıştır. 1867 yılında gerçekleşen İli isyanının etkisiyle kaleme aldığı "Kitab-ı Gazat Der-Mülki Çin", "Nozugum" ve satirik bir eser olan "Çan Muza Yusufhan" adlı şiirleri de bulunmaktadır. Müzikle de uğraşan Bilal Nazım pek çok beste yapmış ve bunların çoğu halk türküsü olarak sevilerek söylenmektedir. Bilal Nazım 76 yaşında hayata gözlerini yummuştur. "Garip-Senem" adlı eserin yazarı Şemseddin ile Farsça, Arapça ve Hintçe şiirler yazan Tecelli de büyük edebi şahsiyetlerden biridir.³⁸

³⁶ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 12-13.

³⁷ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 13.

³⁸ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 13.

Çağdaş Uygur Edebiyatı

Demokratik Edebiyat Dönemi (1900-1933)

Doğu Türkistan'ın Kumul başta olmak üzere büyük şehirlerinde 20. yüzyılın başlarından itibaren Çin-Mançu hâkimiyetine karşı peş peşe ayaklanmalar patlak vermiş, bu ayaklanmalar neticesinde hâkimiyette değişiklik olmasa da halkın arasına demokratik anlayış yerleşti. Bu da zamanla edebiyatı etkiledi, sonuç olarak da edebiyatta bir dönüm noktası oldu. Artık o devirdeki yetersizlikleri açık bir şekilde dile getiren ve eleştirme becerisi geliştiren Yeni Çağ Uygur edebiyatı meydana geldi. Bu dönem edebiyatın sadece düşünce olarak değil, dil ve tür bakımından da gelişmesine, değişmesine neden oldu. Gelişmiş ülkelerin edebiyatlarındaki değerli eserler ve tarzlarından etkilenildi. Bilhassa Batı Türkistan aracılığıyla Avrupa edebiyatı ve Sovyet edebiyatının önemli etkisi oldu. Çok sayıda destan, şiir, hikâye gibi önemli eserler meydana getirildi. Doğu Türkistan'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin Çin ve Rus işbirliği ile yıkılmasından sonra Uygur âlimleri, liderleri, aydınları, edebiyatçıları genel vali Şing Şisey tarafından idam edildi, eserleri yok edildi ve uzun bir süre ilim, fen, edebiyat alanında durgunluk dönemi başladı.³⁹

Devrin Önemli Edebi Şahısları

Abdulhaluk Uygur

Doğu Türkistan'ın Turfan şehrinde 09.02.1901 tarihinde dünyaya gelen Abdulhaluk dönemin tanınmış şairi olmakla kalmayıp milli mücadele döneminde aktif rol oynayan önemli bir kahramandır. Uygur edebiyatının klasik eserlerini öğrenmekle yetinmeyen şair, Rus ve Çin edebiyatına da mükemmel derecede hâkimdir. Şairin ailesi ticaretle uğraştığı için bulduğu imkan sonucunda Rusya'ya gidip eğitim görmüştür. 1926 yılında yurda döndüğünde Uygurların Çin yöneticileri tarafından sömürüldüğünü, ezildiğini ve cehalet altında bırakıldığını görünce çok üzülür ve halkı cehaletten kurtarmak için 1927 yılında Urumçi'de Akartış Birleşmesi

---

³⁹ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 14.

adı altında bir okul açar. Bu okulda okuyanlar ilerleyen yıllarda Rusya’da eğitim görür ve önemli bir insan olurlar. Yazar aynı zamanda şiirler yazmaya devam eder.⁴⁰

1930’lu yıllarda Doğu Türkistan’ın genelinde peş peşe büyük ayaklanmalar meydana gelir ve Çin yönetimi bu ayaklanmaları kanlı bir şekilde bastırır. Çin hükümeti milli aydınları yok etmek için temizlik başlatır. Çok sayıda Uygur aydını tutuklanır, hapse atılır. Yazdığı şiirler milleti galeyane getirip, kıskırttığı için genel vali Şing Şisey tarafından 13 Mart 1933 tarihinde idam edilir.⁴¹

Abdulhaluk Uygur’un en bilindik şiirleri: İstemez, Uyan, Neredesin, Yaz Günü, Görünen Dağ Uzak Değil, Gönül Arzusu’dur. Çin yönetimi tarafından halkı kıskırtıcı nitelik taşıdığı için defalarca yasaklanan Açıl şiiri halk arasında dilden dile dolaşıp hala söylenmektedir.⁴²

Abdulkadir Damolla

Kaşgar’ın kuzeydoğusundaki Artuş bölgesinin Meşihet köyünde Abdulvaris adlı bir çiftçinin oğlu olarak 1862 yılında dünyaya gelen şair, çocukluk yıllarını bu köyde geçirmiştir. Kaşgar, Buhara, Semerkand ve Ufa gibi ilim merkezlerinde eğitim ve çalışma dönemlerini geçirmiştir. Daha sonra Kaşgar’a gelerek öğretmenlik yapmış, “Medeni Akartış” faaliyetleriyle ilgilenmiştir.⁴³

Medreselerde gösterilen eğitimin halkın hakiki ihtiyacı ve dönemin taleplerinden çok geride kaldığını savunmuş, yeni tarzda pozitif bilimlere temel alan eğitim verilmesi yoluna önemli çalışmalar yapmıştır. Bu hedef doğrultusunda *Sarf-ü Nahv* (Dilbilgisi), *İlm-i Tecvid*, *İlm-i Hesab*, *Ekaid-i Zaruriye* (Zaruri Akideler), *Ekaid-i Cevheriye*, *Talim-i Sebiyat* (Çocuk eğitimi), *Miftah-ül Edib* (Edebiyat Anahtarı), *Nasihat-ı Amma* (Kamuya Nasihat) gibi kitaplar yazmıştır. Kaşgar’ın ve Doğu Türkistan’ın eğitim sahasını yepyeni bir düzene sokmuştur.⁴⁴

⁴⁰ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 14.

⁴¹ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 15.

⁴² Tanrıdağlı, *agt.*, s. 15.

⁴³ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 15.

⁴⁴ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 15.

1924 yılının ağustos ayında Kaşgar'da kadılık görevini yürütürken Çin yönetiminin kışkırtmasına aldanan bazı bağınaz güçler tarafından öldürülmüştür.⁴⁵

Kutluk Hacı Şevki

Doğu Türkistan'da zulüm ve cehalete karşı bıkmadan mücadele eden yeni çağdaş edebiyatın en önemli temsilcilerinden biri Kutluk Hacı Şevki'dir.⁴⁶

1876 yılında Kaşgar'da doğan şair Kutluk Şevki, ilk ve orta eğitimini Kaşgar'da görmüştür. Mısır'ın Kahire şehrinde bulunan El-Ezher Üniversitesindeki tahsilini tamamladıktan sonra Türkiye'de iki sene eğitim gördü. 1910 yılında Kaşgar'a döndükten sonra halkın cehaletine son vermek, halkı bilinçlendirmek için "Ang" gazetesini çıkardı. Halkın gerçekleri görmesinden korkan Çin yönetimi bir müddet sonra gazetenin yayın hayatına son verdi.⁴⁷

12 Kasım 1933 tarihinde Kaşgar'da Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin kurulmasından sonra yazar Kutluk Şevki "Yeni Hayat" gazetesini çıkardı.⁴⁸

1934 yılında Doğu Türkistan İslam Cumhuriyetinin Çin-Rus işbirliği ile yıkılmasından sonra genel vali Şing Şisey, Kutluk Şevki'yi "Pan-Türkist ve milli bölücülük" ile suçlayarak tutukladı ve 1937 yılında 120 aydınla birlikte katletti.⁴⁹

Nasuha Emin

1888 yılında Gulca'da doğan Nasuha Emin, henüz yedi yaşındayken anne ve babasını kaybeder, dedesiyle yaşamaya başlar. Medrese eğitim almaya dokuz yaşında başlar. Halk arasında klasik eserleri ezbere güzel bir şekilde okuduğu için "Bala Hafız" diye adlandırılır. Dedesinin yardımıyla 1905 yılında Mısır'a giden Nasuha Emin, on seneye yakın bir süre eğitim gördü. Orada Arapça ve Farsça dillerini çok iyi öğrendi. Mısır ve Buhara'dan öğretmenlik teklifi almasına rağmen milletine ve vatanına hizmet sevdasıyla yanıp tutuşan şair, teklifleri reddedip 1915 yılında Gulca'ya geri döndü. Bir müddet camide hatiplik yapmaya başladı. Vaazlarında halkı

⁴⁵ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 16.

⁴⁶ Kaşgarlı, *age.*, s. 96.

⁴⁷ Kaşgarlı, *age.*, s. 96.

⁴⁸ Kaşgarlı, *age.*, s. 96-98.

⁴⁹ Kaşgarlı, *age.*, s. 98.

cehaletten kurtarmaya, pozitif bilimlerde eğitim almaya davet etti. Şair bağınaz güçlerin tepkisini çekmiş hatta mahkemeye şikâyet bile edilmiştir. O her ne olursa olsun amacından asla vazgeçmemiştir.⁵⁰

Abdulkadir Damolla'nın 1924 yılında öldürülmesinden cesaret alan hükümet güçleri şairin üstüne fazla gitmeye başladı. Bunlara dayanamayan Nasuha, sonunda ülkeyi terk edip yurt dışına çıktı. Şair 1955 yılında gurbette hayata gözlerini yumdu.⁵¹

Vatanperver Edebiyat Dönemi (1933-1940)

Uygurların esaretten kurtulma ve bağımsızlık özlemlerini dile getiren edebî eserler dönemidir.⁵²

“Bu dönemde Rusya’da komünist rejimin iktadara gelmesi, Çin’de cumhuriyetin ilan edilmesi, farklı fikir akımlarının ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Bu akımlar bilhassa edebiyat ve eğitim alanında atılımların atılmasına vesile oldu. Ürumçi başta olmak üzere pek çok yerde Medeni Akartış Uyuşması adı altında kültür dernekleri kuruldu. Bu dernekler oldukça etki göstermeye başladı. Dernekler edebiyat sanatını yaymaya ve geliştirmeye ağırlık verdiler. Bu dernekler yaptığı çalışmalarla okulların müfredatlarına dil, edebiyat ve sanat derslerini sokmakla yetinmeyip müzik ve dans kursları da açıp pek çok sanatçı yetiştirdiler. Dönemin sanatçıları fikirlerini halka daha etkili ve hızlı yayabilmek için tiyatro gibi bir teşvik aracına ihtiyaç duydular. Gazete ve dergi çalışmalarını başlatmak isteseler de Çin hükümeti tarafından engellenmişlerdir.”⁵³

“Bu dönem, Doğu Türkistan’da tiyatronun doğduğu ve hızla bütün şehirlere yayılıp geliştiği dönemdir. Ürumçi, Kaşgar, Gulca, Turfan, Kumul, Aksu, Kuçar gibi büyük şehirlerde ardı ardına tiyatrolar kurulmuştur ve halk tarafından çok çabuk benimsenmiş ve ilgiyle izlenmiştir.”⁵⁴

⁵⁰ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 17.

⁵¹ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 17.

⁵² Tanrıdağlı, *agt.*, s. 18.

⁵³ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 19.

⁵⁴ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 19.

“Sovyetler Birliğinin bağlı olduğu cumhuriyetlerde tiyatro eğitimi alana Uygur sanatçılar Doğu Türkistan’a dönmüş ve tiyatro çalışmalarına başlamışlardır. Bu dönemde yetişen Kamber Hanım sadece Doğu Türkistan’ın değil Batı Türkistan’da da sevilen bir sanatçı olmuştur. Kamber Hanım Çin hükümeti tarafından dans profesörü ve halk sanatçısı unvanına layık görülmüştür.”⁵⁵

“Mumin Efendi tarafından 1932’de yazılan Perihun adlı tiyatro eseri aynı yıl Urumçi’de sahnelenir. Bu da Uygur tiyatrosunun başlamasına vesile olur.”⁵⁶

“Ziya Samedi Uygur tiyatroculuğunun öncülerindedir. Kanlık Dağ (Kanlı Leke) adlı eseri 1930’lu yıllarda yazılmış, sahnelenmiştir ve Uygur tiyatroculuğunda önemli bir yer edinmiştir. 1930-1940 yılları arasında yaşanan sıkıntılara, aksaklıklara rağmen birçok eser uyarlanmış ve sahnelenmiştir.”⁵⁷

“1939 yılında Mao Dun ve Cao Den adlı kişiler Doğu Türkistan’a Çin komünistlerinin propaganda heyeti olarak gelirler ve Urumçi’de okul açarlar. Bu okulda rejisörlük, aktörlük gibi dersler verilmiştir. Çinli tiyatrocular Doğu Türkistan’ın büyük şehirlerinde *Kamçangrı Taşla* (Kırbacımı At), *Signal* (Sinyal), *Namsız Kahraman* (Adsız Kahraman), *18 Eylül Yası*, gibi Çin eserlerini oynamışlardır. 1940-1942 yılları arasında Uygur yazarların eserlerinin oynaması Çin yönetimi tarafından engellenmiştir. Lütfullah Mütellip’in yazıp sahnelediği Çin Moden adlı eser Şing Şisey tarafından özellikle yasaklanmıştır.”⁵⁸

Devrin Önemli Edebi Şahısları

Lütfulla Mutellip

“İli vilayetinin Nilka kasabasında 16 Kasım 1922 tarihinde doğan vatanperver şair Lütfulla Mutellip, 1932-1939 yılları arasında Gulca’da bulunan Tatar ilkokulunda, daha sonra Urumçi’de devlet öğretmen yetiştirme enstitüsünde eğitim gördü. Şincan ve Aksu gazetelerinde 1941-1944 yılları arasında muharrirlik yaptı. 1937 yılında şaiirin ilk şiirleri İli Deryası gazetesinde yayınlandı. “Biz Şincan

⁵⁵ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 19.

⁵⁶ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 16.

⁵⁷ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 20.

⁵⁸ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 20.

Ferzentleri”, “Küreş” gibi sosyal mesajlar içeren şiirler yazarak Uygurların dikkatini çekmeyi başardı.”⁵⁹

“Yaratıcılık ruhuyla Uygur şiirini şekil ve mazmun açısından yeni bir seviyeye ulaştıran Lütfulla Mutellip sadece şiirler yazmamış drama, filyeton ve düz yazı türünde eserler de vermiştir. Edebiyat ve edebi eleştiriyile ilgili birçok ünlü eseri bulunmaktadır.”⁶⁰

“Vatanperver şair Lütfulla Mutellip konu bakımından genelde siyasi konulara ağırlık vermiştir. Şairin 1943-1944 yılları arasında yazdığı “Yıllara Cevap”, “Heyalçan Tilek” adlı şiirleri halk arasında üne sahip oldu. Şair, Gulca’da kıvılcımı başlayan sonrasında tüm Doğu Türkistan’ı saran bağımsızlık hareketine dönüşen Üç Vilayet İnkılabı’nın etkisiyle dava arkadaşlarıyla Doğu Türkistan Genç Kıvılcımlar Birliği’ni kurdu. Silahlı ayaklanmaya hazırlık yaptığı sırada Nur Hekim adındaki hainin ihbarı üzerinde Çin hükümeti tarafından arkadaşlarıyla tutuklanmış, sonrasında feci bir şekilde öldürülmüştür.”⁶¹

Zunun Kadiri

“Doğu Türkistan’ın Çevçek vilayetine bağlı Dorbucin kasabasında 1911 yılında hayata gözlerini açan şair, ilk öğrenimine dini okulda başladı. Ortaokul eğitimini Gulca şehrinde aldıktan aynı şehirde öğretmenlik vazifesinde bulunmuştur. 1938 yılında Doğu Türkistan’ın başkenti Urumçi’ye giden şair Vetirne Meslek Lisesinde eğitimine devam etti. Okuldan mezun olduktan sonra eğitim ve tiyatro alanlarında faaliyet gösterdi. Yazar edebi faaliyetlere 1937 yılında başladı. İlk eserlerini masal ve hikâye türünde yazan şair, 1940’lı yılların birinci yarısında “Çüce ile Siğizhan” (Civciv ile Saksagan), “Kepelek ve Heriler” (Kelebek ve Heriler) (Kelebek ile Arılar), “Kuşçi ile Çaşkan” (Sabancı ile Fare) gibi masalları; 1948 yılında Gulca’da “Şafkat Hemşiresi” ve “Muallimin Mektubu”, “Mağdır Ketkende” (Güçden Kalanda) gibi hikâyeleri yazdı.”⁶²

⁵⁹ Kaşgarlı, *age*, s.140.

⁶⁰ Kaşgarlı, *age*, s. 140.

⁶¹ Kaşgarlı, *age*, s. 142.

⁶² Kaşgarlı, *age*, s. 204.

“Yazar “Şafket Hemşiresi” hikâyesinde Doğu Türkistan’ın kuzeyinde 1944-1945 yıllarında cereyan eden Çin mezalimine karşı millî ayaklanmaya fedayi olarak katılan Uygur halkının münevver kızı Rızvangül’ün savaş ceryanındaki kahramanlığı ve cesaretini canlı bir şekilde aks ettirdi.”⁶³

“Zunun Kadiri Yeni Uygur edebiyatının temelini kuranlardandır. Yazarın göze çarpan hikâyelerinden biri olan 1945’te yazdığı “Muallim’in Mektubu’nda, o dönemdeki siyasî ve ekonomik durum bu hikâye aracılığıyla çok iyi anlatılmıştır. Yazar, hayatı çok iyi gözlediğinden, eserleri de doğal ve gerçekçi olmasıyla dikkat çeker. Aynı yıl (1945)’te yazdığı *Yorulunca* (Harduk Yetkende) hikâyesi değerli eserlerinden biridir. Hikâyede Türkistan’ın köylerinden birinde yaşayan bir ailenin yaşamak için verdiği mücadeleler anlatılır. O devrin köy hayatını, güçlüklerini, zorluklarını aynen gözler önüne serer. Yazar köy halkının ruh halini, iç ve dış dünyasını güzel bir dille anlatmıştır.”⁶⁴

“Zunun Kadiri yalnız hikâyeleriyle Çağdaş Uygur Edebiyatı’na katkılar sağlamakla kalmayıp, dramalarıyla da Uygur Edebiyatı’na büyük katkılar sağladı. Yazarın “Gunçem”, “Gülinsa”, “Uçraşkanda”, “Toy” gibi dramaları bulunmaktadır. 1946 yılında yazdığı “Gunçem” başlıklı 3 perdelik 5 görünüşlü dramasında toplumdaki adaletsizlikleri fâş ederek sosyal adaleti, insan hak-hukukuna saygılı olmaya teşvik etmiştir.”⁶⁵

“Yazar Zunun Kadiri 1947 yılında yazdığı “iki barmıkım bilen (İki parmağım ile) hikâyesinde Doğu Türkistan’daki Çinli bürokratların Uygur halkını nasıl soyup soğana çevirdiklerini hayat gerçeğinin canlı tasvirleriyle obrazlık bir şekilde gözlerimizin önüne serdi. “Köpek Yavrusuna Hücum” başlıklı hikâyesinde ise kalbinde insan ve hayvanlara hiç bir rahim-şevkati olmayan, zorbalığı kendine meslek yapan, Doğu Türkistan halkını hiçe sayan Çinli subayın individual (kendine özel) “karakterini” çok canlı ve derin bir tasvirî üslûpla sergilemişlerdir.”⁶⁶

“Yazar Zunun Kadiri 1944’te kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin yayın organı Şark Türkistan Gazetesi’nin baş muharirliği ve “İttifak” dergisinin muharirliği

⁶³ Kaşgarlı, *age*, s. 204.

⁶⁴ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 21.

⁶⁵ Kaşgarlı, *age*, s. 206.

⁶⁶ Kaşgarlı, *age*, s. 205-206.

görevini de yaptı. Yazar 1959-1962 yılları arasında Çin Halk Cumhuriyeti Milletvekili, Uygur Muhtar Bölgesi Siyasî Danışma Komitesi Yürütme Kurulu Üyesi, Uygur Muhtar Bölgesi Edebiyat ve Sanatçılar Birliği'nin Başkan Yardımcısı, Çin Halk Cumhuriyeti Yazarlar Birliği'nin üyesi görevini de yürüttü. Yazar Zunun Kadırı 1957 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te tertiplenen Asya-Afrika Yazarlar Kongresi'ne katıldı.”⁶⁷

“Zunun Kadırı'nın “Gunçem” başlıklı kitabı 1956 yılında Pekin Milletler Neşriyatı tarafından neşredildi. Bu kitapta masalları, hikâyeleri, romanları ve piyesleri toplanmış idi.”⁶⁸

“Yazarın 1960 yılında “Puşayman” adındaki hikâyeler kitabı, 1982 yılında ise “Çinikiş” başlıklı hikâyeler kitabı ve “garip-senem” başlıklı senaryosu Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredildi.”⁶⁹

“Yazar Mao ve Çin komünist yönetiminin müstemleke ve zorbacı siyasetine karşı çıktığı için 1962 yılında bütün görevlerinden alınarak eğitim kamplarına gönderildi. Bu kamplarda çok eziyet çekti. Bu kamplarda çok eziyet çekti. Mao'nun ölümünden sonra 1978'de sözde eğitim kampanyası, mahiyetinde ceza kampı olan kamptan kurtulabildi. Yazar Zunun Kadırı Uygur Türkleri'nin saygı ve sevgisini kazanmış vatanperver, milliyetçi, bir zat idi. O Çağdaş Uygur Edebiyatı'nın gelişmesi için büyük katkıları olan bir yazar idi. 1989'da ağır hasta halinde Kazakistan'a ziyarete gelen yazar Zunun Kadırı, uzun yıllar önce ayrılmış olduğu akrabaları, meslektaşlarını ve dostlarını görerek çok sevindi, hasret gidermeye gayret etti. Ama uzun seneler Mao'nun kamplarında eziyet çektiği için sağlığı son derece bozulan yazar 24.6.1989 tarihinde Alma-Ata şehrinde hayat gözlerini yumdu.”⁷⁰

Mehmet Ali Tohtı Hacı (Tevfik)

“Şair, bilgin Mehmet Ali Tohtı Hacı 1901'de Doğu Türkistan'ın güneyindeki kadim şehir Artuş'un Boyamet köyünde bir tabip ailesinde dünyaya gelir. 1914'ten itibaren fen mektebinde okur. 1920 senesinde ailesiyle birlikte Artuş'tan yola çıkan

⁶⁷ Kaşgarlı, *age*, s. 206.

⁶⁸ Kaşgarlı, *age*, s. 206.

⁶⁹ Kaşgarlı, *age*, s. 206.

⁷⁰ Kaşgarlı, *age*, s. 205-206.

kuzeydeki Gulca, Çövçek, Bortalı gibi şehirlere gider. Buralarda da kendi halkının işler acısı zor hayatını inceleme fırsatını bulur.”⁷¹

“1924 senesinde tanınmış âlim Abdulkadir Damolla’nın Kaşgar’da suikastla öldürüldüğünü duyunca çok üzülür ve “Okudu, Aştı...” başlığı ile bir mersiye yazarak katillere lanetler yağdırır. O bu şiiri büyük bir pankarta yazarak kendi dükkânının kapısına herkesin görebileceği şekilde asar. Bundan rahatsız olan hükümet o günden Tohtı Hacı Tefik’i takibe alır. Arkadaşları onun güvenliği için ona buralardan gitmesini tavsiye eder. Daha sonra Mehmed Ali Tohtı Hacı bir yolunu bulup Rusya’ya öğrenim için gider ve Moskoca’daki “Şark Darülfünun”’a girme imkânı bulur. Şark Darülfünun’da bir buçuk sene okuduktan sonra Karadeniz’e açılır. Gemici Türkiye Türkleriyle tanışan ve dost olan şair, onlarla beraber İstanbul’a gelir. İstanbul’da ilk zamanlar ekmek parası kazanmak için işçi olarak düşük işlerde çalışır. Bir taraftan çalışıp bir taraftan da kendini yetiştirerek Öğretmen Yetiştirme Okulu sınavına girer ve kazanır. Şair Mehmet, İstanbul’da Öğretmen Yetiştirme Okulu’nu bitirdikten sonra bir ilkokulda öğretmenlik yapar ve öğretmenlik hayatına başlar.”⁷²

“1930-31 yıllarında (1933’teki Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti’nin kuruluş arifesinde) vatanında esmekte olan inkılâp rüzgârlarından haber alan şair, Doğu Türkistan’a döner. Memleketinde cahilliğe son verip, ilim-maarifi kendi halkı arasında yaymak için uğraşlar verir. Memleketin aydınları ile birlikte çağdaş okul kurmanın temelini hazırlar ve kendisi bizzat öğretmen yetiştirme kursu açar. Daha sonra kurs öğrencileriyle birlikte caddelere çıkarak ‘mutaasıplığa son vermek ve medeni maarife yönelmek’ için yürüyüşler yapar. Çevredeki köylere giderek şair Mehmet Ali’nin yazdığı ve bestelediği “Bir Muallim” şarkısını söylerler. “Bir Muallim” adlı şarkının sözleri halka, halkın yeterince uzun süre cehalette uyduğunu; artık ilim, marifet zamanı gelip geçtiğini; bu toplumun düşlediği o saadete ancak bu ilim öğrenme yoluyla kavuşabileceği ve bu öğretmenlerin o geleceğe götürecek insanlar olduğu mesajını vermektedir.”⁷³

⁷¹Tanrıdağlı, *agt.*, s. 24.

⁷² Tanrıdağlı, *agt.*, s. 24.

⁷³ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 24.

“Öğretmen yetiştirme kursunda sadece erkekler değil, kız öğretmenlerin de yetişmesi memlekette büyük bir yankı uyandırır. Çabuk benimsenir. Okuma yazması olmayan orta yaş ve üzerindeki için akşam kursları verilir. Sınıflar tıklım tıklım dolup taşar. Böylece 1933’ten 1936’ya kadar olan 3 yıl içinde nahiye halkının yüzde yetmişinden fazlası okuma yazma öğrenir. O zaman kapalı, dindar muhitine göre bu sonuç gerçekten büyük bir başarıdır. Ama kolay da olmamıştır.”⁷⁴

“Mehmet Ali Efendi bir taraftan bu işlerle uğraşırken, öbür taraftan eser yazmayı da hiç ihmal etmedi. Her fırsatta yazdığı şiirlerle halkına hitap ederek, halkını cahillik uykusundan uyanmaya davet etti.”⁷⁵

“Şair Mehmet Ali, “Oyğanın Ehli Vatan” (Uyanın Vatan Halkı) başlığındaki bu şiirinde Doğu Türkistan’daki Çin hükümetinin başında olan Yang Zengşing ve Cin Şuren adındaki Çinlilere açıkça meydan okur.”⁷⁶

“Şairin bundan başka *Vatan Hakkında, Altın Ülke, Kurtuluş Yolunda, Biz Vatan Gençleri, Mübarek Vatan* gibi tanınmış şiirleri de vardır. Şairi bütün bu faaliyetlerinin dosdoğru bir Türklük harekâtı olduğunu gören Çin hükümeti buna müdahale eder. Temmuz 1936’da şair, çalıştığı okuldan alınıp götürülür ve Kaşgar’daki ünlü Yarbağ hapishanesine atılır. Çinliler bunun gibi birçok Uygur aydını aynı hapishaneye topladıktan sonra, hapishaneyi ateşe vererek hepsini birden öldürürler. Öldürüldüğünde henüz 36 yaşında olan şair, yattığı hücrenin duvarına şöyle yazmıştır:”

“Bülbüller hapsedildi, memleketi kargalar kirletti.

Kim vatanperverse o bir gün ipe asılır.”⁷⁷

Cengâver Edebiyat Dönemi (1940- Günümüze)

“Vatanperver edebiyat içinde yer alan şahıslar bu dönemde de faaliyetlerine devam etmiştir.⁷⁸ Dünya 1940’lı yıllarda siyasi olarak savaşın patlak vereceği bir

⁷⁴ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 25.

⁷⁵ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 26.

⁷⁶ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 26.

⁷⁷ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 26.

⁷⁸ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 28.

sürece girmiştir. Bu durum edebi şahısların konularına aksetmiş, halkı bağımsızlık yolunda harekete geçirecek eserler neşredilmiştir.

“Doğu Türkistan Cumhuriyeti’nin kuruluş arifesi ve kurulduğu ilk dönemlerde Edebiyat ve Sanatta büyük gelişmeler oldu. Çünkü Kazakistan’la komşu olan Üç Vilâyet bölgesine Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tataristan’dan edebiyat, sanat eserleri, kitaplar, dergiler, gazeteler bol bol gelmeye başladı. Zamana göre daha çağdaş fikirli bu eserler, Uygur aydınları başta olmak üzere halkı çok etkiledi. Bu yolla Doğu Türkistan halkı dünyaca ünlü Rus klasik yazarları ve tenkitçilerini tanıdı. Tolstoy, Çehov, Puşkin, Belensky vs. Komünist yazarlarından Maksim Gorki, şair Mayakovsky, Rusya’da yaşayan Uygur şairlerinden Ömer Muhammedi, Hezim İskenderov, İsmail Sattarov’ların eserleri geliyordu. Ayrıca Özbek, Kazak, Tatar, Tacik yazarları ve şairlerinden Hamze Hekimzade, Abdullah Kadiri, Gafur Gulam, Aybek, Abay Kunanbay, Cambul Hadi Tohtaş, Abdullah Tokay, Sadrettin Ayni’lerin eserleri geldi ve çok ilgi gördü. Bir taraftan Çin’den gelen komünistlerin ve Milliyetçi Çinlilerin çıkardığı haber ve propaganda içerikli gazete ve dergiler de az değildi. Onlar tercüme edildi. Yerli gazete ve dergiler de çoğalmaya başladı. Aynı şekilde Üç Vilâyet’te çıkan birçok gazeteden başka *Küreş* (Savaş), *İnkılâpçıl Yaşlar* (İnkılâpçı Gençler), *Tang Çolpanı* (Sabah Yıldızı) gibi dergiler yayınlandı. Bu dergilerin edebiyat sayfalarında Zunun Kadir, Ziya Samedi, Abdurrahim İsa, Kasımcı Kamberi, Nimşehid, Nesrullah Kari, Teyipzat Halfet, Abdullah Sadık, Elkem Ahtem, Davut Törahmedov, Kıvır Niyaz, Teyyipcan Eliyuf, Abliz Naziri gibi yazarların eserleri yayınlandı. Meşhur dramatorg Zunun Kadir önderliğinde birçok güzel hikâyeler, uluslararası tanınmış dünya edebiyatından eserler tercüme edildi.”⁷⁹

Üç vilayet hükümetinin başkanı Ehmecan Kasimi ve arkadaşları Pekin’de toplantıya gitmek üzere Almatı’dan uçağa binmiş ve 27 Ağustos 1949’da uçak kazasıyla hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu olaydan sonra komünist parti askerleri Doğu Türkistan’a girmiş ve böylece Çağdaş Uygur edebiyatı komünist yönetim altında gelişimini sürdürmüştür.⁸⁰

⁷⁹ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 31.

⁸⁰ Raile Abdulvahit Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*, (Ankara: Gazi Kitabevi, 2017), s. 15.

Bu dönem edebiyatında dönemin siyasi gereklerinden dolayı zenginlerin topraklarına sahip olan yoksulların sevinci, Mao'ya, komünist partiye ve Çin'e olan övgüleri anlatan eserler yazılmıştır. Erşidin Tatlik'in Uygur hikâyeciliği alanında ilk uzun hikâyesi olan *Sinaq* "Deneme" adlı eserinde Uygur çiftçilerin yeni sistem altındaki hayatı anlatılmıştır.⁸¹

1950-1960 yılları arasında komünist yönetiminden önceki dönemde yazılmış tiyatroların sürekli oynanmasının yanında Muhammet Tatlik'in *Yetimlar Köz Yéşi* "Yetimlerin Gözyaşı", Necmidin Sidik'in *Qulliktin Azad* "Kulluktan Kurtulmak", Zünun Kadiri'nin *Toy* "Düğün" gibi eserleri yazılmış ve sahnelenmiştir.⁸²

1966 yılına kadar şiirlerde yeni yönetimi öven, komünist yönetimden beklentileri içeren eserler kaleme alınmıştır. Bu dönemde en çok yazılan edebî tür şiirdir. Teyipcan Eliyev'in *Yolluq Alma* "Uğurlanan Elma", *Tügimes Naxşa* "Bitmeyen Şarkı" şiirleri bu dönemin değerli eserlerindedir.⁸³

1966 yılında Kültür Devrimi'nin başlamıştır. Kültür Devrimi esnasında halkın düşüncelerini, görüşlerini yansıtan yazar ve şairler cezalandırılmıştır. Aydınlar öldürülmüş, sürgün edilmiştir.⁸⁴

Huşur İbrahim, Mirzahid Kerim, Hacı Ehmet gibi şairler cezaevindeyken bile şiir yazmaya devam etmiş, yazdığı bu şiirleri 1980'den sonra yayımlamışlardır. Hacı Ehmet'in *Mehbus Tilekliri* "Mahpus Dilekleri", *Visal Arzusi* "Kavuşma Arzusu" gibi şiirleri zor günlerden sonra iyi günlerin geleceğine olan inancı yansıtması açısından değerlidir.⁸⁵

Bu dönemde Abdurrehim Ötkür'ün *İz* adlı şiiri kaleme alınmıştır. Yazar *İz* adlı romanı da yayımlamıştır. Romanda Kumul çiftçiler isyanı özet halinde verilmiştir.

1976 yılında Mao'nun ölmesiyle Kültür Devrimi sona ermiştir. 1978'den sonra Uygur edebiyatında canlanma görülmüştür. Var olan yayınevlerine ilave olarak

⁸¹ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 16.

⁸² Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 17.

⁸³ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 17.

⁸⁴ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 19.

⁸⁵ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 20.

Sehiye Neşriyat, Yaşlar ve Ösmürler Neşriyatı, Pen Texnika Neşriyatı, Qaşqar Uygur Neşriyatı gibi yayınevleri açılmış ve yeni eserlerin yazılmasına zemin hazırlamıştır. *Çolpan, Bulaq, Miras, Tarim* gibi edebî dergiler aktif hale getirilerek yeni eserlere ortam hazırlamıştır. Bu gelişmeler yazarların eserler vermelerini sağlamıştır.⁸⁶

1980 yılında Abdurrahim Ötkür'ün *Qeşqer Kéçisi* “Kaşgar Gecesi” adlı destanında 1940’lı yıllarda Kaşgar’da bulunan halkçı güçlerle zalim ve cahil güçler arasındaki mücadeleye yer verilmiştir. Yazarın *İz* “İz” ve iki ciltlik *Oyğanğan Zemin* “Uyanan Zemin” romanları, Lutpulla Mutellip’in hayatını anlatan *Qaynam Örküşü* “Girdap Dalgası” romanı tarih konulu önemli eserlerdendir.⁸⁷

Çağdaş Uygur edebiyatının yeni döneminde roman türü ön plandadır. 1980-2000 yılları arasında yüzden fazla roman kaleme alınmıştır. Tiyatro 1980-1990 yılları arasında diğer türler gibi canlanmıştır. *Ğerip-Senem* “Garip ile Senem”, *Perhad-Şirin* “Ferhat ile Şirin” gibi eserler yeniden sahnelenmiştir. 1990’lı yılların ortalarına doğru tiyatro eserlerinde gerileme yaşanmıştır. Uygurların hayatına giren televizyon ve televizyon filmleri bu tür eserlerin yazılmasını ve doğal olarak izlenmesini olumsuz yönde etkilemiştir.⁸⁸

Bu dönemde Uygur edebiyatında fıkra türü de önem kazanmıştır. Hisam Kurban önemli nüktedanların izin gitmiştir. Onun fıkraları ilk kez 1980 yılında *İli Géziti*’nin edebiyat sayfasında yayımlanmıştır.⁸⁹

2000 yılından sonra çağdaş Uygur şiirinde sürekliliği sağlayan Osmancan Muhemmet Pasan, Ablet Nurahun Zeperi gibi şairler Yeni Uygur Türkçesiyle eser vermiştir.⁹⁰

Roman türü 2000’li yıllara doğru yoğunluk kazanmıştır. 2000 yılından sonra çocuk edebiyatında da romanlar yazılmıştır. Perhat İlyas, Casaret Cappar, Ehmecan

⁸⁶ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 23.

⁸⁷ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 24.

⁸⁸ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 25.

⁸⁹ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 26.

⁹⁰ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 32.

Kurban Sabiri, Perhat Kazim gibi yazarlar bu alanda yazan önemli şahsiyetlerdendir.

91

Devrin Önemli Edebi Şahısları

İbrahim Nevruz

“Şair ve dram yazarı İbrahim Nevruz 1911’de Yerket’te doğdu. Daha sonra Kazakistan’a göç eden ailesi, 1930’da temelli olarak yurda döndü. Babasının memleketi olan Gulca’nın Baytokay köyüne yerleşen İbrahim Nevruz ve ailesi orada çiftçilik yaptı. Şair İbrahim 1931’den itibaren yazmaya başladı. İlk şiir yazdığı zamandan itibaren şiirlerinde Milliyetçi Çin hükümetinin yerli halka yaptığı zulüm ve haksızlıkları anlattı.”⁹²

“Şair İbrahim Nevruz (Novruz)’un çeşitli türlerde yazdığı birçok eserleri vardır. Masal ve destan da yazmış olan şair, 1941’den itibaren sahne eseri yazmaya başladı. Sahneye koyulan eserlerinden *Nozugum* (1941), *Halkınıñ Ahundan Nur* (Halkın Feryadından Işık), 1946. *Havp Yalkuni* (Tehlike Alevi) 1956. *Gülemhan* (1964) gibi drama ve operaları yazdı. Ondan başka kız erkek atışması, komediler de yazdı ve bunlar sahnede uzun süre oynandı. Şairin eserlerinden onun vatanperver özgürlükçü rejim taraftarı olduğunu görmek mümkün.”⁹³

“1930’lu yıllardan itibaren tiyatroyla ilgilenen şair, 1940’lı yıllarda bütün masrafı kendi cebinden ödeyerek bir sirk gurubu kurdu ve ondan kazandığı paraları yetimlere dağıttı. Onun eserlerinden, tarihi çok iyi bildiğini ve anladığını görmek mümkündür. İbrahim Nevruz Uygur edebiyatı ve tiyatrosunun gelişmesinde büyük katkısı olanlardan biridir.”⁹⁴

Abliziz (Abdulaziz) Şeripi

⁹¹ Abdulvahit Kaşgarlı, *age.*, s. 32.

⁹² Tanrıdağlı, *agt.*, s. 31.

⁹³ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 31.

⁹⁴ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 31.

“1921 Ekim’de Turfan vilâyeti Astane köyünde doğmuştur. İlk ve Orta öğretim okullarını memleketinde bitiren şair, 1935’te Sovyet Özbekistan’a öğrenim için gider ve Taşkent’teki Orta Asya Üniversitesine girer. 1937’de okulu bitirdikten sonra yurda geri döner ve aynı senede Ürümçi’de hâlâ çıkmakta olan “Şinciang Gazetesi”nde muharrir olarak işe başlar. O andan itibaren gazetede uygar fikirli, demokrasi yanlısı çok sayıda makale yayınlar. Makalelerinde hep özgürlükten, dönemin kötü siyasetinden söz eder. Çok kısa sürede dikkatleri üzerine toplar ve cellat Şeng Şisai tarafından Haziran 1940’ta hapse atılır. Hapiste 5 sene yattıktan sonra Haziran 1946’da çıkar. “Alğa” (İleri) gazetesinde ve daha sonra Pekin’de Merkezi Milletler Neşriyatı’nda çalışmıştır. Eylül 1955’ten 1971’e kadar “Şinciang Halk Radyosu”nun sorumlusu olarak çalışır. 1966-76 arasındaki meşhur kültür inkılâbında şaire büyük haksızlıklar yapılır. Manevî bakımdan işkenceye uğraması onun kalp hastalığına yakalanmasına yol açar ve bu hastalıktan kurtulamayarak Şubat 1971’de vefat eder.”⁹⁵

---

⁹⁵ Tanrıdağlı, *agt.*, s. 34-35.

1. BÖLÜM: İNCELEME

1.1. ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN HAYATI VE EDEBİ ŞAHSİYETİ

Abdurrahim Telişup Ötkür, 1923 yılında Kumul'da orta hâlli bir ailede dünyaya gelmiştir. Anne ve babasını dört yaşındayken kaybeden Ötkür'ü, dedesi Tileş Begim ticaretle uğraşan dostu Osman Hacı'ya evlatlık verir. Osman Hacı, yabancı ülkelere gidip gelen, güngörmüş okumuş bir kişi olup Ötkür'ü iyi şartlarda yetiştirmeye özen gösterir. Ötkür, önce dinî bir okula başlar⁹⁶

Ötkür, daha öğrenim yıllarında klasik eserlerden aldığı zevki şöyle dile getirir: “Dinî mektepte okuduğumuz klasik eserler içinde “Sûpi Alla Yar” adlı kitap, dilinin anlaşılır ve tesirli; vezninin ise yankılı olmasıyla beni cezbetmişti. Onun için ben, iki bin mısradan oluşan bu kitabın büyük bir kısmını ezberlemiştim.”⁹⁷

Ötkür'ün dinî okula gittiği yıllarda Kumul halk, yapılan zulümlere karşı başkaldırır. Bu ayaklanma sonunda Kumul'daki bütün okullar kapatılır ve Kumul halkı yurdunu terk etmeye başlar. Osman Hacı da ailesiyle birlikte Gensu'ya gider ve bir süre orada kalır. Ötkür, okula gidemediği için eğitimini evde Marihan'ın yanında devam ettirir. Bu sırada Marihan'dan dinlediği ve ezberlediği hikâyeler, masallar, atasözleri ve bilmeceler onun edebî yaratıcılığında önemli rol oynamıştır.⁹⁸

Kumul ayaklanması bittikten sonra 1934 yılında Osman Hacı, ailesiyle birlikte Uçturpan'a gider. Uçturpan, o yıllarda sadece ticaret merkezi olmakla kalmayıp aynı zamanda önemli bir kültür ve eğitim merkezidir. Ötkür, burada fen bilimleri eğitimi görür ve 1936'da lise tahsilini yapmak üzere Urumçi'ye gönderilir. Liseyi Urumçi'de okuyan Ötkür, 1939'da Şincan Üniversitesine girer. Ötkür için üniversite âdeta yeni bir dünyanın başlangıcı olmuştur. Okuldaki bazı öğrenciler Sovyetler Birliği'nden gelen ilk Türk aydınlarıdır. Ötkür, Rus edebiyatı ve diğer Türk edebiyatlarıyla üniversite yıllarında tanışır. Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Tukay,

⁹⁶Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 23.

⁹⁷Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 202.

⁹⁸Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 522.

Ömür Muhammedî, Turdi Hasan gibi yazarların eserlerini okur ve onlardan aldığı ilhamla okul gazetelerinde ilk şiirlerini yazmaya başlar.⁹⁹

Ötkür'ün edebî faaliyetleri 1939-1940 yıllarında başlar. Çin Japon savaşının hâlâ devam ettiği bu yıllarda Ötkür'de vatanperverlik duygusu ağır basmış ve bu olaydan aldığı ilhamla ilk şiiri olan “Yéñi Cuñgo Gülistaniğa” adlı lirik destanı yazmıştır. Bu şiiri, daha sonra 1942 yılında Şincan Gazetesinde yayımlanır. Ötkür'ün Çinli ilim adamlarından aldığı felsefe, siyasî iktisat ve edebiyat dersleri de onun edebî hayatının zeminini oluşturmuştur.¹⁰⁰

Abdurrahim Ötkür, 1942 yılında Eğitim Fakültesini iyi bir dereceleyle bitirir, ortaokul öğretmenliği yapmaya başlar. Daha sonra gazete yazarı olur. Şincan Gazetesi, Altay gibi dergilerde başyazar muavinliği yapar. Rusça, Arapça ve Slavca eserleri okur. Uygurca'nın eski gramerlerini inceler. Şair, daha sonra Sovyetler Birliği'nde yayımlanan “Şerk Hekikiti” (Şark Hakikati), “Kazak Eli” (Kazak Halkı) dergileri aracılığıyla aruz vezniyle yazılmış şiirlerle tanışır.¹⁰¹

Şairin sonrasında yazdığı “Keñ Kanat Laçın” (Geniş Kanatlı Şahin) ile “İyul Boranliri” (Temmuz Fırtınaları) adlı şiirler Şincan Gazetesinde ve Yeni Nur dergisinde yayımlanmıştır. Ayrıca Ötkür'ün 1942'de yazdığı “Tamçe Kandin Milyon Çeçekler” (Bir Damla Kandan Milyon Çiçek) adlı bir perdelik dramı birinci olur.¹⁰²

Ötkür'ün Lutpulla Mutellip ile birlikte yazdığı “Çin Moden” adlı dramda, feodal güçlerin Uygur halkına çektiği zulüm ve işkenceler çok detaylı bir şekilde dile getirilir. Halk bu eseri takdirle karşılar. Şing Şisey adındaki genel valinin Urumçi'de estirdiği terör halkı zor durumda bırakır ve halk ayaklanır. Daha sonra bu ayaklanmalara öncülük edenler, şiirleriyle milliyetçiliği destekleyenler cezalandırılır. Abdurrahim Ötkür olaylara sebep olduğu için 1944 yılında tutuklanır, bir yıl hapiste kaldıktan sonra 1945'te serbest bırakılır ve yazarlığa devam eder.¹⁰³

⁹⁹Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 523.

¹⁰⁰ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 24.

¹⁰¹ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 25.

¹⁰² Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 25.

¹⁰³ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 25.

Ötkür'ün 1945'ten sonra kaleme aldığı “Tañ Şamalliri”, “Telke Heḳkide Koşak”, “Böşük Elliyi”, “Dėñizdin Sada”, “Baş Ergim” gibi şiirleri Çin zulmünü ortaya koymasından önemlidir.¹⁰⁴

Daha sonraki yıllarda meydana gelen siyasî ortam, diğere Uygur şair ve yazarlar gibi Abdurrahim Ötkür'ü de etkiler ve onu şiirlerini temkinli yazmak zorunda bırakır.¹⁰⁵

Abdurrahim Ötkür'ün 1946 yılında “Yürek Muñliri (Yürek Dertleri), 1948 yılında “Tarim Boyliri” (Tarım Boyları) adlı şiirleri yayımlanır. Yıl kaleme aldığı “Keşker Keçisi (Kaşgar Gecesi) adlı destanı baskılar yüzünden daha sonra neşredilir.¹⁰⁶

1948-1949 yıllarında edebiyat ve sanat araştırmacılığıyla ilgilenen Ötkür, “Navayi İzini Boylap” (Nevai'nin İzinde) adlı makaleyi Erk gazetesinde yayımlanır.¹⁰⁷

1949'dan sonra Doğu Türkistan siyasî olarak pek çok hadiseyle karşılaşmış ve bu hadiseler neticesinde şair ve yazarların yazmalarında engeller ortaya çıkmıştır. Bu yasaklara uymayanlar sert bir şekilde cezalandırılmıştır. Abdurrahim Ötkür de bu cezalardan kaçamamış 20 yıl kadar hapiste yatmıştır. Bu yüzden 1949-1968 yılları arasında şiir yazamamıştır.¹⁰⁸

1966-1976 yılları arasında devam eden ve “on yıllık âfet dönemi” olarak adlandırılan kültür inkılâbı sırasında zor günler geçiren şair, bu yıllarda Mao'yla birlikte “dörtlü çete”nin yaşattığı karanlık günleri dile getiren “Küz Kėçisi”, “İçey Keşker Şarabidin”, “Yañgusi Tañ Meş'ili” şiirlerini yazmıştır.¹⁰⁹

Çin Komünist Partisinin 3. umumî toplantısında alınan karar gereği şair ve yazarlara yazma serbestliği verilmiştir. Bunun sonucunda Ötkür, 1980 yılından sonra edebî faaliyetlerini hızlandırır, yeniden coşkulu şiirler yazmaya başlar. Bu süreçte

¹⁰⁴ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 25.

¹⁰⁵ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 26.

¹⁰⁶ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 26.

¹⁰⁷ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 26.

¹⁰⁸ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 26.

¹⁰⁹ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 26-27.

1985 yılında “Ömür Menzilir” adlı külliyyatı ve “İz” romanını; 1988 yılında ise tarihî içerikli “Oygangan Zemin” adlı romanı yayımlar.¹¹⁰

Ötkür, 1981-1986 yılları arasında Sosyal Bilimler Akademisinin Edebiyat bölümünde başkan yardımcılığı yaptı. 1986 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nin Los Angeles kentinde gerçekleşen Uluslararası İlmî Muhakeme Toplantısına Çin ilim adamlarını temsilen katılmış ve Kutadgu Bilig hakkında önemli bir bildiri sunmuştur. Ötkür, ilmî çalışmalarını Çin Yazarlar Cemiyeti, Şincan Batı Asya Araştırma Cemiyeti, Şincan “Kutadgu Bilig” Araştırma Cemiyeti, Şincan Edebiyat ve Sanatçılar Birliği, “12 Mukam” İlmî Cemiyeti gibi kurumlarda devam ettirmiştir. Abdurrahim Ötkür son yıllarında Kutadgu Bilig, Divânu Lûgati’t-Türk ve Kısasü’l-Enbiya gibi tarihî eserlerimizi Yeni Uygur Türkçesine aktaran komisyonda yer almıştır.¹¹¹ Yine bu yıllarda (1994) “Oygangan Zemin” adlı tarihi romanın ikinci cildini yayımlar ve bu cildin sonuna koyduğu bir paragrafta romanın üçüncü cildini bazı nedenlerden dolayı yazamayacağını ve bu kıssayı gelecek nesillerin tamamlayacağına duyduğu inancı dile getirir.¹¹²

Şiirleriyle Uygur halkının bağımsızlık mücadeleleri destekleyen, acılarının tercümanı olan; romanlarıyla Uygur gençliğinin ve sonraki kuşakların yol göstericisi ve ibret abidesi olan Abdurrahim Ötkür, ne yazık ki Doğu Türkistan’ın bağımsızlığını göremeden, 6 Ekim 1995 tarihinde 72 yaşında Ürümqi’de kansere yenik düşmüştür.¹¹³

1.2. ABDURRAHİM ÖTKÜR’ÜN ESERLERİ

Edebiyatın her alanında eserler veren Abdurrahim Ötkür çok yönlü bir şair, bir yazar ve değerli bir şahsiyettir. 50 yıla yakın edebi hayata hizmet eden Abdurrahim Ötkür, sonraki nesillere etki edecek pek çok değerli eser bırakmıştır.

¹¹⁰Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 27.

¹¹¹Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 27.

¹¹² Ay, agt., s. XXVI.

¹¹³ Ay, agt., s. XXXVI.

1.2.1. Şiirleri

Tarım Boylari: Bu külliyyat, 1948'de Tiyaşan Neşriyatı tarafından çok az sayıda basılmış ve daha sonra yasaklanmıştır. Eser, 1945-1948 yılları arasında yazılmış 25 manzum, 3 mensur eser olmak üzere 28 şiiri içine almaktadır. Şiirlerde Arap alfabesine dayalı Çağatay yazı dilinin imlası kullanılmaktadır.¹¹⁴

Ömür Menziliri: 1945 ile 1984 yılları arasında yazılmış olan şiirleri konu alan bu kitapta 4'ü mensur 143 tane şiir bulunmaktadır. Bu eser Şincan Yaşlar-Öspürümler Neşriyatı tarafından 1988 ve 1994'te iki kez yayınlanmıştır. Ayrıca bu eserdeki 11 şiir daha önce Tarım Boylari adlı kitapta yer almıştır.¹¹⁵

Keşker Kéçisi: 11 bölümden ve 3700 mısradan oluşan bu lirik destandır. Halkın diline yakın, canlı bir dil kullanılmıştır. Bu eser Arap alfabesi ve fonetik imlayla yazılmıştır. Eserde Leylâ ile Kerim adlı iki Uygur gencinin evlenme uğruna çektikleri sıkıntı ile Uygur halkının 1940'lı yıllardaki sosyal hayatı anlatılmaktadır.¹¹⁶

Yürek Muñliri: Eser hakkında detaylı bilgi olmamakla birlikte 1946'da yayınlandığı bilinmektedir.¹¹⁷

1.2.2. Romanları

İz: 28 bölümden oluşan tarihi bir romandır. Eser Şincan Helk Neşriyatı tarafından 1985 yılında iki kez basılmıştır. Eserin konusunu 1907 yılında gerçekleşen Kumul Çiftçiler Ayaklanması ile 1912'de Timur Halife İsyanı oluşturur. Eser Arap alfabesiyle yazılmıştır.¹¹⁸

Oyğanğan Zemin: Abdurrahim Ötkür'ün 2 ciltlik tarihi romanıdır. Eserin konusunu 1931 yılında Hoca Niyaz Hacı önderliğinde gerçekleşen Kumul İsyanı ile o dönemde Doğu Türkistan'da bulunan siyasi ve ekonomik hayat oluşturur. Eser belgesel niteliklidir. Tarihi şahsiyetler eserde tam gerçekliğiyle yer almaktadır. Yazar

¹¹⁴ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 28.

¹¹⁵ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 28.

¹¹⁶ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 28.

¹¹⁷ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 28.

¹¹⁸ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 29.

eseri Arap alfabesiyle kaleme alınmıştır. 1988 ve 1989 yılları arasında Şincan Halk Neşriyatı tarafından iki kez basımı yapılmıştır. Benim yüksek lisans tezim olan birinci cildi 502 sayfa ve 18 bölümden oluşmaktadır.¹¹⁹

1.2.3. Dramaları

Tamçe Kandın Milyon Çeçekler: 1942 yılında yazılan tek perdelik bir tiyatro eseridir. Eser, 1942 yılında ödüle layık görülmüştür.¹²⁰

Çin Moden: Abdurrahim Ötkür bu eseri Lutpulla Mutellip ile birlikte 1942 yılında kaleme almıştır. Eser Uygur halkının çektiği sıkıntıları konu edinir.¹²¹

1.2.4. Makaleleri

Edebiyatın her alanıyla ilgilenen Abdurrahim Ötkür makaleler de yazmıştır. Ötkür ilk makalesini 1948 yılında yazar, bilhassa 1980 yılından sonra pek çok makale kaleme alır.¹²²

- “Millî Tiyatro Sanatının Hususiyetleri Nelerdir?” (1948)
- “Navayî İzini Boylap” (Erk Gazetesi, 1948)
- “Uygur Kilassik Edebiyatı Hekkide Bezi Mulahizalar” (1980 sonrası)
- “Çağatay Edebiyatı ve Aruz Vezni” (1980 sonrası)
- “Uygur Medeniyet Tarihindeki Parlak Namayende”-“Kutadgu Bilig” (1980 sonrası)
- “Yüsüp Has Hacip ve Uygur Edebiyatı” (1980 sonrası)
- “Rubaî ve Unin Kilassik Nemuniliri” (1980 sonrası)
- “Yipek Yolidiki Nahşa Avazi”- “Türkî Tiller Dîvani” (1980 sonrası)
- “Uygur Şeriyetidiki Aruz Vezni Toğrisida” -“Uygur Edibiyati Toğrisida” (1980 sonrası)
- “Kumul Mukamlirinin Özgiçilikleri Toğrisida”- “Miras Dergisi 4. Sayı” (1993)

¹¹⁹ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 29.

¹²⁰ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 29.

¹²¹ Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 27.

¹²² Ay, *agt.*, s. XXXIV.

1.2.5. Aktarmaları

- Türkî Diller Dîvani, Şincan Helk Neşriyati, I. Cilt 1981, II. Cilt 1982, III. Cilt 1983 (İbrahim MUTİ, Mir Sultan OSMANOV ile birlikte)
- Kutadğu Bilig, Milletler Neşriyati, 1984¹²³

1.3. ABDURRAHİM ÖTKÜR'ÜN ROMANCILIĞI

İz Romanı

Abdurrahim Ötkür'ün belgesel nitelikli tarihî romanı olan “İz” 1985 yılının ocak ayında Şincan Helk Neşriyati tarafında neşredilmiştir. Uygurlar arasında büyük yankı uyandıran roman, 419 sayfa ve 28 bölümden meydana gelmektedir. Romandaki olaylar Doğu Türkistan'ın Kumul bölgesinde meydana gelmektedir. Abdurrahim Ötkür, romana 35 yıl önce kaleme aldığı “İz” şiirinin adını vermiş ve romanın ön sözü “İz” şiiriyle başlamıştır.¹²⁴

Abdurrahim Ötkür, eserin ön sözünde romanın yazılma macerasını anlatmıştır. Eserin anlatıldığı dönemde yaşayan olayların bizzat içinde olan ya da yakınında bulunup olaylara şahit olan kişilerle bir bir konuştuğunu onları dinledikten sonra Timur Halife'nin başından geçenleri kaleme aldığını anlatır. Eseri yazmadan önce uzun bir süre hazırlık evresi geçirmiştir. Bu eser Uygur halkının milli kimliğini bulmasında önemli rol oynamıştır. Bu eser Uygurların tarihi roman serüvenini başlatmıştır.¹²⁵

Oyğangan Zemin I (Uyanan Topraklar) Romanı

Abdurrahim Ötkür'ün ilk tarihi romanı olan “İz” romanının devamı niteliğinde olan bu eser onun ikinci tarihi romanıdır. Roman 502 sayfadan ibarettir. Romanda 18 bölüm bulunmaktadır. Eser Şincan Helk Neşriyati tarafından neşredilmiştir. Bu roman Doğu Türkistan halkının Hocaniyaz Hacı önderliğinde Kumul Çiftçiler Ayaklanmasını; Çin zulmüne, topraklarının istila edilmesine karşı

¹²³Kasapoğlu Çengel, *age.*, s. 30.

¹²⁴Tanrıdağlı, *agt.*, s. 52.

¹²⁵Tanrıdağlı, *agt.*, s. 53.

giriştikleri mücadeleleri konu edinir.¹²⁶ Eser o dönemde yaşanan olayları tüm çıplaklığıyla gözler onu sermektedir. Bu açıdan belgesel nitelikli bir eser olma özelliğini “İz” romanında olduğu gibi devam ettirir.

Oyğangan Zemin II (Uyanan Topraklar) Romanı

Oyğangan Zemin I adlı romanın ikinci kısmı olan eser Nisan 1994’te Şincan Helk Neşriyatı tarafından neşredilmiştir. Eser 408 sayfadan oluşmaktadır. 1930’lu yılların başında Doğu Türkistan’da meydana gelen Kumul Çiftçiler Ayaklanması ile 1940’lı yıllarda İli bölgesinde meydana gelen Üç Vilayet İnkılabı’na kadar olan hadiseleri konu edinmiştir.¹²⁷

1.4. “OYĞANĖAN ZEMİN” ROMANININ DEĞERLENDİRİLMESİ

1.4.1. Materyal Unsurlar

1.4.1.1. Roman Türü

Tarihi roman, temelleri geçmişe dayanan, geçmiş zaman içinde başlangıcı ve sonucu gerçekleşmiş olan olayların, dönemlerin ve bu dönemlerde yaşamış kahramanların yaşam öykülerinin edebî ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesidir.¹²⁸

Abdurrahim Ötkür’ün *Oyğangan Zemin 1* adlı eseri tarihi roman türüne örnektir. Eser gerçek kişilerin, olayların kurgulanması sonucu meydana getirilmiştir. Belgesel nitelikli bir eserdir.

Tarihi roman, temelleri maziye dayanan, yani başlangıcı ve sonucu geçmiş zaman içinde gerçekleşmiş olan hadiselerin, devirlerin ve bu devirde yaşamış kahramanların hayat hikâyelerinin edebi ölçüler içerisinde yeniden inşa edilmesidir.¹²⁹

¹²⁶ Tanrıdağı, *agt.*, s. 94.

¹²⁷ Tanrıdağı, *agt.*, s. 94.

¹²⁸ Hülya Eryadın Argunşah, “*Türk Edebiyatında Tarihi Roman*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1990), s. 6.

¹²⁹ Eryadın Argunşah, *agt.*, s. 7.

Romancı objektif bir şekilde tarih ilmiyle tespit edilmiş hadiseyi yeniden, aradaki zaman mesafesini gözden kaçırmadan ve insan psikolojisini dikkate alarak işler. İlmî veirlere bağlı kalması söz konusu değildir. Onun görevi hadiseyi canlandırmak veya tarihi kaynakların açıklayamadığı bir takım boşlukları muhayyilesinin gücüyle doldurmaktadır.¹³⁰

Tarihi romanda bulunması gereken üç özellik vardır. Birinci özellik, okuyucuda gerçeklik duygusu uyandırmasıdır. Bu özellik romanın bünyesinde doğal olarak bulunan bir özelliktir. İkinci özellik, bu gerçeğin edebî bir eser olarak ve bir yazar tarafından yeniden işlenmesidir. Tarihi romancı, okuyucusu gibi işleyeceği konunun başını ve sonunu bilir. Yazarın bilinen konuyu farklı ve cazip bir hale getirerek ilgi çekici bir şekilde sunması gerekir. Üçüncü özellik, anlatılan hadisenin yazarın yaşadığı tarihten önceki bir devre, en azından onun çocukluk devresine ait olması özelliğidir.¹³¹

Yazar Kumul Çiftçiler İsyanını romanda ana konu olarak işlemiştir. 1928 ile 1933 yılları arasında gerçekleşen olayları romanda açık bir şekilde anlatmıştır. Yazar eseri oluştururken o dönemi yaşayanların tanıklığından faydalandığını belirtmektedir. Kişiler gerçek hayatta olduğu gibi romanda aynı isimle yer almaktadır.

1.4.1.2. Olay (Vaka) Örgüsü

Vak'a esas olarak anlatıma dayalı türlerin vazgeçilmez unsurudur. Vak'asız bir anlatı düşünülemez. Çünkü vak'a anlatı sisteminin bir ruhudur.¹³²

Şerif Aktaş vaka hakkında şöyle demiştir: “Anlatıma dayalı edebi türler, doğal olarak da hikâye ve roman bir vakaya ihtiyaç duyar.”¹³³

Vaka herhangi bir ilgiyle birarada bulunan veya birbiriyle ilgilenmek zorunda kalan kişilerden en az ikisinin karşılıklı ilişkilerinin ortaya çıkmasıdır.¹³⁴

¹³⁰ Eraydın Argunşah, *agt.*, s. 7.

¹³¹ Eraydın Argunşah, *agt.*, s. 7-8-9.

¹³² Mehmet Tekin, *Roman Sanatı I (Romanın Unsurları)*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011), s. 62.

¹³³ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, (Ankara: Birlik Yayınları, 1984), s. 43.

¹³⁴ Aktaş, *age.*, s. 44.

Vaka romanın vitrinidir. Vaka uydurulmaz, hayattan ödünç alınır. Ödünç alınsa bile romanın cazibe merkezi onun etrafında kurulur. Zaman, mekân, kişi bu yüzden vardır.¹³⁵

Olay örgüsü romanın kurgusunda yer alan vakaların sıralanma ve düzenlenme sistemine verilen addır. Olay örgüsü, şahıslar, durumlar, olgular arasındaki ilişkilerden, sağlam bağlantılardan meydana gelir.¹³⁶

Roman Hocaniyaz Hacı adındaki bir şahsın yaşadıkları, onun hayatı üzerinden Uygurların dönemin Çin hükümetine karşı ayaklanması ve bu ayaklanmanın giderek büyümesiyle Hocaniyaz Hacı önderliğinde özerk bir yönetime kavuşmak için verdikleri mücadeleler etrafında gelişmiştir.

Roman Pen Yavnen, Burhan Şehidi ve Mehsut Muhiti'nin 1928 yılının Temmuz ayında aynı evde bulunmasıyla başlar. Pen Yavnen müdürü olarak görev yaptığı lisenin mezuniyet balosunda Şincang genel valisi Yang Zingsin'i suikast ile öldürür. Sonrasında Pen Yavnen yönetimi ele geçirir ancak askerlerle girdiği çatışma sonucunda öldürülür. Pen Yavnen'in sokağa atılan ölüsünü gömen Hasan Dolan adındaki kişi işkenceye maruz kalır ve ölür. Onun cenazesine gelen Hocaniyaz'ın diğerleriyle tanışması ve başından geçenleri çevresindekilere anlatır.

Cing Şuren yönetimi ele geçirir. Çinlilere sağladığı birtakım ayrıcalıklar, halkın arasında yaptığı adaletsizlikler Uygurların ve diğer yerli halkların tepkisini çeker. Bu halkın isyan etmesine zemin hazırlar. Bu sırada dağda bir isyan çıkar.

Kumul valisi Lyusicang Hocaniyaz Hacı'yı hapse attırır. Hatta öldürmek için yaşlı müşavirine danışır. Yaşlı müşaviri ona askeri bir rütbe (otuzbaşı) verip dağdaki isyanı bastırmak için Uygurların üzerine göndermeyi teklif eder. Lyusicang onun teklifini kabul eder. Hocaniyaz Hacı'yı Çinli bir komutanın önderliğinde dağdaki isyanı bastırmak için gönderir. Hocaniyaz Hacı dağdaki çatışma sırasında manevra yapıp isyancıların tarafına geçer ve böylece romanın ana konusu olan isyan ateşi yanmaya başlar.

¹³⁵ Tekin, *age.*, s. 63.

¹³⁶ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, (Ankara: Öncü Kitap, 2009), s. 189.

Şopul merkezli isyan eden Hocaniyaz ve arkadaşlarına Çinli yönetim tarafından bir elçi heyeti gönderilir. Bu elçi heyetinin içinde Uygurlarca hürmet edilen Sedenşa Ahunum adında bir zât da vardır. Ayrıca Yolvas bu heyetin arasına Toksun Pugen adında bir casus koyar. O casus elçilerle halkın yatsı namazı için mescitte toplandığı vakitte Hocaniyaz'ı hançerlemek ister. Durumu fark eden Benli Niyaz adındaki genç asker onunla mücadele eder ve şehit olur. Bu durum Hocaniyaz Hacı'nın ve halkın tepkisini çeker. Elçilik kanla biter.

Lyusicang dağdaki isyancılara karşı saldırıya geçer ancak başarılı olamaz. Dağa giden yollara tutar. Askeri mühimmat ve gıda sıkıntısı çeken isyancılar Yolvas'ın önerisiyle Macungying adındaki Çinli Müslüman birinden yardım isterler. Bu öneriye başta Hocaniyaz karşı çıksa da diğerlerinin iknasıyla kabul eder.

Macungying yardıma gelir birlikte hükümet askerlerine karşı başarılı mücadeleler verirler. Macungying karakter olarak açgözlü biri olduğu için her şeyi elde etmek ister. Cing Şuren'in 6500 kişilik bir orduyla onlara saldıracağını duyunca Macungying ordusuyla birlikte kaçar. Hocaniyaz Hacı ve arkadaşları zor durumda kalır.

Çinli komutan Piyyüen'in müşaviri Şing Şisey'in tavsiyesiyle dağdaki isyancılarla savaşmayıp onları köylere, şehirlere geri dönmeye ikna eder. Bu isyancıları zor durumda bırakır. Bunun üzerine Mehsut Muhiti gelir ve Moğolistan'dan yardım istemeleri teklifinde bulunur. Hocaniyaz'ın bu teklif hoşuna gider. Sonrasında Moğol heyeti gelir teklifi kabul eder ancak üç şart öne sürer. Bu şartlar: Prenslük rejimini yeniden düzene koymaktan vazgeçmek, Macungying ile bütün ilişkilere son vermek, içlerinden birini lider seçerek tek bir koldan mücadeleye girişmek. İsyancılar içlerinden lider olarak Hocaniyaz Hacı'yı seçer ve böylece güç tek bir çatı altında toplanmış olur. Moğol hükümeti de verilen yardım sözünde durur, isyancılara askeri mühimmat yardımı yapar.

Şing Şisey komutasındaki askerler isyancılara ağır kayıplar veririr. İsyancılar zor durumda kalır ve Moğolistan'dan tekrar yardım ister. Moğol hükümeti bu yardımı reddeder. Yardımı reddetme sebebi ise Yolvas'ın Kumul halkı adına Macungying'i tekrar davet etmesidir. Bu zor şartlar altında devam eden isyancılar Şing Şisey tarafından bir çukurda kısıtılır. İsyancılar silahlarının bir kısmını teslim

eder, kalan kısmını ertesi gün teslim edeceğini bildirir. O gece bir mektup bırakarak çukurdan kaçarlar.

Hocaniyaz Hacı zor durumdaki Turfan halkına yardım etmek için yola koyulur. Lükçün amirinin ısrarıyla kalede bir gece misafir olur ve Şing Şisey tarafından kapana kısıılır. Çatışmada yakın dostu Mehsut Muhiti şehit olur.

Merkezde ise bir askeri darbe olur. Cing Şuren hükümeti devrilir. Cing Şuren'in devrilmesine yardım ettiği için Şin Şisey'e dubanlık makamı verilir. Şing Şisey hükümetini kurduktan sonra Hocaniyaz'a elçiler gönderir ancak Hocaniyaz onun düşman olduğunu ve onu öldüreceğini söyler. Hocaniyaz, Şing Şisey'e saldırmaya karar verir ve bu sebeple Urumçi'ye doğru sefere çıkar.

Guçung ve Mori'yi almayı planlayan Hocaniyaz Hacı'nın karşısına Macungying yeniden çıkar. Onun babası olduğunu ve onu affetmesi gerektiğini söyler. Sonrasında gelişen olaylarda eskiden olduğu gibi kendi çıkarları için hareket eder. Hocaniyaz Hacı ile düşman olarak ayrılır.

Bir müddet sonra Sovyet konsoloslüğundan elçiler gelir. Bu elçiler Şing Şisey ile barışmasını teklif eder. Yapılan görüşmeler ve araya giren hatırı sayılır kişilerin telkiniyle Hocaniyaz barış teklifini kabul eder. Yapılan müzakereler neticesinde 4 Temmuz 1993 tarihinde on maddelik bir antlaşma imzalanır. Hocaniyaz Hacı, özerk bir yönetimin başkanı olur.

1.4.1.3. Anlatıcı ve Bakış Açısı

Anlatıcı romancının hikâyeyi anlattığı, okucuyla romancı arasındaki ara bir kişidir. Anlatıcı, romanda tüm olan biteni, mekânı, zamanı, kişileri, kişilerin davranışlarını, hayallerini okuyucuya ileten ve aktaran kişidir. Anlatıcı olayları aktarırken ya da olayları okuyucuya anlatırken subjektif ya da objektif davranışta bulunabilir.¹³⁷

Her yazar ifâde etmek istediği düşünceye, aktaracağı olaya ve eserine vermek istediği biçime göre anlatıcı yaratmak mecburiyetindedir. Genellikle anlatıcı ile yazar

---

¹³⁷ Nurullah Çetin, *age.*, s. 106.

karıştırılmaktadır. Yazar gerçek dünyaya ait bir varlıkken, anlatıcı ise kurgusal âleme aittir.

Şerif Aktaş bakış açısını şu şekilde tanımlamaktadır: “*Bakış açısı, anlatıma bağlı metinlerde vaka zincirinin ve bu zincirin meydana gelmesinde kullanılan mekân, zaman, şahıs kadrosu gibi unsurların kim tarafından görüldüğü, idrâk edildiği ve kim tarafından, kime nakledilmekte olduğu sorularına verilen cevaptan başka bir şey değildir.*”¹³⁸

Roman sanatının kendine özgü sorunları hala tartışılmaktadır. Bir romancının önünde duran ve çözülmesi gereken ilk sorun, hikâyeyi sunacak figürün (anlatıcının), hangi şahıs zamiriyle anlatılacağıdır. Roman sanatında üç anlatıcı tipinden bahsedilir: 1. tekil kişi (Ben), 3.tekil kişi (O) ve 2. çoğul kişi (Siz).¹³⁹

Abdurrahim Ötkür, eserde üçüncü kişi ağzıyla bir anlatımı tercih etmiştir. Anlatıcı olayları aktarken nesnel davranmış, olaylara duygusunu katmayı tercih etmemiştir.

“*Pen Yavnen Mançu Hanlığının son yıllarında Japonya’da hukuk alanındaki üniversiteyi bitirip döndükten sonra Şincan’daki Yerel Mahkeme Yargıçları Koleji’nin başkanlığına atanmış, 1911 yılındaki Şinhey İnkılabı’ndan sonra merkeze dönmüş, 1918 yılında Aksu valiliğine atanıp yeniden Şincang’a gelmiş...*”¹⁴⁰

Yazar Abdurrahim Ötkür, bu eseri Tanrısal (İlahi) bakış açısıyla oluşturmuştur.

Roman sanatında Tanrısal bakış açısı destandan sonra geçmiş bir yöntemdir. Temel karakteri itibariyle bu bakış açısı her şeyi bilme esasına dayanır. Anlatıcı figür her şeyi görür, sezer, geçmiş ve gelecekle alakalı bize bilgiler verir. Bu bakış açısında yazar kahramanların duygu ve düşüncelerini okuyucunun dikkatine sunar.

¹³⁸ Aktaş, *age.*, s. 74.

¹³⁹ Mehmet Tekin, *age.*, s. 25-26.

¹⁴⁰ Abdurrahim Ötkür, “*Oyğangan Zemin I*”, (Ürümçi: Şincan Helk Neşriyatı, 1987), s. 3.

Kahramanların iç dünyalarına girer ve gizli kalmış duygu-düşünceleri açığa çıkarabilir.¹⁴¹

Yazar, Tanrısal bakış açısını kullandığı için kahramanların duygu ve düşüncelerini net bir şekilde yansıtmıştır. Bunu eserin pek çok bölümünde açık bir şekilde görmekteyiz:

“Haydar Efendi Mehsut Muhiti’yi sanki ilk kez görüyormuş gibi ona garip bir ihtirasla bakıyordu. Gerçekten de Mehsut Muhiti onun gönlünde başköşede yer alıyordu. Onu her gördüğünde ana yurdu güzel Ufa şehri, orada geçen çocukluk yılları, eski Kazan şehrinde geçen gençlik yılları ve kalbine ilim-irfan nurunu salan Rizayeddin Bin Pehirdin gibi üstadları, Tatar edebiyatı dünyasında Kutup yıldızı gibi parlayan şair Abdullah Tokay ile birlikte geçen günleri aklına geliyordu. Mehsut Muhiti’nin Tanrı Dağı eteklerinden uzak Tataristan’a gidip, kendi halkının cehalet ve zulüm altındaki acıklı hayatı hakkında söylediği sözler kulaklarında tekrar yankılanmış gibi hissediliyordu. Bu Uygur bilgininin teklifiyle Kazan’dan Cunggar-Turfan çukuruna gelmesi, birkaç arkadaşıyla kara tahta önünde tebeşir tozunu yutmakla geçen uzun yılları ve bu yıllar içinde yetişen gençler, sıra sıra karız ağaçları gibi gözünün önünde belirginleşiyordu. Gençliğinin baharını dikkate değer bir iş ile harcamanın nasip olduğu günleri ve böyle günlerde beraber olduğu arkadaşlarını düşünmek kalbine ne kadar huzur veriyordu, sanki bir mucizeyle orta yaşta olduğu zamana dönmüş gibiydi.”¹⁴²

1.4.1.4. Şahıs Kadrosu

Şerif Aktaş şahıs kadrosu hakkında *“İtibarî eserde nakledilen veya değişik şekillerde ifâde edilen vakanın zuhûru için gerekli insan ve insan hüviyeti verilmiş diğer varlıklar ve kavramları, şahı kadrosu söz grubuyla adlandırmayı uygun görüyoruz.”¹⁴³*

Roman kurgusunun önemli bir kısmını şahıslar teşkil eder. Bu şahıslar romanda etken ya da edilden durumda bulunurlar. Şahıslar olaylara yön veren ve olayların hareketli şekilde seyredilmesini sağlan unsurdur. Roman, insan sanatıdır.

¹⁴¹Tekin, *age.*, s. 51.

¹⁴² Ötkür, *age.*, s. 34-35.

¹⁴³ Aktaş, *age.*, s. 131.

Bu yüzden şahıs ya da şahsa özgü niteliklerin olmadığı metinler roman olarak isimlendirilemez.¹⁴⁴

Romanda altmış altı tane karakter vardır. Bir tane başkarakter vardır. Eserin başkarakteri Hocaniyaz Hacı adındaki şahıstır. Eserin şahıs kadrosu şekilde incelenmiştir: başkarakter, norm karakter, kart karakter, fon karakter.

1.4.1.4.1. Başkarakter

Hocaniyaz Hacı

Romanın başkahramanıdır. Bu karakter Ötkür'ün "İz" romanında yardımcı karakterken bu romanda karşımıza başkarakter olarak çıkar. Halkın içinde gelen bir kahramandır. Hayata avcılıkla başlamış, sonrasında bir müddet Moğolistan'da yaşamış bir kişidir. Hocaniyaz Hacı çabuk öfkelenen ve bazen acımasız olan biridir. Romanda yaşanan bir hadise onun ne kadar sinirli ve acımasız olduğunu gözler önüne sermektedir:

Hacı "estağfurullah" deyip sağa sola yürümeye başladı. Herkes dikkatlice ona bakıyordu. O birden Mirul Mergen'e dönüp "Rozi Usta'yı çağır." diye bağırdı. Hemen bu fikrinden vazgeçip "Dur, dilsizi getir." dedi. Camsin (370) Dorci ve diğerlerine "Yürüyün" deyip Rozi Usta'nın dükkânının olduğu yere gittiler. Onun ne yapmak istediğini hiç kimse bilmiyordu ve ona soru sormaya da cesaret edemeden sessizce yürüyordu. Ustanın dükkânına gelince Hacı dilsizden çıkan beş gümüş ve iki altın parayı Rozi ustanın önüne koyup "Bunları erit." dedi. Rozi Usta tereddütte kalıp, Sali Dorga'ya baktı. Hacı "Ne bakıyorsun, kulağın sağır mı?" diye bağırdı. Rozi Usta sessiz sedasız işe girişti. O, altın ve gümüş paraları kapla eritinceye kadar yiğitler eli ayağı bağlı Dilsiz Yasin'i Hacı'nın buyruğuyla yere yatırdı, ayaklarıyla üstüne bastı. Hacı, Rozi Usta'ya Dilsiz Yasin'in ağzını kıskaç ile germesini söyledi ve kendi de bir kıskaç ile ocaktan eritme kabını alıp, Dilsiz Yasin'in yanına geldi. Camsin Dorci ile Sali Dorga gibi diğerleri Hacı'nın ne yapacağını anladı, onu engellemek istedi. Hacı hiçkimseyi dinlemeyip "Geri durun, bu simsar altına gümüşe doysun, satın alınan hainlere ibret olsun." dedi ve eritilenleri Dilsiz Yasin'in ağzıyla gözüne boşaltmaya yeltendi. Seyredenlerin çoğu gözlerini kapattı. Rozi Usta'nın

¹⁴⁴ Çetin, age., s. 144.

kıskaç tutan eleri tir tir titriyordu. Dilsiz Yasin'i bastırın iki yiğit kan ter içinde kalmıştı. (371) Tohniyaz Zor ok gibi atılıp Hacı'nın elindeki kışkacı aldı, "Allah'tan kork Hacım! Ben karıştım diye bana ne yapacaksan kabul." dedi. Hacı, ona sinirlenip "estağfurullah" deyip evine doğru yöneldi."

Halkının bağımsızlık mücadelesi için kendini feda etmekten kaçınmaz. Halkına yapılan kötülüklere karşı isyan eder. Onun cesareti ve kahramanlığı halkın ayaklanmasında her zaman itici bir güç olmuştur. Eserde Hocaniyaz'ın çocukluğu ve ailesi hakkında bilgi verilmemiştir. Eserde Hocaniyaz'ın gençlik yıllarında Birinci Dünya Savaşı'na katıldığından bahseder. Orada edindiği askeri tecrübeler ona ayaklanma sırasında büyük avantaj sağlamıştır.

Hocaniyaz Pehlivan İshak adıyla yeni askerlerle birlikte Yerket'ten uzak bir yerdeki askeri eğitim kampına gönderildi. Her şerde bir hayır var dedikleri gibi bu askeri eğitim dönemi Hocaniyaz'a çağın modern tipteki askeri silahlarını öğrenme fırsatını doğurdu. O, artık Tömür Halife zamanındaki basit silahlardan (77) faydalanan usta atıcı değil, Petrgrat askeri silah fabrikasından çıkan ağır-hafif pilimot, mayın, her çeşit tabanca ve el bombası gibi silahları ustalıklı kullanan, hatta onları söküp yeniden takan bir savaşçı olarak yetişmekteydi. Kaldığı yerdeki türlü türlü insanlarla yaşadığı sırada çok şeyler duymuş hayatın bilinmeyen birçok yönünü görüp gözü açılmaya başlamıştı.

Timur Halife ile ilişkisinden itibaren konu edinmiştir. Hocaniyaz halkın gözünde bazen tılsımlı biri olarak görünür. Eserde bu konu şu şekilde dile getirilmiştir:

Mehsut Muhiti "Bizim memleketlerde 'Hocaniyaz'a kurşun işlemedi, savaştan gelip kuşağını çıkarınca, koynundan bir sürü mermi düşüyormuş diye söylentiler aldı başını gitti. Bu elbette akla mantığa sığmayan bir şey. Çünkü Hacım Şehname'deki Royinten değil. Bence bu laflar halkın (422) içinden çıkarttığı kahramanlara olan inancından, ümidinden ve tapmasından kaynaklanıyor olmalı, öyle değil mi?"

Hocaniyaz Hacı lider tabiatlı biridir. Moğol elçilerinin yardım etmesi için işlerinden birinin başkan olması gerektiğinde büyük çoğunluk onun lider olmasını istemiştir.

Yolvas geniş yüzüne çok yakışmayan da sakalını sıvazlayıp, tıpkı hocasının önünde konuşan hizmetkâr gibi yumuşak bir telaffuzla “Ben önemli iki şey diyeceğim” dedi ve Mehsut Muhiti’ye bakarak (357) “Siz çok iyi dediniz Mehsut Bey, sizin dediğiniz teke gibi önderlik edecek, kendi yavrusu için canını aygır gibi feda edecek adam aramızda bir tane var. Bu kim dersiniz? Kumul’dan çıkan Rustem Pehlivan oğlu Hocaniyaz Hacı’dır. Ben bu kişinin bize başkan olmasını kabul ediyorum. Şu andan itibaren Hacı’ya biat ediyorum” dedi. Yerinden kalkıp Hacı’nın önünde saygıyla eğildi. Bu beklenmedik durum herkesi şaşırttı. Bir iki saniyelik sessizlikten sonra “Çok güzel”, “Çok iyi oldu”, “Yolvas Beyimin lütfuna bravo”, “akıllı adam böyle olur” diye laflar duyulmaya başlandı. Sadece Beşir, Yolvas’a alttan alttan sinirle bakıp dişlerini gıcırdatarak oturuyordu. Hacı ise zor bir bilmeceyi bulmaya çalışan biri gibi düşünceye dalmıştı.

“Herkes bunu kabul ediyor mu?” sordu Camsin Dorci gülümseyerek oturup.

“Kabul ettik, kabul ettik.” dedi Beşir hariç herkes.

Eserde üç kez evlendiğinden bahseder.

Dürüst biri olduğu için halk tarafından saygı ve sevgiyle karşılanmaktadır.

1.4.1.4.2. Kart Karakterler

Kart karakter romanda tek tip kişiliği muhafaza eden roman boyunca değişime ve dönüşüme uğramayan kişilerdir. Korkmaz’a göre kart karakter şu şekildedir: “Romanda tek bir özelliğin sembolü olan karakterdir. Her şeye rağmen tabiattaki esas niteliklerini muhafaza ederler ve değişmezler. Yalın kat bir kişiliğe sahiptirler ve karşıt güç durumundadırlar.”¹⁴⁵

¹⁴⁵ Ramazan Korkmaz, *Sabahattin Ali İnsan ve Eser*, (İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997), s. 300.

Yolvas

Şamehsut'un sarayında tercüman ve askerlere başkan olarak görev yapan, hilekâr, çıkarları için adam satmaktan kaçınmayan birisidir. Tek gayesi prens olmaktır. Bu uğurda bir müddet Hocaniyaz Hacılar ile birlikte hareket etmiş fakat bu esnada Benli Niyaz'ın ölümüne, Moğol elçisi Vasili İvanov'un yaralanmasına neden olmuştur.

“Toksun Pugen denen alçağın Hacı'ya suikaste yeltenmesinde Yolvas'ın parmağı var diye düşünüyorum.” dedi Abdurehim Dorga kabristandan dönerken. “Allah'im bu kel de iyi gün görmesin, başkasına kuyu kazan kendisi düşer, öyle değil mi?”¹⁴⁶

Daha sonra Hacı'nın gazabından korkup Macungying'in yanına sığınmıştır. Eserde Yolvas yol kenarında bulunup bakılan bir çocuk olarak anlatılır. Ailesi ve sonu hakkında çok bilgi verilmemiştir. Kötülüğü simgeleyen bir karakterdir. Yolvas kart karakterin özelliklerini sergiler.

Beşir

Prens Şamehsut'un torunudur. Yolvas gibi tek amacı prens olmaktır. Prenslük düzeni kaldırıldığı için düzenin yeniden gelmesi için Çin hükümetine karşı isyan eder. Kötü niyetli, esrar ve afyon kullanan biri olarak karşımıza çıkar.

Afyon bağımlılığından gözleri kapanan Beşir hemen uyanıp Yolvas'a baktı. Hacı ise tehlikeli bir şeyle karşılaşan biri gibi kocaman yumruklarını sıkıp ona doğru kaldırarak oturuyordu.¹⁴⁷

Hocaniyaz Hacı ile birlikte hareket etmiş gibi görünse de içten içe ona düşmanlık besler.

Şamehsut

Doğu Türkistan'ın prensidir. Timur Halife ve Hocaniyaz Hacı'ya düşmandır. Eserde felç olup yatalak olduğundan sonra öldüğünden bahsedilir. Hocaniyaz Hacı'yı

¹⁴⁶ Ötkür, *age.*, s. 258.

¹⁴⁷ Ötkür, *age.*, s. 356.

Yusuf Teyci ve yurdun ileri gelenlerinin araya girmesiyle affeder. Uygurlara eziyet eden bir diktatördür. Ötkür diğer önemli romanı olan “İz” romanında da yer alana bu karakter. Orada da Timur Halife’nin ölümüne sebep olmuştur. Kötülüğü simgeler.

Lyusicang

Kumul’un valisidir. Hocaniyaz ve diğer pehlivanların saraydaki görevlerine son verir. Uygurlara çok eziyet çektirir. Onların başlattığı isyanı bastırmak için çok mücadele eder fakat başarılı olamaz. Daha sonra merkez tarafından görevinden uzaklaştırılır.

Nazar

Şamehsut’un oğludur. Şamehsut felç olup öldükten sonra prensliğin başına geçer. Uygur olmasına rağmen asla Uygurların hakkını savunan tarafta yer almaz. Menfaatçi biridir.

Cang Cisa

Şopul’daki askerlerin başıdır. Çinlidir. Güzel kadınlara zaafı olan biridir. Lyusicang’ın akrabası olduğu için önemli mevkilere çok kolay şekilde gelmiştir. Tefecilik ile uğraşp çok zengin olmuştur. Sali Dorga’nın kızı Aynisahan’ı bir düğünde görünce çok beğenir. Onunla evlenmek için her şeyi yapar. Sonunda Sali Dorga kabul eder fakat bu onun için bir tuzaktır. Düğün gecesini gelin kılığında giren Benli Niyaz tarafından hançerlenip öldürülür.

“Cang Cisa misafirhaneden sallanarak çıktığı anda “Kız nerede, benimle dans etsin” diye bağırdı. Yarı sarhoş askerler yerlerinden kalkmadan alkışlayıp onun dediğini desteklercesine bağırdı. İki kadın Cang Cisa’nın yanına gelip “Biz Dağlıların âdetince genç sultan kendi girmese, kız odasından çıkmaz” dediği sözü tercüman hemen ona aktardı ve “yürüyelim, kızın yanına biz girelim” deyip kızların koluna girerek onları kızın bulunduğu odaya götürdü. Cang Cisa mum ile aydınlatılan odanın bir köşesindeki ahşap sandıkta güzel giyinmiş, pembe renkli muhteşem bir ipek başörtüsüne sarınıp oturan kızı görür görmez kendini kaybetmiş bir halde “ah meleğim, haydi gidelim” deyip onun elini tutunca iki kadın kapıyı hemen kilitledi. Kızın güçlü kollarıyla saptığı hançer Cang Cisan’ın kalbine denk

geldi. Avlu ve misafirhanede hizmet eden adamlar askerlere saldırıp hay huy diyene kadar işlerini bitirdi. Benli Niyaz başındaki pembe renkli ipek başörütüsü ile sahte saçını fırlatıp Cang Cisa'nın kana bulanan cesetini evden sürükleyip çıkardı."¹⁴⁸

Yang Menmu

Lyusicang'ın yaşlı müşaviridir. Bilge, çok kitap okuyan biridir. Lyusicang'ın her zaman akıl danıştığı kimsedir. Hocaniyaz Hacı'nın saray pehlivanı yapıp isyan eden dağlılara gönderilme fikrini öne sürmüştür. Bu şekilde Hocaniyaz Hacı ile dağlıların arasını bozmayı amaçlar. Ancak Hocaniyaz Hacı ile dağlılar bir olunca Lyusicang öfkelenir ve onu idam ettirir.

Abdurehim Dorga

Edir denen yurdun eski dorgası olan kişidir. Tömür Halife zamanında isyana katılmış ama gizliden gizliye Şamehsut'un hizmetini yapmış. Şahmehsut öldükten sonra Cing Şuren hükümeti prenslik düzenini kaldırıncı bu sefer de prenslik isteyen beylerin safına katılmış, faaliyetlerde bulunmuştur. Bunu Lyusicang öğrenince onu Piçan'a sürgün etmiştir. Pişman olduğunu belirten bir mektup yazmıştır. Kasım Pehlivan'ın öldürmesine neden olduğu için halk tarafından dışlanmış, köpekler gibi yaşayarak ölmüştür.

Macungying

Çinli dönme Müslümanlardan biridir. "Gasiling" (Çocuk Komutan) adıyla da bilinir. Genç yaşta gösterdiği başarılarından dolayı tüm Doğu Türkistan ve Çin tarafında adı duyulmuştur. Cesaretli, korkusuz ve açgözlü biridir. Asla kazandığı yetinmez. Başlarda Hocaniyaz Hacılar yardım etse de ilerleyen süreçte kendine yetecek kadar silah ve cephaneyi tedarik ettikten sonra onları yüzüstü bırakıp kaçmıştır. Kendinden başka kimse düşünmez. 2 yıl sonra yeniden Hocaniyaz Hacı'yla irtibat kurar ve onu yeniden kandırır. Tek amacı Çin'i ele geçirip daha sonrasında Arabistan'ı ele geçirmektir. Bu uğurda herkesi basamak olarak kullanmaktan geri durmaz.

---

¹⁴⁸ Ötkür, *age.*, s. 186-187.

Cing Şuren

Pan Yavnen'in Yang Zingsin'i suikastla öldürmesinden sonra hükümetin başına geçen kişidir. Uygurların bağımsızlık mücadelesini her zaman kanlı şekilde bastırmıştır. Uygurların haklarını her zaman gasp etmiştir. Sonrasında yönetimdeki muhalif kişilerin teşebbüsüyle iktidardan düşürülmüştür.

Şing Şisey

Uygurların başına musallat olan cellat bir komutandır. İlk başlarda Cang Piyyüen'in yaveriyken sonrasında Cing Şuren hükümeti devrilince hem siyasi hem de askeri lider olmuştur. Japonya'da askeri eğitim aldığı için askeri olarak bilgili biridir. Hocaniyaz Hacı'yı öldürmek istemiştir. Diğer büyük düşmanı ise Macungying'tir.

1.4.1.4.3. Norm Karakterler

İsmail Çetişli'nin yönlendirici kahraman olarak tanımladığı norm karakter vakanın gidişatını, başkahramanın olaylar karşısında tavrını belirleme etkileme güç ve kabiliyetine sahiptir.¹⁴⁹

Romanda çok fazla norm karakter bulunmaktadır. Hocaniyaz'ın olaylar karşısında karar vermesine yardımcı olurlar. Çoğu zaman doğru kararlar vermesini sağlarlar. Bazen hatalı kararlar vermesine de sebep olmuşlardır.

Yusuf Teyci

Şamehsut'un sarayında teycilik vazifesinde bulunan biridir. İyi niyeti, halkı koruması, mazluma yardım etmesiyle tanınır. Hocaniyaz Hacı'nın affedilmesi için Şamehsut'la konuşur. Affedilmesinde büyük pay sahibidir. Sonrasında Hocaniyaz Hacı ile birlikte hareket eder. İsyanın başlarında onlara destek olur ancak isyancılar zor durumda kalınca tarafsız olmaya karar verir.

---

¹⁴⁹ İsmail Çetişli, *Metin Tahlillerine Giriş 2, (Hikâye-Roman-Tiyatro)*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), s. 70.

Sali Dorga

Şopul'un başkanıdır. Geniş omuzlu, uzun boylu, yuvarlak gözlüdür. Cesur ve lider ruhlu bir kişidir. Kendi halkı her şeyden üste tutar. Adaletli ve olayları yorumlama yeteneğine sahiptir. İsyân'ın ilk kıvılcımlarının atılmasına vesile olur. Hocaniyaz Hacı ile birlikte mücadele eder. Fikirleriyle Hocaniyaz Hacı'ya yardımcı olur.

Sofi Mergen

Benli Niyaz'ın babasıdır. Timur Halife İsyânı'nda o da özgürlük mücadelesi etmiştir. Hocaniyaz'ın fikirlerine saygı duyduğu biridir. Onunla isyan hakkında kafa kafaya verip yorumlamada bulunur. Oğlunun öldürülmesinden sonra aklını kaybeder. Onun bu durumu her zaman Hocaniyaz Hacı'yı derinden etkilemiştir.

Mehsut Muhiti

Turfanlıların milli kahramanıdır. Hocaniyaz Hacı'ya destek olmak için Turfan'dan gelir. Hacı'nın çok sevdiği biridir. Bilgili, tecrübeli, cesaretli biridir. Halkının bağımsızlığı için canını feda etmekten uzak durmaz. Lükçün'de Şing Şisey'in ani baskını sırasında vurularak şehit edilir. Onun ölümü sonrasında başta Hocaniyaz olmak üzere tüm Uygurlar derin üzüntü yaşar. Hocaniyaz Hacı gözyaşlarına hâkim olamaz.

Kasım Efendi

Mehsut Muhiti ile Hacı'nın hareketine dâhil olan buğday tenli, orta yaşlı tombul biridir. Kazak'tır. İyi derece Rusça ve Moğolca bilir. Bu yüzden Moğol heyetiyle yapılan yardım görüşmesinde tercümanlık görevinde bulunmuştur.

Mehmut Muhiti

Mehsut Muhiti'nin kardeşidir. Onun gibi kahraman, cesaretli biridir. Hacı'ya her zaman yakın olmuştur. Abisinin ölümünden sonra tüm kararlılığıyla mücadele etmiştir.

Nemet Helpet

Hocaniyaz Hacı'nın yakınında olan kişilerden biridir. Macungying hakkında yazdığı şiir herkesin beğenisini kazanmıştır. Bilge ve akıllı birisidir.

Erdenbat

Bortala nahiyesinde yaşayan hayvan çiftçiliği yapan Moğol bir kişidir. Hocaniyaz Hacı'nın yakın arkadaşıdır. Onu o kadar sever ki kız kardeşi Börte Naçın ile evlenmesi için Hocaniyaz ile konuşur. Fakat Hocaniyaz onun teklifini reddeder.

“Kardeşim İshak, biz seninle aynı evin adamı gibi olduk. Söylediklerine bakılırsa sen buralı olacak gibi duruyorsun, çenen sakallansa da sen daha gençsin. Elbet evli barklı olman gerekiyor. Ben siz Uygurlarla çok iç içe oldum. Sizlerin örf adetlerinizi, dini hayatınızı çok iyi biliyorum. Sizinle bizim peygamberimiz farklı olsa da hepimizi Allah yaratmış. Hepimiz insanız. Yaşlıların dediği rivayetlere bakılırsa biz Moğollar ile Uygurlar eskiden beri kardeş gibi yaşamışız. Cengiz Han'ın ordusunda pek çok Uygur komutan varmış. Cengiz Han kendi kızını Uygur padişahına eş olarak vermiş. Biz de abi kardeş olduk. Eğer uygun bulursan kız kardeşim Börte'yi... Evet, o da seni uygun görmüş.”¹⁵⁰

Benli Niyaz

Yirmili yaşlarda, uzun boylu, koyungözlü, cesaretli bir gençtir. Hocaniyaz Hacı'nın pehlivanlarından biridir. Hocaniyaz Hacı'ya düzenlenen suikastı fark edip onu korumak isterken canından olur.

Sedenşa Ahunum'un duygulu kiraatının başlamasıyla herkes başını aşağı eğip, tasviri zor bir sessizliğe gömülmüşken Toksun Pugen koynundan hançerini yavaşça çıkarıp, Hocaniyaz Hacı'nın böğrüne saplayacağı sırada, telaşlanıp dirseğini Benli Niyaz'a değdirdi. Benli Niyaz göz ucuyla ona bir baktı ve durumu anlayıp pat diye onun koluna vurdu. Zorlu bir mücadele başladı ve göz açıp kapayıncaya kadar hançerin ucu Benli Niyaz'ın sol göğsüne girdi. Benli Niyaz “vay münafik” diye bağırdı. Sıtmalı gibi titreyen Toksun Pugen hançeri çıkarmaya uğraşmayıp kuduz yaban domuzu gibi önüne geleni ite kaka dışarıya kaçtı. Saflar

¹⁵⁰ Ötkür, age., s. 85.

bozuldu, mescittekiler sessiz sedasız kaldı. Hocaniyaz Hacı göğsüne hançer saplanan Benli Niyaz'ı hemen kucağına almış, hiçbir şey düşünememiş yüzü bembeyaz kesilmişti. Biri “kaçtı, kaçtı, katil kaçtı” diye bağırdı. Sali Dorga “yakala, katili yakala” diye sesli bir şekilde bağırdı. Genç ve orta yaşlılardan oluşan bir grup dışarıya koştu. Yaşlılar ışık tutup, Benli Niyaz'ın başına toplandı. Sofi Mergen “canım oğlum” deyip oğlunun üzerine atıldı. Hemen bayıldı. (239) Benli Niyaz Hacı'nın kucağında yatıp “Hacı... ata... sen... sağ mısın? O münafık seni...” dedi ve sustu. Onun güzel koyungözleri hayata bakacağı sırada açık kalmıştı. Hacı titreyen eliyle onun gözlerini kapayıp, göğsündeki hançeri yavaşça çekti. Oğlanın göğsünden oluk oluk kan akmaya başladı. Hacı mendilini çıkarıp yaraya bastırmak istediğinde Sedenşa Ahunum sarığını açıp ona verdi. Bembeyaz sarıktan damlayan kan Hacı'nın eline de bulaşıyordu. Hacı'ya yardım eden Sali Dorga'nın sıcacık gözyaşları Benli Niyaz'ın yüzüne damlıyordu.¹⁵¹

Bu olayla Hocaniyaz Hacı hayatta kalmış, bir bakıma Uygurların bağımsız olmasında büyük bir paya sahip olmuştur.

Velibay

Yerket şehrinde yaşayan zengin bir kişidir. Ruslar tarafından saygı duyulan biridir. Ruslarla ticareti iyidir.

“Velibay tahminen 1835 yılında İli nehrinin güney tarafında bulunan Galcat köyünde Yoldaş Ahun denen varlıklı bir kişinin ailesinde doğmuş. Babasının vefatından sonra annesi Galcat köyündeki Tokilek Yüz Begi denen (74) kişiye gelin olmuş. Velibay yirmi yaşından sonra Galcat'tan Gulca'ya geçip varlıklı kişilerin ticaretini yönetip zenginleşmeye başlamış. 1871 yılında çar Gulca'yı ele geçirip birkaç bin asker konuşlandırdığında Velibay, Rus askerler ile diğer Rus harbi ve mülki bürokratların bütün ihtiyacını karşılama işini birkaç yıllığına yapmış. Böylece daha da çok zenginleşmiş, çar hükümeti nazarındaki güveni aşırı derecede artmış. Hayır yapma, mescit-mezarları yapma gibi faaliyetlerle de toplum içinde çok fazla saygınlığa ulaşıp Velibay diye tanınmaya başlamış. Velibay Yerket'e geldikten sonra da Yettesu bölgesinde bulunan Rus askerlerinin bütün ihtiyaçlarını da temin ederek

¹⁵¹ Ötkür, *age.*, s. 238-239.

çok zenginleşmiş. Çar hükümeti hizmetlerini takdir edip onu birkaç rozet ve madalyayla ödüllendirmesinden başka Petrgrat ‘taki çarlık sarayında onun adına özel bir hürmet koltuğu tahsis etmiş. Ayrıca o özel bir imtiyaz sahibi olmuş. Dükkân sahibi gencin Velibay yarı padişah olarak tanınır demesinde bunları göz önünde bulundurması yattıyordur.”¹⁵²

Hocaniyaz Hacı'nın elindeki boynuzları satın alır ve onu kendisi adına avlanması için işe alır. Bir müddet sonra savaş çıkınca oğlunun yerine onu savaşa gönderir. Savaştan sağ kurtulan Hocaniyaz onun yanına dönüp ayrılmak için helallik ister ve Hocaniyaz Hacı'yı kabileye katarak Kutsal Topraklara gönderir.

1.4.1.4.4. Fon Karakterler

Romanda derinliği en az olan kişilerdir. Fon karakterler olayın daha gerçekçi ve doğal olmasını sağlar.¹⁵³

Eserde fon karaktere çok rastlanmaktadır.

Pen Yavnen

Romandaki olayların oluşmasına zemin hazırlayan kişidir. Yang Zingsin'i öldürüp onun yerine hükümetin başına geçmek ister. Bu uğurda canından olur. Pen Yavnen Yang Zingsin'in adamlarından biridir. Urumçi'nin valisi, askeri ve idari işler mahkeme başkanıdır.

Hasan Dolan

Pen Yavnen'in arabacısıdır. Pen Yavnen öldürülünce sokağa atılan ölüsünü gömdüğü için tutuklanır ve işkenceye maruz kalır. Serbest bırakıldıktan sonra iyileşemeyip hayatını kaybeder.

¹⁵² Ötkür, *age.*, s. 73-74.

¹⁵³ Çetişli, *age.*, s.71.

Haydar Efendi

Tatar bir öğretmendir. Timur Halife'yi kendi elleriyle gömdüğü rivayet edilir. Okumuş entelektüel biridir. Eğitimli insanı temsil eder.

Dursun

İşkenceyle öldürülen arabacı Hasan Dolan'ın oğludur. O dönemde yaşanan üzücü olayları sembolize eder.

Sarıhan

İşkenceyle öldürülen arabacı Hasan Dolan'ın eşidir. Eşi haksız yere öldürölür ve zor durumda kalır.

Doktor Pitov

Rus konsoloslüğunda görev yapan Rus bir doktordur. Hasan Dolan'ı iyileştirmek için birkaç kez evine gelmiştir.

Yunus Beg

Yang Zingsin'in kurduğu ve fahri müdürlük görevini devam ettirdiği Siyasi Mahkeme Lisesi'nde okuyan başarılı Uygur öğrenci. Pen Yavnen mezuniyet töreni için ondan konuşma yapmasını istemektedir. Okumuş insanı temsil eder.

Ayşe Appak

Hocaniyaz Hacı'nın annesidir. Oğlunun zindana atılmasıyla yurt büyüklerinden yardım ister.

İminniyaz

Hocaniyaz Hacı'nın babasıdır. Şamehsut onu haksız yere zindana atar, orada hayatını kaybeder.

Kamza

Hocaniyaz Hacı'nın Kumul'dan Bariköl tarafına kaçtığı sırada yolda rastladığı yirmi üç yaşlarında sarı saçlı, Kazak gencidir. Hocaniyaz Hacı ile bir müddet yolculuk yaptıktan sonra onun silahını ve atını çalıp kaçar.

Tahir Beg

Eserin en başında adı geçer. Pen Yavnen, Mehsut Muhiti ile birlikte bir evde bulduklarından bahseder. Sonrasında Hocaniyaz Hacı'nın Şing Şisey ile barışması için mektup gönderdiği biliniyor.

Alipbay

Hocaniyaz Hacı'nın Çinggil'de bir müddet yanında kaldığı ve ona yardım ettiği kişidir. Alipbay, Hocaniyaz Hacı'ya çok fazla yardım etmiştir.

Torpak Sali

Şamehsut tarafından Dörbilcin'e sürgün edilen Uygur Türküdür. Hocaniyaz Hacı'yı evinde misafir etmiştir.

Hohul Grigori

Rusya adına savaşa katılan Rus gencidir. Askerleri savaştan uzak tutmak için propaganda yaptığı için tutuklanır ve idam edilir. Sisteme karşı gelen bireyi temsil eder. Dekoratif unsurdur.

Börte Naçin

Erdenbat'ın dul kız kardeşidir. Hocaniyaz'a karşı boş değildir. Hocaniyaz'ın onu reddetmesiyle derin bir üzüntü yaşar. Toplumdaki sıradan bir insanı temsil eder.

Kasım Pehlivan

Hocaniyaz Hacı ile birlikte prenslik sarayında pehlivanlık görevinde bulunan kişidir. Mert ve korkusuz biridir. Şehit olana kadar Hocaniyaz Hacı ile birlikte

Uygurların bağımsızlık yolunda gösterdiği mücadeleye destek vermiştir. Dürüst insanı temsil eder.

Aynisahan

Sali Dorga'nın güzeller güzeli kızıdır. Güzelliğinden dolayı Cang Cisa adındaki Çinli bir komutan onunla evlenmek ister. Karşılık bulamayınca tehdit eder. Aynisahan, Benli Niyaz ile birbirlerini sever. Benli Niyaz öldürülünce hayat küser. Bir daha kimseyle evlenmez.

Niyazhan Abla

Sali Dorga'nın hanımıdır. Sali Dorga'nın yönetim tarafından tutuklanmasından sonra hastalanıp felç olur. Akıl ve feraset sahibi bir kişidir.

Kara Çeçek

On iki dağ bölgesinde seyyar olarak satış yapan Çinli bir tüccardır. Kısa boylu, esmer biridir. Yüzünde çiçek hastalığından dolayı iz kaldığından dolayı "Kara Çeçek" lakabını almıştır. Halk tarafından sevilen şakacı bir kişidir. Farklı etnik kimliğe sahip olan iyi, karakterli bir insan olarak karşımıza çıkar.

Hoşur Kantu

Köşe sakallı, yaşlı biridir. Hırsızlık yaptığı bilindiği için herkes ona Hoşur Kantu olarak seslenir. Uygurların ayaklanma mücadelesinde yer alır. Düzenli orduya geçiş döneminde onbaşı olup Hocaniyaz Hacı'ya hizmet eder.

Şüy Şyencang

Lyusicang'ın arkadaşıdır. Onun Dağlılar karşısında zorlandığını görünce yardım etmek için Kumul'dan gelir. Lyusicang'a Kumul'daki Uygurlar arasından itibar sahibi kimseleri elçi tayin edip Dağlılara göndermesini söyler. Benli Niyaz'ı öldüren Toksun Pugen'i öldürür, halk tarafından linç edileceği sırada yurt büyüklerinin araya girmesiyle geri gönderilir. Kötü insanı temsil eder.

Sedenşa Ahunum

Uygurlar arasında çok sevilen âlim bir kimsedir. Herkes ona saygı gösterir ve onun dediklerini sorgulamadan yerine getirir. Romanda Lyusicang tarafından istemese de elçiler arasına dâhil edilir. Elçilik kötü bir neticede sonuçlanınca o da elçilerle birlikte geri dönmek zorunda kalır. Bilge insanı temsil eder.

Toksun Pugen

Yolvas'ın has adamlarından biridir. Yolvas'ın emriyle Hocaniyaz Hacı'yı öldürmek için Sedenşa Ahun'un dâhil olduğu elçiler grubuna hizmetçi olarak katılır. Elçilerin geldiği ilk günü yatsı namazı sırasında hançeriyle Hocaniyaz Hacı'yı öldürmek isterken araya giren Benli Niyaz'ı öldürür. Sonrasında Şüy Şyencang'ın zehirli içecek vermesiyle ölür.

Macungce

Macungying'in kardeşidir. Onun gölgesinde hayatına devam eder. Macungying Mori ve Guçung'u almak için saldırdığında hayatını kaybeder.

Benli Niyaz

Yirmili yaşlarda, uzun boylu, koyungözlü, cesaretli bir gençtir. Hocaniyaz Hacı'nın pehlivanlarından biridir. Hocaniyaz Hacı'ya düzenlenen suikastı fark edip onu korumak isterken canından olur.

Sedenşa Ahunum'un duygulu kiraatının başlamasıyla herkes başını aşağı eğip, tasviri zor bir sessizliğe gömülmüşken Toksun Pugen koynundan hançerini yavaşça çıkarıp, Hocaniyaz Hacı'nın böğrüne saplayacağı sırada, telaşlanıp dirseğini Benli Niyaz'a değdirdi. Benli Niyaz göz ucuyla ona bir baktı ve durumu anlayıp pat diye onun koluna vurdu. Zorlu bir mücadele başladı ve göz açıp kapayıncaya kadar hançerin ucu Benli Niyaz'ın sol göğsüne girdi. Benli Niyaz “vay münaфіk” diye bağırdı. Sıtmalı gibi titreyen Toksun Pugen hançeri çıkarmaya uğraşmayıp kuduz yaban domuzu gibi önüne geleni ite kaka dışarıya kaçtı. Saflar bozuldu, mescittekiler sessiz sedasız kaldı. Hocaniyaz Hacı göğsüne hançer saplanan Benli Niyaz'ı hemen kucağına almış, hiçbir şey düşünememiş yüzü bembeyaz

kesilmişti. Biri “kaçtı, kaçtı, katil kaçtı” diye bağırdı. Sali Dorga “yakala, katili yakala” diye sesli bir şekilde bağırdı. Genç ve orta yaşlılardan oluşan bir grup dışarıya koştu. Yaşlılar ışık tutup, Benli Niyaz’ın başına toplandı. Sofi Mergen “canım oğlum” deyip oğlunun üzerine atıldı. Hemen bayıldı. (239) Benli Niyaz Hacı’nın kucağında yatıp “Hacı... ata... sen... sağ mısın? O münafık seni...” dedi ve sustu. Onun güzel koyungözleri hayata bakacağı sırada açık kalmıştı. Hacı titreyen eliyle onun gözlerini kapayıp, göğsündeki hançeri yavaşça çekti. Oğlanın göğsünden oluk oluk kan akmaya başladı. Hacı mendilini çıkarıp yaraya bastırmak istediğinde Sedença Ahunum sarığını açıp ona verdi. Bembeyaz sarıktan damlayan kan Hacı’nın eline de bulaşıyordu. Hacı’ya yardım eden Sali Dorga’nın sıcacık gözyaşları Benli Niyaz’ın yüzüne damlıyordu.

Bu olayla Hocaniyaz Hacı hayatta kalmış, bir bakıma Uygurların bağımsız olmasında büyük bir paya sahip olmuştur.

Mirul Mergen

Hocaniyaz Hacı’nın bir an olsun bile yanından ayrılmayan yoldaşdır. Romanın bir yerinde babasının vasiyeti gereği Hacı’nın yanından ayrılmadığını söyler. Cesur ve iyi yürekli biridir. Uygurların saygı duyduğu bir kişidir. Cesareti, kahramanlığı sembolize eden bir karakterdir.

Garip

Kumul’da isyan eden Kazakların lideridir. Güçlü, iri yarı bir insandır.

Cu Dotey

Kumul şehrinin valisidir.

Cang Piyyüen

Merkez ordusunun başkomutanıdır. Müşaviri Şing Şisey’in aldığı kararları takdirle karşılar ve uygulamaya koyar. Bir bakıma Şing Şisey’in Çin tarihine geçecek biri olmasında rol oynamıştır.

Abdiniyaz Mirab

Hocaniyaz Hacı ile birlikte mücadele etmiş bir yöneticidir. Durumlar isyancıların aleyhine döndüğünde karısının da ağzına bakarak kaldığı yeri terk edip Macunying'in yanına kaçmıştır. Bu durum Uygurlar arasında hem şaşkınlık yaratmış, hem de Uygurların öfkelenmesine sebep olmuştur.

Tohniyaz Zor

Abdiniyaz Mirab ile aynı yerde yaşayan, çocukluğu birlikte geçen, gözü kara, mert, lafını esirgemez biridir. Abdiniyaz Mirab bulunduğu yerden kaçınca beraberindekilerle Hocaniyaz Hacı'nın safına katılır. Orada da kahramanlığı ve açık sözlülüğüyle insanları dikkatini çeker.

Kemerhan Ayla

Hocaniyaz Hacı'nın ilk eşi öldükten sonra akrabalarının ve ailesinin aracılığıyla evlendiği ikinci eştir. Kemerhan Ayla çok naz cilve bilmeyen, olaylara ilgisi olmayan biridir. Bu eşinden iki tane çocuğu olmasına rağmen araları asla iyi değildir. Sürekli didişmektedirler. Hacı üzerine kuma alınca yaşadığı evi terk edip üst mahalleye taşınır.

Rozi Usta

Timur Halife zamanında ayaklanmaya katılan ve bu yüzden öldürülen Haşim Usta'nın oğludur. Şamehsut bu aileyi Nom'a sürgün etmiştir. Sonrasında Aratürük'e dönmüş, silah ve cephaneye işleriyle uğraşmıştır. Tohniyaz Zor'un teklifiyle isyancılara cephaneye yapmaya başlar. Şing Şisey'in ordusunun saldırdığı bir gün imalathanesine top mermisi isabet etmesi sonucu hayatını kaybeder.

Camsin Dorci

Uygurlara yardım etmek için Moğollar tarafından gönderilen heyetin başkanıdır.

Vasili İvanov

Moğolların, Uygurlara yardım için gönderdiği ekipte yer alan kırklı yaşlardaki Rus asker. Heyetin yola çıkacağı günün öncesinde verilen ziyafette Dilsiz Yasin adındaki bir hain tarafından vurulur ve yaralanır.

Dilsiz Yasin

Yolvas tarafından altın karşılığında satın alınıp yardım heyetinde bulunan Vasili İvanov'u öldürmek isteyen dilsiz bir meczup. Sonrasında Hacı onu öldürmek istemişse de Mehmut Muhiti'nin araya girmesiyle canını kurtarmıştır. Her toplumda görülen satın alınmış insanı temsil eder.

İmin Sozuk

Beşir'in has adamlarından biridir. Alkolik ve esrarkeştir. Bir gün Çinli birinin meyhanesinde içki içmiş ve sarhoşluğunun etkisiyle meyhane sahibinin kızına tecavüz etmek istemiştir. Kız kalp hastalığından dolayı kriz geçirip ölmüştür. Sonrasında durumu öğrenen Hocaniyaz Hacı herkesin gözlerinin önünde onu öldürmüştür.

Prens Sayit

Lükçün prensidir. Hocaniyaz Hacıları sarayında ağırlamış, sonrasında Şing Şisey'in saldırısında vurularak şehit olmuştur.

Rozi Molla

Turfan şehrinde yaşayan tahıl ambarında çalışan Uygur biridir. Kendi halkına çok zulüm ettiği için halk tarafından sevilmez. Abdulhaluk Uygur adındaki bir şairi sırf kendisini eleştirdiği için yalan dolan bilgilerle şikâyet etmiş. Sonrasında onun ölümüne sebep olmuştur. Hocaniyaz Hacı onu halkın gözleri önünde öldürmüştür. Kötülüğü temsil eder.

Abdulhaluk Uygur

Uygurlar arasından çıkan halkın sevdiği bir şairdir. Rozi Molla adındaki ambar görevlisini eleştirdiği için iftiralarla dolu mektupla şikâyet edilmiş ve Şing Şisey tarafından yirmili yaşlarda idam edilmiştir. Ötkür Abdulhaluk Uygur’u burada toplumun her kesiminden desteğın olduğunu belirtmek için kullanmıştır.

Seypul

Kumul-Turfan halkından oluşturulan orduya katılan genç bir Uygur’dur. Kendine kötü silah verdiği için şikâyetçi olur.

Ensari

Timur Halife devrinde isyana katılmış ve isyandan sağ kalan iki kişiden biridir. Yıllarca dağda yaşamış ve kendine güvenini kaybetmeye başlamıştır. Bir gün Hocaniyaz ile karşılaşır ve o günden sonra onların safına katılıp eski günlerde olduğu gibi mücadele etmeye başlar.

Zakir Polatov

Yeşil gözlü, sarı bıyıklı, orta yaşlı Tatar bir kişidir. Sovyet Rusya’da gerçekleşen Ekim Devrimi’nden sonra Gensu’ya kaçmış, sonrasında Macungying’in hizmetine girmiş bir komutandır.

Ekber Pugen

Sovyet konsolosu adına Urumçi’den Hocaniyaz Hacılara elçi gelen uzun boylu, zayıf Uygur aydınıdır.

Mehmut Hoca

Kısa boylu, kalem sakallı, şişman Özbek muteberidir. Ekber Pugen ile birlikte Hocaniyaz Hacılara elçi olarak gelmiştir.

1.4.1.5. Mekân

Romancı, mekân unsurunu olayların cereyan ettiği çevreyi tanıtmak, roman kahramanlarını çizmek, toplumu yansıtmak, atmosfer yaratmak yönünde kullanabilir. Mekân romanın ayağının yere basmasını sağlar. Olayların geçtiği çevrenin tasvir edilmesi, sadece anlatımın oluşturulması açısından değil, okuyucu açısından da gereklidir.¹⁵⁴

Romanda mekânın ne kadar işlevsel olduğu ve ne ölçüde plana çıkarıldığı ya da geride tutulduğu önemli bir husustur. Yazar romanında mekânı ön plana çıkarmak için kullanabilir. Yazar mekânı ilave olarak kahramanları ve olayları belirgin hale getirmek için de kullanabilir.¹⁵⁵

Mekân unsuru kahramanların şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Bazı romanların kahramanları kişisel özelliklerinden çok içinde yaşadığı muhitte hatırlanır.¹⁵⁶

Yazar mekânı amaç olarak değil de araç olarak kullanmıştır. Yazar mekânı bu şekilde kullanarak toplumda yaşanan sorunlara daha çok değinmeyi yeğlemiştir. Romanda ana mekân Kumul'dur. Kumul tasvir edilerek orada yaşayan halkın demografik yapısı, kültürel farklılıkları, siyasî ve dini hayatı gözler önüne serilmek istenmiştir.

1.4.1.5.1. Açık Mekân

Romanda olayların geçtiği temel açık mekân Kumul şehridir. Yazar roman boyunca Kumul'u tasvir ederek dönemin siyasî, ekonomik ve kültürel yapısını gözler önüne serer. Uygurların ayaklanmasına sebep olan olaylar okuyucuya aktarılır. Kumul Çiftçiler Ayaklanmasının başladığı şehir olduğu için tarihi bir öneme sahiptir. Yazar Kumul'u eserinin ana mekânı olarak kullanarak Kumul'un tarihi önemini vurgulamıştır.

¹⁵⁴ Tekin, *age.*, s. 129-130.

¹⁵⁵ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, (Ankara: Öncü Kitap, 2009), s. 133.

¹⁵⁶ Tekin, *age.*, s. 130.

Yazarın Kumul’u mekân seçmesinin sebebi eserde kurgulanan olayın gerçek olması ve okuyucuya gerçekleri aktarmak istemesidir.

Romanda yer alan Şopul isyan ateşinin yandığı ilk yerdir. Sali Dorga önderliğindeki halkın askerlere karşı verdikleri mücadele diğer bölgelerdeki insanlara örnek olmuş ve domino etkisiyle isyan ateşi tüm Kumul’u sarmıştır. Şopul romanda şu şekilde tasvir edilmiştir: “*Şopul Kumul’un yaklaşık yüz yirmi kilometre kuzeydoğusuna kurulmuş en uç yurtların biri olup, eski zamanlarda “Dal Dağı” olarak biliniyordu. Onun kuzey tarafı karlı dağlar ile çevrilmiş, kuzeybatısından da karlı dağların tepeleri görünüyordu. İşte bu dağ sıraları arasında kuzeydoğudan güneybatıya kadar uzanan bir çukur olup bu çukurun doğu tarafı “Koray” batı tarafı “Karanlık Geçit” diye biliniyordu. Her iki çukur, uçsuz bucaksız çimenlikli yaylalara ulaşıyordu. Şopullular gür orman ağaçları, köknar ve çamlarla kaplanmış bu çukurlardaki soğuk dağ sularından faydalanıp bir yandan çiftçilik yapıyor, diğer yanda da uçsuz bucaksız yaylalarda ek olarak hayvancılıkla da meşgul oluyorlardı.*”¹⁵⁷ Bu tasvirde yola çıkarak Şopul’un sosyal ve ekonomik hayatıyla ilgili bilgiler elde etmek mümkündür.

Hocaniyaz Hacı’nın sergüzeştlerinin anlatıldığı bölümlerde yer alan bölümler de romana derinlik katmıştır. Hocaniyaz’ın arandığı zamanlarda Altay Dağları vasıtasıyla Bariköl’e oradan da Moğolistan’a gitmek istediği anlatılmıştır. Yolda karşılaştığı Kamza adındaki Kazak genç onun tüfeğini ve atını çaldıktan sonra Çinggil denen bölgeye gitmiştir, bir müddet burada kalmıştır. “*Bundan sonra başta dediğimiz gibi kader onu Çinggil’deki Alıpbay denen hayvan bakıcısının evine gönderdi. O, Toksunlu İshak adıyla Alıpbay’a işçi olup onun koyunlarına bakmaya başladı. Alıpbay ona yıllık çalışması karşılığında bir at vermek istedi.*”¹⁵⁸

Sonrasında Dörbilcin’e gider ve orada Toprak Sali adında biriyle tanışır. Onun vasıtasıyla daha da uzaklaşmak için Tarbagatay ve Bortala Dağlarına gider. Orada da yakalanma korkusuyla sınır dışına çıkmak zorunda kalır ve Yerket şehrine gider. “*Yerket, Çar yönetimi ile Mançu Hanlığı arasında 1881 yılı şubatının başlarında Petrgrat’ta imzalanan hukuk dışı antlaşmanın (İli Antlaşması) ikinci maddesine binaen, bu yılın ortasından 1883 yılının başlarına kadar İli’den Yettesu*

¹⁵⁷ Ötkür, *age.*, s. 158-159.

¹⁵⁸ Ötkür, *age.*, s. 61.

bölgesine göç eden altmış bin civarındaki Uygur göçmeninin bir kısmı tarafından kurulan şehirdi."¹⁵⁹

Macungying'in çocukluğunun anlatıldığı mekân da önemlidir. Çinli Müslümanlar hakkında bilgi vermesi açısından değerli bir mekândır. "*Gensu ülkesinin doğu kısmındaki ovaların birinde kurulan Hecu denen eski şehir ticaret ve el sanatıyla ünlenmesinden hem de mescitlerin çok olmasıyla meşhur olmasından dolayı Çinli Müslümanlar buraya Küçük Mekke diyordu.*"¹⁶⁰

Romanda yer alan bir başka mekân ise Alev Dağı (Astane)'dir. "*Turfan ovasının kuzeyinde batıdan doğuya uzanan bir dağ var. O, masallarda anlatıldığı gibi büyük savaşlardan sonra yorulup uzanan temiz vücutlu, efsanevi bir pehlivana benziyordu.*

Eski zamanlarda buraya gelen seyyahlar bu dağın sanki çömlek ocağından yeniden çıkmış kerpiç gibi kırmızılığına ve güneşte ateş gibi ısınmasına bakarak, ona Alev Dağı diye ad vermiş. Fakat bu seyyahlar onun yaz günleri böyle kızarmasını, kış günleri buz gibi rüzgârlar çıkarmasını hatırlamış ya da onun eteğindeki yurtlarda kış görmemiş olmalı. İşte bu yurtlardan biri Kumul şehrinin bir durak batısına kurulan Astane ile hem (407) sesteş, hem de anlamdaş olan Astane köyü olup, bu yurtların her ikisi eski zamanlardaki Uygur Hanlıklarının sarayının kurulduğu yerlerdi. Sonraki zamanlarda bunları ayırt etmek için Alev Dağı eteğindeki Astane "Turfan-Astane" diye adlandırılmış. Turfan şehri ile Piçan arasındaki geniş araba yolu da bu köyün ortasından geçiyordu."¹⁶¹

Romanın son bölümünde yer alan Fukang şehri isyancıların Çin hükümetiyle özerk bir yönetim için antlaşma imzalandığı yer olması açısından önemlidir.

1.4.1.5.2. Kapalı Mekân

"*Oyğangan Zémin*" romanı kapalı bir mekân tasviri ile başlar. "*Avlunun misafir köşesi tarafındaki balkonlu evlerden birinin mavi renkli perde asılmış pencereleri açık duruyordu. Kitaplık, resim, harita, masa ve yumuşak koltuklar ile*

¹⁵⁹ Ötkür, *age.*, s. 71.

¹⁶⁰ Ötkür, *age.*, s. 271.

¹⁶¹ Ötkür, *age.*, s. 406-407.

donatılan bu evde güzel giysileri ile birbirinden net bir şekilde ayırt edilen üç kişi duvarda asılı duran cam çerçeveli resme bakıp koyu bir sohbet ediyorlardı."¹⁶²

Mekân, roman kişilerinin ruhsal durumları, karakterleri ile doğrudan ilgilidir. Mekân ve bu mekân içerisinde bulunan dekoratif unsurlar kişilerin psikolojik durumunu açıklamakta kullanılabilir. Ama bu romanda, mekânın insan üzerindeki etkisi ve insan psikolojisinin mekân üzerindeki etkisi yer almaz.¹⁶³

Eserde çok fazla kapalı mekân tasviri bulunmamaktadır.

1.4.1.6. Zaman

Romanda kendisine yer verilen olayların meydana geldiği, nesnel, vaka ve anlatma zaman dilimlerini karşılayan bir kavramdır.¹⁶⁴

Olay örgüsü içinde bulunan en önemli unsur zamandır. Romanın kurmaca dünyasında yaşanan olaylar, gerçek hayatta olduğu gibi belirli bir zaman içinde geçer. Bazen takvimsel olarak zaman dilimi belirtilmese de, zamanın geçişini belirten ifadeler yer alır. Bir metin halkası üç ayrı tarihle ilgili olarak okuyucunun karşısına çıkar. İlk olarak olayın meydana geldiği süre, ikinci olarak bir varlık olan anlatıcının onu öğrenmesi ve anlatılması için geçen süre, üçüncü olarak ise yazarın bunları yazdığı süreçtir.¹⁶⁵

Şerif Aktaş kurmaca metinlerin vaka zamanı, anlatma zamanı ve yazma zamanı olmak üzere üç ayrı zamanı olduğunu belirtir.

Romanda anlatma zamanını, vaka zamanıyla karıştırmamak gerekir. Anlatma zamanı, kurmaca dünyada vakanın yaşandığı zaman ile bu vakanın anlatıcı tarafından aktarıldığı zaman arasındaki mesafedir.¹⁶⁶

¹⁶² Ötkür, *age.*, s. 2.

¹⁶³ Erhan Giray, *Pirimkul Kadırov'un Romanları Üzerine Bir İnceleme*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), s. 157.

¹⁶⁴ Nurullah Çetin, *Roman Çözümleme Yöntemi*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2015), s. 129.

¹⁶⁵ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, (Ankara: Birlik Yayınları, 1984), s.

¹⁶⁶ Aktaş, *age.*, s.

Romanda takvimsel olarak takip edilebilen vaka zamanı bulunmaktadır. Yazar takvimsel ifadeler kullanmakla birlikte tarihte yaşanan sosyal ve siyasî olaylarla mevsimsel ifadeleri de kullanmayı tercih etmiştir.

Roman net bir tarihle başlar. *“Miladi 1928 yılı, bir yaz günü, kor gibi yakan temmuz güneşinin tepeden inip açısının eğildiği bir zaman.”*¹⁶⁷

Romanda yer alan takvimsel zamanlara sıkça rastlanılmaktadır. *“13 Mart 1933 yılı.”*¹⁶⁸, *“Bir günlük toplantı neticesinde 4 Temmuz 1933 tarihinde aşağıdaki yazıda tahminen on maddelik antlaşma düzenlendi”*¹⁶⁹, *“Yang Zingsin ve ondan sonraki Cing Şuren hükümetleri 1928 yılının ilkbaharında Şamehsut’un felç olmasından faydalanıp, Kumul’u doğrudan kendi yönetimine alma niyetini gerçekleştirmeye koyuldu.”*¹⁷⁰

Romanın vaka zamanı 1928 yılı ile 1933 yılları arasını kapsamaktır. 1928 yılında *“Avlunun misafir köşesi tarafındaki balkonlu evlerden birinin mavi renkli perde asılmış pencereleri açık duruyordu. Kitaplık, resim, harita, masa ve yumuşak koltuklar ile donatılan bu evde güzel giysileri ile birbirinden net bir şekilde ayırt edilen üç kişi duvarda asılı duran cam çerçeveli resme bakıp koyu bir sohbet ediyorlardı.”*¹⁷¹ başlayan vaka zamanı 4 Temmuz 1933 yılında imzalanan antlaşmadan birkaç gün sonrası anlatılarak sona ermiştir.

Romanda vaka, kronolojik olarak devam etse de olaylar geri dönüş teknikleri kullanılarak anlatılmıştır.

Romanın üçüncü bölümünde kronolojik olarak ilerlerken bir anda Hocaniyaz Hacı’nın başından geçenler anlatılmaktadır. Zamanın akışı burada kesilmiştir. *“Bu olay, Tömür Halife katledilip, aradan yedi ay geçtikten sonra, Altay’ın Çingil denen yerinde olan olaydı. Okurların hatırında olmalı, Tömür Halife Li Şufu’nin hilesine aldanıp Urumçi’ye gittiğinde Hocaniyaz Pehlivan sonunun facia olacağını sezip içerideki dağa girmiş ve sık ormanlarla karanlık mağaraları sığınak yapıp yaşamış. Bir adam onunla bacanağı Kurban arasında bağlantı kurdu. Anne babası onun*

¹⁶⁷ Ötkür, *age.*, s. 1.

¹⁶⁸ Ötkür, *age.* s. 433.

¹⁶⁹ Ötkür, *age.* s. 498.

¹⁷⁰ Ötkür, *age.* s. 195.

¹⁷¹ Ötkür, *age.*, s. 1.

durumunu bu genç aracılığıyla haber alıyordu. Fakat Şamehsut Vang'ın Hocaniyaz'ı yakalama ilanı tüm Kumul diyarına duyurulup da bazı paragöz kişiler onu yakalamanın derdine düştükten sonra artık ona Kumul Dağları dar geldi. Bu sırada Şamehsut Vang “oğlunu bulup vermedin” deyip babası İminniyaz'ı saray zindanına attı. İminniyaz aslında sarayın Tarati Dağındaki hayvalarına bakan sıradan hayvan bakıcılarından biriydi. Kendi Çeçen, güçlü ve memleket içinde saygın birisi olduğu için, Şamehsut ondan faydalanmak amacıyla onu Tarati Dağının dorgası yapmıştı. Oğlundan sağken ayrılmasının üstüne şimdi de İminniyaz'ın zindana atılması Ayşe Appak'a ölmekten beter acı verdi. Sonrasında o felç oldu. Hocaniyaz bu kötü haberleri duyup, takati kalmamış bir halde ne olacaksa bana olsun deyip Şamehsut'un yanına gitmek istedi. Oğlunun bu niyetini Kurban aracılığıyla öğrenen Ayşe Appak “asla böyle şeyler düşünme. Kendini açık edersen hiç kimse sağ kalmaz. Biz yiyemeyeceğimizi yedik, giyemeyeceğimizi giydik, artık alnımıza yazılanı göreceğiz, Hocaniyaz daha genç, nereye giderse gitsin canını korusun. Biz ondan razıyız” dedi. Sonra Kurban içerideki dağa gidip Hocaniyaz'a Altay ya da daha dıştaki Moğol'a gitmesini teklif etti. Hocaniyaz Altay diyarına varıp Kazak halkı içinde yaşamayı doğru buldu ve atını yenileyip Bariköl üzerinden Altay tarafına gitmek istedi. Kurban, Tanrı Dağlarının yaz kış karla buzla kaplanan boğazından geçene kadar ona yoldaş oldu.”¹⁷²

Romanda vaka zamanı olarak mevsimler sıkça kullanılmıştır. “*Bu arada Urumçi'nin ömrü az, değeri çok olan yaz mevsimi bitip güz mevsimi geldi. Sonbaharda söylenildiği gibi hava kapanıyor, insanın içine sıkıntı veriyordu. Hem yağmur yağıyor, hem de sokaklarda soğuk sonbahar rüzgârları şiddetle esiyordu. Sık sık fırtına çıkmaya, ağaçları çıplak bırakmaya başladı.*”¹⁷³

Romanda vaka zamanı bazen yavaş bazen de hızlı bir akışla gerçekleşmektedir. Özellikle geriye dönüş tekniğiyle romanın başkahramanı Hocaniyaz Hacı'nın gençlik yıllarında yaşadıklarını aktarırken vaka zamanını hızlı bir akışla okuyucuya aktarmıştır. Yazarın buradaki amacı okuyucuya kahramanın geçmişiyle ilgili bilgi vermek istemesidir. “*Böylece iki yıl geçti. Bir gün yaz güneşinin son ışıklarını bembeyaz bulutların hizasına çıkardığı, yatağında uzandığı*

¹⁷² Ötkür, *age.*, s. 54-55-56.

¹⁷³ Ötkür, *age.*, s. 44.

sırada Erdenbat'ın iri sarı köpeği çokça havladı."¹⁷⁴ Geriye dönüşler bittikten sonra tekrar zamanda atlama yapılarak vaka anına dönülür.

Romanın vaka zamanı ile anlatma zamanı arasında birbirine yakın değildir. Eserin sonunda yer alan "1987, Aralık"¹⁷⁵ tarihi ise yazarın romanı bitirdiği tarihi yani yazılma zamanıdır.

1.4.1.7. Dil ve Üslup

Roman inşa edilmiş bir yapıdır. Bu yapı içinde yer alan mekân, insan, olay ve zaman gibi unsurları işlevsel hale getiren en önemli unsurların başında dil gelir.¹⁷⁶

Ötkür, eseri oluştururken kişilerin mesleki konumlarına, sosyal çevrelerine ve eğitim durumlarına dikkat etmiştir.

1.4.1.7.1. Kelime Kadrosu

"*Oyğangan Zémin I*" romanı oldukça geniş bir kelime kadrosuna sahiptir. Bu kelimeleri alan ve meslek üzerine ayırabiliriz:

Hayvanlarla ilgili kelimeler: at, saksagan (*ségizhan*), köpek (*it*), karga, kuzgun, katır (*kéçir*), kelebek (*kepilik*), doru (*toruk*), deve (*töge*), kaplan, fare (*çaşkan*), ceylan (*ceren*), geyik (*kiyik*), tilki (*tülke*),

Giysi ile ilgili kelimeler: çizme (*ötük*), ceket (*kastum*), cüppe (*ton*), ayakkabı (*hey*), yağmurluk (*yamgurluk*), etek, gömlek (*yektek*), şapka (*doppa*)

Din ile ilgili kelimeler: cami (*mesçit*), Allah (*Huda*), peygamber (*peygember*), cennet, cehennem, Azrail (*Ezrail*), Kur'an (*Quran*), hadis (*Hedis*), Müslüman (*Musulman*), namaz, sabah namazı (*bamdat*)

Ülkeler ile ilgili kelimeler: Moğolistan (*Moñgul*), Rusya, Türkiye, Japonya (*Yaponiye*), Almanya (*Gérmaniye*)

¹⁷⁴ Ötkür, *age.*, s. 87.

¹⁷⁵ Ötkür, *age.*, s. 502.

¹⁷⁶ Tekin, *age.*, s. 156.

Şehirler ile ilgili kelimeler: Altay, Moskova (*Moskva*), Taşkent, Kazan (*Qazan*), Turfan (*Turpan*), Kumul, Urumçi (*Ürümçi*), Aksu, Pekin (*Beyciñ*), Yerket

Askerlikle ilgili kelimeler: tüfek (*miltik*), kurşun (*ok*), mızrak (*neyze*), tabanca (*tapança*), silah (*qoral*), ordu (*koşun*), asker (*çerik*), onbaşı (*bencañ*), otuzbaşı (*peycañ*), yüzbaşı (*lyencañ*),

Yiyeceklerle ilgili kelimeler: ekmek (*nan*), çörek (*tokaç*), yoğurt (*kétik*), mısır unu çorbası (*umaç*), kebab (*kavap*), çay, yağlı çörek (*yağlık tokaç*)

1.4.1.7.2. Cümle Yapısı

Romanda kullanılan dil son derece doğaldır. Genelde kısa cümleler kullanmakla birlikte ustalığını göstermek için uzun, sıfat-fiil ve zarf-fiillerle kurulmuş cümleler de kullanmıştır. “*Etisi Yañ Ziñşin öziniñ Rus tili tercimanini çaqırttı.*” (Ertesi gün kendi Rus tercümanını çağırttı.) “*Hacı aççıkini ayaldin almaqçı bolğandek uniñga hömiyip qaridi.*” (Hacı öfkesini kadından almak ister gibi ona sinirle baktı.) Yazarın oldukça uzun cümleleri de oldukça başarılıdır. “*Yüzi onbeş künlük tolun aydek yumilak kelgen bu aççuşmaq, éviz boyluk ayal Haciniñ tunci ayali elemdin ötkendin kéyin, anisiniñ rayi ve tuğkançilik munasiviti bilen nikahlangan hotuni Kemerhan Ayla idi.*” (Yüzü ayın on beşi gibi yuvarlak olan beyaz yüzlü, uzun boylu kadın Hacı’nın ilk karısı öldükten sonra annesinin isteği ve akrabalık münasebetiyle nikahladığı karısı Kemerhan Ayla’ydı.)

Yazar romanda ağırlıklı olarak fiil cümlesi kullanır. “*Etraftakiler bu mesilide Toñniyaz bilen Haciniñ qaysisi heq, qaysisi naheqlikige höküm kılalmiğandek, cim karişip turatti.*” (Etraftakiler bu olayda Toñniyaz ile Hacı’dan hangisinin haklı hangisinin haksız olduğuna karar verememiş gibi sessizce bakıyorlardı.) Abdurrahim Ötkür, eserde genellikle kurallı cümleler kullanmış, ara ara devrik cümlelere yer vermiştir. Devrik cümleler anlatıma derinlik katmak için kullanılmıştır.

“*Hatircem bol ukam!*” (Rahat ol kardeşim!)

1.4.1.7.3. Atasözleri ve Deyimler

Uygur atasözleri halk edebiyatının önemli bir kısmını teşkil eder. Diğer halk edebiyatı ürünlerinin aksine atasözlerinin kullanılması için hususi bir durum ve olay gerektirmediği için günlük konuşma dilinde sıklıkla kullanılır.¹⁷⁷

Romanda deyim ve atasözleri sıkça kullanılmıştır. Yazar anlatımı kuvvetlendirmek için sık sık atasözü ve deyim kullanımına başvurmuştur.

Romanda kullanılan bazı atasözleri şunlardır:

“özüñge rava körmigenni özgilergimu rava körme” (kendine reva görmediğini başkasına reva görme)

“yumuşakni yémigen kattikni gacilaşka kalidu” (Yumuşığı yemeyen sert şeyi kemirir.)

“kuşni dan aldaydu, ademni gep” (Kuşu buğday aldatır, insanı laf)

“kızım saña éytay, kelinim sen añla” (Kızım sana diyorum, gelinim sen işit)

“ésilsañ égizge ésil, yikilsañ tögidin yikil” (Asılıyorsan yükseğe asıl, düşüyorsan deveden düş)

“padişahlık el bilen, tömürçilik yel bilen”(Padişahlık ülke ile demircilik yel ile)

“yaliñaç sudin korkmaptu” (yalınayaklı sudan korkmaz)

“yalguz atniñ çéni çıkmas” (Yalnız at toz çıkarmaz)

“yağaç kazanda aş bir këtimpla pişidu” (Ağaç kazanda aş bir kez pişer)

“alte yaşliq kelse, atmiş yaşliq aldığa çıkiptu” (Altı yaşında biri gelse, altmış yaşında önüne çıkar)

¹⁷⁷ Kurtuluş Öztopçu, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, (İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 1992), s. 33-34.

“el köñlini ovliğanlar meksetke yétidu, elni ağırtқанlar hesret çekidu”
(Halkın gönlünü fethedenler amacına ulaşır, halka acı verenler hasret çeker)

“Çérík atidu taşқа, tağçı atidu başқа” (Asker atar taş, dağcı atar baş)

“Mal igisidin oğri küçlük” (Mal sahibinden hırsız güçlü)

“gepke gep kelgende atañdin kalma” (Söz sırası gelince babandan geri kalma)

“İt igisi itni buyrusa, it kopup kuyruқını buyruptu” (İt sahibi iti çağırursa, it gelip kuyruğunu sallar.)

“elçiye ölüm yoқ”(Elçiye zeval olmaz)

“İşengen tağda kényik yatmaydu” (Bilinen dağda geyik yatmaz)

“Her kim öz gémide, kéri kız er gémide” (Herkes kendi derdinde, yaşlı kız erkek derdinde)

“Adem ölmes, közi toymas”(İnsan ölmez gözü doymaz)

Romanda kullanılan bazı deyimler şunlardır:

“Bökümni asmanğa atmaq” (Çok sevinmek, sevinçten havalara uçmak)

“Pursetni geniymet bilmek” (Fırsatı ganimet bilmek)

“yahşi körmek” (sevmek)

“köñülge geşlik salmaq” (Gönlüne huzursuzluk vermek)

“hoşidin ketmek”(bilincini kaybetmek)

“tuzuñni yep, tuzluқuñni çakmaq” (tuzu yiyip, tuzluğı kırmak)

“bir қоşuқ keniñni içmek” (affetmek)

“zeherni zeher bilen yoқitiş” (Zehri zehirle yok etmek)

“*tamdek tatirip ketmek*” (solmak)

“*Vaķitsiz kazaĝa uķrimaķ*”(Aniden ölmek)

“*yol ķoymaķ*”(izin vermek)

“*aram almac*” (dinlenmek)

“*ķulak salmaķ*” (dinlemek)

1.4.1.7.4. İkilemeler

Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı* adlı eserinde ikilemeler hakkında şöyle demiştir: “*İkileme, bir kelimenin tekrarlanması, anlatımları yakın ya da karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılmasıdır.*”¹⁷⁸

Uygur Türkçesinde ikilemeler çok sık kullanılır ve Türkiye Türkçesindeki ikilemelere yapı ve anlam bakımından benzerlik gösterir. Uygur Türkçesindeki ikilemeler üzerine Saadet Çaĝatay kapsamlı bir çalışma yapmıştır.¹⁷⁹

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi* eserinde ikilemeler konusuna değinmiştir. İkilemeleri “Tekrarlar” başlığı altında toplamıştır. “*Türkçede aynen tekrarlar, eş mânâlı tekrarlar, zıt mânâlı tekrarlar, ilâveli tekrarlar olmak üzere dört çeşit tekrar vardır.*”¹⁸⁰

Romanda çok sayıda ikileme kullanılmıştır. Anlamı kuvvetlendirmek için yazar sık sık ikilemelere başvurmuştur.

Eserde yer alan ikilemeleri şu şekilde gösterebiliriz:

Aynı kelimelerin tekrarıyla oluşan ikilemeler: pakar-pakar (*alçak alçak*), top-top (*grup grup*), çoñ çoñ (*büyük büyük*), asta asta (*yavaş yavaş*), aran aran (*zor bela*), tal tal (*tane tane*)

¹⁷⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkçe El Kitabı*, (Ankara: Akçaĝ Yayınları, 2000), s. 339.

¹⁷⁹ Sevgi Öztürk, “Yeni Uygur Türkçesinde İkilemeler”, *Turkish Studies*, Volume 3/4, (2008), s. 1038.

¹⁸⁰ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, (İstanbul: Boĝaziçi Yayınları, 1985), s. 377.

Eş ve yakın anlamlı kelimelerle oluşanlar: şan şöret (*şan şöret*), capa-muşekket (*cefa meşakkat*), kiyim-kéçiki (*giyim kuşam*), uruk-tuğkan (*soy sop*), deşt-bayavanda (*çöl sahra*), hev̄p-ĥeter (*tehlike*)

Zıt anlamlı kelimelerle oluşanlar: kéçe-kündüz (*gece gündüz*), it-müşük (*kedi köpek*), yahşi-yaman (*iyi kötü*), çoñ-kiçik (*büyük küçük*), yırağ-yéğin (*uzak yakın*)

Anlamsız kelimelerin tekrarıyla oluşanlar: hayt-huyt (*hemen, bir anda*)

Ek alarak oluşanlar: arka-arķidin (*arka arkaya*), uzundin-uzun (*uzundan uzuna*), boğundin-boğunğa (*kavşaktan kavşağa*)

Bir anlamlı bir anlamsız kelimededen oluşanlar: az-paz (*biraz*)

1.4.1.7.5. Anlatım

Romanda genel olarak yazarın kendi üslubu dikkat çeker. Yazar ara ara olayın akışını keserek okuyucuya bilgi verir. Bu anlatımın akıcılığını bozmaktadır. “*Bu maceralar hürmetli okuyuculara aşağıdaki gibi beyan edildi*”¹⁸¹ Bu hitaplar bazen söylev havası katmaktadır. “*Bu öyle mi, değil mi? Saygıdeğer okuyucular sonraki bölümü okuduktan sonra bir şey söyler.*” Bazen cevabı bilinen sorular sorar. Bu ilk başlarda sıkıcı gibi gelse de yazarın üslubuyla alakalı olduğu bilinmektedir.

1.4.1.7.6. Edebi Sanatlar

1.4.1.7.6.1. Betimleme

Betimleme, bir nesnenin, bir yerin, bir insanın karakteristik görünüm ve özelliklerini okuyucunun gözünde canlandırarak anlatmasıdır. Yazarın betimleri canlı ve gerçekçidir. Betimleme yaparken ayrıntıları aktarmaya dikkat etmiştir.

Eser mekân betimlemesiyle başlamıştır: “*Urumçi şehrinin güney bölgesindeki Nenlyang mahallesine inşa edilmiş, güllerle bezenmiş avlunun koyu kırmızı renkli kapısı önünde bir çift boz at bağlanan eski bir araba duruyordu. Atlar sık sık kuyruklarını hareket ettiriyordu. Sarı sakallarının arasına beyazlar karışmış arabacı,*

¹⁸¹ Ötkür, *age.*, s. 52.

arabada uzanmış, avlu duvarından sokağa taşan karaağaç dallarının gölgesinde uyukluyordu.”¹⁸²

Romanda sık sık kişi betimlemelerine de başvurulmuştur. Kasım Pehlivan adındaki kişi şu şekilde betimlenmiştir: “*Bu esnada avlu kapısının gürültüyle açılmasıyla Kasım Pehlivan’ın lafi kesildi. Mavi ceket üstüne ok torbasını bağlayan silah taşıyan yirmili yaşlardaki uzun boylu, koyungözlü, çenesinin sol kısmında mısır tanesi kadar bir beni gözüken dinç bir genç sinirli bir halde avluya girdi ve selam vermeyi unutup aceleyle söze başladı. O konuşurken siyah kenarları, beyaz renkli bir kalpak ile geniş alnındaki boncuk boncuk terleri siliyordu.*”¹⁸³

Ötkür betimlemelerinde ayrıntıları gözden kaçırmadan görme, işitme, dokunma, koklama, tatma duyularına yer vermeye çalışmıştır.

“*...İrili ufaklı gösterişsiz evler arasında etrafı alçak alçak kerpiç duvarlarla çevrilmiş konaklama yerinin önünde bir grup silahlı asker beş kişiyi ortasına almış sorguluyordu.*”

1.4.1.7.6.2. Benzetme

Romanda yazar benzetme sanatını yoğun olarak kullanmıştır. Yazarın benzetmeleri kullanım amacı anlatıma canlılık katmaktır.

Eserde yer alan bazı benzetmeler şunlardır: “*...düz taradığı kunduz gibi siyah saçları...*”, “*...örümcek ağı gibi Pen Yavnen’in elini ayağını sarıp...*”, “*...dokumacının mekiği gibi gidip geliyorlardı...*”, “*...şeytan gibi bir insan...*”, “*...alandaki gece avlanmayı bilen dağ kaplanı gibi...*”, “*...boynu kazınki, ayağı ceylanınki gibi ince...*”, “*...serçe gibi cıvıldaştılar...*”, “*...ördek gibi pervasız olan insanlar...*”, “*...Rozi Molla domuz gibi bağırıp...*”, “*...yürüyüşüm duruşum ayı gibi olsa da içim tertemiz...*”, “*...geyik gibi ürkek...*”, “*...Hacı’nın gökgürültüsü gibi öfkeli sesi...*”, “*...Ölü gibi yatan askerleri...*”, “*...satarın telinin sesi gibi hüznü bir sesle...*”

¹⁸² Ötkür, *age.*, s. 1.

¹⁸³ Ötkür, *age.*, s. 139.

1.4.1.7.6.3. Kişileştirme

Yazar, romanda ustalıkla kişileştirme sanatını kullanmıştır. Sıklıkla kişileştirmeye rastlanmaktadır. “...soğuk rüzgârın neşter gibi kesip atması...”, “...Karanlık gece, karaağaç benim yoldaşım...”, “...yüzünü toprağa doğru çeviren bu gökyüzü ona hangi kısmet giysisini dikmişti?...”, “...Baş Eğmeyen Dağlar...”, “...olayın canlı şahidi olan dolunay karlı dağların arkasına saklanmaya başladı...”

1.4.1.7.6.4. Tekrir

Tekrir sanatı, söze güç katmak için belli sözcüklerin düzyazı ya da şiirde yinelenmesidir. Romanda Nemet Helpet adındaki kişinin toplantıdakilere okuduğu şiirde bu sanata rastlanmıştır. Şiirde “Ya Râb” sözcüğü dize sonlarında tekrarlanmıştır.

“Çok gafilmışız, bunu bilmemişiz Ya Rab,

Sürüye kurda gel deyip hataya davetiye çıkarmışız Ya Rab.

Müslümanım dese bu şeytan kalemine baksan doğru,

Dua tekbir ile onu tanıyıştık Ya Rab.

Bildiğin dağda geyik yatmaz diye bir atasözü varsa,

Ataların sözüne asla kulak vermedik Ya Rab...”¹⁸⁴

1.4.2. Teknik Unsurlar

1.4.2.1. Tasvir (Betimleme) Tekniği

Tasvir, romanın kurmaca dünyasında yer alan kişi, zaman, olay, mekan gibi unsurları okuyucuya görünür hale getirmektir. Romancı bu işlemleri yaparken söz konusu unsurların karakteristik yönlerini görmek, bilmek, seçmek zorundadır. Tasvir etmek demek bir şeyi olduğu gibi anlatmaktan ziyade karakteristik özelliklerini

¹⁸⁴ Ötkür, *age.*, s. 482.

dikkate alarak yazdığı, çizdiği şeyi gerçekmiş gibi anlatır. Burada romancıya düşen görev dikkati elden bırakmamak, ayrıntıları yakalama becerisini göstermektir.¹⁸⁵

Tasvir iki şekilde yapılır:

1. Nesnel (objektif=realist) tasvir
2. Öznel (sübjektif=romantik) tasvir

Bahis konusu olan şey, olduğu gibi (gerçek görünümüyle) tasvir ediliyorsa, bu tasvire nesnel tasvir denir. Buna karşılık tasvir edilen şeyi yazar, kendi duygularına veya mizacına göre değiştiriyorsa, bu tasvire de öznel tasvir denir.¹⁸⁶

Romanda yapılan tasvirlerden birini örnek verelim, romanın başlangıcında tasvir edelim bölüm şu şekildedir:

“Urumçi şehrinin güney bölgesindeki Nenlyañ Mahallesi inşaa edilmiş, güllerle bezenmiş avlunun koyu kırmızı renkli kapısı önünde bir çift boz at bağlanan eski bir araba duruyordu. Atlar sık sık kuyruklarını hareket ettiriyordu. Sarı sakallarının arasına beyazlar karışmış arabacı, arabada uzanmış, avlu duvarından sokağa taşan karaağaç dallarının gölgesinde uyukluyordu.”¹⁸⁷

Abdurrahim Ötkür, bu tasvire kendi duygularını katmamış, tamamen nesnel bir şekilde anlatmıştır. Nesnel (objektif) tasvir yöntemi kullanılmıştır.

Romandaki başka bir tasvir de şu şekildedir:

“Taşlı dağ eteğindeki ovada taş ve tuğladan yapılan irili ufaklı mezarlar vardı. Bazı kabirlerin başına öküz kuyruğundan bayraklar takılmış, bazılarının üstüne koç ya da koyunların kafa kemikleri asılmıştı. Bunlar kabristanı ne kadar korkunç gösterse de, soğuk dağ rüzgârlarıyla burnuna gelen yaban çiçeklerinin hoş kokuları insanın içine huzur veriyordu. Bu kabristanlığın en kenarındaki bir mezar

¹⁸⁵ Tekin, *age.*, s. 200.

¹⁸⁶ Tekin, *age.*, s. 208.

¹⁸⁷ Ötkür, *agt.*, s. 1.

kümesinin yeniliği ve etrafında bulunan bağ evinin güzelliği göze batıyordu. Bu Benli Niyaz'ın kabriydi.”¹⁸⁸

Yazar, bu tasvire kendi düşüncelerini katmış yani öznel (sübjektif) tasvir gerçekleştirmiş.

1.4.2.2. Montaj Tekniği

Montaj tekniği bir romancının, genel kültür bağlamında bir değer ifade eden anonim, bireysel ve hatta ilahî nitelikli bir metni, bir söz veya yazıyı, “kalıp halinde” eserinin terkibine belirli bir amaçla katması, kullanması demektir. Bu teknik, bir bakıma bizim edebiyatımızda köklü bir geleneği bulunan “iktibas” sanatını hatırlatmaktadır.¹⁸⁹

İktibas: Aktarma, alıntı, ödünç alma. Nesirde ve nazımda fikri kuvvetlendirmek için başka kaynaklardan veya tanınmış kişilerden parça almaya denir. Bu, parçanın aynısının alınması şeklinde olduğu gibi tercüme veya özetleme şeklinde de olabilmektedir. İktibas, âyet, hadis, cümle, paragraf, mısra, beyit, kıt'a, parça şeklinde olur. Manzumelerde yine manzum biçimde, nesirde hem nazım, hem nesir olarak da verilebilir.¹⁹⁰

Romanda bölümlerin başlarında pek çok alıntı yapılmıştır. Bu tekniğin uygulandığının örneklerini görmek mümkündür.

Nemet Helpet'in bir masalı orada bulunanları anlatması buna örnek olarak gösterilebilir. *“Eskinin de eskisinde bir fare varmış.” diye anlatmaya başladı Nemet Helpet “bu fare uyanıklığı ve tedbir konusundaki ustalığı ile düşmanlarından canını sakınıp, bir ormanda uzun yıllardan beri huzurlu bir ömür geçiriyormuş. Günlerden biri, o ormana bir avcı gelip tuzak hazırlamış. Bu sırada yemek arayan aç bir kedi tuzaktaki et parçasını yiyeyim diye ağa takılmış. O gün fare de yiyecek derdiyle yuvasından çıkıp, sağı solu araştırarak, kedinin yanına gelmiş. Kedi ağda yatmasına bakmadan, fareye saldırmak istemiş. Korkudan ölen fare hemen yuvasına doğru kaçmak istemiş, fakat büyük bir kokarca onu takip ediyormuş, açığa kaçayım*

¹⁸⁸ Ötkür, *age.*, s. 246.

¹⁸⁹ Tekin, *age.*, s. 243-244.

¹⁹⁰ Tekin, *age.*, s. 244.

dese ağacın tepesinde büyük bir karga kanatını açıp onu bekliyormuş. Bu durumu gören fare “İleri gitsem kedi, geriye gitsem kokarca, hareket etsem karga yakalayacak. Bu derdimi kime anlatsam.Çaresiz derdimin dermanını kime soracağım.?” diye sıkıntı içine düşmüş ve bu sırada bir şairin:

“Pelek rahitige bolma xurrem, rencidin hem yéme ğem, ki cahan resmi gémi andaq, gémi mundaq érur.” Mısraları hatırlayıp, “Böyle zamanda (492) soğukkanlı olup, ferasetle çareler bulmaktan başka çıkar bir yol yok” diye düşünmüş ve sonra üç düşmandan biriyle, en iyisi de güçlüsüyle dost olmaktan daha iyi bir çare yok diye bir karara varmış. Kediye şöyle demiş: “Ey kedi, Allah seni benim ezeli ve ebedi düşmanım olarak yaratmış. Senin olduğun yerde bana gün yüzü yok. Bu yüzden ben her zaman ölmesini isterdim. Senin sıkıntıya düşmen benim mutluluk, rahata ermen matem idi. Ama şimdi seni sıkıntudan kurtarmayı istiyorum, böylece ben de sıkıntudan kurtulacağım, bundan dolayı sana sevecenlikle yaklaşıp dost olmak istiyorum. Sana açık açık diyeyim, bu dostluk çıkar dostluğudur. Ama çıkar dostluğu olsa da faydası var, kimseye zararı yoktur. işte bak, ben şimdi iki düşmanın saldırı tehlikesi altında kaldım. Arkamda kokarca, yanımda karga beni izleyip yiyecek. Eğer beni onların tehlikesinden kurtarırsan, ben de ağın iplerini kesip seni ölümden kurtarırım. Seninle benim durumum şimdi gemi ile gemicinin durumuna benziyor. Gemi, gemicinin hüneriyle nehir suyuna ulaşır. Gemici ise geminin üstünde durup nehirden sağ salim geçer. Buna ne diyorsun?” kedi bu lafları duyunca “ben senin zekana ve doğruluğuna inandım. Tamam, senin isteğın doğrultusunda ne yapmam lazım?” demiş. Fare demiş ki, “ Şimdi ben senin yanına geleceğim. Sen saygını bildirip, bana hürmet edeceksin, böylece düşmanlarım bunu görüp, bizim dostluğumuza inanacak ve benim senin gibi korumam olduğunu anlayıp çaresizliğe düşüp buradan gidecekler. Sonra ben ağın iplerini kesip seni kurtuluşa erdireceğim.” Kedi biraz düşündü “Alem yaratıldığından beri kedi cinsinden hiçbiri fareye boyun eğip saygı göstermiş değil. Bu benim izzet-i şerefime ağır gelir mi, şan şöhretim yerle bir eder mi?” demiş. Fare demiş ki “Şu an bundan başka yol yok, bizim durumumuz gemi ile gemicinin durumuna benziyor demiştım. Demek ki beladan kurtulmak için birbirimize muhtacız. Eğer benim dediğimi yapmazsan, ikimiz de öleceğiz.” Böylece kedi kabul edip fareye ihtiramla yapması gerekenleri yapıp, saygıda bulundu. Kokarca ile karga bu durumu görüp, fareden ümitlerini kesmeye başlamış. Ama “Kedinin korumasıyla kokarca ile kargadan kurtuldum. Şimdi kediden nasıl

kurtulacağım, kediyi serbest bıraksam, ondan gelebilecek tehlike hepsinden daha kötü olur. Fırsattan istifade edip kaçsam, sözüme vefasızlık etmiş olurum.” düşüncesiyle işi yavaşlatmış. Ağdan kurtulup fareyi çabucak yemek isteyen kedi bun anlayıp “Hadi çabuk olmazsan, sözünü tutmazsan, şunu bil ki vefasızlığın sonu kötü olur. Kim sözünde durmazsa, kesin kendi belasını bulur.” demiş. Fare demiş ki, “Hayır ben sözüme uyup seni kesin kurtaracağım fakat başta dediğim gibi seni kurtarmam düşmanlarımın saldırısından kendimi korumak içindi. Hala da bu endişeyle iş yapıyorum. Ayrıca sen de ağdan kurtulacaksın, ben de kendimi senin sivri dişlerinden koruyacağım.” kedi bunu duyup “Ey fare, şunu açık açık söyle. Nasıl hem beni ağdan kurtarıp hem de kendini koruyacaksın?” diye sormuş. Fare demiş ki “Rahat ol, ben öyle bir anı bekliyorum ki sen can telaşında olup, bana bakacak halin kalmayacak. İşte o zaman sen de kurtulacaksın, ben de hayatta olacağım.” demiş. Kedi söylediklerinin fareyi etkilemediğini anlayıp sessiz kaldı. Fare de ağın iplerini kese kese kedinin boynundaki bir tane kalın ipi bırakıp, bir şeyi bekliyormuş gibi oturuyordu. Sonra güneş doğmuş. Avcının gölgesi görünmüş. Kedi can telaşıyla çırpınıp fareye yalvarmaya başlamış. Avcı yaklaştığında fare kalan kalın ipi kıtırdatıp kesmiş. Kedi tabanları yağlamış. Fare de yuvasına girmiş. Avcı ümitsizce geri dönmüş. Bu arada kedi farenin yuvasının önüne gelip “Akıl ve zekâ olarak benzerin yok kadirşinas dostum, bana yaptığın iyiliği nasıl anlatayım, onun şükürünü nasıl eda ederim. Dileğim şudur çok iltifat göstermeden ay cemalini bir göstersen, yüzüne iyice doysam ve yüz yüze minnettar olduğumu göstereyim.” demiş. Fare yuvanın ağzına gelip “Yeter, ikimizin dostluğu buraya kadardı. Benim yüzümü de görme, bana teşekkür de etme. Bu işin gerçeği şudur ki, şimdi senin gözüne görünmem benim felaketim olur.” demiş ve içeri girmiş. Kedi çaresizce kendi yoluna koyulmuş.”¹⁹¹

Romanın ikinci bölümünde (Yabancı İnsan) E.L. Voyniç’in sözü de buna örnektir.

“İnsanları yemin durduramaz, eğer kendinizi bir gayeye adadığınızı hissederseniz, hissettiğiniz de büyük olursa, bu da yeterlidir. E. L. VOYNIÇ”¹⁹²

¹⁹¹ Ötkür, *age.*, s. 491-495.

¹⁹² Ötkür, *age.*, s. 25.

1.4.2.3. Diyalog Tekniği

Diyalog, iki veya daha fazla kişi arasında gerçekleşen konuşma demektir. Bu konuşma tarzı daha çok kurmaca eserlerde, roman ve hikayede kullanılmaktadır. Diyalogun basit ama temel işlevi gizli olanı ‘aşıkar’ kılmak, soyut olanı somutlaştırmaktır.¹⁹³

Holman’ın tespitiyle diyalog yöntemi:

- a) olayın gelişiminde rol oynar,
- b) kahramanların psiko/sosyal konularının açıklanmasına yarar,
- c) anlatıma doğallık izlenimi verir,
- d) düşünce ve felsefelerin yansıtılmasını, etkileşimini sağlar,
- e) farklı kişilerin bir araya gelmesine, dolayısıyla farklı kültür ve konuşmaların, üslupların ortaya çıkmasına vasıta olur,
- f) metnin muhtemel ağırlığını hafifletir.¹⁹⁴

Yazar romanda bu tekniğe çok sık başvurmuştur.

“şuy şyencang yine hiçbir şey bilmiyormuş gibi şaşırıp ölünün yanına geldi ve tercmanının elindeki şamdanın aydınlığıyla ölünün yüzüne dikkatlice bakıp, olay hakkında karar verir gibi bir vaziyetle şöyle dedi:

“Bu alçağın cinayet işleyeceğini düşünmemiştim. Cinayeti işleyip, kaçamayacağını anlayınca zehir içmiş galiba. Bu işi kesinlikle açığa çıkarmalıyız.”

“Hey, simsar hangi işi açığa çıkaracaksın? Hepsini sen yaptın, şimdi bilmezden mi geliyorsun?” deyip ağzını bozdu Hacı. Sonra kanlı hançeri havada çevirip “seni kendi hanerinle boğazlarsak iş bitecek” deyip ona atıldı. Abdiniyaz Mirab, Sadık

¹⁹³ Tekin, *age.*, s. 255.

¹⁹⁴ Tekin, *age.*, s. 255-256.

Kormal, Yari Dorga gibi yurdun ileri gelenleri onu durdurdu. Avluda toplanan kalabalık bağırmaya başladı.

“Hacım doğru söylüyor, neden durdudunuz?”

“Kana kan alalım.”

“Doğru, kana kan alalım.”

Şüy Şyencang korkup titredi. Bir kenarda kaygıyla bekleyen Sedenşa Ahunum yalvaran bir ses tonuyla şöyle dedi:

“Cemaat sabredin, bunların hepsi Allah’ın takdiri. Allah esirgese de ihtiyar canımla bu işlere karışmasam.

“Öyle öyle, bizi esirgesin.” dedi Yari Dorga yalvaran bir halde “kanı kanla temizlemek olmaz demişler, her ne olursa olsun, konuşarak halletmek iyidir. Ahunluğum ile evlerimize sağ salim gidelim.”¹⁹⁵

---

¹⁹⁵ Ötkür, *age*, s. 241-242.

2. BÖLÜM: AKTARMA

2.1. TRANSKRİPSİYONLU METİN

ABDURÉHİM ÖTKÜR

OYĞANĖAN ZÉMIN

(Üç kısımlık tarihî roman)

1

Şincañ Hëlq Neşriyati

Neşriyattin

YazĖuçi, şair Abduréhim Ötkürniñ üç kısımlık tarihî romanı <<OyĖangan zémin>>, uniñ <<iz>> namlık romaniniñ davami bolup, u ottuzinçi yillardin kırkinçi yillarniñ başliriğiçe bolĖan murekkep tarihî şaraitta, Şincañdiki hermillet hëlkiniñ mustebit militaristlar zulmiğa karşı teñlik, erkinlik ve démokratiye üçün élip bargan inĖilabiy küreşlirige béĖişlangan.

Ėoliñizdiki bu kitab, uniñ birinçi kısmi bolup, uniñda, asasen, 1931-yildiki Ėumul déhĖanlar ĖozĖiliñi, uniñ tesiri ve ĖozĖilañda muhim rol oynığan bir munĖe tarihî şeĖslerniñ bediiy obrazi yorutup bérilgen.

Munderiçe

Birinçi Bab	Yañ Ziñşinniñ Ölümi	1
İkkinçi Bab	Natonuş Kişi	25
Üçinçi Bab	Öy Ƙaplini	52
Tötinçi Bab	Küşende	104
Beşinçi Bab	Kim Eyiplik?	132
Altınçi Bab	Piçaq Söñekke Yetkende	154
Yettinçi Bab	Ƙaplan Öz Mekanini Tapti	199
Sekkizinçi Bab	Ƙan Bilen Tügigen Elçilik	217
Toğkuzinçi Bab	Ƙebristanliqtiki Pacie	246
Onunçi Bab	Satkin	255
On Birinçi Bab	Bala Serkerde	270
On İkkinçi Bab	Ğezep	284
On Üçinçi Bab	Yolda Ƙoşulğan Hemra	296
On Tötinçi Bab	Etiki Kün Néme Bilen Başlinarkin	315
On Beşinçi Bab	Pidakar Mehbube	324
On Altınçi Bab	Baş Egmes Tağlar	329
On Yettinçi Bab	Yalkuntağ Étikide Boran	406
On Sekkizinçi Bab	Kütülmigen Aqivet	455

BİRİNCİ BAB

Yañ Ziñsinniñ Ölümi

Bu begler evi ati karşı turur.

Bu karşı içindeki karşı turur. ①

-<<Kutadgu Bilik>>tin

1

Miladi 1928-yil, yaz künliriniñ biri, çoğdek yélinçap turğan iyul kıyaşı kıyamdin kıyırılıp peske énişken çağ.

Urumçi şheriniñ cenubiy kısmidiki Nenlyañ mehellisige caylaşkan gülzarlıq hoyliniñ ciger reñ sirlangan dervazisi aldida bir cüp boz argımağ koşulğan konırağ bir povéska turatti. Argımağlar pat-patla kuyruqlirini şipañlitip koyatti. Sériğ sağıliga aq sancılğan harvikes povéskida yanpaşlığan péti hoyla témidin koçıga çıqip turğan kıriyağaç şahliriniñ sayiside ügdep yatatti.

---

① Bu beg (Hökümdar)lar turidiğan öy (orda) <<karşı>> dep atilidu, bu öydikiler kırimu bolidu. (2)

hoyliniñ tur teripidiki péşayvanlıq öylerdin biriniñ hava reñ perde tartılğan dériziliri oçuğ turatti. Kitab işkaplıri resim-herite, üstel ve yumşaq orunduklar bilen bézelgen ene şu öyde kıyim-kécek ve çiray-kıyapetlıri bir-biridin keskin perqlinidigan üç kışi tamda éşiklik turğan eynek ramkilik foto resimge kırap kızik parañlışıp turatti.

Ulariniñ biri ellik yaşlar çamisidiki ottura boy, aq sériğ, sel dümçekrek kışi bolup, arkıga taralğan şalañ çağlıri uniñ péşanisini téhimu keñ körsitip turatti. U oñ kolida népiz sur kastuminiñ péşi bilen özini yelpüp, sol kolidiki tamaka turupkisi bilen aq sancılğan kışka burutini pat-patla kışlap koyatti. Bu kışi şu künlerde camaetçilikke tonulğan tunçi Uyğur ziyaliyliridin piçanlıq Tahirbeg idi.

İkkinçisi, qapqara qoy közlidiridin tepekkur uçqunliri çaqnap turidigan buğday önlük, kirik neççe yaşlar çamisidiki keñ göllük, huş piçim kişi bolup, uniñ sipta qilip yanğa taralğan qunduzdek qara qoyuq qaçliri özige tolimu yaraşqanidi. U qollirini navat reñ çüçünçe kastuminiñ yançuqliriga sélip qülümsirep turatti. Bu kişi Şemey, Taşkent, Qazan, Moskva ve Léningrad qatarliq şeherlerge soda-ticaret bilen nurgun kétim bérip közi éçilğan ve camaet otturisida meripetperverliki bilen Dañki çiqқан Turpan astanilik Mehsut Muhiti idi.

Üçünçisi, üstige qoltuqidin izmilinidigan uzun köküş tavar ton, putiga qaramtul lata hey kiygen (3) ottura boy, çirayi sidamraq kelgen oruqraq kişi bolup, sol qoli bilen şalañ burutini siligan halda oñ qolidiki yelpügüç bilen özini yelpüp turatti. Körünüsidin ellik yaşlardin aşqan bu kişiniñ taqirlişip qalğan béşi özige qariganda sel çoñdek körünetti. Bu kişi Urumçi vilayetiniñ valiyisi, qoşumçe cañcuñ yamuliniñ herbiy ve qarbi işlar mehkime başliki pen yavnen idi.

Pen Yavnen mançu hanliqiniñ ahırki yillirida Yaponiyide qanunşinasliq boyiçe aliy mektepni pütturup kelgendin keyin, Şincañdiki yerlik sot soraqçiliri kollégiyisiniñ başliki bolup teyinlengen; 1911-yildiki şinhey inqilabidin keyin içkirige qayıp kétip, 1918-yili Aqsuniñ valiyliqiga teyinlinip yene Şincañga kelgen. Biraq Yañ Ziñşin <<oqumuşluq kişiler asan gepke kirmeydu, hevplik şulardin kélidu>> dégen kona mentikisi boyiçe öziniñ sayisidin ürküp uni Aqsuğa mañguzmay, Ürumçide bir zaman tutup turğan ve Béyçiñdiki aygaqçiliridin <<Pen Yavnen atalmış <ilgar pikir ékimi> ga mensup heterlik unsur iken>> dégen melumatni algandin keyin, bir gumani miñ bolup, uni közge yékin tutup turuş üçün Ürumçiniñ valiyliqiga teyinligen hem uniñ arkisiqa onligan qulaqlarni huddi sayidek egeştürüp qoyganidi.

Derveqe, aridin bir-ikki yil öter-ötmey Pen Yavnenniñ <<hevplik unsur>> ikenliki ispatlinip qalidu. Uniñ <<Şincañga cumhuriyet nuri yétip kelmeptu, mançuhan aqdurulğan bilen uniñ hunuk ervahi şincañni (4) qarañgu cañgalga aylandurup qoyuptu. Bu yerde ne maarip, ne medeniyet, ne helqçilikiniñ qilçe esiri yoq iken. İçkiridin çiqқан emeldarlar Şincañga çöntek toşquzuşqila kélidiken, ular huddi déhqanlarniñ térilgu ve baqvaranlirini veyran qilip qorsiqini toyguzgandin keyin qomuşluqqa kirip kétidigan yava toñguzlarga oşşaydiken.>> dégen gepliri yañ ziñşinni kattiq çöçütüp taşlaydu. Bolupmu, Pen Yavnenniñ bezi <<gumanliq>>

emeldarlar bilen, cümlidin yerlik milletler içidiki ziyaliylar bilen bardı keldisiniñ koyuqluķı qandaqtur dehşetlik ecel köleñgisidek körünüşke başlaydu-de, Yañ Ziñşin uni közidin yoqatmaqçı bolıdu. Emma öziniñ siyasiy reķiblerige qarşı küreşte tiğ işlitiştin köre, hiyle-mikir hünirini evzel köridiğan bu ķeri général bayıķı pikridin derhal yénip başķıçe yol tutıdu:

<<Pen Yavnenni ĥudaniñ dergahiğa evetiş néme tes!- dep oylaydu u, - burutumni midirlitip qoysamla, iş tamam vesselam. Biraķ mundaķ ķilsam, birinçidin, özümni aşkarılap qoyimen, yene Şıncañ ve içkiridiki reķiblerimniñ meni rasttinla ilğar pikirlik kişilerdin qorķıdığan cahil istibdat iken déyişge destek tépip bérip, ularniñ tügminige öz qolum bilen su qoyğan bolimen; ikkinçidin, bir Pen Yavnenni közdin yoqatmaqlıķ bilen içkiridin ve Bolşeviklar Rosiyisi bilen Ereb Türk elleridin ékip kirivatқан gelite pikir ékimliriniñ yamrap kетиşini tosuvalgili bolamti?! Yağşisi zeherni zehir bilen qayturuş yeni maña qarşı Pen Yavnenni meni (5) himaye kilidiğan Pen Yavnenge aylanduruşum cayız. Su içmeydiğan ĥiş yoq, dan yémeydiğan kuş yoq, kurut öziniñ yumşaklıķı bilen herqandaķ kattıķ yağaçnımu yep taşlaydu emesmu! Öz zamaniside qorallıķ isyan kötürgen Tömür Ĥelpidek ĥoñenziler meniñ bu hünirimge berdaşlıķ bérelmigen yerde, emdi bu talip micez Pen Yavnen endi néme kıllaytti? Çücini küzde sanaymız téĥi, mana buni aķılanilik dése bolıdu.>>

Yañ Ziñşin öziniñ bu <<danişmenliki>> din memnun bolğan halda qaķaplap külüp ketti-de, etisila Pen Yavnenni huzuriğa çillitip, héçnéme bilmigen kişidek uniñ bilen kıızgın hal-muñ kılişti ve aķirida Ürümçiniñ valiyliķiğa qoşup cañcuñ yamul herbiy işlar nazirliķi bilen ĥarci işlar mehkime başlıķlıķi vezipisinimu bille öteşni tekliپ kıldi. Pen Yavnenniñ tekrar-tekrar özriĥahlıķ éytişige qarimay, <<meniñ memurlirim içide sizdin kabiliyetlikrek kişi yoq, uniñ üstige siz maña bekmu iĥlasmen kişi, asman ĥudasi béşimni aman kılsa, kéleçekte sizni özümge muavin kilip teyinleş toğrisida merkezge iltimas sunmaqçımen téĥi>> dep gepni üzüvetti.

Şuniñdin étibaren bu üç mensep ĥuddi üç ömüçük toridek, Pen Yavnenniñ pot-qolını çüşep, gelini sıķışqa başlıdi. U Yañ Ziñşinniñ bu işlarnı néme meķsetler bilen kılivatқанlıķını yağşı çüşengeçke, emdi Şıncañda turup héçqandaķ iş kılalmaydiğanlıķiğa közi yétip, içkirige qaytmaqçı ve Yañ Ziñşinni şu yerde turup (6) paş kilip, yukiriniñ küçi bilen teĥtin çüşürmekçi boldi-de, bala-çaķamni yoqlap

kéley dep ruşset soridi. Qara yer k etida yilanni  k şiginini tuyidiĝan Ya  Zi şin uni  ruşset soraştiki esli muddiasini derhal pemlep, <<vay burader, her ikkimiz bu   l-bayavanda sergerdan bolup y rgen tirik ervahlarĝa o şaymiz, teĝdir bizni bir p ekke  etip  oyuptu, ketsek bille ketmeymizmu, bir az sevr  ili >> dep ruşset  ilmidi.

Etisi Ya  Zi şin  zini  Rus tili tercimanini  akirtti. A  s ri  kelgen bu ke  p şanilik yigit burhan şhidi idi. Ya  Zi şin  stelde turĝan ikki tizik zih e altunni uni ĝa k rsitip munda  d di:

-Siz m ni  namimdin Pen Darinni yo liĝa  b rip. Bu altunlarni uni ĝa b ri , bala- akisiĝa evetip bersun, Pen Darin sizni ya şı k ridu. şunda  emesmu? Sizni  bu hizmetni obdan beca kelt r şini zge işinmen, emma bu sirni  zi inizdin b lek h ekim bilmesliki k rek!

- op, hazirla, baray, -d di Burhan şhidi h li i Zih e altunlarni  htiyat bilen ke ezge y gevetip. Emma uni  kolliri i tiyarsiz titrep ketti.  unki Pen Yavnenni  ideolojiye cehettin Ya  Zi şinĝa  arşı  kimdiki kişi ikenlikini u bir eder  uşinetti. şunda  turu luk Ya  Zi şinni  mun ivala s hiylik bilen uni ĝa ikki y z ser altunni inam  ilĝanli i, uni   stige <<Pen Darin sizni ya şı k ridu>> d gen g pi Burhan şhidini temtiritip  oyĝanidi.

-Bu  anda  gep boldi, men Ya  Ca cu din pul (7) sorimiĝanidimĝu? –d di Pen Yavnen  zini   yide Burhan şhidini  k zige tikilip turup.

-Canabi izni  aldidada menmu hicalimen, -d di Burhan şhidi, -emeliyette  z m h e nersini  uşenmeyvatimen.

-M ni s tivalma çimu, he?! –d di Pen Yavnen aldıĝa  oyulĝan Zih e altunlarni bir  etke ittirip  oyup.

-Estaĝpurulla, -d di Burhan şhidi, -Ya  Ca cu  canablririni  <<Pen Darin sizni ya şı k ridu, bu hizmetni obdan beca kelt r şini zge işinimen.>> d gen gepliri  ulikimni  t vide cara lap turuptu. Eger siz bu Zih ilerni almisi iz...

Pen Yavnen birdem i ini ti şap olturĝandin k yin munda  d di:

-Hemmini çüşinivatimen, bularniñ hemmisi méniñ béşim üçün tölinivatқан heқ. Yañ Cañcuñ canabliri қоşқоş mensep bilen put-қolumni çüşep қойғаниди. Кéyиниму yene көñли tinmay, emdi, altun bilen méniñ ағзимниñ кепşerlivetmekçi, şundaқму? Buniñ hemmisi Yañ Cañcuñniñ ademlerni idare қилиş parasitiniñ bir қисми u heқикetenmu parasetlik erbab. Emma ademşunas emes iken. Men sizge işinip şuni éytayki, dunyada pul bilen sétivalғили, күч bilen игилivalғили болмайдиған bir nerse bar, uniñ éti <<қелb>> bu geplerimni Yañ Cañcuñға éytisiñizmu meyli, emma sizniñ añlap қалғиниñiz yaқşı, siz téhi yaş, hayat menzili uzun. (8)

Burhan Şehidi bu geplerge cavaben Pen Yavnenniñ oruқ barmaқlırini mehkem siққан halda, uniñ közidin héliғиçe közini üzmidі. Üstelde yénip turған yoған kirsin lampiniñ nuri ularniñ kirpikliridiki uşşaq yaş daniçiliride cilve қилиp turatti.

Bezi matériyallарға қariғanda, Yañ Ziñşinniñ Pen Yavnenge şu һildiki inamlarni evetiş birneççe қétim tekrarlangan.

Vaқit ötkenséri Pen Yavnenniñ micez-һulқidimu bezi özgirişler körülüşke başlıdi. Psiһologiyе alimliriniñ tebiri bilen éytқanda, u emdi taş micezlik kişidin iç micezlik kişige aylinip қalmaқта idi. Yeni Şincañda cumhuriyet түzümuni yürүзүş, milletler baraverlikini emelge қoyuş, pariһorluқni қetiy түgitiş, maaripni tereқkiy қilduruş lazim, déngenge oқşaş geplerni қilişniñ ornıға һuddi bir nersisini yittürüp қoyған kişidek içini tiñşap, cim yüridiған болup қaldi. Özreқibiniñ bu ehvalidin һever tapқан Yañ Ziñşin öziniñ parasitidin memnun болup, <<sadiғаñ kétey altun, sen némdégen һasiyetlik nerse! Özün otta érigen bilen séni otta éritidiған ademlerniñ özini sen éritip taşlaysen emesmu! Yégen égiz uyilidu, dégen gep rast iken dep қақақlap күletti.>>

Emeliyette, Pen Yavnendiki bu cimғurluқniñ tégide dehşetlik bir partlaş күçi tavlanmaқта idi. Eқil közi bilen közetkende, bu cimғur adem һuddi yüzi tiptinç turғandek қilған bilen tégide қaynam-taşқinliқ bir (9) күч evc élip, héliдин-héli қattіқ dolқunlinip kétidiған déñizға oқşışatti yaki hiyliger tulkini bir pay oқ bilen étivéliş üçün dereһler arisida démini içige yutup, peyt күtүp turған ovçiniñ özi idi.

Memliket boyıçe şimaliy militaristlarğa karşı heyvetlik inqilabiy uruşniñ neticisinde 1928-yili yazlıkı Béyciñ Militaristlar Hökümiti aǵduruldi. Biraq inqilab gelibisiniñ mévisini Cyañ Cyéşi başçılıkidiki Gomindañçılar qolğa çüşürüvélip, Nenciñ hökümitini tesis qıldı. Çoñ-çoñ militaristlar Nenciñ hökümetige beyiet qıldı. Emdi burunqidek musteqil kinez boluvélişka közi yetmigen Yañ Ziñşinmu Nenciñ hökümitige beyet qiliş yoli bilen öz hakimiyitini yene saqlap qalmaqçı boldi ve Şincañ ölkilik hökümetniñ yéni terkişini tüzüşke kirişti, Pen Yavnen bu yéni hökümet terkişide yoq idi. Bu ehval uniñ yarisigá tuz sépip, oǵisini téhmu qaynitip koydi-de, ciddi heriketke kirişti.

Pen Yavneniñ heriket merkizi Ürumçidiki Rusçe siyasiy qanun téhnikumi bolup, Yañ Ziñşin bu téhnikomni öziǵe yaramlıq diplomatiñ hadimlar yétiştürüş meksitide öz qoli bilen tesis qilğan ve özi pehri mudirlik vezipisini üstige alğanidi. Pen Yavnen Yañ Ziñşin namidin téhnikomniñ ilmiy mudiri Cañ Çuñşi Pen Yavneniñ eñ sadıq sepdişi idi. Şundaq bolǵaçqa, bu téhnikom Pen Yavneniñ bivasite tesiride idi.

Ete ene şu téhnikomda birinçi qarar oǵuǵılarniñ (10) oǵuş püttürüş murasimi bolmaqçı. Oǵuş pütürüdiǵanlar arisida bir Uyǵur yigitmu bar idi. Zilva boyluq, aq yüzlük kelgen bu Turpanlıq yigitniñ mekteptiki éti Yuvenniñ bolup, öz éti Yunus idi. Adette, milliylar uni Yunus beg dep ataytti. Murasimde bir kün burun, etigende Pen Yavnen bilen ilmiy mudir Cañ Çuñşi uni özi içhanisigá çağirip, murasimde oǵuǵılarni namidin sözge çiqişi tapşurdi.

-Men buniñǵa acizlik qilimen, -dédi Yunus beg kızirip kétép.

-Yaq, siz bu téhnikomda arpa içidiki bir buǵdaydek birla Uyǵur. Uniñ üstige oǵuş neticiniz ela, -dédi Pen Yavnen külümsirep turup.

-Mundaq bolsun, -dep qoşumçe qıldı ilmiy mudire Cañ Çuñşi, -söz tékistini yézişka men yardım qilimen.

-Sözge çiqqanda, aldi bilen Yañ Cañcuñǵa tezim qilişni, söziñizde Yañ Cañcunniñ aliycanab peziletlerini mahtap ötüşni untup qalmañ! -dep külüp koydi Pen Yavnen.

Bu yigit, -dédi ilmiy mudir Cañ közi bilen ışık terepni işaret kılip, -öziñizge melum, acayip istédát sahibi iken. Kelem kuvviti bilen nutuq kabiliyitige qarap töt yilgiçe uniñ Uyğur ikenlikini añkıralmay yürüptimen. Méniñ közitişimçe, Uyğurlar nahiyiti emgekçan, işka qabil, huş péil, ekillik, zerek millet (11) iken. Bulardin ni-ni ademler yétişip çikişi mumkin. Epsuski, balilirini oqutuşka qizikmaydu, mekteptin qaçuridu, hetta yurt çoñliri bolğan ademler öz balilarniñ ornıga kembegellerniñ balilarini tölem bérip, alvanğa tutup béridu.

Pen Yavnen <<hey burader>> dégen hitab bilen ilmiy mudirniñ sözini bölüp mundaq dédi:

-Buniñ hemmisi bizniñ siyasetimizdin kélip çikқан tragédiye. Şıncañ helki Yañ Cañcuñ canablriniñ helkni nadanlıqta tutuş siyasetiniñ qurbani bolmaqta. Qeni éytip békiña, Şıncañda yerlik milletler öz ana tilida oquydığan birer hökümet mektipi yaki şundaq mektepler uçun muellim terbiyeleydığan birer kurs barmu? Yoq! Hetta yerlik helk içidiki munevver zatlar, mesilen, Turpandiki mehsut muhiti, Qeşkerdiki Abduqadir Damolla qatarlıq kişiler birnémiler kılip yéni mektep açsa, bizniñ hökümet ularğa néme bohtanlarni çaplimidi?! néme hapiliklarni yetküzmidi? uniñ üstige, Henzuçe şotañlarda oqup çikқан Uyğur baliliri ambal-darinlarğa tuñçi boluştin bölek néme istikbalğa ige? Añlişimçe, Uyğurlarda <<ambilidin tuñçisi yaman>> dégen söz bar iken. Bu bikarğa çikmiğan söz. Şundaq turuqluq yerlik helk öz balilirini oqutuşka qizikamti! Heyr, bu geplerni hazirçe qoyup, öz işimizğa kéleyli. Murasim baqaqliri toluq tarqitilip boldimu?

-Hee.

-Héliki işlarçu, hemmisi cayidimu?

-Hemme iş cayida, valiy canablriniñ hatircem (12) boluşini soraymen.

-İlahim şundaq bolsun. Bügün şenbe, ete yekşenbe, asman hudasi bu yekşenbe künniñ tarihta untulmas bir hatire küni bolup qélişini nésip kılsun!

Ular yene birdem piçirlaşqandin kéyin, Pen Yavnen hoşlişip öz öyige qaytti ve çüşlük gızasidin kéyin, öziçila Tahirbegni yoqlıgusi kélip, baya éytilğan gülzarlıq hoyliğa kelgenidi.

Tahirbeg şu hoylida birneççe éğiz öyni icarige élip olturatti. U Pen Yavnenge mehsut muhitiniñmu hazir Ürümçide ikenlikini éytqanda, Pen Yavnen uni derhal çakirip kélişni tekliş kildi. Şundaq kılıp, bu üçeylen çay-pay içkeç birer saettin buyan parañlişip olturatti. Parañ davamida Pen Yavnenniñ közi tamdiki héliki foto resimge çüşüp kaldı. Bu resim Şinhey inqilabi neticiside 1912-yil 1-yanvar küni Cuñgo tarihidada tunci kretim cumhuriyet qurulup büyük reis cumhur (dazuñtuñ) luqqa saylangan Suñ Cuñşen ependiniñ az sanliq milletler vekilliri bilen çüşken hatire resimi idi. Tahirbeg şu kretimki Şincañ vekiller ömikiniñ başliki bolup, resimde Suñ Cuñşen ependiniñ yénida olturatti.

Pen Yavnen resimge qarap mundaq dédi:

-Bu resimni sizniñ öyiniñde üçinçi kretim körüvatimen, her körginimde yéni-yéni tesiratlarğa çömülüp kretim. Siz Suñ Cuñşen ependini Uygurlar içidin tunci kretim ziyaret qilgan kişi, Suñ Cuñşen (13) ependiniñmu Uygurlar içidin tunci kretim körgen kişisi siz bolsiniñiz kérek. Şundaq emesmu?

-Şundaq, -dédi Tahir Beg, -menmu bu resimge her kretim qariginimda, Suñ Cuñşen ependini çoñkur hürmet bilen esleymen. Emma bizge vediliriniñ emelge aşmiganliqiga kattik éçinimen.

-Toğra éytisiz, -dédi Pen Yavnen, -cumhuriyet programmisi boyiçe, az sanliq milletler rayonlirida yerlik muhtariyetni emelge qoyuşqa, iqtisadni tereqqiy qildurup, maaripni güllendürüşke ependimizniñ ömri yar bermidi.

-Méniñçe, -dep gepke qoşuldi mehsut muhiti, -Yañ Cañcuñdek kişiler hakimiyet béşida turidiğan bolsa, Suñ Cuñşen ependi yüz yaşqa kirgen tekdirdimu. Uniñ gayiliriniñ emelge éşişi yok iş bolup qalatti. Çünki yolda yatqan taş qaçanla bolmisun harviniñ ménişiga putliqasañ bolidu.

Uniñ Henzuçe teleppuzni buzupraş éytqan bu geplirini diqqet bilen añlap turğan Pen Yavnen huddi biri uniñ köñlidikini tépip sözlevatqandek birdinla hayacanlinip:

-Nahayiti toğra éyttiniñiz, toğra éyttiniñiz, -dep mehsut muhitiniñ dolisiğa kékıp koydi.

-Bezilerdin añlişimçe, -dédi Tahirbeg sel hırkiriğan avaz bilen, -Yañ Cañcuñ men Şıncañni Cuñhua Mingoniñ ayrılmas bir ölkisi kılip saqlavatimen, eger men bolmisam iş çatağ dep mahtinar imiş. Huddi u bolmisa bu yerni ogri élip kaçidigandek, nispiy cehettin (14) bumu belki toğridur, emma Şıncañniñ Cañcuñni bolğan adem bu veten zéminini mehkem saqlimay, ogritip koysa, u halda Yañ Cañcuñ mustebit militaristlar bolup qalmay, veten satquç bolup kélişi kérekte elvette! İnsan üçün buniñdinmu yaman cinayet yoğ!

Pen Yavnen bu geplerni añlap, téhimu hayacanlinip ketti ve <<kaltis pikir, kaltis pikir>> dep Tahir Begniñ qolını tutup, bir néme démekçi boldiyu, lékin tiliniñ uçıga kélip qalğan gepni yutuvétip, kitap işkaplıri terepke buruldi. İşkaplar Hénzuçe, Rusçe ve Taşkent, Kazan, İstanbul metbuatlırida bésilğan tülük kitablar bilen tolganıdi. Dérize aldidiki urunçağ üstelde <<pravda>>, <<kızıl Özbékistan>> ve Tyencinde neşir kılinidigan <<Daguñbav>> gézitlıriniñ bir kısım sanlıri bilen birmunçe jurnallar yéyilip yatatti.

Pen Yavnen kitab-jurnallarnı közdin keçürüp, öziğe natonuş tildikilirini birkur sürüştürdi ve ağır mundağ dédi:

-Sizniñ bu kutuphaniñiz téhimu béyip kétiptu. Bu öyde olturup cahanniñ héli bir kısmını körgili bolidiken, eger Şıncañda muşundağ kutuphanılar köpiyiverse, bu zéminniñ asmini huddi tañ Şolisi çeçilgandek, asta-asta yoruşqa başlaytti.

-U çağda, -dep küldi Mehsut Muhiti, -Yañ Cañcuñdek şepereñlerge cahan tarlıq kılip, çaşқан töşüki saray bolup körüner.

Hemmeylen külüşüp ketti. Bir azdin kéyin Pen (15) Yavnen kétişke ruşset soridi, Tahir Begler uni dervaziğiče uzitip çıktı.

-He, éytmağçi, Burhan ependi körünmeydiğı? –dédi Pen Yavnen dervaza aldida tohtap. Tahir Beg uniñ Yañ Cañcuñ tapşurğan muhim bir iş bilen ete etigende Turpanga méñişqa yol teyyarlıkı kılivatқанlıkını éytti.

-Heyr, hoş, -dédi Pen Yavnen, povéskiğa çıkivétip, -ete körüşeyli. Men silerni ete Cañcuñ yamulıga çağirtimen.

Ötkenge puşayman, bögünge қанаetlenmeslik, etigen ümid –bu insan hayatıǵa daim hökümranlıq қılıp turıdıǵan bir һil mentikiy formula. Lékin insanniñ etisige, adette, күtülmiǵen hadisiler heyran bolup kélidu. Şu sebebtinmiken, bugün şunçe uzun биле болǵanlıǵıǵа қаримай, Pen Yavnenniñ <<ete silerni çağirtimen>> dégen gépi Tahir Beglerni bir az heyran қılıp қoydı. Ularnıñ köñli bir némini tuyǵandek teşvişlinişke başlıdı.

-Ete némişқа çağirtidikin? –dédi Tahir Beg asta piçirlap.

-Hey tañey, hécnémige çüşenmidim, -dep béşini çayқidi Meһsut Muhiti.

2

Dégendekla etisi Ürümçide héç күtülmiǵen bir veқe yüz berdi.

Bu күni yekşenbe boluşıǵа қаримай, күn boǵda (16) çıққısидin neyze boyi күtürülüş bilen herbiy ve мүлkiy emeldarlarnıñ mepe-povéskiliri Ürümçi şehriniñ şimaliy dervazisi yénidiki döñlükte çoқçıyip turǵan butһanakörünüsidiki heyvetlik hoyla terepke éқиşқа başlıǵanıdı. Öz zamaniside Şincañ boyıçe eñ aliy bilim yurti hésablangan Rusçe siyasiy қанun téһnikomi ene şu hoylıǵа caylaşқан болup, yuқirida éytip ötkinimizdek, bugün bu yerde birinçi қарar оқуǵуçılarnıñ оқуş püttürüş murasimi болмақçиди. Қızıl, yeşil қеgez latılar bilen bézelgen sorunçaқ zalda yüzdin оşуқ kişi kimnidur күtүp cim olturatti.

Del çaşқа vaқtida öre yaқılıқ aқ herbiy peşmet üstidin keñ reñdar léntisini ésip, kökrikige közni çağnitip turıdıǵan her һil ordén-médallirini taқivalǵan gevdilik bir adem carañlıқ herbiy orkistérsadaliri içide bir top kişi bilen sehnide peyda boldi. U güldüras alқışlarǵа cavaben zer bésilǵan aқ pөpeklik öre şepkisini түzitip қoyup, zaldikilerge tebessum bilen қол pulañlatқақ sehniniñ töridin orun aldı. Bu Yañ Ziñşin idi. Yuқiri dericilik mensepdarlar bilen биле sovét konsuli Kavlovmu şu қatardin orun aldı.

Zaldiki hemme kişiniñ diққiti Yañ Ziñşinda idi. Ular goya һuş muamile, mulayim, parasetlik ve tedbir danişi bilen һürmetke sazaver dep atalǵan bu moysipit hökümdarni tunci қétim көrvatқandek, uniñdin közlrini үzmeytti. Umu özini sadıқ muһlisleri arisida (17) olturǵan dilkes қeri şeyһtek hemmige méһribanlıқ bilen tekşi

qarap külümsireytti. Peqet konsul Kavlov ağızidiki tamakisidin köküş çembireklerni çikirip, heçnémige perva kılmıgandek, özini tik tutup olturatti.

Pen Yavnen münberge kélip, murasimniñ başlanğıanlığını tentenilik sözler bilen cakarlap ötkendin kéyin, <<Yañ Cañcuñ canablırınıñ qedem teşrip kılganlıqıǵa semimiy minnetdarlıq>> bildürüp ötüp, maarip nazirini sözge teklip kıldı. Uniñdin kéyin, Pen Yavnenniñ teklipi bilen kızğın alqış sadalırı içide Yañ Ziñşin munberge ötti. U yaşınıp qalğanlıqıǵa qarımay, yoğan gevdisi tik tutup, bom avaz bilen rohluq sözleytti. Aqır, orunǵa sozulğan nutquni mundaq sözler bilen ayaqlaşturdi:

-Méniñ silerge deydıǵan köp gépim yoq. Yıǵıp éytqanda, birla cümle gépim bar: Hemmiñlar Şıncañlıq, etila cemiyetke çikisiler, bu yerniñ işini buzup qoymañlar. Şuni ésiñlarda tutuñlarki, mubada barğan ornuñlarda qandaqtur <<inqilab, pinkilab>> deydıǵan birer heriket bolup qalsa, méniñ kılıçım aldi bilen silerniñ béşiñlarda oynaydu...

U sözlevatqanda memuriy işlar naziri uzuntura Ciñ Şurén eptun humari tutup, qattıq esnep olturatti. Aqır qorsıqını tutqun péti tügülüp qaldı ve Yañ Ziñşinniñ sözi tügeş bilen ruqset sorap ketti.

Oquǵuçılar vekili Yunus begniñ sözidin kéyin, (18) murasim ayaǵlışıp, méhmanlar ziyapetke teklip kılinidi.

Hoyliniñ içkirisidiki kiçikrek bir zalǵa birneçe yumilap üstel qoyulǵanıdi. Yañ Ziñşin birneçe yuqiri dericilik emeldar bilen otturidiki üstelge caylaştı. Uniñ yénidiki üstelde külreñ şim-kastum kiygen konsul kavlov aq şilepe ve aq köñlek kiygen çiraylıq hanimi bilen olturatti. Pen Yavnen başlıq birqançe emeldarmu muşu üstelde idi. U muşu téhnikomniñ baş mupettişi boluş süpiti bilen sahibhanlıq vezipisinimu ötep turatti. Qalğan üstellermu emeldarlar bilen tolǵanıdi. Puqraçe kiyingen mulazimlar quş qanitidin yasalğan yoğan-yoğan yelpüǵüçler bilen méhmanlarnı yelpüç turatti. Kök köñlek üstidin aq pertuq tartılǵan hadimlar terlep-pişip, aşhana bilen zalniñ otturisida huddi babkarniñ mukkisidek qatnap yüretti; Yañ Ziñşinniñ sekkiz neper as muhapizetçisi başqa emeldarlarniñ muhapizetçiliri bilen bille taşkıriki hoylidiki ayrim öylerde méhman kılinivatatti.

Yaň Ziňşin yoğan gevdisini bir hilda çaykrap, sémiz barmaqlirini epçillik bilen çikirip, yénidiki herbiy emeldarlar bilen <<gavşin>> oynap oturatti ve öz reķibini pat-patla utuvélip bom avaz bilen kaķaklap kületti. Başka üstellerdimu <<gavşin-gavşin>> bilen külke avazliri yaňrap turatti.

Şu arida téhnikomniň ilmiy mudiri Caň Çuňşi öziniň aldida turğan bonulkini Pen Yavnenniň aldığa sel ittirip koydi. **(19)**

-Teyyar boldimu? –dédi Pen Yavnen uniňga qarap.

-Him, -dédi ilmiy mudir Yaň Ziňşin olturen üstelniň kęşida yelpügüç tutup turğan pakar boyluk mulazimlar derhal nezerini yötkep.

Pen Yavnen kedehlerge harak toldurup ornidin turdi, konsul kavlovni kedehke tekliپ kildi. Bu tekliپ bilen teňla, bayiki yelpügüç tutkan pakar boyluk mulazim koynidin tapança çikirip, tepkisini besvetti. Kömmiķonak dénidek ikki tal koğuşun Yaň Ziňşinniň yoğan gevdisini poñzekttek kaňkitivetti. Tömür Hølge katarlık neççe oñligan ezimetlerniň kénini içip, Abduķadir Damollidek ilim-irpan yultuzliriniň cenięa zamin bolğan ve yigirminçi esir şaraitida ottura esir cahalitini davamlaşturup hakimmutleķlik tehtide on yette yıl devran sürgen bu adem kattik çirkirap, néminidur demekçi boldiyu, Pen Yavnen atkan üçinçi ok bilen yerge düm çüştü. Uniň bilen <<gavşin>> oynap olturen heliki herbiy emeldarmu, yénidiki yene bir hemrahi bilen ok yep cénidin cuda boldi.

Pen Yavnençilerniň tapançiliridin çikivatkan aķuş is bilen kaplinip ketken zalda patiparaķçilik başlinip, goya kıyamet dehşiti höķüm sürmekte idi. Taşkiriki hoylinimu multik avazliri kaplap ketti. Yaň Ziňşinniň tirik kalğan bir çala mest muhapizetçisi tam tüvide yükünüp oturup kimdindur bir koşuk kénini tilep yerge baş uzatti. Yene biri, éhtimal muhapizetçiler başliķi bolsa kérek, Pen Yavnençilerge geyurluk bilen karşilik **(20)** körsitip, içkiriki zalniň bosuęisięa kelgende, bir tal ok bilen domilap ketti. Kimdur biri uniň yerde yatkan mavzurini élip bélięe kişivaldi. Del şu çağda Yaňziňşinniň cesitini uyan-buyan örüp, yançukidin açkuç élivatkan Pen Yavnenniň közi konsul kavlovķa çüşüp kaldı. Kavlov çirayi tamdek tatirip ketken hanimini yéteklep, zalniň yan işikidin ittik çikip kétivatatti.

-Silerge héççandaq hevvp yok! –dep varķiridi Pen Yavnen, Rusçe teleppuzini buzupraq sözlep.

Şu kemgiçe kişilerge talip micez körüngen Pen Yavnen emdi ceñgivar sepnîñ komandanidek kollirini pulañlitip, öz hemrahliriğa çaķķanlık bilen buyruk béretti, u şu hilda öziniñ birdinbir қоşuni bolğan yigirmidek kişini arķisiğa sélip cañcuñ yamuli terepke yügürdi.

3

Cañcuñ yamuli veķe yüz bergen ançe yirak emes, idi. Pen Yavnen yamulniñ üçinçi zalığa caylaşķan herbiy mehkimige básip kirip, tamğidardin Yañ Zinşinniñ sériķ latıǵa yögelgen yoǵan tamğisini tapşuruvaldi ve derhal yukiri dericilik emeldarlarni yigिंगa çağirip, birķançe çaparmendin ciddiy uķturuş tarķatti.

Baya murasim vaķtida epyon humari bilen öyge kaytip, (21) <<şişe gümbez>> tüvide yatķan memuriy işlar naziri Ciñ Şurén çaparmen élip kelgen ciddiy uķturuşķa qarap birdem hañ-tañ boldi-de, kañdin çüşüp uyan-buyan méñişķa baslıdi. U eslide öz hocayininiñ çirayıǵa qarap iş kılıdıǵan itaetmenlik tebiiti bilen Yañ Zinşinniñ közige issiķ körünüp kalǵaçaķa, téhi ikki yıl burunla Ürumçiniñ amballıķidin hazirki mensepke kötürülgenidi. <<Kandaķ kiliş kérek>> dep kattıķ oylinip qaldi u.

Del şu çağda, baya Yañ Zinşin bilen teñla oķ yégen héliķi herbiy emeldarniñ oǵli polk komandiri Dugoci hoduķķan halda kirip, Ciñ Şurén bilen kona yurtdaşlıķini şipe keltürgen halda, öz dadisi üçün intıķam élišķa yardım bérişini telep kildi. Arķidinla, Ciñ Şurénniñ yene bir yurtdışı herbiy ofitsér Cañ Piyüen kirip, Pen Yavnençilerni cazalaşķa pütün bir yin (batalion)ni sperver kılǵanlıķini éytti. Şuniñ bilen Ciñ Şurén huddi yéñi bir eķil tapķandek birdinla tétiklišip, Yañ Cañcuñ üçün intıķam alidıǵan küçlerniñ serdari süpitide meydanǵa çıktı. Birdemde birneçe yüz çerik heriketke kélip, Pen Yavnençilerni qorşivaldi.

Bir saettin artuķ davam kılǵan kattıķ étişistın kéyin, hemme hemrahliri ölüp yalǵuz kalǵan Pen Yavnen özini étivalmaķçi boldiyu, emma her ikki kolidiki mavzuriniñ oķi kalmiǵanlıķtin düşmenliriniñ qoliǵa tirik çüşüp qaldi.

<<gáliblar>> uni tüvrükke bağlap qoyup, şerikleriniñ (22) namini éytip bérişke kıstaytti. U bolsa, üzümey tégivatқан қамқа, таяқ ve қаттық муştларға héç terva қилимиғамдек, бёşini tik tutқаñ halda levlerini mehkem yumup, héçnéme démeytti. Uniñ şalañ burutlirimu yulunup boldi. Pütün ezayi bedini қаңға boyaldi. U yenila héçkimniñ namini tilğa almidi.

Ahir, Ciñ Şurén étлип kélip, ambur bilen uniñ oruқ bedinidin parçe-parçe göşni yuluvélişқа başlıdi. Şu çağda Pen Yavnen Ciñ Şurénға қарap қаттық түкürdi. Қан arilaş bir parçe göş kélip Ciñ Şurénniñ yüzige tegdi. Bu parçe çaynap taşланған tili idi. Dugoci hencirini çikirip, uniñ ikki közini oyuvetti. Şuniñdin kéyin, uni soraq қилиşniñ paydisiz ikenlikini bilip, Ciñ Şurén öz қoli bilen étip óltürdi. Cesitini çerикler yamul témidin artildurup koçığа taşlivetti. Keçқurun, Pen Yavnenniñ öyide hizmet қilidiған ottura yaşlıқ ayal bilen héliқи sériқ saқallıқ harvikeş bir hadik harva tépip kélip, cesetni lyudavandiki göristanlıққа élip ketti.

Şundaқ қилиp, Şincañniñ siyasiy sehnisidiki ikki çoñ şeһs bir künniñ ózidila teñ gayib boluşti. İlmiy mudir Cañ Çuñşi bayiқи étişvazlıқта қаза tapқанidi. Cañcuñluқ tamğisini Pen Yavnenge **** қoyған héliқи emeldarmu şu күnila étip taşlandı.

Etisi (8-iyul күni) yoған töt burceklik қizil tamğa bésilған élan қegezleri Ürumçi шеһriniñ doқmuş-doқmuşliriға чаплиnip ketti. Bu élanlar henzu (23) Uyғur tillirida yézilған bolup, Ciñ Şurén özini Şincañ ölkilik hökümetniñ vaқitliқ reisi ve қomandani dep cakarlıғанidi. Şu kéçisi шеһr boyıçe herbiy halet élan қiliniп, tutқun қiliş başlandı. Tutқun қilinganlar arisida yunus gep dégen yigit bilen héliқи sériқ saқallıқ harvikeşmu bar idi.

Harvikeş şu kéçisila soraq қilindi. Sémizlikidin tulumға oħşişip қalған yalañ қаpaқ bir ofitsér put-қolliri yaçivekniñkidek inçike kelgen чаşқан burut tuñçiniñ yardimi bilen uniñdin gep soraytti.

-İsyançı Pen Yavnenniñ cesitini kömüşke séni kim evetti?

-Özüm bardim.

-Özüm bardim déginiñ némissi? Uniñ Yañ Cañcuñni atқанlığını añlimiğanmidiñ?

-Añliğan, -dédi harvikeş putidiki kişenni şaraqşitip.

-Emise, u isyançıga némişka boluştuñ, némişka uniñga iç ağıritisen?

-Pen Darin imansız bolğan bilen insaplıq, mulayim adem idi. Şunçe yil harvisini heydidim, birer kétémmu köñlümni ağırtқını yoқ.

-Bu gepliriñni қoy. Muşu yéқında u kimlerniñ öylirige bardi.

-Yadimda yoқ!

-Yaşılıkçe éyt. U kimlerniñ öylirige bardi?

-Қaysi biri yadimda turidu? Nege dése povéskini (24) şu yege heydeverdim.

-Undaқ bolsa, avval séniñ untuғaқlıқ késiliñni saқaytsaқ bolғudek, -dédi soraqçi ornidin des қoyup.

Yeñlirini ceyneklirigeçe türüvalğan töt çerik oқtek étilip kélip harvikeşni yaliñaқlıdi.

(25) İKKİNÇİ BAB

Natonuş Kişi

Ademlerni қesem baғliyalmadu, eger

öziñizni birer ғaye қorşivalғинini

sezsiñiz, sezgendimu çoñқur

sezsiñiz, şuniñ özi kupaye.

-E. L. VOYNIÇ ①

1

Çérikler yérim yalıñaçlangan harvikeşni tüvrükke bağlap kamaçılaşka başlıdi. Uniñ tüklük meydisi bilen keñ yelkiliri birdemniñ içide yolvas térisidek alitağil kılıp taşlandı. Kamaça izliridin kıpızıl kan daniçiliri tepçip turatti. Harvikeş bolsa, taqırılışip kalğan béşini tüvrükke tirep, közlerini mehkem yumğan halda, herbir kamaçınıñ zerbisige bir silkinip qoyup, lam-cim démey turatti. Uniñ kirlişip ketken badam doppisi çérikleriniñ ayağ astida dessilip yatatti.

Şu arida héliki sémez emeldar irğaılap kélip,

---

① 1864-1960- yilliri yaşığan érlندیlik ayal yazguçi. (26)

uniñ sériş sakilidin tutti-de, <<he, kéri siñku, emdiğı ésiñge kelgensen, keni éyt, u yékinda kimleriniñ öyige bardı?>> dep yene sorak kılışka başlıdi. Çaşkan burut tuñçi ayallarnıñkige oħşıdığan inçike avazi bilen uniñ geplirini Uygurçığa örüp turatti. Biraq harvikeş Pen Yavnenniñ povéskini heydep yürüp Henzu tilini héli bilip kalğaça, tuñçiniñ gépi tüge-tügimeyla Henzuçisiğa: <<ésimde yok dedimğü, ésimde yok!>> dep közlerini yoğan éçip, sorakçığa ihtek kadaldi. Şu tapta bu közlerdin til bilen tesviriligüsize bir hil gezep uçunliri çaçrap turatti. Sorakçi ihtiyarsız halda, uniñ sakilini koyuvétip, bir kadem arkığa dacip ketti. Biraq özini derhal tutuvélip, harvikeşni gezep bilen kaçatlaşka başlıdi. Bir hazadin kéyin, éhtimal keli ağırip ketken bolsa kérek, uruştin tohtap <<éytamsen-yok!?!>> dep varkıridi.

Bu sériş sakallıq ora köz adem eslide mekitlik bolup, kişiler uni hesen dolan déyişetti. U tirikçilikniñ kattıqlıkidin kaçandur bir çağlarda muzdavan arkilik <<tağ arķisi>>ğa ötüp, yaşlıq devrini Gulca kömür hañlırida yétimçilik bilen ötküzgen ve kéyinçe Ürümçidiki Uygur baylıridin Rozi Haciniñ at baqarliri katarida malaylıq kılıp yürüp, öylük-oçaqlıkmı bolğan. Pen Yavnen Ürümçiniñ valiylikığa teyinlengendin kéyin, Rozi Haciniñ tonuşturuşu bilen uniñ povéskisini heydeşke

başlıganidi. Huddi yukirida öziniñ éytkinidek, <<Pen Darin imansız bolğan bilen insaplık, mulayim adem>> bolğaça, (27) uniñdin pat-pat ehval sorap, turmuşigimu karişip turatti, uniñ bilen dostlarçe muñdışatti. Bolupmu Pen Yavnenniñ addiy ibariler (gahida qol işariti) bilen çüşinişlik qilip éytidiğan munu mezmundiki gepliri uniña gelitirek, emma qarañgu öyge yékilğan çirağdek tuyulatti:

<<Silerni çentu déyiş bolmığan gep, silerniñ esli namiñlar Uygur, bizniñ kedimki kitablirmizdimu şundaq yézilğan.>> <<Uygur, Henzu, Qazaq, Özbék ve başqa milletler bir-birige kérindaş, ularniñ hemmisi baraver boluşi, héçqaysiniñ kemsitilmesliki lazim. Hökümet yamullirida yerlik milletlerdin birmu emeldar yoq, bu yaqşi emes.>> <<Hazirki yamullar puqralarniñ kénini şoraydiğan bir op çüsi uvisiğa oqşışidu. emeldarlar zalim, qara köñül, parihor, epyunkeş, ular yoqalmıgüçe, puqralarniñ küni yaqşi bolmaydu.>>

Bir küni Pen Yavnen Heslen Dolanniñ qolida sovétte işlengen bir depter bilen ikki tal kérindaş turğanlıqini körüp, <<oqluñ qandaqraq oquvatidu>> dédi. Heslen Dolan oqliniñ beşinçi sinipni tügitiş aldida turğanlıqini, emdi mundin kéyin öz ana tilida oqutidiğan yuquraraq mektepniñ yoqluqini éytti.

Derveqe, u çağlarda Ürümçi boyiçe milliy tilda oqutulidiğan birla başlanğıç mektep bolup, bumu Nenlyañ royanidiki Tatar, Özbék bayliriniñ puli bilen qurulğan <<Noğay>> mesçit mektepi idi. U mektepniñ muellimlerini Mehsut Muhiti Tataristandin çillap ekelgen, şu (28) muellimlerniñ biri Heyder Ependi dégen kişi idi.

Pen Yavnen Heslen Dolanniñ geplirini añlıgandin kéyin, gemkin bir ahañda mundaq dédi:

-Mana körüvatisen, Şincañda hazirğa qeder yerlik milletlerniñ hökümet başquridiğan birmu mektepi yoq, hazir hökümet yerlik milletlerde maarip boluşni hergiz halimaydu. Helk qançe nadan bolsa, hökümet şunçe huşal bolidu. Çünki nadan helkni başqurmaq asan, dep oylaydu.

Heslen Dolan muşundaq geplirni añlıganséri, Pen Yavnenniñ başqa emeldarlarga oqşaşmaydiğan bir kişi ikenlikini çüşinip yetmekte ve uniñ sidamraq kelgen yadañgu çirayi Heslen Dolanniñ közige tolimu nurane körünidiğan, avazimu yékimlik añlinidiğan bolup qalmaқта idi. U emdi özini Pen Yavnenniñ povéskisini

heydeydiğan hizmetçilar emes, belki uniñ ihlasmen dosti dep biletti ve eger Pen Yavnen Şıncaña çañcuñ bolsa, el-yurtқа çoқum bir yaħşilik bolidu, dep işinetti.

<<Hey қанһorlar, senlerniñ meni némişқа қiynavatқiniñlarni obdan çüşinivatimen, -dep oylaytti Hesen Dolan soraq üstide, -senler Pen Darinniñ keniға toymay, emdi uniñ yéқinliriniñmu béşini yémekçisiler, menze Pen Darin yéқinda Tahir Begniñ öyige bargan, Meħsut bay bilen körüşken, ötken hepte Heyder Ependiniñ öyigimu bargan dep bersem bolamti? Tilim қurusun meniñ, tayaқ astida ölseм ölimenki, ularniñ (29) étini aғzimға almaymen. Yaħşiға күn yoқ, yamanga ölüm dep, yaħşilarniñ hemmisi senlerniñ қoluñlarda nabut bolsunmu? Yaқ, yaқ! Қара, mavu tulum çaşқanni, meni қиқик balini қаçatliғandek қаçatlap, aғzimni аққuzмаққиму téһi! Toħtaptur һumper, héli körisen...>>

-Éytamsen, yoқ?! –yene varқiridi soraqçi.

-Қolumni бошат, andin éytay, -dédi Hesen Dolan. Soraqçi bir az oylinivélip, çeriklerge işaret қildi.

Hesen Dolan argamçidin боşıған қolliriniñ béғiş ve ceyneklirini birdem uvulap turdi-de, <<mana éyttim>> dep, soraqçini bir muşt bilen domilitivetti. Putidiki kişen bilen deldeñsip kétip, özimu yіқilip çüşti. Çerikler alaқzade boluşup, қiya-çiya içide uniña terep-tereptin аç bõrilerdek yupuruldi.

2

Yañ Ziñşinniñ Şıncañni idare қiliş ceһettiки <<aқilane>> tedbiriliridin hasil bolған tinç-asayişlik havasi Ürümçi şehirini һuddi epyun isiniñ şerin keypi bilen közliri һumarlişip, ügdep yatқан һamuş kişidek қilip қoyғанidi. Men-men dégen bayveççilerni birneççe aydila һuddi etiyaz күnliri түк taşliğan taylaқtek yaliñaçlap қoyidiğan қара dervazilik hoylilardiki naynaқ һotunlarniñ hayasiz күlkiliri bilen pakar-pakar öylerde dap ve dutarға teñkeş қiliniğan şöһ koça (30) naħşiliri; kök mileñziliri yerim қayriқliқ öylerniñ kañ-supilirida yenip turidiğan <<şése gümbez>> isliri bilen egri-toқay koçilardiki öylerdin қikip turidiğan neşe puraқliri; қimarһanilarda kéçe-kүndüz şaraқlaydiğan şişhal sadaliri bilen töt oқuş tavkaliridiki <<dettikam>> avazliri; adem tola aşpuzul ve meyһanilarda tinmay yañraydiğan <<gavşiñ, gavşiñ>>lar bilen <<һanleyluқ>> ға varқiraşlar, -mana bular héli bir

kisim kişilerniñ kılığını pañ, közini kırıgı kılıp koyganıdı. Ademler huddi öz rizkını térip yep yürgen çümülilerge oħşaş erkin-azade yürgen bilen ularniñ yüriki böşükke bölünip, geplet uykusida uħlaytti. Goya ular tebietniñ insańa bergen eñ çoñ inamihés ve tuyǵu, añ ve idraktin meńgü mehrum bolǵandek...

Pen Yavnençilerniñ tapançisidin étılǵan neççe tal oқniñ avazi bilen başlangan patiparaқçilik bu <<tinç-asayışlıқ>>ni birdinla buzup taşlıdı. Emdi Ürumçi şehiri tuyuksız yer tevreste қattıқ uyқudın çöçüp oyǵanǵan kişidek téñirқap қaldı. Üç künlük herbiy halet davamıda, şehir dervaziliri taқilip, çoñ-kіçik dukan, aşpuzul, meyhanilerniñ hemmisi étilip қaldı. Miltikliri betlengen çerikler koça-koylarnı çarlap yürüşetti. Қılıçlırını yalıñaçlıǵan top-top atlıқlar şehir içidin çıkıp, uyan-buyan çepişatti. Yüzligen kişi tutқun қilinip ketti. Mana bular ahaliniñ köñlige қattıқ vehime sélivatatti. Her kim öz gémide, kéri kız er gémide dégendek hemme kişi öziniñ öziniñ büǵünü bilen etisini **(31)** oylaşқа başlıdı.

Herbiy halet tohtaş bilen sodisini başlıǵan epyun dukiniñiñ égiz boyluқ, yaǵaқ yüz hocayini Vañ Byav dégen kişi қаpiқini salǵan halda, öziniñ tunci héridariǵa mundaқ deytti.

-Hey, yaman boldı cumu, yeńgem, emdi bu yeñi cańcuñ epyunni çeklep koysa, bazirim kasat bolup, tüǵişıp kétermenmikin-he! Yañ Cańcuñ bekmu keñ korsaқ adem idi. Şuniñ tüpeyli cahan keñri, zaman oñluқ bolup kélivatatti.

-Gem yémisile canabliri, -dédi oruққına kelgen kiçik putluқ momay, sériқ kegezge oralǵan eptun parçisini yançuқıǵa sélivétip, -añlışımçe yeñi Cańcuñniñ özi қaltis çekermen imiş. Qedimki danışmenler <<özünge rava körmigenni özgilergimu rava körme>> -dégen emesmidi. Heyr, hoş, men kettim. Humarim bek қıstap ketti.

Şehir içidiki töt koça doқmuşıǵa caylaşқан sөletlik dukanniñ közeyneklik kéri hocayini kallek-kallek kegez pullarnı latıǵa oravétip, aldida edeb bilen turǵan aқ şilepilik yigitke asta şivirlidi:

-Çapsan bol balam. Bu tizilarnı altunǵa téǵişıp kel. Yañ Cańcuñniñ tizisini kuçaқlap yétip lévimizni çişlep қalmaylı yene...

-Altun alğuçe, gezmal élip qoysaq bolmasmu, dada, -dédi yigit étekliri oşuqığa çüşüp turğan kök şayi yektikini qoltuqıdın tügmilevétip. (32)

-Hey siler yaşlar, tolimu addiy oylaysiler. Han yötkelse, cahan özgiridu, dégen gep bar. Altun dégen otta köymeydu, suda aqmaydu. Cahanniñ ensizçilikide gezlime dégen nerse ademge yük bolidu. Bügüdin başlap bahani sel çüşürüp, cavendiki mavu gezlimilernimu altun qilivéliş lazım, téhi!

-Gépinge kulaq sal, -deytti qara saqallıq, yoğan qorsaq alğayğa ciddi tikilip, -bügüdin başlap bir tal buğdaynımu satquçı bolma. Mavu pulni al. Avu bir némiliriñge éyt, etidin qalmaq, Sanci, Turpan, Guçuñ yollirini tosıp, hemme aşıqni sétivalsun. Sen özün ikki medıkar yallivéliş, aşıq sañlirini seremcanla.

-Arpa, qonaq bolsimu alamduq?

-Hey kalva, men néme devatimen, तरीқ bolsimu éliwer, ete-ögün biri on bolidu. Arpa-buğday aş iken, unçe-marcan taş iken dégen zamanlar yene kélip qalidiğandek turidu. Añlidiñmu?!

Şu küni namaz péşindin kéyin, mollam supet ikki kişi Kónçi mehellisidiki mesçit supisida sayidep olturup, qandaqtur bir mesile üstide qizıq parañlışıvatatti, ulardin biri kirlişip ketken sellisini tüzitip qoyup, qeşidiki hemrahiğa mundaq dédi:

-Berheq teqsir, berheq. Akañ kimni alsa, yeñgeñ şu deptiken. Bizge Yañ ketti néme, Ciñ keldi néme, kim padişah bolsa bolsun, bizdek ehli teriketke hemmisi oşşas. Hasıl kalam, mesçit-hanıqalirimizğa (33) deqli-teruz, şeriet ehkamliriğa malallıq yetmey, bu pany alemde tinç ibaditimizni qilip, baqiy alemge zehire yigalisak şuniñğa şükri deymiz.

-İnşaalla, éytqanliridek bolar işanim. Peqirliriniñ qulaqliriğa yetken bezi eħbarlarğa qariganda, Yañ Cañcuñni atqan heliki Darin bedmezhep ceditlerni yaqlaydiğan bir néme ikenmiş.

-Ceditlerni?

-Hee, ceditlerni.

-Yaalla, hüdavende kırımniñ özi saqlaptu bizni! U melun murad-meqsitige yétip qalğan bolsa, cedit endilerniñ oşuqi alçu koyup, penniy mektep açimiz dep, balilirimizni dindin azduruşqa kirişer ikenduq- te! Hey- hey-hey. Yañ Cañcuñ qaltis erbab idi cumu. Hususen bizdek ehli teriketke medetkar, mesçit- caniçalirimizğa gemhvar idi.

3

Muşu gepler boluvatқан çağda, Heyder Ependi Nenlyañ rayoniğa caylaşқан kötemilik hoylisiniñ dériziliri koçığa qaritilğan azade méhmanhanisida Tahir Beg ve Mehsut Muhitilar bilen kimiz içip oturup ciddiy parañlişivatatti. Bir çağlarda Tömür Hêlpini öz koli bilen yerlikke koyğan bu zilva boyluq Tatar muellim emdi bir az mükçiyip qalğandek körünetti. Oñ-tetür çögileydiğan pelek çaqiniñ kelin çañtozanliri (34) uniñmu sarğuç büdür çaçliri bilen kışka burutiğa héli konganidi.

-Héliki küni, Pen Darinniñ <<ete silerni cañcuñ yamuliğa çakirtimen>> déginige qariganda, -dédi Mehsut Muhiti, hıyalçan közlerini lepildep turğan dérize perdisige tikip, u özige bekmu işengeniken. Yañ Ziñşinni u alemge uzatsamla, hemme iş pütidu, dep oylığan bolsa kérek. Adette yilanni öltürüş üçün uniñ béşini yançivétiş kupaye. Emma Şincañ helkini çirmap turğan yılan bir başlıq yılan emes, uni pütün gevdisi bilen yancip taşlap lazim idi.

Heyder Ependi Mehsut Muhitini huddi tunci kretim körüvatқandek uniñğa acayip bir ihtiras bilen qarap oturatti. Derveke, Mehsut Muhiti uniñ köñül öyide tördin orun alğan bolup, uni her körgende öziniñ ana yurti- güzel Ufa şehiri, uniñda ötken balilik çağliri, kedimki Qazan şehiride ötken yigitlik devri ve kelbigе ilmirpan nurini çaçқан rizayidin binni pehirdinge oħşaş ustazliri, Tatar edebiyati asminida çolpan yultuzdek çaqniğan şair Abdulla Tokay bilen bille bolğan künliri yadiğa kéletti. Mehsut Muhitiniñ Teñritağ étekliridin yıraқ Tataristangа bérip, öz helkiniñ cahalet ve zulmet tumanliri içidiki éçinişlik hayati toğrisida éytқан gepliri kulaқ tüvide tekrar carañlavatқandek tuyulatti ve bu Uyğur meripetçisiniñ teklipi bilen Qazandin Cuñgar-Turpan oymanlıkiğa kélip, birқанçe sepdaşliri bilen kara tahtay aldida bor (35) tozğikini yutup ötküzgen uzun yillar hem bu yillar içide yétişken yaş notilar huddi қатар-қатар kariz derehleridek köz aldida namayan bolatti. Yaşlık baharini birer erzigüdek iş-emgek bilen ötküzüşke muyesser қilğan künlerni

ve şundağ künlerde bille bolğan sepdaşlarnı esleş köñülge ne keder huzur bégişlaydu he, huddi bir möcize bilen zilva yaşlıq kaytıp kelgendek.

Heyder Ependi ene şundağ nazuk héslar bilen hayacanlıp olturganda, Tahir Beg Mehsut Muhitiniñ baykı gépige gep қоşup mundağ dédi:

-Mana emdi ant içküçidin қutulup, қан içküçige tutulğan оһşaymız. Ciñ Şurenniñ elpaziға қariғanda, u Yañ Ziñşingа оһşaş hiyle-mikrige emes, қiliçқа көпрек tayinidiғандек қilidu. Hes-peş déguçe, Pen Daringа çetip onlarçe ademni cénidin cuda қildi. Yüzligen kişini guman bilen түrmige taşlıdi.

-Yunus Begniñ teқdiri néme bolar? –dédi Heyder Ependi ensirigen қiyapette.

-Mehsut Muhitiniñ altunliri bilen hazirçe ölüm hevpiniñ aldini alduқ déyişke bolidu. Lékin uni түrmidin қutulduruş үçün Burhan Ependi lazim bolidu.

-Bek yaһşi oylapsiler, -dédi Heyder Ependi sel tetiklişip, -Burhan Ependiniñ yamuldiki abroyi emdi işқа yarap қelişi mumkin. Öydikilerniñ éytişçe, u bir-ikki күn içide Turpandin қaytıp kelse kérek. (36)

-Bizniñ yurtimizda, -dep yene gep başlıdi Tahir Beg, bir az һirқiriғan avaz bilen, -birer uluғ gaye sahibi bolğan kişilerniñ hayati haman-haman tragédiyilik bolup kelgen. Ehvaldin қariғanda, Ciñ Şurenniñ қattıқ қolluқ siyasiti bu tragédiye kehrimanlirini téhimu köpeytiғандек қilidu.

Mehsut Muhiti kimiz қuyulğan çinini asta çekip olturup mundağ dédi:

-Bu қattıқ қolluқ siyaset davam қiliverse, avam helқ uyқudın çapsanraq oyginidu, dep işinimen. Balini elley etkenséri қattıқ uһlaydu, қattıқraq vaқirivetsiñiz, u cezmen uyginip kétidu. Huddi poplarniñ Eysa peygamber namidin қilidiğan yumşaq vez-nesihetliri Rosiyini heli bir zaman uһlatқан bolsa, çar padişahiniñ қamçisi Rus helқini oygitivetkenge оһşaş. Men mundin sekkiz yıl burun Moskvadiki çekimдabir Rus kişisidin ene şundağ menidiki gepni añliғanidim.

Şu arida, beşiға kona duһava doppa, üstige aқ çota көñlek bilen қara setin şalvur, putiға yamaқ betinke kiygen on beş yaşlardiki bir bala hoyliға kirip, қiya oçuқ turğan işikni asta çekti. Heyder ependi méhmanhaniniñ hoyliға қariғan

dérisidid béşini çikirip, <<he, Tursunmu sen, kirive oğlum, kirive>> dédi yumşak bir teleppuzda.

Bala dehliz arķilik méhmanĥanıĥa kirip, edep bilen salam berdi ve méhmanlardin eymingendek ĥilip, ĥollirini aldıĥa ĥılĥan péti bosuĥa tüvide ĥaldı. Uniñ (37) almidek yumilap yüzi bilen külüp turidıĥan şehla közlrini ĥandaĥtur bir ĥayĥu-elem tumanlırı ĥaplivalĥandek körünetti. Heyder endi méhmanlarĥa ĥarap: <<Bu méniñ oĥuĥuĥum tursun, uniñ dadisi Hesén Aĥun ustam yeni Hesén Dolan Pen Dariniñ povéskisini heydeytti>> dédi ve Tursundin Hesén Aĥunniñ tinĥ-amanlıĥını sorıdı.

Bala közlrige yaş élip, dadisiniñ birneĥĥe kün burun tuyuksız yoĥap ketkenlikini, herbiy halet sebebidin uni izdep tépişĥa mumkin bolmıĥanlıĥını, büĥün etigen ikki ĥerikniñ uni ĥadık harviĥa sélip, ĥala ölüĥ halda öyge ekilip taşlıĥanlıĥını ve bayıraĥ bir az hoşıĥa kelgende, <<endim bilen hoşlışıvalay, méniñ ĥéşimĥa bir kélip ketsun>>dep öziñi bu yerĥe evetkenlikini éytti-de, köz yaşlırini yoşuruş üçün yanĥe turuvaldı.

Tahir Beg bilen Meĥsut Muhiti héliĥi sériĥ saĥallık ĥişini derhal eslep, teñla degüdek Tursunniñ aldıĥa kélişti. Heyder endi Tursunniñ béşini silap turup, <<yıĥlima oğlum, yıĥlima! Kélivatıdu, dep ĥever ĥılĥın>> dedi.

-Bizmu barimiz, -dédi Meĥsut Muhiti kastuminiñ tügmilirini éytip.

Bala öydin çikip, uçĥandek yüĥürdi. Ularniñ öyi sovét konsulĥanisiniñ arķisiĥa caylaşĥan tar koĥıdiki bir körümsız ĥoruda idi. Hesén Dolan işik dériziliri ĥaĥcırıp ketken pakar öyniñ supisida baş (38) közi téñiklik yatattı. Heyder endilerini uniñ ayalı Sariĥan işik aldıda köz yaşlırı bilen kütüvaldı. Hesén Dolanmu ularni körüp, béşini yastuĥtin kötürmekĥi boldıyu, dermani yetmidi. Méhmanlar uniñĥa yéĥin olturup, hal-ehval soraşĥa başlıdı. Hesén Dolan aran añlıĥudek ĥilip, rehmet éytĥaĥ, aĥirida mundaĥ dédi:

-Ustiĥanlirimni ézivetken oĥşaydu, emdi bu candin ümid yoĥ. Yalĥuz oğlum Tursunni ĥudaĥa, andin ĥalsa her birlirige tapşurdum. Terbiyetlırı sayıside adem bolup ĥalsa, eceb emes.

Heyder Ependi bimarğa birmunçe teselli sözlerni éytip oturup, <<Pen Darinniñ povéskisini heydigenliki üçünla şunçe kılğan barmu?>> dep goduñşidi. Qalğanlarmu uniñ tutqun kılınıp, kıyın –kıstaqqa élinganlığınıñ sebebi şu, dep çüşinetti. Hesen Dolan bolsa, soraq üstide silerniñ namiñlerni tilğa almiğanlıqım üçün şundaq kilişti, dep éytişni halidin bolğay, peket iñriğan bir ahañda <<yéni cañcuñniñ peyli yamanraq turidu, pehes boluşsıla>> dédi. Şu tapta uniñ bulutlar arisida pilildap turğan hire yultuzlarğa oğşaş nursız közliri yumulup kétivatqandek körünetti.

Meşsut Muhiti <<qandaqla bolsa, bir dohtur tepip kéley>> dep aldıraş sirtka mañdi. Öyniñ içini cimcitlik basti. Peket dalan öydin Sarihan bilen Tursunniñ mişildap yigligini añlinip turatti.

Uzaq ötmey koliğa kiçikkine dohturluq somkisini (39) tutqan égiz boyluq kişi Meşsut Muhiti bilen öyge kirip keldi. U méhmanlar bilen Rus tilida ésenlik sorışıp bolup, derhal işka çüşti. Bu Sovét konsulhanisiniñ dohturi Pitrov idi. Pitrov yaridarni bir qur tekşürüp çıqip, derhal bir ukol urdi. Andin öydikilerge qarap:

-İnçike bel üzülgen, üç tal qovurğa sunğan, ciger kattik zehimlengen, yürekniñ soquşi beg zeip,- dep uluğ-kiçik tindi.

-Davalaştin ümid barmu? –dep soridi Heyder Ependi.

-Dohturhanida yatquzuş lazim idi. Epsuski, silerniñ yurtuñlarda bu mumkin emes.

-Rast, -dédi Tahir Beg " bizniñ yurtimizda nede dohturhana bolsun, peket adem kıynaydığan yamulla bar. Sizniñ dohturniñizde yatquzuştiñ ilaci bolmasmu?

-Bu, diplomatiye kaidisige toğra kelmeydu, méniñ peket sirttin davalap turuşum mumkin.

-Rehmet sizge, şuniñ özimu çoñ yardım, -dédi Meşsut Muhiti dohturniñ kolini sikip turup.

Dohtur Pitrov Hesen Dolanni kolidin kélişiçe davalap békişiğa vede berdi. Hemmeylen minnetdarlıq bildürüp, uniñ bilen teñla öydin çıktı. Meşsut Muhiti

Sarihangá bir tutam kegez pulni teñlep, <<Hiracet kılip turuñlar>> dédi. Heyder Ependi Sarihanniñ tartinip turğanlıqını körüp, <<éliñ, éliñ, menmu qarışıp (40) turimen, pat-pat kélip turimiz>> dep külüp koydı.

Şu arılıқта Burhan Şehidimu Turpandin kaytıp çıktı, u Ciñ Şurenniñ içi tar, Gomindanhör adem ikenlikini yahşı bilgeçke, tuhumdin tük ündürüp, Pen Yavnen enzisige çetip yürermu dégen endişide bolğanıdı. Biraq Yañ Ziñşinniñ kazağa uçaştın bir kün burun uni Turpan taşıyol quruluşını tekşürüp kelişke evetkenliki pakit bolğanlıqtın, ançimu ensirep ketmidi. Dégendecla, Ciñ Şurén aldığa çakirtip, bir qur ehval sorıgandin keyin, <<Hatircem işlevériñ>> dédi ve Nensendiki kazaqlarda kandaqtur bir ensizlik barlıqını éytip, şulardin hal sorap kelişi için taqqa evetti. Bu ehval Ciñ Şurenniñ helimu Burhan şehidige işinip turğanlıqını körsitetti. Şuña Burhan Şehidi tağdin kaytkandin keyin, Mehsut Muhitilar bilen meslihetlişip, Yunus Begni türmidin kutulduruş işiğe kirişti. Buniñ için Ciñ Şurenniñ özi bilen bivasite körüşüş lazim idi.

-Padişahlar yolvasqa oşsaydu, dégen bir gepni añlıganıdim, -dédi Burhan Şehidi hemrahlırığa qarap, -yolvas aç qalğan çağlırida öziniñ balisinimu yep koyarmış, qorsıki toyup, éginap yatқан çağlırida bolsa, aldığa tuyuksız kélip qalğan cerengimu hiris kılmay, uniñ bilen oynışıp koyar imiş. Bu gepniñ kaçılık rastlıqidin ketiynezer, uniñda hökúmdarlardiki micez-ñulqniñ bir teripi eks étılgen. Ciñ Şurén (41) bilen körüşüp, uniñğa gep yégüzüş içinmu muvapıq peyt tépiş lazim, dep oylaymen.

Mehsut Muhitilar bu pikirge qoşuldi.

Ciñ Şurén Yañ Ziñşinniñ teziye murasimini ötküzüp bolup, kündilik işlırığa hatircem kirişken künlerniñ biride çaşka vaqti bilen işhanisiğa kirip ketivétip, bosuğida tezim kılip turğan yamul emeldarliri bilen (ularniñ arisida Burhan Şehidimu bar idi) oçuq çiray salamlaştı. Uniñ keypi çağ, qedemliri tétik körünetti. Burhan Şehidi epyunkeşlerniñ humari kanganda, şundaq tétiklişip, mulayim bolup qalidiganlıqını nurgun kretim körgen bolğaça, bugün peyt keldi, dep oylidi ve birer saettin keyin Ciñ Şurenniñ işhanisiğa ruşset bilen kirip, edeb-qaidilerni toluq beca keltürgeç, Yunus Beg toğrisida éğiz açtı.

Ciñ Şurén téhi birer hepte burunla Yañ Ziñşingä mensup bolğan héliki heşimetlik azade işhaniniñ otturisida ğadiyip turatti. U ğiz boyluq, kaķir boyun, yapma kaķaķ, ķismaķ kōz, ķiray-şekli setrek adem idi. Nepis külreñ tavadin tikilgen öre yaķilik uzun yektiki uniñ boyini téhimu ğiz kōrsitip turatti. Yékindila ustira tegken sidam béşi boyiniñ ğizliki bilen maslaşmıgandek kōrünetti. Yektikiniñ yérim oçuķ yaķisidin kōrünüp turğan aķ şayı kōñliki uniñ epyun isidin ķaridap ketken ķirayini téhimu ķara kōrsitip turatti. Bu adem eslide Gensu ölkisiniñ Hécu nahiyisidin bolup, Gensu yuķiri bilim yurtida (42) oķuvatķan çağlıridila Yañ Ziñşingä murit idi. Yañ Ziñşin 1908-yili Mancu Hanniñ buyruķi bilen Gensudin Şincañğa emeldar bolup kelgendin kéyin, Ciñ Şurénmu uniñdin panah izdep Şincañğa kelgen ve Yañ Ziñşinniñ iltipati bilen Aksu, Keşķer Konişehar, Urumçi katarlıķ nahiyilerge hakim bolğan: 1926-yili memuriy işlar nazirliķiğa östürülgenidi. Emdi tasadipiy halda Yañ Ziñşinniñ ölümi bilen béşiğa dölet ķuşı ķonup, Cuñgo z éminiñ altidin bir kısmını teşkil ķilidiğan Şincañ rayonidek yeri keñ, baylıķi mol ölkiniñ eñ aliy hökümdari bolup ğalğiniğa özimu heyran idi. <<Dölet ķuşı ķonsa ķivin başığa, sumruğ kéler künde uniñ ğaşığa>> dégendek, bilen iķtidari ve abroyda özidin neĉçe hesse artuķ bolğan maarip naziri Léuvénuñ, nurğun herbiy küçniñ serdarı bolğan Cañ Piyüen katarlıķ herbiy ve memuriy emeldarlarnıñ uniñ aldida ğol koşturup turuşı, uniñğa ğuddi kéçide kōrgen ĉüştek sézilette. Biraķ öz ehvali özige ayan bolğanlıķtin, <<bu ademler yağşı künniñ yaminida maña rekib bolup ğalmığıydi>> dep ensirepmu ķoyatti ve <<su kelmeste toğan tut>> dégendek, tesevvuridiki rekiblirige taķabil turuş tedbirliri üstidimu oylinatti. Uniñ ğiyaliçe, ustazi Yañ Ziñşinniñ aķılanilik bilen yurt soraş tedbirliri özi üçün birdinbir rehname boluşı lazim. Şu adem yerlik ğelķ mötiverliridin: Yiğuy (keñeş) başlıķi Rozi hacim, Zuñtuñ saylimi ķurultiyiniñ vekili Tahir Beg katarlıķlar (43) namidin Yunus Beg dégen bir oķuğuĉığa keñçilik ķilişi edeb bilen iltica ķilivatķanda, bu peyttin paydilinip, yerlik ğelķniñ kōñlini almay bolamdu? Uniñ üstige, Yunus Begniñ bu ķétimķi suyiķestke ğatnaşķanlıķida birer paket yok, u peķet gumanlıķ unsur süpitide tutķun ķilingan. Şundaķ bolğaĉķa, uni türmidin ĉıķirivétiş tuğumni ğoherge téğişivalğanlıķ bolmamdu?

Ciñ Şurén ene şundaķ ğiyallar bilen iş üstilige olturuvélip, birdinla sorap ğaldi:

-Siz Yu Vénbiñni (Yunus Begni démekçi) kaçandin béri tonuysiz?

-On neççe yildin béri, -dédi Burhan, sinçi közlerini uniñdin üzmeý.

-U Yañ Cañcuñ canabliřiǵa kandaq karaytti?

-Nahayiti iħlasmen idi.

-Andaқта, isyançı Pen Yavnen bilen yékinliğini kandaq çüşendürisiz? –dédi Ciñ Şurén қаpiқini түрүр.

-Cañcuñ canabliřiǵa melumki, elaçi oқuǵuçini oқutқuçılarnıñ hemmisi yaħşi köridu. Eger Cañcuñ canablimu oқutқuçi bolǵan bolsila, elaçi oқuǵuçini çoқum yaħşi körgen bolatti dep oylaymen. Yu Vénbiñ Uyǵur boluşıǵa қarimay Hénzu tilidiki mektepte ela oқuǵanlarnıñ biri. Uniñ nutuқ ve қelem қuvviti kişini heyran қalduridu. Kéleçekte Cañcuñ canabliřiniñ sadıq ve yaramlıq ħadimi bolup kéliři mümkün. (44)

Burhan Şehidi <<Cañcuñ>> dégen sözni mümkün keder köprek işlitip, éniқ urǵu bilen éytivatatti. Ciñ Şurén özini Şıncañ ölkilik hökümetniñ reisi ve baş қomandan dep cakarlıǵan bolsimu, ezeldin memuriy emeldar bolǵaққа, téhi héçkim yüzture <<Cañcuñ>> dep atimıǵanıdı. Şuniñ üçün her kétim қulıqıǵa <<Cañcuñ>> dégen söz añlanganda, uniñ çirayida bir ħil memnunluқ eks étip turatti. Aħir, birdinla <<Yu Vénbiñǵa kim képil bolalaydu?>> dep sorap қaldi. Burhan Şehidi emdi iş oñǵa tartti dégen oy bilen Rozi Hacim, Tahir Beg başlıq yurt çoñlıřiniñ képil bolaladıǵanlıқını қayta tekitlidi.

-Öziñizçu? –dédi Ciñ Şurén.

-Eger Cañcuñ canablişi ménimu salahiyetlik dep tonusa, miñ cénim bilen képil bolimen.

Üç күndin kéyin, Yunus Beg түrmidin boşap çıktı. Biraқ <<şötañ>>da oқuǵını étrap қilinmiǵandek, uniñǵa héçқandaқ ħizmet bérimigenidi. Kéyinçe, Meħsut Muhitiniñ teklipi bilen <<Noǵay>> meşcit mektipidiki bir yuқiri sinipқа Hénzu tilidin ders béridıǵan boldi.

Şu arida Ürümçiniñ ömri kıska, etivarlıq yézi tügep, küz kirip qaldı. Küzde dégüdek hava tutulup köñülge geşlik salatti. He désila yamğur yéğip, koçılarda salkın küz şamalliri huvlap yüridiğan boldı. Pat-patla boran çıqip, del-derehlerni yaliñaçlaşqa başlıdı. Top-top gazañlar öy-makansız qalğan yétim-yésir, gérrib- (45) musapirlerde barar yerini tapalmay sersanlıkta ténep yüretti.

Şundaq künlerniñ biride Hesén Dolanmu bu dünyadin hoşlaştı. Sarihan bilen Tursun aççıq köz yaşlıriniñ dolğunıga gerq bolup hoşidin ketküdek haletke yetti.

-Qolumdin kelgen hemme çarilerni qilip kördüm. İlac bolmidi, -dédi dohtur Pitrov nahayiti gemkin bir ahañda.

-Sizdin hemmeylen zari, bir tuğqan qerindişi bolsimu şunçilikla qilar idi, -dédi Mehsut Muhiti, dohturniñ qolini mehkem qisip.

Etisi namaz bamdattin kéyin, <<Noğay>> mesçitte cinaza namazi oqulup, bir top camaet Hesén Dolanniñ tavutini Cañcuñ qebristanlıqıga élip mañdı. Heyder Ependi, Tahir Beg, Mehsut Muhiti ve Yunus Beglermu şu topta idi.

Qebristanlıqqa yétip bériş bilen Heyder endi nériraqtiki bir cüp qebre aldida yükünüp olturup, ünlük qiraet qilivatqan kişini körüp qaldı. Bu qebriler Tömür Hølge bilen Amanqulniñ qebrisi idi. Heyder endiniñ hiyali yiraqlarğa qanat qaqqan quşlardek, allıqayaqlarğa pervaz qilişqa başlıdı. Öz vaqtidiki qedirdan dosti Tömür Hølge bilen Amanqul ve ularniñ éçinişlik aqiviti, gamaza tuñgan bilen birlikte ularniñ tavutini muşu qebristanlıqqa kötürüp kelgini, zalim padişahlarniñ köñlidek qara ve şepqetsiz görniñ yolvastek (46) geyur qehrimanlarni birdem içide yutup ketkini ve şuniñga oħşaş qayğuluq hatiriler uniñ köz aldidin qatar-qatar ötmekte ve köñli bir qisma bolup, közige yiga olaşmaqta idi. U her heptiniñ azna-şenbe künliri yaki her héyt-ayem peytliride bu qebristanlıqqa kélip, Tömür Həlpilerge atap tilavet qilip turğan bolsimu, bugün héliki natonuş ademni Tömür Həpilerniñ qebrisi aldida körüş bilen némişkidur özini tutalmay ün sélip yigligusi kéletti.

Hesén Dolanni yerlikke qoyuş işi tügep, emdi yerim çembersiman olturğan camaet içidin mesçit imami qiraet başlığanda, héliki natonuş ademmu qatarğa kélip qoşuldi. Heyder endi bu natonuş ademdin közini üzmeq olturatti ve qariganséri közige yéqimlik körünüp köñli bir némini tuyğandek bolatti.

Bu ottura boy, keñ göllük, meñzliri kızıl, kelin kaşliri astidiki dügilek kara közliri bürkütüniñ közidek ötkür, eñekliri koyuk kara sahal bilen kaplangan teħminen kirik yaşlardiki nurane çiray bir adem idi. Kara çiberkuttin tikilgen pahtilik kemzul üstidin bağlivalğan keñ tasma belbégidiki kamçisi bilen béşidiki ciyeklik aq kigiz kalpiķi uniñ Urumçige yéni kelgen yaķa yurtluķ kişi ikenlikini kórsitip turatti. Duadin kéyin, hemmeylen orunliridin turuştı. Heyder Ependi bu ademniñ qolliriniñ bařkılarnıñkidin sel uzunluķını bayķap qaldı.

<<Bu kimkin –he? –dep oylatti Heyder ependi, - (47) Tömür Ğelpiniñ tuęķanliridin bolamdikinya! Çiray-şekli ve kiyim-kéçikige qarığanda, Ğumul terepniñ kişileridek turidu. Tömür Ğelpiniñ yigitliri arisidimu muřundaķ kiyapettiki ademler bar idi. Mubada rasttinla Tömür Ğelpeniñ tuęķini yaki yigitliridin biri bolup qalsa, némidégen obdan iş bolar idi.

U ařundaķ Ğiyallar bilen héliķi natonuş kişiye yéķinlařtı. U kiři bolsa, tétik kedemler bilen yene Tömür Ğelpelerniñ kebrisi aldığa bérıp uzun qollirini qořuřturęan halda cim turup qaldı. Uniñ salapetlik çirayida qandaķtur bir aççıķ hesret alametliri namayan bolup turatti. Heyder Ependi yan tereptin kélip, unińęa salam berdi. Héliķi adem derhal salam yandurup, Heyder Ependi bilen ikki qollap kóruřtı ve heyran bolęandek uni sinçilap kózitiřke başlıdı. Heķikettenmu kara şilepisi astidin kórunıp turęan sérik çeke qaçliri bilen kişka burutiğa obdanla aq sancılęan, koņur közliri mulayim külöp turidiğan, üstige kara durap peltu kiyip, boynığa kül reñ şarpa orivalęan Rus tupriķida uęratķan Tatar musulmanlirini esletmekte idi.

-Harmiğaysız burader, tonuşmay turup, sizni gepke tutķanlıkim üçün meni keçürüñ,- dédi Heyder ependi, uniñ qollirini qoyuvetmey turup.

-Néme déęenliridu bu, adem etkenge tazim et deptiken. Méni adem étip aldımęa kelgenlirige huşal- (48) men, -dédi natonuş kişi kemterlik bilen.

Heyder Ependimu uniñ teleppuzi ve saddilikiğa qarap, öz gumanığa işendi – de, keñ yelkisige bir qolını taşlap: <<hatalaşmisam, siz Ğumul yaķtin keldiñizęu deymen, Tömür Ğelpiniñ tuęķanliridan bolamsız?>> dédi. Tonuş kişi sel éhtiyat kılęandek, cavab bermey turuvaldı. Heyder Ependi devam kılıp:

-Hätircem boluñ. Merhum Tömür Hëlpini men öz kolum bilen yerlikke koyğan, bu kebrinimu özüm üstide turup katurğan. Méniñ ismim Heyder, özüm muellim, -dédi.

Natonuş kişiniñ dügilek közliri oynap ketti. Çünki birneççe ay burun, Ürümçidin bargan bir sodiger dostidin Tömür Hëlpiniñ kebrisiniñ nede ikenlikini sorıganda, u kişi kebriniñ orninila emes, hetta bu kebriniñ kimlerniñ qoli bilen katurulğanlıqini tepsiliy sözlep bergenidi. Şundin buyan, Heyder Ependi dégen isim uniñ kelbige mehkem orunlaşkan ve bu këtım irade bilen Ürümçige seper çikip kalğanda, bu Tatar muellim bilen bir körüşüşni köñlige püküp koyğanidi. Mana emdi bu arzu birdinla emelge eşip qaldi. Şuña u öz hayacinini basalmay, guliçini keñ yéyip, Heyder ependini kuçaqlidi ve issik köz yaşlirini témitip turup, öziniñ at-conini aranla éyitalidi.

Bu adem Tömür Hëlpiniñ muhim sepdaşliridin bolğan Hóciniyaz Palvan yeni kéyinçe pütkül Şıncaña dañki ketken Hóciniyaz hacim idi. (49)

-Hóciniyaz Palvanmusiz?! –dep varqirap taşlidi Heyder ependi, öz növitide uni köksige bésip.

Hesen Dolanni yerliki yénida téhiçe uni kütüp turğan Mehsut Muhitlar bu ehvalğa qarap heyran boluşup turğanda, Heyder ependi ularni qol işariti bilen çakirdi ve bu natonuş ademni ularğa tonuşturup, <<Şamehsut Vañcuñ yamuli arqılık nurgun yurtlarğa çaplatқан élanlirida nami zikir kılınıp, tutup bergüçige on ikki yambu vede kilingan Hóciniyaz Palvan aldımızda turuptu>> dédi. Ular hayacinini basalmay uniñ bilen kuçaqlışip körüşti. Bir azdin kéyin Heyder Ependi etigenlik çayda bille boluşqa hemmeylenni öyige teklip kılidi.

-Epsuski, méniñ teliyimge yambu béridigan Şamehsutniñ béşida ezrailniñ sayisi egip yürügdekmiş, uni qollaydigan Yañ Cañcuñmu cehennemge këtıp qaldi, -dédi Heyder Ependi. Hemmeylen külüşti.

Emdi ular keç küz kuyaşı bilen guva yorup turğan azade öyde çay içişip olturup, kızık paraña çüşkenidi. Parañ esnasida, Hóciniyaz Haciniñ Ürümçige kélişidiki sebebmu éniqlandi, melum boldiki, Şamehsut égir paleç késelliki bilen yétip kalğandin buyan, öziniñ orniğa oğli Nezerni vañliqqa olturuğuzuş koyıga (50)

çüşidu ve uni Cañcuñ yamuliğa testiqlitivéliş ğerizide Yañ Ziñşinniñ aldığa nurgun sovğa-salamlar bilen neççe kêtım elçi çikiridu. Yañ Ziñşin <<mana-mana>> dep işni arķığa sorup yürĝende, Pen Yavnen vekesi yüz béridu. Şuña Şamehsut Yañ Ziñşingä teziye bildürüş bahaniside, bu kêtım yene nurgun sovğa-salamlar bilen öziniñ teycisi Yusup Begni Ciñ Surénniñ aldığa evetidu. Hociniyaz Haci ene şu Yusup Teyciniñ muhapizetçiliri başlıķi süpitide Ürümçige kelgen ve birneççe kündin buyan, Yusup Teyciniñ mulazimitide bolup, bugün purset tépilğaç ķebre béşığa kelgeniken.

Ularñiñ pariñi şunçılık kızıp kettiki, çüşlük ğiza vaķtı bolup ħalğanlıķını sahibħandin başķa héçkim sezmay ħaldi. Çékidin aşķan féodallıķ zulum ve istibdatniñ ğalcirane ħutraşliri, evliyalik tonığa oralğa sérin suħen iblislarñiñ epsunkar hiyle-mikirliri ve ottura esir cahalitidin miras ħalğan leniti nadanlıķ eneniliri, -mana şularniñ mesum ħurbani bolğan Tömür Ħelpe; Ķumul ħelķiniñ issiķ kénini ellik neççe yıl şorap, ahir ħarĝış astida paleç bolup yatķan Şamehsut; zulmet ve cahaletniñ danışmen himayıçisi bolğan parasetlik hökümdar Yañ Ziñşin ve uniñ tasadiyiy ölümü; sérıķ saķallıķ harvikeş Hesen Dolanniñ éçinişlik teķdiri-mana bular şu parañniñ mavzusi idi. Bu mavzu içige siñdürülgen ortak tilek yeni zulum ve istibdattin ħandaķ ħilip ħutuluş tiliki téhi (51) bayaraķtila özlirige natonuş bolğan Hociniyaz Hacim bilen söħbetdaşlarni bara-bara yéķinlaşturup, ħuddi tesviy danilirini bir tizikķa tizğan meşut yiptek, köñüldin-köñülge dostluķ riştisini ulimaķta idi.

Çüşlük ğizadin kéyin, méħmanlar tarķiliş aldida, Tahirbeg Hociniyaz Hacim başlıķ hemmeylenni ete çüşlük tamaķķa tekliپ ħildi.

Etisi Tahir Begniñ öyide parañ téħimu kızıp ketti. Bu sorunda Burhan şehidimu bar idi. Ular emdi Hacininñ Tömür Ħelpe ħozĝiliñidin kéyinki acayip serĝüzeştlerini añlap olturatti.

Bu serĝüzeştler hürmetlik kitabħanlarĝa tövendikiçe bayan ħilinidu: (52)

ÜÇÜNÇİ BAB

<<Öy Ķaplini>>

Kişiler dostluğu için bolmisa, dünyaniñ yaritilişida başqa kandaq mekset bar?

-Abduraḥman Cami ①

1

Mavu yigit Cañcuñ yamuliniñ élanida éytilğan kişiniñ del özigu?

-Toğra éyttiñ, uniñ koyuq qaşliri bilen dügilek közliri, yüziniñ aqlıki bilen yelkiliriniñ keñliki, him... del şuniñ özi.

-Sen téhi uniñ qolliriğa sepsalmisañ kérek, qoli başqılarniñ qolidin uzunraq turmamdu?

-Toğra, toğra, mañimu şundaq köründi. U özini <<men Toksunluq, étim İshak>> devalğini bolmisa, élanda éytilğan Hociniyaz qaçqunniñ del özi şu!

---

① Nuriddin Abduraḥman cami-miladi 1414-1492_ yilliri yaşığan meşhur Tacik mutepekkur şairi ve esir Tacik edebiyatiniñ asası (53)

-Huş emdi kandaq qilimiz, <<töge kördüñmu- yoq!>> dep kétivérimizmu? Yaki...

İkki Qazaq yigiti héçnémini bayqıgılı bolmaydığan tün qarañgusida atliriniñ putliridin çüşevétip, pes avaz bilen ene şu hilda parañlışıvatatti. Şerq tereptin çikivatқан gur-gur tağ şamili ularniñ gépini beş-on qedem nérisidiki yoğan qarıgay tüvide mökünüp olturğan Hociniyaz Palvanniñ qulikığa yetküzüp turatti.

-Huş, éytçu, emdi kandaq qilimiz? –tekrarlidi yigitlerniñ biri.

-Méniñçe, uniñ tohsunluq İshaq dégini yalğan. Ete etigende bayğa éytip, put-kolini baqlaymiz-de, sheerge heydep bérip, yamulğa tapşurimiz. Teliyimiz oñ kélip, Hociniyaz şu bolup qalsa, on ikki yambuni alarmiz, bolmisa qalar. Bizdin néme kétidu.

-Andaq bolsa, şundaq bolsun. Yür emdi bérip uyqumizni uqlayli.

Ular yigirme neççe kadem nérida tuñnükidin guva yoruq körünüp turğan kigiz öyge kirip ketkendir keyin Hociniyaz Palvan ornidin des turup: <<hey lomodilar, yaman niyitiñlar özünlarga yangay, silerniñ qolunlarga tirik çüşidigan Hociniyaz téhi törelmidi>> dep goduñsidi ve aççiki bilen bir tutam otni yuluvélip, uni çaynap tükürüşke başlidi.

<<Néme qiliş kérek>> dep oylaytti u, gezeplengen arslan kebi, yerni niqtap-niqtap dessigen halda (54) héliki qarigayni çögilep yürüp, bir hazadin keyin, u huddi bir némini ésigе çüşürgendek, derhal oçuqçilikqa çikip, qunduzdek qara asman gümbizini diqqet bilen közitişke başlidi. Bulutsiz asmanda şalañ yultuzlar çimildap turatti. Uniñ ötkür közliri aqir bir çekitke qadaldi. Bu <<Tömür Qazuq>> idi. <<He, mana taptim, aldim teskey, arqam küngey, oñ qolum küñçikiş, sol qolum künpétiş; künpétişta Çöçek dégen yurtniñ barliqini añliganidim. İşkilip, küñçikişqa kétip qalmisamla boldi. Künpétişqa qançe mañsam, Qumuldin şunçe yiraqlişimen.>> dedi u öz köñlide bir qararğa kélip. Andin otlap yürgen atlarniñ qeşiga bérip, özige tonuş bolğan köreñ qaskiniñ ayaglrini boşatti ve uni qaqqanliq bilen igerlivaldi; héliki yigitlerniñ kigiz öy aldida turğan igerlirini tépip, her ikkisiniñ çiviliniş tüpidin késip yiraqqa taşlivetti. Tün qarañgusidin paydilinip, qoy qotini aldidiki kiçikkine kepige oqşışip kétidigan cédirdin cuvisini aldi-de; arqisidin egeşken boynaqqa bir parçe arpa nénini taşlap bérip, küreñ qaşqiga mindi ve <<hoş Alipbay, mendin razi bol, baytilimini qoyup, bir étiñni minip mañdim. Yigit béşim aman bolsa, çoqum qayturimen>> dep yolğa çüşti.

2

Bu Tömür Hêlpe ketl qilinip, aridin yette ay (55) ötkendir keyin, Altayniñ çingil dégen yéride bolğan iş idi. Kitabhanlarniñ éside bolsa kérekki, Tömür Hêpeli Şufuniñ hiylisige aldinip, Ürümçige mañğanda, Hociniyaz Palvan aqivetniñ pacietlik

bolidiganlığını sézip péşini kaçқан péti içkriki tağka kirip ketken ve kelin ormanlıklar bilen karañgu ğarlarnı panah kılıp yaşap yürgenidi. Uniñ bilen birla kişi yene bacisi kurbanla alaqa kılatti. Ata-anisimu uniñ ehvalini şu yigit arkılık bilip turatti. Birak Şamehsut Vañniñ Hociniyazni tutuş hekkidiki élanı pütün Kumul diyariga cakarlinip, bezi pulhumar kişiler uniñ péyige çüşkenликтin, emdi uniñga Kumul tağliri tarlık kılıp kaldı. Şu arıda, Şamehsut Vañ <<oğluñni tépip bermidiñ>> dep, uniñ dadisi İminniyazni orda zindaniğa taşlıdı. İminniyaz eslide ordiniñ tariti tégidiki <<Tömür çarva>>lirini baqidigan addiy çarviçilarnıñ biri idi. Özi çecen, küçtüñgür ve el içide abroyluk kişi bolgini üçün, Şamehsut uniñdin paydiliñ meksitide uni tarati téginiñ dorgisi kılıp kurganıdı. Oğlidin tirik ayrılğanniñ üstige, emdi İminniyazniñ zindanğa taşlınişi Ayşe Appakka ölgenniñ üstige tepkendek elem kildi-de, u ahır orun tutup yétip kaldı. Hociniyaz bu şum heverlerni añlap, tağiti tağ bolğan halda, néme bolsam men bolay dep, Şamehsutniñ aldığa özi barmaqçı boldı. Oğliniñ bu niyitini Kurban arkılık añlığan Ayşe Appak <<hergiz undak hıyallarda bolmigay, özini aşkarilidimu, boldı, hergiz tirik (56) kalmaydu. Biz yeymiğimizni yéduk, kiyidiğimizni kiyduk, emdi péşanimizge pütülgenni körermiz, Hociniyaz téhi yaş, nege bérip bolsimu cénini saqlıgay. Biz uniñdin razi>> deydu. Şuniñdin kéyin, Kurban içkiri tağka kirip, Hociniyazni Altay yaki taşki Moñğulga ketişke devet kılıdı. Hociniyaz Altay diyariga bérip, Kazak helki içide yaşap turuşni toğra tapıdı ve étini yeñgüşlivélip, bariköl arkılık Altay terepke ketmekçi bolıdı. Kurban Teñritağliriniñ kiş-yézi qar-muz bilen kaplinip turidigan bir davinidin éşiş bolguçe uniñga hemrah bolup mañıdı.

-Huş ukam, körüşküçe aman bol, -dédi Kurban davan tüvide közige yaş élip, -meniñ cikileydiğim yene şu gep. El içige bérialğandın kéyin, mavu köseyni (miltıknı démekçi) közdin néri kıl. Béşiñga bala bolup yürmisun yene.

-Heyr, huş aka, mendin geşet ①kilal. Yalguzniñ yari huda deptiken, -dédi Hociniyaz atka minivétip. Andin <<meniñ üçün oğlum Sedenşaniñ mañliyiga birni söyüp koy>> dep étiniñ tizginini koyuvétit. Putliri inçike kelgen uzun boyun kara toruk böre ménişiğa çüşti. Emdi Hociniyaz Barikölniñ şimaliy teripidiki çigiryol bilen toptogra gerbke qarap kétévatatti. U bayıla Kurbanğa <<mendin gem yéme, yalguzniñ yari huda>> dégen bolsimu, ata-ana, kevme- (57)

①Geşet-gem, endişe (Kumul Şévisi.)

kerındaş ve yurttin ayrılıp, bipayan deşte tikendek yalguz kelivatkanlıkidin bolsa kérek, köñli bir kısma bolup, yiglap taşlıgusi kéletti. Öziniñ buniñdin keyinki tekdirini oylap, ayıgi çıkmaydıgan çigiş hiyallar bilen kaçılık yol mañganlıkini mu sezme yetti. Etiyazniñ candin ötidiğan aççıq soğukimu uniña bilinmeytti. Şu hilda méñivérip, héli égiz bir köteldin ① aşkan çağdila, aldida kétivatkan yalguz atlıkni körüp, birdinla uyqusı éçilip ketkendek segeklişip qaldı ve uniña diqqet bilen qaraşqa başlıdı. Hélikı yalguz atlık kişı qazaq tumıqini çökürüp kiyip, bélini tasma pota bilen bağıvalğan bir adem idi. Uniñ cuğı kiçikrek kelgen cede éti aqsap mañgandek qılatti. U her halda sezgür kişı bolsa kérek, keynige burulup, ikki yüz kedem arqıda kelivatkan Hociniyazni körüş bilen alaızade bolup étini tohtatti.

<<Deşt-bayavanda maña oħşaş yalguz yolğa çıqqan bu qandaq adem bolğıydi>> dep oylıdı Hociniyaz, -<<emdi néme qılış kérek? Yéniğa bériş kérekmu? Yaki...>>

Añğıçe Hocaniyazniñ qara toruqi huddi özige hemrah tapqiniğa huşal bolup ketkendek, bir kişnep qedimini tézletti. Hélikı atlık yiraqtinla Hociniyazğa salam kildi. U aq sériq, ora köz, teħminen yigirme üç- yigirme töt yaşlardiki qavul bir yigit bolup, Hociniyazniñ oşnimidiki miltikidin qorqqan bolsa kérek, özini nahayiti (58)

①Kötel- kiçikrek davan şeklidiki döñ (Kumul şévisi.)

biçare qılıp körsitişke tirişatti. Hociniyaz uniñ bu ehvalini körgendin keyin, artuqçe gumanlarğa çüşmey, uniñ bilen oçuq çiray ehvallişişqa başlıdı. Uyğur, Qazaq tilliriniñ bir kerındaş til bolğanlıkı ularğa çoñ oñaylıq tuğdurup berdi. Bu yigitniñ éytişçe, öziniñ éti Qamza bolup, Altay tereptin Barikölge tuğqan yoqlap kelgenimiş, emdi işni tügutip öz yurtığa qaytqanımış. Hociniyazmu öziniñ ismini İshaq dep tonuşturun, Çiñgil dégen yerde bir akisi barlıqini, u yerge ilgiri özi bérip baqmıgan

bolsimu hudağa tevekkül kılıp, uni yoqlap kélişke kétivatķinini éytti. Öz könlide bolsa héçqačan körüp baķmıǵan Qazaķ yurtıǵa kétivatķanda, del řu yurtluķ bir kiři bilen hemrah bolup qalǵınıǵa hoşalı idi. Uniń bu hořalıķi külümsirep turǵan çiray bilen mulayim avazida eks étip turatti. Qamzamu bu ehvalni körüp tindi çéǵı, he dégendila baya Hociniyazdin yol tosar qaraķçimikin dep qorkup ketkenlikini ikrar kılıp külüp ketti ve:

-Sańa oħřař yaħři erge yoldař bolǵanlıķımdin hořalmen, barar yerińge özüm apirip qoyimen, keni nasvayıńni çıkar, -dédi.

Hociniyaz nas çekmeydiǵanlıķını éytti.

-Toķiçiń barmu? –dep soridi Qamza.

-Bar, quruķ yeseń gélińǵa turup qalidu. Aldimizda çüşkün kılıdiǵan bir cay bolsa, çay qaynitip andin yeyli. Ménińmu qorsıķım açtı, -dédi Hociniyaz oçuķ (59) köñüllük bilen.

-Hoř, -dédi Qamza razılıķ bérip, -avu qirniń arķisida bulaq bar. řu yerde çay qaynitip içeyli.

Qamzanin cede baytili heķiketenmu aqsaq idi. řuńa, Hociniyaz qara toruķniń tizginini tartip méńiřqa mecbur boldi. Bir-ikki qedem arķida kélivatķan Qamza hedep qara toruķqa qarap, tamıķını çékildidatti. Uniń bir kızı atta bolsa, bir kızı miltıķta idi. Bu miltıķ aqçuķ séyidiki ceńde Çyen Darinniń çerikliridin olca élingan kışka beřatar bolup, Qamza mundaķ miltıķni tunci qetim körüvatatti.

-Vay İřhaķ, qaltis miltıķiń bar iken, yolda qalmaymız emdi, -dédi Qamza miltıķtin kızıni üzmeý turup.

Hociniyaz gep yasap, bu miltıķni özige hemrah kiliş üçün bir tuǵķinidin ariyetke alǵanlıķını éytti ve:

-Yolda étip yéǵudek bir néme barmu? –dep soridi.

Qamza yol boyi ceren-kiyik, arqar, oçke dégendek ov hayvanliriniń, hetta böre, tülke, éyik, yilpizǵa oħřař yirtquçlarnıńmu nahayiti köplükini éytip, Altay

tağliri hekkide uzun paraña çüşti. Bu parañ baya Qamza éytқан bulaq tüşige kélip, çaycuşta қaynitilған кеник чай bilen yağlıқ тоқақни yep olturuşқanda téhimu kızip ketti. Melum boldiki, Qamza Altay diyariniñ emes, Çöçeknimu obdan bilidiken. Hociniyazniñ kütkinimu del şu idi. U öz növitide hedep soal қoyup, (60) bu yerlerniñ iklimi, yer-süyi, yurtliri, қатнаş yollirini inçikilep sorivaldi ve Qazaқ ҳelқiniñ örp-adetliri toğrisida nurğun ntersilerni bilivaldi.

Ular şu hilda kızık parañ, oyun-çaқçaқ bilen bir neççe күn yol méñip, harған-çarçigininimu sezmeу қaldi. Biraқ Qamza némişkidur adem қoyuқraқ avullarğa kirmey yandap ötüşni teşebbus қilatti. Qamzaniñ bu қiliki Hociniyazğa az gelitirek bilinetti. Yene bir tereptin, şundaқ қilғанlıқни özi üçün paydilik деп ҳuşalmu bolatti.

-Yene yérim күn mañsaқ Çiñgil tevesige yétip barimiz, -dédi Qamza қélin bir ormanlıққа yétip kelgende, andin u bugün muşu yerde қonup, ete méñişni tekliр kildi. Hociniyaz bu tekliрke köndi. Ular şu yerde çoñ gülhan yéqip, kiyik göşidin pişurulған kavap ve aççik demlengen чай bilen obdan gızalinalğandin kéyin, atlirini obdan caylaşturup қoyuқ, gülhan түvide hatircem uyқuға kетиşti. Qarañgu kéçiniñ cimcitlikini peket yiraқ-yéқinda sayriğan қuşlarniñ avazi bilen Qamzaniñ ҳorikila buzup turatti.

Tün nispidin aşқanda, Hociniyazniñ uyқusi éçilip ketti. Bayila yénida ҳorek tartip yatқан Qamza emdi ornida yoқ idi. <<Qamza, Qamza>> деп қiçқardi, Hociniyaz, emma héç yerdin sada çikmiғаç, ornidin des қoyup etrapқа қaridi. Qamzaniñ aқsaқ baytiliға çétip қoyulған қara toruқmu gayib boptu. U yene béşiға қoyup yatқан égerniñ astidiki miltiқniñmu yoқalғанlıқini bildi. (61)

-Hey хотuntalaқ, at bilen miltiқни ep қéçpisen –de! Yaman bilen yol yürseñ, yérim yolda қalisen. Dégen şu boldi, estağpurulla, emdi қандақ қilğuluk?

Hociniyaz Palvan öz göşini özi yégüdek bolup, birdem kayigandin kéyin, aқsaқ baytalniñ yerde yatқан égirige közi çüşüp, <<heyр, buniñgimu şukri, her halda bir az insapiñ bar iken lalma>> dédi ve Qamzadin қalған aқsaқ baytalni égerlivélip, tañ yoruş bilen Çiñgil terepke қarap yolға çüşti. U at bilen miltiқiniñ yoқalғанlıқiға қattik éçinisimu, köñliniñ bir yéride Qamzadin razi idi. Çünki <<bu ogridin añlivalғанlirim bolmisa, nelerde ténep yürettim>> деп oylaytti u.

Şuniñdin kéyin, başta éytķinimizdek, teķdir uni Ćiñgildiki Alipbay dégen ĉarvidarniñ öyige ekilip koydi. U toķsunluk İshak dégen nam bilen Alipbayğa yallinip, uniñ koylirini béķişķa başlidi. Alipbay uniñ yillik iş heķķide bir at bermekçi boldi. Etiyaz ötüp, güzel ĉiñgil yaylıķi huş purak güllerniñ hidiga pürkengen, ot-ĉöp ve ĉozi-oğlaķlar yétilip, Ćazakniñ (62) şipa beş ķimizi pişķan künlerniñ biride, el yatarğa yéķin, Alipbayniñ avuliğa ikki atlıķ yigit <<-huday ķonak>> bolup keldi. Ular ķoza göşi ve ķimiz bilen tolģan dastiħan üstide oturup, yaķa yurtluk malĉi – Ćociniyazğa diķķet bilen ķaraşķa başlidi ve uniñdin-buniñdin gep kolap, Ćociniyazni gumanga sélip koydi. Şuňa baya éytķinimizdek, dastiħan yiģilgandin kéyin, Ćociniyaz bu yigitlerniñ niyitini bilip béķiş üçün héliķi ķariģay tüvide mökünüp yatkanidi. Dégendekla bu yigitler atliriniñ putlirini ĉüşivétip ķilişķan gepliri bilen özliriniñ niyitini aşkarilap koydi. Şuniñ bilen Ćociniyaz Palvan emdi iş bolidi dep, aķsak baytiliniñ orniga Alipbayniñ küreñ ķaşķisini minip, <<Tömür Ćozuķ>>niñ yardimi bilen tün ķarañģusida avuldin ĉiķip ketti.

Ćanĉe künler ötüp, ĉanĉe tañlar atti; ĉanĉe ķirlarni kézip, ĉanĉe davanlarni aştı; gah ormanlarda tünep, gah avullarda yatattı; <<özün kimsen, nedin kélip nege kévativisen>> dégen soallarğa <<étim İshak, yurtum Toķsun, tuģķan yoklap Dörbilcinge kévativimen>> dep cavab béretti. Ćazak avulliri ķedimki enenisi boyiĉe uni obdan méhman ķilip, mañar yolnimu éytip béretti. Şundaķ ķilip u dörbilcin tevesiģe kéivaldi.

Birak kün pétip güģüm ĉüşķüĉe etrapta héĉbir avulniñ ķarisi ķörünmeytti. Yan tereptin bolsa, ķattik şamal urup turatti. Ćandaķ ķilişni bilmey turganda, birdinla şamal bilen kélivatķan tézek isini purap ķaldi-de, (63) atniñ béşini şu terepke burap, ķamĉisini pulañlattı. Küreñ ķaşķimu isniñ hidini élip, hérip ķalģiniģa ķarimay ķedimini tézletti. Şu arida özģirişĉan taģ havasi birdinla buzulup, ķattik yamģur yéģip ketti. Etrapta panahlanģudek héĉneme yok idi. Şuňa u küreñ ķaşķisini is kelgen terepke boluşiģa ĉapturup, aħir bir avulģa yétip keldi. Avul itliriniñ ķattik ķavaşliri bilen bir kigiz öydin éģiz boyluk bir ķişi ĉiķip keldi. Ćociniyaz derhal attin ĉüşüp, uniñģa salam berdi ve <<yiraktin kelgen musapirmen, yadida ①ķaldim>> dédi.

U ķişi bu musapirniñ teleppuzidin ĥuddi bir némini sezgendek ķarañģu boluşiģa ķarimay, uniñ ĉirayiģa bir ķur sepsélivelip, <<huş keptila méhman>> dédi ve derhal étini caylaşturup koyup, uni öyge başlidi. Addiy bolsimu retlik

seremcanlangan keñ kigiz öyniñ otturisdiki uç putluq Tömür oçaqta lavuldap yénivatқан ot öy içini obdanla yorutup turatti. Öyniñ buluñida ottura yaşlıq bir ayal böşük tevritip olturatti. Uniñ kేశida üç-töt yaşlıq bir kızçaq oynap olturatti.

-Kéni apisi, çapsan bol, -dédi bayıki kişi öyge kiriş bilenla ayalğa qarap, andin <<ag al kiyimlerini qurutuvalsila ukam, bekla höl bolup kétiptu. Tağ yeri yeri-yamğurdin bolmas néri dégen şu>> dep, méhmanniñ yéşinişige yaremleşti. Öy igisi at yüzlük, saqal-buruqi çarlışıp qalğan qatañgur bir adem idi. (64)

①yada_yamğur. (Qumul şévisi.)

Uniñ üstbaşlırimu Qazaqlarniñkige ançe oħşaşmaytti.

Hociniyaz Palvan uniñ çiray-şekli bilen kiyim-kéçikige qarap, bolupmu teleppuzidiki Qumul şévisini sézip, <<men kimniñ öyige kélip qaldim. Mubada méni tonuydığan kişi bolup qalsa, qandaq bolur>> dep ensirep turatti. Emma u kişiniñ söz-herikitidiki addiylik, muamilisidiki semimiylikni körüp her halda yaman adem bolmisa kérek dep özige teselli béretti.

-Özle Qumuldin kelgen oħşımaydila, ukam, kimniñ cemeti bolidila, -dep yene gepke kirişti öy igisi, uni issik qaymaq çay, sériq yağ, boğursaқ, qurut ve arpa néni bilen méhman qilip olturup. Hociniyaz Palvan bolsa ağızidiki loqmını çayniğan bolup, cavab bérişke aldirimay olturatti. Öy igisi yene gep başlıdi:

-Agal taam, andin kalam deptiken, özle qorsaқ toyğuzğuşe, men gep qilip bérey ukam, menmu Qumulluq, Torpaqlardin bolimen, méni Torpaq Sali déyişdu. Héliki torpaq yéğilikida vañ ordisiğa taş étip qoyğanlıkim üçün muşu tereplerge yigirme yillik palinip kelgen. Şamehsut hélimu barmu? U yer yurtkurniñ destidin kinmek kénim tökülgen yurtumğa baralmay yéginim oğa, kiyginim képen bolup, bir közum yaş. Bir közum qan yürüptimen. Añlisam, Şamehsut bilen Yañ Cañcuñ gépini bir qilivélip Tömür helpe rehmetlikniñmu béşini yeptimiş. Bu rast gepmu?

Hociniyaz Palvan yenila éhtiyat kılip, özini toqsunluq İshak dep tonušturdi ve Şamehsut bilen Yañ (65) Cañcuñniñ Qumuldiki işliridin heviri yoqluqini éytti. Emma bu yerge <<toğqan yoqlap keldim>> déyişke pétinalmidi. Çünki <<tuğqiniñ kim>> dep qalsa, çanmurup qoyuşı turğan gep idi.

-Boptu Toqsunluq bolsilamu, Qumulluq bolsilamu maña oħşaş, -dédi Torpaq Sali, -emmaze, öz yurtluqimdin birer kişini körsem tapiniğa söygüdek bolup kétimen. Bu yerdiki Qazaq kérindaşlarğa bek obdan. Ular méni qoyniğa élip, öylük-oçaqlıqmu kılip koydi. Méniñ bu apkıtim maña bir kız, bir oğul tuğup berdi. Menmu ata kespim bolğan mozdurluq bilen el içige siñip kettim. Tirikçilikim hélila obdan. Dörbilcin dégenmu qoyni keñ, méhri issiq yurt iken. Emmaze, yette yıldın béri kéçe-kündüz déğüdek bir közüm Qumul yoliğa qaraqlıq. Némila dégen bilen öz yurtniñ méhri başkıçe bolidiken. Aq çaçlıq kéri anam bilen bala-çakamni, qevm-kérindaşlırim bilen bille tuğulup ösken dost-buraderlerimni qandaq untuyalaymen? Ata-buvamniñ yerlikimu Qumulda emesmu? Şularni körmey alemdin ötermenmu, yigirme yıl toşquçe bu amanet can tende turarmu dep, köñlüm yérim bolidu.

Torpaq Sali şu geplerni kılivétip közidin yaş témip kétivatqini sézip qaldi çéği, <<men atlıriğa qarap qoyay>> dep siratqa çıqip ketti.

Şu tapta Hociniyaz Palvanniñmu köñli bir kısma bolup, özini aran tutup olturatti. Torpaq Saliniñ sözliri yene davam kılgan bolsa, éhtimal, umu yığlap taşlığan (66) bolatti. Uniñmu hiyal qşlıri allıqayaklarda pervaz kılivatatti. Uniñ atisi-égiz boyluq, keñ golluq, buğday öñlük çar saqal İminniyaz Şamehsutniñ zindanida néme künlerni körüvatidiken? Özi pildek bolğan bilen köñli kıldék inçike bu adem Şamehsutniñ kıliklırini har élip kétip, özini bir néme kılivalmiğıydi, apaq toqaçqa oħşaş yumilak yüzini emdi qoruq bésip, çéke çaçlıri taqırışka başlığan yumşaq köñül anisi Ayse Appaq néme derdlerni tartivatidiken? Dunyağa köz éçip tunci körgen mudruq oğlı Sedensani köridiğan künlernu bolmadikin? Torpaq Salıgu yigirme yılni toşquzsa, öziniñ yurtığa qaytalişi mumkin. Hocaniyazçu? Şamehsut tirikla bolidiğan bolsa, ömür menziliniñ yigirme beşinçisige emdila qedem qoyğan bu kıran yigit ömür boyi sergerdan bolup yürüşke mehküm. Hetta u qeyerge barmisun. Uniñ huni üçün vede kılingan on ikki yambu on ikki ecel qapqinidek uni kütüp turmaqta. Düm kömtürölüp qoyulğan qazanğa oħşaş qapqara yüzini zéminga qaritip turğan bu asman gümbizi uniñğa zadi qandaq kısmet tonini piçip koydikin?

Ҳочинияз ene шундақ ҳийаллар билен аҳирки пиyalisini боштитип, ornidin turay dep турғанда, Торпақ Сали қайтип кирип, yine gep бағлимақчи boldi.

-Boldi қилин dadisi, ҳуданин күни etimu bar emesmu? Мэһман чарчар ketkendu. Emdi aram alsun, -дэди унин айали dastiҳanni yigishturuvétip.

-Ҳоп сенин ётқининдек bolsun, -дэди Торпақ Сали, andin мэһманға қарар: <<мени бу Қазак аппиким тосуп (67) қоymiған bolsa, өзлени gepke tutup кэчице уҳлатмай қойидикинмен>> деп күлүп қойди.

U gepke tutмиған биленму, Ҳочинияз тун nispiyгице zadi уҳлийалмиди. Қандақ қилиш кэрек? Ehvalдин қариғанда Шамеҳсутнин ҳэлики can алдиған элани бу тереplерге yétip kelmigen оҳшайду. Бу адамнин өзигу Вағнинн zulмиға қарши torpaқ yéгиликиға қатнашқан ақ көнүл адам көрүниду. Сирли билген теқдирдиму. Ҳиянет қилмайдиғандек туриду. Мушундақ адамгиму yалған ёйтса, Ҳуда rava көрmemу? Eger sir yoturup turiverse, mundin кэyin nege бэрип, nede турғулук? Ҳэлики Қамза дэген yигит, <<ҳет yazdim қара siyah қалем билен, her қачан адам күни адам билен>> дэген Қазак мақалини ётқаниди. Тоғра, адамнин күни қачанла болмиса адам билен отиду. Бу natonуш yurtlarda бирер sirdaш dost болмиса, yalguzçilikта néme қилгили bolsun? Emma адам дэген ҳам сүт emgen –de, mubada Торпақ Salimu on ikki yambuniн гэпини аңлап, niyitini buzса, қандақ қилгулук? Pulнин мэһри yaman, Seyпун Тоҳти дэген қарayüz rehmetlik Төмүр Ҳelpиге нэмилерни қилмиған. Ҳэлики қисмақ ишанчу тэһи! Yақ, yақ, hemmila адам Seyпун Тоҳти emes, pulни dost tutmayдиған ademler nurғun.

U ene шундақ ҳийаллар билен тун nispiyдин ашқанда asta-asta уyқуға кетти.

-Lokçun Вағнинн һокми Toksun тереplергиму отемду, -soridu Торпақ Сали etигенлик чайда, -Tokсundиму пуқраларнин күни ёгирду dep oylaymen, шундақму?

-Шундақ Salika, -дэди Ҳочинияз көзлirини torpaқ (68) salига tikип, -өzlere Вағ gocilarға bekла қарши икенла-he!

-Emsиçu қой билен бөре қачан inaқ откен deydila? Қolumдин kelse, u дөyүzlерни urуқ-evladi билен yokitivetsem deymen.

-Tömür Hølge yéğilikida Qumulda bolğan bolsila, uniñğa kétélip kétermidile?
–sordi Hociniyaz ciddi kiyapette.

-Miñ cénim bilen kétélattim. Hélimuze, Tömür helpidek yene bir er çikiken dep húdayimdin tileymen. Añlişimçe, Tömür Hølge huymu batur er ikendük, uniñ késida éli palğan demdu, kara bosuq demdu, he yene biri Gocamniyaz deymen. He şundaq, Hocaniyaz dégen palğanmu boptikendük. Emmaze...

-Özle bu geplerni nelerdin añlap yüridila? –soridi Hociniyaz.

-Vay ukam, -dédi Torpaq Sali, -cahan haliy emes. Qumul tereptin Altay, çöçeklerge baridiğan sodigerlerbu yerdin qonmay ötmeydu. Men téhi Tömür helpige koşkan koşaklarnimu añliğan:

Tömür Hølge koşgaldi

Asmandiki yultuzdek,

Çendarinni oylatti (kaçurdi)

Cañgaldiki toñguzdek.

Bayatin béri ciddiylisip oltuğan Hociniyaz bu yer (69) lerdé Qumuldinmu sodigerler kélip turidiğanliqini añliğanidin kéyin, ketiy bir qararğa kélip mundaq dédi:

-Salika, emdi gepniñ rastini éytisam bolmide, aşu Hociniyaz dégen men bolimen. Tömür akamniñ yékin yigitliridin tirik qalgini menla oşşaymen. Şamehsut bilen Yañ Cañcuñ méniñ hunumni tölep koydi. Kim méni tirik tutup berse, on ikki yambuğa ige bolidu. Meyliliri méni tutup bersile, meyliliri maña başpanah bolsila, men özlege işinip rast gépimni éyttim.

Torpaq Sali qolidiki piyalini dastihanga pirqiritip taqlidi-de, uniñ yeniqa sürülüp béríp boyniqa ésildi. Uniñ közlidiridin tamgan yaş tamçiliri Hociniyaz Palvanniñ kulaqlirini höllivetti.

-Vay cénim ukam, aqşamla şundaq désileçu, razi meniñ könlüm bir némini tuyup turğan, -dédi u köz yaşlirini sürtüp turup.

Şuniñdin keyin, Hociniyaz Palvan Tömür Hølge yéğiliqiniñ ceryanini ve öziniñ qandaq qilip bu yerlerge kélip qalğanliqini qisqiče sözlep, emdi qandaq qiliş heqqide meslihét soridi. Torpaq Sali:

-Agal bir-ikki kün harduq alsila ukam, keyin bir gep bolur, dep, etigen padidin tutup kelgen paqlanni soyuşqa kirişti.

İkki kün ötkendin keyin, Torpaq Sali mundaq meslihét berdi:

-Bu yer şeherdin héli yiraq. Emmaze, beribir çoñ yol üsti, heçnéme dep bolmaydu. Meniñ tağ içide (70) Qazaqtin çipar aşkar dégen bir can dostum bar. U tolimu halal adem. Özi uste mergen. U kasapetniñmu Qumul mergenlirige oqşas atқан oқи zaye ketmeydu. Yiraq –yiraqlarğa, hetta bortala taqliriğa béríp böken ovlap kélidu. Böken müñgüzlirini men uniñqa pul qilip bérimen. Özi şehir tereplerge tola kelmeydu. Mubada bu iş köñüllirige pisent kelse, şu aqinem bilen ovçilik qilip tursila, keyin bir gep bolur. Şamehsutmu ölmesniñ dorisini yevalmiğandu.

Bu meslihét Hociniyaz Palvanga maqul keldi. Şuniñdin başlap, birer yilni çipar aşkar bilen bille ötküzdi. Biraq héliqi dehşetlik élanniñ vehimi huddi bir parçe qara buluttek tarbağatay bilen bortala taqlirigimu yétip keldi. Aqir Torpaq Sali bilen çipar aşkar Hociniyaz Palvanni çet elge ötküzüvetişni layiқ tapti.

-Boptu, alemçe keñ vetenniñ koyniqa meniñ muştumdek bir béşim patmiğandin keyin, yat ellerge ketsem kétey, -dédi Hociniyaz közige issiқ yaş élip.

Çipar Aşkar Hociniyazni Bortala arqilik Rosiye çégrisiniñ hilvet bir yeridin ötküzüp qoyup, birneççe cüp böken müñgüzini qolğa tutquzdi-de, uni quçaqlap turup mundaq dédi:

-Aman bol dostum, tağ-tağka kovuşmas, adem ademge kovuşar, aman bolsak yene körüşüp qalarmiz.

3

Şuniñdin keyin, kismet boranliri Hociniyaz Palvanni (71) yat bir elniñ deşt-
kir ve koça-koylirida küz ğaziñidek uçurup yürüp, ahir Yerket dégen sheerge ekilip
koydi.

Yerket çar padişahlığı bilen Mancu hanlığı arisida 1881-yili févralniñ başliri
Pétrgratta imizalangan teñ hoquqsız şertname-<<İli şertnamisi>> niñ 2- maddisiğa
binaen, şu yilniñ otturiliridin 1883-yilniñ başliri ğiçe İlidin Yettesu rayoniğa köçüp
çiqқан atmiş neççe miñ Uyğur köçmenliriniñ bir kısmi teripidin bina qilingan sheher
idi.

Aq han bilen Qaraqan,

intimay iken başta.

Ketmekke bayan eylep,

keme yasiduk qašta.

Almutiğa küç deydu,

barar yerimiz qumluq.

Rast gepini eytmaydu-

közi kök beşi yunluq.

Toqquztaradin ötkende

yamantuniñ taşliri.

Köçüp bargan heqlerniñ

qurumaydu yaşliri.

Bu qoşaqqlar İli Uyğurliriniñ tarihidiki zor veqe (72) lerniñ biri bolğan ene şu küç-küç yillirida éytilganidi.

Yerket şehiri Rus injénérleriniñ pilani bilen qurulğaça, koçiliri keñ-keñ, öyler eynek dérizilik qilip sélingan. Şeherdin uzunığa alte koça élingan bolup, koça-öyliri bağ-varanliq qoruldin terkib tapqan ve her töt qoru bir koça tal şeklida, yan yollarmu bir hil ölçemde yasalğan. Şeherniñ otturisida Vélıbay tekliq qilğan Cuñgo ustiliri teripidin Henzu mémarçılıqı seniti bilen yasalğan acayip güzel ve heyvetlik bir mesçit qed kötürüp turatti. Bezi rivayetlerge qariganda, bu mesçitni qurğan baş usta yerkettin öz yurtığa qaytqanda, Mancu hanliq hökümiti uni <<milliy mémarçılıq hüniriniñ eñ ésl durdanilirini çet elge satqan>> dégen cinayet bilen ölümge buyruğaniken.

Bir küni Hociniyaz hiracet qiliş üçün héliqi böken müngüzliridin bir cüpnı sétiş meqsitide koça arilap yürüp, aşu mesçitniñ aldığa kélip qaldi. Meşçitniñ ikki qasniqida işik-dériziliri eyneklik dukanlar birbiride avat körüneti. Hociniyaz Palvan moy-téri ve muñguz sétilidıgan bir dukanğa kirip, uyan-buyan qarap yürügende, üstige yuñ rehttin şim-kastum, béşiğa Mançéstr duhava doppa kiygen bir yaş yigit <<kéliñ méhman, néme alay deysiz>> dep uniñğa héridarliq qilidi. Hociniyaz Palvan bir cüp böken müngüzini qoynidin çiqirip. (73)

-Buni satqandin kéyin, andin bir néme alsam alarmen, -dédi. Dukandar yigit müngüzni qoliğa élip, obdan qarap çiqqandin kéyin:

-Yaşsi mal iken, qançe bérey, -dédi.

-Bazar neqi bolsun, lazim bolsa, yene bar, -dédi Hociniyaz oçuq çiray bilen.

-Yene bar dediñizmu?

-Him.

-Andağ bolsa, -dédi Yigit ornidin turuvétip, -hemmisige biz h́eridar. Ḱeni men bilen yürüñ.

Dukandar yigit dukanni hemrahliriga tapşurup koyup, uni sheherniñ çetigirdek caylaşkan heyvetlik bir bağık hoyliga başlap kirdi. Bu adettiki baylarniñ hoyliridinde emes, belki kisse-çöçeklerdiki padişah ordiliriga oħşışıp ḱetidiğan acayip heşimetlik bir cay idi.

-Vélibay dep añliğanmu biz hazir şu kişiniñ yazlık sariyiga kelduk, -dédi dukandar yigit, Hociniyaz Palvanniñ heyran boluvatkanlıkını sézip, andin <<bizniñ bu hocayinimiz öziniñ bayliki ve abroyiniñ yukuriligi bilen Rosiyede yerim padişah dep atalğan>> dégen gepni eskertip koydi.

Bu yigitniñ éytqanliri rast idi. Vélibay tehmimen 1835-yili İli deryasiniñ cenubiy ékiniğa caylaşkan Ğalcat yezisida yoldaş Aħun dégen hallik bir kişiniñ ailiside tuğulğan. Dadisiniñ vapatidin kéyin, anisi Ğalcat yezisidiki tokilek yüz begi dégen (74) kişige yatlık bolğan. Vélibay yigirme yaşıardin aşkanda, Ğalcattin Ğulciğa köçüp, hallik kişilerniñ ticaritini başkuruşka kirişken ve özimu béyişka başliğan. 1871-yili çar padişah Ğulcini igilivélip, birneççe miñ esker turguzganda, Vélibay şu Rus eskerliri ve başka Rus herbiy-mülkiy emeldarlriniñ pütün teminatini yetküzüp bérişni birneççe yilgiçe kötüre alğan. Şuniñ bilen özimu alahide béyip çar hökümiti aldidiki inaviti zor dericide ösken. Cümlidin, heyr-sahavet kiliş ve mesçit-mazarlarni yasitiş cehettiki pailiyetçanliki bilen el-camaet arisidimu yukiri obrayga érişip, Vélibay dep hemmige tonuluşka başliğan. Vélibay yerketke köçüp çıkqandin kéyinmu, Yettesu rayonlirida turuşluk Rus eskerlriniñ barlik teminatini yetküzüp bérişni kötüre élip, hésabsiz béyğan. Çar hökümiti bu, hizmetlrini tekdirllep, uni birkañçe ordén ve médallar bilen tartukligandin taşkiri, Pétrgrattiki padişah sariyida uniña atap alahide hürmet kursisi (orunduği) belgiligen. Şuniñ bilen u alahide bir imtiyaz igisi bolup kalğan. Baya dukandar yigit Vélibay yerim padişah dep atalğan déyişide ene şularni nezerde tutqan bolsa kérek. Şu geptin kéyin u Hociniyaz Palvanni kutumhanida kaldurup, özi içikirige kirip ketti.

Yérim saettin kéyin, keñ şayı köñlek üstidin qara duhava cilitke, béşığa aq şapak doppa kiygen égiz boyluq, égiz bolğandimu herqandaq ademdin égiz (75) körünüdigan, yogan-yorpa ve ustihiniğa layıq séviz, at yüzlük, apaq saqallıq bir kişi yavropaçe bézelgen azade méhmanhanida Hociniyaz Palvanni qobul qildi. Bu Vélibay idi. Bayıki bir cüp böken müñgüzi uniñ qolida turatti. U Hociniyazniñ salimini issiq çiray bilen ilik élip, olturuşqa teklip qildi ve:

-Harmiğaysen yigit. Bortala tereptin kelgen oğşımamsen, özüñ atqanmu? – dédi.

-Şundaq, -dédi Hociniyaz kemterlik bilen.

-Yene bolsa hemmini altimiz, qandaq deysen?

Hociniyaz qoynidin yene ikki cüp müñgüzni çikirip uniñ aldiğa qoydi ve sodilişip turmayla berginige razi boldi.

-Yaşsi ovçi ikensen. Miltikiñ yéñimu, -dédi Vélibay, Hociniyaz Palvanniñ saddilikığa qizikip olturup.

-Miltikim yoq, oqya bilen atqan, -dédi Hociniyaz, yalğan éytivatqini üçün şelperdek qizirip ketti. Çünki bu bökenlerni oqya bilen emes, çipar aşqarniñ miltiki bilen atqanidi.

-Andaq bolsa, -dédi Vélibay, -oq, miltik mendin bolsun, qançe böken atsañ hemmisi maña hésab. Séni obdan razi qilimen.

Hociniyaz razilik bildürgendin kéyin, Vélibay uniñğa yüz tal oq bilen bir yéñi beşatar ve bir yaşsi at berdi. Şuniñdin başlap, Hociniyaz ovçilik qilip, Vélibayğa birqançe cüp böken ve boğa müñgüzi (76) ekilip berdi. U her qétim kelginide sodilişip turmay, bayniñ berginige razi boliverdi. Başqa hizmetçilerge oğşaş artuqçe huşamet qilmay, udul micezliki bilen yüriverdi. Uniñ bu micezi Vélibayğa bekmu yaqatti. Şundaq qilip u bara-bara Vélibay ailisiniñ bir ezasi bolup qaldi.

Bu birinçi cahan uruşı mezzilliri idi. Çar padişah öziniñ menpeiti üçün Rosiye impériyisi tevesidiki her millet helkiniñ yüz miñliğan perzentlirini zembirek yémi qilip berdi. Uruş yalmavuzliri yenila qan telep qilmaqta idi. Şuniñ üçün, Rosiyiniñ

başka cayliridikige oħşaş Yettesu rayonidimu esker éliš işi yene başlinip ketti. Çar padişahniñ yarlıķıǵa binaen, her bir tütün yene bir oǵlını eskerlikke bérişke mecbur idi. Vélibayniñ ailisimu buniñdin sirtta qalalmidi. Bay öz oǵlını zembirek yémi bolup kėtişidin saqlap kéliş niyitide, oǵlınıñ ornıǵa bu Toksunluq ovçı yigit İshaqni evetiş koyıǵa çüşüp, uni çekip kördi. Hociniyaz kütmigen yerdin çıķıp, eskerlikke bérişka maqul boldi. Velibay bolsa uniñ qelbini çüşenmeytti, elvette. Şundaq kılıp, Hociniyaz Palvan İshaq dégen bir nam bilen yéni eskerler qatarida Yerkettin yiraq bir caydiki herbiy telim lagériǵa evetildi. Yaman işniñmu bir yaħşı yéri bolup qalidu dégendek, bu herbiy telim ceryani Hociniyazǵa şu zamanniñ yéni tiptiki herbiy qorallirini öginiş pursitini tuǵdurup berdi. Emdi u Tömür Hølge zamanisidiki addiy qoral (77) lardin paydilinidiǵan usta mergenla emes, Pétrgrat herbiy qoral-yaraǵ zavutliridin çıķkan éǵir-yéniñ pilimot, minamiyot, herhil tapança ve qol bombisi qatarlıq qorallardin mahirlik bilen paydilinidiǵan, hetta ularni çuvup qayta quraşuralaydiǵan bir ceñçi bolup yétişmekte idi. Cümlidin, özi turǵan qisimdiki hilmuhil kişiler bilen bille yaşaş ceryanida nurgun nersilerni añlap, turmuşniñ özige namelum bolup kelgen birmunçe tereplirini körüp, uniñ közi éçilişka başlıdi.

Bir küni u mundaq bir vekege duç keldi. Aħşimi yétişka kanay çélinip bolǵanda, Hociniyaz bilen yanmuyan yatidiǵan bir Rus yigiti çédirdikilerge qarap Özbékçe teleppuzni buzupraq sözlep: <<aǵiniler gépimge qulaq séliñlar>> dédi. Uni hemmeylen Hoħul Grigori dep atışatti. Bu çédirda Uyǵur, Özbék, Rus, Qazaqtin bolup, on bir kişi bar idi. Hoħul Grigori töven avaz bilen birinçi cahan uruşı toǵrisida sözleşke başlıdi. U sözleşatqanda, gevdilik bir ademiñ sayisi çédirmiñ arqisiǵa kélip tohtıǵanıdi. Buni çédirdikilerniñ héçqaysisi sezmeytti.

-Bu uruşniñ addiy puqralarǵa héçqandaq paydisi yoq, -dep davam kıldi Hoħul Grigori, -bu peket çar padişahniñ, andin qalsa, çoñ baylarniñ paydisi üçün boluvatqan uruş. Ular bizni ete-öǵün frontqa élip baridu-de, <<alǵa>> dep komanda béridu. Biz <<hurra>> dep Némislarniñ oqıǵa qarşı kökre kérip (78) mañimiz-de, he, şundaq emesmu? Némis soldatliri bilen neyzilişip, bir-birimizniñ qarnini yérişimiz, üçeylirimiz çuvulup topıǵa milinidu; ya u ölidu yaki sen... he, şundaq emesmu? Ya bolmisa, tarsildap étılǵan pilimot oqliri astida qonaq şeħidek kırilip yatisen. Ölüküñ étiz-qırlarda kélip, közüñni qaǵa-quzǵun çoquydu. Ata-anañ, qevm-qérindaş yaki söygen yariñ yoqlap kélidiǵan qebreñmu bu dunyada qalmaydu.

Padişah ve baylar bolsa, öziniñ orda-sariyida güzel hénimliri bilen şampan içip, tansa oynap huzur kıliveridu. Şundağ emesmu? Çar padişah bu uruşta, yéñsimu yéñilsimu, sen bilen bizge héçkandağ paydisi yok. Kéni éytiñlarçu, biz kim üçün uruşka teyyarlinimiz?

Hociniyaz Palvan derhal <<Tömür Hølge yégiliği>>niñ başlinişini eslidi. Şamehsut Vañ Ürümçi cañcuñiniñ paydisi üçün Qumuldin birneççe yüz palvanni korallandurup İli cañcuñığa karşı uruşka mañguzganda, ularniñ tolisi ölüp, Qumul asminini musibet bulutliri kaplimiğanmıdı? Şamehsut ikkinçi ketime yine esker élip mañguzganda, Tömür Hølge: <<hey kérindaşlar, nege barisiler? Tuğulup ösken eziz yurtni, méhriban ata-ana, uruq-tuğkanni taşlap, Şamehsut bilen Ürümçi cañcuñi üçün ölgili baramsiler, ölgili? Şamehsut şunçe kılğanliri yetmey, emdi bizni oqka tutup bermekçi, bilemsiler?>> dep ularni toşkan emesmıdı? Hociniyaz bu geplerni öz kulığı bilen añlimiğan bolsimu, kéyinçe başkılardın añlap, <<Tömür akam *****(79)éytipu>> dégen emesmıdı. Emdi mavu hoğulniñ gépimu Tömür Hölpeniñkige oğşavatıdığu? Tohta, uniñ gépige obdanrak kulak séliš kérek.

-Şundağ emesmu? Biz kim üçün uruşka barımız? Kim üçün? –davam kılıdı Grigori, -méniñ akam ötken yili uruşka öldi. Üç balisi yétim kaldı. Emdi çar padişah ménimu uruşta apirip, kéri ata-anamni her ikki kaniti sungan kuşteş kılıp qoymakçi, ikki yaşka kirgen kızım Natalyani yétim qoymakçi, halal cüptüm virani tul kılmakçi, şundağ emesmu, men bu uruşka karşı! Eger ahaliniñ köp kısmını teşkil kılıdığan kembeğel puqralarnıñ behti üçün bolıdığan uruş bolsa, putum bilen emes, béşim bilen barattım. Bir cénim bilen emes, miñ cénim bolsa pıda kılattım. Bırağ hazırkı uruş undağ emes ağıniler.

-Bu geplerni İvan Darazmu éytқан. Huş, emdi néme kılış kérek? Şuni éytmamsen! –dédi Ezimet dégen Özbék yigit yastuqtın béşini kötürüp.

Hoğul Grigori sirtka kulak sélip birdem cim olturgandın kéyin, <<néme kılattuğ?! Bu yerdin asta kėtiş kérek.>> dédi.

Çédirniñ içi cimcit bolup kaldı. Peğet bezilerniñ uluğ-kıçık tinip, puşuldavatqını añlinip turattı. Hociniyazmu karañgu boluşığa qarımay, Hoğul Grigorığa sinçilap karaşka başlıdı. Adette kapıqını sélip, hiyalçan yürıdığan bu

Hoşulniñ çirayi goya şu tapta uniña yélincap turğan çoğdek körünüp ketti. U **(80)** hoşulniñ kollirini yoğan alqiniğa élip mehkem kısip koydi.

Yérim kéçidin ötkende, qol çiragliri val-vul qilip qaldi. Közini yumup açquçe, kolliriğa tapança tutқан ikki ofitsér töt eskerni başlap çedirğa kirip keldi ve hemmeylenni oyğitip, kiyinişke buyrudi. Andin sirtқа élip çikip, kollirini arqisiğa qilip bağlap heydep mañdi. Yérim saettin kéyin, Hociniyaz özini yalguz kişilik qarañgu kamirda kördi. Qalğanlarniñ nege ketkenlikini u bilmeytti. Etisi çüştin kéyin, herbiy lagér boyiçe birneççe yüz kişiniñ qatnişisi bilen ay dalida herbiy sot éçilip, hoşul Grigoriğa <<Bolşevik teşviqatçisi>> dégen cinayet bilen ölüm cazasi höküm qilindi ve şu yerdila étip taşlandi. Birer aydin kéyin Hociniyaz bir peytни tépip, Vélidayniñ öyige kéçip keldi ve bolğan ehvalni uniña tepsiliy bayan qilip, <<hoşlaşmay kétişke könlüm qiymidi, maña dualirini bersile bay dada, men bu yerdin kétivalalay>> dédi.

-Nege kétisen? –dep soridi Véliday.

-Rastini éytsam, öz yurtumğa baralmaymen. Toğra kelgen bir yurttta tağu deştlerni makan qilip, künümni alarmen, –dédi Hociniyaz gemkin bir ahañda.

-Hettigine, öz oğlumdek bolup qalğanidiñ –dédi Véliday, -ehval bu dericige yetken bolsa, saña uval qilip qoymay, men séni körmidim, sen méni körmidiñ, maña amanet qoyğan puluñni qoluña bérrip, hecge baridi **(81)** qanlarğa qoşup qoyay. Şu yaqlarğa bérrip künüñni al. İrade bolğan küni qaytip kélersen.

Hociniyaz huşal bolup, Vélidayğa rehmet éytti. Véliday uniña hacila mañguçe tala-tüzge çikmay turuşni tapilidi. Aridin bir-ikki hepte ötkendin kéyin, Vélidayniñ ademliri uni hacilar bilen yolğa sélip koydi ①.

U Mekkidiki muqeddes caylarni tavap qilip bolğandin kéyin, qaçandur bir zamanlarda Qeşqer tereptin bérrip qalğan Yaqup haci dégen kişiniñ hizmitige kirdi ve gah töge béqip, gah hurmilik bağda işlep yürdi. Emma qaçanla bolmisun gelite bir tuyğu uniñ yürükini gidiklap biaram qilatti. U her küni degüdek tañ seherde ilac tapsila évizrek yerge çikip, künçişik terepke qaraytti ve tañ seherniñ meyin şamilidin huddi bir huş puraq nersiniñ hidini alğandek, çoñkur-çoñkur nepes élip hijyal süretti.

Şundaķ çağlarda goya kimdur biri uniñ ıulıķıǵa Ƙumul naħşisini şivirlap éytivatķandek sézilette.

Ƙarisam körünmeydu

Şarlarnıñ téǵı. ②

① İşençlik melumatlarǵa ıarıǵanda, 1935_ yilliri Vélıbaynıñ kenci oǵlı Camıhan Ğulcidin Ürümçige kélip, pütün ailisi namidin Ğociniyaz Hacini (u bu çağlarda Şıncañ ölkilik hökümetniñ maavin reisi idi) alahide yoǵlıǵan.

② Şarlar téǵı-Ğociniyaz Haciniñ yurti T arati bilen uniñǵa yandaş bolǵan ıalǵaytti, érgayti dégen taǵlarnıñ omumiy nami. (82)

Ecepmu yaman iken

Ayrılış déǵı.

Mekkige barmañ yarim,

Mundimu bir Mekke bar.

Ay yüzüñni künde körsem

Mekkige barǵançe bar.

Şunda ıılıp, uniñ üç-töt yillik ömri Mekke-Medine diyarida ötüp ketti. U aħır <<péşanemge pütülgenni körey>> dep, hecdin ıaytķan hacılarǵa ıoşulup (ularnıñ arisida Toqsunluk hacilarmu bar idi) ,Taşıurǵan arķilik Ƙeşıerǵe, andin Ƙara sheherǵe keldi. Hélikı élanda éytilǵan yigirme üç-yigirme töt yaşıardiki aķ yüzlık yigit emdi éñeklirini ıoyuķ saıal básip, şamal-boranda ıaridap ketken yüzige hélila ıoruk çüşken ıatañǵur bir adem ııyapitige kirip ıalǵanıdi. Şu péti öyige barsa, éhtimal, ıéri anisi Ayse appaımu uni derhal tonuyalmıǵan bolatti. Şundaıtımu Şamehsut téhi hayat bolǵaıķa, u yenila Ƙumulǵa bérişıa pétinalmıdi. Emma

ķandaķla bolmisun, ata-anisiĝa tiriklikidin bésaret béríp ķoyuř lazim dep oylap, héliķi Toksunluķ hacilardin öziniń amanlıķi ve Bortala terepke kėtiř niyitide ikenlikini uķturup, Toksundiki ana cemet taĝisi Ķurbanniyazĝa ikkilik ĥet yézíp berdi. U çağlarda Toksun řöbe nahiyе bolup, Ķurbanniyaz nahiyе hakimі süpitide iş başkurup turĝaķķa, kiřiler uni Ķurbanniyaz řen dep (83) ataytti. řuńa, héliķi hacilar bu yigitniń ĥétini unińĝa çoķum yetķüzüřke vede berdi. Ĥociniyaz yenila İřhaķ dégen nam bilen Ķarařeher tevesidin taĝ arķilik Bortalani niřanlap, İli taĝliriĝa atalınip ketti. Ćünki némela dégen bilen Bortala taĝliri unińĝa tonuř bolup ħalĝan ve uyerde Mońĝul malķiliridin yéķin dostlirimu bar idi. Dégendekla birer ay kézíp yürüp, aķir anĉe ķiynalmayla, Bortala nahiyisiniń řerķ terepdiki Utbolak dégen yéridin kona dosti Érdénbatniń öyini tépivaldi.

Érdénbat ķiriķ neĉe yařlardiki řumbatlık kiři bolup, pütün ömri ovĉilik bilen ötkendi. U ovĝa ĉikķan künliride uzun öĉke saķilini sol ķulikĝa ĉigivalatti. Üĉ yıl burun, ķedinas ayali tuyuķsız ħaza tapķandin buyan, ikki nareside balisi bilen yalĝuz ħalĝanidi. řu arida sińlisi Börte Naĉinniń éri řolķur Narin yılķa heydep kélivatķanda taĝdin ĝolap ħaza tapti. řunińdin buyan, Börte Naĉinmu akisi Érdénbatniń kigiz öyige köĉüp kelgenidi. řuniń üçün, Érdénbat Ĥociniyazni ķisilip ħalmisun dep, öz öyiniń yénida unińĝa ayrim bir ĉédír tikip berdi. Ĥociniyaz řu ĉédirda yétip-ķopup, ĝiza-tamiķini özi ķilip yésimu, adette boř vaķitlirini Érdénbatniń yardimi bilen bir miltiķ sétivélip, ovĉilikķa kiriřip ketti.

Érdénbat yař turupla tul ħalĝan sińlisi Börte Naĉinniń beĥti üçün köp kayĝuratti. Emma Börte Naĉin özige ĉikķan layiķlarniń héĉķaysisini pisent körmeytti. Bu (84) layiķlar Érdénbatķimu yaķmaytti. Ćünki beziliri ĥotuni ölgen ķérilar bolsa, beziliri uni toķallıķķa almaķĉi bolatti. Ene řundaķ künlerde birneĉe yıllar burun tonuřķan dosti <<İřhaķ>>ni teķdir yene uniń öyige ekilip ķoydi. Ķoyuķ ħařliri astidiki dügilek közliri ötkür ħaraydıĝan bu toĝra sözlük mergen yigit Érdénbatķa nahayiti yaķatti. U sińlisi Börte Naĉinniń bu yigitke bildürmestin külümsirep ķoyuřlirini körüp ħalĝanidi. Uniń üstige bu yigitnińmu Bortalada yerliřip ķéliř niyiti barlıķini öz aĝzidin añlıĝanidi. řuniń üçün Érdénbat sińlisiniń raziligini alĝandin keyin bir künü Ĥociniyazĝa mundaķ dédi:

-İnim İřhaķ, biz séniń bilen bir öy kiřisidek bolup ħalduķ. Geplirińĝe ħariĝanda sen muřu yerlik bolup ħaldıĝandek turisen, éńeklirińni saķal başķan bilen

sen téhi yaş. Қақанла bolsa, öylük-оçaқлық болушн кéréкқу. Men siler Uygurlar bilen көp arılaşқан. Silerniñ örp-adet, diniy éyтіқadiñlarnimu obdan bilimen. Siler bilen bizniñ peyğemberlirimiz başқа-баşқа болған bilen hemmimizni bir ҳуда yaratқан. Hemmimiz оһшаş adem. Қеріlimiz éyтіdіған rivayetlerge қариганда, biz Моңғullar bilen Uygurlar қедимdin tartipla қеріндаşларdek inақ öтүptikenmiz. Çiñgizhanniñ ordisida birmunçe Uygur emeldarlar болғанiken. Çiñgizhan öziniñ bir қizini Uygur padişahқа ҳаnişлікқа бериptiken. Biz ikkimiz aka-ıkidekla bolup қалдуқ. Eger toғra tapsañ, siñlim Börteni... he, umu séni yağşı köridiken. (85)

Ҳociniyaz чөчүp ketti. Bir tal örүlgen uzun чéчидiki күмүш теңгилerni шарақлитip гемкин yүridіған Börteniñ bezi-bezide uniñға қарap mulayim күлүp қoyушiniñ сеvebini emdi чүшendi-de, көzлirini Érdénbattin қачurup, ҳiyalға чөmdi.

<<Allahuekber, sir yoşurdum dep, bularni aldap қoyuptimen-de, meniñ kimlikimni bilsidi, mundaқ oylarға kelmigen bolurmidikin! Emdi néme dégülük? Maña оһшаş bir musapirға bunçilik еқide бағlimiқи asasmu? Tova, dunyada eceb yağşı ademlermu bar-he? Қаригuni көzidin ayriған ҳуда hasisidin ayrilmaptu, dep Dörbilcindiki Torpaқ Sali, Çipar Aşқar, lagérdiki héliқи Ҳоҳul Grigori, moysipit Vélibay... Bu Érdénbatçu téhi... tova, özi yat dindiki bir taipe turup, öz қevmidiki шunче döletmen layiқlarniñ heчқaysisini yaratmay, başқа dindiki musapir yigitke көñül берivatқан бөрte наçинчу! Bu Қазақ, bu Orus, bu Қалмақ dégen геpler ademniñ yağşı-yamanliқиға tamға болalmaydiken, cumu! Uni dése қанҳor Шameһsut bilen Haşir Teyci, héliқи Seyпуñ Tohti bilen Ségizhan dégen yүzi қара lomodilar biz bilen bir yurt, bir millet, bir din қerindaş emesmidi? Aһir némilerni қilmidi-he, tova! Özi Қалмақ bolsimu, yağşı күnniñ yaminida бешimға panah болup, emdi téhi meni özige қerindaş қilivalмақçi болuvatқан bu ademdin sir yoşurup yүрsem қандақ болidu?!>>

U ene шу ҳiyallar bilen Érdénbatniñ қolini mehkem tutup turup, uniñdin epu soridi ve öziniñ(86) pütүн ehvalini yipidin-yiñnisigiçe sözlep берip, аһirda mundaқ dédi:

-Emdi uққansen, aka, men қаққунлуқта yүрген bir adem. Теқdir meni yine meni koylarға salidu, bilmeymen. Қазара yağşı күnniñ yamini кélip қалса yaki men Қumulға кéтер болup қалсам, биçare Бөрte Наçинға uғal болup қалmisunn dep

korqimen. Bolmisa, Börte Naçindek cuganniñ cüpti bolup, séniñdek bir ademniñ yuğqini bolup qalsam, béşimğa dölet kuşı kongandek bolatti.

Érdénbat gañzisini sorap olturup mundaq dédi:

-Éytqanliriñ heq gep. Biraq bu yerlerde séniñ kimlikiñni bilidigan başqa kişi yok. İzdep yürgenlermu emdi séni tonuyalmaydu. Buniñdin hatircem bolsañ bolidu. Emma Şamehsut Vañ hayat bolsa, sen qandaq kilip Qumulğa baralaysen, obdanraq oylap baq.

-Düşminiñniñ ölümünü tiligiçe, özüñniñ ömrünü tile deptiken, -dédi Hociniyaz, -yene bizde ümitsiz şeytan dégen maqalmu bar. Bir kün kélur, mañimu yol éçilur. Qumulğa bériplivalsam, Tömür akamlarınıñ öçünü almay qoymaymen.

-Tömür Hılpe bilen qilgan işiñlarnı yene qilimen demsen? Añgiçe Şamehsut ölüp ketsiçu?

-Şamehsut bilen teñ Vañliq zulüm tügep, puqrağa yaqşilik işlar bolidigan bolsa meyli, bolmisa, bu niyitimdin yanmayen. Yene bir iş başlaymen.

-Yaqşi, men bugün séni başkidin tonudum ukam, -dédi Érdénbat, -er yigit muşundaq boluş kérek (87) gépiñge qariganda, Qumuldiki puqralar bizdinmu yamanraq künde iken. Öz élige köyünmigen ademni adem dégili bolmaydu, Muhemmet Peygembiriñlarnıñ rohi silerge medet bolsun. Men saña putlikaşañ bolmaymen. Bu yerde qaçangiče tursañ, kigiz öyümniñ işiki her zaman saña oçuq.

Dégendekla, şu söhbettin kéyin Érdénbat Hociniyaz Palvanni téhimu hürmetleydigan bolup qaldi. Uniñ amanliqini qogdaşni öziniñ bir vicdani burçi dep hés qilatti. Hociniyaz Palvanniñ ve öziniñ ov mehsulatlirini satqili bazarğa kirgendimu Börte Naçingä uniñdin obdan hever élip turuşni tapilap qoyup, özi mumkinqeder tézrek kaytip çikişka tirişatti.

4

Şundaq kilip, yene ikki yıl ötüp ketti. Bir küni yaz quyaşi ahirki nurlirini apaq bulutlarnıñ meñzide qaldurup, öz yatığığa cünep kétivatqan bir çağda, Érdénbatniñ yoğan sériq iti kattiq kavap ketti. Érdénbat toptoğra öz öyige qarap kélivatqan uç

atlıkni körüp, sel çöçüdi. Çünki özige tonuş malçı yigit Orağay héççaçan körüp baqmığan ikki yat kişini başlap kélivatatti. Ularnıñ çiray-şekli ve kiyim-kéçikidin yaça yurtluğ Uyğurlar ikenliki bilinip turatti. Toruğ at mingini öçke saçal, oruğ adem bolup, qara at mingini Qalmağ yüzlük kekisaçal doğılap kişi idi. Érdénbat itini tosüp turğanda, malçı orağay (88) attin çüşmey turupla <<sizge méhman başlap keldim>> dédi. Méhmanlar attin çüşüp, Érdénbatqa oçuğ çiray bilen Moñğulçe tezim kıldı. Érdénbatmu tezim bilen cavab qayturup, néme déyişini bilmey turğanda, malçı Orağay bu kişilerniñ yırağ bir yurttin Utbulakqa kélip, Érdénbatniñ öyini izdep yürgenlikini, yolda tasadipen uçaşıp kélip, bu yerge başlap kelgenlikini éytti ve öziniñ aldiraş işi barlıqini eskertip, kelgen yoli bilen arqıga yandı.

-Burader, -dédi öçke saçal oruğ kişi, -biz İshaqniñ tuğkanliri bolimiz, uni bortalada dep añlap ikki aydin béri izde-izde bu yerge kelduğ. Méniñ étim İsmañ, mavu ademniñ éti Kösüy Niyaz.

İşikniñ yoçukidin hemmini körüp turğan Hociniyaz öydin oğtek étilip çıktıde, titrigen avaz bilen <<keldiñlarmu kiçik dada!?!>> dégen péti Kösüy Niyazniñ boynıga ésildi. Kösüy Niyaz <<ğudağa miñ ketle şükri, balam, anam-ésen körüştük. Ünüñni añlimisam, özüñni tonuyalmay qalurkenmen, tova>> dep uni bağıra basti. Bu adem Hociniyazniñ ata cemet tağisi idi. İsmañ dégen héliki kekisaçal oruğ kişi bolsa, Toqsun hakimi Qurban Niyaz şenniñ yékinliridin bolup, Kösüy Niyazğa hemrah bolup kelgenidi.

Méhmanlar qara çirağ yoruğida çay içişip olturğanda, Érdénbat bir séميز qozini işik tüvige ekilip, <<kéni inim, buni öz qoluñ bilen soy, men soysam...>> dep, Hociniyazğa qarap küldi. (89)

Ular Érdénbatqa méhman bolup olturup, yérim kéçigiçe hal-muñ kilişti. Kösüy Niyazniñ éytişiçe Qurban Niyaz şen héliki Toqsunluğ hacılardin Hociniyazniñ hétini tapşuruvalğan haman, İsmañni öziniñ açisi Ayse appağ (yeni Hociniyazniñ apisi) niñ kéşiğa evetiptu. Bu çağlarda Hociniyazniñ dadisi İminniyaz zindanda allıçaçan qaza tapқанiken. Oğliniñ derdide qan yığlap, bir tere, bir ustihān bolup kalğan Ayse appağ derhal şeherge kirip, helk içinde eñ yukiri abroyğa ige bolğanliki üçün <<ağunluğum>> (yeni ağun oluğum) dep atalğan sedenşa elem ağunum bilen Hesēn bala haci, Şaehmet bay, İsmayil datu, Maağun (Huyru) qatarlıq yurt çoñliriğa

hal-erz éytip yíglaptu, ular Ayse appaǵniñ hal-erzini Şamehsut Vañniñ çoñ teycisi Yusup Begke yetküzüptu. Yusup teyci bu işka estayidil qarap, aǵunluǵum başlıq yurt çoñliri namidin Hociniyazniñ günahini tileş mezmunida Şamehsut Vañǵa bir parçe erz yézişka meslihet bériptu. Aǵunluǵum bu teklipe derhal koşuluptu ve biravni epu kılıp gunahidin ötmekniñ neķeder çoñ savab ikenliki toǵrisida <<kuran>> , <<hedis>> ve islam danişmenliriniñ nurgunlıǵan eserliridin neķil keltürüp, balaǵet hem pasahette nahayiti tesirlik bir erzname yézip, Yusup Teycige bériptu.

Yusup Teyciniñ Hociniyaz Palvan mesilide mundaķ estayidil boluşı tasadipiy emes idi. Civekkine kelgen keksaķal, қаңсарлық, ақ сүзүк yüzidiki inçike (90) қизил меңз томurliri aşkara körünüp turidıǵan bu қой көзлүк киши eslide beg evladi bolsimu, ata-anisidin kiçik çégidila yétim kélip, balilik çağlirida köp capa çekken, yigitlik devrimu yaķa yurtlarda, hetta Şamehsut Vañniñ Béyciñdiki menzilgahi <<hamigoen>> de mulazimlik bilen ötken. U, şu künlerde tuǵulup ösken yurtini séginip munu nezmini yazǵan:

Bu géiblik şehriniñ cennet mesellik baǵida,

Yürse ger bulbulǵa oǵsaş bergi gül yapraǵida.

Oǵsimas öz yurtıǵa, ketmes hiyaldin öz veten,

Öz diyarida eger bolsa kедem tupraǵida.

Yetse bir kün bu géribniñ dosti yaridin biri,

Yadi kilsun bu gérib kelmiş kiçiklik çağida.

Қалмисun meһpiy uniñ ismi yüsüptür Қumuli,

Közi yaş deryayi tuñguendur ① cudalik daǵida.

<<Tömür Hjelpe yégiliki>> din kéyin, u çoñ teyçilik mensipige érişken künlerdimu, sirtka çıkkanda, özidin bir derice töven bolğan Yunus Teyci yaki başka beglerge oħşaş koñguraqliri ciriñlap turidiğan heşimetlik mepige olturmay, ala tapan cede étiğa minip, tizginini boş tutқан halda, asta liñşip mañatti. At üstidimu adettiki çağlardikidek sel aldığa éñişip olturatti; uniñ huş huy-mulayimliki, kéyim-kécek, yürüş-yürüşidiki addiy-saddiliki, Vañ aldida

① Tuñguen- Béyciñdiki bir çoñ östeñniñ nami. (91)

heķ sözni éytişka cüretlik bolup, puķrağa nisbeten köyümçanlıķini körgen kişiler uni öz vaķtidiki Noşirvan Teycige oħşitatti. Derveķe, uniñ özimu Noşirvan Teycige oħşaş uluğ Pars mutepekkur şairi Şeyh Seid eserlirini қolidin çüşermeytti. U seltenetniñ uzun zaman höküm sürüşü yurtniñ cebir-zulumdin haliy, tinç-avatlıķi bilen helķ köñliniñ mayillikiğa bađlıķ, yurtniñ tinç-avatlıķi bilen helķ köñliniñ mayilliki bolsa, hökümdarlarniñ niyet-eķbali ve iş-emelge talıķ dep қaraytti. Şuniñ üçün, Hociniyaz Palvan mesilisiğimu ötmüşke salavat dep, uniñğa keçürüm қilinsa, buniñ bilen helķ köñlini ovlivalđili bolidu dep oylaytti. Yene bir tereptin, Hociniyaz Palvanğa oħşaş <<isyankar>> larniñ helķ içide erkin yürginidin, birer yip bilen ordığa bağlinip turuşini vañlıķ hakimiyiti üçün paydiliķ dep hésablaytti.

Şuniñ üçün, Yusup Teyci héliķi erznamini tapşuruvalđandin kéyin, etisi kündilik adet boyıķe etigenlik tezim üçün Şamehsutniñ hücrisiğa kirdi. Bu künlerde Şamehsut ömür şotisiniñ seksiniñçi baldıķığa қedem қoyup, paleç késelliki bilen orun tutup yétip қalđanidi. Pütün Қumul diyariğa ellik neççe yil dehşet sélip kelgen bu ademniñ béşida emdilikte ecel şerbiti қuyulđan camni қolida tutқан ezrailniñ қара sayisi her küni déğüdek neççe қétim egip turatti. Şamehsut bolsa, altun hal bérilgen neķişliķ keñ karivatta mamuķ körpilerge çöküp, nursız közlrini güllük (92) torusқа tikken halda, ün-tinsiz hıyal surup yatatti. Orda tévipi bilen ikki mahrem pegada қol қоşturup cim turatti. Yusup Teyci putiniñ uçida dessep, karivatқа yéķinlaşķanda, Şamehsutniñ bir néme dep piçirlavatқinini añlap қaldi-de, tévip bilen mehremni çıkıp kėtişke işaret қilip қoyup, Şamehsutniñ gépige қulaқ saldi. Şamehsut қаçандur bir zamanlarda қeri teycisi Noşirvandin añlap, kéyinçe özi bina қıldurđan çoñ medrisniñ

témiga nil reñ bilen <<hetti parsi>> nusħisida yazdurgan bir ğezelniñ birinçi béytini duduklap okumakta idi:

<<Cahan cam külli ziy canğa, ecel meydur, pelek saķı,

ve lékin qalğusidur qılsa ğeyran ta ebed yaķı>>

Yusup Teyci uniñ néme démekçi boluvatqainini derhal çüşendi ve töven avaz bilen salam bérıp, ésenlik sorap ötkeç, teñdin tolisi aqırıp ketken saķilini siligan halda, Şameħsut Vañniñ béşiĝa éñişti. Öziniñ téviplik tecribisi bilen Şameħsutniñ çirayıĝa qarap, ehvalniñ yaħşi emeslikini baykıdi. Heķiketenmu pelek saķilik kılip, bu ademge ecel şarabini tutmakta idi. Emma u ebediy bakiy qalğudek néme yaħşilik kılalidi? Késilgen başlar, aqқан қанлар, derya-derya köz yaşlırida ĝerķ bolğan mesum canlarniñ çaqmaqtek güldürligen dadu peryadlırı... Huķuşlarĝa makan bolğan ğarabilerdin añlinivatқан ahu piĝanlar... ene şularniñ bedilige toplanğan taĝ-taĝ altun, kümüş, ünçe, marcan, yaķutlar: ambarlarda çirip yatқан top-top ésil moy ve müñgizler; **(93)** taĝ-ciralarĝa patmay yatқан san-sanaksız pada ve yilķilar... bulardın néme payda? Şularniñ hemmisini yıĝkanda, ecel méyiniñ bir tamçisiĝa erzise kaşķi! Yene téhi islam étikadi boyıçe éytqanda, hemme ölükler tirilidiĝan mehşergahta haliy néme bolarkin? Belki şunçe oқuĝan namazlırı, sopi-işanlarĝa bergen ğetr-éhsanlırı, ğuda yolida kılğan nezir-niyazlırı bikarĝa ketmes. Biraķ muķeddes kitablarda: ğuda héçbir bendiniñ namiziĝa, ğeyr-éhsan ve nezir-çiriĝiĝa mohtac emes, mundaķ nersiler bilen ğudani aldıĝili yaki sétivalĝili bolmaydu, déyilgen emesmen?

-Ĝep kıliñ, -dédi Şameħsut nursız közlırini torusķa tikken péti.

-Ĝu...ş, Çiñĝañ ĝocam hezretleri, hazir oқuĝan misralar ehli danış tepekkurliriniñ ésil durdaniliridin misaldur. İnşaaalla, hezretlıridiki nurgun yaħşi peziletler baķiy qalğusi.

-Baķiy qalidiĝan yaħşi peziletleriniñ eñ evzili qaysi? –soridi Şameħsut.

-Ĥatire řériplirige melumdurki, -dédi Yusup Teyci, -hezretlirige oĥşaş tacidar zatlar üçün éytķanda, lutpu kerem ve epu peziliti hemmidin evzeldur. Bu ésil pezilet sahibi bolģan kiři hetta dūřmenlirinimu özige betehķik dost kılalaydu, yeni mesilen...

řameĥsut Yusup Teyciniń gépide bir mene barlıķını sézip, derhal uniń kőzige karidi ve <<néme démekçi bolisiz?>> dédi. Yusup Teyci gepni <<Tömür Ĥelpe yéģi (94) liki>> din bařlap, birmunçe egitmilerdin kéyin, Ĥociniyaz dégen isimni nahayiti éhtiyatčanlık bilen tilģa aldi ve bu ademniń <<öz gunahidin qorķup>> yaķa yurtlarda on beř yil sergerdan bolup yürgenlikini, emdilikte bolsa, anisi Ayse Appakniń aĥunluęum bařlık yurt çońlirięa yiglap kelgenlikini ve ularniń <<uluę Ĥińgań ģocam>> din uniń gunahini tilep erz sunęanlıķını éytip ötker <<néme derkin>> dégendek kılıp, cim turuvaldi.

-U téĥi tirikmiken? –dédi řameĥsut sel ciddiylisip.

-Ĥu...ř, ģocam, rizķi tūģimes, bende ölmes dep, bumu allaniń iradisi bolsa kérek, -dédi Teyci gepni kıřka kılıp.

Öyniń içini ģoristan cimcitliķi basti. Peķet řameĥsutniń éģir-éģir nepes élivatķanlıķi añlinip turatti. Yusup Teyci <<iřni buzup qoydummu-néme?>> dep oylap ensireřke bařlidi. Yürikiniń ģüpüldep sosokuvatķini özige añlinivatķandek kılatti.

-Bu iřķa aĥunluęummu arilişiptimu? –dédi řameĥsut sel yumşığandek bir kıyapette.

-Ĥu...ř, ģocam, aĥunluęum başlık...

-Ĥéni oķuń!

řunińdin kéyin, Yusup Teyci bir az tétikliřip, héliķi erznamini asta, emma tesirlik kılıp oķuřķa kiriřti.

-Siz ķandaķ meslihet bérisez? –soridi řameĥsut (95) erz oķulup bolģandin kéyin.

-Alla subhana ve taala ömürlirini uzun, döletlirini puzun qılğay, -dédi Yusup Teyci, -péqir qulliridin meslihet sorisila, aqunluğum éytkandek, canabiy Alla gunahkar bendilirige gupururéhimdur. Hazretliri üçünmu epu ve keremdin uluğraq pezilet bolmas. Biz Hociniyazni epu qılmaqlik bilen miñliğan-tümenligen kişilerniñ köñli hezretlirige mayil bolup, şan-şöhretliri téhimu aşqusi. Uniñ üstige, méniñ gunahimdin ötsile, şunimu izhar eyligüm kélidurki, Hociniyaz Qumul diyarida dañki çikqan mergen. Özi yüreklik adem imiş. Mubada u rasttinla tova qılğan bolsa, qesem içürüp, orda hizmitige salsaq, alahazek qiyas, tağda yürgen yirtquç yolvasni qolğa ögitip, qaşqan tötidigan öy muşuki qilivalgili bolurmikin deymen.

Öyniñ içini yene cimcitlik basti.

-U hazir nediken? –soridi Şamehsut.

Yusup Teyci uniñ téhiçe Qumulğa kélelmey, İli taqliriniñ biride yoşurunup yürgenlikini éytti.

-Undaq bolsa, -dédi Şamehsut, -şeherdin aqunluğum, Hesen bala Haci, Şaehmet bay, İsmayil Datu, tağdin Abduniyaz Mirab başliq yurt çoñliri kəpil bolğay; Hociniyazniñ apisi Ayse Appaqni ordiğa ekeliş, görüğe tutup turuñ; emma Hociniyazniñ özi méniñ közümge körüngüçi bolmiğay!

-H...ş, -dep saqilini silap qoydi Yusup Teyci, işniñ mundaq asan pütkinige quşal bolup. (96)

-Ürümçidinçu, gep-söz barmu? –soridi Şamehsut.

-Ötken qétimqidin başqa héçbir yéni gep yok.

Bu qeri tülke bökümge cigde sep qoyup. Közümiñ yumulişini kütüp turamdu –néme? Evetken sovğa-salamlirimiz azliq qildimuya?

-Yoksu gocam, uzun yillar cuqlangan beriketlik heziniliridiki dunya-depniniñ töttin bir qismi uniñ yançukığa çüşüp ketti. Buni az dégili bolmas!

Bu gepler Yañ Ziñşin üstide boluvatatti. Şamehsut etiyazda orun tutup yétip qalğandin buyan, öz ornığa oqli Nezerni Qumul vañi dep cakarlaş toğrisida Yañ

Ziňşiniğa nurgun sovğa-salamlar bilen mehsus elçi evetkenidi. Çünki Mançu hanlıkidin keyin uni kollap kelgen Yüen Şikeymu allakaçan u dunyağa seper kılıp, emdi héçkandaq yölençisi qalmıgan ve bu künlerde militaristlarniñ içki uruşliri tüpeyli, memliket boysiçe birer merkeziy hökümetmu mevcut emes idi. Hemmidin muhimi eger içki ölkilerdiki inqilabiy küçlerniñ militaristlarğa qarşı élip bérivatqan şimalğa yürüş uruşı gelibe kılıp, memlikette birlikke kelgen cumhuriyet hökümiti kurulup qalsa, Qumul vañlıqiniñ mevcut bolup turuşı mumkin bolmay qalatti. Şamehsut ene şularni tehmimen bolsimu çüşinidigan bolğaçaqa, pütün ümidini öziñiñ birdinbir himayıçisi bolgan Yañ Ziňşingä bağlap, cahanniñ tinçlikida uniñğa oğlı Nezerni Qumul vañi dep resmiy étrap kılduruvéliš koyığa çüşkenidi. (97) Yañ Ziňşin bolsa, veziyetni uniñdinmu yahşırak çüşinip, Qumuldek muhim stratégiyilik ehmiyetke ige zéminniñ bivasite öz hökümranlıqida bolmıganlıqığa içi puşup yürgeçke, Şamehsuttin kandaq kılıp qutuluşniñ koyida idi. Bolupmu içki ölkilerdiki qalaymıqançılıqniñ Şincañğa yétip kélişidin saqliniş üçün, köprek esker turğuzuş pilanığa Qumul vañlıqiniñ <<tarhan casaklıq>> tüzümi ① putlikaşañ boluvatqaçaqa, huddi yukirida Şamehsut éytqandek, Yañ Ziňşin uniñ <<köziniñ burunraq yumuluşı>>ni tekezzalik bilen kütüp turatti. Şuña u Şamehsut evetken elçiniñ burutiğa çalma tizip, <<asman hudasi Şamehsut çin vañniñ ömrini uzun kılğay, emma közümniñ oçukida oğlumniñ vañlıq tehtige olturğinini körey dese, bumu boldıgan gep. Men derhal bu işniñ amalini kılay, bir az sevr kılıp tursun>> dep, uni yolğa saldi.

Şamehsut Yusup Teyciniñ bayıki gépini añlıgandin keyin, Yañ Ziňşindin ağırinişini davam kılıp mundaq dédi:

---

① Bu tüzüm boyıçe. Qumulniñ yerlik helki vañniñ <<kuli>>. Yer-zeminlar vañniñ ata miras yeri hésablinip, ordiniñ neççe on miñ moluq yerini déhkanlar heksiz térip, pütün mehsulatni orda sañliriğa tapşuratti. Hökümet sañliriğa gelle-paraq quymatti. Şundaq bolğaçaqa, Qumulda nurgun esker turğuzuşqa togra kelse, ularniñ teminati bir mesile idi. Bu yerde ene şu nuқта közde tutulğan. (98)

-Men bilimen, emdi uniñğa meniñ kérikim qalmidi. Yañ Cañcuñ şeytannimu derya boyığa apirip ağızini suğa tegküzmestin yandurup kéliđigan qeri tülke. Emma

yégen égz uyilıptu dégen gep bar. Hızinemniñ yérimi ketsimu meyli, Nezerni méniñ ornumğa vañ dep cakarlaydıgan guñsi, ①tarqatmisa bolmaydu. Ürümçige yene adem mañguzayli, öziñiz çıqip kélemsizya? Yağ, bolmaydu. Siz yénimdin ketmey turuñ, başka birini mañguzuñ.

-Hu...ş, göcam, unimu qılarmız. Emma özimizgimu puhta bolsaqmikin deymen. Bilikiñ tom bolsa, düşminiñ salamğa geptu dégen gep bar. Bizmu bir-ikki yüz palganni cabdup, her éhtimalğa qarşı özimizni puhtılap qoysaqmikin, témi égz bağçığa kantu ② kirelmeydu emesmu?

-Hazir ordida qançe palgan bar? –soridi Şamehsut.

-Elliktin aşmaydu yene birer yüz palgan yığip, he, rast, héliki Hóciniyaz Palvannimu ekilip, yaramlıkrağ birini palgan béşi qilip qoysaqmikin deymen. Koral-yariğimiz yétip aşkudek bar, -dédi Yusup Teyci sel éhtiyat bilen.

Şamehsut <<Hóciniyaz>> dégen isimni añlap, yene tatritip ketti. Birdem cimliktin kéyin, yüzini tam terepke

---

①hökümet teripidin çıqirilidıgan resmıy hüccet démekçi.

② kantu-oğri. (99)

örüp mundağ dédi:

-Néme qiliñiz qiliñ. Emma héliki Hóciniyaz dégenge kösüyniñ uçinimu tutquzğuçi bolmañ!

Şuniñdin kéyin, Yusup Teyci Ayse appağni çakirtip kélip, Şamehsutniñ Hóciniyazni keçürüm qılğanlıki toğrisidiki resmıy yarlıqni uniñ qolığa tutquzdi ve Hóciniyazğa képil bolğan ağunluğum başlıq yurt çoñliridinmu şu künıla tilhet aldi. Yuqirida éytilğan Közüy Niyaz bu yarlıqni élip, Bortalaga méñip bolğuçe Hóciniyazniñ keçürüm qilinganlıki toğrisidiki gep çoñ veqe süpitide pütün Kumul diyariğa pürketkenidi.

-Érdénbat aka, hemme gepni uқтаў, emdi bu işқа sen қандақ meslihet bérisen? –dédi Ҳociniyaz Palvan etigenlik чай вақтида.

-Siler musulmanlarda teқdirsiz қил tevrimes dégen gep bar. Шундақ emesmu? Buniñ hemmisi һуданиñ iradisi. Tevekkül қилиp bargın, ukam! Қéri anañniñ uvaliға қалма, –dédi Érdénbat Ҳociniyaz Palvanniñ murisige қolini қoyup, andin vezmin bir ahañда mundaқ деп қошумче қилди:

-Саña deydiғиним, özüñge her zaman pehes bol ukam. Padişah dégen birnémilerniñ gépiге işinip ketkili bolmaydu. Төмүр һelpiniñ ақивитини ésiñdin чиқарма! Padişahlar lavuldap yénip турған otқа oһşaydu. Yıraқрақ tutup issinsañ bir gep, bek yéқin bérivalsañ bir yériñni köydürüp қoyidu.

-Rehmet aka, méni öz қérindişiñdek көрүp, yaһşi (100) күnniñ yaminida béşimni silidiñ, séniñ қилған yaһşilikiñni hergiz untumaymen, –dédi Ҳociniyaz Palvan közige yaş élip.

Érdénbat ün-tinsiz sirtқа қарap mañdi. Ҳociniyaz bilen Көsүy Niyazlarmu sel heyran bolup, orunliridin turuşti. Шu arida Érdénbatniñ Ҳociniyazni қиққарған avazi аñlandi.

Börte Naқin éger-cabduқлуқ bir қаригir atni tutup işik aldida turatti. Érdénbatniñ қolida өз yénidin ayrimaydiған Moñgul қамçиси^① tutuқлуқ idi.

-Bu bizniñ saña yolluқimiz bolsun, –dédi Érdénbat, atniñ қulvuri bilen һéliқи қамçини Ҳociniyazniñ қolиға tutқuzup, –қaza yétip at birer néme bolup ketsimu meyli, lékin mavu қамçини méniñ ornumda көрүp, белиñdin ayrima.

Hociniyaz қамçини derhal bélige қисip Érdénbatni қуқақлиди. Her ikkisiniñ kirpikliridiki yaş tamçiliri bahar қuyaşиниñ etigenlik nurida gül bergidiki şebnem daniçiliridek parkirap turatti. Börte Naқin bolsa,

---

①Bu һil Moñgul қамçиси uçiға қoynиñ mayиқidek қоғушun қошup, қеyiştin alte қирлиқ қилиp öрүлиди. Uniñ tévilһidin қilingan sépi özidin ikki-üç hesse қисқа (yeni çoñ bir гериç) болиди. Sap қилиnidиған tévilға bir tal yilan bilen қошup, tuzлуқ суға ottuz туққuz күn қилap қoyulиди. Neticide, bir az égilуқан halға kirip, asan sunmaydiған

bolidu. Moñgullar mundaq kama bilen bore oltireleydu. Suna bu hil kama etibarlik sanilidu.

(101) meñzige ekip çüshvatkan yaş tamçilirini tuymay, hoşsiz kişidek ketip kalğanidi. Hociniyaz Mekke teverruki bolğan bir tal altun üzükni çimçilak kolidin çikirip Erdenbatka qaridi, Erdenbat <<boptu, kerindaşliqların hatirisi bolup kalsun>> dep külümsiridi. Hociniyaz üzükni Börte Naçiniñ kolıga selip koydi.

5

-Mana Erdenbatniñ yadnamisi helimu yenida, -dedi Hociniyaz Haci keñ tasma belbegiqa kisturup koyulğan kamani söhbetdaşlırına körsitip.

Kısa saplık Moñgul kamçisi koldin kolga otuvatkada, <<bu yadname Moñgul helki bilen Uyğur helkiniñ dostluk belgisi iken>> dedi Burhan Şehidi mehmanlarqa çay koyup oturup.

-Bortalada Erdenbat bilen hoşlaşkandin keyin yene keyerlerde boldiñiz? -dedi Heyder Ependi haciniñ sergüzeştisige kızikip.

Hociniyaz Haci Bortaladin Toksunğa, andin Kumulga berip, keri anisi bilen körüşüvalğandin keyin Yusup Teycige salam berişke kirgenlikini, andin Yusup Teyciniñ deviti bilen vañ ordisiniñ <<palğan beşi>> bolğanlıkını, behtke yarişa, Şamehsut egir kesel bolğanlıkı için uniñ bilen uçaşmıganlıkını hekaye kilip berdi.

-Hazırçu, Ciñ Şurén Nezerniñ vañ boluşıqa (102) koşulidıgandek turamdu? – soridi Tahir Beg turupkini sorap oturup.

-Buni bilmidim, Yusup Teyci öziniñ tuñçisini egeştürüvelip, künde yamulga katrigini katrigan. Maña gep kilgudek burcisimu yok. Emmaze, eptunkeş Nezer vañ bolup kalsa, Kumul helkiniñ beşiqa tehimu zor bala yağıdu, u çağda...

-He, u çağda, yene bir yéğilik qopturimiz désile, şundaq emesmu? –dep küldi Mehsut Muhiti, haciniñ gèpini bölüp.

-Elvette, böridin qutulup yolvaska tutulsaq bolmas, -dédi hacim. Andin <<Nezerni yolvaska oşatqinim sel bolmay qaldi, uni lalma it désem toğra bolur>> dep külümsiridi.

-Emma, hacim rast gèpni qılay, köñliñizge kelmisun. Siz şu lalma itniñ uçısi bolğan vañ ordisiniñ hizmitige kirip, huddi qolıga ögitilgen qaplanga oşışip qaldiñiz, emdi öy qaplinidin némini kütkili bolidu? –dédi Heyder ependi meshire arilaş teleppuz bilen.

Uniñ <<öy qaplini>> dégen gèpi hacimniñ köñlige kattıq tegdi çégsi, u ornidin des qopup, yoğan muştumi bilen üstelge birni urdi-de, <<néme işlarni qilidikin! Bizde <özününi er çağlısañ, özgini şir çağla> dégen gèp bar>> dep öydin ittik çıqip ketti. **(103)**

<<hey-y-y, yaman qildiñiz ependim>> dégen péti Mehsut Muhitimu aldıraş sirtka mañdı. Biraq haciniñ sayisimu körünmeytti.

Mehsut muhitimu qayıtip kirgendin kéyin, Heyder ependi mundaq dédi:

-Pahi micezi némidégen çus adem bu? Tömür Hèlpige zadi oşşaşmaydiken.

-Oşşaşmıgini yahşı, -dep külüp qoydi Tahir Beg. **(104)**

TÖTİNÇİ BAB

KÜŞENDE

Düşmenliktin emes, çayanniñ cêkışı,

Şundaqtur tebiiti, péili-ħahişi.

-Şeyh Sedi

1

1903_yil, yaz beşi, gugum çüşey dep qalğan çağ...

Aq şilepisini közige cökürüvalğan égiz boyluq bir kişi Béyciñ şehiriniñ şerkiy cenubidiki tar bir koçığa kirip keldi. Navat reñ çüçünçidin tikilgen aldi oçuq yektiki bilen kañsarlıq burni astidiki koyuq kayrilma buruti uniñ Béyciñlik emeslikini körsitip turatti. Şuniñ üçün bolsa kérek, yoluçılar uniñğa ecebliniş bilen qarışip koyatti. Biraq u kişi héç temtirimestin kélip, kül reñ tamliq kötürme hoyliniñ qiya oçuq turğan qara dervazisidin ħatircem içkiri kirdi. Yoğan-yoğan çasa ħişlar yéyitilğan sozunçaq hoyliniñ ikki qasniqidiki öylerniñ işikliride népiz çig perdiler yérim kayriqlik turatti. U öylerniñ beziliridin er-ayallarniñ hayasiz külkiliri, **(105)** beziliridin muñluq gicek navasiğa cor qilingan ayalçe naħşa sadaliri añlinip turatti; bezi öylerniñ içi cimcit idi.

Ottura yaşliq bir ayalniñ <<hay ħénim qızlar, méħmanniñ aldığa çikiñlar>> dégen çirķiraq avazi bilen héliki cimcit öylerdin reñgareñ şayi libaslarğa pürkengen birneççe ayal çikişip turluk nazu kereşmiler bilen méħmanni orivélişti. Ularniñ yüz-közidin upa-eñlik tökülüp turatti. Méħman şilepisi bilen yüz-közini yelpün turup, ularni açközlük bilen nezeridin ötküzüvatqanda, hoyliniñ tör teripidiki péşayvanlıq öyidin civekkine bir momay çikişip, méħmanniñ qeşiğa yorgılap keldi ve tebessum bilen Beyciñ teleppuzida mundaq dedi:

-Merhaba begzadem, merhab! Silini buyaqlarğa qaysi şamal uçurup keldi? Biz tereplerge qedemliri yetmigenige beş yıl boldi çégi.

Méhman qollirini cüplep momayğa hürmet bildürdi ve öziniñ Beyciñ şehirige téhi yékindila kelgenlikini éytip, uniñdin qedinaslarçe ehval soridi. Momay héliki ayallarni qol işariti bilen tarqitivétip, méhmanni tördiki öyge tekliq kildi:

-Huş bégim, iltipat kılsila, herqaysiliridek begzadilerge saqlavatqan bir gülüm bar. Yene kélip, bu gül siliniñ yurtliri Şincañ Qeşker gülşenidin kélip qalğan acayip huş puraqlıq kızilgül désile! **(106)**

-Rastma? Bu kıziq gep ikengü! Qeşker gülşeniniñ kızilgülü bu yerge qandaq kélip qalğandu, -dep kıziqsindi méhman, momayniñ yénida kétivétip. Heqiketde bolsa momayniñ bu geplirige zadila işengüsi kelmey, qaçqaq kılivatsa kérek dep oylatti.

Bu kışi Şamehsutniñ ikkinçi dericilik tuñçisi Añunbeg idi. U orda begliridin biriniñ oğli bolup, atisi uni emeldar kıliş niyitide şotañda oqutqan ve çoñ bolğandin kéyin, ordiniñ tuñçilikığa ulaşturup qoyğan. Emdilikte bolsa bara-bara közge körünüp, Şamehsut vañ Mancu Hanni ziyaret kılişqa mañğanda, Beyciñğa bille baridiğan dericige yetkenidi. Hemmidin kıziqi şuki, u üç balıga ata bolğan kışi bolup turuqluq, her kétim Béyciñğa kelse, oğrilikçe oyun-tamaşa kılişni qoldin bermeytti. Bügünmu Şamehsut vañniñ Teyci beg ve baş tuñçi bilen keçlik ziyapetke ketkenlikidin paydilinip, bu hoyliğa köñül açqili kelgenidi.

Momay uni başlap tördiki öyniñ işikige yétip kéle-kelmeyla, kötüreñgü avaz bilen:

-Ayıñ, ayıñ, méhmanniñ aldiğa çıkiñ, qaraña kim keldi? –dédi.

İşik perdisi kötürüldi, bayıki ayallardinmu obdanraq kıyingen, guñçebor bir çokan çıqip, méhmanğa tezim kılmaqçi boldiyu, Añunbegni körüp huddi hoşini yoqitip qoyğandek turup qaldi. Añunbegmu ün-tinsiz kétip qalğanidi. Bir azdin kéyin:

-Esselam bégim, huş geptila, -dédi çokan sap **(107)** Qeşker teleppuzida, ikki qolini köksige qoyup. Uniñ şehla közlriride birdinla yaş egip ketti.

Huş hénim, özlemu obdan turamdila, -dédi Añunbeg biraz tétiklişip.

-Kandağ bégim, rastmiken? Men silige kaçan yalğan éytқан! Silerçe gep kilişnimu untup qalmaptu mana, hi-hi-hi, keni yürüşsile, öyge kirip parañlişinlar, - dédi momay işik perdisini kötürüp. Andin héliki çoqanğa qarap, <<keni kızım çirağni burunraq yéxivéteyli>> dédi.

Bir cüp yoğan kızıl şam addiy, lékin retlik yığışturulğan öyniñ içini yopyoruk kilivetti. Añunbeg kızıl sirlanğan çasa üstel yénidiki yölençüklük orundıqça olturup çokandin közini üzmeitti. Çokan Añunbegke tamaka tutup sereñge çaqtı. Uniñ inçike barmaqliridiki altun üzükler bilen bilekliridiki altun bilezükler şam yoruqıda közni çaqnıtıp turatti.

-Konup qalarla? –dédi momay qaş-közini oynıtıp.

-Öz meylice bolsa, -dédi Añunbeg, birneççe kécilerni muşu öyde ötküzettim. Emmaze, bugün qonalmaymen. Tün nisbidin burun ketmisem bolmaydu.

-Andağ bolsa, men çıqip patraq harağ-şarap teyyarlitay, obdanraq köñül éçivalila –dédi momay işik terepke burulup.

-Özle kim bolidila, kandağ kılıp bu yerlerge (108) kélip qaldila? –soridi Añunbeg çokanniñ apaq qollirini alqiniğa élip.

Çokan birdinla ün sélip yığlap, özini Añunbegniñ kuçığığa attı. Huddi yamğurdek töküvatқан issik köz yaşliri Añunbegniñ tomurlirida lavuldatқан şevaniy otni öçürüvatқandek uni pütünley boşasturuvetti. Emdi uniñ yürükini goya kızıq tonurğa su sépilgende çıqivatқан horğa oñşaş tumanlıq bir hil hissiyet qaplivalğanidi.

Momay bir petnusta soğuk zakuskilar bilen harağ-şarab kötürüp kirgende, Añunbeg béşini töven sélip, bu <<Keşker gülşenidin kélip qalğan kızılgül>>niñ sergüzeştlerini diqqet bilen añlap bolturatti.

Bu çokan Maralbéşilik Hoşur Mirab dégen kişiniñ kızi Cinestihan idi. Hoşur Mirab birneççe pezilet körgegen bolsimu, turup ƙalƙını şı birla kız idi. U bir tereptin, bu kıziniñ eƙillik hem çiraylılıƙıƙıƙa ƙarap söyünse, yene bir tereptin. <<Kız bala dégen miñ ƙılƙan bilen yatniñ kişisi, izimni básip çirigimni yaƙıdıƙan oƘul perzent körmey ötdiƙan oħşaymen>> dep hesret çéketti. Çaç-saƙalliri aƙırıp, çışliri sarƙıyışƙa başlıƙanséri, bu ğem-ƙayƘu uniñ yürükini amburdek kişip tolimu biaram ƙılati. Şuña u mirablıƙinimu taşlap, köprek vaƙtini ƙérilar bilen mesçit- (109) ģanıƙalarda ötküzidiƙan bolup ƙalƙanıdi.

Künlerniñ biride Hoşur Mirab bamdat namizidin yénip, öyge kétivatƙanda, yol yaƙısidiki üçme tüvidin <<ıge, iñe>> dégen avazni añlıƙandek boldi, ittik bérip ƙarividi, yéñi tuƘulƘan bir buvaƙ yögek içide tépirlap yıƙlavatatti. Néme ƙılışını bilmey, etrapƙa birdem alaƙzade bolup ƙarap turdi-de, aħır yögekni yéşip balıƘa ƙaridi. Uniñ oƘul bala ikenlikini bilip, derhal balini mehkem orap ƙolıƘa aldı. <<tova, -dédi u, -tiliseñ taparsen dégen şı oħşaydu, boptu, bumu ģudaniñ maña bergini...>>

Şuniñdin kéyin, Hoşur Mirab bu balıƘa <<Yolvas>> dep at ƙoyƘuzup, uni öziniñ balisi ƙılıvaldı. On üç yaşlarƘa kirip ƙalƘan Cinestimü öziƘe bir uka tépilir ƙalƘınıƘa ģuşal idi.

Biraƙ Cinestiħanniñ ģoşallıƘı uzunƘa barmidi. U on beşke toşa-toşalmayla, her tereptin elçiler kélişke başlıdi. Adettiki kişiler uni kéliñlikke soratsa, ƙamçisidin ƙan témip turidiƘan Hélim Şañoƙo ƙıçik ģotunluƘƘa soritip, Hoşur Mirabniñ beşini aylanduruvetti. Hoşur Mirab, bolupmu uniñ ayali yalƘuz kızini ƙıçik ģotunluƘƘa bérip, kündeşlik otida ada ƙılivétişke zadila razi bolmaytti; adettiki kişilerge maƘul dey dése, Hélim Şañoƙoniñ çışıƘa tégip ƙoyarmizmikin dep ensireytti. Şuña elçilerniñ hemmisige <<ƙızimiz téhi ƙıçik, hazırçe bir néme déyelmeymiz>> dep bir-ikki yılını ötküzüvetti. Hélim Şañoƙo bolsa, öz peylidin (110) yanmay <<Cinestini almisam Hélim dégen étimni yötkivétimen>> dep Hoşur Mirabni ƙorƘutuşƘa başlıdi.

Aħır, Hoşur Mirab öz ayali bilen keñişıp, yalƘuz kızini kündeşlik otida kül ƙılivetküçe, néme bolsa bolsun öz teñtuşıƘa bériş ƙararıƘa kélip, Barat İmam dégen kişiniñ oƘlı Suleyman ƘariyƘa maƘul boluşti. Biraƙ toy tereddutliri pütün, ete nikah oƘulidu dégen küni Suleyman Ƙariy el yatarƘa yéƙin bir aƘinisiniñ öyidin ƙaytıp

kétivatqanda, namelum kişiler teripidin boğuzlap taşlandı. Etisi neq meydanga toplanğan camaet ceset yénida topıǵa desilip yatqan bir çendazini körüp kélişti. Kimdur biri çendazini tonuvaldı. Bu héliim Şañyonıñ eñ yékin qolçomanklıridin Yasin Burutniñ çendazisi idi. Ehvaldin qarıǵanda, Sulayman qarıy qatıl bilen héli elişkan ve qatılniñ béliidin bu çendazisini üzüvalğan bolsa kérek. Barat İmam ene şu asaska binaen, bu işni Héliim Şañyodin körüp, ambal yamulıǵa erz berdi. Uzun yillardin buyan, Héliim Şañyonıñ zulmidin bizar bolğan yurt hëlqimu musibet igisiniñ teripini aldı. Héliim Şañyo ambalniñ aǵzını altun-kümüş bilen tuvaqlap, devani öz paydisiǵa buruvatqan künlerde Keşkerniñ valiyisi Şüy Dotey yurt işlerini közdin keçürüş üçün qılğan sepiride Maralbéşiǵa kélip qaldı. El-yurtniñ medet bérişi bilen Barat İmam Şüy Doteyge erz tutti. İş barganséri yoǵinidi. Biraq ambal Şüy Doteyniñ yurt işlerini közdin keçürüş bahaniside, çöntek toşkuzuşka kelgen (111) likke, uniñ üstige, hotuni bolup üç yıldın béri boytaq ikenlikini bilgeçke, bu iştin qorqup ketmidi. Eksişe, buni Şüy Doteyge yaşsilik boluşniñ obdan peyti dep oylap, Héliim Şañyoni çaqırtıp keldi-de, mundaq dep qorquttı:

-Şüy Doteyniñ bu işka ülgürüp kelgenlikini qarımamdıǵan, u qanunni kattıq icra qilidıǵan adem. Emdi bu işka men ara turalmaymen.

-Qandaq qilsam bolar? –dédi Şañyo yalvarğan ahañda ambalniñ közige qarap.

Ambal Mançuçe qoyulğan bir örüm çeciñi oynap, uyan-buyan méñişka başlıdi ve bir hazadin kéyin mundaq dedi:

-Silerde qolni kesmigüçe qan çıqmaydu, dégen maqal bar iken dep añlıdim, şundaqmu?

-Şundaq, şundaq!

-Andaq bolsa, obdanraq ademgerçilik qilip, Dotey canablıriniñ aldidin ötüp baqsak qandaq bolarkin. İş oñıǵa tartıp qalsa eceb emes.

Şu kéçisi, has bir hucrida ambal bilen Doteyniñ külkisi añlandı. Üstelde qatar turğan töt cüp yambu yoǵan mum şam yoruqida közni çaqnıtıp turatti.

-U qız şundaq çiraylıqmu? –sorıdi Dotey epyon ǵañzisini şorap yétip.

-Ete sorax vaktida kıznimu çağirtip kéley, körüp baqala, huddi asmandin çüşken periniñ özi.

-Andak bolsa, yaş ellikke ulışay dep qalğanda, **(112)** maña yehtu ametniñ mundaq koşlap kélişige sebevçi boluvatqiniñiz üçün, siz ambalğa erzigüdek rehmet éytsam bolgüdek, ha... ha... ha...

-İltipatlırığa heşqalla, canabliri...

Etisi çaşka vaktida sorax başlandı. Devagerler bilen eyibkarlar Doteyniñ aldığa keltürüldi. Cinestihanmu bu macırağa sevepçi bolğan kişi süpitide soraxqa hazir qilinip, yüzi oçuq halda dadisiniñ béşige ésilip cim turatti. Dotey sorax kilivétip, pat-patla uniñğa yer astidin qarap qoyatti.

-Boldi, sorax tügidi. Dotey Darin canabliri hökümni ete añlisun deydu, dep cakarlıdi yamul tuñçisi Tohti Beg.

Dégendekla etisi Şüy Dotey namidin: <<Hélim Şañyoni bu qatillik enzisige çetişka héçkandaq asas yoq, u yene Şañyoluqini qilverusun. Barat imamniñ oğli Sulayman qarığa uval boptu. Uniñ hékiqiy qatillirini izdep tépip, tégişlik cazasini bériş işi ambal yamuliğa tapşurulsun. Añgiçe puqralar yurtniñ tinçliqini saqlap öz tirikçiliki bilen meşgul bolsun>> dégen mezmunda höküm cakarlandı.

İkki kün ötkende, Hoşur Mirabniñ hoylisiğa ambalniñ yasidaq mepisi kirip keldi. Qara keçirniñ boynidiki zil konguraq pütün mehellige añlinip turatti. Hoşur Mirab néme veqe ikenlikini bilmey hoduşup qaldi. Çünkü bu héçqaçan bolup baqmığan iş idi. Tuñçi Tohti Beg Hoşur Mirabni mepige çikişka aldi **(113)**ritip turup, birmunçe geplerni qildi. Emma Hoşur Mirabniñ qulığığa <<Dotey Darin... Cinestihan... >> dégen sözlernin bölek héçkandaq gep kirmeytti.

-Mirab béğim, -dédi Tohti Beg mepide kétivétip, -hoşlirini yigivélip, gépimge kulaq salsila, silige mundaq huş hever yetküzginimge néme söyünçe beridila, gep qilsiliçu, Dotey Daringa qeyin ata boluş bu yurtta silidin bölek kimge nésip boptu?!

Hoşur Mirabniñ reñgiroyi tamdek tatirip, aqirip ketken qoyuq saqalliri titrep ketti.

Şundin üç kün kéyin, Şoy Dotey ambal yamuliniñ bégida çay ötküzüp, qazi kalan başlık yurt çoñliriniñ hemmisige ton yaptı. Hoşur Mirabniñ aldığa bir petnus kümüş teñge koydi ve uzun ötmey Cinestiħanni mepige sélip Qeşqerge ravan boldi.

Şu yili küzde Hoşur Mirab er-ħotun ħuddi meslihetlişivalğandek, arqa-arqidin alemdin ötti. Şüy Dotey Cinestiħanniñ telipi boyıçe beş yaşlık Yolvasni Qeşqerge aldurup keldi. Şuniñ bilen bu bala Doteyniñ kéyin inisi süpitide terbiyilinişke, hetta kéyinçi Ĥenzuqidin ançe-munçe ħet-savat çikirişka başlıdi.

Biraq, aridin töt yil ötkende Mancu Ĥanlıq hökümitidin Şüy Doteyge pütün ailisi bilen Béyciñğa kelişke ciddi buyruq kelip qaldi. Şüy Dotey birqançe yillar davamida yığkan altun-kümüşni yoğan bir harviğa bésip, Cinestiħan bilen ayrim bir mepige oturup, alte ay dégende aran Béyciñğa yétip keldiyo, etisila put-qolığa (114) koyza-kişen sélinip turmige taşlandı. Pütün mal-dunyasi padişahlık qilindi. Cinestiħan bilen yolvas koçıda qaldi. Melum boldiki, Şüy Dotey Mancu Ĥanlıkı bilen Çarrosiye padişahlıkiniñ uluğçattiki çegra mesiliside dölet menpeitige ħainlık qılğanlıkı üçün ölümge buyruluptu.

Cinestiħan inisi Yolvas bilen Béyciñ koçilirida ténep yürüp, adem bidikliriniñ aldım ħaltisiğa çüşüp qaldi. Bidikler Cinestiħanni bayıki momayğa yigirme beş ser kümüşke sétivetti. Momay Cinestiħanniñ yégisiğa qarap, yolvasnımu azğina pul hésabiğa élip qaldi. Biraq bu hoylida yolvaska layıq iş bolmıgacqa, kündüzliri koçakoylarda temtirep yürse, kéçiliri hoyliniñ bir buluñıda yétip-qoyup yüretti.

3

Şundaq qilip, -dep sözini davam qildi Cinestiħan, -üç yildin béri yéginim zeher, keyginim képen bolup muşu künni körüvatimen. Neççe qétim ölüpla tügişey dep oyıldım. Ögey bolsımu yene şu inimğa tartışıp, derdimni içimge yutup keldim. Buniñdin bölek néme ilacım bar, ħudayım biz ħotun ħekni ħuyımu aciz yaritivétiptiken. Kéçe-kündüz ħudağa yığlap, öz yurtdaşlırimdin birerige uçrap qalsam, <<méni bu dozaħtin qutulduvalsıla, savab bolar>> dep ayıgiğa yigilay,

maña içini ağritip qalsa eceb emes, dep tileyttim. Būgūn ōzlrini kōrūp huddi atanam tirilip kelgendek **(115)** huş bolup, ōzūmni basalmay qaldim. Tola yiglap ōzlriniñ kōñūllirini mu geş qilip qoydum. Mēni epire qilsila, men hudaniñ aldidimu, el-yurt aldidimu gunahkar. He, men gunahkar!

-Yaq, yaq, ōzle gunahkar emes hēnim, -dēdi Aħunbeg, bir qolini uniñ nēpiz hal reñ şayi kōñliki astidin biliner-bilinmes kōrūnūp turğan yelkisige taşlap, andin <<ōzle gunahkar emes, hēliki epyonkeş Doteyge ōzliri tēgivalğanliri yoq. Bu dozaħqimu ōz iħtiyarliri bilen qirivalğanliri yoq, şundaq emesmu?>> dep uniñ perişan qaqliri arisida huddi bulut parqiliri içidin kōrūnūp turğan ayğa oħşaş apaq yūzi bilen uzun kirpiklirige qarap bir ah tartip qoydi. Şu tapta u ōziniñ bu ayalğa nisbeten bir insaniy kōyūm, yeni iç ağritiştin eşişip, uni ermek ūçūn emes, rasttinla yahşi kōrūp qēlişqa oħşişip kētivatqan bir hil tuyguniñ tutquni bolup qēlivatqanliqini hēs qilivatatti. Cinestiħanniñ yelkisige taşlangan qoliniñ titrevatqanliki ōzigimu sēzilip turatti.

-Ōzleni yurtqa ekitey dēsem, ħocayin momay unarmu? -dēdi ve ikkinçi qolinimu Cinestiħanniñ yelkisige taşlap. Andin <<qançe dēse, şunçe bersem>> dep qoşup qoydi.

-Bu momay undaq bolğan bilen nahayiti kōñli yumşaq kişi, -dēdi Cinestiħan, -mēniñ bēşimğa çūşken künlerni añlap, kōz yeşimu qilğan. Mēni ōz qizidekla kōridu. Pat-patla <<sizge yaman boldi, ōmriñiz **(116)** muşundaq ōtūp ketmige>> dep maña içini ağritipmu qoydu.

-Andaq bolsa, -dēdi Aħunbeg ornidin turup, -ħocayin momayni bir çekip kōrey. Ōzleġu Qumulğa bēriyalgandin kēyin, ōz yurtumğa kētimen dep, mēni hesrette qoymasla-he?

Bu nēme dēgenliri begzadem, menze şundaqmu qilarmenmu, uniñ ūstige, ōz yurtumda mēniñ nēmem bar? Bir ħudadin qalsa, bu dunyada ōzlidiridn bōlek hēçkimim yoq. Eger men gunahkarni epire qilip kōñūlliri kōtūrse, yaki ōlgūçe ħizmetlirini qilay.

Şu arida ħocayin momay ularniñ şukemgiçe çiraġ ōçūrmigenlikige heyran bolup işikniñ yoçuqidin marilidi ve ūsteldiki haraq-şarab hem başqa nazu nēmetlerge

kol tegküzülmey şu péti turğanlığını, méhmanniñ burutini silap allıqayaqlarğa qarığan halda hiyal sürüvatkanlığını, Cinestiğanniñ téhiçila ğemkin halda némidur bir némilerni devatқанlığını körüp, derhal öyge kirdi-de, Cinestiğanğa homiyip koyup méhmanğa:

-Begzadem, köñülliri rencip qaldimu-néme? –dédi ve Cinestiğanğa aliyip <<néme olturuş bu, huddi yamanlap qalğan kélindek, eziz méhmanni şundaq kütken barmu, baya begzademniñ tün nisbidin burun kétimen déginini añlimiğanmidiñiz?>> dedi.

Ağunbeg momayniñ kütmigen yéridin çıqip қақақlap küldi ve uniñdin keçürüm sorap, Cinestiğanni özi gepke tutup olturğanlığını, emdilikte bolsa, hemme (117) ehvalni uқup bolğanlığını éytip mundaq dedi:

-Yeñgem, men sizniñ méhir-şepketlik, yumşaq köñül kişi ikenlikiñizni bilimen, rasttinla bilimen. Bu çokanmu sizni öz anisidek köridiken. Eger siz raziliq bersiñiz...

Ağunbegniñ gépi tügimey turupla, momay uniñ néme démekçi bolğanlığını çüşengen bolsa kérek, birdinla қаpiқini türüp, <<undaq hiyallarda bolmañ begzadem, ayiñ (Cinestiğanni démekçi) méniñ tilla deriğim, her silkitsem, bir şehidin yüzlep tilla çüşidu. Sizde, méniñ can tomurumğa palta ormaqçimu?>> dedi.

Öyniñ içini cimcitlik basti. Momayniñ gepliri Ağunbegke qarığanda, Cinestiğanni téhimu köprek héyretke salmaqta idi. Ağunbeg қayrilma burutiniñ uçini burap turup mundaq dedi:

-Bu biçarige rehim қilsila yeñgem, men sizni bundan razi қilay.

-Miñ ser күmüş bérelemsiz, -dédi momay ciddiy қiyapette.

-Miñ ser?!

-He, miñ ser, bir séri kem bolsa bolmaydu.

-Yapir, menmu bu yurtқа musapir, қараñ. Miñ ser күmüş az pul emes. Razi bolsiñiz etila yüz ser ekilip bérimen. Bizge keñçilik қilivetsile yeñgem. Savab bola!

-<<bizge>> deysizgu? He, ayıñni yaħşi körüp apsiz-de, begzadem. Bu yüz serge béridigan mal emes. (118) er yigit yaħşi körgen kişisi üçün, öziniñ céninimu ayimaydu, -dédi momay, baya Aħunbeg olturğan yölençüklük orundua özini taşlap, andin putlirini almaşturup oyup, atircem tamaka çekişke başlıdı.

Cinestiħanniñ reñgi tamdek tatirip ketti. Uniñ momaya bolğan işenç ve ümidliri tozaqték tozup ketti. U özini basalmay öksüp-öksüp yiglaşa başlıdı. Aħunbeg néme ilişini bilmey, momaya arığan péti cim turatti. Momay uniñ çiraya obdan sepsélivalğandin kéyin, birdinla akaqlap külüp taşlıdı ve Cinestiħani bağıa yésip, <<oynişip oydum, ızım, yiglimañ, yiglimañ>> dédi-de, Aħunbegke arap, <<yaraydila begzadem, men silini sinap bamaqçidim. éni oltursila, maña miñ ser turmaq, yüz sermu kérek emes; özi biçare, köñli miñ pare bu musapir ızımniñ behti éçilsila, méniñmu köñlüm tinidu>> dédi. Andin, <<uni yurta apirivélip, taşlıvetmeslikke vede bérelemdila, eger siliniñ uniña aşıklıqliri heşipiçekték birdemde solışip kétidigan iş bolsa, vedimu bermisile, bu biçarini öziniñ yurta apirip, birer tuğinia tapşurup bersilemu men razi. Buniña néme deydila?>> dep sorıdı.

-Vay yeñgem, köñülliri yumşaq bolğan bilen çaqçani attı ilidikenla-he, yürükim bégişidin uzulup kétey dep aldı, -dédi külümsirep. Andin: <<rastimni éytsam, (119) bu ızlırını körüş bilenla, özümму yoçunla bolup aldım. udaniñ iradisi şunda oħşaydu.>> dédi.

-Asman udasi döletlirini ziyade ılğay, -dédi momay, andin Cinestiħana arap <<ızım, men sizni mubarekleymen. Siz maña arığanda köp behtlik ikensiz, güliñiz gazañ bolmasta sizni çin köñlidin yaħşi köridigan bir kişi çııp aldı. Asman udasi men biçarige munda németni nésip ılğını yok. Méniñ yaşlı gülüm boran-çapunlar içide bek baldur tozup tügigen>> dédi ve köñli buzulup yiglaşa başlıdı. Aħunbeg momayniñ aħıri geplirige heyran aldı. Cinestiħanmu momayniñ iç siridin eversiz bolğaqça, <<ana, köñüllirini buzmisila, bu şherde siliçilik döletmen, behtlik kişiler ançe köp emestur>> dédi.

-Vay ızım, -dédi momay, -adem dégen tokkuzı tel, döletmen bolsila behtlik bolivermeydu. Gaday bolsimu arzu-armanlıra yetken kişini behtlik dése bolıdı. Mençu? Méniñ köñlüm uddi igisiz alğan taşlandı öyge oħşaydu. Yetmişke

ulaşkinim bilen, méniñ ömrüm deşt-bayavanda boran uçurup kélip, bir önkürge tıkip koyğan kımkaştek ötüp ketti. Bu dünyada muşu kuruş söñek cénimdin başka héçkimim yok. Kıskısı, men ölüp kalsam, kebrenni yoklaydığan kişimu çıkmaydu.

-Tova, men kulaklırimğa işenmeyvatimen, ana, némilerni devatidila, -dédi Cinestiğan téhımu heyran bolup.

-Heyran bolmañ kızım, -dédi momay dünya dégen şundaş némiken, bir karsañ parkırap turğan kaştéşiğa (120) oşşaydu. Bir karsañ éçilip kalğan kona körıstanlıktiki ademniñ baş söñikige oşşaydu. Méniñ ömrüm ene şundaş ademniñ baş söñikige oşşaş dünyada kédırsız ötidığan boldı.

-Tova, üç yıl bir öyde turup, siliniñ ehvalliridin kılçe hevırim bolmaptu, -dédi Cinestiğan gemkin ahañda.

-Boptu kızım, méniñ yürıkimdiki yarılarnı sizmu bilip kéliñ. Mundın kéyin belki körüşelmesmiz, şundaş emesmu?- dédi momay andın kedehlerge şarab toldurup, <<kéni kéliñlar, avval salamatlikimiz üçün kötöreylı>> dep söhbetdaşlırını kedehke teklip kıldı.

Momay özini mumkinşeder tétik körsitişke tirişip, vezminlik bilen sözge kırışti. U öziniñ meşhur Hañcu şehiri yénidiki bir déhkanıñ yalguz kızi ikenlikini: on sekkizge tolup, söygen yigiti bilen toylişışka teyyarlinivatşanda, Béyciñdiki han ordışığa kénizek tallap kelgen beglerniñ köziğe çüşüp kalğanlıkını; héliki yigit buniñğa nazarılık bildürgende, <<hangá karşı çıktı>> dégen cinayet bilen uniñ çépip taşlanganlıkını; şuniñ bilen uni kara kısmet boranlırı Béyciñğa ekilip taşlığanlıkını, biraş şu arıda orda beglıridin biriniñ öz nepsige çoğ tartıp, uni kénizeklikke bermey, has bir hoylıda ogrılışçe ikki yıl hotun kılğandın kéyin, muşu pahişihaniniñ sabık hociyiniğa sétivetkenlikini, şundın başlap kırık neççe yıllık ömriniñ muşu hoylıda ötkenlikini sözlep mundaş dédi: (121)

-Gahıda asman hudasınıñ işlırı kızik boldiken, u méni yarıtıp, on sekkiz yaşkıçe adem sıyaşıda saşlıdı. Şunğıçe menmu özümni kembegel bolsaşmu, bir adem dep yürettim. Méniñmu yahşı-yamanlıkını, set ve çıraylıkını ilğaydığan, boyığa yetken başka kızlarğa oşşaş, kavul ve çıraylık yigitlerni körgende, çoğdek yélinçap kétidığan yürıkim bar idi. Bu yürek yézimizdiki héliki yigitniñ işkı bilen yaşırıp

turatti. Teğdir méni aşu yigittin ayriğan kündin başlap, méniñ yürükim tomuzda susiz kalğan modengüldek solışip ketti. Ne kün héliki beglerniñ qolıǵa çüştü, şu kündin başlap, méniñ yürükimü öldi. Menmu özümni adem hésablimaydıǵan boldum. Bu hoylıǵa kelgendin kéyin, téhimu qızıq işlarǵa uçridim. Méni sétivalǵan hocayin kırıqlardin aşqan salapetlik kişi idi. Héliila çiraylıq hotunimu bar idi. U hotuni bir qızmu tuǵup bériptiken. Emma u hocayin méni bir körüş bilenla maña köñli çüşüp qaptu. Başta méni adettiki méhmanlarǵa körsetmey, özi oǵrılıqçe hotun qılıp yürdi. Peqet çoñ mensepdarlar qelip qalsa, ilacsiz qalatti, kéyin, kiçik hotunluqqa sélıvaldı. Hocayin hénim bunıǵa çidimay, ésilip ölüvaldı. Aridin uzun ötmey, uniñ qızimu yava çecek bilen ölüp ketti. Şundaqtimu hocayin yene méniñ érim méniñdin köñlini üzmedi. U méni rastinla yaǵşı körse kérek. Emma, méniñ zadıla köñlüm çüşmidi. Démisimu rast emesmu, mende köñül dégen nerse yoq-te! Méniñ köñlüm dunyaǵa köz éçip yaǵşı körgen (122) héliki yigit bilen teñla ölgen. Uniñdin kéyin maña uçriğan erlerniñ hemmisi méni birdemlik köñül huşı üçünla ermek qilidiǵanlar bolǵandin kéyin men ularni qandaq qilip yaǵşı köreleymen. Hocayin érim méni herqançe yaǵşı körgen bolsimu, méniñ ölgen köñlümni qandaq qilip tirildurelisun!

Gep şu yerge yetkende, momayniñ közliri ihtiyarsiz nemlişip ketti. U kedehlerni toldurup, <<qéni yene birdin içeyli>> dédi ve birdem cim oturup qaldı.

-Emma, -yene söz başlıdı momay, -Hocayin érimmu uzaqqa barmay ölüp ketti. U ölüş aldıda muşu hoyliniñ hemme igidarçılıqini maña beşşende qilip berdi. Men uniñ işıǵa varis bolup qaldım. Huddi qoşqa qatqan kala qerip yaki puti sunup kardin çıqqanda, uni qassapqa sétivétip, başqisini yeñgüşligendek, yigirme-ottuz yildin béri bu hoylidiki qız-çokanlarni neççe kretim yeñgüşlidim. Men bu işlarni kiçikimde qorçaq oynıǵimdek bipervalıq bilen qiliverdim. Çünki men öre yürginim bilen ölgen adem-de! Lékin özüm keriş, ecelniñ soǵuq şamalliri burnumǵa purıǵanséri, asman hudasi köñlümniñ bir burçikige qayta can ata qilǵandek, hıyal süridiǵan bolup qaldım. Qedimkilerniñ <<özünge rava körmigenni, özgilergimu rava körme>> dégen hékmetlik sözi pat-patla yadımǵa kélidiǵan bolup qaldı. Şundaq künlerniñ biride bu qızım bu yerge keliş qaldı. Uni bir körüş bilen tomurlirimda qandaqtur bir issiklik peyda boluşqa başlıdı. Uniñ sergüzeştirini añlap, ihti (123) tiyarsiz ah çektim. Emdi méniñ köñlüm tirilişke başlıǵan oşşaydu, dep oyıldım. Şu

vecidin bu kızimniñ gėmi mėniñ gėmim bolup ƙalƙan ėđi, pat-patla kz yėşimu ƙilattim.

Momay tamaka tutaşturup ƙattıƙ bir Őoridi.

-Mana emdi, begzadem, -dep davam ƙıldı u, -siliniñ ĥudaliri knllirige salƙan oĥşaydu. Bu kızimni özliri ƙutulduvalidiđan boldila, mėnimu gėmdin ƙutuldurila. Ecelniñ nviti kelgende menmu ĥatircem kz yumidiğan boldum.

-Rehmet yeñgem, ĥuda buyrusa, özliri tėĥi uzun ömür kridila, -dėdi Aĥunbeg, -emdi mėniñ iltimasim, ete az bolsimu hėliƙi yüz ser kümüşni egilip bėrey, az dėmey ƙobul ƙilarla.

-Vay begzadem, maña hėcnėminiñ kėriki yoƙ. Uzunƙa ƙalmay u dunyağa seper ƙilimen. Ėsil yağaçtin sanduƙmu yasitip ƙoydum. Aĥiretlik kiyimlirimnimu tiktrp ƙoydum. Emdi silerdin kėyin, bu yerdiki biĥarilernimu azad ƙilivėtimen.

Cinestiĥan momayniñ ayiğiğa yiğilip yiğlap ketti.

4

Etisi etigende, Őameĥsut Vañ herƙėtim Bėyciñđa kelse şşkn ƙilidiđan <<ĥamiguen>> dėgen binaniñ Őerƙ teripidiki ƙiĥikrek hucrida Aĥunbeg yoğan selle oriğan bir moysipit ƙişiniñ aldida yükünüp oturup, (124) uniñđa Cinestiĥan toğrisida szlep bėrivatatti. Bu ƙişi Őameĥsut Vañđa hemrah bolup kelgen Yunus Elem idi. Aĥunbeg sözini ayağlaşturuğandin kėyin, uniñ aldiğa on ser kmş teñge ƙoyup <<ĥiñhañ gcamđa zliri bir nėmidep, bu işni oñlap ƙoyurla>> dėdi.

Yunus Elem muvapiƙ bir peytnei tėtip, Őameĥsutniñ hucrisiğa kirdi-de, gepni yiraƙtin başlap mundaƙ dėdi:

-Hezretliriniñ bu k etimki ziyariti mubarekliri binahayet  asiyetlik bolidiĝan o şaydu, inşaaalla! P kir  ulliriĝa melum boluşı e,  akanimizniñ paytehtide Alte Şherdin k lip  alĝan bir m min acize hezretliriniñ Őapaitidin nicatlık tileydurki, bir musapir musulmanni kuparlıŐip ketmektin  uyuldurmaĝniñ savabi hec tavabidinmu uluĝraĝtur.

Őameĝsut di ket bilen a lap oturup, bu gepniñ tepsilatini soridi. Yunus Elem Cinestiĝanniñ serg zeŐtisini A unbegdin a liĝini boyı e  z eyni bilen  iski e bayan  ildi. Emma A unbegniñ u ayal bilen u raŐkan ornini yoşurup, <<ular ko ıda u riŐip  aptu. U  otun A unbegniñ peŐiĝe  silip, a liŐim e  i nĝa  Ğocam B yci nda iken. Mendek bir teliyi Őorlu niñ derdige y tip, b Őimni silap  oysa, dep zar-zar yiĝlaptu>> d di. Őameĝsut birdem  iyal s rgendin k yin:

-Munda  napak ayalni s rep y rsek  anda  bolur, d di.

Yunus Elem << uran>> ve <<hedis>> tin birmun e (125) s zlerni ne il kelt r p, a ir Őameĝsutni  ayil  ildi Őuni din k yin, A unbeg h liki momayniñ  eŐiĝa b rip, k p rehmet-heŐkalla  yt a , Cinestiĝan bilen uniñ  gey inisi Yolvasni << amiguen>>ge ekeldi. Yunus Elem bu hoylida başka ayal kişi yo lu ini, k yin,  umulĝa  aytar  aĝda yoldimu epsiz bolidiĝanli ini nezerde tutup, Őerietke  ilap birer naŐaya iş bolup  almisun d gen vec bilen Cinestiĝanni  izmetkarlarniñ birerige  etip  oyuŐ he kide Őameĝsut a teklip berdi ve <<eger  i nĝa  Ğocam a pisent kelse  izmetkarliri A unbegke nikah  ilip  oysa >> d di, Őameĝsut buni n a  oşuldi. Őunda   ilip, Cinestiĝan A unbegniñ ki ik  otuni s pitide  umulĝa k lip  aldi. Bir k A unbegniñ  o   otuni k ndeŐlik  ilip, macira  ozĝidi. Hetta A unbeg  stidini erz  ilip, ordini b Őiĝa kiydi. Bu ayal begler cemetidin bolĝa  a Őameĝsutmu ulardin  htiyat  ilip, Cinestiĝanni A unbegdin acraŐturuvetti. Őuni din k yin, Cinestiĝan Őameĝsutniñ ayali Pucu  aĝi iniñ d dekliri  atariĝa  tti. U adettiki işlardin taşkiri, Pucu  aĝi a i kiridin Őinca n a k lip, yolyolı ay  umulĝa  uŐk n  ilidiĝan emeldarlarniñ  enimlirini  obul  ilĝanda, uni n a tercimanli mu  ilatti. Aridin bir mezigil  tkende Őameĝsutniñ y kinliridin İbrahimbeg Cinestiĝanni  zige soratti. Őameĝsut razi bolup, uni n a nikah  ildurup  oydi. Őuniñ bilen Cinestiĝan beg aĝi iliri  atariĝa  t p  aldi. Uniñ  gey inisi yolvas deslepte ordiniñ par e-purat işlirini  ilip y rgen (126) bolsimu,  enzu tilini ya Şi bilgenliki ve a isiniñ y zi t peyli bara-bara mertivisi  s p orda begliridin bolup kaldı. Yolvasniñ esli-neslini

bilmeydiğan kişiler uni Cinestihanniñ oğli dep çüşinetti. Umu Cinestihanni <<anam>> dep cakarlığanidi.

5

Aldınki babta éytkinimizdek, Hociniyaz haci Heyder ependiniñ uni <<kolğa ögitilgen öy qaplını>> ğa oħşatqanlıqıdin ħapa bolup, Tahir Begniñ öyidin çıqqan péti nenmiñdiki ħotun sariyiniñ dervazisiğa kelgende, saraydin kül reñ herbiy pelto, kaskanlıq şepke ve herbiyçe ötüq kiyip, ikki kolini ħuddi yotisiğa çaplivalğandek ğipildap méñip çikivatqan ottura boyluq, şalañ saqallıq bir kişige uçrap qaldı. Bu taz çiray kişiniñ oynap turidiğan koñur közliri ve kol salmay ğipildap méñişi, köñlide şeytini köp adem ikenlikidin dérek bérip turatti.

-Ĥacim, Ürümqiğe kelgendin buyan özleniñ ayağliri çikip qedemliri ildamlap qaldı- he! Yene Tömür ħelpini yoqlap kelgen oħşımamdila, -dédi u saħta tebessum bilen kinaye qilip.

-Yoqlisam néme boptu, -dédi Ĥociniyaz Haci qapıqini türüp.

-Bizniñ Qumullarda yer béşini etigenliri yoqlaydiğan, özlere... (127)

-Qaçan yoqlisam özümniñ işi, -dédi Haci uniñ ğépiğe pisent qılmay.

-Çaqqanraq kirip, Teyci Beg ğocamğa körünüş bersile, negaħ özleni saqlap turqili, -dédi Haciğa yer astidin homiyip qarap, andin ittik-ittik méñip şeher içi terepke ketti.

Bu kitabħanlarğa tonuş bolğan Cinestihanniñ öğey inisi héliki Yolvas dégen adem idi. U hazir Yolvasbeg dep atilatti. Şameħsut deslepte uni orda béği qilip turğan, kéyinçe uniñ Ĥenzuçe bilidiğanlıqini nezerde tutup, Uyğur, Ĥenzu ve Ĥuyzu puqralar arilaş olturaqlaşqan Bazar rayoniğa başlıq qilip belgilegen; şuniñdin başlap, Bazar rayonidiki pütün ahaliniñ deva-destur işliri bilen soda-sétik baclırini bir yaqlıq kiliş hoquki uniñ kolığa ötüp qalğan. U ħuddi ğayıbtin ħezine tépivalğan kişidek

birdinla béyip, uzun ötmey, ikki kevetlik cay sélivalğanidi. Şamehsut orun tutup yétip kéliş bilenla Qumuldiki hökümet koşunlirinin başliki Lyulüycan Yolvasni Lyencañliq unvani bilen herbiy ştabniñ teminat başliki kılıp teyinlidi. Şu munasivet bilen u öz yénida melum sanda çerik saqlaş imtiyazigimu érişti. Şundaq kılıp, Lyulüycan uni quruq östeñge mirab bolup yürgen addiy beglerdin emes, belki emeliy hoquq ve tesir küçke ige bir erbab kılıp koydi. Çünki yukirida éytqinimizdek, Yañ Ziñşin hökümiti eplik bir peytne tapsa, vañliqni emeldin qaldurup, Qumulni bivasite öz idarisige éliš koyida (128) bolgaçka, yerlik ahaliñin içidin Şamehsutniñ varisliriga qarşi bir guruh teyyarlaş lazim idi. Yolvasmu buni derhal çüşinip yetkeçke, pütün ihlasi bile hökümet terepke işleşke kirişip ketti. Lyulüycanñin: <<vañliq emeldin qalğandin kéyin, Qumul diyarida yerlikler içide sizdin yukirirak mertividiki erbab bolmaydu>> dégen gépi bilen u özini Qumulniñ kelgüsidiiki birdinbir hökümdari çağlaytti. Birak hocayinliriniñ tapşuruqi boyiçe, Şamehsutniñ varisi Nezer ve başqa orda erbabliri bilenmu hazırçe koyuq munasivet bağlap, Nezerniñ vañ boluşini kızgın qollaydigan kişi süpitide iş qilatti. Şuña bu ketime Yusup Teyci Qumul vañ ordisi namidin Yañ Ziñşinniñ ölümige teziye bildürüş bahaniside Nezerniñ Şamehsut orniga Vañ boluşini Ciñ Şurén hökümitege étirap qilduruş meksitide Ürümçige çikqanda, Yolvas uniña terciman bolup kelgenidi. On neççe künden beri Yusup Teyci şunçe sovğa-salam bilen kélip, héç işni pütürelmigini üçün, hemmidin ümid üzüp, bugün héç yerge barmay, hucrisida dem élip yatatti. Yolvas şu pursettin paydilinip, Ciñ Şurenniñ şahsiy katipi bilen yoşurun körüşüşke mañganda, baya éytqinimizdek, Hociniyaz haci bilen uçrişip qaldi ve haciğa bayikidek geplerni qilğandin kéyin, şehir içige kirip, bir halta koçiniñ otturisida uyan-buyanğa qarivélip, qiya oçuq turğan kara dervazidin içkiri kirdi...

-Cuşi canabliri (Ciñ Şurenni demekçi) bu gepliriniñni añlisa, sizdin nahayiti memnun bolğusi, - (129) dedi katip, Yolvasniñ Qumul ehvali toğrisida bergen uzun melumatlirini añligandin kéyin, -hökümet emdi Qumulda tarhan casaqliq tüzümidiki vañliqniñ mevcut bolup turuşiga yol qoyalmaydu. Emma hazırçe bu geplerni Yusup Teyci başliq orda erbabliridin sir tutqaysiz. Cuşi canabliriniñ huzurida inavitiñizniñ ösüşü üçün hökümetke téhimu sadaketlik körsetkeysiz. Siz baya éytqan heliki Hoca... néme? He, he, Hociniyazğa oğşaş tinç yatmaydigan isyankarlarniñ söz-herikitige elvette diqqet qilğaysiz. Siz toğruluk Lyulüycanğa ayrim télégramma yollaymiz.

Yolvas katipka neççe püklinip tezim beca keltürgeç, uniñ bilen hoşlişip öydin çıktı. U öziniñ kéleçeki hekkidiki şerin hiyalliri bilen gerķ mest halda sarayğa kandaķ kélip qalğanliķinimu sezmeý qaldı. Peķet Yüsüp Teyciniñ hucrisidiki çırağ yoruķini körgendin kéyinla hoşıǵa kelgendek, putiniñ uçıda dessep pencire tüvige keldi ve pencire yoçuķidin marılaşqa başlıdı. Yüsüp Teyci zilça-gilemler sélingan kañniñ üstide per yastuķqa yölinip oturup, şalañraq kelgen kekisaķilini siligan halda, asta sözlevatatti. Hóciniyaz Hacı kañniñ girvikide qollirini tiziǵa qoyup olturatti.

-Şundaķ bolsun Hacı, -dédi Yüsüp Teyci ğemkinlik bilen, -orda ehli qedimdin buyan bir-biri bilen çikişalmaydu. Otturida qañsar bolmisa, oñ köz sol közni yeyimiş dégen rast gep. Méniñ bu béşimmu bikarǵa (130) aķirip ketmidi. Her néme dégen bilen siz öz vaķtıda Tömür helpige qoşulup, ordıǵa muşt kötürgen kişi, Çiñǵañ Ğocam sizni keçürgen bilen ordıǵa kirip palǵan béşi bolmiķiñiz asanǵa çüşmidi. Emdi her bir qedimiñizni çağlap dessimiǵiñiz lazım. Pelipetiş kişilerge qoşulmañ. Mundin kéyin Ürümçi tereplerge kélip qalsiñiz, Tömür helpiniñ qebrisinimu yoqlap yürmeñ.

Ho...ş, Teyci Beg Ğocam, hemme geplirini qulikimda tutimen, -dédi Hacı qaqaqliri sélingan halda.

-Huda halisa, öǵünlükke yolǵa çikimiz. Soǵuķ çüşüp ketmeste Qumulǵa bérialayli. Etidin başlap yol teyyarlıķini qiliñ, dédi Yüsüp Teyci gepniñ tügigenlikini bildürüp.

Yolvas özini derhal daldıǵa aldı. Hacı öziniñ hucrisiǵa kirip (u yolvas bilen bir hucrida idi) kirsin lampini yaķti-de, uniñ ğuva yoruķıǵa qarap oturup hiyalǵa ketti. <<Tömür Helpе yéǵilıķı>> diki birmunçe işlar uniñ köz aldidin bir-birlep ötüşke başlıdı. <<séǵizǵan>> leķimi bilen Şamehsutqa mehpiy namiler evetip turǵan yaş imamniñ mulayim çirayi bilen héliķi azǵan tüvide Tömür helpige oķ çıkarǵan Tohti Seypuñniñ sozunçaķ hunuk yüzi köz aldıǵa keldi, qara bosuķniñ qiliklirini oylap külüp ketti. <<hey pelek, bir yaħşıǵa bir yaman her cayda bar yarsenem dep bikar éytmaptiken el. Mavu tazni (Yolvasni démekçi) qarimamdıǵan, hélitinla méniñ péyimge (131) çüşüp, küşende boluşqa başlaptu. Hoy çekimçi taz, men saña oħşaş emel-mensepni dep ordiniñ yalıķini yalap yürgen adem emes. Emmaze, özüñni aşkarilap qoyǵiniñmu yaħşi boldı.

Etisi çaşka vaqtida, Hociniyaz haci yol lazimetliklerini éliš üçün, bir ademi bilen saraydin çikişiga, toptoğra özi terepke qarap kélivatқан Mehsut Muhiti bilen Heyder endini körüp kaldi. Ular Hacini öyge teklip qilgili kelgeniken. Haci ete yolğa çikidiganliki üçün özre soridi.

-Sizni rencitip qoydum. Méni keçürüñ, -dédi Heyder Ependi sel oñaysizlinip.

Hociniyaz Haci қақақlap külüp ketti ve Heyder endiniñ qolini tutup turup mundaқ dédi:

-Rastimni éytsam, tünügün méni öy қаpliniga oñsatқiniñizğa aççikim kelgenidi. Kéyin oylap baқsam bu gepniñmu biraz yoli bar iken. Emma men қаplanni körgen, қаplannimu ovlap baққан. Қапан-қақанla bolsa қапан. U қолға öginidigan néme emes. Bizde öy müşüki dégen gep bar, öy қаplini dégen gep yoқ, boptu, siz dégen öy қаplinimu bolup turay. Lékin bu қапан қақанla bolsa, öz makanini tapmay qoymaydu. (132)

BEŞINCI BAB

Kim Eyiplik

Egerçe padişah қилsa yamanliқ,

Néçük bolğay reiyette ① amanliқ?

-Sopi Allayar

Baş küz künliriniñ biri, namaz péşindin kéyin, Hociniyaz Haci vañ ordisiğa yékin caylaşkan çakķangina bir hoyliniñ üzüm bariñi astidiki supida kapķara saķili meydisigiçe çüşüp turģan sumbatlık bir kişi bilen parañliřip olturatti. U kişi Qumul tağlıkliri kiyidiğan aķ kigiz telpikini sel arkisiğe ittirip koyup, koyuķ kaşliri astidiki yoğan közlrini Hociniyaz Haciđe tikken péti uniñ gépige diķket bilen kulaķ salatti. Körünüşidin kirik yaşlardin aşkan bu kiřiniñ keñ yelkilik katabığur gevdisi uni téđimu heyvetlik körsitip turatti. Bu kişi- Tömür Helpes koczılıñniñ esaslıķ yolbaşçiliridin biri ve koczılañniñ deslepki (133)

---

①Reiyet-puķra helķ köpçiliki.

künliridila qurban bolđan Niyaz Palvanniñ inisi Qasim Palvan idi.

-Kiskisi, rasttinla öy kapliniğe oħřiřidiđan bir néme bolup kélivatimen, -dédi Hociniyaz Haci kapikini sélip, -müşük çekida çasķan tutidi, karçigimu toşkan ovlaydu. Mençu? Men kaniti boğup koyulđan liçingde oħřiřip kaldim. Him... palgan beşi boldum dep, bir yérim yildin béri kuruķ ordini koruķdap, lalma ittek tam yaķilap yürüptimen. şumu iş boldimuze, karisila! Eslide ordiğe kirivalsam, cıkraķ koral-yarađķa ige bolup, hemme öçümni birla alay dévidim.

-He, özlere, Tömür Helpemge oħsař řameřsutniñ göşini öziniñ yéğida koruy deptikenla-de, hacim, -dédi Qasim Palvan piğildap külüp.

-Hey-y-y, kelmigen teleyde ineñniñ ① heķķi barmu dégen rast gep iken, -dédi Haci uluğ-kiçik tinip, -ezrailniñ şameşsutni bu elemde ötküzgen pütmes-tügimes gunahliri üçün u alemde cavab bergen dep, yaķisidin sörep eketkinini karimamdiğan. ② Uniñ üstige yéni cañcuñ epyonkeş Nezerni Ürümçiğe kiçkartip çikişip, kapķangde çüşken tülkiğe oħři (134)

---

①İne- ana. (Qumul řévisi.)

②Şamehsut paleç késellikidin saqiyalmay, 1930_yili etiyazda öldi. (Şamehsutniñ ölgen vaqti toğrisida herhil qaraşlar bar, emma keyinki izdinişler muşu vaqitni muqimlidi.)

tip koydi. U emdi Qumulğa hergiz kélemeydu. Ürümçidin kelgen emeldarlar térilgu yerlerni moğa alimiz dep, Qumul vañliqiniñ tomuriğimu palta çépivetti. Emdi kimdin oç alimen? Şuñize, menmu yurtqa kétip öz tirikçilikimni qılay dévidim. Emmaze, körüvatidilağu, hökümetniñ térilgu yerlerni moğa éliš dégen bir némisi at aylihanğa, yol sarihanğa dep, térilgu yerlerni biz heqtin tartivélip, öz kişilerige beşsende qilip bériş iken. Bu qıpqızil bulañçilik emesmu? Buni az dep Lyulüycañniñ lalma çeriklerini qarimamdıgan, kéçisi bağqa (135) kirgen yava toñguzlarğa oħşaş qutrap ketkinini... Ular heqniñ ziraetlirige étini koyup bérivatsa, bağqa kirip oğrilikçe qilgini az dep, oğrilıgan mögilirini sévet-sévette bazarğa açiqip sétivatsa, dad dégenni sörep yürüp oruvatsa, qız-çokanlarğa nomussizlarçe çekilip, ayağ asti qilivatsa, keni éytsilaçu, buniñğa kandaq çidiğili bolsun!

-Néme qilattim, méni cédel-macirağa amraq demdila?

Bu siyaset boyiçe yerni kim térisa, şu kişi hökümetke melum sanda pul tölep yer hété éliš, yerge ige bolğan kişi her yili hökümetke tégişlik yer béci tölisila, bu yer uniñ hususiy mülki bolup kéliş lazim idi. Bu köpçilik Uyğur déhқанliriniñ uzun yillik arzusi bolğaçqa, bu siyaset ularniñ himayisige érişkenidi. Biraq bu siyasetni icra qilişka mesul bolğan emeldarlar he dégendila munbet yerlerni para hésabiğa Henzu sodigerliri bilen körükeş ve bay hırcalarğa erzan bahada molap berdi; Ciñ Şurénniñ yurtidin köçürüp çiqқан teħminen yüz öylük köçmenge eñ yahşi yerlerni bérip, ikki yillik bacini keçürüm qildi. Tillinip qalğan yerlerni Uyğur déhқанliriğa qimmet bahada molap bergenniñ üstige, şu yilniñ özidin başlap bac tapşuruşka qistidi. Neticide burğunlıgan déhқанlar haniveyran bolup ketti. Deslepte bu siyasettin huş bolğan hwlk emdi uni öz béşiğa kelgen bir bala-qaza dep qaraydıgan bolup qalğanidi, bu yerde şu mesile közde tutulğan. (136)

Özümçe bolsa, yurtқа k tip tin  tirik ilikimni  ilay d vidim. Emmaze, bu d y zlerni  zulmi  amehsuttinmu   ip ketti. Buni k r p turup  anda   idap turimiz?  zleni  u to rida gepli eyli dep  i kart anidim. Emdi...

-To ru ıda bol an i tin  everliri barmu? –d di  asim Palvan Hacini  g pini b l p.

- aysi i ni deydila? –soridi Hacı t himu ciddiylifip.

 asim palvan munda  d di:

-To u i tevesidiki Cigde d gen yerde makan tut an  asim  otenni   izi  eli ihan  tken azna k ni tu  an yo laymiz dep  ri bilen to ru i a m niptiken. Yurt i ige kirey dep  alganda, alte  erik ularni  aldini turap, kala harvisini seysige tutuvaptu. Buni az dep bir  erik  eli ihan a  siliptu.  eli ihan  erikni  ka iti a birni saptu.  erik yaman niyitidin yanmay, yene  silip, boyni a  ol saptiken,  eli ihanni   ri Dugamet uni a  idap turalmay  erikni dumbala ka ba laptu.  al an  erikler yopurulup k lip terep-tereptin uni milti ini  payniki bilen urup ba k zini y rip ta laptu.  eli ihan  rige bolu up,  eriklerge y g r ptiken, biri uni  yotisi a neyze ti iptu. Buni k r gen Dugamet a  i i a paylimay  oncudin pi a   ikirip h liki  erikke y g r ptu.  u arida yene bir yene bir  erik Dugametni  d mbisige neyze ti iptu-de, hemmisi  e ip k tiptu. El-yurt bu i tin  ever t pip (137) kelg e, Dugamet can  z ptu. Bu ehvalni k r gen  el ni  o isi  aynap, Dugametni  cesiti bilen  an a milinip yat an  eli ihanni harvi a s lip, To ri i a,  en yamul  1  ur ili kelgen emeldarlarni  ald a apiriptu. Yolvasmu mu ularni  arisida iken. Bu d y zlerni  arimamd an, u yerdin-buyerdin bir-ikki  giz gep sorap  oyup, <<buyoci , buyoci ,  2 biz meslihetlifip k reyli>> dep  yge kirip k tiptu.

-He, andi u, i ni  ayi i n me boptu, -soridi  ociniyaz Hacı ta etsizlinip.

-N me bolma  i, zamane zorni , tama a korni  dep, bir gahta Yolvas t z  ydin  i ip,  enca -darinlar << l kni derhal k m vetsun,  eli ihan yarisi t nivalsun, h liki  erikler t pil anda, andin bu devani soraymiz, deydu, d misimu hazir bu darinlar nahayiti aldıra ,  al an gepni k yin  ilayli>> deptu. S tiniyaz bova,  zle bilidila, T m r  elpini  yigitliri arisidiki h liki Hesən

① Ciñ Şurén Ƙumul vañliƙini emeldin ƙolduruş pilaniniñ bir terkibiy ƙismi süpitide 1930- yıldın başlap, pütün Ƙumul diyarini üç nahiyige bölüp idare ƙılmaƙçı bolƙan. Yeni Ƙumulniñ özini etrap yéziliri bilen ƙoşup bir nahiyeye toƙuƙını esas ƙılıp, sumƙaƙa, astane, lapƙuƙ, ƙaradövidin ibaret beş şeher (Ƙumul teleppuzida beşşar) rayonini bir nahiyeye, ara-türükni esas ƙılıp, taƙ rayonini bir nahiyeye ƙılmaƙçı bolƙan, bu nihayilerge hakimlarnimu teyinlep bolƙan.

②Buyociñ, buyociñ- heçƙisi yoƙ. Heçƙisi yoƙ. (138)

Çoƙurniñ dadisiçu, he, şu adem, apaƙ saƙilini silap turup, <<hey Yolvas bégim, özle bu emeldarlarniñ tilini bilidiƙan bolƙandin kéyin, ikki éƙiz gep ƙilsila bolmamdu, özlemu musulmanƙu, bu naheççilikke ƙandaƙ çidap turdila>> deptu. Yolvas taz <<cidisam-cidimisam gep şu. Çerikler tépilƙanda bir gep bolar>> deptu. Şu arida kimdur biri <<Çeriklerni kim tépip kelgüdek?>> dése, Yolvas taz <<uniñ bilen séniñ kariñ bolmisun, bu hökümetniñ işi>> dep silkip taşlaptu.

-He, andinçu, çerikler tépiliptimu? –soridi haci.

-Nedikini? Dugamet bilen Heliçiħanniñ ata-aniliri üç küngiçe yiglap-ƙaƙşap, héliƙi emeldarlar çüşkün ƙılƙan öyniñ aldidin ketmey turƙanda, yamulniñ yayiliri toƙmaƙ-kaltekler bilen urup ƙoƙlaptu.

-Şuniñ bilen iş tügeptimu?

-Estaƙpurulla, -dédi Haci ornidin des turup. Andin ƙollirini arƙisiƙa tutup, uyan-buyan ménişƙa başlıdi.

-Taƙdiki işlarni añlisila, téħimu oƙiliri ƙaynaydu, -dep gep başlıdi Ƙasim palvan, -yamulniñ <<cisa>> dégen emeldari her bir taƙni öziniñ öyila ƙilivaldi. Hemme işta şularniñ déƙini hésab. Dorƙilar ikki közi möldürlep turidiƙan lataƙurçakƙa oħşişip ƙaldı. Hemmidin yamini taƙlarƙa caylaşƙan çerikler böleƙçila heddidin éşip kétiptu. Ular hedésila, bizge ĥotun élip ber, ya (139) bolmisa, ƙız-cuvanlar növet bilen ƙéşimizƙa kirip tursun dep, dorƙilarni ƙistaydikten. Ularniñ

arisida Ƙara sheherdin kelgen Ƙalmaqlar bilen Alte sheherdin kelgen Uruguy çeriklermu bar iken.

Şu esnada hoyla dervazisiniñ taraqlap éçilişi bilen Ƙasim palvanniñ gépi üzülüp qaldı. Kök peşmet üstidin béligi oq haltisini baqlap, miltik kötürüvalğan yigirme yaşlar çamisidiki zilva boyluq, koy közük, sol énikide qonaq danisidek bir tal méni aşkar körünüp turğan çakқан bir yigit öpkisi ağızıa tıqılğan halda hoylığa yügürüp kirdi-de, salam bérişnimu untup, aldirap sözleşke başlıdı. U sözlevétip, qara ciyeklik aq kigiz qalpiki bilen keñ péşanisidiki monçaq –monçaq terlerni értip koyatti. Uniñ éytişiçe, bayatin béri sekkiz çerik Suqovuş mehellisidiki öylerni ahturup, hemme tuzni bir çimdim qoymay bulap çiqıptu. Buniñğa çidiyalmiğan helk Suqovukқа toplışıp, çeriklerni tosuvaptu. Bu yigitniñ özi helkke boluşup arığa kırıptiken, çerikler yopurulup kélip, miltikini tartivalmaqçı boptu.

-Hey, hotun talaq, -dédi Hacı yigitke kayıp, -ineñ séni oğul dep tuğmıanmu? Ƙoluñdiki köseymidi?! Bir-ikkisiniñ cénini ténidin cuda qılsañ bolmamdu? Mañ atni açiq!

Yigit hoyliniñ bir çetidiki aţhaniğa oqtek étilip kirip, toquqluq turğan cede qaşqini yétilep çiqti. Añgiçe, Hacı öydin héliki moñgul qamçisini (140) açiqip, segrep atqa mindi. Cede qaşqa Suqovuk terepke qarap quyundek çépip ketti. Ƙasim Palvan bilen héliki yigitmu uniñ keynidin yügürdi.

Bu yigit Şopul dégen tağdiki Sopi Mergenniñ oğli Niyaz dégen bala bolup, sol énikidiki héliki méniğe qarap, hemmeylen uni meñlik Niyaz deytti. Meñlik Niyaz kiçikidin tartip dadisi bilen ovğa çiqip yürüp, usta mergen bolup qalgaçqa, bultur uni Hociniyaz Hacı palvanlar qatarığa tallivalğanıdı. U bir yildin béri, Hacidin héçqaçan bügünkidek til añlap baqmıgini üçün, bayıki gepler bilen şundaq iza tartip kettiki, yügürüp kétivatқан bolsimu, es-hoşi çiqip ketken kişidek, qulıqığa gep kirmeytti. Şuniñ üçün, Ƙasim Palvanniñ <<astıraq, men yétişelmidim>> dégininimu añlimay, birer yüz qedemçe uzap ketti. <<Démisimu rast emesmu, çopçuñ yigit turup, aşu mañqılarga anay bolğininim némissi! Bu kétimize, burnumğa rasa su kirdi-de, hep özümnden ötti>> dep oylaytti u. Ƙasim Palvanmu Hociniyaz Hacinıñ micezini bilgeçke, bir tereptin, bugün bir çoñ macira çiqip qalmıgiydin dep ensirise, yene bir

tereptin, uniñ qolıǵa qoral almay, bir tal qamça bilenla çeriklerniñ aldıǵa kėtip qalǵanlıǵidin ensirep cėniniñ bariçe yǘǘreytti.

Dėgendekla, ulardin burun Suqovuqqa yėtip kelgen Hacı çeriklerniñ on-yigirme ademni (ularniñ tolisi qerilar idi) heydep kėtivatqinini, er-ayal arilaş birer yǘzçe ademniñ dad-peryad kėtürüp turǵanlıǵini kėrdi-de, <<hey, qorqunçaqlar, nėmidep qarap turisiler? Hoy (141) silerni!>> dėgen pėti çeriklerniñ üstige at sėlip, ularni qamçılaşqa başlidi. Uniñdin rohlanǵan alamanmu birdinla heriketke kėlip, çeriklerge taşlandı. Mundaq boluşini kütmiǵen çerikler hoduxup kėtip, özini oñşap bolǵuçe hėliki Moñǵul qamçisiniñ zerbisidin üç-tėti yikildi. Qalǵanlar hayt-huyt dėǵuçe top içide dessilip ketti. Qolliridiki miltıqlirigimu ige bolalmidi.

Bu çeriklerniñ ikkisi Uyǵur idi. Hacı attin sekrep çüşüp, şap burut biriniñ yaqisidin aldi-de, <<qilmiǵiniñlar şu qaldimu?>> dep silkişlidi. Hėliki çerik:

-Oǵlum, bizde gunah yoq. Biz Lyusicañniñ ① buyruqi bilen...

-U lomodi nėmidep buyruq qildi? –soridi Hacı.

Çerik Lyusicañniñ Qumul diyaridiki hemme tuz kanlirini öz ilkige ötküzüvelip, bazarda üç tuz dukini aqşanlıǵini, hemme kişini kėreklik tuzni şu dukanlardin elişqa buyruǵanlıǵini, emma Hıyciñ (musulman şehiri)diki ahaliniñ tuzni hazirgiçe bu dukanlardin almay, Lyusicañniñ tuz sodisiǵa ziyan yetkenlikini, şuniñ üçün, bǘǵündin başlap, Hıyciñ şehiridiki öylerni ahturup, bir çimdimmu tuz qoymaslıq, hemme tuzluq qapaq

---

① Bu künlerde hėliki Lyulüycañ Qumulda eskerniñ köpeygenliki tüpeyli. Lüycañ (Brigada komandiri) liqtin sicañ (diviziye komandiri) liqqa östürülgenidi. (142)

larni çikiş taşlaş toǵrisida buyruq bergenlikini duduqlap turup aran bayan qildi.

-He, tuzuñni yep, tuzluquñni qaşay, dėgen şu iken-de! Hey tuzgor lomodilar, mañ, közümdin yoqal, cañǵüdeñge bėrip éyt, tola heddidin aşmisun, -dėdi Hacı.

Andin çeriklerdin tartivéliğan miltiklarni meñlik Niyazğa körsitip, <<mavu köseylerni ordığa élip bar!>> dep buyruq kıldı.

Baş-közi yérilip, topığa milenken sekkiz çerik otturuvetken kimarvazlardek salpiyişip helk topiniñ meshirilik külkiliri astida, Loçeñ yeni hökümet yamulliri bilen herbiy qoşunlar caylaşqan şeer terepke méñiştı. Ular ikki yüz qedemçe yıraqlaşqanda, arisidin biri, éhtimal çoñi bolsa kérek, arqıda bolğan helk topığa muştını körsitip, birni tükürdi. Meñlik Niyaz bilen başqa yigitler buni körüp, ularni qoqlimaqçı boldı.

-Hey, balılar, peyliñlardın yéniñlar, her işniñ yoli bilen bolğini yaqşı, -dep varqiridi Qasim Palvan.

Şu arida topniñ arqa teripidin kimdur biriniñ <<hey camaet, maña karañlar!>> dégen hitabi añlandı. Kül reñ şilepisini diñgaytip kiygen çaşqan burut, bir közi eles kişi boz kéçir üstide kiñgir oturup, burnığa çüşüp qalğan közeynikini tüzetkeç davam kıldı:

-Körüvatamsiler camaet, uluğ Çiñgañ Gocamdın ayrılıp néme künlerni körüvatımız? Çopansız qalğan padirek, böre, éyiqlarğa yem boluvatımız. He désila, Şamehsut Vañ (143) bizni ézip ketti deytñlar, emdiçu, bu Hitaylar bizge néme künlerni körsitivatidu? Herqançe qilğan bilen Şamehsut vañ héçkimniñ tuzluqını çaqmığan bolğiydu?!

-Tohtisila bégim, néme devatidila, Şamehsut vañ tuzluqımızni çaqmığan bilen yilikimizni çekip şorigan, (144) dédi bir aqsakal bovay hasisiğa tayinip turup.

-Bu bégimmu Şamehsut ordısidiiki yilik şorpisiğa şerik bolğan, yégen éğiz uyılıptu dégen rast gep iken-de!-dédi kiyimliri culcul bir déhқан.

Topniñ arisida külke kötürüldi.

-Bir yaqşiniñ qedrige yetmes, bir yamanni körmigüçe, -dep davam kıldı közi eles beg. Ete-ögün Çiñgañ Gocamniñ topisini közüñlarğa sürtküdek bolursiler téhi!

-Tola valaklimisile, -dep varqiridi Hociniyaz Hacı uniñ gépini bölüp, -özlere, Hitay emeldarliridin Şamehsut yaqşıraқ idi démekçimu, aқ it-kök it, hemmisi bir it.

Şu esnada, ikki yasavul yügürgen péti kélip, Hociniyaz Hacığa salam bérıp, uni Yüsüp Teyciniñ çaqırvatkanlıqını éytti. Helk topi çerikler çéçivetken tuz parçılırını tériştürüp turganda:

-Nazaridin putuñni yiğ, padişahın tiliñni deptiken, Teyci Beg göcarniñ aldida oşuq gep kılmisila, Hacı, -dédi Qasım Palvan yoğan alqanlirini Hociniyaz Hacıniñ mürisige taşlap.

-Bügün aħşam bizniñ öyde qonsila, zörür geplirim bar, -dédi Hacı étiga minivétip, <<emdi Yüsüp Teyci bilen néme déyişermizkin, herqaçan maña yahşılıq yoq>> dep oylaytti u.

Biraq Yüsüp Teyci öziniñ ordidiki işhanisida Hacıni oçuq çiray qarşı élip, olturuşqa tekliip (145) kıldı ve uniñdin gep sorap turmastinla mundaq dédi:

-U murtetlerniñ edibini bérıp obdan kıpsız. Bu çeriklerniñ peylige qariganda, bugün tuzluqimizni çaqqan bolsa, ete béşimizni yancydiğan oħşaydu. Emdi obdanraq qogdanmisax bolmıgudek.

Andin Yüsüp Teyci Hociniyaz Hacıdin orda palvanliriniñ sani, süpiti ve qoral-yarigıga dair işlarnı sorap, palvanlarniñ sanini birer yüzge yetküzüş, ularğa tégişlik herbiy telmini küçeytiş kéreklilikini tekitlidi ve ordida qañçilik dese şunçilik qoral barlıqını eskertti.

Civekrek kelgen bu Teyciniñ vezminlik bilen sorığan herbir soalıga edeb bilen cavab bérıp olturğan Hacı, uniñ hiyalqañ çirayıga pat-pat qarap qoyatti ve:

<<Kızıq iş, Vañ ordisiniñ çoñ teycisi bolğan bu adem bugün meni rasa oçuqlaydiğan boldı dese, yoçunla geplerni kılivatidıgu?>> dep oylaytti.

Şu arida melumatçı beg icazet sorap kirip, Lyusicañniñ bir top muhapizetçiler bilen ordıga <<qedem teşrip>> kılganlıqını melum kıldı. Yüsüp Teyci bu çaqırılmığan méhmanniñ tuyuksız <<qedem teşrip>> kılişi, bayıraқта Suqovukta bolğan veqe bilen munasivetlik ikenlikini derhal çüşendi çéği, hacıga menilik qarap qoyup, méhmanniñ aldıga çıqtı ve uni ordiniñ kutumhanisi aldida kütüvaldı.

Lyusicañ ikki muhapizetçisi bilen kutumhanıǵa (146) kirivétip, Yüsüp Teyciniñ éhtiramıǵa cavaben, kökirip ketken kalpukliri arisidin qarıdap ketken şalañ çişlirini körsitip, soǵuǵına hiciyip qoydı-de, termeçtek oruǵ barmaqliri bilen éñikini tirep, bir esnivaldı. <<Hey kasapet” dep oylaytti bir çette qarap turǵan Hacı, - bazardiki gep-sözler rast iken-de, qapaqliriñ işşip, közliriñniñ kızirip ketkenlikidin pütün kéçini epyon çekip, buzıqçılıǵta ötküzüp, çüş-péşında ornıñdin qopqanlıǵıñ bilinip turıptu. Neççe miñ çerikke qandaqmu baş bolǵansen?>>

Yüsüp Teyciniñ <<sizmu kiriñ>> dégen gépi Hacıniñ hıyalini üzüp qoydı.

-Méniñ mundaq tuyuqsız kélişimniñ sebebi ordiniñ moysipit Teycisi canabliriǵa melum bolsa kérek, -dep gep başlıdı Lyusicañ, kızıl tavar körpe sélingan yölençüklük yaǵaç orunduǵa oltura-olturmayla, yene birer vecidin éytqanda, gep şahlap ketmisundep arıǵa elçi qoymayla şeşsen özüm keldim, qandaq boptu?

Qol qoşturup turǵan orda tuñçisi bu geplerni örüp bolǵandın kéyin, Yüsüp Teyci gevdisini orunduǵıniñ yölençükiǵe taşlap, <<sicañ canabliri beg covaptu>> dep qışkıla cavab berdi.

Lyusicañ sipayilik bilen yene gep başlap, Soquvuqtiki veǵede orda teycisiniñ cavabkarlıki barlıqini, bu işni Ürümçige melum qılıp, cavabkarlıkni başkıdin sürüşte kilidiǵanlıqini éytip, hazırçe çeriklerni urǵan ve ularniñ qorallirini tartılǵan <<oǵrılar>> ni cazalap, (147) sekkiz tal miltiǵni derhal tapşuruşni telep kıldı.

-Sekkiz tal miltiǵni élip ketsiñiz bolidu. Emma çeriklerni urǵan kişilerni cazalaştın burun, bu veǵege sebebçi bolǵan çerikliriñizni qattıq cazalaş cayız. Biz musulmanlar tuzni iman qatarıda muqeddes bilimiz, siler tuzimizni yep, tuzluqimizni qaqsañlar buniñǵa qandaq taqet qilǵili bolsun? Siz canabliri bu işta séniñ cavabkarlıqıñ bar deysiz, berheq, şundaq. Epsuski, veǵeniñ üstide özüm bolmay qaptimen. Bolmisa, puqraniñ tuzluqini qaqqan qoluñ şumu dep çerikliriñizniñ qolini sundurup, andın aldiñizǵa apirip bergen bolattım.

Hacı mükçiyip qalǵan bu qeri teyciniñ sözliridin pehirlinip, Lyusicañniñ yénida öre turǵan ikki muhapizetçi çerikke megrur qarap qoydı. Lyusicañ teyciniñ sözlirini añlap, ornidin des turdı-de, qollirini esebiylerçe bulañlitip mundaq dédi:

-Teyci, hoşinizni yigiñ. Hazir Ƙumul vañliki öldi. Siz Ƙuruk sögekni ƘucaƘlap yatmañ!

-Ƙumul vañliki ölgen bilen Ƙumul helki hayat. Sizmu hoşinizni yigiñ, kimki puƘrani depsende Ƙilsa, uniñ aƘviti puşaymanliƘ bolidu, -dédi Yüsüp teyci ornida Ƙimirlimay olturup.

Bu söz bilen téhimu esebiylişip ketken Lyusicañ burnidin gelite bir hil tavuş ƘıƘirip, gezep bilen yerni tepti-de, <<Ƙeni körimiz, kimniñ aƘviti puşaymanliƘ bolidikin!>> dégen péti ornidin turdi. Yüsüp teyciniñ buyruƘi bilen orda nökerliri heliki sekkiz (148) tal miltiƘni uniñ aldığa ekilip Ƙoydi.

2

Şu aƘşimi Hociniyaz Haci özi turuşluƘ hoyliniñ tör teripidiki hucrida kirsin lampa yoruƘida olturup, baya Lyusicañ bilen Yüsüp Teyci otturisida bolğan gep-sözlerni Ƙasim Palvanga hékaye Ƙilip bérip, aƘirida mundaƘ dédi:

-Yüsüp teyci burunmu yaman adem emes idi. Uniñ bügünki gepliri méni téhimu heyran Ƙaldurdi. Yene bir hésabta bu orda begliriniñ gep-sözi bilen yürüş-turuşığa Ƙarap bir némini çüşengendek boluvatimen. Yer kettiki çağda, bir encanliƘtin <<kémige çüşkenlerniñ ümidi bir>> dégen maƘalni añlığanidim. Yéñi cañcuñniñ tutƘan yoli beglerniñ zitiğa tégip Ƙoyğan oħşaydu. Emdi beg-ğocamlarmu yerlirini moğa aldurup, puƘralarğa oħşaşla hökümet sañliriğa aş Ƙuymisa bolmaydığan halğa çüşüp Ƙaldi. Ularniñ burunƘidek özhan, Özbek yüridiğan zamanliri ketse-kelmeske kétidu désile emdi. Bolmisa ezeldin orda begliri bilen puƘraniñ piyizi pişmaydığan tursa, Yüsüp Teyci ƘandaƘ Ƙilip puƘra terepte turidiğan bolup Ƙalidu.

-Rast éytidila hacim, bizniñ taglarda <<yégi kelse, elniñ yigisi bir bolur>> dégen gep bar emesmu? Bu çerikler hemminiñ béşiğa kelgen bir bala boldi. Tagdiki dorğilarmu, bu hökümet çeriklerniñ Ƙoli bilen süyimizni siƘip içidiğan oħşaydu,

Şamehsut hayat gahta héçkim bizni anay ételmigen **(149)** déyişivatidu. Bu gepniñ héli ceni bar.

-Yağ, ularniñ bu dégini toğra emes! –dédi Hacı keskin kılıp, -bu hökümettin Şamehsut yağşırax idi, dégen gepke ölsemmu kétélmaymen. Şamehsutniñ kılğanlirini untup kaldilamu? U hazirğice tirik bolğan bolsa, Qumul helki yene néme künlerni körettikintañ!

-Uğu şundağ. Emmaze, öz musulmanlirimizdin bir kişi vañ bolsa, bular bizni munçivala anay ételmesmidikin deymina, -dep étizar bildürdi Qasim Palvan uzun saşilini gemkin silap olturup.

-Hey, özleze yoçunla geplerni kılıdikenla, -dep taşetsizlendi Hacı, -mubada Şamehsutniñ oğli epyonkeş Nezerge vañlık tégip kalsa, öze, men musulman dep, puqrani ayap koyurmu? Buni oylap baqmamdila! U gahta, kötürelmiseñ sañglitival dégendek, bir yanda çerik, bir yanda Nezer, puqrani néme dişvarçılıqlarğa salmas! Men yağa yurtlarda yürüp nurgun işlarni kördüm. Bu Qalmağ, bu- Hitay, bu-musulman d égen gepler ademlerniñ yağşi- yamanlıkınıñ belgisi bolmaydiken. Tömür akamni Yañ Cañcuñğa tutup bergen Li Darinmu musulman emesmidi? Akiliri rehmetlik Niyaz Palganniñ kénini tökken Şamehsutmu tekvader musulman hem öz Qumulluğ Uyğurimiz emesmidi?

Qasim Palvan sel oñaysızlinip yerge qarivaldi. Bir demlik cimcitliktin keyin, beşini kötürüp:

-Yüsüp Teycidek kişiler yurt çoñi bolsıçu? – **(150)** dedi.

-Bu başqa gep, emma hazir héçkimge vañlık tegmeydu, -dep kışkila cavab berdi hacı. Andin <<hemmimiz bir yaqidin baş çikirip, agal mavu Lyusicañ dégen çirkinni öziniñ lalma çerikliri bilen Qumuldin heydivétiş kérek>> dedi.

-Qandağ kılımiz deyдила? Soridi Qasim Palvan tétiklişip.

Hociniyaz Hacı öziniñ oyliğanlirini tepsiliy bayan kılıp, ahirida mundağ dedi: özlege éytidiganlirim şu. Men özüm tağqa çıqalmaymen. Çoñlarğa berip éytsila,

ķavul mergenlerni tallap turğay. Ķoral-yarağ ordida bar. Yüsüp Teyci bizge yölek bolidu.

Etisi tañ étişi bilen Ķasim Palvan hoşlışıp tağķa aldıraş yürüp ketti. Biraķ aridin ikki kūn ötkende Yüsüp Teyci Nezerniñ Ürümçidin yollıģan bir ciddiyl téléggrammisini tapşuruvaldı. Bu téléggrammada ordidiki Ķoral-yarağlarni oķ-doriliri bilen Ķoşup Lyusicañģa tapşuruş, ordini muhapizet Ķilivatķan palvanlardin beş-altini Ķaldurup, Ķalģanlirini öz öylirige Ķayturuş, palvan béşi Ķociniyazni nezerbent Ķiliş ve uniñģa Yüsüp Teyciniñ şeħsen özi mesul boluş buyruķ Ķilingan Ķattıķ cavapkarlıķķa tartilidiģanlıķi eskertip Ķoyulģanidi. Yüsüp Teyci etisi orda beglirini yiģip kéñeş ötküzdi. Beglerniñ hemmisi degüdek tirniķini tatilap turuşti. Peķet nezerniñ öz (151) béşimçi ođli Beşir <<dadamģa özüm cavab Ķilimen>> dep, ottuz-ķiriķ tal miltıķni élip Ķalmaķçi ve buni öziniñ Ķaparmenlirige tarķitip bermekçi boldi. Uniñ rayiģa héķkim Ķarşı Ķıķalmidi.

Nezerniñ buyruķi yétip üçinçi kūni keĶķurunluķi ordiniñ taşķiriķi seynasida toħtitip Ķoyulģan tōmür Ķaplıķ harvilarģa aħırķi miltıķlar bilen oķ sanduķlirini básivatķan orda nökerlirini taş pelempey üstide közitip turģan Lyusicañ Ķaķirniñ boynidek inĶike boynini sozup, Yüsüp Teyciģe Ķelite hiciyip Ķoydi. Uniñ bu herikiti bilen teñ, béşiģa keñ Ķaşķanlıķ şeķpe, putiģa herbiy ötüķ kiyip, yaķisiģa yiñcañlıķ belgisi taķiģan Yolvas sel éģilip derhal uniñ ađziģa Ķaridi. Lyusicañ Yolvasķa Ķarimay turup, <<Yav Darin, teyci canablıridin sorañ, emdi Ķumul diyarida uzunģiĶe tinĶliķ höķüm süridu dep işensem bolamdu?>> dédi. Yolvas bu geplerni UyğurĶiģa örüvatķanda, Yüsüp Teyci bir némidin yirgengendek uniñģa tetür Ķarivaldı ve gep tügeş bilen teñla, népiz nil reñ movut perice toniniñ yeñini Ķéķip turup, <<Yolvas bégim, Ķociñizģa éytiñ, Ķumul diyari tinĶliķķa Lyusicañdinmu beķrek mohtac, emdi tinĶliķ boluş-bolmaslıķ Sicañ canablıriniñ peylige bađlıķ>> dédi. Bayatin başlıri sañgilap, Ķapaķlıri Ķüşüp ketken orda muhapizetĶiliri bu gepni añlaş bilen bir-birige Ķarap külümsireşti. Ularniñ arisida buyruķ boyiģe öyige Ķayturulidiģan orda palvanliriniñ eñ aħırķisi-bala (152) mergen meñlik Niyazmu bar idi. U özidin bir Ķedem nérida turģan Ķociniyaz Haciģa néminidur démekçi bolup boynini sozģanda, Haci köz işariti bilen uni toħtitip Ķoydi.

Tuyuksız gür kirep Ķıķķan kūz borini bilen asman-peleķķe kötürülgen Ķañtozan hemme yaķni Ķaplap ketti. Tōmür harivalarniñ arķisidin bir top atlıķ Ķerikler

bilen k tivatqan Lyusicañmu  a -tozan i ide k zdin  ayib boldi. Şu k z borini bu  everni işik-t n l klerden hemme  ylerge  lip kirgendek, Şu a Őimi Şehir ve y kin y zillardiki ahaliniñ hemmisi bu işlardin  everdar boldi. <<im, mana emdi t geŐtuq, -deytti beziler, -y ni  a cuñ i ikiridin k  men a iŐip, yer-z minlirimizni Őular a  leŐt r p berg dek>>, <<agah boluŐsila, -d di h liki k ni Suqovukta vez-nesihet oqun  ozu eles beg aznames itte  upten oqunŐa yigilun camaetke  arap, -mundin k yin namaz c meni topliŐip oqumayli.  erikler biz musulmanlarni  etliam  iliŐniñ pursitini izdevatqudek,  udayta-ala undaŐ k nlerni haram  ilgay, rehmetlik  i nañ  ocam hayat  a da, B yciñ  anniñ emeldarlimu p Őanimizge tak  ilip  ekip baqqan emes. Emdi bu  eriklerni  arimamdigan, b lek ila heddidin  Őip ketti.>>, <<vay  udayimey,  zimizniñ tuqulup  sken yurti emdi bizge doza  bolgudekku!>> d di bir bovay uni a cavaben y ni bilen k zini s rt p.

Bu k nlerde  ociniyaz Haci buyruq a binaen, nezerbent hesabida Y s p Teyciniñ k temilik ordisi yenidiki bir  yge k  p kelgenidi. Uniñ y kin mehrimi (153) bala mergen meñlik Niyaz ete  z yurti Őopul a  aytmaq i. Őu a boran  i ivatqini a  arimay, Haci uni hucrisi a  a irtip k lip, ne e k ndin buyan boluvatqan işlarni Sali Dor a başliq hemme  ekke tepsili s zlep b riŐni uni a tapŐuruvatatti. Şu esnada  eri  izmetkar kirip, Y s p Teyciniñ Hacini  a irt anli ini  ytti.

Haci k temilik ordiniñ sol  anitidiki hucri a kirgende, Y s p Teyci k zlrini sel  iŐkan halda, t t bur eklik Şire  stidiki yoan kirsin lampi a  arap, tesviy s rip olturatti. Salam-sehettin k yin, Y s p Teyci mundaq d di:

-Emdi bular iş boldi. Ta din sada  i mi u e Şehirde he neme  ilgili bolmaydu. Siz meniñ bosu amdin dalcimay turuñ, bolmisa, her ikkimizla gepke  alimiz. Ta din  ever kelse, andin bir neme deyiŐermiz.

-Teyci beg  ocam  atircem bolgay, -d di Haci  re turun peti, -men  zleni hergiz yerge  aritip  oymaymen.

Şundin k yin, Őhermu, y zilaru cimcitli a  omgendek bolup  aldi. Emma  iŐiler arisida pi ir-pi ir geplerniñ ulgiyip k tivetiŐi, ularniñ h k met yamulliri bilen alaŐisi y kin ademlerni k rgende gepni başka ya ka burap  htiyat an bolup  eliŐliri

bu cimcitlikniň kandaqtur bir dehşetlik vehimige hamile ikenlikidin dérek turatti. Dégendekla, uzun ötmey, tağda başlangan güldürmama pütün Ƙumul diyarini zilzilige sélip, Lyusicañ ümidi ƙilğan <<tinçlik>> ni oñtey-toñtey ƙilivetti. (154)

ALTINÇI BAB

Pıçaƙ Söñekke Yetkende

Tayaƙ candin ötüp ketkende, cadiger valaamniň eşikimu zuvanğa kélip <<vaydad>> dep taşlığan.

-<<Tevrat>> ①Rivayetliridin

1

Meñlik Niyaz tarƙitivétilgen orda palvanliri ƙatarida miltiƙtin ayrılğandin kéyin, huddi bir némisini yittürüp ƙoyğan ƙişidek köñli geş, özi hamuş halda şeherdin öz yurti Şopulğa ƙarap atlıƙ yolğa çikti. Ƙarigir dönen yurt içidin çikişip, édirliƙlar arisidiki şégillik harva yolığa çüşkende, éhtimal, taƙisi uprap ƙalğanlıgıdin

bolsa kérek, ayağlirini sel ayap desseške başlıdı. Meñlik Niyaz bolsa, uni sezmiğendek, neççe vaqıttin miltıqqa öginip ƙalğan mürisini pat-pat silap ƙoyup, öz ĥiyalleri bilen bent idi. <<Vay isit, bir ƙısmıla işlar bolup ketti, miltıqtinmu ayrıldıq, palğan béřidinmu, buniñ ayığı nedin çıƙurkin?>>

①<<Tevrat>> -Yehudilarnıñ muƙeddes kitabı. (155)

deytti u ĥiyal sürüp. Biraq tağqa yéƙinlařƙanséri dimağqa uruluşqa başlığan salkın tağ şamalliri uni ĥiyalidin oyđatti. U emdi çoñƙur-çoñƙur nepes élip, aldida körünüp turđan asman-pelek ƙarlıq tađlarđa ĥuddi ularni tunci ƙétim körüvatƙandek hiris bilen ƙaraytti. Aşu ƙarlıq tađlarnıñ yanbağridiki ƙatar-ƙatar ƙarıđaylar, yava alma, örük, ƙarıƙat, ziriq, bölçürgen ve řuniñđa oĥřař tağ méviliri bilen tolup tařƙan keñ dalılar; bük-baraşsan tağ térekliri, irđay, arça ve ƙırçıntallar arisida sayravatƙan ĥilmu ĥil ƙuřlarđa cor bolup, taştin taşqa urulup éƙivatƙan tağ suliri; ĥuddi şu tağ suliridek řoĥ, ƙarıřař ƙız bilen bille oynap ösken balilik çağliri; bolupmu u ƙızniñ téƙimiđa çüşüp turidığan sumbul çağliri bilen gep ƙıla-ƙılmayla villide ƙızirip ƙétip, yerge ƙarivalđanda, şehla közlrini <<lip>> ƙilip yéƙivalidıđan tikendek ƙirpikliri... – mana řularniñ hemmisi kéçiçe uniñ yürükini ĥidiklap çıƙƙan bolsa, mana emdi birdinla köz aldida namayan bolup, uni öziğe tartivatƙandek sézilette. řuniñ üçün bolsa kérek. U, ƙarigir dönenniñ sağrisiğa iĥtiyarsız ƙamça urup taşlıdı. Ƙarigir dönén uyƙudın oyđanđandek, bir yulƙunuvélip, ƙıđan ƙelemdek çiraylıq ƙulađlirini diñ ƙıldı-de, böre méñiři bilen alđa ilgirilep ketti.

Meñlik Niyaz at üstide ƙoynidin bir ƙara tüğünçekni çı ƙirip, uni avaylap açtı, çörisiğe sérik meşut yip bilen uřřaƙ here çışliri, bir burcikige (156) ƙızilgül bilen képinek sürüti keştilengen ƙara tavar yağlıq içide her ĥil reñdiki alte pilte meşut yip ve bir dane etir sopun turatti. Bu yağlığni aşu ƙarıřař ƙız mundin bir yıl burun Meñlik Niyaz palvanlıqqa tallinip, şeherge mañar çağda uniñđa yolluq ƙilip tutƙanıdı. Uniñ içidiki meşut yiplar bilen etir sopun Meñlik Niyazniñ şu ƙızđa atap alđan bazarlığı idi. Meñlik Niyaz tüğünçekni ƙoyniđa sélivétip ĥuddi şu ƙızni köz oñıda körüvatƙandek visal demliriniñ řérin ĥiyali bilen çirayi güldek éçilip, özini toyđa ƙétivatƙan yigittek ĥuřal sézeytti.

Birağ kün patar çağda, etrapı tağlar bilen oralğan birinçi qonalğuga yétip kéliş bilen uniñ bu huşallıki şamalğa uçup ketti. Anda-sanda çokçıyıp turğan körümsiz tam öyler qatarıda etrapı pakar-pakar soqma qoruqlar bilen aralğan deñniñ aldıda bir top qorallıq çerik beş kişini arığa élivélip soraq qilivatatti. Bu kişilerniñ hemmisi déğüdek Meñlik Niyazğa tonuş Şopulluq ademler idi. Deñniñ içide yük artilğan tögiler gujmeklişip turatti. Bezi-bezide töge koldurmiliriniñ perişan carañlap kėtişliri añlinip qalatti. Meñlik Niyaz heyran bolup, derhal attin çüşti-de, çette qarap turğan kişiler arisidin özige tonuş bir bovayni tépip, <<néme gep bova>> dep sorıdı. Buvay yaşañgirap turğan közlrini yéni bilen sürtüp turup ehvalni sözlep berdi. Melum boldiki, Şopulluqlar her yildikige oħşaş tapqan-tergen arpa-buğdaylirini (157) beş tartım tögige artıp, yérım yıllık ozuqni üçüm Qumul tügmenliride un tartıp çikқанiken. Bériki çazidiki çerikler <<siler bu unlarnı özüñlar yéyişke emes, taşki Moñğulğa apirip sétişka élip méñipsiler>> dep ularni tosuvaptu.

Meñlik Niyaz étini yétilep, çeriklerniñ qeşiğa keldi. U öz köñlide çetke sétiş tügül. Öziniñ géliğa aran-aran yétidiğanlıqini, hazırla şundaq emes, ezel-ezeldin her yili muşu hilda öy-öydin yigilğan aşlıqni ötnelapqut qilingan tögilerge artıp Qumuldin un tartıp çikidiğanlıqini çeriklerge çüşendürmekçidi. U emdila gep başlay dep turğanda, çeriklerniñ biri uni tonup qilip, bir némiler dep varqiriğan péti uniñ yaqisiğa ésilidi. Bu héliki küni Soquvuqtiki tuz veqeside tayaq yeğen Uyğur çeriklerniñ biri idi. Hayt-huyt déğüçe, çerikler Meñlik Niyazni urup yatquzuvetti. Beş tartım tögini üstidiki un taqliri bilen <<başlıq qilindi>> dep cakarlıdı. Tögiçilerni ete tañ étiş bilen sheerge apirip, Lyusicañğa tapşurimiz dep put-qolini baqlap bir öyge solap qoydı.

Qavulraq bir çerik, éhtimal çoñi bolsa kérek, Meñlik Niyazniñ yénida turğan qarigir dönenni tizginidin tutup minmekçi bolğanda, u aldi putliri bilen çapçip, çerikni yékin keltürmididi. Çerik esebiylisip, uni qamçılaşqa başlıdı. Qarigir Dönen tizginini (158) bir sérip. Çerikniñ qolidin çikip ketti ve gügüm perdisi bilen pürkengen qélin édirliklar arisida közni yumup açquçe gayib boldi. Héliki çerik <<anañni>> dep, ağızini buzginiçe lévini çişlep qaldı.

Bayıki bovayniñ teklipi bilen birneçe kişi Meñlik Niyazni uniñ addiy kepisige ekirip qoydı. Bovayniñ cüpti aq çaçlıq momay uniñ baş-közidiki qanlarnı sürtüp, yarilirığa pahta köydürüp bastı. Tağ piyizi qoşup pişurulğan bir tavaq arpa

köcisidin keyin Meñlik Niyaz uyquğa ketti. Tañ seher tohu çillaş bilen teñ qarigir dönenniñ kişnigen avazi uni uygitivetti. <<hüdayimğa amanet, öyünge aman-ésen bérival balam>> dédi buvay duağa kol kötürüp.

Meñlik Niyaz buvayniñ quruq söñektek oruq kollirini alqiniğa élip közige sürtti ve qarigir dönenniñ yalini asta silap qoyup, cimcit tumanlıq tañ qarañgusida Şopul terepke ravan boldu.

2

Şopul Qumulniñ yüz yigirme neççe kilométr şerkiy şimaliğa caylaşkan eñ çet yurtlarniñ biri bolup, burunki zamanlarda <<tal tégi>> dep atilatti. Uniñ şimaliy teripi éviz qarlıq tağlar bilen aralğan, gerbiy şimal teripidimu qarlıq tağ çoqkiliri körünüp turidu. Aşu tağ tizmiliri arisida şerkiy şimaldin gerbiy cenubğa sozulğan bir cilğa bolup, bu cilğiniñ şerq teripi **(159)** <<qoray>>, gerb teripi <<qarañgu kéçik>> dep atilidu. Her ikki cilğa bipayan ketken çimenzar yaylaqlarğa tutışidu. Şopulluqlar baraxsan tağ terekleri, arça ve kırçintallar bilen qaplangan aşu çilgildiki elvek tağ suliridin paydilinip, bir yaqtin tériçilik qilatti; yene bir yaqtin bipayan yaylaqlarda qoşumçe çarviçilik bilenmu şugullinatti.

Tömür Hølge yéğilikidin keyin, Şopulluqlardin Bosuq dorğiniñ oqli Sali dégen kişi bu yurtniñ dorğiliğiğa belgilendi. Yelkiliri keñ kelgen bu éviz boyluq ora köz, qañsarlıq, yapilaq yüzlük, sériq saqal kişi kiçidikinla micez-hulki başkiçirek bala idi. Dadisi bu yalguz oğlini özige oħşaş <<qara türük>> bolup qalmıgay dégen niyette, hetne toyidin birer yil keyinla, <<balamniñ göşi özleniñ, söñiki meniñ, ağıziğa ilim sélip qoysila>> dep shehdiki bala oqutidıgan molla tuğqini Yari Qariyğa tutup berdi. Balini oqutup qoyuş bedilige Yari Qariyniñ pütün yillik göş-yéğini tağdin evetip turidıgan boldi. Kiçikkine Sali özige oħşaş yigirme-ottuz ösmür balilar qatarida kişliki qoy térişi, yazlıki bora üstide yügünüp oturup, birneççe yilni ötküzdi. Yazlık tetil çağlıridimu, tağqa qaytmay, mollisiniñ sépil sirtidiki üç étiz yérige işlişip béretti. Öy işlirida bolsa, mollisi bilen quşnaçniñ qolığa-qol, putığa-put bolup, hemme yügür-yétim işlarniñ höddisidin çıkatti. Uşşaq sözlük quşnaçniñ erzimes işlar

üçün diňmarlap, hetta bezide ƙattik (160) ƙattik çimdivéliširigimu çidap yürdi. <<Ƙuran>> savati çikip, ançe-munçe hetmu tonuyalaydıgan bolup ƙalğan künlerniñ biride yüz bergen bir veƙe uni oƙuşni taşlap kėtişke mecbur ƙildi. Bu veƙe mundaƙ idi:

Sali bilen teñ déğüdek mektepke kirgendiñ başlap, ƙışliƙi ƙara meħmal ƙörpe, yazliƙi zilçe caynamaz üstide savaƙdaşliridin ayrim olturup oƙuydıgan bir begzade, he désila oygançilik ƙilip, savaƙdaşlirini bozek étetti. Emma derste hemmidin arƙida idi. Balilarniñ aldi ƙuranga çikƙanda, u téhi heptiyekni emdila başlıganidi. U bir küni tenepus vaƙtida yañaƙtek bir parçe navatni köz-köz ƙilip, <<ƙaysiñlar eşek bolup méni beş ğulaç yerge kötürüp barsañlar, bu navat şuniñ>> dep tovlaşƙa başlıdi. Şu arida, kömüşrek kelgen taz çiray bir bala uniñ aldiğa kélip töt ayağlık boldi. Begzade ƙaƙaƙlap külüp, uniñ üstige mindi. Bir çette ƙarap turğan Sali oƙtek étilip kélip, begzadeni ittirip taşlap, héliƙi taz çiray baliniñ ƙoñıǵa birni tepti-de, “Atañ séni oğul dep tapmıǵanmu, nomus ƙılsañçu!” dédi. Begzade Saliğa muşt atti. Sali <<mana urdi dégen>> dep, uni astıǵa básivélip, rasa dombalavatƙanda, mollisi öydin çikip ƙaldi ve ehvalni oƙup Salini ikki ƙaçat oruşetti. Biraƙ iş buniñ bilen tügimidi. Şu aħşimi begzadiniñ dadisi kélip, <<bu mektepte ya méniñ balam oƙuǵay, yaki tağçi tuǵƙanliriniñ balisini oƙutuvalsila, u şumtek oƙuydıgan bolsa, öyni boşatsila, öy özimizge lazim>> dep şalini çéçip ketti. Bu geplerni añlap turğan Sali (161) etisi tañ étiş bilenla, mollisiniñ öyidin çikip tağƙa ƙarap mañdi ve Şopul terepke barıdıgan yoluçılarga ƙoşulup öyige kélivaldi. Emma öyge kéliş bilenla dadisiniñ deşnimige uçridi:

-Hey, séni ƙara, -dep ƙayışƙa başlıdi Bosuƙ Dorǵa, oǵliniñ némişƙa ƙaytıp kelgenlikini uƙƙandın kéyin, -at ƙılamdu, eşek ƙılamdu, séniñ néme ƙariñ? Közüm ƙariǵu, ƙulıƙım saǵru dep yüriverseñ bolmasmıdi. Tolimu béşi çoñ bir néme bolamsen néme?

-Mundaƙ işlarda béşi çoñluƙ ƙılsam bayan bolmas, dada, -dédi Sali iren ƙılmay olturup.

Bosuƙ Dorǵa emdila on ikki yaşƙa kirgen Saliniñ bu gépini añlap, iç-içidin huş bolğan bolsimu, héçnéme démidi. Kéyin, el-ağiniliri yiğilğan bir sorunda, kimdur biriniñ <<hey, Dorǵam, dunyalıƙta bir talla oğulliri bolup ƙaldi. Oǵli barniñ

orni bar, kızi barnıñ izi dep, oğulliri cıkrak bolğan bolsa, uruqlirimu keñrek bolatti>> dégen gépige cavaben mundaq dédi: <<bezilernıñ yetti-sekkizdinmu oğli bar, ölüm algusiz, meniñ birla oğlum bar miñga bergüsiz.>>

Aridin uzun yıllar ötti. Sali ottuz neççe yéşida dadisiniñ ornıga Şopulniñ dorğisi bolğandin başlap, deva-destur işliridiki toğra késerliki, puqralarni bozek étidigan bezi oktemlerge kattıq kolluqluqi hetta orda begliridinmu ançe tep tartip ketmeydiganlıqi bilen dañq çikirişka başlıganidi. Kéyinki künlerde hökümet yamulliriniñ Şopul helkıge sélivatқан alvan-yasaq (162) liri azaytış, çeriklerniñ zorvanlıqini çekleş toğrisida yukiriğa birneççe kétim erz tutқанlıqi üçün, uniñ el içidiki abroyi téhimu ösmekte idi. Şuña, elniñ himayisidin rohlangan Sali Dorğa emdi çeriklerniñ zoravanlıqıga tigmu tig karşı turuşka cüretlik bolup kélivatatti.

Meñlik Niyaz del şundaq künlerniñ biride Şopulga kaytip keldi. U Hociniyaz Haciniñ salimini yetküzüş ve helıqi deñde bolup ötken işlarni derhal Sali Dorğıga hever kıliš, şuniñ bilen teñ, eger vaqıt yar berse, helıqi canan kızni bir körüveliş niyitide hargan-çarçiginimu untup, toptoğra uniñ öyige bardı. Biraq Sali Dorğiniñ hoylisi aldidiki tağ téreklirige baqlaqlıq turğan çerik atlirini körüp sel heyran kıaldi. Hoylidin añlinivatқан varañ-çuruñlar uniñ heyranlıqini téhimu aşuruvetti. U qarigir dönenni baqlap koyup hoyliga aldirap kirgende, Sali Dorğa birmunçe ademler arisida korşilip kalğan üç çerikke kolini şiltip bir némiler devatatti. Baş-közi yérilğan bir çerik daq yerde sozulup yatatti. Meñlik Niyaz topniñ arkisida turup kulak séliška başlıdi.

-Heyr, bu dorem keñçilik kılay, -dédi Sali Dorğa, -bu iş yene tekrarlansa, meniñ karim yok, el néme kılsa kıliversun, sen burader, -dédi u yéşi çoñraq bir Uyğur çerikke qarap, -bu geplerni hemrahliriniğa obdan örüp ber. Özünmu bilisengu, biz heq ehli ayallirimizga çekilğan kışini bek yaman körimiz. Mundaq (163) gahta hun tökülidigan işlarniñ çikip kélişi heç gep emes.

Héliqi çerik bu geplerni örüşke başlıganda, topniñ içidin kimdur biri varkıridi:

-Dorğa aka, köñli-köksiliri deryadekla keñ bolup kétiptu. Özle boptu dégenliri bilen men buniñga çidiyalmaymen. Mubada bu çirkinler özleniñ hotun- kızlırini şundaq anay etse, kandaq kılurdila?

-Hoy ukam, héliumu u çirkinni ölgüdek dumbalap, ağızi-burnini kan yalıgan ittek kılip taşlapsengu, oğul bala dégen şundak bolğuluk. Emmaze, emdi buniñdin ibret alur deymen, -dédi Sali Dorğa temkinlik bilen.

-Dorğa rast éytidu balam, -dédi moysipit kişi, -ötkende salavat. Hemmimizge tinç bolğini obdan!

-Biz tinç bolayli dégen bilen bu çirkinler bizni tinç qoymayvatsa! –dep varqiridi bayıki kişi. Bu gep bilen top içide gudur-gudur başlandı.

-Boldi kıliñlar, -dep varqiridi Sali Dorğa, andin çeriklerge qarap, -mavu adimiñlarni ekitiñlar. Yene kim ayallarga çekilidiğan bolsa, emdi muştumini pulañlattı.

Çerikler yérım can halda yatқан hemrahini atқа mindürüp öz makani terepke ravan boldı.

Şuniñdin keyinla, Sali Dorğa ve başqılarnıñ közi Meñlik Niyazğa çüşüp, uniñ bilen kızğın körüşkeç, hal-ehval soraşқа başlıdı. Meñlik Niyaz öziniñ (164) némişқа kaytıp kelgenlikini kısqıçe éytip, héliki deñde körgen-bilgenlirini gezep bilen tepsiliy bayan kıldı. Helk topi <<Alla-tova>> déyişip, uvisi çuvulup ketken hesel heriliridek guñuldişip ketti.

Sali Dorğa özini basalmay, şalañ sériq saqilini siqimdap, <<estağpurulla, estağpurulla>> dégen péti uyan-buyan méñişқа başlıdı.

-Mana özlege tinçlik! –dédi kimdur biri bayıki moysipit kişige homiyip, derveke bayıki deñde çerikler bulap ketken tögilerniñ ikkisi muşu moysipitniñ bolup, beş tögiçiniñ biri uniñ oğli idi.

-Emdi kandaq kılimiz, dorğan? –dédi u közlige yaş élip.

Sali Dorğa hécnéme demey hoyliniñ çepkul tereptiki has méhmanhanisiğa kirip ketti. Helk perişan halda tarqaştı. Bayıki şum hever birdemniñ içidila pütün Şopulğa çaqmaq tézlikide tarqilip, hemme kişi musibet qarilikidek égir kayguda idi. Démisimu, pütkül elniñ yérım yillik ozuqi kıldin ketkenidi. Yékinlişip kélivatқан

ƙara ƙiřtin ƙandaƙ ƙiƙƙuluk? Yamulƙa tutup ƙetilgen beş ƙiřiniñ teƙdiri néme bolar? Ötne-lapƙut ƙiliřƙan tögilerniñ igilirige némidep cavab bergülük?

Baya helƙ topi tarƙiliřƙa bařliƙanda, Meñlik Niyaz Sali Dorƙiniñ ƙiƙƙarƙan avazini añlap, méhmanƙanıƙa kirgenidi. Sali Dorƙa téhiçila saƙilini siƙimdap, keñ pegada uyan-buyan méñip yüretti. Uniñ ƙirayi huddi **(165)** bulutluk asmandek tutulup, közlidiride ot yénip turƙandek körünetti. U ƙapıƙını salƙan péti Meñlik Niyazdin Ƙumuldiki ehvallarni tepsiliy sözlep bériřni telep ƙildi. Meñlik Niyaz suƙovuƙtiki tuz veƙesidin başlap, Hociniyaz haciniñ nezerbent ƙilinginiƙa ƙeder bolup ötkén veƙelerni yipidin-yiñnisigiçe sözlep berdi. Sali Dorƙa hemme gepni añlap bolƙandin ƙéyin, uluƕ-ƙiçik tinip, <<heyr, öyünge bérip démiñni al balam, dadañƙa salam éyt>> dédi.

Meñlik Niyaz hoylidin ƙiƙivatƙanda, ƙandaƙtur bir séhirlik küç uni gecgisidin tartivatƙandek, ƙedemliri égirliřip, arƙisiƙa, arƙida ƙélivatƙan işik, péřayvanlarƙa iħtiyarsiz ƙaraytti. Ah, şu tapta héliƙi canan ƙiz hucrisiniñ işikini ƙiya éçip, huddi bulutlar arisidin külüp ƙiƙƙan tolun aydek camalini bir ƙörsitip ƙoysa, yigitniñ bir yildin buyan cudalıƙ otlirida ƙelvirdek téřilip ketken yürüki bir az řipalıƙ taptatimikin? Beħtke ƙarři, ƙizniñ özi turmaƙ, sayisimu ƙörünmedi. Meñlik Niyaz Ƙarigir Dönneniñ ƙulvurini yeřivétip, ƙořna hoylilarniñ ögziliride aptapƙa yayƙan ƙurut, icige, kommıƙonak başlirini yiƙivatƙan ƙiz-cuvanlarƙimu bir ƙur sepsélip ƙiçti. Ularniñ arisidimu u canan ƙörünmeytti. Néme boldikine? Ağrip-tartip ƙaldimikin? Yaki tuƕƙanliridin bireriniñ öyige kettimikin?

Etisi, Sali Dorƙa öz oƕlını hemrah ƙilip, şu ƙéçisila şeherge yürüp ketkenliki toğrisida hever tarƙaldı. Emdi řopulluƙlar bu iřniñ aƙivitini kütmekte **(166)** ve her kim her hil mulahizilerde bolmaƙta idi. Namaz péřinge yiƙilƙan ƙerilar arisida (ularniñ içide Meñlik Niyazniñ dadisi sopi Mergenmu bar idi) gep-sözler téħimu köprek boluvatti. Beziler <<dorƙam beg aldirap ƙétiptu, micezi çus adem, yamuldiki darinlarƙa ƙattıƙ sözlep ƙoyup, balaƙa ƙalmıƙıydı>> dése, beziler <<çopan çégida padini böridin ƙoğdaydu, yurtniñ atisi bolup turuƙluk unçilik ƙilmisa bolamdu!>> deytti. Boyı pakar, özi sémiz bolƙanlıƙı üçün <<tolum çaşƙan>> dep leşem siñip ƙalƙan bir ƙiři ĩirƙiriƙan avaz bilen mundaƙ dédi:

-Dorƙan néme ƙılsa ƙılsun, tögilirimizni tinç-aman yandırup kelse bolƙini!

-Özleze, töginiñ gémidila qaptıla, bizniñ oğulni démemdila. Beş balamniñ içide bir tilla oğlum şu emesmidi? –dédi qatañgur kelgen çar saqallıq bir kişi közige yaş élip.

-Boldi qılışıla, hıdayim bergen ezizlirim, -dédi Sopi Mergen qapaqlirini sélip. Her kim öz gémide, qeri kız er gémide dep, birliri tögiliriniñ, yine birliri oğulliriniñla gémini yéguçe, hemmeylen bir yaqıdın baş çikirip, yurtniñ gémini teñ yésesek obdan bolurmikin?

-Qandaq qilimiz deyдила Mergen, -dédi kimdur biri uniñga qizikiq.

-Beş-onimiz atlinip, Dorğamniñ keynidin baraylı, -dédi Sopi Mergen, - yöleklik tam yikılmas, dégen gep bar. Biz yölek bolup tursaq, Dorğamniñmu tili uzun bolıdu emesmu? (167)

-Undaq qılguçe, -dédi moysipit kişi, agal Yüsüp Teyci begke erz tutsaq bolmamdu? U kişi yurtniñ atisi bolğandin kéyin, qarap turmas deymen.

-Özle nediki gepni qilivatidila, bizniñ Meñlikniñ éytişice, Yüsüp Teycimu kaniti kırqivétılgen qarçikıka oñşışip qaptudek. Çeriklerniñ çoñi Lyusicañ dégen bir néme orda palğanlırını qarqitivétip, yarağ-cabduqlarnı açikiq kétéptudek.

Şu geplerdin kéyin, Tulum Çaşқан qolini şilitip, <<qaynaq su iç, köñli tinç deptiken, beş tögem ketsimu ketsun, men hökümet bilen éytişidigan işlarğa arılaşmıgudekmen>> dédi ve ördektek irğañlap, öz öyini terepke mañdi. Qalğanlarmu birlep-ikkilep tarqılıştı.

-Hey, bizniñ huy-peylimiz, -dédi Sopi Mergen kétivatqanlarğa qarap, - qaçañgiçe töginiñ mayıqıdek çéçilip yürimiz kilintañ!

Aridin birneçe kün ötkende, solaktiki beş kişi bilen Sali Dorğiniñ oğlı qayıtıp keldi. Ularniñ éytişice, heliki un bilen tögilerniñ başlıq qilingini qilingan boptımış. Sali Dorğini bolsa, Şopulğa alvan sélingan aşıq ve otun-samanni tapşurmıguçe ketmeysen dep, Lyusicañ yamulğa solap qoyuptımış.

Bu heverler elniñ köñlini yariğa tuz sepkende biraram qilivetti. Biraq qandaq qiliş lazımlıqını héçkim bilmeytti. Añır Sali Dorğiniñ ayalı éğiz boyluq, qañşarlıq,

çirayi aq-suzuk kelgen Niyazhan ağıça (168) birer yahşi çare tēpilir qalarmikin dēgen umid bilen yurt çoñlirini öyige çillidi. Ularniñ arisida <<tulum çaşkan>> mu bar idi. Kēri hizmetçi dastihanni yigip bolğanda, Niyazhan ağıça kalvutun ciyeklik qara duhava doppa üstidin sēlivalğan aq daka léçiki bilen yüzini yērim yapqan halda méhmanlarniñ aldığa kirip tezim beca keltürgeç, supiniñ girvikide siñaryan olturup gep başlidi. U ayallargā has tartınçaklıq bilen yoğan közlrini yerdin üzme, emdila ikki égiz gep başlışığa <<tulum çaşkan>> uniñ gēpini bölüp mundaq dēdi:

-Démisimu Dorgamğa yaman boldi, yurtni dep solaqqa çüşüp qaldi. Emmaze, Şopulluqniñ alte ay işlep tapqinini tōgiliri bilen qoşup paşalıq qilip ketken tursa, emdi Lyusicañğa nediki aşlıqni bergüdekmiz? Yer dēgen sēgin inek emes, künde sēgiverse bolidiğan.

-Rast éytsidila, -dēyişti qalğanlar uni yaqlap.

-Emise, balilarniñ dadisi solaqqa yétivergeymu?! Aşlıq bolmisa, başqa birer ilac bolup qalur, -dep köz yēşi qilişqa başlidi Niyazhan ağıça. Lékin yurt çoñliri dēgen birnēmiler héçnēme dēmestin asta tarqilişti. Peqet sopi Mergenla teñdin tolisi aqirip ketken saqilini silap olturup, Niyazhan ağıçığa mulayimlik bilen birmunçe teselli berdi. Biraq Niyazhan ağıça yene köz yēşi qilip mundaq dēdi:

-Tova Sopi aka, işengen tağda kiyik yatmaptu dep bu yurt çoñliriniñ qiliqini qarimamdığan. Men ularniñ yüzide barlıqini bilmeptimen. Dorgamniñ béşiğa (169) kün çüşüvidi, özüñni bil, özgini qoy dep hemmisiniñ yaqığa çikivalğini qarisila.

-Héçkisi yoq, birneççe adem undaq qilğan bilen el-yurt bar emesmu, -dēdi Sopi Mergen, -heq égilür sunmas dēgen gep bar. Dorgamniñ işi heq, hūdayim müşkülini qilur.

3

Şundaq künlerniñ biride Şopuldiki çeriklerniñ başlıki Cañ Cisañ hēliki qarikaş qizni soritip, Niyazhan ağıçiniñ aldığa elçi kirküzdi. Bu qiz Sali dorginiñ qizi Aynisağan idi. Elçilerniñ éytşiçe, Niyazhan ağıça qizğa çay içürüp qoyuşqa maqul

kelse, Sali Dorgini solaktin çıkiriş, pašalık kılınıp ketken un bilen tögilernimu kayturup keliş Cañ Cisaniñ kolidin keler imiş; hetta kızniñ toyluğıga Şopul boyıçe hemmidin buluq hésablangan térilgu yerdin ottuz mu yer bérişkimu razi imiş, u meydisige muştlap turup, <<Lyusicañ méniñ yurtluğum. Arimizda tuğkançilikimizmu bar téhi. Uniñga her némidep gépimni yégüzeleymen>> deptimiş.

Cañ cisaniñ öz éti Cañ Goğu bolup, Şopulluqlar uni <<cisa>>① liq mensipi boyıçe cañ cisadep ataytti,

---

① Cisa (Henzuçe) –mupettiş dégen menide bolsimu, bu künlerde Qumul tağliridiki cisalar bac, alvan-yasaq yiğişka nazaret kiliş, çegra mudapiesi ve amanlık saqlaş katarlık işlarniñ hemmisini başkuratti. Bu Ciñ Şurén hökümetiniñ yerlik dorgilardin hoquq tartivélišta qollangan muhim varsitiliridin biri idi. (170)

U birneçe yildin buyan Lyusicañga tayinip, Şopuldiki çeriklerge başliq boluvalganniñ üstige, Ciñ Şurén hökümiti térilgu yerlerni moğa éliş siyasetini yolga koyuşka başliganda, topilañdin toğaç oğrilap. Şopulda yüz neçe mu yergimu ige boluvalgan; uniñ üstige, ahale koyuq caylaşkan mehellige harağ-şarab, eptun-tamaka ve miliçmal satidiğan bir dukan éçip, bir pulluq malni beş pulga sétiş ve cazane kiliş yoli bilen alahide béyip, her ayda déğüdek Lyusicañniñ ağızini maylap turatti. Özi bolsa boynıga koñguraq ésilgan kara koka itini egeştürüvelip, toy-meşreplerge <<çaqirilmıgan méhman>> bolup baratti-de, birer tüzükrek ayalni körse, uniñ köziniñ içige kirivalatti. Mundağ çağlarda, hedésila oñ kéşiga çüşüvalidiğan çéçini altun üzük salgan koli bilen yukiriğa tarap koyup, gelite kiliklarni kilatti. Künlerniñ biride uniñ közi Aynisağanga çüşüp qaldi. Şundin başlap, u kızga sayidek egişivelip, çala-bula öginivalgan birneçe éğiz Uyğurçe söz bilen gep taşıydığan boluvaldi. Birağ Aynisağan uniñdin huddi alvastidin kaçkandek kéçip, hetta toy-meşreplergimu barmaydiğan bolup qaldi. Cañ Cisa kandağ kilişni bilmey turganda, Sali Dorginiñ beşiğa heliki kara künler kelip qaldi. Cañ Cisa emdi uniñ asanliqçe kutulalmaydiğanliğini bilgeçke, pursetni geniymet bilip Niyazğan ağıçiniñ aldiga elçi evetkenidi.

Elçileriniñ biri bolğan Saçal imam, géliğa (171) birneme turup ƙalǵandek, ƙattıƙ yötilivelip, <<gep şu, aǵıçam, birdin hergiz yamanlap ƙalmisila, elçiǵe ölüm yoƙ dégen gep bar emesmu>> dep sözini tügetti.

Zedival tartılǵan tamǵa yölinip olturǵan Niyazhan aǵıça allıƙaçan hoşıdin ketkenidi. Şuniñ üçün, uniñdin héçƙandaƙ zuvan çıƙmıdı. Elçiler birdem olturup béƙip, ahir keşlirini kiyiştı. Etisi Cañ Cisa ularni yene evetkende, Niyazhan aǵıça orun tutup yétip ƙalǵanıdı. Ƙéri tévip öpke işşiki bilen yürek sancıƙıǵa dora bolıdıǵan taǵ ösümlükliridin şerbet teyyarlavatattı.

Cañ Cisaniñ Aynisaħaǵa elçi kirgüzgenliki toǵrisidiki gepler şu künıla hemme mehelligerge tarƙılıp ketti. Beziler: <<bu döyüzlerniñ ƙılmıǵını şu ƙaptımu>> dése, beziler: <<buniñ cacisini obdanraƙ bérip ƙoymisaƙ, ete-öǵün birdin çerikni öyimizge ekirip ƙoyıdıǵan oħşaydu>> déyiştetti.

-Hey, bu peyliñdin yan, yalǵuz atniñ çerñi çıƙmas, dégen gepni añlımıǵanmu? –dédi Meñlik Niyazniñ dadisi Sopi Mergen, oǵlıniñ ƙolidiki piçaqƙa ésilip, -Dorǵam ölgili ketmıdı. Agal u ƙişi kelsun, héçnémidin héçnéme yoƙ, piçaq kötürüp çıƙƙınıñ némesi!

Künler, aylar ötüp ketti. Niyazhan aǵıça téhiçıla orun tutup yatattı. Reñgiroyı öçüp, şehla közleri içige olturuşup cüdep ketken Aynisa ƙız ƙişiñ uzun tünlirini anisiniñ yénidin bir geriçmu dalcımay ğem-ƙayǵuda ötküzmede idi. (172)

Şundaƙ kéçilerniñ biride Niyazhan aǵıça Aynisa ƙızniñ çiraǵ yoruƙıda birneme tikivatƙinini körüp ƙélip, yastuktin béşini asta kötürüp sinçilap ƙarivıdı, ƙız anisidin yoşurǵandek ƙılıp, erençe doppıǵa keşte tikip olturattı. Uniñ aldidiki ƙiçikkine boǵçıda reñgareñ meşut yıplar körünüp turattı. Bu, Meñlik Niyazniñ uniñǵa ekelgen héliki bazarlıki idi. <<Biçare ƙızım,>> -dep közige yaş élip ğıyal sürüşke başlıdı Niyazhan aǵıça, -ecebmu tileyi şorluƙ bala bolup ƙaldı. Ya bu ƙızım Meñlik balidin köñlini üzmidı, ya dada bolǵan ƙişi ƙıziniñ köñliki démidı. Er ƙişi dégenniñ köñli şunçe ƙattıƙ bolıdıken, tova! Hey bu erhekni, ularǵa abroy dégen çoñ birneme iken. Ata-bovimızdin tartıp yurt sorap kelgen dorǵılar turup, özimizge layıƙ ƙişi bilen ƙuda çüşmısek bolamdu dep turuvalǵınıni ƙarımamdıǵan. Şopulluƙtin héçkimni körer közi yoƙ. Sopi Mergen ƙoli ƙışƙa bolǵan bilen el yurt içide yüzi bar,

cangá éytsimu yaraydıǵan sözi bar adem idi. Uniñ üstige, kızım ularniñ öyige barsa, uni düşkeleydiǵan kéyin anisimu yoǵ emesmidi? Hıdayimize, biz hotun heǵni tolimu aciz yaritiptiken!>>

Qış ahırılışıp, bahar başlangan künlerniñ biride, Sali Dorǵa solaǵtin boşınıp çıktı. Biraǵ bu iş uniñǵa asangá tohtımıǵanıdi. Qumul mötiverliridin Hesen Bala Haci, Yüsüp Teyci begniñ oǵlı Mehbubbeg İsmayil Datu başlıǵ kişiler yukiri-töven kıtrıǵandı (173) kéyin, Lyusicañ: <<andaǵ bolsa, Sali Dorǵa hökümetke boyuntavlıǵ kılǵanlıǵı üçün cerimane hésabıda üç miñ ser pul ①, yigirme daden aşıǵ, kıriǵ miñ ciñ saman, kıriǵ töt miñ ciñ otun yıǵıp tapşursun, héliǵı un bilen töǵiler kıyturulmaydu. Siler buniñǵa képil bolisiler>> déǵen şart bilen uni solaǵtin boşatqanıdi. Kıziǵı şuki, Yolvas <<menmu képil bolimen>> dep meydanǵa çüşkende Lyusicañ menilik külüp kıoyup. Derhal razılıǵ bildürǵanıdi.

Sali Dorǵa bolup ötken hapılıǵlarınıñ derdi ve bu éǵir cerimaniniñ ǵemi bilen oǵısı kıynap olturǵandı. Cañ Csisadin yene elçi keldi. Elçilerniñ éytişice, Sali Dorǵa maǵul bolsa, Cañ cisa bu cerimanini yurt üstidin kötürüvétişke kapalet bergüdekmiş.

Sali Dorǵa bu gepni añlıǵandı kéyin, özini miñ teste tutuvélip, vezmin bir ahañda mundaǵ dédi:

-Cisaniñ hemmitige rehmet. U arılaşmisimu, yurt bolǵandı kéyin, birnéme kılurmiz. Cisaǵa bérip éytiñlar, bultur tayaǵ yéǵen çerikniñ ehvalidin ibret élip, yaman niyitidin yanǵay. Yurt yurt bolup, biz musulmanlar taipilerge kız bérip baǵqan emes. Özle İmam Ahunum bolǵandı kéyin, bizniñ din-şeritimizni, atabovimizdin ǵalǵan örp-adetlerimizni Cañ Cisaǵa obdanraǵ çüşe-ürsile bolmamdu?

-Vay Dorǵam, -dep hırkırap cavab berdi Bomba (174)

---

①u çağlarda keǵez pulniñ birlik miǵdari <<ser>> dep atılıp, üç ser keǵez pul bir ser kümüşke teñ idi.

Sağal İmam, -mëni démidi demdila, bizmu teñlikte kaldı. Uyan tartsağ harva sunidu, buyan tartsağ öküz ölidu. Buniñ hemmisi béşimizğa kelgen bir dışvarçılık désile Dorğam.

Andin İmam bir yötilivélip, <<şundağ emesmu>> dédi yénidikilerge qarap. <<Şundağ, şundağ, bizde néme ilac>> dédi İmamniñ yénida olturğan ikki moysipit kişi.

Cañ Cisa Sali Dorğiniñ cavabini añlıgamdin kéyin, toluğ qorallangan beş çeriki bilen Sali Dorğiniñ öyige at sélip keldi. U hoyliniñ otturisida turupla, tülke yaqılığ maşreñ herbiy peltusiniñ bir péşini qayrip bel tasmisidiki tapançiniñ sépini tutқан halda, çirkirak avaz bilen tuñçisiğa mundağ dédi:

-Bizde yumşakni yémigen kattıqni gacilaşqa qalidu, dégen gep bar. Dorğığa éyt, kattıqni gacilaymen dep çışidin ayrilip qalmisun.

-Cisa canabliriğa añlitip qoyay, -dédi Sali Dorğa pişent qilmıgan bir kıyapette, -bizdimu nomusuñni bergüçe, ceniñni ber dégen gep bar. Çışimdin ayrilsam ayrılarmen, nomusumdin ayrilmaymen. Yaşşisi u yerlergiçe bérişmayli!

Şu geplerdin kéyin Cañ Cisa telvilerçe qaqaqlap külüp, <<hep, Sali, şu étivarlıq kiziñni almiğimni kör!>> dep étiga mindi.

-Saña kız bergüçe ölginim yaşşi, -dep varqiridi Sali Dorğa uniñ arqisidin, -bir koşuq keniñni iç(175)misem, Sali bolmay kétey!

Bu kız macirası toğrisidiki gepler birneçe kün içidila Şopuldin étip, Hotuntam, Bay, Adaq, Aratürük, Nom, Turköl (turköl), Nérinkir qatarlıq yurtlarğa añlinip ketti. Hemme kişini degüdek vehime basti. Maciraniñ néme bilen tügeydiğanlıqini héçkim kıyas qılalmaytti. Sali Dorğiniñ özimu qandağ qılışini bilmey qaldi. Uniñ yéqinliridin yaşınip qalğanlar <<sevr qilsila, Dorğam, hüdaniñ közi bargu>> dep teselli berse, Meñlik Niyaz ve uniñ teñtuşliri muştirini tügüp, çışlirini giçirlitatti.

Emdi ornidin turup, ançe-munçe midirliyalaydiğan halğa kelgen Niyazhan ağıça bolsa, kızirip ketken közlrini apisidin qaçurup, oçaqni kolap olturğan Aynisa

qızniñ gazañdek solışip kétévatқан çirayığa gemkin қарap, <<yapir, yoçunla zamanlar bolup kétévatıdıǵu, -deytti öz içide, apaq léçikiniñ bir uçı bilen köz yéşini sürtüp oturup, -Dorğa dadisi tetürlük қılmay, bulturla Meñlik balıǵa maқul devetken bolsa, bu kemgiçe bir balılıǵımu bolup kétermidikin, Meñlik Niyazniñ lata eyibini démise, ata eyibi yoқ idi. Sopi Mergenler қol-ilkide bolmıǵan bilen, halal күn keçüridıǵan, түзük ademler idi. Balisi Meñlikni démemdiǵan, köñlide şeytini yoқ, қeddi-қamitimu kélişken, күyoǵlimiz dések, hemminiñ mestliki kélidıǵan bala boptiken. Emdi u yer yutқur Cisadin қандақ қutularmizkintañ?! Héli bolsimu, қizimizniñ (176) çay içürüp қoyǵan yéri bar idi dep éytқuzup қoyup, bugün-etila Meñlik balıǵa nikah oқutuvetsek bolurmikin?>>

Niyazhan aǵıça ene şundaқ hıyallar bilen asta méhmanhanıǵa kirdi. Sali Dorğa morıǵa tal-yérim tal otun taşlap, қаpaқliri sélingan halda, hıyal sürüp oturatti. Niyazhan aǵıçiniñ gépi tüge-tügimeyla u ornidin des turdi-de, tal-tal çéçilip kétévatқан sériқ saқilini siқimdap mundaқ dédi:

-Hotun heқniñ çéçi uzun, eқli kışka dégen rast gep iken. Sen némini bilettiñ, uniñ üstige, héliki Cisa dégen döyüzniñ peylini körmidiñmu, emdi bolar iş boldi. Men yeydiǵinimni yédim, kiyidiǵinimni kiydim, Şamehsut vañ ölgendin kéyin, dorǵilik dégenmu ataқта bar, sanaқта yoқ birnéme bolup қaldi. Emdi méniñ tartışidıǵan héçnémem yoқ. Silerniñ rizkiñlarni हुdayim bérur. U çirkin yene bosuǵamǵa darip baқsunçu, köridiǵinini köridu. Nahayiti kelse, muşu cénimǵa kélur.

Şuniñ bilen gep tügidi.

Cañ Cisaniñ néme қilivatқанlıǵını héçkim bilmeytti. Yurt içimu cimcit bolup қalǵandek bilinetti. Ériқ-östeñlerniñ yüzide mervayittek parkıraşқа başlıǵan tunci egiz suliri mubarek nuruz күnliriniñ yétip kélivatқанlıǵıdin dérek béretti.

-Hudaǵa şükri, -deytti bir déhқан yénidiki hemrahıǵa, -қuş çikidıǵan күnlermu kélip қaldi. Bu (177) yilmu ikkimiz lapқutlışarmiz-he!

-Şundaқ, -dédi uniñ hemrahi, -el tinç-men tinç dep ilahim, el –yurtni tinç қilǵay.

Biraқ ularniñ күtkinidek tinçlik bolmay қaldi.

4

Çüşke yékin bir çağda hulañziniñ^① dombıki darañlap kaldı. Pakar, qara çoqur bir kişi böşüksiman ikki sozuq sanduq artilğan quyruki çolaq qara baytalni yétilep, sépiğa kızıl-yéşil latilardin püpek taqığan kol dumbıqini darañlatқан péti Sali Dorginiñ dervazisi aldidiki meydanda tohtıdı. Öy-öylerdin hotun-qızlar ve balılar çikip uniñ etrapığa yigildi. Ularniñ arisida çoñlarmu bar idi. Hulañza sanduqlarni çakқанliq bilen éçip, mallirini yaydı. Uniñ malliri tağaq-süzgüç, üstira-pıçaq, yip-yiñne, eynek, tügme, meşut yip, çiltek, upa-eñlik, çay, sereñge, şamküce qatarliq nersiler idi. Oyun-çakçaq bilen soda kızıp ketti. Bir taz yigit öziniñ yénida turğan qara çoqur cuvanga daritip çakçaq başlıdı:

-Hey séni qara, -dédi u, hulañziniñ dolisiğa kékip qoyup, -boyuñ bir gériç bolğan bilen, eqliñ on gériç kélidu cumu, Şopulniñ cuganlirini qarıdap (178)

① hulañza –piyade yaki ulaklıq yürüp, seyyare mal satquçı.

Kéiptu dep, upimu alğaç çikipsen téhi!

-Şuni deymediğan, -dédi héliki qara çoqur cuvan, -bu hulañza dümbiside pal baqqandek, özlege oħşaşlarniñ taz béşini çüşürüşke ustirimu alğaç çikiptu. Meydanda külke kötürüldi.

Bu hulañza uzun yillardin buyan, şherdin aşundaq yézibab mallarni açikip, tağ helkiniñ éhtiyacini teminlep yürgen ve çéçek sélišnimu bilidiğan Vañ Pu dégen Henzu kişi bolup, Uyğur tilini héli obdan öginivalğanıdı. Kişiler uni öz éti bilen atimay <<qara çéçek>> deytti. Bezilerniñ éytişçe, kaçandur bir zamanlarda, kimdur biri uniñğa <<özün bilikiñge çéçek sélivalğan bolsañ, çoqur bolup tuğulmayttiñ>> dep çakçaq kıptu. Umu kızıkçilik kilip, <<apam méniñ qara tuğulup qalğanliqimni körüp, kızlar tegmey yürmisun dep yüzümge bir étek çéçekni sépip taşlaptiken>> deptu. Şuniñdin buyan, bu ademge <<qara çéçek>> dégen lekem séñip kıptu. Emdi bizmu şu lekem boyıçe uni <<qara çéçek>> dep atimaqçimiz.

Soda ayağlaşkanda, <<kara çéçek>> yigilğan yuñ-térilerni yigışturup, Sali Dorginiñ hoylisiğa kirdi ve Dorgiğa deydigan muhim gépi barlıkını éytti.

<<Kara çéçek>> gızalinip olturup, Sali Dorga üçün heşiketenmu bek muhim geplerni kıldı. Uniñ éytişçe, bugün etigen Cañ Cisaniñ üç çeriki uni yolda tosüp, tağak-suzguç, upa-eñlik, eynek, çil(179)tek qatarlıq malliridin birmunçisini tartıvaptu. <<Kara çéçek>> hapa bolup, -<<néme, siler hotun kişi bolup qaldınlarmu, buniñ silerge néme lazımı?>> dégende, çerikler külüşüp kétip, <<az künde bizmu hotunluk bolimiz, bu nersiler şuniñğa lazim>> deptu. <<Kara çéçek>> bu gepniñ menisini sorıganda, bir çerik uniñ qulığığa şivirlap, <<ağziñdin çıkarma, pat yékında Cañ Cisağa Sali Dorginiñ kızını bulap kelimiz, andin keyin, Cañ Cisa hemmimizniñ çentulardin hotun tépivélişimizğa ruşset kilidigan boldi>> deptu. <<Kara çéçek>> bu gepke işenmey, <<pul bermiseñmu meyli, mundaq çaqçıkiñni koy>> dégende, héliki çerik, <<çin putmiseñ, Şopulda üç kün tur, Cañ Cisa Taşviliqtin① yene bir ben çerik algili ketti. U kelgende, tamaşa körisen. Halisañ özünmu hotunluk boluval>> deptu.

-Dorgam, -dep davam kıldı <<kara çéçek>> , -men bu tağlarda uzun yil yürdim, silerniñ aş-tuzni köp yédi, biz kérındaş oğşaş, buniñğa men çidimaydu. Qumulda méniñ ikki kızbala bar, kim uni anay kılsa, men çidimaydu, men uni öltüridu.

Sali Dorga <<Kara Çéçek>> ke köp rehmetler éytti ve u hoşlişip ketkendir keyin, derhal öz yékinliri bilen bezi yurt çoñlirini yigip, ciddi mes(180)

---

①Esli <<Taşbalıq>> (yeni taş şehir) Qumul nahiye şehiri bilen Şopul arılıkidiki muhim katnaş tügünü. Bu cay muhim stratégiyilik orun bolğaçak, Ciñ Şurén hökümiti u yerde héli köp sanda esker turğuzğan.

lihetleşti. Şuniñdin başlap, her kim özini koğdaş üçün teyyarlıq kılişka kirişip ketti. Öy-öyde orğak-paltılarniñ qumtaşka sürkilivatқан avazliri añlinişka başlıdı. Beziler piçak-hencerlirini neyze kılip saplaştı. Sopi Mergen Meñlik Niyazni qaznaqqa başlap kirip, torusniñ bir yerini körsetti-de: <<him, şu yerge qoluñni tiq>> dep, bir tizini

tutup berdi. Meñlik Niyaz dadisiniñ tiziğa dessep turup, torustin kigiz parçisiğa oralğan bir nersini suğurup aldı ve dadisiniñ buyruķi bilen uni hoylıǵa açıkıp yeşti. Bahar kuyaşınıñ nurida val-vul kılıp ketken kılıç Meñlik Niyazniñ közlerini çaķnitivetti.

-Al balam, -dédi Sopi Mergen, kılıçni oǵlıǵa teñlep, -bu <<Tömür Hølge yéǵılıķı>> din qalğan teverruk. Növet emdi saña keldi. Sen buniñ bilen el-yurtniñ nomusini qoǵda.

Meñlik Niyaz kılıçni levlirige tegküzüp, biley taşniñ yéniǵa mañdi ve birdemdin kéyin, uni toniniñ içidin mürisige ésvélip, Sali Dorǵiniñkige keldi. Dervaza aldida yiraķtin kelgenliki bilinip turǵan birneççe at baǵlaķlıķ turatti. Hoylidikiler méhmanhaniniñ him yépilğan işikige qarişip cim turuşatti.

-Néme gep? –dep soridi Meñlik Niyaz, öz démet bir yigittin.

Yigit etigen Nom, Adaķ, Bay, Hotuntam, Aratürük dorǵiliriniñ kelgenlikini, ularniñ héçkimni kirgüzmeý hélidin béri Sali Dorǵa bilen parañlışıvatqanlıķını **(181)** éytti. Bir hazadin kéyin, méhmanhanidin Qasim palvan bilen Sali Dorǵa çıkıp keldi. Qasim palvan Meñlik Niyazǵa külüp qoyup, atlarniñ kéşige mañdi ve derhal étiniñ béşini nériķi mehelle terepke buridi. Sali Dorǵa <<méhmanlardin obdan hver éliñlar>> dep qoyup, içkiriki öyge, yeni Niyazhan aǵıçiniñ kéşige aldıraş kirip ketti. Dorǵiniñ tuǵqanlıridin biri méhmanlarniñ kéşige kirip kétivétip, Meñlik Niyazǵa <<senmu qarişip ber>> dédi.

Meñlik Niyaz uniñ arkisidin méhmanhaniǵa kirgende, obdan şorpilinip, meñziliri kızirip ketken méhmanlar saķal-burutlirini silişip, orunliridin turuşuvatatti. Meñlik Niyaz şu küni aħşimiǵiçe özige tonuş bolmiǵan bu méhmanlarniñ hizmitide boldi. Gügüm çüşüş bilen bu méhmanlarmu kelgen tereplirige kėtişti.

5

Cañ Cisa Taşviliķtin qayıtip kelgen küni Qasim Palvan üç moysipit bilen uniñ aldıǵa kirip keldi. Cañ Cisa ular bilen aǵziniñ uçidila ésenlişip qoyup, tamakisini

koliğa aldı. Tuñçisi unińğa sereńge çékip bérivatqanda, Qasim palvan gep başlıdı. U özini Sali Dorğiniń tuğkını dep tonuşturuıp (emeliyette undaq emes idi), Cisa bilen Dorğa otturisida macira çikqanlıkıni añlıgandin keyin, nahayiti biraram bolğan halda, Baydin Şopulğa derhal yétip kélip, dorğini Cisağa biedeblık kılğanlıkı için kattıq eyibligen (182) likini, Dorğiniń öz eyibini boynıǵa alğanlıkıni éytip kélip:

-Biz Sali Dorğa için Cisa canablırıǵa namaqul bolǵılı kelduq, -dédi.

-Néme bilen namaqul bolmaqçı, -dédi Cañ Cisa, bu geplerdin kánaetlenmıgendetk Qasim Palvanǵa homiyip.

-Sali Dorğa Cisa canablırınıń Aynisa kızǵa öyliniş telipini beca keltüridu. Bunińǵa biz kėpil.

-Qoluńlardin tilhet berelemsiler?

-Kėpil bolğan kişi şundaq kilmisa bolamduze! -dédi Qasim palvan külüp koyup.

Cañ Cisa tuñçisini derhal kelem-kegezge buyrudi. Qasim palvanlar özliriniń het yazalmaydıǵanlıkıni éytip, tuñçiniń yézip bėrişini soridi. Tuñçi kėlin saman kegezni aldıǵa koyup, koliǵa yuń kelemni alǵanda Qasim palvan mundaq dėti:

-Bizǵu kėpil bolduq, emdi Cisa canablırimu oylap baqsa, Lyusicañniń Sali Dorǵıǵa koyǵan cerimanisini qandaq kilsaq bolidikin?

-Bu asan gep. Kúyoǵul bolğan kişi unçilik hizmetni kilmisa bolamdu? -dep koreñlik bilen küldi Cañ Cisa. Andin çéçini silap koyup <<toyni qaçan kilmiz?>> dep hicaydi.

Qasim palvanlar qaide boyçe, avval çay içürüş lazimlikini éytip toy künini şu çağda belgileş teklipini koydi. Cañ cisa üç kün içide çay içürüp boluşni telep kildi. Qasim palvanlar bunińǵa razi boldi. (183) andin Uyǵur-Henzu tillirida yézilğan tilhetke barmaklırini bėsip bėrip, Cañ Cisa bilen hoşlaştı.

Dėgendekla üçinçi küni Aynisa kızǵa çay içürülüp, toy künimu bėkitildi. Toyǵa yene bir hepte bar idi. Şu arida Sali Dorğa bilen Qasim palvan <<toyniń kem-

kütülini raslap kélimiz>> dégen bahane bilen Aratürükke béríp, Abdiniyaz Mirab, Toksun Kormal, Bakiniyaz Dorga başlık on neççe kişi bilen mehpiy yigiliş ötküzdi. Bularniñ hemmisi Şamehsutniñ ölümidin kéyin, esli hoquqliridin ayrılıp kélivatқан orda emeldarliri idi. Peçet Abdiniyaz Mirabla sabıq ordiniñ üçbégi dégen mensipi bilen bir kısım қorallıқ күçlirini saқlap қalғanıdi. Ular <<Ciñ Şurén hökümetiniñ siyاسiti puқralarni қattıқ nazari қilivetti. Emdi biz néme dések, helқ bizge egişidu>> dep, on ikki tağ boyıçe teñla қozgılañ қılış қararıға keldi ve қozgılañ күnini belgilidi. Şuniñdin kéyin, Sali Dorga bilen Қasim Palvan Şopulға қaytıp kélip, toyға ciddi teyyarlıқ қılışқа kirişip ketti.

Bu күnlerde Şopulluқlar arisida gelite gep-sözler boluvatatti. Beziler: <<neççe vaқittin meydisige muştlap, buğan gep қilğan Sali Dorginiñ emdi sudin çıkқан müşükke oħşışip қalғinini қarımamdıған. Mozayniñ yügürüşі samanlıққиçe dégen şu boldi-de>> dése; yene beziler: Adem ölmes, közi toymas dep, mal-dunya dégenniñ méhri şundaқ yaman iken, bolmisa, Sali Dorginiñ bu dunyada némissi kem>> deytti. Beziler Sali Dorgıға hés(184)daşlıқ қilip: <<uniñgimu ugal boldi, Cañ Cisa dégen muttehem қiziñni berseñmu bérisen, bermiseñmu bérisen dep, çerikliri bilen diveylep turuvalsa, u қандақ қilsun? Қizi bar ademniñ күni tes>> dése, beziler: <<şumu gep boldimu, mana saña қiz dep, u melunniñ қarnini yerivétip, bolғuluқni körgen bolsa, Cañ Cisadek çerkinler hoşini tapқан bolatti. U çağda dorgamniñ қebresidinmu güller ünüp çıkқан bolatti>> deytti. Sali Dorginiñ öyidikiler, cümlidin Sopi Mergen bilen Meñlik Niyazlar bolsa, goya héç iş bolmiğandek, toy teyyarlıқи bilen meşğul idi.

Biraқ ete toy dégen kéçisidin başlap, Sali Dorginiñ yékinliri bilen Meñlik Niyazға oħşaş yigitler uyan-buyan çepişip, bargan yerliridiki kişiler bilen piçirlişip sözlişidigan bolup қaldi. Tañ étіş bilen teñ mal soyuş, қazan étіş, çay қaynitiş, yulğun-tévilға notiliridin ziğ teyyarlaş, güрүç yuyuş, sevze toğraş қatarlıқ işlar қizip ketti. Etrap yurtlarға béríp, sodisini tügitip kelgen <<Қара Чéček>> hoyliniñ burcikide kigiz-borilar bilen tosup yasalğan vaқitliқ işhanida töt-beş ayalni işқа sélip, hilмуhil seylerni teyyarlaşқа kirişip ketti. Ömride mundaқ seylerni yéyiş turmaq, puriқinimu purap baқmiğan bu tağ ayalliriniñ beziliri <<қара чéček>>niñ хүniridin heyran bolup mañvékip қalatti. Şundaқ çağlarda <<қара чéček>> péşane terlirini sürtüp <<hey ayala, sen uһlap қaldimu? Чapsan bolsun>> dep varқiraytti. (185)

Kün kayğuçe camaetniñ aldi-keyni uzap boldi. Enenivi adetke hılap halda, bu toyğa hotun-kızlardin köp kişi éytilmişanlığı için, Sali Dorğa kelgen-ketken camaetke <<aldirap qalduq, huda halisa, ete-ögün ayala-qızlirimizğa başkidin toy qilip bérimen>> dep özre éytti.

Künpétişka yékin, Cañ Cisa yigirme ikki atlıq çeriki bilen kız köçürüşke keldi. U bugün alahide yasinip kelgenidi. Amérikan ötüki bilen qoldiki apaq peliyi, parkirap turğan bel tasmisidiki tapança képi közge alahide taşlinip turatti. Öz rekbini yéñip, uniñ qolidin qimmetlik olcini tartivalğan kişiniñ çirayida qandaq memnuniyet ipadisi körülse, uniñ yadañgu çirayidimu şundaq bir hil köreñlik eks étip turatti. U bir qolini égiz kötürüp, çeriklerige hitaben: << puhadin çikkuçe oynap-külüp, yayrivéliñlar, asmanniñ asti bugün bizniñ!>> dep ünlük varqiridi. Çerikler miltiklerini tam tüvi ve buluñlarga tirep qoyup, hatircem çaza qurup olturuşti.

Ziyapet qizip ketti. Méhmanhana bilen hoyliniñ péşayvanlirida <<gavşin, gavşin avazliri yañrap, dap-ğicek bilen éytilivatқан Қumul muqamlirini üzüp-üzüp qoyatti. Her bir yéni sey, yéni kavap tartilganda, epçilgine kiyinivalğan tağ yigitliri çeriklerniñ piyalilirini şarabqa toldurup turatti. Çeriklerniñ ara-arisiğa kirip olturğan tağliqlar çeriklerni hedep şarabqa teklip qilip, özlirimu az-paz içişetti. Qarañgu çüşkenséri (186) hoyliniñ birqañçe yéride lavuldap turğan gülhan otliri çeriklerniñ haraq-şarabtin kızarğa yüzlirini téhimu kızil qilip körsitetti. Daplar kattıq-kattıq urulup, meşrep başliniş bilen kız-yigitler usulğa çüşüp, pütün hoyla acayip canlinip ketti. Bezi çeriklermu égiz-pes dessep, otturiğa çüşti. Ularniñ arisida héliki burutluq Uyğur çerikmu bar idi.

Şu arida, Cañ Cisa méhmanhanidin deldeñşip çikқан péti <<kiz keni, men bilen ussulğa çüşsün>> dep varqiridi. Çala mest çerikler orunlirida olturupla égiz-peş çavak çélip uniñ bu gepini qollap varqiraşti. Beslik kelgen ikki ayal Cañ Cisaniñ yéniğa kélip <<biz tağliqlarniñ qaidiside sultan yigit özi kirmise, kız hucrisidin çikmaydu>> dégen gepni tuñçi arqilik uniñğa uqturdi ve <<yürsile, özleni kızniñ yéniğa biz başlap kireyli>> dep uni qoltuqni élip kızniñ hucrisiğa başlidi. Cañ Cisa şam bilen yorutulğan yasidaq hucrisiniñ bir çétidiki yağaç katta çiraylıq kiyinip, nepis hal şayi romalğa pürkinip olturğan kızni körüş bilen özini yoqatқан halda <<ah periştem, keni yürün>> dep uniñ qolini tutқан haman, héliki ikki ayal işikni <<tağ>> qilip yépivetti. <<kizniñ>> küçlük qoli bilen urulğan hencer Cañ Cisaniñ yürikige

kadaldı. Hoyla ve méhmanhanida hizmet kılip yürgen ademler çeriklerge yopurulup, hayt-huyt déğüçe işni tügetti. Meñlik Niyaz béşidiki hal şayi romal bilen yalğan çéçini çörüvétip, Cañ Cisaniñ kaña milengen cesitini öydin (187) sörep çıktı.

-Yalğan çéçiniñni sélivalsañ, Aynisa kızdınmu kélişmaydığan kız bolgudeksen, -dep çaççaq kıldı uniñ teñtuşliridin biri.

-Tola gep kıлма, bolmisa, mavuni körüvatamsen, -dep kolidiki kanlık hencerni uniña teñlep küldi Meñlik Niyaz.

Sali Dorga çerikleriniñ cesetlirini yiğısturuş işini bir kısım kişilerge tapşurup koyup, teyyar at ve miltıklarğa ige bolğan bir top yigitlerni Qasim Palvan bilen birlikte başlap çerikleriniñ gazarmisi terepke qarap mañdi. Ular gazarmığa yékinlişay dégende, dap-sunaylar bilen <<hay-huy öleñ>> éytip meşel yandurdi. Buni körgen gazarmidiki çerikler, <<kız köçürüp kélivatқанlar>> dep oylaşti-de, dervazini yoğan écip, ularni qarşı éliška aldığa çıktı. Biraq tuyuqsız yağқан oq yamğuri içide, közni yumup-açquçe, pütün gazarma tağlıqlarınıñ qolığa ötti. Gazarminiñ arqa témidin çüşüp kécip ketken ikki çerikni démigende, Şopuldiki kirik neççe çerikniñ hemmisi kirilip tügidi. Ularınıñ qoralliri bilen gazarmidiki oq-dora, at-ulağlarınıñ hemmisi tağlıqlarınıñ olcisi bolup qaldı.

1931-yildiki Qumul déhқанlar qozğiliñi ene şundaq başlandı. Bu yéni kalindar hésabida tötinçi aynıñ on ikkinçi küni idi.

Etisi tañ étiş bilen birmunçe ademler (ularınıñ arisida ösmür balıarmu körünüp qalatti)

İgisiz qalğan (188) gazarmini bulaşka başlidi. Ularınıñ aşlıq ambarliri bilen yem-boğuzğa téğış kılsa, beziliri gazarma öyliriniñ işik-pencirilirini söküş bilen bent bolatti. Yene beziliri çeriklerdin qalğan yotқан-körpe, çine-qaça ve başka nersilerni élišsa, hetta beziler olca talişip varqirişipmu qoyatti.

Qizik yaşlarğa bérip qalğan kosa saqal, şada paçaq adem yügürüp kétivatқан bir balığa yétişivélip, uniñ kolidiki güllük cavurni tartivaldi. Bala: <<hey kantu, iza tartimığan kantu, sen tohtap tur, dadamğa éytmisam séni>> dégen péti yene gazarma terepke mañdi.

Bu adem kaçandu bir zamanlarda birneççe kêtım koy oğrilap koygini üçün <<kantu>> lekimi siñip qalğan Hoşur dégen kişi idi. Bezi kişiler uni yüzmu yüz turup <<Hoşur kantu>> devéretti. Umu buniña ançe pisent kılıpmu ketmeytti. Hoşur Kantu bir bolak olca bilen héliki küllük cavurni koltuqlap, mehellige kirgende, on-yigirme adem Cañ Cisaniñ dakinini bulavatatti. Dukan prikazçiki-elliklerdin aşkan yağak yüz bir Henzu kanga milinip yatatti. Uniñ özidin hélila yaş körüngen hotuni beş yaşlardiki bir kız balini kucaqlap, borige uçrap qalğan kozidek dir-dir titrep turatti. Hoşur Kantu birdem qarap turdi-de, ittik bérıp hotunni kolidin tutup söridi. Ana-bala teñla çirkirap yiglaşka başlıdi.

-Uni néme kılmaççisen? –dep arılaştı héliki Tulum Çaşkan lekemlik sémiz adem, u dümbisidiki tağarnıñ (189) égirlikidin bolsa kérek, kara terge çömülüp puşuldap turatti.

-Malni siler éliñlar, hotun maña qalsun, –dédi Hoşur Kantu, -kembeğelçilik destidin bu kemgiçe öy-oçaqlık bolamiginimni bilisilergu!

-Mavu Kantu kara, u imansizni qandaq hotun kılattiñ? –dep hırkirap küldi Tulum Çaşkan.

-Buniñ bilen özleniñ kariliri bolmisun, özüm iman éytquzuvalimen, –dédi Hoşur Kantu ayalni méñişka zorlap. Ayal uniñ kolidin çıqip kėtişke terişip naleperyad kılıvatqanda, tuyuksız étılğan bir pay oq bilen hemmeylen cimip, miltik étılğan terepke qarıştı. Tehminen yigirme kedem nérida kélivatqanlarnıñ otturisida Sali Dorğa, oñ terepte Qasim palvan miltiklerini égerniñ kėşiğa köndileñ koyup qarap turatti. Sali Dorğiniñ sol terepide Meñlik Niyaz hazırla étilip bolğan miltikini tutup égerde tik olturatti.

-Koyuvet uni! –dep varqiridi Sali Dorğa, andin oñtey-toñtey kılıp taşlangan dukanniñ aldığa kélip, şümşiyip turğan ademlerge mundaq dédi:

-Bu néme kiliq? Kim silerni bikardin-bikarğa qan töküp, bulañçilik kil dédi?

-Özlemu şunçe çerikni öltürdilegu? Biz bir Hitayni öltürüp melini alsaq néme boptu? –dep hürpeydi şada paçak biri.

-Puğ yéme, hotun talağ! Çérik dégen çérik, bu kériida néme gunah? Yigit bolsañ puğrani anay etmey, (190) kólida miltiki bar çériklerge özünü körset!

Qızık gep kılıdinkenla Dorğam! –dep gepke arılaştı kırık yaşlardiki qalmaq yüzlük adem, -bu çirkinniñ kılğanliri azmu? Bir pulluğ malni on pulğa sétip, her yili cazane kılıp, bizni kertzge boğuvetti. Mana uniñ dañzisi, buniñğa némilerni pütün koydikin téhi bu çirkin?

U şundağ dep saman kegezde tüplengen kök taşlık kelin depterni Sali Dorğığa uzatti.

-Köydürüvep buni, -dédi Dorğa Meñlik Niyazğa qarap. Meñlik Niyaz attin sekrep çüşüp, depterni köydürüşke başlıdı.

Şu arida Sali Dorğiniñ közi héliki Tulum Çaşkanğa çüşüp kaldı ve étini uniñ aldığa divétip kélip, <<şunçe mal-dunyaliri turup, bulañçilik kilişka iza tartmidilağ? Nomus, nomus!>> dédi.

-Artuğ dölet başni yarmaptu, dep gelite kıyapette hicaydı Tulum Çaşkan.

Sali Dorğa bir nersidin yirgendek, uniñdin yüzini örüp mundağ dédi:

-Niyetliri şu bolsa, sésik paqini yutivérip, yérilip ölgen yilanga oħşışip qalgudekla!

Sali Dorğa topqa qarap mundağ dédi:

-Bizniñ meksitimiz adem öltürüp, bulañçilik kiliş emes, kérindaşlar! Biz zorluğ, haqaretke çidimay kötürüldük. Piçaq söñekke yetti emesmu! Sevrniñmu çéki (191) bolidu-de. Mana körüvatisiler, Şopulni çériklerdin kutulduşduğ. Başka tağlardiki çériklermu bu kemgiçe yiğışturulup bolğandu. Emmaze, Qumulda, Taşviliqta, Şiñşiñşada Lyusicañniñ neççe miñ çeriki téhi hayat, emdi bolğuluğ boldı.

Gep şu yerge yetkende, u huddi kılıdığan sözini tapalmay qalgandek, sériq saqilini silap tohtap kaldı.

-Otniñ téşida köygendin içide köygen yahşi deptiken, -dep gep kısturdi Ƙasim palvan, -burunqidek Ƙara künler béşimizğa yene kelmisun, zulumdin biraƘla Ƙutulayli déseñlar, Ƙoluñlarğa Ƙoral éliñlar, miltiƘ yétişmise, orgaƘmu Ƙoral, ayak-toƘmaƘmu Ƙoral. Kéyinçe Lyusicañniñ çerikliri bizge yétip aşƘuçe miltiƘmu ekilip béridu, téhi!

-Hee, palgan toğra éytti, -dédi Sali Dorğa, -<<Tömür Hêlpe yégiliki>> dimu şundaƘ boptiken. Neççe miñ çerik hayat désem ƘorƘup ketmeñlar. Şamehsut bilen Çyen Darinniñ çeriklirimu az emeskenduƘ, ularni aƘçuƘ séyida taşteƘ yatƘzuvetkenlermu bizdek taƘliƘlar emesmidi. Emmaze, tinç yürgen puƘrağa çéƘilsaƘ bolmaydu. Dümbisi surğu?! Taipe iken dep körgenla ademni öltürüp, mal-mülkini bulañ-talañ ƘilsaƘ, oylap béƘiñlar, Ƙumuldin özidiki Ƙerindaşlirimizniñ hali néme bolidu? Taipeler ularniñ hemmisini Ƙirivetkeymu? Hay Hoşur Kantu, sen heddiñdin aşma, héli bikar, kallañni élip Ƙoluñğa tutƘuzup Ƙoymay. Hee, şundaƘ (192) bolsun Ƙerindaşlar, Ƙalğan gepni kéyin Ƙilişimiz.

Andin Sali Dorğa Meñlik Niyazğa Ƙarap <<avu hotunni balisi bilen bizniñ öyge élip bar>> dep étiniñ béşini buridi.

KeçƘurun Sali Dorğa <<Ƙara Çécek>>ni méhmanhanisiğa çáƘirip mundaƘ dédi:

-Bir at bérey, avu hotunni Ƙizi bilen mindurup Ƙumulğa élip ket, birer tuğƘini çıƘıp Ƙalar. Özünmu cahan şunçilik gahta Ƙumulğa tinç bérival. Tonumaydığan bireri sañimu çıƘilip Ƙoymıǵay yene bu heƘniñ peylini körüp turupsengu! Emdi tağda tinçliƘ bolmaydu, bizğu kéçe-kündüz hudadin tinçliƘni tilep kelgeniduk. Bu hökümet bizni tinç Ƙoymisa, bizge néme amal bar deysen.

<<Ƙara Çécek>> Sali Dorğıǵa köp rehmetlerni éytti. HéliƘi ayal bolsa, téhiçila hoşıǵa kélelmey, balisini ƘuçaƘlap murdidek Ƙétim turatti. <<Ƙara çécek>> Sali Dorğiniñ geplirini uniñğa örüp bergende, u ün sélip yıǵlap, yerge tizlinip baş uruşƘa başlıdi. Etisi Sali Dorğiniñ buyruƘi bilen Ƙorallangan ikki yigit ularni yurt içidin aman-ésen çıƘirip Ƙoydi. Bu yigitlerniñ biri Meñlik Niyaz idi.

-Hey maña qara balam, -dédi Sali Dorga Meñlik Niyaz qaytip kelgendin keyin, sen ordida bir yil palgan bolduñ. Ceñ hünelerini obdan ögendinğu deymen. Ögengeniñni adaşliriña öget. Bizniñ künimiz emdi ceñ bilen ötidu. **(193)**

-Hop Dorga ata, men ceñge teyyar! –dédi Meñlik Niyaz kökre kérip.

Derveqe, şuniñdin başlap Şopulluqlar ceñ teyyarlıqıǵa ciddi kirişip ketti. Adette bu helk içinde ovçılıq bilen köprek şugullinidigan mergenlermu heli köp idi. Ular çeriklerdin olca alğan beşatar miltıqlar bilen qorallandı. Qasim palvan ularǵa nemiernidu çüşendüretti, Meñlik Niyaz atlıq yigitlerge gah kılıçvazlıqni ögitetti, gah birneçe yigit bilen yurt içidin çıqip, terep-tereplerde çarlaş bilen şugullinatti. Adettiki déhқан-çarviçilarmu qolıǵa néme çıksa şuniñ bilen qorallinip, Sali Dorginiñ hoylisi etrapidin ketmeytti.

Şu arida, Taşviliqtiki çerikler aldirap-ténep ikki kétim hucum kıldı. Biraq nurgun ceset bilen miltıqlirini qaldurup çekinip ketişti.

Bu künlerde Nom, Adaq, Bay, Aratürük, Turköl qatarlıq taqlardiki cisalar bilen çerikleriniñ hemmisi yokitilip, pütün taq rayoni dégüdek qozgılañçılarnıñ qolıǵa ötkenidi. Huddi qelin ormanlıqqa tutaşkan ot hól-quruq hemmini köydürüp mañgandek, bu qozgılañ künliri Nomdikige oşşas dehşetlik pacielermu yüz berdi. Bu pacie qozgılañ tarihinıñ bir hunuk sehipisi bolup qaldı.

6

Nom-Qumul şhiriñ ikki yüz ottuz kilometr **(194)** şerqiy-şimaliy burcikide, taşki Moñğulǵa yékin caylaşkan eñ çettiki bir yurt bolup, u yer Şamehsut vañniñ adem palaydigan caza lagéri idi.

<<haraq dégen aççiq néme şin şin qaynaydu,

Çiñgañ gocam kayip qalsa, Nomğa palaydu.

Palisimu palisa, étip salmisa,

Çöçürdidek beş balamni yétim qoymisa.>>

Dégen meşhur helk qoşığı şu munasivet bilen çikqanidi. Bu yerde neççe onlığan zindanlar bolup, bu zindanlar birneççe métr çoñkurluqta ağızi tar, içi keñ, yeni tonur seklide bolup, her birige beş, hetta on adem sigidiğan kılıp oyup yasalkın. Égir gunahkarlar şu zindanlarda çirip tügeytti. Gunahi yénikler kéçisi zindanga taşlinip, kündüzi vañniñ térilgu yerliride égir emgekke sélinatti. Nom etraptiki yurtlardin deşt-bayavanlar bilen ayrilip turidiğan aral seklidiki cay bolgaçqa, zindanga taşlanmaydiğan gunahkarlarmu u yerdin asanlıqçe kételmeytti. Caza mudditi toşquçe tirik qalalığanlarniñ beziliri öz yurtliriga qaytsa, beziliri (mesilen, ihe-çaqsız qalğanlar) vañ-beglerniñ közidin yıraqlaş turuş niyitide, şu yerde yerleşip qalatti. Hetta, şehir ve yézilarda alvañ-yasaq, yoqsuzluq, cazane destidin qerzge boğulup uniñdin qutulalmas haletke yetkenlarmu Nomga kéçip kélip panahlinatti. Nom helkiniñ asasiy kısmi zulum oçıkida tola köyüp, bağızi kavap bolup ketken ene şundaq kişiler bolgaçqa diqqet bilen közetsiñiz, ularniñ közlidiride qandaqtur oç-adavet, **(195)** kısas ve isyan otliriniñ lavuldap turğanlıqini, rohiy halitimu gelitirek, yeni micezi çüş, hem qaram ikenlikini çoqum baylığan bolattiñiz. Şuniñ üçün bolsa kérek, bu yerge Dorğa bolğanlarmu adette ular bilen ançe-munçe hésablışıp iş qilişqa mecbur bolatti.

Yañ Ziñşin ve uniñdin kéyinki Ciñ Şurén hökümetliri 1928-yili etiyazda Şamehsutniñ paleç késelliki bilen yétip qalğanlıqidin paydilinip, Qumul diyarini bivasite öz hökümranlıqiga éliš niyitini işqa aşuruşqa kirişti. On ikki tağqa Cisa koyup, Dorğılarniñ emtiyazlirini çekleş ene şu niyetni işqa aşuruşniñ aldınki sertliridin biri idi. Şamehsutniñ ölümü del buniñ emelge éşişiga yağısi purset boldi. Yézilarda yerni moğa éliš bilen teñ tağlardiki <<Tömür çarva>> tüzümü emeldin qaldi. Nomga adem palaydiğan işmu tügidi. Bu helk üçün zor huşallıq idi.

Biraq, Nomniñ cisasi şi ciñgėñ (yeni şi cisa) zorluq-zombuluq qilişta Şopuldiki Cañ Cisadinmu aşuruvetti. Ciñ Şurėnniñ buyruğı bilen Nomga orunlaşturulğan seksen neççe öylük Gensuluq köçmenge eñ munbet yerlerni élip

bergenniñ üstige, ulardin élinidigan yer bécini ikki yil kéçiktüridigan boldi. Yerlik helkni ularğa at-ulağ, térilgu saymanliri yetküzüp bérişke mecbur kıldi. Bu at-ulağlarni ular işlitip, helk békip béretti. Hetta, ular қоşқа қатқан kalilarni işlitip bolup, қоş-sapanliri bilenla heydep taşlaytti. İgiliriniñ öyige bérip bolguçe, bu kalilarniñ (196) beziliri arganlarğa boynidiki қоş-sapanlar bilen putlişip yigilip aka bolatti; beziliri kölçeklerde tohtap қалған issik ve paskina sularni içivélip, agrip öletti. Hemmidin yamini şuki, Şi Cisa öylük-oçaқlik bolğan kişilerni қesten yiraқlarğa haşarğa heydivétip, öz çerikliriniñ ayallarni ayağ asti қilişğa purset yaritip béretti. Uniñ üstige, Şi Cisa bilen Nomğa kelgen cazanihor sodigerleniñ hemmisi déğüdek boytaқ bolgaçқа, ular Uyğurlardin öyliniş koyığa çüşkenidi. Biraқ héçkim ularğa kız bérişke unimaytti.

Bir küni sodigerler Li Yün dégenni nurgun sovğa-salamlar bilen Şi Cisaniñ kéşiğa vekil қilip kirgüzdi.

-Biz müşkül ehvalda қалduқи –dédi Li Yün muğemberlik bilen, -Қumulda öz henzurilirimizdin хотун élip çıkayli dések, ular bu yerge kélišni ҳalimisa, bu yerdiki çentular biz bilen toylişni ret қilsa, biz muşundaқ ötivérimizmu? Uniñ üstige, bu yerniñ yurt çoñliri dorğa bilen gépini bir қilip, sodida biz bilen put tépişivatidu, Қumuldin öz aldıға mal açıқip, bizniñ sodimizni kasat қilip қoydi. Cisa canablırıға melum, biz peket soda bilen béyivatқанiduқ, buniñ sizgimu paydisi tégivatatti. Emdi ya öylük-oçaқlik bolalmisaқ, ya burunқidek béyiş imkaniyiti bolmisa, bizge bu yerde néme bar? Bu işlar hel bolmisa, biz kétimiz. Biz turmaқ çerikliriñizmu ahir kéçip tügeydu. Öziñiz yalguz қalamsiz?

-Méniñmu béşim қatti, -dédi Şi Cisa, -қéni yaқşi (197) meslihitiñiz bolsa éytip baқmamsiz?

-Bu asan gep, -dédi Li Yün Şi Cisaға asta piçirlap, -bizge toşkunluқ қilivatқанlar Sali Dorğa (Nomniñ Dorğisiniñ étimu Sali idi) başlıқ yurt çoñliri. Biz ularni ucukturuvetsek, puқra dégen çonsiz қалған padiға oқşışip қalidu. Қayaққа heydisiñiz şu yaққа mañidu emesmu!

Bu pikir Şi Cisaға yaқti. U, Li Yün başlıқ cazanihorlar ve öziniñ yénidiki қolçomaқliri bilen meslihetlişip, bir çoñ suyiқest pilanlidi. Şi Cisa kiçik Nom dégen

yerdin toy kılip kıytkandin kéyin, <<men yurt çoñliriğa bu yerde başkıdin toy kılip bérimen>> dégen bahane bilen Sali Dorğa başlık yurt çoñliriniñ hemmisini çayğa éytip, ğiza-tamaqqa zehir sélip béridiğan boldi. Héliki köçmenlerni <<çentular silerni öltürüvetmekçi boptu, derhal sim toqmaqlarni yasap teyyarlınıñlar. Biz belge bergen haman çerikler bilen birlikte ularğa hucum başlap, erkeklerini öltürüñlar, hotun-kızlıri bilen mal-mülki silerniñ bolidu>> dep kıutratti. Nomğa burunraq kélip yerlişip qalğan Şüy Luyi dégen ticaretçi bu iştin heverdar bolup, ehvalni Sali Dorğiğa éytip kıoydi.

-Men henzu bolsammu, -dédi u, -siler bilen kérindaştek bolup qalğan. Ularñiñ hudadin qorqmay, mundaq naheq kan töküşige hergiz razi emesmen.

Sali Dorğa çöçüp ketti ve yurt çoñlirini yigip, bu suyikestke qarşı tedbir tépiş üstide meslihetlişip turganda, Şi Cisanıñ çayğa çakirğan bağıki (198) kélip qaldi. Şuniñ bilen ular kéçiçe öymü öy hever kılip, helkni kozğidi. Aran turgan helk kara miltik ve ayak-toqmaqlar bilen qorallandi. Etisi yurt çoñliriğa dastihan tartiliş bilen teñla, qorallangan helk Cisa gazarmisiğa şiddetlik hucum başlap, u yerdikilerniñ hemmisini öltürüp taşlıdi. Kozğilañçılarniñ bir böliki héliki köçmenlerge tégiş kılip birinimu tirik kıoymidi. Şundaq kılip, kün pétiş bolğuçe Nom dégen yurtñiñ içi apaq bulutlar meñzidiki keçki şepekke oħşaş kıpkızil qanğa boyilip ketti. Bu dehşetlik paciedin ürküp ketken kuşlar cet-yakıldiki del-derehlerniñ şahlıri arisiğa yoşurunatti. Hetta itlarmu kavaş iktidaridin qalgandek, tam tüviliride béşini içige tikip cim yétişatti.

Nom ve başqa yurtlardiki kozğilañ yalkunlıri Niyazhan ağıçiniñ Aynisa kız toğrisidiki ğemini téhimu küçeytivetti. <<emdi hemme yurt buzulup ketti. Yene néme işlar bolidu téhi, kız bala dégen aciz néme, Dorğa dadisimu cıkla işlarni béşidin ötküzdü. Mundaq gahta Sopi Mergenlerniñ kembegellikimu közge körünmes. Yene bir kétim gep kılip bakay, hodayim köñlige insap bérıp unap qalsa, Aynisa kız bilen meñlik baliniñ béşini bir kılip kıoyup, hatircem bolaylı. Cahan tinçigiçe kim bar-kim yok.>> U ene şu hiyallar bilen el yatarğa yékin Sali Dorğiniñ kéşige kirdi. Birak emdila gep başlap turganda, hoylida at tuyaklıriniñ dükürligen avazi añlinip, Meñlik Niyazniñ <<Dorğa ata, Dorğa ata>> dégen avazi añlandı. Sali Dorğa ornidin ittik kıoyup, işikni açtı. (199)

YETTİNÇİ BAB

Ƙaplan Öz Makaanini Tapti

Özüñni er çağlisañ,

Özgini Şir çağla.

-Uygur Helk Makali

1

Kitabimizniñ beşinçi babida Lyusicañniñ Hociniyaz Hacini nezerbent kılğanlıķi éytip ötülgenedi. Biraķ iş buniñ bilen tügimidi. Lyusicañ yenila hatircem bolalmay, uni közdin yoķitivétiş koyıģa çüşüp, Cuñşyav (podpolgovniñ) dericilik kéri muşaviri Yañ Menmuniñ meslihitini almaķçı boldi.

-Kéri éytiña, bu apetni ķandaķ ķilsaķ bolidu? –dédi Lyusicañ tamakisini şorap olturup.

Kéri muşavir Yañ Ziñşinniñ Cañcuñ yamulida Şavşyav (mayor) luķ dericisi bilen uzun yillar işlep, Ciñ Şurén hakimiyet béşıģa çikķandin kéyin, Lyusicañniñ kéşıģa evetligen kişi idi. Uniñ dericisinimu Ciñ Şurén özi östürgen. Boyi ceynektek (200) kéliđıģan civekkine bu adem Lyusicañniñ ĥadımliri içide hemmidin oķumuşluķ, pem-parasetlik hésablinatti. U epyun çekmesliki, ķimar oynimaslıķi ve şehvaniy heveslerdin yiraķlıķi bilen başķa emeldarlardin alahide perķlinip turatti.

Boş vaqitlerini kitab oquş ve hösn het yéziş bilen ötküzetti. Uniñ köprek oquydığını ke dimki zamanniñ ceñ taktikiliri bayan qilingan <<suñzi Biñğa>> ① ve <<üç padişahlıq hekkide kisse>> qatarlıq klassik eserler idi.

U Lyusicañniñ Hociniyaz Hacini qandaq qiliş lazımlıqı toğrisidiki soalini añlıgandin kéyin, bir az oylinivélip:

-Avval Sicañ canablriniñ danişmenlik pikirini añlıgum kélidu, -dédi.

-Men sizge oħşaş yapsam tutarmu, kömsem pişarmu dep olturidiğan talip micez kişi emes, -dédi Lyusicañ sel kayıgandek qilip, -men uni callatniñ qolıga tapşursamla iş tügeytti. Yéñiraq gep çikarmikin dep sizdin meslihet soravatimen.

U Lyusicañniñ ur-çaptin başkisi qolidin kelmeydiğan saman qorsaq ikenlikini bilgeçke, uniñ gépiğe ançe heyran qalmaq, vezmin sözleşke başlidi:

---

①Teħminen ikki miñ beş yüz yıl burun suñvu dégen alim teripidin yézlğan meşhur herbiy taktika kitabı. Bu kitab kéyinki zamanlarda Yapon, Rus, Némis, Fransuz ve Çég tilliriğa tercime qilingan. (201)

-Canabliri danişmen serkerdimiz Yañ Cañcuñniñ Şıncañ siñni qandaq qilip on yette yıl soriğanlıqini ħatire şeripliridin çikirip qoymıganla, Hociniyaz héliqi Tömür İsyani bolğan yillardin tartıpla el içide nami çikip qalğan adem. Uni öltürüvetsek, düşmenni köpeytivalimiz. Tirik qoysaq, aħir bir küni yurtıga bérivalidu, bu yolvasni tağka qoyuvetkenlik bolidu. Şameħsutniñ uni öz yénida tutup turuşımu tasadipiy bolmıgan. Mençe bolğanda, bizmu mundaq baş egmes isyançılardin paydilinişni bilişimiz, yeni mesilen, unımu öz vaqtidiki Tömür ħelpiğe oħşaş bir tal yip bilen yamulğa baqlap qoyuşimiz lazim.

-Uni öltürmey birer mensipke qoyayli démekçimusiz?

-Şundaq, canabliri.

-Yağ, yağ, mundağ kılışniñ haciti yok, -dédi Lyusicañ ornidin sekrep koyup, -hazırkı Qumul veziyiti Tömür zamanisidikige oňşaşmaydu. Yañ Cañcuñ canabliri Tömür isyanini tinçitivéliş üçünla şundağ kılğan.

-Mençu, -dep yene yene vezmin sözleşke başlidi kéri musavir, -tariğ tekrarlinidu. Bezi alametler Qumulda yene bir isyan boluştin dérek bermekte. Danişmen kişi hazırkığa qarap, kéleçekni aldidin köreleydu. Biz kiyinlikimizni oylişimiz kérek.

-Heyr, sizniñ mulahiziñizni orunluğ dep perez kılayli, şundağtimu Hociniyazni tirik qoyuşniñ bu işlar (202) bilen néme alağisi bar?

-Alağisi ciğ, -dédi musavir keskin kılıp, -birinçidin, hazir Şamehsutniñ uruq-evladi bilen beg-dorğilar vañliq tuzumini qayta tikleş koyida bolmaқта. Ular el içidin topilañ çikişni töt köz bilen kütmekte. Ularğa Hociniyazdek kona isyankar ve el içide tesiri bar qaram ademler nahayiti lazim. Beglerdin burun uni qarmaqқа ilinduruvélişimiz aqilanilik bolidu. Yeni mesilen, Yolvas burun ordiniñ sadıq mulazimi idi. Sicañ canabliri uni yiñcañliq mensipi bilen sétivaldi. U emdi canablriniñ sizğan sizikidin çıkmay, bizniñ padimizğa işlevatmamdu! İkkinçidin, Yañ Cañcuñniñ yurt soraştiki danişmenlik tedbiriridin biri, yerliklerniñ çoñlirini it bilen müşükke oňşaş bir-birige sélip qoyuştin ibaret idi. Mesilen, yolvasқа yiñcañliq mensipini bergen canabliri Hociniyazğa Lyencañliq yaki héç bolmıganda peycañliq mensipini bérip qoysila, biri men sendin üstün, sen méniñ ağızimğa qarışiñ kérek dése, ikkinçisi, menze saña oňşaş dadisiniñ étini bilmeydiğan bir némige boysunamdimen dep boyun tolqaydu, neticide bir-birige ora kolap, tapқан gépini canablrığa yetküzüş üçün (mesilen, yolvasқа oňşaş) biri aldi işiktin kirse, biri arқа işiktin kirip, bosuqiliridin dalcimaydiğan bolidu. Çentularniñ <<ikki қаға poқ talaşsa ovçıға payda>> déginige oňşaş biz bir çette turup payda élivérimiz. Üçinçidin, mubada isyan çıqip qalsa, Hocini(203)yazni öz kısmi bilen sepniñ aldığa ötküzüp qoyimiz-de, çeriklerimiz miltikni ularniñ gecgisige tirep mañidu yeni zeherni zehar bilen yoqitimiz.

-Tohtañ, -dédi Lyusicañ segeklişip, -sizniñ pikirizçe, Hociniyazniñ qolida yerliklerdin bir kısmi çerikmu boluşi lazim iken téhi, şundağmu? Undaқта, zeherni zehar bilen yoqitip bolğuçe, u zehar özimizge yénip qalsa, қандақ қилғулук?

-Sicañ canabliriga melumki, -dédi muşavir termeçtek inçike barmaqlirini karsilditip oturup, -düşminige zehir bermekçi bolğan kişi zeherni héçqaçan alkinida tutup turmaydu, uni çokum birer qaçığa sélip béridu qaçidiki zehir her qañçe téz tesir kilediğan bolsimu, qaçiniñ igisige tesir kilmaydu. Şundağ emesmu? Yañ Cañcuñ canabliri teşkilligen çentu-musulman koşunliriniñ öz zamaniside İli kozgilañçiliri bilen Tömür isyanini tinçitişta kandağ çoñ hizmetlerni beca keltürgenlikini hatire şériplirige eslitip ötsem artuqluğ kılmas deymen.

Kéri muşavir muşu pikirliri bilen ahir Lyusicañni kayil kildi. Hetta Lyusicañ <<sizni zamanimizniñ Cugi Lyañi ① dések, mubaliğe kılğan bolmaydikenmiz>> dep uni mahtap koydi. Şuniñ bilen Hociniyaz hacini hazirçe

---

①Cugi Lyañ-qedimki Cuñgo tarihidiki <<üç padişahlık>> devride, miladi 181-234-yilliri yaşığan meşhur siyasetçi ve herbiy işlar alimi. (204)

ölmey uniña peycañlık mensipi bilen yigirmidin-ottuzgiçe esker tutuş hoqukini bérip, hökümet çeriklerniñ katariga koşidiğan boluşti ve bu qararni Yüsüp Teyci arkilik uniña ukturdi.

-Méni epre kilsila, Teyci Beg Gocam, -dédi Hacı kapaqlirini sélip, -meniñ kilmiginim şu kaptimu? Emdize çeriklerniñ çapinini kiyip, popoga dessep yügüdekmenmu? Maña icazet bersile, yurtumğa bérip tirikçilikimni kılalay.

-Yoksu, -dédi Yüsüp Teyci öz hucrisida tesvi sérip oturup, -sizge icazet bériş kolumdin kelmeydu, ularmu sizni tağka hergiz koyup bermeydu. Siz étikiñiz otluğ adem, emma hazir Kumul helki del sizge oşşas étiki otluğ ademlerge mohtac. Ehli puqraniñ béşida ot yénip, yigitni zehir, kiygini képek boluvatқан gahta siz yurtiñizğa bérip kaysi tirikçilikni kılmaççı? Tinç tirikçilik kilediğan ademze u künkidek çeriklerni kamaçlamdu? Étikiñiz otluğ dedimğu, he şundağ, siz emdi öziñiz tutaşturğan bu otniñ téşida kalalmaysiz! Yaşisi, ularniñ gépige maqul deñ, bu geniymet purset.

Hudavende k rim bizge nusret ata  ilidiĝan o şaydu. İnşaalla! Bolmisize t hi ne e k n burunla orda palganlirini tarkitivetken Lyusicañ emdi sizge hem mensep, hem  oral b rmiu? Bu  oralni ete- g n uniñ  zige i litemiz t hi!

Y s p Teyci Şu geplerni  iliv tip k l p ketti. Hacı bolsa,  oñkur  iyal d gizig  ger  idi. <<tova,  izik i lar boluvatidu, dep oylaytti u, T m r akam (205) y gilikida Şamehsut bilen orda begliri  erikler bilen bir boluv lip, pu raĝa o  atqan. Emdi bu beg- ocamlar pu ra bilen bir bolup  eriklerge o  atmaq i boluvatidu. Boptu, kim bolsa bolsun, pu ra terepte tursa, men uniñ bilen bir; kim pu raĝa zulum  ilsa, uniñ c niĝa zi  bolĝinim bolĝan. Teyci beg toĝra  ytidu. Pursetni ĝeniymet bilip, agal  oralĝa iĝe bolay u, andin n me  ili ni  z m bilimen.>>

Őunda   ilip,  ociniyaz hacı Lyusicañniñ tevesidiki bir peycañ bolup  aldı. U emdi yigirme ne e ademi bilen Sicañ Őtabidin leñ yeydiĝan boldı. Ularĝa miltikmu ar itip b rildi. Bira , <<hazir e lazimi yo >> dep o  b rilmidi.  uddi h liki  eri mu avirniñ  ytkinidek, haciniñ peyciñ bolĝiniĝa Yolvas nahayiti capa idi. U Lyusicañniñ y niĝa ne e kirip, haciniñ <<heterlik adem>> ikenlikini eskertti. Lyusicañ bolsa, gahida miyikida k l p  oyatti. Gahida <<anda  bolsa, k prek di ket  ilip y r n, siz d gen yiñcañ, uni  attik tutuñ, uniñdin mesile  ikip  alsa sizni tutimen>> dep  oyatti. Őuniñĝa binaen Yolvas  ociniyaz Haciniñ ar isiĝa payla i s lip  oydı. Emma  zi Hacini k rgende  ilidiĝan  ilik tapalmay, payip tek bolup k tetti. Uniñ n me  ilip y rginini Hacimu s zetti. Őuña  pi kelgende uni gep bilen   kivalatti. Őunda  k nlerde taĝdiki  ozĝilañ ba linip ketti.  eriklerniñ Őopulĝa  ilĝan deslepki caza y r  liri meĝlup bolĝandin k yin,  attik esebiyle ken Lyusi (206)cañ Ciñ Őur nĝa t l gramma yollap, ehvalni tepsiliy bayan  ildi ve  anda   ili  toĝrisida yolyoru  soridi. Ciñ Őur n  umuldiki muntizim  isimlarni derhal Őopulĝa hucum  ili  toĝrisida ciddi y t l gramma evetti. Lyusicañ bu vezipini atlik Yuen (polk) ba liki Culicuñĝa tap urmaq i bolĝanda, h liki  eri mu avir <<zeherni zeher bilen yo iti >> yeni  ociniyaz hacini  z  isimi bilen sepnin aldida mañduru  teklipini otturiĝa  oydı. Lyusicañ <<hey,  anda  bolarkin>> dep, yenila endi e  ilip turganda,  eri mu avir munda  d di:

-Canabliri hergiz  avatirlenmisile,  ociniyaz yigirme ne e adimi bilen bizniñ eskerlirimiz i ide d nizdiki bir ki ikkine y tim aralĝa o  ap  alidu. uniñ  stige isyan ilar  ociniyazlarni k rgende,  z  i imiz,  erindi imiz dep o 

çıkıralmaydu. Bizniñ eskerlerimiz gecgisidin neyzisini tirep mañdu. Biz şu halda tohtimay ilgiribileverimiz.

-Tohtañ, tohtañ, -dédi Lyusicañ ciddiylışip, -<<üç padişahlık hekkide kisse>>diki bir ceñni eske éliñ, mubada Hociniyazmu huddi Cañ Féyga oħşaş birdinla atniñ béşini arkığa burisa kandağ kılısiz?

-Buniñ çarisi asan, -dédi muşavir köreñlik bilen külüp, -Sicañ canablıriğa melumki, bizniñ eskerlerimizniñ qolida étişka eplik bolğan kışka beşatar bar, Hociniyazniñ kısımiğa bolsa, kara miltıqtin ançe perqlinip ketmeydiğan kalampay ve koğuşun oğluğ tokkuzatar tarķitip bérilgen. Uniñ üstige, peket beş (207) aldınla oğ bérimiz. Méniñçe, Hociniyaz atniñ béşini arkığa buriğiče, miltıkidiki oğliri étılıp bolar deymen.

Ķeri muşavir Lyusicañni bu kétimmu kayıl kıldı. Lyusicañ Hociniyaz Hacini çağırıp, Cutuenañniñ çerikliri bilen birlikte Şopulğa hucum kılış buyruķini berdi ve ceñde sadağetlik kórsetse, mensipiniñ ösidiğanlıķını, mubada yaman niyette bolidiğan bolsa, dümbisidin oğ yeydiğanlıķını aşkara éytti. Emma hucum künini éytmay, etidin başlap Cutuenañniñ komandanlıķıķa ketiy boysunuşni tapşurdi.

Hociniyaz Haci öz yatıķıģa kaytıp kélip, uzunğiče ĥiyal sürüp olturdi. Aħir, huddi kıyin bir tépişmağta toğra cavab tépivalğan balidek birdinla canlinip ketti. Şam yékip qoliğa keğez-kelem aldi. Ķomuş kelem Ķoten keğizi üstide birdem yorgılap tohtidi. Aħırķi bahar kéçisiniñ karañgu perdisi alemni kaplap, pütün şehir uykuğa ketkende, uniñ hoylisidin bir boz atlıķ kişi çıķıp, Şopulğa ravan boldi. U at üstide koynini pat-pat silap koyup, <<Haci akam bu ĥetke némilerni pütükün, lipap ĥélila kélın turidiğ>> dep oylaytti. Hociniyaz Hacimu asta öydin çıķıp, huddi kélın ormanlıķta kéçisi ov kılışka ögengen tağ kaplınidek, héçkimge sezdürmey Yüsüp Teyciniñ dervazisi aldıģa kélip tohtidi. Yüsüp Teyciniñ mum şam bile yorutulğan çağķanğina hucrisida bu ikkiylen birer saet parañlaşķandin kéyin, Yüsüp Teyci (208) ornidin turdi-de, yoğan kón sanduğtin téhi qol tegmigen üç tal mavzur (téz étilidiğan onatarlıķ tapança)ni çıķırıp, beş quta oğı bilen haciğa berdi ve uniñ amanlıķı hem işiniñ oñuşluğ çıķışıģa uzun dua kılıp uni uzitip koydi.

Haci öz yatığığa kétévítip, húddi yultuzlar arisidin birnersini izdevatqandek asman gümbizige diqqet bilen qaraytti. Bezi yoruq, bezi hize körüngen san-sanaqsiz yultuzlar, epsanilerde éytilginidek asmanni örülüp çüşmisün dep kékíp qoyulğan polat mihlarğa oşşaş parqirap turatti. Şu arida bir yoruq yultuz val-vul qilip, şehir tereptin tağ terepke köçti. <<İlahim, aşu yultuz méniñ yultuzum bolup qalğıydi, -dep oylaytti Haci, -şu çağda héliki Ürümçidiki Tatar dostum Heyder Ependige <qaplan qaçanla bolsa qaplan, u qolğa öginidiğan néme emes, bu qaplan öz makanini tapmay qoymaydu> dep éytқан gépimni rastliqqa çıkargan bolattim.>>

2

Aldinқи babniñ ahirida éytқinimizdek, Sali Dorğa aldirap işikini éçip, öydiki yoğan kara çirağniñ yoruqida Meñlik Niyazniñ sel ciddiylişip qalğan çirayini körüp <<néme gep?>> dédi. Meñlik Niyaz Hociniyaz Hacidin aldiraş çaparmen kelgenlikini éytti ve üç qedemçe arqida étiniñ çulvurini tutup turğan (209) bir kişini körsetti. Qattiq hasirap turğan aq boz attin aççiq ter purap turatti.

-Némişqa étini almaysen, qaçқан bol, -dédi Sali Dorğa Meñlik Niyazğa, andin çaparmen bilen ésenlik sorişip uni öyge başlidi.

Çaparmen çirayliq burut qoyulvalğan yumilaq yüzlük yaş yigit idi. Yigit üstbéşidiki çañ-tozanni kékışturup, öyge kiriş bilenla, qoynidin bir lipap çıkirip, Sali Dorğığa sundi.

-Hay apisi, qaçқан bol, agal taam, andin kalam deptiken, -dédi Sali Dorğa çirağ tüvide lipapni éçivétip.

Meñlik Niyaz çaparmenge <<alsila, baqsila>> dep apқur çinidiki issiq kaymaq çayni uzitivatқanda, Sali Dorğa Hociniyaz Hacininñ hétini ikki qétim oқup çıkip, hayacanlangan halda:

-Obdan hever ekiptila ukam, húdayim buyrusa, emdi işlirimiz ilgiri başқudek, -dédi. Andin Meñlik Niyazğa <<sen hazirla bérip Qasim palganga éyt, he rast,

dadañgimu éytip koy, her ikkisi ete etigenlik çayğa bizniñ öyge kelsun>> dep tapşurdi.

Etisi Qasim palvan, Sopi Mergen ve qorallangan yigitlerdin Meñlik Niyaz başlıq ondek adem çay içişip olurganda, Sali Dorğa ularğa Hociniyaz Haciniñ hêtini oqup berdi. Sorundikiler hayacanlığınidin birbirini kuçaqlışip ketti.

-Gep şu, -dédi Sali Dorğa, -kêni éytişila **(210)** çu, emdi biz kandaq kilsaq bolar?

Qasim palvan köksige çüşüp turğan kapkara saqilini oynap oturup, öz pikirini bayan kildi. Sopi Mergen Tömür Hêlpe yégilikida bolğan bezi işlarni eslitip, biraz koşumçe kildi. Şundin kéyin, Sali Dorğa ularniñ pikirige koşulup <<emise şundaq bolsun, derhal teyyarlinayli>> dédi.

Çeriklerniñ hucumi başlanğıçe, Sali Dorğa başçılıqidiki kozgilañçılar yurt içidin çıkıp, çerikler kélidigan yoldiki cilğa ve édirliklarğa caylışıvaldi. Qasim palvan bilen Meñlik Niyazlar Mergenlerniñ bir türkümini başlap aldınki sepke orunlaştı. Ular keñ édirliklarğa tarqalğan halda, atlırini beştin-beştin kılıp at tutarlarğa tutkuzup koyup, özliri kötel başlıridiki qoram taşlarniñ tüvide Kumul yolığa qarap olturatti.

İt igisi itni buyrusa, it qopup quyruqini buyruptu dégendek, Cü Tuençañ özi Taşvilıkta kélip, bu kêtimki ceñge komandanlıq kilişka Çeñ Yiñcañni buyruğanidi. Bu buyruq Çeñ Yiñcañniñ kulığığa taş urulğandek tuyuldi. Çünki, u birneçe kün burun Şopolğa kılğan ikki kêtimlik caza yürüşide kattıq zerbige uçrığan ve tağlıklar bilen bolidigan toqunuşlarda gelibe kiliş işençisini tamamen yokatqanidi. Uniñ üstige, u bu künlerde Sali Dorğa <<kara çeçek>> ke koşup koyğan héliki ayalni zorluq bilen élip kélip, uniñ bilen öz ömridiki eñ şerin minutlarni ötküzüvatatti. <<Asman hudasiğa nahayiti köp şükri éytişim kérek, - **(211)** dep oylatti u, héliki ayal bilen eptun çekişip yétip, -yoruq dunyağa köz éçip, tunci körgen ayalim bu deşt-bayavanga kelgili unimay, Ürümçide kélip, meni hesrette koyuvatqiniğa ikki yil bolğan çağda, tağlıklarniñ isyan kötürüşü bilen tekdir bu teyyar németni maña nésip kildi. Bu németni aldimğa keltürgen héliki kara çoqur hulañzigimu rehmet éytsam bolidu, emma u bu hotunni maña qaldurup ketkili unimay, cénidin ayrılıgılı tas qaldi.

Mubada yene birdem gep talaşkan bolsa, uniñ cazisi bir tal oq idi, halas. Néme bolsa bolsun, bu bayavan çölde özümge obdan ermek taptım, undağ bolmiğanda, epyon çirigi aldida yalguz yatqanniñ mezzisi bolmaytti-de! Kara, buniñ humarlišip ketken közlerini, népiz kızıl levliri huddi cinestife oşaydu, cahan néme bolup ketse ketsun, maña öz aramim kérek.>>

Çeñ Yiñcañ mana muşundağ adem idi. U Qumuldiki baş qomandanlıq Ştabniñ orunlaşturuşu boyıçe, hucumni Hociniyaz Haciniñ yigitlerini aldığa sélip başlığan bolsimu, köñli emin emes idi. Uniñ üstige, Cu Tuencañ taşviliqqa kelgen küni héliki hotunni körüp kélip, <<ohoy, sizniñ çöl-bayavandiki u gazarmiñizda mundağ modengülniñ éçilğanliki kişiniñ çüşigimu kirmeydiğan möcize boptu, modengülniñ puriki bolmiğan bilen hösni köñülge aram béridu. Siz ceñdin kelgüçe zérip qalmaydiğan boldum>> dep menilik külüp qoyğanidi. Çeñ Yiñcañ bu geplerni oyliğanséri, yurikini (212) müşük tatilavatqandek hési qılatı. Uniñ hiyali şundağ Reşik cañgilida kézip yürgen peytte, <<tañ-tuñ>> qılıp ikki pay miltiğ étılıp, özidin yigirme qedemçe aldida kétivatқан ikki çerik attin mollağ étip çüşti. Çeñ Yiñcañ <<at!>> dep buyruğ çüşürdi-de, özimu qolidiki mavzurini oq avazi kelgen terepke qaritip qarisiğila étişka başlıdi.

Bu ceñ şundağ başlandı. Qatmuqat édirliqlarğa yoşurunuvalğan tağlıqlar u yer-bu yerdin bir pay, ikki pay oq çikirip qoyatti. Çerikler bolsa, bir pay oq çikқан yerge qaritip neççe on paylap oq atatti. Birağ tağlıqlarniñ oqi bir tereptin emes, goya hemme tereptin k élivatqandek séziletı. Bu ehval çeriklerni öz sépini buzup, gah uyaqqa, gah buyaqqa at çapturuşka mecbur qılıp qoydı. Çeñ Yiñcañ herқанçe durbun sélip körsimu, tağlıqlarniñ toplişıp turğan yerini tapalmıdı. Şundaqtımu u, düşmenniñ asasiy kısmi aldımızda dep oylap, çeriklerge davamlıq alğa ménişka buyruğ berdı. Keñ édirliqlar barganséri tağka yéginlap cilğiga tutaşkanda, şu cilğa ağızıda bir top tağlıqlarniñ qarisi köründi. Çerikler şiddet bilen hucumğa ötti. Tağlıqlar bu hucumğa berdaşlıq bérelmey cilğiniñ içige qarap qaçtı. Ayrim birneççisi qaçқанlarğa panah boluvatqandek, qoram taşlarniñ daldisida turup, çeriklerge oq çikıratı. Çeñ Yiñcañ bu ehvalini körgeç, qozgılañçılarni qaçtı dep oylap, yénidiki kanayçiliri arqılığ qoğlaşka qomanda berdı. Bayıqi édirliqlarğa (213) yoşurunuvalğan qozgılañçılarniñ arka tereptin qorşap kélivatқанlıqini u sezmeıtti. Tosattin hava özgirip, yaz

kuyaşiniñ yüzini kaplıvalğan qara bulutlar cilginiñ ikki kasniqidiki taşlıqlarda mökünüp yatқан tağlıqlarni uniñ közidin yoşurup turatti.

Çerikler atlırini çapturup, cilgıga kirip bolğanda, arqa ve yan tereplerdin taraslap miltik étılışqa başlıdı. Bolupmu arqa tereptin kiliç oynitip kélivatқан tağlıqlarniñ kıças-çuқанlırı hemmidin bek dehşet salatti. Ularni at üstide Meñlik Niyaz ceñge başlap kirgenidi. Çerikler, cümlidin Hociniyaz Hacılarğa soñdişip kélivatқанlar néme kılışını bilmey temtirep qalğanda, Hociniyaz Hacı ve uniñ yigitlırیدin ikkisi qolidiki toqquzatarlarni taşlıvétip, koyunlırیدin Yüsüp Teyci bergen héliki mavzurlarni şart kılip çıkardı-de, at üstide turupla taraslıtip étılışqa başlıdı. Qalğan yigitlermu atlırini taşlap qoram taşlar daldisida çeriklerge oq yağduruşqa kırışti. Héliki kéçip kétivatқан tağlıqlar arqıga burulup, Hociniyaz Hacıniñ yigitlırıge qoşuldı. Huddi qomaç qoruğandek taraslap étılıvatқан miltik avazlırı, igisiz qalğan atlarniñ çirkirap kışneşlırı, ademlerniñ kıças-çuқанlırı ve yarıdarlarniñ vaydadlırı qoşulup, pütün cilga titrep kétivatқandek séziletti. Birer saet davam kılğan bu ceñ neticiside, qozgılañçılardıñ beş kışi qaza yépip bir yiñ çeriktin peket toqquz adem tirik qalğanıdı. Çeñ Yiñcañmu öldi. (214)

Salı Dorğa ve Qasim palvan başlıq çoñlar Hociniyaz hacı bilen kuçaqlışip, bir-birini tebriklevatқanda, Meñlik Niyazniñ yigitlırı tirik qalğan çeriklerni ularniñ aldıga heydep keldi. Tağlıqlarniñ birneççisi teñla déğüdek miltiklırınıñ çaqmıqını kayrip, hürpiyişti.

-Néme kılmaqçısiler? –varkıridi Salı Dorğa.

-Néme kılattuq Dorğam, bularnimu avularğa qoşuvéteyli, deymiz, -dédi Hoşur Kantu sepnıñ aldıga çıkıp.

-Hey teyyarğa heyyar kantu, -dep kayıdı Salı Dorğa, -özünmiğu qarançuqi yoq göşni purap yurıdığan kantu müşükke oşaysen. Qoli baqlanğan çeriklerni atmaq patmihotunniñmu qolidin kélidu. Qarımamsen, ularniñ tolisi yarida iken.

-Yıqılğanni tepmek yoq, er bolsañ, özünni meydanda körset, -dédi Hociniyaz hacı Hoşur Kantuğa qarap, andin Salı Dorğıga burulup: <<bularğa mingüdek at béreyli, Qumulğa bérip Lyusicañğa meniñ salimimni yetküzsun>> dep küldi meşirilik kılip.

-Bizniñçe gepni uqidiğiniñlar barmu? –soridi Sali Dorga çeriklerdin.

Sali Dorginiñ gèpige Hociniyaz Haci cavab bérip, bugünki çerikler arisida birpey Uyğur çeriklerniñ barlıqini éytip, nériraқта oñ qolini bel tasmimi bilen boynıǵa ésisalğan, kiyim-kéçekliri qan bolup ketken bir çerikni körsitip, <<yalğuz muşu birila tirik qalğan (215) oğşaydu, hey, séniñ étiñ némidi?>> -dédi.

-Şavaz, -dédi qasqansız şepkisiniñ çekilikini közigice çüşürüvalğan yaş bir çerik.

-Özüñ nedin? –soridi Haci.

-Bügür Yéñisardin.

-Lyusicañǵa méniñ salimimni yetküz. Uniñ danişmenliri bolmiğan bolsa, men öz makanimǵa kéçikip kelgen bolattım. Añlidiñmu? –dédi Hociniyaz Haci menlik kilip.

-Lyusicañǵa bizdinmu salam éyt, bizge nurgun qoral-yarağ çiqiriptu. Téhi mavu durbunmu bar iken. Emdi özi kelse, yiraqtin körüp, aldıǵa baralaymız, -dédi Sali Dorga Çéñ Yiñcañdin geniymet élingan dürbünni körsitip.

Topniñ içidin külke kötürüldi.

-Avu égir yaridarlarini qandaq qilimiz? –dep soridi Meñlik Niyaz.

-Qançiken?

-Yigirmidek bar.

-Yetküdek at beriñlar, mavular bir ilac qilip élip ketsun.

Şuniñdin ikki kün kéyin, héliqi qeri muşavir öz yatiqida taqir béşini ikki alqini arisıǵa élip, uluğ-kiçik tinip olturğanda, Lyusicañ teletini türüp qara borandek kirip keldi ve:

-Hoş, zamanimizniñ Cugi Lyañi yene qandaq danişmenlikler üstide hiyal sürüvatisiz? –dédi (216)

Ƙéri muşavir derhal ornidin turup, gunahkar kişidek ƙollirini çüşürüp, béşini tövenge egken péti héçnéme démey yerge ƙarap turdi. Lyusicañ esebiylik bilen ƙol şiltip:

-Ƙalğan danişmenlikiñizni asman hudasiniñ dergahiğa béríp işlitemiz. Emma asman hudasi sizniñ danişmenlikiñizge meniñdek aldanmas deymen! –dédi-de, yançukidin uzutığa yırtılğan bir ğulaççe aƙ sürüpni çıkırip, uniñ aldığa taşlıdi. Bu enenivi ƙaide boyıçe éytƙanda <<ésilip ölüval>> dégen menidiki işaret idi. Buni körgen ƙéri muşavir ƙassapniñ ƙolidiki öçkidek çırƙırap, Lyusicañniñ ayağ astığa yikilip baş uratti. L ékin Lyusicañ uni puti bilen ittirip taşlap, öydin çıkıp ketti.
(217)

SEKKİZİNÇİ BAB

Ƙan Bilen Tügigen Elçilik

Kimki yaman işni bilidu rava,

U öz ƙılmişidin tartidu caza.

-Hisrav Déhlivi①

1

Şu ceñdin kéyin, öziniñ çeriklirige ƙetiy işenmes bolup ƙalğan Lyusicañ eger ƙozğılañ ulğıyip ketse, öziniñmu çoƙum cavabkarlıƙƙa tartilidiganlıƙini, béşi ketmigendimu, menseptin çüşüp kétidiganlıƙini tola oylap, ikki kün içidila ervahƙa oħşışip ƙaldı. Badam ƙapaƙ kelgen, zilva boyluƙ ƙarıƙaş ayali bilen <<şéşe gümbez>> tüvide yétip arƙa-arƙidin şoriğan epyon islirimu uniñ nérvisini

tinçitalmaytti, şundak peytte, uniñ has mehrimi Ƙumul Şienciñiniñ ziyaretke kelgenlikini melum ƙildi.

①Emir hisrav déhlivi –miladi 1258-1325-yilliri yaşığan Pars-Tacik şeiriytiniñ meşhur namayeendiliridin biri. (218)

Salam-sehettin kéyin, Şüy Şyenañ yağlışıp ketken göşlük yüzini hól lönğide sürtüp oturup, muhim iş bilen kelgenlikini éytti ve öy haliy ƙalgandin kéyin, <<men bir yéni çare taptım>> dédi.

-Ağziñizğa yağ burader, ƙeni éytiñ, -dédi Lyusicañ uniñğa ümid bilen telmürüp.

-Men Yañ Cañcuñniñ Tömür isyanini tinçitişta ƙollangan parasetlik tedbirlirini canabiñizniñ hatirisige sélip ötüşni lazim tapimen, -dédi Şüy Şyenañ, ƙoltuƙidin tügmilidiğan kök şayi toniniñ yaƙisini éçip oturup, -top –zembirek ve miltiƙ, neyzige işengen Çyen Darinniñ aƙçuƙ séyida ƙandaƙ bolğanlıƙini, kéyin Yañ Cañcuñniñ çaşƙanniñ burnini ƙanatmay turup, isyançi Tömürni paraset bilen ƙolğa çüşürgenlikini canabiñizniñ añlığan. Yañ Cañcuñniñ <<tükni yétişğa silisa, asav atmu yavaşlap ƙalidu; ƙurt öziniñ yumşaqlıƙi bilen herƙandaƙ ƙattıƙ yağaçni yevétidu; ƙuşni dan aldaydu, ademni gep; külüp tursañ yolvasmu tegmesmiş; ceñde küçke emes, parasetke tapiniş lazim>> dégen gepliri meşhur hékmetler cümlisige kiridu.

-Néme démekçisiz? Gepni udul ƙiliñ, mundaƙ hékmetlerge ançe rayim yoƙ, -dédi Lyusicañ taƙetsizlinip.

-Mençe bolğanda, -dédi Şüy Şyenañ –yerliklerniñ mötiverliridin terƙib tapƙan bir elçiler ömiki eveteyli, sovgá-salamni ayimayli. Bu ömekke Ƙumulniñ eñ çoñ ölimesi Sedenşa Añunumni baş ƙılayli.

-Néme devatisiz teƙsir?! –dep eceblendendi Lyusi(219)cañ: -U ƙeri zahitze elçilikke bérişğa unamdu? Uniğan teƙdiridimu bizniñ paydimizğa gep ƙılamdu? Uniñ

medrisite taliplarğa némidep ders éytқанlıkını, cüme namazlırida kinaye gepler bilen bizge karşı teşvikat kılğanlıkını untup qaldıñizmu?

-Hatircem boluñ canabliri, -dep muğemberlik bilen küldi Şüy Şyencañ, -u kérini elçilikke maqul déğüzüşini men üstümge alimen. Maqul deymen heddi emes, uni qandaq bolmisun elçilikke evetişniñ ehmiyiti şuki, u bizniñ paydimizğa gep kilmigan tekdirdimu, aşu yoğan sellisi bilen bizniñ elçimiz bolup, tağlıqlarniñ aldığa çıksa, şuniñ özi kupaye. İsyancılarğa téğışlik gepni özüm kılmen. Cümlidin qalğan yurt mötiverliriniñ ağızını açturidigan çaranimu oylap qoydum. Méniñçe bolğanda, mundaq kılayli...

Şüy Şyencañ öziniñ oylıǵanlirini tepsiliy bayan kildi. Lyusicañ huşallıkidin ağızı kılıǵıǵa yétip, Şüy Şyencañ tüzüp çıqqan elçiler tizimlikini testiqlidi. Andin barlıq atlıq, piyade ve topçı kısımlarğa herbiy paratqa teyyarlıniş toǵruluk heddiy buyruq berdi. Sedenşa Ahunum başlıq kişilerniñ elçilikke çıkidıǵanlıkını kozgılañçılarğa uqturup qoyuş vezipisini Şüy Şyencañ üstige aldı.

Sedenşa Ahunum, Şüy Şyencañ, yari dorğa ve yene birqançe kişidin terkiб tapqan elçiler ömiki tağqa méñiştin bir kün burun Locéñ (hökümet idariliri caylaşqan sheher)niñ şerkiy dervazisi qarşısidiки meydanda **(220)** herbiy parat boldi.

Lyusicañ başlıq herbiy ve mulkiy emeldarlar bilen yurt mötiverliri meydanniñ bir çetidiki keñ supida öre turuşatti. Peqet Yüsüp Teyci bilen Sedenşa Ahunumğa (éhtimal yaşinip qalğanlıkını nezerde tutsa kérek) yağaç orunduq qoyup bérilgenidi. Béşiǵa adette öyde kiyidigan yéniñ kemçet tumaq kiygen Yüsüp Teyci sel öñüp ketken kimhap tonga orinip, civekrek kelgen gevdisi bilen aldığa éñişip olturatti. Uniñ çirayida qandaqtur nazarilik alametliri sézilip turatti. Yoğan selle, yeşil duğada ton bilen olturğan keddi-qametlik Sedenşa Ahunumniñ huğdi apaq saqilidek aqirip ketken uzun ve kélın qaşlırı yerge qarap turğan közlırini yérım yépip turatti. U şu tapta qandaqtur hiyal deñizıǵa gerq bolğandek körünetti. Lyusicañ ulardin yérım kadem aldida bir qolini arqıǵa tutqan halda paratni qobul kılıvatatti. Meydanniñ bir çetidiki qumluk tamaşa körgili kelgen ahale bilen tolğanidi. Herhil tiptiki yéni miltiklar, égir-yénik pilimot, minamyot, top-zembirekler bilen qorallangan kısımlar meydandin ötüvatqanda, supiniñ bir çetide qollirini civekrek çiberqut peşmitiniñ

yançuğiğa tıķıp. Miyıķıda külüp turğan kosa saķal Hesen Bala Haci yénidiki égiz boyluķ, ķara saķal kişiğe ķarap:

-Doręam körüvatamdıla, Lyusicañniñ bizge körsitivatķan tamaşisini! He, elçilikni obdan ķilsila Cuma! –dédi. Bu ķara saķal kişi (221) Yari Doręa idi.

-Teķsir, Ķumulda munçivala çerik barlıķını bilmeptikenmen. Yarağ-cabduķlırimu bir ķismıla ģil iken, -dédi Yari Doręa közliri çekçeygen halda.

Yari Doręiniñ kinaye gepni çuşenmigenlikidin sel rencigen Hesen Bala Haci éñikini silap turup:

-Belki oęul bala, ķızım saña éytay, kélitim sen ańla, dégen gepni ańlimięanma! –dep ķattıķ külüp tařlıdı.

-Haci néme devatıdu, Yav Darin? –dédi Lyusicañ özige yéķinraķ yerde turğan Yolvasķa ciddi y ķarap.

Yolvas maş reñ herbiy peşmet üstidin bağlığan tasmisini tüzep ķoyup, Hesen Balahaciniñ ķeřięa yoręilap keldi ve <<Sicañ canabliri, özleniñ néme devatķanlırını bilmekçiken>> dédi.

-Belli, belli, oęal bala, -dédi Hasan Bala Haci külüp turup, -Sicañ canabliri gépimizge ķulaķ selip turęaniken-de, men néme deyttim, doręamęa elçilikni obdan ķilsila, tağçılar tola köreñlimisun, Lyusicañniñ küçini körüvatamdıla devatimen, ķandaķ boptu?

Yolvas bu geplerni Lyusicañęa örüp berdi. Lyusicañ epyondin ķarıdap ketken çışlırını körsitip memnuniyet bilen külüp ķoydı. Bu parat řüy řyencañniñ elçiler taęķa méñiřtin burun ularęa küç körsitip ķoyuř lazim dégen pikti boyıçe ötküzülgenidi. řuña Hesen Bala Haciniñ gépini ańlıęandin kéyin, řüy řyencañ (222) <<ķandaķ, méniñ pikrim toğra çıķtımu?>> déęendek ķilip, Lyusicañęa köreñlik bilen külüp ķoydı. Parattin kéyin, elçilerge uzitiş ziyapiti bérildi. Ziyapette Lyusicañ söz ķilip, aķirida mundaķ dédi: <<ehvalni kördüñlar, tuğumni taęķa uręili bolmaydu, taęliķlar nadanlıķ ķilmisun, ķoralni tapşursila ötkenge salavat, bolmisa, bizdin yamanlimisun!>>

Méhmanlar tarqigandin kéyin, Lyusicañ bilen Şüy Şyencañ kirsin lampisi bilen yorutulğan has öyde Yolvasni qobul qilip, birer saetke yékin parañlaştı.

Etisi bilen taqqa mañidigan çağda, Yolvas öziniñ has mehremliridin Toqsun Pugen dégen şada paçaq yigitni elçilerge hizmet qilidigan hadimlar qatariga qoşup koydi. Toqsun Pugen yürüş-turuşidin ayiği yénik, özi çaqқан, huş péil, heqiketenmu mulazimlikqa yaraydigan kişi ketiy meni qilinginiga qarimay, u étini éger-levétip, némişkidur bir hencerni héckimge tuydurmastin, éger bilen toqumniñ arisiga tikivaldi.

2

Bu kétimki ceñ gelibisi qozgilañçilarniñ ceniğa can, keniğa kan qoşqanidi. Şu künden başlap, Şopulluqlarla emes, başqa taqlardiki qozgilañçilarniñmu geyriti (223) éşip, her biri özini rustemdek hés qilidigan bolup qaldi. Bolupmu Tömür Hêlpe zamanisidin tartipla keyser palvanliqi bilen dañki çiqişqa başliğan Hociniyaz Hacininñ sepke qoşulğanliqi ularniñ gelibige bolğan işençini téhimu küpeytkenidi. Şuña herqaysi taqlardiki qozgilañ başliqliri Şopulluqlarni tebrikleş, Hociniyaz Hacı bilen körüşüş niyitide bu yerge kelişke başlap, Şopul huddi héyt-ayem künliridikidek qizip ketti. Ceñde hizmet körsetken mergenler üçün öy-öyde qoy soyulup, ularğa taqliklar yahşi köridigan pétir yapma dégen bir hil tamaq tartılmaqta idi. Bu mergenler içidiki yaş yigitler obdan toyunuvalğandin kéyin, beykige cabdunuvatqandek, çeriklerdin olca alğan atlirini yuyuş-taraş, éger-cabduqlirini tüzeştürüş bilen meşgul bolatti.

Meñlik Niyaz Çeñ Yiñcañniñ cede qaşqisini égerlep bolup miney devatqanda, Hoşur Kantu aqsak baytal bilen uniñ kesiğa kelip, <<qaltis teliyiñ bar cumu, ukam, qara bu canigerni ①, boyni gaziñkidek, puti cerenniñkidek, yaliçu téhi, töven mehelligidiki qaraköz aylaniñ çeçidek yelpunup turidiken>> dédi.

-Séniñ baytiliñmu qaltis ikengu, -dep koydi Meñlik Niyaz cede qaşqisiğa minivétip.

-Emmaze, bu canigerim qerilar éytidigan çöçeklerdiki aqsak Tömürge oñşaş méñip, içimni puşuruvetti, -dédi Hoşur Kantu. Andin uluğ-kicik tinip, <<huda

①Caniger-canivar. (Kumul şévisi.) (224)

yim méni héçnémidin éytmaptiken, kelmigen teleyde ineñniñ hektin barmu dégen rast gep oşşaydu>> dédi.

-Budo périkler kelgende teliyiñ çıqip qalar, emmaze, u dünkidek qorqunçaqlıq kılsañ, aqsak baytiliñdinmu ayrilip qalimen. Huş emise, men kettim.

Huşur Kantu çañ tozutup kétivatқан cede qaşkığa qarap, tamıqini çakilditip qaldı.

Meñlik Niyaz bük-baraqsan térekler bilen qaplangan golniñ içige kirip, cede qaşkisini bir térekke baqlap qoydi-de, su boyida oturup, égiz tağ çoqqiliriniñ arqisiga pétip kétivatқан quyaşni tamaşa qılışqa başlıdı. Keçki şepek nuri bilen kızargan apaq bulutlar goya héliki ay yüzlük cananniñ kıpkızıl meñzilirini eslitetti. Tağ quşliriniñ quyaş bilen vidalışıp çuruldaşliri öziniñ balilik çağlirida, huddi muşu tolginip ékivatқан su boyida bir top balılar bilen şu ay yüzlük kızni otturığa élip, çuruldap oynıgan çağlirini yadığa salattı. Salkın tağ şamalliri bilen dimağqa uruluvatқан türlük-tümen gül-çéçeklerniñ huş puraqliri palvanlıqqa tallinip sheberge mañar çağda, şu ay yüzlük canan yolluq tutқан héliki yağlıqni uniñ qolidin élivatқanda, dimağqa tegken huş puraқniñ del özidek sézilmekte idi.

Yüzige tuyuqsız sépilgen muzdek su tamçiliri Meñlik Niyazni çöçütüvetti. Emdi uniñ köz aldida şu canan kızniñ özi turatti. Yeşil tavar köñlek üstidin kızıl cilitke kiyip, béşige hal reñ yağlıq çigivalğan Aynisa kız şu turkı bilen yeşil yapraqlar arisida (225) külüp turğan kızilgül guncisiga oşşaytti. Meñlik Niyaz huş tebessum bilen uniña yékinlaştı. Biraq u kız ikki qedem arqıga dacıp, Meñlik Niyazdin gep küteyla <<layıqlarida bolmisimu>> dep, yéni tikilgen bir doppini uzatti. Meñlik Niyaz <<rehmet özlege, men quruqla keptimen>> dep, titrep turğan qolliri bilen doppini aldı,-de, yene kızğa yékinlaşmaqçı boldı. Kız yene arqıga dacıp mundaq dédi:

-Apam özleni Hıociniyaz Hacim bilen körüşkey, u kişi öz bolğandin keyin, bu geplerdin sonurqap^① yürmes, dorğa dadisi heçkimniñ gėpni añlimisa, Hacimniñ gėpiniğı añlar deydu. Men şu geplerni éytip qoyay dep özle bilen körüşeyli dévidim.

-Heķ tova, muşundaķ kilişni eceb oylimaptimen. Hacı dadamğa bugün gep kılayçu, -dėdi Meñlik Niyaz canlinip kėtip. Andin telpikiniñ ornıǵa kız bergen doppini kiyip, <<huymu yaraşqandu>> dep küldi. Derveķe, bu duppa uniñǵa tazimu yaraşqanidi. Doppini kiymeklik bilen uniñ aķ süzük kelgen pėşanisi eçilip, qañşiri biraz ösüp qalğandek körünetti. Bėlidiki oķ potisiǵa kısturulğan mavzur tapançisi bilen oñ mürisidin artildurup esivalğan kön ğilaplıķ kıliçi uni tėhimu sėletlik kėrsitip turatti.

Tazimu yaraşti. Eynek bolğan bolsa, bir qarap baqqan bolsila, -dep küldi kız.

---

①sonurqas-ecebliniş. Heyran keliş. (Qumul şėvisi.) (226)

-Özlriniñ aşu bulaqtek közlrudinmu süzük eynek bolamdu?

-Undaķ geplerni kılmisila, -dėdi kız villide kızırıp kėtip. Andin <<huş emise, men kėtey>> dep mañdi.

-Tohtisilaçu, ikki eĝisiz parañlaşsaķ neme bolidu, -dėdi Meñlik Niyaz kızniñ arķisidin eĝişıp,

-Yaman bolidu, -dėdi kız arķisiǵa burulup tebessum bilen, andin <<dadam razilik bergendin keyin, keçkiçe yanlırida olturimen>> dep qoşumçe kıldi.

Meñlik Niyaz kızniñ qarisi yoķalĝuçe uniñ arķisidin qarap turdi. Yürikiniñ ğüpöldep soķuvatķini özigimu añlinivatqandek sėzilette.

U öyge kıytip kelgende, dadisi bilen Hıociniyaz Hacı kara çiraĝ yoruķida çay içişıp olturup, Tömür Hılpe qozĝiliñıǵa dair işlar toĝrisida hėli uzaķ parañ sėlişıp, emdi gėpniñ mezmunini bu kėtimķi qozĝılañǵa yėtkigenidi. Hacı Meñlik Niyazni kėrüp <<obdan gahta kepsen bizniñ yaş baturimiz, bu geplerni senmu añlap qoy>> dep öz gėpini davamlaşturdi.

-Toğra deydila Sopi aka, bu hökümet beg-gocilar bilen dorgilarniñ eşiğa topa çaçmıgan bolsa, ular héçkaçan pukra terepke ötmeytti. Kémige çüşenlerniñ ümidi bir dep, hazir hemmimizniñ meksiti bu zalim hökümetniñ zulmidin qutuluş, şundaq emesmu? Him... emmaze, bu gocilarğa bekla işinip ketkili bolmaydu. (227) Ular eşikim körüktin ötüvalğuçe kılıp, kéyin yene kılğulukni kılurmikin dep endişe kılimen.

-Şundaq hacim, -dédi sopi Mergen, -şah şahniñ qayaşi, gaday gadayniñ dep, baylar bilen gadaylarniñ kızini kaçan bir qayniğan? Bu şundaq elem iken. Bizniñ dorgamni dememdila, özi hélila tüzük adem. Emmaze, biz kembegellerni zadila özige teñ körmeydu. Men dorgam bilen muşu yurtta tuğulup çoñ bolğuçe bille oynap yürgen, balilarmu bille oynap ösken. He rast, Meñlik bala Aynisa kızdin üç yaş çoñğu deymen. Teğdir iradini qarimamdığan, emdi balilarniñ işi maña köñül ağriki tépip bérیدیğan oğşaydu.

-Néme köñül ağriki? –soridi Hacı Sopi Mergenniñ geplirige çüşenmey.

Sopi Mergen ehvalni tepsiliy çüşendürüp kélip, <<bizniñ bu oğulmu ehmeq, éviz şahqa ésilma désem, zadila gepke kirmeydu>> dédi. Bu gep bilen Meñlik Niyaz şelperdek kızirip ketti.

Hacı külüp kétép, mundaq dédi:

-Bizniñ bu yaş baturimiz ésilsañ évizge ésil, yikilsañ tögidin yikil, dégen gepni añlivalğan oğşaydu. Héçikisi yoq aka, dorgamğa men gep kılray, hemmimiz Ademata bilen Havaaniniñ evladi, baylar peridin, kembegeller şeytandin tuğulğan emes, kiyim-k éçikimizni çuçulup taşlısaq, hemmimizla oğşaş

---

①Çuçulup-yéşip yaki sélip taşlaş. (Kumul şévisi.) (228)

bolup qalimiz. Şundaq emesmu? Heremge bargan kişiler Ereatka çıkqanda, hemmisi kiyimlerini çuçulup taşlap, éhram yögivalsa, qaysisi bay, qaysisi gaday bilgili bolmaydiken, eslidimiğu hemme kişi anidin yalıñaç tuğulidu, Allaniñ dergahigimu biri kimhab ton, biri yağaq cuva kiyip barmaydu, hemmisi ikki mata

bilen baridu. Uniñ üstige, dorgam özledek kişi bilen quda bolup, Meñlik balidek yigitni küyoğul qılsa, bökini asmanğa atsa bolur, bu baliniñ lata eyibi bolmisa, ata eyibi yok, bu geplerniñ hemmisini Sali Dorgığa éytimen. Huda halisa, özüm toy béşi bolup qalurmen téhi! Qandaq deysen Meñlik?

Hem huşallıq, hem hicaletçilik bilen néme déyişini bilelmey qalğan Meñlik Niyaz bigiz qoli bilen kigizni tatılap oturup, külüp qoydi.

Haci şu küni Sopi Mergenniñ öyide qonup qaldi ve uzun ötmey horek tartışqa başlıdi. Sopi Mergenmu birdem uyan-buyan örülüp, ahir uqlap qaldi. Emma dadisiniñ yénida yatqan Meñlik Niyaz zadila uhliyalmidi. Uniñ hıyal qısliri tinmay pervaz qılatti. Ömür şotisiniñ yigirmiñçi baldıqığa çıqqıçe körgeñ-bilgenliridin éside qalğanliriniñ hemmisi, bolupmu héliki ay yüzlük cananniñ séhrlik shehla közliri, bilen tilladek ciriñlap turidiğan tañsuk sözliri, neççe vaqittin hıyal bolup sézilgen visal demliriniñ mana emdi dadisiniñ qeşida horek tartıp yatqan aşu qarasaqallıq kişiniñ bügünki hemmiti bilen emelge (229) éşip qeliş éhtimali, mana şularniñ hemmisi uniñ yaş yürükini gidıqlavatqandek séziletti. U aşu qara saqallıq kişiniñ bayıki geplirini oylavétip, uniñ yaş qağlırida dadisi bilen Tömür Hılpe qozğılıñıda bille bolğan kona sebdaşlar ikenlikini ésiqe aldi-de, şu qozğılañ toğrisida añlığanlirini oyla-oyla tañğa yékin közi uyquğa ketti ve birdemlik uyquda şu qozğılañ künliride merdanlik bilen qurban bolğan Raci balini çüsep qaldi: baş-közi yérilğan Raci bala qeri qariyağaçqa baqlaqlıq turğudek, qeriklerniñ başlıki uni soraq qilip hargandin kéyin, Şamehsutniñ orda begliridin poltay köz Qezibeg Gociğa şivirlap birnémiler déğüdek, andin Qezibeg Gociniñ işariti bilen sayim uçbégi Raci baliniñ kökrikige hencer selip uniñ yürükini sogurup élivatqudek, béğışidin uzup élingan qıgkizil yürek bir hilda lipildap turğanda, kökriki yirtik turğan Raci bala naşsa éytivatqudek:

Qarangu tün, qariyağaç meniñ yoldışim,

Şıldirlisa yopurmiqi, hoşyardur béşim.

Düşmen bilen ceñler qilip, men öler bolsam,

Men qeribni yad étermu can qerindişim.

Naħşa tügeş bilen Meñlik Niyaz çöçüp oyğınip ketti. U ornidin asta turup, yüz-közdiki ter tamçilirini sürtkeç ériş boyıǵa bardı. Simabtek süzük tağ suyi tañ toħuliriniñ çillaşliriǵa cor bolup şildir-şildir kılıp ékıvatatti. Asman gümbiziniñ (230) şerş tereptiki tağ tizmiliriǵa tutaşkan girviki ħuddı bayıķı Raci baliniñ kénidek kizirip turatti. Meñlik Niyaz köñli ğeş halda, ériş boyıda oturup, yüzige su élivatqanda Sali Dorğiniñ öyi tereptin bir adem at çaçturup kélip Hacini sorıdı. Añğıçe, Hacı bilen Sopi Mergenmu oyğınip, talaǵa çıķıştı. Héliķi atlıķ salam-sehettin kéyin, aħşam el yétip bolǵanda şeherdin elçi kélidiǵanlıķını ħever kılıp çaparmen çıķkanlıķını, çoñlarnıñ Hacı bilen Sopi Mergenni kütüp turǵanlıķını éytti.

Kün neyze örlegende, Şameħsut ordisiniñ Aratürükte turuşluķ sabıķ uçbégi, büğünki künde, qolidiki qorallıķ küç ve el içidiki abroyı tüpeyli kozğılañniñ esaslıķ başçisi bolup qalǵan Abdiniyaz Mirab, Nérinkir dégen yurtniñ eñ abroyluķ kişisi Sadıķ Kormal ve yene birqañçe yurtlarnıñ dorğiliri Sali Dorğiniñ méhmanħanisida Ĥociniyaz Hacı, Qasim palvan, Sopi Mergenler bilen nanušta qilivétip, şeherdin kélidiǵan elçiler toǵrisida parañlaşmaqta idi. Qızıl yüz kelgen qara saqallıķ Abdiniyaz Mirab <<Sedenşa Aħunum birnéme dése uniñǵa yüz kélelmey qalurmizmikin>> dégen endişe bilen bu elçilerni qobul qılmaslıķını otturiǵa qoydı. Beziler bu pikirni quvvetleşke başlıǵanda, Qasim Palvan uzun saqilini oynap oturup mundaq dédi:

-Sedenşa Aħunum kelse néme boptu? U kişi bu yerge ders éytķili kelmes deymen. Medristiki (231) dersħanisida oturup uluǵ kitablardin ders éytsiǵu <<ħuş lebbey>> dep olturar iduq. Aldimizǵa kélip, qoral tapşurup el boluñlar dése, bizniñmu qilidiǵan gépimiz bar.

-Palǵan toǵra éytti, -dédi Ĥociniyaz Hacı sel ciddiylışıp, -mubada aħunluǵum (Sedenşa Aħunumni démekçi) şundaq dep cöylidiǵan bolsa, Aħunum özlemu Tömür Ĥelpe qahtidiki Uveys Muptiǵa oħşaş put-qolimizni çüşep bermekçi bolamdıla? Uveys Muptiniñ aħır néme bolǵanlıķını untup qalmisila deymiz.

-Hey-y... Hacim, -dédi Abdiniyaz Mirab, -bu geplerni u kişiniñ géyivida éytķili bolǵan bilen yüzide éytmaq tes bolurmikin?

-Némişka tes bolgudek? Aĥunluġum ġerez uġmaydıġan mollilardin emes, gepke gep kelgende atañdin ġalma dégen gep bar, héçkim éytmisa, men éytimen.

Haciniñ bu gepliri bilen talaş-tartış tügep, hemmeylen elçilerni ġobul ġiliř ġazarıġa kéliřti ve téġiřlik teyyarlıġlarġa kirişip ketti.

3

Etisi çüş vaġtida, Abdiniyaz Mirab, Sali Dorġa, Ĥociniyaz Hacı bařlıġ çoñlar bir top kişi bilen beş ġaġırım yerge bérip elçilerni kütüvaldi. Sedenşa Aĥunumniñ bu elçiler içide boluşi ularni öz iradisige ġarři halda bezi izzet-ikram resmiyetlirini beca (232) keltürüşke mecbur ġilġanıdi. Çünki Sedenşa Aĥunum Ĥumulniñ özidila emes, on ikki taġdimu şu ġeder yukiri abroyġa iġe idiki, nurġunluġan ademler u kiřiniñ didarini bir körüvéliřni özi üçün çoñ iş dep biletti. Büġünmu şundak bolmaġta idi. Sedenşa Aĥunum elçilikke çıġıptu dégen gep tarġiliř bilen řopulluġlar ġuddi bir merike bolġandek Sali Dorġiniñ hoylisi aldıġa yigilişka başlıdi. Ĥotun-ġizlarniñ reñgareñ kiyimliri bilen uşşak balilarniñ varañ-çuruñliri heġiketenu bir merige menzirisini eske salatti. Çañ-tozan tozutup kélivatġan atlıġlar körünüşi bilen ġıġas-çukanlar küçiyip, bu menzire téġimu canlinip ketti. Birak ikki atlıġ ġadimdin kéyin kélivatġan yoġan toruġ at üstide aġ selle, yeşil duġava perice ton kiygen apaġ saġallıġ kişi körünüş bilen ġelġ topi cimcit bolup ġaldı. Moysipitlar uniñġa yeġinliřip salam bériřti. Sedenşa Aĥunum ularniñ salimini ilik alġaç, attin çüşmekçi boldı. Sali Dorġa bilen Abdiniyaz Mirab uni attin yölep çüşürdi. U ġelġ topıġa ġarap, mulayim bir tebessum bilen duaġa ġol kötürdi ve birmunçe dua-telep ayetlirini oġuġandın kéyin, duaniñ aġirida <<ilahim, padiřahlarġa insap, adalet, yurtġa tinç-asayıřlıġ, elge beriket ve inaklıġ ata ġilġay amin!>> dédi. Uniñ bilen teñ ġol kötürgen ġelġ topi, cümlidin şüy řyenañdin başka hemme elçiler arġa-arġidin amin, amin>> dep tekrarlaşti. Bu heyvetlik sada şopul (233) taġlirini zilzilige keltürüvetti. Öziniñ tuñçisi arġılıġ hemme ehvalni uġup turġan şüy řyenañ bu menzirisini körüp, <<muşundakla bolsa, emġikimiz bikar ketmiġüdek. Bu daaġun ikki éġizla gep ġılsa, bu topılañılarniñ hemmisi ġol kötüridiġan oġıaydu>> dep oylap ġaldı.

Lékin ziyapet ve sovğa-salam bérişler tügep ikkinçi küni resmiy söhbet başlanganda, Şüy Şyencañniñ bayıki ümidliri boranda qalğan tozgaqtek tozup ketti. Şüy Şyencañ hökümet kişisige has mentik bilen uzun sözlep, kozgilañçılar qoral tapşurup el bolsila, keçürüm qilinidiganlıqini éytişqa başliganda Sali Dorğa keskin qilip mundaq dédi:

-Şyencañ Darin boldi qilgay, yağaç qazanda birla qétim aş pişidu, rehmetlik Tömür Helpiniñ cediti Ürümçide qalğan bilen uniñ rohi biz bilen bille. Biz u künlerni hergiz untumaymiz. Mana şu künlerni öz közi bilen körgen Hociniyaz hacim bilen sopi Mergen téhi hayat.

-Şüy Şyencañ méni obdan bilidu, şundaq-he? –dep küldi Hociniyaz Haci, -aldimaqqa bala yahşi, huda ursun qaqbaşni dégen gep bar. Biz taqliklar tumşuqimizğa tola yep, qaqbaş bolup qalduq.

Pegada olturğan Meñlik Niyaz başliq yaşlar pişildap külüvetti.

-Baya Şyencañ Darin keçürüm qilimiz dédi, -dep davam qildi Sali Dorğa, -biz néme gunah qiptimiz? Hemme gunah hökümette turup, bizdin keçürüm sorimayze, bizni (234) keçürüm qilgudekmü téhi!

-Mal igisidin oğri küçlük dégen gep rast iken cumu, dorğam, -dédi Qasim Palvan saqilini silap.

Yaşlar arisida yene külke başlandı.

Şüy Şyencañ boynini sozup, Sedenşa Ahunumğa qaridi ve uniñdin héçqandaq sada çıqmaydiganlıqığa közi yétip.

-Daahun canablidin gep añlisaqmikin, -dédi.

-Neuzubilla!, -dédi Sedenşa Ahunum, Şyencañğa qarimay turup, -lekulli emelin ricali velekulli meqamin meqali yeni her işqa layiq kişi ve hermuqamğa munasip söz bolur, men bu işqa layiq kişi emesmen ve bu muqamğa munasip söznimu bilmeymen. Bu özremni Qumuldimu éytqanidim, men peqet herqaysiliriğa hemrah bolup keldim halas.

Şüy Şyencañ Sedenşa Añunumniñ bu geplirige ançe heyran bolup qalmidi, çünki u elçilikke tekliip qilingan çağda, öziñni yaşinip qalğanlığını, undaq bolmıgandimu, siyasetke arilaşmaydığan zahit süpet kişi ikenlikini éytip özre sorığanlıķı rast idi, biraq Şüy Şyencañ bu ademniñ héç bolmıganda, héliķi duanıñ aħirida éytqandek, <<yurtqa tinç-asayışlıķ tileymen>> dégen gepnimu qilip qoymığanlıķidin nahayiti nazari bolup, öz köñlide <<bilip qoydum, bu zahit emes, qoralsız isyançiniñ biri iken>> dep oylidi-de, Yari Dorgıǵa qaridi, Yari Dorga oylap turmastinla: <<añunluǵumniñ éytqanliri berheq rast>> dep taşlıdi. Şüy Şyencañ bu gepni (235) tuñçisi arkılıq añlap tamdek tatirip ketti ve tuñçisıǵa qarap:

-Uniñdin sora, daaħunniñ qaysi gépi rast, yurtqa tinçlıķ kérek dégen gépimu yaki... –dédi.

Yari Dorga hoduqup kétip, <<he rast, tinçlıķ kérek, tinçlıķ. Topılañ çıķiriversek yaħşi bolmaydu>> dédi.

-Tinçlıķ, tinçlıķ, néme tinçlıķ! –dédi Ğociniyaz Hacı qapıķını sélip, -tinçlıķni buzuvatqanlar kim? Şamal çıķmisa, dereħ liñşamdu? Yari dorgam özle yurtqa tinçlıķ kérek deydiǵan bolsila, Lyusicañǵa éytsila, yurtniñ tinçlıķini buzuvatqan çeriklerni Qumuldin élip ketsun, Qumulni özimiz soraymız. Bolmisa, bu yurtta tinçlıķ bolmaydu.

Bu yerge yigilǵan taǵlıqlarniñ hemmisi <<şundaq, şundaq>> dep çuvuldap öyni béşıǵa kıydi. Şüy Şyencañ adette, muhim işi bolmisa, yıl-yillap bazar-viliqkimu kirmey, yılqa-padilar arisida kün keçüridiǵan taǵlıqlarniñ bu vekillirige söz tépip bérelmeslikike közi yetkeç, peskoyǵa çüşüp, mulayimlik bilen mundaq dédi:

-Herqaysiliriniñ qelbini çüşinimen. Méniñ añlışımçe, siler çentularda <<padişahlıķ el bilen, tömürçilik yel bilen>> dégen gep bar iken. Bizniñ kona kitablırimizdimu <<el köñlini ovlıǵanlar meqsetke yétidu, elni aǵritqanlar hesret çekidu>> dégen gep bar. Bu nahayiti hékmetlik gepler. Bezi hökümet kişiliri puqraniñ köñlini aǵritmiǵan bolsa, taǵlıq qerindaşlar mundaq topılañ qilmıǵan bolatti. Emdi ötkenge salavat, qoralni bizge tapşurup bériş şerti bilen, herqandaq telep qo(236)yuşsila, uni orundap bérişke biz teyyar.

Şuñǵıçe gep qılmay olturǵan Abdiniyaz Mirab mundaq dédi:

-Kerilarniň éytişçe, Şamehsut wañniň elçiliri Tömür Helpiniň aldığa béríp, koral-yarağlarni tapşursañlar hemme telipiñlarğa unaymiz dégende, Tömür Helse: kolimizda muşu yarağlar bolmiğan bolsa, herkaysiliri aldimizğa salamğa kelmes idile. Cénimizmu yarağ, kénimizmu yarağ, neççe zamanlardin buyan wañ-gocilar muşu <<kösey>> bilen elni korqutup, boynimizğa minip kelgen. Emdi bizmu muşu <<kösey>> bilen özimizni zulumdin qutuldurimiz deptikenduq, Şyencañ Darin bizdin koralni alimen déguçe, agal bizniñ teleplirimizni qanduruğay, andin koral togruluk sözlişermiz.

-Kéni telep témikin? Añlap körey, -dédi Şüy Şyencañ özini yelpüp olтурup.

-Birinçi, Aratürük bilen Toğuçığa Şyen yamul koyuş bikar qilinsun, On İkki Tağ bilen Beş şeherni burunqidek dorğilar soraydığan bolsun yeni burunki vañliq orniğa keltürülsun; ikkinçi, çerikler Kumuldin çikip ketsun, yurtniñ amanliqini özimiz saklaymiz.

Tuñçi bu geplerni örüp bolguçe, Sopi Mergen, Hociniyaz haciniñ kulığığa piçirlidi: <<vañliq orniğa kelsun deydigu, bu néme gep?>>

-Şundaq demisek, hökümetniñ boyunturuqidin kandaq qutulgili bolidu? –dep piçirlap cavab berdi Haci.

Sopi Mergen Haciğa tikilip qaridi. Uniñ yaşañgirap (237) turğan közlidirde kandaqtur bir meyüslük bilen tolğan heyranliq alametliri eks étip turatti.

-Telipiñlarni yukiriğa yetküzüp köreyli, emma koralni bermiseñlar bu teleplerni kandaq orundigili bolidu? –dédi Şüy Şyencañ sel ciddiylişip.

-Andaq bolsa, siler bilen piyizimiz pişmigudek! –dédi Abdiniyaz Mirabmu ciddiylişip.

-Qumulda birneççe miñ eskirimiz barliqini, lazim tepilganda Ürumçidinmu esker kelidiganliqini untup qalmañlar!

-Biz hemmini bilip turup kozğalduq, -dédi Sali Dorğa avazini kötürüp, -yaliñaç sudin korqmaptu dégen gep bar. Ötükni salduqmu, boldi, emdi herkandaq su bolsimu keçivérimiz!

Şüy Şyencañ bir az oylangandin kéyin, yene mulayimlişip, <<hemmeylenge harduq yetti bolğay, méniñçe bugün aram alsakmikin>> dédi.

Şuniñ bilen bügünki söhbet ayağlaştı.

Abdiniyaz Mirab başlıq çoñlar Sedenşa Añunumniñ kıraitini añlap kéliş niyitide, uni bügünki hupten namizida imam bolup bérişke tekliip kildi.

Aldınkı retlerge aq kigiz, kéyinkilirige bora caynamaz sélingan addiy, emma pakiz tağ mesçiti bugün aşşam camaet bilen liq tolganıdi. Yékinraq mehellilerdiki moysipitlarmu bugün bu mesçitke kélip, aldınkı retlerdin orun élišti. Hociniyaz Hacığa üçinçi rettin orun tegdi. Elçiler bilen bille kelgen héliki (238) toksun pugen dégen şadi paçaq yigit tötinçi retke kélip, yüzini haciniñ dumbisige togrilap olturdi. Meñlik Niyazğa Toksun Pugenniñ oñ teripidin orun tegdi. Méhrab ve buluñlardiki kara çirağlar mesçitniñ içini hire yorutup turatti.

Sedenşa Añunumniñ muñluq kıraiti başliniş bilen hemme adem béşini töven sélip, tesvirlep bolğusuz bir hil cimlikka çömülgen peytte, Toksun Pugen koynidin hencirini asta çikirip, Hociniyaz Haciniñ békiniğa tımaççı bolğanda, holuqup kétip, ceynikini Meñlik Niyazğa teñgüzüvetti. Meñlik Niyaz köz kırida uniñğa bir qaraş bilen ehvalni baykap <<kap>> kılıp uniñ keliğa éildi. Kıttık tartışış başlinip, közni yumup açquçe bolğan arilikta hencerniñ uçı Meñlik Niyazniñ sol kökreke kėpisiğe sancilap kaldi. Meñlik Niyaz <<vay-y munapık!>> dep varkırap taşlidi. Bezgektek titrep ketken Toksun Pugen hencerni suguruvélişka ülgürelmey, huddi galcir kavandek udul kelgenni urup, soqup talağa kaçtı. Sepler buzulup, mesçittikiler patiparaçılıkta kaldi. Hociniyaz Hacı kökrikige hencer sancılğan Meñlik balini derhal kuçikiğa alğan bolsimu, hécnémini çüşinelmey tamdek kėtip kalğanıdi. Kimdur biri <<kaçtı-kaçtı, katil kaçtı>> dep varkıridi. Sali Dorğa <<tut, katilni tut>> dep kıttık ün saldı. Yaşlar ve ottura yaşlıklardin bir top kışı talağa yügürdi. Kıerilar çirağ tutup, Meñlik baliniñ béşiğe ulaştı. Sopi Mergen <<vay cénim balam>> dep özini baliğa taşlidiyu, şu haman hoşidin (239) kėtip kaldi. Meñlik bala haciniñ kuçıkida yétip, <<Hacı... ata... özle... sakmu? U munapık özleni...>> dédi-de, cimip kaldi. Uniñ çiraylık koy közliri turuşka karığan péti kėtip kalğanıdi. Hacı titrep turğan keli bilen uniñ közini yumdurup koyup, kökrikidiki hencerni asta suguruvaldi. Baliniñ kökrikidin bulaktek bulduqlap kan ékişka başlidi. Hacı kol yağlıkını çikirip,

yariğa basmaqçı boluvatqanda, Sedenşa Añunum sellisini yeşip uniña sundi. Apağ daka sellidin tepçip çikivatқан қан Haciniñ қoligimu éğip çüşuvatatti. Hacığa yademlişivatқан Sali Dorğiniñ issiқ köz yaşliri Meñlik baliniñ yüzige témivatatti.

Sirtta bolsa, meşel tutқан ademler terep-terepke yügürüşüp, meşçit etrapini kıķas-çuқан қaplımaqta idi. Hacı Meñlik balini kütürüp sirtқа mañdi. Uniñ bürkütniñkige oħşaş dügilek közliri meşel yoruқida çoғdek yénip, şundaқ bir gelite tüske kirgenidiki, şu tapta uniña қarap taşlıған kişiniñ pütün vucudi iħtiyarsız cuғuldap ketken bolatti.

Del şu çağda, elçilerge raslanan başқа bir hoyliniñ tör teripidiki ħas hucrida Şüy Şyencañ Toksun Pugenge aldıraş haraқ tutuvétip: <<Yaraysen yigit, keni çapsan bol, buni içivétip, derhal atlan, seni Lyusicañniñ çoñ inami kütüp turidu>> devatatti. Tekçide yénip turған yoğan mum şam Şüy Şyencañniñ yüzide eks étip turған endişe alametlirini roşen körsitip turatti. Toksun Pugen haraқni géliğa қuyғandek çapsanlıқ bilen (240) içip taşlap, öydin aldıraş çıktı-de, mulazimlar hucrisiniñ aldida baғlaқlıқ turған égerlik atniñ kéşiğa yügürdi. Biraқ atniñ çulvurini tuta-tutmayla gup қilip yerge yikildi. Şüy Şyencañ buni körüp, miyıkida külüp қoydi ve derhal şamni öçürüp, yotқанға pürkinip yétivaldi. U şu tapta, Ĥociniyaz Hacini öldige çikirip, cinayet izinimu pak-pakiz yoқatқанlıқidin süyünüp, térisige patmay yatatti. Biraқ hoylida varañ-çuruñ қilişқан ademler arisida Haciniñ özige tonuş avazini añlap kélip, çöçüp ketti ve ornidin turup, işikniñ yoçuқidin қaraşқа başlıdi. Meşil kütürgen bir top adem Toksun Pugenniñ ölüki etrapığa olišivélip, bir némilerni devatatti. Ularniñ arisida Şyen Yamulniñ tuñçisimu bar idi.

-Şüy Şyencañni kıçқar, -dédi Sali Dorğa tuñçıға қarap, andin özimu Şüy Şyencañ yatқан öyniñ aldıға keldi.

Tuñçi işikni çekti. Şüy Şyencañ añlimiğan bolup, cavab bermidi. Hacı işikni қattıқ taraқlıtişқа başlıғandin kéyinla, Şüy Şyencañ şamini yandurup, çapini yépinçaқlıған halda, hazirla uyқudın oyғанған kişidek közlirini uvulap öydin çıktı ve tuñçisiға қarap: <<néme gep?>> dédi. Tuñçi bayatın béri mesçitte bolған veқelerni kışkıçe sözlep tügetkende, Sali Dorğa saқilini titritip turup, <<siler elçilikke emes, қan içişке çikiptikensiler, şundaқmu?>> dédi.

Şüy Şyençañ heyran ƙalgandek, <<méniñ héçnémidin (241) hevirim yok. Béşim aƙrip, baldurla yétivalƙanıdım>> dédi.

-Buniçu, buni kim öltürdü? –dep ƙattıƙ varƙiridi, Hacı Toƙsun Pugenniñ ölükini körsitip.

Şüy Şyençañ yenila héçnéme bilmes ƙışidek heyran ƙélip, ölüknüñ yéniƙa keldi ve tuñçisiniñ ƙolidiki şamniñ yoruƙıda ölüknüñ çirayiƙa sincilap ƙarap, huğdi deva üstide höküm çıƙirivatƙandek ƙiyapette mundaƙ dédi:

-Bu eblehni ƙatillik ƙılar dep oylimaptimen, -cinayet ötküzüp ƙoyup, ƙéçip ƙétişke ülgürelmey, zeher yevalƙan oğşaydu. Bu enzini çoƙum éniƙlaş kérek.

-Hey lomodi, ƙaysi enzini éniƙlayttiñ? Hemme işni özün ƙilip, emdi bilmes boluvaldıñmu? Dep aƙzini buzdi Hacı, andin héliki ƙanlıƙ hęcerni havada pulañlitip, <<séni özünlarnüñ hęciri bilen boğuzlivetsekla iş tügeydu>> dep uniñƙa étildi. Abdiniyaz Mirab, Sadıƙ Ƙormal, Yari Dorƙa başlıƙ çoñlar uni tosuvaldi. Hoyliƙa toplanƙan alaman terep-tuştin varƙıraşƙa başlıdi.

-Hacim toƙra éytidu, ƙoyuvetsile! Némişƙa tosidila?

-Ƙanƙa ƙan alimiz!

-Toƙra, ƙanƙa ƙan alimiz.

Şüy Şyençañ alaƙzade bolup titrep ketti. Bir çette ğemkin ƙarap turƙan Sedenşa Aħunum yalvurƙan bir ahañda mundaƙ dédi:

-Camaet sevr ƙilişsila, buniñ hemmisi Allaniñ iradisi. Méni bolsimu ayaşsila, ƙéri cénim bilen bu işlarƙa çétilip ƙalmay.

-Şundaƙ, şundaƙ, bizni ayisila, -dédi Yari Dorƙa (242) yalvurƙan ƙiyapette, -ƙanni ƙan bilen yuƙili bolmas deptiken, her iş bolsa, ğep bilen tüĝini yaħşi, aħunluĝum bilen öylirimizge aman-ésen ƙétivalayli.

-Estegpurulla, Aħunluĝumni démisem..., -dep hęcerni yerge taşlıdi hacı Sedenşa Aħunumƙa ƙarap ƙoyup.

Şuniñ bilen cédel bésiqkandek boldi. Emma helk topi heligiçe varañ-çuruñ kilişip, tarkilişka unimidi. Abdiniyaz Mirab bilen Yari Dorğa bir iş bolup qalsa, Sedenşa Añunumğa gep kélip qalmisun dep, Şüy Şyencañni helk közidin kaçurup, Sali Dorğiniñ öyige açiqip ketti.

Etisi keçkurun Meñlik Niyazniñ cinaza namizi oquldi. Namazni Sedenşa Añunum özi çüürdi. Bu namazğa yékin yurtlardin bolup miñdek adem yigildi. Şopul bina bolğandin buyan, mundaq çoñ namaz bolup baqmiganidi.

Vaқitsiz қазаққа uçриған бу yaş кәrimanniñ yeşil meһmel yopuқ yeпилған tavuiti helk topiniñ béşida һuddi asta dolқunlinip turған déñizdiki yeşil yelkenge oһşaş özi méñivatқandek көrүнetti. Tavutiniñ béşiga қondurulған apaq selle қoyaşniñ aһirki nurliri bilen қizirip turған қarlıқ чоққilarға oһşaş cilvilinip turatti. Yol boyidiki hoyla-aramlarniñ işik aldiliri һotun-қizlar ve balilar bilen tolғанidi. Sali Dorğiniñ dervazisi aldiga yigilған bir top һotun-қizlar arisida aқ lécek bilen turған Aynisa қizni ikki ayal aran yölep turatti. Dunyalıқта birdinbir yölençüki bolған yalguz oғlidin vaқitsiz ayrilip қalған Sopi Mergen Sali (243) Dorğiniñ öyide hoşsiz yatatti.

Sedenşa Añunum қebre béşida birneççe éғiz söz қilip, aһirida: <<bu oғlimiz shehitler maқamiға yetti. Hezriti Éli kerimellahu vechumu, meşitte shehit қilingan>> dédi.

-Şundaқ, Añunum, bizniñ meşitimiz shehit қeni bilen boyaldi. Emdi bu қanni yumaq tes! –dédi Sali Dorğa şalañraq kelgen sériқ saқilini siқimdap turup.

Sedenşa Añunumniñ <<namaz durus emes>> dégen petivasi boyiçe, Toқsun Pugenniñ cesiti şu күni etigendila kiyim-kéçiki bilen çet yaқidiki bir azgalğa kömüp taşlanganidi.

Қozgılañ başliқliri elçilerni Қumulğa uzitip қoyup, derhal Sali Dorğiniñ méһmanһanisiga yigildi.

-Bu elçilik қan bilen түgidi, -dédi Sali Dorğa, -emdi қандақ қilimiz?

-Kandaq kılattuk? On ikki tağdiki hemme mergenlerni toplaş Kumulğa tégiş kılayli, biz tégiş kılğan haman Kumul ve Beşşardiki kérindaşlar tevrep kétidu, -dédi Kásim palvan, huddi ceñge teyyarlinivatkandek tasma belbégi çinítip koyup.

-Yaş, bek baldurluk kılıdu, -dep étizar bildürdi Abdiniyaz Mirab, -hazir Kumulda az dégende üç miñ çerik bar.

-Üç miñ çerik bolsa néme boptu, shehdiki tuñgan kérindaşlarmu biz terep. Hemme heş kozgılıp kétidi(244)ğan bolsa çerikler kiridiğan tösük tapalmay kalıdu.

-Yaş, palgan, aldirimayli! -dédi Abdiniyaz Mirab, meniñ gépimge kirişsile, gensudin macuñyiñni çillap çıkayli, Yüsüp Teyci bilen Béşir Gocammu het çıkırıptu. Altun-kümüş lazim bolsa, biz bar deptu. Mana het (u şundaş dep, yançuqidin bir parçe hetni çıkırıp ünlük okıdu.)

Öyniñ içini cimcitlik bastı. Bir azdin kéyin gep başlinip, beziler bu pikirge koşuldi. Sali Dorğa bilen Kásim Palvan koşulmıdi. Hociniyaz Hacı kollarını tiziğa koyup hiyal sürüp olurganda, Abdiniyaz Mirab:

-Hacim, özle néme deydila, -dédi.

Hacı hemmeylenge tekşi karap çıkıp mundaş dédi:

-Emdi bu iş yoğınaydu. Kumuldiki çeriklerni yokattuk dégendimu, Ürümçidin çerik kélişi turğan gep. Macuñyiñni çillap kéliştin başka çare kalmıdi. Némıla dégen bilen, uniñ bilen bizniñ dinimiz bir, kibliimiz bir.

-Hey şu Macuñyiñ dégenleri bizge gupa kılurmu? -dédi Sali Dorğa.

-Gupa kılmissa öz beşini yer, -dédi Hacı keskin kılıp.

Ular yene bir az talaş-tartış kilişkandin kéyin, ahır macuñyiñğa sovgá-salam bilen vekil evetiş karariğa kélişti. Şuniñ bilen bille, Macuñyiñ kelgendin kéyin sheрге birlikte hucum başlaş, añgiçe barlık küçelerni üçke bölüp, Sali Dorğa bilen Kásim Palvan Şopul terepte, Abdiniyaz Mirab Sadıq Kormal Nérinkir ve(245) Turköl terepte mudapielinip turuş, Hociniyaz Hacı Ürümçi tereptin kélidiğan

çerikleriniñ yolini tosüp zerbe bériş dégen pilanni tüzüsti. Şopuldin kétidiganlar ete cüme namizini oqup bolup yolğa çikiş teyyarlıqıǵa kirişip ketti.

Biraq etisi tuyu ǵsız yüz bergen bir veke ularni yoldin tosüp qoydi.
(246)

TOŪŪZINÇI BAB

ǵebristanlıqtiki Pacie

Men ölsem, ölükümni taǵda qoyuñlar,

Taǵ yoli yiraq kelse, baǵda qoyuñlar,

Yüzümni ǵible sayan aqıp qoyuñlar.

Béşimǵa bir deste gül sancip qoyuñlar.

-ǵumul helq qoşıqı

ǵıya taǵ étikidiki bir parçe tüzleñlikte taş-topa ve késektin qopurulǵan çoñ-kıçik qebriler qed kötürüp turatti. Bezi qebrileriniñ béşimǵa qotaz quyruqidin tuǵlar qadalǵan, beziliriniñ üstige qoçqar yaki arqarlarnıñ baş söñekliri qoyulǵan. Bu nersiler qebristanni qançe sürlük qilip körsetse, meyin taǵ şamalliri bilen dimaǵqa urulup turidigan yava gipahlarnıñ huş puraqliri köñlüge şunçe huzur béretti. Şu qebristanlıqınıñ eñ çetidiki bir qebre topisiniñ yeñiligi ve etrapıǵa qopurulǵan çünçisiniñ çiraylıqligi bilen közge taşlinip turatti. Bu Meñlik Niyazniñ qebrisi idi.

Camaet namaz cümege aldirişip kétivatqanda, aq kigiz qalpiqini köziǵe çökürüp, öziǵe uzun kélip (247) qalǵan esterlik qara tonniñ peşlirini béliǵe qisturulvalǵan çiraylıq bir bala aldıraş kélip, şu qebre aldida tohtidi ve türlük-tümen taǵ çéçekliridin tüzülgen bir güldestini qebre béşimǵa sancip qoyup, özi yükünüp

olturdi. Uniñ kızilgülniñ tikiñdek qayrilma kirpikliride şebnem daniçiliridek yaş tamçiliri parqirap turatti. U sancip qoyğan güldeste bolsa quyaş nurida cilvinilip, gah bahar yamğuridin kéyin bulutlar arisidin yaltirap çiqқан hesen-hüsenge, gah özini aptapқа sélivatқан tavusiniñ perlirige oşşıp kététti. Bala qebridin bir siqim tupraqni élip, uni asta yüz-közige sürtti ve yüzini qebrige yéqip kóz yeşi qilişқа başlıdi.

Birdinla arқа tereptin ayağ tivişi añlinip qaldı. Bala çöçüp ornidin qoptı. Kirlişip ketken mata köñlikiniñ yaqisi yirtiq, yalañbaş bir bovay yaliñaç qilişқа tayinip, deldeñşip kelmekte idi. Bala bir qarapla uni tonuvaldı. Bu Meñlik Niyazniñ dadisi sopi Mergen idi. U baliğa yéqin kélip yaşañgirap turğan közliri bilen birdem qarap turdi-de, qilişini taşlap, <<vay cénim qizim, bu özle ikenleğu, némidep oğulçe yasinivaldıla>> dep uni bağriğa bésip, ün sélip yiglaşқа başlıdi.

Bu bala Aynisa qız idi, umu Sopi Mergenge qoşulup, öksüp-öksüp yiglaşқа başlıdi. Sopi Mergen yigisini tohtitip, birdinla şundaқ kattıq ve gelite qiyapette külüşke başlıdiki, Aynisa qız qorqup kétip, bir qedem arqığa dacıdı ve uniñğa heyranlıq bilen qarap néme déyişini bilmey qaldı. Bovay haman kületti, küle-küle özini (248) Meñlik Niyazniñ qebrisi üstige taşlap, hem yiglaytti, hem kületti. Aynisa qız şu çağdıla bovayniñ eqil-hoşini yokitip qoyğanlıqini sézip qaldı ve uni öyge élip kėtiş niyitide bolsa kérek, qoltuqidin yölek turğuzmaqçı boldı. Bovay qızğa qarap: <<Qıçqarsıla balam, özle qıçqarsıla u oyğınidu, he, boptu, iza tartсила men qıçqıray>> dédi-de, qebrini asta urup turup mundaқ dédi:

-Meñlik, Meñlik, qop balam, uqlavéremsen? Aynisa qız keldi. Séni qıçqargılı keldi. Çaққан qop, bu yerde dorğammu yoқ, mollammu yoқ, nikahıñlarnı özüm oқup qoyimen, qadir huda bilen Muhemmet Mustapa guvah. Dorğam bizni gaday dégen bilen, Aynisa qız gaday démeydu, şundaқmu qizim?

Aynisa qız bovayniñ rasttinla aynip qalğanlıqığa gumani qalmastin, közliridin taram-taram yaş aққuzup turup: <<Yürsile, bu yerdin kéteyli>> dédi ve uni pütün küçi bilen yölep turğuzmaqçı boldı. Biraқ bovay yene birdinla қақақlap külüp özi ornidin des qoptı ve ayağ astida yatқан qilişni qoliğa élip mundaқ dédi:

-He, özlemu dorğamlarniñ gápini añlap qaldilamu? Vañliq tirilse, siler yene şire çoruk bilen qalisiler deydila? Ular vañliqni tirildürelmeydu, men Şamehsutniñ ervahini çéçip, toqsan parçe qilivétimen.

Bovay şiltişka başlidi. Aynisa qız qorqqinidin titrep ketti. Del şu çağda, cüme namizidin yangan camaet (ularniñ arisida Hociniyaz haciniñ yigitlirimu bar idi) (249) tupraq béşini yoklap ötüş üçün qebristanliqqa kélivatatti, Aynisa qız ularni körüp, bu yerdin kėtişke aldiridi. Bovay ularni körüşü bilen téhimu qaynap, sozup sozup varqıraşka başlidi:

Kéliñ...lar, çaqқан kélip...körüñ...lar. men
Şamehsutni...toqsan...parçe...kilivettim...u emdi tirilmeydu...ha-ha-ha...

Héçkim Sopi Mergenni mundaq qiyapette körmigen ve uniñ mundaq kattiq varqirap gep qilginini añlimiganidi. Şuña camaet heyran qélişip, uniñ aldığa yügürüşti. Hemmidin burun Hociniyaz haci uniñ aldığa kélip <<néme boldila Sopi aka>> dédi ve uniñ qolidin qiliçni élivalmaqçı boldi.

-Bu qiliçqa ésilma, -dédi Sopi Mergen qapıqini sélip, -bu Tömür akamdın qalğan qiliç, bu Şamehsut bilen Çyen Darinniñ béşiğa tegken qiliç. Bu qiliçni Meñlikmu tutalmay uqlap qaldi. Emdi buni siler néme qilsiler?

Abdiniyaz Mirab yékin kélip:

-Sopi aka, yoçunla bolup qapsen, öyge bérip aram alsina, -dédi.

Sopi Mergen qakaqlap küldi ve mundaq dédi:

-Hey Abdiniyaz, sen...sen Şamehsutniñ üçbégi, men yoçun bolup qalmidim, sen yoçun bolup qapsen, qara çapan kiyivapsengu? Şamehsutqa qariliq tutuvatamsen? Uniñ ervahini toqsan parçe qilivettim, emdi tirilmeydu. Ha-ha-ha... (250)

-Undaq bolmiğur geplerni qilma Sopi aka -dédi Abdiniyaz Mirab, özün saqtek qilisengu, tüzük gep qilsina! Meñlik balimiz üçün hemmimiz qayğurduq. Qandaq qilimiz, Allaniñ iradisi şu iken.

-Yağ, Meñlik bala üçün qayğurmañlar, -dédi Sopi Mergen, -u ölmidi, u tirilidu. Emmaze, Şamehsut tirilmeydu. Uni kim tirildürimen dese, bu kiliç, he muşu kiliç şuniñ beşiğa tégidu. Añlidiñlarmu?

Top içidiki ğudur-ğudur gepler başlandi. Kimdur biri <<Sopi Mergen toğra deydu>> dédi. Arķidinla <<toğra, toğra!>>, <<vañlar qurup ketsun!>>. <<Bizge vañniñ kériki yoq>> dégen avazlar yañrap ketti.

Qoyuq qoruqlar bilen qaplangan peşanisi aptapta köyüp qaridap ketken bir katmal déhқан kötüreñgü avaz bilen Abdiniyaz Mirabқа mundaқ dédi:

-Sopi Mergen aynip qaptu devatamdu, aynip qalsimu qalğandu bu goval ①, bala derdi yaman, dunyalıqta tikendek bir tal balisiniñ derdini qandaқ untuğay!? Emmaze uniñ némilerni devatқinini añlidiñmu? U Meñlik balidin ayrılıp qalğiniğa bir hesse qayğursa, vañliқni tirildürimiz ornığa keltürimiz déginiñlarğa bizmu razi emes. Bizni <<Tömür Çarva>> bilen <<tarhan casaqliқ>>niñ derdini yene tartqay desiler?

---

①Goval-biçare. (Қumul шеvisi.) (251)

Oylap iş qilişsila!

<<Toğra, toğra>> dégen avazlar yañridi. Abdiniyaz Mirab yalt qilip Sadıq Қormalğa qaridi.

-Toğra, gépiñlar toğra! –dédi Hociñiyaz Hacı qoşumisini türüp, -Şamehsut öldi, u hergiz tirilmeydu, Nezer dégen epyonkeş Ürümçide, u emdi Қumulğa kélelmeydu. Hөkümetmu uni evetmeydu.

Nezerniñ oғli Beşirçu, u téhi hayat, -dédi kimdur biri Hacıniñ sözini bölüp.

-Toğra, Beşir téhi hayat, -dédi Hacı, -emma u haraқkeş bizniñ işimizğa қol tiқalmaydu.

<<Ha-ha-ha!>> -küldi Sopi Mergen, andin huddi saқ kişidek gepke kirişti:

-Қол тıқалмıǵан билен пул тıқидикенǵу, силер униñ пули билен неме іш қılмақçı? Gensudin Macuñyiñni ekelmekçimu, hey Hacı, Төмүр акамǵа қуран тутуп беріп, уни қılтаққа дессеткен хелікі Li Darinni untup қалdıñmu?

-Yоқ, untumidim aka, u lomodini қандақ unтуǵılı bolsun! –dédi Hacı keskin қılıп, -emma hazırkı ehval униǵа оǵшамайду. U çağда ваñ-ǵocilar билен Yañ Cañcuñ bir idi. Tuñǵanlarnıñ çoñlırimu Yañ Cañcuñ terepke öтүп кеñken. Hazir yeñi Cañcuñniñ қамçisi ваñ-ǵocilarnıñmu, tuñǵan қérindaşlariniñmu бешіǵа tegdi. Hazir hemmeyleñniñ ümidi çerикlerniñ zulmidin қутулуş! Ваñлік ornıǵа kelsun dégen söz-čerикlerni қоǵlivétip, yurtni özimiz soraymız dégen (252) bolıdu, kimde kim Şamehsutniñ ornıǵа ваñ bolimen deydıǵan bolsa, hemmidin burun men униǵа оқ atimen.

-Ordiniñ çeriviliri билен тэрilǵу yerlirini қандақ қilisiler? –dep sorıdı h élікі қатmal déhқан Hacıǵа tikilip turup.

Hacı bu soalǵа némidep cavab беріşni bilmigendek oylinip қалdı. Andin қolini қаттık şiltip mundaq dédi:

-Agal mavu yer yutқur zalim höкүmettin қутулайлықу, кейin bir gep bolur. Emma қандақла bolsa, zalim höкүmetniñ boyunturuқidin қutulup, beg-ǵocilarnıñ nohtisiǵа tutulidıǵan іш болмайду.

-Hacı, bu gepliri rastmu? –dédi Sopi Mergen. Huddi rohiy halitide héçbir özgiriş болmıǵан кіşidek униǵа діққет билен қарap.

Şuñǵıçe gep қılıшта purset tapalmay турǵан Sali Dorǵа Sopi Mergenge yeқınraq kélip: <<Hacıǵа іşensile, bizgimu іşensile Sopi aka>> dédi.

Sopi Mergen etrapniki ademler topıǵа tekşi қарap çıktı, yüzligen közler униñ aǵziǵа telmürүp турǵандек көрүнetti. U қolidiki қılıçni toǵrisiǵа тутup turup, mundaq dédi:

-Muşu қılıч hürmiti үçün Hacıǵа, him, Sali Dorǵıǵımu іşiney-іşiney, emma bilip қoyuşsila, bu Төмүр akamdin қалǵан қılıч, mana қarisila, униñ destiside Төмүр Helpiniñ бүркүт чаңgilidek қаттık barмақliriniñ izi bar. Men қılıçni Meñlikke

bergenidim, u (253) oğul bala idi, bu kılıçni datlaşturmay turalaytti. Bir caduger uniña dori bihoş bérivetken oğşaydu. U uhlap qaldi, emdi bu kılıçni dat basturmay turalaydığan er barmu?

<<Bar, mana men>>, <<menmu bar>>, <<hemmimiz bar>> dégen avazlar yañrap, on neççe yigit topniñ aldığa ötti.

-Sopi aka, -dédi ulardin töt çasa kelgen kızıl yüzlük bir yigit, -rehmetlik Meñlik Niyaz inimniñ ornida mana men bar, bu kılıç meniñ qolumda turup datlışıp qalidiğan bolsa, Tömür Hılpe bilen Meñlik Niyazniñ kızıl tirniği qıyamet küni meniñ yaqamda bolsun.

Bu Hociniyaz haciniñ ceñçiliridin Mirul dégen yigit idi. U gep kılivatqanda köküçrek közliri iñtiyarsız yaşqa toldi. Uniñ avazimu titrigendek çıqatti.

-Atağña rehmet Mirul, bu kılıçni tutuşqa sen munasip, -dédi Hacimu közlidirge yaş élip.

Sopi Mergen: <<Hacim işengen yigitke menmu işinimen, tut balam>> dep kılıçni Mirulniñ qolığa tutquzdi ve özi hemmeylenge qarap <<huş tuğqanlar>> dédi-de, nahayiti halsızlangan halda Meñlik Niyazniñ kebrisi terepke deldeñşıp kétévétip, <<gupla>> kılıp oñdisığa yikildi. Hociniyaz Hacı bilen Sali Dorğa derhal kélip uni yöliidi. Biraq uniñ yaşağırıp turidigan közliri yumulup kétévatatti. Şeşidek süzük asmandiki yaz kuyaşiniñ altun nurliri uniñ qoruq bésip (254) ketken yüzide cilvilinip turatti. Meyin tağ şamilliri uniñ kümüştek yaltırağ uzun saqilini asta yelpün ötmekte idi.

-Sopi aka, Sopi aka, néme boldila? Közlidirini açsila, bir, -dédi Hociniyaz Hacı uniñ péşanisini silap turup.

Bovay téhiçila cim yatatti. Sali Dorğa yigitlerni uni kötürüşke buyrudi. Yigitler mesçittin méyit yuyidigan tahtini ekilip, Sopi Mergenni Sali Dorğiniñ öyi terepke kötürüp mañdi.

Hemmisiniñ arqisida kétévatqan Abdiniyaz Mirab yénidiki Sadıq Qormanga asta piçirlidi:

-Bu heřniñ peylini kördilemu? Hociniyaz bar yerde, ete-ögün bizge gep tegmeydiğan oħşaydu.

-Macuñyiñni çaķķanraķ çillap kelmisek bolmidi! –dédi Sadıķ ormalmu, Abdiniyaz Mirabniñ ulıķıĝa piçirlap. (255)

ONINÇI BAB

Satķin

Bu adem satti sepdişini,

Satti öz yoldişini.

Satti altun ligenge sélip,

Sepdiřiniñ anlıķ késik bésini.

-Nazim Hékmét

1

ebristanlıķtiki paciedin, birer hepte ötkende, şehir yolidiki birinçi ötkelde aravulluķta turĝan yigitler Sali Dorĝiniñ öyige ikki méhman başlap keldi. Ularnıñ biri, huş piçim, ara saal-buruti özige bekmu yarařķan, ızil yüzlük, taĝlıķlarĝa nisbeten nahayiti puzur kiyingen ellik yaşlar çamısıdiki bir adem idi, u mingen çılan toruķniñ éger-cabduķlirimu adettiki puķralarda kem uçraytti. İkkinçisi, oruķ ırçañĝuĝa mingen, hizmetçi kiyimi kiygen addiy yigit idi. Bu méhmanlar Sali Dorĝiniñ dervazisi aldida tohtap, attin çüşüp bilen uřřaķ balılar ularnıñ (256) çörisige oliřivélip, piçirliřiřķa başlıdi:

-Mavu adem beglerdin oħşaydu. Ötükini qara, eynektek parqiraydiken.

-Qara, qara, qamçisiniñ sépiqe qara, béliqniñ közidek parqiravatqan néme u?

-Hoy kalva, şunimu bilmensen, ağıça hénimlarniñ bökige qadaydıǵan çintaş^① dégen néme şu.

Şu arida, Sali Dorǵa bilen Qasim Palvan hoylidin çıqip, méhmanlarni qarşı aldı, ular körüşüvatqanda, yene bir bala yénidiki hemrahıǵa piçirlidi:

-Kördüñmu, qolida üzükmu bar iken téhi.

-Erlermu üzük salidiken-he!

-Beg-gocilar bilen sodiger baylar şundaq qilidu, séniñ apañǵa oħşaş...

-Asta gep qil, añlap qalmisun.

Balilar gépini qilivatqan bu adem on ikki taǵniñ biri bolǵan. Édir dégen yurtniñ sabıq dorǵisi Abdréhim Dorǵa idi. U yaş vaktida <<Tömür Hılpe yéǵilıki>> ǵa qatnaşqan. Emeliyette, qozǵılañçılarniñ içide turup, Şamehsutqa hızmét qılǵanlıqtin, qozǵılañ bésikturulǵandin kéyin, dorǵılıq mensipige érişken. Hökümet terep uniñǵa peycañ (ottuz béşi)liq emilini bergen. Biraq 1930-yili etiyazda Şamehsut ölgendin kéyin, Ciñ Şurén hökümiti vañlıqni emeldin qalduruş siyasitini ciddiy yürǵüzüşke başlıǵanda, Abduréhim Dorǵa vañ

---

①Çintaş-Yaqut, zumret, piruze qatarlıq ésil taşlarniñ omumiy nami. (Qumul şevisi.)
(257)

lıqini himaye qılǵuçı beg-gocilarniñ sépide qoşulidu. Hetta paal sürette meħpiy heriket başlaydu. Buni Yolvas sézip qilip Lyusicañǵa çıqip qoyidu. Lyusicañ uniñ meşhur Suleymanbegniñ oǵli ikenlikini nezerge élip, éǵir caza bérişke cüret qılalmay, uni Piçanǵa sürgün qilidu. Abduréhim Dorǵa Piçandin Lyusicañǵa tovinamiler yézip hızmét körsitiş pırsitini bérişni telep qilidu ve oçuqtin –oçuq mundaq dep yazidu: <<Añlisam on ikki taǵ qozǵilip kétiptu. Otni ot bilen

öçürelmeysiz. Çentuniñ tilini Çentu uķıdu, tağçiniñ huyini tağçı bilidu. Maña purset bersiñiz, tağçılarnıñ çoñlirini ikki éğiz gep bilenla aldiñizğa ekilip bérimen.>>

Lyusicañ kozgılañçılarnı ne küç, ne pul bilen baş egdürelmey, béşiniñ içimu, téşimu kėtıp turğan künlerniñ biride Abduréhim Dorginiñ aşu geplirini ésige élip, uni derhal Ƙumulğa çaķırttı ve uniñ aldıga neçce miñ ser pulni koyup: <<Ƙéni emise, hüniriñizni bir körsetmemsiz>> dédi ve hazırķi künde Abdiniyaz Mirab, Hóciniyaz haci katarlıķ kozgılañ başlıklariniñ Şopulda, yeni Sali Dorginiñ kėşida ikenlikini éytti. Şuniñ bilen Abduréhim Dorga öziniñ <<hüniri>>ni körsitiş üçün, bugün bu yerge kelgenidi. Biraķ öyge kire-kirmeyla, Sali Dorgidin Abdiniyaz Mirabniñ Aratürükke, Hóciniyaz Haciniñ şarlar tégi terepke ketkenlikini añlap, <<Apla, kėçikip kaptimen>> dep oylidi-de, andin <<Heyr, agal mavu sériķ saķal tersani (258) (Sali Dorgini démekçi) eyveşke keltürsenmu çoñ gep>> dégen hıyal bilen Şopulda bir-ikki kün turmaķçı boldı ve çay içişip oturup, özini Meñlik Niyazniñ vaķitsiz kazağa uçrağanlıķı munasiviti bilen hal sorap çikķan kişi kılıp körsitip, birmunçe geplerni kılgaç <<Dorgam maķul körse, agal Sopi Mergenni yoķlap kelsek, andin tupraķ béşiğa çikip merhum Meñlik baliniñ rohiğa kuran okup kaytsaķ>> dédi. Sali Dorga bu teklipe koşuldi ve uni Sopi Mergenniñ kėşiğa başlap kirdi. Sopi Mergen hélimu bitap halda Sali Dorginiñ hoylisidiki bir öyde yatattı. Abduréhim Dorga kuran patihesi kılıp, hal-ehval soridi. Biraķ Sopi Mergenniñ uniñga cavab bergüdek hali yoķ idi. Şuniñdin kéyin, Abduréhim Dorga uniñ kėşidin çikip, Sali Dorga bilen Ƙasim palvanniñ hemrahlıķıda héliķi kėbristanlıķķa keldi ve ervahlarğa, bolupmu Meñlik Niyazniñ rohiğa atap şundaķ muñluķ kiraet kılıdiki, Sali Dorga bilen Ƙasim palvanlar ihtiyarsız közlrige yaş aldı.

-Toķsun Pugen dégen munasipniñ Haciğa kėst kilişida Yolvas tazniñ kóli bar dep oylaymen, -dédi Abduréhim Dorga kėbristanlıķtin kaytıp kélivétip, -ilahim, bu tazmu yahşı kün körmes, orini kim kolisa özi çüşür, şundaķ emesmu?

-Yolvasçu, u néme kılıp yürüdu? –soridi Sali Dorga.

-Néme kılmaķçidi, Lyusicañniñ kóltuķığa (259) kirivélip, Ƙumulğa patmay yürüdu. Uniñ mensipi yene ösidiğan oħşaydu. Emdi biz Ƙumulluķlar dadisiniñ tapini yoķ aşundaķ bir çirkinniñ kóliğa kalidiğan oħşaymız. Eslide Ƙumulni soraşķa özledek erler layıķ idi.

U şu geplerni kılivétip, yer astidin Sali Dorğiniñ çirayığa qarap koydi. Sali Dorğa uniñ gépige pisent kılmay, bir hılda kédem taşlap kétivétip mundağ dédi:

-Vay dorğam, alkançilik kélidigan Şopulni soriyalmay, elniñ béşiga şunçe dışvarçiliklarni keltürgen mendek adem Qumulni soraşka kandağ layik bolay!

-Bu néme dégenliri, Cañ Cisaniñ edibini bergenliridin kéyin, özleni bilmeydigan kişi qalmidi, -dédi Abduréhim Dorğa. Andin çirayığa sahta külke yügürtüp, sözini davamlaşturdi:

-Dostlar turmağ düşmenlermu özlege qayıp qaptu. U küni Lyusicañ mendin Sali Dorğini tonumisiz dep soridi, tonumayçu désem, Qumulda uniñçilik er yok iken. Bu malimatañlar bésilsa, on ikki tağni Sali Dorğa sorisa bolğudek dédi. Ekillik kişi kelgen ametni néri tur dep ittirivetmeydu, Dorğam!

-Yoxsu, men on ikki tağni soraşkimu héris emesmen, el-yurt cebir-zulum körmey, aramğuda ötelisila maña şu yétidu.

-He, belli, -dep çirayliq çişlirini körsitip küldi Abduréhim Dorğa, -el-yurtniñ cebir-zulum körmesliki üçün özledek erler kérek. (260)

-Dorğam, -dédi Sali Dorğa qapikini sélip, -bu geplerni qoysila, özle piçandin kandağ kılip yénip keldile, Lyusicañ özleni piçanga paligan emesmu, şuni éytsilaçu.

-Mana, mana, emdi gepniñ kıziqini añlaydigan boldila, -dédi Abduréhim Dorğa hayacanlinip, -Lyusicañ méni kıçkartip kélip mundağ dédi: biz sizni keçürüm kıldük, burunqidek Dorğa bolisiz. Sali Dorğa bilen Abdiniyaz Mirab başliq hemme kozgilañçilarnimu keçürüm kılimiz. Neççe gahtin elniñ derdige yetmeptimiz, Qumulğa vañ koygili bolmaydu, yurtni silerge oşşas puqralardin çikқан yerlik mötiverler sorisa bolğudek. Siz bérip Sali Dorğilarğa éytiñ, hökümet bilen yaraşsa, on ikki tağni şularniñ özi soraydu, qoralni tapşursila, biz héçkandağ işka arilaşmaymiz.

-He, özleze bizni el boluşka deget^① kılgili keptila-de, -dédi Sali Dorğa avazini kötürüp, -mundağ deydigan bolsila hazirla yerdin ketsile...

-Kayimisile Dorğam, -dédi Abduréhim Dorğa yalvurğan ahañda, -men undağ işka kelmidim, bayıla éyttimgu, Toqsun Pugenniñ qarayüzlük kılğınini añlap, herqaysiliridin köñül soriğili keldim. Méniñmu niyitim herqaysiliriğa oñşaş, hemmimiz bir sepdaş, bolmisa Lyusicañ méni Piçanğa palamdu?

-Biz bilen sepdaş bolsila, qolliriğa qoral élip

①Deget-<<devet>> démekçi. (261)

ceñge kirsile! –dédi Qasim palvan uniñğa qarimay turup.

-Lazim bolsa, qoralnimu élivérimen palgan. Men qolumğa hüne yéqivalğınim yoq, -dédi Abduréhim Dorğa özini sipayi tutuşka tirişip, -bulturla qolğa qoral élip, kozğilayli, dégen Abduréhim men şu. Yolvas dégen taz çikimçilik kilmigan bolsa, şu çağdila işni başlivétettük. Emdi bara-bara qan tökmeymu meksetke yetkili bolidikin dégen hiyalğa kélip qaldim. Hélimu herqaysiliri néme désile yaq démeymen.

Sali Dorğa birnéme déyişke temşilivatqanda, çarlaş qisimidiki yigitlerdin ikkisi atirini çapturğan péti ularniñ aldığa kélip tohtidi ve atniñ sekrep çüşüp, Şiñşiñşya tereptin on harviğa qoral-yarağ başkan çeriklerniñ Qumul terepke mañganlıqini hever kıldi.

-Harvilar da qançilik çerik bar iken? Soridi Qasim palvan.

-Herbir harvida üç-töttin çerik barlıqini körduq.

-Huda bériptu, -dédi Qasim palvan huşal bolup, -men hazirla yolğa çikay, qandaq deydila Dorğam?

Sali Dorğa sel oylinivélip: <<Buğu obdan olca iken, her haldize, éhtiyat bilen iş kılurla. Çikraq adem élišivasila>>, dédi.

Qasim Palvan şu aqşimi yaqşi atlarğa mingen üç yigit bilen yürüp ketti.

Abduréhim Dorğa uyan örölüp, buyan örölüp, (262) kéçiçe uşliyalmidi. <<Kandaq kiliş kérek?>> oylaytti u, bu sériş saşal tersa asan gep yeydiğandek emes. Buniña qariganda Abdiniyazni indekke keltürmek oñayraq. On ikki tağqa baş bolisen désem, he şundaq, emel-mensepke kim amraq emes, u Hociniyazdin kızginip bolsimu, maşul dep taşlaydu. Emma uniñ kéşiğa bérişqa vaşit kérek. Avu uzun saşal Qasim palganniñ on harva yarağni élišqa kétivatşinini bilip turup, bu sodidin quruş qalsam bolmas! Etiki quyruqtin bugünki öpke evzel emesmu, agal bu pursetni geniymet bilişim kérek.

U aşundaq hiyallar bilen tañni atquzup, etelmilik çay vaştida <<hoş Dorğam, menmu şeherge yanay>> dep Sali Dorğidin ruşset soridi ve Sali Dorğiniñ <<Bir ikki kün turup ketsile>> déginige unimay, derhal yolğa çikti. U kétip qalğandin kéyin, Sali Dorğa birnémidin ensirigendek bolup, derhal on beş yigitni Qasim palvanlarğa yademege mañuzdi.

2

Qasim palvanlar şinşinşya yolida ikki kün iz koğlap yürüp, üçinci küni etigende şeherniñ teşminen yigirme beş kolimétr şerkiy cenubidiki Qarimukçi dégen yerde héliki harvilarniñ qarisini körüp qaldi. Çérikler şimaliy teripi yulğunluş qum barşanliri, cenubiy teripi şortañliş sazliş bilen qaplangan bir şarabe deñ aldidiki oymanlişta at-harvilirini kétivativattı. Birdinla (263) qum barşanliri arisidin miltiş avazliri añlinip qaldi. Çérikler özini oñşap bolğuçe oş yamğurida qaldi. Ular hoduşup kétip, kimge qaritip étişni bilmey, qarisiğa oş çikiratti. Beziliri at élip kéçip örölüp çüşken harvilarniñ astida qaldi. Alaşzade bolup qaşşanliriğa téşimu asan oş tégetti. Şundaq qilip, yérim saetke yéter-yetmigen vaşit içide ottuzdin artuş çérik cénidin cuda boldi, ularniñ arisida yaridarlarmu bar idi.

Kün neyze boyi kötürülgende, qanğa boyalğan bu oymanliş cimcit bolup qaldi. İkki yigit qaşşan at-ulağlarni tutup kélip, geniymet élingan qorallarni yiğışturdi. Yene bir yigit Qasim palvan bilen cesetlerni arilap, miltiqlarni yiğıp yürgende, yénikrek yarilinip yatқан bir çérik qolidiki mavzurniñ tepkisini béshivetti. Arqa-arqidin étilğan beş tal oş u yigitni yikitti. Qasim palvan gezeplinip héçqaysisini tirik qoymasliş üçün cesetler arisidin yaridarlarni aşturup yürgende şehir tereptin

yüzdek çerik at çapturup keldi. Birdemlik kattıq étışvazlıqtın keyin, yigirmidek çerik attin gulap çüşti. Qasim palvanmu öziniñ ikki yigiti bilen qaza tapti. ①

-Oğrılarnıñ kallisini késip éliñlar! –dep var

① <<Qarmuqçı dégen yerde huymu kattıq ceñ boldi. Qasim palgan rehmetlik çeriklerge yem boldi.>> dégen helk qoşıqısu ceñniñ hatirisi idi. (264)

kiridi çeriklerniñ başlıki qolidiki qiliçni şiltip turup.

Bir çerik oñdisiğa sozulup yatqan Qasim palvanniñ meydisige dessigen halda, uzun saqilidin tartıp turup béşini şart qilip késivaldi. Yigitlerniñ biriniñ baş söñiki titilip ketkenликтin, qalğan ikkisiniñ béşi késip élindi ve şuniñdin keyin, çerikler şeher terepke ravan boldi.

Sali Dorğa tereptin yademege evetilgen héliki on beş yigit Qasim palvanlarni héç yerdin tapalmay yürgende, tap yeydiğan uçarlıqlarniñ bayıki oymanlıq üstide ensizlik bilen qakıldap yürgenlikini körüp kélişti-de, derhal şu yerge at sélišti. Ah, némidégen dehşetlik menzire!... top-top sarlar. Qağa-quzğun ve ségizhanlar çala kömülüp qalğan çeriklerniñ közlerini çuqup, üçey-bégirlirini çuvup, terep-tereplerde sözişip yüretti. Beziliri <<olca>> talişip bir-birini çuquytti, şu arida, yigitlerniñ biri kömülmestin taşlap qoyulğan ikki cesetniñ putidiki çoruqini körüp qaldi ve ularni kiyim-kéçekliridin tonup hemrahlirini çakirdi. İzdeş neticiside Qasim palvan bilen yene bir yigitniñmu başsiz cesiti tépildi. Yigitler yiğa-zare bilen bu cesetlerni bir tüp keri yulgunniñ tüvige qatar qilip kömüp qoyuşti.

Tinç yıllarda Şincañ bilen içki ölkiler otturisida tinimsiz katnap turidiğan soda karvanliri üçün muhim öteñ bolğan bu oymaylıq emdi bir qebristanlıqqa, toğrisi qan purap turidiğan quşhanığa oħşışip qalğanidi. Epsuski, quşhanılarda ademler ademlerni emes, mallarni (265) soyatti; mallarni soyğandimu, ularğa bolğan gezep, öçlük, adavet ve kısas hérisi bilen emes, peket toyunuş éhtiyaci üçün soyatti. Bu yerde bolsa, ademler mallarni emes, bir-birini soyuşti, soyğandimu, qorsaq toyğuzuş éhtiyaci bilen emes, bir-birige bolğan gezep, öçlük, adavet ve kısas hérisi bilen soyuşti. Bu néme üçün? Néme üçün ademler arisida muşundaq dehşetlik pacieler yüz béridu?

Bayatin béri bu paciege şahit bolup turğan avu égiz tağlar, mavu kum barhanliri, kéri yulgunlar, şortañliq sazliqta egip –egip ékivatқан bulaq suliri yaki şahliri sañgilap turğan avu yalğuz söget némilerni oylavatidikin? Toğra, bu nersilerde añ-idrak bolmiğini üçün, ularni bu hekte birer nerse oylaydu déyiş mumkin emes, elvette. Lékin <<yer-zéminniñ hélipsi bolğan insan>>^① bundaq ehvallar toğrisida oylimasliki mumkinmu? Zadi bundaq pacielerniñ tüp sebebi néme? Buniñga kim cavabkar?

Etisi, Loçeñ şehiriniñ adem köp katnaydığan dervazisi yeni gerbiy dervaziniñ hiştin qopurulğan egmisige üç kések baş qatar qilip ésip qoyuldi. Otturidiki uzun saqiliğa qan uyup, ikki közi oçuq péti kétip qalğan Qasim palvanniñ béşi idi. Uniñga qarap taşlığan kişiniñ bedini soğuq su sépilgendek şürkünüp kettetti. Şundaq üçün bu dervazidin

---

① Bu ibare <<Quran>>din élini. (266)

katnaydığan kişiler mumkinqeder uniñga qarimasliqqa tirişatti. Lyusicañniñ yékin hemrahliridin vañ Fuguenniñ yaş ayali diqqetsizliktin uniñga qarap taşlap, töt aylıq bolğan balisi çüşüp ketti. Şundin kéyin Vañ Fuguenniñ kéyin atisi başliq mötiver kişiler köñkülge dehşet salidığan bu késik başlarni élivétiş toğrisida Lyusicañga iltimas yazdi. Vañ Fuguen bu iltimasni Lyusicañniñ öz qolıga tegküzüş üçün şu aqşimila uniñ qeşiğa kirip kétivatqanda, Abduréhim Dorğa bilen bosuğida uçrişip kaldı. Abduréhim Dorğa Vañ Fuguenge hiciyip qoyup öz yolıga ravan boldı.

Lyusicañ iltimasini oqup bolğanda Vañ Fuguen hamilidar ayaliniñ boyidin acrap ketkenlikini qoşumçe süpitide bayan qilişqa başlidi. Lyusicañ bu külkisi şu aqşimila yigiğa aylandı. Bu yiginiñ sebebi Ürümçidin kelgen bir parçe ciddiyy télégramma idi.

3

Bu künlerde Qumul ve Bariköl tereptin gerbiy tağlarğa hucum qilğan çeriklermu kattıq zerbige uçrap, qozğılañçılar sépi künsayin kéñeymekte idi. Bariköl tağliridiki Qazaqlarmu Garip dégen kişiniñ başçılıqida qozğılañ kötürüp Abdiniyaz

Mirab bilen Hociniyaz hacilarğa yékindin masalaşmakta idi. Şada kulupka ohşışip kétédigan uzuntura Ciñ Şurén Lyusicañniñ az kem üç miñ (267) kişilik muntizim koşun bilen bu kozgılañni békturalmiğiniğa kayıp, néme kilişini bilmey turğanda, Gensudiki köz-kulaqliridin Macuñyiñniñ Qumul kozgılañçiliriniñ teklipi bilen Şincañğa qarap yolğa çikiş aldida turğanliki toğrisida ciddiý hever kélip kaldı. Bu hever Ciñ Şurénni alağzade kilivetti. U, bu oñuşsizliklarniñ hemmisini Lyusicañniñ boşañlıkidin körüp, uniñ ornığa Curuyşi dégenni komandan hem Qumul valisi kilip belgilidi ve bu hektiki buyruqni atayin kéçiktürüp, Curuyşiniñ Qumul şehirige kiridigan kéçisige ülgürtüp, Lyusicañğa télégamma arkilik evetkenidi.

Yukirida éytkinimizdek, Lyusicañ қақақлаp күлүватқанда, yaş bir mehrem ete şu télégrammini uniñğa tapşurdi. Lyusicañ öziniñ vezipidin қaldurulғанлиқини uқup hoşidin ketti.

Curuyşi yeni Cu Dotey ① barlık herbiy-memuriy hoқuқ ve menқulatlar қатарida Abduréhim Dorğinimu öz iћtiyariğa ötküzüvaldi. Hetta Lyusicañniñ yerliklerdin Yolvas bilen Abduréhim Dorğidek <<sadiқ ve yaramlıқ>> kişilerni öz yéniğa tartalıғанлиқиға apirin oқudi. Umu kona izdin méñip, he dégendila çiraylıқ ibariler bilen yézilған élanlarni koçilarğa çaplatқuzdi ve nurğun sovğa-salamlar bilen yene tağқа elçi çıkardı. Abduréhim Dorğini bolsa elçiler қатариға қоşmay, tağ helқи arisida <<ћalis>> kişi süpitide iş körüşke evetti. Biraқ, bigizni қаpta saқlıғili bolmiğинidek, Abduréhim Dor

---

① U çağlarda vilayet valisi <<Dotey>> dep atilatti. (268)

ğiniñ Qasim Palvan paciesidiki cinayiti tézla aşkariliniр қaldi. U қaysi yurtқа barmaқçi bolsa, uniñ heққide çıkқан қошақlar özidin burunraq u yerge bérip bolatti:

Abduréhim Dorğa élişeñgü,

Saқal-buruti kélişeñgü.

Beş miñ ser kümüş berse,

Çérik sayan éñişeñgü.

Beş miñ ser kümüşni yep,

Nepsiñ qandimu Dorga.

Şéhit qanini töküp,

Müñgüz çıqtimu Dorga.

Abduréhim Dorga pitnihor,

Hemme işni bolğaydu,

Çériklerge til bérip,

Esli hergiz tinmaydu.

Uzun yillardin buyan, gah ésilzade bayveççe, gah hürmetke sazaver yurt mötiviri süritige kirivélip, devran sürüp kelgen Abduréhim Dorginiñ ept-beşirisi emdi üzül-késil aşkarilandi. Yuqiridiki qoşaqta éytilgandek, saqal-buruti kélişken, özi huş muamile ve élişeñgüç bu adem emdi yirginçlik bir mehluqqa aylinip qalğanidi. Héçkim uniñ bilen salamlaşmaytti, uniñ (269) öyige barmaytti. Uni çillimaytti. Qiskisi, helk uniñdin huddi moħo késilige griptar bolğan kişidin kaçkandek qaçidiğan bolup qaldı. Uzun ötmey, uniñ özimu eqlidin ézip qol-bilekliriniñ göşini üzüp yeydiğan, saqal-burutini yulup çaynaydiğan halğa çüşüp qaldı. Talağa çıksa qotur ittek buluñ-puşqaqlarda özini tamğa sürkep, elniñ közige körünmeslikke tirişip mañatti.

Bir küni ışık aldida sayıdap olturğan ikki moysipit uni şu halda körüp, yaqilirini tutuşti.

-Tova dégülük, -dédi ularniñ biri öz hemrahıǵa, -her kim qılsa özige qılıdu. Buniñ hemmisi hıdaniñ uniñǵa körsitvatqan ğezipi.

-Rast éyttıla, -dédi yene biri, -elniñ nezeridin çüşkendin yamanraq iş yok, hıdaytaala héçbir bedisini bu halǵa qoyمیǵay, uniñ tirik yürğininidin burunraq ölüp ketkini yahşı.

Neççe vaqıttin béri, Abduréhim Dorğini sadıq kişi dep hizmetke sélip kelgen Cu Duteymu uni allıqaçan ésidin çikirip taşlıǵanıdı. Bu künlerde Cu Doteyniñ béşida tügmen çökilevatatti. Çünki taǵqa çikargan elçiler quruq yandı. Qozǵılañçılarniñ qısqa-qısqa hucumliri köpiyip qaldı ve Gensu tereptin Macuñyiñ Qumulǵa yékinlaş kelmekte idi. (270)

ON BİRİNÇİ BAB

Bala Serkerde

Balini bala déme,

Şirniñ balisimu bala.

-Ereb helq maqalı

Gensu ölkisiniñ şerkiy teripidiki tüzleñliklerniñ birige caylaşqan Hécu① dégen qedimki sheher soda-ticaret ve qol hünervençilik héli güllengenliki hemde meşcit hanıqaliriniñ köplüki bilen meşhur bolup, uni hıyzular <<kiçik Mekke>> dep atışatti.

Küz künliriniñ biride şu şeherniñ cenubiy dervazisiğa yékin yerdiki kariyağaçlıkta bir top bala oynavatatti. Yénila ustira tegken béşige kara tekiye, uçisiğa esterlik şim-peşmet, putiğa kara tala hey kiyivalğan on töt yaşlar çamisiidiki kara köz, kara kaş, aq yüzlük bala öziniñ şoş ve kepsizliki bilen başka balilardin ayrilip turatti. U boyniğa ésizliki kitab boğçisidin yañaqtek taşlarni bir-birdin çikirip, kariyağaç şahlirida olturğan kağa-kuşkaçlarni şundaq ustilik bilen çen

①Hécu-hazirki Liñşa nahiyisi. (271)

lep atattiki, her bir tal taş bir uçar kuşniñ ceniğa zamin bolatti. Her kretim bir kağa yaki kuşkaç <<pok>> kılıp yerge çüşse, balılar çavak çelip keyikte sekrişip kettetti.

-Avu ségizhanni kördüñmu-him, noçi bolsañ şuniğa tegküzüp baq, -dédi uniñdin çoñraq kelgen sémizrek bir bala, öziğe uzunraq kélip qalğan çapiniñ peşlirini iştininiñ içige yikivétip.

-Tegküzüvalsam néme bérisen?

-Saña bergüdek némem bar méniñ?!

-Emise töt ayağlık bolup, méni yette gulaç yergiçe kötürüp barisen.

-Tegküzelmey qalsañçu?

-Tegküzelmisem, senmu méni şundaq at kılıp minisen.

Balılar emdi oyun kıziydiğan boldi dégen öy bilen çavak çelişip, kuşkaçtek çuruldişip ketti. Balılarniñ köpçiliki héliki kepsiz balini çoqum tegküzelmey qalidu dep, uniñ tamaşisini körmekçi bolatti. Çünki Ségizhanniñ bek segek kuş ikenliki ularğa melum idi.

Oyun başlandı. Héliki kepsiz bala yiraqtin aylinip, ségizhan kongan kariyağaçniñ arqa teripige ötti-de, uni çenlep turup, acayip çaqqanlık bilen taş attı. Taş ségizhanniñ kuyrukiğa tégip qaldı.

-Tegküzdi, tegküzdi, -dep varkıraşti balılar.

-Tegküzgen bilen Ségizhan ölmidi, -dédi (272) héliki sémiz bala qarşılıq bildürüp.

-Ölse, ölmise, işkidap tegküzdümmü, şu hésab, -dédi héliki kepsiz bala. Andin başkılarğa qarap <<kandak, togra éyttimmü?>> dep küldi.

-Togra, togra, -dep çuruldaşti balılar oyun körüşke kızıkıp.

Héliki sémiz bala ilacsiz töt ayağlıq boldi. Del şu çağda, bir kişiniñ dadu peryadi añlinip qaldı. Aq ciyeklik kara kaskan şepke, kara şim-peşmet kiygen miltiklik ikki saqçı yalıñayaq bir keri déhkanıñ qolidin bağlap şehar dervazisi terepke sörep mañmaқта idi. Ularnıñ keynide kara şilepe kiygen közeyneklik bir kişi aq kécir üstide gadiyip olturatti. Déhkan vaydadlap aranla mañatti.

Balılar oyunlirini taşlap, yol yakisiğa yügürüşti. Héliki kepsiz bala birdem qarap turdi-de, hemrahlirini etrapığa yigip, ularğa birnémiler dédi. Balılar maqul bolğanlıqini bildürüşti ve uniñ keynidin ménişti. Héliki kepsiz bala saqçılarğa yékinraq kélip, arqa-arqidin üç taş étivetti, saqçılar miltiklirini taşlap béşini tutқан péti alla-tova déyişip yerge olturup qaldı. Her ikkisiniñ barmaqliri arisidin qan ékip turatti. Kécir mingen héliki közeyneklik kişi bolsa közini tutқан péti égerniñ béşiğa énişip qalğanidi. Balılar yügürüşüp kélip, déhkanıñ qolini boşitip qaçuruvetti ve saqçılarnıñ miltiklirini élip, şehar dervazisi terepke yügürüşti.

Şu etrapniki çayhanılarda olturuşқан ve yoldin (273) ötüp kétivatқан kişiler bu boluvatқан vekeni körüp, öziniñ közige işenmigendek hañ-tañ kélişti. Saqçılar özini oñşap bolğuçe, balılarnıñ qarşimu körünmey qaldı.

Héliki kepsiz bala şu şehardiki on birinçi atlıq yiñ (diviziyon)niñ komandiri Mabavniñ oğli Macuñyiñ idi. Mabavniñ bovisi öz dervide Zozuñtañğa körsetken hizmetliri bedilige Mancu hanlıq qoşuniniñ terkididiki huyzu qisimliriniñ komandani bolğan, şundin étibaren uniñ evladliri boğundin-boğunğa herbiy qoşun tutup, féodal hökümranlıq mevqiside yurt soraydığan imtiyazğa ige bolup qalğanidi. Ularnıñ dégini dégen. Qilgini qilğan bolup, héçkim ularniñ hoqukığa deqli-teruz qılmaytti. Şuniñ üçün, bayıki vekeniñ cavabkarlıqini sürüştidığan adem çıqmidi. Eksişe,

saqçi idarisiniñ başlıķi Mabavniñ aldıǵa kirip, <<bügün begzadem biraz şöhlük kılip koyuptu, ruhsset kılsila, qorallarni élip ketsem>> dédi ve ikki tal miltikni saq-salامت tapşuruvalǵınıǵa huşal bolup, rehmet-tezim bilen çıķıp ketti.

Oǵliniñ micez-hulķi ve yürüş-turuşıǵa hêlidin béri diķket kılip kélivatqan Mabav bügünki veķedin kéyin, <<kıyasim toǵra çıķivatidu. Bu balam ménişkidinmu yukiri mertivige, bovisiǵa oħşaş şan-şöhretke ige bolǵudek>> dep oylap, uni çinheydiki yukiri tebiķe perzetliri oқuydiǵan herbiy mektepke berdi. Macuñyiñ bu mektepni püttürüp çıķkanda, dadisi orun tutup yétip qalǵanıdı. U oǵliniñ qolını tutup turup <<bügündin (274) başlap, méniñ ornumǵa Yiñcañ bolisen, séni téhimu çoñ mertive ve şan-şöhret kütüp turidu>> dédi. Bu çağda Macuñyiñ emdila on yette yaşka kirgenidi. Şundın başlap, bu yaş ofitsér pütün bir atlıķ Yiñniñ komandiri bolup qaldı.

Bu çağlarda ğerbiy şimaldiki Gensu, Çinhey, Niñşya ölkiliri, bolupmu Gensu ölkisi Féñ Yüyşañ bilen yerlik militaristlarniñ zémin ve hoқuқ talişidıǵan uruş meydanıǵa aylanǵanıdı. Bu uruşlar eslidin yoқsızlıķ ve qalalıķ tüpeyli capamuşekket girdabıda can talişivatqan helķni téhimu éĝir künlerge duçar kılmakta ve şuniñ üçün, helķniñ zulum ve haniveyrançılıķtin qutuluş arzusi künsayın ulǵaymakta idi. Macuñyiñ ene şundaқ şaraitta <<emeldarni öltürüp, baylarni bulaymız>> dégen şoarnı otturiǵa qoyup, bir kısım sepdaşliri bilen iş başlıdı. Uniñǵa egeşküçiler köpeydi. U bara-bara küçlinip, birqañçe vilayet-nahiyilerge hökümran bolup qaldı.

-Men şundaқ çoñ işlarni kılmakçimenki, -deytti u öz sepdaşliriǵa, -méniñ kehrimanlıķ namim meñgü öçmes bolup qalidu. méniñ bilen bille bolǵanlarniñmu nam-şöhret hemme yerge yéyilidu.

Derveķe, u öziniñ héçnémidin qorqmaydıǵan telvilerçe qaramlıķi, şuniñ bilen bille, kişini heyran qalduridıǵan dericidiki zerek ve çéverliki bilen dañķini çıķirip, kıskıǵına birneççe yıl içide Gensu, Çinhey, Niñşya ölkiliride <<gasiliñ>> yeni kıçık serkerde yaki (275) qomandan) dégen nam bilen hemmige tonuluşqa başlıdı. Uniñ heķķide <<gasiliñ özi kıçık, ğep añlımaydu bu şakiçik>> dégen qoşaqıarmu çıķıp ketti.

U öziğe yüzlenen amet ve şan-şöhret bilen bara-bara yerlik militaristlarğa, hetta öziniñ yékin tuğkını Mabufañ^① dégen çoñ militaristka ecel sayisidek tuyulidıǵan bolup qaldı. Doğılaq kelgen, yoǵan qorsaq, göş yüzlük Mabufañ aran kolğa çikidıǵan saqilini kattıq sıqımdap turup, <<Bu haramzadini közdin yoqatmisam, maña kün yoq>> dédi-de, Macuñyiñniñ üstige üç tereptin esker tartıp mañdı. Qattıq ceñler bolup, her ikki terep cıq cıqım tarttı. Sériq derya vadisi qanğa boyaldı. Añır neticide, Behtu Amet Macuñyiñdin yüz örüdi. Neççe yıldın béri birkançe ölkige patmıǵan bu <<kehriman>> ölümün eşip qalǵan azǵına eskiri bilen Seddiçinniñ sirtidiki Enşi dégen kiçik bir nahiyige qapsilip qaldı. Enşi bir qaças nahiyeye bolup, ğerb ve şimaldin urup turidıǵan boran şeher sépilini qaş béliǵiçe qumğa kömüvetkenidi. Bezi caylardiki qum döviliri sépil küngirisigiçe yétip cıqqanıdi. Çaqmaq tézlikide kélivatqan Behtu Amet ve İqbal Şevkitidin biraqla ayrılıp, yétim balidek boynini kisip qalǵan bu yigirme bir yaşlıq <<kehriman>> her küni déǵüdek şu sépilda töt etrapıǵa qarap, hıyal sürüp olturattı. Tolıraş çağlarda ikki kóli bilen sépil küngirisige tayanǵan halda ğerb

---

①Mabufañniñ bovisi bilen Macuñyiñniñ bovisi bir tuğqan qerındaş idi. (276) terepke qarap, saet-saetlerni éǵir süküt içide ötküzüvetetti. Mundaş çağlarda u huddi ovçiniñ oqıdin qutulǵan bolsimu, çöl-bayavanda açlıqtın üçey-baǵrı üzülǵüdek halğa kélip, birer candarni timiskilap olturǵan aç börige oñşıp kétetti.

Şundaş künlerniñ biride, uni qozǵılañçılar namidin Qumul'ğa teklip qiliş üçün Şaqormal başçılıqıdiki vekiller ömiki enşige yétip keldi. Macuñyiñ vekillerni öziniñ yatıqıda qobul qilip, Şaqormalniñ gıpini añlıǵaş, uni qıcaqlap, qeni burader, yol başlañ, hazırla mañaylı déǵüsü keldiyu, emma özini tutuvélip, <<innemel muminine iqvétun>> dégen ayetni Hıyuzuçe teleppuz bilen oqıp bolǵandın kéyin, uniñ tuñçisiǵa mundaş dédi: <<Yeni pütün mömin musulmanlar bir qerındaştur. Şıncañ musulmanlırıǵa yardım bériş meniñ perzim. Emma Qumulğa qaşan ve qandaş cıkiş toǵrisida biraz oylinivalmisak bolmaydu. Vekiller bir-ikki kün aram alǵay.>>

Vekiller cıqip ketkendin kéyin, u inisi Macuñcéǵa qaridi. Umu akisiǵa oñşaş qaraköz, qaraqaş, aq yüzlük, zilva yigit idi. Peqet boyiniñ sel éǵizliki bilen akisidin perqlinetti. U késektin qopurulǵan kañniñ töttin bir qismini déǵüdek igilep turǵan kümüş teñgiler bilen üsteldiki herbir téli on serge baraver kélidıǵan on tal zilçe

altunga qarap hoşini yoqatqan kişidek hañvékip turganda, Macuñyiñ birdinla uniñ boyniğa ésilip, ün sélip yiglivetti. Macuñcému mişildap yiglaşqa başlidi. (277)

-Ukam, -dédi Macuñyiñ, -méniñ közümdin héçqaçan yaş çikip baqmıganidi. Yigliginimni sen körgenmidiñya! Yağ, yağ, men yiglaşni bilmeyttim. Bügün yigligum kélivatidu. Huda bizni untumaptu. Méniñ béhtimni şerkiy éytmıgan bilen, gerbtin éytqan oşşaydu. Yultuzumni Gensu-Çiñhey asminida emes, Şıncañ asminida yaratqan oşşaydu. Bayıki geplerni añlidiñgu, muşundağ çağda, Qumulda topilañ başlanganlıki bizniñ behtimiz. Bu geplerge qariganda, u yerdiki puqralar cénidin toyuptu. Bizge çoqum egişidu. Şıncañ togruluğ burunmu köp nersilerni añliganıdim. U yerni huddi cennetke oşşıdigan yer deydu. Enkanıñ tuhumidin başqa hemme nerse tépilar imiş.

-Atlirimu qaltis iken, vekiller élip kelgen on ikki cüp atni körüp heyran kaldım, -dédi Macuñcé akisiğa külümsérep.

Macuñyiñ oñ kolini pulañlitip mundağ dédi:

-Ademliriniñ saddiliğini qarımamdıgan téhi. Ular bizniñ bu qaças şherge kapsilip qalginimizni bilip turup, bizdin medet tilep keptu. Buni kütülmigen amet déyiş kérek. Şıncañda birer yil turup, qanat-quyrukimizni ruslivalsaq, bölektin baş kötürüp kélip, yoğan qorsaq Mabufañdin çoqum kısas alimiz. Bügün aşşam ofitsérlarni yigip ehvalni uqturayli. Qandağ deysen?

Macuñcé akisiniñ pikirige derhal қоşuldi ve Qumulğa tézrek ménişni tekliپ kildi.

Macuñyiñ şu aşşimila yüz béşi (Lyencañ)din yuqiri (278) ofitsérlirini yigdi. Açisiniñ éri Mağosen bilen Aşun Tuencañ dep atilidigan ottura yaşliқ, mollam supet kişini hésabğa almıganda, qalğanliriniñ hemmisi özidek yaş yigitler idi. Qatar yékilğan mum şamlarniñ yoruqi héliki altun-kümüşlerde eks étip, öyniñ içini alahide yorutup turatti. Sorundikilerniñ ciddiy túske kirgen yüzleri kızirip, közliri huddi tün karañgusida tap istep çikqan çil bõrilerniñkidek parqirap turatti. Macuñyiñ üstelniñ baş teripide öre turup, qollirini şiltip-şiltip sözleşke başlidi. Uniñ sözi baya inisi Macuñcéğa éytqan mezmunda idi. Sorundikilerniñ çirayida bu yaş serkerdige nisbeten şundağ bir héssiyat ipadiliniп turattiki, eger u muşu qarañgu kéçide ularni

şarkirap ékivatқан bir derya boyıǵa başlap bérıp, birdinla <<alǵa>> dep қоманда бэридіǵан bolsa, hemmisi héçnémige қаримay, suǵa teńla sekreydiǵandek kórünetti. U sóziniń ańırıda mundaқ dédi:

-Méniń ańlışımçe, Şincań Cuńgo zémininiń altidin bir qısmıǵa teń kélidıǵan acayıp çoń ve bay zémin imiş. Tinç şaraitta, Şincańǵa emeldar bolup çıққанlar қuruқ қол bérıp, harva-harvida altun-kümüş yüklep kélidiken. Biz bolsaq, çoń yéǵılıққа ülgürüp barımız. Yéǵıda yaǵ aқıdu dégen gep bar. Uniń üstige hemmeńlar қebrimanlıқ nam çıқirişni ҳalaysiler. Şundaқ emesmu? Mana emdi қehriman casaret kórsitidıǵan meydanniń neқ ózige barımız. Men silerni aldidin tebrikleymen.

Öyniń içini қızǵın alқış sadaliri қаплаı ketti. **(279)** Macuńyiń ҳuddi ceńde қоманда бэриvatқandek, күмүş teńgilerni muşu sorundikilerdin başlap, derice boyıçe esker ve ofitsérларǵa teқsim қılıp bérişni, addiy eskerniń her birige az bolǵanda, beş serdin bérilişni Aһun Tuencańǵa tapşurdi ve <<mavu on zih altunmu Aһun Tuencańda turidu. Teńge yétişmise, bunimu күмүшке téǵışıp işlitiń>> dédi.

Macuńcé akisiniń közige yalt қılıp қaridi. Macuńyiń uniń köñlini derhal çüşinip, <<Biz ikkimizge héç nerse kérek emes. Қомандан үçün eskerniń sadaқet ve pidakarlıқıdin artuқ baylıқ yoқ>> dédi. Macuńyiń ştabiniń maliye işlirini başқurdiǵan Aһun Tuencań népiz ve şalań saқilini silap olturup, ştab ҳezinisinde héçnéme қalmıǵanlıқını éytti. Macuńyiń күlүp turup mundaқ dédi:

-Ġem қılmań Aһun Tuencań! Biz pütmes-tүgimes ҳezine bar yerge kétivatımız dédimǵu, ete-öǵün altun-kümüşni yükleşke at-ulaǵ yétişmey қalarmikin dep oylaymen.

Del şu çağda, bir yaş muhapizetçi kirip Қumul tereptin yene vekil kelgenlikini melum қildi. Macuńyiń ularni inisi Macuńcé ve baş muşavir Yań Senmucań bilen başқа öyde қobul қildi. Vekillerniń biri saқallıқ kelgen Yań Aһun, yene biri göş yüzlük Қasim Pugen dégen adem idi. Қasim Pugen Yolvasniń ҳas mehremliridin bolup, Henzu tilini ҳéli obdan biletti. Ular özliriniń Қumuldiki Hуyзу mötiverliri bilen Yolvas **(280)** ... kelgenlikini éytti ve yigirme tal zihçe altunni Macuńyińniń aldiǵa қoydi. Қasim Pugen қoynidin bir sériқ lipap çıқirip, <<Yolvas bégimniń özlirige yazǵan ҳéti>> dédi. Macuńyiń yuń қelemde çiraylıқ қılıp yézilǵan

birneççe varaklık Henzuçe hetni oqup bolup, uni hemrahliriga berdi ve vekillerge birneççe égiz çiraylık geplerni kilip, ahirida ikki-üç kün içidila yolğa çıkidiganlikini éytti. Vekiller çıkıp ketkendin kéyin, Macuñyiñ baş muşavir bilen inisiğa qarap: <<Kandaq, méniñ gépim toğrimikin? Biz téhi yolğa çıkmay turupla, Şincañ siñniñ altunliri hezinimizge éqip kirişke başlidi>> dep қақақlap küldi ve özini külkidin tohtatqandin kéyin, mundaq dédi:

-Bu hetni evetken Yolvas beg dégen kişi bizge gayibane sadaqet bildürgen kaltis adem körünidu. Uniñ zihçe altunliriga qariganda, hette yazgan melumatliri téhimu kimmetlik.

-Kaçan yolğa çikimiz aka? Mençu bolğanda, seperni kéçiktürmisenmikim, - dédi Macuñcé taqetsizlinip.

-Mundaq bolsun... –dep oyliğanlirini bayan kilişka başlidi Macuñyiñ buyruq ahañida qollirini arkisiğa kilip.

Uniñ orunlaşturuşi boyiçe, bir atlık pey Qumulğa qarap yolğa çikti. Ularni Şaqormalniñ adimi bilen Qasim Pugen başlap mañdi.

Ulardin ikki kün kéyin, Macuñyiñ aqsak-çolaq bolup töt yüzdek adimi bilen yolğa çikti. Ularniñ (281) tolisi piyade bolup, miltik tutqanliri yuzdin aşmaytti. Qalğanliri kiliç-neyze bilen qorallanganidi. Şaqormallar sovgatqa élip kelgen yigirme töt Bariköl éti bilen özidiki bir kisim atlarğa minip, mavzur bilen qorallangan kirik kişilik muhapizetçi kisim bu qoşunniñ asasiy gevdisi hésablinatti. Ularniñ hemmisi boyliri kırkqip koyğandek bir hildiki yaş yigitler bolup, Macuñyiñ bilen Macuñcé şularniñ arisida idi. Biraq kiyim-kécek ve at-qoral oşşas bolğaçqa, qaysisiniñ Macuñyiñ ikenlikini héckim tonuvalalmaytti.

Enşidin Qumulgiçe қақas deşt-bayavanda héli künler yol yürüşke toğra keldi. Yéni kalindar hésabida mayniñ ahiri bolsimu, hava nahayiti issip ketkenidi. Otek köydürüp turğan quyaş nuri astida, qoral-yarağ ve bir qur yol lazimmetliklirini kötürüp piyade mañguçilar üçün bu yol azabi gör azabidinmu égirraq bilinetti. Şuniñğa qarimay, Macuñyiñ köpiniçe piyade eskerliri bilen bir qatarda yayaq mañatti. Atlık mañgan çağlirida Şaqormal bilen Yañ Ahunniñ otturisiğa kirivélip, ulardin Şincañ toğrisida türlük-tümen soallarni sorap mañatti. Qumulniñ omumiy

ehvali, cuğrapiyisi, hökümet çerikleriniñ soquş iktidari, bolupmu Qumul déhkanlar kozgılıniñ sevebliridin tartıp, kozgılañ rehberleriniñ yaş korami, şeñsi turmuşı, hetta ularniñ helq-micezligiçe hemmisige qiziqatti.

Bir küni, bipayan çöllükte huddi möcizedek ösüp qalğan üç tüp söget tüvidiki kiçikkine bulaq(282) yénida konuşka togra keldi. Bulaqtin ékip çikivatқан su peket ademniñ béligiçilikla bolup, umu bir étizçe kélidiğan sazliqқа siñip kétetti. Susuzluqtin levliri qurup, gep qilişkimu macali qalmığan kişiler suni körüş bilen özlirini uniña étişka teyyarlinip turganda, Macuñyiñ bir buyruq bilen hemmini tohtatti-de, özi bulaq béşiğa bérıp, zuñziyip olturdi ve bir baştin herbir kişige bir çöçektin su teksim qilişka başlidi. Töt yüzdek kişiniñ hemmisi éğızlerini höllep bolğandin kéyin, at-ulağlarğa töt çöçektin su bölüp berdi. Añgiçe bulaqniñ suyi tügep, uniñ özigimu su qalmidi. U qoli bilen bulaqni azraq kolap, tumşuqini höllivaldi ve <<sevr qilsaq, tañ atquçe yene su yigilip qalidu>> dep küldi.

-Hey-y, bu boş tuñgan emesken! –dédi Şaqormal öziniñ yénida olturğan Rozahunga, -uniñ yapyaş turupla birneçe miñ eskerge baş bolup <<gasiliñ>> dep ataq çikarqiniğa heyran qalmisak bolğudek. Bu tuñgan heliğu Qumul iken, ete-ögün pütkül Şincañ siñnimu... hey, hudaniñ öziğe amanet.

Yene bir küni, Macuñyiñ Şaqormal bilen yandışip kétivétip, tuyuqsızdinla: <<Hociniyaz Hacı oquğanmu>> dep sorap qaldı.

-Az oquğan, emma köp yurt körgen.

-Qaysi yurtlarni körüptiken?

-Bu yéki Şincañniñ hemme yerini, u yéki Orus yeri bilen Mekke-Medinemni kötürüptiken, -dédi Şaqormal, (283) haciniñ körgen yurtlirini etey köprek éytip. Emeliyette Hociniyaz Hacinin Şincañniñ hemme yerini körüp bolmığanliqini u obdan biletti.

-Orus yeride néme iş qiptikin?

-Esker boptiken.

-Esker?!

-Hee, esker boptiken.

Macuñyiñ gep-söz qılmay, goya kimdur birini izdevatqandek, Teñritağlıriniñ quyaş nurida qızirip körüngen qarlıq çoqqılıriğa qarasha başlıdı. Qısqa yalı bilen quyruqi qarantul kelgen küreñ Bariköl éti şéğil arılaş qumluq yolda çoñqur-çoñqur izlarni qaldurup, tizgin sérip kétivatatti.(284)

ON İKKİNÇİ BAB

Ğezep

Koza künde sunmaydu, künide sunıdu.

-Uygur helq maqalı

1

Bu künlerde Hociniyaz Hacı çoñ yoldiki simtanaplarni buzup Ürumçi bilen Qumulniñ télégraf alaşisini üzüp taşlığan ve yol üstidiki herbiy gazarmılarga partizan şeklida tuyuqsız hucum başlığanıdı.

Bir kécisi haciniñ yigitliridin Mirul Mergen öziniñ üç hemrahi bilen yol çarlap yürgende, Ürumçi tereptin aldıraş kélivatqan yette atlıq ç érikni körüp qaldı. Çérikler yol boyidiki kiçikkine bulaq tüvide atlıridin çüşüp, emdila birer yutumdin su içip olturganda, Mirul Mergenler huddi tün qarañgusida yer éğirlap kelgen yilpizğa oħsaş birla hucum bilen üçini öltürüp, tötini tirik qolğa çüşürüvaldı. Bularniñ ikkisi Uygur idi. Ular bir qoşuq kénini tilep yalvuruşqa başlıdı. Mirul Mergen ularniñ Qumulğa néme üçün (285) mundaq az adem bilen aldıraş kétivatqanlıqini éytse tirik qalidığanlıqini, bolmisa muşu yerniñ özidila çépip taşlınidığanlıqini éytti. Çérikler

Ciñ Şurenniñ Cu Doteyge yazğan muhim hétini yetküzüp bérişke kétivatқанlıқını éytip yene yalvuruşқа başlıdı.

-U het keni? –soridi Mirul Mergen қилиқini oynitip.

Ular қанға milinip yatқан bir çerikniñ yenediki tere somkini körsetti. Mirul Mergen somkini ahturup, ağızi péçetlengen kelin bir sériқ lipapni tépivaldı.

-Yene néme işlarni bilisiler? Soridi Mirul Mergen. Ular aşu çerikniñ bařlıқ ikenlikini, öz liriniñ şuni қоғlap kélivatқанlıқidin bařқа héçқандақ işni bilmeydiғанlıқini éytti.

-Gépiñlar rastmu? –soridi Mirul Mergen keskin қилип.

-Ez birayi huda rast gocam, -dédi қаңшалıқ kelgen burutluқ çerik, -gépimiz yalğan bolsa, bizni nan ursun, қан қusup óleyli.

-Boptu, қesimiñlarға işeney, -dédi Mirul Mergen, -nedin kelgen bolsañlar şu yerge kėtiñlar, siler bilen hepilişişke purcimiz yoқ.

-Yoқsu gocam, -bizni ket démisile. Emdi Қumulға barsaқmu, Ürumçige kaytsaқmu, bizge yařşilıқ yoқ, men alvañniñ destidin yurtumda turalmay Ürumçige kéçip چیқип, eskerlikke tutulup қалған. Yurtumға yanay désem, Turdi Şañyodin қorқimen gocam. (286)

-Hey, tola gocam-gocam devermigine, gocilarni körsem meniñ béşim ağırydu. Étiñ néme, özüñ nelikes?

-Hoş begim, étim Mollaқ, özüm Aқsudın, begim.

-Ohoy-y, gocam déme désem, begim deysengu emdi? Қoye mundaқ gepliriñni adaş, ketmiseñlar қандақ қилмақçisiler?

-Bizmu cebir-zulum çekken heқniñ baliliri, -dédi yumilaқ yüzlük kelgen yařрақ çerik, -öz helқimizge düşmen boluşni ҳalimaymiz. Biz ikkimiz Қumulға bargandin kéyin, tağқа kéçip bérip, silerge қоşulмақçidуқ.

-Özüñ nelisen, néme қилип çerik bolup қaldıñ?

-Eslim Gulcidin, ikki yil burun Manasğa harva heydep kélip, çeriklikke tutulup qaldim. Étim Héytem.

-Boptu, bizge qoşuluşni halisañlar, haci akamniñ qeşiga apiray, -dedi Mirul Mergen. Andin qalğan ikki çerikke qarap, <<Silerçu? Nege kėtisiler?>> dedi. Ular özleriniñ Guçuñluq dehqan baliliri ikenlikini, üç yil burun çeriklikke tutulğanliqini, öyide qeri ata-anisi barliqini éytip, öz yurtiga qaytiş arzusi barliqini bildürdi. Mirul Mergen uqalmiğan geplerni Mollağ bilen Héytem örüp berdi. Mirul Mergen biraz oylinivélip, ularniñ kėtişige razi boldi ve minip kėtişke birdin at berdi. Ular yette tezim qilip yolğa çikidiğan qağda Mirul Mergen mundağ dedi:

-Béşinlardiki avu çerik qalpiqini taşlivétiñlar, çapiniñlar tetür örüp kiyivéliñlar, bolmisa, özüñlarğa iş tapsiler! (287)

Ular ketkendin keyin, Mirul Mergenler geniymet élingan qorallarni atlarğa artip, mollağ bilen héytemni haciniñ qeşiga başlap keldi.

Haci Toğuçiga qaralıq Cigde dégen yézida idi. U Mirul Mergenlerdin ehvalni uqup, toğuçidin derhal İmin Tuñçi dégen kişini tapturup keldi. İmin Tuñçi hetni aғzaki tercime qilişqa başlidi ve duduqlap oqup, aqir meqsetni uqturdi. Ciñ Şuren hetniñ beşidila bu hetni öz qelimi bilen yézivatqanliqini alahide eskertkenidi. Şuniñ özi bu hetniñ neqeder muhimliqini körsitip turatti. Hetniñ ikkinçi bölükide, Macuñyiñni Qumulğa kirgüzmesliktiñ çarisini uruş bilen qilişqa bolmisa, qoral-yaraq, at –éger, altun-kümüş bilen aғzini tuvaqlap, uni qaytip kėtişke devet qiliş, uniñgimu unimisa, barliq çare-tedbirlerini qollinip, Macuñyiñ bilen qozgilañçılarniñ arisiğa soğuqçilik séliš, qozgilañçılarniñ başliqliriğa davamlıq elçi çikirip, ularni sétivétiş, sétivélişqa bolmisa, işni arqiga sozup, Ürümçi tereptin keñ kölemlik hucum başlaş aldida, vaqitni qolğa keltürüş dégende oqşaş gepler yézilğan. <<Vaqitni qolğa keltürüş>> dégen sözler alahide çoñ qilip yézilğan. Hetniñ üçinçi bölükide mundağ déyilgen: <<Germaniyidin sétivalğan qorallirimizniñ aldi yétip keldi. Men bu qorallar bilen qudretlik bir qoşun cabdup evetimen. Bu qoşunniñ terkiybide birinçi cahan uruşiga qatnaşqan aq Oruslarmu bar. Rosiyidin sétivalğan tömür koñka (bronévik)larnimu muşu qoşunğa bérimen. Bu (288)qoşun bargandin keyin, isyançi oğrilarğa qetiy rehim-şepket qilinmisun, qoral tutqanlarniñ hemmisi qirip taşlansun. Aşliq, yem-şeşek, kiyim-kéçek, dora-dermek yetküzüp bériş arqilik isyançilarğa

hésdaşlıq kılğanlargımu zadi rehim kılınmisun. Eger bu işlarda yumşaq kolluq kılidiğan bolsıñız, şu kolinizni öz kolum bilen çépip taşlaymen. U çağda mendin ağızınmañ.>>

Hetniñ ahiriğa Şıncañ ölkilik hökümetniñ reisi ve baş komandan Ciñ Şurén dep imza koyulup, uniñ şahsi tamgisi yésilğan. <<Cuñhua Mingoniñ yigirminçi yili altınçı ayniñ ottuzinçi küni>> dégen çisla üstige Şıncañ ölkilik hökümetniñ töt burceklik yoğan tamgisi bésilğan.

Het oqulup boluş bilen teñla Haci ornidin çaçrap koyup, <<Hoy Lomodi, yaman niyitiñ özüñge hemrah bolğay, senze Qumulni kanga paturmaqçikensen – de,>> dédi ve İmin Tuñçığa bu hetni yazma tercime kılıp çikişni buyrudi. Andin Mirul Mergenge qarap: <<Mañ, el-camaetke hever kil! Méni kiçkirivatidu dégen>> dédi. İmin Tunçi hetni tercime kılıp bolğuçe, etrap yézilardin ikki yüzdek adem yigildi. Ularniñ arisida momaylar bilen yaş cuvanlarmu, hetta uşşaq balıarmu bar idi. Hacinin yigitliri koşulup, üç yüzdek adem néme iş boldikin dep qarışip turatti.

Haci téreklik hoyliniñ dervazisi aldidiki tonur béşiğa çikip, kapaqliri türüklük halda bom avaz bilen söz başlidi: **(289)**

-Qerindaşlar, néme iş boldikin devatamsiler? Men silerge Ürümçidiki Cañcuñniñ Cu Doteyge yazğan hétini oqup bérimen. Bu Lomodiniñ niyitini bilip kéliñlar, bu Lomodi cebir-zulumğa çidimay kötürülgen helkniñ hemmisini kirip taşlıgudek, mana añlap turuñlar, bu hetni İmin Tuñçi bizniñçiğe örüp çikti.

Haci hetni oquşka başlidi, oquğanséri, uniñ avazi kötürülüp, saqalliri titrep kététti. Helk topi cinaza namizi oquluvatqandek cim turatti. Hetta uşşaq balıarmu midir-sidir kilmaytti.

Haci hetni oqup bolup, <<Añlidiñlarmu qerindaşlar, bu Lomodilarniñ gépini! Éytiñlarçu, emdi kandaq kılımiz?>> déyiş bilen helk topi déñizdek dolğunlandi. Gezep avazliri borandek gürkireşke başlidi.

Hasisiğa tayanğan bir aqsakal bovay topniñ aldığa ötüp söz başlidi:

-Kumulluqtin yüriki yara, bağri pare bolmiğan kim kaldı? Biz bu hökümetke néme kıptimiz? Ömrimiz alvan-yasağ destidin itniñ künidek ötüvatsa, bumu yetmigendek, emdi bizni kırip taşlıgudekmu? Helđ dégen laydin yasap koyulđan korçağ emes, bir baştın tokmağlaverse, kukum-talkan bolup kétédiđan. Rehmetlik Tömür akamniñ gahtida Çyen Darin dégen çoğur ağıuğ séyiđa birneçe harvida cadu bésip çığkan, bizni béde toğriğandek toğrap taşlığili. Şu çağda Tömür akam biz béde emes, bizniñ söñikimiz héli kattıç, apimiz bizni oğul dep tuđđkan dégenidi. Ağiniler, tuđđkanlar, otniñ téşida köygüçe içide **(290)** köy dégen bar. Méniñ ikki oğlum hazir haciniñ palganliri arisida turuptu. Bizniñ öyde yene yette can adem bar. Ođluñlar hökümetke karşı korol kötürüptu dep, hemmimizni kırip taşlımağçı bolsize, kürük toğudek cim yatđulukmu!

-Rast éyttila, -dep uniñ gépini bölüvetti ottura başlığ bir déhđan, -bu gepçize, héçkaysimiz aman kalmıgudekmiz, oğlum bilen ikkimiz tađđa üç kétéim aşlığ apirip bergen. Haciniñ beş adimi bizniñ öyde üç kün turđan. Emdi çerikler kelse, biz uluğ-uşşak alte canniñ hemmimizni kırip taşlıgudekmu? Yağ, buniñđa çıdap turđili bolmaydu!

-Şundağ, şundağ, -dep davam kıldı, héliđi bovay, -boğuzlaymiz dése koymu tipirlaydu. Hey-y... isit, yigitlik çağlırim bolıdığan bolsa, hasa tutđan bu kollirimđa allıkaçan kıliç alđan bolattım. Çeriklerniñ kolida haram ölgüçe şehitlik mağamiğa yétettim.

Şu arida top içidin bir ayal kışiniñ <<hay Barat, kéni sen?>> dégen avazi añlandı. Yigirme yaşlar çamısıdiki bir yigit <<mana men, apa>> dep top içidin uniñ kéşıđa keldi. Bu ayal musibetlik bolđini üçün béşıđa ağ çıđılđanıdı. U héliđi yigitni kolidin tutđan péti Hociniyaz Haciniñ kéşıđa ekeldi-de, mundağ dédi:

-Hacim, bu méniñ hayat kalgan yalguz oğlum. Dadisini Şamehsut Nomđa palap öltürgen. Akisini alte çerik bultur küz ene avu yol üstide neyzilep öltürdi. Kélinimizni yaridar kılip bir balisi bilen tul koydı. **(291)**

<<Rast, rast!>> dep guvahlığ bérip varkıraştı kışiler.

Haci <<Alte çerik>>... <<Neyzilep>>... dégen geplerdin bultur küzde Ƙasim palvan sözlep bergen héliki pacie (yeni kitabimizniñ altınçı babidiki toğuçı veķesi)ni ésiĝe élip, <<özle Dugametniñ apisi bolamdila?>> dédi.

-Şundaķ hacim, u balimiz çeriklerniñ Ƙolida naheķ öldi, -dep kóz yeři Ƙilişķa başlıdi momay, andin yiĝlap turup devam Ƙildi, -<<Küz kelse Dugametniñ yili bolıdu. Yilidin kéyin inisi Baratniñ toyini Ƙilaylı déviduķ. Biz toy Ƙilĝuće bu çerikler bizniñ béşimizni yeydiĝan oħşaydu. Dö ĝeribni urar, ömüçük musapirni dep, kelĝülükniñ hemmisi bizdek aciz puķralarĝa kélivatıdu. U yer yutķurlarniñ zulmidin Ƙutulıdiĝan iş bolsa, Baratmu ceñge barĝay, men bu yalĝuz oĝlumni özlege tuttum, andin momay oĝlıĝa Ƙarap mundaķ dédi:

Añlavatamsen balam, akamniñ Ƙisasini alimen dep yürettiñ, mana Ƙisas alıdiĝan künler keldi. Akañniñmu, yurtniñmu Ƙisasini al. Ata balisi bolĝuće yurt balisi bol!

-Toĝra, ata balisi bolĝuće, yurt balisi bol, -dep tekrarlıdi Haci, andin topķa Ƙarap mundaķ dédi:

-Ƙérındaşlar! Yurtniñ béşiĝa kün çüşti. Ğiris Ƙilip kelgen aç bõrini õltürmiseñ, u séni yep Ƙoyıdu. Cez Ƙilĝan yilanniñ béşini yancimisañ, u séni haman õltürıdu. Bayıķı ĝetni añlıdiñlarĝu, emdi héçķaysimizĝa kün yoķ. Çaşķandek Ƙéçip müşükke yem bolĝuće, yolvastek élişip õlgen yahşı. Atini beyĝide sina, merdni meydanda deptiken. (292)

Top içidin ĝürüldiĝen sadalar yañrap ketti:

-Õlseñ şehit, Ƙalsak ĝazi!

-Ya õlüm, ya kõrüm!

-Toĝra, ya õlüm, ya kõrüm! Emma yalĝuz atniñ çéni çıķmas dégen ĝep bar, on ikki taĝ Ƙozĝalĝan bilen şehir ve yézilar némişķikin téhi cim yétiptu, -dédi Haci, andin ciñ Şurénniñ ĝétini kõrsitip, -mana bu ĝette némiler pütülĝinini pütün Ƙumul helķi uķsun, arañlarda ĝet yazalaydiĝan mollılar barmu? –dep sorıdi.

-Bar, bar, -déyiřti ikki moysipit teñla, -mana biz bar. İmin Tuñçımu bar.

-Méniñ kelinimmu het puteleydu, -dédi héliki momay kızgınlık bilen.

-He, rast, bu molla Aylani^① démeptimiz, -dep esketiş berdi moysipitlarnıñ biri.

Etraptikiler topniñ sel çétidirek turgan zilva boyluq, aq yüzlük, burni huddi ékip çüşkendek çiraylıq, koñur çaçlıq yaş ayalğa karaştı. Ayal sel iza tartkandek, yerge karivaldı. Hacimu bu molla ayalğa ihtiyarsız halda bir karap koydı. Bu, muşu yézida ayallar arisidin çikkan okumuşluq, hetta hösn het ve nezim yazalaydıgan ayal bolup, Qasim Hoten dégen kişiniñ kızi Heliçihan idi. Heliçihanniñ kéyinki çağlarda Haciniñ şahsiy hayati ve küreş paaliyetliride sadıq sepdişi bolup kalidiganlıkını, u çağda Hacimu, u ayalniñ özimu oylap baqmıgan bolğıydi, elvette.

---

①Ayla-Canqız, cuvan yaki çokan meniside. (Qumul sévisi.) (293)

-Andaq bolsa, -dédi Hacı, bu hetni birneçe parçe köçürüp, yurt-yurtlarğa, he, hemmidin agal şherge eveteyli. Hazirdin başlap bu işka koş kilişsila, kaçne köp bolsa, şunçe yahşi. Qalğan gepni kéyin kilişayli.

Şuniñ bilen helk topi asta tarqilişka başlıdı.

-Yaalla, bégim, -dep Mirul Mergenge piçirlidi Mollağ çerik, -sili özliri hetni kolğa çüşürüp bek çoñ iş kiptila cumu bégim.

-Vay adaş, tola bégim, démigine, -dédi Mirul Mergen, -yürüñlar, men béşinlarğa kiygüdek bir néme tépip bérey, mavu çerik kalpiki bilen koyniñ içige kirip kalğan öçkige oşşıp kapsiler.

Mollağ çerik bilen Héytemge külüp koyup Mirul Mergenge egeşti.

Derveke, bu künlerde Cu Dotey, eger şeher helki kozgilaña avaz koşidiğan bolsa, şeherni top-zembirekke tutup yer bilen yeksan kılip taşlaymen, dégen mezmunda mehsus élan çikirip, kattık tehdit salmakta idi. Musulman şehiri dep atilidiğan Huyçéñ bilen hökümet idariliri caylaşkan Loçéñniñ arisini bek yékin bolğaça, Loçéñdin étılğan zembirek oqliriniñ mundaq yékindiki nişanğa togra tegmeslikini helk köpçiligi bilmeytti. Şuña şeher helki néme kılişni bilmey temtirep (294) kalğanidi. Del şundaq çağda, haciniñ heliki tedbiri bilen Ciñ Şurenniñ hėti yigirme neçe parçe köçürülüp çaparmenler arkilik şeher ve yézilarga yetküzüldi. Sevr kaçisi allikaçan tosup, aran-aran turğan helk bu hetniñ mezmunidin vakıp bolğan haman <<kaçanla bolsa bir ölüm bar ikengu, yétip kalguçe étip kal>> dep, huddi kattık kelkün bilen birdinla téşip ketken ezim deryadek tevrep ketti. Orda aldi bir demde adem déñiziga aylandı. Ular ordidin qoral tarkitip bérilişni telep kılmakta idi. Ordidiki miltiklarniñ köp kisimini bultur küzde Lyusicañ élip ketken. Azraq kisimini Nezer vañniñ oğli Beşir tikivalğanidi. Emdi peket teypinem zamanisidin kalğan kıliç, neyze, aypalta, oqya, umut qatarlık iptidaiy qorallar kalğanidi. Yüsüp Teyciniñ buyrukiğa binaen, mana şu qorallar derhal helkke tarkitip bérildi. Bundaq qorallargimu érişelmigenler orgak, palta, ara, tokmaqlar bilen qorallandı. <<Emdi bizge yahşi kün yok>>, <<kuş çégida öz uvisini koğdaydu, negimu kaçattuk>> , <<yégidin kécip yikilip olguçe, meydanda élişip ölgen yahşi>>, <<bir başka bir ölüm>> dégenge oşşas gepler hemme yerdin añlinip turatti.

Muşundaq peytini kütüp turğan Abdiniyaz Mirab, Sali Dorga ve Hociniyaz hacilar birneçe yüz atlık yigit bilen derhal sheherge yétip kélišti. Vañniñ ordisi kozgilañçılarniñ ştabi bolup kaldı. Şu arida Nezerniñ oğli Beşir özini <<Siliñ>> yeni komandan dep cakarlıdi. Bu iş kozgilañ rehberliri arisida nazarlık (295) kozgıdi.

-Bu iş bolmıdi, Teyci bégim, -dédi Abdiniyaz Mirab Yüsüp Teycige, -uniña gep kılmıpdila. Undaq bir néme helkke kandaq baş bolalaydu?

-Hapa bolmañ üçbégi, -dédi Yüsüp Teyci temkinlik bilen, -tohumu özi bilginini çillaydu, itmu öz köçisida özini goca sanaydu. U özini men siliñ dese, dep turmamdu. Biz işimizni kılivéreyli. Uniña bir néme desek hazirla çübe horazdek hürpiyip koyıdu.

-Boptu, özleniñ dégenliridek bolsun, -dédi Hacı, -u haraqqeş men <<Siliñ>> dep yigirme-ottuz lükçiki bilen öz köñlini huş qilip yürivergey, emma bizniñ işimizğa arılaşmisun. Mubada heddidin aşidiğan bolsa, bir kécidila, qolidiki köseyniñ hemmisini tartivalimen.

Şundaq qilip, ataқта Beşir <<Siliñ>>, emeliyette Yüsüp Teyci, Abdiniyaz Mirab, Sali Dorga, Hociniyaz Hacı qatarliqlar qozgilañniñ rehberliri süpitide bir yaqtin şeer mudapiesige kirişti. Yene bir yaqtin, Macuñyiñ yétip kelgen haman, Loçéñğa hucum başlaş qarariğa kélişti. Cu Dotey şeer ehvalidin hever tépip, derhal top-zembireklirini işqa saldi. Biraq cérikler kündüzi baş çikirmay, peqet kécisi atidiğan bolgaçqa, zembirek oqliriniñ beziliri şeeriniñ bir çétide çoqçiyip turğan vañ ordisiğa tegsimu, köp kısmi şeer üstidin halkip ötüp sépil sirtidiki étizliqlarğa çüsetti. Cu Dotey zembirekliriniñ karga kelmeyvatqanliqiğa térikip turğanda, Macuñyiñ leşker tartip Qumulğa kélip qaldi. (296)

ON ÜÇİNÇİ BAB

Yolda Qoşulğan Hemrah

Ayriğanda ölmeymen,

Ekidemge yiglaymen.

-Uygur helq maqali

Qozgilañ rehberliri bilen Uygur, Huyzu mötiverliri ve qoralliq yigitler bolup, üç yüzdek kişi şeeriniñ teħminen on çakirim şerqidiki Saqa yezisiniñ güzel bir kentide çacañ tikip, Macuñyiñni şu yerde kütüvaldi. Sedenşa aħunluğum bilen Yüsüp

Teycimu yaşinip qalğanliğığa qarimay, tonurniñ yalqunidek yélincap turğan aptapta bu yerge atlıq kélişkenidi. Uruş mezgili bolğaça, kütüveliş murasimi addiy, lékin semimiy ötmekte. Avval taam, andin kalam dep aman-ésenlik soraşkandin kéyinla, méhmanlarğa dastihan tartildi. Tañ seherde üzüp qoyulğan muzdek cilge tavuzlar bilen anardek kızirip pişkan toğaç şaptullar, téhi bayıraqla tonurdin soyup élingan issik nan-toqaçlar, ayak ve (297) sapal qaçılarda ligildap turğan muzdek kétéklar ve ligen tavaqlarda keltürülgen paklan göşliri qaças çöl-bayavanda uzun yol bésip, hérip-éçip ketken Macuñyiñ ve uniñ neççe yüz kişilik qoşuniniñ reñgige qan, közlige nur yügürtmekte idi. Ular bu nazu németlerni her kétéim ağızğa salğanda, tillirini tamşip turup, <<hav-ğav-Şincañ hav>> déyişetti.

-Şincañ siñ meniñ añligimdin neççe hesse bay, paravan bir zémin körünüdu. Bu némidégen toqçilik! –dédi Macuñyiñ yénida qol qovuşturup turğan İmin Tuñçığa qarap.

Uniñğa cavaben Sedenşa Añunluğum mundaq dédi:

-Derheqiket, Alla subhane ve taala bizniñ bu zéminimizge öziniñ lutfi-keremni derig tutmay, géyip hezinsidin heddi-hésabsiz inamlar ata qilganiken. Alte şehir^① yaki İli vadişiğa nisbetleştürüp éytqanda, bizniñ Qumulimiz téhi kiçik ve kembeğel diyar hésablinidu. Teqdir irade bilen siliñ canabliri şu tereplerge bérıp qalsa, téhimu köp acayibatlarni körüşke muyesser bolğusi. Epsuski, şundaq bay zéminniñ igisi bolğan yerlik ehli puqralar qatmuqat zulum ve teñsizlikler tüpeyli bir közi qan, bir közi yaş bilen tolup, hesret-nadamette kün keçüridu. Omumen, Qumul ehliniñ hali pevquladde pacieliqtur, şu sebebtin bu

---

① U çağlarda, omumen cenubiy Şincañ <<Alte şehir>> dep atilatti. (298)

Diyarida pat-pat yéğilik bolup turidu. Bu kétéimki yéğilikmu şuniñ cimlisidindur. İnşaalla, siliñ canablriniñ qedem teşripi ve hemmimizniñ birlikte sehi-ictihad kilişimiz bilen bu kétéim Qumul ehli nicatlıq tapqusi.

Adette nahayiti kemsöz ve özini égir-bésik tutidiğan Sedenşa añunluğumniñ bugün bunçilik kızip kétéşti. Sahibhanlarni heyran qaldurdi. Şuniñ üçün hemmeylen

çaç-saқalliri, hetta uzun қаş-kirpikliri қардек ақирip ketken bu кіşini goya tunçi қетim көрүватқандек, uniñdin көzini үzmey diқket bilen қarişip olturatti.

-İnşaalla, -dédi Macuñyiñ, қeddini tik tutup olturup, -innemel muminune iқvetun, yeni barliқ musulmanlar bir қérindaş, men taki bir eskirim, bir tamçe қénim қалғуçe herқaysiliri bilen birlikte ceñ қilip, қérindaşliқ perzimni ada қilimen. Mubada vedemge ҳilapliқ қilsam, Allaniñ aldida yüzüm қара болғay.

-İnşaalla, inşaalla, -dэyişti sahibhanlar.

-Bayatin бéri мéhmanlarni aram éliвалғay dep, bizniñ қişilirimizni siliñға tonuşturmaptimiz, -dédi Yüsüp Teyci күlümsirep olturup, -héli bolsimu tonuşturup ötey.

Macuñyiñ bu geptin nahayiti ҳушал болғанliқini éytti. Yüsüp Teyci bir baştin tonuşturuşқа başlap, növet Hociniyaz haciға yetkende Macuñyiñ haciға diқket bilen қарap, uniñ қolini mehkem siққан halda mundaқ dэdi: (299)

-Men ҳiyal қilgandinmu salapetlik ciddiyy adem ikensiz. Sizni uruş herbiyliridin telim қалған dep iştimm, şundaқmu?

-Birneççe ayla, -dep қişқа cavab verdi Haci.

-Uruslarniñ herbiy telimi қattıқ bolamdiken?

-Buniñға gep siğmaydu.

-Sizniñ herbiy telim көrgen қişi болғанliқiñizdin ҳушалmen. İnşaalla, obdan çikişip kетimiz, -dédi Macuñyiñ mulayim күlүp.

Növet қazaқ қozgılañçiliriniñ başliқi Ğaripқа kelgende, Macuñyiñ özi doğılaқ kelgen. Közliri çoñ, égiki şalañ қара saқal bilen қaylangan, üstige ton, putiға ötüк kiyip, belidiki oқ potisiға mavzur қisturup, beşiға ciyeklik kigiz қalpак kiyivalған bu қişiге ecebsinip bir қarivaldi-de, uniñ séميز қollirini tutup turup mundaқ dэdi:

-Omoy, Qazaq dep añlıgıńın bilgen körginim yok idi. Qumulda Qazaqlar bar iken-de! Silerni at üstide yaşaydıǵan millet dep añlıǵanıdım. Şundaqmu?

-Er qaniti at! –dep külüp qoydı Ğarip.

-Toǵra éytıñiz, hususun bizge sovgat qilingan Bariköl étiga oqsaş atlarni erniñ qaniti dese bolgudek, –dédi Macuñıyñ közlerini oynitip.

Tonuşturuş ayaǵlaşqanda, Macuñıyñ birdinla <<Yolvas Darin qaysiliri?>> dep sorap qaldı.

-U kişi bizniñ düşminimiz terepte, -dep qısqa cavab berdi Yüsüp Teyci qapıqini sélip turup. (300)

-Şundaqmu? Bu qizik iş boptu, –dédi Macuñıyñ yénida turǵan inisi Macuñcéǵa menlik qarap qoyup. Andin óziniñ muhim kişilirini tonuşturuşqa başlıdı.

Etrapta qarap turǵanlar piçirlişişqa kirişti.

-Hoy, bu Macuñıyñ dégen bekla yaş birnéme ikengü, meniñ kiçik inim bilgen teñmu néme? –dep piçirlidi Mirul Mergen yénida turǵan Hoşur Kantuǵa.

-Emma, özize qaltis kélişken némiken cumu, qız bolup qalǵan bolsa, kişi köyüp qalgudek, –dédi Hoşur Kantu tilini çakilditip.

-Hoy Kantu, sengu aǵzida çiši qalmıǵan momaylarǵımu köyüp qeliştin yanmaysen, –dédi Mirul Mergen külümsirep.

-Asta gep qiliñlar, –dédi ottura yaşlıq bir kişi mürisidiki miltiğini tüzeşturup qoyup, –qaltis çeçen birnéme körünidu. Qulıqini diñ tutup olurginini qarimamsiler!

Şu arida Macuñıyñ etraptiki yeza-kentlerniñ namini sürüştürüp qaldı de <<Lyavcaven>> dégen kentniñ añlap, uniñ qaysi menide ikenlikige qizikti. Bir tereptin, soda-ticaret bilgen içki ölkilerge köp qatnap, yene bir tereptin, muşu kentte yer-zémin tutqan İsmayil Datu namliq sémiz, doǵılaq bir kişi bu kentte qaçandur bir zamanlarda <<Lyav>> famililik bir Henzu makanlaşqanlıqı üçün şundaq atilip

qalğanlığını éytti. İsmayil Datu henzu tilini yahşi bilidigan ve heyр-sahavetlik bolgini üçün, el-yurt içide abroyluq (301) baylardin idi.

-Andaқ bolsa, men özümniñ ştabini şu yerge қurimen, -dédi Macuñyiñ, - <<Lyav>> dégen het bir kişiniñ familisi bolsimu, <<Yem-boғuz>> dégen menidiki <<Lyav>> bilen ahañdaş iken. Méniñ familem <<Ma>> (yeni at), andaқ bolgandin kéyin, atniñ yem-boғuz kanida turғini yahşi.

Bu gepni añlap hemmeylen külüşti.

-Bu boş tuñgan emeskin cumu, -dep piçirlidi Sali Dorға Hociniyaz haciға, - uniñ geplirini қarimamdigan, biz Uyғur heқ bekla sadda ikenmiz.

-Aқivitimizge ҳuda képil, çeriklerniñ zulmidin қutuluşқа yardım bersila boldi, -dédi Hacı қаpiқini sélip turup.

Şundaқ қilip, Macuñyiñ <<Lyavcaven>> de turidigan boldi. Bu kentte hemmidin çoñ ve azade cay İsmayil Datuniñ cañzisi idi. Macuñyiñ ene şu cañzini ştab қilip, qalğan çeriklerini etrapniki yeza-kentlerge orunlaşturdi. Bu күnlerde uniñ ceñge yaraydigan қоşuni üç yüz kişidin aşmaytti. U birneççe күn aram algandin kéyin, қozғılañçilar bilen birlikte hucumға ötti. Hucum nişani hökümet çerikleri caylaşқан Loçeñ ve Şincañ dégen ikki sépil idi. Hucum қattıқ boldi. Bu ikki sépil ariliқidiki Pazar rayoniға caylaşқан Uyғur, Henzu ahalisimu uruş oti içide qaldi. Hökümet çerikliri tirik qalsaq beribir қirilip tügeymiz, dégen endişe yaki Bariköl ve Ürumçi tereptin yardım (302) kelidu, dégen ümidte canpidaliқ bilen qarşiliқ körsitip, sépillarni қattıқ mudapie қilmaқта idi. Macuñyiñ қоşuni yerlik қozғılañçi қоşunniñ sépilni üzlüksiz oққа tutup turuşidin paydilinip, sépilға şota қоyuş, қiliçni aғziға çişlivélip, ikki piçiқ bilen sépilға yamişip çikiş, hetta lehme kolap, sépilni partliş çarisinimu işlitip baқti. Ularmu karға kelmidi. Aқir Macuñyiñ muhasirini uzartsaq çerikler aşliқ ve sudin қisilip teslim bolidu dégen qaraş bilen, azraq eskirini қozғılañçilar bilen birlikte sépil muhasirige қaldurup, Barikölni işgal қilişқа mañmaқçi boldi. Hociniyaz Hacı Ürumçi yolini tosuşқа mañdi.

Şundaқ күnlernin biride, Cu Dotey Pazar rayonidiki Uyғur, ҳuyzu mötiverliridin elçiler ömiki teşkillep, Abdiniyaz Mirablar bilen söhbet ötküzüş üçün Huyçeñға кирgüzdi. Bu ömekke bazar rayonidiki mötiverlerdin kérek İmam başliқ

bolup, Yolvasmu ömek terhibide idi. Cu Dotey bu ömek arkilik <<Bu kretimki kozgilañni hökümet emeldarlariniñ cebir-zulmi keltürüp çıkarğan, silerniñ işiñlar (Kozgilañni demekçi) heķ. Emma Macuñyiñni bu işka arilaşturuşniñ haciti yoķ. Eger Macuñyiñdin alaķeñlarni üzmeñlar, tağ rayonini Abdiniyaz Mirab, Huyçeñni Beşir başkursun. Hökümet heçķandaķ işiñlarğa arilaşmaydu>> dep éytķuzğanidi. Yolvas söhbet ceryanida Abdiniyaz Mirabniñ keliğa heçķimge sezdürmeztin kiçikkine bir parçe keğez tutķuzup koydi. Keğezde <<Cu Doteyniñ gepliri yalğan, u Ürümçidin (303) kelidiğan yardımni kütüp, silerge maymun oyuni körsitivatidu>> dep yézilğanidi. Şuniñ bilen söhbet buzuldi. Elçiler Macuñyiñniñ huzuriğa keltürüldi. Macuñyiñ ötek terhibidiki kişilerdin birini étip taşlap, kalkanlarini kayturdi. Yolvasni bolsa, yiñcañlik mertivisi bilen öz yénida élip kaldı. Şundin başlap, Yolvas kozgilañçi koşunniñ başlikliri katarığa ötüp kaldı.

-Hey, bu kandaķ iş bolup ketti? –dédi Sali Dorğa Abdiniyaz Mirabķa, -yolvas dégen isimni añlisam, rehmetlik meñlik baliniñ köksidin éķivatķan kan bilen Sopi Mergenniñ kebristanliktiki kıyapiti közumge körünüdu. Buniñdin haci hever tapsa, néme der?

-Hey Dorğam, menmu heyran, -dédi Abdiniyaz Mirab uzun, koyuķ saķilini silap koyup, -bu yolvas begde néme hislet barkintañ?! <<Yüsüp-Emet>> çöçikidiki Kemek Heyyar hayat bolğan bolsa, Yolvas begniñ keliğa su kıyup bérelmesmikin dep oylaymen. U küni saķida Ma Cuñyiñniñ uni alahide sorıganliķi esliridimu? Ular allıķačanla tonuşvalğan oħşaydu. Biz uħlap yürüptimiz cumu, Dorğam.

-Hey,y, bu boş tuñgan emesken, karimamdıla, helitinla kol-béşini pulañlitip, uni kil, buni kil dep, bizni işka coridiğan boldi. Tañna-ete şillimizge minivalmiğiydi dep korķimen, -dédi Sali Dorğa meyüs kıyapette.

-Emdi néme ilac Dorğam, -dédi Abdiniyaz Mirab, -uni özimiz çillap çıktuķ. Baturluķida gep (304) yoķ, ölümünmu korķidigandek emes, imanımı kamil körünüdu. Hudani ağızidin çüşürmeydiken. He désıla biz birdin kérindaş dep turidiken. Néme bolsa bolsun, u küni saķida bergen vedisige gupa kılsıla boldıģu.

Sali Dorğa gep kılmay uluğ-kiçik tinip koydi.

Bala kelse kuşlap keler, amet kelse hoşlap keler dégendek, Macuñyiñ şeher muhasirisini bir kısım çeriki bilen qozgılañçılarga qaldurup, özi ikki yüzdek adimi bilen on üçinçi iyul küni Qumulniñ şimalidiki Köşöte égiziğa qarap kétivatqanda, kütülmigen yerdin <<hoşlap kelgen>> bir ametke uçrap qaldı.

Aratürük terepte sadıq qormal başçılıqidiki qozgılañçılarnı yéñilip, şeherge çekinip kélivatqan ikki tümen yeni teñminen ikki miñ çerik şı küni aqşımı Köşete égizida qonganıdı. Macuñyiñ öz razvitçikliri arqılıq bunıñdin hever tépip, édirliklar arisiğa yoşurundi-de, şı kéçisi tañ atkuçe çeriklerniñ bayrikiğa oñşıtıp on neççe bayraq teyyarlıdı. Tañ étiş bilen teñ kanay-dumbaqlirini çelip, çerikler terepke ilgililidi. Uyqudin emdila oyqangan çerikler özlirige oñşaş kül reñ kiyim kiyip, Gomındañ bayraqlirini kótürüp kélivatqan qoşunı körgeç, ularnı şeherdin yademege **(305)** kelgenler dep oylap behiraman qarap turuştı. Teñminen ikki yüz qedem arılıq qalqanda, Macuñyiñ ikki qolığa ikki mavzur tutqan halda <<Şa>>① dep varqirıdı. Çerikler es-hoşını yigip bolguçe, Macuñyiñ qoşunı çeriklerniñ qarargahığa basturup kirip birmunçisini qirip taşlıdı. Qalqan çerikler herqançe qarşılıq körsetken bolsımu, bu tuyuksız zerbige berdaşlıq bérelmıdı. Birdemlik ceñ neticiside, çeriklerniñ bir Tuenciñi ölüp, biri aq bayraq çıkardı. Miñdin artuq çerik esirge çüşti. Nurgun oq-dora, qoral-yaraq ve herbiy eşyalar qeniymet élindi. Macuñyiñ esirlerniñ qeri-çürı ve aqsak-çolaqlirini şallap taşlap, kargı kélidiqanlirini öz qisimiğa qoşuvaldı. Esirge çüşken héliki Tuenañ başlıq birneççe ofitséri özi bilen bille Barikölge apirip, şeherge kirgüzdi. Bariköl Şyenciñi ularnıñ halını körüp, alaqqadilik içide derhal şeher dervazilirini éçip Macuñniñ qarşı aldı. Macuñyiñ yamul ambarliridiki herbiy ve aşlıq zapaslirini siyrip-sürtüp, neççe yüzligen at-töge bilen üç kündin kéyin Qumulğa qayttı. Barikölni idare qilip turuşqa peqet yigirmidek kişini qaldurup qoydı.

Bir hepte burun, teñdin tolisi addiy qiliç-neyzilerni tutup, aqsak-çolaq atlarğa mingin ikki yüzdek adimi bilen mañgan Macuñyiñ emdilikte pütünley beşatar, égir-yénik pilimot, hetta minamyotlar bilen

---

①Şa-çap yeni ur-çap dégen menide. **(306)**

qorallangan bir miñ neççe yüz kişilik atlıq qoşunniñ serdari, neççe on tatim tögige yüklengen zapas herbiy eşyalarniñ hocayini süpitide Qumulğa kiriş bilen hemmini heyran qaldurdi.

Bu künlerde <<Gasiliñ>> dégen nam Qumul helki nezeride ümid ve nusret simvoli bolup qalğanidi. Biraq yene bir tereptin, ümid başqa, netice başqa bolup çıqmaqta idi. Çünki Abdiniyaz Mirab bilen Sali Dorğa Macuñyiñni tebrikleş üçün kirip, qozgilañçılarniñ qoral-yarağ cehettin bekmu kişilivatkınlıqını, geniymet élingan qorallardin bir kısmını qozgilañçılarga bérişni telep qilğanda, Macuñyiñ huddi şagirtqa tenbih bérivatқан ustazdek, qoşumisini turup, <<Bu geniymet élingan qorallar qan bedilige kelgen. Silermu qoluñlardin kelse, qoral-yarağni bizge oñşaş ceñ kilip éliñlar>> dedi.

-Bu néme déginiñiz, -dedi Sali Dorğa özini bésivalalmay, -biz ceñ qilmay möküşmek oynavatimizmu? Şeher sépilini qorşap turuşni bizge öziñiz tapşurğan. Uniñ üstige, siz hemişe <<Biz bir din qerındaş>> deyttiñiz, emdilikte, <<Biz>>, <<Siler>> dégen gepni çıqardıñızgu? Mundaқта...

Sali Dorğiniñ gépi tügimeyla, Abdiniyaz Mirab Tuñçığa qarap, <<Bu geplerni sel yumşitipraq örüsile>> dedi.

-Nemişqa yumşitip öridu, öz péti örüversun, -dedi Sali Dorğa avazini téhimu kötürüp.

Macuñyiñ huddi bir ehvalni sezgendek, <<Néme gep?>> (307) dep tuñçığa qaridi. Şu arida, uniñ baş muşaviri aldıraş kirip, Ürümçidin çıqqan çoñ bir qoşunniñ Loduñğa yétip kelgenliki toğrisida Hociniyaz haciniñ ciddiy çaparmen evetkenlikini hever qildi. Macuñyiñ Abdiniyaz Mirablarga qarap, <<Gep bolsa keyin qilişayli, şeher muhasirisini küçeytişke yene bir yiñ esker qoşup bérimen. Özüm bugün aqşamla loduñğa mañimen.>> dep gepni üzüvetti.

3

Loduñ-Qumulniñ teñminen bir yüz neççe kilometr gerbide qaças çöllük otturisdiki döñlükke caylaşқан çoñ bir béket bolup, Ürümçi-Qumul yolida katnaydığan herqandaq karvan bu yerde qonmay ötmeytti. Herbiy ve qatnaş cehette

muhim stratégyilik orun bolğaça, bu yerge bir kiçik qorğanmu qurulğanidi. Döñlükniñ küngey teripidiki yanbağrida kariz süyidin hasil bolğan kiçikrek bir köl bar idi. Uniñ etrapida kökirip turidigan del-dereh ve étizliklar çöl-bayavan otturidiki bostandek, bu yerge zinnet bérip turatti. Loduñniñ şimali teripi édirliklar arkilik heyvetlik Teñritağ tizmiliriğa tutışatti. Ciñ Şurén çerikliri Loduña yékinlaşkan haman Hociniyaz Haci yüz ellikte adimi bilen ene şu édirliklarğa çekinip, Macuñyiñ çaparmen evetkenidi.

Bu çerikler miñdek ademdin terhib tapkan bir (308) birigada bolup, uniñ komandani Du Goci idi. Du Goci –kitabhanlarniñ éside bolsa kérekki, Yañ Ziñşin öltürülgen küni uniñ bilen bir üstelde <<Gavşin, Gavşin>> oynap olturğan ve uniñ bilen bille oq yégen héliki séviz généralniñ oğli idi. U, Pen Yavnençilerni besikturup, Ciñ Şurenni tehtke çıkirişta hizmet körsetkenliki üçün, birneçe derice atlap dadisiniñ ornığa östürülgen ve bu kretim brigada komandiri kılıp evetilgen, emeliyette bolsa, herbiy ilim ve ceñ tecribiliri yok bir bayveçe idi.

Ciñ Şurenniñ herbiy permani boyıçe bolğanda, Du Goci arkidin kelidigan çoñ qoşunniñ qarisi körünüşi bilen teñla, Loduñdin Qumul terepke ilgilishi lazim idi. Biraq ikki küngiçe, u qoşunniñ qarisi turmaq, uçurimu kelmigeçe, Du Goci vehime içide kılıp, derhal mudapie akoplirini qazduruşqa kirişti. Bir küni keçqurun, u qorğan üstige çıkıp, etrapni közitivatqanda, yuriki <<Ciğ>> kılıp, beğışidin üzölüp ketidigandek sezildi. Çünki gerbtin şerkke qarap, Qumul terepke sozulğan Teñritağ tizmiliri uniñ közige huddi aptapka qaklinip yatқан heyvetlik ecdihaniñ gevdisidek körünüp, özi bolsa, del şu ecdihaniñ quyruq yénida turğandek, mubada, bu ecdiha quyruqini birla silkitse, pütün qoşuni bilen kukum-talkan bolup ketidigandek hés kilatti.

Du Goci pütün vucudini ömüçük toridek orivalğan vehimilik endişilerdin kutuluş üçün, avval aqşamla (309) kelin muhapizetçiler bilen qorşalğan çediriga kirip, epyun çiriginiñ yéniğa yanpaşlidi-de, qaştésidin égizlik bekitilgen gañzini kattik-kattik şoraşqa başlidi. U etrapniki çedirlarda şaraqlavatқан şışhal avazlirini añlap, tün nispiğiçe şu halda oygaq yatatti. Çedirniñ yoçukliridin kirivatқан ay nuri uniñ közge parqirap turğan inçike neyzilerge oqşas körünüp ketti.

Birdinla taraslap miltik étilişka başlap, şimal tereptin Hociniyaz Haci yigitliri, şerk ve cenub tereptin Macuñyiñ koşuni dehşet bilen basturup keldi. Çérikleriniñ beziliri uyqudin uygunip, beziliri tavrakadiki pullirini yançukliriğa tiqip, qolıǵa miltik élip bolǵuçe, kattik oq yamǵuri astida nurgunliri qonaq şéhidek qirilip ketti. Şundaqtimu üç çérik üç yerde yétivelip, pilimotni işka séliška ülgürüp qarşı terepni kattik oqqa tutti. Her ikki qolidiki mavzurdin teñ oq üzdürüp, at çapturup kélevatqan Macuñyiñ aq boz éti bilen domilap ketti. At öldi. Yotisiniñ ikki yéridin yarılǵan Macuñyiñ at astida qaldı. Uniñ çérikleri buni körüp birdinla arqıǵa çekindi. Biraq şimal tereptin basturup kélivatqan taǵlıqlarınıñ <<Allahu ekber, Allahu ekber>> dégen yañraq sadaliri bilen taraslitip étivatqan oqliri Macuñyiñni hoşıǵa keltürdi çéǵi, u atniñ astidin ömilep çıqip, qeddini ruslidi. Buni körgen ikki çérik uni derhal qoltuqlap, igisiz qalǵan başqa bir atqa mindürdi. Macuñyiñ ikki qolıǵa (310) yene mavzur tutup <<Alǵa, alǵa>> dep varqıraşqa başlıdı. Uniñ çekinivatqan çériklerige başkidin can kirip, ular yene hucumǵa ötti. Biraq yamǵurdek yéǵivatqan pilimot oqliri astida ilgiriliyelmey düm yétiveleşti. Del şu çağda, Hociniyaz haci atni taşlap, yantaqlıqlar arisidin tézlik bilen ömilep kélip, ikki pilimotçikni mavzur bilen cimiktürdi. Mirul Mergen yan tereptiki yulǵunluk arisidin qaplandek étirilip çıqip, ahırki pilimotçikniñ béşıǵa qiliç urdı. Hociniyaz haci pilimotniñ aǵzını Du Gociniñ çériklerige qarattı. Çérikler qol kötürüşke başlıdı.

Tañ süzülgen çağda, Macuñyiñniñ ikki çérikleri Du Gociniñ qanǵa milengen béşini ekilip öz serkerdisiniñ aldıǵa taşlıdı. Şundaq qilip, Du Goci brigadisi teñminen bir yérim saet içide yer bilen yeksan boldı. Brigadiniñ pütün qoral-yaraǵı, cümlidin tokkuz pilimot, ikki zembirek ğeniymet élinde (Zembirek turmaq, bu pilimotlarınñ altisige téhi oqmu sélinmiǵaniken). At-ulaǵ, oq-dora ve başqa herbiy eşyalarnıñ sanini téhi héçkim bilimeytti.

Biraq bu ğeniymetlerniñ hemmisige Macuñyiñ ige boluvaldı. Hociniyaz haciǵa peket özi ğeniymet alǵan ikki pilimot bilen Mirul Mergenniñ qolidiki bir pilimot ve yigitler ğeniymet alǵan yüz talçe miltik qaldı.

Oñ yotisi téñip taşlangan Macuñyiñ héliqi köl boyidiki derehlikte sayıdap, udulida zoñziyip (311)olturǵan Hociniyaz Hacinıñ çirayıǵımu qarımay, öziniñ tuñçisiǵa mundaq dédi:

-Haciğa éyt, pilimotniñ ikkisini maña qaldursun, uniñ ornıǵa yüz tal miltıq bérey.

-Némişka? Pilimot bizge yaraşmamdiken?

-Yaraşmaydu dégenlikim emes, -dédi Macuñıyñ avazini yumşıtıp, -beribir silerde öziñizdin başqılar pilimot étişni bilmeydu.

-Bilmise ögitimen, -dédi Hacı ornidin turup, -andin, <<şunçe nersini aldıñız, şularmu yéter>> dep, Mirul Mergenniñ qolidin atniñ çulvurini aldı.

-Bu tuñǵan başqa tuñǵan qerindaşlarǵa oħşaşmaydiken, uniñ niyiti yaman cumu, aka, -dédi Mirul Mergen qarargahqa kelgendin kéyin.

-Niyiti yamanniñ qazini töşük, -dédi Hacı qapıqini sélip.

Etisi Macuñıyñ çeriklerniñ azǵına bir qismini Hociniyaz Hacı bilen birlikte Ürümçi yolını tosuşqa qaldurup özi davalınış üçün Qumulǵa qayttı.

Ciñ Şurenniñ yolda kélivatqan çerikliri Du Gociniñ meǵlubiyitini añlap Loduñǵa kélelmey, Guçuñ terepke ketti. Şundaq qılıp, yette quduqtin tartıp Şiñşiñşyaǵıçe bolǵan yerlerniñ hemmisi qozǵılañçılarnıñ qolıǵa ötti. Kiçikkine yétim aralǵa oħşışıp qalǵan Loçéñ şehirila hökümet çerikler qolida qaldı. Biraq Ciñ Şurenniñ top-zembirek ve bronévıklar bilen qorallangan alte miñ beş yüz kişilik qoşuni yétip kéliş bilen (312) teñ veziyet tüptin özgerdi. Bu qoşunniñ baş qomandani İlidin yötkeç kélingen géñéral Cañ Piyyüen, baş muşaviri Yaponiye quruqluq armiyeye daşösini püttürgen Şiñ Şişey idi. Bu qoşunniñ terkiqidiki Aq Orus saldatlırıǵa birinçi cahan uruşıǵa qatnaşqan géñéral Papingut qomandanlıq qılattı.

Qumul Qumul bolǵandin buyan bu yurtniñ béşiǵa héçqaçan mundaq zor dehşet kélip baqmıǵanıdı. Çünki bu qétim kelgen alte miñ beş yüz çerikke qamalda qalǵan miñdin artuq çerikni qoşup hésablıǵanda, her alte yérım Qumulluqqa birdin çerik toǵra kéletti. Uşşaq balılar, hotun-qızlar, qeri-çüri ve aǵrıq-silaq bolup, her alte yérım kişiniñ béşida bir çerik qiliç oynatsa, buniñdinmu artuq dehşet boluşi mumkinmu?

Şuniñ üçün, pütün el-yurt huddi basturup kélivatқан dehşetlik bir kelgünge duç kélip қалғандек қattıқ vehime içide қaldı. Téhi yéğindila <<Bir çerikim, bir tamçe kénim қалғуçe men siler bilen bir septe turup ahırğıçe ceñ қilimen>> dep vede bergen ve <<vedemge hilaplıқ қılsam, Allaniñ aldida yüzüm қara bolğay>> dep kesem içken Macuñyiñ del şu күnlerniñ bir aydiñ kéçiside Қumulni таşlap, pütün қоşuni bilen öz makanıға қарap aldıraş yolға çıktı. U yolға çıkıdıған kéçisi, aldida қол қovuşturup турған Yolvasқа mundaқ dédi:

-Sizniñ men bilen bille ketkiñizdin Қumulda қалғiniñiz yaқşı. Hociniyazni körüvatimizғu, öziniñ batur(313)luқıға temenna қoyup, men bilenmu úzeñge soқuşturuvatıdu. Sizmu ketsiñiz, Қumul uniñға oñçe kélip, uzun ótmey hemme heқ uniñға eğışip kétıdu. Men uzaқ ótmey yene kélimen. Şuñğıçe Hociniyazniñ күşendisi bolup turuşıñiz kérek. Kelğüside Şıncañ siñni ikkimiz soraymız. Siz meniñ birinçi muavinim bolısız. Mavu atmış yambu, ikki yüz тахта çay, ellik top reht, cañzıdiki yetmiş töge sizge қalsun, éhtiyaciñizға işlitiñ қoliñizdiki қoral hazırçe sizge yétıdu.

Yolvas uniñdin ayrılışқа қıymay, közige yaş élip turup, uniñ yolyoruқlırini ketiy icra қılışқа vede berdi.

Üç ay burun, Macuñyiñ bilen kelgende teñdin tolisi қiliç-neyze bilen қorallанған, kiyim-kéçiki culcul, reñgiroyimu sarğayған төт yüzdek adem emdi séميز kéçirlarға zembireklerni sóritip, oynaқ Barıköl atlırıға minip, harva-harvilarға zapas oқ-dora, miltıқ-pilimot, aşlıқ тағarliri başқан ikki miñ neççe yüz kişilik çoñ қоşun bolup kétivatatti. Şu tapta bu қоşun huddi çөçeklerde éytilғандек, pütün bir kiyikni yutuvélip, uni siñdürüş üçün, dereh түvige ömilep kétivatқан yoған bir yılanға oқşaytti.

-İşengen тағda kiyik yatmaptu, dégen şu boldı. Bu tuñganni mundaқ gupasızlıқ қilıdu dep oylimiғанikenmen. Emdi her kim öz béşini daldıға almaқtin başқа çare қalmıdi, -dédi Yüsüp Teyci atқа minivétip.

-Özle қaysı тағқа çıkıp kétey devatıdila? Sorıdi Abdiniyaz Mirab. (314)

-Bağdaşқа.

Şundaķ kılıp, şeher ve yékin etrapniki yéza helqliri bôridin úrkúp ketken padidek, kattıķ vehime içide, tesvirlep bolģisiz halda aldıraşlıķ bilen he terepke pitrap, kôp kısmi tađlarġa, bir kısmi yıraķ hılvat yézilarġa kęçişķa başlıdı. At-ulıģı barlar ulađlıķ, ulģini yoğlap yayak ménip, řolıģa çıķķan azrak ozuķi bilen bir řur kiyim-kęçeklerini élip, bir ağşamdila öy-makanlıridin ayrılıp çıķıp ketti. Hetta itmüşüklermu igilirige eģişip mañdı. Oçaķta kazan kaynaķlıķ, tekçide çine-ķaça tiziklik, étiz-ériķlar yıģiksiz, hamanda aşlıķ tépiksiz péti ķaldı. Neççe miñliġan kişi yaşap kelgen Hıuyçéñ şehri ķandaķtur birer sebebler bilen mañmay ķalġan töt-beş öylük kişini hésabķa almıġanda, huddi çöçeklerdiki ademsiz tilsim şeherge oğşışip ķaldı. Ğuyuldap çıķıvatķan baş kúz şamilidin başķa, héçķandaķ avazmu añlanmaytti.

Etisi tañ étiş bilen teñla, çeriklerniñ bulañ-talıñi başlinip, teħminen üç yüz yillik tarihķa ige vañ ordisi bilen pütün şeher titip taşlangan eski çapanga oğşışip ķaldı. Arķidinla ordıģa ot ķoyuldı. Bu ot üç kęçe-kündüz köyüp, uniñ ķoyup istütekliri bir künlük yerdiki Bağdaş daviniģiçe kôrünüp turdı.①

---

①<<Macuñyiñ kélip çüşti.

Dato bayniñ cañzisiġa.

Çerik kapir ot ķoydı.

Gañ ġocamniñ ordisiġa.>>

Dégen helķ қоşıķı ene şu veķelerniñ ġatirisi idi. (315)

ON TÖTİNÇİ BAB

Etiki Kün Néme Bilen Başlinarkin

Tün-ikki ķat ġotun, néme tuġarkin,

Zamane hökmidin néme yaġarkin?

-Pehlivan Mehmet^①

1

Çerikler birneççe künlük bulañ-talañda olca-ğeniymet bilen birkur toyunup, huddi şikardin kéyin tumşuqidiki қanni yalap yatқан yirtқuçlarға oһşaş қorsaқlirini tompaytip yétişқanda, қomandan Cañ Piyyüen herbiy kéñeş çақirip, taғdiki <<oғrilar>>ға қақан ve қандақ hucum başлаş mesilisini қoydu. Bu kéñeşке Қumul valiyisi Cu Doteymu қatnaştı. Көпçilik derhal ve omumiyüzlük hucum başлаş mezmunida pikir bayan қilişқа başliғanda, sumbatliқ kelgen böre közlük, қoyuқ қаşliқ, ottura yaş bir қişi hazirçe hucum қozғimasliқ pik

---

①Pehlivan Mehmet- Miladi 1240-1326-yilliri yaşıған Harezimlik meşhur şair. (316)

rini otturiға қoydi. Bu Cañ Piyyüenniñ baş muşaviri Şiñ Şişey idi.

-Nemişқа? –dédi Cañ Piyyüen heyran қélip.

-Çünki, -dédi Şiñ Şişey қoyuқ burutini silap қoyup, tilçilirimiz bergen melumatlarға қariғanda, hazir isyançilarniñ başliқliridin Yolvas birer yüz adimi bilen Қoray dégen taғқа békinivaptu; Şameһsutniñ varisi Beşir azraq adimi bilen Baғdaş davininiñ daldisida cim yatarimiş; Abdiniyaz Mirab Aratürükte öz hali bilen bolup қaptu; Ğarip bilen Nurgali başçilikidiki Қazaқ isyançiliri Bariköl taғliriға çekinip kétiptimiş; peket Hociniyaz, Sali Dorға, Sadıқ Қormal қatarliқlar u yer, bu yerde қarşilik көrsitivatқudek. Démek, Macuñyiñniñ kétişi bilen isyançilarniñ béli sunup, sépi parçiliniп ketti.

-Undaқ bolsa, del bizniñ omumiy hucum қozғaş peytimiz ikengu, -dédi Cañ Piyyüen uniñ sözini bölüp.

-Derveke şundaq, -dep davam kildi Şiñ Şişey, -lékin şuni untumaslıqımız kérekki, biz tüzleñliktiki düşmenge emes, qatmu qat taqlar bilen qorşalğan taş kele içidiki düşmenge hucum qilimiz. Bu taqlarnıñ ne cuqrapiyilik muhiti, ne yer tüzülüşi bizge melum emes. Qolimizda alqançilikmu taq heritisi yoq. Bizdin burunqılarnıñ taqqa qılğan hucumlrıda bés aman qalğan bir Lyencañniñ éytişçe, u isyançılar öz makanlrıda huddi yer asti yollirini qézivalğan suqurğa oşşas heriket (317) qilidiken. Aldiñızda körüngenni qarığa élip bolğuçe, arqıñızdin gecgiñizge atidiken. <<Çerik atidu taşqa, taqçı atidu başqa>> dégen qoşaq bikarğa çıqmığan bolsa kérek, bu bir. İkkinçisi, hazir küz béşi, aşlıqniñ köp kısmi téhi étızda. Bizge kéreklik aşlıq, yem-boğuz, ot-samanni puqralar bolmisa, kim yetküzüp béridu? Halbuki, hazir puqraniñ üçtin ikki kısmi taqlarğa qaçқан. Hökümet sañliri اساسiy cehettin qurup qalğan. Ürümçi tereptin aşlıq yötkeşte on sekkiz menzilni béşişika toğra kélidu. Uniñ üstige, bu yollar nahayiti tinçsiz. Démek, hazirçe elem hucumini ikkinçi orunga qoyup, qelem hucumini qozğas yeni tülük vasiteler bilen teşviq-tergibatni küçeytin, qaçқан puqralarni şehir-yézilarğa qaytişka devet qiliş, qaytip kelgüçilerni pepilep turup, ularniñ qoli bilen étiz-ériqtiki aşlıqni qolğa kirgüzüvéliš, andin taq yollirini tosop, şerq, cenub ve qerb tereptin orgaq şeklidiki muhasire halkisi bilen qisiş lazim. U halda, isyançı taqlıqlar nege baridu? Şimalda taşqi Moñğul ularni çerikidin kirgüzemdi? Yaq, yaq! Aşlıq bérelemdu? Yaq! Çünki taşqi Moñğulniñ özi aşlıqqa mohtac. Üçinçidin, muhasire ceryanida, özimiz taq içige içkirilep kirmey, top-zembirekler bilen ançe-munçe heyve körsitip turimiz. Bu taktikimizdin qeversiz oqrılar bizge estayidil qarşılıq körsitidu. Neticide ularniñ qolidiki oq-doriliri künsayin qorap, bir yerge bérip qalidu. bizge melumki, ularniñ oq-dora yasaydi(318)ğan herbiy zavuti yoq. Añgiçe, biz eskerlerniñ qışlıq kiyim-kéçikini hel qilivalimiz ve toluk teyyarlıq bilen küzlük hucum başlap, bir yaqtin aşlıqtin qıynap, yene bir yaqtin pilimotlirimizni işka salsaq, ularniñ mergenlikimu ve héliqi suqur töşüklirimu öziqe eşkatmay qalidu dep oylaymen. Hi-hi-hi...

Sorundikilermu Şiñ Şişey bilen teñla qirildap külüşti. Beziler: <<Mana bu qışini zamanimizniñ Cugé Lyañi dések bolidiken>> dése, beziler: <<Muşundaq adem qomandanlıq qilsa, çoqum gelibe bizniñ bolidu>> déyişetti. Bir qeri Polkovniñ közeynikini sürtüp oturup mundaq dedi:

-Belli, belli, canabiy baş muşavirniñ parasitige barikalla! Oquğan-bilgen ademler şundaq tepekkur kıllaydu. Ehvaldin qariganda, baş muşavir canabliri Yaponiyiniñ hazirki zaman herbıy ilimidin taşkıri bizniñ qedimki ceñ kitablırimizdin, mesilen, <<Şuñzi Biñğa>> nimu yaħşı mutalie qılğaniken. Bu leşker béşi bolğuçı üçün yaħşı ħislet. Emma lékin, méni bu yavayılarniñ suğurğa oħşaş heriket qılıdığını yenila endişige salmaqta. Baş muşavirniñ yuqıridiki tedbirliri bu mesilini üzül-késil hel qılalasmikin dep ensireymen.

-Polkovniñ canablıriniñ ħatircem boluşini soraymen, -dédi Şiñ Şişey, -men héliki Lyencañniñ gépini añlıgandin kéyin, yerliklerdin bir ovçını tapturup kélip, uniñdin suğurnı qandaq avlaydığanlıqını sorıdım. Uniñ éytişice, suğur hem çecen, hem gol meħluq (319) iken. U kızil reñge nahayiti amraq imiş. Uni atmaqçı bolğan adem bir parçe kızil latini pulañlitip, tikenge yaki közge çéliqip turidığan birer nersige ilip koyidiken, soğur uvisidin çıqip uni köridiken-de, mestane bolup uniñğa qarap qalidiken. Ovçı şu pursette öz işini tügıtidiken. Menmu şundaq kızil latidin birneççini tépip koydum.

-Baş muşavirniñ közde tutqını némikin,bizmu añlap körsek bolamdu? –sorıdı Cu Dotey.

-Keçürsile, canabliri, -dédi Şiñ Şişey burutini silap, -bu hazırçe herbıy sir. Bu yerde éytişka bolmaydu.

Sorundikiler cim bolup qélişti. Cañ Piyyüen öziniñ bu danişmen muşaviriğa memnuniyet bilen qarap koydı.

Etisidin başlap bazar rayonidiki her millet, her sahe mötiverlıridin birmunçe kışiler birkançe guruppiğa bölünüp, nurgun sovğa-salamlar bilen tağ terepke méñip ketti. Ular Şiñ Şişeyniñ tapşuruqi boyıçe, qozgılañçılarniñ başlıqliri bilen emes, addiy puqralar bilen uçraşmaqta idi. Uzun ötmey, birmunçe kışiler şeher-yézılarga qayıtşka başlıdı.

2

Şundaq künlerde Abdiniyaz Mirab tağnımu taşlap, bala-çakisi bilen Gensu terepke cabdunmaqta idi. Uniñ (320) ademlıri keñ çöktürüp koyulğan séviz tögilerge

he dep yük artivatqanda, buniñdin hever tapqan yurt helki govğa kötürüp, Tohniyaz Zor dégen kişini uniñ aldığa kirgüzdi. Bu adem yigitlik devride çelişçilik bilen zor atalğan, özi héçkimni bozek qılmaydığan, héçkimgimu bozek bolmaydığan, kimdekim biravni bozek qılsa derhal meydisini kérip çıqıp, uniñ cacisini béridiğan, toğra sözlük, qorqumsız ve köpinçe kişilerni senlep sözleydiğan kırık yaşlar çamısıdiki éviz boyluq qatmal adem idi. U qoşumisini türüp öyge kirip kelgende, Abdiniyaz Mirab öziniñ hotuni Nazivane ağıça bilen aldirap-ténep yol teyyarlıqını kilivatatti. Öyniñ hoyliğa qarığan işiki uluğ oçuq turatti.

-Abdiniyaz! –dédi Tohniyaz Zor öre turğan péti, -ikkimiz muşu yurtta tuğulup bille ösken, senmu bir gaqlarda maña oğşaş kembegel idiñ. Kéyin teliyiñ oñ kélip bay bolduñ, emel tuttuñ, bu yégilikta özün yurtqa baş bolup, yoğan işni başlıdiñ. Yurt seniñ <<zalim hökümetni golitip, bizmu adem qatari erkin kün köreyli>> dégen gépiñ bilen saña egeşti. Ni-ni erler issiq canliridin kéçip tiziğiçe qan keçti. Qizilgülniñ tokıdek, beşatarniñ okıdek yigitler çöl-bayavanlarda képensiz qaldi. Emdi yurtniñ béşiğa kün çüşkende bizni taşlap nege barmaqçisen? Serke çégida yaman yerge kélip qalsa, padini taşlımay, yol tépip topniñ aldida mañıdu. Sen dégen yurtniñ serkisi bolğan adem. (321)

-Yağ, men ketmisem bolmaydu, -dédi Abdiniyaz Mirab qapaqlirini türüp, -Hociniyaz Hacı Loduñda Ürümçidin kelgen çeriklerge til bériptimiş, u meni tutup bériştin yanmaydu.

-Yalğan! –dédi Tohniyaz Zor zerde bilen yerni tépip, -çeriklerge til bergen kişi Yolvas tazğa oğşaş cim yétivalmayze, ular bilen soquşamdu? Toğuçi etrapıda çeriklerge tinim bereyvatqan kişi kim, Hacı emesmu?

-Uğu... şundağ, -dédi Abdiniyaz Mirab sel boşap.

-Qaş-közi cayıda, emma çirayi sörünrek körünidiğan Nazivane ağıça qollirini bélige tirep, gepke arılaştı:

-He, birdemdila yéli qaçqam öpkidek boşap kettileğu! –dédi u ériğe qarap, andin hoylidiki helq topini añlisun dégendek qılıp, işik tüvige kélip varqirap sözlidi: <<Hociniyaz tutup bermigendimu, çeriklerniñ qiliçi özleni nedin bolsa tapmay koymaydu, u gahta, héçkim öze üçün béşini qiliçqa tutup bermes!>>.

-Boldi kılsila ağıçam, -dédi Toħniyaz Zor aççık bilen, -ħotun dégen erniñ işiğa arılaşmaydıǵan néme!

-Némidep arılaşmıǵudekmen, er meniñ, öy meniñ, çékin-çaqmaǵmu térekniñ béşini üzidu. Her bala kelse, yurtniñ béşiǵa kélidu, özlege néme?

-Yoksu, ağıçam, -dédi Toħniyaz Zor, -yiltiz (322) bilen ğol aman bolsa, térekniñ béşi yene ösiveridu. Yiltiz bilen ğol bolmisa, térekte baş néme kılgay! El bilen ölüm becaıyıkı toy deptiken. Néme bolsaǵı bille bolaylı!

-Özlege gépim yok, -dédi Nazivane ağıça varkırap, -er meniñ dédimǵu, boldi. Bu meniñ işim, özle bizge öy tutuşıp bergenmu?

Toħniyaz Zor bu ğotunniñ bişemlikini, vaǵtı kelse, étılıştın yanmaydıǵanlıǵını oılap, <<Estaǵpurulla>> dep Abdiniyazǵa qaridi. Abdiniyaz uzun kelgen çiraylıǵı saķilini qolıǵa yögep, bir téniķ yük üstide cim olturatti.

-Sen ermu néme? Aǵziñǵa tañgaza çışlıvaldıñmuya! -dédi Toħniyaz Zor uniñǵa hömiyip.

Abdiniyaz ornidin sekrep turup uyan-buyan méñişķa başlıdı. Sirtta varañ-çuruñ ulǵaydı.

-Bizni taşlap nege bargudek?

-Yurt béşi bolǵınıǵa lenet!

-Nomus, nomus!

Şu arida on beş yaşlardiki bir taz bala (özi kıldimu yaki başķılar ögettimu) <<Ki-ķi-ķi, ğotundin qorķidu, ķi-ķi-ķi, ğotundin qorķidu>> dep, ikki qoli bilen yotisini şapılaklap kęcip ketti. Abdiniyaz Mirab hoylıǵa oķtek étilip çikip, <<çüşür yüklerini>> dep ğorsinip varķiridi. Nazivane ağıça <<Yaķ, çüşürmeysen>> dep töǵilerniñ kęşiǵa yügürdi. Abdiniyaz arķidin kélip uni tosti. ğotun özini yerge taşlap, (323) ün sélip yıǵlaşķa başlıdı. Ğelķ topi içidin külke avazlıri kötürıldı. Töǵilerdin yükler çüşürıldı. Ğelķ tarķaldı.

Birağ, şu kéçisi tañ ırañğusida Abdiniyazniñ yük artilğan yigirme ikki tögisi yurt içidin oğriliğçe çikip ketti. Keçkurun égerge siñaryan olturuvalğan bir kişi mehelligin naşsa éytip ötti:

Abdiniyaz Mirab üçbégi

Hemme işni başlıdi.

İçide idriki yok,

Ğamlaşturalmay taşlıdi.

Ğamlaşturalmay taşlıgini

Hotun uni başlıgini.

Hemme heç bilip qoysun

Abdiniyazniñ yumşağbaşlıkını!

Bu naşsa birneççe kün içide pütün tağ rayonliriğa tarşilip ketti. Birağ, bugün-ete içide teđdiriñ yine kandağ oyun başlaydığanlığını heçkim bilmeytti. (324)

ON BEşİNCİ BAB

Pidakar Mehbube

Ayallar padaiyliğni çüşinipla qalmay, özini pida kılişnimu bilidu.

-İ. S. Turgénév

Hociniyaz haciniñ yigitliri Ürümçi tereptin kélidigan herbiy karavanlarğa huddi tün karañgusida qum barhanliri arisidin étlip çikқан çöl qaplinidek tuyuqsiz hucum qilip, tinim bermeyvatқан künlerde, <<Hociniyaz çeriklerge til bériptimiş>> dégen gepler hélila ulgiyip, Haciniñ qulikigimu yétip qaldi ve bu gepniñ Abidiniyazdin çikқанlikini añlap, u şundaq hapa boldiki, taram-taram çéçilip ketken saqilini titritip, <<Hu, ineñni palan... Lomodi>> dégen péti kiska saplik Moñgul kamçisini bélige qisturup, bir top adimi bilen Aratürükke at saldi. Biraq emdila yurt içidin çikқanda Toñniyaz Zor başlap kélivatқан bir top atlik bilen uç

① İvan Sérgiyeviç Turgénév 1818-1883-yilliri yaşığan meşhur Rus yazguçisi. (325)

rişip qaldi. Ular haciniñ topiğa qoşuluş için, aratürüktin kélivatқан yigitler idi. Toñniyaz Zor Abdiniyazniñ qandaqçe ketkenlikini sözlep kélip: <<Biz uni qoşkar dep yürüptimiz, u erkek saqlik çikip qaldi. Çopansiz qalğan padidek ténep yürüp, bõrilerge yem bolguçe, seniñ topuñda ceñ qilip merdlerçe öleyli dep kelduq>> dédi.

Haci Abdiniyazğa kayip, <<Hep tohtaptur, ölmisek körüşüp qalarmiz>> dédi-de, Toñniyaz Zorlarni öziniñ qarargahiğa başlap keldi. Bu qarargah uniñ yurti tarati téginiñ cenubidiki sayliqқа tutaşқан örüklük dégen yerge caylaşqanidi. U yerdin tağ térekliri ve qırçintallar bilen qaplangan sulax gol boylap, şimalğa birқанçe çakirim mañganda, tağ bağriğa caylaşqan örüklük bağ körünetti. Bu bağda yéñidin mévige kirgen örük köçetiri bilen bir qatarda yüz yaştin aşqan birneçe tüp qeri örükmu kökirip turatti. Bu bağ orda bağ dep atilatti. Haci ene şu bağniñ yénida bir-birige yandaş turğan tam öylerniñ biride tuğulğan. Uniñ bala-çaқа ve uruğ cemeti hélimu şu öylerde yaşaytti. Haciniñ özi bolsa, uruş başlangandin buyan, yuqirida zikir qilingan Örüklük dégen yerni qarargah qilip, bir kigiz öyde yétip qopatti. U Toñniyaz Zorlarni caylaşturup qoyup, öziniñ kigiz öyige kirivalğan péti bir kéçe-kündüz sirtқа çikmay yétivaldi. <<Hociniyaz çeriklerge til bériptimiş>> dégen epqaçti gepler uniñ yürükige

tikendek sancilivatatti. Küz boranliri aç böridek (326) ensizlik bilen huvlap, kigiz öyniñ yoçukliridin kirip turatti. Hacı bolsa, héliidin béri ustara tegmigen öskileñ béşini ikki alķiniğa koyup, kigiz öyniñ yérin oçuk tüñlükidin körünüp turğan bulutluk asman parķisiğa qarap yatatti. Uniñ yüriki siķilip, pikir-ħiyali ħuddi küz boranliri uçurup yürgen ğazañdek çéçilip kétivatatti. Gah Toħti Seypuñ bilen Kara Bosuķniñ kılğan-etkenliri, Tömür ħelpiniñ şu çağdiki ğemkin çirayi bilen koyuķ kirpikliri arisidin témivatķan issiķ yaşliri; gah Şopuldiki mesçitte ķanğa milengen meñlik baliniñ oçuk ķalğan közliri bilen biçare Sopi Mergenniñ ķebristanliķtiki éçinişliķ ķiyapiti köz aldığa kélip, yığlap taşlığusi kéletti; gah Loduñ uruşidin kéyin, Macuñyiñniñ héliķi köl boyidiki dereħlikte sayıdap yétip, <<Pilimotniñ ikkisini maña ķalduruñ>> dégen ğépi ķulak tüvide añlangandek tuyulup, ķakaķlap külüvetķusi kéletti; uniñ ħiyali birdinla Ürumçi şehiriniñ Nenlyañ rayonidiki eynek dérizilik öylerge ketti: Mana tamaka turupkisini ķolidin çüşürmey külümsirep olturğan Tahir Beg; navat reñ çüçünçe kastuminiñ yançuķığa ķolini sélip, ķapķara koy közliri bilen mulayim qarap turğan Meħsut Muhiti; mana sériķ çéke çaçliri bilen kiska burutiğa aķ sançılğan éğiz boyluķ, ķoñur közlük Heyder Ependi... Kaşki, kaşki, şu dostilar hazir yénida bolsaydu, ularniñ boynığa ésilip <<Ķarañlar, biz némidégen beħtsiz ħelķ, her zaman-her zaman ağzimiz aşķa téger-teğmeyla, béşimiz taşķa téğidu. (327) bizge hemişe yéği yandin, bala ķérindaştin kélidu>> dep ün sélip yığlap, iç-ķarnini birdem boşitivalsa...

Şu arida ayal ķişiniñ avazi añlandı:

-Aç ķorsaq yétivéremla?

Hacı aççıķini ayaldin almaķçi bolğandek uniñğa hōmiyip ķaridi.

Epsuski, uni ķiynavatķan bu miş-miş ğeplerniñ başķa yerdin emes, Şiñ Şişeyniñ neyreñ sanduķidin çıķķanliķini yeni héliķi herbiy kéñeşte suğurni aldap urup étivélişniñ çarisi dep élan ķılğan <<Ķızıl lata>> larniñ biri şu ğepler ikenlikini u nedin bilsun!

-Ķopsila! –dédi ayal buyruķ ahañi bilen uniñ aldığa bir ivriķni koyup.

-Ķopallıķiñni ķara sen töğiniñ, -dédi Hacı ķolini yuyuvétip.

-Men ƣopal bolsam yipektek siliƣ h nimplarni t pivalurla, -d di ayal h rsing n halda k zige yaş  lip.

-Aƣzi n din vaƣti-saet  iƣip ketmisun yene!

- iƣsa  iƣur, men  zleni n k zlidirige ƣaƣan ya şi k r n p ba ƣan, -dep yiglaşƣa başlıdi ayal.

Y zi onbeş k nl k tolun aydek yumilaƣ kelgen bu a ƣuşmaƣ,  giz boyluƣ ayal Hacini n tunci ayali elemdin  tkendin k yin, anisini n rayi ve tuƣƣan il k munasiviti bilen nikahlangan h tuni  emerhan Ayla idi. Aridin ne e yillar t t p, bir-ikki balil k bolup ketken (328) bolsimu, Hacini n k nli bu ayaldin zadi su i mey k livatatti.  unki uni n a bu ayal  zi parkirap turƣan bilen issi i tegmeydiƣan ayƣa o saş yeni m hri soƣuƣ tuyulatti.  emerhan Ayla bolsa, artu e naz-kereşmini bilmeydiƣan, Hacini n h lk-micezi ve şu k nlerde  ilivatƣan işlirigimu an e  izikmaydiƣan saddirak ayal idi. Şuni n   n bu er-h tun h ddi aptapƣa yilip  alƣan yilman sudek  t şetti ve erzimes işlar   n pat-patla  ytişipmu  alatti.

Haci bayi i k n lsizliklerdin k yin,  ndimey olturup  izalinivatƣanda, Mirul Mergen kirip,  r m ci tereptin aşlı  y tk p k livatƣan harvilarni n toƣu iƣa y kinlişip  alƣanli i toƣrisida hever kelgenlikini  ytti. Haci  zini n b g n barmaydiƣanli ini  ytip, Mirul Mergenni  apsan m niş a buyrudi.

Mirul Mergen bir top yigit bilen derhal yol a  i ti. Ular t n  ara n sida toƣu iƣa y tip k lip, k n i iş terep sel-pel a iriş a başlıƣanda, h li i harvilar  ş k n  ilƣan de ne tuyuksiz hucum  ildi ve alƣan  eniymetlirini atlar a y klep, taƣ terepke  ekinivatƣanda, ularni n topi a bir yigit k lip  oşuldi. Kigiz  alpi ini   k r p, b lini pota bilen mehkem baƣlivalƣan bu a  y zl k, zilva boyluƣ yigit  zini Lap ukluk Bosu  Sa alni n o li Hali  dep melum  ildi. Mirul Mergen yigitni n n piz levliri arisidiki in idek yaltirak  işlirige, kigiz  alpak astida y rim k r n p turƣan shehla k zliri bilen a  s z k y zige  arap, <<Ecebmu sahib(329)camal yigit iken>> dep oylidiyu, avazini n ayallarni nkidek in ilikige sel heyran  aldi.

-At i u mi ta ikensen ukam, milti   tip ba ƣanmu? –soridi Mirul Mergen at  stide k tiv tip.

-Yağ, emdi öginivalarmen, -dédi yigit sel kızirip.

-Hatircem bol ukam. İkki kün içide usta mergen bolup alisen. He, démekçi, bizge oşulğiniñğa ata-anañ razimu?

-Ata-anamniñ duasini élip keldim.

-Yağşı boptu, -dédi Mirul Mergen. Andin: <<Hey Hoşur Kantu, müreñge ésiyalğan miltiqtin birni mavu yigitke ber>> dédi.

Hoşur Kantu miltiqtin yigitke bérip, <<Pah, pah, pah..., kız bolup alğan bolsañ, hemmini aşıkiy bıkarar ilip alurkensen cumu ukam>> dep hicaydı.

-Tiliñni yig, -dédi Mirul Mergen aççık ilip, andin yigitniñ olidin miltiqtin élip, <<Mana mundağ ilisen>> dep at ustide kétivétipla ögitişke başlıdı.

Ağşimi yigitler lavuldap yénip turğan güllhan etrapida nağşa éytişip, oyun-ağçağ bilen olturuşqanda, héliki Haliğ dégen yigit asta sürülüp, Mirul Mergenniñ eşiğa keldi-de, ağ latiğa oralğan bir nersini uniñğa uzitip:

-Buni Hacı akamğa bérip oysıla, -dédi.

-Bu néme? –dep sorıdı Mirul Mergen.

-Dadamniñ Hacığa evetken muhim amaniti, -dédi (330) yigit, andin <<éğir körmisile, hazırla ekirip bersile obdan bolur idi>> dep oşumçe ıldı. Emma némişkidur uniñ oli titrevatattı. Şuniñ üçün bolsa kérek, Mirul Mergen uniñ irayığa diğket bilen bir arivélip, héliki nersini asta oliğa aldı. Bu yipek yağlıkqa orap, sırtın tikip taşlangan oyun deptiridek yéniñ birnerse idi.

Mirul Mergen öyge kirgende, Hacı şam yoruqıda özi yalğuz uran oğup olturattı.

-Bu özlege tégidigan muhim amanetken, -dédi Mirul Mergen héliki nersini Hacığa uzitip.

Hacı yağlıkniñ yiplirini elemtiraş bilen söküp açqanda, uniñ içidin at-at egezge oralğan bir parçe het ıqtı. Bu het alahide petlengen élin Hóten egeziğe

komuş kelem bilen dane-dane kılip yézilğan, emma héçkandaq imza koyulmiğan yigirme neççe kur béyit idi. Hacı Mirul Mergenge karap koyup, diqqet bilen oquşka başlıdi:

Pütüldi yüz muhebbet birle name,

Eger ölsek hem tirilsek yadname.

Muhebbetname kıldi bu gadayim,

Dégeç kulluq salam birle duayim.

Méni kim sorisa, nimhan tirikmen,

Zamane oqidin yaridar keyikmen.

Ténimde şum rekbniñ tiğ yarasi,

Dilimda kayniğan kısas nidasi.

Kačan sizni körmek boldi irade, **(331)**

Köñülge çüşti ot andin ziyade.

Bu ot dozağ otidin miñ yamandur,

Ténim, canim şu ot içre samandur.

Méni eyib etmeñ ey pehlivanim,

Méniñ héç qalmidi sebru kararim.

Özüm tulmen, közümde liqmuliğ yaş,

Huda kılsa sizge méni yoldaş.

Çéçim birle süpürsem yoliñizni,

Tavap kılsam kıliç tutқан қoliñizni.

Azad-erkin yaşaş şoariñizdur.

Muhebbetname kıldi bu gadayim,

Aman kılgay siz Hacimu हुdayim. ①

Bu béyitlarni oқup bolguçe, Haciniñ çirayi neççe özgirip, kegez tutқан қolliri titrep kétivatқandek körinetti. Mirul Mergen <<Bu néme het bolgiydi, uni munçe biraram kıludek>> dep oylap turғanda, Hacı uniñdin bu hetni kim bergenkini sorap қaldı. Mirul Mergen ehvalni kıskıçe bayan kıldı.

-U yigitni çapsan çakirip kir! –dédi Hacı hetni yene oқuşқа başlap.

Mirul Mergen bayıki gülhan yénidin yigitni tapal

①

Bu béyitlarniñ köp kısmi uni yazған şaireniñ zamandışi seksen alte yaşlık merhume Tekehan Ayla ve bu merhumniñ ciyen kızi atmış beş yaşlık Ayımhanniñ ağızidin yézivélingan. (332)

may, <<Halık>> dep tuvalaşқа başlıdı. Hetta sozulup yétip uhlavatқанlarğa birmubir қарап çıktı. Bu gülhandin uni tapalmıgaçқа, başka gülhanlarğımu bérip keldi. Hoşur Kantuni uçritip uniñdiñmu sorıdı. Şuarıda, Hacimu kigiz öydin çıkip, Mirul bilen bille uni izlıdı. Yigit héç yerde yoқ idi. Ahır, <<Bir yerde uhlap қalған oқşaydu, ete bir gep bolar>> déyişip, her ikkisi öz caylırıға қaytıştı. Emeliyette bolsa, Halık ulardin birneççe қedem néridiki қoram taşniñ түvide hemme gepni añlap cim yatatti. Baya héliki hetni Haciniñ қoliға tegküzüşке aldirıgan ve <<Hacı hetni oқуған haman méni kıçkartıdu>> dep күtүp turған bu yigit, emdi némişkikin uniñ közige körünmeslik үçүн हुddi ovçidin kéçip қutulған toşқandek dir-dir titrep. Taş түvide

tügölüp yatatti. Kılğan işıka puşayman yigendek, népiz levlirini çişlep, öz içide <<Estagpurulla>> deytti. Hacilar öyge kirip ketkendin kéyin, u ornidin des koyup kelgen yoli bilen ketmekçi boldiyu, yene biridinla bu pikridin yénip, cayida yétivaldi ve asta-asta tarķılıp kétivatķan bulutlar arisidin gah yoķap, gah körünüp, huddi dolķunluķ déñizdiki yalguz yelkendek üzüp yürgen tolun ayģa ķarap, öksüp-öksüp yiglaşķa başlıdi. Taģ şamalliri uniñ köz yaşlıri bilen nemlengen yüzini asta sipap, payansız çölde kézip yüretti. Şalañlap ķalģan bulutlar arisida anda-sanda körünüp turģan yultuzlar uniñ yaşlıķ közlırige oħşaş çimildap turatti. (333)

Kigiz öyde bolsa, Kemerħan Ayla Haciniñ uyan örölüp, buyan örölüp yatalmayvatķanlıķını sézip, birneççe ķétim ğoduñşidi. Haci uniñģa perva ķilmastin, haman öz ğıyalliri bilen bend idi. Démisimu bir ayal ķišiniñ tasadipiy halda mundaķ oçuķ muhebbet izhar ķilişi u zamanlarda Haciniñ emes, başķa erlerniñ hayatidimu körölüp baķmıģandur belki! Yene kélip, bu adettiki muhebbetname emes, belki zulumģa ķarşı adalet ve erkinlik bayrıķını Kumul ehli bilen teñ kötürüp, pütün vucudini inķilabķa pida ķılmaķçı bolģan bir ayalniñ yalkunluķ muracietnamisiģu! Ayallar dunyasi namehremlik perencisi içide insaniy heķ-hoķuķi ve iķtidaridin mehrum, hetta öziniñ meķset-iradisini yoşurun tutuşķa mecbur bolģan bir zamanda, mundaķ erkin pikir ve şıcaet sahibi bolģan ayal kim bolģiydi? U Haciniñ bala-çaķılıķ ķişi ikenlikini bilmemdikin-he?! Eger bilip turup bu işķa cüret ķılģan bolsa, aķivitini oylimiģanmikin? Yaķ! Bu adettiki ayallardin emes, belki hemmini çüşinidiģan, el-yurtniñ ortak ümid-arzusi üçün öziniñ barlıķ şeģşiyitini ķurban ķilip, <<Béşimģa her bala kelse, özümniñ şori deymen>> dep, şıcaet kemirini mehkem baģlıģan bir pidakar ayal bolsa kérek.

Tañ atti, Haci sirtķa çıkķanda, Mirul Mergen héliķi yigitni başlap kélivatatti. Yigit Hacini körüş bilen villide ķızirip kétip, derhal salam berdi. Haci salamni ilik élip, birnéme démekçi boldiyu, bu yigitniñ (334) çirayi öziģe tonuşteķ bilinip, uniñģa ķarıģan péti turup ķaldı ve şu haman Ciñ Şurenniñ Cu Doteyģe yazģan héliķi dehşetlik ğétini birķançe nuşķa köçürüp tarķitiş vaķtıda top içide turģan zilva boyluķ, aķ yüzlük molla ayal yeni Kásim Ğotenniñ hösn ğet ve tezim yazlaydıģan ķizi Ğeliçiģan köz aldıda namayan bolģandek tuyuldi. Adette yaşlarģa senlep ğep ķilidiģan Haci iħtiyarsız halda <<Özleni bir yerde körgendek ķilimengü>> dep taşlıdi. Yigit ğep-söz ķılmay béşidiki kigiz ķalıķını élivetti. Uniñ türüm-türüm ķilip

tügüvalğan koyuq koñur çaçliri etigenlik şepek nurida yaltirap turatti. Mirul Mergen közlerini çekçeytip, téñirkap qaldı. Hacı üçün emdi héçqandaq izahatniñ lazımı qalmıdı. Şuniñ üçün, u <<Yürsile>> dep, uni başqa bir kigiz öy terepke başlıdı. Mirul Mergenmu ün-tinsiz ularğa egeşti. Bu kigiz öy aldıda birneççe ayal kişi aldirap-ténep ceñçilerge etigenlik çay raslavattı. Ular qarargahtikilerge gıza-tamaq kılıp bériş üçün yukiriği mehelle yeni Haciniñ mehellisidin pidaiy bolup kelgen ayallar idi.

-Özle bu ayallar bilen muşu öyde turup tursıla, -dédi Hacı Héliçihanga mulayim külümsirep, andin héliki ayallarga qarap, <<Mana silerge yene bir hemrah keldi>> dep külüp koydı.

-Hacı aka, men héçinémini uqalmayvatimenğu, -dédi Mirul Mergen ayallarnıñ yénidin kaytip kélivétip. Hacı Mirul Mergenniñ mürisige qolini taşlap, bu ayalniñ (335) tercimihali bilen éçinişlik sergüzeştisini, emdilikte zalimlardin kısas éliš niyitide kozgılañçılar sépige pidaiy bolup kiriş üçün bu yerge kelgenlikini, uniñ ayallar içidin çikқан okumuşluq cuvan bolup, bayıki hetni béyit bilen yazğanlıqini kiskiče sözlep berdi. Emma bayıki hetniñ muhebbet izhar qilinganlıqı toğrisida gep-söz kılmıdı.

-Ya teksiz, elem haliy emes dégen rast gep ikenğu, -dédi Mirul Mergen, -mezlum heq içide şayi① puteleydiğan mundaq molla ayalni körginim muşu, bizniñ arimizda muşundaq bir molla ayalniñ bolğanlıqı tamaşala yahşi iş boldı. Emma bu gova tul iken. Uniñ üstige özi yaş, méhri issik, közge yékin cuvan körünüdu. Bu teripini qandaq qilurmiz?

-Mirul, sendin gep yoşursan bolmaydu, ukam, qéni oltur, -dédi Hacı sipaye külüp, andin yançukidin héliki hetni çikirip, uniñga oqup berdi ve öziniñ uniñga nikahliniş rayini bildürdi.

-Huşşere, -dep varqirap taşlıdı Mirul Mergen, -méniñ köñlümdiki tügüçmu yeşildi. Mundaq bolidiğan bolsa, bu hénim özleniñ qolliriğa qol, putliriğa put bolgudek, hüdaiyim meksetlirige yetküzgey emmaze, Kemerhan Ayla apam toqumni qarniğa élip qopurmikin.

-Hüdaniñ buyruğini körermiz, -dédi Hacı ornidin turuvétip.

① Şayi-şéir. (Kumul şévisi.) (336)

Qarargahniñ şuniñdin keyinki bir heptilik turmuşı bir tereptin, parçe-purat ceñ heriketliri bilen, yene bir tereptin, ikki ayalniñ hemrahliqida Heliçihanni ata-anisiniñ keşiğa apirip, razilikini éliš, nikah oqutup köçürüp kéliş ve uniñğa ayrim öy tikip bériş bilen ötti. Heliçihanniñ telipi boyiçe nikah resmийitidin bölek, héçqandaq toy dağduğısi kılınımdi. Kemerhan Ayla bolsa şu künila öz öyini ikki tögige artip, köz yaşliri bilen yukiriği mehellige yamanlap ketti. Bu iş hemminiñ köñlini su yéği içivalğandek geş kılıp turğanda, Tohniyaz Zor Haciniñ yüzigila mundaq dédi:

-Abdiniyaz hotunniñ sizğan sizikidin çıqalmay, el-yurtni taşlap ketti. Hemmimiz qan kéçivatқан muşundaq künlere özle hotun élivatidila, zadi héçkaysiliriğa işengili bolmaydiken.

-Sen némini biletteñ, -dédi Hacı qapikini sélip, andin uniñ mürisige kolini taşlap, -<<islam şeritide uruş künliri hotun éliš haram>> dégen petiva yoq, agine, -dep külüp qoydi.

-Hey-y Hacı, özle yoçunla bir adem cumu! Bezi tereplirini démisem... -dédi Tohniyaz Zor Hacığa menilik qarap.

Etraptikiler bu mesilide Tohniyaz bilen Haciniñ qaysisi heq, qaysisi naheqlikige höküm kılalmıgandek, cim qarışip turatti.

Heliçihan bolsa héçnémige perva kılmiğandek, öz öyini tutup, öy işliridin boşığan çağlirida bu (337) kétimki qozgılañ künliride körgen-bilgenlirini hatire kılıp yéziş, aqşamliri Gülhan tüvide Hacı ve uniñ yigitlirige <<Şahname>>din hékayiler éytip bériş bilen şugullinatti. U yer-bu yerdin Haciniñ namiğa kelgen hetlerge cavab yézişmu uniñ işi idi. Şuniñdin başlap, hemmeylen uni Heliçe hénim dep ataydığan boldi.

Birküni, u kir yéyivatqanda, Hoşur Kantu asta kélip salam berdi-de, yerdin üstün qarimay turup:

-Méni epre kılsila hénim, aşu küni çaççaç kıldim dep özleniñ aldilirida set iş kıptimen. Hey méniñ bu tuvıki yok ağzim, -dédi .

-Mundağ kéyin kimge bolmisun undağ bolmigur geplerni kılmisiñizla boldi, -dédi Heliçe hénim, andin, -<<Put yügürüki aşka, égiz yürügüki başka>> dégen gep bar, -dep mulayim külüp koydi.

Şu aşşımı Heliçe hénim Hacığa qarap:

-Ete yukiriki mehellige bérip, Kemerhan Aylamğa salam bérip kéleymikin, -dédi. Hacı uniñğa cavaben:

-Azar yep kélursizmikin, -dep koydi.

Birağ, etisi tañ süzülüp, tağ-çokkılar oçuk körünüške başlığanda, zembirekler kümbürlep, qarargah is-tütek içide qaldı. İkki kigiz öy pahtidek titilip ketti. Havada pulañlap yürgen kigiz parçiliri bilen yağaç kergiliri arisida ademlerniñ üzüp taşlangan put-kollirimu körünüp qalatti. Şu arida, say tereptin atlık ve piyade çerikler ördep kélişke başlıdi.

-Kéliñlar lomodilar, -dep varqiridi Hacı köñ(338)lekçan bir qoram taş tüvide pilimotniñ tepkisini bésivétip.

Çéçilip yatқан қой padisiğa oħşaş taşlarniñ tüvidinmu oқ yamğurliri yéğişkka başlıdi. Birdemlik қattıқ étіşvazlıқtin kéyin çerikler birmunçe cesetlirini қaldurup cékinip ketti.

Şuniñdin kéyin Hacimu (éhtimal zembireklerden éhtiyat kılgan bolsa kérek) qarargahni cilğa içige köçürüvaldi. Çerikler asman-pelek tağlar arisiğa caylaşқан bu egri-bügri tar cilgiğa kirişke pétinalmidi. Hacimu cilgidin çikişka cürmet kılalmedi. Şundağ kılip, bu tereplerde oқ avazliri añlanmay, cimcitlik höküm sürgendek boluvatatti.

Mana şu cimcitlik höküm sürgen күnlerde yene күtүlmigen veқeler yüz bérip qaldi. (339)

ON ALTINÇI BAB

Baş Egmes Tağlar

Bulbuldurmen, lékin gulehtur cayim,

Kökétim kül éru, çemenimdur ot,

Menzilim kuyundur, vetinimdur ot.

Men bilen sodida untuma buni,

Matayim tütündür, dukinimdur ot!

-Seyida Neseپی^①

1

Bür küni, Sali Dorğa töt yigiti bilen Hacinin qarargahiğa at çapturup keldi. U nahayiti hapa körünetti. Dastihan üstidiki uzun-ķisķa geplerdin melum boldiki, çerikler unimu Hacığa oħşaş tağ içige kapsap koyuptu. Hélinla aşlıķ ve ot-doridin ķisilişķa başlaptu. Unin üstige, Yüsüp Teyci uni Bağdaşķa çikirtip, gelite geplerni kıptu ve Hacıgimu het evetiptu.

①Seyida Neseپی-ĤVII esir Tacik edebiyatiniñ uluğ namayendiliridin biri. (340)

-Mana het, -dédi Sali Dorğa yançukidin bir lipap çikirip.

Haci hetni oħuşķa başlidi. Hetniñ asasiy kısmida mundaķ déyilgenidi: <<Ehval égir, uzunğa kalmay, ünçe-marcan taş iken, arpa-buğday aş iken. Deydiğan künlerge kalidiğan oħşaymiz. Bağdaş terepke kecip çikkanlarnin heli köpi öz

makanliriğa qaytti. Başqa tağlardimu şundaq boluvéiptimiş. Hemmidin yaman bolğini Abdiniyaz Mirab elni taşlap Macunyiñniñ kęşiğa bérivaldi, ittin bolğan kurbanlıqqa yarimas dep, Yolvas niyitini téhimu buzup, qorayda öz beg, öz han boluvaldi: Qazaqlar Bariköl tağliri arķilik Altay terepke kėtişniñ tereddutini kilitatqudek; bizniñ erke naynaq şehzadimiz Beşir bolsa, eşek ölüvatsa birnémisi gicek tartiptu dégendek, kéçe-kündüz keyp-sapa, eyş-işret bilen bend; Sali Dorginiñ éytişçe, palganlarniñ kolida töt-beş taldinla oq qaptimiş. Sizniñ palganliriñizdimu ehval şundaqtur dep oylap qaldim. Mundaq ehvalda, neççe miñliğan çerikke kandaqmu taqabil turğili bolsun, Sali Dorga bilen ikkiñizlar miñ tipirliğan bilenmu bir iş çikidigandek emes. Hasil kalam, ötkenge salavat deyişke razi bolsa, çerikler bilen yaraşakmikin deymen. Buniñdin başqa yol yoktek kilidu. Biçare Kumul helkiniñ péşanisige pütülgini şu oşşaydu. Vallahu elem bissavab.>>

Haci hetni oqup bolup, zerde bilen kigiz üstige taşlivetti. Emma özige tikilip olturğan Toñniyaz (341) Zor bilen Mirul Metrgenge közi çüşkeç: <<Bu lavza geplerni silermu añlap kéliñlar>> dédi-de, hetni kolıǵa élip ularǵa oqup berdi.

Toñniyaz Zor birneççe kün burun öziniñ micez-hulki boyıçe Heliçe hénim toğrisida Haciǵa biraz qattıq gep kilip qoyǵandin buyan, etraptikiler <<Emdi bu adem Haciniñ közige set körünüp qalmıǵıydı>> dégen endişilerde bolǵanidi. Biraq, şu künden başlap, Haci uni yaqturup qaldı çéǵı, pat-patla yéniǵa çakirtip kélip, gepke saldıǵan, giza-tamaqni uniñ bilen bille yeydiǵan, hetta bezi işlarda uniñdin meslihet soraydıǵan bolup qalǵanidi. Bügünmu Sali Dorgılar kelgende, Toñniyaz Zor Haciniñ kigiz öyide idi. U bayıki hetni añlap bolǵandin kéyin Hacidin gep kütüp turmayla, <<Bu bovay rasttinla tuz salmiǵan umaçtek lavza geplerni kıptiǵu! Derya-derya aqқан қанlirimiz bikar ketküdekmu?>> dep ğoduñşıp qoydi. Haci Sali Dorgidin <<Özle néme dédile?>> dep soridi.

Sali Dorga keskin qilip mundaq dédi:

-Men néme deyttim, çerikler bilen yarişidıǵan hiyalliri bolsa, özliri yarişiversile, özlege héç gep yok. Teyci, beglik mensipi qolliridin kétur nayiti. Emma, mende Cañ Cisa bilen birer yüz çerikniñ huni bar. Men bu hunni tölep bolalmaymen, -dédim.

-Huşşere, -dédi Hacı hayacanlinip, -oğul balidek gep kıptıla. Sopi Mergen bu beg-gocilar da işenç yok dep toğra éytipken, hélitinla béli boşap (342) kétipu. Yüsüp Teycidek ademniñ kılğan gápini qarımamdığan, ötkenge salavat kılsa imiş téhi, ularniñ kala harvisida toşkan tutidiğanlıqini untup qaptu u goval. İşenmise, Ürümçige bérip, Tömür akamniñ kebrisiğe qarap baqsa boptiken, u kebridin hélimu derya-derya hesret-nadamet yaşliri ékip turuptu.

Haciniñ kéyinki gepliri hemmeylenniñ hıyalini Tömür Hêlpe paciesige başlap ketti çéği, öyniñ içi cimcit bolup qaldı.

-Hoş Hacim, emdi qandaq kılğuluk? –dédi Sali Dorğa taqetsizlinip şu tapta uniñ şalañ kelgen sériq saqili titrep, köküş közliri gezeplengen müşükniñ közlige oħşaş parkiravatqandek körünetti.

-Yigit sözidin, Yolvas izidin yanmas, -dédi Hacı, -men bir tamçe kénim qalğuçe soquşimen. Düşmenge el bolidiğan Hociniyaz téhi anisiniñ qanidin yerge çüşmidi.

-Uğu şundaq, -dédi Sali Dorğa, -emma oq bilen aşlıqni qandaq kılimiz? Biz oq-doridin bek kişilip kettuq.

-Hazırçe, barni teñ körimiz, -dédi Hacı, andin Mirulğa qarap, -palğanlarğa éyt, her biri beş taldin oq bersun. Şundaқта birneççe yüz tal oq çıqip qalidu. Añğıçe, ezrailmu oq hıltisi égir çeriklerdin bir-ikki yüzni başlap kélur deymen, -dédi.

Tohniyaz Zor gep kısturup mundaq dédi:

-Saqalğa yépişkan çöpte qorsaq toymaptu, etiki (343) quyruqtin bugünki öpke evzel. Yahşisi Rozi ustini işka salayli.

-Qaysi Rozi usta? –kıziqip soridi Hacı.

Tohniyaz Zor Rozi ustini tepsiliy tonuşturuşka başlıdi. Melum boldiki, bu adem méhribanu Çiñvañ zamaniside Kuçardın Kumulğa köçürüp kélingen misker Haşım üstiniñ oğli iken. Haşım usta <<Tömür Hêlpe>> yéğiliğiğa qatnaşkanlıqi üçün Şamehsut teripidin pütün ailisi bilen Nomğa palangan ve şu yerde qaza tapқан. Kéyin Rozi usta Nomdin Aratürükke qayıtip, ata kespiy davamlaşturğan. Biraq

Abdiniyaz Mirapniñ köziǵe set körünüp qalǵaça, Bay yaqtin qara miltiǵniñ oq-pistanlirini yasap sétip şuniñ bilen türükçilik qilǵan. Kéyinçe, gañ miltiqlarniñ oqlirininimu yasiyalaydiǵan bolǵan.

-U dégen on qoli on gül adem, -dep davamlaşturdi Toǵniyaz Zor, -azraq mis bilen quruq püget tépivalsa boldi, pistanni özi yasap qoǵuşundi oq qoyup, birdemdila teyyar qilidu. Simtanapniñ simi bilen beşatarniñ oqini yasiǵanni öz közüm bilen kördüm.

-Sim bilen mişqu tépilur, -dédi Hacı, -nurgun oq yasaşqa miltiǵ dorisini nedin tapurmiz?

-Abdiniyazniñ öyide çeriklerdin olca alǵan neççe tüñ miltiǵ dorisi turmamdu! Maqul désile bugünla Rozi ustiniñ kéşigá mañimen. U mundaq işlarǵa cénini (344) pida qilidiǵan adem.

Hemmeylen huşal bolup Toǵniyaz Zorni şu künila yolǵa saldi.

2

Etisi Sali Dorǵa Hacı bergen oqlarni élip yolǵa çıqay dep turganda, qarlıǵuçı yigitler Ürumçi tereptin kelgen üç atlıǵni başlap keldi. Qara movut peltu bilen zigir reñ qélin şilepe kiyivalǵan aq yüzlük kişi attin çüşüvatqanda, Hacı uni qarapla tonuvaldi. Bu Mehsut Muhiti idi. Uniñ mundaq tuyuksiz kélip qalǵanlıǵi Hacini heyran qaldurdi. Bu ikkiyleniñ qizgin qucaqlışip köz yaşliri bilen temlengen meñzilirini bir-birige yéqip körüşüşliri etrapta qarap turǵanlarni téhimu heyran qaldurdi. Mehsut Muhiti Sali Dorǵa dégen isimni añlap, uniñ bilenmu yénişlap-yénişlap qucaqlaştı. Öz növitide, Mehsut Muhitiniñ hemrahlimu Hacıǵa çoñqur éhtiram bildürüp körüşti. Ularniñ biri kona sokna palşopka, béşigá ulaqça, putigá ötüq kiyivalǵan oruqraq, qaqqan bir yigit bolup, yene biri melle çekmen ton üstidin bélini mehkem baǵlivalǵan égiz boyluq, sériq saqal adem idi. Kéyin, Mehsut Muhiti uni ovçı Hebibul dep tonuşturdi ve özini muşu kişiniñ taǵ arisidiki soqmaq yollar bilen Turpandin bu yerge üç kündin yetküzüp kelgenlikini éytti. Héliki yigitini bolsa, Yüsüp ependi (345) dep tonuşturdi.

Şu küni Haciniñ méhmanhana kılğan kigiz öyide yérim kéçigiçe çirağ öçmidi. Mirul Mergen Mehsut Muhitiniñ hemrahlirini ceñçi yigitlerniñ kéşige caylaşturup koyup, özi méhman kütüş bilen meşgul idi. Yandiki kigiz öyde bolsa, Heliçe Hénim kázan-komuç işliri bilen bend idi.

Birneççe saetlik söhbet davamida, bu kétéimki kozgilańğa dair ehvallar üstide nurgun gep boldi. Mehsut Muhiti bu kozgilańniñ Ürumçi, Turpan ve başqa caylarğa körsivatқан tesiri, helk amminiñ bu kozgilańdin kütuvatқан ümidliri, hetta içki ölkiler bilen bezi çet ellerdiki metbuatlar bu kozgilańğa diğket kilitatқанliki üstide birmunçe geplerni kildi. Macuñyiñ ketkendin kéyinki ehvallar togruluk gep başlanganda, Haci <<Mana buni oqup baksila>> dep Yüsüp Teyciniñ heliki hetini Mehsut Muhitiğa berdi. Mehsut Muhiti hetni diğket bilen oqup çikip mundağ dedi:

-Men del muşu iş için keldim. Ciñ Şurén Ürumçidin çoñ koşun mañdurgandin kéyin, Tahir Beg başliq hemmimiz kattik kaygurduk. Emma yene bir tereptin, Kumul helkiniñ pulattek kattik inqilabiy iradisige, cumlidin Macuñyińğa işengeniduk. Macuñyińğa işinip hata kılğan ikenmiz. Emdi bolguluk boldi. Herkaysiliriniñ Yüsüp Teyciniñ pikrige koşulmıganlıqliriğa teşekkur! Herbirliridek yolbaşçılarğa ige kehriman Kumul helki çokum gelibe kilidu. Lékin Kumuldiki düşmenler küç (346) cehettin mutlek üstünlükte turğan hazirki ehvalda, çetniñ yardimi bolmisa, bu işni başqa élip çikiş tes.

Öyiniñ içini cimcitlik basti.

-Kimdin yardım soraymiz? –dedi Haci, Mehsut Muhitiğa ciddiyy qarap.

-Eger bu inqilab Altay, Çöçek, İli tereplerde bolğan bolsa, -dep vezmin sözleşke başlidi Mehsut Muhiti, -şoralar ittipakidin⁽¹⁾ yardım sorisağ bolatti. Şoralar ittipakiniñ dahiyisi Lévin dégen kişi hayat çağda dunyadiki barliq ézilgen milletlerniñ azadliq işliriğa yardım bérimiz dégen ve bu vedisige emel kılğan. Şoralar hökümiti Lénniñ vapatidin kéyinmu, bu şoarğa bir hilda emel kılmaқта. Emdi özimizge kelsek, Kumul şoralar ittipakiğa çegrıdaş emes. Yardım kiridiğan yer yok. Kumul taşki Moñgulğa çegrıdaş, undağ bolğaniken, biz yardımni taşki Moñguldin alsaq bolidu.

-Taşki Moñgul yardım bərişni hılamdu? –soridi Sali Dorğa.

-Elvette alaydu. Buni sevebi uki, taki Mogulmu Lninni yolini tutan. Mogul elimu burun bizge oa kp zilgen el. <<Derdnimu derdmen bilur, arinimu tartan>> dep, ular bizni derdimizge ytidu. Ularni dost tutsa bolidu.

-Bu denliri tora. Mogullar dostlua yaraydan

Sovt ittipaini demeki. (347)

el mni Mogullardin can dostlirim barliinimu bilidila, -ddi Haci, -emma taki Mogula kelsek, ularni dinga ari dep alidim. Bizni dinimizgimu unda kilurmu?

Mesut Muhiti klp talap, munda ddi:

-Bu baka gep. Mni biliime, taki Mogulda inilab bolanda, beziler dinni oral kilip, inilaba buzgunilik kilan. Taki Mogul hkmiti undaqlarni cazalan. Buni bizni dinimiz bilen alaisi yok. Uni dsile, biz bir din erinda dep islam bayriini kozikoza kilan Macuniindin bizge nme vapa keldi?

-Mesutbay tora gep ildi, -ddi Sali Dora, -hlii Tosun Pugenmu musulman emesmidi? U betbet meitte namaz ouvtip, zlege encer urmai boldiu? Buni untup aldilamu, Hacim?

Macuniin bilen Tosun Pugen torisidiki bu ai atiriler Hacini knl yarisiga tuz sepkendek tuyuldi i, uni salapetlik irayi bulutlu asmandek tutulup, dgilek kzliri itiyarsiz yumuldi.

-Rast, -ddi u bir azdin kyin icaletilik bilen yerge arap, -din ve millet dgen szler yai-yamanlini aisi bolalmaydiken. Adem dgen am st emgen nme, une, ilarni krp turup, bezide... Estapurulla! eyr, bu gepni oyayli, taki Moguldin yarem sorisaq, aysi yol bilen soraymiz?

-Buniñdin hatircem bolsila, -dep küldi Mehsut Muhiti, -biz Ürümçide hemme işni toğrilap qoyğan. (348) Uzunğa qalmaq taşki Moñğuldin aldiliriga vekil kelidu. Ular yardım toğrisida herqaysiliri bilen söhbetlişidu. Şu çağda <<Yaq>> dep turuvalmisila cumu!

Kigiz öyni yénik külge avazi qaplıdi. Hacı bayatin béri <<Moñgul>> dégen sözniñ neççe kətim tekrarlınişi bilen bortaladiki Moñgul dosti Érdinbatni ésiqe aldı bolğay, kigiz öyniñ kergisige éşiklik turğan héliki Moñgul qamçisiğa qarap cim bolup qaldı. Mehsut Muhiti qaçqaq kılıp, <<Bu qamçisi her körgende, biçare Börte Naçınmu yadiliriga kelidiğandu>> dédi.

Hemmeylen külüşti. Andin, taşki Moñgul vekilliri keliştin burun, hemme taqlarniñ dorğiliriga, cümlidin Beşir bilen Yolvasqa ehvalni uqturup, Hacinin namidin söhbetke çakiriş yézip evetiş qarariğa keliştı. Çakirişniñ kupiyisini Mehsut Muhiti yézip çikti. Etisi bu kupiye Heliçe hénimniñ qoli bilen birqañçe nuşqa köçürülüp, çaparmenler arkilik terep-terepelerge tarkitilidi. Çüşlük giza vaqtida, Mehsut Muhiti Moñgul helki huddi Qumul helkige oşşasla, féodal vañliq tüzümde uzun yıllar kattıq ézilgenliktin, ularniñ vañliq tüzümge nahayiti qarşı ikenlikini éytıp, <<Mubada qozğılañniñ deslepki künliride bolğinidek, beziler yene Qumul vañliqini orniga keltürimiz deydiğan geplerni qilidiğan bolsa, taşki Moñgul bizge yardım bermesliki mumkin>> dédi.

-Hatircem bolsila, mundaq geplerge emdi yol qoymaymız, -dédi Hacı ciddi qiyapette, -Qumul helki(349) vañliqniñ derdini az tartmıdi. Emdi kimdekim vañliqni tileymen dese, öziniñ beşini yeydu. Bügünki künde beg-qocilar bilen ittıpaq ötüşimiz zalim hökümetniñ zulmidin tézrek qutuluş üçün bolğan; şundaq emesmu Dorğam!

-Şundaq, -dédi Sali Dorğa, -hélimu bu beg-qocilar da işenç yoq. Beşir dégen haraqkeşniñ meyliçe bolsa topılañdin toqaç oğrilap, vañ boluvalğusi bar. Lékin Hacim éytqandek, biz buniña hergiz yol qoymaymız.

-Şıncañ ve pütün memliketniñ veziyitimu buniña yol qoymaydu, -dédi Mehsut Muhiti, andin içki ölkilerdiki helk ammisiniñ cahangirlik, féodalizm ve militaristlarğa qarşı yürğüzüvatқан inqilabiy heriketliri toğrisida birmunçe yéniliklarni sözlep berdi.

Şu künden başlap, vekillerni kütüveliş teyyarlıqliri başlinip, Haciniñ orda bağdiki tam öyliri söhbet orni kılip belgilendi. Bağ içige birneççe kigiz öymu tikip koyuldi.

3

Söhbetke çakirilğanlar yigilip bolğanda, Camsin Dorci başçilikidiki taşkı Moñğul vekillirimu yétip keldi. Ularni nérinkirlik Sadiq Kormal başlap kelgenidi. Vekillerniñ arisida buğday öñlük kelgen doğılaq, ottura yaş bir Qazaq kişimu bar idi. U Mehsut Muhiti (350) bilen kuçaqlışip körüşti. Mehsut Muhiti nahayiti huşal bolup, uni Haciğa <<Méniñ Rosiyide tonuşkan dostum Qasim endi, u Rusçe ve Moñğulçini obdan bilidu>> dep tonuştirdi. Derveqe, şu saettin başlap Qasim endi tercimanlık vezipisini öteşke kirişti. U Uyğurçinimu öz ana tilidek sözleytti. Méhmanlar şeripige bérilgen ziyapetler ayaglışıp, etisi söhbet başlinay dep kalğuçilik, Yolvasniñ kelmeyvatқанliki sahibhanlarniñ köñlini geş kılip turatti.

-Zadi u tazniñ niyiti bozuq.

-Kelmise kelmigey, tohu çillimisimu tañ étivéridu.

-Undaq dégenliri bilen u etila tili bilen tiken térip, yene bir tağlar pitne çikiriştin yanmaydu.

-İştangä çıkargan köñülge tayin dep, u öziniñ sayisidin ürküp yürgen bolmasmu! Uniñ Haciğa kılganlıri azmu?

Kişiler arisida ene şundaq gepler boluvatqanda, Yolvasniñ çoñ oğli Niyaz Beg birqançe aylar burun Macuñyiñniñ aldığa Yolvasniñ şehsiy vekili bolup Enşige bargan heliki Qasim Pugen dégen ademniñ hemrahlikida beş muhapizetçisi bilen tétip keldi. Uniñ éytişice, Yolvas tavi yoq bolup kélemeptimiş, Yolvasniñ ene şundaq bahane bilen özi kelmey oğlini evetkenlikini köpçilik kişiler kandaktur, bir şumluqniñ alamiti dep çüşinetti.

Söhbet ene şundaq şaraitta başlandi.

Tamliriğa küllük zedival tutulup, zilçe-gilemler(351) sélingan keñ yoruk méhmanhaniniñ tör teripige taşkı Moñğuldin kelgenler, ikki kasnaqqa yerlikler

caylaştı. Mehsut Muhitimu tördin orun aldı. Beşir töрге yékin yerge caylaştı. Hacı sahibhan süpitide pestirek olturdi. Otturiğa sélingan dastihanda kent-gézek, méve-çéve ve çay çiniliridin başqa nerse yok idi.

Camsin Dorci kélín kara sokna peşmitiniñ yaqisini éçivétip, egri saplık gañzisiniñ uçı bilen şalañ burutini tarap olturup, sözge kirişti. U öz aditi boyıçe, herbir cümliniñ ahiriğa <<İhim>> dégen bir tavuşni қоşup sözleytti. Uniñ avazi öziniñ boyığa yarişa bom nağridek boñuldap çıkatti. U Uyğur helki bilen Moñğul helkiniñ uzak tarihlardin buyan bir tuğkan kérindaştekinak ve özara hemdemlikte yaşap, birmunçe cehetlerde tekdirdaş ve kelbdaş bolup kelgenlikini; Moñğul helkiniñmu ötmüşte katmuqat cebir-zulumlar astida barlık insaniy hoquqlardin mehrum bolup, tesvirlep bolğusiz égir künlerni körgenlikini; kéyin Suha Batur dégen kişiniñ yolbaşçılıkıda inqilab kılıp, azadlıqqa érişkenlikini éytip mundaq dédi:

-Moñğul helki Qumul Uyğurliriniñ zulumğa qarşı, heq-adalet ve erkinlik üçün başlığan kürişini qollaşni öziniñ kérindaşlıq burçı dep hésablaydu. Şuniñ üçün bizniñ hökümitimiz silerge maddiy ve menivi yardım bérişni karar kildi. Biz şu mesile üstide söhbet ötkürüş üçün keldük. Bizniñ şertimiz üç: birinçi, Macuñyiñ bilen bolğan alaқini üzisiler; (352) ikkinçi, vañlıqni ornığa keltürüş dégen geplerni ketiy emeldin kaldurisiler; üçinçi, hazirki bölünüş halitini tügitip, hemmiñlar ittıpaq bolğan halda arañlardin birini başlık saylaysiler ve şu kişiğe beyet kilisiler, biz yardımni şu kişi arkilik bérimiz.

Bayatin béri, huddi sinipta ders añlavatқан oқuғuçılardék cim olturuşқан kişiler arisida ğudur-ğudur başlinip ketti. Tamğa yölinip olturğan yapma qapak Beşir yoğan gevdisini ruslap, yenediki biriniñ kulığığa piçirlaşqa başlıdı. Uniñ çekimликтin qarıdap ketken çirayi buzurup kétivatatti. Boyniniñ kişkilikidin tulum çaşqanğa oħşışip qalğan Niyazbeg Camsin Dorciğa yer astidin homiyip, çişlirini ğuçurlitip olturatti.

-Nahayiti yahşi, -dédi Sali Dorğa tebessum arılaş, -Camsin Dorci del bizniñ köñlimizdikini éytti. Biz buniñğa қоşulimiz.

-Dorğam, aldirimayraq gep kilisila, -dédi Niyaz beg қаpiқini sélip, -biz ga siliñğa yölenmey kimgе yölenğüdekmiz, Qumuldiki alte toktok bilen néme iş pütidu?

-Rast, Rast, -déyişti uniñ yénida olтурғанlardin bir-ikkisi. Başkilar Niyaz begke karşı çıqip, Macuñyiñniñ vapasızlıkı üstide terep-terepin şikayet başlıdı.

-Macuñyiñ kim? –dep gepke arılaştı Camsin Dorci, -andin uniñ tégi-tektidin éytqanda, pütün (353) Cuñgo helkiniñ béşiğa égir külpetlerni sélivatқан қаранийет militaristlarniñ biri ikenlikini, uniñda Uyğur helkiniñ azadlıq herikitige yardım bériş niyitiniñ esla yokluqini, uniñ Şıncağa kélişi peket öziniñ yavvuz nepsi üçünla bolğanlıqini birmunçe deliller bilen körsitip ötüp, <<Eger Macuñyiñdin alaқeñlarni üzmiseñlar, biz hazirla қayıтп кетимиз. Yardım toğrisida gep boluşı mumkin emes.>> -dédi.

Şuniñ bilen Niyaz Beg ve uniñ terepdarliri cim bolup қалdı.

Başlıқ saylaş mesilisige kelgende, beziler Beşirni, beziler Yolvasni, beziler Hacini körsetti. Talaş-tartış küçiyip ketti.

Ahır Casmin Dorci sözge arılışıp mundaқ dédi: <<Uyğur helki öziniñ küreşanlıқи ve inaq-ittipaқlıқи bilen tarihta birқançe sulalilerni yaratқан helқ. Méniñ añlışıмçe, Uyğur dégen sözniñ menisimu <Uyuşқан>, <Birleşken> dégen bolidiken. Siler uluğ işni başlıғанidiñlar, emma ittipaқiñlar yaқşı bolmay keptu. Mana hazirmu şundaқ қилivatisiler, mundaқ қилsañlar közligen nişanğa yételmeysiler. Men silerge bir mesel éytip bérey: <Bir zamanlarda, bir makanda yaşaydıған ikki yılan boptiken. Biriniñ béşi bir, қuyruқи miñ iken; yene biriniñ béşi miñ, қuyruқи bir iken. Künlerniñ biride bu ikki yılan tar bir yolğa kirip қaptu. Del şu çağda aldı tereptin şamaldek guyuldap bir koñka kélip қaptu. Héliқи béşi bir, қuyruқи miñ yılan (354) derhal özini çetke taptu. Héliқи бeş miñ, қuyruқи bir yilanniñ bir béşi arқиға yénişni, bir béşi алға méñişni, yene bir béşi yanga çetleşni... İşқilip herbir béşi öz gépini қилip, talaş-tartış bilen bir pikirge kélelmey турғанда, koñka kélip uni biraқla micip taşlaptu.> silermu ittipaқsızlıқ neticiside şundaқ pacielik aқivetke қalmisañlar bolatti.>>

Bu gep tesir қилip, talaş tartış tohtap қалdı. Emma ularniñ elpazidin hazirçe bir pikirge kélelmesliki көrünüp turatti. Mehsut Muhiti bu ehvalğa қарap, <<Bүğün dem алғаç, obdanraq oylinip, söhbetni ete davamlaşturuş>> teklipini қoydı. Bu teklip қобul қилindi. Lékin көпçilikniñ, cumlidin taşқи Moñğul vekilliriniñ Hacıға mayil ikenliki bilinip қалdı.

Tün perdisi elemni kaplap, hemme adem uykuğa ketken çağda, taratığa yandaş caylaşkan Qalğayti dégen yurtniñ eñ çet mehellisidiki bir kigiz öyde Yolvas öziniñ oğli Niyaz Begniñ kేశidin kelgen Qasim Pugen bilen ciddi parañlişip olturatti. Ularniñ avazi şu qeder töven idiki, işik tüvide miltiķ tutup turğan ikki muhapizetçimu ularniñ néme devatqanliķini éniķ añliyalmaytti. Bir hazadin kéyin Qasim Pugen öydin aldıraş çikişip, tuyaqłiriğa birneççe qat kigiz oralğan étığa minip, tarati terepke ravan boldi. Künçikiş terep béliķ bağridek aķirişqa başlığanda, Yolvas muhapizetçilerge özi minidiğan at bilen yene beş atni sayda çapturup, qara terge (355) çömdürüp kélişni buyrudi.

Çaşka vaķti bilen yene söhbet başlinip, tünügünki mesile yeni kimni başlıķ kiliş mesilisi üstide emdila gep boluvatqanda, Yolvas beş muhapizetçisi bilen qara terge çömgen atlarğa minip, söhbet boluvatqan öyniñ aldığa kéliş tohtidi ve melumçılarniñ cavabiy kütmeyla öyge kirip salam-sehettin kéyin hemmeylen bilen nahayiti mulayim körüşüp çikti ve öziniñ azraq tomudap qalğanliķi sebebidin, deslep özi kelmey oğlini evetkenlikini, kéyin bu söhbetniñ muhimliķini oylap, késellikige qarimay, kėçilip yol yürüp kelgenlikini éytip, huddi rast ağıriķ kişidek asta inciqlapmu koydi. Söhbet qatnaşçiliri yiraktin uniñ kėçilep yol bésip kelgenlikige işinip, uni biraz aram élıvalsun dégen meķsette söhbeti çüştin kéyin ötküzidiğan boluşti.

Çüştin kéyin söhbet başliniş bilen Mehsut Muhiti söz başlap mundaķ dédi: <<Biz Uyğurlarda el-yurtqa serdar bolğan ademni serkige oħşitidiğan gep bar. Bu nahayiti cayida bolğan oħşitiş. Serke layaķetlik bolsa, pada hevpe-heterge uçrimaydu. Serke layaķetsiz bolsa, öziniñmu, padiniñmu hevpe-heterde koyidi. Serkiniñ layaķiti uniñ tebiitige bağlıķ yeni serkilikke yaraydiğan mal serke bolalaydu. Öçke adette serkiniñ ornini basalmaydu, bu biri. Yene biri, meniñ añlişimçe, yilķiniñ herbir uyurida bir ayğir bolidiken. Ayğir öz uyurini yirt(356)kuçlardin qoğdaydiken. Hetta öz uyuri üçün cénini pida qilidiken. Méni bu yerge başlap kelgen Hebibil aka yolda kélivétip, bir boz ayğirniñ yérim kėçide yilķiğa tegken bir yolvas bilen élişip, uni öltürgenliķi ve öziniñmu éğir yarılğanliķini hékaye qilip berdi. El-yurtqa serdar bolğan adem ene şu serkidek yol başlaşqa layaķetlik boluşi, kérindaşliri üçün aşu ayğirdek öz cénini pida qilalişi lazım. Arimizda muşundaķ ademler bar. Gep uni tallivélişta qaldi. Méniñ deydiginim şu.>>

Meħsut Muhitiniñ sözige ulapla, <<Ağiniler, men ikki égir gep kılay>> dédi Yolvas keddini ruslap. Hemminiñ diğkiti uniña buruldi. Mirul Mergen öziniñ yénida işikniñ yan yağıçığa yölinip olturğan Toħniyaz Zorniñ kılikiğa <<İm, bu taz emdi işni buzidiğan boldi>> dep piçirlidi. Sali Dorğa haciniñ közige endişilik qarap kıoydi. Yolvasniñ mundağ aldirap sözlimekçi bolğanlıkiğa qarap, Meħsut Muhitiniñmu çirayi özgirip, yoğan kıoy közliri Hacığa tikildi. Epyon ħumaridin közliri yumulup kėtivatқан Beşir derhal segeklişip, yolvaska qaridi. Hacı bolsa ħevplik bir nersige düç kelgen kışidek yoğan muştumlrini mehkem tügüp, uniña kadilip olturatti.

Yolvas yaypañ yüzige ançe yarişip ketmigen saķilini silap, ħuddi ħocisi aldida sözlevatқан ħizmetkardek yumşak teleppuz bilen <<Him, men ikki éğizla gep kıilimen>> dédi-de, Meħsut Muhitiğa qarap: **(357)** <<Özle nahayiti obdan dédile Meħsut bay, özle dégen serkidek yol başlıyalaydiğan, öz uyuri üçün cénini ayğirdek pida kıilalaydiğan adem bizniñ arimizda birla. Bu kim désile, Kıumuldin çıkқан Rustem palvan ħociniyaz Hacı bolidu, men muşu kışiniñ bizge serdar boluşığa kėtulimen. Hazirdin başlap Hacığa beyet kıilimen>> dédi ve ornidin turup, hacığa égilip tezim kıildi. Bu kütülmigen iş hemmini heyran kıaldurdi. Bir-ikki sékunttek cimcitliğin keyin, <<Huşşere>>, <<Eceb obdan iş boldi>>, <<Yolvas bégimniñ himmitige barikalla>>, <<Aķil kışi şundağ bolidu.>> dégen gepler yañrap ketti. Peķet Beşirle Yolvaska yer astidin homiyip, çişlrini ħucurlitip olturatti. Hacı bolsa ħuddi kıyin bir tépişmaķni tépivotқан kışidek ħiyalğa çöküp kıalğanidi.

-Emise, hemmeyleñ şuniña kéliştükmu? –Soridi Camsin Dorci külümsirep olturup.

-Kéliştük, kéliştük! –dédi Beşirdin başķilar.

-Kıumul déhķanlar inķilabiniñ serdari ħociniyaz hacığa mubarek! –dédi Meħsut Muhiti ornidin des turup.

Hemmeyleñ orunliridin turup <<Mubarek-mubarek!>> déyişti. Beşirmu ornidin turup ağzini midirlitip kıoydi. Yolvas, Hacığa yéķin kélip, <<At atlap, töge kıumlap, yiraķtin kelgen eziz méħmanlirimiz, barlıķ yurt çoñlirimiz yiğilğan muşu sorunda. Men Hacimdin epre soraymen. Ötken işlarni köñülliridin çıkirilvétile, **(358)**

men gunahkar.>> dep közige yaş élip baş egdi, Haci sel turuvélip, <<Heyr elniñ behtini dep başlığan uluğ işimiz üçün ötkenge salavet, alla kırımniñ özimu ğupururehimdur>> dédi. Şu arida kimdur biri bir petnusta ikki piyale çay ekeldi. Yolvas bilen Haci çay tutuşup içiştı.

İkkinçi küni taşkı Moñgul vekilliri öz yurtıǵa aldıraş kaytti. Peket Qasim endila qaldı. Sadıq Qormal ve Haciniñ inisi Baqniyaz başlıq birkançe kişi taşkı Moñguldin bérilidiğan qoral-yarağ ve başqa herbiy eşyalarnı yökkep kéliş üçün vekiller bilen teñla yolǵa çıktı. Yolvas başlıq yurt çoñlirimu bundin keyin Haciniñ buyruki boyıçe iş kilişka vede ve kesemler bérıp, öz makanliriǵa huşal kaytıştı. Peket Beşirla hapa idi. Bolupmu bu söhbette vañlıknı ornıǵa keltürüş toǵruluk bir éǵizmu gep bolunmiǵanlıki uni nahayiti hapa kılǵanıdı.

Meşsut Muhiti Haci bilen yérım kéçigiçe parañlaşkandin keyin, <<Emdi meniñ bu yerde işim qalmıdı, Turpanni qozǵaşka aldıraşım kérek>> dep, tañ seherde ovçı Hebibul bilen yolǵa çıktı.

Haci Qasim endi ve Sali Dorǵılar bilen meslihetlişip, herqaysi yurtlardın kélip toplanǵan yigitlerdin birneççe kün içide <<Pidaiyer>> dégen nam bilen bir qoşun teşkillep çıktı. Haci qomandan, Sali Dorǵa bilen Sadıq Qormal uniñ yaremçiliri, Qasim endi siyasiy rehber, Yüsüp endi meşqavul dep cakarlandı. Qoşunǵa herbiy (359) ştat boyıçe Bencañ (On béşi), Peycañ (Ottuz béşi), Lyencañ (Yüz béşi)lar teyinlendi. Toñniyaz Zor Şu Lyencañlarnıñ biri idi. Mirul Mergen Haciniñ has muhapizetçiliri başlıki boldı. Rozi usta bir öyni dukan kılıp, üç şagirti bilen oq yasaşka kirişip ketti. Bencañlarnıñ biri Hoşur Kantu idi.

-Emdiǵu kantuluk qilmassen, -dédi Mirul Mergen uniñǵa qaçqaq kılıp.

-Emdi kantuluk kılsam, töt putluk canigerlerni emes, ikki putluk canigerlerni Kantulaymen, -dédi Hoşur Kantumu külümsirep.

-Néme? –emdi sen hekniñ tohusini Kantulimaqçimu?

-Yoksu, yoǵan-yoǵan cañcuñlar bilen doteylerni devatimen. Şularni yokatsaq, hemme hapilik tügigüdek.

-Héli adem bolup apsen cumu, bolmisa Hacı akam saña bu bencañlıni bermeytti, -dep küldi Mirul Mergen uniñ mürisige olını oyup.

Birküni Yüsüp Ependi pidaiylarğa <<Géri dün>>①, <<Sola dün>>②, dégende osaş sözler bilen Türkçe omanda bérivatanda, asim Ependi buni körüp <<Allahu ekber, biz tazimu kéçikiptimiz. Türklerniñ tesiri bu yerge bizdin burun kélip boptiken>> dep oylap aldı. Bira, kéyin Yüsüp Ependiniñ Turpanlı

①Arıa burul.

②Sola burul. (360)

ikenlikini, Türkçe bérishi Ürümidiki bir iidin öginivalanlıını uup özidin özi külüp ketti.

4

Bu yıl behtke yaria i kéçikip keldi. Adette allıaçan ar astıda kélip, auniñ meyin peyliridek parirap kétidian dala-ırlar téhiçila zepirandek sariyip yatatti. iniñ belgisi bolup neççe kétéim uçun kelgen ar çéçeklimu yerge ona-onamayla érip kétivatatti. Égiz arlı çoılarga tutakan yanbairlardiki san-sanaqsız arıaylar bolsa, haman-haman yeşil yaz menzirisini eslitip turatti. Ene şunda künlerniñ biride taşi Moñguldin zor bir karvan yétip keldi. Töge koldurmiliriniñ bir hılda carañlaşliri; oynaq atlarniñ mehellige yékinlaşanséri kedemlirini tézlitip, şöhlük bilen tizgin sérip ineşliri; uşşaq balılarniñ yügürüşüp yürüp, arlıaçtek viçirlap çuruldaşliri; itlarniñ sokuldap yürüp avap oyuşliri-mana bularniñ hemmisi oşulup, bu karvanni téhimu heyvetlik körsitip turatti.

Bu kétéim Camsin Dorci bilen kelgenler arisida uzun kül reñ şinil kiyip, bélidiki keñ tasma belbéia tapança ésivalan iri yaşlar çamisidiki bir herbiy iimu bar idi. Uniñ beş burceklik izil yultuz adalan sur arikol tumii astıda

körünüp turğan sériq çége çaçliri bilen külüp turidiğan kök közliri Hacığa bir zamanlarda Yerket etrapidiki herbiy lagérda bille (361) turğan héliki hoñul dosti Grigorini esletti. Camsin Dorci bu kişini Vasili İvanov dep tonuşturdi ve herqaysi tağlardiki kozgilañ başlıklaridin munasivetlik kişilerge derhal çağırıp evetişni teklip kildi.

Üçünçi küni herbiy yardım eşyalirini tapşuruş murasimi ötküzüldi. Camsin Dorci sovgat süpitide Hacığa bir durbun, bir tapança, bir hormareñ hurum palşopka tekdım kildi; Yolvas bilen Beşirgimu birdin tapança, birdin hurum palşopka berdi. Andin beş yüz tal Sovét beşatari, yüz ellik sanduq oq, ikki tonna koğuşun, beş yüz kişilik herbiy kiyim, beş yüz par pütün başlıq Bulğari ötüq, beş yüz kişilik yamğurluq çapan katarlıq nersilerni kızim boyıçe ötküzüp berdi. Hacı şu yerniñ özidila yolvaska ottuz kişilik kiyim-kécek, yéterlik oqi bilen yigirme tal miltik, beşirge yigirme kişilik kiyim-kécek ve yéterlik oqi bilen on beş tal miltik bérip, qalğan nersilerniñ hemmisini öz komandanlıqidiki pidaiylar qoşunığa tarqıtıp berilidiganlıqini cakarlıdi. Bu qoşun Hacinin yigitlirini esas kılip, herqaysi tağlar (cumlidin yolvas bilen beşirniñ tevesidiki caylar)din yigilğan yigitlerdin terkiq tapқан bolğaqça, bu teqsimat togruluq u yerde başkıçe geplernu bolmıdi.

Vekiller qar çüşüp keliştin burun öz yurtığa qaytivelişka aldiriganlıqi üçün şu küni ularni uzitiş şeripige Hacinin öyide tentenilik ziyapet ötküzülüp, aqşimi meşrep uyuşturuldi. Qasim Ependi Camsin Dorci bilen Vasili İvanovniñ otturisida olturup, (362) éytilivatқан naqşa-qoşaklarını ularğa tercime kılip berivatatti. Yolvas <<Micezim Yoq>> dep meşrepke kirmidi. Beşir bolsa ziyapettin keyinla öz ademliri bilen Bağdaşka ketkenidi. Biraq neğme-nava kızip, huşallıq külkiliri yañrvatқан peypte, kütölmigen bir pacie yüz berdi.

Bu mundaq veqe idi: Vasili İvanov Qumul Uyğurliriniñ milliy purıqi nahayiti koyuq bolğan meşripini tunci kétim körüvatқанlıqi üçün bir orunda héli uzunğıçe mihtek kımirlimay olturup puti aqrip ketti bolğay, biraz heriketliniveliş üçün şinilini yepinçaklap sirtka çıktı. Uniñ yaş muhapizetçisimu bille mañdi. On beş künlük tolun ay bağ içini kündüzdikidek yorutup turatti. Vasili İvanov muzdek sap havani çañkaqlıq bilen sümürüp, bu güzel kéçilik menzirini tamaşa kılğaq, yalıñaçlinip qalğan örük derehliri arisida çoñ-çoñ kedemler bilen uyan-buyan ménişka başlıdi. Del şu çağda, meşrep boluvatқан öyniñ ögzisidin qatirığa ikki pay oq étildi. Huddi

gicek tarliri birdinla üzölüp, neğme tohtap qalğandek, öyniñ içi cimcit bolup qaldı. Ögzidin kimdur biriniñ <<Gürs-gürs>> kılıp mañğan ayağ avazi añlandı. Mirul Mergen öyge yögürüp kirip, <<Haci aka, Haci aka, yaman boldı, méhmannı étip qoydı!>> dep varqiridi.

Hemmeylen öre-töpe boluşup patiparaqçılık başlinip ketti...

Haci bilen Camsin Dorci başlıq kişiler yögürü(363)şüp kelgende Vasili İvanov örük tüvide qanğa milinip yatattı. Bu kütülmigen pacie hemmini şundağ hodukturup taşlıdiki, hacimu, Camsin Dorci ve başqıarmu néme kılışni bilmey, bir-ikki sékuntkıçe taşteq kétép qaldı. Démisimu taşkı Moñğul hökümitiniñ herbiy vekili bolup kelgen muhim bir erbab del qozğılañçılarnıñ baş ştabıda, héç kütülmigende, namelum qatıl teripidin étılğan oq bilen yerge yatquzup qoyulsa, bu kiçik iş bolamti? Qatıl kim? U némişka muşundağ muhim erbabniñ cénini qestleydu? Yene kélip, taşkı Moñğul hökümiti qozğılañni qızgın qollap, şunçe maddiy yardımlerni bérivatqanda, bu yardım ve qollaşlar bilen qozğılañçılarnıñ céniga can, tomuriğa qan qoşuluvatqan muşundağ peypte, némişka bundağ rezil suyıqest yüz béridu?

Haci bilen Camsin Dorci teñla hoşşığa kelgendek, Vasili İvanovniñ uzun gevdisi kéşige tizlandı. Haci qolını uniñ burnığa tutti, Camsin Dorci qulıqını uniñ köksige yaqtı. Behtke yarışa, uniñ yüriki téhi soqup turattı. <<Çapsan boluñlar! U téhi hayat!>> dep varqiridi Camsin Dorci. Yaş bir Moñğul yigit yögürüp kélip, tere somkısıdın daka çıqardı. Qasim Ependi uniñğa yardımlişip, yarını ténişka başlıdı. Vasili İvanov oñ kökriki bilen sol bilikidin yarılğanıken.

-Bu Lomodini nedın bolsa tap, Mirul! Bolmisa kallañni alimen! –dep varqiridi Haci. Uniñ ornıda Toñniyaz Zor cavab bérıp, Mirul Mergenniñ birqançe yigitler bilen qatılını izlep ketkenlikini éytti. Haci (364) uniñğa <<Senmu bar! dep buyruq berdi. Ögzini ahturuşka çıqqan yigitler ay yoruqıda parqirap yatqan ikki tal pügetni tépip çüştı. Camsin Dorci bu pügetlerni közdin keçürüp çıqıp, qatılınıñ qolidiki qoralniñ yetteatar nagan ikenlikini cezmleştürdi.

Yara obdan ténilip, qan tohtıgandın kéyin, Vasili İvanovni avaylap kötürüp, has bir öyge ekirip qoyuştı. Héliki Moñğul yigit uniñğa okul bérış ve dora içürüşke kiriştı. Camsin Dorci buniñ bilen iş pütmeslikini nezerge élip, bir Moñğul yigitke

yerliklerdin ikki kişini qoşup dohtur élip kéliş için taşkı Moñğulğa mañdurdy. Hacı başlıq kişiler qatilni tépişniñ çarisi üstide ciddi baş qaturuşqa kirişti.

5

Tarati évizini saqlaş turğan yigitlerge bu veqe togruluk allıqazan hever bérilgeçke, ular çarlaşni küçeytip, terep-tereplerge at sélip yüretti. Ularniñ arisida Hoşur Kantumu bar idi. Vaqıt yérim kéçidin ötüp, bayıki pacieniñ birdinbir şahidi bolğan tolun aymu qarlıq taqlarniñ arkisiğa yoşurunuşqa başlıdı. Hérip ketken Hoşur Kantumu atniñ çulvurini bir taşqa çirmap koyup, özi yerge sozulup yétivaldı. Del şu çağda, ayağ tereptiki qoraylıq içide, birnéminiñ şipirliğan avazini añlap qaldı-de, béşini kötürüp, kulak sélišqa başlıdı. Uniñ oğrılıq qilğan çağlarda (365) meşq qilğan hüniri yeni qulikiñiñ sezgülüki bu kətim eskatti bolğay, şepe kelgen yerge yügürüp bérıp, <<Kim sen?>> dep varqiridi. Bügünki kéçilik belge (parol) <<Qarciğa>> idi. Qarşi tereptin sada çıqmıgaç miltikniñ çakmıqini kayrip, yene <<Kim sen?>> dep tekrarlidi. Bu kətimmu qarşi tereptin sada çıqmidi. Hoşur Kantu miltikiniñ tepkisini bésevetti. Hayt-huyt déğüçe etrapniki yigitler at çapturup kélişti ve Hoşur Kantuniñ gépi boyıçe héliki qoraylıqni qorşivélip, bir baştin ahturuşqa başlıdı. Ularniñ arisida esir çüşken aqsuluk mollağ bilen Ğulciliğ héytemmu bar idi. Mollağ beş kedemçe nérida düm yatқан bir ademni körüp kélip, <<Tur orniñdin, bolmisa étip taşlaymen!>> dep varqiridi. Héliki adem ornidin turuvétip tuyuksız oq çıkardı. Mollağ yikildi. Héytem qatilniñ qoliğa tépivetti, uniñ qolidiki nagan yerge çüşti. Qalğanlar olişip kélip, qatilni tutup baqlıdı. Hoşur Kantu bilen Héytemler Mollağniñ béşini yölıdı. U muzlap kətivatқан qolini Hoşur Kantuniñ alqiniğa koyup, aran-aran munu geplerni éytalidi:

-Hacı aka... mğa éytip... qoyuñlar, ...Aqsu... tereplerge... , bérıp qalsa, qarital... dégen yézida... ata... anam... bar. mollağun balañlar... heq yolida... şehit boldi... ,dep qoysun, ... men... siler bilen....

Uniñ démi üzölüp, közi yumuldı. Hoşur Kantu öziniñ potisidin bir parçe latini yirtip, merhumniñ éñikini téñip koydı. Yigitler qatilni gezep bilen (366) silgiştürüp, uniñdin gep soraşqa başlıdı. Qatil bolsa öziniñ étinimu éytmay gal-gal titrep turatti.

Ahır ular bu natonuş qatılını heydep Haciniñ aldığa élip mañdi. İkki yigit merhum mollakniñ cesiti yénida qaldı.

Camsin Dorci yigitler tapşurğan naganni közdin keçürüp, Vasili İvanovqa tegken ikki tal oqniñ del şu nagandin étılğanlıqını cezeleştürdi. Biraq bu qatıl soralğan soallarniñ héçbirige, hetta étiñ néme? Dégen soalgimu cavab bermey, bir közi bilen çekçeygen péti qarap turatti. Sol közi pütünley déğüdek yumuq idi. Körünüsidin kırık yaşlar çamisidiki bu ademniñ saqal-burutsız, yadañgu yüzidiki koyuq qoruqlar uniñ bu çögilep turidiğan pelek çaki astida köp cebir-çapa çekkenlikidin dérek bérip turatti. Hacı yene birneççe éğiz gep sorap béqip, ağızını açturalmıgandin kéyin aççıqığa paylimay, héliki Moñgul qamçisi bilen bir-ikkini uruvetti. U şundaq bir gélite qıyapette çırkırap taşlıdiki, şu çagdıla uniñ pütünley tilsiz-gapa ikenliki melum bolup qaldı. Sali Dorğa uniñ yénini ahturuşını buyrudi. Mirul Mergen uniñ pahtılıq çapınıniñ estirige tikivalğan yéridin ikki tilla, beş ser kümüş teñge tépivaldı. Üstige kona, çapan bilen téreşalvur kıyivalğan bu ademdin altun-kümüş çıqқанlıqı hemmini téhimu heyran qaldurdi. Lékin mundaq gaçidin kandaq kılip gep añaş mumkin? Hemmeyleniñ béşi qétip turğanda, Toñniyaz Zor özi élip bargan çarlaştin (367) netice çıqmığanlıqını melum kıliş üçün öyge aldıraş kirip keldi ve héliki ademni körüp gep-söz kılmay turup qaldı.

-Buni tonumisen? –aldıraş soridi hacı.

-Tonumayçu, bu héliki qoraylıq yasin gaçığı, bu yerde néme kılip yürüdü? – dédi Toñniyaz Zor. Andin bir némini ésiqe alğandek: <<He rast, men buni ikki kün burun Yolvas Begniñ ademliri arisida körgenidim>> dédi.

-Néme, Yolvasniñ ademliri arisida?!

-Hee, rast şularniñ arisida körgenidim. Bu gahta bu gaça çerikçe kıyım kıyivaptiken.

Hemmeylen heyran bolup, bir-birige qarıştı. Haciniñ közliri gezeplengen bürkütiniñ közlidirdek yalt-yult kılip ketti. <<Mañ! –dep varkıridi u Mirul Mergenge, - hazirla bérip, u qara yüzni put-qolını yerge tegküzmey heydep kel!>>

Mirul Mergen bir top yigiti bilen derhal atlandi. Biraq ular Yolvas çüşkün kılğan hoylidin uniñ özi turmaq, sayisinimu tapalmay kaytip kélişti. Démek, yolvas kέçiptu. Hacı uni qoqlap tutup kέliş için tağ yollirini teħminlep, on-ondin ottuz yigitni derhal üç terepke çapturdi. Biraq ular etisi péşin vaqtida merhum Mollaħniñ cinaza namizi oқuluvatqanda, qara terge çömgen atlirini yügürüp, arqa-arқidin dégüdek quruq kaytip kέlişti. Mollaħ yerlikke qoyulup bolğandin keyin hacı Mirul Mergenlerni <<Hoy nan kέpilar, şunçe adem béríp, quruq kέlişküçe ölseñ bol(368)mamdu!>> dep kayışqa başlığanda, Qasim endi mundaq dédi:

-Sevr kılsila Hacı aka, bolidiğan iş boldi. Démisimu mundaq katmuqat aqlar, insan qedimi yétip baqmığan hilvet ciralar, sancak-sancak kέlin qarıǵaylar arisida kance-kance yoşurun soqmaqlar barlıqini kim bilip bolalisun! Şundaq soqmaqlar bilen kέcip kétivatқан kéri tülkini kimmu tutalisun! Peqet asman-pelekte pervaz kilip, ötkür közliri bilen hemmini bayqivalalaydiğan qiran bürkütla mundaq hiyliger tülkini körüvalalışi mumkin. Epsuski, yigitler herqance cesur, herqance geyur bolsimu, asmanda pervaz kilalaydiğan bürküt emes.

-Herqandaq tadan tülkiniñmu kiridiğan ini bar. yolvasniñ kiridiğan töşüki Qoray dégen yurt. Men bugünla uniñ üstige basturup barimen, -dédi Hacı, andin Mirul Mergenge <<Yüz atlıq yigit hazir bolsun!>> dep buyruq berdi.

Qasim Endi, Mirul Mergenni tohtitivelip mundaq dédi:

-Hacı aka, mundaq kılsaq bihude qan tökülüp öz içimizdiki bölünüş teħimu küçiyip kétidu.

-Yaq, -dédi Hacı Qasim endiniñ aldıǵa kélip, -bihude qan tökülmişun dések, agal bihude qan tökküçilerni qan deryasiǵa paturuvétiş لازم. Bölünüş bolmidun dések, Yolvasqa oħşaş munapiqlarni yoqitiş kérek, men sizge sözlep bergen héliki gepler yadiñiz(369)dimu? Tömür akam Tohti Seypuñni öz gahtida cehennemge evetivetken bolsa, keyinki dişvarçılıqlar bolmaytti. Éhtimalim, siz meni tosumañ!

Andin u Mirul Mergenge <<Néme qarap turisen, çakқан mañ!>> dédi.

Ƙasim Ependi, Mirul Mergenni yene tosuvaldi. Camsin Dorci, Ƙasim ependidin néme gep boluvatƙanlığını soridi. Ƙasim Ependi ehvalni çüşendürdi.

-Ƙasim Ependi toğra éytipu Hacim, -dédi Camsin Dorci vezminlik bilen, - eger yolvasniñ üstige basturup barsiñiz, Uyğur helk temsili bilen éytƙanda, düşmenniñ tügminige su tutƙan bolisiz, bu peyliñizdin yéniñ.

-Yağ, men İvanovniñ ƙisasi üçün, u tazniñ kallisini késip kélip, silerniñ hökümitiñlarğa evetip bérişim lazim.

-Vasili İvanovniñ hayat ƙélişige ümid çoñ. Men öz hökümitimiz namidin şuni cakarlaymenki, uniñ üçün ƙisas éliška ƙarığanda, içki uruştin saklıniş muhim. Bolmisa inƙilab meğlup bolidu. –dédi Camsin Dorci, andin bu geplerni birmunçe şerhlep, özara ƙorallıƙ toƙunuş bolup ƙéliştin saklınişni ƙattıƙ tekitlidi.

Haci <<Estagpurulla!>> dep uyan-buyan méñişka başlidi. Hemmeylen uniñğa diğket bilen ƙarap turatti. U birdinla Mirul Mergenge burulup, <<Rozi ustini ƙıçkirip kel!>> dep varƙiriyu, derhal bu pikridin yéñip, <<Tohta, héliki gaçini élip ƙıç!>> dédi ve Camsin (370) Dorci başlık hemmeylenni <<Yürüşsile>> dep Rozi ustiniñ dukini bar yerge başlap mañdi. Uniñ néme ƙılmaççı bolğanlığını héçkim bilmeytti ve şu tapta uniñdin gep soraşkimu pétinalmay cim méñiştı. Ustıkarlık dukiniğa kéliş bilen Haci héliki gaciniñ yénidin ƙıçƙan beş ser kümüş teñke bilen ikki tillani Rozi ustiniñ aldığa taşlap, <<Bu bir némilerni éritiñ!>> dédi. Rozi usta sel ikkilinip, Sali Dorğığa ƙaridi. Haci: <<Néme ƙarap turisiz, ƙulikiñiz pañmu?>> dep varƙiridi. Rozi usta ün-tinsiz işka çüşti. U tilla-teñgilerni buta^① bilen éritip bolğuce, yigitler put-ƙoli bağlaƙlık turğan Yasin gaçini Haciniñ buyruƙı bilen yerge yatƙuzup, baş-ayıgidin bésip turdi. Haci Rozi ustini yasin gaçiniñ ağızini ƙışƙuç bilen kérip turuşka buyrudi ve özi yene bir ƙışƙuç bilen oçaqtin butini élip, Yasin gaçiniñ yéniğa keldi. Camsin Dorci bilen Sali Dorğa başlık hemmeylen Haciniñ néme ƙılmaççı bolğanlığını emdi çüşinip, uni tosuvalmaççı boldi. Haci héçkimge boy bermey <<Néri turuñla, bu Lomodi altun-kümüške toysun, sétılma-ğainlar buniñdin ibret alsun!>> dédi-de, éritmini yasin gaciniñ ağızı bilen közige ƙuymaççı boldi. Ƙarap turğanlarniñ köpçiliki közini tosuvaldi. Tetür ƙarivalğan Rozi ustiniñ ƙışƙuç tutƙan ƙolliri dir-dir titreytti. Yasin gaçini bésip olturğan ikki yigit terge çömülüp ketti.

①Buta- Zerger ve miskerler métal éritidigan қаça. (371)

Tohniyaz Zor oqtek kélip, Haciniñ qolidiki qiskuşni yuluvaldi-de, <<Hudadin korqsila, Hacim! Méni arilaştıñ dep, néme qilsila meyliliri>> dédi. Hacı uniña bir homiyip, <<Eстаğpurulla>> dégen péti öz öyi terepke cönidi.

Kişiler Hacini ya eyibleş, ya mahtaşni bilmey, gelite bir hil sükünat içide qaldı. Emma Tohniyaz Zorğa hemmeylen apirin oquşatti. Haciniñ özimu Heliçe Hénimniñ öyide tünlüktin çüşüvatқан қуяş şolisiga qarap ün-tinsiz yatatti. Peqet gahi-gahida uniñ levleri kimirlap <<Eстаğpurulla-estağpurulla, men néme iş qılmaqçı boldum-he!>> dégen gemkin avazi añlinip qalatti.

Şu veqedin birneççe kün keyin taşkı Moñğuldin egiz boyluq, sériş saqal, kök köz bir dohturniñ başçılıqida üç kişilik davalaş guruppisi yétip keldi. Ular Vasili İvanovni davalasha qan bériş lazımlıqını éytti. Mirul Mergen, Yüsüp endi qatarlıq on neççe kişi qan berdi. Üçinçi küni, taşkı Moñğul vekillirini uzitiş şeripige dağduğilik ziyapet ötküzülüp, ularğa qimmetlik sovgatlar teqdim qilindi. Camsin Dorci Haciniñ telipi boyiçe bir türküm yigitni oqutup, terbiyilep bériş üçün bille élip mañmaqçı boldı. Ularniñ arisida Yüsüp endimu bar idi. (Bu kişiniñ keyinki çağlarda Yüsüp Moñğul dep atilişidiki sebev şu bolsa kérek.)

Vekiller Vasili İvanovni cirgiğa yatquzup yolğa çikidigan çağda, hacı Yüsüp endi başlıq yigitlerge qarap: <<Yolda méhmanlarniñ hizmitini obdan qilinlar, (372) Moñğul qerindaşlarniñ yurtığa barganda obdan oqup, yaramlıq adem bolup kelinlar, mavu tağ-dalilar yamğurğa qandaq teşna bolsa, el-yurtmu oquğan-bilgen yigitlerge şundaq teşna.>> dédi.

6

Bu yılki qış kéçikip kelgen bilen biraqla qehr-gezipi tutup, alemni malem kilivetti. Qara yerler turmaq, şarqirap éqivatқан tağ sulirimu şirnidek qetip qaldı. <<Eyyam acuz atlıq kün, qehri kelse qattıq kün.>> dégendek, cudun-şivirganniñ cahanni béşiğa kiyip, kéçe-kündüz dehşet bilen huvlaşliri hemminiñ köñlige vehime

sélip turatti. Bu zimistan dehşiti bolupmu issik gazarmilargá öginip qalğan çeriklerge şundaq égir apetlerni keltürdiki, ular hucum kılamak tugul, turğan orunlirida toñ tézektek kétép kélişka başlıdi. Ata-buviliridin tartip muşundaq muhitta yaşap, boran-çapqunga könüp qalğan tağ baturliri bolsa, bu pursettin paydilinip, arqa-arqidin hucum kozğaş bilen çeriklerniñ gerbte Bariköl, şerkte Şopul, otturida şarlar tégi boyiçe quraşturup çikқан orğaq şeklidiki muhasire halkisini tarmar keltürüp, ularni mudapie halitige çüşürüp koydi.

Nurğun çeriklerniñ baş söñekliri bilen quraşturulğan bu muhasire halkisiniñ buzup taşlanğanlıkı hemmidin tolarak Şiñ Şişeyge elem kıldi. Uniñ pilaniçe (373) bolğanda, muşu muhasire sızıkiğa tayinip, pat arida pütün tağ rayonini işgal kılip, Ürümçiğe zeper bilen qaytışi ve uniñ bedilige özini kütüp turğan şanuşöhretke érişisi lazim idi. Emdilikte bolsa, bu pilanliriniñ hemmisi tuzğaktek tozup ketti. Bolupmu héliki közeyneklik kéri polkovnikka oğşaş rekıbliriniñ miyıkida külüp, bezi kinaye geplerni kılidigan dericige yétip kélişi uniñğa nahayiti elem kılattı. Şuniñ üçün u öziniñ göşini özi yégüdek bolup, bir yerde tinç olturalmaydığan bolup qaldi ve her küni déğüdek şehir sépili üstige çikıp, şimal tereptiki heyvetlik tağ tizmiliriga kariginiçe uzundin uzun hiyal sürüp olturatti.

Bügünmu şundaq boldi. U tülke cuvisiga orilivelip, ikki muhapizetçisiniñ hemrahlikida aşu tağlarda héli uzak qarap turdi-de, huddi muhim bir nerse ésige kelip qalğandek, sépildin aldiraş çüşüp, yatıkidiki üstel aldiga keldi ve kelin hatire depterini éçip, yuñ kelemni koriga aldı:

<<Yigirme beşinci févral, düşenbe. –dep başlıdi u, -bügünmu bezi keçürmişirimni yézip koygum kelivatidu. Men hélidin béri yeni Şincañ siñga kedom koyğandin buyan yézişka başlığan bu hatiremni ömrümniñ ahirgiçe yazmaqçimen. Kegezge çüşürülgen oy-pikirler héçqaçan kelem tutquçiniñ özi üçün emes, başkilar üçün, toğrisi, keyinkiler üçün yézilidu. Huddi Yañ Cañcuñniñ birneçe cildtin terkiб tapқан <İstigpar (374) hucrisidiki hatiriler> ni bizge yézip kaldurginiga oğşaş.

Etigendin béri sépil üstide tağ terepke héli uzak qarap turdum. Şu tereptin kelivatқан muzdek şamal yüz-közümge neşterdek sancılmaqta. Yağ, yüz-körümge emes, yurikimge sancılmaqta! Hey cénimğa törigen soğuk şamallar, hey şu şamallarniñ uvisi bolğan bu leniti tağlar közümge némilerçe körünidu! Tarihta gerbiy

diyarniň bu şerkiy dervazisiğa tunci kêtim ayağ başkan ecdadlirimizniň közige bu tağlar néme körüngen bolgıydi, bu maña namelum. Emma bu kasapet tağlar méniň közüme huddi sozulup yatқан yoğan bir aқ ecdihağa oňşaş körünmekte. Bu tağlardin asman-pelekke tutaşқан apaq çokkiliri huddi şu ecdihaniň müngüzlirige oňşısıdu. Karaymen-karaymen, kariganséri yürükim elem-hesret bilen tolup, yérilgudek bolup kétidu. Çünkü Gérmaniyede yasalğan yéni tiptiki zamanivi қorallar, hetta tömür koñkilar bilen қorallangan alte miň beş yüz kişilik қоşunni başlap, Қumul diyariğa кедem қоyғинимға bugün төt aydin ашти. Herbiy ölçem boyıçe éytқanda, bu az күç emes, az vaқit emes. Bu күç bilen төt ay içinde bu tağlarni turmaq, pütүн Teñritaғni boysundurup boluş mumkin idi. Epsus, epsus, bu tağlarni hazirgiçe baş egdürelmidük. Buniň siri néme? Bu tağlarniň baş egmeslikide zadi néme karamet bar? Adette égilmes, keyser ademler қattıқ söñeklikler dep teriplinidu. Bu yerdiki ademlermu şundaқ қattıқ söñekliklerdin oňşımamdu? Yaponiyidiki çéгимda, taktika oқutқuçimiz (375) kiliç aldida baş egmeydiğan düşmen yok, gep şu kiliçni tutқан қолға baғliқ, dep telim bergenidi. Bu söz rehimdillik қilmasliқ kérek dégen menini bildüridu, elvette. Biz rehimdillik қilip қоyduқmuya? Yaқ-yaқ! Neççe yüz yillik tarihқа ige vañ ordisini pütүн bir шеher bilen қоşup köydürüp, күlini kökke soruғинimiz, he dégende düşmenniň yürükini mucup қоyуş үçün uşşaq naresidilirigiçe birneççe yüz canni қiliçtin ötküzginimiz, talan-tarac bilen pütүн bir yurtni һaniveyran қilғанliқimiz rehimdillik bolamdu? Téhi yékindila esirge çüşken beş oғrini soraқ қilivétip, aғzini açturalmigandin kéyin tilini késip, közini oyup, kallisini sépil dervazisiğa asқinimizmu rehimdillikmu? Қiliç aldida baş egmeydiğan düşmen bolmisa, bu taғliқ oғrilar némişқа baş egmeydu? Taşқи Moñğulniň yardimi ularniň һorikini östürüp қоydimuya? Biraқ undaқ bolidiğan bolsa, bu yaremge érişmestin ilgirimu, ularniň bizdin burunқilarni şunçe zor talapetke uçratқinini néme dep çüşiniş لازم? Añlişimçe, Sali Dorға dégen oғri isyan kötürgende, ularniň қolida bir talmu miltiқ yok ikenimiş. Men pelsepinimu ançe-munçe oғengen. Şeyiler terekқiyatida içki amel birinçi ikenlikini bilimen, taşқи amel hal қilғuçi emes. Undaқ bolmiganda, Macuñyiň кéçip ketkendin kéyin bu yétim қалған oғrilar allıқақан baş egken bolatti. Emeliyette, Macuñyiň қаçқandin kéyin ularniň қарşiliқ көrsitiş iradisi téhimu күçiyip ketti. Démek içki amel haman (376) birinçi orunda turdidu. Buni <<İrade қetiyligi>> dégen söz bilen ipadileş mumkin. Huddi қedimkilerniň <<İradilik киşi қоқum muradiға yétidu.>> déginige oňşaş.

Biraq, <<İrade ketiyliki>> mendimu bar emesmidi! Bu isyanni üzül-késil basturup, şanuşöhret qaziniş bedilige Şıncañniñ siyasiy sehnisini öz qolumda çögilitişke irade baqlıgan emesmidim? Mentik boyıçe éytqanda, ularda bar irade ketiyliki mendimu bar dégen söz. Şundaq turuqluq bu oğrılarni zadi némişka baş egdürelmidim? Ey asman hüdasi, méniñ köñlümni yoruq, pikirimni oçuq kılip, bu sirni éçişka medet ber! Bu yavayılarni baş egdürelmisem, pütün pilanim buzulup, arzu-armanlırim yoqqa çıkıdu. Reqıblirim mendin külidu.>>

Uniñ şu künlerde yazğan yene bir hatirisi mundaq idi:

Bügün tekdirimge alaqlıdar ikki muhim hever añlıdim. Uniñ biri şuki, uzundın béri Cañ Péyyüenge guman bilen qarap kélivatқан Ciñ Şurén bugün uniñ ornıga Çöçek valisi Li Heyruni qomandan kılip Qumulğa evetiptu. Bu yaqşı iş boldi. Cañ Péyyüen tecribilik herbiy erbab bolğan bilen Qumulğa kélipla bir Tyencinlik kızğa öylendi-de, kış boyi uniñ qoynidin çıqmıdı. Hemmidin yamini ya özi qomandanlıqni tüzük kılmay, ya hoquqni maña bermey, put-qolumni çüşep qoyğanıdı. Li Heyru ştabqa kire-kirmeyle <Hazirdin başlap emeliy qomandanlıqni siz kılisiz, men bolsam mulki adem.> dep (377) rast gépini éytti ve bayıraқ pütün ofitsérlarniñ aldida Ciñ Şurénniñ méni ştab başlıkliğa, qoşumçe aldınkı sep qomandanlıqığa belgiligenlikini cakarlıdı. Hetta méniñ Yaponiyide mehsus telim alğan herbiy müteşessıs ikenlikimni yüztura étirap kıldı. Bu heqiketmu qaltis iş boldi. Li Heyru emdi qandaqla kılğan bilen méniñ sizğan sizıqımdın çıqmaydu ve çıqalmaydu. Herbiy hoquq kimniñ qolıga öitse, iqbál yultuzi şuniñga baqıdu. Tarihtimu şundaq bolğan, hazırmu şundaq, kéleçektimu şundaq bolıdu.

Yene bir muhim hever şuki, tağdiki tilçimizniñ gépige qarıganda, Hociniyaz öziniñ birinçi dericilik reqıbi Yolvasni hainlıqta eyiblep yoqıtivétiş üçün hupiyane yol bilen tutqun kılğan. Emma Yolvas uniñ qolidin ustilik bilen qtulup ketken. Neticide bu ikkisiniñ otturısıdiki ziddiyet téhımu keskinlişip, ular emdi huddi it bilen müşüktek aşkara düşmenlişis halitige yétiptu. Bu bizniñ behtimiz, bolupmu méniñ behtim. Biraq, ikki iştin ensizivatimen. Biri, yolvas Gensuğa bérıp, Macuñyiñni başlap kélişi mumkin. Éniş mélumatlarğa qarıganda, Macuñyiñ Şiñcañdin Gensuğa kéçip béripla, özini Cyañ Cyéşiniñ qoynıga atqanimiş. Cyañ Cyéşi öz reqıblirige qarşı küreşte, Macuñyiñdin paydiliniş gerizide uni etivarlap, dölet armiyisi terkibige kirgüzüş koyida boluvatqudek, undaq bolğanda, Macuñyiñ mergez teripidin étirap

kilingan resmiy armiyе komandani bolup qalidu ve qanuniy halda öz qoshunini keñey(378)tiş pursitige erişdi-de, bu beñbaş tevekkülçi muvapiq peytini tépip, Şincañğa yene basturup kiridu. İkkinçi iş şuki, bahar kélip, tebiy şarait bizge oñuşluq bolğanda, herbiy eslihe ve qoshunniñ sani cehettiki üstünlükimiz bilen Hociniyazni aldiritip qoyuşimiz turğan gep. U çağda, Hociniyazmu öziniñ yaman köridigan kişisi Macuñyiñ bilen ilaciniñ yoqluqidin til biriktürüp, bizge qarşı birlik sep tüzüp kalsa, iş téhimu murekkeplişidu. Muşularni oylysam, köz aldim karañgulişip kétidu. Qedimki ve hazirki zaman peylasopliri éytqandek, şad-huramliq bilen gem-qaygu qoshkézek iken. Emdila söyünüp turğinimda, méni yene gem basti. Biraq iradilik kişi çoqum meksetke yétidu. Men irademdin yanmaymen. Néme bolsa bolsun, avval tağdiki oğrilarini baş egdürüşüm lazim. Yaponiyilik oqutquçimniñ gépi rast, kiliç aldida baş egmeydiğan düşmen yoq!

Añlişimçe, Hociniyazniñ eñ muhim hususiyiti baturluq, qaram-qeyserlik ve mergenlikte pevquladde mahir bolğanliqi imiş. Muhim ceñlerge özi qatnişip, ceñniñ muhim peytliride özi eñ aldinki qatarğa öter imiş. Bu hususiyet Macuñyiñdimu bar idi. Biraq alte miñ beş yüz esker bilen kelginimizni añlap, Macuñyiñdek qeyser serkerdimu quyruqini hada qildi. Halbuki, uniñ qoshuni Hociniyazniñ tağ-dala ve yéza-sehralardin toplanğan ademlirige qariganda, hem köp, hem muntizim idi. Şundaq turuqluq men zadi némidin ensireyemen? Emma şuni (379) étirap qilişim kérekki, men üçün Hociniyazniñ özi emes, uniñ <Milliy azadliq ve teñlik-adalet üçün küreş!> dégen şoara bek qorqunçluqtur. Uzun ötmey, uniñ bu şoara milyonliğan kişilerni özige ram qilivélişi mumkin. Bu huddi meşil kötürgen kişiniñ özi guva körünüp, qolidiki meşelniñ yoruqi hemme kişini özige celp qilğanga oñsaydu. Çünki birneççe yüz yıldin béri Şincañni Mancu ve Henzular sorap kelmekte. Ular hakim millet süpitide hemme hoquqni qolida tutup keldi. Yerlik milletler héçqandaq hoquq ve baraverlikke ige emes. Buni bir tarihiy tragédiye déyişke bolidu. Şundaq şaraitta, Hociniyazniñ aşundaq şoar bilen meydanga çikip isyan qilişi heqiketenmu qorqunçluqtur. Şuniñ üçünmu Hociniyazni aşu şoari bilen bille tézrek ucuqturup taşlişim kérek. Emdiliktiki gep yene şu Yaponiyilik ustazimniñ éytkinidek, qiliçni qandaq tutuşta qaldi.

Ey ustaz, bu emelde bolsiñiz, mendin huş hever kütüñ. U alemge ketken bolsiñiz, rohiñiz emin bolsun. Men sizniñ şagirtiñiz boluşqa munasip iş qilimen.>>

Derveke, u öziniñ şu yazğanlırığa binaen yéni bir taktikilik pılan tüzüp çıktı. Bu pılan boyıçe, birinçidin, pütün çérikleriniñ içidin üç miñ neççe yüzini **(380)** tallap, koral-yarağlırını başkıdin hıllap, ularni üç kısımğa bölđi. Bir kısmını Şopul terepke, yene bir kısmını Bariköl arkılık Nérinkirge, üçinçi kısmını kozgılañçılarıniñ baş ştabı caylaşkan Tarati terepke teksim kılip, özi muşu kısımğa bivasite komandanlık kılmakçı boldi. İkinçidin, birneççe yüz tögini herbiy teminat karvini kılip, ikki-üç aylık ozuk ve oq-dorini bille mañdurmakçı ve herbir kısımğa birdin simsiz radio bermekçı boldi. Üçinçidin, melum sandiki çérikni şherde zapas kaldurup, harğan-çarçığa yaki ölgen-yarılğanlarıniñ orniğa vaqti-vaqıtida seplep turuş ve lazim tépilğanda, kısım boyıçe şherge kaytıp, birer hepte aram élivalğandin kéyin, yene ceñge atlınişni belgilidi.

Kış kétép, bahar kiriş bilen teñla, çérikler şu pılan boyıçe omumiy hucumğa ötti. Uzunga barmay, Beşir Bağdaşni taşlap, öz etrapidiki ademliri bilen Nom terepke kaçtı. Yüsüp Teycimu şu katarıda idi. Yolvas Koraydin içkiriki tağlarğa çekinip bir mezigil qarşılık körsetkeç bir türküm kişi bilen Enşige yeni Macuñyiñniñ kéşığa kéçip ketti. Qalğanlar bolsa Hacı bilen Sali Dorğa katarlık kişilerniñ başçılıkıda gah bölünüp, gah toplinip, gah kéçip, gah koğlap dégendek keskin qarşılık körsitişke başlıdı. Bir-birige zencir kepi çétilip, biriniñ arkısidin biri çokçıyip turğan katmuqat tağlar, çöçeklerdiki kohıqaplarıniñ dervaziliridek sülük körünidigan ğarlar, yilpiz uviliridek yoşurun öñkürlér, ayğir atniñ yalidek kélín ormanlıklar, **(381)** kirpiniñ tikiñidek koyuk çatkallık toqaylıklar, koyniñ üçiyidek tolgımaç tar cilğilar, gah ikki putluk bolup ağızini éçip turğan éyikça, gah étilişka teyyarlinip hiris kılip yatқан yolvaska oñşışip kétédigan quram taşlar-mana ularniñ hemmisi kozgılañçılar üçün başpanah, çérikler üçün kebrigah idi.

Behtke qarşı, kış kire-kirmeyle, ötken yilniñ ekişçe, héçqaçan bolup baqmıgan kehritan soğuk başlinip ketti. Qar şundak kélín çüştiki, bezi yerlerde atniñ karni tégip qalattı. Çérikler ot koyup veyran kilivetken öy-makanlırını taşlap, miltik tutқан kişiler nege barsa, şular bilen bille köçüp yürgen bala-çaqılar aq qar, kök muz bilen qaplangan ay dalılarda gah soğuktin, gah açlıqtin kattik kiynilişka başlıdı.

Ƙorsiki tok, boyi pütün çerikler bolsa ƙomandanlık ştabniñ mehsus buyruƙi boyiçe, atayin şundaƙ uşşak balılar ve ƙeri-çüriler köprek ƙisimlarni tallap turup, huddi padiğa tegken bõridek şiddet bilen hucum ƙilatti. Yigitler bir yaƙtin bala-çaƙılarni ƙoƙlap, bir yaƙtin düşmen hucumini ƙayturuşƙa mecbur bolatti. Ular mundaƙ çağlarda taşlıgılı bolmaydıƙan yükni yelkisinde kötürüp, yirtƙuç bilen ƙattıƙ élišivatƙan bir epsanivi palvanga oħşışip ƙétetti. Uniñ üstige, ularniñ oƙ hãtiliri ƙurup ƙélivatatti. Oƙ yasaydıƙan Rozi Usta bolsa öziniñ esvab-saymanliri bilen bille zembirek oƙida parçe-parçe bolup ketkenidi. (382)

Şundaƙ künlerniñ biride Sadıƙ Ƙormal taşƙi Moñƙuldin yene yardım soraş teklipini otturiğa ƙoydi. Hacı bu teklipike ƙoşulup, Sadıƙ ƙormal bilen öziniñ inisi Baƙiniyaz ve Ƙasim endi başlıƙ ƙişilerni nurgun altun-kümüş, yigirme cüp Bariköl éti, birmunçe tülke, bõre, süleysun tériliri, buğa-bõken muñguzi ƙatarlıƙ ƙimmetlik soƙatlar bilen taşƙi Moñƙulğa mañdurdi. Ular bir heptige ƙalmay, başliri sañgiliƙan halda ƙuruƙ ƙol ƙaytip ƙélişti. Ularniñ éytişçe, bu ƙétim taşƙi Moñƙul hökûmiti yardım bériştin baş tartƙanımış. Sevebi, yolvas başlıƙ ƙişiler Ƙumul helƙi namidin Macuñyiñni ƙaytidin Şincañğa teklip ƙılƙan. Hazir Macuñyiñ birneççe miñ ƙişilik ƙoşun bilen yolğa çikiş aldida turƙanımış. Hazirdin başlapla Macuñyiñniñ bir ƙisim çeriki Ƙumul taƙlirida heriket ƙilivétiptimiş. <<Silerniñ heviriñlar bolmisa kérek, -deptu Camsin Dorci, -hazir Cyañ Cyéşi Macuñyiñ ƙoşunini atalmış dölet armiyisiniñ ottuz altınçı diviziyisige özgertip, uni şu diviziyiniñ komandirliƙiğe teyinlidi. Uniñ üstige, yéƙinda Yapon cahangirliki Cuñgoniñ şerƙiy şimalidiki üç ölkini ƙoral küçi bilen bésivaldi. Emdi Şincañgimu tacavuz ƙilişniñ yolini izdep, Macuñyiñniñ ƙomandanlıƙ ştabığa öz casuslirini kirgüzüptu. Mustapa Kamal teripidin Türkiyidin ƙoƙlap çikirilƙandın ƙeyin ottura asiyada ƙorallıƙ eksilinkilabiy heriketlerde bolup, aħir tégişlik cazasını tartƙan Enver paşaniñ bezi ƙaçƙun ofitsérliri, mesilen, Kamal Kazim hazir Macuñyiñ(383)niñ ƙéşida iken. Démek Macuñyiñdek eksiyetçi yene silerniñ sépiñlarğa ƙoşuluş aldida turƙan şaraitta, hazirçe silerge yardım bergili bolmaydu.>>

Bu gepni añlap, sorundikilerniñ reñgi öçüp, közliri çekçiyip ketti.

-Siz gep ƙilmidiñizmu? –dep Ƙasim Ependige ƙayışƙa başlidi Hacı, -Macuñyiñ dégen lomodi bilen méniñ piyizim pişmaydıƙanlıƙını bilettiñizƙu.

-Elvette bilimen ve bilginim üçün bir munçe izahatlarnimu berdim. –dédi asim Ependi kiçikkine ayrilma burutini silap oturup, -bira mesile biz oyliandek addiy emes iken Haci aka. Camsin Dorci éytandek, hem Cyañ Cyéi bilen, hem çet el cahangirliri bilen til biriktürgen Macuñyiñ bu inilaba suunup kirivatsa, taki Moñgul hökúmiti bizge yardım bérini elvette alimaydu. Çünki ularniñ hemmisi taki Moñgul hökúmitige dúmen.

-Ular dúmen bolsa méniñ néme karim? –dédi haci téimu çéçilip, -yardem bere maña béridu, Macuñyiñga béremti! Unda adem bata yardım bérimiz dep meydisege mutlimisa bolmamdu? Bu almalardinmu gupa kelmigüdek.

-Unda dégili bolmas Haci aka, -dep étiraz bildürdi asim Ependi. Andin ehvalni yenimu tepsiliyrek çúendürüke balidi.

-Boldi-boldi, ependim, -dédi Haci, opallı bilen uniñ gépini bölüp, -bermesniñ éi pimas (384) dep, bahane dégen ci néme. Bizge yardım berse bikara béremdu? Yene altun-kümü lazim bolsa bugün bérelmissek, ete-ögun bermeymizmu? Macuñyiñ dúmen bolsa, Moñgul dégen yoan hökúmet, esker çikirip, uniñ aldini tosusa bolmamdu?

asim Ependi unda iliniñ téimu mumkin emeslikini yeni taki Moñgul Macuñyiñga ari ıncañga esker kirküzse, elara anuna muvapi kelmeydianliini çúendürdi.

Haci bu geplergimu ançe pisent ilmiandek, asim ependige tetür arap oturatti.

-Taki Moñgul yardım bermise, özimizniñ hali bu tursa, emdi anda ilarmiz? –dédi Sadı ormal meyüs iyapette.

-anda ilarmiz dégenliri némesi! –dédi Sali Dora alañ kelgen séri sailini titritip, -biz bata héçkimdin bir tal o sorimaydu ini balavergen. Hélimu bu almalar yardım bermise, ölüp almasmiz, keç oyan uda aç oymas.

-Doram rast éytila, -dédi Haci birdinla canlinip, -boptu ainiler, ular yardım bermise bermisun. Yaratan uda bizni muu tuulup ösken makanlirimizdin, muu

taġu taş, muşu dala-ķirlardin ayrimisila bolġini! Ya ölüm, ya körüm dep meydangä çiktukmu, boldi, ahirġiçe élišip körimiz. Biz yalguz emes. Mehsut bayniñ ġépige ķariġanda, Turpanliķ ķérindaşlarmu cim yatmaytu.

Andin u yançukidin ikki parçe ġetni çikirip, **(385)** Ķasim Ependige uzatti ve <<Ķéni oķuñ, hemmeylen añlisun.>> dédi. Bu ġetlerniñ biri Mehsut Muhitiniñ, yene biri şair Abduħaliķ Uygurniñ ġéti bolup, bu ġetlerni ikki kün burun héliķi Turpanliķ ovçi Hebibul élip kelgenidi. Mehsut Muhitiniñ ġétide Ķumul ġelķiniñ zulumġa ķarşı ķehrimanane küreşliridin ilhamlinip, Turpan, Piçan, Toķsun ve Cenubiy Şincañniñ bezi cayliridimu inķilab uçkunliri yéşinişķa başliġanliķi, Ciñ Şurénniñ ķéşida héçķançe çerik ġalmiġanliķtin, Ürumçini ġoġdaş üçün uzunġa ġalmay Ķumuldin çerik yötkeşķe mecbur bolidiġanliķi, muşundaķ paydiliķ ehvalda, Ķumul ġozġilañčiliri birneçķe ay çidaşliķ béridiġan bolsa, ġelibini çoķum kapaletķe ériştürüş mumkinliķi tepsiliy bayan ķilingan. Şair Abduħaluķ salam ve medhiyelerdin kéyin mundaķ déyilgen: <<Bügünki Ķumul taġliri, bu taġlarda tiz bilen teñ ķar kéçip, düşmen oķiġa ķarşı kökreķ kérip arslanek küreş ķilivatķan Uygur oġlanliri Şincañdiki ézilgen milletlerniñ ümid meşili bolup ġaldi. İlahim bu meşil téħimu yoruġay, uniñ yalkuni bilen azadliķ tañliri étip, baraverlik-erkinlik bahari başlangay, bizniñ közimiz silerde. Ķalbimiz silerde! Ķanitim bolsa, şu taġlar taman uçup barsam, şu batur oġlanlar ķatarıġa ġoşulup, laçindeķ pervaz ķilsam, héç bolmisa batur ezimetlerniñ ceñ tulparıġa ķaraydiġan at baķari bolsam kaşķi! Elhemdulilla **(386)** şükri, uyķuluķ idikütmu oyġanmaķta. Oyġanmaķtila emes, közini éçip alemge yéķip ķolidiki koyza, putidiki kişenni körüp, ġezep bilen silkinmekte. Ķozġilişķa intilmekte. Yéķin arida Ķumul taġliridikige oħşaş bu yerdimu ceñ sadaliri yañraydu.

Can ölüm ġevpide ġaldi, közlirimdin yandi ot,

Ölmisem ġazi, eger ölsem şehitlerdin hésab.

Körgülükni körgülük, ya Abduħaliķ ölgülük,

İkkisiniñ birige turmaķ, her canġa bolsun şu ġıtab.

dep özümni şu ceñge allıkaçan atlap koyğanmen. İlahim, pat arida didar körüşüp, birlikte ceñ kılışni nésip kılğay, amin!>>

-Huşşere, -dep varķirap taşlıdi Sali Dorğa hayacinini basalmay, -Turpanlıķ kérindaşlarğa barıkalla, oğul balidek gep kıptu! İş ularniñ éytķinidekla bolsa nusret çoķum bizniñ bolğudek. Kéni Hacim gep kılsila, permanlırini bersile, biz ķandaķ kılsaķ bolur?

Haci hemmige birķur ķarap çıķip mundaķ dédi:

-Emdi iş şu yerge yetti. Pidaiylarğa gepniñ rastini kılayli. Ölümدين қорқидиғанлар мiltiķni қoyup, öz yoliğa ketsun. Ularni zorlimaymen. Biz bir yerge toplışivalmay, tarķilayli, toplışivalğan cerenge oķ asan tégidu. Sali Dorğa künçikişta, Sadıķ kormal (387) Nérinkir bilen Aratürükke turğan, men muşu tereplerde turay. Şundaķ kılsaķ, düşmenniñ küçimu çéçilidu. Bala-çaķılarnimu oķtin saķlinili bolidu. Méniñ gépim şu.

Bunińğa hemmeylen қоşuldi. Haci şu küni aķşimi yoğan gülhan etrapıǵa toplanğan pidaiylergimu şu mezmunda söz kıldi. Uniñ қopalraq kelgen bom avazi örük ve қariǵay otuniniñ yalқunida çiraylırı çoǵdek қızırıp, kózlırı çolpandek parķirap turğan kişilerniñ başlıridin halkıp ötүp, égiz taǵlar bilen қоşalğan bir pütүн cilgida yañıratқandek añlinatti. Uniñ <<Ölümدين қорқидиғанларға рућset, miltiķini қoyup öz yoliğa ketsun!>> dégen gépige cavaben terep-tereptin <<Ölseк шéhit, қalsaq ğazi!>>, <<Қақан bolsa bir ölüm!>>, <<Bizni apimiz oğul dep tuǵқан!>> dégenge oħşaş шоarlar güldürmamidek гүрүлдеp, havada pulañlıǵan miltiķ-қиличлар чақмақtek чақnap ketti.

Şada paçaķ Hoşur Kantu çeriklerdin ğeniymet alğan yüzi keñ, özi kışka қилиçini pulañlitivatқанда, Mirul Mergen unińğa heves bilen ķarap, <<Boyuñ çenzidek uzun bolğan bilen қиличiñ patmihotunniñ қиñриқidek қисқа iken>> dep чақчақ қилidi.

-Қилиçim қисқа болған билen қolum uzun, ukünki ceñde özleni tégige бésivalğan héлиқи pildek yoğan çerikniñ boynini üzgen қилич muşu, -dep piñildap күлди Hoşur Kantu.

Tohniyaz Zor gepke arilaşti: (388)

-Senze héli adem bolup qaldıñ cumu, emdiǵu kantuluk qılmassen?!

-Emdi Kantuluk qılsam, Şiñ Zihuyıni ① Kantulap kélimen dep yene külüp qoydı u.

Uniñ Şiñ Zihuy dégini Şiñ Şisey idi. Şiñ Şisey bolsa qozgılañçılarnı iz qoglap yoqıtış pilanı boyıçe birneçe aydin béri, huddi bir çoñ padiniñ arqısıǵa çüşüvalǵan, emma çopanlarnıñ tabıqıdın qorqup, biraqla tégiş qılalmay yürgen aç borige oħşaş sokuldap yuretti. Haciniñ héliki teşebbusi bilen qozgılañçılarnıñ birqañçe kisimlarǵa bölünüp, tarqaq turmaqçı bolǵanlıǵı uniñǵa yaǵdek yékişi mumkin idi. Sali Dorǵa sel kéçikip bolsimu, buni hés qılıp, Hacıǵa öz pikirini yétti. Hacı uniñ gépige kulaq salmıdı. Eksıçe, huddi uniñ bilen huşlaşmaqçı bolǵandek, <<Özleni hıdayımǵa amanet. Pat-pat çaparmen evetip tursıla>> dédi. Sali Dorǵa meyüs qıyapette, <<Heyr, nede bolsaq aman bolaylı>> dep ornidin turganda, Hacı mundaq dédi:

-Sopi Mergenni méniñ yénida qalsıla désem, Aynisaħan qızimdin ayrılalmaymen. Uniñǵa icil bolup qaptimen, uni her körsem, rehmetlik Meñlik balam tirilip kelgendek bolup qalıdu, dep unimidi. Uni birinçidin, hudaǵa, andın qalsa özlege tapşurdum. U govalni yanlıridin ayırmısıla, he éytamaqçı, yene bir

---

①Zihuy- komandan. (389)

gep: qız bala dégen ħam göşke oħşaş néme, yégilik yilliri téhimu şundaq bolıdu. Béşini vaqtida oñlap qoyǵanlırı yaħşı.

-Reħmet hacim, köñülliridikini uqtum. Méniñ gémimmu şu. –dédi Sali Dorǵa közige yaş élip, -Rehmetlik Meñlik Niyaz obdan oǵul idi. Mendin sevenlik ötüp ketti. Hıdaniñ özi gunahimdin öter. Héli bolsimu kéçikturmey...

Sali Dorǵa gépiniñ aħirini éytaalmay, öydin çıqıp ketti. U öz éli bilen şerq terepke köçüp, uzun ötmey yeni 1932-yıl 10-noyabr küni Ciñ Şurén Şiñ Şisey bilen

Li Hıyruğa <<Hociniyazni yoqatsañlar Qumul teveside ğeniymet élingan pütün baylıq silerniñ teserrupınlarda bolsun>> dégen mezmunda télégamma evetti. <<Qumul teveside ğeniymet élingan pütün baylıq>>, bu az gep emes idi. Neççe yüz yıldın béri yüz miñliğan emgekçileriñ péşane terliri bilen köz yaşliri bedilige cuğlangan vañ ordisiniñ ğezinisi yeni güzelleriñ çışidek yaltırap turidığan ünçemervayitlar bilen çoğdek kızirip turğan bedehşan yaqutliri, baqqalniñ dukinida dövülinip turğan qoğun-tavuzdek döve-döve yambular, ğumdandiki ğışqa oğşas tizip qoyulğan kések altunlar, yancıp qoyulğan kömmiķonaq daniliridek dövülinip yatқан képek altunlar, sitanoktin quyulup çikқан tügmige oğşas döve-döve tillalar, söksök otundek kırlap qoyulğan buğa-böken müñgüzliri, қатар-қатар ésip qoyulğan түлке, böre, (390) süleysün tériliri talan-taraç қiliniр harva-harvilarda Ürümçige mañdurulğandin kéyinmu, bu ğezininiñ ğéli bir kısmi Qumul yamulida saқlinip қalğanidi. Uniñ üstige, tağlarda neççe yüz miñliğan qoy, neççe on miñliğan yılқа, kala, töge otlimaқта. Mana emdi şu baylıqlarniñ köp kısmi, héç bolmiğanda, yérimi Şiñ Şiseyniñ teserrupıǵa ötidu yaki ötti. Buniñ hemmisi Hociniyaz başlıq қozğıлаñçилarniñ ğuni üçün tölengen heқ idi. Dunyada mundaқ ametlik callatlarmu bolidiken! Uni az dep neççe vaқittin béri domilanganséri yoğınap kétivatқан қар topıǵa oğşas күnsayin zoriyivatқан қozğıлаñçилar topiniñ birneççe bölekke bölünüp ketkenliki Şiñ Şisey üçün amet üstige amet boldi. U öziǵe kelgen bu қоş amettin қattıқ söyүngen halda, pütün küçini hemmidin ğeterlik bolğan Hociniyaz Hacininiñ kısmiǵa қарatti ve aħir uni Pütüti dégen taǵniñ қaptilidiki tutuқ cilǵiǵa қapsap қoydi. Pütüti cilǵisi öz namıǵa layıқ aldi teripi asman-pelek қarlıқ tağ, ikki қasniқи қatmuқat tağ tizmiliri bilen қorşalğan pütey cilǵa bolǵaққа, u yerdin çikіp kétіş herǵiz mumkin emes idi. Şiñ Şisey éǵiz çoққida durbun bilen bu ehvalni éniқ közetkeç, cilǵini tinmay topқа tutuşқа buyruқ berdi ve is-tütek içide қalğan cilǵiǵa birdem қарap turğandin kéyin çédirǵa қaytip kirip, tövendiki қurlarni ğatire deptirige yézip қoydi:

<<Bүğün Hociniyaz bilen on yettinçi қétim uru(391)şuvatimen. Birneççe ayǵa sozulğan қattıқ élištin kéyin aħir bu yirtқuç yilpizni ğalta қоçıǵa solivaldim. Қaniti bolsimu bu yerdin uçup kételmeydu. Uniñ peymanı emdi toşқан oğşaydu. U emdi zembirek oқlirida kukum-talkan bolup ketmigen teқdirdimu, cudun-çapқun soқup turğan bu ecel cilǵisida pütün қevmi bilen muzlap ölidu. Ya bolmisa қol көtürүp el bolidu. Ey asman ğudasi, emdi bes! Hociniyaz bilen on sekkizinçi қétim

uçraşkinimda, ya uniñ késilgen bésini, ya şu başniñ aldimda égilip turğınini körey, çünki bu uruş yene sozulsa, qalğan çeriklirimdinmu ayrilip qalidıǵan oǵşaymen.>>

Şiñ Şiseyniñ duasi nahayiti téz icabet boldi. Aridin bir kün ötüp çaşka vaqtida, Haciniñ qarargahi tereptin aq bayraq kötürgen atlıklar köründi. Şiñ Şisey bu heverni añlap muhapizetçiliri bilen bir döñge çıqıp, durbun séliška başlıdı. U öz kıyasiniñ toǵra çıqқанlıkıdin nahayiti memnun bolğan bolsa kérek, qoyuq burutini pat-pat silap külümsirep quyatti, birer saettin keyin Toǵniyaz Zor başlıq üç atlıq kişi qoral-yaraǵ artilğan atlarni yétilep, uniñ aldığa keldi ve ellik sekkiz tal miltik bilen bir pilimotni uniñ aldığa qoyup, cim qarap turuşti.

-Hemmisi şumu? –soridi Şiñ Şisey öziniñ tuñçisi arqılıq.

-Qalğınini ete muşu gahta tapşurumuz. –dédi Toǵniyaz cuvisiniñ yeñlirige qonǵan qar çéçeklirini asta (392) kékışturup.

-Boptu, men keñçilik qılay, emma Hociniyazǵa éytip qoyuñlar, bu kétim meniñ burutumǵa çalma tizimen dep oylimisun. Qandaq ehvalǵa çüşüp qalğınini u mendin yaǵşırax çüşinidu, añlidiñlarmu?

Şiñ Şisey şu geplerni qılivétip, bigiz qolini şiltap qoydı.

Toǵniyaz Zor uniñ bu elpaziǵa pisent qılmiǵandek, <<Hop, ete muşu gahta körüşeyli.>> dep külüp qoydı.

Şu kéçisi Haciniñ qarargahidiki gülhanlar adettikidin ziyadirek lavuldap turatti. Şiñ Şisey buni aydalida tüneşke mecbur bolğan qozgılañçılarniñ soǵuqtin daldilişka qılivatқан çarisi dep çüşendi. Derveqe, top-top uşşaq balılar bilen qeriçüriler şu gülhanlarǵa qaklinip olturatti. Etrapta asta uçup yürgen qar uçqunliri gülhan yoruqida huddi şamalda tökülüvatқан şaptul çéçeklirige oǵşaş körünetti. Qalğan ademler qandaqtur işlar bilen, cümlidin aldirap yürüp kigiz öylerni yikitiş bilen bent idi. Peqet birla kigiz öyde Haci bilen Qasim Ependi Heliçe Hénimniñ qılivatқан işıǵa zoqlinip qarap turatti. Heliçe hénim bolsa, qara çiraǵ yoruqida yuñ kelemni qara siyahqa pat-pat çilap, Haciniñ aǵzidin çıqıvatқан geplerni gah öz péti, gah ançe-munçe tüzitip, birer métr uzunluqtiki aq hesige yézivatatti. (393)

8

Tañ étip qarlık çoqqılardin çılğan kuyaş nurliri aq şayığa bésilğan zerdek yaltıraşka başlıganda, pütüti cilgisi huddi uzak yıllar uykuğa bend kilingan tilsimattek cimcit yatatti. İkki-üç kündin buyan neççe yüzligen adem ve birneççe miñ çaripayğa aşiyane, tinmay étilip turğan top-zembireklerde nişane bolğan bu cilgida emdi adem turmaq, it-müşükniñmu esiri körünmeytti. Peket yoğan kapaq térekiñ şéhida éşiklik turğan bir parçe aq hese kardın kényinki izgirdin şamalda lepildep turatti. Bu, aqşam çirağ yoruqıda Heliçe Hénimniñ kóli bilen üstige het yézilğan héliki hese idi.

Şiñ Şisey kozgılañçılarniñ mundaq tuyuksız gayip bolğanlıkını añlap, tamdek kétip kaldı ve derhal hoşini yigip, <<Bu mumkin emes, mumkin emes!>> dep bir çoqqığa çıqip, durbun séliška başlıdı. Uniñ aq peley kiygen kolları titrep, koyuk buruti kimirlap ketti ve şu yerde turupla, derhal çarlap kélişke buyruk berdi.

Çarlıguçi kısımlar kaytip kélip, héliki hesini uniñğa körsetti ve buniñdin başka héçneme qalmığanlıkını melum kıldı.

-Oqu! –dédi Şiñ Şisey tuñçisiğa varkırap.

Tuñçi hesini çedirniñ otturisığa yéyip tövendiki sözlerni kurmu kur okup tercime kilişka başlıdı: **(394)**

<<Şiñ Zihuy canabliri, bizni vediside turmay kécip kėtiptu dep kayimiğay, vede dégen adem bilen adem otturisida bolidiğan iş. Siz böre, biz koy, aç börigize palani künniñ palani saitide aldiñizğa barimiz, bizni şu çağda yeñ dep vede bergili bolamdu? Silerniñ ötkenge salavat, el bolsañlar epu kılınisiler dégen gépiñlar yalğan bolğanğa oşşaşla, bizniñmu koral tapşurup el bolimiz dégen gépimiz yalğan. Buniñ veci şuldurki, böre bilen koyniñ otturisida hergiz rast gep bolmaydu. Şiñ Zihuy éytip baqsun, ötkenge salavat, epu kılımiz dégen néme gep? Bu gepçe bolğanda biz gunahlıq oşşımızmu? Biz zadi néme gunah kilduk? Şunçe yillardin buyan put-kolimizni çüşep, şillimizge minip, kul kılıp kelginiñlarni az dep dinimizni, örp-aditimizni deysende kılıp hetta hotun-kizlirimizniñ ippet-nomusiğa tégişke

başlığınınlarda, buniña çidimastin, dad déginimizmu gunah bolamdu? Qotandiki koyğa tegken böre gunahlıkmı ya da böriğe oq çikarğan çopan gunahlıkmı? Zadi kim kimdin epu sorişi kérek? Mubada qoral tapşurup yaraşsaq, siler rastinla ötkenge salavat demsiler? Şiñ Zihuyiñmu Yañ Cañcuñğa oħşaş kala harvisida toşkan tutidiğanlıkını kim bilmeydu? Rehtmetlik Tömür Həlpiniñ issiğ kəni həlumu burnimizğa purap turuptu. Bizde, yağaç qazanda aş bir kətimla pişidu, dégen maqal bar. Buni añlap koyuñ. Emdi adem boyi qar-muz bilen qaplinip, hemme yéride bigizdek uçluğ hada taşlar çoqçıyıp turğan Pütüti davi(395)nidin qandağ eşip ketkinimizge kelsek, bu esrarni özimiz eşip bermigüçe, Şiñ Zihuy ya da Rozi mehşergiçe buniñ tégige yételmeydu. Şiñ Zihuy agh bolğayki, bizniñ kindik kənimiz muşu zéminga tökülgen, muşu zéminniñ suliri animizniñ oguz süti bilen tomurimizğa kirip, bizge hayatlıq bergen. Həlase kalam, bu zəmin bizniñ animiz. Aniniñ kuçiki öz perzenti üçün her zaman oçuğ. Asmanda sarniñ qarisi körüngen haman toħu çégida öz çüçilirini qaniti astığa yoşuridu. Emma bu zəmin uniñ perzentliriniñ put-qolini çüşep, kəninini içmekçi bolğanlarni qaniti astığa emes, qehr-gezipege alidu. Undaqlarğa qarañgu gör bolidu. Mubada Şiñ Zihuy bu geplirimizge işenmise, biz aşkan Pütüti davinidin eşip baqqay!>>

Tuñçi <<Tügidi>> dep yerge qarap turdi. Şiñ Şisey aççıqidin yérilip ketküdek bolup, yerde yatқан hesini dessep tépip <<Köydürüvətiñlar, hazirla köysürüñlar!>> dep varqiridiyu, bu pikridin derhal yénip, <<Yağ, obdan saqlap koyuñlar, kéyin Həciniyazdin hesabini alimen.>> dédi ve şuan birer yüz kişi bilen Pütöti cilğisiğa at saldi. U cilğa arilap aldıraş kətivétip, aldidiki asman-pelek davandin közini üzmeitti. Ahir, davan tüvige kélip, birdem qarap turdi-de, ştab başlıkını Haciniñ bu davandin qandağ çare bilen eşip ketkenlikini teqsürüp éniqlap yazma melumat yézip çikişka buyrup, özi şu yerge çédir-bargah tiktürdi. Ştab başlıki bir aq Orus injénér bilen (396) ottuzdek çerikni başlap, Pütöti daviniga yamaşti ve şu aħşimi Şiñ Şiseyge bir parçe yazma melumat tapşurdi. Uniñda mundağ déyilgenidi:

<<İsyancı oğrilarniñ bu davandin eşip ketkenliki heqiketenmu kişini heyran qalduridiğan bir möcize boptu. Bizniñ mölçirimizçe, bu davanniñ égizliki teħminen birer miñ métr kélidiken. Oğrilarniñ iziğa qariganda, ular davanniñ yanbağri bilen méñiptu. Davanniñ yanbağri bolsa uçluğ munarlardek diñgiyip turğan sancağ-sancağ hada taşlarni hesabka almiğanda, huddi bəlik sirtiga oħşaş silik yer iken. Bu yerni

kaplap turğan qarnıñ qélinliki bir-ikki çı kélidiken. Éhtimal bu yerlerge adem balisi héçqaçan ayağ bésip baqmığan bolsa kérek. Qar üstidiki izlar şuniñdin dalalet bériduki, bu oğrılar aldi bilen at-ulağlırını, uniñdin kéyin mal-varanlırını heydep mañguzğan. Qedem qoygılı bolmaydığan azgallıqlarnı tağdin ğulap çüşken mal-varanlarnıñ ölüki bilen tindurup, bezi yerlerge şağ-şumbılarnı yatquzup, üstige kigigilem, yotқан-körpe-palas qatarlıq nersilerni yéyip, yol hasil qılğan, özliri ötüvalğandin kéyin bu yolni udulluq buzup mañğan. Qar-muz arılaş çaripay ölükliri bilen tindurulğan bu yolniñ peqet azgina qısmını tekşürüşke muveppek bolduq. Qaçılıq uzunluqqa sozulğanlıqını tekşürüp çikişqa imkaniyet bolmidi. Tekşürüş ceryanida, üç kişimiz ğulap kétip, qar astida qaldı.>> (397)

Şiñ Şisey bu melumatni oqup çikqandin kéyin qapaqliri sélingan halda kollirini arqısığa tutup, tar qedirniñ içide huddi hayvanat bağçisidiki tömür kepeske çüşüp qalğan borige oğşaş uyan-buyan ménişqa başlıdi. Bir hazadin kéyin <<Arqisidin qoğlaş zadi mumkin emesmu>> dep, ştab başlıqiniñ qarşısında tohtıdi. Ştab başlıki yene birmunçe delillerni körsitip, qoğlaşniñ nahayiti heterlik ikenlikini ispatlap çikti. Şiñ Şisey uluğ-kicik tinip, özini yigma karivatqa taşlıdi. Qalğanlar qedirdin çikip ketti. Şu tapta uniñ kulıkiğa Ciñ Şurenniñ herige oğşaş ğuduldığan boğuq avazi añlinivatqandek tuyulatti:

-Hociniyazni yoqatsañlar, Qumul teveside ğeniymet élingan hemme baylıq silerniñ teserrupıñlarda bolsun!

Yene biryaktin heliki qeri polkovnikqa oğşaş reqlibiriniñ terisi külgen bilen göşi külmeydiğan meshirilik çirayidiki kinayilik ipadiler közige körünüvatqandek séziletti. Şuniñ üçün u ornidin sekrep qoyup, esebiylik bilen varqıraşqa başlıdi:

-Hep Hociniyaz! Sen meni mal-dunyadinmu mehrum qildiñ, reqlibirige külkimu qilip berdiñ. Tohtap tur, zaman uzun téhi, birküni bolmisa, birküni seni muşu qarlıq tağlırınıñ bilen bille baş egdürüp, bir qoşuq qeniñni içmisem!

Şundaq künlerniñ biride, Ciñ Şuréndin <<Turpan qozgılıp ketti, Qumulni taşlap, derhal Turpanğa leşker tartıñ!>> dégen mezmunda ciddiy buyruq kélip qaldı. (398) Şiñ Şisey hicaletçiliktin qutulğiniğa iç-içidin huşal bolğan bolsimu, Hacinıñ huni bedilige vede qilingan heliki baylıqniñ méhridin kéçelmey yaki özini téhimu

étivarlaşturuş üçün bolsa kérek, yoqılañ bahaniler bilen umulda yétivaldi. Baş komandan Li eyru buni sezgeçke, nurgunlıgan altun-kümüş ve cavahir atlarni aldıga koyup, uniñ tézrek yolga çikişini ötündi.

Şundağ kılıp, 1933-yili yanvarniñ otturilirida Şiñ Şiseyniñ birneççe miñ kişilik қоşuni қanlıқ қилиcini pulañlitip, Turpan terepke atlandi. Néviz apağ қар bilen қaplanған deşt-bayavanda һuddi yoған bir қара yilandek uzundin uzunğa sozulup kétivatқан bu қоşunniñ қuyruk teripide éviz körpe tumaқlirini çömkürüp kiyivalған kök köz, sériқ saқal Rus soldatliri olca-ғeniymet bilen tompayған қoyunlirini pat-pat silap қoyup, oynaқ atlarniñ üstide meғrur olturuşatti. Şiñ Şisey bolsa eñ aћiridiki ikki maşina bilen bir қatarda kétivatқан yүк mařinisiniñ kabinkisida sériқ бүdür чақлиқ şopur bilen yanmuyan olturup, oñ қol terepte қélivatқан éviz қarliқ taғlardin közini üzmeу һiyal süretti.

9

Şiñ Şisey asasiy қоşunni başlap ketkendin kéyin baş komandan Li eyru <<Emdi қоzғılañçilar шеherge hucum başlaydu>> dégen endişide, iřniñ aldini **(399)** éliř үçün on miñ ciñ un, қiriқ miñ ser pul ve yene birmunçe sovғatlar bilen taғқа elçi çikirip, yarişip қéliř teklipini otturiğa қoydi. U birer yildin buyan, gah tirkişip, gah қéçip, bolupmu ařliқtin қattіқ қisilip, héç hali қalmıgan қоzғılañçilargа bu teklip yaғdek yaқidu dep oylatti. Bu teklipni қobul қiliř-қilmasliқ toғrisidiki kéñeř vaқtida Sali Dorğa bařliқ kişiler <<Emdi Li Darin bizni sétivalmaқçi boptimu? Bizniñ һunimiz şundağ erzanmiken?>> dep yariřiřқа zadi қоşulmidi. Biraқ Haci héç күtmigen yerdin çikiп, yarişiş terepdari boldi.

-Bu néme қilғанliri? –dédi Sali Dorğa uniña қattіқ tikilip.

Haci <<el-yurt bek tařkilip ketti, yigitlerniñmu céni tömür emes. Palta çüşküçe kötek dem aptu dep, bizgimu biraz aram kérek. Li Darinniñ niyitinimu çüřinip turuptimen.>> dégenge oһšař gepler bilen Sali Dorғilarni қayil қildi ve çériklerdin olca alған kona miltiқlardin yigirme talni yarařkanliқniñ belgisi қilip elçilerge taпşurdi-de, <<Li Daringа éytiñlar, bizde musulmaңçilikmu asta-asta bolidu, dégen gep bar.>> dep ularni yolga saldi. Li eyru hazirçe шеherge hucum

bolup kélişniñ aldini alğanlıķıǵa şükri kılıp, taǵ yolliridiki çeriklerini şeherge kayturup keldi. Şuniñdin başlap miltik avazlirimu tohtap, cimcitlik höküm sürüşke başlıdi.

Şu arida inqilab boranliri Turpan oymanlıķidin (400) ötüp, Altay taǵliridiki Qazaq avulliridimu gürüldeşke başlıdi. Boran avazidin kattik sarasimigen çüşüp kalğan Ciñ Şurén Qumuldin vaz kécip, Ürumçini şimaldin kélidigan hevptin mudapie kiliş niyitide, Li Heyruni Guçuńǵa yötkep ketti. Qozgılañçılar şeherde ançe köp çerik kalmıǵanlıķını bilip, derhal hucum başlıdi ve uzun ötmey pütün Qumul diyari ularniñ koliǵa ötti. Tirik kalğan çerikler qorallirini tapşurup, esir süpitide Loçeñ şeherige kamilip yétiverdi. Bazar rayonıǵa caylaşqan Henzu puqralar <<Emdi Çentular bizni kirip taşlaydıǵan boldi>> dégen endişede kalğanidi. Derveke qan töküş dericisige yetmigen bolsimu, uyer-buyerde Henzu puqralarni bozek étidigan işlar körülüşke başlıdi.

Şundaq peypte Haciniñ namidin <<Héçkim tinç yatqan puqraǵa çikilmisun. Kimdekim bunińǵa hilaplık kilsa, kattik cazalinidu!>> dégen mezmunda doqmuş-doqmuşlarǵa élanlar çaplandı. Hetta koça-koylarǵa çarlıǵuçılar qoyuldi. Şundaq boluvatqiniǵa qarimay yenila bezi hadisiler tuǵulmaqta idi.

Birküni el yatar çağda, Hoşur Kantu öz yigitliridin Héytem başlık beş kişi bilen koça çarlap yürüp, Loçeñ şeheriniñ gerb dervazisi aldidiki doqmuşqa kelgende, ğuva çiraǵ yénip turǵan meyhanidin kıya-çıya arilaş yiǵa avazi añlinip qaldı. Yigitler kedemlirini tézlitip kélip, dukanniñ kıya oçuq turǵan işikidin qaridi: pahtilik çapiniñ üstidin (401) tasma belbaǵ baǵlıvalǵan ottuz yaşlar çamısıdiki at yüzlük bir adem putıǵa ésilivalǵan momay bilen bovayǵa tapança teñlep, ularniñ qolidin yulqunup çikmaqçı boluvatatti. Momay bilen bovay bolsa birnémilerni dep naleperyad kilivatatti. Hoşur Kantu bir qarapla u ademni tonuvaldi. Bu Beşirniñ lükçekliridin İmin Sozuq idi. Hoşur Kantu yigitliri bilen derhal dukangā basturup kirip, cédelni bastı ve İmin Sozuqtin néme bolǵanlıķını soridi. İmin Sozuq cavab bériş orniǵa kécışqa uzundi. Yigitler tosuǵanda, u <<Néri turuş, bolmisa oq çikirimen.>> dep ularǵa tapança teñlidi. Héytem uniñ koliǵa çakqanlık bilen birni tépip, tapançısını yerge çüşürüvetti ve hayt-huyt déǵuçe yigitler uni baǵlıvaldi. Uniñ aǵzidin güpüldep harak purap turatti. Héytemniñ ançe-munçe Henzuçe bilidiganlıķı eşkatti. U heliki bovaydin gep sorap ehvalni éniqlidi. Melum boldiki, İmin Sozuq

bayatin béri harağ içip olturup, ularniñ kızığa yaman közi bilen qaraşqa başlaptu. Kız uniñdin kęçip, dukanniñ içkirisidiki yatağ öyge kirip kėtiptu. Birazdin keyin İmin Sozuğ <<béşim ağrivatidu, azraq aram élıvalay.>> dep yatağ öyge kiriptu-de, kızğa zorluğ kılişqa urunuptu. Kızniñ eslide yürek ağriki bar iken, u kattıq qorqup ketkenlikidin hoşsizlinip yikiliptu ve şu haman can üzüptu. İmin Sozuğ buni körüp kaçmaqçı boluvatqanniñ üstige bular kirip qaptu.

Yigitler derhal çirağ kötürüp, içkiriği öyge (402) kirdi. Derveqe, on yette- on sekkiz yaşıardiki bir kız kañda sozulup yatatti. Hoşur Kantu öy igilirige <<Hatircem boluñlar, bu Lükçek çoqum öz cacisini yeydu.>> dep qoyup, İmin Sozuğni Haciniñ ştabığa heydep kélip, Mirul Mergenge tapşurdi. Mirul Mergen ehvalni Hacığa melum kildi.

Etisi etigende, Hacı bir türküm ademliri bilen veqe yüz bergen yerge at çapturup keldi. (Yigitler İmin Sozuğnımu qolidin bağlap, heydep kelgenidi.) meyhana aldığa birdemdle nurgun adem yiğilip ketti. Hacı öz tuñçisi arkıliğ héliki bovay bilen momaydin birqur gep sorap, kızniñ cesitini közdin keçürüp çikqaç, İmin Sozuğni şu meyhaniniñ aldidila hemmige qaritip turup, öz qoli bilen étip taşlıdi, andin yigitlirige buyruğ bérip, meyhanidiki hemme harağ tuñlirini çakturuvetti. Başqa meyhanılarnımu taqaşqa buyruğ bérip, ştabqa qaytip ketti. Bu veqe birdemde pütün şherge pur ketti.

Beşir bolsa kęçiçe oynığan meřrepniñ harduği bilen téhi uğlavattı. Qolçomaqliri uni oyđitiřqa pétinalmidi. Çüşke yékin uyqudin baş kötürgen Beşir öziniñ yékin kişisi İmin Sozuğniñ Hacı teripidin étip taşlanđinini añlıđan haman, ondek qorallıq ademi bilen Haciniñ ştabığa at saldı. Şu tapta uniñ qapaqliri muştek işşip, közliri kızirip ketken, çirayı bolsa şamalda qetişip ketken cigerdek buzurup ketkenidi. U Hacini hoylida uçritip, attin çüş(403)mey turupla: <<Bu néme kılanlıri? Méniñ adimimni mendin bisorağ étip taşlaydığan hoquğini özlege kim berdi?>> dédi. Hacı uniñğa nepret közi bilen qarap:

-He..., mundağ désile! U hotuntalağ özleniñ ademlirimidi? Vay isit, buni bilgen bolsam, özleni çillitip kélip, közlirige körsitip turup étivéter idim, -dédi.

-Bu néme dégenliri, -dep attin çüşti Beşir, andin Haciniñ aldığa kélip, <<Bir Hitay kızi üçün bir mömin musulmanni, yene kélip, kolıǵa qoral alǵan pütün başlıq bir yigitni étivétiş qaysi kitabta bar?>> dédi.

-Méniñ kitabimda bar. –dédi Hacı bir qedem alǵa méñip, -u hotuntalaq musulmanmiken téhi! Musulman bolsa haraq içivélip heqniñ kıziǵa zorluq qılamdu? Yigit imiş téhi? Yigit bolsiz, özini ceñde körsetmey, qolida bir tal köseymu yok tinç yatqan puqraǵa ökteklik qılamdu? Biz némidep inqılab qılǵan?

Beşir kızirip-tatirip yérilgudek bolup ketti ve <<Yağ, men hıngı hın almay qoymaymen.>> dep qolini belidiki tapançisiǵa uzatti. Biraq Haciniñ <<Tut bu Lomodini!>> dep buyruq bérişi bilen yigitler oqtek étip kélip Beşirni baǵlıvaldi ve uniñ yenediki ademlirini qoralsızlandurdi. Arqidinla Haciniñ buyruqi bilen Beşirniñ qarargahi qorşivélinip, pütün qoral-yaraqlar tartivélinidi. Keçkurun Sali Dorǵa ve Qasim endilerniñ arıǵa çüşüşi bilen baǵlaqtin boşitilǵan Beşir talap taşlangan ittek salpiyip, asta öz makanıǵa mañdi.

Şu veqelerdin kéyin hemme heq dégüdek Hacıǵa (404) işenç bilen qarap, <<yurtni muşu adem sorisa tinçlik bolgüdek>> dep turǵanda, u Yüsüp Teyciniñ kéşıǵa keldi. Yüsüp Teyciniñ shehdiki ordisini allıqıçan köyüp veyran bolup ketkeçke, u öziniñ sheher sirtidiki birdinbir sağ qalǵan baǵçisiǵa caylaşqanıdi. Qeri Teyci örük otuni kızartip turǵan neqışlik moriniñ aldida Hacı bilen yanmuyan oturup, hal-ehval soraşqandin kéyin, İmin Sozuğ bilen Beşirge körülgen qaridin nahayiti memnun bolǵanlıqini éytti ve:

-Alla bizge nusret ata qilip, yurt öz qolimizǵa ötti, emdi yurtni obdan sorap, ehli puqraǵa asayışlıq yetküzüşinizge imanım kamil, -dédi.

Hacı yoǵan alqanlirini otqa qaqlap oturup mundaq dédi:

-Men Teyci beg gocamniñ aldilirıǵa muşu gep üçün kelgen. İnşalla, yurt öz qolimizǵa ötti. Emdi bu yurtqa özle ata bolmisila bolmaydu.

-Sizçu, sizdek bahadır ğazi, ğalib serkerde turǵan yerde, bizdek qerilargı néme iş bar? –dédi Yüsüp Teyci mulayimlik bilen.

-Yoksu Teyci beg göcam, -dédi Hacı uniña ciddiy qarap, -men ceñ kılışniñ bilimen. Yurt soraş meniñ kolumdin kelmeydu. Uniñ üstige Turpanlık kérindaşlarmu kozgılıp kétéptu. Men ularniñ késiğa çıkmısam bolmaydu. Özle yurtқа ata bolmisila, Yolvas etila Enşidin yénip çıkip, Beşir bilen ikkisi Qumulni béşiğa kiyivalurmikin! (405)

-Uni şu gahta körürmiz, -dédi Yüsüp Teyci meyüs halda, -emma meniñ yurt sorıguçilikim yok, bundaq işlardin könlüm qaptu. Zaman tézrek tinçisa heremge seper kılıp, uluğ yerlerni tavap kılışқа baray devatimen.

Şuniñ bilen gep tügidi. Hacı gemkin çüşilip qaytti. Etisi yene Hacıniñ namidin <<On ikki tağ ve beş şeherni burunki dorğılar soraydu. Deva-destek işliri şeriet hökmi bilen bolidu. Henzu puqralarni öz içidin teyinlengen bazar begliri bilen şañzuñlar başkuridu>> dégen mezmunda koçılarga élan çaplandi. Hacıniñ özi bolsa Sali Dorğa başlık kişiler bilen birlikte şeherniñ bir menzil gerbigе caylaşқан Astane dégen yurtni qarargah kılıp, koşunni retleş ve toluqlaş işiğa kirişip ketti. Uniñ şahsiy mülki bolğan Koştiken karizi ştab öyni kılındi. Yalıñaçlinip qalğan suvadan térekliri arisidiki bu keñ hoyliniñ etrapığa neççe onlığan kigiz öy ve çédirlar tikilip ketti. Her éhtimalğa qarşı Ürumçi yolığa qaravullar qoyulğanidi. Ular kündüzliri égiz döñ ve tonurlarğa çıkip etrapni közetse, kéçiliri atlık yürüp, çarlaş élip baratti.

Birküni çüş mezgilide népiz qar bilen qaplağan daliniñ künpétiş teripidin yeni Ürumçi tereptin toptoğra astanige qarap, aldıraş kélivatқан bir top atlıkniñ qarisi körünüp qaldi. Ular çeriklerge oşlaşmaytti. Biraқ beziliriniñ müriside multıx ésiqlik turğanlıkı körünüp turatti. Toñniyaz Zor ularniñ néme ademler ikenlikini bilip kéliş üçün, derhal bir top yigit bilen dala terepke at saldi. (406)

ON YETTİNÇİ BAB

Yalquntağ Étikide Boran

Uçkundin yanar yalqun.

-N. S. Puşkin.

1

Turpan oymanlığınıñ şimalida ğerbtin şerkke sozulğan bir tağ bar. U ğuddi çöçeklerde éytilġinidek, ħattıġ ceñlerdin kéyin harduġ élip yanpaşlap yatġan mis tenlik, dive ħamet bir epsanivi pehlivanġa oġşışip kétidu.

Ķedimki zamanlarda bu yerge kelgen seyyahlar bu taġniñ ğuddi ħumdandin yéñila çıġġan ħışġa oġşaş ħızġuġluġıġa ve cezirime aptapta ottek bélinecap turġanlıġıġa ħarap, uni Yalġuntağ dep ataşġan. Biraġ bu seyyahlar uniñ yaz künliri şundaġ ħızıp ketken bilen ħış künliri özidin muzdek şamal çıġirip turidiġanlıġını ésiġe almıġan yaki uniñ étikidiki yurtlarda ħışlap körmigen bolsa kérek. Ene şu yurtlarniñ biri Ķumul şehiriniñ bir menzil ġerbige caylaşġan Astane bilen hem (407) ahañdaş, hem menidaş bolġan Astane^① yézisi bolup, bu yurtlarniñ her ikkisi ħedimki zamanlardiki Uyġur ħanlıġliriniñ ordisi caylaşġan yerler idi. Kéyinki çağlarda bularni perġlendürüş üçün Yalġuntağ étikidiki astane -<<Turpan-Astane>> dep atilidiġan boldi. Turpan şehri bilen Piġan otturidiki çoñ harva yolimu şu yéziniñ otturididin ótetti.

Yalġuntağ tereptin kélivatġan ħış borini yalıñaġlinip ħalġan del-dereġlerniñ şaġlirini liñşitip, azgallarġa tiġilip ħalġan ġazañlarni perişan uçurup yürgen künlerniñ biride, şen yamulniñ ala baldaġ tayaġ kötürgen üç yasavuli kiyimliri ġul-ġul bolup ketken on neġçe ademni arġamġa bilen ħolliridin bir-birige ġétip, şehar terepke heydep kétivatatti. Ularġa soñdişip kétivatġan ikki atlıġ ġerik birnémilerni dep patpatla varġirişip ħoyatti. ġerikler varġıġanséri yasavullar héliġi ademlerni tayaġliri bilen urup, túrtüp, ġapsan méñişġa aldiratti. Asman pelekke kötürülgen ġañ-tozan içide yüzdin oşuġ adem ularni nale-peryad bilen uzitip kétivatatti. Ularniñ yérimi déġüdek hasa tutġan bovaylar, aġ liġeklik momaylar ve yaş ħotun-ġızlar bilen uşşaq balilar idi.

Ķumul ħozġılañġilirini basturuşġa bargan ġeriklerni aşlıġ ve yem-ġeşek bilen teminleş üçün Ciñ Şurén hökümiti Turpan, Toksan ve Piġan ħelġiniñ

①Astane- Orda, bosuğa, Erep (harpa) démekçi. (408)

üstidiki bac-sélik, alvan-yasaqlarni neççe hessilep köpeytivetti. Uniñ üstige, beg-şaňyolar yurt helkidin bu séliklarni yene birneççe hesse köpeytip yigivalatti. Buni az dep yurttin yigip élingan aşlık ve yem-heşekni Kumulğa toşup bérişmu déhkanıñ üstige çüşetti. Şundaq kılıp Kumul bilen Turpan arilikidiki deşt-bayavanga sozulğan on neççe künlük yolda harva ve at-ularğa huddi hésiptek tıkilip ketkenidi. Bolupmu, sencapañ (helk tili bilen éytkada, <<Sencapa>>) dégen şamal égizida yüzligen adem ve miñligan at-ulaqlarnıñ cesetliri kelin kumlar astida kalmakta idi.

Bayıki kolliri bağlaqlık kişiler bolsa ene şundaq bac-séliklarni töliyelmigen yaki Kumul yolida at-ulaqliridin ayrılıp, yalguz béşi bilen keçip kelgen astanilikler bolup, emdi şu gunahi üçün şen yamulniñ solakhanisiğa heydilip kétivatқан <<Mehbuslar>> idi. Ular şimaldin cenubka sozulğan uzunçaq mehelliniñ otturisiğa yétip kelgende, arkisidin ikki atlık kişi aldıraş kélip, topniñ aldida tohtidi. Ularnıñ biri bultur keçközde Mehsut Muhitini Hociniyaz Haciniñ aldığa başlap bargan heliki égiz boyluk, sérik saqal hebibul ovçı idi. U helimu melle çekmen toni üstidin kara pota bilen belini mehkem bağlap, kamçiniñ sépini igerge tirep, çilan toruk üstide megrur olturatti. Yene biri, yigirme beş yaşlar çamısıdiki ak sérik kelgen égiz boyluk, sumbatlık yigit (409) bolup, Astanilikler bu kara atlık yigitni oğlaqçı mensur dep ataytti. Yasavullar bilen çerikler bu ikkiyleniñ héçbir teptartmastin topniñ aldini tosıp turğanliğığa heyranlık bilen qarap kélişti. Heliki <<Mehbuslar>> bilen helk topi bolsa bu özige tonuş kişilerniñ mundaq tuğuşluk herikitidin bir némini sezgendek, ularnıñ ağızığa telmürüp qarışatti. Ularnıñ her ikkisi çeriklerge ün-tinsiz yekinlaştı. Çerikler bu natonuş kişilerge qarap, téhimu heyran boluşmakta idi. Şu arida hebibul ovçı keddini ruslap.

-Hey kérindaşlar, añlimidiñlarmu? Hociniyaz hacim Piçanga çıktı. Çeriklerni sürüp toqay kılıp, ana-manisini közige körsitivatidu, -dédi.

Oğlaqçı mensur uniña ulapla mundaq dédi:

-Vah yetti, boynimizdin bağlap heydep mańsa, koyniñ közisidek cim turamduq!

Néme gep boluvatqinini çüşenmey hañvékip qalğan çeriklerniñ biri héliki yasavullarğa qarap <<bular néme devatidu?>> dédi. Yasavullar aǵzını açquçe, Oǵlaqçı Mensur <<Néme qarap tursiler?>> dédi-de, yénidiki çerikni boynidin kışkan péti igerdin yoluvélip, qolidiki miltiğini tartivaldi ve öziniñ miltiği bilen özini caylivetti. Hebibul ovçı bolsa ikkinçi çerikni qamçılaşqa başlıǵanıdı. Baş-közi yérilğan çerik kęcip yürüp boynidiki miltiğini élip ülgürgüçe, Oǵlaqçı Mensur bayıki çeriktin tartivalğan miltiğiniñ tepkisini bésivetti. Bu çerikmu attin ğulap çüşti. Aran-(410)aran turğan helk topi huddi bir tal sereñge bilen ot élip ketken bénzin tuñidek partlap ketti. Kolliri baǵlaqtin boşıtılğan <<Mehbuslar>> mu <<Ur-soq>> dep varkirişivatқан topqa qoşulup, meydanğa étildi. Héliki üç yasavul çépip kélivatқан bir top yilqiniñ tuyaqłiri astida qalğan pakidek micilip ketti.

Bu veqe boluvatqanda, işik-pencirilerniñ yoçuqliridin marişip turğan kişilermu arqa-arkidin koçıǵa yügürüşüp çıktı. Şu arida qaçlırı mürisigiçe çüşüp turğan, béşiǵa öñüp ketken kızıl kula kiyip, qoliǵa hasa tutқан bir qara saqal kişi topniñ aldıǵa diñgaklap kélip, <<Hey halayık, maña qarañlar!>> dep varkiriği. Helk topi özige tonuşluq bolğan bu tokur işanǵa qarıdı. U <<Hey halayık-halayık, gépimge kulaq séliñlar!>> dégen péti bir supıǵa çıkip sözleşke başlıdı:

-Men hazırla tuyuq gocamdin keldim, tuyuq gocamdin! Ğocam bizge İslam eçiñlar dep bişaret berdi, bişaret! Añlavatamsiler! Mana bğündin başlap kapırlarnı öltürüp İslam açımız, ğazat başlaymız. Yürüñlar, méniñ arqamǵa kirgenler ikki dnyalıqini tapıdu. Bu dnyada bay bolıdu, u dnyaya barganda cenniti bolıdu, cenniti! –dédi-de, hasisini tokulditip, mehelliniñ u teripige mañdı. Topniñ bir kısmi kıkas-çuқан bilen uniñǵa egeşti. Mehelliniñ u teripide uzundin béri şu yerge makanlışıp qalğan birneçe öylük Henzu puqralar bar idi. Görükeş Vañ bilen cazanihor yañni (411) hésabqa almıǵanda, qalğanlırı hünerven-kasip ve térimçi idi. Hebibul ovçı bilen Oǵlaqçı Mensur Tokur İşanniñ işni buzıdıǵanlıqini pemlep, uniñ aldini tosti. Biraq Tokur İşan huddi buǵrisiǵa kirgen telve tögidek, aǵzıdin köpük kaynitip, allıqandaq bir némilerni dégen péti ularǵa boy bermestin, ilgirileverdi. Bezi ademler uniñ teripini élip, Ovçı Hebibul bilen Oǵlaqçı Mensurǵa yandı. Aħir bu ikkiylen ilacsiz kélip, ehvalni yurt çoñlıriǵa melum kıliş üçün atlıriniñ bésini Mehsut Muhitiniñ öyi terepke burıdı. Mehsut Muhiti ularnıñ gépini añlap, <<Sel aldirap kétipsiler, Ğociniyaz Haciniñ Piçanǵa kirgenlikini közimiz bilen körüp, andin

başlısağmu boptikenduq. Heyr, bolar iş boptu.>> dédi-de, derhal öziniñ inisi Mehmud Muhiti başlıq kişiler bilen veke bolğan yerge at saldı. Ular yétip kelgende, görükeş vañ bilen cazanihor yañniñ qara sirlangan dukanliriga ot koyulup^①, ularniñ her ikkisi ayak-toqmaq zerbisidin yérin can bolup yatatti. Bala-çakiliri bolsa tereptereplerde kéçip yuretti. Tokur İşan başlap kelgen kişilerniñ beziliri cazanihor yañniñ dukanidin tépilğan dañza (depter)larni köydürüvatatti. Beziliri bulivalğan kiyim-kécek ve reht-puçeklerni koyunliriga tikişturuş bilen meşgul idi. Tokur İşanniñ özi bir kişilerni başlap yürüp, qalğan Henzularni ur-

①Astanelikler bu dukanlarni <<Qara puzul>> dep atışatti. (412)

soq qilip yuretti. Pütün etrapni is-tütek ve qiya-çiya qaplap ketkenidi.

Ovçi Hebibul Mehsut Muhitiniñ buyruqi bilen asmanga qaritip ikki pay oq atti. Alaman derhal tohtidi. Mehsut Muhiti étini Tokur İşanniñ aldiga divitip kélip, uniñga varkiridi:

-Hey İşan, néme qilip yürisiz?

-İslam éçivatimiz.

-Turpanda İslam éçilip bolgili neççe yüz yil bolup ketti. Emdi yene néme kilmaqçisiz? Bu qilivatqaniñlar yolsizlik emesmu?

-Qandaqçe yolsizlik bolidiken? –dédi qatmalraq kelgen égiz boyluq bir adem Mehsut Muhitiğa homiyip, -cazanihor bilen görükeşniñ edibini berginimiz yaman boptimiz? Bu Hitaylarniñ bizge qilgini azmu?

-Cazanihorluq bilen görükeşlikni yokitiş üçün avval şundaq işlarğa yol koyuvatqan mustebit hökümetni yokitiş kérek! –dédi Mehsut Muhiti varkirap turup, andin étini héliki ademniñ aldiga divitip kélip mundaq dédi: <<Maqule, avularniğu cazanihor, görgükeş dep urupsiler, mavu tödürçi üstini némişka urisiler? U néme yamanlik kildi? Ata-bovisidin tartip bizge ketmen-gürcek, orgaq-palta soqup berip

yaman kılıdımı? Umu üç yüz atmış kün işlep, aran-aran ötüvatқан aciz puқra emesmu? Қолуñlardın kelse, puқralарға zulum sélivatқан zalim hökümetni yoқitiñlar. Қolida қorali yoқ tinç puқраға tegmeñlar! Avu Ысанға (413) оһшаş ademlerniñ keynige kirmeñlar!>>

Andin Mehsut Muhiti <<He işanem қeni siz?>> dep arқisiға қaridi. Biraқ Tokur Ыşanniñ yasisimu көrünmeytti.

Şuniñdin keyin Mehsut Muhiti cazanihor bilen görükeşniñ bulap kételgen at-harvilirini tapturup kélip, ularni <<Bala-çaқаñlar bilen шеherge көчүp kетиñlar>> dédi. Andin özi қarap turup, tömürçi usta Suñ Çisen başlıқ төt ailini öziniñ hoylisiға көчүрүp keldi^① ve etisi Hociñiyaz Hacini қarşı éliš үçün bir türküm kişisi bilen Piçanға yürүp ketti.

Biraқ Haciniñ Piçanға çıkқанlıқи yalғанidi. Piçanni malimatañ kilitvatқанlarmu Haciniñ ademleri emes, Macuñyiñniñ қalduқliridin Maşimiñ başlıқ yigirme neççe adem idi. Maşimiñ başta <<Biz Piçanға tégiş қiliş bilen ҳelқ козғилidu>> dep oylıǵan bolsimu, heçkim ularға egeşmey, neticide, özidin neççe on hesse көp bolǵan çeriklerge teñ kélelmey, Lükçüñniñ Diǵay dégen yézişida temtirep yürgenidi. Del şundaқ peyitte, Mehsut Muhitilar Piçan tevesige kélip, Ma Şimiñniñ eh-

---

①Yazma matéryallарға қariǵanda, Mehsut Muhiti Süñ Çisen başlıқ kişilerinñ yarilirini emlep, özlirini шеherdiki tuǵanliriniñ қeşiǵa harva bilen aparǵuzup koyǵan. Şiñ Şisey höкүmranlıқи devride, Muhitilar ailisiniñ béşiǵa күn çüşkende, Süñ Çisen ularға көp yaşılıqlarnı қilǵan. (414)

valini bildi ve <<Қандақ қiliş kérek? Piçan ҳelқini козǵaş imkaniyiti bolmiǵan şaraitta, Ma Şimiñ bilen heçқандақ iş başқа çıkмайdu. Uni Astanige başlap çıkay dése, қalpaққа tuşluқ Қirǵız yoқ, başlimay dése, Ovçi Hebibil bilen Oǵlaқçi Mensur baş bolup, Astanilikler işni козǵap koydi. Emdi Turpandiki çerikler çoқum оç élišқа

kélidu.>> dep birmunçe baş qaturqandin kéyin, ahir Maşimiñni Astanige çaqirguzdi. Bu teklipl uniña yağdek yaqti.

Dégendekla, aridin üç kün ötkende, Turpandiki çeriklerniñ başliki Ma Lucañ astanige yüz neççe kişilik caza etriti evetti. Gezeplengen Astane helki öz tili bilen éytqanda, <<Ur kaltek>>, <<Soq kaltek>> qilip, bu çeriklerni birneççe saettile pak-pakiz yiğisturuvetti ve birmunçe miltik geniymet aldı. Bu gelibidin rohlangan Turpan, Piçan, Toqsun déhqanlirimu arqa-arqidin qozgilip, yaramliq yigitlerni Astanige evetti. Muhitilarniñ hoylisi qozgilañ ştabi bolup qaldi.

Şuniñdin başlap inqilab boranliri künsayin ulgiyip, pütün Turpan oymanliqini qaplap ketti. Şiddetlik ceñlerdin kéyin Turpan şehiridiki çerikler teslim boldi. Guçuñ ve Ürümçi tereptin yademege kelgen çeriklerni bolsa bu şiddetlik boran huddi kamqaktek uçurup bérp, ecel azgalliriğa tiqivetkenidi.

Gelibe üstige gelibe qazinip, arslanek geyretke kelgen qozgilañçılar Mehsut Muhitiniñ qomandanliqida 1933-yili yanvarda Piçanğa yürüş başlidi. Biraq (415) Piçan mudapiesi nahayiti çin idi. Uniñ üstige Piçanda zamanivi qorallar bilen qorallangn aq Orus soldatlirimu bar idi. Qozgilañçılar on ikki kéçe-kündüz şiddet bilen hucum qilipmu bu şeherni alalmidi. Del şu çağda Şiñ Şisey birneççe miñ kişilik qoşun bilen Qumuldin kélip, qozgilañçılarğa kattiq hucum başlidi. Düşmen terepniñ top-zembirek, bronévik (Tömür koñka) ve hetta ayropilan bilen qilgan bu hucumiğa berdaşliq bérelmigen qozgilañçılar Piçandin çekindi hetta Turpannımu qolidin bérp, Toqsunğa ketti.

Turpan şehiri lavuldap turğan ot déñizi içide qaldi. Ecel quyunliri huddi bir top galcir qavandek udul kelgenni urup-soqup, dessep-yancip, koça-koylarni qanğa boyaqşa başlidi. Qélin tülke cuviğa orilivalğan Şiñ Şisey şeherniñ şerq teripidiki égiz munare üstide burutini pat-pat silap qoyup, bu menzirini tamaşa qilgaç etrapni közetmekte idi. Uniñ böre közliri birdinla Yalquntaqğa çüşti. U bultur qiş aşu tülke cuvisi bilen Qumuldiki Loçéñ sépili üstide turup şimalğa qariganda, égiz qarliq taqlar uniñ köziğe heyvetlik aq ecdiha bolup körüngen bolsa, emdi yalquntaq tizmiliri qayturma hucum peytini kütüp yer begirlap yatqan arslanek körünüp ketti-de, uniñ bedini soğuq su tegkendek sürkünüp, reñgi tatirip ketti. <<Yaq, yaq, bu gelibe bilen gollinip qélişka bolmaydu, -dédi u öz- öziğe, -Turpanliqlar içidimu (416)

Hociniyazlar çıkmaydu dep kim éytaalaydu, apetni tüp yiltizidin qurutuşniñ amalini kiliş kérek. Avval şeherdiki gumanlıq unsurlarni tazılaş, andin Toqsunga yürüş kiliş lazim. İsyancılar Toqsunga toplinip, némilerni kiliwatidikin? Tohta, buni bilmey bolmaydu.>>

Derveqe, Toqsunga çekingen qozgılañçılar emdi qandaq kiliş kérekliki toğrisida terepke yötkilip turup, Qumuldin Hociniyaz Hacilarni başlap çikiş kérek, dégen qararğa keldi. Şu qararğa binaen, Mehmud Muhiti bilen Ma Şimiñ qoşunni Qaraşherge başlap ketti. Mehsud Muhiti Hociniyaz Hacini başlap keliş üçün bir top kişiniñ hemrahlıqida soqmaq yollar bilen Qumul terepke atlandı.

Aldınki babniñ ahirida éytqinimizdek, Hociniyaz Hacilar qarargah qilgan yerge yeni Qumul Astanige künpétiş tereptin aldıraş keliwatqan heliki atlıklar Mehsud Muhitilar idi.

2

-Çüciniñ şumluqıdin mikiyanniñ emçiki yoq, dégen rast gep iken. Emdize Turpanlıq, Qumulluq dégen geplerni çikardıñlarmu? Şiñ Zihuy dégen birneme Qumulluqniñ keni bilen boyalğan kiliçini Turpanlıqlarniñ beşida oynitivatsa, buniñga qandaq çidap turğili bolidu? Uyniñ müngüzige urşa, tuyıki sirqiraptu, dégen gepni (417) añlimiğanmu? Çerikler Qumulğa yene kelmeydu demsiler? Qotanga tegken bürini ikkinçi yollatmaymız dese, arkisidin qoqlap berip postıga saman tıksaq bolidu. Bu bürilerni yoqatmıguçe, meyli Qumul, meyli Alte şeherde heçkimge aram bolmaydu. Özleçu dorğam, Turpanga çikkiliri kelmise, tillirida tiken terip yürmey, öylirige ketiversile, qalğanlarmu şundaq, Turpanga çikmaymız dégenlerge ruşset. Men heçkimni zorlimaymen. Gep şu!

Hociniyaz Hacı ştab hoylisiğa yigilğan bir top qorallıq kişiler arisida, uşşaq qar uçqunliri arılaş muzdek soğuk şamalniñ neşterdek sancip turuşıga qarimay, tülke kulaqçisini arkisiğa ittirip qoyup, sol kolini kiliçiniñ destisige qoyğan halda, on kolini gulañlitip aşu geplerni kiliwatatti. U sözlevétip, belidiki oq potisini pat-patla silap qoyatti. Baya u <<Özleçu dorğam>> dep hitab qilğan kızıl yüzlük, kara saqal, kavul adem huddi gunahkarlardek kollirini qovuşturup yerge qarap turatti.

-Gep şu Dorğam, -dep tekrarlıdi Hacim, uniñağa yene bir kêtım qarap, andin <<Özlege yol oçuk, öylirige bérıp Ayla Hénimniñ osmisini sıqıp béremle, böşükini tevritip olturamla, iħtiyarlırı. Emma lékin bizge kaşıla kılmisila>> dédi-de, arķisiğa örölüp öyge kirip ketti. Hélikı ademmu gep-söz kılmay dervaza terepke buruldi. Bayıķı qorallıķ kışilerniñ bir kısmı uniñağa egeşti.

Meħsut Muhitılar kelgendin béri birkançe kêtım (418) kéñeş ötküzölüp, ahır Haci bilen Sali Dorğa başıķ kışiler Turpanğa çikiş qararına kelgen ve bu qarar koşunğa cakarlinip, yolğa çikiş aldida ularniñ ata-ana ve bala-çakisi bilen hoşlivélişiğa on künlük möhlet bérilgenidi. Şu arida beziler <<Boldi emdi, Qumuldin çeriklerni heydep taşlıduq, Turpanlıklar bilen néme işimiz?>> dégende oħşaş ħiyallarığa çüşüp, bayıķidek Turpanğa çikmaslıķniñ qazınıni astı. Ularniñ ornına on ikki tağ ve şeher-y ézilardin neççe hesse köp yéni küçler kélip, sepke koşuldi. Ahır, Haci bilen Sali Dorğılar yaş ve ottura yaşlıqlardin sekkiz yüz yigitni tallivélip, şu yili févralniñ ahiri Meħsut Muhitılar başıķan yol bilen Turpanğa qarap mañdi.

Qoşun seper teyyarlıķı bilen boluvatқан күnlerde Meħsut Muhiti boş çağlırını Qasim Ependi bilen şahmat oynap ötküzetti. U bir küni şahmat üstide Qasim Ependidin Haci toğrulıķ gep sorap qaldı:

-Éytiña ependim, Hacim kandaqraq adem iken, obdan çikişip qaldıñizmu?

Qasim ependi Haci toğrisidiki tesiratlırını ortaqlışışқа Meħsut Muhitidek bir sirdaş ülpetniñ tépilginidin ħuşal bolğan bolsa kérek, şahmat uruķını oynap olturup, derhal gepke kirişti:

-Haci akam tolimu acayip adem iken. Adette ömür boyı şeher yüzini körüp baķmığan sehra kışisige, hetta kiçik balığa oħşaş aķ köñül, sadda körünidu. Néme désiñiz maqul deydu, dastiħanğa néme kelse şuni yeydu, (419) birer yérim égiz gep ötüp ketsimu köñlige almaydu yaki añlimasқа salidu. Biraķ aççıķi kélip qalganda, ħuda saqlisun, közige héçnéme körünmey qalidu, héçkimni ayımaydu, héçkimniñ gépini añlimaydu, ħuddi bir parçe ot bolup qalidu. Mesilen dédi Qasim Ependi, andin taşķi Moñğul hökümetiniñ vekili Vasili İvanovқа kest kılğan hélikı Yasin Gaçiniñ ağızına teñge-tıllarlarnı éritip öz qolı bilen qoymaqçi bolğanlıķını hékaye kılip berdi. Meħsut Muhiti bu veķeni añlap menilik külüp qoydı.

-Emma, -dédi asim Ependi, -bu ademniñ yüriki şunda attımikin désem, undamu emesken. Bultur küz künliridiki bir ceñde uniñ yaşı körüp minidian kök boz étiniñ aldi putliri zembirek oıda üzölüp ketti. At ornidin turalmay arkırap yatatti. U tolimu ıraylı, ulaqliri ıyan elemdek, putliri kéyikniñkidek inike at idi. Hacı tipirlap yatan ata birdem arap turup, <<Bouzlap talañlar!>> dep buyru ildi. Biraq yigitlerniñ héaysisi piaq sürkeke cüret ılalmidi. Hacı ulara kayıp, azini buzdi-de, bir yigitniñ olidin piaqni tartivélip, atniñ gélia sürkimeci boldi. Kök boz atniñ uddi bota aniñnidek apara közliridin ya éivatatti. Haciniñ olliri titrep ketti ve atniñ boynini ualap meñzini uniñ közlige yéip olturup, yıqlap talıdi.

asim Ependi Şu geqlerni ilivétip, köñli buzulu(420)vatandek cimip aldı.

-Andinu? –soridi Mesut Muhiti.

-Andin kéyin, -dédi asim Ependi, -u olidiki piaqni taılivétip, <<Öziñiz bir néme iliñ>> dep maña aridi. Menmu bouzlaa ıymay, tetür arap turup, atniñ béia ikki pay tapana étivettim.

Biraz cimcitlitin kéyin Mesut Muhiti munda dédi:

-Şunda, hemmimizniñ yüriki götin putken. Eger ademni adem ézidian ictimaiy tüzüm mecbur ilmıan bolsa, ademler bir-biriniñ énini tökmigen bolatti. Mesilen börini alayluı böre anor melu bolan bilen bir-biriniñ arnini yérimaydu. ünkü ularda ézi-ézili yok. Ademler arisidiki an tökölüke namuvapi ictimaiy tüzüm cavabkar.

-Tora éyttiñiz, -dédi asim ependi, -Hacı oumıan adem bolan bilen bu mesilide uddi bir danimendek pikir ilidiken. U bir ceñde eplik bir caya yétivélip, pilimot bilen ottuzdek erikni ırivetti. Ceñdin kéyin men uniña aaq ilip, -kök boz atni buuzliyalmay titrigen olliri ademlerni irita titrimeydiken-he! –dédim. <<izik ikensiz ependim, -dédi Hacı, -men ularni irmisam, ular bizni irip talaydu. irilmaslı üçün ız(r)uılarnı irip tala kérek. Au adimu éyttimu, an tökölmişun dések, an tökküilerniñ özini ana paturuvéti lazim dep!>> dervee, bu gepni Haciniñ azidin birnee (421) étim añlıanıdim

Meħsut Muhiti béşini liñşitip qoyup mundaq dédi:

-Hacini ceñ meydanıǵa nahayiti qaram dep añlaymen, rastimu?

-Qaram, baturluǵıǵa qıl sıǵmaydu. Ceñge kirgende, özini otqa oridiǵan pervanige oñşıp qalidiken. Men bir qétim uniñdin havatirlinip, <<Haci aka, özliri dégen qoşunniñ béşi, bek aldıǵa ötüvalmisila!>> désem, <<Qizik ikensiz endim, her néminiñ béşi aldida bolmayze, arqıda bolgudekmu?>> dep küldü. Men uni çekip baqmaqçı bolup, <<Heqler özleni ölümün qorqmaydu deydu, rast ölümün qorqmamdıla?>> dedim. <<Hey eñmek endi, -dédi u meni meshire qilgandek bir ahañda, -ölümün qorqmaydıǵan kim bar? Mañimu can tatlıq. Emma canın keçmigüçe canaǵa yétip bolmas dégen gep bar. Ya canǵa turguluk, ya canaǵa!>>

Ülpetler yénikkine külüşivaldi.

-Qizik, -dédi Meħsut Muhiti, -bizniñ yurtlarda <<Hociniyaz Hacimǵa oq ötmes imiş, ceñdin kaytip kélip potisini yeşse, qoynidin toruklap oq çüşür imiş>> dégen gepler tarkilip yüridu. Bu elvette eñilge sıǵmaydıǵan iş. Çünki Hacim <<Şahname>> diki royinten^① emes-te, emma meniñçe bu gepler hełkniñ öz

①Royinten-çoyun tenlik bahadır. <<Şahname>>de rivayet qilinişçe, İspendiyar namlıq bir qehrimanniñ vucudi birqañçe hil métaldin pütkeçke, orniñǵa oq yaki tiǵ kar qilmas imiş ve şuniñ üçün <<Royinten>> atalǵanımış. (422)

içidin çiqqan kehrimanlarǵa bolǵan ümid-étiqad yaki çoqunuşidin kélip çiqqan bolsa kérek, şundaq emesmu?

-Şundaq, -dédi Qasim endi, -Hacim toǵrisidiki bu gepler Qumuldimu bar. Emma bu geplerniñ çiqışimu tasadiyiy emes. Birinçidin, siz éytqandek, hełkniñ uniñǵa çoqunuşidin bolǵan bolsa, ikkinçidin, bultur bolǵan bir veqe buniñǵa seveb bolǵan.

-Qeni éytiña, u qandaq veqe idi? -Qizikip soridi Meħsut Muhiti.

Qasim endi mundaq dedi:

-Bultur etiyazda qerikler keñ kolemlik hucum baslidi. Bu hucum nahayiti kattiq boldi. Biz berdashlik berelmey qachtuq ve birqanche boleklerge bolunup kettuq. Men Haciniñ kisimida idim. Bu kisimda ikki yuzdek adem bolup, kopchiligi bala-qaqa ve qeri-quriler idi. Biz bir yaqtin soquşup bir yaqtin qekinip, bir cilgiga kirip qalduq. Qerikler cilgiga iqirilep kiriske curet qilalmidi. Cilginiñ iqide ilgiri yenila taslap ketken tam oylar bar iken. Biz usşaq balilar bilen qeri-qurilerni etiyazniñ izginin şamilidin daldiliniq biraz aram elivalsun dep, şu oylerge caylaşturup qoyup, bir keçini aman-esen otkuzduq. Etisi kun qikiş bilen yene iqirilep mañayli dep turginimizda, qerikler tuyuksiz hucum baslap qaldi. Ular bizniñ miltiq tutqan kişilirimizdin uc-tot hesse kop idi. Biz yene neççe kundikidek bir yaqtin soquşup, bir yaqtin qekinidigan bolsaq, kop qikimga uqrap ketettuq. Ha(423)cim şu ehvalni baykidi qegi, <<Qeriklerni men tosop turimen. Siz topti baslap ketiveriñ, meniñ yenimda Mirul Mergen qalsila boldi.>> dep buyruq qildi ve ozi bir qol pilimotni elip, Mirul Mergen bilen qerikler terepke at saldi. Uniñ micezini bilgeçke, men qarşilik qilmay, topni baslap ketiverişke mecbur boldum. Arqimizdin birer saetkiçe qoyuq miltiq avazliri añlinip turdi. Men bir yaqtin Hacimdin ensirisemmu, yene bir yaqtin uniñ aman-esen qaytip kelişige işinettim. Degenekla, uzun otmey, u bizge yetişivaldi. Biraq, Mirul Mergen sol bilikidin yariliniptu. Hacim oziniñ etidin ayrilip, başqa bir atqa minip keptu. Uniñ üstige, yigirme neççe tal miltiqni bir atqa artip yetilep keptu. Amet degen şundaq nemiken, qarimamsiz, peket ikkila kişi şunçe qerikniñ aldini tosop, qekindürüp taslaptu. Hemmidin qiziki şuki, Hacim yeşinivatqanda, uniñ ikki yerige oq tegkenlikini korup qalduq. Biraq bu oqlarniñ heçqaysisi uniña kar qilmaptu. Bir tal oq uniñ belidiki oq qaltisiqa tegip şu yerde toqtap qaptu. Yene biri cilitkisiniñ yanquqidiki saetke qadilip qaptu. Bu işlarni nurgun kişiler kordi, menmu oz kozum bilen kordum. Şuniñdin keyin Hociniyaz Haciqa oq otmeydiken degen gepler tarqilip ketti. -Hetta, -dep davam qildi Qasim Ependi, -helq iqide Hacim qeyipni bilgudek degen geplermu tarqilip yuridu. (424)

-Mana-mana, bu tehimu qiziq gep iken. Qeni sozleñ, -dedi Mehsut Muhiti hayacanlinip ketip.

Inqilabniñ deslipide taqliklar arisida miltiq sodisi evc aldi, bir beşatarqa yaşsi bir at beretti. Biz tuzgen herbiy intizam boyiçe bolqanda, yigitler qeriklerdin

geniyemet alğan miltiqlarni ştabka tapşuruşi şert idi. Biraq beziler bu intizamğa riayet kilmay, kolğa çüşken miltiqlarni atqa tégışetti yaki kümüş teñgige satatti. Bu işni veznesihet bilen çekliyelmey yürettük. Birküni Bağdaşlıq Yediga Kemşük dégen kişi geniyemet élingan miltiqlarni ştabka élip kélivétip, ikki tal beşatarni bir öñkürge tikip koyuptu, buni hemrahliridin biri körüp kélip, Mirul Mergenge étiptu. Mirul Mergen Hacimğa melum kıldı. Hacim maña qarap külüp koydi-de, yediga kemşükni çakirip keldi. Bu sorunda ondek lişi bar idi. Hacim çapıqini sélip: <<Hey Yediga, mañ étiñğa minip bérıp, öñgürdiki héliki ikki tal beşatarni, rast, biriniñ tasmisi üzük, derhal élip kel!>> dédi. Yediga tamdek kétip qaldı. Uniñ méniş turmaq, gep kılğudek macali yok idi. Hacim meshire bilen külüp, <<Boptu, mañğudek halıñ bolmisa, başkilar élip kelsun.>> dep ikki yigitni buyrudi. Ular Hacim éytip bergen belgiler boyıçe bérıp miltiqlarni tépip keldi. Hacim kışka saplık Moñgul kamçisi bilen yedigani savaşka başlıdi. Biz ariğa çüşüp, aran acritivalduq. Şuniñdin keyin, <<Hociniyaz Hacı géyipni bilidiken>> dégen gepler tarqilip ketti. (425) yigitlermu geniyemet alğan miltiqlarğa hiyanet kilmaydıgan boldı.

Meşsut Muhiti külkisidin yaşlangan közlrini kol yağlıki bilen sürtüvatqanda, Qasim Ependi Hacığa dair yene birmunçe işlarni éytip kélip, huddi öziniñ pikirlerini yekünligendek: <<Bu adem yürüş-turuşida éyikqa oşşas qopal bolgan bilen ceñde yolvastek qaram, tülkidek heyliгер, yilpizdek çakқан, ségizhandek segek, lékin aile mesilside tolimu biperva>> dédi.

-Mesilen? –soridi Meşsut Muhiti.

-Mesilen, yékinda bolgan bir işni éytsam, -dédi Qasim Ependi, -Turpanğa méniş aldida bala-çakilar bilen hoşlişivéliş qarar kilingandin keyin Hacim her ikki hotuni bilen muşu yerde hoşlaşmaqçi bolup, ularni ekiliş üçün Mirul Mergenni tağka mañguzdi. Çoñ hotuni Kemerhan Ayla kündeşliki tutup, <<Méniñ u hotunlik gadayniñ kızi bilen bille mañdıgan putum yok>> dep Astanige kélişke unimaptu. Kіçik hotuni Heliçe hénim <<Kemerhan Ayla némila bolsa mendin çoñ, hoş éytip çıkay.>> dep Mirul Mergen bilen uniñ aldığa bériptu. Kemerhan Ayla yağ dağlavatқанiken, öz kündişiniñ kirip kélivatқанlıkını körüp, qazanga yerim saplık suni koyuvétip, yotqanğa purkinip yétivaptu. Heliçe Hénim su mayniñ aççıq busığa çidiyalmay, Mirul Mergen bilen öydin kécip çiqiptu-de, bosuğa tüvide turupla:

<<Қaynımıған қазанларниң horıǵa pıǵtıм, (426) indimigen torǵayларниң torıǵa çüǵtıм.>>

dégen béyitni éyitp, keynige yéniptu. Қemerhan Ayla arқisidin çikip Mirul Mergenge varқiraptu: <<Hey Mirul, Hacı akañǵa éyt, méniñ hétimni bérip ketsun!>>

Mirul Mergen bu geplerni sózlep bérvatқanda, menmu şu sorunda var idim. Emdi Hacim néme derjin dep tursam, қақақlap külüp taşlap, <<u kéri tóge hétini alimen dése arқamdin Turpanǵa çiksun.>> dep koydi, halas. Lékin hazirki künde huddi siz ótken yildiki Tarati yiginida éytқandek, padini başliyalaydıǵan aygir boluşқа Hacidin muvapıқraq kişi yok dep oylaymen.

-Men héliki şu қaraşta, -dédi Mehsut Muhiti semimiy bir ahañda, -İlahim bu kişige küç-қuvvet ve nusret ata қilsun.

3

Hociniyaz Hacı Mehsut Muhitilarnıñ teklipi bilen öz қоşunini başlap, Piçan tevesige yétip kéliş bilen teñla, Turpan, Toқsun ve Piçan helқiniñ her sahe vekilliri ularniñ aldıǵa çikip daǵduǵılıқ qarşı aldı. Bu vekiller arisida Turpanniñ eñ ataқlıқ olimasi ve Turpan қоzǵılıñiniñ muhim yolbaşçiliridin Hemdulla Elem dégen moysipit kişimu bar idi.

Şiñ Şisey Hacılarınıñ Piçan tevesige kirgenlikini añlap, óziniñ ştab başlıқıǵa mundaқ dédi: (427)

-Yahşi hever iken. Emdi bu taǵ қаплиқiniñ karamitini kórimiz. U égiz қarlıқ taǵlar arisida bizni maymun oynatқandek oynatқан bilen bu yüzleñlikte ovçıǵa uçrap қalǵan toşқанǵa oħşışip қalidu. mubada uni aldap şeher sépiliniñ içige ekirivalsaқ, kepeske çüşken yirtқuçniñ ózila bolup қalidu téhi. Şuniñ üçün Piçandiki çeriklerge derhal télégramma bériñ, men yétip barguçe, uni қаçurup қоymay, şu etrapta қоgilitip tursun, biz etila pütүн қоşun bilen Piçanǵa mañimiz.

Bu күnlerde Mehmud Muhiti bilen Maşiniñ Қараşеherde idi. Mehsut Muhiti Piçanǵa yétip kéliş bilenla, ularni tézlikte bu yerge kélişke қақirip, қаparmen mañǵuzǵanıdi. Ular kélip, Қumul, Turpan қоzǵılañçiliri bir yerde cem bolǵuçe

Haciniñ hoşuni Piçandiki çerikler bilen birneçe kepes élišip bahtı. Birağ küç nisbiti teñ bolmıgaçka, Lükçün terepke çekinişke mecbur boldı. Ular şu yerde Karaşeherdin kélidiğan hoşunni kütüp turmaqçı ve ular kelgende, andin birlişip turup Piçanğa hucum kılmakçıdı.

-Gépimizni ilik élip, bu yurtlargimu kadem teşrip kıldıla, emdi bizniñ öylergimu bérıp, bir piyale harduğ çeyi éçip ötsile Hacim, -dédi közliri külüp turidiğan, aq yüzlük, huşpiçim bir adem. Bu Lükçün vañi Sayit vañ bolup, Mehsut Muhitilar bilen Kumulğa bille barganıdı. U yukiridiki ordisida saklinip turğan bir az miltik barliqinimu eskertip ötti. (428)

-Sépilniñ içige kirivalsak kandağ bolurkin? Men tağ-dalilarda ceñ kilişka öginip qalğan adem, -dédi Haci sel ikkilinip. Birağ Mehsut Muhitimu Sayit vañniñ pikriğe hoşulup, Karaşeherdiki hoşun yétip kelgüçe, Lükçünde turup turuşni teşebbus kıldı. Haci sépil içige kirivalmasliq dégen gépide ciñ turalmıdı. Ularniñ héçkaysisi bunıñdin kélip çikidiğan pacielik aqivetni hiyaligimu keltürüp bakmıanıdı, elvette.

Ular Lükçün şehirige kirip, ikkinçi küni tañ bilen teñ zembirekler kümbürlep, hayt-huyt déğüçe Lükçün şehiri muhasirige çüşüp qaldı. Şiñ Şiseyniñ aq Oruslardin terkib tapқан topçı kişimliri kiçikkine şeherni qarığa étip oynıgandek oqka tutmaqta, Lükçün vañniñ şehar otturisida çoqçıyıp turğan ordisi bilen mesçit munarlırı gümbürlep örülmekte, égir pilimot oqliri sépil küngirlirige möldürdek yağmaqta idi. Kozgılañçılar baş kötürelmey peket sépil töşükliridinla étişka mecbur idi. Şundağ boluşka qarimay, kattik çidaşliq bérıp düşmen terepni köp çikimdar kıldı. Birağ bu ceryanda ni-ni yigitler cénidin cuda bolup Lükçün sépili kanğa boyaldı. Yaşliqıda ançe-munçe ovçilik kılip, miltik étişni öngengen Hemdulla Elem béşidiki yoğan sellisini çörüvétip, Haci bilen yanmuyan turup étişivatқан yéride péşanisige tegken zembirek oqiniñ parçisi bilen kaza taptı. Uniñ apaq sakılığa uyup qalğan kan dağlırı tunci bahar kuyaşiniñ nurida anar daniliridek (429) parqirap turatti. Ceñniñ ikkinçi küni yigitlerniñ oqdanlırı kurup kelişka, açliq ve susizliktin levli yérilişka başlıdı. Çerikler sépilğa şota koyup yamişip çikişka kirişti. Muhasirini bösüp çikişniñ zadi imkaniyiti yok idi. Şundağ peytte, Haciniñ béşiğa bir eñil keldi-de, hoşunni yalğandin şimal dervazidin çikişip kėtişke urungandek kılip körünüşke, emeliyette bolsa cenub dervazidin çikişip kėtiş üçün teyyarlinişka buyruq berdi. Kozgılañçılar çeriklerniñ diqqiti şimal dervaziğa buralğan peyttin paydilinip, cenub tereptiki

dervazini éçivetti. Biraq bu tereptinmu derhal oq yamgurliri yéǵışqa başlıdı. Dervazidin birinçi bolup at çapturup çıkkın Mirul Mergen bilen Hacı qol pilimotliri bilen muhasirini yérip yol éçip mañmaқта, ularniñ arqısidin çıkkınlarmu bir yaqtin étip, bir yaqtin kıkas-çukan bilen ilgirilimekte, igisiz qalğan atlar çulvurlirini sörep, her terepke kaçmaқта idi. Şu arida Mehsut Muhitiniñ toruq éti kökrikige tegken oqniñ zerbisidin domilap ketti. Atniñ tégide qalğan Mehsut Muhiti özini oñşap bolğuçe arqa-arqidin tegken ikki tal qoğuşun danisi bilen asman-pelek kötürülgen kélın çañ-tozan içide yoğan koy közliri oçuq qalğan péti égerge yölinip qaldı. Uniñ yénidin at çapturup ötüvatқан kişilerniñ héçqaysisi uni körmidi yaki körgen bolsimu her kim öz béři bilen bolup ketti bolğay, aqır bu ademniñ cesitimu neççe onlığan cesetler qatarida aşu topılıq yolda kéliverdi. (430) şeherniñ şimal dervazisi tereptiki éğiz doñde ceñge qomandanlıq kılivatқан Şiñ Şisey qozğılañçılarniñ cenub dervazidin çikip ketkenlikini añlap, derhal ularni qoğlaşqa buyruq berdi ve özimu şu terepke at salıdı. Biraq qum barhanliri bilen çatqallıqlarğa yoşurunup ülgürgen qozğılañçılarniñ oқиға duç kélip, nurgun çerikidin ayrılğaç, qepestin çikip ketken bu qaplanlarni birnéme kılışqa közi yetmey arqığa yandı ve mudabiesiz qalğan Lükçün şehirige basturup kirip, aççikini puqradin élišqa başlıdı. Kıçikkine Lükçün şehiri ot içide kélip, koça-koylar kıpkızıl qanğa boyaldı.

Şu arida, éñekliri qoyuq qara saqal bilen qaplangan éğiz boyluq, ora köz bir adem cenub dervaziniñ aldida yatқан ölükler arisida Mehsut Muhitiniñ cesiti barlıqini Şiñ Şiseyge melum kıldı. Bu kışı Turpan şen yamul aşlıq séñiniñ depterçisi idi. U toqumdek bolup ketken deptirini aldığa qoyup olturup, leñ quyğili kelgen déhqanlarni rehimsizlik bilen qakti-soqtı kılışqa mahir bolğanlıqtin, helq uni Şañ mollisi yaki Rozi molla dep ataytti. Bu yerdiki <<Molla>> dégen söz uniñ ehli ilmiy bolğanlıqığa emes, helqni qaqşitiştiki <<Molla>> liqığa qaritılğan.

Şiñ Şisey Qumuldin kélip, Turpanni işğal qilğandin kéyin, koça-koçılarga arqa-arqidin birmunçe élanlarni çaplatquzğanıdı. Uyğur-Henzu tillirida yézilğan şu élanlarniñ biride: <<Qoliğa qoral alğan oğrilarniñ yoşurunganliridin birini tutup bergüçige yüz ser; bar yerini (431) melum qilğuçığa ellik ser teñge mukapat bérilidu. Qoral tutmiğan bolsimu, oğrilarniñ yaqşı gépini qilğan yaki ularğa yardım bergenlerni melum qilğuçılarga melumlığan her bir kişisi üçün yigirme serdin teñge bérilidu.>> dégen gepler bar idi. Rozi molla bu élanni oquğan haman Abduhalıq

Uygurni ésige aldı. Çünkü şair Abduhalik Uygur Rozi molliniñ saña aşlıq koygılı kelgen déhkanlarğa kılğan cebir-zulum ve işletken hiyle-neyreñlirini añlap, uniñ yüzigila:

<<Yolniñ çeti çatkanlıq,

Rozi mollam saķallıq.

Qiyamette soraq bar,

Elge kılmañ uvallıq.>>

dep қоşaq éytқан ve uni

<<Çaşқан yeydu pürlimey,

İssiқ-soғni ilgimay.

Çaşқandinmu yamanraq

Mollam yeydu kürilimey.>>

dep hecviy kılğan. Şundin başlap, Rozi mollıǵa <<Sañ çaşқini>> dégen leķemmu қoyulup қalǵanıdı. Rozi molla ene şularni oylap, <<Mana oç élişқimu, pul tépişқimu purset keldi>> dédi-de, қélin bir parçe Hoten keǵizige şair toǵruluқ çekim yézip, Şiñ Şiseyniñ tuñçisiǵa tapşurdi. Uniñda şairni қozǵılañçiniñ muhim teşkilatçı ve teşviқatçiliriniñ biri dep, ispat üçün uniñ helқ içige naһşa bolup tarқalǵan <<Açıl>> namliқ meşhur şeirniñ toluқ téǵisti nékil қilinganıdı. Şiñ (432) Şisey şu matériyalǵa asasen şairni қара tizimdikilerniñ birinçisiǵe yézip қolǵa aldı ve Rozi Mollıǵa vede қilingan күmüş teñgilerni sanap берip, yene yeñi vezipilerni tapşuruşқа başlıdı. Bu кетим Lükçünge méniş vaқtidimu, uni yol başlıǵuçılar қатарıda биле élip kelgenidi. Bu adem bugünmu Şiñ Şiseyge sadaқet bildürüp <<Turpandiki oǵrilarniñ başlıқи ve

Hociniyazni başlap çikқан adem muşu.>> dep Mehsut Muhitiniñ cesitini uniña körsitip koydi. Şiñ Şisey merhumniñ cesitige birdem qarap turdi-de, <<Hociniyaznimu şu halette körsem қандақ yaşsi bolatti>> dedi. Andin sazayi kiliş için uniñ beşini kesiip buyruқ berdi. Bir çerik buyruқni derhal orundidi. Başsiz cesetni örüp-çörüp muvut peltosi bilen hurum ötükini salduruvaldi. Şeris peşmitiniñ yançukidin tepilğan altun saetni Şiñ Şiseyge uzatti. Şiñ Şisey saetke qarap, <<Kona Rus markisi iken>> dep külüp koydi.

Del şu çağda, kozgilañçılarmu Mehsut Muhitiniñ şehit bolğanlıkıdin hever tapқанidi. Hacı bu şum heverni añlap, <<Vay Mehsut vay Mehsut, sen ölgüçe men ölsem bolmasmidi!>> dep, huddi botisidin ayrılğan tögidek bozlidi. Uniña egişip, pütün қоşun қан yiglap, haza ecişti. Şu arida kimdur biri <<İsit kérindaşlirimiz, muşu lenet tegkür şeherniñ içige kirip put-қolimizni çüşep қoymığan bolsaқ, munçe dişvarçilikқа қalmas iduқ.>> dep taşlidi. Sayit vañ néme déyişni bilmey, yerge kirip ketküdek bolup ketti. Uniñ (433) behtige, aқ saқal bir kişi kiraet başlivetti. Hacimu köz yaşlirini sürte-sürte topniñ arisiğa çöküp, beşini egdi. Kiraetniñ çöllükni қaplığan muñluқ ritimige қоşulup, uniñ népiz levliri titrevatқandek körünetti: <<Teқdir-teқdir... hemmisi hudaniñ iradisi.>> deytti. U öz-özige teselli berip.

4

1933-yil 13- mart. Bügün etigendila asman gümbizi huddi kembeğel malçiniñ islişip ketken kigiz öyidek bozuruvaldi. Asmanğa қarığan kişiniñ köñli ihtiyarsız geş bolatti. Her yili bu çağlarda allıқақан illik bahar başlinip kétidigan şehir koçilirida némişkidur heliguçe aççik soğuқ şamal gürkirep, köñülge ensizçilik salatti. Bulañ-talañ ve yangin vaқtida harabilikke aylangan bezi öy-imaretlerdin helimu şeyhsiz қalğan taşlanduқ kona mazarğa oħşaş şamal uçup turatti. Lağaylap yürgen teyyartaplarni hésabқа almıganda, koça-koylarda ademzat sayisi sirek körünetti. Soda dukanliriniñ mutleқ көp kısmi taқaқlıқ idi. Tirikçilik gemide bazarğa kirgenlermu öz işini hapila-şapila tügitip kетиşke aldiraytti.

Çaşka vaқti bilen Loçeñ (Turpan Konişehir) tereptin sozup-sozup soқulğan cañ avazliri añlinip қaldi. Қилиçlirini yaliñaçlığan ottuzdek çerik қolliri arқisiğa

bağlınıp, putliri kişenlengen on neççe ademni arığa (434) élip kélivatatti. Bu ademlerniñ gecgisige yün kelem bilen <<Topılañçi ziyvazi>> ① dégen sözler yézilip, üstige kızıl siyah bilen <<H>> belgisi urulğan uzun tahtay kısturuqluq idi. Ularğa soñdişip kélivatқан bir top atlıq çerikniñ otturisida nas reñ peltosiniñ yaqısını kayrip, qaşkanlıq şepkisini çökürüp kiyivalğan Şiñ Şişey yoğan toruq at üstide gadiyip olturatti. Arqa-arqidin soquluvatқан cañ avazlırığa tömür kişenlerniñ şaraqşuruqliri koşulup, pütün şeherge vehime sélivatatti. Etigendin béri, çölderep turğan koçılar birdemde adem déñiziğa aylinip ketti. Ademler topi cañ-tozan tozdurup, çeriklerniñ ikki yénida seldek aqatti. Adette cahanni su bésip ketse, ördekke oħşaş gémide yoq yüridigan biperva kişilermu bugün çette qalmaq topqa koşulğanidi. Neççe yüzligen közlerdin yamğurdek yaş tökülüp, dadu peryadlar pelekke yetmekte. Neççe yüzligen qollar goya bir möcize bilen bu mehbuslarni callat qiliçidin qutuldurup kelişka qadirdek, havada pulañlimaқта idi. Mehbuslardin eñ aldida kativatқан ikki kişiniñ ağıziğa lata tişiklik idi. Ularniñ biri éviz boyluq, éviz bolğandimu, herqandaq kişidin évizrek ve qatañgur kelgen keke saqal, ora köz adem bolup, bu hemmige tonuş bolğan Tömür Cisa dégen kişi idi. U yamulniñ cisasi boluşığa qarimay, ömür boyi puqralar teripide turup, beg-darinlarniñ ceniğa törep, öziniñ adaletperverliki bilen ataq çiqarğan, şuniñ

---

①Ziyvazi-Oğri. (435)

üçünmu yurt içide hürmetke sazaver kişi idi. U hélimu qeddini tik tutup ilac bar çoñ-çoñ qedem taşlaşka tirişatti. Yene biri, qeddi-qamiti tolimu kelişken, yumilaq yüzlük, çiraylıq yigit bolup, uniñ qapqara qoy közlidiridin ot çaprap turatti. Bu şair Abduhalıq Uyğur idi. U herbiy qedemde déğüdek tumşuqini mürisige sürkep, ağızidiki latini çikirivetişke, éhtimal birer némidep varqıraşka tirişatti.

Bir doqmuşka kelgende, Şiñ Şişey atniñ tizginini tartip esebiylik bilen bir némiler dep varqiridi. Put-qolliri yaçivekniñkige oħşışidigan rezgi tuñçi boynini sozup, uniñ gépini örüdi: <<Hay halayıq! Zizuy canabliri mundaq deydu: silerni bu topılañçi ziyvazılarniñ qenidin ibret alsun deydu, kimdekim hökümette qarşı topılañ

ķilsa, muşu ziyvazilardek bolidu, deydu.>> dédi. Tuñçiniñ aǵzi bésiliş bilen teñla, Şiñ Şisey aq peley kiygen qoliniñ birini éǵiz kótürüp, aççik bilen peske çüşürdi. Bestlik kelgen ikki çerik yügürüp kélip, Tömür Cisani mürisidin bésip yerge yükündürdi. Üçinçi çerik sépide kızil şelper lata pulañlap turgan keñ kiliçini éǵiz kótürüp, Tömür Cisani çapmaççi boldi. Biraq Tömür Cisa ornidin des kopup, huddi çambaşçilardek ikki putini teñla işka sélip, bir peşva bilen héliki callatni pomzektek domilitivetti. Hálaiyık içide kıkas-çuqan kótürüldi. Şu arida yene bir callat arqa tereptin kélip Tömür Cisaniñ béşiǵa kiliç uruvetti. Tömür Cisa birneççe (436) kadem meldeñşip bérıp yikildi. Callatlar uni neççe pare kilivetti. Arkıdinla, ular aq bök kiygen çoñ yaşlıq bir kişi bilen kızil yüzlük bir yigitni çépivetti. Ularniñ her ikkisi yerlik huyzular idi. Yene bir doqmuşka kelgende beş kişi çépip taşlandı. Şu yosunda musulmanlar ziç caylaşkan Yéñişeherniñ merkiziy koçisiǵa kelgüçe yene birneççe adem cénidin huda kilinip, yalguz şair Abduhaliq Uyǵur qaldi. U aǵzidiki latini bir ilac kilip tükürüp taşlidi-de, Şiñ Şiseyge qarap Henzu tilida varķiridi:

-Hey istibdatniñ hamiysi bolǵan yalmavuz callat! İnķilab yalqunini sen qan bilen öçürelmeysen. Teñlik, azadlıq yolida tókülgen bu kutluq qanlar déñizida çoqum halak bolisen, çoqum! Yoqalsun istibdat!

-Çap! –varķiridi Şiñ Şisey.

Birinçi kiliç şairniñ oñ mürisige tegdi.

-Yaşisun azadlıq!

İkkinçi kiliç sol kulaqni késip bérıp, gecgiside tohtidi.

-Yaşı...sun...inķilab!...huş, qérindaşlar!...

Üçinçi kiliç bilen şairniñ başsiz qalǵan gevdisi yoǵan térekke yölinip qaldi.

Tova, adem dégenniñ keni şundaqmu ciq, şundaqmu kızil bolidiken, huddi taǵ baǵrida éçilǵan laliniñ özi. Éǵiz peştaqlıq mesçit bilen heyvetlik buthana^① arilikidiki meydan goya boran soqıvetken gülşendiki kızilgül

①Turpan Yéñişeher baziridiki buthana közde tutulidu. (437)

çéçekliri bilen kaplangandek bolup ketti. Meydan etrapıǵa toplanǵan kérilar turmaq, yaş yigitler, hotun-qızlar ve uşşaq balilarnıñmu közliri yigidin şelperdek kızirip ketti.

Etisi etigende, Şiñ Şisey öz qoşunini başlap Ürumçi terepke aldiraş méñip ketti. Çünki şairni ketl kıliştin töt saet burun Ciñ Şurénniñ özidin <<Derhal Ürumçiǵe qaytıñ.>> dégen mezmunda ciddiy télégramma kelgenidi. İkki kündin kéyin Haci bilen Mehmud Muhitiniñ leşker tartip kélivatqanlığını añlap Turpanni saqlap qalǵan çeriklermu Ürumçi terepke kéçişti. Turpan şehiri yene kozǵılañçılarnıñ qolıǵa ötti.

-Mirul, -dédi Haci Turpanǵa kélip caylışıvalǵandin kéyin, -sen bugünla birneçe adem bilen Lükçünge mañ. Şehitlarnıñ cesetlerini tépip başkıdin yerlikke koyuñlar. Merhum Mehsutbayniñ cesitini, hey-y-y, tonuyalursenmu? He tohtaptur, içige yolluq şayi köñlek kiyivalǵan turǵan, şuniñǵa qarap ceseti tapqandin kéyin Astanige yökep kel. Béşini bir ilac kılip tapurmiz, merhum öziniñ kindik keni tökülgen yerde yatsun.

Sorunda olturǵanlardin népiz aq kigiz kalpaq kiyivalǵan şalañ koñur saqallıq gevri bir adem ornidin turup, <<Maqul körsile, Lükçünge menmu baray.>> dédi. Uniñ esterlik kara çiberkut peşmet üstidin mehkem baǵlıvalǵan keñ tasma potisi ve oñ yénidiki mavzur tapançisi bilen sol yénidiki uzun Rus kıliçi uni (438) alayitenla heyvetlik körsitip turatti. Biraq uniñ aq sériq kelgen salapetlik çirayida huddi kütülmigen bir hadise bilen eñ yékin kişisidin cuda bolup, çoñqur gem-qayǵuǵa çömgen kişiniñ çirayidikidek aççik hesret alametliri eks étip turatti. Haci uniñ gépini añlaş bilen derhal ornidin turup, alqinini uniñ keñ yelkisige koydi-de, huddi teselli bérivatqandek yumşaq teleppuz bilen <<Boptu ukam, özle barsila téhimu obdan bolǵudek.>> dédi. Bu kişi merhum Mehsut Muhitiniñ inisi Mehmud Muhiti idi.

Şuniñdin kéyin, Mehmud Muhiti Oǵlaqçı Mensur başlıq beş yigitni élip, Mirul Mergen bilen Lükçünge yürüp ketti. Etisi, Haci şu künki péşin namizini şair Abduhalıq Uyǵur ketl kılingan meydandiki mesçitte oqudi. Bu mesçit bina bolǵandin buyan hetta cüme ve héyt namazlırıǵımu bugünkidek köp adem yigilip baqmıǵanıdi.

Ularñ tolisi Hacinñ yüzini ve bu yerde bolidiğan acayip bir işni körüşke kızıkıp kelgenidi. Derveke, namazdin keyin yurt çoñliri bilen bille mesçitniñ yénidiki buthaniniñ pelempiyidin orun alğan Hacığa neççe yüzligen közler tikilip, piçirlaşlar başlandı:

-Tazimu salapetlik adem iken.

-Sakılığa kara, çéçilip turidiken.

-Buni ançe égiz emeskenğu.

-Közidin ot yénip turidiken.

-Taza aççığı kelgen oñşaydu. Qılıçiniñ sépini (439) tutқа қолıǵа қарıǵına, tomurliri köpçüp kétiptu.

Şu arida Hacı aççık bilen varқiridi:

-Qéni u lomodi?

Yigitler çemberças baǵlanğan Rozi Mollini duşkelep uniñ aldıǵa élip kélişti. Rozi Molla huddi kelkün ékitip kélip qırǵaққа çiqirivetken ittek laǵildap titrep turatti.

-Bu néme? –dep soridi Hacı yançuқidin bir parçe Hoten kegezini çiqirip. Roza Molla kegezni körüş bilen téhimu titrep öre turalmay qaldi. Yigitler uni qoltuқidin yölivélişti.

-Buni halayıққа özün oқup ber! –dédi Hacı héliki kegezni uniñ közige tiqip. U Rozi Molliniñ şair Abduhalıq üstidin Şiñ Şişeyge yazǵan çekim keğizi bolup, aqşam yigitler buni Şiñ Şiseyniñ ştabidiki taşlanduқ kegezler arisidin tépivalǵanidi. Rozi Molla het oқuş turmaq, közi oçuқ ölüktek kétip qalǵanidi.

-Oқusila aqunum, ünlük oқusila, –dédi Hacı héliki kegezni yénida turǵan sellilik kişige uzitip.

Het oқulup tüge-tügimey, helq topi déñizdek çaykilip, tügülgen muştlar havada pulañlap, gezep-nepret sadaliri güldürmamidek yañrap ketti.

-Bu melunni néme qiliş kérek?! –dédi Hacı varqirap.

-Çalma-késeq qilimiz! (440)

-Közini oyup, tilini késimiz!

-Ténini parçe-parçe qilip itqa taşlap bérimiz!

Rozi Molla zuvanğa kélip, Hacinin aldığa tizlandi:

-Hacim, bir qoşuq kénimdin ötsile, men tova qildim.

-Yaş, öziniñ kérindaşlırını düşmenge tutup bergen saña oşşaş hainlarni tirik qoymaq el-yurtni dozañqa salmaq bolidu. Saña bir tal oqmu zaye. –dédi Hacı, andin yigitlerge qarap: <<Kéni sen Hoşur, bu lomodiniñ agal tilini kes, andin közini oy, andin...>> dédi. Hacinin gépi tüge-tügimeyla Hoşur Kantu yeñlirini şimaylap, qoncidin piçiqini çikardi. Qasim endi Hoşur Kantuni tosuvélip, Hacığa pes avaz bilen mundaq dédi:

-Aççikliriğa hay bersile Hacı aka! Bu melunni her néme qilsaq az. Emma özle dégen elniñ béşi. El béşiniñ herbir qilğan işi başqılarga endaz bolup qalidu. kéyinkiler bu işni dorap yürmisun yene.

Sali Dorğimu bu pikirge qoşuldi.

-Emise, néme qil deysiler méni?! –dédi Hacı aççik bilen.

-Buni qiliş yaki miltiğ bilen cehennemge uzatsaqmu bolar, –dédi Sali Dorğa mulayimlik bilen.

Hacı sel oylinivélip, <<Emise öz qolum bilen atimen. Néri turuñlar.>> dédi. Helk topi ikkige bölü(441)nüp yol boşatti. Rozi Molla çoşkidek çirkirap, arkisiğa şöşigán péti héliki küni şair Abduhalıq Uyğur yikilip qalğan térekke yölinip qaldi. Hacı qolidiki mavzurnin tepkisini besivetti. Ademler topi qanğa milinip yatqan cesetni dessep-çeylep yer bilen yeksan qilivetti.

Mehmut Muhitilar Lükçündin Mehsut Muhitiniñ başsiz cesitini Astanige yötkep kelgüçe, merhumniñ sépil dervazisiğa ésip qoyulğan béşimu tépilğanidi. Hacı

bu baş bilen tenni bir kılıp öz kılı bilen yerlikke koydi. Depne murasimidin keyin merhumniñ yurtida toqsan yette shehritniñ rohiğa atap çon nezir ötküzüldi. Andin kozgilañ rehberliri Ürümçige yürüş kiliş için koşunni retleş ve toluklaş işiğa kirişip ketti. Koşun yenedin koşulğan yeza yaşliri ve şehir kembegelliri hesabığa künsayin toluklinip, herbıy tüzüm boyıçe çon-kıçık bölöklerge ayrıldı ve ularğa başlıklar teyinlendi. Pütün koşunğa Mehmud Muhiti sicañ, Sali Dorğa bilen pazil dorğılar lüycañ boldi. Turpan-Pičan kozgilañçılıriniñ bezi başlıkliri öz kısımliri boyıçe tuencañlıkğa teyinlendi. Cümlidin Toñniyaz Zor bilen Hebıbul ovçı Lyencañlar katarığa, oğlaqçı Mensur bilen Hoşur Kantu ve Gülcilik Héytem Peycañlar katarığa ötti. Biraq koşun terki bidikilerniñ mutlek köp kısmi adettiki puqraçe kiyim ve her kim özi tapқан at-ulağ bilen bolup, қoral-yarağ cehette қol pilimot ve beşatardin tartıp, қара miltiқ (442) hetta kiliç-neyziler bolğaçқа, ular partizan etretlirige oñşıatti.

Şu künlerniñ biride, Ürümçi yolığa koyulğan aldınkı қaravuldiki yigitler Turpan terepke kelivatқан beş atlıқ çerikniñ aldini tosti. Ulardin biriniñ қolida tumaçe şeklidiki aқ bayraq bar idi. Çerikler derhal atlıridin çüşüp қorallirini yerge koyuşti. Oruқraq kelgen égiz boyluқ bir çerik Uygur tilida sözlep, özliriniñ Ürümçidin Hociniyaz Hacığa muhim het élip kelgenlikini éytti. Yigitler çeriklerniñ қollirini yigіşturuvélip, özliri Hacinin ştabığa élip kélişti.

Bu küni kozgilañ başlıkliri ştabқа toplinip, kelgüsi işlar toğrisida kёñeş ötküzivatatti. Bu kёñeşke burunkı başlıqlardin taşқiri, yёni teyinlengen tuencañdin yukiri kişilermu қaynaşқанidi. Çeriklerni başlap kelgen yigitler ularni hoylida Mirul Mergenge tapşurdi. Mirul Mergen héliki égiz boyluқ çeriktin gep sorap ehvalni oқti. Uniñ gepliridin melum boldiki, Şin Şisey Ürümçide yёni hökümet қuruptu ve Hociniyaz Hacim bilen yarişip kёliş için öziniñ ştab başlıқini Hacığa mehsus het ve sovğatlar bilen elçilikke evetiptu. Bu çerikniñ özi bolsa şu elçiye tuñçi bolup keptu.

-Elçi muşu kişi bolidu, -dédi tuñçi maş reñ pelto kiygen közeyneklik çerikni körisitip.

Mirul Mergen salkıngina külüp koyup. <<Turup (443) turuñlar.>> dedi-de, kёñeş boluvatқан öyge kirip ketti.

Haci ehvalni uqup, <<Yaq, men u lomodiniñ elçisi bilen körüşmeymen.>> dep turuvaldi. Biraq Mehmud Muhiti, Sali Dorga ve Qasim Ependilerniñ sala-sulhi bilen ahir elçini qobul qilişqa razi boldi.

Elçi öziniñ tuñçisi bilen Haciniñ aldığa kirip, edeb bilen tezim beca keltürgeç, qara hurum somkisidin yoğan bir lipapni çiqirip Hacığa sundi ve özi Mehmud Muhitiniñ işariti bilen bir yağaç orundıqta bérrip olturdi.

Haci qoşumisini türgen halda hetni oquşqa başlıdi. <<Zulumğa qarşı helk kozgiliñniñ kehriman serdari Hociniyaz Hacim kiramliriğa!>> dep başlangan bu het obdan petlengen Hoten qegizige Uygur katipniñ qomuş qelemni bilen nahayiti çiraylıq ve oçuq qilip, hetti Parsi şeklide yézilğanidi. Haci hetni oqup bolup, <<Bu lomodiniñ geplirini qarimamdığan, uniñ yüzi Abduhalıqniñ çemidinmu qélin iken. Ünlük oğusila, hemmeylen añlığay>> dep Mehmud Muhitiğa uzatti.

Hetniñ asasiy qismida mundaq déyilgenidi: <<Hasil kalam, Hacim canablriniñ cebir-zulum çekken puqrağa baş bolup, Ciñ Şurén hökümitige qarşı kozgılañ qilişi heq iş idi. Buniñ baizi şuldurki, u hökümet zulum-cahalet üstige qurulğan batil hökümet idi. Keminilirige kelsek, canabiy Hacim bilen ceñ qılmaqlıq méniñ hahişim emes hemde buniñğa heddim (444) yoq idi. Emma lékin özüm vezipe kişisi, hususen herbiy adem bolğanlıqim vecidin, emr-permanğa itaet qılmaslıqqa ilacim bolmidi. Elhal heyrlık purset tépip, bu zalim hökümetni örüp taşlap, puqraperver, edil-adaetlik hemde milletler ara hüriyet ve yene baraberlikni emelge koyadurğan yéni hökümet tesis qildim. Canabiy Hacimniñmu arzu-ümidliri şul idikim, emdi ikkimiz arisida qan tökülüşke héçbir vec-seveb qalmidi. Canablriri Ürümçige qedem teşrip qilsiler, Şıncañ siñni ikkimiz birlikte sorığaymiz. Méniñ bul tekliğıme razimenlik bildürsiler, canablriniñ huzurliriğa herbiy-mülki emeldarlar ve her millet mötiberliriğa tallap, mehsus elçiler ömiki ebertainen. Hernéçük şert ve metlupliri bolsa, şul çağda otturiğa koyğaylar, hazirenlikke layıqlirida bolmisimu, azraq sovgat iberdim. İtipatlririni deriğ tutmay meqbul körürler.>>

Het oqulup boluş bilen öyniñ içini varañ-çuruñ qaplap ketti.

-Hey yalğançi kazzap, Hacim bilen ceñ qilgusi yoq ikenimiş téhi!

-Puqraperver boluvalğınini qarimamdiğan, Qumul helkige qılğanlirini untup qaldimikin?!

-Turpanni qanğa boyığan kim?

-Şuni démemdiğan, şehitlarniñ keni téhi sovumidi!

-Meşutbayniñ béşini késip qovukqa aşkan kim? (445)

-Tömür Cisa bilen Abduhalıq Uygurni çapқан kim?

-Tünügünki böre bugün bir yumulinipla tülke boluvaptu.

-Tülkiniñ haramzadiliki böriniñ qanhorluqidinmu yaman.

-U igisini aldığan quş ikenğu, tuz bergen gocisiğa gupa qılmiğan némize bizge gupa qılamdu!

-Yéni hökümet, edil-adalet, milletler baraverliki imiş téhi!

-Şıncañ siñni Hacim bilen birlikte sorigudekmiş téhi, -hi-hi-hi.

Tuñçi bu geplerni elçiye udulluq örüp bérivatatti. Uniñsizmu Haci bilen sorundikilerniñ halitini körüp turğan elçi bezgektek titrep olturatti.

Şu arida Mehmud Muhitiniñ öz bestige yarişa heyvetlik bom avazi añlandi:

-Haci aka, u melunniñ yéni hökümet qurdum déginini néme gep, añlap baqsakmikin?

-Bolidu, -dédi Haci, andin tuñçiğa qarap, -avu bir némeñge éyt, sicañniñ soaliğa cavab bersun, -dédi.

Elçi sel ésige kélip, asta sözge kirişti: Uniñ éytişiçe, Hociniyaz Hacilar Qumuldin Turpan terepke kélip, Yalkuntağ étikidiki qozgılañ boranliri şiddet bilen soquşqa başlıganda, Teñritağniñ şimal ve cenub terepliridiki tinçsizlik téhiu küçiyip, Ciñ Şurén hökümeti égir hevpe astida qalğan. Şuña Ciñ Şurén öz hakimiyitini (446) saqlap qéliş üçün Şiñ Şiseyni pütün qoşuni bilen Ürumçiye yötkep kėtişke mecbur

bolğan. Birak Ciñ Şurén hökümitiniñ terkiqidiki Cañ Şiñ, Çéñ Déli, Çéñ Cuñ, Tav Minyu katarlık mülkiy emeldarlar buniñ bilen hakimiyetni saklap kéliş mumkin emes, peket Ciñ Şurénni tehtin oñşaş mumkin dégen oy bilen siyasiy özigiş kılmaççı bolğan ve öziniñ qolida herbiy küç bolmiğanlıqtin, Ürümçidiki aq Oruslarniñ çoñliriğa <<Ciñ Şurénni tehtin çüşürüşke yardım berseñlar, silerni birmunçe imtiyazlarğa ige kılıviz>> dep muraciet kılğan. Şuniñ bilen ikki yüzdek aq Orus eskiri derhal atlinip, Ciñ Şurénniñ yamuliğa tuyuksız hucum başlığan. Ciñ Şurén bu hucumğa berdaşlık bérelmey, şehir sirtidiki Kızıltağğa kécip çıkkan ve Ürümçiniñ gerbiy teripini mudaipe kilivatқан çeriklerni yökkep kélip kayturma hucumğa ötken. Şherdiki aq Orus eskerliri buniñğa taqabil turalmay kécışniñ tereddutığa çüşüp kalğan. Bu çağlarda Şiñ Şisey Guçuñ tereptin kélidigan hevpke karşı mudapie idi. U siyasiy özgiş bolğanlıqini añlap, Ciñ Şurénni koğdaş üçün derhal Ürümçige kélip, şeherniñ şerkiy dervazisi sirtığa caylaşқан ve siyasiy özgiş kılğanlarni besikturmaççı bolğan. Del şu çağda, siyasiy özgiş kılguçılarniñ başlıqliridin Cañ Şiñ, Çéñ Déli, Çéñ Cuñ katarlıklar Şiñ Şiseyniñ aldığa berip, <<Ciñ Şurénni koğlap talaşқа yardım bersiñiz, sizni Şincañ herbiy işlar heyitiniñ başlıkı (447) kılıviz.>> dep bergen. Şiñ Şisey mundaq tuyuksız kelgen ametni geniymet bilip derhal maqul bolğan. Birak uniñ qolidiki çerikler eslide Ciñ Şurénniñ çerikliri bolğaça, ularğa ançe işinelmey sel ikkilinip kalğan. Uniñ behtide 1931-yil 18-séntebrde Yapon cahangirlikiniñ şerq-şimal ölgilerge kılğan tacavuzidin keyin Sibiriye arkilik Şincañğa kécip kélip, bu künlerde Ürümçide vaqitlik turuvatқан şerq-şimal pidaiyliriniñ başlıkı bilen Şiñ Şisey bir yurtluq bolğaça, u şu kişidin bir kısım çerik sorap élip, derhal heriket başlığan. Neticide Ciñ Şurénniñ sheerge hucum kilivatқан çerikliri meglup bolğan. Ciñ Şurén çöçekke kécip berip, Sovét zémini arkilik Tyencinge ketken. Şuniñ bilen Ciñ Şurén hökümiti aqdurulup, bir yéñi hökümet kurulğan. Bu iş <<12-aprél>> özgişi dep atilip kalğan. Siyasiy özgiş kılguçılar öz vedisi boyıçe, Şiñ Şiseyni duben, sabıq maarip naziri Lyu Vénluñni ölke reisi kılğan.

-Duben déginiñ némissi, baya herbiy işlar heyitiniñ başlıkı dégen gepni kilividiñgu? –soridi Mehmüt Muhiti.

-He rast, buniñğa izahat bereptimen, -dep davam kildi elçi, -ular siz herbiy işlar heyitiniñ başlıkı boluñ dégende, Şiñ Zihuy canabliri herbiy işlar heyitide

hoquqniñ çéçilip kétédiğanliğini nezerde tutup, bolsam Duben bolimen, bolmisa bu işlarğa arılaşmay, öz aldimğa iş qilimen, dep tere taraqlatti. Şuniñ bilen (448) ular Şiñ Zihuyiniñ duben boluşıǵa maqul keldi. Duben dégen mensep Mençiniñ hanliki zamanisidin qalğan. Duben bolğan kişi özi turğan zémindiki herbiy ve siyasiy işlar boyıçe eñ aliy hoquqda bolidu.

Şu arida kimdur biri: <<Bu haramzadini qara, topilañdin toqaç oğrilaşqa eceb usta iken, özi nelik néme? Nede oquptiken?>> dédi.

-Duben canabliri, -dédi elçi –esli şerq-şimaldiki Lyavniñ ölkisidin bolup, deslepte kéyin atisiniñ, kéyin Cyañ Péyyüvencañniñ^① yardimi bilen Yaponiye kuruqluq armiyeye aliy mektipide oquğan.

-Haramzadilikni şu yerde öginiptiken-de.

-...

-Andinçu?

-Anidin kéyin Cyañ Péyyüvencañniñ belgilişi bilen Nencinde herbiy hizmette bolğan. Ciñ Şuren tehtke çiqqandin kéyin duben canablrini Şincañǵa ekilip hizmetke koyğan, Kumul qozgılıni bolğanda zihuy qilip evetken. Andin kéyinki işlar hemmilirige melum.

<<Andin kéyinki işlar hemmilirige melum.>> dégen gep sorundikilerniñ yarisiǵa tuz sépip, san-sanaksiz açiq hatirilerni-köyuvatqan öyler, is-tütek başqan mehelliger, késilivatqan başlar, derya-derya aqqan qanlarni yadıǵa saldi bolǵay, öyniñ içi gelite bir hil sükünatqa çömdi. Elçi bu sükütni maqulluq alamiti dep çüşendi

---

①Cyañ Cyéşini démekçi. (449)

çéği, biraz canlinip, yene gepke kirişti:

-Duben canabliri milletler baraverlikini emelge qoyuş üçün, -dédi u, - Uyğurlardin Qumul vañi Nezerni, Tatarlardin Hösiyinbay Çanşif, Özbéklerdin Mensurhanbay, Qazaq mötiverliridin Baymolla dégen kişini, Hıyzulardin Macuñŝyañ bilen Ma Gocünni, Moñğul çoñliridin Damdin Çadni, Şibe mötiverliridin Tuñbav bilen Guañluni birqañçe Henzu mötiverliri bilen bir qatarda yéñi hökümetniñ heyet ezaliri terkibige kirgüzdi. Duben canabliri yene...

Gep şu yerge yetkende, Haci ornidin qaçrap qoyup kayiŝka başlidi.

-Néme devatisen hey lomodi, hu... séniñ şu dubiniñni, uniñ kala harvisiga toşkan tutmaqçi bolğinini kim bilmeydu. Yañ cañcuñ dégen qeri tülkimu rehmetlik Tömür akam bilen Moydin Helpige yiñçañliq mensipini bergen. Düşmenniñ ŝérin-suhenlirige aldiniŝ Tömür akam bilen ketsun. Silerniñ gépiñlarniñ kirip qaçqanğa desseydiğan Hociniyaz téhi törelmidi. Elçiğe ölüm yok démeydiğan bolsam, béŝiñni üzüp qoltuqunğa qisturup qoyur idim. Mañ, közümdin yoqal, duben lomodiğa bérirp éyt, uni apisi oğul dep tuğkan bolsa, Hoten kişidek yüzige upa-eñlik sürüp, qaş-közini oynatmay, ceñ meydanığa çıqsun. Miñliğan qerindaŝlirimizniñ hunini tölisun. Men qisas almay tohtimaymen!

Őuniñ bilen gep tügidi. Elçi öziniñ tuñçisi bilen öydin arqiçe méñip çıqip ketti. Sovqatlarmu qobul (450) qilinmidi.

Birneççe kündin kéyin Haci bilen Mehmud Muhiti Qumul-Turpan qozğilañçiliridin terkib tapkan ikki miñ neççe yüz kişilik atliq qoşunni başlap, Őiñ Şiseyge qarşi caza yürüŝi qilişka atlandi. Maŝimiñ Hacilardin allıqqañ bölünüp kétip, öz aldiğa heriket qilivatatti.

Üç-üçtin bolup uzun sozulup kétivatkan qozğilañçi qoşunni şeher dervazisidin héli yergiçe miñliğan- on miñliğan helq topi yolniñ ikki qasniqida turup, ünlük dua-tegbirler bilen uzatmaqta idi. Aq qaçliq momaylar buduruq bovaqlarniñ meñzidek qizarğan nan-toqaçlar bilen halta-halta talqan ve yeşil yaqutteq parkirap turğan quruq üzüm hetta alahide piŝürüp sovutup qoyulğan sémez paqlan göŝlirini: Qiz-cuvanlar bolsa keŝtilengen qol yağliqliri bilen güllük Turpan doppilirini yigitlerge yolluq tutatti. Oq haltilirini mürisidin artildurup, uzun-qıŝka çapanliri üstidin qara pota yaki tasma belbağ bilen bellirini mehkem bağlap, qiliç-miltiqlirini

eplik kılip ésiyalđan yigitler huddi toy merikisige kétivatđandek oyun-çaqçaq bilen ilgirileytti. Birağ yigitler arisida qaş-qaşıki sélinip, reñgiroyi huddi ötkünçi buluttek tutulup, hapa kétivatđanlarmu yok emes idi. Şundađlarnıñ biri Yemşilik Seypul dégen yaş yigit bolup u Hoşur Kantu bilen yanmuyan kétivatatti.

-Tazimu cidimas némikensen, öyüñdin ayrılđuñ kelmise, mañ hazirla ket. – dédi Hoşur Kantu uniñ çira(451)yiğa sinçilap qarap.

-Yağ Hoşur aka, -dédi Seypul, -gep uniñda emes, meniñ derdim başqa.

-Kéni éytđina, néme derdiñ bar emise?

Seypul mürisidin miltiğini élip, Hoşur Kantuğa körsetti. Bu kara miltiğ idi.

-Karaña aka, bu kösey bilen néme kılgili bolidu. Şunçe depmu silerdin bir tal beşatar alalmidim, -dédi Sepyul közige yaş élip.

-Şumu gep boldimu, kara miltiğmu miltiğ. Bezilerniñ kara miltiğimu yok, özi soquvalđan kıliç bilen kétivatđinini körmidiñmu? Bizçu... kara, deslepte tayağ-tutmağ bilen iş başlığan. Teliyiñ bolsa birinçi ceñdila beşatargimu yiginip qalarsen. Yéşiñni sürt! Oğul balimu yiglamdu, -dep küldi Hoşur Kantu yigitniñ éñikini silap.

Seypul koliniñ dümbisi bilen közini sürtüvétip mulayim külüp qoydi.

Qoşun aprélniñ ağırkı künliriniñ biride, Piçanniñ şimalidiki Kökyar éđizi arkilik Teñritađniñ şimali étikige ötti. Neççe kündin béri éđir kélivatđan çapan-çarilar téhiçe şalañ qar parçiliri astida yatқан bu şimal dalisiniñ muzdek bahar şamiliğa dalda bolalmay kélivatatti. Terge çömgen atlarnıñ burun töşükliridin huddi kış künliridek apaq koyuğ horlar purkırap çıkıp turatti. Qoşun çüşkün kılgan yerlerde yigitler gülhan etrapığa topilinip, oyun-çaqçaq bilen yol harduğini çıkirişatti.

Bir ağşimi Hoşur Kantu yulğundin raslangan ziğqa (452) kavab üçün tođralđan göş parçilirini ötküzüvétip, Mirul Mergenge gep taşlıdi:

-Leđem asmandin çüşidu dep, özle rasttinla éyikqa oğşısidığan adem cumu, seveziniñ béşiđa turmay, kökige turidikenla. Özlege bergen yiñcañliđni maña berse, bökümni asmağa atur idim.

-Mėniñ yürüş-turuşum éyikqa oşıǵan bilen içim ériq^①, -dėdi Mirul Mergen biperva kŭlŭp, -dadam maña Hacimniñ yėnidin bir gėriçmu dacimay hızmıtını kıl dep vesiyet kılǵan. Hėliǵu yıñcañlıq iken, tuencañlıqni bersimu Hacı akamniñ yėnidin ketmeymen. Bolmisa, saña oşşaş Kantular Hacı akamni oǵrilap ketmemdu!

Sorundikilerniñ hemmisi kŭlŭvetti. Hoşur Kantu yene birnėme dėyişke aǵzını ruslap turǵanda, yėkinla yerdin at tuyaqłiriniñ dŭkŭrligen avazi añlinip qaldı. Hemminiñ diqqiti şu terepke buraldı. Hayt-huyt dėgŭçe Hėytemniñ çarlıǵuçı yigitliri atlırını yorǵilatqan pėti gŭlhan tŭvige kėlip tohtıdı.

-Mirul akam bu yerdimu? Sorıdı Hėytem.

-Hee, mana men, -dėdi Mirul Mergen ornidin des qopup.

-Çoñlarǵa melum kilsila, biz yėtip kelduq.

Mirul Mergen başqılarnı qaldurup, yalǵuz Hėytemni on qedem nėrida çoqçıyip turǵan yoǵan çėdir terepke başlap mañdı. Bu çėdirde Hacı öz sepdaşlırını bilen çay içi

①Ériq-pakız, taza, pak. (Qumul şėvisi.) (453)

şip olturatti. Hėytem hėli yiraqlarǵıçe çarlap barganlıqını éytip, <<Puqralardin uquşumçe, bu etrapniki çėrikler bizniñ kėlivatqanlıqımızdin hever tėpip, Moriǵa kėçip kėtiptu. Bu yer bilen moriniñ arılıqı atlıq ademge ikki kŭnlŭk yol iken>> dėdi. Hacı hemrahlırıǵa qarap: <<Huda buyrusa, işni Moridin başlısaq bolǵudek>> dep qoydı. Biraq Hacilar Moriǵa yėtip barguçe yŭz bergen veqeler şundaq aqıvetliri keltŭrŭp çıqardıki, buni hėçkim tesevvur kılıp baqmıǵanıdı. Kėyin bezi tarihqılar bu kŭtŭlmigen aqıvetlerni mulahize kılıp, teqdir şundaq bolsa kėrek.>> dėgen hulasige kėlişti. Bu şundaqmu-emesmu? Hŭrmetlik kitabhanlar kėyinki babnı oqup çıqqandın kėyin birnėme der. (454)

ON SEKKİZİNÇİ BAB

Kütülmigen Aqivet

Dunyada tasadipiyliklar nurgun, lékin herqandax tasadipiylikniñmu tebiyyliki bar.

-Hatiire depterimdin

1

<<İz>> romanniñ hatiriside bayan qilinginidek, 1933-yili bahar künliriniñ biride, tékirlişip qalğan tülke qulaqçisini çökürüp kiyip, boynıǵa durbun ésiyalğan salapetlik bir kişi zor bir qoşunni başlap, şerq tereptin mori daliliriǵa kirip keldi. Bu Hociniyaz Haci idi. U miltik avazidin qulaqliri salpiyip ketken yoǵan çilan toruq üstide olturup, hemme etrapqa tekşi qarap mañatti. Birdinla taǵ baǵridin otun yüdüp çüşüvatqan bir kişige közi çüşüp qaldı. Yaǵaq cuvisiniñ üstidin qıl argamça bilen bélini baǵlıvalğan bu qeddi qametlik qara saqal kişiniñ sol puti hélila aqsaytti. U qañtozanlar bilen qaplangan dalida çoñkur-çoñkur izlarni qaldurup ötüvatqan atlıq qoşunniñ kiyim-kéçiki, çiray-şekli, (455) bolupmu duşalkilik miltikliriǵa qarap heyran bolǵandek, yolniñ çétide cim turup qaldı. Haci uniñ udulıǵa kelgende, çilan toruqniñ tizginini tartti-de, uniñǵa diqqet bilen qarasha başlıdı. Aqsak otunçimu közlrini yoǵan éçip, Haciǵa qarap qaldı. Haciniñ yüriki birdinla qattıq-qattıq soquşqa başlıdı ve qarşısında turǵan qara saqallıq otunçini közidin tonup, ihtiyarsız halda, <<Men séni tonuvatimengü, sen...>> dep taşlıdı. Otunçı Haciniñ avazini añlaş bilen birdem téñirqap turdi-de, dümbisidiki otunni taşlap, <<Maña, men, men...>> déginiçe, uniñ aldıǵa aqsaklap yügürdi. Hacimu attin sekrep çüşüp, uni baǵrıǵa bastı. Hayacandin titrep kétivatqan qollarniñ bir-birini qattıq kişiliri, yénip-yénip qucaqlışıqlar, köz yaşliri bilen nemlişip ketken meñzlerniñ bir-birige çaplışıp kétışarige qarap, heyran bolǵan Mehmud Muhiti başlıq çoñlarmu atlıridin çüşüp bu ikkiylenniñ etrapıǵa olaştı. Bir hazadin kéyin Haci özini bir az béshivélip, köz

yaşlırını sürte-sürte etraptikilerge qarap: <<Tova, tağ-tağka qovuşmas, adem – ademge qovuşur dep, kişi alemde hayat bolsila körüşidiken. Biz ikkimiz yigirme yıl burun Tömür akamniñ qoşunida bir septe turup ceñ qılğan sepdaşlar iduq>> dédi. Hemmeylen aqsak otunçığa acayip bir hil ihtiras bilen qarap, uniñ bilen semimiy körüşüşke başlıdı.

Bu Tömür Hølge ketli qilingandin keyin Yañ Cañcuñniñ <<Keñçiliki>> bilen atmiş atlıq çerikniñ muhapizitide Qumulğa qayturulğan ikki yüzdek yigit Guçuñ(456)niñ künçikiş teripidiki Ulanusu cilğisiğa kirgen kécisi yüz bergen héliki dehşetlik pacieniñ birdinbir tirik qalğan şahidi-Ensari idi. Şu pacie kécisi ötüp, etisi cahan tinçiganda, yüz-közlerige topa arılaş qan uyup qalğan Ensari öz hemrahliriniñ cesitidin hasil bolğan qan arılaş topa dökniñ bir çetidin asta suğurulup çıqip, oq tegken sol putini söriyen péti uduldiki qarığay tüvige ömilep, şu yerde yétip qaldı. Kün pétiyaqtan çağda, mal-varanlirini otlita-otlita öz avuliğa qaytivatқан Oraz bovay uni körüp qaldı ve yéniğa kélip hal-ehval sorıdı. Ensari şalañ saqal-buruti aqirip ketken bolsimu meñzidin qan tepçip turğan bu Qazaq bovayniñ mulayim közlidiridiki semimiylikke işendi bolğay, uniñğa hemme gepni rasti bilen éytip turup yığlap taşlıdı. Bovaymu köz yeşi qilip, <<Huda aman qoyğanni men asrimisam bolmas, yür oğlum, men séni élip kétey, yamaq-yirtik bolsimu şamalğa dalda bolğudek kigiz öyüm bar.>> dédi-de, uni tokur baytiliğa mindürüp, öyige élip keldi ve kempiri bilen ikkisi özi bilgen usulliri bilen emleşke başlıdı. Ensari birer ay içide yer dessep mañğudek bolup qaldı. Oraz bovay qışlaqqa köçüş vaqtında, ensariğa: <<Maña qara balam, huda bizge oğul bermidi. İkki qızım yırağ elge yatlıq qilinip ketken, halisañ bizge oğul bolup qal, bugünidin başlap séniñ yurtuñ Turpan, étiñ Raħman bolsun.>> dédi. Ensari bu teklipni can dep qobul qıldı ve şuniñdin étibaren bu öyniñ oğli bolup qaldı. Aylar, yıllar bir-(457)birini qoğlışıp ötiverdi. Oraz bovay bilen uniñ kempirimu <<Raħman>>ni yalguz qaldurup, arqa-arkidin alemdin ötti. Ularniñ qizliri küyöliri bilen kélip, bovay bilen momaydin qalğan hemme nersini bölüşüp ketti. Yalguz tikendek qalğan Turpanlıq <<Raħman>> gah malçı, gah medikarlıq bilen öz rizqini tépip yep şu künge keldi. Bir zamanlarda borandek uçqur cede qaşqisi üstide qiliç oynitip, ceñde kirip kétévétipmu oyun-çaqçaqini taşlimaydığan bu qizil yüzlük, qaram-qorqmas yigit emdi éñeklirini saqal, mañliyini qoruk başqan, cimğur ve huddi ürküp ketken keyikteq çöçüp turıdığan kişige aylinip qalğanıdı. Peqet özi yalguz mal béqip yaki qarığay késip yürgen çağlıridila, Qumul naşşilirini

éytip, “Ah huda, tuğulup ösken yerlerni yénip köridigan künler bolurmu?>> dep öksüp-öksüp yiglıvalatti. Biraq bezi kişilerniñ öz ara gepliridin Yañ Cañcuñ bilen Şamehsut vañniñ ölgenlikini, Qumul tağlırida Hociniyaz Haci dégen kişiniñ başçılıkıda qozgılañ bolğanlıqini añlığan bolsimu, bu qozgılañmu ahir <<Tömür Helpe yéğiliği>>ğa oħşas Qumulniñ özidila tozup keturnmikin dep oylaytti ve Hociniyaz Haciniñ öz zamanisidiki Hociniyaz Palgan ikenlikini zadi bilmeytti. Şuniñ üçün baya Haci bilen tuyuksız uçrişip qalğandin kéyin öpkisi ağızğa tişilip, bir hazagiçe tili gepke kelmidi. Nahayet Haciniñ közige qarap <<Aka, men rasttinla özleni körüvatimenmu, bu işlar oñummu-çüşümme?>> dédi.

-Némişka çüşüñ bolğudek, bu karameti körmey(458)vatamsen, -dep qoşunni körsetti Haci, andin <<Hey Mirul, kéni sen, Ensariğa at-qoral ber, bügündin başlap bumu bizniñ sépimizde bolidu.>> dédi.

-Miñ cénim bilen aka, özle nede bolsila... –dédi Ensari kötüreñgü avaz bilen birdinla canlinip kėtip, emma etrapta qarap turğanlardin sel héyikqandek, yerge qarap cim bolup qaldı.

-Néme bolduñ, gépiñni tügetmeyla cim bolup qaldıñgu? –soridi Haci.

-Héçnéme aka, -dédi Ensari özini tüzitip, -özle nede bolsila menmu şu yerde bolimen. Agal méniñ musapırhanamğa kirip bir piyalidin qizik çay içişip ötsile, avu döñniñ bağrida körünüp turğan kepe şu.

-Bala-çaqañ barmu?

-Yok, bordalğan üç erkikim bar, şuni soymisam bolmaydu.

-Üç erkikiñ çişimizniñ araşlırida qalurmikin ukam. Boptu, bizniñ qoy-qotazlırimiz yėtip kelgüçe, séniñkini yep turayli –dep semimiy küldi Haci. Andin u çoñlar bilen birlikte Ensariniñ kepisige kėtivėtip keñ daliğa köz yügürtüp çikti ve <<Bügün muşu yerde atlırimizniñ terini qurutuvalaylimuya!>> dédi. Mehmud Muhiti başlıq çoñlar bu teklipe qoşuldi.

Bu aħşam huddi asmandiki quyaş parçiliniپ kėtip zėminga çėçilip ketkendek, pütün dalini lavuldap turğan gülhanlar qaplap ketti. Qoy-qotazlar soyulup, neççe

onlıgan mis kazanlar kaynaşka, uzun-uzun zihlarda (459) kavaplar pijildaşka başlıdi. Bezi gülhanlarnıñ çöriside Kumul gıciki añlansa, beziliride Turpan muqami añlinip turatti. Yağak cuvisini taşlap, epcilgine kiyinivalgan Ensari belidiki oq potisini silap oturup, yéni tonuşkan sepdaşliriğa ulanusu cilğisida yüz bergen heliki pacieniñ ötmüşini hekaye kılıp berivatatti. Gülhan ariliklirida aldınki ayaqliri çüşep qoyulgan top-top ceñ atliri beşidiki tovrilirini silkip-silkip, taraslitip boguz çaynişip turatti. Koşun başlıkliri bolsa, yoğan bir cedirda ete Morini kandaq eliş togruluk kızgın parañlişivatatti. Birdinla at tuyaqlliriniñ dükürligen avazi añlandı. Bir-ikki minuttin keyin Mirul Mergen kirip, Kumul yolini küzitip kelivatқан yigitlerniñ Macuñyiniñ elçilirini başlap kelgenlikini melum kıldı.

Bu kütülmigen heverdin sorundikilerniñ hemmini heyran bolup, bir-birige karaştı. Cedirniñ içini cimcitlik bastı. Çünki uzaki yili küzde Macuñyın Kumuldin içkirisige keçip ketkendin buyan, uniñ nami halayıknıñ yadidin çıqip ketiš dericisige yetkenidi. Uniñ Şıncağa kelip qalğanlıkidin Haci ve uniñ ademliri turmaq, Ürümçide yéni hökümet kurgan Şin Şiseyniñmu heviri yok idi. Emeliyette bolsa Ma Cuñyın bir yerim yildin köprek vaqtin buyan, Gensu ölkisiniñ Cu Çuen, enşi qatarlık caylirida öz koşunni kaytidin retlep ve toluqlap, bu künlerde Şıncañ zeminiga ikkinçi ketim besip kiriş bilen Kumul, Bariköl tereplerni heçkandaq (460) qarşılıksız öz ilkiğe elip bolup, Ürümçiğe yürüş başlıganidi ve Ürümçini eliş üçün aldı bilen Guçuñni işgal kiliş niyitide, Kumul bilen Turpan arisidiki Yettekuđuk dégen yerdin başlap, şimaliy yol bilen moriğa kelivatқanda, Hacilarniñmu Turpan tereptin Moriga ötkenlikini añlap, melum mekset bilen derhal elçi evetkenidi.

Haciniñ güldürmamidek gezeplik avazi cimcitlikni buzdi:

-Élip kir, u lomodiniñ elçisini!

Mehmut Muhiti égir-besiklik bilen <<Haci aka, aççıklarini besivalsila, elçiğe ölüm yok emesmu.>> dedi. Sali Dorğa bilen Qasim endi başlık çoñlar <<Sicañ togra éytidu>> dep Mehmut Muhitini yaqlidi. Şu arida Mirul Mergen ikki kişini başlap kirdi. Ulardin civekrek kelgen kök köz, sériş burut, ottura yaşlık biri cedirğa kiriş bilenla <<Esselamu eleykum>> dep salam berdi ve körsitilgen orunda oturup, duadin keyin, mumkinkeder Uyğur çilaşturup Tatar tilida aman-ésenlik soraşka başlıdi. Bu Sovét Öktebr inqilabida Rosiyidin Harbinga kelip, şu yerde tohtap qalğan

ve kéyin Gensuğa kélip Macuñyiñniñ ştabıǵa senmuluq^① hizmitige kirgen Zakir Polatov dégen kişi idi. Yene biri kızıl yüzlük yigit bolup, ularniñ her ikkisi kül reñ rehttin herbiy forma kiygen, belliride keñ tasma belbağ parqirap turatti. Körünüşidin қаиде

① Senmu-herbiy ştabta hizmet қилidiǵan ofitsér. (461)

boyıçe, yan қoral ve таşқи kiyimlerini sirtta қaldurǵan bolsa kérek.

Haci soǵuққına halda, <<Harmiқaysiler, gasiliñ tinçmu?>> dep sorap қoydi.

Zakir Polatov kórgen-bilgenlerniñ tesvirlep bergini boyıçe yaki tórdе olturup, birinçi gepni şu kişiniñ soriǵiniǵa қарap, Hacini tonudi чéǵи, ornidin derhal turup, <<Rehmet Hacim, gasiliñ canabliriǵa көp salamlar éytti, mehsus mektub evetti.>> dédi-de, yançukidin bir lipapa чikirip, ikki қollap sundi. Mirul Mergen yoǵan mum şamni Haciniñ aldıǵa apirip қoydi. Haci чақмақ kegezge sósün siyah bilen Uyǵur tilida aldıraş yézilǵanlıқи bilinip turǵan қurlarni oǵuşқа başlıdi. Uniñ қоşumisi түрүлүp, сақилиniñ titrevatқanlıқи hemmige sézilip turatti. U ҳetni оқup bolup, оñ yénida olturǵan Mehmud Muhitiǵa uzatti ve <<Ünlük оқusila>> dep tetür қarivaldi.

Ҳет birmunçe tekellup sözliri bilen başlinip, asasiy meқset қismida mundaқ déyilgenidi:

<<...siz ata, men bala, balidin ötken edebsizlikni ata elvette keçüridu. Ötkenge salavat қilip, méni yene öz oǵliñizdek körüşiñizge işinimen. Burun қilalmıǵan hizmitini emdi beca қilay, nege şiltisiñiz şu yerge sancilay, ikkimiz birlikte turup musulman қérindaşlirimiz üçün kapirlardin intıқam alayli. Men Yetteқudukқа kélip, sizniñ Guçuñǵa leşker tartқanlıқиñizni añlidim. (462) ikki yildin béri kapirlarǵa қарşı ǵazat қilip, көp чарчидиñiz, méniñ eskerlirim bolsa, ҳélidin béri ceñ қilmay teyyar leñni yep, peқet meşқ қilipla yatti. Қилиқlirimiz datlişip қélivatidu. Atlirimiz diǵirap ketti. Maña ruҳset bersiñiz, Mori bilen Guçuñni élip, sizge yol éçip bérey. Bu iltimasimni ret қilmaslıқиñizni soraymen. Öz ornumda Zakir senmu bilen

Ma Pugenni aldidin hever bériške huzuriñizğa evettim. Özümму tézlikte yétip barimen...>>

Het oqulup boluş bilen çédirniñ içini cimcitlik basti. Hemmeylen dégüdek Haciniñ ağızıǵa qarap olturatti. Hacı bolsa bir tizini kuçaklap, çédirniñ yoçuqidin körünüp turğan kiçikkine asman parçisidiki yultuzlarga qariginiçe hiyalğa patқанidi.

-Yolvas bilen Abdiniyaz Mirab nede qaldi? -soridi Hacı Zakir senmuǵa qarimay olturup.

Zakir senmu Ma Cuñyiñniñ her ikkisige qoral bérip, ularni Qumulni saqlaşqa kaldurğanlıqini éytti. Hacı Zakir senmuǵa yene birnéme démekçi bolup turǵanda, Mehmüt Muhiti işik tüvide olturğan Mirul Mergenge qarap: <<Méhmanlar hérip-éçip kelgendu, obdanraq şorpilini aram alsun.>> dédi.

Ular çikip kėtiş bilen çédirda gudur-gudur başlinip, bara-bara talaş-tartişqa aylandı.

-Bu şeytan yoçunla geplerni kıptıǵu. Cinniñ qesti şaptulda dep bizni yene daǵda qoymaqçimu?

-Hey, uniñmu oyliǵini bardur! Silerge şeher (463) élišip bérey deptıǵu. Buniñ néme yamini bar?

-Bir balasi bolmisa, quyruq turamdu taşta dégen gepni untup qalmisila.

-Undaq dégen bilen u musulman emesmu!

-Boldi, yaǵaç qazanda birla kétim aş pişidu, emdi uniñǵa aldanmaymiz.

-Toǵra, uniñ kélişini saqlap turmay. Ete tañ seher bilenla Moriga tégiş kérek.

Hacı qoşimisini türgen péti saqilini oynap, cim olturatti. Qasim Ependi Hacidin közini üzmei olturup, hedep barmaqılrini qarşilditatti.

-Qéni Hacı aka, özliri birnéme désile, -dédi şuniñgiçe héçnéme démei cim olturğan Mehmüt Muhiti Hacıǵa qarap.

Haci aran turğandek, birdinla kaynap ketti. Uniñ avazi gah borandek gürkireytti, gah hırkırap bogulup çıkatti:

-Biz molla bozekmiduk, u lomodiğa aniy bolivergili, -dédi u, -Mori bilen Guçuñni élip, yol écip bergüdek téhi! Uniñ öz qorsıqıda néme senpen soquvatqinini kim bilmeydu. Momayniñ közi gozida, çaşqanniñ közi kozida dep, uniñ meqsiti mori bilen Guçuñdiki koral-yarağka ige boluş. Bolmisize, bizge şeher élişip béremdu u şeytan. Biz tizimizgiçe kan kécip ceñ kılıp yürünimizde, u nede qaptiken? Emdize, teyyarğa heyyar bolmaqçimu? Qızığan tonurğa teyyar nanni patmihotunmu yaqlaydu. Kelse kéliversun, men uni çillap çıkmidim. (464) ete çaşka bilen moriğa tégiş kımız, biz qolimizğa hene yéqivalmiduk.

Sorundikilerniñ köpçiligi <<Toğra-toğra>> dep varqıraştı. Mehmud Muhiti kütmiğen yerdin çıkıp mundaq dédi:

-Toğra, Haci aka, biz uniñsizmu şunçe işlarni kılduk, yine kıllaymız. Toğu çillimisimu tañ étivéridu. Emma lékin muşu vecidin uniñ bilen arazlışıp qalmaq, intimaq ötkinimiz yaşımikin.

-Özle néme démekçi, intimaqlıq dégen ikki tereptin teñ bolsa bolidiğan néme, -dédi Haci taqetsizlinip.

-Méniñçe bolğanda, -dédi Mehmud Muhiti birer kün sevr kılayli, umu kélip baqsun, yüzturane birnéme déyişmeymizmu? Hemmimizniñ meqsiti bir bolğandin kéyin Morini men agal alay dese, Guçuñ bizge qalidu, andin Ürümçiğe bille tégiş kılurmız.

Qasim endi Mehmud Muhitiniñ gépini kuvvetlidi.

-Sizge néme boldi endi? -dédi Haci nazarılıq bilen Ma Cuñyiñni Yapon cahangirliriniñ bir némisi devatattıñızgu, emdi uniñğa peş tartıp qapsızgu?

-Yoqsu Haci aka, -dédi Qasim Ependi temkinlik bilen -uni yaqlavatqinim yoq, uni hélimu Yapon cahangirliriniñ birnémisi emes dep éytalmaymen. Biraq bizniñ hazırkı veziyitimiz huddi mehmud sicañ éytqandek, uniñ bilen ittipaq ötüşni telep kılıdu. Bügünki künde hemmimizniñ ortak düşmini Şiñ Şisey! (465) Ma

Cuñyiñniñ elçisi bir kün kéçikip kelgen bolsimu kaşki, biz Moriga tégiverettuq. Uniñ iltimasini añlap turup, Moriga tégip qoysaq, arıga soquqçilik çüşüp qalurmikin deymen. Mubada Ma Cuñyiñ bilen ikkiliriniñ arisi buzulup qalsa, u çağda Şiñ Şiseyniñ oşuqi alçu qopıdu.

-U çağda, -dep gep kısturdi Mehmud Muhiti, -bir düşmen azlıq kılivatqandek, ikki düşmen arisida qalimiz.

Mehmud Muhiti bilen Qasim Ependiniñ gepliri tesir kıldı bolğay, Hacimu, başqıarmu cimcit bolup qaldı ve ahır uni dep-buni dep Ma Cuñyiñni kütüp turuş qaririğa kélişti.

2

Arisidin bir kün ötüp, kün qayrilğan çağda, Ma Cuñyiñ qoşunliri yétip keldi. Bu emdi bir yérım yıl burun Qumulda Hacilar körgen héliki térilme qoşun emes idi. Piyadiliri <<Senba>> yaki <<Yaponka>> dep atilidiğan yéni tiptiki uzun miltiq, qol bomba ve yénik kıliçlar bilen, atlıqliri kışqa beşatar ve yüzi keñ kıliçlar bilen qorallinip, maş reñ rehttin birhilda herbiy forma kiygen, paçaqliriğa bir hilda gocey yögep, oq potilirini liq toldurup mürisige aşqan bu qoşun tolimu muntizim ve ceñgivar körünetti. Bolupmu quyruqi késik, yali kırqılğan atlarniñ éqi aq, qarisi qara, (466) toruqi toruq, cedisi cede boyıçe öz reñgi bilen hıllinip, top-toplarğa bölüngenliki, yoğan-yoğan kéçirlarğa söretken zembirekler bilen atlarğa artilğan égir pilimotlar bu qoşunniñ heyvitini téhımu aşurup turatti.

Qoşunniñ aldida, <<Merkezge qaralıq 36-diviziye>> dégen hetler yézikliq gomındañ bayriqini kótürüp kélivatqan birneçe atlıqtin kéyin, keñ qaskañlıq şepke kiyip, boynığa durbun aşqan Ma Cuñyiñ köründi. U özige oşaş kiyinip, yéniğa ikkidin mavzur aşqan bir top boz atlıq yigitliri arisida kélivatatti. Golniñ nériqi kétidiki dalida Haciniñ qedir bargahi körüngen haman, Ma Cuñyiñ öziniñ kanayçiliri arqılıq qoşunğa öz cayida tohtap çüşkün kıliş buyruqini berdi ve özi birneçe kışisi bilen Haciniñ qedir bargahi terepke at saldı. Añgiçe Zakir senmu bilen Ma Pugenmu uniñ aldığa at çapturup kélip, vezipiniñ ada bolğanlıqini melum kıldı. Mehmud Muhiti başlıq kışilerniñ sala-sulhi bilen Hacimu birer yüz qedem aldığa bérıp, uni

qarşı aldı. Ma Cuñyiñ Hacini qucaqlap, Zakir senmuniñ tercimanlıqıda ésenlik soraşqa baqlıdı. Patihe duasidin keyin dastıhan üstide Hacı mundaq dédi:

-Biz Uygurlarda alte yaqlıq kelse, atmiş yaqlıq aldıqa çıqıptu dégen gep bar idi. Biz patihege barguqe öziniñ kepiz.

-Siz ata, men bala. Bizniñ kaidimizde çoñlar kiçiklerniñ aldıqa çıqmaydu, - dédi Ma Cuñyiñ. Andin orni(467)din turup, <<Ötkenge salavat dep, meni qobul qilganliqiniñiz, hususen bu ketim iltimasimni ret qilmay meni kutup turganliqiniñiz uqun qeksiz minnetdarlıq bildürimen. Yene tekrar éytimenki, siz neyziniñ sépi, men uqi bolay, qaysi terepke şiltisiñiz şu yerge berip sancilay.>> dédi.

Ma Cuñyiñ hélimu burunqidekla tétik, ruhluq, qaqqan ve huş qiray idi. Bolupmu uniñ şu tapta nazuk tebessum oynap turgan qapqara közliri bilen népiz levliri herqandaq kişide çoñqur tesirat qalduratti. Emma diqqet bilen qarıgan kişi bu qiraylıq közlerniñ arqisida qeksiz héris oti bilen yénip, pütün dunyani yutuvalsimu yene toymaydıgan, öz meqsitige yetiş yolida hécnémidin qorqmaydıgan, héçkimni ayap qoymaydıgan avanturistlarqa has yene bir cüp toymas közniñ barlıqini éniq köreligen bolatti.

Mehmut Muhiti éhtimal şuni hés qildi bolgay, Qasim Ependiniñ qulıqini <<Hudaniñ öziqe amanet, bu meniñ añlıgimdinmu heterlikrek adem körünüdu>> dep piçirlidi. Qasim Ependi uniñ söziqe qoşulganlıqini bildürüp, pütün vücudi bilen tevrinip qoydı.

-Şundaq, men neyziniñ uqi bolup, qaysi terepke şiltisiñiz, şu yerge berip sancilay, -tekrarlidi Ma Cuñyiñ, -emma hazirenlikke meniñ rayim boyıqe, avval

---

①Avanturist-asanla muveppeqiyetke érişşni közlep. Tevekkülçilik qilguqi adem. (468)

Mori bilen Guquñni élişqa ruhset qiliñ.

-Neyziniñ uçı bolup, qayaqqa şiltisam şu yerge sancilidiğan kişi meniñ rayimğa bakmaq, öziñizniñ rayi boyıçe iş qilimen déginiñiz yoçunla gep boldi, -dédi Hacı soğuqqına külüp.

-Bu meniñ iltimasim, -dédi Ma Cuñyiñ qetiy qilip.

Hacı yene bir néme démekçi bolup turganda, Mehmüt Muhiti derhal gep qisturup mundaq dédi:

-Biz heq méhmanni bek uluqlaymiz emesmu Hacı aka, gasiliñ özimiz çillap kelgen méhman. Méhmanniñ rayiğa baqqinimiz yahşi.

Ma Cuñyiñ bu gepni añlap, Mehmüt Muhitiğa yalt qilip qaridi ve: <<Bu palvan süpet akimiz kim boldikin?>> dédi. Hacı Mehmüt Muhitini <<Turpan pidaiyliriniñ serkerdisi, meniñ eñ yékin yademçim>> dep tonuşturdi ve Mosul Hacıniñ inisi ikenlikini eskertip ötti. Ma Cuñyiñ Mehmüt Muhiti bilen başqidin körüşüp: <<Namiñizni añlıanıdım. Bügün didariñizni körginimge huşalmen. Akiñizni Şıncañ helqiniñ inqilabiğa yadem soraş üçün Nenciñge mañdurğan ikensiler, men avare bolmañlar, Neciñ hökümiti beribir silerge yadem bérelmeydu, menmu Neciñge qaralıq 36-diviziyiniñ başliki, yademni silerge özüm bérimen dep yoldin tosıp koydum>> dédi. Andin Hacığa qarap <<Men herqaysiliriğa muhim sovgat ekeldim>> dédi-de, yaş bir mehremge qaridi. Mehrem hurum somkisidin neççe qatlangan (469) birnersini çikirip, çedirniñ otturisiğa yaydi. Bu teħminen bir kvadrat métr çoñluqtiki kelin kegezge besilip, aq hese bilen esterlengen Şıncañ heritisi idi. Uniñdiki muhim tağ-deryalar, şher-kentlerniñ namliri Henzuçe hetler bilen keniq kara siyahta besilgan bolup, herbiriniñ yénida kızil siyah bilen uşşaq qilip yézilgan Uyğurçe sözler körünüp turatti. Hemmeylen herite üstige éñiştı.

-Bu heritini, -dep çüşendürüşke başlidi Ma Cuñyiñ, -meniñ Yaponiyilik muşavirim Daşicuñ Ependi Tokyodin algaç kelgen. Men Hacımğa lazim boldiu dep, herbir sözniñ Uyğurçisinimu yazdurdum. Uyğurçisini Türkiyilik muşavirim Kamal endi yazdi. Mana Qumul, mana Mori, mana Guçuñ, mana Ürümçi, hemmisi bar. Men ete avu yol bilen Moriga tégimen. Andin Guçuñğa, Hacım mavu tereptin Cimsarğa tegse, Ürümçi yolini üzüp taşlaymiz. Mana Cimsar, bu nahayiti muhim

yer. Alla buyrusa, pat arida Ürümçi, andin pütün Şıncañ bizniñ qolimizğa ötidu, inşalla! Qandaq deysiz?

Haciniñ reñgi tatrip ketti. Uniñ eptidin derhal birnémidep taşlap, çoñ köñülsizlik tuğduridiğanlıqini sezgen Mehmud Muhiti işniñ aldini éliš üçün bolsa kérek, vezminlik bilen mundaq dédi:

-Siliñ bizge rastinla yaħşi sovgat keltürüptu. Bu kegezni qarisaq, pütün Şıncañ alqandikidek körünidiken. Uyğurçisini yazdurup, téhimu obdan kıptu. Qalğan işlar Allaniñ buyruğiniçe bolar. (470)

-Emma, -dep uniñ gèpini böldi Haci, -Gasiliñ némişka Mori bilen Guçuñni bizdin kızginimu? Men Gasiliñniñ yüzini qilmığan bolsam, bu kemgiçe Morini élip bolur idim.

-Hacim undaq oylimıgay, bu kızganganlıqim emes, -dédi Ma Cuñyiñ, -andin Haciniñ qolini tutup turup, <<Siz ikki yildin béri qattıq ceñ qilip haridiñiz, meniñ çerikirim bikar yétip, qiliçlerimiz datlışıp qalgudek halğa yetti. Men aldiñizda yol éçip mañsam, buniñ némisi yaman>> dédi -de, <<Emise, şundaq bolsun>> dep çédirdin aldirap çikiş étıga mindi.

-Bu muttehemni qara, -men neyziniñ uçı bolay dep turup, bizge coruqçilik^① qilivattıqini! -dédi Haci qattıq çéçilğan halda, andin Mehmud Muhitiğa homiyip, <<Özle néme undaq qilidila, tala müşüki öy müşükini qoqlaptu dep, bu toñganniñ hélitinla bizniñ şillimizge minmekçi boluvatqiniñi körmevyatamdila>> dep kayip ketti. Sali Dorğa bilen Pazil dorğılarmu Haciniñ teripini élip, <<Mehem... bu némidégen gep, mundaqmu iş bolamdu?>> déyişip guduñşışka başlıdi.

Mehmud Muhiti bilen Qasim Ependiler Ma Cuñyiñniñ qandaq niyette ikenlikini éniş körsimu, omumiy veziyetni nezerge élip, hazirki peypte uniñga yol qoymisa bolmaydiğanlıqı, undaq qilmıganda yaman aqivetlerniñ tuğulup qéliş çoqumluqı heqqide uzundin-uzun sözlep, Hacini miñ teste qayil qildi.

---

①Buyruqçilik yaki birer işka buyrumaq. (Qumul şévisi.) (471)

Tañ süzülüş bilen teñ Ma Cuñyiñniñ қоşuni moriға yürüş başlıdı. U şeherni ikki saet içidila işgal қилип, nurgun geniymetler bilen билle birmunçe çerикlerini esir элип, өз сепиге қошувалди ve etisi Guçuñ terepke aldıraş yürүп ketti. Şu күni Hacimu nahayiti ҳapa halda, қоşунni тағ yoli bilen Cimsar terepke başlap маңди.

3

Cimsar mudapiyesidiki çerикler қозғилаңчи қоşунniñ шiddetlik hucumiға bir күnmu berdaşliқ bérelmиди. Gugum чүшей деп қалғанда, сепил dervaziliri üstide ақ bayraқlar көтүрүлди. Arқidinla күnpetiш tereptiki dervazi yoғan эчилip, қolliriға petnus көтүрген үч çerик чикип keldi. Көрүнүшidin үчилisi ofitsér bolup, otturисidikiniñ petnusida шеher dervaziliriniñ ачқучliri, қалған ikkisiniñ қolidiki petnuslarda ziһче altunlar bilen тilla-teñgiler турatti. Dervazidin ikki yüz қедemче yerde қorallиқ yigitler ularni arиға элип, шу yerge yékin қariyaғаçliққа tikilgen штаb чédirиға başlap kirdi. Hacı başliқ чоñlarnиñ bir қismi mum шamlar bilen yorutulған шу чédirиға yиғilғаниди. Черикler элип kelgen nersilirini yerge қoyup, tezim beca keltürdi ve ulardin biri yérim-yarta Uyғurче sözlep, Cimsar çerикleriniñ шertsiz teslim болғанлиқini, қoral-yaraғlarnи bolsa, ete etigende tapşurмақчи ikenlikini (472) éytti.

-Başliқiñlar kim? –soridi Hacı қаpiқini селип.

-Malüycañ.

-El болған adem özi némişқа kelmeydu?

Черик duduқlap mundaқ dédi:

-Ete miltиқ-oқlarnи özüm béridu deydu.

-Némişқа ete? Varқiridi Hacı.

-Bүgün қarañgu-keч boldi deydu.

-Siler néme adem?

-Men Turpanlıq, -dédi héliki çerik, andin yéşi çoñraq birini Malüycañniñ senmuciñi, yene birini tuencañ dep tonuşturdi. Haci keç kirip qalğanlıqini nezerde tutup, qoral-yaraqlarni ete tapşuruvélişka razi boldi. Mehmud Muhiti bilen Qasim ependimu Hacinñ pikrige qoşuldi. Sali Dorğa başlıq birneçceylen <<Keç bolsa bolivermemdu, tömürni kizikida soqqinimiz yaqşı>> dep, hazirla sheerge kirishni teşebbus qildi. Biraq Haci <<U lalmilar yerim keçide nege keçip keteleydu, uniñ üstige, yigitler tohtimay yol yürüp, kün boyi ceñ qilip hardi. Səpil etrapığa qaravul qoyup qoysaq bolar>> dep turuvaldi ve senmucañ degini bilen tuencañ deginini tutup kəlip, héliki Uyğurçe bilidigan çerikniñ özini yalguz qoyup berdi.

Aysiz keçe nahayiti tinç ötmekte idi. Səpilniñ içidin heçqandaq ün-tavuş añlanmaytti. Üçinçi tohuğiče attin çüşmey səpil etrapini çarlap yürgen alte yigitniñ beziliri esneşke başlidi ve ulardin (473) biri <<ölüktek kətip uqlap yatqan çeriklerni biz saqlimisak ogri elip qaçarmidi. Birdem aram alaylila>> dedi. Qalğanlarnu aran turğandek bu pikirge qoşulup, atlriniñ çulvurini tutqan pəti qariyaqaçlarniñ tüvige kıysaydi ve keçiniñ cimcitlikida birdin-ikkidin asta-asta uyquğa kətişti ve tañ bilen teñ arqa-arqidin uyğunip, atlırığa minişti. Şeher yenila tiptinç idi. Kün neyze boyi kötürülgende yüzdek yigit Mirul Mergenniñ başçikilida qoral-yaraqlarni ötküzüvéliş üçün künpətiş tereptiki dervazidin səpil içige kirip ketti ve birdemdila atlrini çapturup aldiraş qaytip çikti.

Ma Cuñyiñniñ ademliri keçisi kəlip, pütün qoral-yaraqlarni yigışturup kətiptimiş!

Haci başlıq hemme çoñlar qiliçlerini yaliñaqlıgan beş yüzdek yigit bilen səpilniñ içige at çapturup kirdi. Derveqe koça ve meşq meydanda reñgiroyi tatirip ketken qoralsiz çerikler qatarğa tizilip, şumşiyişip turatti. Yigitler buyruq boyiče, gazarma ve ambarlarni aqturuşka kirishi. Ştab dervazisi aldida birneççe qoralsiz kişi başlırini egken halda Hacıları kütüvaldi. Héliki Uyğurçe bilidigan Turpanlıq çerikmu şunlarniñ arisida idi.

Ma Lüycañ degen lomodi keni? –soridi Haci etiniñ tizginini tartip turup.

Turpanlıq çerik yenida turğan egiz boyluq, taz çiray ademni körsitip, <<Muşu adem şu.>> dedi. Ma Lüycañ (474) Hacığa derhal egilip tezim qildi.

-Sora bu lomodidin, bizge tapşurudıǵan ƙoral-yaraǵlar ƙéni!

Ma Lüycañ yérım kécidin aşƙanda, Ma Cuñyiñniñ ƙışiliri kélip, ƙoral-yaraǵlar bilen oƙ-dorılarnıñ hemmisini tögilerge artip eketkenlikini ve ularnıñ başlıƙı Yañ Tuencañ dégen ƙışiniñ Ma Cuñyiñ namidin hüccet yézip bergenlikini éytip, yançúkidin tucañza bésilǵan bir parçe ƙegez çıƙardı. Melum boldiki, cemiy bir miñ beş yüz tal miltıƙ, ikki yüz sanduƙ oƙ élip kétilgen.

-Hemmisini ekettimu? –varƙiridi Hacı.

-Hemmisini, bizde bir talmu ƙoral ƙalmıdı.

Hacı açƙıƙıǵa paylimay, Ma Lüycañni ƙamçılap taşlıdı. Ƙışƙa saplıƙ Moñǵul ƙamçisi uniñ baş-közini ƙanitivetti. Añǵıçe Mirul Mergen at çapturup kélip, héç yerdin ƙoral tépilmıǵanlıǵını melum ƙıldı.

Hacı Ma Lüycañǵa yene varƙiridi.

-Sen kimge el bolǵan?

-Sizge.

-Ƙoralni kimge bérişiniń kérek?

-Sizge.

-Emdi néme deysen?

-İlacim bolmıdı.

-Rastiñni éyt, Ma Cuñyiñ bilen arañlarda néme oyun bar?

Ma Lüycañ cavab bermıdı. Hacı tekrar sorıdı. Ma Lüy(475)cañ héçnéme démey bézirip turiverdi. Hacı taƙetsizlinip, <<Undaƙ bolsa öz gunahniñ özünge>> dédi –de, uni şú yerdila étip taşlap, étiniñ bésini burıdı. Yigitlerniñ nurgun ƙanliri bedilige ğeniymet élingan ƙoral-yaraǵlarnıñ zadı ƙandaƙ ƙılıp Ma Cuñyiñniñ ƙolıǵa çüşüp ketkenlikiniñ sirimu, Ma Lüycañ bilen bille yerge ƙömülüp ketti. Yigitler açƙıƙını ƙoralsız çeriklerdin almaƙçı bolǵandek, ularnıñ bésida ƙiliç oynitişƙa

başlıganda, Mehmud Muhitiniñ <<Tohta, yıķılıganni tepmek yoķ, hemmiñ ıayış!>> dégen gezeplik avazi añlandı.

Haci tömürni kıziğida soķmıgan gunahniñ özide ikenlikini çüşinip, çedirğa kıytkandın kéyin kirpiniñ tikińidek çéçilip ketken saķilini tutamlıgan halda hedep özige kayışka başlıdı ve Mirul Mergenni tünügün kéçidiki qaravulluķta bizudluķ kılganlıķı üçün cazağa höküm kılingan alte yigitniñ kollirini yeřtürüvėtiřke buyrudi. Mehmud Muhiti bilen Ķasim Ependi bolsa aħřam Sali Dorğilarniñ gépige kulaķ salmıganlıķı üçün kıttıķ hıcaletçilikte yerge kirip ketküdek bolup, Sali Dorğilardıń bir-birlep keçürüm soridi.

Sali Dorğa <<Her néme bolsa emgikimiz zaya ketmidi. Ķuruķ bolsimu bir şeherge ige bolduķ>> dep kinaye bilen külüp kıydi. Ķasim Ependi: <<Su uħlısa uħlar, düşmen uħlımas, derya boyıda on yıl yařısañmu timsah bilen dost bolalmaysen dégen maķallarnı añlıganidim, bugün bu işlerni öz közüm bilen kördüm.>> dédi.

Adette nahayiti kem söz, on gepke bir cavab (476) béridiğan Pazil Dorğa kıçikkine keke saķilini silap oturup:

-Hayvaniñ alisi téřida, ademniñ alisi içide bolidiğan. Gasiliñniñ alisi péřiniñ éķidek mana men dep tursimu, biz uni körmeske salduķ. řundaķ emesmu Haci aka! – dédi.

Bu gep bilen Haciniñ téħimu oğisi kıynap, <<Boldi, bugünđin başlap bu tuñgandıń kolumni ceynikimgeçe yuyuvettim.>> dep taşlıdı.

Uniñ gépige héçkim qarşı çıķmıdı. Çünki buniñsizmu çoñlardıń tartıp addiy yigitlergeçe hemme kışi Ma Cuñyiñniñ niyitini emdi üzül-késil çüşinip yetkenidi. Biraķ <<Bundın kéyin kındaķ kıliş kérek, bir yaķtıń řiñ şisey bilen ceñ kılip, yine bir yaķtıń Ma Cuñyiñ bilenmu düşmenlişiş kérekmu.>> dégen mesile hemminiñ béřini kıtaruşka başlıdı.

İkkinçi küni, bélige kırilik (aķ) bağlığan Zakir senmu üç çerik bilen Haciniñ kıarargahiğa at çapturup keldi. Çeriklermu ħuyzularniñ kıaidisi boyıçe kırilik tutup, şepkilirige aķ tikivalğanıdı.

Zakir Senmu dua yandurup bolgandin kéyin, Guçuñ uruşida Ma Cuñyiñniñ inisi Ma Cuñcéniñ kaza tapkanlığını Hacığa hever kılıp kelgenlikini éytti.

Hacı başka gep kılmastinla <<Ular kandaçraç uruşti?>> dédi. Zakir senmu ceñniñ nahayiti kattıç bolğanlığını, ceñ taza kızıp ketkende Ma Cuñyiñniñ inisi Ma Cuñcéniñ bir top kışı bilen kılıçni ağzığa çışlıvélip, (477) ikki qolidiki piçak bilen sépilğa yamişip çıkıvatqanda, oç tégip ölgenlikini asta hékaye kılıp berdi ve <<Hazir pütün qoşun qarilik tutmaqta.>> dédi.

Hacı yigirme yaşlar çamısıdiki bu inçike, éviz boyluq çiraylıq yigitni köz aldığa keltürüp <<Oğul baliken>> dep etraptikilerge qarap qoydı ve arqıdinla <<Şeherni aldiñlarmu?>> dédi.

-Köp çıkimlar bedilige alduq –dédi Zakir Senmu, andin Guçuñ çerikliridin birneççe miñ kışı bilen ularniñ baş qomandini Li Heyruniñ esirge çüşkenlikini, beş miñ taldin artuq miltıq, on neççe zembirek, ellikke yékin égir-yénik pilimot, san-sanaksız oç-dora geniyemet élinganlığını kızgın sözlep berdi.

-Undağ bolsa, Gasiliñğa bérıp éytiñ, Cimsardin oğrilap ketken qoral-yaraqlarnı qayturup bergey, -dédi Hacı keskin kılıp.

-Bu iştin hevirim yoq iken, -dédi Zakir Senmu, héçnémini bilmigen kışidek dolisini çıqirip.

-Némişqa heviriñ yoq, sen uniñ senmusi emesmidiñ? –Hacı birdinla çéçilip, uniñğa homaydu.

-Men peket musibet heviriñni yetküzüşke keldim. Gasiliñ canabliri bu dunyalıqta ikkila qérindaş iduq. Emdi tikende yalğuz qaldim. Hacı atamğa hever kıl, u kışı maña ata yolluq adem dep méni evetti, -dédi Zakir Senmu yerdin üstün qarimay olturup.

Hacı <<Ata yolluq imiş men téhi!>> dep tetür qarivaldı. Çédirniñ içi cimcit bolup qaldı. (478)

-Hacı aka, -dédi Mehmud Muhiti temkinlik bilen, -musibet emesmu? Musulmanlar musibet künliri adavet tutmaydu. Halis quran oqup qaytsaq savabi

bolidu. Andin, muşu bahanide héliki qorallar togruluk yüzmu yüz gep kılişka bolur deymen.

Mehmut Muhitiniñ sözliri tesir kıldı çéği, Hacı ölüm petisige bérişka razı bolup bir top kışı bilen yolğa çıktı...

Méhmanlar terge çömülgen atlırını ştab hoylisida qaldurup, Zakir Senmuniñ yol başlısı bilen keñ méhmanhaniniñ işikige kelgende, Ma Cuñıyñ ularni köz yaşlırı bilen kütüvaldı. Hacimu huddi arıda héçqandaq iş bolmiğandek uniñ bilen körüşti. Ma Cuñıyñğa hemrah bolup haza éçişip turğanlar arısında, kıçıkine kışka burutiniñ teñdin tolisi aqırıp ketken égiz boyluq, qañşarlıq ve qatman kelgen bir adem Hacığa salam bérip, <<Huş kélidiñiz Hacı Ependim>> dédi. Bu Ma Cuñıyñniñ polkovnik dericilik muşaviri-Türkiyilik herbiy mutehessiz Kamal Zakir idi. Nériraqta héçkimge gep kılmay, qollirini qovuşturup turğan pakar boyluq, Qalmaq çiray kışı Yaponiyilik herbiy mutehessiz Daşicuñ (Henzuçe ismi Yuğutañ) Ependi idi.

Méhmanlar keñ-azade öyge caylışıp olturğandin kéyin, ularniñ arisidin yoğan-yorpa kelgen kızil yüzlük bir kışı asta çaykılip olturup, satarniñ bom taridek muñluq avazi bilen kıraet başlıdı. Bu Turpan (479) kozğiliñniñ deslepki künliridila qolğa qoral élip sepke qoşulğan ve Quran Kérim bilen İslam ehkamlirini yahşı bilgenliki, hetta şeriyettin heverdarlıkı bilen hemmige tonulğan Nemet Helpitim dégen kışı bolup, bu künlerde Haciniñ meslihetçiliri qatarıda idi. Duadin kéyin méhmanlar <<Elhökmilik>> déyişip öydin çıqıştı. Macuñıyñ işik aldıda qol qoşturup turup, peket <<Rehmet>> dégen söz bilenla ularni uzatmaqçı bolatti. Hacı üç-töt adem méñip bolup, birdinla arqığa buruldı ve Zakir Senmuğa qarap, <<Arılıq héli yıraq, yene kélip-ketmikimiz tesrek gasiliñdin sorañ, Cimsardin ekivalğan qoral-yaraqlarnı qandaq kıлмақçı? U qorallar bizge teve!>> dédi.

-Toğra, u qorallar Hacığa teve, emma hazir maña lazim, -dédi Macuñıyñ pervasızlıq bilen.

-Bu némidégen gep? Bizniñ yigitlirimizniñ üçtin bir kısmı kıliç-neyze bilenla ceñ kılivatıdu. Guçuñdimu çıq qoralğa ige boptu. Şu yetmemdu?

-Yetmeydu, men téhi ciq esker alimen. Eskirimni beş yüzmiñğa yetküzüp, avval pütün cuñgoni, andin Rosiyini élip, çégramni heremge tutaşturimen. Bu muqeddes gázatta Hacı atam maña yardım kılsa bolidu.

Haciniñ çirayi tamdek tatirip, dügilek közlirige qan tolup, levliri titrep ketti. Mehmud Muhiti başlıq etrapta qarap turğanlar Ma Cuñyiñniñ gepliridin heyran bolup, kulaklıriğa işenmigendek bir-birige ciddi qarıştı. **(480)**

-Hey Zakir, Gasiliñğa éyt, -dep varqiridi Hacı, -men uniñ téhi mundaq niyiti barlıqini bilmeptimen. Uze Şincañdin beş yüzmiñ esker topla, içkirisinimu, Orus yézinimu élip, heremgiçe barmaqçimu? Tova! Bu gepçize Şincañ helki ömürvayet qan tökürlüştin qutulmay, naheq ölüp tügeşküdekku! Biz helki cebir-zulumdin qutuldurimiz, qan içkürlerdin qutuldurimiz dep inqilab qilgan. Emdize Gasiliñniñ arqisida Kerbalaniñ itidek sokuldap yürüp, uniñğa qan yalışıp bergüdekmende, neyziniñ uci bolsa şundaq bolamdu? Boldi, bugün din başlap herqaysimiz öz yolimizğa mañayli!

Hodukup ketken Zakir Senmu bu geplerni tercime qilip bolguçe, Hacı étiga kamça urup, ştab dervazisidin çikip ketti.

Baylıki mol ve tarihiniñ uzunluqi bilen dañki çikkan Guçuñ şehiri bu künlerde huddi dehşetlik yangında qaçliri quykilinip, yüz-közi çavargan, üstbeşi köyüp, özi yerim can bolup qalğan bir momayğa oħşışip qalğanidi. Şherniñ qañtozan başkan egri-bügri koçiliridin helimu miltiq dorisi bilen kömülmey qalğan cesetlerniñ sésik hidliri purap turatti. Ma Cuñyiñ qoşuniğa qobul qilinmay qalğan put-qoli téniq, baş-közi yerik mecruh esirler qış künliri işsiz qalğan medikarlarga oħşaş doqmuş-doqmuşlarda şümşiyişip turatti. Çirayi ölüknikidek tatirip, közliri olturuşup ketken qeri-çüriler uşşaq balilirini gah yétilep, gah kötürüp, huddi böridin ürküp çéçilip ketken padidek **(481)** koça-koylarda temtirep yürüşetti. Macuñyiñ çerikliri bolsa téhiçila öymü öy kézip, olca élišmakta idi. Ulardin on neççesi şeherniñ cenub dervazisi aldida aħirki olcilirini bölüşelmey cañcallişip turganda, bayaraqtıla Cimsar tereptin kélip, atlıriniñ terinimu qurutmastin şherdin aldıraş çikkan péti yene Cimsarga kaytip kétivatqan atlıqlarni körüp, ularga eceblinip qarap kélişti. Burun Qumulda Hacini körgen ikki qeri çerik uni bu atlıqlar arisida közliridin ot

çağnavatқан halette körüp, қандақтур bir yamanlıқniñ şepisini sezgendek, bir-birige endişilik қarişip қoydi.

Haci cimsarga қaytip кélip, şu кéçisila пütүн қоşунға ceңgivar teyyarlıқта турuş buyruқи бérildi. Чўнки Mehmud Muhiti башлиқ чоңлар emdi Ma Cuñyiñ Haciniiñ байиқи geplirige çidiyalмай, bir iş tuғurup қoyarmikin dep oylatti. Haciniiñ ózimu <<Bolǵulуқ boldi, béşimǵa néme kelse şuni kórimen>> dep toқumni қarniǵa alǵanidi. Biraқ emdi қандақ қiliş kérek dégen mesilige héçkimniñ kóñlide téhi teyyar cavab yoқ idi. Şuña etisi etigende çay vaқtida, muşu toǵrulуқ kéñeş ótküzılmekçi bolup turǵanda, Német H́elpet Mehmud Muhitiniñ қulıqıǵa bir néme dep piçirlidi. Mehmud Muhiti <<Yaǵşı gep iken>> dédi-de, Nemet H́elpetniñ Ma Cuñyiñ toǵrisida bir nezme yazǵanlıқini élan қilip, uni oқup бérişke tekliр қildi. Nemet H́elpet yaңçuқidin bir parçe қegezni çikirip, óziniñ boyıǵa yaraşқан bom avazda (482) herbir sózni dane-dane қilip şundaқ hayacanlıқ oқuşқа başlidiki, çédirmiñ içi чоңқur súkúnatқа çómüp ketti. <<Yareb>> (Yeni <<Ya igem Alla>>) dégen redif bilen gezel şeklide yézilǵan bu şeir mundaқ idi:

Tola ğapil ikenmiz hey, buni bilmeptimiz yareb,

Қotанǵa bórini kel dep, ҳata çillaptimiz yareb.

Musulman dése bu şeytan, kalamini élip heқ-rast,

Dua-tegbir bilen başқа uni yadlaptimiz yareb.

<<İşengen taǵda yatmaydu kéyik>> dep bie maқal tursa,

Atalar sózige çindil emel қilmaptimiz yareb.

Tili şekер, dili zeher iken hey, biz çüşenmesti,

Eceb asan, қérindaş dep ümid baǵlaptimiz yareb.

U mekkar her қedemde ҳesablap қum sanap yürse,

Gódektek gol bolup biz hey, taş sanaptimiz yareb.

Bügün uksaķ téhi bizni cehennem sari başlarmış,

Éçip keñri koyunni biz yılan asraptimiz yareb.

Uniñ batil hıyalıçe boyarmış kańğa dunyani,

Buniñdek zor gunah bolmas, hata çağlaptimiz yareb.

<<Atańğa bermigin bilgen yoluñni>> der idi dana,

Nadamet otida, epsus, ciğer dağlaptimiz yareb.

Géhi tulparmu tüz yolda mudurlup kétidu deydu,

Siratil mustekim^① bergin, hata oylaptimiz yareb.

Kemi ^② nemet yézip eşar, suhendanlık kılıp koydi,

Kéçirgey méni dost-yarlar, burun bilmeptimiz yareb.

---

①Siratil mustekim –Toğri yol

②Kemi –Şairniñ edebiy teğellusi. (483)

Bu şeir sorundikilerge şundaķ tesir kıldiki, Német Hılpet <<Tügidi>> démigüçe, ular şeirniñ oğulup bolđiniğa işenmigendek közlirini yogan éçişip cim olturatti. Birdinla Haciniñ avazi añlandı.

-Yene ođuñ ukam.

Şeir ikkinçi kétim oğulup bolğandin kéyin, Hacı mundaķ dédi:

-Huşşere ukam, bu nezmige méniñ könlümdiki hemme geplerni pütüpsiz, yürükimni müşüktek tatılup, lazidek éçitüruvatқан hesret-nadametlirimniñ hemmisini éytipsiz, men bu geplerni hergizmu munçilik éyталmas idim, hoş emdi қандақ қилimiz ағинилер, гep қилиñлар gasiliñ dégen lomodiniñ һuy-peylini kördüñлар, niyitini añlidiñлар. Uniñ aldidin peş kéқip çикқinim һата boldimuya?

-Némişқа һата болғудек! Ayrıлғinimiz ayrıлған, -dédi Sali Dorға, -hélimu biz kalidek sevrlik, қoydek yavaş, kiçik balidek gol һeқ ikenmiz, hemmige çidap kelduқ, һeyr emdi bu gepni қoyup, mundin kéyin nege bérip, nede turuşimizni oylışip köreyli.

Sali Dorға һuddi gepni başlap bergendek, uniñ sözidin kéyin, hemminiñ ağızi éçilip ketti, beziler Ma Cuñyiñğa қаримay, Ürümçige tégiş қилиşni теşebbus қildi. Beziler <<Guçuñ bilen Cimsardiki қoral-yaraғлар Ma Cuñyiñniñ қolıға çüşüp ketti. Ademlirimiz күndin-künge köpiyip, қoral-yaraғtin қисilivatқан шарaitta Ürümçige tegkili bolmaydu. Turpan арқilik Alte şehir (484) terepke ötüp ketseñ, téhimu nurғun һelқ bizge қоşulidu, işni şu yerdin başлаş kérek.>> dégen pikirni otturiға қoydi. Hetta beziler <<Ma Cuñyiñğa elçi evetip, héliқи қoral-yaraғlarını қattıқ telep қилиş, bolmisa uniñ bilen соқушup éliş لازم.>> dégen geplernimu éytti.

Haci şuniñgiçe aşkara birnéme deymey, Қасim Ependi bilen piçirlişip olturған Meһmut Muһitiға қарidi. Meһmut Muһiti yuқiridiki pikirleriniñ һeққaysisiға қоşulmaydiғанлиқini éytip, eger Hacim layıқ tapsa, Hazirçe muşu etrapta melum zaman turup turuşni теşebbus қildi.

-Menmu muşundaқ oylaymen, -dédi Haci, -hazir yer-caһan obdanla illip, taғ-қirlar kökirip қaldi. Biz muşu yerde turup, Ma Cuñyiñniñ tamaşisini körüp бақayli. Қéni u lomodi özi yalғuz Şiñ Duben bilen қандақ соқуşidikin. Mubada bizge muşt atidiған bolsa, şu gahta körimiz. Ölgisi kelgen bolsa, таққа çикsun. Bélikқа su, yilkıға yayлақ, қaplanga taғ yaһşı.

Şuniñdin kéyin, Hacinin қoşuni teslim болған Cimsar çerikleriniñ hemme atulaғ ve çedirlirini, sañlardiki hemme aşlıқ ve yem-boғuzni biraқla tartivelip taғ terepke cönidi.

Ma Cuñyiñ buniñdin hever tapkaç, Cimsar çeriklerini derhal Guçuñğa piyade heyditip ketti ve Guçuñda esir çüşken çeriklerge oğşaşla, ularniñmu aqsak-çolak ve keri-çürilirini şallivétip, témenlirini öz қоşuniға қоşuvaldi. Şundaқ қилир u az күн içidila beş (485) miñ kişilik һillangan қоşunniñ serkerdisi bolup қалди ve şu күндin başlap Ürümçige yürüş қилиş үçün ciddiyy teyyarlıққа кириşip ketti. Şu yıllarda шерқий ve cenubiy Şincañni kézip yürген Şvetsiyilik seyyah Sivin Hédinniñ sözi bilen éytқanda, bu çeksiz yavuz niyetlik tevekkülçi serkerde öz һiyaliçe <<Gérmaniye, Rosiye ve Türkiye bilen ittipaқ түзүр, pütүн dunyani boysunduruş pilani>>ni şu yerdin başlimaқçı boldi. ①

Haci bolsa bir yaқtin, özi үçün guva körünüvatқан kelgüsiniñ gem-endişisi, yene bir yaқtin, bu telve-tentek serkerdiniñ Şiñ Şisey bilen қандақ uruşidiganlıқini tamaşa қилиş arzusida Cimsar-Fukañ taqlirida hatircem yatatti.

4

Birküni Haci sepdaşliri bilen қélin қariғaylıқ arisiға tikilgen çedir aldida geplişip olturғanda, Mirul Mergen <<Ürümçidin keptu>> dep ikki atlıқ kişini başlap keldi. Ularниñ biri çirayidin çekimlikni көр çekkenliki bilinip turidigan égiz boyluқ, oruқ adem bolup, Henzuçe şötañda oқuған Uyғur ziyaliyliridin Ekber Pugen dégen kişi idi. Yene biri pakarraқ kelgen, keke saқal, séميز ve қorsıқи tompiyip turған kişi

---

①Sivin Hédin: <<Ma Cuñyiñniñ четке қéçisi>>, 19-bet. Şiñşya һelқ neşriyati, 1987-yil. Henzuçe neşri.

(486) bolup, Ürümçidiki Özbék mötiverliridin Mehmur Hoca idi. Salam-sehet ve harduқ çeyidin kéyin, Ekber Pugem öziniñ Şiñ Duben namidin elçi bolup kelgenlikini ve Şiñ Dubenniñ Hacimdin keçürüm soraydiganlıқini bayan қildi. Haci қapiқini sélip tetür қarivaldi. Қалғанlarmu Ekber Pugenge eceblinip қарap қалди. Mehmur Hoca Özbékçini mumkinқeder Uyғurçılaşturup, Ürümçidiki Uyғur, Özbék,

Қазақ, Татар, Ҳензу, Ҳузу мөтиверлеридин Тahir Beg, Еһmethан Darin, Heyder еpendi, Mensurcanbay, Ҳuseyin Чаншев қатарлық бirmunче кiшilerinиң namlirini derhal tilğa élip, óziniң şu кiшiler bilen Sovét konsuli namidin elçilikke kelgenlikini bildürdi ve <<Hemmisi köp salam éytti.>> dédi.

-Salamat bolsun, -dédi Hacı sel éçilip. Andin, ózi tonuydiǵanlarniң hal-ehvalini soridi.

Mehmut Ҳoca gep arisida Hacıdin keçürüm sorap, <<Ҳatiremniң perişanliқini қarisila, Tahir Begniң canablrıǵa evetken mektupini untuǵinimni>> dep yançukidin bir lipap çikirip Hacıǵa uzatti. Tahir Begniң óz қoli bilen yézilǵan bu hette óziniң yékingiçe nezerbente turǵanliқi түpeyli Hacıniң Һizmitige kélelmigenliki, elhal veziyette zor ózgiriş bolǵanliқi bayan қiliniп, aҺirida mundaқ déyilgenidi: <<Buradirimiz Mehmut Ҳoca Ürümçi camaetçilikiniң, cümlidin Heyder ependi bilen ikkimizniң tekliп-meslihetlirini canablrıǵa yetküzüş üçün huzurlıǵa ketti. Merhum Meһsut Muhiti hayat bolǵan bolsa, u кiшiniң canablrıǵa беридиǵan (487) meslihitimu çokum şundaқ bolur idi. Buradirimiz Mehmut Ҳociniң dergahlirida bayan қilǵusi pikir-tekliplirige diқket-étibarlirini deriǵ tutmasliқlirini soraymen.>>

Hacı bu hetni diқket bilen oқup çikip, Mehmut Muhitiǵa uzatti. Mehmut Muhiti hetni ünlük oқup bolǵanda, Hacı Mehmut Ҳociǵa қарap: <<Қэni éytiñ, néme gep idi?>> dédi.

Mehmut Hoca usta natıqlarǵa Һas tesirlik teleppuz bilen gepni uzundin başlap, Hacım başçılıkidiki Қumul déһқанlar inқilabiniң bivasite neticisi süpitide istibdat Ciñ Şurén hökümitiniң aǵdurulup, uniң ornıǵa her millet vekilliridin terkiб tapқан yeñi hökümet қurulǵanliқini, bu hökümetniң edil-adalet ve Һelқçilik bilen milletler baraverliki siyasitini yürǵüzüp, Şincañ Һelқige tinç ve inaқ turmuş yaritip беріш yolida қetiy tirіşdiǵanliқini, şuniң üçün Sovét ittipaқiniң bu hökümetni қollap, uniңǵa herқандақ yademni ayimaydiǵanliқini sözlep ótüp mundaқ dédi:

-Hacım canablrı başlıқ serkerdilerniң қehriman Uyǵur oǵlanlirini başlap, Һelқni zulumdin қutulduruş yolida körsetken şicaet ve pidakarliқliri şarapitidin her millet Һelқи yeñi hayatқа muesser boluş erepisiде turmaқtaler. Emma, başқunçi

Macuñyiñ hoşuni tarmar keltürülmigüçe, bu yahşi künlerge érişmigimiz dergumandur. Çünki Macuñyiñ dégen beççiğer Yapon cahangirlikiniñ körsetmisi boyıçe, Cuñgoniñ şerkiy-şimaldiki qorçaq <<Mancugo>>ğa oħşaş, yurtimiz Şıncañda (488) kandaqtur bir islam döliti qurup, bu zéminni Sovét ittipağığa qarşı istihkam qılmaqçı. Buniña Cungo merkiziy hökümiti hem, Sovétler ittipağı hem mutleq yol qoymaydiler.

Şu gepler boluvatqanda, çédirniñ içide çoñqur sükünet höküm sürmekte, Haciniñ köz aldida aldınki yili Tarati tégidiki çağda, taşki Moñğuldin kelgen Camsin Dorciniñ kıyapiti gevdilinip, uniñ Ma Cuñyiñniñ heqqide éytqanliri qaytidin añlanğandek sézilmekte ve téhi birneçe künler burunla Ma Cuñyiñniñ öz ağızidin çıqqan héliki sözler yeni <<Avval Cuñgoni, andin Rosiyini élip, çégramni heremge tutaşturimen>> dégen sepsetiler yadığa çüşmekte idi.

-Şu tüpeyli, -dep davam qıldı Mehmüt Hoca, -Sovétler ittipağı Şiñ Dubenniñ Ma Cuñyiñni yoqitişiğa barlıq yollar bilen yardım bérişni qarar qıldı. Emdi, kimki Ma Cuñyiñ bilen hemnepes bolsa, u kişi Sovétler hökümitiniñmu düşmini hésablinidu. Sovét konsuli canablriniñ Ma Cuñyiñdin qol üzgenliklerini aqilane teqdir dep bilidu ve bu munasivet bilen canablrini tebrikleydu. Men konsul namidin ene şu qararni canablrığa uqturup qoyuşqa keldim. Méniñ geplirimde deriğ tutmay, epu qilişlrini iltica qilimen.

-Ma Cuñyiñdin ayrılğınim ayrılğan, uniñ bilen hergiz bir yolda mañmaymen, -dédi Hacı keskin qilip, şundaq bolğandin kéyin, Oruslar mañimu burunqidek (489) yardım bérişi kérek.

-Canablrığa yardım berse kim bilen soquşidila? –soridi Mehmüt Hoca, külümsirep oturup.

-Kim bilen déginiñiz qandaq gep? Şiñ Duben dégen lomodidin kısas almay tohtimaymen. U qançılığan qérindaşlrimizniñ béşini yédi bilemsiz?

-Bu rast, emma Şiñ Duben bilen soquşimen désile Sovétler hökümiti canablrığa yardım bermeydu. Eksişe...

-He, néme eksişe? Şiñ Dubenniñ qılğan-etkenlikirini Oruslar bilmemdiken?

-Bilidu, -dédi Mehmud Hoca yene külümsirep, -emma hazir veziyet özgerdi. Sovétler hökümiti Şiñ Dubenge işendi ve uni Cuñgoniñ Şincañ ölkisidiki yerlik hökümitiniñ birdinbir hoquqluq vekili dep étrap kıldı. Şiñ Dubenniñ kılgan-etkenlirige kesek, buniñ hemmisi ötmüş bolup kıaldı. Ötkenge salavat dégen söz Uyğurlarda hem bar. Gepniñ kıskısı, Sovét konsuli canablırıǵa Şiñ Duben bilen birlişiş teklipini béridu.

-Néme? Men uniñ bilen kıandaq birleşküdekmen?

-Buniñdin başqa yol yoq. Bolmisa, canablırı bir yaqtin Ma Cuñyiñ bilen, yene bir yaqtin Şiñ Duben bilen düşmenlişip kıandaq kıillalaydila? Éniq melumatlarǵa kıariǵanda, Ma Cuñyiñmu çöçektiki Sovét konsuliǵa vekil evetip, Sovétler ittipaqidin yardım sormaqçı bolǵan. Bu hergiz mumkin emes. Emma canablırı Şiñ Duben (490) bilen birleşsile Sovétler hökümiti canablırini burunkıdekla kıollap, yardım béridu.

Gep şu yerge yetkende, Mehmud Muhiti: <<Méhmanlar hérip ketkendu, obdan ozuklinip aram alsun. Kıalǵan geplerni ete kıılışarmız.>> dédi. Mirul Mergen méhmanlarni has bir çédirǵa başlap ketti. Kıoşunniñ hemme başlıqliri Hacininñ keñ çédirǵa toplinip, yérim kéçikiçe kéñeş ötküzdi. Kıasim Ependi öz növitide Mehmud Hociniñ bayıqı geplirini tolidin tola şerhlelep ötti.

Biraq kéñeş ehliniñ köpçiliki Şiñ Şisey bilen birlişişni uniñǵa el boluş dep çüşinidıǵan bolǵaça, talaş-tartış küçiyip ketti. Hacı bolsa Tahir Begniñ hétini kıayta-kayta oqup, <<Merhum Mehsut Muhiti hayat bolǵan bolsa, uniñ pikir teklipimu çoqum şundaq bolur idi.>> dégen kıurlardin közini üzmeý ciddiy kıiyal sürüp olturatti.

Şu arida, Nemet Hılpetniñ vezmen avazi añlandı:

-Kedimkı danişmenler öziniñ ékil-danişlıridin kéyinkilerge acayip hékmet durdanılrini miras kıaldurǵan. <<Müşü bilen çaşqan>> dégen hékayet ene şundaq hékmetlerniñ cümlisidindur. Hacım icazet berse, şu hékayetni meclis ehligé sözlep bersem paydisi bolar deymen.

Beziler bu ademniñ muşundaq çağda hékaye éytip bérey déginige heyran bolup, uniñǵa eceblinip kıaraştı. Hetta beziler nazari bolup ğuduñşidi. Hacı uniñ (491)

téhi yékindila yazğan héliki nezmisini ésige élip, uniñdin bir gep çikidu dep oylidi çégi, <<Kéni hêlpitim, hékayîñizni añlayli.>> dédi.

-Burunniñ burunisida bir çaşқан toptiken, -dep başlidi Nemet Hêlpet, -bu çaşқан öziniñ zérékliği ve tedbir-çarilerge ustatlığı bilen düşmenliridin cénini asrap, bir cañgaldada uzun yıllar tinç ömür keçürüptu. Künlerniñ bir küni, u cañgallıqqa bir ovçı kélip tuzak qorup koyuptu. Şu esnada ozuk izlep yürgen bir aç müşük tuzaktiki göş parçisini yeymen dep torğa çüşüp qaptu. Şu küni héliki çaşқанmu qorsak gémide töşükidin çikip, uni-buni timişkilap yürüp, müşükniñ yéniğa bérıp qaptu. Müşük torda yatqiniğa qarimay, çaşқанğa étılmaqçı boptu. Ölgüdek qorqup ketken çaşқан derhal öziniñ töşüki terepke qaçmaqçı bolup qarisa, u yerde yoğan bir ağmiğan uni marap yatqudek, çetke qaçay dese térek béşida yoğan bir qağa qanitini ruslap qarap turgudek, bu ehvalini körgen çaşқан <<Aldımğa mañsam müşük, arqamğa yansam ağmiğan, midirlisam qağa alidu. Bu gémimni kimge éyturmen. Bu davasi yoq derdimniñ dermanini kimdin sorarmen>> dep gem-deryasiğa gerq boptu ve şu arida bir şairniñ:

<<Pelek rahitige bolma hurrem, rencidin hem yéme gem, ki cahan resmi gémi andağ, gémi mundağ ézur.>> dégen mirasliri yadiğa çüşüp, <<Muşundağ çağda özini (492) vezmin tutup, paraset bilen çare-tedbir tapmaqñin özge nicatlıq yoli bolmas>> dep oylaptu ve ahir buniñ üçün üç düşmenniñ biri bilen, eñ yañşisi küçlükreki bilen dostlaşmaqñin yañşırağ çare yoqtur dégen qararğa keptu-de, müşükke mundağ deptu: <<Ey müşük, ol hudavende kırım séni méniñ ezeli ve ebediy düşminim kılıp yaratқанiken, sen bar yerde maña kün yoq idi. Şuniñ üçün men her zaman séniñ halakitiñni tiler idim. Séniñ gemge gırıptar boluşuñ méniñ üçün huşallıq, parağetke çikişniñ maña matem idi. Emma hazir séni gemdin halas kılışni hıalaymenki, buniñ tüpeyli menmu gemdin qutulimen, şu vecidin saña méhriban bolup, séniñ bilen dostlaşmaqçımen. Saña oçuğ éytayki, bu dostluğ gerezliktur. Emma gerezlik bolğan bilen paydisi barki, hergiz ziyini yoqtur. Ene qara, men hazir ikki düşmenniñ tacavuz hêvpi astida qaldım. Arqamda ağmiğan, yénimda bir qağa méni paylap yétiptu. Eger sen sayei devlitiñde méni şularniñ hêvpidin hatircem kılsañ, menmu torniñ yiplirini kıyip taşlap, séni ölümün qutuldurimen, sen bilen ikkimizniñ hazirki haliti huddi kéme bilen kémiçiniñ munasivitige oñşışiduki, kéme kémiçiniñ ictimati bilen derya kıziğikiğa yétip baridu. Kémiçi bolsa kéminiñ üstide turup, deryadin salamet ötidu.

Kéni buniña néme deysen?>> müşük bu geplerni añliğaç, <<Men séniñ zérékliğiñ bilen rastiguyluğuña qayıp boldum. Huş, séniñ telipiñ boyıçe néme qılışım kérek?>> deptu. Çaşqan éytiptuki, <<Emise, (493) men séniñ yéniña barimen. Sen tezim beca keltürüp, maña hürmet körisitisen, taki düşmenlirim buni körüp, bizniñ dostluqımızdin vaqıp bolğay ve méniñ sendek bir himayıçım bolğanlıqını bilip, naümid bolup, bu yerdin ketkeyler, andin men torniñ yiplirini qiyip taşlap séni nicatlıqqa çıkargaymen.>> müşük birdem oylinip <<Alem bina bolğandin buyan, müşükler cinsidin héçkim téhi çaşqanğa boyun égip tezim beca keltürgen emes idi. Bu méniñ izzet-nepsimge égir kélermekin, şan-şöhritimni yerge urarmekin!>> deptu. Çaşqan éytiptuki, <<Muşu saette buniñdin özge yol yok, sen bilen ikkimizniñ hazirki haliti kéme bilen kémiçiniñ munasivitiğe oşşıdu dep éyttimğu. Démek biz balaqazadin qutuluştta bir-birimizge mohtacmiz. Eger méniñ déginimni qilmisañ, her ikkimiz halak bolimiz.>> şuniñdin kéyin müşük maqul bolup çaşqanğa kamil éhtiram bilen ezazu ikram resmiyetlirini ada qilip, tezim beca keltürüptu. Ağmiğan bilen qağa bu haletni körüp, çaşqandin ümidlirini qiyışqa kirişiptu. Emma <<Müşükniñ himayisi arqisida ağmiğan bilen qağidingu qutuldu. Emdi müşüktin qandaq qutularmen, müşükni azad qilsam, uniñdin kélidigan hevvp hemmidin yaman bolidu. Pursetni geniymet bilip kéçip ketsem, vedige vapasizlik qilğan bolimen.>> dégen hiyal bilen qilivatқан işini astilitip qoyuptu. Tordin çapsanraq qutulup çaşqanni yémekçi boluvatқан müşük buni sézip (494) qélip: <<Kéni çapsanraq bolmasmen, vedeñdin yénivalay devatemsen, şuni bilginki; bivapalıqniñ aqiviti yamandur. Kimki öz vedisiğe turmisa, çoqum öz cazasını tartidu.>> deptu. Çaşqan éytiptuki, <<Yağ, men vedemge vapa qilip séni çoqum qutuldurmen, lékin başta éytqinimdek, séni qutuldurmiqim düşmenlirimniñ tacavuzidin özümni asrap qéliş için idi. Hélimu şu endişe bilen iş qilmaqçimenki, tehicide senmu ovçiniñ toridin qutulisen, menmu özümni séniñ ötkür çişliriñdin aman saqlap qalimen,>> müşük bu gepni añlap, <<Ey çaşqan, şuni éniğ éyt, kéni, qaysi yol bilen hem méni tordin qutuldurmaqçi, hem özüñni asrap qalmağçisen?>> dep soraptu. Çaşqan éytiptuki, <<Hatircem bol, men şundağ bir peytini kütimenki, taki sen özüñniñ céni bilen bolup qélip, maña qarigudek halin qalmaydu. Mana şu çağda senmu qutulisen, menmu aman qalimen.>> şuniñdin kéyin müşük öz epsunliriniñ çaşqanğa kar qilmaydığanlıqığa közi yétip, cim boptu. Çaşqanmu torniñ yiplirini qiya-qiya müşükniñ boynidiki bir tal tom yipni öz péti qaldurup, qandaqtur bir némini kütkenek qarap olturuptu. Ahir tañ étip. Ovçiniñ qarisi körünüptu. Müşük can

kaygusida tipirlap, çaşkanğa yalvuruşka başlaptu. Taki ovçı yékin kelgende, çaşkan héliki bir tal yipni <<Girt>> kılip kıyip taşlaptu. Müşük beder tikivétiptu. Çaşkanmu töşükige kirip kétiptu. Ovçı naümid kaytıp kétiptu. Şu arida müşük çaşkanniñ töşüki aldığa kélip: <<Ekil-(495) danişta teñdişi yok kedirdan dostum, maña kılgan méhribanlığıñni kıysi til bilen éytip, uniñ şükri ni néçük ada kılarmen, arzuyum şuki, iltipatiñni derig tutmay, aycamalıñni bir körsetseñ, obdanrak körüp, hösnüñge kénivalsam ve yüzmu yüz turup minnetdarlıkımnı izhar kılsam.>> deptu. Çaşkan töşükniñ ağızığa kélip turup: <<Bes, ikkimizniñ arisidiki dostluq şu yergiçe boldu. Méniñ camalimni mu körimen déme, maña rehmetmu éytma, buniñ veci şuki, emdi seniñ közüñge körünüş, meniñ halakitim bolıdu.>> deptu-de, içkiri kirip kétiptu. Müşük naümid bolup öz yolığa ravan boptu.

Nemet Helpet bu hékayetni éytiştiki muddiasini hulasilep: <<Bir natavan çaşkan çégida ekil-paraset ve çare-tedbirler bilen öz düşmenliridin kutulğaniken. Elhamdulillah, bizlermu nicatlıq yolını tapurmız.>> dédi.

Bu hékaye kéñeş ehligé kattıq tesir kıldı çégi, talaş-tartışlar uhtap, hemmeylen cim bolup kélişti. Ularnıñ yazlıkı cezirime aptapta köyüp, kışlıkı karşıvirğan ve boran-çapqun yalap taşlığan sürlük çiraylırı mum şamlarnıñ guva yoruqıda huddi tuç heykellerniñ yüzidek parkırap turatti; yultuzğa oħşaş çimirlap turğan közliri <<Kéni, birneme démesmen>> dégendek kılip, Hacığa tikilgenidi. Hacı bolsa natonuş açayol ağızıda <<Kayaqqa mañsam bolar>> dep arısalı boluvatқан yoliçidek, sağılını silap, hiyal déñiziğe gerq bolğanidi. Démisimu, şunçe vaqıttin, Şiñ Şisey dégen isimni (496) añlısa, kıyıkça çaqliri tik bolup kétédiğan bu adem üçün emdi uniñ bilen birlişiş yolığa méniş oñay iş emes-te! Birak buniñdin bölek yol yok ikenlikini Mehmet Hoca Sovét konsuli namidin uniñğa aşkara cakarlap kıoydı. Hacıniñ kona sepdaşlıridin Tahir Begmu öz hétide buni éniq tevsiye kıldı; hetta <<Hayat bolğan bolsa, u kışımu şundaq tevsiyide bolar idi>> dep Mehsut Muhitini şepi keltürdi. Démek, Sovét hökümüti kimni yölise, Hacımu şu terepte turuşı lazim. Çünkü Sovét hökümüti bu inkılabni baştinla kıllap kelgen. Huş, emdi kandaq kıliş kérek? Muşu tapta Hacıniñ bir éğiz gépi hemmini hel kılidu: Ya inkılab öz izi bilen ahirgiçe davam kılidu, yaki içki uruş başlinip kétidu. Köpçilik ene şuniñ üçün Hacıniñ ağızığa telmürüp tekezzalığta olturatti.

Birdinla Hacıniñ avazi añlandı:

-Ağa-inilar! Tahir Begniñ hétinimu oquduq. Hêlpitimniñ hékayisimu añliduq, -dédi u béşini kötürüp. Uniñ avazi sel boğulup, titrep çikivatqandek sézilette, -rastini éytsam, méniñ yürükim héçqaçan bügünkidek siqilmiğan. Bayatin rehmetlik Tömür akamni neççe kêtım ésimge aldim. Bir gahlarda, héliki Li Darin dégen iplas, munapıq döyüz gepdanlıq bilen allaniñ kalamini şépi keltürüp, kesem içip turuvalğanda, Tömür akamniñ yürükimu şundaq siqilğanmikin deymen. Yene bir turup hazırki ehval uniñğa oğşaşmaydu depmu oylaymen. Derveke, oğşaşmaydu. Men Sovét hökümitige işinip (497) keldim. Hélimu işinimen. Sovét hökümiti bizni heyli kılmaydu dep işinimen. Ürümçidiki Sovét konsuli bizniñ hökümitimiz kəpil bolidu dévatqandin kéyin, Şiñ Şisey bilen birleşsek birleşeyli. Undaq kılmay, Macuñyiñğa koyup bersek, u lomodi bu yerde öz aldığa padişahlıq qurimen dep, eziz yurtimizni qañga boyap taşlaydığan oğşaydu. Méniñ eslimdila öz aldımğa padişahlıq quruş niyitim yok, bu silergimu melum. Şiñ Şisey milletler baraverlik emelge koyimen deptıgu, Sovét konsuli buniñğa kəpil bolgudekku! Andaq bolğandin bizniñ helkimizni baraverlikke érişip, erkin-azad tirikçilik kılaydığan, şuniñğa qarap iş kılarmiz. Maqul bolmisa, şu gahta körmeymizmi!

Şuniñ bilen gep tügidi, etisi elçiler huşal-zuram qaytışti.

5

Birneççe künden kéyin, Fukañniñ cenubidiki qarıgaylıq içige tikilgen on qatarlıq keñ kigiz öyde söhbet başlandı. Söhbetke resmıy vekil süpitide yéni hökümet tereptin hırci işlar mehkimesiniñ başlıki Çéñ Déli, yerlik mötiverlerdin Huseyin Çanşév, Tursun Baba, Mensur Canbay, Ehmethan Darin ve Sovét konsuliniñ vekili başlık yette kişi; Hociniyaz Hacı (498) tereptin Haciniñ özi, Mehmud Muhiti, Sali Dorga ve birqañçe tuencañlar bolup tokkuz kişi katnaşti. Nemet Hêlpet hatire yazguçılarniñ biri idi.

Bir künlük söhbet neticiside 1933 yıl 4 İyun küni teħminen tövendiki mezmunlarda on maddilik bitim tüzüp çikildi:

Şicañ ölkisi şimal ve cenub dep ikki kısimğa ayrılıp, bitimge imiza koyuşqan her ikki terep, yeni uruş mezgilidiki Ürümçi vaqitlik hökümiti bilen Cenubiy Şincañ

vaqitlik hökümiti baraver idare qilidu. Qumul, Turpan, Piçan, Toqsun rayonliri cenubiy Şıncağa; Bariköl Şimaliy Şıncañ tevesige kirgüzülüdu. Cenubiy Şıncañniñ herbiy-memuriy, cümlidin maliye hoquki Cenubiy Şıncañ amanlik koğdaş baş komandani Hociniyaz Haci başçılıqidiki Cenubiy Şıncañ vaqitlik hökümiti qolida bolidu. Emeldarni teyinleş ve qalduruş işlerini şu hökümet özi başkurup, peket ularniñ tiziminila Ürümçi vaqitlik hükümetige melum qilip turidu. Cenubiy Şıncañ vaqitlik beş miñdin ziyade esker saqlimaydu. Şıncañda uruş tügigende qeder, mezkur koşunniñ kem qoral-yariğı bilen oq-dorilirini Ürümçi terep teminleydu ve elhal ikki aylık maaşini derhal tarqitip béridu. Zörür tépilganda, bir terepniñ iltimasi bilen ikkinçi terep uniña şertsiz herbiy yardım béridu ve yardım zörüriyiti tügigen haman öz tevesige şertsiz qaytidu. Mubada Macuñyiñ Cenubiy Şıncağa hucum qilsa, Cenubiy Şıncañ hökümiti (499) özi çare köridu. Lazim tépilganda, Ürümçi terep herbiy yardım béridu. Bu bitim Henzu-Uygur tillirida üç nuşa yézilip, bir nuşisi merkiziy hükümetke yollinidu. Urumçi ve Cenubiy Şıncañ vaqitlik hükümetliriniñ her biride bir nuşidin saqlinidu. Bu bitimge Şiñ Duben bilen Hociniyaz Haci imiza koyup, hükümet tamğilirini başqandin taşqiri, Ürümçidiki Sovét konsuliniñ şahit bolup qol qoyuşı şert. Bu bitim imizalangan künden étibaren küçke ige.

Etisi Ürümçi terep vekilliridin Çeñ Déli başlık bir kısım kişiler mezkur bitimge Şiñ Şisey bilen Sovét konsuliniñ qolını qoydurup kéliş üçün özliriniñ yük maşini bilen Ürümçiğe mañdi. Ular qaytip kelgendin keyin, Hacimu bitimge qol koydu.

Şiñ Şisey Haciniñ öz koşunini tağ yoli bilen Cenubiy Şıncağa başlap mañganlıqini añlığan aħşimi heliki kelin hatire deptirini yene qolıga aldı. Depterniñ varaqliri tügep, aħirki betila boş qalğanidi. U heliki betke munularni yézip, huddi muveppekiyetlik çıqqan dramniñ körünüşü tügigende, sehne perdisini hatircem yépivotқан kişidek, depterni yépip, polat sanduqqa selip koydi:

<<Asman hudasıga miñ ketle şükürkim, maña hiris qilip kelivatқан ikki yirtquçniñ biri- hazırkı zaman herbiy ilmiy ve siyasiy savaqtin bihever bolğini bilen yerlik milletlerniñ arzu-ümidlerini özige gevdilendürgen Hociniyaz yeni baş egmes tağ qaplını (500) meniñ séhir-epsunlirim bilen maña asanla ram boldu. U emdi öziniñ bir dindiki sabıq ittipaqdışi, öz yurtıga sigmiğan uruşқан telve yolvas Macuñyiñ bilen hergiz tumşuq yalışalmaydu. Ular emdi bir-birini vapasızlık ve hiyanetkarlıqta

eyiblišip, ömür boyi it bilen müşüktek zitlişidu. Bu némidégen zor amet maña! Düşmen қоşunida iһtilap tuғuldi démek, gelibe méniñ démehtur. Biraқ Macuñyiniñdin kutulmigiñiçe aһirki gelibige kapalet yoқ. Buniñ üçün, ya Şerқiy Şincañniñ қисmini uniñga bériş bedilige aғzini yaғlap turup, kéyin yürikini daғlaşқа purset күтеy; yaki unimu Һociniyazniñ keynidin Teñritaғniñ cenubiға ötküzüvétišniñ amalini tapay-de, bu ikki yirtқuç Tarim cañgallıқida bir-birini çişlep, talap қan boluşsun, her ikkisi halidin қalғanda, aһirki gelibe méniñ bolmay kimniñ bolidu! Bir paһtek soқuş dégen şu.>>

Şiñ Şisey bu қurlarni yézivatқан aһşimi, Hacı başlap mañgan қоşun қatmuқat taғlar bilen қорşalған keñ bir cilgiға çüşkün қilğanidi. Ensarimu gülһan çöriside yatқан Toһniyaz Zor, Hoşur Kantu başlıқ hemraһlriniñ қатарida çekmen tonıga orinip, miltiқini mehkem қуçaқlıған halda uyқuға ketti ve uзақ ötmeyla Tömür Һelpini çüşep қaldi. Birdinla uyқusi éçilip kétip, tañ atқuçe zadi uһliyalmidi. Һiyal қuşliri pervaz қilip, uni allıқayaқlarға élip ketti. U saқal başқан énikini alқанliri arisaға қoyup, asta süzülüp étivatқан (501) tañ camalıға қarap, némilernidur oylap olturғanda, bamdat namazi üçün muzdek taғ suyi bilen teret élivatқан Hacı uni körüp қaldi-de. Asta yéniға kélip, <<Senmu oyғанanmidiñ!>> dédi.

Ensari ornidin çaçrap қoyup salam berdi ve:

<<Hélidin béri oyғақ yétiptimen.>> dédi.

-Némişқа uһlimidiñ, taviñ yoқmuya? –soridi Hacı.

-Yaқ, Hacı Aka, -dédi Ensari gemkin bir aһañda, -Tömür Akamni çüşep қaptimen.

-He, қандақçe? қizіқip soridi Hacı, añgiçe Toһniyaz Zor bilen Hoşur Kantularmu oyginip kétip, hemmisi gepke қulақ sélišti.

-Çüşümde Қoray Taғlirida ov қilip yürüdekmiz, -dédi Ensari, -bir gahta taғ béşidin atniñ қişniki añlandi. Қariғudek bolsam, Tömür Akam aқ ton, aқ selle bilen héliki kök boz étiniñ üstide olturup, maña қolini pulañlitivatқudek, hoy bu Tömür Akamғu dep taғқа yamişiptimen. Lékinze, uniñ қeşiға zadi yételmigudekmen. Bir gahta қarisam, héliki cede қаşқam peyda olup қaptu. Birla sekrep uni minişim bilen

teñla Tömür Akamniñ kęşiğa çıķıp ҡaptimen. Tömür Akam maña külümsirep, yür ukam, bille mañayli dep kök boz atni birla divétiş bilen bulutlar arisida uçup kétivatķudek, méniñ cede ҡaşķam turğan izida ķimirlimay turuvalģudek. Men açķiģimģa paylimay hedep atni ķamçilaptimen. Tömür Akam méniñ yénimģa yénip kélip, <<Boptu ukam, hazirçe sen (502) ҡaptur, Hóciniyaz Palvanģa éytip ķoy, segek bolģay cumu!>> dep ķoyup, yene uçup kétivatķudek. Men <<Tömür Aka>> dep varķiriģinimçe oyģinip kettim. Şuniñ bilen uyķum éçilip kétip, hazirģiçe ĥiyal sürüp olturdum.

Haci bamdat namazini oķuşnimu ésidin çıķirip, tañ şepeķliri bilen çoģdek ķizirip kétivatķan bulutlarģa ķariģan péti içini tiñşap cim bolup ķaldi. Uniñ düģilek yüzliride ķandaķtur bir ĝem-endişe alamiti eks étip turatti.

Şuniñdin kéyin, pelek ķaķiniñ bu zémin üstide yene ķandaķ oyunlarni kórsitip, kimlerni yiģlitip, kimlerni küldürģenlikini kitabniñ ikkinçi ķismidin oķursiz.

1987, Aralık.

Ürümçi

2.2. AKTARMA**ABDUREHİM ÖTKÜR****OYĞANĞAN ZÉMİN****(ÜÇ BÖLÜMLÜK TARİHİ ROMAN)****1****Şincan Halk Neşriyatı****YAYINEVİNDEN**

Yazar, şair Abdurehim Ötkür'ün üç bölümlük tarihi romanı “Oyğanğan Zémin”, onun “İz” adlı romanının devamı olup, otuzlu yıllardan kırklı yılların başına kadar olan karanlık tarihi durumda Şincang'daki halkların baskıcı militaristlerin zulmüne karşı eşitlik, özgürlük ve demokrasi uğruna yapmış olduğu inkılap mücadelelerine armağan edilmiştir.

Elinizdeki bu kitap, onun birinci bölümü olup, bu kitapta esas olarak, 1931 yılındaki Kumul Çiftçiler Ayaklanması, onun etkisi ve ayaklanmada etkin rol oynayan birçok tarihi kişinin güzel suretleri aydınlatılmıştır.

İçindekiler

Birinci Bölüm	Yang Zingsin'in Ölümü	1
İkinci Bölüm	Bilinmeyen Kişi	25
Üçüncü Bölüm	Ev Kaplanı	52
Dördüncü Bölüm	Küşende	104
Beşinci Bölüm	Kim Hatalı?	132
Altıncı Bölüm	Bıçak Kemiğe Dayandığında	154
Yedinci Bölüm	Kaplan Kendi Mekanını Buldu	199
Sekizinci Bölüm	Kan ile Biten Elçilik	214
Dokuzuncu Bölüm	Mezarlıktaki Facia	246
Onuncu Bölüm	Satıcı	255
On Birinci Bölüm	Çocuk Komutan	270
On İkinci Bölüm	Gazap	284
On Üçüncü Bölüm	Yolda Katılan Arkadaş	296
On Dördüncü Bölüm	Ertesi Gün Neyle Başlayacağız?	315
On Beşinci Bölüm	Fedakar Sevgili	324
On Altıncı Bölüm	Bağ Eğmeyen Dağlar	329
On Yedinci Bölüm	Yalkun Dağı Eteğindeki Fırtına	406
On Sekizinci Bölüm	Beklenmeyen Akıbet	455

BİRİNCİ BÖLÜM

Yang Zingsin'in Ölümü

Bu beyler evi atı karşı durur.

Bu karşı içindeki karşı durur. ①

“Kutadgu Bilig'ten”

1

Miladi 1928 yılı, bir yaz günü, kor gibi yakan temmuz güneşinin tepeden indiği, açısının daraldığı bir zaman.

Urumçi şehrinin güney bölgesindeki Nenlyang mahallesine inşa edilmiş, güllerle bezenmiş avlunun koyu kırmızı renkli kapısı önünde bir çift boz at bağlanan eski bir araba duruyordu. Atlar sık sık kuyruklarını hareket ettiriyordu. Sarı sakallarının arasına beyazlar karışmış arabacı, arabada uzanmış, avlu duvarından sokağa taşan karaağaç dallarının gölgesinde uyukluyordu.

(2)Avlunun misafir köşesi tarafındaki balkonlu evlerden birinin mavi renkli perde asılmış pencereleri açık duruyordu. Kitaplık, resim, harita, masa ve yumuşak koltuklar ile donatılan bu evde güzel giysileri ile birbirinden net bir şekilde ayırt edilen üç kişi duvarda asılı duran cam çerçeveli resme bakıp koyu bir sohbet ediyorlardı.

Biri elli yaş civarında, orta boylu ve biraz kambur olup geriye taradığı seyrek saçları onun alnını daha da geniş gösteriyordu. O, sağ eliyle güzel gri renkli kıyafetinin ucunu kendine estirip, sol elindeki tütün tabakasıyla beyazlar karışan kısa bıyığını sık sık kaşıyordu. Bu adam bugünlerde herkes tarafından bilinen ilk Uygur aydınlarından Tahir Beg idi.

İkincisi, kapkara koyungözlerinden düşünce kıvılcımları saçılan buğday tenli, kırk yaş civarındaki geniş omuzlu, hoş görümlü birisi olup, onun düz taradığı

kunduz gibi siyah saçları ona daha da yakışmıştı. O, ellerini beyaz renkli kıyafetinin ceplerine atıp gülümsedi. Bu kişi Şemey, Taşkent, Kazan, Moskova ve Leningrad gibi şehirlere ticaret için çok kez gidip gözü açılan ve halk arasında becerikliliği ile tanınan Turfan Astaneli Mehsut Muhiti idi.

Üçüncüsü, üzerine koltuk altından düğümlenen uzun mavimsi ipek ceket, ayağına koyu renkli ayakkabı giyen (3) orta boylu, geniş yüzlü zayıfça biri olup sol eli ile seyrek bıyığını sıvazlar halde sağ elindeki yelpazeyi kendine estiriyordu. Görünüşünden elli yaşından fazla olduğu belli olan bu kişinin kelleşen kafası kendine göre çok büyük duruyordu. Bu kişi Urumçi vilayetinin valisi, ilave olarak general idaresinin askeri işler mahkeme başkanı Pen Yavnen idi.

Pen Yavnen Mançu Hanlığının son yıllarında Japonya’da hukuk alanındaki üniversiteyi bitirip döndükten sonra, Şincan’daki yerel mahkeme yargıçları kolejinin başkanlığına atanmış, 1911 yılındaki Şinhey İnkılabından sonra merkeze dönmüş, 1918 yılında Aksu valiliğine atanıp yeniden Şincang’a gelmiş. Fakat Yang Zingsin “okumuş kişiler kolay ikna olmuyor, tehlike bunlardan geliyor” denen eksi kafalı düşüncesi gereği onun gölgesinden korkup, onu Aksu’ya ulaştırmadan, Urumçi’de bir müddet tutmuş ve Beycing’deki isyancılardan “Pen Yavnen adı duyulan ‘ileri fikir akımına mensup tehlikeli biriymiş” denen bilgiyi aldıktan sonra, Pen Yavnen’in bir günahı bin olmuş. Onu gözden kaçırmamak için Urumçi’nin valiliğine atamış ve onun peşine onlarca adamı tıpkı gölgesi gibi takmıştı.

Gerçekten de aradan bir iki yıl geçer geçmez Pen Yavnen’in “tehlikeli unsur” olduğu ispatlandı. Onun “Şincan’a Cumhuriyet ışığı ulaşmadı, Mançuhan’ın devrilmesiyle onun ruhu Şincang’ı (4) karanlık bir ormana dönüştürdü. Burada ne eğitim, ne medeniyet, ne halkçılıktan zerre kadar eser yokmuş. Merkezden gelen bürokratlar Şincang’a ceplerini doldurmaya gelmiş, onlar çiftçilerin tarla ve bağlarını harap edip karnını doyurduktan sonra kamışlığa girip uzaklaşan yaban domuzlarına benzemiş” sözleri Yang Zingsin’i fazlasıyla korkutup telaşlandırdı. Özellikle Pen Yavnen’in bazı “şüpheli” bürokratlarla, yerli milletlerin içindeki aydınlar ile görüşmesi onun ecelinin nasıl bir sonla biteceğini belli etmeye başlamıştı. Yang Zingsin onu ortadan kaldırmak istedi. Ama siyasi rakiplerine karşı mücadelede hile hünerini daha önemli gören bu ihtiyar general deminki fikrinden hemen vazgeçip başka bir yol düşündü:

“Pen Yavnen’i Allah’ın huzuruna göndermek ne zor!” diye düşündü, “bıyığımı bursam, iş tamam vesselam. Fakat böyle yapsam, ilk olarak kendimi açık ederim, dahası Şincang ve merkezdeki rakiplerimin gerçekten hakkımda zeki kişilerden korkan cahil ve zorba biriymiş demesine izin vermiş, onların değirmenine elimle su koymuş olacağım. İkinci olarak, Pen Yavnen’i ortadan kaldırmakla merkezden, Bolşevik Rusya’sı ile Arap-Türk memleketlerinden çıkagelen tuhaf fikir akımlarının gelişini engellemiş mi olacağım?! En iyisi zehri zehirle karıştırıp yani bana karşı olan Pen Yavnen’i beni (5) himaye edecek Pen Yavnen’e döndürmem gerekiyor. Su içmeyen kerpiç yok, buğday yemeyen kuş yok, kurt yumuşak olmasına rağmen herhangi sert bir ağacı yiyebiliyor değil mi! Zamanında isyan eden Tömür Halife gibi isyancıların benim bu hünerime karşılık veremediği yerde, şimdi bu öğrenci kılıklı Pen Yavnen Efendi ne yapabilecek? Cıvciv güzde sayılır ayrıca, işte buna akıllıca geliyor.”

Yang Zingsin bilge olmasından memnun şekilde kahkaha atarak güldü ve ertesi gün Pen Yavnen’i huzuruna çağırıp, hiçbir şey bilmiyormuş gibi onunla sert konuştu. Konuşmadan sonra onu Urumçi valiliğine atayıp general rütbesi vererek askeri işler bakanlığı ile dış işler mahkeme başkanlığı vazifesini de beraber idare etmesini teklif etti. Pen Yavnen’in tekrar tekrar rahatlığına bakmadan “Benim bürokratlarım içinde sizden daha kabiliyetlisi yok, ayrıca siz bana en yakın kişisiniz, Allah’tan başıma bir bela gelse, sizi yardımcım atamaları için merkeze ricada bulunacağım” diyerek konuşmayı bitirdi.

Bu andan itibaren bu üç görev örümcek ağı gibi Pen Yavnen’in elini ayağını sarıp onu sıkmaya başladı. O, Yang Zingsin’in bu işleri hangi amaçla yapmış olduğunu iyice öğrenmeye başladığı için artık Şincang’da kalmakla hiçbir iş yapamayacağını anlamış ve merkeze dönmek istemiş, Yang Zingsin’i orada (6) aşikar edip, üsttekilerin yardımıyla tahttan indirmek istemişti. Çocuklarını ziyaret edip geleyim bahanesiyle izin istedi. Yeraltındaki yılanın geniş getirme sesini bile duyan Yang Zingsin onun izin istemesinin asıl maksadını hemen anladı, “Kardeşim, ikimiz de bu çölde sefil olup giden canlı birer ruha benziyoruz, kader bizi aynı yerde buluşturdu, gideceksek de birlikte gideriz, biraz sabret” deyip izin vermedi.

Ertesi gün Yang Zingsin Rus tercümanını çağırttı. Kumral tenli, geniş alınlı genç Burhan Şehidi'ydi. Yang Zingsin masada duran iki sıra altını ona gösterip şöyle dedi:

“Siz benim adıma Pen Darin’i bulun. Bu altınları ona verin, çocuklarına ulaştırıp versin. Pen Darin sizi iyi bilir. Öyle değil mi? Sizin bu görevi başarıyla yapacağınıza inanıyorum, fakat bu sırrı sizden başka hiç kimsenin bilmemesi gerekiyor!”

“Tamam, şimdi gideyim.” dedi Burhan Şehidi altınları dikkatle kağıda sarıp. Ama elleri titredi. Çünkü Pen Yavnen’in ideolojisinin Yang Zingsin’e karşı olan kişilerden olduğunu o da biliyordu. Böyle olmasına rağmen Yang Zingsin’in böyle bir cömertlikle ona iki yüz altın vermesi, üstüne üstlük “Pen Darin sizi iyi biliyor” demesi Burhan Şehidi’yi şaşırtmıştı.

“Bu nasıl iş, ben Yang Cancang’dan para (7) istemiş miydim ki?” dedi Pen Yavnen kendi evinde Burhan Şehidi’nin gözlerine bakarken.

“Sizin huzurunuzda ben de mahcup oluyorum.” dedi Burhan Şehidi “Gerçekten hiçbir şey anlayamıyorum.”

“Beni satın almak mı istiyor acaba?!” dedi Pen Yavnen önünde duran altınları bir kenara ittirerek.

“Estağfurullah.” dedi Burhan Şehidi, “Yang Cancang cenablarının ‘Pen Darin sizi iyi tanıyor, bu görevi başarıyla yapabileceğinize inanıyorum.’ demesi kulağımda hala yankılanıyor. Eğer siz bu altınları almazsanız...”

Pen Yavnen bir müddet düşündükten sonra şöyle dedi:

“Her şeyi anlıyorum, bunların hepsi benim başım için ödenecek bir bedel. Yang Cancang hazretleri bu makamla elimi kolumu bağlamıştı. Sonrasında da içi rahat etmedi, şimdi altın ile ağzımı kapatacak he, öyle mi? Bunların hepsi Yang Cancang’un insanları idare etme gücünün bir kuralı. O, gerçekten de sezgisi güçlü birisi. Fakat insan sarrafı değilmiş. Ben size güvenip diyorum ki, dünyada para ile satın alınamayacak, güç ile sahip olunamayacak bir şey var, onun adı kalp bu

sözlerimi Yang Cancung'a söylemeniz de kabul, fakat duymanız daha iyi, siz gençsiniz, hayat yolunuz uzun.” (8)

Burhan Şehidi bu sözlere cevap olarak Pen Yavnen'in zayıf parmaklarını sıkıca tutmuş vaziyette, onun gözlerinden gözünü uzun süre ayırmadı. Masada yanan büyük lambanın ışığı onların kirpiklerindeki küçük yaş tanelerinde nazlı nazlı parıldıyordu.

Bazı kaynaklara bakıldığında, Yang Zingsin Pen Yavnen'e bu şekilde hediye göndermeyi birkaç kez tekrarlamış.

Vakit geçtikçe Pen Yavnen'in davranışlarında bazı gelişmeler görülmeye başlandı. Psikoloji bilginlerinin tabiriyle söylendiğinde, o taş kalpli birinden yumuşak kalpli birine dönmekteydi. Yeni Şincang'da cumhuriyet sistemini oturtma, milletlerin birlikteliğini oluşturma, rüşveti tamamen bitirme, eğitimi geliştirmenin gereği, gibi meseleleri gerçekleştirmek yerine bir şeyini kaybeden kişi gibi kendi halinde, sessizliğe bürünmüştü. Rakibinin bu halinden haberi olan Yang Zingsin ferasetinden memnun olup, “cici altın, sen ne kadar değerli bir şeysin! Seni ateş eritiyor, seni ateşte eriten insanları da sen eritiyorsun değil mi? ‘Çok yiyen çok uyur’ sözü doğruymuş diyerek kakhaha attı.”

Gerçekte, Pen Yavnen'deki bu sessizliğin temelinde korkunç bir patlama gücü yatmaktaydı. Tarafsız bir gözle bakıldığında, bu korkunç insan tıpkı yüzeyi dipdiri olan ve kaynağından yoğun bir (9) güç alarak zirveye çıkan, art arda dalgalanan denize benziyordu ya da kurnaz tilkiyi bir tane mermi ile vurabilmek için ağaçlar arasında nefesini tutup, saatlerce bekleyen avcının kendisiydi.

Memleketin genelinde kuzey militaristlerine karşı gerçekleştirilen güçlü inkılap mücadelesi neticesinde 1928 yılının yazında Beycing Militaristler Hükümeti devrildi. Fakat inkılaptan elde ettiklerinin meyvesini Cyang Cyeşi önderliğindeki Gomindangçılar ele geçirdi ve Nencing hükümetini kurdu. Yüzlerce militarist Nencing hükümetine biat etti. Artık eskisi gibi bağımsız prens olmayı gözü kesmeyen Yang Zingsin de Nencing hükümetine biat etme yoluyla kendi hakimiyetini korumayı istedi ve Şincang merkezi hükümetinin yeni düzenini oluşturmaya koyuldu. Pen Yavnen bu yeni hükümet düzeninde yoktu. Bu durum

onun yarısına tuz bastı, zehrini daha da kaydattı, nihayetinde ciddi adım atmaya başladı.

Pen Yavnen'in hareket merkezi Urumçi'deki Rusça siyasi kanun lisesiydi, Yang Zingşin bu liseyi kendine yararlı diplomatik adamlar yetiştirmek amacıyla kurmuş ve fahri müdürlük görevini kendisi üstlenmişti. Yang Zingşin adına lisenin eğitim müdürü olan Cang Çungşi, Pen Yavnen'in en sadık arkadaşıydı. Böyle olduğu için bu lise Pen Yavnen'in doğrudan tesiri altındaydı.

Ertesi gün bu lisede ilk öğrencilerin (10) mezuniyet töreni olacaktı. Okulu bitirecekler arasında bir Uygur genci de vardı. Uzun boylu, beyaz yüzlü bu Turfanlı gencin okuldaki adı Yuvenin olup, gerçek adı Yunus'tu. Genel olarak Uygurlar onu Yunus Beg diye çağırırdı. Törenden bir gün önce, sabah Pen Yavnen ile eğitim müdürü Cang Çungşi onu odasına çağırıp, törende öğrenciler adına konuşmasını istedi.

“Ben bunu yapamam.” dedi Yunus Beg utanarak.

“Hayır, siz bu lisede arpanın içindeki bir buğday gibi tek Uygursunuz. Ayrıca ders notlarınız çok iyi.” dedi Pen Yavnen gülümseyerek.

“Böyle olsun.” deyip söze katıldı eğitim müdürü Cang Çungşi, “Konuşma metnini yazmana ben yardım edeceğim.”

“Konuşmaya çıktığında ilk olarak Yang Cancang'a saygı göstermeyi, konuşmanızda Yang Cancang'un yüce faziletlerini övmeyi unutmayın!” deyip güldü Pen Yavnen.

“Bu genç” dedi eğitim müdürü Cang gözüyle kapı tarafını işaret edip, “kendiniz de gördünüz, acayip yetenekliymiş. Yazmasına ve konuşmasına bakarak dört yıldır onun Uygur olduğunu fark etmemişim. Benim gözlemediğim kadarıyla Uygurlar son derece çalışkan, becerikli, iyi karakterli, akıllı, uyanık milletmiş (11). Bunlardan nice insanlar yetişebilir. Maalesef, çocuklarını okutmaya hevesli değiller, okuldan kaçırıyorlar, hatta yurdun ileri gelenleri kendi çocuklarının yerine fakirlerin çocuklarını parayla tutup, vergi olarak veriyorlar.”

Pen Yavnen “kardeşim” diye seslenerek eğitim müdürünün sözünü kesip şöyle dedi:

“Bunun hepsi bizim siyasetimizden dolayı meydana gelen bir trajedi. Şincang halkı Yang Cangcung hazretlerinin halkı cahil bırakma siyasetinin kurbanı olmakta. Haydi, söyle, Şincang’da yerli halkların kendi dilinde eğitim görecekları bir hükümet okulu ya da böyle okullar için öğretmen yetiştirecek bir kurs var mı? Yok! Hatta yerli halk içindeki aydın kişiler, mesela Turfan’daki Mehsut Muhiti, Kaşgar’daki Abdukadir Damolla gibi kişiler bir şeyler yapıp yeni okul açtığında, bizim hükümetimiz onları ne sıkıntıya uğratmadı mı? Bunun üstüne Çince okulları bitiren Uygur çocukların idarelere tercüman olmaktan başka ne haklara sahip? Duyduğum kadarıyla, Uygurlarda “idare tercümanı kötü” diye bir söz varmış. Bu boşa denmemiş bir söz. Böylece yerli halk çocuklarını okutmaya istekli değildi. Neyse, bu sözleri bir yana bırakıp, kendi işimize bakalım. Tören davetiyeleri tamamen dağıtıldı mı?”

“Evet.”

“Önceki işler peki, hepsi bitti mi?”

“Bütün işler hazır, vali hazretlerinin (12) memnun olmasını istiyorum.”

“İnşallah öyledir. Bugün cumartesi, yarın Pazar, Allah bu pazar gününün tarihte unutulmaz bir gün olmasını nasip etsin!”

Onlar bir müddet fısıldaştıktan sonra, Pen Yavnen vedalaşıp evine gitti ve akşam yemekten sonra Tahir Beg’i kontrol etmek isteyip daha önce sözü edilen gül bahçeli avluya gelmişti.

Tahir Beg bu avluda birkaç odalı evi kiralayıp oturuyordu. O, Pen Yavnen’e Mehsut Muhiti’nin şimdi Urumçi’de olduğunu söyleyince, Pen Yavnen derhal onu çağırmasını teklif etti. Böylece üç kişi çay içip bir saattir sohbet etti. Sohbet sırasında Pen Yavnen’in gözü duvardaki fotoğrafa takıldı. Bu fotoğraf Şinhey inkılabı sonucunda 1 Ocak 1912 yılında Cunggo tarihinde ilk kez kurulan cumhuriyetin rejiminin cumhurbaşkanlığına (Dazungtung) seçilen Sung Cungşen’in azınlığın milletvekilleri ile çekilen hatıra fotoğrafıydı. Tahir Beg o zaman da Şincang vekiller grubunun başkanı olup, fotoğrafta Sung Cungşen’in yanında oturuyordu.

Pen Yavnen fotoğrafa bakıp şöyle dedi:

“Bu fotoğrafı sizin evinizde üçüncü kez görüyorum, her gördüğümde farklı türden etkileniyorum. Siz Sung Cungşen’i Uygurlar arasında ilk ziyaret eden kişisiniz, Sung Cungşen’in (13) de Uygurlar arasından ilk gördüğü kişi siz olmalısınız. Öyle değil mi?”

“Öyle” dedi Tahir Beg, ben de bu fotoğrafa her baktığımda, Sung Cungşen’i sonsuz saygı ile hatırlıyorum. Fakat bize verdiği vaatlerin gerçekleşmediği için büyük acı çekiyorum.

“Doğru söylüyorsunuz” dedi Pen Yavnen, “cumhuriyet programı doğrultusunda, azınlık milletlerin bölgelerinde özerk yönetimi gerçekleştirmeye, ekonomiyi geliştirmeye, eğitimi yeşertmeye efendimizin ömrü yetmedi.”

“Bence de” diye konuşmaya katıldı Mehsut Muhiti, “Yang Canggung gibi kişiler iktidarın başında olsaydı, Sung Cungşen yüz yıl yaşardı. Onun hedefleri gerçekleşmedi. Çünkü yoluna çıkan taş her zaman arabasının gitmesine engel oldu.”

Onun Çince bozuk telaffuzla söylediklerini dikkatlice dinleyen Pen Yavnen sanki birisi onun içinden geçenleri söylüyormuş gibi birden heyecanlanarak:

“Çok doğru dediniz, doğru dediniz.” diye Mehsut Muhiti’nin omzuna dokundu.

“Bazılarından duyduğuma göre” dedi Tahir Beg hafif gülümseyen bir sesle, “Yang Canggung ben Şincang’ı Cunghua Mingo’nun ayrılmaz bir parçası yapacağım, eğer ben olmazsam bu iş zor, deyip övünüyormuş. Sanki o olmasa burayı hırsız alıp kaçacakmış gibi. Önceye göre (14) belki bu doğrudur, ama Şincang’ın Canggung’u olan adam bu vatan toprağını güçlü şekilde korumayıp, çaldırırsa, o zaman Yang Canggung sadece zorba militarist olmaz, vatan haini de olur kesinlikle! İnsan için bundan daha kötü bir cinayet yok!”

Pen Yavnen bu sözleri duyup, daha da heyecanlandı ve “harika fikir, harika fikir” diye Tahir Beg’in elini tutup, bir şey demek istedi fakat dilinin ucuna kadar gelen sözü yutup, kitaplığın olduğu tarafa yöneldi. Raflar Çince, Rusça; Taşkent,

Kazan İstanbul matbaalarında basılmış kitaplar ile doluydu. Pencere önündeki masada “Pravda”, “Kızıl Özbekistan” ve Tyencin’de neşredilen “Dagungbav” gazetelerinin bazı sayıları ile birkaç dergi yayılmış duruyordu.

Pen Yavnen kitap ve dergileri inceleyip, bilmediği dillerde olanları biraz kurcaladı ve sonra şöyle dedi:

“Sizin bu kütüphaneniz daha da zenginleşmiş. Bu evde oturup dünyanın epey bir kısmını görmüş olursunuz, eğer Şincang’da böyle kütüphaneler çoğalırsa, bu ülkenin gökyüzü sanki tan ışığı saçılmış gibi yavaş yavaş aydınlanmaya başlayacak.”

“O zaman da” deyip güldü Mehsut Muhiti, “Yang Cancang gibi yarasalara alem dar gelip, fare deliği saray görünecek.”

Hepsi güldüler. Biraz sonra Pen (15) Yavnen kalkmak için izin istedi, Tahir Begler onu kapıya kadar yolcu ettiler.

“He, bu arada Burhan Efendi görünmedi hiç?” dedi Pen Yavnen kapı önünde durup. Tahir Beg onun Yang Cancang’un buyurduğu önemli bir iş için yarın sabah Turfan’a gitmek için yol hazırlığı yaptığını söyledi.

“Hmm, güzel.” dedi Pen Yavnen at arabasına çıkıp, “Yarın görüşelim. Ben sizleri yarın Cancang idaresine çağıracağım.”

“Geçmişe pişmanlık, bugüne kanaat etmek, yarına ümit” bu insan hayatına daima hükmedecek bir tür mantıksal formül. Fakat insanın yarınında, genel olarak beklenmedik olaylar oluyor. Bu sebepten dolayı bugünün o kadar uzun olmasına rağmen, Pen Yavnen’in “yarın sizleri çağıracağım.” demesi Tahir Begleri biraz şaşırttı. Onların yüreği bir şey hissetmiş gibi endişelenmeye başladı.

“Yarın neden çağıracak ki?” dedi Tahir Beg yavaşça fısıldayıp.

“Bilmem, hiçbir şey düşünmedim” diye başını salladı Mehsut Muhiti.

Denildiği gibi Urumçi’de hiç beklenmeyen bir olay oldu.

Bugünün pazar olmasına bakmadan güneşin (16) mızrak boyu yükselmesiyle askeri ve idari bürokratların arabaları Urumçi şehrinin kuzey kapısı yanındaki tepede toplanmış, tapınak görünümündeki heybetli avlu tarafına akmaya başlamıştı. Zamanında Şincang genelinde en yüksek bilim merkezi olarak düşünülen Rusça siyasi kanun lisesi işte bu avluya yerleşmişti. Yukarıda söylediğimiz gibi bugün burada ilk öğrencilerin mezuniyet töreni olacaktı. Kırmızı, yeşil kağıtlarla süslenmiş toplantı salonunda yüzden fazla kişi bekleyip sessizce oturuyordu.

Tam öğle vaktinde dik yakalı beyaz askeri ceket üstünden geniş renkli kurdelesini asarak göğsüne göz kamaştıran her çeşit madalyaları takıveren cüsseli bir adam, askeri orkestra sesleri arasında bir grup insanla sahnede belirdi. O, alkışlara cevaben altın bezeli beyaz saçaklı şapkasını düzeltip, salondakilere tebessüm ile el sallayıp sahnenin misafir köşesine yerleşti. Bu Yang Zingsin'di. Üst düzeydeki mevki sahipleri ile birlikte Sovyet konsolosu Kavlov da bu sıradaki yerini aldı.

Salondaki herkesin dikkati Yang Zingsin'in üzerindeydi. Onlar sanki iyi muamele, şefkat, feraset ve tedbirliliği ile saygıya değer diye anılan bu yaşlı hükümdarı ilk kez görmüşçesine, ondan gözlerini alamadı. O da kendini sadık müritleri arasında (17) oturan neşeli yaşlı şeyh gibi görüp herkese sevecenlikle bakarak gülümsüyordu. Yalnızca konsolos Kavlov ağzındaki tütününden yeşil halkalar çıkarıp, hiçbir şeyle ilgilenmiyormuş gibi dik şekilde oturuyordu.

Pen Yavnen minbere gelip, törenin başladığını şatafatlı sözlerle belirttikten sonra, "Yang Canggung hazretlerinin teşrif etmelerine samimi minnetdarlık" bildirip, eğitim bakanını konuşmaya çağırdı. Ondan sonra, Pen Yavnen'in teklifi ile alkış sesleri arasında Yang Zingsin minbere geçti. O yaşlılığına bakmadan, koca gövdesini dik tutup, yüksek ses ile konuşuyordu. Sonra, konuşmasını şu sözlerle bitirdi:

"Benim sizlere diyecek çok şeyim yok. Toplasam, bir cümle eder: Hepiniz Şincanglısınız, yarın topluma karışacaksınız, buranın düzenin bozmayın. Bunu aklınızdan çıkarmayın eğer gittiğiniz yerlerde "inkılap, inkılap" diye bir hareket ederseniz, kılıcımın ucu sizlerin başında olacak..."

O konuştuğu sırada idari işler bakanı Cing Şuren afyonu patlamış şekilde sürekli esneyerek oturuyordu. Sonra karnını tutarak büzüldü ve Yang Zingsin'in konuşmasını bitirmesiyle izin istedi.

Öğrenci vekili Yunus Beg'in konuşmasından sonra (18) tören bitti, misafirler ziyafete davet edildi.

Avlunun içerisindeki küçük salona birkaç yuvarlak masa koyulmuştu. Yang Zingsin bazı üst rütbedeki bürokratlar ile ortadaki masaya geçti. Onun yanındaki masada gri renkte kıyafet giymiş olan konsolos Kavlov, beyaz kalpak ve beyaz gömlek giymiş güzel bir hanım ile oturuyordu. Pen Yavnen birkaç bürokratla bu masadaydı. O, lisenin başmüfettişi sıfatıyla ev sahipliği görevini yapıyordu. Diğer masalar da bürokratlar ile dolmuştu. Pukraçe giymiş mülazımlar kuş kanadından yapılan büyük yelpazelerle misafirlere yelpaze sallıyorlardı. Mavi gömlek üstüne beyaz önlük giymiş hizmetçiler kan ter içinde mutfak ile salon arasında dokumacının mekiği gibi gidip geliyorlardı. Yang Zingsin'in sekiz muhafızı diğer bürokratların muhafızlarla beraber dış avludaki ayrı odalarda misafir ediliyordu.

Yang Zingsin iri gövdesini sallayıp, kocaman parmaklarını maharetle çıkarmış, yanındaki askeri bürokratlarla "gavşing" oynuyordu ve rakibini hızlıca yenip yüksek bir sesle kakhaha atıyordu. Başka masalarda da "gavşing" oyunu ve kakhaha sesleri yankılanıyordu.

Bu arada lisenin eğitim müdürü Cang Çungşi önünde duran kadehi Pen Yavnen'in önüne doğru ittirdi. (19)

"Hazır oldu mu?" dedi Pen Yavnen ona bakarak.

"Hmm" dedi eğitim müdürü, Yang Zingsin'in oturduğu masanın yanında yelpaze tutan kısa boylu mülazımlar dikkatini çekti.

Pen Yavnen kadehlere rakı doldurup yerinden kalktı, konsolos Kavlov'u kadeh kaldırmaya davet etti. Bu teklifle aynı anda yelpaze tutan kısa boylu mülazım tabanca çıkarıp, tetiğe bastı. Mısır tanesi gibi iki kurşun Yang Zingsin'in koca gövdesini pongzek gibi kanatıyordu. Tömür Halife gibi onlarca yiğidin kanını döken, Abdukadir Damolla gibi ilim irfan yıldızlarının ölümünden sorumlu olan ve yirminci

yüzyıl şartlarında ortaçağ cehaletini devam ettirip on yedi yıl saltanat süren bu adam çok çabalayıp, bir şey demek istese de, Pen Yavnen'in attığı üçüncü kurşun ile yüzükoyun yere düştü. Onunla “gavşin” oynayan askeri bürokratlar da arkadaşıyla kurşun yiyip canından oldu.

Pen Yavnencilerin tabancalarından çıkan beyaz dumanla kaplanan salonda koşuşturmaca başlamıştı, sanki kıyamet kopuyordu. Dışarıdaki avluyu da tüfek sesleri kaplamıştı. Yang Zingşin'in sağ kalan yaralı muhafızı duvarın dibine yaslanıp kim olursa olsun intikam almak isteyip yere doğru uzandı. Yine başka biri, muhafızların başı olmalı Pen Yavnencilere cesaretle karşılık (20) verip, içerideki salonun kapısına geldiğinde bir kurşun ile yere yığıldı. Kim olduğu belli olmayan birisi onun yerde duran tabancasını alıp beline soktu. Tam o sırada Yang Zingşin'in cesedini sağa sola çeviren, cebinden anahtar alan Pen Yavnen'in gözü konsolos Kavlov'a takıldı. Kavlov yüzü bembeyaz olan hanımını koruyup, salonun yan kapısından ite kaka çıkarıyordu.

“Sizin için asla tehlike yok!” diye bağırdı Pen Yavnen, Rusça bozuk telaffuzla söyleyerek.

Şu ana kadar insanlara ılıman tabiatlı görünen Pen Yavnen şimdi savaşçı sınıfının komutanıymış gibi ellerini sallayıp, misafirlerine hızlıca emretti, ona kendiliğinden tabi olan yirmi kadar adamı arkasına alıp karargâha doğru koştu.

3

Karargâh olayın olduğu yere çok uzak değildi. Pen Yavnen karargâhın üçüncü odasında bulunan askeri mahkemeye girip, mühürdardan Yang Zingşin'in sarı kumaşa sarılan büyük damgasını istedi ve hemen üst rütbeli memurları toplantıya çağırıp birkaç haberciyle önemli bir duyuru ilan ettirdi.

Demin tören sırasında afyon isteği için eve dönen (21) şişe kubbe dibinde yatan idari işler bakanı Cing Şuren habercinin getirdiği önemli duyuruya bakıp bir an şaştı ve yataktan çıkıp sağa sola yürümeye başladı. Aslında o sahibinin dediklerine uyararak verilen işleri harfi harfine yaptığı için Yang Zingşin'in gözüne girmiş, daha iki yıl öncesinde Urumçi'nin amiriyken bir anda şimdiki makama yükselmişti. “Ne yapmak gerek” diye derin derin düşündü.

Tam o esnada biraz önce Yang Zingsin ile birlikte kurşun yiyen askeri bürokratin oğlu alay komutanı Dugoci telaşlı şekilde girip, Cing Şuren ile hemşeri olduğunu vurgulayıp babasının intikamını almak için yardım etmesini istedi. Arkasından, Cing Şuren'in diğer hemşerisi askeri bürokrat Cang Piyüen girip, Pen Yavnencileri cezalandırmak için bütün taburu seferber edeceğini söyledi. O sırada Cing Şuren sanki yeni bir fikir bulmuş gibi birden dinçleşip, Yang Cangcung'un intikamını alacak askerlerin komutanı sıfatıyla meydana çıktı. Bir anda birkaç yüz asker hareket geçip Pen Yavnencileri kuşattı.

Bir saatten fazla devam eden büyük çatışmadan sonra bütün arkadaşları ölüp tek kalan Pen Yavnen kendini öldürmek istese de her iki elindeki tabancasının kurşunu kalmadığından düşmanlarının eline sağ düştü.

Galipler onu direğe bağlayıp ortaklarının (22) adını söyletmeye zorladı. O ise, ardi ardına gelen kamçı, dayak ve eziyetlere hiç aldırımıyormuşçasına başını dik tutar halde dudaklarını sıkıca kapadı, hiç bir şey demedi. Onun gür bıyıkları yolundu. Bütün vücudu kana bulandı. O yine de kimsenin adını söylemedi.

Sonra, Cing Şuren gelip kıskaç ile onun zayıf bedeninden parça parça et koparmaya başladı. O anda Pen Yavnen, Cing Şuren'e bakıp tükürdü. Kana bulanmış bir parça et Cing Şuren'in yüzüne geldi. Bu parça çiğneyip attığı diliydi. Dugoci hançerini çıkarıp onun gözlerini oydu. Bu saatten sonra ona soru sormanın boşa olduğunu anlayan Cing Şuren kendi elleriyle onu öldürdü. Cesedini askerler yönetim binasından kaldırıp sokağa attılar. Gece vakti Pen Yavnen'in evinde hizmetçilik yapan orta yaşlı kadın ile sarı sakallı arabacı dört tekerlekli bir araba bulup cesedi Lyudavan'daki mezarlığa götürdü.

Bunlar oldu ve Şincang'ın siyasi sahnesindeki iki büyük şahıs bir günde kaybedildi. Eğitim müdürü Cang Çungşi çatışmada yaralanmıştı. Generallik mührünü Pen Yavnen'e veren memur da aynı gün kovuldu.

Ertesi gün (8 Temmuz) büyük dört köşeli kızıl mühür vurulan ilan kağıtları Urumçi şehrinin dört bir tarafına yapıştırıldı. Bu ilanlar Çin (23) ve Uygur dilinde yazılmış, Cing Şuren kendini Şincang merkezi hükümetinin geçici başkanı ve

komutanı ilan etmişti. O gece tüm şehirde olağanüstü hal ilan edilip tutuklamalar başladı. Tutuklananlar arasında Yunus denen genç ile sarı sakallı arabacı da vardı.

Arabacı gece yarısına kadar sorguya çekildi. Fazla kilodan dolayı tuluma benzeyen bir memur eli ayağı peygamber devesi gibi incecik olan fare bıyıklı tercümanın yardımıyla ona soru sordu.

“İsyancı Pen Yavnen’in cesedini gömmeye seni kim gönderdi?”

“Kendim gittim.”

“Kendim gittim ne demek? Onun Yang Cancang’u öldürdüğünü duymamış mıydın?”

“Duymuştum” dedi arabacı ayağındaki zinciri şıkırdatıp.

“Öyleyse, o isyancıya niçin uydun, niçin ona üzülüyorsun?”

“Pen Darin imansız olsa da insafli, mülayim bir insandı. Bu kadar yıl arabasını sürdürdüm, bir kez bile kalbimi kırmışlığı yok.”

“Bu lafları bırak. Yakın zamanda kimlerin evine gitti?”

“Hatırlamıyorum.”

“Güzelce söyle. O kimlerin evine gitti?”

“Hangi birini aklımda tutacağım? Nereye derse arabayı (24) oraya sürüverdim.”

“Öyleyse, ilk olarak senin unutkanlık hastalığını iyileştirelim” dedi sorguç yerinden kalkarak.

Ellerinden dirseklerine kadar sımsıkı tutan dört asker ok gibi fırlayıp arabacıyı soydu.

(25) İKİNCİ BÖLÜM

Yabancı İnsan

İnsanları yemin durduramaz, eğer kendinizi bir gayeye adadığınızı hissederseniz, hissettiğiniz de büyük olursa, bu da yeterlidir. E. L. VOYNIÇ

1

Askerler yarı çıplak kalan arabacıyı direğe bağlayıp kamçulamaya başladı. Onun tüylü karnı ile geniş omuzları bir anda kaplan postu gibi zarar gördü. Kamçı izlerinden kıpkırmızı kan damla damla akmaya başladı. Arabacı ise kel kafasını direğe dayayıp gözlerini sımsıkı kapatır vaziyette her bir kamçı darbesiyle silkinip, sessiz sedasız duruyordu. Onun eskiyen takkesi askerlerin ayaklarının altında çiğneniyordu.

O sırada biraz önceki kilolu memur sallana sallana gelip (26)onun sarı sakalından tuttu ve “evet, yaşlı singku şimdi aklına gelmiştir. Haydi söyle, yakın zamanda kimlerin evine gitti?” diye yeniden sormaya başladı. Fare bıyıklı tercüman kadınlarınkine benzer bir ses tonuyla onun dediklerini Uygurcaya çevirdi. Fakat arabacı Pen Yavnen’in arabasını sürdüğünden Çin dilini iyice bildiği için tercümanın lafı biter bitmez Çince “hatırlamıyorum dedim ya, hatırlamıyorum” diyerek gözlerini kocaman açıp, sorguca çivi gibi sabitledi. Bu anda bu gözlerden sözle anlatılamayacak bir çeşit öfke kıvılcımları saçılıyordu. Sorguç istemeyerek onun sakalını bırakıp, bir adım geriye döndü. Fakat kendini hemen tutuverip, arabacıyı öfkeyle tokatlamaya başladı. Bir müddet sonra, galiba kolu ağrımış olacak ki, vurmayı bırakıp “diyecek misin? Hayır!” diye bağırdı.

Bu sarı sakallı çukur gözlü adam aslında Mekitli olup insanlar ona Hasan Dolan diyordu. O yaşam mücadelesinin zorluğundan uzun zamandır buz tabakası üzerinden dağın ardına geçip gençlik yıllarını Gulca kömür ocaklarında tek başına geçirmiş ve sonrasında Urumçi’deki Uygur zenginlerinden Rozi Hacı’nın seyisleri yanında uşaklık yapıp, ev bark sahibi olmuş. Pen Yavnen Urumçi’nin valiliğine atandıktan sonra, Rozi Hacı’nın tanıştirmasıyla onun arabasını sürmeye başlamış. Aynen yukarıda dediği gibi “Pen Yavnen imansız birisi olsa da insafılı mülayim insandır” olduğu için (27) ona sürekli halini hatrını sorup, hayatını kolaylaştırdı.

Onun ile dost gibi dertleşti. Bilhassa Pen Yavnen'in basit ibarelerle düşünüp söylediği bu konudaki sözler ona garip ama karanlık evde yakılan mum gibi geliyordu.

“Sizlere Çentu demek doğru değil, sizlerin aslı Uygur, bizim eski kitaplarımızda da böyle yazılmış” “Uygur, Çin, Kazak, Özbek ve diğer milletler birbiriyle kardeş, onların hepsinin birlik olması, hiçbirinin hor görülmemesi lazım. Hükümet idarelerinde yerli halktan bir tane memur yok, bu iyi değil.” “Şimdiki idareler fakirlerin kanını emen bir yarasa yuvasına benziyor. Bürokratlar zalim, kötü kalpli, rüşvetçi, esrarkeş. Onlar yok edilene kadar fakirlerin iyi günü olmayacak.”

Bir gün Pen Yavnen, Heslen Dolan'ın elinde Sovyet yapımı bir defterle iki tane kalem olduğunu görüp “oğlun kaçınıcı sınıfa gidiyor?” dedi. Hasan Dolan oğlunun beşinci sınıfı bitirme aşamasında olduğunu söyleyip, bundan sonrası için kendi dilinde eğitim verecek yüksekokulun olmadığını söyledi.

Gerçekten o yıllarda Urumçi taraflarında anadilde eğitim veren sadece bir tane ilkokul olup, bu da Nenglyan bölgesindeki Tatar ve Özbek zenginlerinin parası ile kurulan Nogay mescit okuluydu. Bu okulun öğretmenlerini Mehsut Muhiti Tataristan'dan davet edip getirmiş, bu (28) öğretmenlerden biri Haydar Eendi denen kişiydi.

Pen Yavnen, Hasan Dolan'ın sözlerini duyduktan sonra, hüznü bir sesle şöyle dedi:

“İşte görüyorsun, Şincang'da şimdiye kadar yerli halkların hükümet kurabileceği bir tane bile okulu yok, şimdiki hükümet yerli halkların eğitim almasını hiçbir zaman istemiyor. Halk ne kadar cahil olursa, hükümet o kadar mutlu olur. Çünkü cahil halkı yönetmek kolay diye düşünüyorlar..

Hasan Dolan bu sözleri duyunca, Pen Yavnen'in diğer bürokratlara benzemeyen biri olduğunu düşünmüş ve onun düz, ince suratı Hasan Dolan'ın gözüne daha da nurani görünmeye, sesi de daha tatlı gelmeye başladı. O, artık kendini Pen Yavnen'in arabasını süren hizmetçi değil de, onun samimi dostu olarak düşünüyordu ve eğer Pen Yavnen Şincang'a general olursa, memlekete kesinlikle faydası olacak, diye inanıyordu.

“Hey kan emiciler, sizin bana neden işkence yaptığınızı iyi anlıyorum, diye düşündü Hasan Dolan sorgu sırasında, “sizler Pen Darin’in kanına doymadınız, şimdi onun yakınlarının da başını yemek istiyorsunuz, ben de Pen Darin yakın zamanda Tahir Beg’in evine gitti, Mehsut Bay ile görüştü, geçen hafta da Haydar Efendi’nin evine gitti dersem olur mu? Dilim kurusun benim, dayaktan ölsem, ölüyorum da zaten, onların (29) adını ağzıma almayacağım. İyiye gün yüzü yok, kötüye ölüm yok deyip, iyilerin hepsi sizlerin elinde mahvolsun mu? Hayır, hayır! Bak, bu tulum sıçanı, beni küçük çocuğu tokatlar gibi tokatlasa da, ağzımı açtıramayacak daha! Dur bakalım yaramaz, daha göreceksin...”

“Söylüyor musun, hayır?!” yine bağırdı sorguç.

“Elimi bırak, sonra söyle” dedi Hasan Dolan. Sorguç biraz düşündükten sonra, askerlere işaret etti.

Hasan Dolan direktan kurtulan ellerini bileklerini ve dirseklerini biraz ovaladı ve “işte diyorum” deyip sorgucu yumrukla yuvarlayıverdi. Ayaklarındaki zincirden dengesini kaybedip, yere yığıldı. Askerler ne yapacağını bilemeyip, gürültü patırtı içinde ona aç kurtlar gibi saldırdı.

2

Yang Zingsin’in Şincang’i idare etme konusundaki dâhiyane tedbirlerinden sonra oluşan huzur ve asayiş havası Urumçi şehrini afyon dumanı altında keyifle gözleri ağırlaşmış, uykulu şekilde yatan bir kişi gibi yapmıştı. Ben ben diyen zenginleri birkaç aydan beri yaz günleri tüy döken taylaklar gibi çırılçıplak bırakan kara kapılı avlulardaki aşifte kadınların hayasız kahkahalarıyla alçak alçak evlerde tef ve tambur akort edilen laubali sokak (30) şarkıları; yeşil perdeleri yarıya kadar sıyrılmış evlerin sekilerinde yanan “şişe kubbe” dumanlarıyla eğri büğrü sokaklardaki evlerden çıkan esrar kokuları; kumarhanelerde gece gündüz çınlanan zar sesleriyle kumar masalarındaki “dettikam” sesleri; insan dolu lokanta ve meyhanelerde durmadan yankılanan “gavşin, gavşin” lerle şarkılara eşlik etmeleri, işte bunlar büyük bir kısım insanın kulağını sağır, gözünü kör etmişti. İnsanların kendi rızkını bulup yiyen karıncalar gibi özgürce hareket etmeleri onların yüreğini parçalamıştı ve insanlar gaflet uykusundaydılar. Adamlar sanki tabiatın insana

verdiği en büyük hediye olan duygu, akıl ve anlayıştan sonsuza kadar mahrummuş gibiydi...

Pen Yavnençilerin tabancasından çıkan kurşunların sesiyle başlayan karmaşa bu asayiş aniden bozdu. Şimdi Urumçi şehri, depremle birden ağır uykudan korkuyla uyanan insan gibi şaşırılmış vaziyetteydi. Üç günlük olağanüstü hal süresince şehir kapıları takıldı, irili ufaklı dükkân, lokanta ve meyhanelerin hepsi kapandı. Tüfekleri ateşe hazır olan askerler sokakları gözetleyerek yürüyorlardı. Kılıçlarını kınından çıkararak grup grup atlılar şehirden çıkıp sağa sola at koşturuyordu. Yüzlerce insan tutuklandı. İşte bu yapılanlar halkın gönlünde büyük bir yara açıyordu. Herkes kendi derdinde, yaşlı kızlar adam derdinde denildiği gibi herkes bugünü yarını (31) düşünmeye başladı.

Olağanüstü halin bitmesiyle ticarete başlayan afyon dükkânının uzun boylu, zar suratlı sahibi Vang Byav denen adamın büyük oğlu asık suratlı şekilde müşteriye şöyle söyledi:

“Kötü oldu değil mi abla? Şimdi bu yeni general afyon içmeyi yasaklasa, işlerim kesat olur, iflas ederim değil mi? Yang Cancung çok ağgözlü biriydi. Ayrıca dünya büyük, zaman gerçektir.

“Dert etme efendi” dedi zayıf kısa bacaklı yaşlı kadın, sarı kağıda sarılmış afyon paketini cebine koyup, “duyduğuma göre yeni komutan sağlam içiciymiş. Bilgeler ‘kendine reva görmediğin bir şeyi başkasına da reva görme’ dememişler mi? Hayırlısı, hoşça kal ben gittim. Afyon isteğim çok sıkıştırıyor.”

Şehrin içindeki sokağın dört tarafına kurulmuş olan görkemli dükkânın gözlüklü ihtiyar sahibi kağıt paraları kumaşa sarıp, önünde saygıyla bekleyen beyaz kalpaklı gence yavaşça fısıldadı:

“Hızlı ol oğlum. Bu paraları altına çevirip gel. Yang Cancun’un parasını kucaklayıp ulaştır, dudaklarımızı ısırmayalım yine...

“Altın alana kadar kumaş alsak olmaz mı baba?” dedi genç etekleri uzun olan mavi ipek gömleğini kollarını düğmelerken. (32)

“Hey gençler, hala düşünüyorsunuz. ‘han değişirse, dünya değişir’ diye söz var. Altın dediğin ateşte yanmıyor, suda akıyor. Dünyanın bu karmaşasında kumaş denen şey insan yük olur. Bugünden başlayıp fiyatı biraz düşürüp, dolaptaki bu kumaşları da altına çevirmek lazım!”

“Söylediğime kulak ver” dedi kara sakallı, geniş mideli öne atılıp, “bugünden başlayıp bir tane buğday da satma. İşte para al. Birilerine söyle, yarına kalmadan, Sancı, Turfan, Guçung yollarını kapayıp bütün tahılı satın alsın. Sen yanına iki yardımcı alıp, tahıl ambarlarını düzenle.”

“Arpa, mısır da alalım mı?”

“Hey mıymıntı, ben ne diyorum, darı olsa da alıver, yarın öbür gün on katı olacak. ‘Arpa, buğday aş imiş, inci mercan taş imiş’ denilen zaman yine gelecek gibi duruyor. Duydun mu?”

O gün namazdan sonra, molla kılıklı iki kişi Könçi Mahallesiindeki mescidin sofasında oturup, bir konu üzerinde dikkatlice konuşuyorlardı. Onlardan biri kirlenmiş sarıgını düzeltip, yanındaki arkadaşına şöyle dedi:

“Mutlaka, mutlaka. Ağabeyin kimi alırsa, yengen o olur demişler. Bize Yang gitse ne, Cing gelse ne. Kim padişah olursa olsun, bizim gibi tarikat ehli için hepsi aynı. Velhasıl kelim, mescit ve konukevlerimize (33) şeriat hükümlerine engel olmadan, bu fani dünyada huzurla ibadetimizi yapıp, ebedi aleme göçebilirsek buna da şükür deriz.”

“İnşallah, dediğiniz gibi olur. Fakirlerin kulağına gelen bazı haberlere bakılırsa, Yang Cancang’u öldüren Darin bedmezhep yenilikleri destekleyen bir kişiymiş.”

“Yenilikleri?”

“Evet, yenilikleri”

“Allah korusun bizi! O melun amacına ulaşmış olsaydı, yenilikçi efendilerin çoğuna ayak uyudurup, fen okulu açacağız diye çocuklarımızı dinden soğutmaya

girişmiştik! Hey hey hey. Yang Cancang sağlam biriydi değil mi? Özellikle bizim gibi tarikat ehline yardımcıydı. Mescit ve konukevlerimize karşı da merhametliydi.

3

Bu laflar olduğu sırada, Haydar Efendi Nenlyang bölgesine kurulmuş yüksek avlunun kapıları sokağa açılan geniş misafirhanesinde Tahir Bey ve Mehsut Muhiti ile kıımız içip ciddi mesele üzerinde konuşuyordu. Bir zamanlar Tömür Halife'yi kendi eliyle gömen bu uzun boylu Tatar öğretmen şimdi kambur gibi görünüyordu. Düzensiz dönen feleğin çarkının tozu dumanı (34) onun da kıvırcık sarı saçlarıyla kısa bıyığına epey bulaşmıştı

“Önceki gün, Pen Darin’in ‘Yarın sizi karargâha çağırtacağım’ demesine bakılırsa” dedi Mehsut Muhiti, düşünceli gözlerini dalgalanıp duran kapı perdesine dikerek, “o kendine çok güvenmiş. Yang Zingşin’i öldürmekle bütün iş bitecek diye düşünmüş olmalı. Normalde de yılanı öldürmek için onun başını koparmak yeterlidir. Ama Şincang halkını sarmalayan yılan bir başlı yılan değil, onun bütün gövdesiyle birlikte kesip koparmak lazım.”

Haydar Efendi Mehsut Muhiti'yi sanki ilk kez görüyormuş gibi ona garip bir ihtirasla bakıyordu. Gerçekten de Mehsut Muhiti onun gönlünde başköşede yer alıyordu. Onu her gördüğünde anayurdu güzel Ufa şehri, orada geçen çocukluk yılları, eski Kazan şehrinde geçen gençlik yılları ve kalbine ilim-irfan nurunu salan Rizayeddin Bin Pehirdin gibi üstadları, Tatar edebiyatı dünyasında Kutup yıldızı gibi parlayan şair Abdullah Tokay ile birlikte geçen günleri aklına geliyordu. Mehsut Muhiti'nin Tanrı Dağı eteklerinden uzak Tataristan'a gidip, kendi halkının cehalet ve zulüm altındaki acıklı hayatı hakkında söylediği sözler kulaklarında tekrar yankılanmış gibi hissediliyordu. Bu Uygur bilgininin teklifiyle Kazan'dan Cunggar-Turfan çukuruna gelmesi, birkaç arkadaşıyla kara tahta önünde tebeşir (35) tozunu yutmakla geçen uzun yılları ve bu yıllar içinde yetişen gençler, sıra sıra karız ağaçları gibi gözünün önünde belirginleşiyordu. Gençliğinin baharını dikkate değer bir iş ile harcamanın nasip olduğu günleri ve böyle günlerde beraber olduğu arkadaşlarını düşünmek kalbine ne kadar huzur veriyordu, sanki bir mucizeyle orta yaşta olduğu zamana dönmüş gibiydi.

Haydar Efendi bu hoş duygularla heyecanlanıp oturduğu sırada Tahir Beg Mehsut Muhiti'nin deminki konuşmasına bir şeyler ekleyip şöyle dedi:

“İşte şimdi yemin edenden kurtulup kan dökmek isteyene yakalanmış gibiyiz. Cing Şuren'in suratına bakıldığında, o Yang Zingsin gibi hileci ve kurnaz değil, kılıca çok fazla başvuracak gibi göz açıp kapayıncaya kadar, Pen Darin'a katılan onlarca insanı canından etti. Yüzlerce insanı şüpheyle zindana attı.”

“Yunus Beg'in sonu ne olacak?” dedi Haydar Efendi endişeli bir halde.

“Mehsut Muhiti'nin altınlarıyla şimdilik ölmemenin çaresini bulduk diyelim fakat onu zindandan kurtarmak için Burhan Efendi gerekli olacak.”

“Çok iyi düşünmüşsünüz” dedi Haydar Efendi biraz dinçleşip. “Burhan Efendi'nin yönetimdeki otoritesi şimdi işimize yarayabilir. Evdekilerin söylediğine göre onun bir iki gün içinde Turfan'dan geri dönmesi lazım.” (36)

“Bizim yurdumuzda” diye yeniden konuşmaya başladı Tahir Beg biraz yüksek bir ses tonuyla “yüce bir gaye sahibi olan kişilerin hayatında hep trajedi olmuştur. Duruma bakılırsa, Cing Şuren'in sert baskıcı siyaseti bu trajedi kahramanlarını daha da arttıracığa benziyor.

Mehsut Muhiti kırmızı koyulan bardağını yavaşça çekerek şöyle dedi:

“Bu sert baskıcı siyaset devam ederse, halk uykudan çabucak uyanacak diye düşünüyorum. Bebek ninniyle mışıl mışıl uyuyor, gürültü yaparsınız, o mutlaka uyanacak. Tıpkı Rus papazların İsa peygamber adına yaptığı yumuşak vaazlar ve nasihatler Rusya'yı epey bir zaman uyutmuş olsa da, çarın kamçısı Rus halkını uyandırmışa benziyor. Ben bundan sekiz yıl önce Moskova'da bulunduğum sıralarda bir Rus'tan bu sözleri duymuştum.

Bu arada, kafasına eski kadife şapka, üstüne beyaz gömlek ile altına siyah saten pantolon, ayağına yamalı ayakkabı giyen on beş yaşındaki bir çocuk avluya girip yarı açık duran kapıyı yavaşça çekti. Haydar Efendi avluya bakan pencereden başını çıkarıp, “He, Tursun sen misin? Giriver oğlum, giriver” dedi yumuşak bir söyleyişle.

Çocuk dehliz üzerinden misafirhaneye girip edeple selam verdi ve misafirlere çekinmiş gibi yaparak ellerini önüne koyup kapı dibine oturdu. Onun (37) elma gibi yuvarlak yüzüyle gülümseyen şehla gözlerini bir kaygı ve dert dumanları kaplamış gibi görünüyordu. Haydar Efendi misafirlere bakarak “Bu benim öğrencim Dursun, onun babası Hasan Ahun Usta yani Hasan Dolan Pen Darin’in arabasını kullanıyordu” dedi ve Tursun’dan Hasan Ahun’un durumunu sordu.

Çocuk ağlar halde, babasının birkaç gün önce aniden kaybolduğunu, olağanüstü hal sebebiyle onu aramanın mümkün olmadığını, bugün sabahleyin iki askerin onu dört tekerli at arabasına atıp yarı ölü halde eve getirip bıraktığını ve biraz kendine geldiğinde “efendim ile vedalaşayım, yanıma bir gelsin” deyip kendisini buraya gönderdiğini söyledi ve gözyaşlarını saklamak için yan şekilde duruyordu.

Tahir Beg ile Mehsut Muhiti sarı sakallı adamı hatırlar hatırlamaz Tursun’un yanına geldi. Haydar Efendi Tursun’un başını okşayıp “Ağlama oğlum, ağlama! Gelecek, diye haber ver” dedi.

“Biz de gidelim” dedi Mehsut Muhiti kıyafetinin düğmelerini ilikleyp.

Çocuk evden çıkıp uçar gibi koştu. Onların evi Sovyet konsoloslğunun arkasında bulunan dar sokaktaki gösterişsiz bir yerdeydi. Hasan Dolan kapı menteşeleri gıcırdayan alçak evinin sofasında başı (38) gözü sarılı halde yatıyordu. Haydar Efendileri onun karısı Sarıhan kapı önünde gözyaşlarıyla bekliyordu. Hasan Dolan da onları görüp başını yastıktan kaldırmak istese de gücü yetmedi. Misafirlere ona yakın oturup hal hatır sormaya başladı. Hasan Dolan zor duyar gibi yaparak teşekkür etti, sonrasında şöyle dedi:

“Üstatlarımı üzecek gibiyim ama artık bu candan ümit yok. Önce oğlum Tursun’u Allah’a, sonra hepinize emanet ettim. Terbiyesi sayesinde adam olursa hiç şaşırmanın.

Haydar Efendi hastaya biraz teselli edici sözler söyleyip “Pen Darin’in arabasını sürdüğün için bunları yapmış olabilirler mi?” diye kibirlendi. Diğerleri de onun mahkûm edilip, eziyet edilmesinin sebebi bu diye düşündü. Hasan Dolan ise sorgu sırasında sizlerin adını söylemediğim için böyle yaptılar diyecek oldu fakat inler bir sesle “yeni cangungun micazı kötü görünüyor, ihtiyatlı olalım” dedi. Bu

sırada onun bulutların arasında parlayan donuk yıldızlara benzeyen gözleri kapanıyor gibiydi.

Mehsut Muhiti “ne olursa olsun, bir doktor bulup geleyim” diye telaşla dışarıya çıktı. Evin içini sessizlik kapladı. Bekleme odasında sadece Sarıhan ile Tursun’un burnunu çeke çeke ağlamaları duyuluyordu.

Çok geçmeden elinde küçük doktor çantası (39) tutan uzun boylu biri Mehsut Muhiti ile eve girdi. O misafirlerle Rus dilinde konuşup hemen işe koyuldu. Bu kişi Sovyet konsoloslğunun doktoru Pitrov’du. Pitrov yaralıyı inceledi, hemen bir iğne vurdu. Sonra evdekilere bakarak:

“İnce bel kopmuş, üç kaburga kırılmış, ciğer ağır yaralanmış, kalbinin atışı çok zayıf” deyip biraz dinlendi.

“Tedavi etme şansı var mı?” diye sordu Haydar Efendi.

“Hastanede yatması lazım. Ne yazık ki sizin memleketinizde bu mümkün değil.”

“Doğru” dedi Tahir Beg, “bizim memleketimizde nerede hastane olsun, sadece insana eziyet eden yönetim var. Sizin hastanenizde yatmasının bir yolu olmaz mı?”

“Bu, diplomatik kurallara aykırı, benim sadece dışarıdan tedavi etmem mümkün.”

“Teşekkür ederim size, bu bile büyük bir yardım” dedi Mehsut Muhiti doktorun elini sıkıca tutup.

Doktor Pitov, Hasan Dolan’ı elinden geldiğince tedavi etmeye söz verdi. Hepimiz minnettarlık bildirip onunla birlikte evden çıktık. Mehsut Muhiti Sarıhan’a biraz para verip “İhtiyacınızı karşılayın”dedi. Haydar Efendi Sarıhan’ın çekindiği görüp “alın, alın benden çekinmeyin (40) sık sık geleceğim” deyip gülümsedi.

Bu sıralarda Burhan Şehidi de Turfan’dan döndü, o Cing Şuren’in sabit fikirli, Milliyetçi Çin Partisi taraftarı olduğunu iyi bildiği için buluttan nem kapıp

Pen Yavnen'in arşivine ulaşır mı diye endişelenmişti. Fakat Yang Zingsin'in ölümünden bir gün önce onu Turfan'a taş yol yapımını incelemek için göndermesi doğru olduğundan, o kadar da endişelendirmedi. Dediği gibi Cing Şuren makamına çağırıp, bazı sorular sorduktan sonra, "rahat çalışın" dedi ve Nensen'deki Kazaklarda bilinmeyen bir endişenin var olduğunu söyleyip onların durumunu öğrenmesi için dağa gönderdi. Bu durum Cing Şuren'in Burhan Şehidi'ye daha fazla inandığını gösteriyordu. Onun içindir ki Burhan Şehidi dağdan döndükten sonra Mehsut Muhitiler ile istişare edip Yunus Beg'i hapisshaneden kurtarma işine girişti. Bunun için Cing Şuren ile doğrudan görüşmesi lazımdı.

"Padişahlar kaplana benzer, diye bir söz duymuştum" dedi Burhan Şehidi arkadaşlarına bakıp, "kaplan aç kaldığı zamanlarda kendi çocuğunu bile yermiş. Karnı doyup ağnayıp yattığı zamanlarda ise karşısına birden çıkan ceylanı da tehdit etmeden onunla oynaşmış. Bu sözün ne kadar doğru olduğu malumdur. Ona hükümdarlarda bulunan özelliklerin bir kısmı aks etmiş. Cin Şuren (41) ile görüşüp ona durumu anlatmak için de uygun zamanı beklemek lazım, diye düşünüyorum."

Mehsut Muhiti bu fikre katıldı.

Cing Şuren, Yang Zingsin için taziye merasimi düzenleyip, günlük işlere rahatça başladığı günlerden birinde öğle vakti çalışma odasına girerken kapıda selam veren idari bürokatlarıyla (onların arasında Burhan Şehidi de vardı) samimi şekilde selamlaştı. Onun keyfi yerindeydi, adımları sağlam gibiydi. Burhan Şehidi afyonkeşlerin afyona doyduklarında böyle dinçleşip, mülayim olduğunu çok kez gördüğü için "bugün tam zamanı" diye düşündü ve bir saat sonra Cing Şuren'in ofisine girip edep ve görgü kurallarını yerine getirdikten sonra Yunus Beg hakkında konuştu.

Cing Şuren daha bir hafta öncesine kadar Yang Zingsin'e ait olan bu görkemli büyük ofisin ortasında mağrur bir ifadeyle duruyordu. O, uzun boylu, ince boyunlu, çekik gözlü, çirkin bir adamdı. Güzel pembe renkli ipek kumaştan dikilmiş dik yakalı uzun gömleği onun boyunu daha da uzun gösteriyordu. Yakın zamanda ustura değmiş kel başı boyunun uzunluğuyla uyumlu durmuyordu. Hırkasının yarı açık yakasından görünen beyaz ipek gömleği onun afyon dumanından kararan simasını daha da kara gösteriyordu. Bu adam aslında Gensu memleketinin Hecu

bölgesinden olup Gensu yüksekokulunda (42) okuduğu çağlarda Yang Zingşin'in öğrencisiydi. Yang Zingşin 1908 yılında Mançu Han'ın buyruğuyla Gensu'dan Şincang'a bürokrat olarak geldikten sonra Cing Şuren'de ondan yardım alıp Şincang'a gelmiş ve Yang Zingşin'in iltimasıyla Aksu, Kaşgar, Eski Şehir, Urumçi gibi bölgelere hakim olmuş. 1926 yılında Bürokratik İşler Bakanlığına yükseltilmiş. Şimdi tesadüfi halde Yang Zingşin'in ölümüyle başına devlet kuşu konmuş, Cungo ülkesinin altıda birini teşkil eden Şincang bölgesi gibi toprağı geniş, zenginliği bol bu ülkenin en üst yöneticisi olduğuna kendi de şaşırmişti.. “Devlet kuşu konya sinek başına, simurg gelir bir gün onun yanına” dedikleri gibi iktidarda ve otoritede kendinden fazla hisseye sahip olan eğitim bakanı Leuvenlun, askeri gücün komutanı olan Cang Piyüen gibi harbi ve idari bürokratların onun önünde el pençe divan olması ona gece görülen düş gibi geliyordu. Fakat konumu belli olduktan sonra, “Bu adamlar kötü günde bana rakip olmasınlar” diye telaşlanmaya başladı ve “su gelmeden önce bendi kurmalısın” dedikleri gibi zihnindeki rakiplerine karşı tedbirler üzerine düşünüyordu. Onun düşüncesine göre hocası Yang Zingşin gibi dahiyane şekilde yurt yönetmesi için tek lider olması gerekliydi. Bu adam yerel halk muteberlerinden meclis başkanı Rozi Hacim, cumhurbaşkanı seçim kurultayının vekili Tahir Beg gibi (43) adamların Yunus Beg denen bir öğretmenin serbest bırakılmasını kibarca rica ettiğinde bu fırsattan istifade edip, yerel halkın gönlünü almış olmaz mıyım? Dahası Yunus Beg'in bu suikasta katıldığı hakkında delil yok, o sadece şüpheli sıfatında tutuklanmış. Böyle olduğu için, onu hapisshaneden çıkarmak yumurtayı inciye dönüştürmek olmaz mı?

Cing Şuren işte bu düşüncelerle masaya oturup birden sordu:

“Siz Yu Venbing'ni (Yunus Beg'i demek isteyip) ne zamandır tanıyorsunuz?”

“On yıldan fazladır” dedi Burhan, casus gözlerini ondan ayırmadan.

“O, Yang Cuncung hazretlerini nasıl değerlendiriyordu?”

“Aşırı bağlıydı.”

“Öyleyse, isyancı Pen Yavnen ile yakınlığı hakkında ne düşünüyorsunuz?” dedi Cing Şuren şapkasını kıvrıp.

“Cangcung hazretleri de bilir ki, çalışkan öğrenciyi bütün öğretmenler sever. Eğer Cangcung hazretleri de öğretmen olmuş olsaydı, çalışkan öğrenciyi kesinlikle çok severdi diye düşünüyorum. Yu Venbing’in Uygur olmasına rağmen Çin dilinde eğitim veren okuldaki iyi öğrencilerden biri. Onun hitabetinin ve kaleminin kuvveti insanı hayran bırakıyor. Gelecekte Cangcung hazretlerinin sadık ve yetenekli hizmetçisi olması ihtimaldir.” (44)

Burhan Şehidi “Cangcung” sözünü mümkün olduğu kadar fazla kullanıp açıkça vurguyla söylüyordu. Cing Şuren kendini Şincang Eyalet hükümetinin reisi ve başkumandanı diye ilan etmiş olsa da önceden memur olduğu için, hala ona hiç kimse “Cangcung” diye seslenmiyordu. Bu yüzden her defa kulağına “Cangcung” dendiğinde onun yüzünde bir çeşit memnuniyet ifadesi beliriyordu. Sonra aniden “Yu Venbing’a kim kefil olacaktı?” diye sordu. Burhan Şehidi “şimdi iş yoluna girdi” düşüncesiyle Rozi Hacim, Tahir Beg gibi memleketin önde gelenlerinin kefil olabileceğini tekitledi.

“Ya siz?” dedi Cing Şuren.

“Eğer Cangcung hazretleri bana da güvenirse, ben de bin canımla kefil olurum.”

Üç gün sonra Yunus Beg hapisten çıktı. Fakat lise okuduğu bilinmiyormuş gibi ona hiçbir görev veirmedi. Sonrasında Mehsut Muhiti’nin teklifiyle Nogay mescit mektebindeki üst sınıfa Çince dersler verdi.

Bu arada Urumçi’nin ömrü az, değeri çok olan yaz mevsimi bitip güz mevsimi geldi. Sonbaharda söylenildiği gibi hava kapanıyor, insanın içine sıkıntı veriyordu. Hem yağmur yağıyor, hem de sokaklarda soğuk sonbahar rüzgarları şiddetle esiyordu. Sık sık fırtına çıkmaya, ağaçları çıplak bırakmaya başladı. Yığın yığın sonbahar yaprakları evsiz kalan yetim, garip (45) misafirler gibi gideceği yeri bilemeden şaşkın bir şekilde sürükleniyordu.

Böyle günlerden birinde Hasan Dolan da bu dünyadan göç etti. Sarihan ile Tursun acı gözyaşları içinde boğulup aklını kaybedecek duruma geldi.

“Elimden gelenin hepsini yaptım. Çare olmadı” dedi doktor Pitrov son derece üzgün bir sesle.

“Hepimiz sizden razıyız, öz kardeş olsa ancak böyle yapardı” dedi Mehsut Muhiti, doktorun elini sıkıca tutup.

Ertesi gün sabah namazından sonra, Nogay mescidinde cenaze namazı kılındı, bir grup cemaat Hasan Dolan’ın tabutunu Cangcung kabristanına götürdü. Haydar Efendi, Tahir Beg, Mehsut Muhiti ve Yunus Beg de o grubun içindeydi.

Kabristana varır varmaz Haydar Efendi biraz ilerideki bir çift kabir önünde diz çöküp, seslice kuran okuyan birini gördü. Bu kabirler Tömür Halife ile Amankul’un kabriydi. Haydar Efendi’nin düşünceleri epey uzaklara kanat çırpan kuşlar gibi kanat çırpmaya başladı. Can dostu Tömür Halife ile Amankul ve onların acınası durumu; Gamaza Müslümanlarıyla birlikte onların tabutunu bu kabristana getirmesi, zalim padişahların yüreği gibi kara ve acımasız mezarın kaplan gibi (46) cesaretli kahramanları bir an içinde yutması ve bunun gibi kederli hatıralar onun gözünün önünden film şeridi gibi geçmekte ve yüreği sıkışıp, gözü dolmaktaydı. O her hafta cumartesi günü ya da her tatil ve bayram günlerinde bu kabristana gelip Tömür Halifelere kuran tilaveti yapıyor olsa da bugün yabancı adamı Tömür Helpelerin kabrinin önünde görmesiyle nedensizce kendini tutamayıp sesli sesli ağlayası geldi.

Hasan Dolan’ı toprağa koyma işi sona erip yarım daire şeklinde oturan cemaat içinden mescit imamı Kuran okumaya başladığında, biraz önceki yabancı adam da gruba katıldı. Haydar Efendi bu yabancından gözünü ayırmadan oturuyordu ve ona baktığında gözüne tanıdık geliyor, içine bir şey doğar gibi oluyordu.

Orta boylu, uzun kollu, kırmızı suratlı, kalın kaşlarının altındaki yuvarlak kara gözleri atmacanın gözleri gibi keskin, çenesi koyu siyah sakal ile kaplanmış tahminen kırk yaşlarında nur yüzlü bir adamdı. Siyah çiberkuttan dikilen pamuklu yazlık mont üstünden bağlanan geniş kemerdeki kamçısı ile başındaki köşeli beyaz keçe kalpağı onun Urumçi’ye yeni gelen dış yurttan bir insan olduğunu gösteriyordu. Duadan sonra herkes yerinden kalktı. Haydar Efendi bu adamın ellerinin herkesinkinden daha büyük olduğunu gözlemledi.

“Bu kim ki acaba?” diye düşündü Haydar Efendi, (47) “Tömür Halife’nin akrabalarından olmasın!” Simasına ve giysilerine bakılırsa Kumul tarafının adamlarına benziyor. Tömür Halife’nin akrabası ya da yiğitleri arasında böyle giyinen insanlar vardı. Şayet Tömür Halife’nin akrabası ya da yiğitlerinden biri olsa, ne güzel bir şey olurdu.

O, bu düşüncelerle yabancıya yaklaştı. Yabancı ise seri adımlarla tekrar Tömür Halife’nin kabrine varıp büyük ellerini birleştirir halde sessizce durdu. Onun ağırbaşlı duruşunda bir acı, özlem belirtisi görülüyordu. Haydar Efendi yan taraftan gelip, ona selam verdi. Yabancı hemen selamını alıp, Haydar Efendi ile tokalaştı ve şaşırılmış gibi onu incelemeye başladı. Gerçekten de siyah kalpağı altından görünen sarı saçlarıyla kısa bıyığına iyice beyazlar düşmüş olan, kahverengi gözleri mülayim bir şekilde gülen, üstüne kara palto giyen, boynuna pembe renk atkı saran bu adam Rus topraklarındaki Tatar Müslümanlarını hatırlatmaktaydı.

“Yorgun musunuz birader? Tanışmadık, sizi lafa tuttuğum için beni affedin” dedi Haydar Efendi, onun ellerini bırakmadan tutarak.

“Ne demişler. İnsan olana saygı göster demişler. Beni adamdan sayıp yanıma gelmenize sevindim” (48) dedi yabancı alçakgönüllülükle.

Haydar Efendi de onun konuşmasına ve saflığına bakıp şüphesine inandı ve onun geniş omzuna bir elini atıp “Yanılmıyorsam, siz Kumul tarafından geldiniz, Tömür Halife’nin akrabalarındansınız değil mi?” dedi. Yabancı çok dikkat ediyormuş gibi cevap vermeden durdu. Haydar Efendi devam edip:

“Rahat olun. Merhum Tömür Halife’yi kendi ellerimle toprağa koydum, bu kabri de kendim yaptım. Benim adım Haydar, öğretmenim” dedi.

Yabancıнын yuvarlak gözleri açıldı. Çünkü birkaç ay önce Urumçi’den gelen bir tüccar dostuna Tömür Halife’nin kabrinin nerede olduğunu sorduğunda o adam sadece kabrinin yerini değil, bu kabrin kimlerin eliyle yapıldığını da ayrıntılı şekilde söylemişti. O andan itibaren Haydar Efendi ismi onun kalbine iyice yerleşmiş ve bu defa kendi isteğiyle Urumçi’ye seyahet ettiğinde bu Tatar öğretmenle görüşmeyi aklına koymuştu. İşte bu isteği birden gerçekleşti. Bu yüzdendir ki heyecanının

önüne geçemeyip kollarını genişçe açıp Haydar Efendi'yi kucakladı ve sıcak gözyaşları akıtıp kendi adını zorla söyledi.

Bu adem Tömür Halife'nin önemli yoldaşlarından olan Hocaniyaz Pehlivan, yani sonrasında bütün Şincang'a ünü yayılan Hocaniyaz Hacim'di. (49)

“Hocaniyaz Pehlivan mısınız?!” diye bağırdı Haydar Efendi bu defa onu göğsüne bastırıp.

Hasan Dolan'ın mezarı yanında onu bekleyen Mehsut Muhitilar bu duruma bakıp şaşırtdıkları esnada Haydar Efendi onları el işaretiyle çağırdı ve bu yabancı adamı onlarla tanıştırap “Şamehsut Vangcung bölgesi vasıtasıyla pek çok yurda yapıştırılan ilanlarda adı zikredilen, yakalayana on iki yambu vadedilen Hocaniyaz Palvan karşımızda duruyor” dedi. Onlar da heyecanını bastıramayıp onunla kucaklaştı. Biraz sonra Haydar Efendi sabah çayında bir arada olmak için herkesi evine çağırdı.

“Ne yazık ki, benim başım için yambu verecek Şamehsut'un başını da Azrail'in gölgesi gelmiş, onu kollayan Yang Cangcung da cehenneme gitti” dedi Haydar Efendi. Hepsi gülüştü.

Şimdi onlar sonbahar güneşiyle karanlık basan geniş evde çay içip oturmuş, koyu sohbe başlamışlardı. Sohbet sırasında, Hocaniyaz Hacı'nın Urumçi'ye gelişindeki sebep de anlaşıldı. Şamehsut ağır felç geçirip yatalak kaldığından beri yerine oğlu Nazar'ı prensliğe koymayı (50) düşünüyordu ve bunu Cangcung yönetimine kabul ettirmek amacıyla Yang Zingsin'in huzuruna sayısız hediyelerle defalarca elçi gönderdi. Yang Zingsin “bakarız, hallederiz” deyip işi yokuşa sürdüğünde Pen Yavnen vakası meydana geldi. Bu yüzden Şamehsut, Yang Zingsin'a taziye bildirme bahanesiyle, yine bu kez de sayısız hediyeyle teycisi Yusup Beg'i Cing Şuren'in huzuruna gönderdi. Hocaniyaz Hacı, Yusup Teyci'nin muhafızlarının komutanı sıfatında Urumçi'ye gelmiş ve birkaç günden beri Yusup Teyci'nin yanında olmuş, bugün fırsat bulduğu için kabir başına gelmiş.

Onların sohbeti o kadar ilerledi ki öğlen yemeği vakti olduğunu ev sahibinden başka hiç kimse fark etmedi. “Haddini aşan feodal zulüm ve istibdadın kudurmuşça kışkırtmaları, evliyalık cübbesine sarılan iftiracı iblislerin büyüleyici hileleri ve

ortaçağ cehaletinden miras kalan lanetli cahillik adetleri, işte bunların kurbanı olan Tömür Halife, Kumul halkının kanını elli yıl içen sonra beddua yüzünden felç olup yatan Şamehsut, zulüm ve cehaletin bilge koruyucusu olan ferasetli hükümdar Yang Zingsin ve onun ani ölümü, sarı sakallı arabacı Hasan Dolan'ın acıklı kaderi” işte bunlar bu sohbetin konusuydu. Bu konuda bildirilen ortak dilek zulüm ve istibdattan kurtulma dileği idi.(51) Diğer bir dilekleri ise biraz önce kendilerine yabancı olan Hocaniyaz Hacım ile muhabbetlerini giderek yakınlaştırıp, tesbih tanelerini bir sıraya dizen ipek ip gibi gönülden gönüle dostluk bağına birleştirmektir.

Öğle yemeğinden sonra misafirler dağılmak üzereyken Tahir Beg, Hocaniyaz Hacım ve diğerlerini yarın öğle yemeğine davet etti.

Ertesi gün Tahir Beg'in evinde sohbet daha da koyuydu. Bu buluşmada Burhan Şehidi de vardı. Onlar şimdi Hacı'nın Tömür Halife İsyanı'ndan sonraki ilginç maceralarını dinleyip oturuyorlardı.

Bu maceralar hürmetli okuyuculara aşağıdaki gibi beyan edildi: (52)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“Ev Kapları”

İnsanlar dostluğu için var olmamışsa, dünyanın yaratılışının amacı ne?

-Abdurahman Cami

1

İşte bu yiğit Cangcung bölgesindeki ilanda adı geçen kişinin ta kendisi he?

“Doğru dedin, onun kara kaşları ile yuvarlak gözleri, yüzünün beyazlığı ile omuzlarının genişliği... İşte bu o.”

“Sen de onun ellerine dikkatlice baksana, eli diğerlerinin elinden daha uzun durmuyor mu?”

“Doğru, doğru bana da öyle geldi. O “ben Toksunluyum, adım İshak” demese, ilanda adı geçen Hocaniyaz kaçığının ta kendisi!

①Nuriddin Abdurahman Cami- Miladi 1414-1492 yılları arasında yaşayan meşhur Tacik mütefekkir şair ve Tacik edebiyatının kurucusu (53)

“Güzel şimdi ne yapacağız ‘Deve gördün mü yok!(görmedim diye kurtulmak yok)’ deyip gidecek miyiz? Ya da...

İki Kazak genci hiçbir şeyin görünmediği gece karanlığında atlarından inmiş, alçak sesle bu konu hakkında konuşuyordu. Doğu tarafından gelen dağ rüzgarı onların konuşmalarını beş on adım ötedeki büyük çam ağacı dibinde saklanıp oturan Hocaniyaz Pehlivan’ın kulağına ulaştırıyordu.

“Güzel, söyle, şimdi ne yapacağız?” tekrarları gençlerden biri.

“Bence onun Toksunlu İshak demesi yalan. Yarın sabahleyin elini ayağını bağlayalım. Şehre varıp yönetime teslim edelim. Dileğimiz gerçekleşir de Hocaniyaz bu olursa on iki yambuyu alırız, olmazsa kalır. Bizden ne gidecek?”

“Öyleyse, dediğin gibi olsun. Hadi şimdi gidip uyuyalım.”

Onlar yirmi adım ötede bacasından yarı karanlık görünen alçak eve girdikten sonra Hocaniyaz Pehlivan yerinden çabucak kalkıp: “Hey simsarlar, kötü niyetiniz elbet size döner, sizlerin eline canlı düşen Hocaniyaz daha dünyaya gelmedi” diye kendi kendine söylendi ve sinirle bir tutam ot yolup onu çiğneyip tükürmeye başladı.

“Ne yapmak gerek” diye düşündü o, öfkelenen aslan gibi yeri eşeler halde (54) deminki çam ağacının etrafında dönüp bir müddet sonra sanki bir şeyi hatırlamış gibi hemen açık alana çıkıp kunduz gibi gök kubbeyi dikkatle izlemeye başladı. Bulutsuz gökyüzünde az sayıda yıldız parıldayıp duruyordu. Onun keskin gözleri

sonrasında bir noktaya takıldı. Bu “Demir Kazık” idi. “Evet, işte buldum, önüm kuzey, arkam güney, sağ elim doğu, sol elim batı; batıda Çöçek denen bir yurdun var olduğunu işitmişim. Doğuya gitsem olmayacak. Batıya ne kadar gidersem, Kumul’dan o kadar uzaklaşırım.” dedi bir karara varıp. Sonra otlayan atların yanına gidip, kendine tanıdık gelen kahverenkli atın ayaklarını çözdü ve onu hızlıca eyerledi. Gençlerin alçak evin önünde duran eyerlerini bulup ikisini çivilingizin dibinden kesip uzağa atıverdi. Gece karanlığından faydalanıp koyun ağılı önündeki küçücük kulübeye benzeyen çadırdan paltosunu aldı ve peşinden gelen köpeğe bir parça arpa ekmeği verip kahverengi ata bindi ve “Güle güle Alıpbay, benden razı ol, kırsrağımı bıraktım, bir atına bindim gidiyorum. Genç başım sağ kalırsa, kesin döneceğim” deyip yola koyuldu.

2

Bu olay, Tömür Halife katledilip, aradan yedi ay (55) geçtikten sonra, Altay’ın Çingil denen yerinde olan olaydı. Okurların hatırında olmalı, Tömür Halife Li Şufu’nin hilesine aldanıp Urumçi’ye gittiğinde Hocaniyaz Pehlivan sonunun facia olacağını sezip içerideki dağa girmiş ve sık ormanlarla karanlık mağaraları sığınak yapıp yaşamış. Bir adam onunla bacanağı Kurban arasında bağlantı kurdu. Anne babası onun durumunu bu genç aracılığıyla haber alıyordu. Fakat Şamehsut Vang’ın Hocaniyaz’ı yakalama ilanını tüm Kumul diyarına duyurulup da bazı paragöz kişiler onu yakalamanın derdine düştükten sonra artık ona Kumul Dağları dar geldi. Bu sırada Şamehsut Vang “oğlunu bulup vermedin” deyip babası İminniyaz’ı saray zindanına attı. İminniyaz aslında yönetimin Tarati Dağındaki hayvalarına bakan sıradan hayvan bakıcılarından biriydi. Kendisi Çeçen, güçlü ve memleket içinde saygın birisi olduğu için, Şamehsut ondan faydalanmak amacıyla onu Tarati Dağının dorgası yapmıştı. Oğlundan sağken ayrılması yetmiyormuş gibi üstüne şimdi de İminniyaz’ın zindana atılması Ayşe Appak’a ölmekten beter acı verdi. Sonrasında felç oldu. Hocaniyaz bu kara haberleri duyup, takati kalmamış bir halde ne olcaksa bana olsun deyip Şamehsut’un yanına gitmek istedi. Oğlunun bu niyetini Kurban aracılığıyla öğrenen Ayşe Appak “asla böyle şeyler düşünme. Kendini açık edersen hiç kimse sağ (56) kalmaz. Biz yiyemeyeceğimizi yedik, giyemeyeceğimizi giydik, artık alınımıza yazılanı göreceğiz, Hocaniyaz daha genç, nereye giderse gitsin canını korusun. Biz ondan razıyız” dedi. Sonra Kurban iç kısımdaki dağa gidip Hocaniyaz’a

Altay ya da daha dıştaki Moğol'a gitmesini teklif etti. Hocaniyaz Altay diyarına varıp Kazak halkı içinde yaşamayı doğru buldu ve atını yenileyip Bariköl üzerinden Altay tarafına gitmek istedi. Kurban, Tanrı Dağlarının yaz kış karla buzla kaplanan boğazından geçene kadar ona yoldaş oldu.

“Hoşça kal kardeşim, görüşmek üzere, sağlıklı ol” dedi Kurban boğazın dibinde gözleri yaşlanıp. “Benim tedirgin olduğum yine bu konu. Halkın içine girdikten sonra bu tabancayı gözden uzak tut. Başına yine bela olmasın.

“Hoşça kal kardeşim, benden yana endişelenme. Yalnızın dostu Allah demişler” dedi Hocaniyaz ata binerken. Sonra “Benim için oğlum Sedenşa'nın alınına bir öpücük kondur” deyip atının dizginini bıraktı. Ayakları incecik olan, uzun boyunlu siyah doru kurt yürüyüşle ilerledi. Artık Hocaniyaz Bariköl'ün kuzey tarafındaki dar patika yolla batıya doğru gidiyordu. O, az önce Kurban'a “benim için üzülme, yalnızın dostu Allah” demiş olsa da, anne ve babadan, akraba ve (57)

---

①Geşet-ğem, endişe (Kumul şivesi.)

kardeşten, memleketten ayrılıp uçsuz bucaksız çölde diken gibi yalnız kaldığından olsa gerek yüreği paramparça olmuş, ağlayası gelmişti. Bundan önce yaşadıklarını düşünüp, sonu olmayan karmakarışık düşüncelerle ne kadar yol gittiğini fark edemiyordu. İlkbaharın insanın içine işleyen acı soğuğu da ona yabancıydı. Bu şekilde ilerleyip, epey yüksek bir tepeden çıktığı sırada önünde tek giden atlıyı görüp, birden uykusu açılmış gibi tetikte oldu ve ona dikkatle bakmaya başladı. Yalnız atlı Kazak şapkası giymiş, belini kemerle bağlamış bir adamdı. Onun küçük gövdeli eyersiz atı aksayıp gidiyor gibiydi. O uyanık biri olsa gerek! Geriye bakıp iki yüz adım geriden gelen Hocaniyaz'ı görünce atını durdurdu.

“Çöllerde benim gibi yalnız yola çıkan bu adam nasıl biri?” diye düşündü Hocaniyaz, “şimdi ne yapmalıyım? Yanına varmalı mıyım? Ya da...”

O sırada Hocaniyaz'ın siyah atı kendine arkadaş bulduğuna sevinmiş gibi kişneyip adımlarını hızlandırdı. Atlı uzaktan Hocaniyaz'a selam verdi. O, beyaz sarı saçlı, çukur gözlü, tahminen yirmi üç yirmi dört yaşlarında güçlü bir genç olup Hocaniyaz'ın omuzundaki tüfekten korkmuş olacak ki, kendini son derece (58) çaresiz göstermeye çalıştı. Hocaniyaz onun bu halini gördükten sonra daha fazla şüpheye düşmeyip onunla samimi bir şekilde sohbet etmeye başladı. Uygur ve Kazak dillerinin kardeş diller olması onlara epey kolaylık sağladı. Bu gencin anlattığına göre adı Kamza idi. Altay tarafından Bariköl'e akrabalarını aramaya gelmiş, işini bitirip memleketine dönüyormuş. Hocaniyaz da kendini İshak diye tanıştırdı, Çingil denen yerde bir abisi olduğunu, oraya daha önce gitmediğinden vira bismillah deyip onu aramaya gittiğini söyledi. Onun içi hiç görmediği Kazak yurduna giderken, bu memlekette bir kişiyle arkadaş olduğu için huzurluydu. Onun bu mutluluğu gülümseyen suratıyla mülayim sesine yansımıştı. Kamza da bu durumu görüp demin Hocaniyaz için "acaba yol kesen haydut mudur? diye korktuğunu söyleyip güldü ve:

"Senin gibi iyi adama yol arkadaşı olduğum için mutluyum, gideceğin yere kadar kendim götüreceğim, hadi sigaranı çıkar" dedi.

Hocaniyaz tütün kullanmadığını söyledi.

"Çöreğin var mı?" diye sordu Kamza.

"Var, kuru yersen boğazında kalır. Önümüzde duracağımız bir yer varsa, çay demleyip öyle yiyelim. Benim de karnım aç" dedi Hocaniyaz açık (59) sözlülükle.

"İyi olur" dedi Kamza kabul edip "bu kırım arkasında kaynak var. Orada çay demleyip içelim."

Kamza'nın eyerlenmemiş kısrağı gerçekten de aksaktı. Bu yüzden Hocaniyaz siyah atının dizginini çekip yürütmeye mecbur kaldı. Bir iki adım arkadan gelen Kamza durmadan siyah doruğa bakıp ağzını şapırdatıyordu. Onun bir gözü atta bir gözü tüfekteydi. Bu tüfek savaşta Çyen Darin'in askerlerinden ganimet alınan kısa beşatar olup, Kamza böyle bir tüfeği ilk kez görüyordu.

"Vay İshak, kısa tüfeğin varmış, yolda kalmayalım şimdi" dedi Kamza tüfek gözünü ayırmadan.

Hocaniyaz, bu tüfeği kendine arkadaş etmesi için bir akrabasından ödünç aldığını söyledi ve

“Yolda avlayıp yiyecek bir şey var mı?” diye sordu.

Kamza yol boyu geyik, yaban koyunu, keçi gibi av hayvanlarının hatta kurt, tilki, ayı, çakala benzer yırtıcıların da oldukça çok olduğunu söyleyip Altay Dağları hakkında uzunca konuştu. Bu konuşma az önce Kamza'nın dediği kaynağa kadar devam etti, çaydanlıkta demlenen demli çayla yağlı çöreği yemeye başladıkların daha da koyulaştı. Belli oldu ki, Kamza sadece Altay dağlarını değil, Çöçek'i de iyi biliyormuş. Hocaniyaz'ın istediği de buydu. O, konuşma sırası kendindeyken sürekli (60) bu yerlerin iklimi, toprağı, suyu, memleketleri, ulaşım yollarını ayrıntılı şekilde sordu ve Kazak halkının örf-adetleri hakkında çok şey öğrendi.

Onlar böyle koyu sohbet, oyun şaka ile birkaç gün yol gidip, yorulduğunu hissetmediler. Fakat Kamza nedense insanın çok olduğu köylere girmeden yanından geçmeyi teşebbüs etti. Kamza'nın bu hareketi çok tuhaf gelmedi. Yine bir yandan böyle yapmasının kendisi için faydalı olduğunu düşünerek memnun da oluyordu.

“Yine yarım gün gitsek Çinggil sınırına varırız” dedi Kamza sık bir ormanlık alana geldiklerinde. O, sonra bugün burada konaklayıp, yarın gitmeyi teklif etti. Hocaniyaz bu teklifi kabul etti. Onlar burada kocaman bir ateş yakıp, geyik etinden pişirdikleri kebabla ve açık demlenen çayla güzelce doyduktan sonra, atlarını iyice yerleştirip bağlayıp, gür ateşin dibinde rahat bir uykuya daldılar. Karanlık gecenin sessizliğini sadece uzakta yakında ötüşen kuşların sesiyle Kamza'nın horlaması bozuyordu.

Gece yarısını geçtikten sonra Hocaniyaz'ın uykusu kaçtı. Biraz önce yanında horlayarak yatan Kamza yerinde yoktu. “Kamza, Kamza” diye çağırdı Hocaniyaz ama hiç bir yerden ses çıkmayınca yerinden kalkıp etrafa baktı. Kamza'nın aksak kırsağıyla bağladığı siyah atı da kayıptı. O, başını koyup yattığı eyerin altındaki tüfeği de kontrol etmeyi düşündü (61)

“Hey karı kılıklı, atla tüfeği alıp kaçtın demek. Kötüyle yola çıkarsan, yarı yolda kalırsın, dedikleri gibi oldu. Hay Allah, şimdi nasıl yapacağım?”

Hocaniyaz Palvan içi içini yiyip bir müddet sitem ettikten sonra, aksak kısrağın yerde duran eyerine gözü takılıp, “Hayırlısı, buna da şükür, her halde biraz insafı varmış köpeğin” dedi ve Kamza’dan kalan aksak kısrağı eyerleyip, güneşin doğmasıyla Çinggil tarafına doğru yola koyuldu. O, atıyla tüfeğinin çalınmasına çok üzülmüş olsa da gönlünün bir yeri Kamza’dan razıydı. Çünkü “bu hırsızdan duyduklarım olmasaydı, belki de şaşırıp kalacaktım” diye düşündü.

Bundan sonra başta dediğimiz gibi kader onu Çinggil’deki Alıpbay denen hayvan bakıcısının evine gönderdi. O, Toksunlu İshak adıyla Alıpbay’a işçi oldu, onun koyunlarına bakmaya başladı. Alıpbay ona yıllık çalışması karşılığında bir at vermek istedi. İlkbahar sona erip güzel Çinggil yaylasında güzel mis kokulu güllerin kokusuna bürünen otlar ile kuzular ve oğlaklar büyüdüğü, Kazaklar’ın (62) şifa bahşeden kımızının piştiği günlerin birinde, herkesin uyuyacağı sırada Alıpbay’ın köyüne iki atlı genç “Tanrı misafiri” olarak geldi. Onlar kuzu eti ve kımızla donatılmış sofranın üstünde oturup, uzak yurttan hayvan bakıcısı Hocaniyaz’a dikkatle bakmaya başladılar ve havadan sudan laf açıp Hocaniyaz’ı şüphede bıraktılar. Bu yüzden biraz önce anlattığımız gibi sofranın örtüsü toplandıktan sonra Hocaniyaz bu gençlerin niyetini anlayıp bakmak için çam ağacı dibine saklandı. Dediğimiz gibi bu gençlerin atlarını sürmesinden ve konuşmalarından niyetlerini aşık etti. Hocaniyaz Pehlivan şimdi bir şey olacak deyip, aksak kısrağının yerine Alıpbay’ın kahverengi atına binip Demir Kazık’ın yardımıyla gece karanlığında köyden çıkıp gitti.

Nice günler geçip, nice tanlar attı; nice kırları gezip, nice yokuşları aştı; kah ormanda tüneyip, kah köylerde yattı. “kimsin, nereden gelip nereye gidiyorsun?” sorularına “adım İshak, memleketim Toksun, akrabalarımı bulmak için Dörbilcin’e gidiyorum” diye cevap verdi. Kazak köylüleri gelenekleri doğrultusunda onu iyi misafir edip gideceği yolu da gösterdi. Böyle yapıp Dörbilcin sınırına geldi.

Güneş batıp alacakaranlık çökmeye başladığı için etrafta hiçbir köy görünmüyordu. Diğer taraftan ise sert rüzgâr esiyordu. O, ne yapacağını bilemeden beklerken birden rüzgârla gelen tezek dumanının kokusunu aldı ve (63) atının başının o tarafa çevirip kamçısını salladı. Kahverengi at da dumanın kokusunu alıp yorulmasına bakmadan adımını hızlandırdı. Bu sırada değişken dağ havası birden bozuldu, sağanak yağmur yağmaya başladı. Etrafta sığınacak hiçbir şey yoktu. Bu

yüzden kahverengi atı duman gelen tarafa koşabildiği kadar koşturdu, sonra bir köye geldi. Köyün köpekleri seslice havladığı için keçe bir evden uzun boylu bir adam çıktı. Hocaniyaz hemen attan inip ona selam verdi. “uzaktan gelen bir misafirim yağmurda kalakaldım” dedi.

Adam misafirin konuşmasından bir şeyi sezmiş gibi karanlık olmasına aldırmadan, onun yüzüne bir kez dikatlice bakıp “hoşgeldin misafir” dedi ve derhal atını yerleştirip onu evine götürdü. Sade olsa da derli toplu olan geniş keçe evin ortasındaki üç ayaklı demir ocakta alev alev yanan ateş evin içini iyi bir şekilde aydınlatıyordu. Evin köşesinde orta yaşlı bir kadın beşik sallayıp oturuyordu. Onun yanında üç dört yaşlarında bir kız çocuğu oynuyordu.

“Hadi abisi, çabuk ol” dedi adam eve girer girmez kadına bakıp, önce giysilerini kurutuver kardeşim, çok ıslanmış. Dağ yerinde yağmur eksik olmaz demişler” deyip, misafirin soyunmasına yardım etti. Ev sahibi at yüzlü, sakalı bıyığı beyazlamış sert bir adamdı. (64) Onun giysileri Kazaklarınkine çok benzemiyordu.

Hocaniyaz Palvan onun yüzüyle giysilerine bakıp özellikle konuşmasındaki Kumul şivesini sezip, “ben kimin evine geldim. Eğer beni tanıyan birisiyse, ne yapacağım?” diye endişelendi. Ama o adamın sözlerinde ve hareketlerindeki sadeliği, davranışlarındaki samimiliği görüp herhalde kötü insan olmasa gerek diye kendini teselli etti.

“Hiç Kumul’dan gelen birine benzemiyorsun kardeşim, hangi millettensin?” diye yine konuşmaya başladı ev sahibi, onu sıcak çay, tereyağı, lokma ve arpa ekmeğiyle ağırlarken. Hocaniyaz Palvan ise ağzındaki lokmasını çiğneyip cevap vermek için acele etmedi. Ev sahibi yine konuşmaya başladı.

“Önce yemek, sonra konuşma demişler, karnın doyana kadar ben konuşayım kardeşim, ben de Kumulluyum, Topraklardanım, bana Toprak Sali derler. Toprak İsyânında prens sarayına taş attığım için bu taraflara yirmi yıl sürgün edildim. Şamehsut hala var mı? O açgözlünün yüzünden parmağımdan bir damla kan dökülen yurduma gidemeyip yediğim zehir, giydiğim kefen bir közüm yaş oldu, diğer gözüm kanla doldu. Duydum ki Şamehsut ile Yang Cangcung işbirliği yapıp rahmetli Tömür Halife’nin de başını yemiş. Bu gerçek mi?

Hocaniyaz Palvan yeniden ihtiyatlı olup kendini Toksunlu İshak diye tanıştırdı ve Şamehsut ile Yang (65) Cangcung'un Kumul'daki işlerinden haberi olmadığını söyledi. Ama buraya "akrabalarımı ziyarete geldim" demeye cesaret edemedi. Çünkü "akraban kim?" dese, cevap vermesi çok zordu.

"Olsun, Toksunlu olsan da, Kumullu olsan da benim gibisin" dedi Torpak Sali, "kendi yurdundan bir kişiyi görsem ayağını öpesim geliyor. Buradaki Kazak kardeşler de çok iyi. Onlar beni içlerine alıp evlik ocaklık şeyleri de verdiler. Benim bu canımın içi, bana bir kız, bir erkek evlat doğurdu. Ben de baba mesleğim olan ayakkabıcılıkla halkın içine girdim. Yaşantım gerçekten iyi. Dörbilcin dedikleri bağı geniş, şefkati sıcak yurtmuş. Ama yedi yıldan beri gece gündüz bir gözüm Kumul yoluna bakıyor. Neden dersen de kendi yurdunun şefkati bir başka oluyor. Ak saçlı yaşlı anam ile çocuklarımı, kardeşlerimi, akrabalarımı birlikte doğup büyüdüğüm dostlarımı nasıl unutabilirim? Dedemin mezarları da Kumul'da değil mi? Onları görmeden bu dünyadan göçüp gider miyim, yirmi yıl dolana kadar bu can bu tende emanet durur mu diye gönlüm kaygılanıyor."

Torpak Sali bunları söyleyince gözünden yaş geldiğini anladı, o sırada "ben atlara bakayım." deyip dışarıya çıktı.

Bu esnada Hocaniyaz Palvan'ın da içi paramparça oldu, kendini zor bela tutup oturuyordu. Torpak Sali konuşmaya devam etseydi, büyük bir ihtimal o da ağlamış olacaktı. (66) Onun da hayal kuşları nerelere uçuyordu. Onun babası uzun boylu, uzun elli, buğday tenli alaca sakallı İminniyaz, Şamehsut'un zindanında ne günler geçiriyordu? Kendisi fil gibi olan gönlü kıl gibi incecik olan bu adam Şamehsut'un yaptıklarını gururuna yediremeyip kendine bir şey yapmasın, beyaz ekmeğe benzer yuvarlak yüzünü şimdi parmaklık kapatmıştı. Beyaz saçları dökülmeye başlayan yumuşak kalpli annesi Ayşe Appak ne sıkıntılar çekiyordu? Dünyaya gelen ilk oğlunu gören Sedença'nın görececek günleri olacak mıydı? Torpak Sali yirmi yılı doldurursa memleketine dönebilirdi. Ya Hocaniyaz? Şamehsut hayatta olursa, hayat basamağını yirmi beşinci merdivenine adım atan bu yiğit ömür boyu sefil olup gitmeye mahkumdu. Hatta o nereye giderse gitsin. Onun başı için vaadededilen on iki yambu on iki ecel kapanı gibi onu beklemekteydi. Ters çevrilip koyulan kazana benzeyen kapkara yüzünü toprağa doğru çeviren bu gökyüzü ona hangi kısmet giysisini dikmişti?

Hocaniyaz işte bu düşünceler ile son bardağını bitirdi, yerinden kalkayım derken Torpak Sali geri döndü, yine konuşmak istedi.

“Olur kaldırım babası, Allah’ın bugünü de yarını da var değil mi? Misafir yorulmuş. Şimdi dinlensin” dedi onun hanımı sofraya örtüsünü toplayıverirken.

“Peki senin dediğin gibi olsun” dedi Torpak Sali, sonra misafire bakıp “beni bu Kazak hanımım engellemese (67) seni lafa tutup geceye kadar uyutmayacaktım” deyip güldü.

O lafa tutmamış olsa da Hocaniyaz gece yarısına kadar hiç uyuyamadı. “Nasıl yapmak lazım? Durumu bakılırsa Şamehsut’un hakkımdaki ölüm ilanını bu taraflara ulaşmamışa benziyor. Bu adam da prensin zulmüne karşı Toprak İsyanına katılan temiz kalpli birine benziyor. Gerçeği Allah bilir ama hıyanetlik etmeyecek gibi duruyor. Böyle bir adam da yalan söylerse, Allah reva görmez mi? Eğer sırrım ifşa olursa bundan sonra nereye gidip nerede dururum? Kamza denen genç ‘mektup yazdım kara kalemle, her zaman insan günü insanla’ denen Kazak atasözünü söylemişti. Doğru, insanın günü nasıl olursa olsun, insanla geçiyor. Bu yabancı yurtlarda bir sırdaş dost olmazsa, yalnızlıkta ne yapılır? Ama insan dediğin çiğ süt emmiş, eğer Torpak Sali de on iki yambunun sözünü duyup niyetini bozarsa ne yapacağım? Paranın yüzü kötüdür. Seypung Tohti denen karayüzlü, rahmetli Tömür Halife’ye neler yapmamıştı. Şimdikine inan sen hala! Hayır, hayır herkes Seypung Tohti değil, parayı dost görmeyecek insanlar çok.”

O, bu düşüncelerle vakit gece yarısını geçtiğinde yavaş yavaş uykuya daldı.

“Lokçun Prenslüğünün hükmü Toksun taraflarına da ulaştı mı?” sordu Torpak Sali kahvaltıda, “Toksun’da da fakirlerin geçimi zor diye düşünüyorum, öyle mi?”

“Öyle Salıcığım” dedi Hocaniyaz gözlerini Torpak (68) Sali’ya dikip. “Sen de prenslere pek karşıymışsın”

“Öyle ya koyun ile kurt ne zaman dost olmuş? Elimden gelse o namussuzları çoluk çocuğuyla birlikte yok ederim.”

“Tömür Halife İsyânında Kumul’da olmuş olsaydın, ona katılır mıydın?” sordu Hocaniyaz ciddi bir şekilde.

“Bin canım ile katılırdım. Şimdi de yine Tömür Halife gibi bir adam çıksa diye Allah’a dua ediyorum. Duyduğuma göre Tömür Halife karakterli bir adammış, onun yanında kahraman, korkusuz, evet biri Hocamniyaz’ mıydı? Evet öyle, Hocaniyaz denen pehlivan da varmış. Ama...

“Sen bu sözleri kimden duydun?” sordu Hocaniyaz.

“Vay kardeşim”dedi Torpak Sali, dünya büyük değil. Kumul’dan gelip Altay ve Çöçek’e giden askerler burada konaklamadan geçmez. Ben de Tömür Halife’ye söylenen koşukları duydum:

Tömür Halife ayaklandı

Gökyüzündeki yıldız gibi,

Çen Darin’i düşündürdü (kaçırdı)

Ormandaki domuz gibi.

Deminden beri ciddi ciddi oturan Hocaniyaz buralara (69) Kumul’dan tüccarların geldiğini duyduktan sonra kesin bir karara varıp şöyle dedi:

“Salıcığım, artık gerçeği söylemezsem olmaz, Hocaniyaz dedikleri benim. Tömür Abimin yakın arkadaşlarından hayatta kalan sadece benim galiba. Şamehsut ile Yang Cangcung benim kanımı almak için ortaya paraya koydu. Kim beni canlı yakalarsa, on iki yambunun sahibi olacak. Beni tutup versen de kabul, bana sığınma hakkı versen de kabul, ben sana inanıp gerçeği söyledim.”

Torpak Sali elindeki piyaleyi sofraya örtüsüne bıraktı ve onun yanına sokulup boynuna sarıldı. Gözlerinden damlayan gözyaşlar Hocaniyaz Pehlivan’ın kulaklarını ıslatıyordu.

“Vay canım kardeşim, akşamdan beri böyle desene, benim gönlüm böyle bir şeyi duymaya razı” dedi gözyaşlarını silerken.

Daha sonra Hocaniyaz Pehlivan, Tömür Halife İsyanının oluşumunu ve nasıl buralara geldiğini kısaca anlatıp bundan sonrası için ne yapacağı hakkında akıl danıştı. Torpak Sali:

“Önce bir iki gün dinlen kardeşim, sonrasını konuşuruz” deyip sabahleyin sürüden gelen kuzuyu soymaya başladı.

İki gün geçtikten sonra Torpak Sali şöyle akıl verdi:

“Bu yer şehirden epey uzak. Ama çok yol üstü, hiçbir şey olmaz diyemeyiz. Benim dağ içinde (70) Çıpar Askar adında Kazak bir can dostum var. O helal süt emmiş birisi. Usta bir okçudur. O, namussuz Kumul okçuları gibi attığı oku boşa harcamıyor. Uzaklara hatta Bortala Dağlarına gidip antilop avlıyor. Antilop boynuzlarını ondan alıp paraya çevirip ona geri veriyorum. Kendisi şehir tarafına çok gelmiyor. Eğer bu iş aklına yatarsa, arkadaşımın avcılık yap, sonrasına bakılır. Şamehsut da ölümsüzlüğün iksirini içmedi ya.”

Bu öneri Hocaniyaz Pehlivan’a makul geldi. Bu andan itibaren bir yılı Çıpar Askar ile geçirdi. Fakat korkutucu ilanın haberi bir parça kara bulut gibi Tarbagatay ile Bortala Dağlarına ulaştı. Sonra Torpak Sali ile Çıpar Askar Hocaniyaz Pehlivan’ı yabancı ülkeye kaçırmayı uygun buldu.

“Tamam, dünya kadar geniş vatanımın bağrına benim yumruk kadar başım sığmadıktan sonra yaban ellere gideyim” dedi Hocaniyaz gözleri yaşlanıp.

Çıpar Askar Hocaniyaz’ı Bortala Dağları üzerinden Rusya sınırının ıssız bir yerinden geçirip birkaç çift antilop boynuzunu eline tutturdu ve ona sarılıp şöyle dedi:

“Esen kal dostum, dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur, sağ olursak yine görüşürüz.”

Bundan sonra, talih rüzgarları Hocaniyaz Pehlivan'ı (71) yabancı bir ülkenin çöllerinde, kırlarında, sokaklarında ve caddelerinde sonbahar yaprağı gibi uçurduktan sonra Yerket denen şehre bıraktı.

Yerket, Çar yönetimi ile Mançu Hanlığı arasında 1881 yılı şubatının başlarında Petrgrat'ta imzalanan hukuk dışı antlaşmanın (İli Antlaşması) ikinci maddesine binaen, bu yılın ortasından 1883 yılının başlarına kadar İli'den Yettesu bölgesine göç eden altmış bin civarındaki Uygur göçmeninin bir kısmı tarafından kurulan şehirdi.

Akhan ile Karahan

İntimaydayken başta

Gitmeyi beyan edip

Gemi yaptık barajda

Almuti'ye güç değdi,

Gideceğimiz yer kumlu

Doğru sözü söylemiyor,

Göz mavi başı yünlü

Tokkuztara'dan geçerken,

Yamantu'nun taşları

Göçüp giden halkların

Kurumuyor yaşları.

Bu mainler İli Uygurlarının tarihindeki zor günlerinden (72) biri olan işte bu sıkıntılı yıllarda söylenmişti.

Yerket şehri Rus mühendislerinin planıyla kurulduğundan sokakları geniş, evleri cam pencereli yapılmıştı. Şehirden uzunlamasına altı sokak yapılmış olup sokaklar ev, bahçe ve hayvanlı korulardan oluşturulmuştu. Her dört kuru bir cadde şeklinde, ara yollar da bir ölçüde yapılmıştı. Şehrin ortasında Velibay tarafından getirilen Cunggo ustalarınca Çin mimari sanatıyla yapılan çok güzel ve heybetli bir mescit yükseliyordu. Bazı söylentilere göre bu mescidi yapan baş usta Yerket'ten kendi memleketine döndüğünde Mançu Hanlığı Hükümeti onu "milli mimari hünerlerinin en temel incilerini yabancı ülkeye sattın." diye onu idama mahkum etmiş.

Bir gün Hocaniyaz masraflarını karşılamak için antilop boynuzlarından bir çifti satmak amacıyla sokakta yürürken işte bu mescidin önüne geldi. Mescidin iki tarafında kapı ve pencereleri cam olan dükkânlar birbirinden güzel görünüyordu. Hocaniyaz Pehlivan kıl, deri ve boynuz satılan bir dükkâna girip sağa sola bakınırken üstünde yün kumaştan pantolon, gömlek; başında Manchester kadifeli şapka olan bir genç "gelin misafir, ne alacaksınız?" diye ona esnaflık yaptı. Hocaniyaz Pehlivan bir çift antilop boynuzunu koynundan çıkarıp. (73)

"Bunu sattıktan sonra bir şey alırsam alırım." dedi. Dükkân sahibi genç boynuzu eline alıp iyice inceledikten sonra:

"Güzel malmış, ne kadar vereyim" dedi.

"Para peşin olsun, lazım olursa yine var"dedi Hocaniyaz güleryüze.

"Yine var mı dediniz?"

"Evet"

"Öyleyse" dedi genç yerinden kalkıp, "hepsine biz talibiz. Haydi benimle yürüyün."

Dükkân sahibi genç dükkânı arkadaşlarına bırakıp onunla şehrin kenarında bulunan görkemli bir bahçeli avluya girdi. Bu normal zenginlerin avlularından değildi. Belki masal ve hikayelerdeki padişah saraylarına benzeyen acayip görkemli bir yerdi.

“Velibay diye duymuşsundur. Biz şimdi bu kişinin yazlık sarayına geldik” dedi dükkân sahibi genç Hocaniyaz Pehlivan’ın hayran olduğunu fark edip. “bizim patronun zenginliğinin ve itibarının çok olmasından dolayı Rusya’da yarı padişah diye tanınmış” denen sözü söyleyip uyardı.

Bu gencin dedikleri doğruydü. Velibay tahminen 1835 yılında İli nehrinin güney tarafında bulunan Galcat köyünde Yoldaş Ahun denen varlıklı bir kişinin ailesinde doğmuş. Babasının vefatından sonra annesi Galcat köyündeki Tokilek Yüz Begi denen (74) kişiye gelin olmuş. Velibay yirmi yaşından sonra Galcat’tan Gulca’ya geçip varlıklı kişilerin ticaretini yönetip zenginleşmeye başlamış. 1871 yılında çar Gulca’yı ele geçirip birkaç bin asker konuşlandırdığında Velibay, Rus askerler ile diğer Rus harbi ve mülki bürokratların bütün ihtiyacını karşılama işini birkaç yıllığına yapmış. Böylece daha da çok zenginleşmiş, çar hükümeti nazarındaki güveni aşırı derecede artmış. Hayır yapma, mescit-mezarları yapma gibi faaliyetlerle de toplum içinde çok fazla saygınlığa ulaşmış Velibay diye tanınmaya başlamış. Velibay Yerket’e geldikten sonra da Yettesu bölgesinde bulunan Rus askerlerinin bütün ihtiyaçlarını da temin ederek çok zenginleşmiş. Çar hükümeti hizmetlerini takdir edip onu birkaç rozet ve madalyayla ödüllendirmesinden başka Petrgrat

‘taki çarlık sarayında onun adına özel bir hürmet koltuğu tahsis etmiş. Ayrıca o özel bir imtiyaz sahibi olmuş. Dükkân sahibi gencin Velibay yarı padişah olarak tanınır demesinde bunları göz önünde bulundurması yatıyordu. Bu konuşmadan sonra Hocaniyaz Pehlivan’ı bekleme salonunda bırakıp kendi içeriye girdi.

Yarım saat sonra geniş ipek gömlek üstüne siyah kadife yakasız cüppe, başına beyaz şapka giyen uzun boylu olan; uzun olan herkesten daha uzun (75) görünen, büyük ve imalathaneye uygun iri, at suratlı, beyaz sakallı bir kişi Avrupalı tarzda düzenlenmiş geniş misafirhanede Hocaniyaz Pehlivan’ı kabul etti. Bu Velibay’dı. Bir çift antilop boynuzu onun elinde duruyordu. O, Hocaniyaz’ın selamını güler yüzle alıp oturmasını rica etti ve:

“Yorgun musun genç? Bortala tarafından gelmişe benzemiyorsun, sen mi vurdun?” dedi.

“Öyle” dedi Hocaniyaz mütevazı bir şekilde.

“Yine varsa hepsini alırız, ne diyorsun?”

Hocaniyaz koynundan yine iki çift boynuzu çıkarıp onun önüne koydu ve pazarlık etmeden vermeye razı oldu.

“İyi avcıymışsın. Tüfeğin yeni mi?” dedi Velibay, Hocaniyaz Pehlivan’ın temiz kalpliliğine dikkat edip otururken.

“Tüfeğim yok, ok ve yay ile vurdum.” dedi Hocaniyaz. Yalan söylediği için elma gibi kızardı. Çünkü bu antilopları okla değil, Çıpar Askar’ın tüfeği ile vurmuştu.

“Öyleyse” dedi Velibay “ok, tüfek benden olsun, ne kadar antilop vurursan hepsini bana sat. Seni memnun edeceğim.”

Hocaniyaz kabul ettiğini bildirdikten sonra Velibay ona yüz tane ok ile yeni bir beşatar ve iyi bir at verdi. Bundan sonra avcılık yapıp Velibay’a birkaç çift antilop ve boğa boynuzu (76) getirdi. O her geldiğinde pazarlık etmeden zenginini verdiğine razı oldu. Diğer hizmetçiler gibi fazla pohpohlanmadan düzgün karakterle yaşadı. Onun bu karakteri Velibay’ın çok hoşuna gitti. Böyle ola ola Velibay ailesinin bir parçası oldu.

Birinci Dünya savaşı zamanıydı. Çar kendi menfaati için Rusya İmparatorluğu içinde bulunan halktan yüz binlerce çocuğu top kurbanı yaptı. Savaş yalvamuzları yeniden kan istemekteydi. Bunun için Rusya’nın başka bölgelerinde olduğu gibi Yettesu bölgesinde de askere alma işi yeniden başladı. Çarın duyurusuna binaen, her aile yine bir oğlunu askere vermeye mecburdu. Velibay’ın ailesi de bundan muaf olamadı. Zengin kendi oğlunu top kurbanı olmaktan korumak niyetiyle oğlunun yerine yerine bu Toksunlu avcı genç İshak’ı göndermeye karar verdi. Ona sordular. Hocaniyaz da hiç beklemediği askerliğe gitmeye razı oldu. Velibay ise onun kalbindekileri düşünmedi elbette. Böylece Hocaniyaz Pehlivan İshak adıyla

yeni askerlerle birlikte Yerket'ten uzak bir yerdeki askeri eğitim kampına gönderildi. Her şerde bir hayır var dedikleri gibi bu askeri eğitim dönemi Hocaniyaz'a çağın modern tipteki askeri silahlarını öğrenme fırsatını doğurdu. O, artık Tömür Halife zamanındaki basit silahlardan (77) faydalanan usta atıcı değil, Petrgrat askeri silah fabrikasından çıkan ağır-hafif pilimot, mayın, her çeşit tabanca ve el bombası gibi silahları ustalıkla kullanan, hatta onları söküüp yeniden takan bir savaşçı olarak yetişmekteydi. Kaldığı yerdeki türlü türlü insanlarla yaşadığı sırada çok şeyler duymuş hayatın bilinmeyen birçok yönünü görüp gözü açılmaya başlamıştı.

Bir gün o şöyle bir olayla karşılaştı. Akşam yatmaya yakın Hocaniyaz ile yan yana yatan bir Rus genci çadırdakilere doğru Özbekçe bozuk teleffuzla konuşup “arkadaşlar dediklerime kulak verin” dedi. Onu herkes Hohul Grigori diye tanıyordu. Bu çadırda Uygur, Özbek, Rus, Kazak on bir kişi vardı. Hohul Grigori alçak sesle birinci dünya savaşı hakkında konuşmaya başladı. O konuştuğu sırada cüsseli bir adamın gölgesi çadırın arkasında durmuştu. Bunu çadırdakilerin hiçbirisi fark etmedi.

“Bu savaşın fakirlere hiçbir faydası yok” diye devam etti Hohul Grigori, “bu sadece çarın ondan fazla büyük zenginlerin faydası için olan savaş. Onlar bizi sabah akşam cepheye götürüyor ve “ileri” diye komuta veriyor. Biz “hurra” deyip Almanların mermisine karşı göğüş gererek (78) koşuyoruz. Öyle değil mi? Alman askerleri ile süngüleşip birbirimizin karnını deşip bağırsaklarımız parçalanıp toprağa karışıyor; ya o ölecek ya da sen... evet, öyle değil mi? Öyle olmazsa da gürültüyle atılan pilimot mermileri altında mısır sapı gibi kırılıp yatıyorsun. Cesedin tarlada kırda kalıp gözünü kargalar kuzgunlar oyuyor. Anne baban, akraba kardeşin ya da sevgilinin geleceği kabrin de bu dünyada olmayacak. Çar ve zenginlerse saraylarında güzel kadınlarla şampanya içip dans edip huzur içinde yaşıyorlar. Öyle değil mi? Çar bu savaşı yense de yenmese de bize hiçbir faydası yok. Hani deyin biz kim için savaşa hazırlanıyoruz?”

Hocaniyaz Pehlivan hemen Tömür Halife İsyanının başlamasını hatırladı. Şamehsut Vang Urumçi generalinin faydası için Kumul'dan birkaç yüz pehlivanı silahlandırıp İli generaline karşı savaşa gittiğinde onların çoğu ölüp Kumul'un üzerini musibet bulutları kaplamamış mıydı? Şamehsut ikinci kez asker alıp gittiğinde Tömür Halife “hey arkadaşlar, nereye gidiyorsunuz? Doğduğunuz aziz

vatanı, şefkatli anne babayı, soyu sopu bırakıp Şamehsut ile Urumçi generali için ölmeye gidecek misiniz, ölmeye? Şamehsut'un yaptığı bu kadar şey yetmezmiş gibi şimdi de bizi okun önüne atmak istiyor bilmiyor musunuz?" deyip onları durdurmamış mıydı? Hocaniyaz bu sözleri kendi kulaklarıyla duymamış olsa da sonra başkalarından duyup "Tömür abim doğru (79) söylemiş" dememiş miydi? İşte şimdi Hohul'un dediği de Tömür Halife'ninkine benziyordu. Dur, onun dediğine iyice kulak vermek gerek.

"Öyle değil mi? Biz kimin için savaşa gidiyoruz? Kim için?" devam etti Grigori, "benim abim geçen yıl savaşta öldü. Üç çocuğu yetim kaldı. Şimdi çar beni de savaşa götürüp ihtiyar ana babamı her iki kanadı kırılmış kuş gibi bırakmak istiyor. İki yaşına giren kızım Natalya'yı yetim bırakmak istiyor, helalimi eşimi dul bırakmak istiyor, öyle değil mi? Ben bu savaşa karşıyım! Eğer halkın çoğunu oluşturan fakirlerin geleceği için savaş olsa, ayağım ile değil, başımla beraber giderim. Bir canım değil, bin canım olsa feda ederim. Fakat şimdiki savaş böyle değil kardeşlerim."

"Bu sözleri İvan Daraz da demişti. Tamam, peki şimdi ne yapmak lazım? Onu demiyorsun" dedi Ezimet denen Özbek genç yastıktan başını kaldırıp.

Hohul Grigori dışarıya kulak verip bir an sessiz kaldıktan sonra "Ne yapacağız?! Buradan yavaş yavaş gitmek lazım" dedi.

Çadırın içi sessizleşti. Sadece bazılarının yüksek ya da alçak sesle fosurdamaları duyuluyordu. Hocaniyaz da karanlık olmasına bakmadan Hohul Grigori'ya inceden inceye bakmaya başladı. İlk başta somurtkan görünürken, düşüncelerinden dolayı Hohul'un yüzü ona kor gibi görünüyordu. O (80) Hohul'un ellerini uzun boynuna götürüp sıkıca sarıldı.

Gece yarısını geçerken, el fenerleri parıldadı. Göz açıp kapayana kadar elinde tabanca tutan iki memur, dört asker çadıra girdi ve herkesi uyandırıp hepimizin giyinmesini istedi. Sonra dışarıya çıkarıp ellerimizi arkadan bağlayıp yürümemizi emretti. Yarım saat sonra Hocaniyaz kendini tek kişilik karanlık bir hücrede buldu. Diğerlerinin nereye gittiğini bilmiyordu. Ertesi gün öğleden sonra asker kampa birkaç yüz kişinin katılmasıyla ay ortasında askeri mahkeme kuruldu, Hohul

Grigori'ya "Bolşevik Propagandacısı" diye idam cezası verildi. O, burada idam edildi. Bir ay sonra Hocaniyaz bir fırsat yakalayıp Velibay'ın evine geldi ve olanları ona detaylı bir şekilde anlatıp "Vedalaşmadan gitmeye gönlüm razı olmadı, benden dualarını esirgeme Zengin Baba, ben buradan gideceğim" dedi.

"Nereye gidiyorsun?" diye sordu Velibay.

"Doğruyu söyleyeyim, kendi memleketime gidemiyorum. Önüme çıkan bir yurttaki dağ ve çölleri mekân eyleyip, vaktimi geçireceğim" dedi Hocaniyaz üzüntülü bir halde.

"Yazık, öz oğlum gibiydin" dedi Velibay "vaziyet bu dereceye gelmişse, sana engel olmayacağım. Ben seni görmedim, sen de beni görmedin, bana emanet verdiğin parayı verip seni hacca gidenlere (81) katarım. O taraflara gittiğinde geçimini sağla. İstedığın zaman geri dönebilirsin."

Hocaniyaz mutlu olup, Velibay'a teşekkür etti. Velibay ona hacca gidene kadar dışarıya çıkmamayı tembih etti. Aradan bir iki hafta geçtikten sonra, Velibay'ın adamları onu hacılarla yola koydu.

O, Mekke'deki mukaddes yerleri tavaf ettikten sonra, uzun zaman önce Kaşgar tarafından gelip kalan Yakup Hacı adındaki kişinin hizmetine girdi ve gah deve bakıp, gah hurma bahçesinde çalıştı. Ama her zaman tuhaf bir duygu onun kalbini sarıp huzursuz ediyordu. O, her gün tan vakti seherde çare bulmak için yüksek bir yere çıkıp, gün doğumu tarafına bakıyordu ve tanın soğuk rüzgarından sanki güzel kokulu bir şeyin kokusunu almış gibi derin derin nefes alıp düşünüyordu. Böyle anlarda sanki birisi onun kulağına Kumul türküleri fısıldıyormuş gibi hissediyordu.

Baksam görünmüyor

Şarlar dağı.(82)

Acayip de kötü imiş

Ayrılış Dağı.

Mekke'ye gitmeyin yarim.

Burada da bir Mekke var.

Ay yüzünü bir gün görsem

Mekke'ye varıncaya kadar.

Böylece onun üç dört yıllık ömrü Mekke Medine diyarında geçti. O, sonra “alnıma yazılanı göreyim” deyip, hacdan dönen hacılara katılıp (onların arasında Toksun'lu hacılar da vardı), Taşkurgan üzerinden Kaşgar'a sonra Kara Şehir'e geldi. İlanda söylenen yirmi üç yirmi dört yaşlarındaki beyaz yüzlü gencin şimdi çenesi sakallanmış, fırtınada tipide tahriş olan yüzü epey kırışıp sert bir adam şekline bürünmüştü. Bu halde evine gitse, muhtemelen yaşlı anası Ayşe Appak da onu hemen tanıyamazdı. Böyle olsa da, Şamehsut daha hayatta olduğu için o yeniden Kumul'a gitmeye cesaret edemedi. Ama ne olursa olsun, anne babasına yaşadığını haber vermek lazım diye düşünüp Toksunlu hacılara Bortala tarafına gitme niyetinde olduğunu söyleyip, Toksun'daki ana cemaat dayısı Kurbanniyaz'a iki tane mektup yazdı. O sıralarda Toksun şube nahiye olup, Kurbanniyaz nahiye hâkimi sıfatıyla çalıştığından insanlar onu Kurbanniyaz şeref (83) diye çağırıyorlardı. Bu yüzden hacılar bu gencin mektubunu ona kesinlikle ulaştıracağına söz verdiler. Hocaniyaz yeniden İshak adıyla Karaşehir sınırından dağ vasıtasıyla Bortala'yı hedefleyip İli Dağlarına yöneldi. Çünkü Bortala Dağlarını biliyordu ve orada Moğol hayvan yetiştiricilerinden yakın dostları da vardı. Dediğimiz gibi bir ay yürüdükten sonra çok eziyet çekmeden Bortala nahiyesinin doğu tarafındaki Utbolak denen yerdeki eski dostu Erdenbat'ın evini buldu.

Erdenbat kırklı yaşlarda şumbatlık biri olup, bütün ömrünü avcılıkla geçmişti. O ava çıktığı günlerde uzun keçi sakalını sol kulağına doluyordu. Üç yıl önce hanımı aniden öldüğünden beri iki çocuğuyla yalnız kalmıştı. Bu arada kız kardeşi Börte Naçin'in kocası Şolhur Narin yıldıya bini geçerken dağdan yuvarlandı ve öldü. Bu olaydan beri Börte Naçin de abisi Erdenbat'ın küçük evine göç etmişti. Bu yüzden Erdenbat Hocaniyaz'ı sıkılmasın diye evinin yanında ona ayrı bir çadır kurdu.

Hocaniyaz bu çadırda yatıp yemeğini kendi yapıp arta kalan zamanlarını Erdenbat'ın yardımıyla tüfek satıp, avcılıkla geçiriyordu.

Erdenbat genç yaşta dul kalan kardeşi Börte Naçin'in durumu için çok kaygılanıyordu. Ama Börte Naçin kendine gelen taliplerin hiçbirini beğenmiyordu. Bu (84) talipler Erdenbat'ın da hoşuna gitmemişti. Çünkü bazıları hanımı ölen insanlar olsa da bazıları onu kuma olarak almak istiyordu. İşte böyle bir günde birkaç yıl önce tanıştığı dostu İshak'ı kader yine onun evine getirdi. Koyu kaşları altındaki yuvarlak gözleri keskin bakan doğru sözlü usta atıcı bu genç Erdenbat'a son derece hoş geliyordu. O, kız kardeşi Börte Naçin'in bu gence fark ettirmeden gülümsemelerini görmüştü. Ayrıca bu gencin de Bortala'ya yerleşme amacıyla geldiğini de onun ağzından duymuştu. Bu yüzden Erdenbat kardeşinin rızasını aldıktan sonra bir gün Hocaniyaz'a şöyle dedi:

“Kardeşim İshak, biz seninle aynı evin adamı gibi olduk. Söylediklerine bakılırsa sen buralı olacak gibi duruyorsun, çenen sakallansa da sen daha gençsin. Elbet evli barklı olman gerekiyor. Ben siz Uygurlarla çok iç içe oldum. Sizlerin örf adetlerinizi, dini hayatınızı çok iyi biliyorum. Sizinle bizim peygamberimiz farklı olsa da hepimizi Allah yaratmış. Hepimiz insanız. Yaşlıların dediği rivayetlere bakılırsa biz Moğollar ile Uygurlar eskiden beri kardeş gibi yaşamışız. Cengiz Han'ın ordusunda pek çok Uygur komutan varmış. Cengiz Han kendi kızını Uygur padişahına eş olarak vermiş. Biz de abi kardeş olduk. Eğer uygun bulursan kız kardeşim Börte'yi... Evet, o da seni uygun görmüş. (85)

Hocaniyaz dalıp gitti. Bir sıra halinde örülmüş uzun saçındaki gümüş tengeleri şakırdatıp hüznü hüznü yürüyen Börte'nin bazen ona bakıp gülümsemesinin sebebini şimdi anladı ve gözlerini Erdenbat'tan kaçırıp düşünmeye başladı.

“Allah-u Ekber, sırrımı gizleyeceğim diye bunları kandırdım. Benim gerçek kimliğimi bilseydiler böyle düşünürler miydi? Şimdi ne diyeceğim? Benim gibi bir misafire böyle güvenmeleri doğru mu? Tövbe, dünyada acaba iyi insanlar da var mıymış? Körü gözünden ayıran Allah, sopasından ayırmazmış deyip Dörbilcin'deki Torpak Sali, Çıpar Askar, kamptaki Hohul Grigori, yaşlı Velibay... Bu Erdenbat da dahil... Tövbe, farklı dindeki bir kişi, kendi halkındaki zengin taliplerin hiçbirisini

beğenmeyip de başka dinden misafir gence gönül veren Börte Naçin! Bu Kazak, bu Rus, Bu Kalmuk denen sözler insanın iyi ya da kötü olmasına sebep değilmiş işte! Zaten kan emici Şamehsut ile Haşır Teyci, Seypung Tohti ile Segizhan denen yüz karası simsarlar bizimle aynı memleketten, aynı dinden, aynı milletten bir kardeş değil miydi? Neler yapmadı ki, tövbe! Kendi Kalmuk olsa da kötü günde bana sığınak olan şimdi de beni kendine kardeş yapmak isteyen bu adamdan sır saklasam nasıl olur?!”

O, yine bu düşüncelerle Erdenbat’ın elini sıkıca tutup, ondan af diledi ve (86) bütün durumunu ince ayrıntısına kadar anlatıp sonra şöyle dedi:

“Şimdi anladın mı abi, ben firar eden bir adamım. Kader beni diyarlara getirdi, bilmiyorum. Kötü gün olsa ya da ben Kumul’a gidecek olsam, Börte Naçin’in vebalini almaktan korkuyorum. Yoksa Börte Naçin gibi birinin eşi olsam, seni gibi bir adamın akrabası olsam, başıma devlet kuşu konmuş gibi olurdu.”

Erdenbat piposunu içerek otururken şöyle dedi:

“Dediklerin doğru. Fakat buralarda senin kimliğini öğrenecek başka kimse yok. Arasalar da artık seni tanıyamazlar. Bundan dolayı rahat olmalısın. Ama Şamehsut Vang hayattaysa sen nasıl Kumul’a gideceksin? İyice düşün.”

“Düşmanın ölümünü dilemek yerine, kendi ömrünü dile demişler” dedi Hocaniyaz, “yine bizde ümitsiz şeytan denen atasözü var. Bir gün gelir, gidecek yol açılır da Kumul’a varabilirsem, Tömür Abimin öcünü almadan durmayacağım.”

“Tömür Halife ile giriştiğin işleri yine yapacağım diyorsun? O sırada Şamehsut ölse bile?

“Şamehsut ile birlikte vang zulümleri bitecekse, fakirler için iyi şeyler olacaksa kabul. Yoksa bu niyetimden vazgeçmem. Yine bu işe girişirim.”

“İyi, ben bugün seni bir başka tanıdım kardeşim.” dedi Erdenbat. “erkek adam böyle olmalı (87) söylediğine bakılırsa Kumul’daki fakirler bizden de kötü durumdaymış. Kendi ülkesine acımayan adama, adam demek olmaz, Muhammed

peygamberin ruhu size yardımcı olsun. Ben sana engel olmayayım. Burada ne zamana kadar durursan, küçük evimin kapısı her zaman sana açık.”

Dediğimiz gibi, bu sohbetten sonra Erdenbat, Hocaniyaz Pehlivan’a daha da hürmet gösterdi. Onun sağlığını korumayı vicdanının borcu olarak düşündü. Hocaniyaz Pehlivan’ın ve kendinin av ürünlerini satmak için pazara gideceği zaman Börte Naçın’e onunla ilgilenmesini tembihledi, mümkün olduğunca çabucak dönmek için çaba sarf etti.

4

Böylece iki yıl geçti. Bir gün yaz güneşinin son ışıklarını bembeyaz bulutların hizasına çıkardığı, yatağında uzandığı sırada Erdenbat’ın iri sarı köpeği çokça havladı. Erdenbat dosdoğru evine doğru gelen üç atlıyı görüp çok korktu. Çünkü tanıdık olan hayvan bakıcısı genç Oragay ile daha önce görmediği iki yabancı geliyordu. Onların simalarından ve kıyafetlerinden yakı yurtlu Uygurlar olduğu anlaşılıyordu. Doruk ata binen adam keçi sakallı, zayıf biriydi; kara ata binen adam ise Kalmuk yüzlü sivri sakallı şişman biriydi. Erdenbat köpeğini sakinleştirdiğinde hayvan bakıcısı Oragay (88) attan inmeden “size misafir getirdim.” dedi. Misafirler attan inip Erdenbat’a gülyüzle Moğolca saygıda bulundular. Erdenbat da saygıyla karşılık verip ne diyeceğini bilemeden dururken, hayvan bakıcısı Oragay bu kişilerin uzak bir yurttan Utbulak’a gelip, Erdenbat’ın evini aradıklarını, yolda tesadüfen karşılaştığını, buraya getirdiğini söyledi ve acele işi olduğunu söyleyip geldiği yolda geri döndü.

“Birader” dedi keçi sakallı zayıf adam “biz İshak’ın akrabalarıyız. Onun Bortala’da olduğunu duyup iki aydan beri araya araya buraya geldik. Benim adım İsman, bu adamın adı Kösüy Niyaz.

Kapı aralığından her şeyi gören Hocaniyaz evden ok gibi çıktı ve titrek bir sesle “geldiniz mi Küçük Baba!?” diye Kösüy Niyaz’ın boynuna sarıldı. Kösüy Niyaz “Allah’a bin şükür oğlum, sağ salim görüştük. Sesini duymasam, seni tanıyamazdım. Tövbe.” deyip onu bağrına bastı. Bu adam Hocaniyaz’ın baba tarafından dayısıydı. İsmang denen keçi sakallı zayıf kişi ise, Toksun hakimi Kurbanniyaz Şen’in yakınlarından olup Kösüy Niyaz’a yoldaşlık edip gelmişti.

Misafirler siyah mum ışığında çay içip otururken, Erdenbat semiz bir kuzuyu kapı dibine getirip “Haydi kardeşim, bunu kendi ellerinle soy, ben soysam...” deyip Hocaniyaz’a bakıp güldü. (89)

Onlar Erdenbat’a misafir oldular, gece yarısına kadar sohbet ettiler. Kösüy Niyaz’ın dediğine göre Kurbanniyaz Şen, Toksunlu hacılardan Hocaniyaz’ın mektubunu almış, hemen İsmang’i ablası Ayşe Appak’a (yani Hocaniyaz’ın annesi)’nin yanına göndermiş. Bu sıralarda Hocaniyaz’ın babası İminniyaz zindanda hayatını kaybetmiş. Oğlunun derdiyle kan ağlayıp, bir deri bir kemik kalan Ayşe Appak derhal şehre gelip halkın içinde en çok itibara sahip olduğu için, “Mollam” diye bilinen Sedenşa Elem Ahunum ile Hasan Bala Hacı, Şaehmet Bay, İsmail Datu, Maahun (Huyru) gibi yurdun ileri gelenlerine durumunu söyleyip ağlamış, onlar Ayşe Appak’ın durumunu Şamehsut Vang’ın büyük teycisi Yusuf Beg’e iletmiş. Yusuf Teyci bu işle canı gönülden ilgilenmiş. Mollalara ve yurdun ileri gelenlerine Hocaniyaz’ın suçunu affetmesi hususunda Şamehsut Vang’a bir dilekçe yazmasını önermiş. Mollalar bu teklife derhal onay vermiş ve birini affedip gınahtan kurtulmanın ne kadar büyük sevap olduğu hakkında Kuran, hadis ve İslam alimlerinin eserlerinden pek çok alıntı alıp son derece güzel ve etkili sözlerle bezenmiş bir dilekçe yazarak Yusuf Teyci’ye vermiş.

Yusuf Teyci’nin Hocaniyaz Pehlivan meselesinde böyle içten davranması tesadüf değildi. Zayıf, sivri sakallı, uzun burunlu, beyaz duru yüzündeki incecik (90) kırmızı damarları açıkça görünen bu koyun gözlü bu adam aslında bey evladı olsa da küçük yaşlarda anne babasından ayrıl kalmış, çocukluk çağlarında çok cefa çekmiş. Gençlik yıllarını yaka yurtlarda, hatta Şamehsut Vang’ın Beycing’deki durağı Hamigoen’de asker olarak geçirmiş. O, bu günlerde doğup büyüdüğü yurdunu özleyip şu şiiri yazmış:

Bu garip şehrinin cennet masalı gibi bağında,

Yürüse eğer bülbüle benzer yaprağı gül yaprağında.

Benzemez öz yurduna, gitmez düşünceden öz vatan,

Öz diyarında eğer olsa adım atmak toprağına.

Ulaşsa bir gün bu garibin dostu yarıdan biri,

Hatra gelsin bu garip kalmış çocukluk çağında.

Kalmasın gizli onun adı Yusuf'tur Kumuli,

Gözü yaşlı derya Tungguen'dir ayrılık dağında.

Tömür Halife İsyanından sonra büyük teycilik makamına ulaştığı günlerde dışarıya çıktığında, kendinden bir derece aşağıda olan Yunus Teyci ya da başka beyler gibi zilleri çalıp duran görkemli at arabalarına binmeyip, kırmızı tabanlı eyersiz ata binip dizginini boş tutar halde, yavaşça salına salına giderdi. At üstünde de önceki zamanlarda olduğu gibi önüne eğilip oturuyordu. Onun güzel huyu, kıyafeti ve yürüyüşündeki sadeliği, prens huzurunda (91) doğru söz söylemeye cesaretli olması, fukaraya şefkatini göstermesinden dolayı insanlar onu Noşirvan Teyci'ye benzetiyordu. Gerçekten de, Noşirvan Teyci gibi büyük İran şairi Şeyh Said'in eserlerini elinden düşürmüyordu. O, saltanatın uzun zaman hüküm sürmesinin yurdun zulümden uzak olmasına, barış içinde olmasına ve halkın istekli olmasına bağlı olduğunu düşünüyordu. Yurdun huzur içinde olmasının da hükümdarların tutumuna ve çalışmasına bağlı olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden Hocaniyaz Palvan meselesinde de geçmişi unutup onu affedersek bu şekilde halkın gönlünü almış oluruz diye düşündü. Yine bir taraftan Hocaniyaz Pehlivan gibi isyancıların halkın arasında serbest dolaşmasından, bir iple merkeze bağlanması prensliğin hakimiyeti için daha faydalı diye düşünüyordu. Bunun için Yusuf Teyci arz mektubunu ulaştırdıktan sonra ertesi gün rutin işi gereği sabah selamı için Şamehsut'un yatak odasına girdi. Bu günlerde Şamehsut ömür merdivenin sekseninci basamağına adım atmış, felç hastalığıyla yatalak olmuştu. Bütün Kumul diyarına elli yıl dehşet salan bu adamın başında şimdilerde ecel şerbeti koyulan kadehi elinde tutan Azrail'in gölgesi her gün birkaç kez dolaşyordu. Şamehsut altınla bezenen nakışlı geniş yatakta pamuk döşeklere uzanıp fersiz gözlerini renkli (92) tavana dikmiş halde sessiz cansız düşünerek yatıyordu. Saray doktoru ile iki özel hizmetçi el bağlamış şekilde sessizce oturuyordu. Yusuf Teyci ayağının ucunda yürüyüp yatağa

yaklaştığında Şamehsut'un bir şey demek istediğini anladı. Doktor ile hizmetçilerin çıkmasını işaret etti, Şamehsut'un söylediklerine kulak verdi. Şamehsut bir zamanlar yaşlı teycisi Noşirvan'dan dinleyip sonrasında kendinin inşa ettirdiği büyük medresenin çatısına çivitle "Hatt-ı Farsi" nüshasında yazdırdığı bir gazelin birinci beytini kekeleyerek okumaktaydı:

Cihan kase tamamen ziy cana, ecel içkidir, felek saki,

Velakin başak kalıntısıdır kılsa hayran ta sonsuza kadar,

Yusuf Teyci onun ne demek istediğini hemen anladı ve alçak sesle selam verip sağlık dileyip, yarıdan fazlası ağaran sakalını sıvazlar halde Şahmehsut prensin başına eğildi. Doktorluk tecrübesiyle Şamehsut'un yüzüne bakıp durumunun iyi olmadığını gözlemledi. Gerçekten de felek sakilik yapıp bu adama ecel şarabını sunmaktaydı. O ebedi kalacak ne iyilik yaptı ki? Kesilen başlar, akan kanlar, derya kadar gözyaşında mahvolan masum canların şimşek gibi çakan feryatları... Çavuş kuşlarına mekan olan viranelerden işitilen ah-u figanlar... İşte bunların bedeliyle toplanan dağ gibi altın, gümüş, inci, mercan, yakutlar. Ambarlarda çürüyen top top asil kıl ve boynuzlar; (93) dağlara, çukurlara sığmayan sayısız sürü ve yulkılar... Bunlardan ne fayda var? Bunların hepsini toplayınca ecel şarabının bir damlası azalsa keşke! Yine de İslam itikadına göre söylendiğinde bütün ölülerin dirileceği mahşerde durum ne olacak? Belki kıldığı namazları, sofulara verdiği hayırları, Allah yolunda yaptığı ibadetleri boşa gitmez. Fakat kutsal kitaplarda Allah hiçbir kulunun namazına, hayrına ve yemeğine muhtaç değildir, böyle şeylerle Allah'ı kandırmış ya da satın almış olamazsın, demişler değil mi?

"Konuşun" dedi Şamehsut fersiz gözlerini tavana diktiği sırada.

"Peki, Çinggang Hocam hazretleri, şimdi okunan mısralar bilge düşünürlerin incilerinden örnektir. İnşallah, sizdeki sayısız iyi faziletler baki kalacak.

"Baki kalacak iyi faziletlerin en iyisi hangisi?" sordu Şamehsut.

“Siz de hatırlarsınız” dedi Yusuf Teyci, “sizler gibi taç sahibi zatlar için lütfu keremi ve fazileti hepsinden daha önemlidir. Bu asil fazilet sahibi olan kişi düşmanlarını da kendine gerçek bir dost yapıyordu, yani mesela...

Şahmehsut, Yusuf Teycin’in sözünde bir mana olduğunu anlayıp derhal onun gözüne baktı ve “ne demek istiyorsun?” dedi. Yusuf Teyci sözü Tömür Halife İsyanı (94)ndan başlayıp birçok konuya götürdükten sonra, Hocaniyaz ismini sonunda ihtiyatlı bir şekilde ağzına aldı ve bu adamın suçundan korkup dış yurtlarda on beş yıl avare olduğunu, şimdiyse annesi Ayşe Appak’ın mollaların önderliğinde yurdun ileri gelenlerine ağlayarak geldiğini ve onların yüce Çinggang Hocam’dan onun günahını affetmesini rica ettiğini söyledi. Sonrasında “ne dedim?” der gibi sessiz kaldı.

“O hala yaşıyor mu?” dedi Şamehsut ciddi bir hale bürünüp.

“Evet Hocam, rızık bitmez, kul ölmez dedikleri gibi bu da Allah’ın takdiri olsa gerek.” dedi Teyci sözü kısa kesip.

Evin içini kabristan sessizliği kapladı. Sadece Şamehsut’un ağır ağır nefes alışı duyuluyordu. Yusuf Teyci “işini bozdum mu ne?” diye düşünüp telaşlanmaya başladı. Kalbinin küt küt attığını kendi de duyuyor gibiydi.

“Bu duruma mollalar da dahil oldu mu?” dedi Şamehsut gayet yumuşak bir tavırla.

“Evet, Hocam mollaların önderliğinde...”

“Hani oku!”

Sonra Yusuf Teyci kendine gelip arznameyi yavaş ama etkili şekilde okumaya başladı.

“Siz ne tavsiye ediyorsunuz?” sordu Şamehsut (95) arz okunduktan sonra.

“Allah, sübhanallah ve teala ömrünüzü uzun, devletinizi daim kılsın.” dedi Yusuf Teyci, “fakir kulunuzdan tavsiye soracak olursanız, mollaların da dediği gibi, Cenab-ı Allah günahkâr kullarını affedicidir. Sizin affınızdan ve kereminizden daha

büyük bir fazilet olmaz. Biz Hocaniyaz'ı affetmekle binlerce on binlerce kişinin gönlü size yönelecek, şanınız şöhretiniz daha da artacak. Dahası şunu da belirtmem gerekir ki, Hocaniyaz Kumul diyarında meşhur olmuş bir atıcı. Kendisi cesaretli bir adammış. Eğer gerçekten tövbe etmişse, yemin ettirip sarayın hizmetine soksak. Dağda yaşayan yırtıcı kaplanı evcilleştirip, fare yakalayan ev kedisi yapsak diyorum.”

Evin içini yine sessizlik kapladı.

“O şimdi nerede?” sordu Şahmehsut.

Yusuf Teyci onun henüz Kumul'a gelmediğini, İli dağlarının birinde saklandığını söyledi.

“Öyleyse” dedi Şamehsut, “şehirden mollalar Hasan Bala Hacı, Şaehmet Bay, İsmail Datu, dağdan Abduniyaz Mirab gibi yurt büyükleri kefil olacak. Hocaniyaz'ın annesi Ayşe Appak'ı saraya getirip rehin alın, ama Hocaniyaz benim gözüme görünmeyecek!

“Tamam” deyip sakalını sıvazladı Yusuf Teyci, işin bu kadar kolay bitmesine memnun olup. (96)

“Urumçi'den haber var mı?” sordu Şamehsut.

“Geçen dediğimden başka yeni bir haber yok.”

Bu ihtiyar tilki sineği iğdeye davet etmiş. Gözümün kapanmasını mı bekliyor ne? Gönderdiğimiz hediyeler az mı geldi?”

“Hayır Hocam, uzun yıllardır biriken bereketli hazinelerdeki mücevher ve definelerin dörtte biri onun cebine indi. Buna az derse olmaz!

Bu laflar Yang Zingsin hakkındaydı. Şamehsut ilkbaharda felç olduğundan beri yerine oğlu Nazar'ı Kumul prensi olarak atamak için Yang Zingsin'a hediyelerle birlikte özel elçi göndermişti. Çünkü Mançu Hanlığından sonra onu destekleyen Yüen Şikey de çoktan vefat etmişti. Şimdi hiçbir dayanağı kalmayan ve bu günlerde militaristlerin iç çekişmeleri gibi olaylardan dolayı memlekette merkezi bir hükümet

mevcut değildi. Hepsinden önemlisi iç bölgelerdeki inkılap güçlerinin militaristlere karşı başlattığı kuzeye gitme mücadelesi başarılı olsa, memlekette cumhuriyet hükümeti kurulsa, Kumul prensliğinin var olması mümkün olmazdı. Şamehsut işte bunları düşünmüş olacak ki, bütün ümidini tek koruyucusu olan Yang Zingşin'e bağlamıştı Savaşın bittiği bir zamanda ona oğlu Nazar'ı Kumul prensi olarak ilan ettirme derdine düşmüştü. (97) Yang Zingşin ise durumu ondan da iyi anlamış, Kumul gibi stratejik öneme sahip bölgenin doğrudan kendi hakimiyetinde olmamasından rahatsız olduğundan Şamehsut'tan ne yapıp edip kurtulmayı düşünüyordu. Bilhassa iç ülkelerdeki karışıklığın Şincan'a sıçramasını engellemek için çok sayıda asker konuşlandırma planına Kumul prensliğinin "Tarhan Casaklık" düzeni engel olduğu için yukarıda Şamehsut'un dediği gibi Yang Zingşin onun bir an önce gözlerini yummasını sabırsızlıkla bekliyordu. Bu yüzdendir ki, Şamehsut'un gönderdiği elçinin bıyığına çamur sürüp "Allah, Şamehsut gibi dürüst prensin ömrümü uzun eylesin, ama gözüm açıkken oğlumun prenslik tahtına oturduğunu göreyim derse, bu olabilir. Ben derhal bu işin çaresini bulayım, biraz sabredip beklesin"deyip onu yola saldı.

Şamehsut, Yusuf Teyci'nin dediğini duyduktan sonra Yang Zingşin'den şikayetine devam edip şöyle dedi: (98)

"Ben biliyorum, şimdi onun bana ihtiyacı kalmadı. Yang Cangcung, şeytanı bile suya götürüp susuz getirebilecek yaşlı tilkidir. Ama yiyen çok uyumuş diye bir laf var. Hazinesinin yarısı gitse de kabul, Nazar'ı yerime prens diye ilan edecek belge için dağıtmasak olmazdı.Urumçi'ye yine adam gönderelim, sen çıkıp gidebilir misin? Yok, olmaz. Siz yanımdan ayrılmayın, başka birini gönderin.

"Tamam Hocam, öyle yaparız. Ama siz de sağlam olmalısınız. Bileğin kalın olursa, düşmanın selam verir diye söz var. Biz de iki yüz kadar nişancıyı silahlandırıp her ihtimale karşı kendimizi sağlama almasak mı? Duvarı yüksek bahçeye hırsız giremez değil mi?

"Şimdi şehirde kaç nişancı var?" sordu Şamehsut.

“Elliye geçmez, yine yüz nişancı toplayalım, evet doğru Hocaniyaz Pehlivan’ı da getirip, işe yarayan birini nişancı başı yapsak mı? Silahımız ihtiyacımızdan fazla.” dedi Yusuf Teyci dikkatle.

Şamehsut, Hocaniyaz ismini duyunca yine benzi attı. Biraz sessizlikten sonra yüzünü duvar tarafa (99) çevirip şöyle dedi:

“Ne yaparsanız yapın. Ama Hocaniyaz fırın kancasının ucunu bile tutmasın!

Daha sonra Yusuf Teyci, Ayşe Appak’ı çağırıp Şamehsut’un Hocaniyaz’ı affetmesi hususundaki resmi buyruğu onun eline tutuşturdu ve Hocaniyaz’a kefil olan mollalar ve yurdun ileri gelenlerinden de senet aldı. Yukarıda adı geçen Kösüy Niyaz bu buyruğu alıp Bortala’ya gitmiş Hocaniyaz’ın affedilme haberini büyük bir olaymış gibi bütün Kumul diyarına yaymıştı.

Erdenbat Ağabey, her şeyi duydun, sen şimdi bu işe ne diyorsun?” dedi Hocaniyaz Pehlivan sabah kahvaltısı vaktinde.

“Siz Müslümanlarda Allah’ın izni olmadan kıl kımlıdamaz diye bir laf var. Öyle değil mi? Bunların hepsi Allah’ın iradesi. Tevekkül eyleyip git kardeşim! İhtiyar ananın vebalini alma.” dedi Erdenbat, Hocaniyaz Pehlivan’ın omzuna elini atıp, sonra hüzünlü bir ses tonuyla şöyle ilave etti.

“Sana diyeceğim, kendine her zaman dikkat et kardeşim. Padişahlara asla inanma. Tömür Halife’nin akıbetini aklından çıkarma! Padişahlar alev alev yanan ateşe benzer. Yakın durup ısınsan iyidir, çok yakın durursan bir yerini yakıp kavurur.”

“Teşekkürler Abi, beni kendi kardeşin gibi görüp kötü (100) günde başımı okşadın, senin yaptığın iyiliği asla unutmayacağım.” dedi Hocaniyaz Pehlivan ağlayarak.

Erdenbat sessizce dışarıya doğru yürüdü. Hocaniyaz ile Kösüy Niyazlar da çok şaşırıldılar, yerinden kımlıdamadılar. Bu sırada Erdenbat’ın Hocaniyaz’ı çağırma sesi duyuldu.

Börte Naçin eyerli donatılmış ihtiyar bir atı tutup kapı önünde duruyordu. Erdenbat elinde yanından ayırmadığı Moğol kamçısını tutuyordu.

“Bu bizim sana yolluğumuz olsun.” dedi Erdenbat, atın dizginiyle kamçıyı Hocaniyaz’ın eline tutuşturup, kazaya uğrayıp ata bir şey olsa da önemli değil, ama bu kamçıya baktıkça beni hatırla, yanından ayırma.”

Hocaniyaz kamçıyı hemen beline sokup Erdenbat’ı kucakladı. İkisinin de kirpiklerindeki yaşlar sabah güneşinde gül yapraklarındaki damlalar gibi parlıyordu. Börte Naçin ise (101) yüzüne akan yaşları hissetmeden, aklı başında olmayan insanlar gibi kalakalmıştı. Hocaniyaz, Mekke yapımı olan altın bir yüzüğü parmağından çıkarıp Erdenbat’a baktı, Erdenbat “tamam, kardeşliğinizin hatırası olarak kalsın.” deyip gülümsedi. Hocaniyaz yüzüğü Börte Naçi’nin avucuna bıraktı.

5

“İşte Erdenbat’ın hatırası hala yanımda.” dedi Hocaniyaz Hacı geniş kemerine kısıtılan kamçıyı yanındakilere gösterip.

Kısa saplı Moğol kamçısı elden ele geçerken, “bu hatıra Moğol halkı ile Uygur halkının dostluk belgesiymiş.” dedi Burhan Şehidi misafirlere çay koyarken.

“Bortala’da Erdenbat ile vedalaştıktan sonra başka nerelere gittiniz?” dedi Haydar efendi Hacı’nın maceralarını merak ederek.

Hocaniyaz Hacı Bortala’dan Toksun’a, oradan da Kumul’a varıp ihtiyar anasıyla görüştüktan sonra Yusuf Teyci’ye selam vermeye gittiğini, daha sonra Yusuf Teyci’nin davetiyle prensliğin pehlivanbaşı olduğunu, şansına Şamehsut ağır hasta olduğu için onunla karşılaşmadığını anlattı.

“Ya şimdi, Cing Şuren, Nazar’ın prens olmasına (102) razı olacak mı?” sordu Tahir Beg durumu sorarak oturup

“Bunu bilmiyorum, Yusuf Teyci kendi tercümanını beraberinde götürüp, her gün merkeze koşturup duruyormuş. Benim laf diyecek durumum da yok ama afyonkeş Nazar prens olursa, Kumul halkının başına daha da çok bela gelecek, o zaman...”

“Evet, o zaman, yine bir isyan çıkacak desene, öyle değil mi?” deyip güldü Mehsut Muhiti, Hacı’nın sözünü kesip.

“Elbette, kurttan kurtulup kaplana yakalanmak olmaz” dedi Hacı. Sonra “Nazar’ı kaplana benzetmem uygun olmadı, ona kuduz köpek desem doğru olacak” deyip gülümsedi.

“Ama Hacı doğru söz söyle, kalbiniz kırılmasın. Siz bu kuduz köpeğin sırtını dayadığı prens sarayının hizmetine girip, evcilleştirilmiş kaplan gibi oldunuz. Artık evcil kaplandan ne beklenir ki?” dedi Haydar Efendi şakayla karışık bir ifadeyle.

Onun “ev kaplanı” lafı Hacı’nın kalbini çok kırdı ve yerinden derhal kalkıp, yumruğunu masaya vurdu ve “Ne diyorsun sen? Bizde ‘kendini er görsen, başkasını kaplan gör’ diye söz var” deyip birden evden çıktı. **(103)**

“Heyyyy, yanlış yaptınız efendim.” deyip Mehsut Muhiti de aceleyle dışarıya çıktı. Fakat Hacı’nın gölgesi bile görünmüyordu.

Mehsut Muhiti geri geldikten sonra, Haydar Efendi şöyle dedi:

“Hayret! Mizacı sakın adam bu? Tömür Halife’ye asla benzemiyormuş.”

“Benzememesi iyi.” deyip güldü Tahir Beg. **(104)**

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Düşman

Düşmanlıktan değil, akrebin sokması,

Böyledir tabiatı, huyu.

-Şeyh Sed.

1

1903 yılı, yazın başı, alacakaranlık denilen vakit...

Beyaz kalpağını gözüne çekmiş uzun boylu bir adam Beycing şehrinin kuzeydoğusundaki dar bir sokağa girdi. Beyaz renkli kumaştan dikilmiş önü açık gömleğiyle kemerli burnunun altındaki koyu kıvrımlı bıyığı onun Beycingli olmadığını aşikar ediyordu. Bu yüzden olsa gerek, yolcular ona şaşkın bir şekilde bakıyorlardı. Fakat o adam, hiç tereddüt etmeden pembe renkli toprak basamaklı avlunun yarı açık duran kara kapısından sakince içeri girdi. Büyük büyük hişlerin yayıldığı uzun avlunun iki tarafındaki odaların kapılarında zarif çiçekli perdeler yarı açık duruyordu. O odaların bazılarında kadın ve erkeklerin hayasız gülüşleri, (105) bazılarında dertli bağlama sesine eşlik eden kadınların şarkı söyleyişleri duyuluyordu. Bazı odaların içi de sessizdi.

Orta yaşlı bir kadının “hey hanımlar, misafirin yanına gelin” diyen cırtlak sesiyle sessiz odalardan rengarenk ipek libaslara bürünen birkaç kadın çıkıp türlü naz, işveyle misafiri kuşattı. Onların yüzü gözü makyaj içindeydi. Misafir kalpağıyla yüzünü gözünü estirirken, onlara açgözlü bir şekilde baktığı sırada avlunun misafir köşesindeki balkonlu odadan zayıf yaşlı birkadın çıkıp misafirin yanına koşarak geldi ve tebessümle Beycing ağzıyla şöyle dedi:

“Merhaba beyzadem, merhaba! Sizleri buralara hangi rüzgar attı? Bizim buralara adım atmayalı beş yıl oldu.”

Misafir ellerini birleştirip yaşlı kadına hürmet bildirdi ve Beycing şehrine daha yakın bir zamanda geldiğini söyleyip ona kibarca halini sordu. Yaşlı kadın, az önceki kadınları el işaretiyle hizaya getirip, adama misafir odasına gitmesini rica etti:

“Buyur beyim, övmek gerekirse, senin gibi beyzadelere sakladığım bir gülüm var. Bu gül sizlerin yurdu Şincan, Kaşgar gülşeninden gelen şaşılacak derecede hoş kokulu kırmızı bir güldür” (106)

“Doğru mu? Bu çok ilginçmiş! Kaşgar gülşeninın kırmızı gülü buraya nasıl gelmiş?” diye meraklandı misafir, ihtiyar kadının yanına gidip. Gerçekte ise yaşlı kadının dediklerine inanmadı, şaka yapıyor olmalı diye düşündü.

Bu adam Şamehsut’un ikinci tercümanı Ahunbeg’di. O, şehir beylerinden birinin oğlu olup babası onu bürokrat yapma niyetiyle lisede okutmuş ve büyüdükten sonra şehrin tercümanlığına yerleştirmişti. Şimdiyse gitgide göze girmiş, Şamehsut Prens Mançu Han’ı ziyaret etmeye giderken Beycing’e onlarla birlikte gidecek dereceye ulaşmıştı. Asıl dikkat çeken şeydu ki, o üç çocuk babası olsa da Beycing’e her geldiğinde gizlice eğlenmeyi elden bırakmıyordu. Bugün de Şamehsut Prensın Teyci Bey ve baş tercümanı ile akşam ziyafetine gitmesinden istifade edip bu avluya gönül eğlendirmeye gelmişti.

Yaşlı kadın onu köşedeki odanın kapısına getirir getirmez yüksek sesle:

“Haydi haydi misafirin önüne çıkın, baksanıza kim geldi?” dedi.

Kapının perdesi açıldı, deminki kadınlardan daha güzel giyinmiş, gonca gibi bir kız çıkıp misafire saygıda bulunacak oldu. Ahunbeg’i görüp kendini kaybetmiş gibi donakaldı. Ahunbeg de sessiz sedasız kalmıştı. Biraz müddet sonra:

“Selam beyim, hoş geldiniz” dedi genç kız duru (107) Kaşgar telaffuzuyla, iki elini göğsüne koyup. Onun şehla gözlerinden birden yaşlar aktı.

“Güzel hanım, sen de az değilsin” dedi Ahunbeg biraz çevikleşip.

“Nasıl beyim, doğru muymuş? Ben size ne zaman yalan söylemişim! Sizin gibi konuşmayı da unutmamış, haydi yürüyün, odaya girip konuşun.” dedi yaşlı kadın kapı perdesini kaldırıp. Sonra kıza bakıp, “Hadi kızım mumu önden yakıver.” dedi.

Bir çift büyük kırmızı mum sade fakat düzenli donatılan evin için apaydınlık ediyordu. Ahunbeg kırmızıya boyanan kare masa yanındaki sandalyeye oturmuş

kızdan gözünü ayırmıyordu. Kız Ahunbeg'e tabaka uzatıp kibrit çaktı. Onun incecik parmaklarındaki altın yüzükler ile bileklerindeki altın bilezikler mum ışığında göz kamaştırıyordu.

“Yatılı kalacak mısınız?” dedi yaşlı kadın gözünü kaşını oynatıp.

“İsterdim.” dedi Ahunbeg, birkaç gece burada kaldım. Ama bugün kalamam. Gece yarısından önce gitmem gerekiyor.”

“Öyleyse, ben çıkıp çabucak rakı, şarap hazırlatayım, iyice gönlünüz açılıversin.” dedi yaşlı kadın kapıya yönelip.

“Sana ne oldu, nasıl buraya (108) düştün?” sordu Ahunbeg kızın bembeyaz ellerini omzuna alıp.

Kız birden sesli sesli ağlayıp, kendini Ahunbeg'in kucığına attı. Yağmur gibi dökülen sıcak gözyaşları Ahunbeg'in damarlarında alev alev yanan şehvani ateşi söndürüyormuş gibi onu tamamen gevşetiyordu. Şimdi onun yüreğini sıcak tandıra su serpildiğinde çıkan buhar gibi dumanlı bir tür his kaplamıştı.

Yaşlı kadın bir tepside soğuk mezeler, rakı ve şarap getirdiğinde Ahunbeg başını aşağıya eğip bu Kaşgar gülşeninden gelen kızıl gülün başından geçenleri dikkatlice dinleyip oturuyordu.

2

Bu genç kız Maralbaşılı Hoşur Mirab denen kişinin kızı Cınestihan'dı. Hoşur Mirab birkaç evlad görmüş olsa da kalan bu bir tanecik kızdı. O, bir yandan bu kızın akıllı ve güzel olmasına bakıp sevinse de diğer yandan “Kız çocuğu dediğin eninde sonunda yabancıya gidecek. soyumu devam ettirecek ocağımı tüttürecek bir erkek evlat görmeden gidecek gibiyim“ diye hasret çekiyordu. Saçı sakalı ağarıp dişleri sararmaya başladığından beri bu sıkıntı onun yüreğini kıskaç gibi sıkıp daha da huzursuz ediyordu. Bu yüzden mirablığı da bırakıp, vaktinin çoğunu ihtiyarlar ile mescit(109)te geçiriyordu.

Bir gün Hoşur Mirab sabah namazından dönüp eve gireceği sırada yol kenarındaki dut ağacının dibinden “ınga ınga” diye ses duyar gibi oldu, çabucak

gidip baktı. Yeni doğmuş bir yavru kundak içinde tepinip ağlıyordu. Ne yapacağını bilemeyip etrafa bir an dikkat etti ve sonra kundağı çözüp bebeğe baktı. Onun erkek olduğunu anlayınca hemen bebeği sıkıca sarıp eline aldı. “Tövbe” dedi. “dilersen bulursun dedikleri buymuş. Oldu, bu da Allah’ın bana hediyesi...”

Sonra Hoşur Mirab bu bebeğe Yolvas adını verip onu evlat edindi. On üç yaşına giren Cinesti de kendine bir kardeş bulduğu için mutluydu.

Fakat Cinestihan’ın mutluluğu uzun sürmedi. O, on beşine girer girmez her yerden talipler gelmeye başladı. İnsanlar onu gelin almak için istese de kamçısından kan akan Hélim Şangyo onun kuma almak için istiyor, Hoşur Mirab’ın kafasını karıştırıyordu. Hoşur Mirab özellikle ona kuma olarak küçük kızını vermeyi, kumalar arasındaki çekişmeye kızını ortak etmeyi asla kabul etmiyordu. Gerçekte gelen kişilere “olur” dersem Hélim Şangyo’u kızdırır mıyım diye endişeleniyordu. Bu yüzden elçilerin hepsine “kızımız daha küçük, şimdi bir şey diyemeyiz.” diyerek bir iki yıl geçiştirdi. Helim Şangyo ise (110) isteğinden vazgeçmeyip “Cinesti’yi almazsam bana da Helim demesinler.” deyip Hoşur Mirab’ı korkutmaya başlamıştı.

Sonra Hoşur Mirab hanımıyla kafa kafaya verip biricik kızını kuma çekişmelerinde kül edeceğine ne olursa olsun kendi dengiyle evlendirmeye karar verip Barat İmam denen kişinin oğlu Süleyman Kariy’a onay verdiler. Fakat “yarın nikah kıyılacak” denilen gün Süleyman Kariy herkesin yatacağı bir vakitte bir arkadaşının evinden dönerken kimliği belirsiz kişiler tarafından boğazı kesilerek öldürüldü. Ertesi gün meydana toplanan cemaat ceset yanında toprağa uzanmış bir para kesesi gördü. Biri para kesesini tanıdı. Bu Helim Şangyo’nun en yakın adamlarından Yasin Burut’un para kesesiydi. Duruma bakılırsa Süleyman Kariy katil ile bayağı mücadele etmiş ve katilin belinden bu para kesesini koparmış olmalıydı. Barat İmam bunlara dayanarak bu işi Helim Şangyo’nun yaptığına hükmedip durumu yönetim başkanına bildirdi. Uzun yıllardan beri Helim Şangyo’nun zulmünden perişan olan yurt halkı da musibet sahibinin tarafını tuttu. Helim Şangyo başkanın çenesini altın gümüşle kapatıp davayı kendi lehine döndürdüğü bir zamanda Kaşgar valisi Şüy Dotey memleketin asayişini gözden geçirmek için sefere çıkıp Maralbaşı’na geldi. Halkın desteğiyle Barat İmam, Şüy Dotey’e durumu bildirdi. İş gittikçe büyüyordu. Fakat başkan, Şüy Dotey’in yurt işlerini gözden geçirme bahanesiyle ceplerini doldurmaya geldi(111)ğini, üstelik üç yıldan beri bekar

olduğunu bildiği için, bu işten korkmadı. Aksine bunu Şüy Dotey'in gözüne girmenin tam vakti olarak düşünüp Helim Şangyo'yu çağırttı ve böyle diyerek korkuttu:

“Şüy Dotey'in bu olayı duyup geldiğini göz ardı etme. O kanunu sertçe uygulayan bir adam. Artık ben bu işe aracı olamam.”

“Ne yapmalıyım?” dedi Şangyo yalvaran bir ifadeyle başkanın gözlerine bakarak.

Başkan Mançular gibi örülen saçını oynatıp sağa sola yürümeye başladı ve bir müddet sonra şöyle dedi:

“Sizde kolu kesilmeden kan çıkmaz” diye bir atasözü varmış diye duydum, öyle mi?

“Öyle, öyle!”

“Öyleyse, nezaket gösterip Dotey cenaplarının huzuruna çıksak nasıl olur? İş tatlıya bağlansa sorun olmaz.”

O gece, özel bir odada amir ile Dotey'in kahkaları duyuldu. Masada sıralanan dört çift yambu yoğun mum ışığında gözü kamaştırıyordu.

“Bu kız o kadar güzel mi?” sordu Dotey afyon piposunu çekip.

“Yarın sorgu zamanı kızını da çağırtaım, görüp bak, gökyüzünden düşen peri gibi.”

“Öyleyse, yaşım elliye ulaşmadan(112) bana şansın bu şekilde gelmesine vesile olduğunuz için sizin gibi başkana ne kadar teşekkür etsem azdır.” Ha ha ha.

“İltifatlarınız için teşekkürler cenabları...”

Ertesi gün sabah vakti mahkeme başladı. Davacılar ile davalılar Dotey'in huzuruna getirildi. Cinestihan da bu olaya sebep olan kişi sıfatıyla mahkemeye getirilip yüzü açık şekilde babasının yanında sessizce oturuyordu. Dotey mahkemeyi devam ettirirken ara ara ona çaktırmadan bakıyordu.

“Tamam, sorgu bitti. Dotey Darin hazretleri kararı yarın açıklayacak.” diye haber verdi idarenin tercümanı Tohti Beg.

Söylenildiği gibi ertesi gün Şüy Dotey adına “Helim Şangyo’yu bu cinayet dosyasına eklemek için hiçbir sebep yok, o yine şangyoluğunu yapıversin. Barat İmam’ın oğlu Süleyman Kari’ya yazık oldu. Onun gerçek katillerinin bulunması ve gereken cezanın verilmesi işi yönetim başkanına bırakılsın. O ana kadar fakirler yurdun huzurunu korusun ve kendi yaşamlarıyla meşgul olsun.” denilen karar açıklandı

İki gün geçince Hoşur Mirab’ın avlusuna yönetimin at arabası girdi. Kara atın boynundaki zil bütün mahallelerde duyuluyordu. Hoşur Mirab ne olduğunu bilemeyip heyecanlandı. Çünkü bu hiçbir zaman olmayan bir işti. Tercüman Tohti Beg, Hoşur Mirab’ı arabaya çağırıp (113) ona birkaç şey söyledi. Ama Hoşur Mirab’ın kulağına “Dotey Darin... Cinestihan...” denilen sözlerden başka hiçbir söz girmiyordu.

“Mirab Beyim” dedi Tohti Beg arabada giderken, “Aklını başına al, söylediklerime kulak ver, size böyle güzel haber verdiğim için sevinin. Bir şey söyleyin, Dotey Darin’e kayınpeder olmak bu yurttan sizden başka kime nasip oldu?”

Hoşur Mirab’ın yüzü duvar gibi solup, ağaran gür sakalları titredi.

Üç gün sonra, Şüy Dotey yönetim başkanının bağında çay düzenleyip gazi olan yurdun ileri gelenlerinin hepsine gocuk yaptırdı. Hoşur Mirab’ın önüne bir tepsi gümüş tenge koydu ve çok vakit geçmeden Cinestihan’ı arabaya alıp Kaşgar’a yöneldi.

O yıl güzde Hoşur Mirab ve hanımı sözleşmiş gibi arka arkaya bu dünyada göçtüler. Şüy Dötey Cinestihan’ın isteği doğrultusunda beş yaşındaki Yolvas’ı Kaşgar’a aldırdı. Böylece bu çocuk Dotey’in kayın biraderi sıfatıyla eğitime başlandı. Hatta sonraları az çok Çince okuma yazma öğrenmeye başladı.

Fakat aradan dört yıl geçince Mancu Hanlık hükümetinden Şüy Dotey’e bütün ailesi ile Beycing’e gitmesi için kesin emir geldi. Şüy Dotey birkaç yıldır biriktirdiği altın ve gümüşü büyük bir arabaya doldurup Cinestihan ile ayrı bir

arabaya binip altı ayda zor gela Beycing'e geldi. O, ertesi gün eline ve ayağına (114) kelepçe vurularak zindana atıldı. Bütün mal varlığı padişahın oldu. Cinestihan ile Yolvas sokakta kaldı. Sonradan malum oldu ki Şüy Dotey Mancu Hanlığı ile Çar Rusyası arasındaki sınır meselesinde devlete hainlik ettiği için ölümle cezalandırılmıştı.

Cinestihan Yolvas ile Beycing sokaklarında şaşkın şaşkın gezerken insan tacirlerinin ellerine düştü. Tacirler Cinestihan'ı bu yaşlı kadına yirmi beş gümüşe sattılar. Kadın Cinestihan'ın başına gelenlere öğrenince Yolvas'ı da az bir paraya satın aldı. Fakat bu avluda Yolvas'a uygun iş olmadığı için gündüzleri sokaklarda avare dolaşıp geceleri avlunun bir tarafında yatıyordu.

3

“Böyle oldu” deyip sözüne devam etti Cinestihan, üç yıldan beri yediğim zehir, giydiğim kefen oldu bu şekilde yaşıyorum. Kaç defa öleyim diye düşündüm. Üvey olsa da yine erkek kardeşime acıdım, derdimi içime attım. başka bir çarem yok, Allah biz kadınları aciz yaratmış. Gece gündüz Allah'a ağlayıp yurtdaşlarımdan biriyle karşılaşsam ‘beni bu cehennemden kurtar, sevap olur’ diye ayağına kapansam, benden tiksinsen de önemli değil, diye dua ediyordum. Bugün sizi görünce annem babam dirilmiş gibi (115) mutlu oldum, kendimi tutamadım. Çok ağlayıp sizin içinizi de daralttım. Beni bağışlayın, ben Allahın huzurunda da yurdun huzurunda da günahkarım. Evet ben günahkarım!”

“Hayır, hayır, günahkar değilsin hanım.” dedi Ahunbeg bir elini onun pembe renkli ipek gömleği içinde belli belirsiz görünen omzuna atıp ona “sen günahkar değilsin, Afyonkeş Dotey’le senin bir bağın yok. Bu cehenneme de kendi isteğinle gelmedin. Öyle değil mi?” deyip onun dağınık saçları arasından bulutların arasından görünen ay gibi bembeyaz yüzü ile kirpiklerine bakıp bir ah çekti. Bu sırada o bu hanıma nisbeten bir acıma, üzüntü duyuyordu. Amacı onunla eğlenmek değildi, gerçekten iyi olduğunu düşündüren bir duygunun tutkunu olduğunu düşünüyordu. Cinestihan'ın omzuna attığı elinin titrediğini o da hissediyordu.

“Seni memlekete alıp götüreyim desem, acaba yaşlı kadın kabul eder mi?” dedi ve diğer kolunu da Cinestihan’ın omzuna attı. Sonra “ne kadar derse, o kadar veririm.” diye ekledi.

“Bu kadın böyle olsa da son derece yumuşak kalpli birisidir.” dedi Cinestihan, “benim başıma gelenleri duyunca gözyaşı da döktü. Beni öz kızı gibi görüyor. Ara ara ‘size yazık oldu, ömrünüz (116) böyle geçmesin.’ diyerek bana acıyor.”

“Öyleyse.” dedi Ahunbeg yerinden kalkıp sahibin olan yaşlı kadını bir çekip konuşayım. Kumul’a vardıktan sonra kendi yurduma gideceğim, beni özlemde bırakmazsın değil mi?”

“Bu ne demek efendim, ben öyle yapar mıyım? Ayrıca kendi yurdunda benim neyim var? Bir Allah kaldı, bu dünyada sizden başka kimsem yok. Eğer benim gibi bir günahkarı affedip severseniz, ölünceye kadar hizmetinizi yaparım.”

Bu sırada yaşlı kadın onların bu vakte kadar ışığı söndürmemesine şaşırıp kapının aralığından gizlice baktı ve masadaki içki ve diğer mezelere el sürmeden bu vakte durmalarını, misafirin bıyığını burup uzaklara bakıp düşünmesini, Cinestihan’ın halen üzüntülü halde bir şeyler dediğini görünce hemen içeriye girdi ve Cinestihan’a gözlerini fal taşı gibi açıp misafire:

“Beyzadem, gönlünüz kırıldı mı?” dedi ve Cinestihan’ı azarayıp “nasıl oturma bu böyle? Küsmüs gelin gibi değerli misafirimizi bu şekilde bekletmek olur mu? Az önce beyzadem’in ‘gece yarısından önce gideceğim.’ dediğini duymamış mıydın?” dedi.

Ahunbeg yaşlı kadının beklemediği anda kahkaha atıp güldü ve ondan özür dileyip Cinestihan’ı kendisinin lafa tuttuğunu, (117) bu durumun yanlış anlaşıldığını belirtip şöyle dedi:

“Yengem, sizin şefkatli, alçakgönüllü biri olduğunuzu biliyorum, gerçekten biliyorum. Bu genç kız da sizi annesi gibi görüyor. Eğer siz razı olursanız...”

Ahunbeg'in lafını bitirmesine fırsat vermeden araya girip yaşlı kadın onun ne demek istediğini anlamış olsa gerek birden kaşlarını çatıp "böyle hayaller kurmayın beyzadem, Cinestihan benim para ağacım, bir silkeleşem bir dalından yüzlerce para düşer. Siz benim can damarıma balta vuracaksınız öyle mi?" dedi.

Odanın içini sessizlik kapladı. Yaşlı kadının sözleri Ahunbeg'e nazaran Cinestihan'ı daha da hayrete düşürmekteydi. Ahunbeg bıyığının ucunu kıvrıp şöyle dedi:

"Bu biçareye acısan Yengem, sizi buna razı edeceğim."

"Bin gümüş verebilir misiniz?" dedi yaşlı kadın ciddi bir vaziyetle.

"Bin gümüş!?"

"Evet bin gümüş, bir tane eksik olsa olmaz."

"Aman Allah'ım, ben bu memlekette misafirim bakın. Bin gümüş az para değil. Kabul ederseniz yarına yüz gümüş getiririm. Bize büyüklük yapsanız yengem. Sevap olur!"

"Bize diyorsunuz da, evet Cinestihan'ı beğendiniz Beyzadem. Bu yüz gümüşe verilecek mal değil. (118) Erkek adam beğendiği kişi için kendi canını da sakınmaz.." dedi yaşlı kadın. Ahunbeg az önce oturduğu sandalyeye kendini bırakıp ayaklarını toplayıp sakince sigara içmeye başladı.

Cinestihan'ın rengi duvar gibi sarardı. Onun yaşlı kadına olan inancı ve ümitleri yerle bir oldu. O, kendini tutamayıp hıçkırığa hıçkırığa ağlamaya başladı. Ahunbeg ne yapacağını bilemeden yaşlı kadına baktığında yaşlı kadın sessizce duruyordu. Yaşlı kadın onun yüzüne dikkatle baktıktan sonra birden kahkaha atmaya başladı ve Cinestihan'ı bağına basıp "şaka yaptım kızım, ağlama ağlama" dedi. Ahunbeg'e bakarak "Aferin beyzadem, ben sizi denemek istedim. Haydi otur, bana bin gümüş değil, yüz tane de gerekmez. Kendi çaresiz, gönlü bin parça olan bu misafir kızımın bahtı açılırsa benim gönlüm rahatlar" dedi. Sonra "onu memlekete götürüp bırakmana izin vereceğim, eğer ona olan aşkın gündüzsefası gibi bir müddet

sonra solarsa, izin de vermem. Bu biçareyi onun memleketine götürüp bir akrabasına teslim edersen de kabul ederim. Buna ne diyorsun?” diye sordu.

“Vay yengem, kalbin yumuşakmış ama şakanı sağlam yaptın he. Kalbim yerinden fırlayacaktı.” dedi gülümseyerek. Daha sonra “Doğruyu söylemek gerekirse (119) bu kızı görünce ona aşık oldum. Allah’ın takdiri böyleymiş.” dedi.

“Allah devletinizi güçlü kılsın” dedi yaşlı kadın Cinestihan’a bakarak “kızım ben sizi kutluyorum. Siz bana göre çok şanslıymışsınız, gülünüz solmadan sizi gönülden seven birisi çıktı. Allah biçareye böyle nimeti nasip etmez. Benim genç gülüm fırtınalar içinde çok önceden heba oldu” dedi ve morali bozulup ağlamaya başladı. Ahunbeg yaşlı kadının son söyledilerine şaşırıldı. Cinestihan da yaşlı kadının sırrından habersiz olduğu için “ana içini karartma, bu şehirde sizin gibi zengin, şanslı insanlar bu kadar çok değildir” dedi.

“Ah kızım” dedi yaşlı kadın insan dediğinin dokuzu da tel, zengin olsa da şanslı olmuyor. Fakir olsa da isteklerine ulaşan kişiye şanslı denir. Ya ben? Benim gönlüm sahibi olmayan terk edilmiş eve benziyor. Yetmiş yaşına kadar ömrüm çöllerde rüzgarın uçurup bir çukura bıraktığı deve dikenini gibi geçti. Bu dünyada bu canımdan başka hiçkimsem yok. Kısacası ben ölünce mezarıma gelen de olmaz.”

“Tövbe, ben duyduklarıma inanamıyorum, ana neler diyorsun” dedi Cinestihan daha da şaşırarak.

“Şaşırma kızım.” dedi yaşlı kadın dünya dedikleri böyle bir şeydir. Bir baksan parlayıp duran kaş taşına (120) benziyor. Bir baksan açılan eski mezarlıktaki insanın kafatası kemiğine benziyor. Benim ömrüm işte bu insanın kafatası kemiği gibi dünyadan hiçbir değeri olmadan geçip gidecek.”

“Tövbe üç yıl bir evde durduk ama sizin durumunuzdan hiç haberim olmadı.” dedi Cinestihan üzüntülü bir halde.

“Olsun kızım, artık benim kalbimdeki yaraları siz de biliyorsunuz. Bundan sonra belki görüşmeyiz. Öyle değil mi?” dedi yaşlı kadın kadehlere şarap doldururken, “haydi gelin, eski mutluluklarımız için kaldıralım.” deyip sohbet arkadaşlarını kadeh kaldırmaya davet etti.

Yaşlı kadın kendini mümkün olduğu kadar dinç göstermeye çabalayıp ağır ağır söze girdi. O, meşhur Hangu şehri yanındaki bir çiftçinin tek kızı olduğunu, on sekiz yaşına gelince sevdiği genç ile evlenmeye hazırlandığında Beycing'deki Han sarayına cariyeye seçen beylerin gözüne takıldığını, sevdiği genç buna karşı çıktığında “Hana karşı çıktı.” diye öldürüldüğünü böylelikle kara bahtının rüzgarlarının onu Beycing'e götürüp bıraktığını; bu arada saray beylerinden birinin kendi nefesine düşüp onu cariyeliğe vermeden özel bir odada gizlice iki yıl eş aldığını, sonra bu genelevin eski sahibine sattığını kırk yıllık ömrünün işte bu odada geçtiğini anlattı.

(121)

“Allah'ın yaptıklarına akıl sır ermiyormuş. O beni yaratıp on sekiz yaşına kadar insan olarak muhafaza etti. O zamana kadar ben de kendimi fakir de olsam bir insan olarak görüyordum. Ben de iyiyi, kötüyü, güzeli, çirkini seçerdim. Yetişkin olan diğer kızlar gibi güçlü kuvvetli gençleri gördüğümde kor gibi yanan bir kalbim vardı. Gönlümde bu gencin aşkı yatıyordu. Kaderin beni bu gençten ayırdığı günden itibaren yüreğim temmuz sıcağında susuz kalan şakayık gibi kurudu. Ne zaman beylerin eline düştüm, o günden itibaren benim yüreğim de öldü. Ben de kendimi insan olarak görmemeye başladım. Bu odaya geldikten sonra daha da tuhaf olaylarla karşılaştım. Beni satın alan sahibim kırk yaşından fazla ağırbaşlı biriydi. Çok güzel bir eşi de vardı. Eşi bir kız çocuk da doğurmuştu. Ama sahibim beni görünce bana aşık oldu. Başlarda beni misafirlere göstermeden gizlice eş yaptı. Sadece büyük makam sahipleri geldiğinde çaresiz kalıyordu, kuma olarak aldı. Sahibimin eşi buna dayanamayıp kendini astı. Aradan çok geçmeden onun kızı da çiçek hastalığından öldü. Bunlar olmasına rağmen sahibim yani kocam yine beni sevmeye devam etti. O beni gerçekten çok seviyor olmalıydı ama asla benim gönlüm ona kaymadı. Söylediğim gibi bende kalp denen bir şey yoktu! Benim kalbim sevdiğim (122) genç ile birlikte ölmüştü. Ondan sonra karşıma çıkan adamların hepsi beni bir anlık zevkleri uğruna oyuncak ettiği için onları nasıl seveyim? Sahibim, eşim beni her şekilde sevmiş olsa da benim ölmüş kalbimi nasıl diriltebilirdi ki!

Konuşma buraya gelince, yaşlı kadının gözleri kendiliğinden doldu. O, kadehleri doldurup “haydi, yine içelim.” dedi ve bir an sessizlik oldu.

“Tekrar konuşmaya başladı yaşlı kadın, “Kocam da çok yaşamadı öldü. O, ölmeden önce bu odanın bütün hakkını bana bağışladı. Onun işine varis oldum. Tıpkı

sabana koşulan inek yaşlanınca ya da ayağı kırılınca onu kasaba satıp yenisini aldığımız gibi yaklaşık otuz yıldan beri bu odadaki genç kızları defalarca değiştirdim. Bu işleri çocukluğumda kukla oynar gibi özensizce yaptım. Çünkü ben zirveye yürüsem de ölmüş bir insanım. Yaşlanıp ecelin soğuk rüzgarları burnuma ulaştığından beri kainatın sahibi kalbimin bir köşesine can vermiş gibi düşünmeye başladım. Eskilerin ‘kendine reva görmediğin bir şeyi, başkalarına reva görme’ dediği hikmetli söz sık sık aklıma geldi. Böyle günlerin birinde bu kızım buraya geldi. Onu bir kez görünce damarlarımda bir sıcaklık oluşmaya başladı. Onun yaşadıklarını duyunca (123) ah çektim. Şimdi gönlüm canlanmaya başlamış diye düşündüm. Bundan dolayı kızımın derdi benim derdim oldu, sürekli gözyaşı dökmeye başladım.”

Yaşlı kadın sigara yakıp derin bir nefes aldı.

“İşte şimdi, beyzadem” diye devam etti. “Allah sizi birbirinize uygun görmüş. Kızımı kurtarabilirsen, beni de dertten kurtarmış olursun. Ecel gelince ben de gönül rahatlığıyla gözlerimi kapatabilirim.”

“Teşekkür ederim yengem, Allah nasip ederse, çok uzun yaşayacaksın” dedi Ahunbeg. Şimdi benim ricam az olsa da yarın yüz gümüşü getirip vereyim, az deme kabul et.”

“Beyzadem, bana hiçbir şeye lazım değil Çok geçmeden öbür tarafa göçeceğim. Güzel bir ağaçtan sandık yaptırdım. Kefenimi de diktirdim. Sizlerden sonra buradaki biçareleri de serbest bırakacağım.”

Cinestihan yaşlı kadının ayağına kapanıp ağladı.

4

Ertesi sabah Şamehsut Vang her defasında Beycing’e geldiğinde canını sıkın “Hamiguen” denen binanın doğu tarafındaki küçücük odada büyük sarık ören yaşlı bir adamın önünde diz çökerek oturup (124) ona Cinestihan hakkında şeyler söylüyordu. Bu kişi Şamehsut Vang’a yoldaşlık eden Yunus Elem’di. Molla sözünü bitirdikten sonra onun önüne on tane gümüş para koyup Çinghang Hocam’a sen bir şeyler söyle, bu işi halletsin” dedi.

Yunus Elem uygun bir anı bekleyip Şamehsut'un odasına girdi. Konuya hemen girmeden şöyle dedi:

“Hazretlerinin bu seferki ziyaret-i mübarekleri çok önemli olmalı, inşallah! Fakir kullarınıza malum olduğu için hakanımızın başkentinde Altı Şehir'den gelen aciz bir mümin sizin şefaatinizden çare diliyor. Misafir bir Müslümanı sıkıntısından kurtamanın sevabı hac tavafından daha fazladır.”

Şamehsut dikkatle dinleyip bu konuşmanın ayrıntısını öğrendi. Yunus Elem, Cinestihan'ın başından geçenleri Ahunbeg'den duyduğunu ve anlattıklarının aynısı beyan etti. Ama Ahunbeg'in o kadınla görüştüğü yeri gizleyip “Onlar sokakta karşılaşmış. O kadın, Ahunbeg'in peşine takılmış, duydum ki Çiñgañ Ğocam Beycing'deymiş. Benim gibi talihsiz birinin derdine derman olup başımı okşasa diye ağlamış.” dedi. Şamehsut bir müddet düşündükten sonra:

“Böyle kirli bir kadını yanımızda götürsek nasıl olur?” dedi.

Yunus Elem, Kur'an ve hadis kitaplarından birçok (125) örnek okudu. Şamehsut ikna oldu. Sonra Ahunbeg yaşlı kadının yanına gidip teşekkür etti ve Cinestihan ile onun üvey kardeşi Yolvas'ı Hamiguen'e getirdi. Yunus Elem bu avluda başka bir kadının olmadığını, Kumul'a dönerken yolda da sıkıntı yaşayacaklarını hesaba katarak şeriata aykırı bir durum olmasın diye Cinestihan'ı hizmetkarların birine katıp gönderme hususunda Şamehsut'tan izin istedi. “Eğer sizin için de uygunsuz hizmetkarları Ahunbeg ile nikahlasak” dedi. Şamehsut bunu kabul etti. Böylece, Cinestihan Ahunbeg'in küçük hanımı olarak Kumul'a geldi. Fakat Ahunbeg'in büyük karısı hasetlik edip olay çıkardı. Hatta Ahunbeg adına arz edip sarayı başına yıktı. Bu kadın beyler cemiyetinden olduğu için Şamehsut da onlara karşı ihtiyatlıydı. Cinestihan'ı Ahunbeg'den ayırdı. Sonra Cinestihan, Şamehsut'un karısı Pucung Abla'nın hizmetlerinden biri oldu. Her zamanki işlerden başka Pucung Abla Şincang'a gelince Kumul'da dinlenen bürokratların hanımlarını kabul ettiği zaman ona tercümanlık da yapıyordu. Aradan zaman geçince Şamehsut'un yakınlarından İbrahimbeg Cinestihan'ı kendine istedi. Şamehsut razı oldu, nikahlarını kıydırdı. Böylece Cinestihan bey kadınları arasına yükseldi. Onun üvey kardeşi Yolvas önceleri sarayın ufak tefek işlerini yapıyor (126) olsa da Çinceyi iyi bildiğinden ve kız kardeşinden dolayı gitgide mevkisi yükseldi ve saray beylerinden

biri oldu. Yolvas'ı tanımayanlar onu Cinestihan'ın oğlu zannediyorlardı. O da Cinestihan'ı “anam” diye tanıtıyordu.

5

Geçen bölümde dediğimiz gibi Hocaniyaz Hacı, Haydar Efendi'nin kendisini “Evcilleştirilmiş ev kaplanı”na benzetmesine üzülmüş, Tahir Bey'in evinden çıkıp Nenming'deki kadın sarayının kapısına geldiğinde saraydan gri renkli askeri palto, hasır şapka ve askeri bot giymiş, iki elini beline yapıştırmış gibi endişeli şekilde yürüyen orta boylu, seyrek sakallı bir kişiye rastlamıştı. Bu uyuz kişinin dönüp duran kahverengi gözleri ve ellerini hareket ettirmeden endişeli yürüyüşü şeytan gibi bir insan olduğunu işaret ediyordu.

“Hacım, Urumçi'ye geldikten beri sizin adımlarınız hızlandı sanki! Yine Tömür Halifeyi ziyaret etmekten geliyorsunuz sanki.” dedi sahte bir gülümsemeyle kinayeli bir şekilde.

“Ziyaret ettiysem ne olmuş” dedi Hocaniyaz Hacı kaşlarını çatıp.

“Biz Kumul'da mezarları sabahları ziyaret ediyoruz. Siz...” (127)

“Ne zaman ziyaret edeceğim bana kalmış” dedi Hacı onun dediklerine aldırmadan.

“Çabucak gir, Teyci Beye görün, ne kadar zamandır yoksun.” dedi Hacıya alttan alttan sinirlenip bakıp. Sonra yavaş yavaş yürüyerek şehrin içlerine doğru gitti.

Bu okurların tanıdığı Cinestihan'ın üvey kardeşi Yolvas denen kişiydi. O şimdilerde Yolvas Beg diye tanınıyordu. Şamehsut önce onu saray beyi yapmış, sonraları onun Çince bildiğini göz önünde bulundurup onu Uygur, Çin ve Huyzu fakirlerinin birarada oturduğu Pazar bölgesine başkan atamış. Bundan sora Pazar bölgesindeki bütün halkın dava işleriyle ticaret vergilerini toplama işi onun eline geçmiş. O, hazine bulmuş gibi bir anda zengin olmuş, kısa sürede iki katlı ev yaptırmış. Şamehsut felç olup yatalak kalınca Kumul'daki hükümet ordusunun komutanı Lyülüycang Yolvas'ı komutan sıfatıyla askeri karargâhın lojistik başkanı olarak atadı. Bu sebeple o, yanında belli sayıda asker buldurma hakkına da sahip

oldu. O, Lyulüycang'ın boş bir kanala mirab olan sıradan beylerden değildi, belki de adil ve gerçek bir güce sahip kişiydi. Çünkü az önce belirttiğimiz gibi Yang Zingsin hükümeti fırsatını bulsa prensliği ortadan kaldırıp Kumul'u doğrudan kendi yönetimine (128) katma düşüncesinde olduğu için yerli halkın içinden Şamehsut'un varislerine karşı bir grup oluşturması gerekiyordu. Yolvas da bunu hemen anladığı için bütün imkânlarıyla hükümet lehine çalışmaya başladı. Lyulüycang "Prenslük devam ederse sonra Kumul'da yerli halk içinde sizden yüksek mertebede kimse olmayacak" dediği için o kendini Kumul'un gelecekteki tek hükümdarı olarak düşünüyordu. Fakat sahiplerinin emri doğrultusunda Şamehsut'un varisi Nazar ve saraydaki diğer kişilerle de sağlam ilişkiler kurup Nazar'ın prens olmasını yürekten isteyen biri gibi davrandı. Bu yüzdendir ki bu kez Yusuf Teyci Kumul prenslik ordusu adına Yang Zingsin'in ölümü için taziyede bulunma bahanesiyle Nazar'ın Şamehsut'un yerine prens olmasını Cing Şuren hükümetine kabul ettirmek amacıyla Urumçi'ye gittiğinde Yolvas da ona tercüman olmuştu. On günden beri Yusuf Teyci bu kadar hediyeyle gelmesine rağmen hiçbir işi halledemediği için her şeyden ümidini kesip hiçbir yere çıkmadan odasında dinleniyordu. Yolvas bu fırsattan istifade edip Cing Şuren'in özel kalemiyle gizlice görüşmeye gittiğinde az önce dediğimiz gibi Hocaniyaz Hacı ile karşılaştı ve Hacı'ya deminki lafları söyledikten sonra şehrin içlerine girip dar bir sokağın ortasında sağa sola bakınıp yarı açık kara kapıdan içeri girdi...

"Reis hazretleri (Cing Şuren'i kastedip) bu söylediklerinizi duysa, sizden son derece memnun olur."(129) dedi kâtip, Yolvas'ın Kumul'un durumu hakkında verdiği uzun malumatları duyduktan sonra "şimdi hükümet Kumul'da Tarhan Casaklık sistemindeki prensliğin var olmasına engel olamıyor. Ama bu söylenenleri Yusuf Teyci gibi saray erkânından saklayacaksınız. Reis hazretlerinin gözünde itibarınızın artması için hükümete daha da bağlılık göstereceksiniz. Sizin adını dediğiniz Hoca... Kimdi? Evet, evet Hocaniyaz gibi rahat durmayan isyankârların söz ve hareketlerine dikkat edeceksiniz. Sizin hakkınızda Lyulüycang'a özel telgraf yollayacağım."

Yolvas kâtime eğilip hürmet ettikten sonra onunla vedalaşıp evden çıktı. O, geleceği hakkında tatlı hayallerle meşgul bir şekilde saraya nasıl geldiğini anlayamadı. Yusuf Teyci'nin odasındaki ışığı gördükten sonra aklı başına gelmiş

olmalı ki parmaklarının ucuyla pencere kenarına geldi ve pencerenin aralığından gizlice bakmaya başladı. Yusuf Teyci halılar serilmiş divanın üstünde tüylü yastığa yaslanıp, seyrek keçi sakalını sıvazlar bir halde yavaşça konuşuyordu. Hocaniyaz dizini divanın kenarındaki kollara dayamış oturuyordu.

“Öyle olsun Hacı” dedi Yusuf Teyci hüzünlü bir şekilde, saray sakinleri eskiden beri birbiriyle anlaşamıyor. Arada burun olmasa sağ göz sol gözü yermiş dedikleri doğruymuş. Benim saçım da (130) boşuna ağarmadı. Siz zamanında Tömür Halife’ye katılıp saraya isyan eden kişisiniz. Çinggang Hocam’ın sizi affetmesiyle saraya pehlivan başı olmanız kolay olmadı. Şimdi her adımınızı hesaplamanız lazım. Ne idüğü belirsiz kişilere katılmayın. Bundan sonra Urumçi taraflarına gelerseniz, Tömür Halife’nin kabrini de ziyaret etmeyin.

“Olur, Teyci Bey, bütün dediklerinizi aklımda tutacağım.” dedi Hacı gözleri kapalı halde.

“Allah nasip ederse, öbür gün yola çıkacağız. Soğuk olmazsa Kumul’a varalım. Yarından itibaren yol hazırlıklarını yapın.” dedi Yusuf Teyci konuşmanın bittiğini bildirip.

Yolvas kendini derhal gizledi. Hacı kendi odasına girip (Yolvas ile aynı odadaydı.) lambayı yaktı ve lambanın yarı aydınlığında hayale daldı. Tömür Halife İsyandaki olaylar onun gözlerinin önünden bir bir geçmeye başladı. “Saksağan” mahlasıyla Şamehsut’a gizli mektuplar gönderen genç imamın mülayim yüzüyle yabangülü dibinde Tömür Halife’yi kurşunlayan Tohti Seypun’un uzun kansız suratı gözünün önüne geldi. Alçak adamın hareketlerini düşünüp güldü. “Ey felek, bir iyiye bir kötü her yerde var yarsenem diye boşuna dememiş millet. İşte bu keli (Yolvas’ı kastedip) bakmayan, benim şansıma başıma gelen (131) yemin etmiş azılı bir düşman haline getirmiş. İftiracı kel, ben senin gibi çıkarım için sarayının dalkavukluğunu yapacak adam değilim. Ama, kendini açık etmen de iyi oldu.

Ertesi öğle vaktinde, Hocaniyaz Hacı yolda gerekli olan şeyleri almak için bir adamıyla saraydan çıkacağı sırada ona doğru gelen Mehsut Muhiti ile Haydar Efendi’yi gördü. Onlar Hacı’yı eve davet etmek için gelmişlerdi. Hacı ertesi gün yola çıkacağı için izin istedi.

“Sizi kırdım. Beni affedin.” dedi Haydar Efendi biraz zorda kalıp.

Hocaniyaz Hacı kahkaha attı ve Haydar Efendinin kolunu tutup şöyle dedi:

“Gerçeği söylemek gerekirse, dün gece beni ev kaplanına benzetmenize sinir olmuşum. Sonra düşününce bu lafın haklılığı olduğunu anladım. Ama ben kaplanı görmüş ve kaplanı avlamışım. Kaplan her zaman kaplandır. O evcilleştirilebilecek bir şey değil. Bizde ev kedisi diye bir laf var, ev kaplanı diye bir laf yok, tamam sizin dediğiniz gibi ev kaplanı olayım. Fakat bu kaplan her zaman kendi yuvasını bulmadan durmaz.” (132)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Kim Hatalı

Eğer padişah yapsa kötülük,

Nasıl olacak garibanda iyilik?

-Sopi Allayar

Sonbahar günlerinin başlarında namaz vaktinden sonra Hociniyaz Hacı prens sarayına yakın yapılmış bir avlunun üzüm bağı altındaki sekide simsiyah sakalı göbeğine kadar uzanan gösterişli biriyle sohbet edip oturuyordu. Bu kişi Kumul dağlılarının giydiği beyaz uzun borkünü biraz geriye takmış, karakaşlarının altındaki büyük gözlerini Hocaniyaz Hacıya dikmişti. Onun söylediklerine kulak veriyordu. Görünüşünden kırk yaşından fazla olduğu belli olan bu kişinin geniş omuzlu kaslı gövdesi onu daha da heybetli gösteriyordu. Bu kişi Tömür Halife İsyasının öncülerinden biri ve isyanın başlarında (133) öldürülen Niyaz Pehlivan'ın erkek kardeşi olan Kasım Pehlivan'dı.

“Kısacası gerçekten de ev kaplanı gibi olmaya başlıyorum.” dedi Hocaniyaz Hacı gözlerini kapayıp. “kedi delikte fare yakalar, doğan da tavşan avlar. Ya ben? Ben kanatı kırılan atmaca gibi kaldım. Hımm.. Pehlivan başı oldum diye altı aydan beri boş bir sarayı koruyup, kuduz köpek gibi duvarın dibinde geziniyorum. Bu iş hiç olur mu? Baksana. Aslında saraya girebilsem, çoktan silaha sahip olup bütün öcümü almıştım.

“Evet, siz Temür Halifem gibi Şamehsut’un etini kendi yağında pişireceğim demiştiniz Hacı” dedi Kasım Pehlivan kıs kıs gülererek.

“Gerçekleşmeyen dilekte annenin de hakkı vardır derler doğruymuş” dedi Hacı biraz rahatlayıp, “Azrail Şamehsut’u bu dünyada sayısız günahları olduğu için öteki âlemde hesaba çekecekmiş, yakasından sürükleyip götürdüğünü göremeyeceğim. Dahası yeni generalin afyonkeş Nazar’ı Urumçi’ye çağırması onu kapana yakalanan tilkiye (134) benzetti. O artık Kumul’a gelemiyor. Urumçi’den gelen bürokratların ekilen yerleri moğa alıyoruz demesi Kumul prensliğinin can damarını baltalıyordu. Şimdi kimden öç alacağım? Bu yüzden ben de yurda gidip kendi hayatıma bakayım dedim. Ama görülüyor ki, hükümetin tarım yerlerini moğa almak için bir kısmını at aylihana, yol sarıhane deyip bizim elimizden alıp kendi adamlarına bağışlamış. Bu apaçık yağma değil mi? Bunlar yetmez dersin Lyülüycang’ın kuduz köpeklerini söylemiyorum bile. Gece bağa (135) giren yaban domuzları gibi saldırdığını... Onlar halkın ekinlerine atını sürse, bağa girip yaptıkları yetmezmiş gibi çaldığı meyveleri sepet sepet pazara götürüp satsa, imdat diyeni yaka paça sürüklese, kadın ve kızlara kötülük yapıp, ayaklar altına alsın, haydi söylesenize, buna nasıl dayanacaksınız?

“Ne yapayım, maceraya atılmayı seviyorum. (136)

Bana kalsa, yurda gidip yaşantımı devam ettireyim diyorum. Ama bu domuzların zulmü Şamehsut’u da geçti. Bunu görüp nasıl dayanayım? Sizi bu konuda konuşalım diye çağırılmıştım. Şimdi...”

“Olanlardan haber var mı?” dedi Kasım Pehlivan, Hacı’nın lafını kesip.

“Hangi olayı diyorsun?” sordu Hacı daha da ciddileşip.

Kasım Pehlivan şöyle dedi:

“Toğuçi sınırındaki Cigde denen yerde yaşayan Kasım Hoten’in kızı Heliçihan geçen pazar günü akrabayı ziyaret edelim diye eşiyle Toğuçi’ya gitmişler. Şehrin içine girelim dediklerinde altı asker onların önünü kesmiş, öküz arabasına el koymuş. Bu da yetmezmiş gibi bir asker Heliçihan’a asılmış. Heliçihan askere tokat atmış. Asker kötülükten vazgeçmeyip yine asılmış, omzuna elini atmış. Heliçihan’ın eşi Dugamet daha fazla dayanamayıp askeri dövmeğe başlamış. Diğer askerler etraftan çıkıp silahın dipçiğiyle onun kafasını gözünü yarmışlar. Heliçihan eşine yardım edip askerlerin üstüne yürümüş. Biri onun kasığına mızrak saplamış. Bunu gören Dugamet yarasına bakmadan çizmesinin kesesinden bıçak çıkarıp askere saldırmış. Bu sırada başka bir asker Dugamet’in sırtına mızrak saplamış ve hepsi kaçmış. Halk bu olayı haber alıp (137) gelinceye kadar Dugamet can vermiş. Bu olayı gören halk galeyana gelmiş, Dugamet’in cesediyle kan bulanıp yatan Heliçihan’ı arabaya bindirip, Toğuçi’ya Şen bölgesini oluşturmaya gelen bürokratların huzuruna götürdü. Yolvas da bunların arasındaymış. Bu domuzları görmeden havadan sudan bir iki soru sorup “hiçbir şey yok yok, hiçbir şey yok, biz görüşelim.” deyip odaya girmiş.

“Eee, sonrasında ne olmuş?” sordu Hocaniyaz Hacı dayanamayıp.

“Ne olacak, devir güçlünün, eğlence körün deyip Yolvas çabucak odadan çıkmış, hükümet adamları ‘ölüyü hemen gömün, Heliçihan’ın yarası sarılsın, o askerler bulunduğu onları hesaba çekeceğiz, demiş hükümet adamları fazla aceleci şekilde hükmü sonra verelim” demiş. Setiniyaz Dede, sen de bilirsin, Tömür Halifenin yiğitleri arasında olan Hasan (138) Çokur’un babasıydı. İşte bu adam, bembeyaz sakalını sıvayıp “Yolvas Beyim sen bu bürokratların dilini bildiğin için iki kelam etsen olmaz mı? Biz Müslümanız bu haksızlığa nasıl dayanacağız” demiş. Yolvas “Dayansam da- dayanmasam da olan bu. Askerler yakalandığında bir şeyler söylerim” demiş. Bu sırada tanıdık olmayan biri “askerleri kim yakalayıp getirecek?” demiş. Yolvas “siz merak etmeyin, bu hükümetin işi” diyerek geçiştirmiş.

“Eee, sonra asker yakalandı mı?” sordu Hacı.

“Nerede! Dugamet ile Heliçihan’ın anne babası üç gün üç gece ağlayıp bürokratların kaldığı evin önünden ayrılmamış, hükümetin askerleri sopalarla vurup onları kovmuş

“Bu şekilde olay kapanmış mı?”

“Estağfurullah” dedi Hacı yerinden aniden kalkıp. Sonra ellerini arkadan bağlayıp sağa sola yürümeye başladı.

“Dağdaki olayları olayları duysan, daha kötü olursun” diye söze başladı Kasım Pehlivan, “yönetimin cisa denen bürokratları her bir dağı kendi üzerine alıyor. Her şeyde onların dediği oluyor. Amirler kuklalara benzediler. Hepsinden beteri dağlarda bulunan askerler sınırlarını aştı. Onlar, bize kadın getirin yoksa (139) genç kızlar sırayla koynumuza girsin diye amirleri sıkıştırıyormuş. Onların arasında Kara Şehir’den gelen Kalmaklar ile Altı Şehir’den gelen Uygur askerleri de varmış.

Bu esnada avlu kapısının gürültüyle açılmasıyla Kasım Pehlivan’ın lafi kesildi. Mavi ceket üstüne ok torbasını bağlayan silah taşıyan yirmili yaşlardaki uzun boylu, koyun gözlü, çenesinin sol kısmında mısır tanesi kadar bir beni gözükken dinç bir genç sinirli bir halde avluya girdi ve selam vermeyi unutup aceleyle söze başladı. O konuşurken siyah kenarları, beyaz renkli bir kalpak ile geniş alnındaki boncuk boncuk terleri siliyordu. Onun anlattıklarına göre uzun zamandan beri sekiz asker Sukovuş Mahallesiindeki evleri arayıp bütün tuzları bir tutam bile bırakmadan almışlar. Buna dayanamayan halk Sukovukt’a toplanıp askerlere engel olmuş. Bu genç de halka katılmış. Askerler de saklandığı yerden çıkıp silahlarını çekmiş.

“Karı kılıklı.” dedi Hacı gence sitem edip. “Annen seni erkek doğurmadı mı? Elindeki fırın kancası mı? Birinin canını alamadın mı? Yürü git!”

Genç avlunun bir yanındaki ahıra ok gibi girip eyersiz bir atı alıp çıktı. Bu arada Hacı evden Moğol kamçısını (140) alıp ata bindi. Eyersiz at Sukovuk’a doğru yıldırım gibi koştu. Kasım Pehlivan ile genç de onun ardından gitti.

Bu genç Şopul denen dağdaki Sofi Mergen’in oğlu Niyaz olup çenesinin solundaki benden dolayı herkes ona Benli Niyaz diyordu. Benli Niyaz çocukluğundan beri babasıyla ava gittiği için usta avcı olmuştu. Bu yüzden

Hocaniyaz Hacı geçen yıl onu pehlivanlar arasına aldırmişti. O bir yıldan beri Hacı'dan hiç azar yemediği için deminki laflar onu utandırmış olmalıydı ki, gidiyor olsa da aklı başında değilmiş gibi hiçbir şey duymuyordu. Kasım Pehlivan'ın "daha yavaş, yetişemiyorum." dediğini duymadı, yüz adım kadar ileriye gitti. Yaşadıklarım gerçek değil mi? Büyük yiğit dururken bu sümüklülerle muhattap olmak da neymiş! Bu sefer burnuma çok su girdi ve kahretsin içimden geçti." diye düşündü o. Kasım Pehlivan da Hocaniyaz Hacı'nın huyunun bildiği için bir yandan bugün büyük bir olay çıkarmasak diye endişeleniyor, diğer yandan da eline silah almadan sadece kamçıyla askerlerin yanına gitiğinen dolayı endişelenip onun canını düşünüyordu.

Onlardan önce Sukovuk'a varan Hacı askerlerin yirmi kadar insana eziyet ettiğini, erkek kadın yüz kadar adamın feryat ettiğini gördü ve "Hey, korkaklar ne diye bakıyorsunuz?" (141) deyip askerlerin üzerine atı sürdü, onları kamçılamağa başladı. Ondand cesaret alanlar da birden hareket geçip askerlere saldırdı. Böyle olmasını beklemeyen askerler şaşırdı, kendilerini toparlayana kadar Moğol kamçısından üçü dördü yere yığıldı. Kalanlar kalabalığın içinde ezildi. Silahlarına da sahip olamadılar.

Bu askerlerin ikisi Uygur'du. Hacı attan inip salkım bıyıklı birini yakasından tuttu. "yapmadığımız başka bir şey kaldı mı?" deyip silkeledi. Asker:

"Oğlum, bizim suçumuz yok. Biz Lyusicang'ın emriyle..."

"O becereksiz ne emri verdi?" sordu Hacı.

Asker Lyusicang'ın Kumul diyarındaki bütün tuz madenlerini kendi himayesine geçirdiğini, pazarda üç tane tuz dükkânı açtığını, tuza ihtiyacı olan herkesin bu dükkânlardan alışveriş yapmasını emrettiğini, hatta Huycing'deki halkın şimdiye kadar tuzu bu dükkânlardan almadığı için Lyusicang'ın tuz ticaretine zarar verdiğini, bu yüzden bugünden itibaren Huycing şehrindeki evleri arayarak, bir tutam da olsa tuz bırakmadan bütün tuzlukları (142) dışarıya çıkarmayı emrettiğini kekeleyerek zorla açıkladı.

"Demek, tuzunu ye, tuzluğu kır diyen oymuş! Hey iyiliğin kadrini bilmeyen simsarlar, yürüyün gidin, gözüm sizi görmesin. Hey iyiliğin kadrini bilmeyen simsarlar, başkanınıza gidip söyleyin, artık haddini aşmayın." dedi Hacı. Hacı

askerlerden aldığı silahları Benli Niyaz'a gösterip, "bu fırın kancalarını saraya götür!" diye emretti.

Başı gözü yarılıp üstü başı toprak olan sekiz asker yenilen kumarbazlar gibi halkın alaylı kahkahaları arasında Loçeng hükümet binasıyla askeri birliklerin olduğu tarafa doğru gittiler. Onlar iki yüz adım kadar uzaklaştığında içlerinden biri, rütbeli olmalı gerideki halka yumruğunu gösterip tükürdü. Benli Niyaz ile diğer gençler bunu görünce onları kovalamak istedi.

"Çocuklar, vazgeçin. Her işi yoluyla yapmak iyidir." diye bağırdı Kasım Pehlivan.

Bu sırada grubun gerisindeki yabancı birinin "Hey cemaat, bana bakın!" diyen sesi duyuldu. Gri renkli gömleğinin yakasını yukarı kaldırmış fare bıyıklı, bir gözü şaşlı at üstünde dimdik oturup burnuna düşen gözlüğünü düzelterek devam etti:

-Görüyorsunuz cemaat, Çinggang Hoca'dan ayrılınca ne günlere kaldık? Çobansız kalan sürü gibi kurtlara ve ayılara yem oluyoruz. Diyeceksiniz ki, Şamehsut prens (143) bizi ezip geçti, peki ya şimdi bu Çinliler bizi neden rahat bırakmıyorlar? Ne yaparsa yapsın Şamehsut prens kimsenin tuzluğunu çalmazdı.

"Dursanıza beyim, ne diyorsunuz, Şamehsut tuzluğumuzu çalmazdı ama iliğimizi sömürdü."(144) dedi aksakallı bir dede değneğine dayanıp.

"Bu bey de Şamehsut'un sarayındaki ilik sömürenlere ortak olmuş. Çok yiyen çok uyurmuş demeleri doğruymuş gerekten." dedi kıyafeti eskimiş bir çiftçi."

Grubun arasından kahkahalar yükseldi.

"İyinin kıymeti bilinmez, kötüyü görmeden." diye devam etti gözü şaşlı adam. Yarın öbür gün Çinggang Hoca'nın toprağını yüzünüze sürersiniz."

"Çok gevezelik etme" diye bağırdı Hocaniyaz Hacı, onun lafını kesip, "sen Çinli bürokratlardan Şamehsut iyiydi diyorsun ama ak it kara it hepsi aynıdır."

Bu sırada iki muhafız gelip Hocaniyaz Hacı'ya selam verip onu Yusuf Teyci'nin çağırıldığını söyledi. Halk askerlerin etrafa saçtığı tuz parçalarını topladığı sırada:

“Nazardan ayağını sakın, padişahın dilini demişler. Teyci Bey'in önünde sert konuşma Hacı.” dedi Kasım Pehlivan iri ellerini Hacı'nın omzuna atıp.

“Bugün akşam bizim evde konakla, anlatacağım önemli şeyler var.” dedi Hacı atına binip, “Yusuf Teyci ile ne konuşacağım ki! Asla zaman bana rahat yok” diye düşündü Hocaniyaz.

Yusuf Teyci odasında Hacı'yı güzel karşılayıp oturmasını rica etti(145) ve onun soru sormasını beklemeden şöyle dedi:

“O mürtedlerin dersini vermekle iyi yaptınız. Bu askerlerin yaptıklarına bakarsak bugün tuzluğumuzu çalan, yarın başımızı bile kesebilir. Artık iyice korunmalıyız.

Sonra Yusup Teyci, Hocaniyaz Hacı'ya saray pehlivanlarının sayısına, vasıtflarına ve silahlarına dair sorular sordu. Hocaniyaz Hacı'ya pehlivanların sayısını yüze çıkarmasını, onların askeri eğitimini sıklaştırmasını tembih etti. Sarayda ne kadar gerekliyse silah olduğunu hatırlattı.

Cılız bu Teyci'nin ılımlı şekilde sorduğu bütün sorulara edeble cevap veren Hacı, onun düşünceli suratına sık sık baktı ve

“İlginç bir şey, prens sarayının büyük teycisi olan bu adam beni çok açık hale getirecek desem de gizli saklı şeyleri söyler miydi?” diye düşündü.

Bu malumatçı bey icazet alıp girdi. Lyusicang'ın bir grup korumayla saraya “teşrif” ettiğini bildirdi. Yusuf Teyci bu davetsiz misafirin aniden “teşrif” etmesinin Sukovuk'ta olan olaylarla ilgili olup olmadığını düşündü ve Hacı'ya manalı bir şekilde bakıp misafirin huzuruna çıktı. Onu sarayın bekleme odası önünde bekledi.

Lyusicang iki korumasıyla bekleme odasına (146) girip, Yusuf Teyci'nin ihtiramına cevaben moraran dudakları arasında kararan dişlerini gösterip soğuk bir şekilde baktı, onun zayıf parmaklarıyla ağzını kapayıp esnedi. “Pislik” diye düşündü

bir köşede bakıp duran Hacı, “pazarda söylenenler gerçekmiş, göz kapakların şişmesinden, gözlerinin kızarıklığından bütün gece afyon çektiği, kendinden geçip kafası güzel bir şekilde kalktığı belli oluyordu. Binlerce askere nasıl da komutan olmuş?”

Yusuf Teyci'nin “siz de gelin” demesi Hacı'nın düşüncelerine son verdi.

“Benim böyle ani gelişimin sebebi sarayın ak saçlı Teyci'sine malum olsa gerek” diye söze başladı Lyusicang. Kırmızı ipek döşeli ağaç sandalyeye oturur oturmaz, “bir sebepten dolayı araya başka sözler girmesin diye elçiye göndermek yerine kendim geldim. Nasıl olmuş?”

Ellerini bağlı duran saray tercümanı bu sözleri tercüme ettikten sonra Yusuf Teyci kendini kırmızı ipek kumaş döşeli ağaç sandalyenin bırakıp “siz daha iyi bilirsiniz” diye kısa cevap verdi.

Lyusicang nezatle yine söze başlayıp Sukovuk'taki olayda saray Teycisinin sorumluluğunu olduğunu, bu işi Urumçi'ye bildirdiğini, sorumluların hatalarını bilmelerini gerektiğini söyledi. Askerleri döven ve onların silahlarına el koyan hırsızların cezalandırılıp (147) sekiz tüfeği derhal bulunmasını talep etti.

“Sekiz tüfeği istiyorsanız kabul. Ama askerleri döven kişileri cezalandırmadan önce, bu olaya sebep olan askerleri ağır cezalandırmanız gerekiyor. Biz Müslümanlar tuzu imanımız gereği mukaddes sayarız. Sizler tuzumuzu yerseniz, tuzluğumuzu çalarsanız bizler nasıl karşılık vermeyelim? Siz bu işte senin sorumluluğun var dersiniz, mutlaka öyledir. Ne yazık ki olayda hiçbir suçum yok. Siz eğer fukaranın tuzluğunu çalan el bu deyip askerlerinizin elini keserseniz, ben de hırsızları size getiririm.

Hacı kamburu çıkan bu yaşlı teycinin sözlerinden gururlanarak Lyusicang'ın yanında dimdik duran iki muhafıza kibirle baktı. Lyusicang teycinin söylediklerini duyunca yerinden derhal kaldı ve ellerini sinirli bir şekilde sıvayıp şöyle dedi:

“Teyci, aklınızı başımıza toplayın. Artık Kumul prensi öldü. Siz kuru kemiği kucaklayıp yatmayın!”

“Kumul prensinin ölmesiyle Kumul halkı hayat buldu. Siz de aklınızı başınıza alın. Kim fukarayı ayakları altına alırsa, onun akıbeti pişmanlık olur,” dedi Yusuf Teyci yerinden kımıldamadan oturup.

Bu sözle daha da sinirlenen Lyusicang burnundan tuhaf bir ses çıkarıp öfkeyle ayağını yere vurdu ve “Haydi göreceğiz, kimin akıbeti pişmanlık olacak!” deyip yerinde kaldı. Yusuf Teyci’nin emriyle saray hizmetkarları sekiz (148) tüfeği onun huzuruna getirdi.

2

O akşam Hocaniyaz Hacı avlusunun misafir tarafında bulunan odasında lamba ışığında oturup Lyusicang ile Yusuf Teyci arasında geçen konuşmayı Kasım Pehlivan’a anlattı ve sonrasında şöyle dedi:

“Yusuf Teyci önceden de kötü bir adam değildi. Onun bugünkü sözleri beni daha da şaşırttı. Ayrıca bu saray beylerinin söylediklerine bakılırsa bir şey aklıma geliyor. Yerket’te bulunduğum sırada Encanlı’nın birinden ‘aynı gemide olanların ümidi bir’ diye bir atasözü duymuştum. Yeni generalin gittiği yol beylerin tersine denk gelmişe benziyor. Şimdi beyler de topraklarına moğa aldırıp, fukaralar gibi hükümet ambarlarına yiyecek koyacaklar. Onların önceden olduğu gibi Özhan, Özbek olduğu zamanlar yeniden ortaya çıkacağına benziyor. Yoksa ezelden beri saray beyleri ile fukaranın soğanı bir büyümüyorsa, Yusuf Teyci neden fukaranın tarafında oldu.”

“Doğru diyorsun Hacım, bizim dağlarda ‘düşman gelse, elin ağlaması bir olur’ diye bir söz var değil mi? Bu askerler herkesin başına bela oldu. Dağdaki amirler de bu hükümet askerlerinin eliyle suyumuzu sıkıp içeceğe benziyor. Şamehsut hayattayken hiçkimse bizi hor göremez (149) diyorlardı. Bu sözün hala geçerliliği var.”

“Hayır, bu dedikleri doğru değil!” dedi Hacı sert bir şekilde. “Bu hükümetten Şamehsut daha iyiydi, denen söze ölsem de katılmıyorum. Şamehsut’un yaptıklarını unuttun mu? O şimdi yaşıyor olsaydı, Kumul halkı ne zorluklar görecekti!”

“Orası böyle. Ancak Müslümanlardan bir kişi prens olsa, bunlar bizi böyle hor görmezdi diyorum.” diye itiraz etti Kasım Pehlivan uzun sakalını düşünceli bir şekilde sıvazlayıp.

“Siz kötü şeyler diyorsunuz.” deyip takatsizleşti Hacı. Eğer Şamehsut’un oğlu afyonkeş Nazar’a prenslik verilirse, o Müslümanım diye fukarayı kayırır mı? Bunu düşünemiyorum bile! O zaman yükselemiyorsan sallanıver dedikleri gibi bir yandan asker bir yandan da Nazar fukaraya ne sıkıntılar verirdi! Ben farklı ülkelerde yaşarken pek çok olaya şahit oldum. Bu Kalmuk, bu Çinli, bu Müslüman demek insanların iyiliğini kötülüğünü göstermiyor. Tömür Abimi yakalayıp Yang Cancang’a veren Li Darin de Müslüman değil mi? Abileri rahmetli Niyaz Pehlivan’ın kanını döken Şamehsut da Müslüman hem de Kumul Uygur’u değil miydi?

Kasım Pehlivan zor duruma düşüp yere baktı. Bir an sessizlikten sonra başını kaldırıp:

“Yusuf Teyci gibi adamlar yurdun başı olsun öyle mi?” (150) dedi.

Bu başka bir mesele ama şimdi hiçkimse prens olmuyor” diye kısacık cevap verdi Hacı. Sonra “İsyan edip Lyusicang denen çirkin kuduz askerleriyle Kumul’dan kovmalıyız.” dedi.

“Nasıl yapacağız de hele?” sordu Kasım Pehlivan heyecanlanıp.

Hocaniyaz Hacı fikirlerini detaylı bir şekilde anlatıp sonunda şöyle dedi “Size anlattıklarım şu. Ben dağa çıkamıyorum. Yurdun ileri gelenlerine gidip söyleyin sağlam avcılarını seçsinler. Silah sarayda var. Yusuf Teyci bize yardımcı olacak.

Ertesi gün güneş doğar doğmaz Kasım Pehlivan vedalaşıp aceleyle dağa gitti. Aradan iki gün geçince Yusuf Teyci Nazar’ın Urumçi’den yolladığı ciddi bir telgrafta eline aldı. Bu telgrafta saraydaki silahları, ok ve yayları Lyusicang’a ulaştırmasını, sarayı koruyan pehlivanlardan sadece beş altı tanesini elde tutmasını, kalanları evlerine göndermesini, pehlivan başı Hocaniyaz’ı göz hapsinde tutmasını ondan Yusuf Teyci’nin mesul olduğunu ve büyük bir sorumluluğu bulunduğunu yazmıştı. Yusuf Teyci bir gün sonra saray beylerini çağırıp bir toplantı gerçekleştirdi. Beylerin

hepsi tırnaklarını yedi. Sadece Nazar'ın (151) beşinci oğlu Beşir “babama ben hesap veririm” deyip otuz kırk kadar silahı almak ve bunu emirlerine paylaştırmak istedi. Onun isteğine kimse karşı çıkmadı.

Nazar'ın emrinin ulaştığı üçüncü günün gecesinde sarayın dış avlusunda bekletilen demir koşumlu arabalara silahlar ve mermi sandıklarını yükleyen saray hizmetkarlarını taş merdivenlerin üstünde gözetleyen Lyusicang balıkçıl gibi uzun boynunu uzatıp Yusuf Teyci'ye son derece nefretle baktı. Onun bu hareketi ile birlikte başına büyük şapka takan, ayağına askeri çizme giyen, yakasına da yingcanglık madalyasını takan Yolvas hemen eğilip onun ağzına baktı. Lyusicang Yolvas'a bakmadan “Darin, Teyci hazretlerine sorun, artık onun Kumul diyarında uzun bir süre huzur ve barış hüküm sürecektir demesine inansam mı?” dedi. Yolvas bu sözleri Uygurca'ya çevirdiğinde Yusuf Teyci bir şeyden iğrenmiş gibi ona ters ters baktı ve lafını bitirir bitirmez nil renkli güzel gocuğunun kolunu çekiştirip “Yolvas Beyim, efendinize söyleyin, Kumul huzura Lyusicang'dan da daha muhtaç, artık huzurun olup olmaması sicang cenaplarına bağlı” dedi. Deminden beri başlarını sallayan, saray muhafızları bu sözleri duyunca birbirine bakarak güldü. Onların arasında hüküm gereği evlerine gönderilen saray pehlivanlarının en kıdemlisi (152) Benli Niyaz da vardı. O, kendine bir adım mesafede duran Hocaniyaz Hacı'ya bir şey demek için boynunu uzattığında Hacı göz işaretiyle onu durdurdu.

Aniden esmeye başlayan sonbahar rüzgarından dolayı gökyüzüne yükselen toz her yeri kaplıyordu. Demir arabaların arkasından bir grup atlı askerle giden Lyusicang da toz içinde gözden kayboldu. Sonbahar rüzgarı bu haberi kapıdan bacadan girip bütün evlere ulaştırmış gibi bu akşam şehir ve yakın köylerdeki halkın olanlardan haberi oldu. “İşte şimdi bittik” dedi bazıları. Yeni general merkezden göçmen getirtip topraklarımızı onlara paylaştıracak, dikkatli olun” dedi geçen gün Sukovuk'ta nasihat veren şaşlı gözlü bey camide yatsı namazı için toplanan cemaate bakıp. “bundan sonra Cuma namazını birlikte kılmayalım. Askerler Müslümanları katletmek için fırsat kolluyor, Allah bu günleri göstermesin, rahmetli Çinggang Hocam yaşarken Beycing Hanının askerleri de alnımıza işaret koyup bakmadılar. Artık bu askerleri tanıyamıyorum, çok fazla haddini aştı.” “Aman Allah'ım, doğup büyüdüğümüz yurt şimdi bize cehennem olacak demek!” dedi bir dede mendiliyle gözyaşlarını silip.

Bu günlerde Hocaniyaz Hacı emre binaen, göz hapsinde Yusuf Teyci'nin görkemli sarayının yakınındaki bir eve gelmişti. Onun yakın arkadaşı (153) Benli Niyaz ertesi gün memleketi Şopul'a dönmek istemiş. Bu sebepten fırtına çıkmasına aldırmadan Hacı onu odasına çağırıp birkaç günden beri olan olayları Sali Dorga gibi bütün halka detaylı şekilde anlatmasını söyledi. Bu sırada yaşlı hizmetkar girip Yusup Teyci'nin Hacı'yı çağırmasını söyledi.

Hacı sarayın sol kanadındaki odaya girdiğinde Yusuf Teyci gözlerini yarı kapamış halde, dört köşeli deri üstündeki büyük lambaya doğru tesbih çekiyordu. Selamlaşmadan sonra Yusuf Teyci şöyle dedi:

“Artık olan oldu. Dağdan ses seda çıkana kadar şehirde hiçbir şey yapılmayacak gibi. Siz benim kapımdan uzaklaşmadan bekleyin, ikimiz burada sözü bitirelim. Dağdan haber gelirse, ona göre bir şey deriz.

“Teyci Beg Hocam rahat ol.” dedi Hacı ayakta durduğu sırada, “Ben sizin başınızı asla bir yere eğdirmeyeceğim”.

Sonrasında şehir de köyler de sessizliğe büründü. Ama insanlar arasında fısıltıların artması, onların hükümet amirlerine yakın adamları gördüğünde lafı başka yere çekmek zorunda kalmaları bu sessizliğin ne kadar tehlikeli şeylere gebe olduğunu işaret ediyordu. Dediğimiz gibi çok vakit geçmeden dağda başlayan gökgürültüsü bütün Kumul diyarını sarsıp, Lyusicang'ın ümidi olan huzuru alt üst etti.

ALTINCI BÖLÜM

Bıçak Kemiğe Dayandığında

Dayak candan geçtiğinde, canavar valamin kapısı da konuşmaya başlayıp “vaydad” diye bağırmış.

-Tevrat Rivayetlidiridin

1

Görevden uzaklaştırılan saray pehlivanları arasında olan Benli Niyaz silahından ayrıldıktan sonra bir şeyini kaybeden insan gibi yüreği daralmış, mahsun bir halde şehirden kendi memleketi Şopul'a doğru atla yola çıktı. Dört yaşındaki at yurdun içinden çıkıp kırların arasından çakıllı araba yoluna geldiğinde nalı eskidiğinden olsa gerek, ayakları sendelemeye başladı. Benli Niyaz ise fark etmemiş gibi uzun zamandır silaha alışmış olan omzunu sık sık ovuşturup düşüncelerle meşguldu. “yazık, kötü oldu, silahtan da ayrıldık, pehlivan başından da bunun sonu nereye varacak?” (155)

dedi hayale dalıp. Dağa yaklaştığından beri burnuna gelmeye başlayan serin dağ rüzgarları onun düşüncelerini sonlandırdı. Şimdi o derin derin nefes alıp önünde görünen karlı dağlara sanki onları ilk kez görüyormuş gibi şaşkınlıkla bakıyordu. Bu karlı dağların yamaçlarındaki sıra sıra çam ağaçları, yaban elması, erik, siyah üzüm, çörekotu, böğürtlen ve onun gibi dağ meyveleriyle dolup taşan geniş bozkırlar; gür kavak ağaçları, hanımeli, köknar ve çalılıklar arasında öten türlü türlü kuşlara mesken olan, taştan taşa vurarak akan dağ suları; bu dağ suları gibi yaramaz, kara kaşlı kızla birlikte büyüdüğü oyunlar oynadığı çocukluk yılları; özellikle kızın beline kadar uzanan sümbül saçlarıyla konuşmaya başladığında kızarmaya başlayan yüzü, yere baktığında güzel gözlerini kapatan diken gibi kirpikleri... İşte bunların hepsi geceye kadar onun içini bir hoş ettiğinden, bir anda gözlerinin önüne gelip, onu kendine çekiyormuş gibi hissediyordu. Bu yüzden olsa gerek dört yaşındaki atın sağrısına istemeden kamçı vurdu. At uykudan uyanmış gibi bir silkinip kalem gibi güzel kulaklarını dikleştirip kurt yürüyüşüyle ilerledi.

Benli Niyaz at üstünde koynundan kara bir düğümü çıkarıp onu dikkatlice açtı, çevresine sarı ipek ipe ufak testere gibi dişler, bir köşesine (156) kırmızı gülle kelebek resmi işlenen siyah kumaş mendil içinde her çeşit renkte altı fitil ipek ip ve bir ıtır sabun vardı. Mendili bu karakaşlı kız bundan bir yıl önce Benli Niyaz pehlivanlığa seçilip şehre gideceği sırada ona yolluk hazırlayıp vermişti. Mendilin içindeki ipek iplerle ıtır sabun Benli Niyaz'ın bu kıza aldığı hediye idi. Benli Niyaz düğümü koynuna sokup kızını gerçekten görüyormuş gibi kavuşma zamanının hayaliyle yüzü gülüyor, kendini düğüne giden gence benzetip mutlu oluyordu.

Fakat güneş batmak üzereyken etrafı dağlarla çevrili konaklama yerine gelince mutluluğu rüzgârlara karıştı. İrili ufaklı gösterişsiz evler arasında etrafı alçak alçak kerpiç duvarlarla çevrilmiş konaklama yerinin önünde bir grup silahlı asker beş kişiyi ortasına almış sorguluyordu. Bunların hepsi Benli Niyaz'ın tanıdığı Şopullu adamlardı. Konaklama yerinin içinde yük getiren develer sürü halinde bekliyordu. Bazen deve çanlarının çingirdamaları duyuluyordu. Benli Niyaz şaşırıp attan indi ve kenarda duran insanlar arasından tanıdığı bir yaşlıyı görüp “bu ne iş ihtiyar?” diye sordu. İhtiyar yaşlanan gözlerini mendiliyle silip durumu anlatmaya başladı. Malum oldu ki, Şopullular her yıl olduğu gibi yetiştirip topladıkları arpa ve buğdaylarını (157) beş deveye yükleyip, altı aylık yiyeceği için Kumul değirmenlerine un yapmaya gelmiş. İleride bulunan karakoldaki askerler “bu unları yemeniz için değil, dış Moğol'a satmaya götürüyorsunuz” diye onları durdurmuş.

Benli Niyaz atını sürüp askerlerin yanına geldi. O da dışarıya satılmasına razı değildi. Kendi boğazlarına zor yettiğini, artık böyle olmadığını, ezelden beri her yıl bu şekilde her evden toplanan tahılı kiralık develere yükleyip Kumul'dan un almak için yola çıktıklarını askerlere anlatmak istiyordu. Lafa nasıl başlayacağım diye düşündüğü sırada, askerlerden biri onu tanımış, bir şeyler deyip bağdırdıktan sonra onun yakasını tuttu. Bu kişi önceki gün Sukovuk'taki tuz olayında dayak yiyen askerlerden biriydi. Bir anda askerler Benli Niyaz'ı yakaladılar. Beş deveyi üzerindeki un çuvallarıyla birlikte başkanları yakalandı diye ilan ettiler. Develeri yarın güneşin doğmasıyla şehre götürüp Lyusicang'a teslim ederiz diye bağlayıp bir eve hapsedtiler.

Güçlü bir asker, amirleri olsa gerek, Benli Niyaz'ın yanında bulunan dört yaşındaki atın dizginini tutup binmek istediği sırada at ayaklarıyla askeri yaklaştırmadı. Asker sinirlenip onu kamçulamaya başladı. At dizginini (158) sıyıyıp askerin elinden kurtuldu ve alacakaranlıktan faydalanıp engebeli kırların arasında göz açıp kapayıncaya kadar gözden kayboldu. Asker “anani...” diye ağzını bozacakken dudaklarını ısırdı.

İhtiyarın önerisiyle birkaç kişi Benli Niyaz'ı onun kulübesine getirdi. Yaşlı adamın beyaz saçlı ihtiyar karısı onun yüzündeki kanları temizleyip, yaralarına pamuk yakıp bastı. Dağ soğanı katılarak pişirilen bir tava arpa yemeğinden sonra

Benli Niyaz uykuya daldı. Seher vakti horozun ötmesiyle atın kişnemesi onu uyandırdı. “Allah’a emanet, evine selamet oğlum” dedi ihtiyar dua için ellerini açıp.

Benli Niyaz ihtiyarın kemik gibi zayıf ellerini avcuna alıp alınına götürdü ve atın yelesini yavaşça okşayıp, sessizce sabah karanlığında Şopul tarafa ilerledi.

2

Şopul Kumul’un yaklaşık yüz yirmi kilometre kuzeydoğusuna kurulmuş en uç yurtların biri olup, eski zamanlarda “Dal Dağı” olarak biliniyordu. Onun kuzey tarafı karlı dağlar ile çevrilmiş, kuzeybatısından da karlı dağların tepeleri görünüyordu. İşte bu dağ sıraları arasında kuzeydoğudan güneybatıya kadar uzanan bir çukur olup bu çukurun doğu tarafı **(159)** “Koray” batı tarafı “Karanlık Geçit” diye biliniyordu. Her iki çukur, uçsuz bucaksız çimenlikli yaylalara ulaşıyordu. Şopullular gür orman ağaçları, köknar ve çamlarla kaplanmış bu çukurlardaki soğuk dağ sularından faydalanıp bir yandan çiftçilik yapıyor, diğer yanda da uçsuz bucaksız yaylalarda ek olarak hayvancılıkla da meşgul oluyorlardı.

Tömür Halife İsyanından sonra, Şopullulardan Bosuk Dorga’nın oğlu Sali denen adam bu yurdun yöneticisi olarak seçildi. Geniş omuzlu, uzun boylu, çukur gözlü, uzun burunlu, yuvarlak yüzlü, sarı sakallı bu kişi küçüklüğünde de mizacı farklı bir çocuktü. Babası biricik oğlunu kendi gibi “kara cahil” olmasın diye sünnet düğününden bir yıl sonra “oğlumun eti sizin kemiği benim, ilim öğretin” deyip şehirde çocuklara ders veren akrabası Molla Yari Kari’ya verdi. Çocuğa ders vermesi karşılığında Yari Kari’nin bütün etini yağını dağdan gönderdi. Küçük Sali kendi gibi otuz delikanlı arasında kışın koyun derisi, yazın hasır üstünde oturup birkaç yıl geçirdi. Yaz tatili zamanında da dağa dönmeyip hocasının kale dışındaki üç tarlasını ekiyordu. Ev işlerinde ise hocası ile karısının eline el ayağına ayak olup bütün işlerin üstesinden geliyordu. Çocuk, kadının önemsiz şeyler için tartaklamasına, hatta bazen de **(160)** çimdiklemelerine dayandı. Kuran dersini geçip, şöyle böyle yazı da yazabilecek duruma geldiği sırada bir olay onun okumayı bırakmasına neden oldu. Bu olay şuydu:

Sali ile aynı zamanda mektebe başlayan kışın kara kadife kuzu kürk seccade üstünde, yazın halı seccade üstünde sınıf arkadaşlarından ayrı oturan bir beyzade,

canı her istediğinde uyanıklık yapıp sınıf arkadaşlarını eşek yapıyordu. Ama derste hepsinden gerideydi. Çocukların birincisi Kur'an okumaya çıktığında, o daha alfabeyle yeni başlamıştı. O bir gün teneffüs vaktinde ceviz büyüklüğünde bir parça akide şekerini göz gibi yapıp “kim eşek olup beni beş kulaç yere götürürse, şeker onun” deyip bağırmaya başladı. Bu sırada, çirkin suratlı bir çocuk eşek oldu. Beyzade kakhaha atıp onun üstüne bindi. Bir kenarda seyreden Sali hızlıca atılıp beyzadeyi ittirdi, çirkin suratlı çocuğun ayağına vurdu ve “Baban seni erkek diye bilmiyor mu? Adam gibi davransana!” dedi. Beyzade Sali'ya yumruk attı. Sali “bana vurdu” deyip onu altına alıp rastgele vururken hocası evden çıkıp geldi ve durumu öğrenince Sali'ye iki tokat attı. Fakat iş bununla bitmedi. Akşamında beyzadenin babası geldi “bu mektepte ya benim oğlum okuyacak ya da dağda doğanların çocuğu okuyacak, bu uğursuz okuyacaksa, evi boşalt ev bize lazım” deyip salyalarını saçarak gitti. Bu sözleri duyan Sali (161) ertesi gün güneş doğar doğmaz, mollanın evinden çıkıp dağa doğru gitti ve Şopul tarafına gidecek olacak yolculara katılıp evine geldi. Ama eve gelmesiyle babasından azarı yedi:

“Hey, seni aptal” diye sitem etmeye başladı Bosuk Dorga, oğlunun niye geri döndüğünü öğrendikten sonra. “At olmuş, eşek olmuş, sana ne zararı var? Gözüm kör, kulağım sağır diye geçip gitsen olmaz mıydı? Gereksizce başına iş açmak ne?”

“Böyle durumlarda başına iş açmak iyidir, baba” dedi Sali üzülmeyen oturup.

Bosuk Dorga, on iki yaşındaki Sali'nin dediklerini duyunca içten içe mutlu olsa da, hiçbir şey demedi. Arkadaşları bir sorun olduğunda “Dorgam, bir sürü oğlun oldu. Oğlu olanın yeri var, kızı olanın izi var derler. Oğlun çok olursa, soyun da çok olur” sözüne cevap olarak şöyle dedi. “bazılarının yedi sekiz oğlu da var. Ölüm uzak olsun. Benim bir oğlum var bin tanesine bedel.”

Aradan yıllar geçti. Sali otuz küsür yaşına gelip Şopul'un amiri olduğundan itibaren davalarda adil olması, fukaraları hor gören bazı girişimlere karşı koyması, hatta saray beylerinden de çekinmediğinden dolayı adı sanı duyulma başlamıştı. Sonraki günlerde hükümetin Şopul halkına uyguladığı çeşitli yasakları (162) uygulamaması, askerlerin zorbalığına engel olmak için hükümete birkaç kez dilekçe yazması onun yurt içindeki itibarını daha da arttırmaktaydı. Bu yüzden yurdun

korunmasından cesaret alan Sali Dorga artık askerlerin zorbalığına karşı durmaya cüret edebiliyordu.

Benli Niyaz böyle bir zaman diliminde Şopul'a döndü. O, Hocaniyaz Hacı'nın selamını ulaştırmak ve konaklama yerinde olan olayları anında Sali Dorga'ya haber vermek, ayrıca vakit olursa sevdiği kızı görmek amacıyla yorgunluğunu unutup dosdoğru onun evine gitti. Fakat Sali Dorga'nın avlusu önündeki ağaçlara bağlı duran askerlerin atlarını görünce çok şaşırıldı. Avludan gelen gürültü patırtılar onun şaşkınlığını daha da arttırdı. O, dört yaşında olan atı bağlayıp avluya hızlıca girdiğinde, Sali Dorga birçok kişi tarafından kuşatılmış haldeydi ve üç askere elini sallayıp bir şeyler anlatıyordu. Başu gözü yarılmış bir asker açıkta uzanıyordu. Benli Niyaz grubun arkasında durup konuştuklarına kulak vermeye başladı.

“Hayır, bu kez serbest kalacak.” dedi Sali Dorga “Bu iş yine tekrarlanırsa, benim karım yok. Millet ne yaparsa yapsın, sen kardeşim” dedi yaşı büyük olan Uygur askere bakarak. “Bu sözleri arkadaşlarına iyice çevir. Sen de bilirsin ki biz ehl-i iman kadınlarımıza sarkan kişiyi çok kötü biliriz. Böyle zamanda da (163) kan dökülecek olayların çıkması da zor değil.”

Asker bu sözleri çevirmeye başladığında grubun içinden biri bağırdı:

“Dorga ağam, için çok genişmiş. Sen tamam dedin ama ben buna tahammül edemem. Eğer bu şerefsizler senin karına ve kızına böyle kötülük etseydi, ne yapardın?”

“Kardeşim, o şerefsizi ölene kadar dövüp ağzını burnunu kan yalayan it gibi yapmışsın, erkek evlat dediğin böyle olur. Ama artık bundan ibret alır diye düşünüyorum.” dedi Sali Dorga temkinli bir şekilde.

“Dorga doğru diyor evladım” dedi ihtiyar biri, “geçmişe salavat. Hepimizin sakın olması daha iyi.”

“Biz sakın olalım desek bu şerefsizler bizi sakın bırakmaz!” diye bağırdı az önce konuşan adam. Bu sözle birlikte grubun içinde mırıldanmalar başladı.

“Tamam, yapın” diye bağırdı Sali Dorga. Sonra askerlere bakıp “bu adamları alıp gidin. Kadınlara yine sarkan olursa” dedi yumruğunu salladı.

Askerler cansız halde yatan arkadaşlarını ata bindirip kendi mekanlarına doğru yola koyuldu.

Sonrasında Sali Dorga ve diğerlerinin bakışları Benli Niyaz’da toplandı, onunla sinirli bir şekilde konuşmaya başladılar. Benli Niyaz (164) niye döndüğünü kısaca anlatıp konaklama yerinde yaşananları öfkeli bir şekilde detaylıca anlattı. Kalabalığın hepsi “Allah, tövbe” deyip yuvası dağıtılan bal arıları gibi vızıldamaya başladı.

Sali Dorga kendini tutamayıp seyrek sarı sakalını avuçlayıp “estağfurullah, estağfurullah” diyerek sağa sola yürümeye başladı.

“Alın size sakinlik!” dedi birisi deminki ihtiyara homurdanıp, aslında konaklama yerinde askerlerin yağmaladıkları develerden iki tanesi bu ihtiyarındı ve beş deveçiden bir tanesi de oğluydu.

“Şimdi ne yapacağız Dorgam?” dedi gözleri yaşlanıp.

Sali Dorga hiçbir şey demeden avlunu sol yanındaki özel misafirhanesine girdi. Halk perişan halde dağıldı. Kara haber kısa süre içinde bütün Şopol’a ışık hızında dağıldı, herkes matem havasında ve kaygılıydı. Denildiği gibi bütün yurdun yarım yıllık yiyeceği elden gitmişti. Yaklaşan kara kıştan nasıl çıkılacaktı? Yakalanıp idareye götürülen beş kişinin sonu ne olacaktı? Ödünç alınan develerin sahiplerine ne cevap verilecekti?

Halk dağılmaya başladığında Benli Niyaz, Sali Dorga’nın çağırdığını duyup misafirhaneye girmişti. Sali Dorga hala sakalını sıvazlayıp geniş odada sağa sola gidiyordu. Onun yüzü (165) gökyüzü gibi bulutluydu, gözleri ise ateş yanıyormuş gibiydi. O gözlerini kapatır halde Benli Niyaz’dan Kumul’daki durumları ayrıntılı şekilde anlatmasını istedi. Benli Niyaz Sukovuk’taki tuz vakasından başlayıp Hocaniyaz Hacı’nın görevden alınmasına kadar bütün olayları en ince ayrıntısına kadar anlattı. Sali Dorga bütün her şeyi duyduktan sonra az da olsa rahatlayıp “Hayırlısı, evine git dinlen evladım, babana selam söyle” dedi.

Benli Niyaz avludan çıktığı sırada sihirli bir güç onu omzundan çekiyormuş gibi adımları yavaşlayıp arkasına, arkadaki kapı ve balkonlara zorla baktı. O anda sevgilisi odasının kapısını aralayıp, sanki bulutlar arasından çıkan dolunay gibi cemalini bir gösterse gencin bir yıldan beri çektiği hasretle kor gibi yanan yüreği az da olsa derman olmaz mıydı? Talihsizlik bu ya, bırak kızı gölgesi bile görünmüyordu. Benli Niyaz dört yaşındaki atın dizginini çözüp komşu avluların çatılarında güneşe serilen kurt, mısır başlarını toplayan genç kızlara da bir bakış atıp çıktı. Onların arasında da sevgilisi görünmüyordu. Ne oldu acaba? Hastalandı mı? Ya da akrabalarından birinin evine mi gitmişti?

Ertesi gün Sali Dorga oğlunu yoldaş eyleyip o gece şehre gideceği hakkında haber verdirdi. Şimdi Şopullular bu işin sonucunu beklemekteydi (166) ve herkes farklı şeyler düşünmekteydi. Namaz sonrasında toplanan yaşlılar arasında (onların içinde Benli Niyaz'ın babası Sofi Mergen de vardı) daha da çok söz oluyordu. Bazıları “Dorgam aceleyle gitti, karakteri zor bir adam, yönetimdeki darinelere sert sözler söyleyip belaya bulaşmasa” dese, bazıları da “Çoban sürüyü kurttan korur, yurdun atası olup da bu kadar yapmasa olmaz!” diyordu. Boyu kısa, şişman olduğu için sıçan diye lakap takılan bir kişi böğürür gibi bir sesle şöyle dedi:

“Dorgam ne yaparsa yapsın, develerimizi sağsalım alıp getirsin!”

“Sen devenin derdindesin, biz oğul derdindeyiz. Beş çocuğumun içinde bir altın oğlum bu değil miydi?” dedi sinirli bir şekilde alaca sakallı bir kişi gözleri yaşlanıp.

“Tamam yapar, Allah vermiş azizler” dedi Sofi Mergen gözlerini kapatıp. Herkes kendi derdinde, yaşlı kadın erkek derdinde, birileri develerinin derdinde, yine birileri oğullarının derdinde herkes kendi derdini düşüneceğine, hepimiz bir taraftan birleşsek yurdun sıkıntısını gidersek iyi olmaz mı?”

“Nasıl yapacağız söyle Mergen” dedi birisi ona seslenip.

“Beş on kişi atlara binip, dorgamın ardından gidelim” dedi Sofi Mergen. “yardım tamamen yıkılmaz” diye söz var. Biz yardımlaşsak dorgamın da dili uzun olur değil mi?” (167)

“Böyle yapana kadar” dedi ihtiyar adam, “Yusuf Teyci beye arz etsek olmaz mı? O yurdun atası olduktan sonra mutlaka ilgilenir.”

“Sen ne dersen de, bizim Benli’nin dediğine göre Yusuf Teyci de kanadı kırılmış aladoğan gibi olmuş. Askerlerin başı Lyusicang denen biri saray pehlivanlarını yollayıp silahlarını alıp gitmiş.”

Bu sözlerden sonra Sıçan elini sallayıp “k su iç, gönlünü sakın tut demişler, beş devem giderse gitsin, ben hükümete karşı yapılan işlere karışmayacağım” dedi ve ördek gibi evine doğru yürüdü. Kalanlar da birer ikişer dağıldı.

“Bizim karakterimiz ve niyetimiz” dedi Sofi Mergen gidenlere bakıp, “ne zamana kadar devenin gübresi gibi dağılıp gideceğiz!”

Aradan birkaç gün geçince hapisteki beş kişiyle Sali Dorga’nın oğlu döndü. Onların dediğine göre, un ile develere olan olmuş. Lyusicang, Sali Dorga’yı Şopul’un vergisi olan tahıl ve odun gelinceye kadar gidemezsin deyip, hapsettirmiş.

Bu haberler yurdun yüreğindeki yaraya tuz basmış gibi herkesi huzursuz ediyordu. Fakat ne yapmaları gerektiğini kimse bilmiyordu. Sonra Sali Dorga’nın karısı uzun boylu, uzun burunlu, beyaz geniş yüzlü Niyazhan Abla (168) iyi bir çare bulur muyum ümidiyle yurdun ileri gelenlerini evine çağırdı. Onların arasında Sıçan da vardı. Yaşlı hizmetçi sofrayı örtüsünü topladığında Niyazhan Abla sırma ipe kenarı işlenmiş siyah kadife takke üzerine atılan beyaz başörtüsü ile yüzü yarı kapalı halde misafirlerin huzuruna gelip selam verdi, basamağın kenarında tek başına oturup konuşmaya başladı. O, kadınlara has çekingenlikle kocaman gözlerini yerden ayırmadan, daha iki kelam etmeden Sıçan onun sözünü bölüp şöyle dedi:

“Dediğim gibi Dorgam’a yazık oldu, yurdum diye hapse atıldı. Keşke Şopulluğun altı ay çalışarak bulduğu develerle pašalık yapıp, Lyusicang’a neredeki tahılı vereceğiz? Toprak dediğin sağılan inek değil ki her gün sağılabilir.”

“Doğru söylüyorsun.” dedi diğerleri ona hak verip.

“Çocuklarımla babası hapse girer miydi? Tahıl yoksa, başka bir çare bulunur” deyip ağlamaya başladı Niyazhan Abla. Fakat yurdun ileri gelenleri denen kişiler

hiçbir şey demeden yavaş yavaş dağıldılar. Sadece Sofi Mergen yarıdan fazlası ağaran sakalını sıvazlayarak oturup Niyazhan Abla'yı güleryüzlü bir şekilde teselli etti. Fakat Niyazhan Abla yine ağlamaya başlayıp şöyle dedi:

“Tövbe Sofi abi, bilinen dağda geyik yatmaz diye yurdun ileri gelenlerinin tavrını beklemiyordum. Ben onların gerçek yüzünü bilmemişim. Dorgam'ın başına (169) bir iş geldi, kendini bil, kendini ortaya at, hepsinin yakasına çıkanı gör.”

“Hiçbirine gerek yok, birkaç adam böyle yaptı diye yurt yok olmaz.” dedi Sofi Mergen. “Halk eğilir ama kırılmaz.” diye söz var. Dorgam'ın yaptığı doğru, Allah bir kolaylık gösterir.

3

Böyle günlerin birinde Şopul'daki askerlerin başı olan Cang Cisang deminki kara kaşlı kızı sordurup, Niyazhan Abla'nın evine elçi gönderdi. Bu kız Sali Dorga'nın kızı Aynisahan'dı. Elçilerin dediğine göre Niyazhan Abla kıza çay içirmeyi kabul ettirirse, Sali Dorga'yı hapisten çıkarma, el konulan unu ve develeri de geri alma Cang Cisang'ın elinden gelirmiş; hatta kızın düğünü için Şopul boyunca hepsinden çok hesaplanan tarım arazisinden otuz kadar da toprak vermeye razıymış. O karnına yumruk atıp “Lyusicang benim hemşerim. Aramızda akrabalık da var. Ona ne dersem dediğimi geri çevirmez” diyormuş.

Cang Cisan'ın adı Cang Gohu olup Şopullular ona cisa olmasından dolayı Cang Cisa diye isim takmışlardı. (170) O, birkaç yıldan beri Lyusicang'a sokulup Şopul'daki askerlere baş olmasının yanında, Cing Şuren hükümeti tarım alanlarını moğa alma siyasetini yürürlüğe koymaya başladığında çıkan isyanda önemli bir kısmını da çalmış. Şopul'da yüz kadar yerin sahibi olmuş; bunun üstüne halkın çoğunun Müslüman olduğu mahallede rakı, şarap, afyon, sigara ve hırdavat satılan bir dükkân açmış, bir liralık malı beş liraya satmasından ve tefecilik yapmasından dolayı çok fazla zenginleşmiş. her ay Lyusicang'a susması için rüşvet veriyordu. Kendisi boynuna çan takılan siyah köpeğini yanında gezidirdi düğün ve ziyafetlere “davetsiz misafir” oluyordu. Güzel bir kadın görse onun gözünün içine bakıyordu. Böyle anlarda sağ tarafına sarkan saçını altın yüzük olan eliyle yukarıya kaldırıp, tuhaf hareketler yapıyordu. Bir gün onun gözü Aynisahan'a takıldı. O günden

itibaren, o kızın gölge gibi peşinden ayrılmadı, yarım yamalak öğrendiği birkaç Uyurca kelimeyle konuşmak istedi. Fakat Aynisahan ondan albastıdan kaçır gibi kaçtı, düğün ve ziyafetlere de gitmemeye başladı. Cang Cisa ne yapacağını bilemeden beklerken Sali Dorga'nın başına kötü olaylar geldi. Cang Cisa şimdi onun kolayca kurtulamayacağını bildiğinden fırsattan istifade edip Niyazhan Abla'nın huzuruna elçi göndermişti.

Elçilerden biri olan Sakal İmam boğazında (171) bir şey kalmış gibi, uzun uzun öksürüp, “mesele şu ablam, asla kötü gözle bakma, elçiye zeval olmaz diye bir laf var değil mi?” deyip sözünü bitirdi.

Güllü kumaş serilen duvara yaslanıp oturan Niyazhan Abla çoktan kendini kaybetmişti. Bu yüzden ondan hiç ses çıkmadı. Elçiler bir müddet oturup bekledikten sonra konçlarını giydiler. Ertesi gün Cang Cisa, onları yine gönderdiğinde, Niyazhan Abla felç olup kalmıştı. İhtiyar doktor ciğer tümörü ve kalp ağrısına deva olan dağ bitkilerinden şerbet hazırlıyordu.

Cang Cisa'nın Aynisahan'a elçi göndermesi hakkındaki konuşmalar bütün mahallelere ulaştı. Bazıları “bu alçakların yapmadığı bir bu kalmıştı” diyor, bazıları “bunun cezasını iyi bir şekilde vermezsek, öbür gün askeri evlerimize sokacağı benziyor” dediler.

“Bu fikrinden vazgeç, yalnız atın canı çıkmaz sözünü duymadın mı?” dedi Benli Niyaz'ın babası Sofi Mergen, oğlunun elindeki bıçağı tutup. “Dorgam ölmeye gitmedi, önce o gelsin, ortada hiçbir şey yok, bıçak kaldırmak da neyin nesi!”

Günler aylar geçti. Niyazhan Abla daha da kötü oldu. Yüzünün rengi kaçan, güzel gözleri çukurlaşan Aynisa kız kışın uzun gecelerini annesinin yanından bir an olsun ayrılmadan üzüntüyle geçirmekteydi. (172)

Böyle gecelerin birinde Niyazhan Abla, Aynisa kızın mum ışığında bir şey diktiğini gördü, yastıktan başını biraz kaldırıp dikkatli bir şekilde izledi. Kız annesinden gizlice takkeye işleme dikiyordu. Onun önündeki küçük bohçada rengarenk ipek ipler görünüyordu. Bu, Benli Niyaz'ın ona alıp getirdiği iplerdi. “Çaresiz kızım”, deyip gözleri doldu, düşünmeye başladı Niyazhan Abla “kaderi bedbaht oldu”. Ya bu kız Niyaz'ı sevmekten kendini alamadı ya da babası olan kişi

kızının gönlündekini demedi. Erkek dediğinin kalbi bu kadar sert olacak, tövbe! Bu erkeği onlara saygın demek çok büyük bir şeymiş. Babadan dededen Dorga olanlar dururken bize layık olmayan bir kişi ile evlenmesine karşı çıkarım diye düşünmüyorum. Şopullu'dan hiçkimseyi gözünün gördüğü yok. Sofi Mergen gücü az olsa da yurt içinde itibarı olan, lafı dinlenen birisi. Ayrıca, kızım onların evine gelin gitse onu dışlayacak bir kaynanası da yoktu. Allah, biz kadın milletini çok aciz yaratmış.”

Kışın sona erdiği baharın başladığı günlerin birinde Sali Dorga hapisten çıktı. Fakat bu iş ona pahalıya mal olmuştu. Kumul büyüklerinden Hasan Bala Hacı, Yusuf Teyci beyin oğlu Mehbub Beg, İsmail Datu gibi adamlar bir aşağı bir yukarı gidip geldikten (173) sonra Lyusicang “öyleyse, Sali Dorga hükümete karşı geldiği için para cezası olarak üç bin altın, yirmi daden ekin, yirmi ton saman, yirmi iki bin ton odun versin. El konulan un ve develer de geri verilmesin. Siz de ona kefil olun” demiş ve şartlı olarak onu hapisten çıkarmış. İlginç olan şu ki Yolvas “ben de kefil olacağım” diye ortaya çıkınca Lyusicang manalı manalı gülmüş. Hemen kabul etmişti.

Sali Dorga olayların üzüntüsü ve bu ağır cezanın sıkıntısıyla içi içini yiyerek oturuyordu. Cang Cisa'dan yine elçi geldi. Elçilerin dediğine göre, Sali Dorga kabul ederse, Cang Cisa bu cezayı yurdun üstünden kaldıracağına kefalet verecekti.

Sali Dorga bunu duyduktan sonra kendini bin teste tabi tutup, yumuşak bir sesle şöyle dedi:

“Cisa'nın teklifine teşekkür ederim. O yardım etmese de yurt olduktan sonra bir şeyler yaparız. Cisa'ya gidip söyleyin, geçen dayak yiyen askerin durumundan ibret alsın, kötü niyetinden vazgeçsin. Yurt olarak biz Müslümanlar taipelere kız alıp vermeyiz. Sen İmam Ahunum sonra bizim dinimizi, atamızdan miras kalan örf adetlerimizi Cang Cisa'ya güzelce hatırlat olur mu?”

“Vay Dorgam, diye gülerek cevap verdi bomba (174) sakallı imam. “benim dediğimi söyleme de biz de arada kaldık. Aşağı tükürsem sakal yukarı tükürsem bıyık. Bunların hepsine başımıza gelen talihsizlik diyelim Dorgam.”

Sonra imam öksürüp “öyle değil mi?” dedi yanındakilere bakıp. “öyle öyle, bizde ne çare” dedi imamın yanında oturan iki yaşlı adam.

Cang Cisa, Sali Dorga'nın cevabını öğrendikten sonra iyi silahlanmış beş askerle Sali Dorga'nın evine at sürdü. O, avlunun ortasında durup tilki kürkünden yeşil renkli asker paltosunun bir yanını açıp belindeki tabancasını tutar halde öfkeli bir sesle büyük oğluna şöyle dedi:

“Bizde yumuşak yenmeyen sert şeyleri kemirmek gerekir, diye bir laf var. Dorga'ya söyle, sert şeyi kemireceğim diye dışinden olmasın.”

“Cisa hazretlerine anlatayım” dedi Sali Dorga aldırılmaz bir halde, bizde de namusunu verene kadar, canını ver diye söz var. Dışimden ayrılabilirim ama namusumdan ayrılamam. En iyisi o duruma gelmeyelim!”

Bu sözlerden sonra Cang Cisa deli gibi kahkaha atıp “Ne çare Sali, kızını aldığımı göreceksin!” deyip atına bindi.

“Sana kız vereceğime ölürüm daha iyi” diye bağırdı Sali Dorga onun arkasından “bir kaşık kanını içmezsem (175) Sali olmayayım!”

Bu kız olayı hakkındaki konuşmalar birkaç gün içinde Şopol'dan çıkıp Hotuntam, Bay, Adak, Aratürük, Nom, Türköl, Nerinkir gibi yurtlara ulaştı. Herkesi bir korku sardı. Olayın nasıl sonuçlanacağını kimse kestiremiyordu. Sali Dorga da ne yapacağını bilemedi. Onun yakınları “sabret Dorgam, Allah her şeyi görüyor” diye teselli veriyor, Benli Niyaz ve dostları yumruklarını sıkıp dişlerini gıcırdatıyordu.

Artık yerinden kalkıp biraz kımıldayacak hale gelen Niyazhan Abla ise kızaran gözlerini ondan kaçıran, ocağı karıştırıp oturan Aynisa kızın sonbahar yaprağı gibi solan yüzüne hüznle bakıp “Allah'ım sıkıntı zamanlar geçecek.” dedi içinden, beyaz mendilinin bir ucuyla gözyaşını silip. “Dorga babası aksilik yapmadan, geçen yıl Benli Niyaz'a evet demiş olsaydı, bu zamana kadar bir çocuğu da olmuştu, Benli Niyaz'ın hiçbir ayıbı yoktu. Sofi Mergenler haram malda gözü olmayan, helal şekilde yaşayan düzgün insanlardı. Oğlu Benli Niyaz'da içinde şeytanı olmayan, eli ayağı düzgündü. Damadımız deseydik, bütün bu sıkıntılar ortadan kalkmış olacaktı. Şimdi o açgözlü Cisa'dan nasıl kurtulacağız? Dahası,

kızımızın (176)daha önceden sözü verilmişti deyip bugün yarın Benli Niyaz’la nikâhını kıydırsak olur muydu?”

Niyazhan Abla bu düşüncelerle yavaşça misafirhaneye girdi. Sali Dorga sobaya bütün, yarım parça odunlar atıp gözleri kısık halde düşünerek oturuyordu. Niyazhan Abla’nın sözleri biter bitmez yerinden kalktı ve tane tane saçılmış sarı sakalını avuçlayıp şöyle dedi:

“Kadın milletinin saçı uzun, aklı kısa derler doğruymuş. Sen ne bileceksin, ayrıca demin Cisa denen alçağın yüzünü görmedin mi? Artık olan oldu. Ben yediğimi yedim, giydiğimi giydim. Şamehsut prens öldükten sonra dorgalık da ismen var ama cismen yok oldu. Artık tartışacağım hiçbir şeyim yok. Sizlerin rızkını Allah verir. O edepsiz yine kapıma dayanırsa, göreceğini görür. Sonunda gelirse, canıma gelir.

Böylece konuşma bitti.

Cang Cisa’nın neler yapacağını hiçkimse bilmiyordu. Yurdun içi de sessizliğe bürünmüştü. Kanalların içinde inci gibi parıldamaya başlayan ilk anız suları mübarek Nevruz günlerinin geldiğine işaret ediyordu.

“Allah’a şükür.” dedi bir çiftçi yanındaki arkadaşına, kuşların çıkacağı günler de geldi. Bu (177) yıl da ikimiz yardımlaşırız he!

“Evet.” dedi arkadaşı, “yurt huzurlu ben huzurlu. Allah’ım yurdumuzu huzurlu kılsın.”

Fakat onların beklediği gibi huzurlu olmadı.

4

Öğleye yakın bir vakitte satıcının kozalağı tıkırdadı. Kısa boylu, esmer bir kişi; beşik gibi uzun iki sandığı taşıyan kuyruğu kısa kara kırsrağını peşine takıp, sapına kırmızı-yeşil paçavralardan süs taktığı davulunu çalar halde Sali Dorga’nın kapısının önündeki meydanda durdu. Evlerden kızlar, kadınlar ve çocuklar çıkıp onun etrafında toplandı. Onların arasında büyükler de vardı. Satıcı sandıkları hızlıca açıp, mallarını serdi. Onun malları tarak, süzgeç, ustura, bıçak, iğne, ip, ayna, düğme,

ipek ip, makyaj malzemeleri, çay, kibrit, mum gibi şeylerdi. Oyun ve şakayla ticaret daha da arttı. Kel bir genç yanında duran esmer satıcıya sitem edip şakaya başladı:

“Hey seni esmer.” dedi satıcının omzuna vurup “boyun bir karış ama aklın on karış öyle mi?” Şopul’un genç kızları kararmış (178) deyip pudra da getirdin demek!”

“Öyle demiyorum.” dedi esmer satıcı. “Bu satıcı fal baktırmış senin gibilerin kel başını tıraş etmesi için sandığına ustura koymuş.” Meydanda kahkaha sesleri yükseldi.

Bu satıcı uzun yıllardan beri şehirden bu tarz malları alıp, dağ halkının ihtiyacını karşılayan ve çiçek ekmeyi de bilen Vang Pu adındaki Çinli olup Uygur dilini de iyice öğrenmişti. İnsanlar ona gerçek adıyla seslenmez “Kara Çiçek” derlerdi. Kimilerinin dediğine göre bazıları ona “kendi bilginle çiçek ekecek olsaydın, çiçek bozuğu hastalığıyla doğmazdın” diye takılmış. O da alaya alıp “annem benim kapkara doğduğumu görünce, kızlar yaklaşmasın diye yüzüme bir etek çiçeği serpiştirmiş” demiş. Ondan beri bu adama “Kara Çiçek” denen lakap söylenmeye başlanmış. Şimdi biz de bu lakaptan dolayı onu “Kara Çiçek” diye isimlendireceğiz.

Alışveriş sona erdiğinde “Kara Çiçek” toplanan yün ve derileri bir araya getirip, Sali Dorga’nın avlusuna girdi ve Dorgaya söyleyeceği önemli şeyler olduğunu dedi.

“Kara Çiçek” yemeğini yedikten sonra oturup, Sali Dorga için gerçekten de önemli şeyler söyledi. Onun dediğine göre, bugün sabah Cang Cisa’nın üç askeri onu yolda durdurup tarak, süzgeç, makyaj malzemesi, ayna(179) gibi mallardan birkaçını almış. “Kara Çiçek” kederlenip “niye, siz kadın mı oldunuz? Bunlar onlar lazım” deyince askerler gülüşüp “kısa zamanda biz de kadın sahibi olacağız, bu şeyler onlara lazım” demiş. “Kara Çiçek” bu sözün anlamını sorduğunda, bir asker onun kulağına fısıldayıp “ağzından kaçırma, çok yakında Cang Cisa’ya Sali Dorga’nın kızını kaçıracağız, sonrasında Cang Cisa hepimizin Çinlilerden kadın almamıza izin verecek” demiş. “Kara Çiçek” bu söze inanmayıp “para vermesen de olur, hep böyle şaka yap” deyince, asker “inanmıyorsan, Şopul’da üç gün bekle, Cang Cisa

Taşbalık'tan bir bölük asker almaya gitti. O gelince görürsün. İstersen sen de kadın sahibi ol” demiş.

“Dorgam” diye devam etti Kara Çiçek, ben bu dağlarda uzun yıllar yürüdüm, sizlerin yemeğini aşını çok yedim, biz kardeş gibiyiz. Ben buna dayanamam. Kumul'da benim iki kızım var, kim onu kaçırrsa, ben dayanamazdım, onu öldürürdüm.

Sali Dorga Kara Çiçek'e çok teşekkür etti ve o gittikten sonra derhal yakınlarıyla yurdun ileri gelenlerinden bazılarını toplayıp önemli (180) bir toplantı gerçekleştirdi. Bu andan itibaren herkes kendini korumak için hazırlığa başladı. Evlerden orak ve baltaların bileylenme sesleri duyulmaya başladı. Bazıları bıçak ve hançerlerini süngü yapmak için sap taktı. Sofi Mergen Benli Niyaz'ı kilere sokup tavanın bir yerini gösterdi: “İşte şuraya kolunu sok” deyip dizini uzattı. Benli Niyaz babasının dizine sıkıca tutunup kilerden kağıt parçasına sarılmış bir şeyi çekip aldı ve babasının emriyle onu avluya getirip açtı. Bahar güneşinin ışığında parıldayan kılıç Benli Niyaz'ın gözlerini kamıştıyordu.

“Al oğlum.” dedi Sofi Mergen kılıcı oğluna verip, bu Tömür Halife İsyandan kalan hayır duası. Görev şimdi sana geldi. Sen bununla memleketin namusunu koru.

Benli Niyaz kılıcı dudaklarına getirip öptü, biley taşının yanına gitti ve sonra onu gocuğunun içinden omzuna asıp, Sali Dorga'nın evine gitti. Kapı önünde uzaktan geldiği belli olan birkaç at bağlı duruyordu. Avludakiler misafirhanenin sıkıca kapanan kapısına bakıp sessizce duruyorlardı.

“Sorun ne?” diye sordu Benli Niyaz kendi akranı bir gence.

Genç sabahtan Nom, Adak, Bay, Hotuntam, Aratürük dorgalarının geldiğini, onların hiçkimseyle görüşmeden deminden beri Sali Dorga ile konuştuklarını (181) söyledi. Bir müddet sonra misafirhaneden Kasım Pehlivan ile Sali Dorga çıktı. Kasım Pehlivan, Benli Niyaz'a gülümseyip atların yanına yürüdü ve aceleyle atın başını yakındaki mahalleye tarafına çevirdi. “Misafirlerle ilgilenin” deyip, içteki eve yani Niyazhan ablanın yanına aceleyle gitti. Dorganın akrabalarından biri misafirlerin yanına gelip, Benli Niyaz'a “Sen de katıl” dedi.

Benli Niyaz onun arkasından misafirhaneye girdiğinde iyice dinlenip, yüzleri kızaran misafirler sakal ve bıyıklarını sıvar halde yerlerinde oturuyorlardı. Benli Niyaz o gün akşama kadar tanımadığı misafirlerin hizmetini yaptı. Alacakaranlık olmasıyla misafirler de geldiği yerlere döndüler.

5

Cang Cisa Taşbalık'tan döndüğü gün Kasım Pehlivan üç ihtiyarla onun huzuruna geldi. Cang Cisa onlarla yandan yandan konuşup tabakasını eline aldı. Tercümanı ona kibrit çakıp verdiği sırada Kasım Pehlivan söze başladı. O, kendini Sali Dorga'nın akrabası diye tanıstırıp (gerçekte öyle değildi) Cisa ile Dorga arasında olay çıktığını duyduktan sonra son derece huzursuz olup Bay'dan Şopul'a çabucak geldiğini Dorga'yı Cisa'ya edepsizlik ettiği için çok ayıpladığını (182) Dorga'nın hatasını kabul ettiğini söyleyip:

“Biz Sali Dorga Cisa cenaplarına saygısızlık yapmasın diye geldik” dedi.

“Neden saygısızlık yapacak?” dedi Cang Cisa, bu sözlerden ikna olmamış gibi Kasım Pehlivan'a gözlerini fal taşı açıp.

“Sali Dorga, Cisa hazretlerinin Aynisa kıza yaptığı evlenme teklifini kabul etti. Buna biz kefiliz.”

“Senet verir misiniz?”

“Kefil olan kişi böyle yapmazsa olur mu ki!” dedi Kasım Pehlivan gülerek.

Cang Cisa tercümanına kâğıt kalem almasını emretti. Kasım Pehlivanlar kendilerinin yazı yazamadıklarını söyleyip tercümanın yazmasını istedi. Tercüman kalın saman kağıdı önüne koyup eline yün kalemi aldığı anda Kasım Pehlivan şöyle dedi:

“Biz de kefil olduk, artık Cisa hazretleri da düşünsün, Lyusicang'ın Sali Dorga'ya verdiği cezayı ne yapacağız?”

“O iş kolay. Damat dediğin o kadar işi yapmasa olur mu?”deyip kibirli bir şekilde güldü Cang Cisa. Sonra saçını sıvazlayıp “düğünü ne zaman yapacağız?” diye sordu.

Kasım Pehlivanlar adet üzere önce çay içirmek gerektiğini söyleyip düğün vaktini o zaman belirlemeyi önerdi. Cang Cisa üç gün içinde çay içmeyi talep etti. Kasım Pehlivanlar buna razı oldu. (183) Sonra Uygurca ve Çince yazılan senete parmaklarını basıp Cang Cisa ile vedalaştılar.

Denildiği gibi üçüncü gün Aynisa kıza çay içirilip, düğün günü de kararlaştırıldı. Düğüne bir hafta vardı. Bu sırada Sali Dorga ile Kasım Pehlivan “düğünün eksiklerini tamamlayalım” deyip bir bahaneyle Aratürük’e gidip, Abdiniyaz Mirab, Toqsun Qormal, Bakiniyaz Dorga gibi on kadar kişiyle gizli bir toplantı gerçekleştirdi. Bunların hepsi Şamehsut’un ölümünden sonra asıl işlerinden ayrılan saray bürokratlarıydı. Sadece Abdiniyaz Mirab eski sarayın uç beyi rütbesiyle bir kısım silahlı gücünü muhafaza etmişti. Onlar “Cing Şuren hükümetinin siyaseti fakirleri büyük zarara uğrattı. Şimdi biz ne dersek halk bize katılır” deyip, On İki Dağ birlikte hareket etme kararı aldı ve hareket gününü kararlaştırdılar. Sonrasında Sali Dorga ile Kasım Pehlivan Şopul’a dönüp, düğüne ciddi ciddi hazırlanmaya başladılar.

Bu günlerde Şopullular arasında tuhaf konuşmalar oluyordu. Bazıları “Nice zamandır midesine yumruk yiyen, acı söz söyleyen Sali Dorga’nın şimdilerde sudan çıkmış balığa benzemesine şaşırıyor. Buzağının koşması samanlığa kadar demişler o oldu” dese, bazıları da “insan ölmez, gözü doymaz” deyip para pul diyenin merhameti de böyle kötü olurmuş, yoksa Sali Dorga’nın bu dünyada neyi eksik” diyordu. Bazıları Sali Dorga’ya destek (184) verip “ona da yazık oldu, Cang Cisa denen vicdansız kızını veriyorsan ver, vermesen de vereceksin deyip, askerleriyle zorla alsın, o ne yapsın? Kızı olan adamın işi zor” diyordu. Yine bazıları “o da gerekirse, işte sana kız deyip, o vicdansızın karnını deşmiş olsa Cang Cisa gibi namussuzlar aklını başına alırdı. O zamana kadar Dorgamın mezarında güller de filizlenmiş olurdu” dedi. Sali Dorga’nın evindekiler, özellikle Sofi Mergen ile Benli Niyaz hiçbir şey olmamış gibi düğün hazırlığı ile meşguldü.

Fakat düğün gecesinden önceki gün Sali Dorga'nın yakınlarıyla Benli Niyaz gibi yiğitler sağa sola koşturup gittiği yerlerdeki kişilerle fısıldaşarak konuştular. Güneşin doğmasıyla hayvan kesme, kazan temizleme, çay kaynatma, ilgin ağacının dallarından şiş hazırlama, pirinç yıkama, sebze kesme gibi işler hızlandı. Yakındaki yurtlara gidip ticaretini bitirip gelen Kara Çiçek avlunun köşesinde keçe ve kamışlarla çevrilerek yapılan iş atölyesinde dört beş kadını iş verip çeşit çeşit sebzeleri hazırlatmaya başlattı. Ömründe böyle sebzeleri yemeyi bırak kokularını bile bilmeyen bu dağ kadınlarından bazılarının Kara Çiçek'in hüneri karşısında ağızları açık kaldı. Bu anlarda Kara Çiçek alnındaki terleri silip “Hey kadın, sen uyuyor musun? Hızlı ol” diye bağıyordu. (185)

Güneş batana kadar cemaatin önü arkası uzadı. Geleneklere aykırı şekilde bu düğünde kadın ve kızlardan fazla kimse çağırılmadığı için Sali Dorga gelenlere “acele oldu, Allah nasip ederse, yarın öbür gün kızlarımıza başka bir düğün yapacağım” deyip özür diledi.

Akşam vaktine yakın Cang Cisa yirmi iki atlı askerle kızı almaya geldi. O, bugün farklı bir şekilde hazırlanmıştı. Amerikan çizmesiyle elindeki bembeyaz eldiven parlayıp duran kemerindeki tabanca kabı gözleri kamaştırıyordu. Rakibini yenip onun elinden değerli ganimeti alan kişinin yüzünde nasıl memnuniyet ifadesi olursa onun zayıf yüzünde de böyle kibirli bir ifade vardı. O, bir elini kaldırıp askerlere hitaben: “Zevkten kuduruna kadar gülün oynayın, yayılın. Gökyüzünün altı bugün bizim” diye bağırdı. Askerler silahlarını duvar dibine ve köşelere dayayıp rahat bir şekilde oturdular.

Ziyafet arttı. Misafirhane ile avlunun balkonlarında gavşin gavşin sesleri yükselip, tef ve sazlarla söylenen Kumul melodilerini bastırıyordu. Meyveler ve kebablar her defa getirildiğinde güzel giyinmiş dağ yiğitleri askerlerin bardaklarına şarap dolduruyordu. Askerlerin arasında oturan dağlılar askerleri sürekli şarap içmeye davet ediyor, kendileri de az az içiyordu. Karanlık olduğunda (186) avlunun bazı yerlerinde alev alev yanan ateş askerlerin şaraptan kızaran yüzlerini daha kızartmış gibiydi. Tefler sert sert vurulup, şölenin başlamasıyla kızlar erkekler ortaya çıktı ve bütün avlu son derece canlandı. Bazı askerler de düşe kalka ortaya geldi. Onların arasında bıyıklı Uygur askerler de vardı.

Cang Cisa misafirhaneden sallanarak çıktığı anda “Kız nerede, benimle dans etsin” diye bağırdı. Yarı sarhoş askerler yerlerinden kalkmadan alkışlayıp onun dediğini desteklercesine bağırdı. İki kadın Cang Cisa’nın yanına gelip “Biz Dağlıların adetince genç sultan kendi girmese, kız odasından çıkmaz” dediği sözü tercüman hemen ona aktardı ve “yürüyelim, kızın yanına biz girelim” deyip kızların koluna girerek onları kızın bulunduğu odaya götürdü. Cang Cisa mum ile aydınlatılan odanın bir köşesindeki ahşap sandıkta güzel giyinmiş, pembe renkli muhteşem bir ipek başörtüsüne sarınıp oturan kızını görür görmez kendini kaybetmiş bir halde “ah meleğim, haydi gidelim” deyip onun elini tutunca iki kadın kapıyı hemen kilitledi. Kızın güçlü kollarıyla saptığı hançer Cang Cisan’ın kalbine denk geldi. Avlu ve misafirhanede hizmet eden adamlar askerlere saldırıp hay huy diyene kadar işlerini bitirdi. Benli Niyaz başındaki pembe renkli ipek başörtüsü ile sahte saçını fırlatıp Cang Cisa’nın kana bulanana cesetini evden (187) sürükleyip çıkardı.

“Takma saç taksan, Aynisa kızdan da güzel kız olacaksın” diye şaka yaptı onun dostlarından biri.

“Çok konuşma yoksa bunu görmüyor musun?” deyip elindeki kanlı hançeri ona sallayıp güldü Benli Niyaz.

Sali Dorga askerlin cesetlerini toplama işini birilerine verip at ve silaha sahip olan bir grup yiğidi alarak Kasım Pehlivan ile askerlerin karakolu tarafa doğru gitti. Onlar karakola yakınlaşalım dediklerinde tef ve trompetlerle “hemen ölü” deyip feneri yaktı. Bunu gören karakoldaki askerler, “kız alıp geliyorlar” diye düşündü ve kapıyı genişçe açıp, onları karşılamak için önlerine çıktı. Fakat aniden yağın mermi yağmuru içinde, göz açıp kapayıncaya kadar bütün karakol Dağlıların eline geçti. Karakolun arka tarafından kaçıp giden iki askeri saymazsak Şopul’daki kırk kadar askerin hepsi yok edilmişti. Onların silahları ile karakoldaki mermi ve atların hepsi Dağlılara ganimet kaldı.

1931 yılındaki Kumul Çiftçiler Ayaklanması işte böyle başladı. Bu yeni takvim hesabıyla dördüncü ayın on ikinci günüydü.

Ertesi gün güneşin doğmasıyla birlikte insanlar (onların arasında yeni yetme çocuklar da görünüyordu) sahipsiz kalan (188) karakolu yağmalamaya başladı.

Onların bazıları tahıl ambarlarıyla hayvan yemleri yağmalarken bazıları da karakol evlerinin kapı ve pencerelerini sökmekle meşgul oluyordu. Yine bazıları askerlerden kalan yatak-yorgan, mutfak eşyaları ve diğer şeyleri alırken bazıları da ganimet için kavga edip bağırıyorlardı.

Yaşı epey ilerlemiş olan köse sakallı, ince bacaklı adam koşarak gelen bir çocuğa yetişip onun elindeki güllü leğeni çektirdi. Çocuk “hey hırsız, utanmaz hırsız, sen bekle, babama demezsem seni” deyip yine karakol tarafa doğru gitti.

Bu adam eski zamanlarda birkaç kez koyun çaldığı için “hırsız” lakabı takılan Hoşur denen kişiydi. Bazıları onun yüzüne doğru “Hoşur Hırsız” diyordu. O da buna o kadar aldırmıyordu. Hoşur Kantu bir kucak dolusu ganimet ile güllü leğeni kucaklayarak mahalleye girdiğinde, yirmi kadar adam Cang Cisa’nın dükkânını yağmalıyordu. Dükkân çalışanı –elli yaşını aşmış ince yüzlü bir Çinli kan revan içinde yatıyordu. Onun kendinden epey küçük görünen karısı beş yaşındaki bir kız çocuğunu kucaklamış kurda rastlayan kuzu gibi tir tir titriyordu. Hoşur Hırsız bir an baktı ve koşarak gidip kadını kolundan sürüklemeye başladı. Anne kız aynı bağırıp ağlamaya başladı.

“Onu ne yapacaksın?” diye karıştı Tulum Fare lakaplı semiz adam, o sırtındaki çuvalın (189) ağırlığından mıdır bilinmez, kan ter içinde nefes alıp duruyordu.

“Malı siz alın, kadın bana lasın.” dedi Hoşur Kantu , “fakirlikten dolayı bu zamana kadar ev bark sahibi olamadığımı biliyorsunuz!”

“Kantu bu imansızı nasıl eş alacaksın?” deyip kahkaka attı Tulum Fare.

“Bununla sen hiç dert etme, ben ona iman ettiririm.” dedi Hoşur Kantu kadını yürümeye zorlayıp. Kadın onun elinden kurtulup kaçmaya uğraşıp feryad ettiği sırada aniden atılan bir kurşunla hepsi duraksadı ve kurşun atılan yere baktı. Tahminen yirmi adım öteden gelenlerin arasından Sali Dorga, sağ tarafta Kasım Pehlivan silahlarını eyere enlemesine koymuşlardı. Sali Dorga’nın sol tarafında Benli Niyaz az önce kurşun attığı tüfeğini tutmuş dik şekilde oturuyordu.

“Bırak onu!” diye bağırdı Sali Dorga, alt üst edilen dükkânın önüne gelip kamburlaşan insanlara şöyle dedi:

“Bu ne vaziyet? Kim size boş yere kan döküp yağma yapın dedi?”

“Siz de bu kadar askeri öldürmediniz mi? Biz bir Çinliyi öldürüp malını aldıysak ne olmuş?” deyip çıkıştı sıksa bacaklı biri.

“Bok yeme, kadın kılıklı! Asker denen askerdir, bu kadının günahı ne? Delikanlı adamsan fukaraya zulmetme, (190) elinde silahı olan askerlere kendini göster!”

“Doğru diyorsun Dorgam!” deyip söze girdi kırk yaşındaki Kalmuklara benzeyen adam, “Bu namussuzun yaptıkları az mı? Bir liralık malı on liraya satıp, her yıl faiz koyup bizi borca boğuyordu. İşte sen hesap et, bunun gibi şeyleri yapandan bu daha mı kötü bizim yaptığımız?”

O böyle deyip saman kağıtla ciltlenmiş mavi renkli kalın defteri Sali Dorga’ya uzattı.

“Yakıver bunu,” dedi dorga Benli Niyaz’a bakarak. Benli Niyaz attan inip defteri yakmaya başladı.

Bu sırada Sali Dorga’nın gözü Tulum Fare’ye takıldı ve atını onun yanına sürüp “bu kadar mala sahip olup da yağma yapmaya utanmıyor musun? Edep edep!” dedi.

“Fazla mal göz çıkarmaz.” deyip gülümsedi Tulum Fare.

Sali Dorga bir şeyden iğrenmiş gibi ondan yüzünü çevirip şöyle dedi:

“Niyetiniz bu muydu? Zehirli kurbağayı yutup, ölen yılanı benziyorsunuz!”

Sali Dorga kalabalığa bakıp şöyle dedi:

“Bizim amacımız adam öldürüp yapma yapma değil, kardeşlerim! Biz zülme ve hakarete dayanamayıp baş kaldırdık. Bıçak kemiğe dayandı değil mi? Sabrın da bir sınırı (191) var. İşte görüyorsunuz, Şopul’u askerlerden kurtardık. Diğer

dağlardaki askerleri de şimdiye kadar öldürmüşlerdir ama Kumul'da, Taşbalık'ta, Şingsing'de Lyusicang'ın binlerce askeri hala hayatta, artık olan oldu.”

Söz buraya gelince söyleyecek bir şey bulamıyormuş gibi sarı sakalını sıvazlayıp durdu.

“Ateşin dışında yanmaktan içinde yanmak iyidir demişler” diyerek araya girdi Kasım Pehlivan. “Önceki gibi kötü günler bize uğramasın, zulümden kurtulalım dersenez, elinize silah alın, tüfek yoksa orak da silah tekme de ayak da silah. Hem sonra Lyusican'ın askerleri bize gelene kadar tüfeğimiz de olur.

“Evet, Pehlivan doğru söylüyor” dedi Sali Dorga. “Tömür Halife İsyanı'nda da böyle olmuştu. Binlerce asker var dediysem korkmayın. Şamehsut ile Çyen Darin'in askerleri de az değildi, onları da az sayıda olmamıza rağmen taş gibi yerle bir eden biz Dağlılar değil miydik? Ama fukaraya zulmedersek olmaz. Sırtı kambur, Taipe diye gördüğümüz adamı öldürüp malını mülkünü yağmalarsak, düşünün Kumul'daki kendi kardeşlerimizin hali nasıl olur? Taipeler onların hepsini öldürmez mi? Hoşur Kantu, sen haddini aşma, öyle sahipsiz kalanı eline geçirip alıkoyma. Evet şimdilik (192) bu kadar yeter kardeşlerim, diyeceklerimi sonra söylerim.”

Sonra Sali Dorga, Benli Niyaz'a bakıp “Bu kadını çocuğuyla bizim eve al götür.” deyip atının başını çevirdi.

Gece vakti Sali Dorga, Kara Çiçek'i misafirhanesine çağırıp şöyle dedi:

“Bir at vereyim, bu kadını kızıyla Kumul'a götür. Bir akrabası çıkar. Kendin de dünya hali böyledir Kumul'a git. Tanımadığın birini yanına alma. bu halkın halini gördün! Artık dağda huzur olmaz, bu gece gündüz Allah'tan huzur ve barış dilemiştik. Bu hükümet bize rahat vermezse, biz ne yapalım dersin?”

Kara Çiçek, Sali Dorga'ya çok teşekkür etti. Kadın ise hala kendine gelemeyip çocuğunu kucaklamış ölü gibi duruyordu. Kara Çiçek, Sali Dorga'nın söylediklerini ona tercüme edince, ses çıkardı, ağladı ve yere diz çöküp ayaklarına kapandı. Ertesi gün Sali Dorga'nın emriyle silahlanan iki yiğit onları yurt içinden sağ salim çıkardı. Bu yiğitlerde biri Benli Niyaz'dı.

“Hey, bana bak oğlum” dedi Sali Dorga, Benli Niyaz döndükten sonra. Sen sarayda bir yıl pehlivan oldun. Savaş taktiklerini iyice öğrenmişindir diye düşünüyorum. Öğrendiklerini arkadaşlarına da öğret. Bizim günlerimiz artık savaşla geçecek. (193)

“Tamam Dorga Baba, ben savaşa hazırım!” dedi Benli Niyaz göğsünü gerip.

Gerçekten de o günden itibaren Şopullular savaş hazırlığına ciddi şekilde başladı. Gelenek olarak bu halk içinde avcılıkla çok fazla ilgilenen usta avcılar da vardı. Onlar askerlerden ganimet alınan beşatar tüfeklerle donatılmıştı. Kasım Pehlivan onlara her şeyi anlatıyordu. Benli Niyaz atlı yiğitlere kimi zaman silahşorluğu öğretiyordu, kimi zaman da birkaç yiğitle yurttan çıkıp her yeri gözetlemeyle meşgul oluyordu. Çiftçiler ve hayvancılar da eline ne geçtiyse onunla silahlanmış şekilde Sali Dorga'nın avlusunun etrafından ayrılmıyordu.

Bu sırada Taşbalık'taki askerler aniden iki kez saldıılar fakat birçok ceset ve silah bırakıp çekilmek zorunda kaldılar.

Bu günlerde Nom, Adak, Bay, Aratürük, Turköl gibi dağlardaki cisalar ile askerlerin hepsi yok edilip bütün dağ bölgesi isyancıların eline geçmişti. Gür ormanlık alana düşen ateş kıvılcımının kuru yaş demeden her şeyi yakıp kül etmesi gibi bu isyan günlerinde Nom'daki gibi dehşetli facialar da meydana geliyordu. Bu facia isyan tarihinin kanlı bir sayfası oldu.

6

Nom, Kumul şehrinin iki yüz otuz kilometre (194) kuzeydoğusunda Moğol'a yakın bulunan en uç sınırında bulunan bir yurt olup bu yer Şamehsut Vang'ın insanları sürgün ettiği ceza kampıydı.

“Rakı dediğin acı bir şey ufak ufak kaynıyor,

Çiñgañ Gocam sinirlense, Nom'a sürgün ediyor.

Sürgün etse de öldürmese,

Korkmuş beş yavrumu yetim koymasa.”

denen meşhur halk türküsü bu sebeple söylenmişti. Burada onlarca zindan olup bu zindanlar birkaç metre derinde ağzı dar, içi geniş yani tandır şeklindeydi. Her birine beş ya da on kişi sığacak şekilde oyulup yapılmıştı. Ağır suçlular bu zindanlarda çürüyüp gidiyordu. Suçu hafif olanlar gece zindana atılıp gündüz prensin tarım arazilerinde ağır işlerde çalıştırılıyordu. Nom, civarındaki yurtlardan çöllerle ayrılan ada şeklinde yer olduğu için, zindana atılmayan suçlular da oradan kolayca gidemiyordu. Cezası bitine kadar hayatta kalanlardan bazıları kendi yurtlarına dönse de, bazıları (mesela kimi kimsesi olmayanlar) prens ve beylerin gözünden uzak olmak niyetiyle buraya yerleşiyordu. Hatta şehir ve köylerde vergi, yoksulluk, faiz gibi sebeplerden dolayı borç batağına saplanıp ondan kurtulamayacağını anlayanlar da Nom’a kaçıp sığınıyordu. Nom halkının esas kısmı zulüm ocağında yanıp kebab olan böyle kişiler olduğu için dikkatle bakılınca onların gözlerinde intikam (195) ve isyan ateşlerinin alev alev yandığını, ruhsal durumlarının da tuhaf, yani micazı bozuk, hem kahraman olduğunu kesin olarak görmüş oldunuz. Bu yüzden burada dorga olanlar da onlarla biraz hesaplaşıp iş yapmaya mecbur oluyordu.

Yang Zingsin ve ondan sonraki Cing Şuren hükümetleri 1928 yılının ilkbaharında Şamehsut’un felç olmasından faydalanıp, Kumul’u doğrudan kendi yönetimine alma niyetini gerçekleştirmeye koyuldu. On iki dağa cisa koyup dorgaların ayrıcalıklarını sınırlamak işte bu niyetini gerçekleştirmenin ilk koşuluuydu. Şamehsut’un ölümü bunun gerçekleşmesine iyi bir olanak sağladı. Köylerde toprağı moğa almasıyla dağlardaki “Tömür Çarva” sistemi sona erdi. Nom’a adam sürgün etme işi de sona erdi. Bu halk için çok güzel bir şeydi.

Fakat Nom’un cisası Şi Cinggeng’in (yani Şi Cisa) zorbalıkta Cang Cisa’dan da acımadı. Cing Şuren’in emriyle Nom’a yerleştirilen seksen kadar Gensulu göçmene en güzel yerleri vermesinin yanı sıra onlardan alınan toprak vergisini iki yıl erteledi. Ayrıca yerli halkı onlara at, oğlak, tarım aletleri vermeye mecbur etti. Bu at ve oğlakları onlar kullanıyor halk ise bakıyordu. Hatta onlar çift sürdüğü inekleri çalıştırıp çift-sabanlarıyla bırakıyordu. Sahiplerinin evine varıncaya kadar bu ineklerin (196) bazıları korkuluklara boynundaki çift-sabanlarla takılıp düşerek telef

oluyordu; bazıları su birikintilerinde biriken sıcak ve kirli suları içip hastalanarak ölüyordu. Hepsinden kötüsü de şuydu: Şi Cisa evi ocağı olan kişileri kasıtlı olarak uzaklara yardıma gönderiyor, kendi askerlerinin kadınlara tecavüz etmesi için fırsat yaratıyordu. Bunun üstüne Şi Cisa ile Nom'a gelen tefeci tüccarların hepsi bekar olduğu için Uygurlardan biriyle evlenmeyi düşünmüştü. Fakat hiçbiri onlara kız vermeye yanaşmıyordu.

Bir gün tüccarlardan Li Yüng selam ve hürmetle Şi Cisa'nın yanına gitti.

“Biz müşkül durumda kaldık” dedi Li Yüng kurnazlıkla “Kumul'da kendi insanlarımızdan kadın alalım desek, onlar buraya gelmeyi istemiyor. Buradaki halk da bizimle evlenmeyi reddediyor, biz böyle ne yapacağız? Ayrıca buranın ileri gelenleri dorga ile ağız birliği edip bizimle ticaret yapmamak için ayak diretiyor. Kumul'dan mal getirip, bizim ticaretimizi kötü hale getirdi. Cisa hazretleri bilir, biz sadece ticaretle zenginleştik, bunun size de faydası oluyordu. Şimdi evli barklı olamazsak, önceki gibi zengin olma imkanımız olmazsa, bizim burada olmamız ne önemi var? Bu işler hallolmazsa biz gideriz. Biz durmazsak askerleriniz de eninde sonunda kaçıp gidecek. Yalnız kalabilecek misiniz?”

“Benim de başım dertte” dedi Şi Cisa “haydi(197) tavsiyeniz varsa söyleyin.”

“Bu iş kolay.” dedi Li Yüng, Şi Cisa'ya yavaşça fısıldayıp “bize engel olanlar Sali Dorga (Nom'un dorgasının adı da Sali'ydi) gibi yurdun ileri gelenleri. Biz onları buradan gönderelim. Fukara dediğin başsız kalan sürüye benzer. Nereye sürüklersen oraya gider değil mi?”

Bu fikir Şi Cisa'nın hoşuna gitti. O, Li Yüng gibi tefeciler ve yanındaki fedailerıyla fikir alışverişi yapıp büyük bir suikast planladı. Şi Cisa Küçük Nom denen yerde düğün yapıp döndükten sonra “Ben yurdun ileri gelenlerine burada yeniden düğün yapacağım” bahanesiyle Sali Dorga gibi yurdun ileri gelenlerinin hepsini çaya çağırıp, yiyecek ve içeceklerine zehir koydu. Göçmenleri de “Çentular sizleri öldürecek, derhal tokmaklarınızı hazırlayın. Biz işaret veren askerlerle birlikte onlara saldırıya başlayınca, siz erkeklerinizi öldürün. Kadınlar, kızlar ve malı malkü sizin olsun” diyerek kışkırttı. Nom'a eskiden gelip yerleşen Şüy Luyi adındaki tüccar bu işten haberdar olup durumu Sali Dorga'ya söyledi.

“Ben Çinli olsam da” dedi “sizlerle kardeş gibiyiz. Onların Allah’tan korkmadan böyle haksızca kan dökmesine asla razı değilim.”

Sali Dorga korktu ve yurdun ileri gelenlerini toplayıp, bu suikasta karşı ne gibi tedbirler alınacağı hakkında fikir alışverişi yaptığı sırada Şi Cisa’nın çay davetiyesi (198) geldi. Onlar geceye kadar ev ev dolaşıp haber vererek halkı ayaklandırıdılar. Zor durumdaki halk kara tüfek ve tokmaklarla silahlandı. Ertesi gün yurdun ileri gelenlerine sofrta hazırlandığı anda silahlanan halk cisa karakoluna şiddetli şekilde saldırıp oradakilerin hepsini öldürdü. Ayaklananların bir kısmı göçmenlere saldırıp bir tanesini bile sağ koymadı. Akşam oluncaya kadar Nom adındaki yurdun içi bembeyaz bulutlar arasındaki akşam güneşi gibi kıpkırmızı kana bulanmıştı. Bu dehşetli faciadan ürken kuşlar yakınlardaki ağaçların dalları arasına saklandılar. Hatta köpekler de havlamayı bırakmışlar gibi duvar diplerinde başını ayaklarına kıştırıp sessizce yatıyordu.

Nom ve diğer yurtlardaki ayaklanma kıvılcımları Niyazhan Abla’nın Aynisa kız hakkındaki üzüntüsünü daha da arttırdı. “Artık bütün yurt bozuldu. Yine ne işler olacak, kız çocuğu dediğin acizdir, Dorga babasının da başından kötü olaylar geçti. Bu durumda Sofi Mergenlerin fakirliği de göze çarpmıyor. Yine bir kez daha söyleyeyim, Allah yüreğine merhamet verir de kabul ederse, Aynisa ile Benli Niyaz’ın başını bağlayalım, ben de huzura ereyim. Dünya huzura kavuşana kadar kim öle kim kala.” İşte bu düşüncelerle herkesin yatmasına yakın Sali Dorga’nın yanına geldi. Fakat tam lafa başladığı anda avluda atın ayaklarının tıkırtısıyla Benli Niyaz’ın “Dorga baba, Dorga baba” diyen sesi duyuldu. Sali Dorga yerinden hızlıca kalkıp kapıyı açtı. (199)

YEDİNCİ BÖLÜM

KAPLAN YUVASI BULDU

Kendine erkek diyorsan

Özünü kaplan bil.

Uygur atasözü

1

Kitabımızın beşinci bölümünde Lyusicang'ın Hocaniyaz Hacı'yı tutukladığı söylenmişti. Fakat iş bununla bitmedi. Lyusicang yine de mutlu olmayıp onu gözden uzak etme derdine düşüp, yarbay rütbesindeki müşaviri olan yaşlı Yang Menmu'nun fikrini almak istedi.

“Haydi söyle, bu belayı ne yapalım?” dedi Lyusicang sigarasını çekip oturarak.

Yaşlı müşavir Yang Zingşin'in generalliği yönetiminde binbaşı rütbesiyle uzun yıllar çalışmıştı. Cing Şuren hakimiyeti ele geçirdikten sonra Lyusicang'ın yanına gönderilmişti. Onun rütbesini de Cing Şuren yükseltmişti. Boynu (200) ceynek, vücudu cılız olan bu adam Lyusicang'ın adamları arasında hepsinden tahsilli, akıllı ve uyanık görünüyordu. O, afyon içmemesi, kumar oynamaması ve şehvani heveslerden uzak olmasıyla diğer bürokratlardan farklıydı. Boş zamanlarını kitap okuma ve güzel yazı yazmayla geçiriyordu. Onun en çok okuduğu eski zamanın savaş taktiklerinin anlatıldığı “Sungzi Bingga” ve “Üç Padişah Hakkında Kıssa” gibi klasik eserlerdi.

O Lyusicang'ın Hocaniyaz Hacı'yı ne yapmak lazım sorusunu duyduktan sonra biraz düşünüp:

“Önce sicang cenaplarının bilge görüşlerini duymak istiyorum” dedi.

“Ben sizin gibi yapsam olur mu? Gömsem pişer mi? deyip oturacak karaktere sahip değilim” dedi Lyusicang sitem eder gibi “ben onu cellatın eline versem iş bitecek. Yeniden olay çıkar mı diye size soruyorum.”

O, Lyusicang'ın vurup kırmaktan başka bir şey bilmeyen saman kafalı olduğunu bildiği için onun lafına hiç şaşırılmayıp ılımlı bir şekilde konuşmaya başladı. **(201)**

“Siz, bilgili komutanımız Yang Cancang'un Şincang'ı nasıl on yedi yıl yönettiğini hatrınızdan çıkarmayın. Hocaniyaz, Tömür İsyanı'nın olduğu yıllardan beri yurt içinde namı olan bir adam. Onu öldürsek, düşmanlarımız çoğalabilir. Sağ bırakırsak, bir gün yurdunu ele geçirebilir, bu kaplanı dağa bırakmamız lazım. Şamehsut'un onu yanında tutması da tesadüf olamaz. Bence biz de böyle baş eğmeyen isyancılardan faydalanmasını bilmeliyiz, yani onu da zamanında Tömür Halife gibi bir iple yönetime bağlamamız lazım.”

“Onu öldürmeyip bir makama yerleştirelim mi diyorsunuz?”

“Öyle efendim.”

“Hayır, hayır böyle yapmaya gerek yok” dedi Lyusicang yerinden kalkıp, “artık Kumul'un durumu Tömür zamanındakine benzemiyor. Yang Cancang hazretleri Tömür İsyanı'nı hafifletmek için böyle yapmıştı.”

“Bence” deyip yine ılımlı şekilde konuşmaya başladı yaşlı müşavir, “tarih tekerrür ediyor. Bazı alametler Kumul'da yine bir isyan olacağına işaret ediyor. Bilgili kişi şimdiye bakıp geleceği önceden görür. Biz sonrasını düşünmeliyiz.”

“Hayır, sizin düşüncenizi yerinde kabul edelim. Öyleyse Hocaniyaz'ı sağ bırakmanın bu işler **(202)** ile ne alası var?”

“Alakasız çok” dedi müşavir kesin bir şekilde, “ilk olarak artık Şamehsut'un çocuklarıyla bey ve dorgalar prenslik sistemini nasıl geri getireceğini düşünmekte. Onlar yurt içinde karışıklık çıkmasını dört gözle bekliyor. Onlara Hocaniyaz gibi isyankar ve yurt içinde etkisi olan cesaretli adamlar gerekli. Beylerden önce ona tasmayı geçirmemiz akıllıca olacak. Yani Yolvas önceden sarayın sadık teğmeniydi. Sicang hazretleri onu yingcanlık makamıyla satın aldı. O artık Sicang hazretlerinin dediğinin dışına çıkmıyor, bizim sürülerimizi yönetiyor. İkinci olarak Yang Cancang'un yurt yönetmedeki dahiyane tedbirlerinden biri de yerlilerin ileri gelenlerini kediyle köpek gibi birbirine düşürmekti. Mesela Yolvas'a yüzbaşı

makamını veren sicang hazretleri, Hocaniyaz'a komutanlık ya da hiç olmazsa müfreze komutanlığı makamını verince, 'biri ben senden üstünüm, senin benim ağzıma bakman gerek' diyor, diğeri 'ben senin gibi babasının adını bilmeyen birine boyun eğmem' deyip arkasını dönüyordu. Sonuç olarak birbirinin kuyusunu kazan, duyduğu lafları sicang hazretlerine ulaştırmak için (mesela Yolvas gibi) biri ön kapıdan girse, diğeri arka kapıdan giriyordu. Çinlilerin 'iki karga bok için dalaşsa avcıya fayda' demesi gibi bir kenarda durup faydalanıyoruz. Üçüncü olarak eğer isyan çıkarsa, Hoca(203)niyaz'ı kendi adamlarıyla bir safa koyarız ve askerlerimiz tüfeği onların ensesine dayar. Yani zehri zehirle yok ederiz.”

“Durun.” dedi Lyusicang rahatlayıp, “sizin fikrinize göre Hocaniyaz'ın elinde yerlilerden bir kısım asker de olması lazım değil mi? Öyleyse zehri zehirle yok edene kadar o zehir bize gelirse, ne yapacağız?”

“Sicang hazretlerine malum ki” dedi müşavir incecik parmaklarını çıtırdatıp, “düşmanına zehir veren kişi zehiri hiçbir zaman boğazında tutmaz, onu bir kutuya koyar, kutudaki zehir her ne kadar çabuk etki etse de kutunun sahibine etki etmez öyle değil mi? Yang Cancang hazretleri kurulan Çentu-Müslüman ordularının kendi devrinde İli İsyancılarıyla Tömür İsyanını bastırmada nasıl büyük hizmetler başardığını hatrınıza getirsem avantaj sağlamış olmam diyorum.”

Yaşlı müşavir bu fikirlerle sonunda Lyusicang'ı razı etti. Hatta Lyusicang “Size zamanımızın Cugi Lyang'i desek abartmış olmayız” diyerek onu övdü. Böylece Hocaniyaz Hacı'yı (204) öldürmeyip ona peycañliq makamıyla yirmi-otuz kadar asker bulundurma yetkisini verip, hükümet askerlerinin arasına yerleştirdi ve bu kararı Yusuf Teyci vasıtasıyla ona ulaştırdı.

“Bana kolaylık sağla Teyci Beyim” dedi Hacı gözlerini kısıp “Benim yapmadığım bir bu kalmıştı? Şimdi askerlerin paltosunu giyip öylece gidecek miyim? Bana icazet verin, yurduma gidip hayatıma devam edeyim.”

“Hayır” dedi Yusuf Teyci kendi odasında tesbih çekip otururken “size icazet vermek elimde değil, onlar sizin dağa gitmenize asla izin vermiyor. Siz kor yürekli bir adamsınız, şimdi Kumul halkı şimdi sizin gibi kor yürekli adamlara muhtaç. Fukarının başında ateş varken, yiğidi güçsüz, üstü başı paçavra olmuşken siz

yurduzuza gidip nasıl huzurlu olacaksınız? Huzurlu bir hayat yaşayacak adam o gün askerleri kamçılar mıydı? Kor yürekli dedim. Evet öyle. Siz şimdi kendinizi bu ateşin dışında tutamazsınız! En iyisi, onların dediğine olur dey, bunu fırsat bil. Allah bize zafer nasio edecek gibi. İnşallah! Daha birkaç gün önce saray pehlivanlarını görevden alan Lyusicang şimdi size hem mevki hem de silah vermedi mi? Bu silahı yarın öbür gün ona kullanınız!

Yusuf Teyci bunları söyleyip güldü. Hacı ise derin düşüncelere dalmıştı. “Tövbe, tuhaf şeyler oluyor.” diye düşündü o, “Tömür Abim (205) isyan ettiğinde Şamehsut ile saray beyleri askerlerle bir olup fukaraya kurşun atmış. Şimdi bu beyler fukara ile bir olup askerlere kurşun atma taraftarı. Kim olursa olsun fukaranın tarafındaysa ben onunla bir olurum. Kim fukaraya zulmederse, onun canına şiş sokmuş gibi olur. Teyci Bey doğru diyor. Fırsattan istifade edip, önce silahlara sahip olayım, sonra ne yapacağımı düşünürüm.”

Böylece Hocaniyaz Hacı, Lyusicang’ın emrinde bir müfreze komutanı oldu. O artık yirmi kadar adamıyla Sicang karargâhından tahıl vergisi alacak konuma geldi. Onlara tüfek de verildi. Fakat “şimdi gereği yok” diye mermi verilmedi. Yaşlı müşavirin dediği gibi, Hacı’nın müfreze komutanı olmasına Yolvas son derece üzüldü. O, Lyusicang’ın yanına birkaç kez gelip, Hacı’nın “Tehlikeli Adam” olduğunu hatırlattı. Lyusicang ise bıyık altından güldü. “Öyleyse çok dikkat edin, siz yüzbaşısınız, onu sıkı takip edin, ondan bir sorun çıkarsa sizden bilirim.” dedi. Bundan dolayı Yolvas, Hocaniyaz Hacı’nın peşine ajan taktı. Ama Hacı’yı gördüğünde ne yapacağını bilemeyip eli ayağına dolanıyordu. Onun ne yapmak istediğini Hacı da seziyordu. Yeri geldiğinde ona laflarıyla hissettiriyordu. Bugünlerde dağda isyan başladı. Askerlerin önceden Şopul’a yaptıkları ceza operasyonları başarısız olduktan sonra çok sinirlenen Lyusi(206) cang, Cing Şuren’e telgraf çekip durumu detaylıca anlattı ve ne yapması gerektiğini açık açık sordu. Cing Şuren Kumul’daki düzenli birliklerin derhal Şopul’a saldırması hakkında ciddi telgraf gönderdi. Lyusicang bu vazifeyi atlı alayı komutanı Culicang’a vermek istediğinde yaşlı müşavir “zehri zehirle yok etme” yani “Hocaniyaz Hacı’yı kendi askerleriyle birliğin başında gönderme teklifini ortaya attı. Lyusicang “Nasıl olur ki?” deyip yeniden endişelendiğinde, yaşlı müşavir şöyle dedi:

“Sicang hazretleri asla endişelenmeyin. Hocaniyaz yirmi küsur adamıyla bizim askerlerimiz içinde denizdeki küçük ıssız bir adaya benziyor. Ayrıca isyancılar Hocaniyazları görünce kendi insanımız, kardeşimiz deyip kurşun atmazlar. Bizim askerlerimiz omzuna mızrağını alarak gitti. Biz bu şekilde durmadan ilerleyebiliriz.

“Durun, durun” dedi Lyusicang ciddileşip. Üç Padişahlık Hakkında Kıssa’daki bir savaşı hatırlayın, eğer Hocaniyaz da Cang Feyga gibi birden atın başını geriye çevirse ne yaparsın?

“Bunun çaresi kolay” dedi müşavir kibirle gülüp, “Sicang hazretleri bilir ki, bizim askerlerimizin elinde iyi atış yapan beşatar var. Hocaniyaz’ın birliğine ise kara tüfekten pek farkı olmayan hantal ve kurşundan yapılmış dokuzatar dağıtılmış. Üstelik sadece beş (207) tane mermi verilmiş. Bence Hocaniyaz atının başını geriye çevirinceye kadar tüfeğindeki mermiler atılmış olur.

Yaşlı müşavir Lyusicang’ı bu sefer de ikna etti. Lyusicang, Hocaniyaz Hacı’yı çağırıp Cutuencang’ın askerleriyle birlikte Şopul’a hücum etmesini emretti ve savaşta sadık olursa, mevkisinin yükseleceğini, eğer kötü bir niyeti olursa sırtından mermi yiyeceğini açık açık söyledi. Ama hücum edeceği günü söylemeyip yarından itibaren Cutuencang’ın kumandanlığına tabi olduğunu bildirdi.

Hocaniyaz Hacı yatağına gelip, uzun uzun düşünüp oturdu. Sonra, zor bir bulmacada doğru cevabı bulmuş çocuklar gibi birden canlandı. Mum yakıp eline kağıt kalem aldı. Kamış kalem Hoten kağıt üstünde bir an durakladı. Sonbahar gecesinin karanlık perdesi alemi kaplayıp, bütün şehir uykuya daldığında, onun avlusundan boz atlı bir kişi çıkıp, Şopul’a yola koyuldu. o, at üstünde göğsünü ara ara yoklayıp “Hacı Abim bu mektupta neler yazmış, zarf epey kalın duruyor” diye düşündü. Hocaniyaz Hacı da yavaşça evden çıkıp sık ormanlık alanda gece avlanmayı bilen dağ kaplanı gibi hiçkimseye sezdirmeden Yusuf Teyci’nin kapısının önüne gelip durdu. Yusuf Teyci’nin mum ile aydınlatılan odasında ikisi bir saat konuştuktan sonra Yusuf Teyci (208) yerinden kalktı ve büyük deri sandıktan hiç el değmemiş üç tane tabancayı (hızlı ateş eden onatarlı tabanca) çıkarıp uzun uzun dualarla ona verdi.

Hacı yatağına geçip, yıldızların arasında bir şeyi izliyormuş gibi gökyüzüne dikkatle bakıyordu. Bazısı parlak, bazısı donuk görünen sayısız yıldız, efsanelerde söylenildiği gibi gökyüzünü çevreleyip düşmesin diye çakılan demir çiviler gibi parlıyordu. Bu esnada parlak bir yıldız parıldayarak şehir tarafından dağ tarafa doğru kaydı. “Allah’ım işte bu yıldız benim yıldızım olsun” dedi Hacı, o sırada aklına Urumçi’deki Tatar dostu Haydar Efendiye “Kaplan her zaman kaplandır, o evcilleştirilen bir şey değildir, kaplan yuvasını bulmadan durmaz” dediği sözler geldi “söylediğimi gerçekleştirdiğimi görebilirim inşallah” dedi.

2

Önceki bölümün sonunda dediğimiz gibi Sali Dorga hızlıca kapıyı açıp evdeki büyük kara şamdanın ışığında Benli Niyaz’ın çok ciddi hal alan yüzüne bakıp “Ne diyeceksin?” dedi. Benli Niyaz, Hocaniyaz Hacı’dan acil posta geldiğini söyledi ve üç adım geride atının dizginini tutan (209) bir kişiyi gösterdi. Derin derin nefes alıp veren beyaz attan pis ter kokuları geliyordu.

“Niye atını almıyorsun, acele et” dedi Sal Dorga, Benli Niyaz’a. Sonra postacının halini hatrını sorup onu eve götürdü.

Postacı güzel bıyığı olan yuvarlak yüzlü genç yiğitti. Genç üstündeki tozu toprağı silkeleyip eve girmesiyle koynundan bir zarf çıkarıp Sali Dorga’ya verdi.

“Hey abisi, hızlı ol. Önce yemek, sonra kelam demişler.” dedi Sali Dorga kandilin dibinde zarfı açarken.

Benli Niyaz postacıya “al buyur” deyip büyük kasedeki sıcak çayı uzattığında Sali Dorga, Hocaniyaz Hacı’nın mektubu iki defa okuyup heyecanlanmış bir halde:

“İyi haber getirmiş kardeşim, Allah nasip ederse şimdi işlerimiz daha güzel olacak” dedi. Sonra Benli Niyaz’a “sen şimdi gidip Kasım Pehlivan’a söyle, he doğru, babana da söyle, ikisi yarın sabah kahvaltısına bizim eve gelsin” diye buyurdu.

Ertesi sabah Kasım Pehlivan, Sofi Mergen ve silahlanan yiğitlerden Benli Niyaz önderliğinde on kadar adam çay içip oturduğu sırada Sali Dorga onlara

Hocaniyaz Hacı'nın mektubunu okudu. Toplantıdakiler sevinçten birbirleriyle kucaklaştı.

“Durum bu” dedi Sali Dorga “haydi deyin bakalım (210) şimdi biz ne yapmalıyız?”

Kasım Pehlivan göğsüne uzanan kapkara sakalıyla oynayıp fikrini söyledi. Sofi Mergen, Tömür Halife İsyânında olan bazı durumları hatırlatıp, biraz ilave etti. Sonrasında Sali Dorga onların fikrine katılıp “şimdilik böyle olsun, hemen hazırlanalım” dedi.

Askerlerin hücumu başlayıncaya kadar Sali Dorga önderliğindeki isyancılar yurttan çıkıp askerlerin geçeceği yoldaki çukur ve tepelere yerleşti. Kasım Pehlivan ile Benli Niyazlar, usta atıcıların bir kısmını en ön sıraya yerleştirdi. Onları geniş bozkıra dağıtıp atlarını beşer beşer ayırıp atlarla ilgilenenleri bekletmiş, kendileri de yamacın başındaki kırma taşların dibinde Kumul yoluna doğru oturuyorlardı.

İt sahibi iti çağırursa, it gelip kuyruğunu kıştırır dedikleri gibi Cü Tuencang Taşbalık'ta kalmış, bu sefer savaşa komutanlık etmesi için Çeng Yingcang'ı görevlendirmişti. Bu emir Çeng Yingcang'ın kulağına atılmış gibi oldu.. Çünkü o birkaç gün önce iki kez Şopul'a yapılan ceza yürüyüşünde büyük zarara uğramış ve Dağlılarla gireceği mücadeleleri kazanma inancını tamamen kaybetmişti. Ayrıca o, bugünlerde Sali Dorga'nın Kara Çiçek'e emanet ettiği kadını zorla alıkoyup onunla ömrünün en tatlı dakikalarını geçirmişti. “Allah'a çok şükretmem gerek” (211) diye düşündü. O kadınla birlikte afyon çekerek yatıp “aydınlık dünyaya göz açtığım ilk evladımın annesi bu çöle gelmeye razı olmadı. Urumçi'de kalıp beni özlemde bırakmasının üzerinden iki yıl geçtiği sırada, Dağlıların isyan etmesiyle kader bu nimeti bana nasip etti. Bu nimeti karşıma çıkaran Kara Çiçek'e de teşekkür etmem lazım ama bu kadını bana bırakmaya razı olmazsa canından olması çok yakın. Eğer yine münakaşa edecek olursa cezası bir tane kurşundu. Ne olursa olsun, bu çölde kendime iyi eğlence buldum, böyle olmasaydı, afyon dumanı altında yalnız yatmanın tadı da yoktu. Tutsaklaşan kara gözleri, nefis kırmızı dudakları vişneye benziyordu. Dünyada ne oluyorsa olsun, bana huzurum gerekli.”

Çeng Yingcang işte böyle bir adamdı. O, Kumul'daki başkomutanlık karargâhının kararı doğrultusunda, hücumu Hocaniyaz Hacı'nın yiğitleriyle başlatmış olsa da içi rahat değildi. Ayrıca Cu Tuencang Taşbalık'a geldiği gün o kadını görüp “Ooo sizin çölünüzdeki karakolunuzda böyle şakayığın açılması adamın rüyasına da bile göremeyeceği bir mucize olmuş, şakayığın kokusu olmasa da güzelliği insanın gönlüne huzur veriyor. Siz savaştan gelene kadar sıkılmayacağım” deyip manalı manalı güldü. Çeng Yingcang bu sözleri düşündükçe, kalbini (212) kedi tırmalamış gibi hissediyordu. Onun düşüncelerle Reşik ormanında yürüdüğü sırada “tang-tung” diye iki el ateş edildi, yirmi adım önünde giden iki asker attan yuvarlanarak düştü. Çeng Yingcang “ateş” diye emir verdi ve kendisi de elindeki silahı kurşun sesleri gelen tarafa çevirip rastgele ateş etmeye başladı.

Savaş böyle başladı. Sıra sıra tepelerde saklanan Dağlılar sağdan soldan mermi atıyorlardı. Askerler ise bir kurşun gelen yere bakıp onlarca kurşun atıyorlardı. Fakat Dağlıların mermileri sadece bir yönden değil her taraftan geliyormuş gibiydi. Bu durum askerleri safi bozup sağa sola at koşturmaya mecbur bırakıyordu. Çeng Yingcang her ne kadar dürbünle etrafı seyretse de Dağlıların toplandığı yeri bulamadı. O, düşmanın esas kısmı önümüzde diye düşünüp askerlere devamlı öne gitme emri verdi. Geniş düzlükler gittikçe dağa yakınlaşıp sınır olduğunda, çukurun ağzında bir grup Dağlının gölgesi görüldü. Askerler şiddetle saldırıya geçti. Dağlılar bu saldırıya dayanamayıp çukurun içine doğru kaçtı. Ayrı bir grup kaçanlara siper olmuş gibi taşların arkasında durup askerlere kurşun atıyordu. Çeng Yingcan bu durumu görünce, isyancılar kaçtı diye düşünüp, yanındaki askerlere ardından kovalama emri verdi. Tepelerde (213) saklanan isyancıların arka taraftan geldiğini o sezmedi. Kapalı hava, yaz güneşinin yüzünü kaplayan kara bulutlar çukurun iki tarafındaki kayalıklarda saklanıp yatan Dağlıları onun gözünden saklıyordu.

Askerler atlarını koşturup, çukura girdiğinde arkadan ve yan taraftan tüfek atılmaya başlandı. Özellikle arka taraftan kılıç sallayarak gelen Dağlıların bağırışları ve haykırışları hepsinden daha da çok dehşet saçıyordu. Onları at üstünde Benli Niyaz savaşa sokmuştu. Askerler, özellikle Hocaniyaz Hacı'nın arkasından gelenler ne yapacağını bilmeden şaşırılmış haldeydi. Hocaniyaz Hacı ve onun yiğitlerinden ikisi elindeki dokuzatarları bırakıp koynundan Yusuf Teyci'nin verdiği tabancaları

çıkardı ve at üstünde durarak ateş etmeye başladı. Kalan yiğitler de atlarını bırakıp taşların arkasından askerlere kurşun yağdırmaya başladı. Kaçan Dağlılar geriye dönüp Hocaniyaz Hacı'nın yiğitlerine katıldı. Mısır koruyormuş gibi atılan tüfek sesleri, sahipsiz kalan atların kişnemeleri, insanların haykırıları, bağırıları ve yaralıların feryatları karışmış bütün çukur sallanıyormuş gibi hissediliyordu. Bir saat devam eden bu çatışma sonucunda isyancılardan beş kişi yaralanmış, yüz askerden sadece dokuz kişi sağ kalmıştı. Çeng Yingcang da ölmüştü. (214)

Sali Dorga ve Kasım Pehlivan gibi büyükler Hocaniyaz ile kucaklaşıp birbirini kutladığında, Benli Niyaz'ın yiğitleri sağ kalan askerleri onların önüne getirdi. Dağlıların birkaçı aynı anda sözleşmiş gibi tüfeklerinin tetiğini çekip, tüyleri diken diken oldu.

“Ne yapıyorsunuz?” bağırdı Sali Dorga.

“Ne yapacağız Dorgam, bunları da onlara katalım, diyoruz” dedi Hoşur Kantu grubun önüne çıkıp.

“Hey, hazıra konan ikiyüzlü hırsız” diye sitem etti Sali Dorga, “senin olmayan eti koklayıp kaçan hırsız kediye benziyorsun. Eli kolu bağlı askerleri vurmak kadınının da elinden gelir. Görmüyor musun onları çoğu yaralıymış.”

“Düşmüşe vurmak yok, erkeksen kendini meydanda göster” dedi Hocaniyaz Hacı, Hoşur Kantu'ya bakıp, sonra Sali Dorga'ya dönüp “Bunlara binecek at verelim, Kumul'a varıp Lyusicang'a benim selamımı ulaştırırsın” deyip güldü alaylı bir şekilde.

“Bizim dediklerimizi anlayan var mı?” sordu Sali Dorga askerlere.

Sali Dorga'nın sorusuna Hocaniyaz Hacı cevap verip bugünkü askerler arasında bir ara Uygur askerlerin var olduğunu söyledi, biraz uzakta sağ kolunu kemerle boynuna asmış, giysisi kan içinde kalmış bir askeri gösterip “yalnız bu sağ kalmışa (215) benziyor, hey senin adın neydi?” dedi.

“Şavaz” dedi şapkasının önünü gözüne kadar indirmiş genç bir asker.

“Neredensin?” sordu Hacı.

“Bügür Yenisar’dan.”

“Lyusicang’a benim selamımı söyle. Onun akli olmasa ben kendi makamıma gelemezdim. Anladın mı?” dedi Hocaniyaz Hacı manalı bir şekilde.

“Lyusicang’a bizden de selam söyle, bize çok silah tedarik etti. İşte bu dürbün de varmış. Şimdi kendi gelse, uzaktan görüp yoluna çıkarız.”dedi Sali Dorga Çeng Yingcang’dan ganimet alınan dürbünü gösterip.

Grubun içinden kakhaha sesleri yükseldi.

“Ağır yaralıları ne yapacağız?” diye sordu Benli Niyaz.

“Ne kadar?”

“Yirmi kadar var.”

“Yetecek kadar at verin, bunlar bir çaresini bulsun.”

İki gün sonra yaşlı müşavir kendi yatağında kel başını elleri arasına alıp mutlu mesut otururken Lyusicang yüzü değişti, fırtına gibi girdi ve:

“Güzel, zamanımızın Cugi Lyang’i yine hangi bilgelikler üzerinde düşünüyor?” dedi **(216)**

Yaşlı müşavir derhal yerinden kalkıp suçlu kimseler gibi ellerini indirip, başını aşağıya eğer bir vaziyette hiçbir şey demeden yere doğru baktı. Lyusicang sinirle elini sallayıp:

“Kalan bilgeliklerinizi Allah’ın dergahına gidip yaparsınız. Ama Allah sizin bilgeliğinize benim gibi aldanmaz diye düşünüyorum!” dedi ve cebinden uzunlamasına yırtılmış bir kulaç beyaz ipi çıkarıp, onun önüne koydu. Bu geleneklere göre “kendini as” demektir. Bunu gören yaşlı müşavir kasabın elindeki keçi gibi haykırıp Lyusicang’ın ayaklarına kapandı. Fakat Lyusicang onu ayağıyla itip evden çıktı. **(217)**

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Kanla Biten Elçilik

Kim ki kötü işi bilirse reva,

O kendi yaptığından çekecek ceza

-Hisrav Dehlivi

Bu savaştan sonra kendi askerlerine asla güvenmeyen Lyusicang isyan büyürse kendisinin de kesin sorumlu tutulacağını başı gitmese de makamını kaybedeceğini çokça düşünüp iki gün boyunca aklını kaçıracak gibi oldu. Badem gözlü, kısa boylu, kara kaşlı karısıyla “şişe kubbe” altında yatarak arka arkaya çektiği afyon dumanları bile onun sinirlerini yatıştıramıyordu. Böyle bir zamanda onun özel kalemi Kumul Şiencinginin ziyarete geldiğini bildirdi. (218)

Selamlaşmadan sonra Şüy Şyencang giderek yağlanan etli yüzünü mendile silip, önemli bir iş için geldiğini söyledi ve ev boş kaldıktan sonra “ben yeni bir çözüm buldum” dedi.

“Hay ağzımı öpeyim birader, hadi söyle.” dedi Lyusicang ona ümitle bağlanıp.

“Ben Yang Cancang’un Tömür İsyanını bastırmasını sağlayan akıllı tedbirleri sizin hatrınıza getirmeniz gerektiğini düşünüyorum” dedi Şüy Şyencang kolundan düğmelenmiş mavi ipek gocuğunun yakasını açıp. Top, tüfek, kılıca güvenen Çyen Darin’in nasıl olduğunu, sonra Yang Cancang’un tereyağdan kıl çeker gibi, isyancı Tömür’ü akılla nasıl ele geçirdiğini siz duymuşsunuzdur. Yang Cancang’un “tüyü yatıştırmak için sıvazlasan yabancı at da yavaşlar, kurt yumuşak olmasına rağmen her nasılsa sert ağacı yiyebiliyor, kuşu buğday aldatır, adamı laf. Gülsen kaplan da sana saldırmazmış. Savaşta güç değil, akıl lazım” sözleri meşhur hikmetler arasına girdi.

“Ne demek istiyorsunuz? Açık konuşun, böyle hikmetlere hiç inanmıyorum”dedi Lyusicang takatsizleşip.

“Bana kalırsa” dedi Şüy Şyencang “yerlilerin saygın olanlarından oluşturulan bir elçi grubu gönderelim, hediyeyi unutmayalım. Bu gruba Kumul’un en büyük evliyası Sedenşa Ahunum’u başkan yapalım.

“Ne diyorsun dur?!” deyip sinirlendi Lyusi(219)cang: “O, yaşlı çilekeşe elçilik vermeye razı mısın? Kabul ettiğimiz takdirde de bize laf söylemesinler? Onun medresede talebelere nasıl ders anlattığını, Cuma namazlarında kinayeli laflarla bize karşı propaganda yaptığını unuttunuz mu?”

“Rahat olun” deyip kurnazca güldü Şüy Şyencang “o yaşlıyı elçiliğe razı etmeyi ben görevi bende. Kabul etmiyorum demek haddi değil. Onu ne olursa olsun elçiliğe göndermenin önemi şudur onun bizim yararımıza konuşmayacağı malum. kocaman sarığıyla bizim elçimiz olup, Dağlıların önüne çıkınca isyancılara diyeceği şeyleri ben belirleyeceğim. Diğer yurt büyüklerinin de ağzını açtıracak çareleri düşündüm. Bence böyle yapalım...”

Şüy Şyencang düşüncelerini açıkça söyledi. Lyusicang’ın mutluluktan ağzı kulaklarına varıp, Şüy Şyencang’ın seçtiği elçileri onayladı. Sonra atlı, piyade ve topçu birliklerine askeri gösteri hazırlığı için kesin emir verdi. Sedenşa Ahunum gibi kişilerin elçiliğe geleceğini isyancılara haber verme görevini Şüy Şyencang üstlendi.

Sedenşa Ahunum, Şüy Şyencang, Yari Dorga ve yine birkaç kişiden oluşan elçiler grubu dağa gitmeden bir gün önce Loceng (hükümet idarelerinin bulunduğu şehir)’in doğu kapısı karşısındaki meydanda (220) askeri gösteri oldu

Lyusicang gibi harbi ve mülki bürokratlar ile yurt büyükleri meydanın bir tarafındaki geniş platformda ayakta duruyorlardı. Sadece Yusuf Teyci ile Sedenşa Ahunum’a (muhtemelen yaşlılıkları göz önünde bulundurulmuş) ahşap sandalye verilmişti. Kafasına evde giyilen hafif samur kalpak giyen Yusuf Teyci biraz solmuş olan paltosuna sarınıp, cılız vücuduyla önüne eğilmiş oturuyordu. Onun yüzünde kurnazlık alametleri belli oluyordu. Büyük sarık, yeşil kadife gocukla oturan boylu poslu Sedenşa Ahunum’un bembeyaz sakalları gibi ağaran uzun ve kalın kaşları yere doğru bakan gözlerini yarıya kadar kapatıyordu. O, bu sırada hayal denize batmış

gibiymi. Lyusicang onlardan yarım metre önde bir kolunu arkada tutmuş vaziyette gösteriyi kabul ediyordu. Meydanın bir yanındaki kumluk ,gösteriyi görmeye gelen halkla dolmuştu. Her türden yeni tüfek, ağır-hafif pilimot, mayın, toplanla donanan askerler meydandan geçtiğinde, platformun bir köşesinde ellerini tütünrengi kadife ceketinin cebine sokmuş olan ve bıyıkaltından gülen köse sakallı Hasan Bala Hacı yanındaki uzun boylu, siyah sakallı kişiye bakıp:

“Dorgam görüyorum Lyusicang’ın bize izlettiği gösterisini! Elçiliği iyi yap tamam mı?” dedi. Bu siyah sakallı kişi (221) Yari Dorga’ydı.

“Aferdersin, Kumul’da bu kadar asker olduğunu bilmiyordum. Silah ve zırhlıları da çeşit çeşitmiş.” dedi Yari Dorga gözleri fal taşı gibi açılmış halde.

Yari Dorga’nın kinayeli lafını anlamamasına üzölen Hasan Bala Hacı çenesini okşayarak:

“Evladım acaba sen, ‘kızım sana diyorum, gelinim sen işit’ sözünü duymadın mı?” deyip seslice güldü.

“Hacı ne diyor, Yav Darın?” dedi Lyusicang kendine yakın olan Yolvas’a sertçe bakarak.

Yolvas yeşil renkli askeri ceketin üstünden bağıladığı kayışını düzeltip, Hasan Bala Hacı’nın yanına doğru geldi ve “Sicang cenapları, sizin ne dediğinizi bilmek istiyor” dedi.

“Belli, belli oğlum” dedi Hasan Bala Hacı gülümseyip. “Sicang cenapları konuştuklarımıza kulak misafiri olmuş. Ben ne dedim, Dorgam’a elçiliği iyi yap, Dağlılar çok kibirlenmesin, Lyusicang’ın gücünü gördüm, diyorum nasıl oldu mu?”

Yolvas bu sözleri Lyusicang’a çevirdi, Lyusicang afyondan simsiyah olan dişlerini gösterip memnuniyetle güldü. Bu gösteri Şüy Şyencang’ın elçiler dağa gitmeden önce onlara güç göstermek gerekli fikri doğrultusunda gerçekleştirilmişti. Bu yüzden Hasan Bala Hacı’nın söylediklerini duyduktan sonra Şüy Şyencang (222) “nasıl benim düşüncem doğru çıktı mı?” der gibi Lyusicang’a kibirli bir ifadeyle güldü. Gösteriden sonra elçilere veda ziyafeti verildi. Ziyafette Lyusicang konuşma

yapıp, sonunda şöyle dedi “Durumu gördünüz, yumurtayı taşa vursak olmaz, Dağlılar cahillik etmesin, silahı bırakırlarsa iyi, bırakmazlarsa bizden günah gitti!”

Konuklar dağıldıktan sonra Lyusicang ile Şüy Şyencang gaz lambasıyla aydınlatılan özel odada Yolvas’ı kabul edip, bir saate yakın konuştu.

Ertesi gün dağa gidecekleri zaman Yolvas has adamlarından Toksun Pugen denen ince bacaklı genci elçilere hizmet edecek olan hizmetçilerin arasına yerleştirdi. Toksun Pugen mülazımlığa uygun olup olmadığına bakmadan atını eyerledi. Nasıl yaptıysa bir hançeri kimseye çaktırmadan, eyer ile yamçının arasına soktu.

2

Bu sefer ki savaş galibiyeti isyancıların canına can, kanına kan katmıştı. Bugünden itibaren sadece Şopulluların değil, diğer dağlardaki isyancıların da inancı (223) artmış, her biri kendini Rüstem gibi hissetmeye başlamıştı. Özellikle Tömür Halife zamanından kalan inatçı pehlivanlığı ile meşhur olmaya başlayan Hocaniyaz Hacı’nın aralarına katılması onların kazanmaya olan inancını daha da arttırmıştı. Bu yüzden dağlardaki bütün isyancı önderleri Şopulluları tebrik edip, Hocaniyaz Hacı ile görüşme amacıyla buraya gelmeye başladı ve Şopul bayram günlerindeki gibi değerlendirildi. Savaşta hizmet eden usta atıcılar için her evde koyunlar kesilip, onlara dağlıların çok sevdiği petir denen bir çeşit yemek hazırlanmaktaydı. Bu usta atıcılar içindeki genç yiğitler iyice doyduktan sonra yarışa hazırlanmış gibi askerlerden ganimet kalan atlarını yıkama tarama, eyer ve yamçıları düzeltme işiyle meşgul oluyorlardı.

Benli Niyaz, Çeng Yingcang’ın eyersiz atını eyerleyip bineceği sırada, Hoşur Kantu aksak kısrağ ile onun yanına gelip: “Şanslısın abi, bu kara canavarın, boynu kazınki, ayağı ceylanınki gibi ince ayrıca aşağı mahalledeki karagözlü Ayla’nın saçları gibi dalganıyor” dedi.

“Senin kısrağın da güçlüymüş.” dedi Benli Niyaz eyersiz atına binip.

“Ama bu canavarın yaşlıların anlattığı masallardaki Asak Timur gibi gitmesi içimi huzursuz ediyor.” dedi Hoşur Kantu. Sonra kısık sesle “Allah’ım (224) beni hiçbir şeyden mahrum etmemiş, olmayan dilek için Allah’ın bir bildiği vardır demeleri ne kadar doğruymuş” dedi.

“Bu sefer périkler geldiğinde dileğin gerçekleşir ama geçenki gibi zalimlik yaparsan aksak kısrağından da ayrılırsın. Hoşça kal, ben gittim.”

Hoşur Kantu toz kaldırıp giden eyersiz ata bakıp, ağzını şapırtırdattı.

Benli Niyaz güre ağaçlarla kaplı boğazın içine girip, eyersiz atını bir ağaca bağladı ve su kenarında oturup yüksek dağ tepelerinin arkasına doğru batan güneşi seyretmeye başladı. Akşam güneşinin ışıklarıyla kızaran bembeyaz bulutlar, ay yüzlü sevgilinin kırpırmızı yüzünü hatırlatıyordu. Dağ kuşlarının güneşte cıvıldaııp ötüşmeleri onun çocukluk yıllarında bu su kenarında birkaç çocukla ay yüzlü kız ortaya alıp bağışıp oynayamalarını hatırlattı. Serin dağ rüzgarlarıyla burna gelen yüzlerce binlerce gül ve çiçeğin hoş kokusu pehlivanlığa seçilip şehre gideceği sırada, bu ay yüzlü sevgili yolluk verdiği mendili onun elinden aldığında, burna gelen hoş koku işte böyle hissedilmekteydi.

Yüzüne aniden gelen buz gibi su damlları Benli Niyaz’ı ürpertti. Şimdi onun gözünün önünde bu sevgili kız duruyordu. Yeşil ipek gömlek üstünden kırmızı yelek giymiş, başına pembe renkli örtü bağlamış olan Aynisa kız bu haliyle yeşil yapraklar arasında (225) gülümseyen kızılıgül goncasına benziyordu. Benli Niyaz hoş bir tebessüm ile ona yakınlaştı. Fakat kız iki adım geriye gidip, Benli Niyaz’ın konuşmasına fırsat vermeden “Sana layık değil ama” deyip yeni dikilmiş bir takkeyi uzattı. Benli Niyaz “teşekkür ederim sana, ben eli boş gelmiştim” deyip titreyen elleriyle takkeyi aldı ve yine kıza yakınlaşmak istedi. Kız yine geriye gidip böyle dedi:

“Annem sana Hocaniyaz Hacı ile görüşsün, o olduktan sonra Dorga babası bu olanlara şaşırmasın, hiçkimsenin lafını dinlemese de Hacı’nın lafını dinler, diyor. Ben bunları söylemek için seninle görüşeyim dedim.”

“Haklısın, tövbe. Böyle yapmayı hiç düşünmemiştim. Hacı babama bugün lafı açarım” dedi Benli Niyaz canlanıp. Sonra börtünün yerine takkesini giyip “tam

da oldu” dedi ve güldü. Gerçekten de bu takke ona çok yakışmıştı. Takkeyi giyince onun beyaz duru alnı açılmış, burun kökü biraz büyümüş gibi duruyordu. Belindeki mermi kuşağına kıştırılmış tabancasıyla sağ omzunda asılı duran deri kılıflı kılıç onu daha da heybetli gösteriyordu.

“Pek de yakıştı. Ayna olsaydı, bir bakardın”deyip güldü kız. (226)

“Senin pınar gibi gözlerinden daha güzel ayna olur mu?”

“Böyle şeyler söyleme.” dedi kız kızarıp. Sonra “hoşça kal, ben gideyim” deyip koştu.

“Dursana, iki laf etsek ne olur.”dedi Benli Niyaz kızın arkasından gidip.

“Kötü olur.” dedi kız geriye dönüp tebessümle, “Babam razı olduktan sonra geceye kadar yanında otururum” diye şart koştu.

Benli Niyaz kızın karaltısı yok oluncaya kadar onun arkasından baktı. Kalbinin küt küt attığını hissetti.

O, eve döndüğünde babası ile Hocaniyaz Hacı siyah kandil ışığında çay içerek, Tömür Halife İsyana dair meseleler hakkında uzun uzun sohbet ediyordu ve şimdi konuşmanın seyri bu sefer ki isyana gelmişti. Hacı, Benli Niyaz’ı görüp “Doğru zamanda geldin bizim genç kahramanımız, söylenenleri sen de duy” deyip söze devam etti.

“Doğru diyorsun Sofi abi, bu hükümet beylerle dorgaların aşına toprak atmamış olsaydı, onlar hiçbir zaman fukara tarafına geçmezdi. Aynı gemide olanların ümidi bir, artık hepimizin amacı bu zalim hükümetin zulmünden kurtuluş öyle değil mi? Hımm... ama bu yaşlılara pek güven olmaz. (227) onlar köprüden geçene kadar yardım edip, sonra yine yapacaklarını yapar mı i diye endişe ediyorum.”

“Öyle Hacım” dedi Sofi Mergen şah şahın akrabası, fakir fakirin deyip zenginler ile fakirlerin kızını ne zaman eşit hale getireceğiz? Bu öyle bir sıkıntıymış. Bizim dorgadan da bahsedelim, kendi gerçekten doğru adam. ama biz fakirleri asla kendine denk görmüyor. Ben dorgam ile bu yurttan doğup büyüyene kadar birlikte oynadım, çocuklarımız bile birlikte büyüdü. Evet doğru, Benli oğlan ile Aynisa

kızdan üç yaş büyük. Takdir-i ilahiye bakmadan çocukların işi bana gönül ağrısı vereceğe benziyor.

“Ne gönül ağrısı?” sordu Hacı, Sofi Mergen’in dediklerini anlamadan.

Sofi Mergen durumu açıkça anlatıp “Bizim oğlan ahmak, yüksek dala asılma desem, asla söz dinlemez.” dedi. Bu sözle Benli Niyaz şelper gibi kızardı.

Hacı gülüp, şöyle dedi:

“Bizim bu genç kahramanımız asılacaksan yükseğe asıl, düşeceksen deveden düş, lafını duymuş olmalı. Önemi yok abi, Dorgama ben söylerim, hepimiz Adem ile Havva’nın evladımız. Zenginler periden, fakirler şeytandan doğmadı, giysimizi çıkarsak (228) hepimiz aynı oluruz. Öyle değil mi? Hacca gidenler Arafat’a çıktığında hepsi giysisini çıkarıp ihram giyince kim zengin, kim fakir bilemiyorsun. Unuttun mu hepimiz anadan üryan doğduk, Allah’ın huzuruna da kimi simli palto kimisi de normal palto giyip çıkmıyor. Herkes kefenle gidiyor. Ayrıca Dorgam senin gibi biriyle dünür olup Benli Niyaz gibi bir genci damat yaparsa kalpağını gökyüzüne atsa olur. Bu çocuğun hiçbir kötü huyu yok. Bunların hepsini Sali Dorga’ya anlatacağım. Allah nasip ederse ben düğün başı olacağım. Ne diyorsun Benli?”

Hem mutluluk hem de utangaçlıktan ne diyeceğini bilemeyen Benli Niyaz işaret parmağıyla kalpağını hareket ettirip güldü.

Hacı o gün Sofi Mergen’in evinde konakladı ve çok geçmeden horlamaya başladı. Sofi Mergen de bir müddet sağa sola döndükten sonra uyuyakaldı. Babasının yanında yatan Benli Niyaz asla uyuyamadı. Onun hayal kuşları durmadan kanat çırpıyordu. Hayat merdivenlerinin yirminci basamağına çıkana kadar gördüğü ve bildiği şeylerden aklında kalanların hepsi, özellikle ay yüzlü sevgilinin büyüleyici şehla gözleri ile altın gibi parlayan tılsımlı sözleriydi. Nice zamandır hayal olarak düşünülen vuslat anlarının, işte babasının yanında horlayarak yatan bu kara sakallı kişinin bugünkü konuşmasıyla ile gerçeğe (229) ulaşma ihtimali, bunların hepsi onun genç kalbini gıdıklıyor gibiydi. O, kara sakallı adamın sözlerini düşünürken onun çocukluk yıllarında babasıyla Tömür Halife İsyânında birlik olan eski saf arkadaşı olduğunu hatırladı ve bu isyan hakkında duyduklarını düşününe düşününe sabaha yakın

uykuya daldı. Uykusunda bu isyan günlerinde kurban olan Raci oğlanı gördü. Başı gözü yarılan Raci oğlan yaşlı karaağaca bağlanmış gibi duruyordu. Askerlerin başı onu sorguya çekip yorulduktan sonra Şamehsut'un saray beylerinden poltay göz Gazibeg Hoca'ya fısıldayarak bir şeyler dediğini, sonra Gazibeg Hoca'nın işaretleriyle Sayım uç beyi Raci oğlanın göğsüne hançer saplayıp onun yüreğini çıkardığını, kesilen kıpkırmızı yüreğin kımıldarken göğsü yırtılmış olan Raci oğlan mani söylüyormuş gibi

Karanlık gece, karaağaç benim yoldaşım,

Kımıldasa yaprağı, mutlu olur başım.

Düşman ile savaşlar yapıp, ben ölürsem,

Benim gibi garibi yad eder mi can kardeşim.

Maninin bitmesiyle Benli Niyaz ürküp uyandı. O hemen yerinden kalkıp, yüzündeki ter damlalarını silip arık tarafına gitti. Duru dağ suyu seher tavuklarının ötüşmelerine ev sahipliği yapıp şırıl şırıl akıyordu. Ufkun(230) doğudaki dağ sıralarıyla birleştiği sınır Raci oğlanın kanı gibi kıpkırmızıydı. Benli Niyaz mide bulantısıyla arık boyunda oturup yüzüne su çaldığı sırada Sali Dorga'nın evi tarafından bir adam at koşturarak gelip Hacı'yı sordu. Bu arada Hacı ile Sofi Mergen de uyanıp dışarı çıkmıştı. Atlı selam verdikten sonra gece vakti herkesin yattığı bir vakitte şehirden elçi geleceğini, kendinin bu haberi vermek için gelen ulak olduğunu, büyüklerin Hacı ile Sofi Mergen'i beklediğini söyledi.

Güneş tepeye yükseldiğinde, Şamehsut sarayının Aratürük'te yaşayan eski uçbeyi, bugün elinin altındaki silahlı gücü ve yurt içinde itibari fazla olan ve isyanın esas önderi olan Abdiniyaz Mirab, Nerinkir denen yurdun en itibarlı kişisi Sadık Kormal ve yine birkaç yurdun dorgaları Sali Dorga'nın misafirhanesinde Hocaniyaz Hacı, Kasım Pehlivan, Sofi Mergen ile ekmek atıştırıp, şehirden gelecek elçiler hakkında konuşmaktaydı. Kırmızı yüzü, kara sakallı Abdiniyaz Mirab "Sedenşa

Ahunum bir şey derse ona itiraz edebilir miyiz?” diye endişeyle elçileri kabul etmeme fikrini ortaya attı. Bazıları bu fikri savunmaya başladığında Kasım Pehlivan uzun sakalıyla oynayıp şöyle dedi:

“Sedenşa Ahunum gelse ne olur? O, buraya ders anlatmaya gelmiyor. Medresedeki (231) sınıfında oturup ulu kitaplardan ders anlatacak olsaydı ‘sizi dinliyorum’ deyip otururduk. Yanımıza gelip, silahları bırakıp teslim olun derse, bizim de diyecek lafımız var.”

“Pehlivan doğru söylüyor.” dedi Hocaniyaz Hacı ciddileşip “Eğer Ahunluğum (Sedenşa Ahunum’u kastedip) böyle deyip saçmalarsa, Ahunum Tömür Halife zamanındaki Uveys Muhti gibi elimizi kolumuzu bağlamak istemesin? Uveys Muhti’ye sonra ne olduğunu unutmamıştır diye düşünüyorum.”

“Hey Hacı” dedi Abdiniyaz Mirab, bu sözleri onun gıyabında konuşuyoruz ama yüzüne söylersek sıkıntı olur mu?”

“Neden sıkıntı olacakmış? Ahunluğum kin güdecek mollalardan değil, haklı olduğunda lafını esirgeme diye söz var. Kimse demezse ben derim.”

Hacı’nın sözleriyle tartışma sona erdi, herkes elçileri kabul etme kararını onayladı ve gerekli hazırlıklara başlandı.

3

Ertesi gün öğle vaktinde Abdiniyaz Mirab, Sali Dorga, Hocaniyaz Hacı liderliğindeki büyüklerden oluşan bir grup adamla bekleme yerine gidip elçileri bekledi. Sedenşa Ahunum’un elçiler arasında olması, bekleyenleri ister istemez elçilere karşı saygı (232) göstermeye mecbur bırakmıştı. Çünkü Sedenşa Ahunum sadece Kumul’da değil, Onİki Dağda da çok fazla saygıya sahipti. Çok sayıda insan onun yüzünü görmeyi kendi için önemli sayıyordu. Bugün de aynısı olmaktadır. Sedenşa Ahunum elçi olmuş haberinin yayılmasıyla Şopullu’lar tören oluyormuş gibi Sali Dorga’nın avlusu önünde toplanmaya başladı. Kadın ve kızların rengarenk giysileriyle küçük çocukların gürültü patırtıları gerçekten de bir tören havasını akla

getiriyordu. Tozu toprağı havaya kaldırarak gelen atlıların görünmesiyle gürültüler arttı, manzara daha da canlandı. Fakat iki atlıdan sonra gelen büyük doru at üstündeki beyaz sarık, yeşil kadife gocuk giyen bembeyaz sakallı adamın görünmesiyle halk sessizliğe büründü. Yaşlılar ona yaklaşıp selam verdi. Sedenşa Ahunum onların selamını alıp attan inmek istedi. Sali Dorga ile Abdiniyaz Mirab ona yardım edip attan indirdi. O, kalabalığa bakıp mülayim bir tebessümle dua etmek için ellerini açtı ve bazı ayetleri okuduktan sonra duanın sonunda “Allah’ım padişahlara insaf, adalet; yurda huzur; memlekete bereket ve dostluk ihsan eyle, amin!” dedi. Onunla birlikte el açan halk, Şüy Şyencang hariç bütün elçiler arka arkaya “amin, amin” diye tekrarladı. Bu güçlü ses Şopul (233) dağlarını titretiyordu. Tercümanı vasıtasıyla her şeyi anlayan Şüy Şyencang bu manzarayı görüp “ duruma bakılırsa, çabamız boşa gitmeyecek. Bu üfürükçü güzel iki laf etse, isyancıların hepsi el açacak gibi duruyor” diye düşündü.

Fakat ziyafet ve hediyeleşme bitip ikinci gün resmi konuşmalar başladığında, Şüy Şyencang’ın ümitleri fırtınada kalan yün gibi yerle bir oldu. Şüy Şyencang hükümet adamına has mantıkla uzunca konuştu. İsyancıların silahları bırakırsa affedileceğini söylemeye başladığı sırada Sali Dorga kesin bir ifadeyle şöyle dedi:

“Şyencang Darin tamam, ağaç kazanda bir defa aş pişer. Rahmetli Tömür Halife’nin yenilikleri Urumçı’de kalmış, ruhu da bizimle birlikte. Biz o günleri asla unutamayız. İşte o günleri kendi gözleriyle gören Hocaniyaz Hacı ile Sofi Mergen de hayatta.”

“Şüy Şyencang beni iyi bilir, öyle değil mi?” deyip güldü Hocaniyaz Hacı. “aldatmak için çocuk iyi, Allah alsın kurnazı diye laf var. Biz Dağlıların başına çok musibet geldi, kurnaz olduk.”

Kapıya yakın oturan Benli Niyaz gibi gençler kıs kıs güldü.

“Az önce Şyencang Darin affederiz dedi” deyip devam etti Sali Dorga. “biz ne günah işledik? Bütün suç hükümette, bizi affetmeyin, (234) bizden özür dileyin!”

“Hem suçlu hem güçlü dedikleri doğruymuş Dorgam.” dedi Kasım Pehlivan sakalını sıvazlayıp.

Gençler arasında yine gülüşmeler başladı.

Şüy Şyencang boynunu uzatıp Sedenşa Ahunum'a baktı ve ondan asla ses çıkmayacağını anlayıp.

“Ahun hazretlerinden söz duysak mı ki?” dedi.

“Euzubillah!” dedi Sedenşa Ahunum, Şyencang'a bakmadan “ ‘lekulli emelin ricali velekulli mekamin mekali’ yani her işe layık kişi, her makama münasip söz olur, ben bu işe uygun biri değilim ve bu makama münasip sözü de bilmiyorum. Bu durumu Kumul'da da söylemiştim, ben sadece sizlere arkadaş olarak geldim.”

Şüy Şyencang Sedenşa Ahunum'un bu sözlerine çok şaşırmadı, çünkü o, elçilik teklif edildiğinde yaşlandığını, öyle olmasa bile siyasete bulaşmayan, dünyadan elini eteğini çeken biri olduğunu söylemişti ve affını istemesi doğuydu. Fakat Şüy Şyencang bu adamın hiç olmasa duanın sonunda dediği gibi “yurda huzur ve güven diliyorum” dememesinden son derece rahatsız olup, içinden “anladım ki, bu zahit değilmiş, silahsız isyancının biriymiş” diye geçirdi ve Yari Dorga'ya baktı, Yari Dorga düşünmeden “Ahunluğumun dediği gerçekten doğrumuş” diye fisıldadı. Şüy Şyencang bu sözü (235) tercümanı vasıtasıyla anlayıp duvar gibi sarardı ve tercümanına bakıp:

“Ona sor, üfürükçünün hangi sözü doğrumuş, yurda huzur gerek demesi mi yoksa...” dedi.

Yari Dorga telaşlanıp “Evet doğru, huzur gerek, huzur. İsyân çıkarsak iyi olmayacak.” dedi.

“Huzur, huzur, ne huzur!” dedi Hocaniyaz Hacı gözlerini kısıp. “huzuru bozan kim? Rüzgar esmese, ağaç sallanır mı? Yari Dorgam sen yurda huzur gerek diyorsan, Lyusicang'a söyle, yurdun huzurunu bozan askerleri Kumul'dan alıp gitsin, Kumul'u biz yönetiriz. Yoksa, bu yurttan huzur olmayacak.”

Orada toplanan Dağlıların hepsi “öyle, öyle” diye bağırıp evi başına yıktı. Şüy Şyencang önemli işi olmazsa uzun yıllar pazara inmeyen, şehre gelmeyen,

sürüler içinde yaşayan Dağlıların vekillerine bir şey demeyi gözü kesmeyip, geri adım atıp mülayimlikle şöyle dedi:

“Hepinizin içini biliyorum. Benim duyduğuma göre siz Çentularda ‘padişahlık ülkeyle, demircilik yelle’ diye bir söz varmış. Bizim eski kitaplarımızda da ‘halkın kalbini fethedenler amacına ulaşır, halka zarar verenler hasret çeker’ diye bir laf var. Bunlar son derece hikmetli sözler. Bazı hükümet adamları fukaranın gönlünü kırmamış olsaydı, Dağlılar böyle isyan etmemiş olacaktı. Şimdi geçmişe perde çekelim, silahları bize geri vermek şartıyla, her ne talepte (236) bulunursanız, bunu yerine getirmeye hazırız.”

O ana kadar hiçbir şey demeden oturan Abdiniyaz Mirab şöyle dedi:

“İhtiyarların dediğine göre, Şamehsut prensin elçileri Tömür Halife’nin yanına varıp, silahları bırakırsanız bütün isteklerinizi kabul edeceğiz dediğinde, Tömür Halife “elimizde bu silahlar olmasaydı, hiçbirinizi yanımıza selama bile gelmezsiniz. Canımız da silah kanımız da silah, kaç zamandır prensler bu “kösey” ile halkı korkutup, sırtımıza binmiş. Şimdi biz de bu “kösey” ile kendimizi zulümden kurtarabiliriz diyoruz. Şyencang Darin bize silahları verin diyeceğine, önce bizim taleplerimizi yerine getirsin, silah işini sonra konuşuruz.”

“Hani talebini demiyorsun? Anlat bileyim.” dedi Şüy Şyencang yelpazeyle kendini estirerek.

“Birincisi, Aratürük ile Toğuçi’deki Şyen yönetimi sona ersin. On İki Dağ ile Beş şehri önceki gibi dorgalar yönetsin, yani prenslik gelsin. İkincisi askerler Kumul’dan çıksın, yurdun güvenliğini biz temin edelim.”

Tercüman bu sözleri çevirine kadar Sofi Mergen Hocaniyaz Hacı’nın kulağına fısıldadı: “prenslik tekrar gelsin diyor, bu ne demek oluyor?”

“Böyle söylemezsek hükümetin boyunduruğundan nasıl kurtulacağız?” diye fısıldayarak cevap verdi Hacı.

Sofi Mergen, Hacı’ya baktı. Onun yaşaran (237) gözlerinde umutsuzluk ile şaşkınlık alametleri aks ediyordu.

“Taleplerinizi yukarıya ulaştıralım ama silahları vermezseniz bu talepleri nasıl yerine getireceğiz?” dedi Şüy Şyencang çok ciddileşti.

“Öyleyse, sizinle anlaşamayacağız!” dedi Abdiniyaz Mirab da ciddileşti.

“Kumul’da binlerce askerimiz olduğunu, ihtiyaç halinde Urumçi’den de asker gelebileceğini unutmayın.”

“Biz her şeyi göze alarak isyan ettik” dedi Sali Dorga sesini yükseltip. “Yalın ayaklı sudan korkmaz diye laf var. Çizmeyi çıkardık mı, her yer su olsa da yürüyebiliriz.”

Şüy Şyencang biraz düşündükten sonra yine mülayimleşip, “herkes yorulmuş olmalı, bence bugünlük ara verelim” dedi.

Böylece bugünkü sohbet sonra erdi.

Abdiniyaz Mirab gibi büyükler Sedenşa Ahunum’un kıraatını dinlemek amacıyla, ona yatsı namazında imam olmasını teklif ettiler.

Öndeki saflara beyaz keçe seccade, arkadaki saflara hasır seccade serilmiş olan sade ama temiz dağ mescidi akşam cemaatle ağzına kadar dolmuştu. Yakın mahallelerdeki ihtiyarlar da mescide gelip, öndeki saflarda yerini aldı. Hocaniyaz Hacı’ya üçüncü sıradan yer kaldı. Elçilerle birlikte gelen (238) Toksun Pugen denen ince bacaklı genç dördüncü sıraya yerleşti, yüzü Hacı’nın sırtına doğru bakıyordu. Benli Niyaz’a Toksun Pugen’in sağ tarafından yer düştü. Mihrap ve köşelerdeki karamumlar mescidin içini az aydınlatıyordu.

Sedenşa Ahunum’un duygulu kıraatının başlamasıyla herkes başını aşağı eğip, tasviri zor bir sessizliğe gömülmüşken Toksun Pugen koynundan hançerini yavaşça çıkarıp, Hocaniyaz Hacı’nın böğrüne saplayacağı sırada, telaşlanıp dirseğini Benli Niyaz’a değdirdi. Benli Niyaz göz ucuyla ona bir baktı ve durumu anlayıp pat diye onun koluna vurdu. Zorlu bir mücadele başladı ve göz açıp kapayıncaya kadar hançerin ucu Benli Niyaz’ın sol göğsüne girdi. Benli Niyaz “vay münafık” diye bağırdı. Sıtmalı gibi titreyen Toksun Pugen hançeri çıkarmaya uğraşmayıp kuduz yaban domuzu gibi önüne geleni ite kaka dışarıya kaçtı. Saflar bozuldu, mescittekiler

sessiz sedasız kaldı. Hocaniyaz Hacı göğsüne hançer saplanan Benli Niyaz'ı hemen kucağına almış, hiçbir şey düşünememiş yüzü bembeyaz kesilmişti. Biri “kaçtı, kaçtı, katil kaçtı” diye bağırdı. Sali Dorga “yakala, katili yakala” diye sesli bir şekilde bağırdı. Genç ve orta yaşlılardan oluşan bir grup dışarıya koştu. Yaşlılar ışık tutup, Benli Niyaz'ın başına toplandı. Sofi Mergen “canım oğlum” deyip oğlunun üzerine atıldı. Hemen bayıldı. (239) Benli Niyaz Hacı'nın kucağında yatıp “Hacı... ata... sen... sağ mısın? O münafık seni...” dedi ve sustu. Onun güzel koyun gözleri hayata bakacağı sırada açık kalmıştı. Hacı titreyen eliyle onun gözlerini kapayıp, göğsündeki hançeri yavaşça çekti. Oğlanın göğsünden oluk oluk kan akmaya başladı. Hacı mendilini çıkarıp yaraya bastırmak istediğinde Sedenşa Ahunum sarığını açıp ona verdi. Bembeyaz sarıktan damlayan kan Hacı'nın eline de bulaşıyordu. Hacı'ya yardım eden Sali Dorga'nın sıcacık gözyaşları Benli Niyaz'ın yüzüne damlıyordu.

Dışarıda ise meşale tutan adamlar sağa sola koşturuyordu, mescidin etrafını da gürültüler kaplamaktaydı. Hacı, Benli Niyaz'ı kaldırıp dışarıya çıkardı. Onun şahin gibi yuvarlak gözleri meşale ışığında kor gibi yanıp öyle garip bir renge bürünmüştü ki, ona doğru bakan kişinin vücudu istemeden ürperiyordu.

Tam o sırada elçilere ayrılan avlunun misafir köşesindeki özel odada Şüy Şyencang, Toksun Pugen'e aceleyle rakı uzatıp: “Fark edildin genç, haydi acele et, bunu içip hemen atına bin. Seni Lyusicang'ın büyük mükafatı bekliyor” dedi. Duvarda yanan büyük şamdan Şüy Şyencang'ın yüzüne yansıyan endişe alametlerini açıkca gösteriyordu. Toksun Pugen rakıyı ağzına doldurmuş gibi aceleyle (240) içip, evden hızlıca çıktı ve mülazımların odasının önünde bağlı duran eyerli atın yanına koştu. Fakat atın dizginini tutar tutmaz pat diye yere düştü. Şüy Şyencang bunu görüp bıyık altından güldü ve hemen şamdanı söndürüp yorgana sarılıp yattı. O, Hocaniyaz Hacı'nın ölümüne, cinayet izini yok ettiğine sevinip gururlu bir şekilde yatıyordu. Fakat avluda gürültü yapan adamlar arasında Hacı'nın sesini duyunca korktu ve yerinden kalkıp kapının aralığından bakmaya başladı. Meşale taşıyan bir grup insan Toksun Pugen'in ölüsü etrafında toplanıp bir şeyler konuşuyordu. Onların arasında Şyen Yamul'un tercümanı da vardı.

“Şüy Şyencang'ı çağır.” dedi Sali Dorga tercümana bakıp. Sonra kendi de Şüy Şyencang'ın yattığı evin önüne geldi.

Tercüman kapıyı çaldı. Şüy Şyencang duymamış gibi cevap vermedi. Hacı kapıyı sertçe vurmaya başladıktan sonra, Şüy Şyencang şamdanı yakıp, paltosunu giymiş halde, uykudan yeni uyanmış kişi gibi gözlerini ovalayıp evden çıktı ve tercümanına bakıp “ne oluyor?” dedi. Tercüman mescitte olanları kısaca anlattığında Sali Dorga sakalını titretip “Siz elçiliğe değil, kan dökmeye gelmişsiniz, öyle mi?” dedi.

Şüy Şyencang şaşırmış gibi “benim hiçbir şeyden (241) haberim yok. Başım ağrıyordu, erkenden yatmışım” dedi.

“Bunu kim öldürdü?” diye bağırdı Hacı, Toksun Pugen’in ölüsünü gösterip.

Şüy Şyencang yine hiçbir şey bilmiyormuş gibi şaşırıp ölünün yanına geldi ve tercümanının elindeki şamdanın aydınlığıyla ölünün yüzüne dikkatlice bakıp, olay hakkında karar verir gibi bir vaziyetle şöyle dedi:

“Bu alçağın cinayet işleyeceğini düşünmemiştim. Cinayeti işleyip, kaçamayacağını anlayınca zehir içmiş galiba. Bu işi kesinlikle açığa çıkarmalıyız.”

“Hey, simsar hangi işi açığa çıkaracaksın? Hepsini sen yaptın, şimdi bilmezden mi geliyorsun?” deyip ağzını bozdu Hacı. Sonra kanlı hançeri havada çevirip “seni kendi hançerinle boğazlarsak iş bitecek” deyip ona atıldı. Abdiniyaz Mirab, Sadık Kormal, Yari Dorga gibi yurdun ileri gelenleri onu durdurdu. Avluda toplanan kalabalık bağırmaya başladı.

“Hacım doğru söylüyor, neden durdudunuz?”

“Kana kan alalım.”

“Doğru, kana kan alalım.”

Şüy Şyencang korkup titredi. Bir kenarda kaygıyla bekleyen Sedença Ahunum yalvaran bir ses tonuyla şöyle dedi:

“Cemaat sabredin, bunların hepsi Allah’ın takdiri. Allah esirgese de ihtiyar canımla bu işlere karışmasam.

“Öyle öyle, bizi esirgesin.” dedi Yari Dorga (242) yalvaran bir halde “kanı kanla temizlemek olmaz demişler, her ne olursa olsun, konuşarak halletmek iyidir. Ahunluğum ile evlerimize sağ salim gidelim.”

“Estağfurullah, Ahunluğumu demiyorum...” deyip hançeri yere attı Hacı, Sedenşa Ahunum’a doğru bakıp.

Böylece anlaşmazlık sona erir gibi oldu. Ama halk epeyce gürültü patırtı yaptı, dağılmaya razı olmadı. Abdiniyaz Mirab ile Yari Dorga bir olay olursa Sedenşa Ahunum’un başı belaya girmesin diye Şüy Şyencang’ı halkın gözünün önünden kaçırıp, Sali Dorga’nın evine getirdi.

Ertesi gün Benli Niyaz’ın selası okundu. Namazı Sedenşa Ahunum kıldırdı. Cenaze namazına yakındaki yurtlardan binlerce adam katıldı. Şopul kurulduğundan beri böyle büyük kalabalık namaz kılınmamıştı.

Vakitsiz ölen bu genç kahramanın yeşil kadife çulla örtülen tabutu halkın omuzlarında tıpkı az dalgalı denizde ilerleyen yeşil yelken gibiydi. Tabutunun başına konulan bembeyaz sarık güneşin son ışıklarıyla kızaran karlı tepeler gibi cilveniyordu. Yol boyunca avlu kapılarının önü kadınlar, kızlar ve çocuklar ile dolmuştu. Sali Dorga’nın kapısı önünde toplanan bir grup kadın ve kız arasında beyaz başörtüsü ile duran Aynisa kızı iki kadın zor ayakta tutuyordu. Dünyadaki tek dayanağı olan oğlundan vakitsiz ayrı kalan Sofi Mergen (243) dorganın evinde baygın halde yatıyordu.

Sedenşa Ahunum kabir başında bazı önemli sözler söyleyip sonunda: “Bu oğlumuz şehitler makamına ulaştı. Hazreti Ali Kerimallahu vechu da mescitte şehit edilmiş” dedi.

“Evet öyle Ahunum, bizim mescidimiz şehit kanına boyandı. Artık bukanı temizlemek zor!” dedi Sali Dorga seyrek çıkan sarı sakalını avuçlayıp.

Sedenşa Ahunum’un “namazı kılınmaz” fetvası üzerine Toksun Pugen’in cesedi o günün sabahı giysileriyle sınır tarafındaki bir çukur gömülmüştü.

İsyan önderleri elçileri Kumul'a yollayıp, derhal Sali Dorga'nın misafirhanesinde toplandı.

“Bu elçilik kanla sona erdi” dedi Sali Dorga “şimdi ne yapacağız?”

“Ne yapacağız? On iki Dağdaki bütün usta atıcıları toplayıp Kumul'a saldıralım. Biz saldırdığımızda Kumul ve Beşşar'daki kardeşlerimiz titreyecek.” dedi Kasım Pehlivan sanki savaşa hazırlanıyormuş gibi kemerini sıkarak.

“Hayır, çok akılsız bir şey olur.” deyip itiraz etti Abdiniyaz Mirab, “şimdi Kumul'da hiç yoktan üç bin asker vardır.”

“Üç bin asker olsa ne olur. Şehirdeki Müslüman Çinli kardeşlerimiz de bizden taraf. Bütün herkes isyan edecek (244) olursa askerler girecek delik bulamazlar.”

“Hayır Pehlivan acele etme!” dedi Abdiniyaz Mirab. “Benim dediğime kulak ver, Gensu'dan Macungying'i çağıralım. Yusuf Teyci ile Beşir Hocam da mektup yazmış. Altın, gümüş lazım olursa bizde var demiş. İşte mektup. (böyle deyip cebinden bir mektup çıkarıp seslice okudu.)

Evin içini sessizlik kapladı. Biraz sonra konuşmalar başladı, bazıları bu fikre katıldı. Sali Dorga ile Kasım Pehlivan bu fikre katılmadı. Hocaniyaz Hacı ellerini dizine koyup düşünceli bir şekilde otururken Abdiniyaz Mirab:

“Hacım, sen ne diyorsun?” dedi.

Hacı herkese tek tek bakıp şöyle dedi:

“Artık bu iş büyük. Kumul'daki askerleri yok ettik diyelim. Urumçi'den asker gelmesi zor değil. Macungying'i çağırmaktan başka çare kalmadı. Ne de olsa onunla dinimiz bir, kiblemiz bir.”

“Hey Macungying dedikleri bize verdiği sözü tutar mı?” dedi Sali Dorga.

“Sözünde durmazsa kendi başını yer” dedi Hacı kesin bir ifadeyle.

Onlar yeniden tartıştılar, sonunda Macungying'e hediyelerle elçi gönderme kararı aldı. Ayrıca Macungying geldikten sonra şehre beraber saldırmayı, güçlerini üçe bölüp Sali Dorga ile Kasım Pehlivan şopul taraftan, Abdiniyaz Mirab, Sadık Kormal Nerinkir ve (245) Turköl taraftan savunmayı, Hocaniyaz Hacı Urumçi tarafından gelecek olan askerlerin yolunu kesip darbe vurmayı planladılar.. şopul'dan gidecekler ertesi gün Cuma namazını kılıp yola çıkış hazırlıklarına başladı.

Fakat ertesi gün aniden meydana gelen bir olay onları yola çıkmaktan men etti. (246)

DOKUZUNCU BÖLÜM

Kabristandaki Facia

Ben ölürsem, ölümü dağa koyun,

Dağ yolu uzak gelirse, bağa koyun,

Yüzümü kible tarafa açık koyun,

Başıma bir deste gül ekip koyun.

-Kumul Halk Manisi.

Taşlı dağ eteğindeki ovada taş ve tuğladan yapılan irili ufaklı mezarlar vardı. Bazı kabirlerin başına öküz kuyruğundan bayraklar takılmış, bazılarının üstüne koç ya da koyunların kafa kemikleri asılmıştı. Bunlar kabristanı ne kadar korkunç

gösterse de, soğuk dağ rüzgarlarıyla burnuna gelen yaban çiçeklerinin hoş kokuları insanın içine huzur veriyordu. Bu kabristanlığın en kenarındaki bir mezar kümesinin yeniliği ve etrafında bulunan bağ evinin güzelliği göze batıyordu. Bu Benli Niyaz'ın kabriydi.

Cemaat Cuma namazı için acele ettiğinde, beyaz uzun kalpağını gözüne kadar çekip kendine uzun gelen (247) astarlı siyah gocuğun uçlarını beline kıstırmış güzel bir çocuk hızlıca gelip, kabrin önünde durdu ve bir sürü dağ çiçeklerinden oluşan desteyi kabrin başına koyup, dizüstü çöktü. Onun kırmızı gülün dikenini gibi kirpiklerinde çiğ tanelerine benzeyen yaşlar parıldıyordu. Onun koyduğu deste ise güneş ışığında parıldayıp gah bahar yağmurdan sonra bulutların arasından ışıldayıp çıkan gökkuşağına, gah kendini güneşe çıkaran tavuskuşunun tüyelerine benziyordu. Çocuk kabirden bir tutam toprağı alıp, yüzüne gözüne sürdü ve başını kabre dayayıp gözyaşı dökmeye başladı.

Birden geriden ayak sesi duyuldu. Çocuk şaşırıp yerinden kalktı. Kirli pamuk gömleğinin yakası yırtık, kel kafalı bir ihtiyar yalın ayak halde kılıca dayanmış sallana sallana gelmekteydi. Çocuk bir bakışta onu tanıdı. Bu Benli Niyaz'ın babası Sofi Mergen'di. O, çocuğa yaklaşıp yaşlı gözleriyle bir an baktı ve kılıcını atıp "Vay canım kızım, senmişsin, neden erkek gibi giyindin" deyip onu bağrına bastı, sesli sesli ağlamaya başladı.

Bu çocuk Aynisa kızdı, o da Sofi Mergen'e katılıp hıçkırma hıçkırma ağlamaya başladı. Sofi Mergen ağlamayı bırakıp, birden tuhaf ve sesli bir şekilde gülmeye başladı. Aynisa korkup, bir adım geriye gitti ve ona şaşkın şaşkın bakıp ne diyeceğini bilemedi. Yaşlı adam hala gülüyordu, gülerek kendini (248) Benli Niyaz'ın kabrine atıp hem ağlıyordu hem de gülüyordu. Aynisa kız o anda yaşlı adamın aklını kaçırdığını anladı ve onu eve götürme amacıyla koluna girmek istedi. Yaşlı adam kıza bakıp "Çağır evladım, çağır o uyanmış, utanırsan ben çağırayım" dedi ve kabrine yavaşça vurup şöyle dedi:

"Benli, Benli, kalk oğlum uyuyor musun? Aynisa kız geldi. Seni çağırmaya geldi. Çabuk kalk, burada Dorgam da yok, Mollam da yok, nikahınızı ben kıyacağım. Kadir Mevla ile Muhammed Mustafa şahit. Dorgam bize fakir demiş ama Aynisa kız fakir demiyor, öyle değil mi kızım?"

Aynisa kız yaşlı adamın gerçekten kafayı yediğine inanıp gözlerinden inci inci gözyaşı akıtıp “yürü buradan gidelim” dedi ve onu tüm gücüyle kaldırmak istedi. Fakat yaşlı adam yine aniden kahkaha atıp yerden kendi kalktı ve ayağının dibindeki kılıcı eline alıp şöyle dedi:

“Sen de Dorgamların söylediğini duydun mu? Prenslük yeniden gelirse, siz yine deri çarık ile kalırsınız diyorlar. Onlar prensliği diriltemezler ama ben Şamehsut’un ruhunu parçalayıp doksan parçaya böleceğim.”

Yaşlı adam sallanmaya başladı. Aynisa kız korkusundan titredi. Tam o sırada Cuma namazından dönen cemaat (onların arasında Hocaniyaz Hacı’nın yiğitleri de vardı.) (249) mezarı ziyaret etmek için kabristanlığa geliyordu. Aynisa kız onları görünce oradan gitmek için acele ediyordu. Yaşlı adam onları görür görmez daha da coşup bağırmaya başladı.

“Gelin, çabuk gelin... görün... Ben Şamehsut’u doksan parçaya böldüm... o artık dirilemez... ha ha ha.”

Hiçkimse Sofi Mergen’i böyle halde görmemiş ve onun böyle bağırarak konuştuğunu duymamıştı. Bu yüzdendir ki cemaat şaşırıp onun yanına koştu. Herkesten önce Hocaniyaz Hacı onun yanına gelip “ne oldu Sofi abi?” dedi ve onun elinden kılıcı almak istedi.

“Bu kılıca asılma.” dedi Sofi Mergen gözlerini kapayıp, “Bu kılıç Tömür abimden kalma, bu Şamehsut ile Çyen Darin’in kafasını kesen kılıç. Bu kılıcı Benli de tutamadan uyudu. Şimdi bunu siz ne yapacaksınız?”

Abdiniyaz Mirab yaklaşır:

“Sofi abi, bambaşka biri oldun, eve gidip dinlesene” dedi.

Sofi Mergen kahkaha attı ve şöyle dedi:

“Hey Abdiniyaz, sen... sen.. Şamehsut’un uçbeyi, ben değişmedim, sen değiştin, kara palto giydin mi? Şamehsut’a kara günler yaşatabilecek misin? Onun ruhunu doksan parçaya böldüm, artık dirilemez. Ha ha ha...” (250)

“Öyle olmaz şeyler söyleme Sofi abi.” dedi Abdiniyaz Mirab. “Hayattaymış gibi davranma, doğru davran. Benli oğlumuz için hepimiz perişan olduk. Ne yapabiliriz Allah’ın takdiri böyleymiş.”

“Hayır, Benli için kaygılanmayın.” dedi Sofi Mergen, “O ölmedi, o dirilecek. Ama Şahmehsut dirilmeyecek. Benli’yi kim diriltecek dersin, bu kılıç evet bu kılıç onun başına değecek. Anladınız mı?”

Kalabalık içinde fısır fısır konuşmalar başladı. Biri “Sofi Mergen doğru diyor” dedi. Ardından “Doğru, doğru!” “prensler kahrolsun!”, “bize prens lazım değil” diye sesler yükseldi.

Derin çizgilerle kaplı alını güneşte yanıp kararan bir çiftçi yüksek sesle Abdiniyaz Mirab’a şöyle dedi:

“Sofi Mergen kafayı yemiş diyorlar, kafayı yemesi normal bu biçarenin. Evlad acısı kötü, dünyadaki diken gibi bir tane evladının acısını nasıl unutacak? Onun neler dediğini duydun mu? O, Benli oğlandan ayrılmasına kahroluyor. Prensligi diriltip yerine getirelim demenize biz de razı değiliz. Bizim Tömür Çarva ile Tarxan Casaqliq’ın sıkıntısını yeniden çekmemizi mi istiyorsunuz? (251) Düşünerek iş yapın!”

“Doğru, doğru.” diye sesler yükseldi. Abdiniyaz Mirab gözlerini açarak Sadık Kormal’a baktı.

“Doğru, dediğiniz doğru.” dedi Hocaniyaz Hacı kaşını çatıp, “Şamehsut öldü, o asla dirilmeyecek, Nazar denen afyonkeş Urumçi’de, o artık Kumul’a gelemez. Hükümet de onu göndermiyor.”

Nazar’ın oğlu Beşir, o da hayatta” dedi yabancı biri Hacı’nın sözünü kesip.

“Doğru, Beşir hala hayatta.” dedi Hacı. “ama o alkolik bizim işimize yardım etmez.”

“Ha ha ha!” güldü Sofi Mergen, sonra akli başında kişiymiş gibi konuşmaya başladı:

“Yardım etmez ama para verir, sizler onun parasıyla ne iş yapacaksınız? Gensu’dan Macungying’i alıp geleceksiniz. Hacı, Tömür abime Kuran verip, onu tuzağa düşüren Li Darin’i unuttun mu?”

“Hayır, unutmadım abi, o simsarı nasıl unutturum!” dedi Hacı ciddi vaziyette. “Ama artık durum o zamanki gibi değil. O zamanda prensler ile Yang Cangcung birdi. Çinli Müslümanların liderleri de Yang Cangcung’un tarafına geçmiş. Şimdi yeni Cangcung’un kamçısı prenslerin de Çinli Müslüman kardeşlerinin de başında geziniyor. Artık herkesin arzusu askerlerin elinden kurtulmak. Prenslik yine gelsin demek askerleri kovup yurdu kendimiz yönetelim demektir. (252) Kim Şamehsut’un yerine prens olacağım derse, herkesten önce ben onu vururum.”

“Sarayın hayvanlarıyla tarım alanlarını ne yapacaklar?” diye sordu çiftçi Hacı’ya sokulup.

Hacı bu soruya ne cevap vereceğini bilmiyormuş gibi düşündü. Sonra elini sertçe şaklatıp şöyle dedi:

“Önce bu zalim hükümetten kurtulalım sonra bir yolu bulunur. Ama zalim hükümetin boyunduruğundan kurtulup da beylerin dizginine takılırsak olmaz.”

“Hacı, bu dediklerin doğru mu? “ dedi Sofi Mergen. Sanki ruhsal olarak değişim yaşamayan bir kişi gibi ona dikkatle bakıp.

O zamana kadar konuşmak için fırsat bulamayan Sali Dorga, Sofi Mergen’e yaklaşıp:

“Hacı’ya inan, bize de inan Sofi abi” dedi.

Sofi Mergen etraftaki insan kalabalığına tek tek baktı, yüzlerce göz onun ağzına bakıyor gibiydi. O, elindeki kılıcı dik tutup şöyle dedi:

“Bu kılıç hürmetine Hacı’ya, Sali Dorga’ya inanayım. Ama bilin ki bu Tömür abimden kalma kılıç, işte bakın, sapında Tömür Halife’nin şahin pençesi gibi iri parmaklarının izi var. Ben kılıcı Benli’ye vermiştim. O (253) erkek evlattı, bu kılıcı şikayet etmeden tutuyordu. Bir sihirbaz ona çaktırmadan ilaç vermiş olmalı ki uyuyakaldı. Şimdi bu kılıcı şikayet etmeden tutacak er var mı?”

“Var, işte ben”, “ben de varım”, “hepimiz varız” diyen sesler yükselip on kadar genç kalabalığın önüne çıktı.

“Sofi Abi.”dedi onlardan kare yüzlü kırmızı suratlı bir genç. “Rahmetli Benli Niyaz kardeşimin yerine işte ben varım, bu kılıç benim elimdeyken şikayet edecek olursam, Tömür Halife ile Benli Niyaz’ın kanlı turnağı kıyamet günü benim yakamda olsun.

Bu Hocaniyaz Hacı’nın savaşçılarından Mirul denen gençti. O konuşurken yeşil gözleri yaşla doldu. Onun sesi de titriyormuş gibi çıkıyordu.

Baban’a rahmet Mirul, bu kılıcı tutmaya sen uygunsun.” dedi Hacı gözleri yaşlanıp.

Sofi Mergen “Hacım güvenmiş bu gence, ben de güveniyorum, tut oğlum.” deyip kılıcı Mirul’un eline tutuşturdu ve herkese bakıp “hoşça kalın kardeşler” dedi ve son derece halsiz bir halde Benli Niyaz’ın kabri tarafa doğru sallana sallana gidip, pat diye yığıldı. Hocaniyaz Hacı ile Sali Dorga hemen koşup onu kaldırdı. Fakat onun yaşlı gözleri kapanıyordu. Şişe gibi berrak gökyüzündeki yaz güneşinin altın sarısı ışıkları onun çizgilerle dolan (254) yüzünde cilveleniyordu. Soğuk dağ rüzgarları onun gümüş gibi parlak sakalını yavaş yavaş kımıldatmaktaydı.

“Sofi abi, Sofi abi, ne oldu? Gözlerini açsana.” dedi Hocaniyaz Hacı onun alnını ovalayıp.

Yaşlı adam hala sessizce yatıyordu. Sali Dorga yiğitlere onu götürmesini söyledi. Yiğitler mescitten ölü yıkanan tahtayı getirip, Sofi Mergen’i Sali Dorga’nın evine götürdü.

Herkesin ardından giden Abdiniyaz Mirab, yanındaki Sadık Kormal’a yavaşça fısıldadı:

“Bu halkın durumunu gördün mü? Hocaniyaz’ın olduğu yerde, hiçbir zaman bize laf düşmeyecek gibi.”

“Macungying’i derhal çağırmasak olmayacak.” dedi Sadık Kormal, Abdiniyaz Mirab’ın kulağına fısıldayıp. (255)

ON İKİNCİ BÖLÜM

Hain

Bu adam sattı silah arkadaşını,
Sattı kendi yoldaşını.
Sattı altın tepside,
Silah arkadaşının kanlı kesik başını.

-Nazım Hikmet

1

Kabristanlıktaki facianın üzerinden bir hafta geçtiği zaman şehir yolundaki birinci geçitte gözcü duran yiğitler Sali Dorga'nın evine iki misafir getirdi. Onlardan biri iyi görünümlü, kara sakalı ve bıyığı kendine çok yakışan, kırmızı suratlı, Dağlılara oranla son derece güzel giyinmiş ellili yaşlarda bir adamdı. O, bindiği siyah doru atın eyer takımlarıyla da fakirler hiç karşılaşmamıştı. İkinci adam zayıf uyuz bir ata binen, hizmetçi gibi giyinen sıradan bir gençti. Bu misafirler Sali Dorga'nın kapısı önünde durup attan inince küçük çocuklar onların (256) çevresini sardı ve fisıldamaya başladı.

“İşte bu adam beylere benziyor. Çizmesi siyah, ayna gibi parlıyor.”

“Siyah, siyah, kamçısının sapı siyah. Balığın gözü gibi parlayan şey ne?”

“Seni mıymıntı, onu da bilmiyorsun, kadınların gerganına takılan mücevher denen şey o.”

Bu sırada Sali Dorga ile Kasım Pehlivan avludan çıkıp misafirleri karşıladı. Onlar görüşürken yine bir çocuk yanındaki arkadaşına fısıldadı:

“Gördün mü? Elinde yüzük de varmış.”

“Erkekler de yüzük takar mıymış?”

“Beyler, ihtiyarlar, tüccarlar ve zenginler takıyor, senin annen gibi...”

“Yavaş konuş, duymasın.”

Çocukların bahsettiği bu adam On İki Dağdan biri olan Edir denen yurdun eski dorgası Abdurehim Dorga idi. O, gençliğinde Tömür Halife İsyanına katılmış. Gerçekte ise isyancıların arasında olmuş ama Şamehsut’a hizmet etmiş, isyan bastırıldıktan sonra dorgalık makamına yükselmiş. Hükümet ona müfreze komutanı görevini vermiş. Fakat 1930 yılının ilkbaharında Şamehsut öldükten sonra Cing Şuren hükümeti prensliği yürürlükten kaldırmayı ciddi olarak düşündüğünde Abdurehim Dorga prensliği (257) isteyen beylerin safına katıldı. Hatta aktif olarak gizli hareket etmeye başladı. Bunu Yolvas anlayıp Lyusicang’a söyledi. Lyusicang onun meşhur Süleyman Bey’in oğlu olduğunu göz önünde bulundurup ağır ceza vermeye cesaret edemedi ve onu Piçan’a sürgün etti. Abdurehim Dorga Piçan’dan Lyusicang’a pişmanlık mektupları yazıp, yeniden hizmet etmeyi talep etti ve açık açık böyle dedi: “Duydum ki On İki Dağ isyan etmiş. Ateşi ateşle söndüremezsiniz. Çentulunun dilini Çentu bilir, dağlının huyunu dağcı bilir. Bana fırsat verirseniz, dağlıların önde gelenlerini iki sözle huzuruza getireyim.”

Lyusicang isyancıları ne güçle ne de parayla alt edemediği günlerin birinde Abdurehim Dorga’nın dediklerini hatırladı ve onu derhal Kumul’a çağırttı. Onun önüne birkaç bin altını koyup “Haydi hünerini göster” dedi ve Abdiniyaz Mirab, Hocaniyaz Hacı gibi isyancı başlarının Şopul’da yani Sali Dorga’nın yanın olduğunu

söyledi. Bundan dolayı Abdurehim Dorga hünerini göstermek için bugün buraya gelmişti. Fakat eve girer girmez Sali Dorga'dan Abdiniyaz Mirab'ın Aratürük'e, Hocaniyaz Hacı'nın Şarlar dağı tarafına gittiğini duyunca, "çok geç kalmışım" diye düşündü ve sonra "İyi, önce bu sarı sakallı dikbaşlıyı (258) (Sali Dorga'yı kasetip) kıvama getirebilirim iyi olur" diye düşünüp Şopul'da bir iki gün kalmak istedi. Çay içip, kendini Benli Niyaz'ın vakitsiz ölümü münasebetiyle hal hatır sormak için gelen biri gibi gösterip, birkaç kelam ettikten sonra "Dorgam kabul ederse, önce Sofi Mergen'i ziyaret edelim, sonra mezara gidip merhum Benli oğlanın ruhuna Kuran okuyup dönelim" dedi. Sali Dorga bu teklifi kabul etti ve onu Sofi Mergen'in yanına götürdü. Sofi Mergen hala bitkin halde Sali Dorga'nın avlusundaki bir evde yatıyordu. Abdurehim Dorga fatiha okuyup hal hatır sordu. Fakat Sofi Mergen'in ona cevap verecek hali yoktu. Sonra Abdurehim Dorga onun yanından çıkıp Sali Dorga ile Kasım Pehlivan'ın rehberliğinde kabristana geldi ve ölmüşlere özellikle de Benli Niyaz'ın ruhuna adayıp öyle hisli bir Kuran okudu ki Sali Dorga ile Kasım Pehlivan'ın kendiliğinden gözleri yaşardı.

"Toksun Pugen denen alçağın Hacı'ya suikaste yeltenmesinde Yolvas'ın parmağı var diye düşünüyorum." dedi Abdurehim Dorga kabristandan dönerken. "Allah'ım bu kel de iyi gün görmesin, başkasına kuyu kazan kendisi düşer, öyle değil mi?"

"Yolvas demek, o ne yaptı?" sordu Sali Dorga.

"Ne yapmadı ki, Lyusicang'ın himayesine (259) girip Kumul'a geldi. Onun rütbesi yine yükseleceğe benziyor. Şimdi biz Kumullular babasına çekmeyen böyle bir çirkinin eline düştük galiba. Aslında Kumul'u yönetmeye senin gibi adamlar layık."

O, bunları söylerken çaktırmadan Sali Dorga'nın suratına baktı. Sali Dorga onun dediğine aldırmadan birkaç adım atıp şöyle dedi:

"Dorgam, elinin altındaki Şopul'u yönetemeyen, yurdun başına bunca işler açan benim gibi bir adam Kumul'u yönetmek için nasıl uygun olsun?"

“Bu ne demek, Cang Cisa’nın haddini bildirdikten sonra, sizi tanımayan kalmadı” dedi Abdurehim Dorga. Sonra yalandan gülümseyip konuşmaya devam etti.

“Dostlar değil düşmanlar da size boyun eğdi. O gün Lyusicang bana ‘Sali Dorga’yı tanıyor musunuz?’ diye sordu, tanımiyorum deyince, Kumul’da onun gibi kahraman biri yokmuş. Bu olaylar sona erse de On İki Dağı Sali Dorga yönetse.” dedi. “Akıllı adam ayağına gelen fırsatı geri çevirmez Dorgam!”

“Yok, hayır ben On İki Dağı yönetmek isteyecek kadar açgözlü değilim. Memleket zulüm, işkence görmeden mutlu yaşasasın bana bu yeter.”

“Evet, belli.” deyip güzel dişlerini göstererek güldü Abdurehim Dorga, “memleketin zulüm görmemesi için senin gibi adamlar gerekli.” (260)

“Dorgam”dedi Sali Dorga gözlerini kısıp, “Bu konuları bırak da, sen Piçan’dan nasıl döndün? Lyusicang seni Piçan’a sürgün göndermemiş miydi? Bunu anlatsana.”

“İşte işte, şimdi ilginç şeyler duyacaksın.” dedi Abdurehim Dorga heyecanlanıp, “Lyusicang beni çağırıp şöyle dedi” “Biz seni affettik, önceki gibi dorga olacaksınız. Sali Dorga ile Abdiniyaz Mirab gibi isyancıları da affedeceğiz. Nice zamandır yurdun sıkıntılarıyla ilgilenemedik, Kumul’a prens atayamadık, yurdu sizin gibi fakirlerden gelen yerli, saygın kişiler yönetsin. Siz gidip Sali Dorga’ya söyleyin, hükümet ile uzlaşırlarsa, On İki Dağı o yönetecek. Silahları verirlerse, hiçbir zaman işine karışmayacağız.”

“Evet, demek sen bizi teslim olmaya davet etmek için geldin.” dedi Sali Dorga sesini yükseltip “Bunları söyleyeceksen hemen buradan git...”

“Sinirlenme dorgam” dedi Abdurehim Dorga yalvarır gibi bir sesle “Ben bunun için gelmedim, daha önce de dedim, Toksun Pugen’in hainlik yaptığını duyup, başsağlığı dilemeye geldim. Benim de niyetim herkes gibi, sizinle aynı safta olmak, yoksa Lyusicang beni Piçan’a sürer miydi?”

“Bizimle aynı safta olmak istiyorsan, eline silah alıp (261) savaşa gir!” dedi Kasım Pehlivan ona bakmadan.

“Eğer gerekliyse silah da alırım pehlivan. Ben elimi kana bulamaktan çekinmem.” dedi Abdurehim Dorga kendini sert göstermeye çalışarak “Geçen yıl eline silah alıp isyan edelim diyen Abdurehim bendim. Yolvas denen kel hainlik etmemiş olsaydı, o zaman işi başlatmıştık. Artık kan dökerek amacımıza diye düşündüm. Şimdi de herkes ne derse tersini demeyeceğim.”

Sali Dorga bir şey demeye yeltendiğinde, gözetleme yerindeki gençlerden ikisi atlarını sürüp onların yanına geldi ve attan inip Şingşingya tarafından on araba dolusu silah taşıyan askerlerin Kumul’a doğru gittiğini haber verdi.

“Arabalarda kaç asker varmış?”sordu Kasım Pehlivan.

“Her arabada üç-dört asker olduğunu gördük.”

“Allah’a şükür.” dedi Kasım Pehlivan mutlu bir şekilde “Ben hemen yola çıkayım, bir şey diyor musun Dorgam?”

Sali Dorga biraz düşünüp “İyi ganimetmiş, yine de ihtiyatlı olun. Fazla adam al” dedi.

Kasım Pehlivan akşam vakti ata iyi binen üç gençle gitti.

Abdurehim Dorga sağa döndü, sola döndü (262) geceye kadar uyuyamadı. “Ne yapmak lazım?” diye düşündü. Bu sarı sakallı isyancı kolay ikna olacak gibi değil. Ona göre Abdiniyaz’ı ikna etmek daha kolay. On İki Dağa yönetici olacaksın desem, makamı mevkiyi kim sevmez. O, Hocaniyaz’dan çekiniyor. Ama onun yanına gitmek için daha vakit var. Uzun sakallı Kasım Pehlivan’ın on araba dolusu silahı almaya gittiğini bilip de bu ticaretten uzak durmak olmaz! Yarınki kuyruk yağından bugünkü akciğer daha iyi değil mi? öncelikle bu fırsattan istifade etmek gerek.”

O böyle düşüncelerle sabah edip, kahvaltı vaktinde “hoşça kal Dorgam ben de şehre döneyim” deyip Sali Dorga’dan izin istedi ve Sali Dorga’nın “Bir iki gün kal

öyle git” demesini kabul etmeyip hemen yola çıktı. O gittikten sonra Sali Dorga bir şeyden endişelendi hemen on beş yiğidi Kasım Pehlivanlara yardıma gönderdi.

2

Kasım Pehlivanlar Şingşingya yolunda iki gün iz sürüp, üçüncü gününü sabahında şehrin tahminen yirmi beş kilometre güneydoğusundaki Karimukçi denen yerde arabaları gördü. Askerler kuzeyi kum tepeleriyle, güneyi tuzlu bataklık ile çevrilmiş harabe bir kervansaray önündeki çukurda at arabalarını sürüyorlardı. Birden **(263)** kum tepeleri arasından silah sesleri duyuldu. Askerler kendini toparlayana kadar kurşun yağmuruna tutuldular. Onlar korkup kime ateş edeceğini bilemeden gelişi güzel kurşun attılar. Bazıları ata atlayıp kaçarken düşen arabaların altında kaldı. Uyanık davranıp kaçanlara daha da kolay kurşun atılıyordu. Böylece yarım saat içinde otuzdan fazla asker canından oldu. Onların arasında yaralılar da vardı.

Güneş tam tepeye yükseldiğinde, kana bulanan çukur sessizliğe büründü. İki yiğit kaçan atları yakalayıp ganimet alınan silahları topladı. Yine bir yiğit Kasım Pehlivan ile cesetleri kontrol edip silahları topladığı esnada hafif yaralı bir asker elindeki tabancanın tetiğine bastı. Arka arkaya atılan beş kurşun o yiğidi yere düşürdü. Kasım Pehlivan öfkelenip hiçbirini sağ koymamak için cesetler arasında yaralıları ararken şehir tarafından yüz kadar asker at koşturup geldi. Bir müddet devam eden sert bir çarpışmadan sonra yirmi kadar asker attan yuvarlanıp düştü. Kasım Pehlivan da iki yiğit birlikte öldü. **(264)**

“Hırsızların kellesini alın!” diye **(264)** bağırdı askerlerin başı elindeki kılıcı sallayıp.

Bir asker sırt üstü yatan Kasım Pehlivan’ın midesine basıp, uzun sakalından çekip kafasını kesti. Gençlerin birinin kafatası paramparça edildi, diğer ikisinin de başı kesildi. Daha sonra askerler şehre doğru yola koyuldular.

Sali Dorga tarafından yardıma gönderilen on beş yiğit Kasım Pehlivan’ı hiçbir yerde bulamadan dönerken leş yiyen kuşların çukur üstünde endişeyle

öttüğünü duydu. Hemen oraya at sürdü. Ah, ne kadar korkunç bir manzara! Bir sürü aladoğan, karga, kuzgun ve saksagan yarısına kadar toprağa gömülmüş askerlerin gözlerini oyup, bağırsaklarını deşerek sağa sola uçuşuyordu. Bazısı yiyecek kavgası edip birbirini gagalıyordu. O esnada yiğitlerden biri gömülmeden bırakılan iki cesedin ayağındaki çarığı gördü ve giysilerini tanıyıp arkadaşlarını çağırdı. Arama sonucunda Kasım Pehlivan ile bir gencin başsız cesedi bulundu. Yiğitler ağlaya sızlaya bu cesetleri yaşlı bir ılgın ağacının dibine yan yana gömdüler.

Barış zamanında Şincang ile iç kısımdaki ülkeler arasında durmadan gidip gelen ticaret kervanları için önemli geçiş güzergahı olan bu çukur artık bir kabristanlığa daha doğrusu kan kokan mezbahaya benzemişti. Aslında mezbahalarda insanlar insanı değil, hayvanları (265) keserdi. Hayvanları kesme de onlara duyulan öfke, kin, nefretten dolayı değil, sadece yeme ihtiyacı içindi. Buradaysa insanlar hayvanları değil birbirini öldürdü. Öldürme amacı karnını doyurmak ya da ihtiyacı için değil, birbirine duyduğu kin, nefret, öfke içindi. Bu niye? Niçin insanlar arasında böyle korkunç olaylar meydana geliyordu?

Başından beri bu faciaya şahit olan bu yüksek dağlar, bu kum tepeleri, yaşlı ılgınlar, tuzlu bataklıklar, ağır ağır akan kaynak suları ve dalları sallanan yalnız söğüt ağacı ne düşünüyordu? Doğru, bunlarda akıl olmadığı için, bu konuda bir şey düşünüyor demek mümkün değildi elbette. Fakat yeryüzünün halifesi olan insanın bu durum hakkında düşünmemesi mümkün müydü? Bu faciaların gerçek sebebi neydi? Buna kim cevap verecekti?

Ertesi gün, Loçen şehrinin çok insan bulunan kapısında yani batı kapısının kerpiçten yapılan bölümüne üç kesik baş asıldı. Ortadaki uzun sakalına kan bulaşan, iki gözü açık kalan Kasım Pehlivan'ın başıydı. Ona bakan kişinin bedeni soğuk su serpilmiş gibi ürperiyordu. Bu yüzden bu kapıdan (266) geçenler mümkün olduğu kadar ona bakmamaya çalışıyordu. Lyusicang'ın yakın arkadaşlarından Vang Fuguen'in genç karısı dikkat etmeyip ona bakınca dört aylık bebeğini düşürdü. Bu olaydan dolayı Vang Fuguen'in kayınpederi öncülüğündeki saygın kişiler insanın yüreğine acı veren kesik başların kaldırması konusunda Lyusicang'a rica mektubu yazdı. Vang Fuguen bu rica mektubunu Lyusicang'a ulaştırmak için o akşam yanına gittiğine, Abdurehim Dorga ile kapıda karşılaştı. Abdurehim Dorga, Vang Fuguen'e sinirle bakıp yoluna devam etti.

Lyusicang rica mektubunu okurken Vang Fuguen de hamile karısının düşük yaptığını ek olarak anlatmaya başladı. Lyusicang bu sevinci bu akşam yerini gözyaşına bıraktı. Bu gözyaşının sebebi Urumçi'den gelen önemli bir telgraftı.

3

Bugünlerde Kumul ve Bariköl tarafından batıdaki dağlara hücum eden askerler ağır darbelere uğramakta ve isyancıların sayısı her geçen gün daha artmaktaydı. Bariköl Dağlarındaki Kazaklar Garip denen kişinin önderliğinde isyan edip Abdiniyaz Mirab ile Hocaniyaz Hacılarla bir hareket etmekteydi. Pamuk sapına benzeyen uzun boylu Cing Şuren, Lyusicang'ın en az üç bin (267) kişilik düzenli orduyla bu isyanı bastıramadığına sinirlenip ne yapacağını bilemeden beklerken, Gensu'daki habercilerinden Macungying'in Kumul isyancılarının teklifiyle Şincang'a doğru ilerleme hazırlığında olduğu haberini aldı. Bu haber Cing Şuren'i korkutuyordu. O, bütün başarısızlığın Lyusicang'ın gevşekliğinden kaynaklandığını düşünüp onun yerine Curuyşi'yi hem komutan hem de Kumul valisi olarak atadı. Bu konudaki buyruğu bilerek geciktirip, Curuyşi'nin Kumul şehrine girdiği gece Lyusicang'a telgraf vasıtasıyla göndermişti.

Yukarıda dediğimiz gibi Lyusicang kahkaha attığı sırada, genç bir görevli işte bu telgrafi ona ulaştırdı. Lyusicang görevden alındığını okuyunca bayıldı.

Curuyşi yani Cu Dotey bütün askeri, idari çalışanları ayrıca Abdurehim Dorga'yı da kendi yönetimi altına aldı. Hatta Lyusicang'ın yerlilerden Yolvas ile Abdurehim Dorga gibi sadık ve işe yarar kişileri yanına almasını takdirle karşıladı. O da eskilerin izinden gidip güzel ibarelerle yazılan ilanları sokaklara astırdı ve önemli hediyelerle dağa elçi gönderdi. Abdurehim Dorga'yı elçilerin arasına koymadı, onu tarafsız kişi sıfatıyla dağ halkı arasına iş bitirmeye gönderdi. Fakat, iğneyi çuvalda saklayamayacağımız gibi Abdurehim Dor(268)ga'nın Kasım Pehlivan faciasındaki parmağı da çabucak ortaya çıktı. Onun hakkında çıkan maniler kendinden önce her yere ulaştı.

Abdurehim Dorga alıştı,

Sakalı bıyığı uzadı.

Beş bin gümüş verince,

Askere delice eğildi.

Beş bin gümüşü yiyince

Nefsin doydu mu Dorga.

Şehit kanı dökünce,

Boynuzun çıktı mı Dorga.

Abdurehim Dorga fitnedir,

Her şeyi berbat etti,

Askerlere sır verip,

Kafasını hiç çalıştırmadı

Uzun yıllardan beri gah asılzade zengin, gah saygıdeğer yurt büyüğü sıfatına bürünüp devran süren Abdurehim Dorga'nın gerçek yüzü artık kesin olarak ortaya çıkmıştı. Yukarıdaki manide söylendiği gibi sakalı bıyığı güzel, itibarlı bu adam iğrenç bir mahluka dönüşmüştü. Hiçkimse onunla selamlaşmıyordu, onun (269) evine gitmiyordu. Onu çağırılmıyordu. Kısacası halk ondan cüzzam hastalığına yakalanmış kişiden kaçır gibi kaçıyordu. Çok geçmeden o da aklını kaybedip, bileklerinin kesecek, sakalını bıyığını yolup yiyecek hala geldi. Dışarıya çıksa uyuz köpek gibi köşe bucaklara kendini sürtüyor, milletin gözüne görünmeden dikkatlice yürüyordu.

Bir gün kapı önünde oturan iki ihtiyar onu bu halde görünce yaka silkti.

“Tövbe de.”dedi arkadaşına, “kim ne yaparsa kendine yapar. Bunların hepsi Allah’ın gazabı.”

“Doğru diyorsun.” dedi. “Halkın gözünden düşmekten daha kötü bir şey yok, Allah-ü Teala hiçbir kulunu bu hale düşürmesin, onun yaşamasından ölmesi daha iyi.”

Uzun zamandır Abdurehim Dorga’yı sadık kişi diye hizmetine alan Cu Dotey de onu hatrından çıkarmıştı. Bugünlerde Cu Dotey’in başında sıkıntılar dolanıyordu Çünkü dağa giden elçiler eli boş dönmüştü. İsyancıların ani saldırıları artmıştı ve Gensu tarafından Macungying Kumul’a gitmekteydi. (270)

ON BİRİNCİ BÖLÜM

Çocuk Komutan

Çocuğa çocuk deme,

Aslanın yavrusu da çocuk.

Arap Atasözü

Gensu ülkesinin doğu kısmındaki ovaların birinde kurulan Xecu denen eski şehir ticaret ve el sanatıyla ünlenmesinden hem de mescitlerin çok olmasıyla meşhur olmasından dolayı Çinli Müslümanlar buraya Küçük Mekke diyordu.

Sonbahar günlerinin birinde bu şehrin güney kapısına yakın bir yerdeki karaağaçlıkta bir grup çocuk oynuyordu. Usturanın yeni değdiği kafasına kara takke, üstüne astarlı pantolon ve ceket, ayağına siyah kumaş ayakkabı giymiş olan on dört yaşındaki kara gözlü, kara kaşlı, beyaz suratlı çocuğun yaramazlığı onu diğer çocuklardan ayırıyordu. O, boynuna astığı kitap bohçasından ceviz büyüklüğünde taşları tek tek çıkarıp, karaağaç dallarına konan karga ve serçelere öyle ustalıkla (271) atıyordu ki her taş bir kuşun canından olmasına neden oluyordu. Her seferinde karga ya da serçe pat diye yere düşünce çocuklar alkışlayıp geyik gibi sıçırıyordu.

“İşte saksaganı gördün, cesaretliysen ona vur bakayım.” dedi ondan daha büyük iri bir çocuk, kendine uzun gelen paltosunun uçlarını donunun içine sokup.

“Değerse ne vereceksin?”

“Sana verecek neyim var benim?”

“Öyleyse dört ayak üstüne düşüp beni yedi kulaç yere kadar götürürsün.”

“Değemezsen?”

“Değemezsem, sen de beni at yapıp binersin.”

Çocuklar şimdi oyun kızıştı diye alkışlayıp, serçe gibi cıvıldaştılar. Çocukların büyük bir kısmı “Yaramaz çocuk kesin vuramayacak” deyip bu eğlenceyi izlemek istedi. Çünkü saksaganın çok uyanık bir kuş olduğunu onlar biliyordu.

Oyun başladı. Yaramaz çocuk uzaktan gelip saksaganın konduğu karaağacın arkasına geçti ve yerini belirleyip müthiş bir çeviklikle taşı attı. Taş saksaganın kuyruğuna değdi.

“Değdi, değdi.” diye bağrıştı çocuklar.

“Değse de saksagan ölmedi.” dedi (272) deminki şişman çocuk itiraz edip.

“Ölse de ölmese de dediğim gibi değdirdim mi? Bunu say.” dedi yaramaz çocuk. Sonra diğerlerine doğru “Nasıl, doğru dedim mi?” deyip güldü.

“Doğru doğru.” deyip bağrıştı çocuklar oyuna dalıp.

Şişman çocuk çaresiz dört ayak üstüne çöktü. Tam o sırada, birinin feryadı duyuldu. Beyaz kenarlı siyah hasır şapka takmış, siyah pantolon ve palto giymiş, silahlı iki muhafız yalın ayaklı bir çiftçinin elini bağlayıp şehir kapısı tarafına doğru sürükleyip götürmekteydi. Onların yanında siyah takke giymiş gözlüklü biri beyaz bir at üstünde dimdik oturuyordu. Çiftçi bağıra bağıra zorla gidiyordu.

Çocuklar oyunlarını bırakıp, yol kenarına koştu. Yaramaz çocuk bir an baktı ve arkadaşlarını etrafına toplayıp onlara bir şey dedi. Çocuklar kabul ettiğini söyledi ve onun yanından ayrıldı. Yaramaz çocuk muhafızlara yaklaşıp arka arkaya üç taş attı, muhafızlar silahlarını bırakıp başını tuttu. “Allah tövbe” deyip yere oturdu. Her ikisinin de parmaklarının arasından kanlar akıyordu. Beyaz ata binen gözlüklü kişi ise gözünü tutar halde eyerin üstüne eğilmişti. Çocuklar koşarak geldi, çiftçinin elini çözüp onu kaçırdı ve muhafızların silahlarını alıp şehir kapısına doğru koştu.

Etraftaki çayhanelerde oturanlar ve yoldan (273) geçenler olayı görünce gözlerine inanamadı ve ağızları açık kaldı. Muhafızlar kendine gelene kadar çocukların izi bile kalmadı.

Yaramaz çocuk bu şehirdeki on birinci atlı birliği komutanı Mabav’ın oğlu Macungying idi. Mabav’ın dedesi kendi devrinde Zozungtang’a gösterdiği hizmetlerden dolayı Mancu Han ordusunun terki bindeki Çinli Müslümanlarının kumandanı olmuş. Bununla birlikte onun çocukları peş peşe orduya katılmış, feodal sistemde yurt yönetecek imtiyaza sahip olmuştu. Onların dediği dedik, çaldığı düdük olduğundan hiçkimse onların işine karışmıyordu. Bu yüzden biraz önce gerçekleşen olayın soruşturmasını üstlenecek kimse çıkmadı, aksine muhafız birliğinin komutanı Mabav’ın yanına gidip “Bugün beyzadem biraz yaramazlık yapmış, izin verseniz de silahları alsam” dedi ve iki tüfeği sağ salim aldığına memnun olup teşekkür ve saygıyla yanından ayrıldı.

Oğlunun karakterine, davranışlarına uzun zamandan beri dikkat eden Mabav bugünkü olaydan sonra “düşündüklerim doğru çıkacak. Oğlum benden de üst mertebeye yükselecek. Dedesi gibi şan şöhrete sahip olacak” diye düşündü. Onu Çinghey’de yukarı tabakadaki çocukların eğitim gördüğü askeri okula verdi. Macungying bu okulu bitirdiğinde, babası felç olup yatalak kalmıştı. O, oğlunun elini tutup “bugünden (274) itibaren benim yerime Yingcang olacaksın, seni daha da

büyük mertebe ve şan şöhret bekliyor.” dedi. Macungying şimdi on yedi yaşına girmişti. Bu andan itibaren bu genç bürokrat tüm atlı birliğin komutanı oldu.

Bu sıralarda kuzeybatıdaki Gensu, Çinghey, Ningsya memleketleri özellikle de Gensu Feng Yüşang ile yerli militaristler arasında savaş meydanına dönmüştü. Bu savaşlar aslında yoksulluk ve cahillik gibi cefa girdabında can çekişen halkı daha da zorlu günler yaşatmaktaydı. Bu yüzden halkın zulüm ve perişanlıktan kurtuluş isteği gün geçtikçe artıyordu. Macungying işte böyle durumda “bürokrati öldürelim, zenginleri soyalım” denen fikri ortaya attı, birkaç silah arkadaşıyla işe koyuldu. Ona katılanlar giderek arttı. O git gide güçlenip, bazı vilayetlere hükmetmeye başladı.

“Ben öyle büyük işler yapacağım ki” dedi o silah arkadaşlarına. “Benim kahramanlığım sonsuza kadar devam edecek. Benim ile birlikte olanların da namı her yere yayılacak.”

Gerçekten de o, hiçbir şeyden korkmayan deli cesareti, ayrıca insanı şaşırtacak derecedeki uyanıklığı ve çevikliğiyle ün kazanıp birkaç yıl içinde Gensu, Çinghey, Ningsya memleketlerinde “Gasiling” yani Küçük Komutan (275) adıyla tanınmaya başladı. Onun hakkında “komutanın kendi küçük, söz dinlemiyor şaküçük” diye maniler de söylendi.

O, şansı ve şöhretiyle git gide yerli militaristlere, hatta yakın akrabası Mabufan denen büyük militariste ecelin gölgesi gibi yapıştı. Yuvarlak yüzlü, geniş karınlı Mabufan zor ele gelen sakalını sımsıkı tutup “bu haramzadeyi yok etmeden bana huzur yok” dedi ve Macungying’in üstüne üç koldan asker yolladı. Sert çarpışmalar oldu, her iki taraf çok zarara uğradı. Sarı Derya vadisi kana boyandı. Son olarak Behtu Amet, Macungying’e yüz çevirdi. Kaç yıldır o kadar memleketi sığmayan bu kahraman ölümden kurtulan azıcık askeriyle Seddiçing’in dışındaki Enşi denen küçük bir nahiyeye kısıldı. Enşi bozkırda yer alan bir nahiyeye olup, batı ve kuzeyden esen fırtına şehir kalesini beline kadar kuma gömüvermişti. Bazı yerlerdiki kum yığınları kale burçalarına kadar yükselmişti. Hiç beklenmeyen zamanda Behtu Amet ve İkbâl Şevkiti’den ayrılıp yetim çocuk gibi boynunu eğen yirmi yaşındaki bu kahraman her gün kalede dört bir yana bakıp düşünüyordu. Daha çok iki eliyle kale burcuna dayanmış halde batıya bakıp saatleri sessizce geçiriyordu. Böyle zamanlarda

o avcının kurşunundan kurtulmuş olsa da çöllerde açlıktan bağırsakları yapışacak hale gelen bir canlı arayan aç kurda benziyordu.

Böyle günlerin birinde onu isyancılar adına Kumul'a davet etmek için Şakormal önderliğindeki vekiller grubu Enşi'ye geldi. Macungying vekilleri kendi odasında kabul edip Şakormal'ın sözlerini duyunca onu kucaklayıp, haydi birader, yola çıkalım, haydi gidelim diyesi geldiyse de kendi tutup "innemel muminine iqvetun" ayetini Çince telafuzla okuduktan sonra tercümanına şöyle dedi: "Bütün Müslümanlar kardeştir. Şincang Müslümanlarına yardım etmek benim görevimdir. Ama Kumul'a ne zaman ve nasıl gideceğimiz hakkında biraz düşünmezsek olmaz. Vekiller bir iki gün dinlensin."

Vekiller çıktıktan sonra kardeşi Macungce'ye baktı. O da abisi gibi kara gözlü, kara kaşlı, ak yüzlü, yakışıklı bir gençti. Sadece boyunun çok uzun uzunluğuyla abisinden ayrılıyordu. O, tuğladan oluşturulan yataklığın dörtte birini kaplayan gümüş tengelerle masadaki her biri 350 grama denk gelen on altına bakıp aklını kaçırmış gibi ağzı açık şekilde dururken Macungying birden onun boynuna sarılıp sesli şekilde ağlamaya başladı. Macungce de ağlamaya başladı. (277)

"Kardeşim" dedi Macungying. "Benim gözümden hiçbir zaman yaş akmamıştı. Ağladığımı sen de görmemiştin. Hayır, hayır ben ağlamayı bilmiyordum. Bugün ağlayasım geldi. Allah bizi unutmadı. Benim şansım doğudan olmasa da batıdan olacak gibi. Yıldızımı Gensu'nun, Çinghey'in gökyüzünde değil, Şincang'ın gökyüzünde parlatacak sanki. Deminki konuşulanları duydun, bu zamanda Kumul'da isyan başlaması bizim şansımız. Söylenenlere bakılırsa oradaki fakirler canından bezmiş. Bize kesin faydası dokunacak. Şincang hakkında önceden de çok şey duymuştum. Orası cennete gibi bir yer diyorlardı. Ankanın yumurtasından başka bütün her şeyi bulunurmuş."

"Atları da güzelmüş, vekillerin getirdiği on iki çift atı görünce şaşırdım." dedi Macungce abisine gülümseyerek.

Macungying sağ elini kaldırıp şöyle dedi:

"Adamlarının sadıklığını demiyorum bile. Onlar bizim bu bozkır şehre kısıldığımızı bilip bizden medet ummuş. Buna beklenmedik bir fırsat demek gerekir.

Şincang'da bir yıl durup kanadımızı iyileştirebilirsek baş kaldırıp koca mideli Mabufang'dan kesin intikam alırız. Bu akşam bürokratları toplayıp durumu anlatalım. Ne diyorsun?”

Macungce abisinin fikrine hemen katıldı ve Kumul'a çabucak gitmeyi teklif etti.

Macungying o akşam yüzbaşından (278) üst mevkide bulunan bürokratları topladı. Ablasının eşi Mahosen ile Ahun Tuencang diye tanınan orta yaşlı molla sıfatlı kişiyi hesaba katmazsa, hepsi kendi gibi gençlerdi. Sıra sıra yakılan mumların ışığı altın ve gümüşlere aks ediyor evin içini bambaşka aydınlatıyordu. Toplantıdakilerin ciddileşen yüzleri kızarıp gözleri sanki gece karanlığında avlanmaya çıkan çakalların gözleri gibi parıldıyordu. Macungying masanın baş tarafında ayakta durup ellerini sallayarak konuşmaya başladı. Onun sesi Macungce'yle konuştuğu tondaydı. Toplantıdakilerin yüzünde bu genç komutana nisbeten öyle bir ifade oluşmuştu ki eğer Macungying karanlık bir gecede gürül gürül akan bir nehir boyuna gidip birden “ileri” diye emir verse hepsi arkasına bakmadan suya atlar gibiydi. O, konuşmasının sonunda şöyle dedi:

“Benim duyduğuma göre, Şincang Çin İmparatorluğunun altıda bir kısmını oluşturan çok büyük ve zengin bir yermiş. Barış zamanında Şincang'a bürokrat olanlar bomboş bir şekilde gidip araba araba altın, gümüş sahibi oluyormuş. Biz ise büyük bir düşmana denk geldik. Yağdan yağ akar. Ayrıca hepiniz kahraman olmayı istiyorsunuz. Öyle değil mi? İşte şimdi kahramanın cesaretini göstereceği meydanın ta kendisine gidiyoruz. Ben sizleri şimdiden tebrik ediyorum.”

Evin içini kuvvetli alkış sesleri kapladı. (279) Macungying sanki savaşta emir veriyormuş gibi gümüş tengeleri toplantıdakilerden başlayıp, kıdemi gereği asker ve memurlara paylaştırmayı, normal askerlere az olursa da beş altın verilmesini Ahun Tuencang'a buyurdu ve “işte on altın da Ahun Tuencang'da duruyor. Tenge biterse bunu da gümüşe çevirip dağıtın” dedi.

Macungce abisinin gözüne doğru baktı. Macungying onun ne hissettiğini anlayıp “bize hiçbir şey lazım değil. Komutan için askerın sadakati ve fedakarlığından büyük zenginlik yok” dedi. Macungying, karargâhının mali işlerini yapan Ahun

Tuencang güzel ve seyrek sakalını sıvazlayıp, karargâh hazinesinde hiçbir şey kalmadığını söyledi. Macungying gülümseyip şöyle dedi:

“-Dert etme Ahun Tuencang! Biz bitip tükenmez hazinesi olan yere gidiyoruz, yarın öbür gün altını gümüşü yüklemeye at yetiyecek mi?” diye düşünüyorum.

Tam o sırada genç bir muhafız girip Kumul tarafından yeniden vekil geldiğini bildirdi. Macungying vekilleri kardeşi Macungce ve başmüşavir Yang Senmucang ile başka bir odada kabul etti. Vekillerin biri Yang Ahun, diğeri etli yüzlü Kasım Pugen denen adamdı. Kasım Pugen Yolvas’ın özel adamlarından olup, Çin dilini çok iyi biliyordu. Onlar Kumul’daki Çinli Müslümanların ve Yolvas (280) ... geldiğini söyledi ve yirmi altını Macungying’in önüne bıraktı. Kasım Pugen koynundan sarı bir zarf çıkarıp “Yolvas beyimin size yazdığı mektup.” dedi. Macungying yün kalemle güzelce yazılan birkaç sayfalık Çince mektubu okuyup, onu arkadaşlarına verdi ve vekillere bazı güzel şeyler söyledikten sonra iki üç gün içinde yola çıkacağını belirtti. Vekiller çıktıktan sonra Macungying başmüşaviri ile kardeşine bakıp “Gördüğümüz mü dediklerim doğru muymuş? Biz daha yola çıkmadan Şincang’ın altınları hazinemize girmeye başladı” deyip kahkaha attı ve kahkahasına son verdikten sonra şöyle dedi:

“Bu mektubu gönderen Yolvas Beg denilen kişi bize sonsuz sadakat bildiren iyi bir adama benziyor. Onun altınlarına bakılırsa mektupta yazdığı bilgiler daha da kıymetli.”

“Ne zaman yola çıkacağız Abi? Bana kalırsa seferi geciktirmeyelim.” dedi Macungce sabırsızlanarak.

“Öyle olsun...” deyip düşüncelerini anlatmaya başladı Macungying buyruk verir gibi bir sesle ellerini arkasına atarak.

Onun kararı gereği atlı bir birlik Kumul’a doğru yola çıktı. Onları Şakormal’ın adamı ile Kasım Pugen götürdü.

Onlardan iki gün sonra Macungying ağır aksak dört yüz adamıyla yola çıktı. Onların (281) çoğu piyade olup tüfek taşıyanlar yüzden fazla değildi. Diğerleri kılıç

ve süngüyle kuşanmıştı. Şakormallar hediye getiren yirmi dört Bariköl atına binmişti. Silahla kuşanan kırk kişilik muhafız bölüğü bu ordunun esas kısmını oluşturuyordu. Onların hepsi boyları bir kesilmiş gibi aynı boydaki genç yiğitlerden oluşmuştu, Macungying ile Macungce onların arasındaydı. Fakat giysileri, atları ve silahları aynı olduğu için, hangisinin Macungying olduğunu kimse bilemiyordu.

Enşi'den Kumul'a kadar çıplak çöllerde epey vakit yol yürümek zorunda kaldılar. Yeni takvime göre mayısın sonu olsa da, hava son derece ısınmıştı. Ateş gibi yakan güneşin altında silah ve bazı yol ihtiyaçlarını taşıyan yayan askerlere bu yol çilesi kabir azabından da daha ağır geliyordu. Macungying çoğunlukla piyadeleriyle birlikte yayan gidiyordu. Atla gittiği zamanlarda Şakormal ile Yang Ahun'un ortasına girip onlara Şincang hakkında bir sürü soru soruyordu. Kumul'un genel durumu, coğrafyası, hükümet askerlerinin diktatör yönetimi, özellikle de Kumul Çiftçiler İsyanının sebeplerini soruyor, isyancı başlarının yaşı, özel hayatı hatta onların karakterlerine kadar her şeyi merak ediyordu.

Bir gün uçsuz bucaksız bir çölde mucize gibi büyüyen üç söğüt ağacının dibindeki küçük kaynak (282) yanında konaklamayı uygun gördüler. Kaynaktan çıkan su adamın beline kadar geliyor, tarla gibi bir sazlığa giriyordu. Susuzluktan dudakları kuruyan konuşacak hali kalmayan adamlar suyu görür görmez kendilerine suya atmaya hazırlandıkları sırada Macungying bir buyrukla hepsini durdurdu ve kaynağın başına gidip oturdu. Sırayla herkese aynı tastan su vermeye başladı. Dört yüz kişinin hepsi ağızlarını ıslattıktan sonra atlara dört tasla su verdi. Bir anda kaynağın suyu bitti ve ona su kalmadı. O, eliyle kaynağı biraz yoklayıp ağızını ıslattı ve "sabredersek, sabaha kadar yine su birikir" deyip güldü.

" Bu sıradan bir Çin Müslümanı değilmiş!" dedi Şakormal yanında oturan Rozahun'a "Onun gencecik yaşta birkaç bin askere komutan olup Küçük Komutan diye ünlenmesine hiç şaşırmadık. Bu Çin Müslümanı önce Kumul'u, sonra bütün Şincang'ı... Allah'a emanet olsun."

Yine bir gün Macungying Şakormal ile yan yana giderken birden: "Hocaniyaz Hacı okumuş mu?" diye sordu.

"Az okumuş ama çok memleket görmüş."

“Hangi memleketleri görmüş?”

“Şincang’ın hepsini, Rusya’yı, Mekke’yi, Medine’yi görmüş.” dedi Şakormal, (283) Hacı’nın gördüğü memleketlerin çok olduğunu belirtip. Gerçekte Hocaniyaz Hacı’nın Şincang’ın her yerini görmediğini o iyi biliyordu.

“Rusya’da ne iş yapmış?”

“Askermiş.”

“Asker?”

“Evet, asker olmuş.”

Macungying hiçbir şey demeyip, birini takip ediyormuş gibi Tanrıdağlarının güneş ışığıyla kızaran karlı tepelerine bakmaya başladı. Kısa yelesi, kısa kuyruklu kahverengi Bariköl atı, kumlu taşlı yolda derin izler bırakıp, dizgin sarıp gidiyordu. (284)

ON İKİNCİ BÖLÜM

Gazap

Kuzu her gün kesilmez, gününde kesilir.

Uygur Atasözü.

Bugünlerde Hocaniyaz Hacı büyük yoldaki bağlantıları koparıp Urumçi ile Kumul'un telgraf bağlantısını kesmiş ve yol üstünde bulunan askeri karakollara gerilla gibi ani hücumla başlamıştı.

Bir gece Hacı'nın yiğitlerinden Mirul Mergen üç arkadaşıyla birlikte yolu gözetlediği sırada Urumçi tarafından hızla gelen yedi atlı askeri gördü. Askerler yolun kenarındaki küçük kaynağın önünde atlarından inip, su içmek için oturduklarında Mirul Mergenler gece karanlığında yeri eşeleyip gelen çakal gibi saldırıyla üçünü öldürüp, dördünü canlı ele geçirdi. Sağ kalanlardan ikisi Uygur'du. Onlar can telaşına düşüp yalvarmaya başladı. Mirul Mergen Kumul'a neden (285) bu kadar az adamla acele bir şekilde gittiğini söylerlerse onların sağ kalacağını, söylemezlerse burada öldürüleceğini söyledi. Askerler Cing Şuren'in Cu Dotey'e yazdığı önemli mektubu ulaştırmak için gittiğini söyleyip tekrar yalvarmaya başladı.

“Mektup nerede?” sordu Mirul Mergen kılıcını oynatıp.

Onlar kana bulanmış halde yatan bir askerin yanındaki deri çantayı gösterdi. Mirul Mergen çantayı arayıp ağzı mühürlü kalın sarı bir zarf buldu.

“Başka ne biliyorsunuz?” sordu Mirul Mergen. Onlar yerde atan askerin komutan olduğunu, kendilerinin onu takip ettiğini, başka hiçbir şey bilmediklerini söyledi.

“Söyledikleriniz doğru mu?” sordu Mirul Mergen sert bir ifadeyle.

“Allah'a yemin olsun ki doğru.” dedi uzun burunlu ve bıyıklı asker, “Dediğimiz yalansa, ekmek çarpsın, kan kusup ölelim.”

“Tamam, yemininize inanıyorum.” dedi Mirul Mergen “Nereden geldiyseniz oraya dönün, sizi hapsetmek gibi bir amacımız yok.”

“Hayır Hocam, bize git deme. Şimdi Kumul'a gitsek de, Urumçi'ye dönsek de, bizim için iyi olmayacak. Ben vergiden dolayı yurdumda kalamayıp Urumçi'ye kaçtım, askere alındım. Yurduma döneyim desem, Turdi Şangyo'dan korkuyorum Hocam.” (286)

“Sürekli Hocam, Hocam deme, hocaları görünce benim başım ağrıyor. Adın ne, nerelisin?”

“Olur beyim, adım Mollak, Aksu’danım, beyim.”

“Ooo. Hocam deme dedim, şimdi de beyim diyorsun. Bırak böyle konuşmaya adaş, gitmezsen ne yapacaksın?”

“Biz de zulüm, eziyet çeken halkın çocuklarıyız.” dedi yuvarlak gözlü daha olan genç asker, “kendi halkımıza düşman olmayı istemiyoruz. İkimiz Kumul’a vardıktan sonra, dağa çıkıp, size katılacaktık.”

“Sen nerelisin, neden asker oldun?”

“Aslım Gulca’dan, iki yıl önce Manas’a araba sürmeye geldim, askerliğe alındım. Adım Heytem.”

“Tamam, bize katılmak istiyorsanız, sizi Hacı Abimin yanına götüreyim.” dedi Mirul Mergen. Sonra diğer iki askere bakıp “Peki siz, nereye gideceksiniz?” dedi. Onlar Guçunglu çiftçi çocukları olduğunu, üç yıl önce askerliğe alındığını, evde yaşlı anası ve babası olduğunu anlatıp kendi memleketine dönmek istediklerini söyledi. Mirul Mergen anlamadığı şeyleri Mollak ile Heytem’e çevirtti. Mirul Mergen biraz düşündükten sonra onların gitmesine izin verdi ve binmeleri için bir at verdi. Onlar çok teşekkür etti. Yola çıkacağı zaman Mirul Mergen şöyle dedi:

“Başınızdaki bu asker kalpağını çıkarın, paltonuzu ters çevirip giyin, yoksa başınıza iş alırsınız!” (287)

Onlar gittikten sonra Mirul Mergenler ganimet alınan silahları atlara yükleyip, Mollak ile Heytem’i Hacı’nın yanına götürdü.

Hacı Toğuça’ya bağlı Cigde denen köydeydi. O, Mirul Mergenlerden durumu öğrendikten sonra hemen Toğuça’da İmin Tungçi denen adamı buldurdu. İmin Tungçi mektubu sözlü olarak tercüme etmeye başladı ve kekeleyerek okuyup sonra gerçeği anlattı. Cing Şuren mektubun başında bu mektubu eliyle yazdığını özel olarak belirtmişti. Bu şekilde mektubun ne kadar önemli olduğunu göstermiş oluyordu. Mektubun ikinci kısmında Macungying’i Kumul’a gelmeden savaşla alt

etmeyi, olmazsa silah, at, eyer, altın, gümüşle kandırıp dönmeye ikna etmeyi, buna da razı olmazsa başka çareler düşünmeyi; ayrıca Macungying ile isyancıların arasına soğukluk sokmayı, isyancı başlarına devamlı elçi gönderip, onları satın almayı, satın alınamazsa da geriye çekilip Urumçi tarafından büyük bir saldırıya başlamayı vaktini ayarladığında gibi sözler yazılmış. “Vaktini ayarladığında” sözü diğerlerine göre büyük yazılmış. Mektubun üçüncü bölümünde şöyle denilmiştir: “Almanya’dan satın alınan silahlarımızın bir kısmı geldi. Ben bu silahlar ile güçlü bir ordu donatıp göndereceğim. Bu ordunun içinde Birinci Dünya Savaşı’na katılmış Beyaz Ruslar da var. Rusya’dan satın alınan zırhlı arabaları da bu orduya katacağım. Bu (288) ordu gittikten sonra isyancı hırsızlara asla merhamet edilmesin, silah tutanların hepsi öldürülsün. İsyancılara yemek, yem, giysi, ilaç verenlere ve onlara acıyanlara da merhamet edilmesin. Eğer bu dediklerimi tamamen yapmayacak olursanız, elinizi kendi elimle keserim. O zaman benden af dilemeyin.”

Mektubun sonuna Şincag Eyalet Hükümetinin reisi ve başkomutanı Cing Şuren diye imza atıp onun şahsi mührünü basmış. “Çin Halk Cumhuriyetinin 20. Yılı altıncı ayın otuzuncu günü” tarihi üzerine Şincang Eyalet Hükümetinin dört köşeli büyük mührünü basmış.

Mektubun okunmasıyla Hacı sıçrayıp “Hey simsar, kötü planların sana yoldaş olacak, demek Kumul’u kana bulamak istiyorsun” dedi ve İmin Tungçi’ya bu mektubu bir kağıda tercüme etmesini söyledi. Sonra Mirul Mergen’e bakıp: “Git, herkese haber ver, benim çağırdığımı söyle” dedi. İmin Tungçi mektubu tercüme edene kadar etraftaki köylerden iki yüz kadar adam toplandı. Onların arasında ihtiyarlar ile genç kızlar hatta çocuklar da vardı. Hacı’nın yiğitleri üç yüz kadar adam neden toplandı diye bakışıyordu.

Hacı kavak ağaçlarıyla dolu avlunun kapısı önündeki tandırın üstüne çıkıp gözleri kısık halde yüksek sesle konuşmaya başladı. (289)

“Kardeşlerim, ne oldu diyorsunuz? Ben size Urumçi’deki generalin Cu Dotey’e yazdığı mektubu okuyacağım. Bu simsarin niyetini öğrenin, bu simsar zulme dayanamayıp isyan eden bu halkın hepsini öldürecek, işte duyun, bu mektubu İmin Tungçi bize çevirdi.”

Hacı mektubu okumaya başladı, okudukça onun sesi yükselip, sakalları titremeye başladı. Halk cenaze namazı kılınıyormuş gibi sessizce bekliyordu. Hatta çocuklar bile kımıldamıyordu.

Hacı mektubu okuyup “Duydunuz mu kardeşlerim, bu simsarların sözlerini? Söyleyin, ne yapacağız?” der demez halk deniz gibi dalgalandı. Öfke sesleri fırtına gibi esmeye başladı.

Asasına dayanan aksakallı bir ihtiyar kalabalığın önüne geçip konuştu:

“Kumul’da yüreği yara, bağı paramparça olmayan kim kaldı? Biz bu hükümete ne yaptık?

Ömrümüz vergi ve yasaklarla it gibi geçti, bu da yetmiyormuş gibi şimdi bizi öldürecekler öyle mi? Halk dediğin çamurdan yapılmış kukla değil, başına tokmakla vurunca ezilen. Rahmetli Tömür abimin zamanında Çyen Darin denen suratsız birkaç araba dolusu orak yapmış, bizi yonca keser gibi doğramak istemişti. O zaman Tömür abi ‘Yonca değiliz, bizim kemiğimiz epey sert, anamız bizi erkek diye doğurdu.’ demişti. Abiler, soydaşlar ateşin dışında yanana kadar içinde (290) yan diye söz var. Benim iki oğlum şimdi Hacı’nın pehlivanları arasında. Bizim evde daha can var. Oğlunuz hükümete karşı silah kullandı deyip hepimizi öldürmek isteler kuluçkaya yatan tavuk gibi sessiz mi kalacağız?”

“Doğru diyorsun.” deyip onun konuşmasını kesti orta yaşlı bir çiftçi, “Söylenene bakılırsa hiçbirimiz sağ kalmayacağız. Oğlum ile birlikte dağa üç kez yemek götürdüm. Hacı’nın beş adamı bizim evde üç gün kaldı. Şimdi askerler gelse, biz toplam altı kişiyiz. Hepimizi öldürecek mi? Hayır, buna izin veremeyiz.”

“Öyle öyle” diye devam etti ihtiyar. “Boğazlayacağım desek koyun da çırpınıyor. Hey gidi hey gençlik zamanım olsa, asa tutan bu ellerimle nasıl da kılıç tutardım. Askerlerin elinde öleceğime şehitlik makamına ulaşırım.”

Bu arada kalabalık içinden bir kadının “Barat neredesin?” sesi duyuldu. Yirmili yaşlardaki bir genç “İşte, buradayım ana” deyip kalabalığın arasından onun yanına geldi. Bu kadın hasta olduğu için başına beyaz örtü bağlamıştı. O, gencin elinden tutup Hocaniyaz Hacı’nın yanına getirdi, şöyle dedi:

“Hacım, bu benim hayatta kalan tek oğlum. Babasını Şamehsut Nom’a sürgün edip öldürdü. Abisini altı asker geçen sonbaharda işte bu yol üstünde mızraklayıp öldürdü. Gelinimizi yaralayıp bir evladıyla dul koydu.” (291)

“Doğru doğru” diye şahit olup bağıştı insanlar.

Hacı “altı asker” “mızraklayıp” laflarından geçen sonbahardaki Kasım Pehlivan faciasını hatırlayıp “siz Dugamet’in annesi misiniz?” dedi

“Evet öyle Hacım, oğlumuz askerlerin elinde haksız yere öldü.” deyip gözyaşı dökmeye başladı yaşlı kadın. Sonra ağlayarak devam etti. “Sonbaharda Dugamet’in senesi olacak. Senesinden sonra kardeşi Barat’ın düğününü yapalım diyoruz. Biz düğün yapana kadar askerler bizim başımızı yiyeceğe benziyor. ‘Deve garibe vurur, örümcek misafire’ dedikleri gibi ne gelirse bizim gibi acizlere fakirlere gelir. O açgözlülerin zulmünden kurtulacaksak Barat da savaşa katılır. Ben biricik oğlum sana teslim ediyorum” dedi. Yaşlı kadın oğluna bakıp şöyle dedi:

“Duydun mu oğlum, abimin intikamını alacağım diyordun, işte intikam alacağın günler geldi. Abinin de yurdunun da intikamını al. Babanın evladı olduğun kadar, yurdun evladı da ol.”

“Doğru, babanın evladı olduğun kadar yurdun evladı da ol.” diye tekrarladı Hacı. Sonra kalabalığa doğru şöyle dedi:

“Kardeşlerim! Yurdun başı derde girdi. Kin güdüp gelen aç kurdu öldürmezsen, o seni yer. Öfkelenen yılanın başını koparmazsan, seni hemen öldürür. Mektubu duydunuz, artık hiçbirimize rahat yok. Fare gibi kaçıp kediye yem olacağımıza kaplan gibi savaşıp ölmek daha iyidir. Atını yarışta sına, cesuru meydanda demişler.” (292)

Kalabalığın içinden sesler yükseldi:

“Ölürsen şehit, kalırsan gazi.”

“Ya ölüm, ya kalım.”

“Doğru, ya ölüm ya kalım! Ama yalnız atın gücü çok olmaz diye söz var. On İki Dağ isyan etmiş ama neden şehir ile köyler hala sessiz?” dedi Hacı. Cing Şuren’in mektubunu gösterip “işte bu mektupta neler yazıldığını bütün Kumul halkı duysun, aranızda mektup yazabilen biri var mı?” diye sordu.

“Var, var” dedi iki ihtiyar aynı anda “Biz varız. İmin Tungça’da var.”

“Benim gelinim de mektup yazabiliyor, -dedi deminki yaşlı kadın meraklı bir şekilde.

“Evet, doğru Molla Ayla’yı diyoruz.” diye hatırlattı ihtiyarlardan biri.

Etraftakiler kalabalığın en sonunda duran uzun boylu, beyaz yüzlü, güzel burunlu, kahverengi saçlı olan genç kadına baktı. Kadın utanmış gibi yere bakıyordu. Hacı da bu molla kadına istemsizce baktı. Bu kadın, bu köydeki kadınlar arasından çıkan okumuş, hatta güzel yazı ve şiir yazabilen biri olup Kasım Hoten dene adamın kızı Heliçihan’dı. Heliçihan’ın sonradan Hacı’nın özel hayatında ve mücadelelerinde sadık arkadaşı olacağını Hacı da Heliçihan da düşünmemişti elbette.

“Öyleyse” dedi Hacı birkaç tane kopyalayıp yurtlara, hepsinden önce şehre gönderelim. Şimdiden başlayarak bu işe iki kat katıl, ne kadar çok olursa o kadar iyi. Başka şeyleri sonra diyelim.”

Bu sözden sonra kalabalık dağılmaya başladı.

“Ya Allah beyim.” diye bağırdı Mirul Mergen’e Mollak asker, “Siz mektubu yazdırarak çok güzel iş yaptınız beyim.”

“Arkadaş çok fazla beyim deme.” dedi Mirul Mergen “Yürü ben başına giyecek bir şey vereyim, işte bu asker şapkasıyla koyunun arasına giren keçiye benzedin.”

Mollak asker, Heytem’e gülüp Mirul Mergen’in peşinden gitti.

Gerçekten de bugünlerde Cu Dotey, eğer şehir halkı isyan edecek olursa şehri topa tutup yerle bir ederim diye özel ilan çıkarttırıp, halkı tehdit etmekteydi. Müslüman şehri diye bilinen Huyçeng ile hükümet idarelerinin bulunduğu Loçeng'in arası çok yakın olduğu için atılan top mermilerinin böyle yakındaki hedefe yönelmeyeceğini halkın çoğu bilmiyordu. Bu yüzden şehir halkı ne yapacağını bilemeyip (294) şaşırmişti. Tam bu zamanda Hacı'nın emriyle Cing Şuren'in mektubundan yirmi kopya çıkartılıp postacılar vasıtasıyla şehir ve köylere ulaştırıldı. Sabır taşı uzun zaman önce dolan, zor bela duran halk bu mektupla duruma vakıf olup hemen "eninde sonunda ölüm var, yatmak yerine at" deyip sağanak yağmurla aniden taşan nehir gibi çalkalandı. Sarayın önü bir anda insan kalabalığına büründü. Saraydan onlara silah vermesini talep etti. Saraydaki silahların büyük bir kısmını geçen sonbaharda Lyusicang alıp götürmüştü. Az kısmını da Nazar prensin oğlu Beşir sahiplenmişti. Şimdi sadece Teypinem zamanından kılıç, süngü, balta, ok-yay gibi ilkel silahlar kalmıştı. Yusuf Teyci'nin buyruğuyla işte bu silahlar hemen halka dağıtıldı. Bu silahlara sahip olamayanlar da orak, balta, tokmaklar ile silahlandı. "artık bize rahat yok" "kuş yuvasını koruyor, neden kaçsın?" "düşmandan kaçarken ölmektense meydanda savaşıp ölmek iyidir" "bir başa bir ölüm" gibi sözler her yerden duyuluyordu.

Böyle bir anı bekleyen Abdiniyaz Mirab, Sali Dorga ve Hocaniyaz Hacı birkaç yüz atlı yiğit ile hemen şehre geldi. Prens sarayı isyancıların karargâhı oldu. Bu sırada Nazar'ın oğlu Beşir kendini yeni komutan ilan etti. Bu durum isyan önderleri arasında tartışmalara (295) neden oldu.

"Bu iş olmadı Teyci beyim." dedi Abdiniyaz Mirab, Yusuf Teyci'ye "Ona karşı koymadın, böyle biri halka nasıl baş olacak?"

"Üzülme uçbeyi." dedi Yusuf Teyci temkinli bir şekilde "tavuk da kendi bildiği gibi öter, it de kendi sokağında kendini bey sanar. O, komutanım deyince komutan olmuyor. Biz işimizi yapalım. Ona bir şey dersek şimdi horoz gibi kabarcak."

"Tamam, dediğin gibi olsun." dedi Hacı "O alkolik ben komutanım deyip yirmi otuz adamıyla gönlünü eğlendirişin, ama bizim işimize karışmasın. Eğer haddini aşarsa, bir gece elindeki kancanın hepsini çeker alırım."

Böylece lafta Beşir komutan, gerçekte Yusuf Teyci, Abdiniyaz Mirab, Sali Dorga, Hocaniyaz Hacı gibiler isyanının liderleri bir yandan şehir savunmasına girişti. Diğer yandan da Macungying yetişince Loçeng'e saldırı kararı aldılar. Cu Dotey saldırıyla ilgili haberi alıp derhal onların bulunduğu şehri topa tutmaya başladı. Fakat askerler gündüz kafalarını çıkaramadığından sadece gece top atabildikleri için top mermilerinin bazıları şehrin bir kenarında duran prens sarayına denk gelse de büyük bir kısmı şehir üstünden geçip kalenin dışındaki tarlalara düşüyordu. Cu Dotey topların fayda sağlamadığına kanaat ettiği sırada Macungying adamlarıyla Kumul'a gelmişti. (296)

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Yolda Katılan Arkadaş

Ayrıldığımda ölmem,
anlaşmama ağlarım.

Uygur Atasözü

1

İsyancı önderleriyle Uygur, Çin saygınları ve silahlı yiğitlerden oluşan üç yüz kişi şehrin tahminen on kilometre doğusundaki Saka köyünün güzel yerine çadır kurup Macungying'i burada bekledi. Sedenşa Ahun ile Yusuf Teyci de yaşlılığına bakmadan tandır alevi gibi yakan güneşte atla buraya gelmişti. Savaş menzili olduğu için karşılama töreni sade ama samimi geçmekteydi. Önce yemek, sonra kelam deyip hal hatır sorulduktan sonra, misafirlere sofraya kuruldu. Sabah kesilen buz gibi

karpuzlar ile nar gibi kızaran şeftaliler ayrıca tandırdan alınan sıcak ekmek ve çörekler; tas ve (297) çini kaselerdeki buz gibi yoğurtlar ve geniş tabaklarda getirilen kuzu etleri çöllerde uzun yol gidip, yorulan Macungying ve onun yüzlerce kişilik ordusunun yüzüne gözüne renk getirmekteydi. Onlar bu nimetleri her ağzına attığında dillerini çıkarıp “xav-xav-Şıncañ xav” diyordu.

“Şincang benim duyduğumdan daha zengin, daha refah bir yere benziyor. Bu nasıl bir bolluk!”dedi Macungying yanında kollarını bağlayıp oturan İmin Tungça’ya bakıp.

Ona cevaben Sedenşa Ahunluğum şöyle dedi:

“Gerçekten, Allah-ü Teala ülkemize lütfunu esirgememiş, kereminden haddi hesabı olmayan nimetler bağışlamış. Altı Şehir ya da İli vadisine göre Kumul daha küçük ve daha fakir bir diyar olarak bilinir. Allah nasip eder de komutan hazretleri oralara giderse, daha fazla garipler görme şansı olacak. Ne yazık ki, böyle zengin bir ülkenin sahibi olan yerli halk fakirlik, zulüm ve adaletsizlikle bir gözü kan bir gözü yaş içinde kalıp hasret ve pişmanlık içinde yaşıyordu. Genel olarak Kumul halkının durumu oldukça kötüdür. Bu sebepten bu (298) diyarda sık sık ayaklanma oluyor. Bu seferki ayaklanma da bunun ne neticesindedir. İnşallah komutan hazretlerinin adım atmasıyla ve hepimizin gayretiyle bu kez Kumul halkı kurtuluşa erecek.

Normalde son derece az konuşan, ağır ve temkinli olan Sedenşa Ahunluğum bugün son derece heyecanlıydı. Bu durumu ev sahiplerini de şaşırttı. Bu yüzden herkes saçları sakalları hatta kaş ve kirpikleri kar gibi bembeyaz olan bu kişiyi sanki ilk kez görüyormuş gibi ondan gözlerini alamadan dikkatlice bakarak oturuyordu.

“İnşaallah.” dedi Macungying dik oturup, “innemel muminune iqvetun, yani tüm Müslümanlar kardeştir, ben bir askerim, bir damla kanım kalana kadar herkesle beraber savaşım, kardeşlik görevimi yerine getireceğim. Eğer davama ihanet edersem, Allah’ın huzurunda yüzüm kara olsun.”

“İnşallah, inşallah.”dedi ev sahipleri.

“Deminden beri misafirler dinlensin diye bizimkileri sizinle tanıştırmadım.” dedi Yusuf Tetcî gülümseyerek, “geç olmadan tanıştırayım.”

Macungying bu sözden son derece mutlu olduğunu söyledi. Yusuf Teyci sırayla tanıştırmaya başlayıp sıra Hocaniyaz Hacı'ya geldiğinde Macungying Hacı'ya dikkatlice bakıp, onun elini sertçe sıkarak şöyle dedi: **(299)**

“Benim düşündüğümde de ağırbaşlı, ciddi bir adammışsınız. Sizin savaş eğitimi aldığınızı duydum, öyle mi?”

“Birkaç ay.” diye kısa cevap verdi Hacı.

“Rusların askeri eğitimi sert oluyor mu?”

“Bunu sözle anlatamam.”

“Sizin askeri eğitim almanıza sevindim. İnşallah, iyi anlaşırız,.” dedi Macungying gülümseyip.

Tanıştırma sırası Kazak isyancılarının başı Garip'e geldiğinde Macungying, gövdesi yuvarlak, gözleri büyük, çenesi seyrek sakallı, üstüne gocuk giymiş olan, ayağına çizme giymiş olan, belindeki mermi kuşağına tabanca kısırmış olan, başına köşeli keçe kalpak giymiş olan bu kişiye şaşırarak baktı ve onun iri ellerini tutup şöyle dedi:

“Kazak diye duymuştum ama görmemiştim. Kumul'da Kazaklar varmış demek. Sizleri at üstünde yaşayan millet olarak duymuştum, öyle mi?”

“Erkeğin kanadı attır.” deyip güldü Garip.

“Doğru söylüyorsunuz, özellikle bize hediye edilen Bariköl atı gibi atlara erkeğin kanadı dersek doğru olur.” dedi Macungying gözlerini oynatıp.

Tanıştırma sona erdiğinde, Macungying birden “Yolvas Darin hanginiz?” diye sordu.

“O, bizim düşmanımızın tarafında.” diye kısa cevap verdi Yusuf Teyci gözlerini kısarak. **(300)**

“Öyle mi? Bu çok enteresan dedi Macungying yanındaki kardeşi Macungce’ye manalı şekilde bakarak. Sonra kendi önemli adamlarını tanıştırmaya başladı.

Etrafa bakanlar fısıldaşmaya başladı.

“Bu Macungying dedikleri pek genç bir şeymiş, benim kardeşimle aynı yaşta mı?” diye fısıldadı Mirul Mergen yanındaki Hoşur Kantu’ya.

“Ama kendine iyi bakmış, kız olsa adam ona aşık olur.” dedi Hoşur Kantu dilini çıkarıp.

“Kantu, sen de ağzında dişi kalmayan yaşlı kadınlara da aşık olabiliyorsun.” dedi Mirul Mergen gülümseyip.

“Sessiz konuşun.” dedi orta yaşlı bir kişi omzundaki tüfeğini düzelterek, “sağlam, çevik görünüyor, kulağını dikip oturduğuna bakmayın.”

Bu arada Macungying etraftaki köy ve kentlerin adını soruşturdu ve Lyavcaven denen kenti duyunca onu hangi tarafta olduğunu merak etti. Bir taraftan ticaret ile içteki ülkelere sık sık giden diğer taraftan bu kentte yaşayan İsmayil Datu adındaki şişman adam, bu kente yıllar önce “Lyav” soyadında bir Çinli yerleştiği için böyle isim verildiğini söyledi. İsmayil Datu Çin dilini iyi bilen ve yardımsever, cömert biri olduğu için yurt içindeki itibarı olan (301) zenginlerdendi.

“Öyleyse, ben karargâhımı oraya kurayım.” dedi Macungying “Lyav” denen yer birinin soyadı olsa da ‘yem-yiyecek’ manasındaki layv ile sesteşmiş. Benim soyadım da Ma yani at. Atın yemin yanında olması iyidir.

Bu lafı duyan herkes gülüştü.

“Bu boş Çin Müslümanı değil baksana.” diye fısıldadı Sali Dorga, Hocaniyaz Hacı’ya “onun söylediklerine bakmıyoruz, biz Uygurlar çok safmıșız.”

“Sonumuzu Allah bilir, askerlerin zulmünden kurtulmaya yardım etsin de.” dedi Hacı gözlerini kısıp.

Macungying Lyavcaven’de kalmak istedi. Bu kentteki en güzel yer İsmayil Datun’ın malikanesiydi. Macungying işte bu malikaneyi karargâh yaptı, kalan askerleri köy ve kentlere yerleştirdi. Bugünlerde onun savaşa katılabilecek ordusu üç yüz kişiyi geçmiyordu. O, birkaç gün dinlendikten sonra, isyancılarla saldırıya geçti. Hücum yeri hükümet askerlerinin bulunduğu Loçeng ve Şincang’daki iki kaleydi. Saldırı sert oldu. Bu iki kale arasındaki Pazar bölgesine yerleşen Uygur, Çin halkı da savaşın ortasında kaldı. Hükümet askerleri sağ kalmalıyız, yoksa kırılacağız endişesi ve Bariköl ile Urumçi tarafından yardım (302) geliyor ümidiyle canla başla karşılık verip kaleleri korumaktaydı. Macungying ordusu yerli isyancılar ordusunun kaleyi sürekli kurşunlamasından faydalanıp kaleye merdiven dayayıp kılıcı ağzına alıp, iki bıçakla kaleye tırmandı hatta dinamit koyup kaleyi patlamayı düşündü. Sonra Macungying kuşatmayı uzatırsak askerler açlık ve susuzluktan teslim olur deyip, az sayıdaki askeriyle isyancıları kale kuşatmasına bıraktı ve Bariköl’ü işgal etmeye ilerledi. Hocaniyaz Hacı da Urumçi yolunu kesmeye gitti.

Bugünlerin birinde Cu Dotey Pazar bölgesindeki Uygur, Çin muteberlerinden elçiler grubu oluşturup Abdiniyaz Mirablar ile konuşmak için Huyçeng’e geldi. Bu grupta Pazar bölgesindeki muteberlerden gerek İmam, gerek Yolvas bulunuyordu. Cu Dotey bu grup aracılığıyla “Bu seferki isyana hükümet bürokratlarının zulmü neden olmuş, siz isyan etmekte haklısınız. Ama Macungying’i bu işe karıştırmamanın gereği yok. Eğer Macungying’le alakanızı keserseniz, Dağ bölgesini Abdiniyaz Mirab, Huyçeng’i Beşir yönetir. Hükümet asla işinize karışmayacak” demişti. Yolvas sohbet sırasında Abdiniyaz Mirab’ın eline kimseye sezdirmeden küçük bir parça kağıt tutuşturdu. Kağıtta “Cu Dotey’in sözleri yalan, o Urumçi’den (303) gelecek yardımı bekliyor, size maymun oyunu yapıyor” diye yazıyordu. Bundan dolayı toplantı sona erdi. Elçiler Macungying’in huzuruna getirildi. Macungying gruptaki kişilerden birini ayırıp diğerini gönderdi. Yolvas’ı ise yincanlık rütbesiyle yanına aldı. Böylece Yolvas isyancı ordusunun komutanları arasına geçti.

“Bu nasıl oldu?” dedi Sali Dorga, Abdiniyaz Mirab’a “Yolvas’ın adını duyunca Rahmetli Benli Niyaz’ın göğsünden akan kanla Sofi Mergen’in mezarlıktaki hali gözümün önüne geliyor. Bunu Hacı öğrense ne der?”

“Dorgam ben de şaşkınım.” dedi Abdiniyaz Mirab uzun gür sakalını sıvazlayıp “bu Yolvas Bey’ de ne vasıf varmış ki? “Yusuf-Emet” masalındaki

Kemek Heyyar hayatta olsa, Yolvas Beyin eline su dökemez diye düşünüyorum. O gün ambarda Ma Cungying'in onunla ayrı konuştuğunu hatırladın mı? Onlar uzun zaman önce tanışmış gibi. Biz daha uyuyalım Dorgam.”

“Bu boş adam değilmiş, göemedin mi? Biraz önce elini sallayıp bize ‘onu yap, bunu yap’ diye iş buyuracak oldu. Bugün yarın koltuğumuza oturacak diye korkuyorum.” dedi Sali Dorga umutsuz bir halde.

-Artık ne çare Dorgam, -dedi Abdiniyaz Mirab, “onu biz çağırdık. Kahramanlığına laf (304) yok, ölümden de korkmuyor, imanı da sağlam birine benziyor. Allah'ı ağzından düşürmüyor. Desene biz kardeş olduk. Ne olursa olsun, o gün ambarda verdiği söze vefalı olmak zorunda.”

Sali Dorga bir şey demeden sessizce kafasını salladı.

2

Bela gelse koşarak gelir, şans gelse sürünerek gelir dedikleri gibi Macungying şehir kuşatmasını bir kısım askeriyle isyancılara bırakıp, iki yüz adamıyla 13 Temmuz günü Kumul'un kuzeyindeki Köşöte boğazına doğru giderken beklenmedik bir anda şans ayaklarına geldi.

Aratürük tarafında Sadık Kormal liderliğindeki isyancılara yenilip şehre çekilen iki tümen yani tahminen iki bin asker o günü akşamı Köşöte boğazına gelmişti. Macungying istihbaratçıları aracılığıyla bundan haber alıp, engebeli kırların arasına saklandı. O gece sabaha kadar askerlerin bayrağına benzeyen on bayrak hazırladı. Güneşin doğuşuyla davullarını çalıp askerlerin olduğu tarafa ilerledi. Uykudan yeni uyanan askerler kendilerinin gibi gri renkli kıyafet giyip Gomindang bayraklarını sallandırarak gelen orduyu görünce onları şehirden yardıma (305) gelenler diye düşündü ve öylece seyretti. Tahminen iki yüz adım kalınca, Macungying iki elinde iki tabancayı tutmuş halde “ateş” diye bağırdı. Askerler kendine gelene kadar Macungying ordusu askerlerin karargâhını ele geçirip birçoğunu öldürdü. Kalan askerler her ne kadar karşılık vermiş olsa da, ani saldırıya dayanamadı. Kısa süreli çatışma sonucunda askerlerin bir komutanı öldü, diğeri beyaz bayrak salladı. Binden fazla asker esir düştü. Haddinden fazla mermi, silah ve askeri mallar ganimet alındı. Macungying esirlerin yaşlı, aksak olanlarını serbest

bırakıp işe yarayanlarını kendi ordusuna aldı. Esir düşen Tuencang ile birkaç bürokratu beraberinde Bariköl'e götürüp, şehre girdi. Bariköl şyencini onların halini görünce hemen şehir kapılarını açıp Macungying'i karşıladı. Macungying yönetim ambarlarındaki askeri ve tahıl stoklarını silip süpürüp yüzlerce at ve deveyle üç gün sonra Kumul'a döndü. Bariköl'ü yönetmek için sadece yirmi kişiyi bıraktı.

Bir hafta önce yarıdan fazlası basit kılıç, süngü takan aksak atlara binen iki yüz adamıyla ilerleyen Macungying şimdiye beşatar, ağır-hafif tüfekler, hatta mayınlarla (306) donanmış binden fazla atlıdan oluşan ordunun komutanı, onlarca deveye yüklenen askeri malların sahibi sıfatıyla Kumul'a girer girmez herkesi şaşkına çevirdi.

Bugünlerde Çocuk Komutan adıyla Kumul halkının gözünde ümidin sembolü olmuştu. Fakat bir taraftan da ümit edilen başka, sonuç başka olmaktaydı. Çünkü Abdiniyaz Mirab ile Sali Dorga, Macungying'i tebrik etmek için yanına gidip isyancıların silah bakımından çok zayıfladığını ganimet alınan silahlardan bir kısmını isyancılara vermesini talep ettiğinde Macungying sanki öğrenciye öğüt veren hoca gibi kaşını çatıp "Ganimet alınan bu silahlar kanla alındı. Sizlerin de elinden geliyorsa silahı bizim savaşın alın" dedi.

"Bu ne demek?" dedi Sali Dorga kendini tutamayıp "Biz savaşmayı saklambaç mı oynuyoruz? Şehir kalesini kuşatmayı bize siz söylediniz. Ayrıca siz 'biz din kardeşiyiz' dediniz. Şimdiye 'biz' 'siz'" diye mi konuşuyorsunuz? Böyle olduğu halde..."

Sali Dorga'nın lafı bitmeden Abdiniyaz Mirab tercümana "Bu sözleri biraz yumuşatarak çevir" dedi.

"Neden yumuşatıyor, olduğu gibi çevirsin." dedi Sali Dorga sesini daha da yükseltip.

Macungying durumu anlamış gibi "ne diyor?" (307) diye tercümana baktı. Bu sırada onun başmüşaviri aceleyle girip Urumçi'den çıkan büyük bir ordunun Lodung'a geldiği hakkında Hocaniyaz Hacı'nın acele haberci gönderdiğini söyledi. Macungying, Abdiniyaz Mirablara bakıp "Konuşmayı sonraya bırakalım, şehir

kuşatmasını arttırmak için yine yüz asker vereceğim. Ben bu akşam Lodung'a gideceğim." deyip konuşmayı bitirdi.

3

Lodung, Kumul'un tahminen yüz kilometre batısında çöl ortasındaki tepeye kurulan büyük bir durak olup Urumçi-Kumul yolunda ilerleyen her kervan burada konaklamadan geçmezdi. Askeri ve ulaşım bakımından stratejik yer olduğu için, buraya küçük bir kale de kurulmuştu. Tepenin güney tarafındaki yamaçta karız suyundan oluşmuş küçük bir göl vardı. Onun etrafında yeşeren ağaçlar ve kırlar çölün ortasında bostana benzeyen bu yere değer katıyordu. Lodung'un kuzey tarafındaki kırlar heybetli Tanrıdağlarına kadar uzanıyordu. Cing Şuren'in askerleri Lodung'a yaklaştığında Hocaniyaz Hacı yüz elli adamıyla bu kırlara çekilip, Macungying'e haberci göndermişti.

Bu askerler bin kadar adamdan oluşan bir **(308)** ekip olup onun kumandanı Du Goci'ydi. Du Goci, okurların hatrında olmalı Yang Zingşin'in öldürüldüğü gün onunla bir masada gavşing oynayan ve onunla birlikte kurşun yiyen şişman generalin oğluydu. O, Pen Yavnençileri bastırıp, Cing Şuren'in tahta çıkmasında rol oynadığı için birkaç kademe yükselip babasının yerine getirilmiş ve bu seferlik ekibe kumandan olarak atanmıştı. Gerçekte askerlik bilgisi ve savaş tecrübesi olmayan mert biriydi.

Cing Şuren'in savaş buyruğu gereğince Du Goci arkadan gelecek olan büyük ordu görünür görünmez Lodung'dan Kumul'a ilerlemeliydi. Fakat iki gündür o ordunun gölgesini bırak, haberi bile gelmeyince Du Goci telaşlanıp derhal savunma siperlerini kazdırmaya başladı. Bir gün gece vakti kaleye çıkıp, etrafı gözetlediğinde ödü kopup aklı başından gidiyormuş gibi hissetti. Çünkü batıdan doğuya kadar Kumul'a doğru uzanan Tanrıdağları onun gözüne sanki güneşte uzanıp yatan heybetli ejderhanın gövdesi gibi görünüyordu. Kendini bir an ejderhanın kuyruğunun yanında gibi hissetti. Ejderha kuyruğunu bir sallasa bütün orduyu yerle bir edecek gibi görünüyordu.

Du Goci tüm vücudunu örümcek ağı gibi saran endişelerden kurtulmak için ilk olarak **(309)** sağlam mufahızlarla korunan çadırına girdi, afyon kandilinin yanına

uzandı, süs taşından yapılan pipoyu derin derin çekmeye başladı. O, etraftaki çadırlardan gelen zar seslerini duyup gece yarısına kadar bu şekilde uyanık halde yattı. Çadırın açık yerlerinden giren ay ışığı onun gözüne parlayan incecik kılıçlar gibi görünüyordu.

Birden taramalı tüfek atılmaya başlandı, kuzey taraftan Hocaniyaz Hacı yiğitleri, doğu ve güney taraftan Macungying ordusu dehşetli bir baskın yaptı. Askerlerin bazıları uykudan uyandı, bazıları kasadaki paraları ceplerine soktu, eline tüfek alana kadar yoğun kurşun yağmuru altında çoğu mısır sapı gibi kırıldı. Fakat üç asker üç farklı yerde pilimotu çalıştırmayı başarıp karşı tarafa fazlasıyla kurşun yağdırdı. Her iki elindeki tabancadan kurşun atıp at koşturarak gelen Macungying beyaz atıyla yuvarlandı. At öldü. Kalçasının iki yanından da yaralanan Macungying atın altında kaldı. Onun askerleri bunu görüp birden geri çekildi. Fakat kuzeyden bastırarak gelen Dağlıların “Allahü ekber, Allahü ekber” diye yankılanan sesleriyle attıkları kurşunlar Macungying’i kendine getirdi ve atın altından emekleyerek çıkıp vücudunu düzeltti. Bunu gören iki asker onu derhal kucaklayıp sahipsiz başka bir ata bindirdi. Macungying iki eline (310) yine tabanca alıp “ileri, ileri” diye bağırmaya başladı. Onun geri çekilen askerlerine can gelip, tekrar hücumla geçti. Fakat yağmur gibi yağın pilimot kurşunları önünde ilerleyemeyip yüzükoyun yattılar. İşte o sırada Hocaniyaz Hacı atı bırakıp, duvalat otlarının arasından hızlıca emekleyerek gelip iki pilimotçuyu tabancayla öldürdü. Mirul Mergen yandaki ılgınların arasından kaplan gibi atılıp son pilimotçunun başına kılıç vurdu. Hocaniyaz Hacı pilimotun ağzını Du Goci’nın askerlerine çevirdi. Askerler teslim olmaya başladı.

Güneşin doğduğu sırada Macungying’in iki askeri Du Goca’nın kana bulanık başını getirip komutanının önüne bıraktı. Böylece Du Goci ekibi tahminen yarım saat içinde yerle bir oldu. Ekibin bütün silahları, toplam dokuz pilimot, iki top ganimet alındı. (Toplardan ayrı bu pilimotların altı tanesine daha mermi bile konulmamıştı) At, ok-yay ve diğer askeri malların sayısını kimse bilemiyordu.

Fakat bu ganimetlerin hepsine Macungying sahip oldu. Hocaniyaz Hacı’ya sadece kendi ganimet aldığı iki pilimot ile Mirul Mergen’in elindeki bir pilimot ve yiğitlerin ganimet aldığı yüz tane tüfek kaldı.

Sağ kalçası kırılan Macungying göl kıyısındaki ağaçlıkta uzanıp karşısında çömelerek (311) oturan Hocaniyaz Hacı'nın suratına bakmadan, tercümanına şöyle dedi:

“Hacı'ya söyle, pilimotun ikisini bana bıraksın, onun yerine yüz tane tüfek vereyim.”

“Niye? Pilimot bize uygun değil mi?”

“Uygun değil demedim.” dedi Macungying sesini yumuşatıp, “Sizden başkası pilimot kullanmayı bilmiyor.”

“Bilmezse de öğretirim.” dedi Hacı yerinden kalkıp, sonra “bu kadar şey aldınız, onlar size yeter” deyip Mirul Mergen'in elinden atın dizginini aldı.

“Bu Çinli Müslüman diğerlerine benzemiyor, onun niyeti kötü Abi.” dedi Mirul Mergen karargâha geldikten sonra.

“Niyeti kötü olanın kazanı deliktir.” dedi Hacı gözlerini kapayıp.

Ertesi gün Macungying askerlerin birazını Hocaniyaz Hacı ile beraber Urumçi yolunu kesmeye gönderip kendi tedavi olmak için Kumul'a döndü.

Cing Şuren'in yolda giden askerleri Du Goci'nin mağlup olduğunu duyunca Lodung'a gelmeyip Guçung tarafına gitti. Böylece Yedi Kuyu'dan başlayıp Şingşingşya'ya kadar olan yerlerin hepsi isyancıların eline geçti. Küçücük yarımada benzeyen Loçeng şehri hükümet askerlerinin elinde kaldı. Fakat Cing Şuren'in toplar ve zırhlı arabalarla donatılan altı bin beş yüz kişilik ordusunun gelmesiyle (312) eşitlik durumu tamamen değişti. Bu ordunun başkomutanı İli'den gelen general Cang Piyyüen, başmüşaviri Japonya Kara Orduları Akademisini bitiren Şing Şişey'di. Bu ordunun içinde yer alan Beyaz Rus askerlerine Birinci Dünya Savaşı'na katılan general Papingut komutanlık ediyordu.

Kumul Kumul olalı bu yurdun başına böyle bela gelmemişti. Çünkü bu kez gelen altı bin beş yüz askere kuşatmada kalan binden fazla askeri de katıp heapladığımızda, her altı buçuk Kumulluya bir asker düşüyordu. Bebekler, kadınlar,

kızlar, yaşlılar, hastalar ayrı tutulup, her altı buçuk kişinin başında bir asker kılıç sallasa, bundan daha büyük bir dehşet olabilir miydi?

Bu yüzden bütün yurt bastırıp gelen dehşetli hortuma rastlamış gibi büyük paniğe kapıldı. Daha yakın zamana kadar “ben bir askerim, bir damla kanım kalana kadar sizinle bir safta olup sonuna kadar savaşaçağım” diye yemin eden Macungying mehtaplı bir gecede Kumul’u terkedip, bütün ordusuyla kendi mekanına doğru aceleyle yola çıktı. O, yola çıkacağı gece, önünde ellerini kavuşturup duran Yolvas’a şöyle dedi:

“Sizin benimle gelmenizden Kumul’da kalmanız daha iyi. Hocaniyaz’ı gördük, onun kahraman(313) lığına saygı duyup, benimle de mücadele edecek. Siz de giderseniz Kumul ona kalacak, kısa bir süre sonra bütün halk ona tabi olacak. Ben çok geçmeden yine geleceğim. O zamana kadar Hocaniyaz’ın katili olmanız lazım. Gelecekte Şincang’ı ikimiz yöneteceğiz. Siz benim birinci yardımcım olacaksınız. İşte altmış yambu, iki yüz tablet çay, elli top kumaş, çiftlikteki yetmiş deve size kalsın, ihtiyacınıza kullanın, elinizdeki silah şimdilik size yeter.”

Yolvas ondan ayrılmaya dayanamadı, gözleri yaşardı. Onun talimatlarını tam olarak yapacağına söz verdi.

Üç ay önce Macungying ile gelirken yarıdan fazlası kılıç, süngü ile donanmış, giysileri delik deşik olmuş, rengi sararmış dört yüz adam şimdi semiz atlara toplarını sürtüp, hareketli Bariköl atlarına binip, arabalara ok-yay, tüfek, pilimot, tahıl çuvalları yüklenmiş iki bin yüz kişilik büyük bir ordu olarak ilerliyordu. Şu an bu ordu masalarda söylenildiği gibi bütün geyiği yutup onu sindirmek için ağaç dibine sürüne sürüne giden büyük bir yılan benziyordu.

“Bilinen dağda geyik yatmaz.” dedikleri oldu. Çin Müslümanının böyle bir vefasızlık yapacağını düşünmemiştim. Şimdi herkesin kendini korumaktan başka çaresi kalmadı.” dedi Yusup Teyci ata binerken.

“Sen hangi dağa gidiyorsun?” Sordu Abdiniyaz Mirab. (314)

“Bağdaş’a.”

Şehir ve yakındaki köylerin halkları kurttan korkan sürü gibi büyük panik içinde tasvir edilemez bir halde aceleyle etrafa dağıldı, büyük kısmı dağlara, bir kısmı uzak köylere kaçmaya başladı. Atı olanlar atlı, hayvanı olmayanlar yayan gidip, yanına az bir yiyecek ve bir parça giysi alıp bir akşam evlerinden ayrıldılar. Hatta kedi ve köpekleri de sahipleriyle birlikte gitti. Ocakta kazan kaynar halde, rafta tabak-çanaklar dizili halde, tarlalar toplanmamış halde, harmanda tahıl dövülmemiş halde kalmıştı. Binlerce kişinin yaşadığı Huyçeng bir sebeple gidemeyen dört beş evlik kişiyi saymazsak masallardaki insansız büyülü şehre benziyordu. Hızla esen sonbahar rüzgarının sesinden başka ses duyulmuyordu.

Ertesi gün güneşin doğuşuyla birlikte askerlerin yağması başlamış, tahminen üç yüz yıllık tarihe sahip prenslik ordusundan sonra bütün şehir parçalanıp atılan eski paltoya benzemişti. Arkasından saray ateşe verildi. Bu ateş üç gün üç gece yanıp, onun koyu dumanları bir günlük uzaklıkta bulunan Bağdaş dağından bile görünüyordu. (315)

ÖN DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Bir Sonraki Gün Neyle Başlayacağız?

Gece iki kat kadın, ne doğurmuş,

Zamanın hükmünden ne yağarmış?

-Pehlivan Mehmet

1

Askerler birkaç günlük yağmadan elde ettiği ganimetlerle güzelce doyup, avdan sonra ağzındaki kanı yalayan yırtıcılar gibi karınlarını şişirip yattıkları sırada komutan Cang Piyyüen onları askeri toplantıya çağırıp, dağdaki hırsızlara nasıl ve ne

zaman hücumu başlayacakları konusunu ortaya attı. Bu toplantıya Kumul valisi Cu Dotey de katıldı. Çoğunluk acilen ve topyekun hücumu başlamaları hususunda fikir beyan etmeye başladığında kurt gözlü, koyu kaşlı, orta yaş bir kişi şimdi hücumu gerek olmadığı fik(316)rini ortaya attı. Bu Cang Piyyüen'in başmüşaviri Şing Şişey'di

“Neden?” dedi Cang Piyyüen şaşırıp.

“Çünkü” dedi Şing Şişey güre bıyığını burup, “gözcülerimizin verdiği bilgilere bakılırsa isyancıların liderlerinden Yolvas yüz adamıyla Koray denen dağa sığınmış; Şamehsut'un varisi Beşir az sayıdaki adamıyla Bağdaş Dağında sessizce bekliyormuş; Abdiniyaz Mirab Aratürük'te tek başınaymış; Garip ile Nurgali liderliğindeki Kazak isyancıları Bariköl Dağlarına çekilmiş; sadece Hocaniyaz, Sali Dorga, Sadık Kormal gibiler sağda solda çatışyormuş. Demek ki Macungying'in gitmesiyle isyancıların beli kırıldı, sapı parçalandı.”

“Öyleyse, işte bizim topyekun saldırmamızın zamanı.” dedi Cang Piyyüen onun sözünü kesip.

“Aslında öyle.” diye devam etti Şing Şişey “ama şunu unutmanız gerekir ki, biz ovadaki düşmanla değil, sıra sıra dağlar ile çevrilmiş taş kale içindeki düşmanla savaşacağız. Bu dağların ne coğrafi özelliklerini, ne de yerin yapısını bilmiyoruz. Elimizde ayrıntılı dağ haritası yok. Bizden önce dağa yapılan saldırıda sağ kurtulan komutanın dediğine göre, isyancılar mekanlarında yeraltını kazan köstebekler gibi hareket (317) ediyormuş. Önünüzde gördüğünüzü vurana kadar, arkanızdan gelip sırtınızdan vuruyorlmuş. “Asker attı taş, dağcı vurdu başa” denen mani boşa söylenmemiş olsa gerek. İkincisi şimdi sonbaharın başı, tahılın çoğu hala tarlada. Bize gerekli tahıl, yem, ot ve samanı fakirler olmasa, kim ulaştıracak? Halbuki, şimdi fukaranın üçte ikisi dağlara kaçmış. Hükümetin ambarları boşalmış. Urumçi tarafından tahıl taşımak için on sekiz durak bulunuyor. Ayrıca bu yollar son derece güvensiz. Demek ki şimdi elem saldırısını ikinci plana atıp kalem saldırısını başlatmak yani erzaklarla teşviği arttırıp kaçan fukaraları şehir ve köylere dönmeye davet etmek, dönecek olanları oyalayıp onların yardımıyla tarlalardaki tahılı toplamak, sonra dağ yollarını kesip doğu, batı ve güneyden orak şeklinde kuşatma halkası ile sıkıştırmak gerekli. O durumdaki isyancılar nereye gidecek? Kuzeyde

Moğollar onları askeriyle ülkeye sokacak mı? Hayır, hayır. Tahıl verecek mi? Hayır! Çünkü Moğol'un kendisi tahıla muhtaç. Üçüncü olarak kuşatma sırasında biz dağın içlerine girmeden, topraklarla biraz heybetimizi gösteririz. Bu taktiğimizden haberi olmayan hırsızlar bize asla karşılık veremez. Neticede onların elindeki gün geçtikçe azalacak, bir yere kadar dayanacak. Bize göre onların ok yay yapabileceği (318) askeri fabrikası yok. O arada biz de askerlerin giysilerini halledelim ve tam tehcizatla sonbahar hücumuna başlayıp, bir yandan da tahıl sıkıntısı, diğer yandan pilimotlarımızın kullanılması, onların usta atıcılığına ve köstebek gibi saklanmalarına yardım edemeyecek diye düşünüyorum.

Toplantıdakiler de Şing Şisey ile birlikte gülüştü. Bazıları: “İşte bu adama zamanımızın Cuge Lyang’i desek olur” diyor. bazıları: “Böyle bir adam komutanlık yapsa, bütün zaferler bizim olur” diyordu. Yaşlı bir albay gözlüğünü çıkarıp şöyle dedi:

“Belli belli başmüşavirin ferasetine maşallah! Okumuş adamlar böyle düşünceler üretiyor. Duruma bakılırsa başmüşavir hazretleri Japonya'nın güncel savaş bilgisinden başka bizim eski savaş kitaplarımızdan mesela; Şungzi Bingğa'ya iyi tetkik etmiş. Bu, komutan için iyi bir özellik. Ama beni bu yabanilerin köstebek gibi hareket etmesi yine de endişelendirmekte. Başmüşavirin tedbirleri bu meseleyi tamamen halledebilir mi diye endişeleniyorum.”

“Albay hazretlerinin rahat olmasını istiyorum.” dedi Şing Şisey “Ben Lyencang'ın konuşmasını duyduktan sonra, yerlilerden bir avcı getirtip, ona köstebeği nasıl avladığını sordum. Onun dediğine göre köstebek hem çevik hem de aptal bir yaratıkmış (319) O, kırmızı rengi çok severmiş. Onu yakalamak isteyen adam bir parça kırmızı kumaşı sallayıp dikene ya da görülecek bir şeye koyarsa, köstebek yuvasından çıkıp onu görünce kendinden geçip ona bakarmış. Avcı bunu fırsat bilip işini bitirmiş. Ben de böyle bir kırmızı kumaşla birkaçını yakaladım.

“Başmüşavirin gözde avı ne, biz de duysak görsek olmaz mı?” sordu Cu Dotey.

“Afedersiniz, efendim dedi Şing Şisey bıyığını burup, bu şimdilik askeri sır. Burada söyleyemem.

Toplantıdakiler sessiz kaldı. Cang Piyyüen bilgili müşavirine memnuniyetle baktı.

Ertesi günden itibaren Pazar bölgesindeki her milletten, her yörenin saygınlarından birkaç kişi gruplara ayrılıp, bir sürü hediyeyle dağ tarafına gitti. Onlar Şing Şisey'in emri doğrultusunda isyancıların liderleriyle değil, sıradan insanlarla karşılaşmaktaydı. Uzun zaman geçmeden bazıları şehirlere dönmeye başladı.

2

O günlerde Abdiniyaz Mirab dağı bırakıp, çoluk çocuğuyla Gensu tarafına yol hazırlığı yapmaktaydı. Onun (320) adamları genişçe çöktürülen semiz develere yük yüklerken, bundan haber alan yurt halkı olay çıkardı. Tohniyaz Zor adındaki bir kişi onun yanına geldi. Bu adam gençliğinde güreşçiliğiyle meşhur olan, hiçkimseyi yenmeyen, hiçkimsenin de onu yenmesine izin vermeyen, doğru sözlü, korkusuz ve çoğu insanın sen diye hitap ettiği kırk yaşlarında uzun boylu, durgun bir adamdı. O, kaşlarını çatarak eve girdiğinde Abdiniyaz Mirab hanımı Nazivane ile birlikte aceleyle yol hazırlığı yapıyordu. Evin avluya bakan kapısı açık duruyordu.

“Abdiniyaz!” dedi Tohniyaz Zor ayakta dikilerek “ikimiz de bu yurttan doğup birlikte büyüdük, sen de bir zamanlar benim gibi fakirdin. Sonra şansın yaver gitti ve zengin oldun, amacına ulaştın. Bu isyanda yurda baş olup, önemli bir göreve başladın. Halk senin ‘zalim hükümeti kovalım, biz de adam gibi rahat bir gün görelim’ lafına inanıp peşinden gitti. Nice erkekler tatlı canlarından vazgeçip dizlerine kadar kana bulandı. Kızılgülün goncası gibi, beşatarın kurşunu gibi gençler çöllerde kefensiz kaldı. Şimdi yurt sıkıntıya düşünce bizi bırakıp nereye gidiyorsun? Teke sınırda tehlikeli bir yere gelse, sürüyü bırakmaz, yolu bulup sürünün önünden yürür. Sen de bu yurdun tekesi olan adamsın.”(321)

“Hayır, ben gitmezsem olmaz.” dedi Abdiniyaz Mirab gözlerini kısıp, Hocaniyaz Hacı Lodung'da Urumçi'den gelen askerlerle savaşıyormuş, o beni çağırıyor.”

“Yalan!” dedi Tohniyaz öfkeyle yeri tekmeleyip “askerlerle mücadele eden kişi Yolvas gibi sessizce yatmaz, onlar ile çarpışmaz mı? Toğuçi civarında askerlere rahat verecek kişi kim Hacı değil mi?

“Evet, o.” dedi Abdiniyaz Mirab biraz rahatlayıp.

“Kafasını önünde, yüzü kederli görünen Nazivane ellerini beline dayayıp, lafa karıştı.

“Ne o, biranda soğuk almış ciğer gibi rahatladın! dedi eşine bakıp, sonra avludaki kalabalık duysun diye kapı önüne gelip bağırarak konuştu: “Hocaniyaz yakalayıp vermemiş mi? askerlerin kılıcı seni nerede olsan da bulur, o zaman hiçkimse senin için başını kılıca uzatmaz!”

“Tamam yap ablacığım.” dedi Tohniyaz Zor sinirle “Kadın dediğin erkeğin işine karışmaz!”

“Niye karışmayacakmışım? Erkek benim, ev benim, yıldırım da ağacın tepesini parçalıyor. Ne bela gelse, yurdun başına geliyor, size ne?”

“Hayır, abla.” dedi Tohniyaz Zor “Kök (322) ile ağaç gövdesi sağlam olursa, ağacın başı yine büyür. Kök ile gövde olmazsa, ağacın tepesi ne yapacak? Hep beraberken gelen ölüm düğündür demişler. Ne olacaksak birlikte olalım!”

“Sana söyleyecek lafım yok.” dedi Nazivane bağırıp “Dedim ya er benim. Bu benim işim, sen bize ev verdin mi?”

Tohniyaz Zor bu kadının mendeburluğunu, vakti gelince atılmaktan vazgeçmeyeceğini hatırlayıp, “Estağfurullah” deyip Abdiniyaz’a baktı. Abdiniyaz uzun sakalını eline almış, toplanmış bir yük üstünde sessizce oturuyordu.

“Sen de erkek misin? Ağzına şeker atmadın ya?” dedi Tohniyaz Zor ona gözlerini dikip.

Abdiniyaz yerinden kalkıp sağa sola yürümeye başladı. Dışarıda gürültüler artmıştı.

“Bizi bırakıp nereye gidecek?”

“Yurt başı olduğun güne lanet olsun!”

“Namus, namus!”

Bu arada on beş yaşındaki zayıf bir çocuk “Ha, ha, ha kadından korkuyor, ha ha ha kadından korkuyor” diye iki eliyle kalçasına tokat vurup kaçıyordu. Abdiniyaz Mirab avluya ok gibi atılıp “indir yükleri” diye öfkeyle bağırdı. Nazivane “Hayır, indirmeyeceksin” deyip develerin yanına koştu. Abdiniyaz geriden gelip onu durdurdu. Kadın kendini yere atıp (323) sesli sesli ağlamaya başladı. Kalabalık içinden gülme sesleri duyuldu. Develerden yükler indirildi. Kalabalık dağıldı.

Fakat o gece karanlıkta Abdiniyaz’ın yük yüklenen yirmi iki devesi yurt içinden sessizce çıkıp gitti. Gece yarısı eyere tek başına oturan bir kişi mahalleden şarkı söylerek geçti.

Abdiniyaz uç beyi,

Bütün işi başladı

İçinde hiç anlayış yok,

Güzelleştiremeden bıraktı.

Güzelleştiremedi bıraktığını

Karısının onu yönettiğini.

Bütün halk öğrensın,

Abdiniyaz’ın yumuşak başlılığını.

Bu şarkı birkaç gün içinde bütün dağ bölgelerine yayıldı. Fakat, yarım öbür gün kaderin nasıl bir oyun oynayacağını kimse bilmiyordu. (324)

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

Fedakar Sevgili

Kadınlar fedailiği düşünmekle kalmaz, kendini feda etmeyi bilir.

İ. S. Turgenev

Hocaniyaz Hacı'nın yiğitleri Urumçi taraftan gelen askeri kervanlara gece karanlığında kum tepeleri arasından atılıp saldıran çöl kaplanı gibi ani hücum edip, huzur vermediği günlerde “Hoca askere saldırıyormuş” sözleri epey artmış, Hacı'nın kulağına da gelmişti. Hacı bu lafın Abdiniyaz'dan çıktığını duyunca o kadar üzüldü ki, tane tane uzayan sakalını titretip “hey ananı avradını... simsar” dedi ve kısa saplı Moğol kamçısını beline kıştırıp birkaç adamıyla Aratürük'e at sürdü. Fakat yurt içinden çıktığında Tohniyaz Zor ile birlikte gelen bir grup atlıyla karşılaştı. (325) Onlar Hacı'nın grubuna katılmak için, Aratürük'ten gelen yiğitlerdi. Tohniyaz Zor, Abdiniyaz'ın nasıl gittiğini anlatıp “Biz onu koç zannediyorduk, o erkek koyun çıktı. Çobansız kalan sürü gibi şaşkın şaşkın kalacağımıza, senin birliğinde savaşıp mert gibi ölelim diye geldik.” dedi.

Hacı Abdiniyaz'a sinirlenip “Bekle, ölmezsek hesaplaşırız” dedi ve Tohniyaz Zorları kendi karargâhına getirdi. Bu karargâh onun yurdu Tarati dağının güneyindeki dere yatağına bitişik olan Eriklik denen yere kurulmuştu. Oradan dağ ağaçları ve çalılar ile kaplanmış sulak boğaz boyunca kuzeye birkaç kilometre gittiğinde dağın yamacındaki eriklik bağı görünüyordu. Bu bağda yeni meyve vermeye başlayan erik fidanlarıyla yüz yaşından aşkın birkaç yaşlı erik ağaçları da vardı. Bu bağ Saray Bağı olarak biliniyordu. Hacı işte bu bağın yanında birbirine bitişik dam evlerin birinde doğmuş. Onun çocuğu, sülalesi hala bu evlerde yaşamaktaydı. Hacı ise savaş başladığından beri, yukarıda zikredilen Eriklik denilen yeri karargâh yapıp keçeden bir evde yatıp kalkıyordu. O, Tohniyaz Zorları yerleştirip, kendi evine girdikten sonra bir gün çıkmadan yattı. “Hocaniyaz askerlerle anlaşmış” denen laflar onun yüreğini diken batmış gibi acıtıyordu. Sonbahar

rüzgarları aç kurtlar gibi (326) kasvetli bir şekilde uluyup, keçeden evin açıklıklarından giriyordu. Hacı, epey zamandır ustura değmemiş iri başını avuçları arasına alıp, keçe evin yarı açık çatısından bulutlu gökyüzüne bakarak yatıyordu. Onun içi sıkıldı, düşünceleri tıpkı sonbahar rüzgarlarının uçurduğu yapraklar gibi dağınmıktı. Gah Tohti Seypun ile Kara Bosuk'un yaptıkları, Tömür Halife'nin kederli yüzüyle koyu kirpiklerinin arasından akan sıcak gözyaşları; gah Şopul'daki mescitte kana bulanmış Benli Niyaz'ın açık gözleri ile biçare Sofi Mergen'in mezarlıktaki acınası hali göz önüne geliyor, ağlayışını getiriyordu. Gah Lodung savaşından sonra Macungying'in göl kıyısındaki ağaçlıkta yatarken "Pilimotun ikisini bana bırakın" demesini kulağının dibinde söylenmiş gibi hissetti ve kakhaha atmak istedi. Onun düşüncesi birden Urumçi şehrinin Nenlyang bölgesindeki cam pencere evlere kaydı. İşte tabakasını elinden düşürmeden gülümseyip oturan Tahir Beg; beyaz renk kıyafetinin cebine elini sokup simsiyah koyun gözleriyle mülayim şekilde bakıp duran Mehsut Muhiti; işte sarı saçlarıyla kısa bıyığına aklar düşen uzun boylu, çukur gözlü Haydar Efendi... keşke, keşke bu dostların yanında olsam, onların boynuna sarılıp "Bakın, biz ne kadar bahtsız bir halkız, her zaman ağzımız aşa değer değmez başımız taşa değişiyor. (327) Bize her zaman düşman yakından, kardeşten geliyor" deyip sesli sesli ağlasam, içimdekileri bir anda boşaltabilsem...

Bu sırada bir kadının sesi duyuldu:

"Aç boğaz yatıyor musun?"

Hacı öfkesini kadından çıkarmak ister gibi ona gözlerini belerterek baktı.

Ne yazık ki, onu sinirlendiren bu söylentilerin başka yerden değil, Şing Şişey'in hile sandığından çıktığını yani demin bahsettiğimiz askeri toplantıda köstebeği kandırıp yakalamanın çaresi diye ilan ettiği "kırmızı kumaş"ların bu laflar olduğunu nereden bilecekti!

"Kalksana!" dedi kadın emir veren bir sesle onun önüne ibriği koyup.

"Edepsizliğine bak sen devenin." dedi Hacı elini yıkarken.

"Ben kabaysam ipek gibi parlak hanımları bul." dedi kadın ah çeker bir halde gözleri yaşlanıp.

“Ağzından hiç güzel şeyler çıkmıyor yine!”

“Çıkarsa çıksın, ben senin gözünde ne zaman iyi olacağım.” deyip ağlamaya başladı kadın.

Yüzü ayın on beşi gibi yuvarlak olan beyaz yüzlü, uzun boylu kadın Hacı'nın ilk karısı öldükten sonra annesinin isteği ve akrabalık münasebetiyle nikahladığı karısı Kemerhan Ayla'ydı. Aradan o kadar yıl geçmesine ve iki çocuğu (328) olmasına rağmen Hacı'nın yüreği bu kadına asla ısınamıyordu. Çünkü ona bu kadının sevgisi ışık saçsa da sıcaklık vermeyen ay gibi soğuk geliyordu. Kemerhan Ayla ise çok fazla naz cilve bilmeyen, Hacı'nın karakterine ve bugünlerde yaptığı işlere çok meraklı olmayan sıradan bir kadındı. Bu yüzden bu adamla bu kadın tıpkı güneşte ılıyan su gibiydi ve önemsiz şeyler için sık sık atışıyorlardı.

Hacı deminki tartışmadan sonra konuşmadan oturup yemek yediği sırada Mirul Mergen girip Urumçi tarafından gelen tahıl yüklü arabaların Toğuçi'ye yaklaştığı haber geldiğini söyledi. Hacı bugün gitmeyeceğini söyleyip, Mirul Mergen'e acele gitmesini buyurdu.

Mirul Mergen bir grup yiğitle derhal yola çıktı. Onlar gece karanlığında Toğuçi'ye varıp, doğu biraz ağarmaya başlayınca, arabaların durduğu kervansarayına aniden saldırdı ve ganimetleri atlara yükleyip, dağ tarafa çekilirken onların önüne bir genç çıktı. Keçeden kalpağını indirip, belini kuşakla sıkıca bağlayan beyaz yüzlü, uzun boylu bu genç kendini Lapçuklu Bosuk Sakal'ın oğlu Halik olarak tanıttı. Mirul Mergen gencin güzel dudakları arasında inci gibi parlayan dişlerine, keçe kalpak altında yarısı görünen şehla gözleriyle beyaz yüzüne bakıp “Hayret edecek kadar (329) yakışıklı bir gençmiş” diye düşündü, sesinin kadınlarıinki gibi ince olmasına da şaşırdı.

“Attığın tam isabetmiş kardeşim, hiç tüfek kullandın mı?” sordu Mirul Mergen at üstünde giderken.

“Hayır, şimdi öğreneceğim.” dedi genç biraz kızarıp.

“Rahat ol kardeşim, iki gün içinde usta bir atıcı olursun. Bize katılmana anan baban razı mı?”

“Anamın babamın duasını alıp geldim.”

“İyi oldu.”dedi Mirul Mergen. Sonra “Hey Hoşur Kantu, omzuna astığın tüfeğin birini bu gence ver.” dedi.

Hoşur Kantu tüfeği gence verip, “peh peh peh... kız olsaydın, herkesi aşık edip perişan ederdin değil mi kardeşim?” deyip alay etti.

“Ağzını topla.” dedi Mirul Mergen sinirlenip, sonra gencin elinden tüfeği alıp “işte böyle yapacaksın” deyip at sırtında giderken öğretmeye başladı.

Akşam yiğitler gürül gürül yanan ateş etrafında şarkı söyleyip, oyun ve şaka yaparak otururken Halik yavaşça sokulup, Mirul Mergen’in yanına geldi ve beyaz kumaşa sarılan bir şeyi ona uzatıp

“Bunu Hacı Abime ver.”-dedi.

“Bu ne?” diye sordu Mirul Mergen.

“Babamın Hacı’ya gönderdiği değerli bir emanet.” dedi (330) genç, sonra “zahmet olmazsa, şimdi götürüp verirsen iyi olur.” diye şart koştu. Nedense onun eli titriyordu. Bu yüzden olsa gerek, Mirul Mergen onun yüzüne dikkatle bakıp, emaneti yavaşça eline aldı. Bu ipek mendile sarılan, dışarıdan bakınca koyun defterine benzeyen hafif bir şeydi.

Mirul Mergen eve girdiğinde Hacı mum ışığında tek başına Kuran okuyordu.

“Bu sana ait önemli bir emanetmiş.” dedi Mirul Mergen emaneti Hacı’ya uzatıp.

Hacı mendilin iplerini kesip açtığı anda onun içinden kat kat kağıda sarılmış bir mektup çıktı. Bu mektup özel yapılan kalın Hoten kağıda kamış kalem ile tane tane yazılan ama imzası olmayan yirmi satır beyitti. Hacı, Mirul Mergen’e bakarak dikkatle okumaya başladı:

Yazıldı yüz aşk bir mektuba,

Ölsek de sağ kalsak da bir hatıra.

Aşk mektubu yazdı bu fakir kulun,

Teşekkür ve selam ile duacıyım.

Beni kim sorsa, yarı canlıyım,

Zaman okuyla yaralanan geyiğim.

Tenimde gaddar rakibin mızrak yarası,

Kalbimde kaynayan intikam sedası.

Ne zaman sizi görmek istedi irade, **(331)**

Gönlüme düştü ateş ondan ziyade.

Bu ateş cehennem ateşinden bin kere yamandır,

Tenim, canım bu ateş içindeki samandır.

Beni ayıplama ey pehlivanım,

Benim hiç kalmadı sabrım, amanım.

Ben dulum, gözümde sonuna kadar yaş,

Allah nasip etse beni size yoldaş.

Saçım ile süpürsem yolunuzu,

Tavaf etsem kılıç tutan elinizi.

Aşk mehtubu yazdı bu fakir,

Sağ kılsın sizi Allah'ım.

Bu beyitleri bitirene kadar Hacı şekilden şekile girdi, kağıt tutan ellerinin titrediği belli oluyordu. Mirul Mergen “Bu ne mektubu ki, onu bu kadar rahatsız etti” diye düşünürken, Hacı ona bu mektubu kimin verdiğini sordu. Mirul Mergen durumu kısaca anlattı.

“O genci hemen çağır!” dedi Hacı mektubu tekrar okumaya başlarken.

Mirul Mergen ateşin yanında genci bula(332)mayıp “Halik” diye bağırmaya başladı. Hatta eğilip yatanlara bir bir baktı. Bu ateşin başında onu bulamadığı için diğer ateşlere de gitti. Hoşur Kantu'ya rastladı, ona da sordu. Bu arada, Hacı da keçe evden çıkıp Mirul Mergen ile birlikte onu aradı. Genç hiçbir yerde yoktu. Sonra “bir yerde uyumuş olmalı, yarın hallederiz” deyip ikisi de yerlerine geri döndü. Gerçekteyse Halik onlardan birkaç adım uzaktaki taşın dibinde bütün söyleneni duyup sessizce yatıyordu. Biraz önce mektubu Hacı'nın eline ulaştırmak için acele eden ve “Hacı mektubu okuyunca hemen beni çağırtaçak” diye bekleyen bu genç, şimdi neden onun gözüne görünmemek için avcıdan kaçıp kurtulan tavşan gibi tir tir titreyerek taşın dibinde büzülmüş halde saklanıyordu. Yaptığı işe pişman olanlar gibi güzel dudaklarını dişleyip, içinden “estağfurullah” dedi. Hacılar eve girdikten sonra yerinden kalkıp geldiği yoldan gitmek istese de, birden bu fikrinden vazgeçip yerine

yattı ve yavaş yavaş dağılan bulutlar arasından bir görünüp bir kaybolan dalgalı denizdeki tek yelkenli gibi yüzen dolunaya bakarak dertli dertli ağlamaya başladı. Dağ rüzgarları onun gözyaşları ile nemlenen yüzünü yavaşça okşayıp uçsuz bucaksız çölde geziniyordu. Dağılan bulutlar arasında ara ara görünen yıldızlar onun yaşlı gözlerine göz kırpmıyor gibiydi. (333)

Keçe evde ise Kemerhan Ayla, Hacı'nın sağa sola dönüp yatamadığını anlayınca birkaç kez söylendi. Hacı ona aldırılmayıp kendi hayalleriyle meşguldu. Bir kadının sevgisini açıkça belli etmesi o zamanda sadece Hacı'nın değil, diğer erkeklerin de ömrü boyunca göremeyeceği bir şeydi. Ayrıca bu klasik bir aşk mektubu değildi, belki de zulme karşı adalet ve bağımsızlık bayrağını Kumul halkı ile birlikte dalgalandırarak, bütün vücudunu inkılabı feda etmek isteyen bir kadının ateşli bir başvurusuydu! Kadınların namahrem peçeleri içinde insani hak ve iktidarından mahrum hatta kendi amaç ve iradesini gizli tutmaya mecbur olduğu böyle bir zamanda bu derece serbest fikre ve cesarete sahip kimdi? O, Hacı'nın çoluk çocuk sahibi biri olduğunu bilmiyor muydu? Eğer bildiği halde cesaret ediyorsa, sonunu düşünmemiş miydi? Hayır! Bu bilindik kadınlardan değildi. Belki de her şeyi düşünen memleketin ortak arzusu için kendini kurban eden “Başıma ne bela gelirse, kendim ettim kendim buldum diyeceğim” deyip cesaret kemerini beline sıkıca bağlayan fedakar bir kadın olsa gerekti.

Güneş doğdu, Hacı dışarıya çıkınca Mirul Mergen genci getiriyordu. Genç, Hacı'yı görür görmez kıpkırmızı olup selam verdi. Hacı selamını alıp bir şey demek istedi. Bu gencin (334) siması ona tanıdık geldi, ona bir an baktı ve hemen Cing Şuren'in Cu Dotey'e yazdığı korkunç mektubu birkaç nüsha çoğalttığı vakit kalabalık içinde duran uzun boylu, beyaz yüzlü molla kadın yani Kasım Hoten'in güzel yazı yazan kızı Heliçihan gözünün önüne gelir gibi oldu. Genelde gençlere sen diye hitap eden Hacı farkında olmadan “Sizi bir yerde gördüm sanki” dedi. Genç hiçbir şey demeden başındaki keçe kalpağı çıkardı. Onun topladığı koyu kahverengi saçları sabah güneşinin ışığında parlıyordu. Mirul Mergen gözlerini fal taşı gibi açıp şaşakaldı. Hacı için artık hiçbir açıklamaya gerek yoktu. Bu yüzden “yürü” deyip onu başka bir eve götürdü. Mirul Mergen de sessiz sedasız onlara katıldı. Bu keçe evin önünde birkaç kadın aceleyle savaşıllara sabah kahvaltısı hazırlıyordu. Onlar

karargâhtakilere yemek hazırlamak için yukarı mahalleden yani Hacı'nın mahallesinden gönüllü gelen kadınlardı.

“Siz bu kadınlarla bu evde durun.” dedi Hacı Heliçihan'a gülümseyip, sonra kadınlara bakarak “İşte size yeni bir arkadaş geldi” diyerek güldü.

“Hacı Abi, ben hiçbir şey anlayamadım.” dedi Mirul Mergen kadınların yanından ayrılıp. Hacı, Mirul Mergen'in omzuna elini atıp bu kadının (335) acılı macerasını, şimdiyse zalimlerden öç almak niyetiyle isyancıların safına geçmek için buraya geldiğini, onun kadınlar arasından çıkan okumuş biri olduğunu, mektubu beyitle yazdığını kısaca anlattı. Ama mektubun aşk mektubu olduğu hakkında bir şey demedi.

“Acı, dert boş yere değilmiş lafi doğruymuş.” dedi Mirul Mergen. “Mazlum halk içinde şiir yazan molla kadın görmek, aramızda da böyle molla bir kadının olduğunu bilmek gerçekten çok iyi bir şey. Ama bu kadın dulmuş. Ayrıca yaşı küçük ve sıcakkanlı. Genç kıza benziyor. Bu tarafını nasıl halledeceğiz?”

“Mirul senden bir şey saklarsam olmaz, kardeşim haydi otur.” dedi Hacı nazikçe gülüp, sonra cebinden mektubu çıkarıp ona okudu ve onunla evlenmek istediğini söyledi.

“Çok mantıklı.” diye bağırdı Mirul Mergen, “Benim içindeki düğüm de çözüldü. Böyle olacaksa, bu hanım senin eline el, ayağına ayak olur, Allah amacına ulaştırırsın ama Kemerhan Ayla kamçıyı karnına vurmasın.”

“Allah'ın takdirini göreceğiz.” dedi Hacı yerinden kalkıp. (336)

Karargâhın bir haftası bir yandan ufak tefek saldırılarla, diğer yandan iki kadının refakatinde Heliçihan'ı anne babasının yanına götürüp, rızasına almay, nikah kıymay ve ona ayrı ev kurmayla geçti. Heliçihan'ın isteği doğrultusunda nikahtan başka hiçbir düğün merasimi yapılmadı. Kemerhan Ayla ise gücenip eşyalarını iki deveye yükleyip gözyaşlarıyla yukarı mahalleye gitti. Bu iş yağlı su içiyormuş gibi herkesin midelerini bulandırdığında Tohniyaz Zor, Hacı'nın yüzüne şöyle dedi:

“Abdiniyaz karısının çizdiği çizgiden çıkamayıp, yurdu bırakıp gitti. Hepimizin kanının aktığı böyle bir günde sen kadın aldın, asla kimseye güvenmeyecekmişsin!”

“Sen neyi biliyorsun? Dedi Hacı gözlerini kısıp. Sonra onun omzuna elini atıp “İslam şeriatında savaş zamanı evlenmek haram” diye bir fetva yok, dostum deyip güldü.

“Hacım sen yabani adamsın işte! Bazı yönlerini demiyorum...” dedi Tohniyaz Zor Hacı’ya manalı şekilde bakarak.

Etraftakiler bu konuda Tohniyaz ile Hocaniyaz arasında kimin haklı, kimin haksız olduğuna karar veremiyormuş gibi sessizce duruyordu.

Heliçihan ise hiçbir şeye aldırılmıyormuş gibi kendi evini tutmuş. Ev işlerinden arta kalan zamanlarda bu (337) isyan günlerinde gördüğü bildiği şeyleri not ediyor, akşamları ateş dibinde Hacı ve onun gençlerine Şahname’den hikayeler anlatmakla meşgul oluyordu. Sağdan soldan Hacı adına gelen mektuplara cevap yazmak da onun işiydi. Artık herkes ona Heliçe Hanım diye hitap etmeye başlamıştı.

Bir gün, o çamaşır yıkarken Hoşur Kantu yavaşça gelip selam verdi ve yerden başını kaldırmadan

“Beni affet Heliçe Hanım, o gün şaka yapayım diye size terbiyesizlik ettim. Hay benim bu dilimi eşek arası soksun.” dedi.

“Bundan sonra her kim olursa olsun öyle boş şeyler söylemeyin.” dedi Heliçe Hanım sonra “Ayağın yürüsün aşa, hızlı koş ki başa.” diye söz var, deyip güldü.

O akşam Heliçe Hanım, Hacı’ya:

“Yarın yukarı mahalleye gidip, Kemerhan Ayla’ya selam verip gelsem mi?” dedi Hacı ona cevap olarak:

“Azar yiyip gelirsin.” dedi.

Fakat, ertesi gün güneş doğup dağ ve tepeler görünmeye başlayınca toplar gümbürdedi, karargâh duman içinde kaldı. İki ev pamuk gibi dağıldı. Havada savrulan keçe parçaları ile ağaç mandallar arasında insanların kopan el ve ayakları görünüyordu. Bu sırada nehir tarafından atlı ve piyade birlikler yığınla gelmeye başladı.

“Gelin simsarlar.” diye bağırdı Hacı koru(338)naklı bir taşın dibinde pilimotun tetiğine basarak.

Dağılan koyun sürüsüne benzeyen taşların dibinden kurşun yağmurları yağmaya başladı. Bir müddet devam eden kurşunlamadan sonra askerler cesetlerini kaldırıp çekildi.

Bundan sonra Hacı da (toplardan olsa gerek) karargâhını mağaranın içine taşıdı. Askerler gökyüzüne uzanan dağların arasına uzanan bu dar mağaraya girmeye cesaret edemedi. Hacı da mağaradan çıkmaya cesaret edemedi. Böylece burada kurşun sesleri duyulmadan sessizlik hüküm sürmeye başladı.

Sessizliğin hüküm sürdüğü günlerde yine beklenmeyen olaylar meydana geldi. (339)

ON ALTIN BÖLÜM

Baş Eğmeyen Dağlar

Büldülümdür fakat közdür yuvam,

Köketim küldür, çimenimdir ateş.

Menzilim kasırgadır, vatanımdır ateş.

Benimle ticarete unutma bunu,

Kumaşım tütündür, dükkânım ateş!

-Seyida Nesepiy

1

Bir gün, Sali Dorga dört yiğidiyle Hacı'nın karargâhına at koşturarak geldi. O, son derece dertli görünüyordu. Sofra üstündeki ayaküstü konuşmalardan malum oldu ki, askerler onu da Hacı gibi dağ içinde kuşatmıştı. Yiyecek ve ilaçları giderek azalmaya başlamıştı. Ayrıca Yusuf Teyci onu Bağdaş'a çağırıp, tuhaf şeyler söylemiş ve Hacı'ya da mektup göndermişti. (340)

“İşte mektup” dedi Sali Dorga cebinden bir zarf çıkarıp.

Hacı mektubu okumaya başladı. Mektubun baş kısmında şöyle denilmişti: “Durum kötü, çok kısa süre sonra ‘inci mercan taş imiş, arpa buğday aş imiş’ denilen günlere yaşayacağız. Bağdaş tarafına kaçanların büyük bir kısmı evlerine geri döndü. Diğer dağlarda da böyle oluyormuş. Hepsinden kötüsü Abdiniyaz Mirab yurdu bırakıp, Macungying'in yanına gitti, itten olan kurbanlığa yaramaz dedikleri gibi, Yolvas niyetini daha da bozmuş, kamışlığa bey olmuş, han olmuş. Kazaklar Bariköl Dağları üzerinden Altay tarafına gitme konusunda tereddüt etmiş. Şımarık şehzademiz Beşir ise, eşek ölse de bir şeyi müzik aleti yapıp çalar dedikleri gibi gece gündüz keyf-i sefa, zevk ile geçiriyordu. Sali Dorga'nın dediğine göre askerlerin elinde dört beş kurşun kalmış. Sizin savaşçılarınızda da durum böyledir diye düşündüm. Böyle bir durumda binlerce askere nasıl karşılık vereceğiz. Sali Dorga ile sen ne kadar çabalasan da bir şey elde edilmez. Kısaca, geçmişi unutup askerlerle barışsak mı diyorum. Bundan başka yol yok sanki. Biçare Kumul halkının alınına yazılan bu galiba. Vallahü elem bissavab.”

Hacı mektubu okuyup öfkeyle keçenin üstüne attı. Ama kendine bakan Tohniyaz (341) Zor ile Mirul Mergen'e gözü takılınca “Bu anlamsız lafları sizler de duyun” dedi ve mektubu eline alıp onlara okudu.

Tohniyaz Zor birkaç gün önce Hacı'ya kendisi ile Haliçe Hanım'ın karakteri hakkında biraz sert konuştuğundan beri etraftakiler “Artık bu adam Hacı'nın gözüne çirkin görünecek” diye endişeye kapılmıştı. Fakat, o günden itibaren, Hacı onu daha çok sevdi, sık sık yanına çağırıp konuşmaya, yemeğini birlikte yemeye hatta bazı işlerde ona danışmaya başlamıştı. Bugün de Sali Dorgalar geldiğinde Tohniyaz Zor

Hacı'nın evindeydi. O, mektubu dinledikten sonra Hacı'dan müsaade almadan “Bu ihtiyar gerçekten de tuz koyulmadan yapılan mısırı unu çorbası gibi tatsız laflar etmiş! Nehir gibi akan kanlarımız boşa mı gidecek?” diye söylendi Hacı, Sali Dorga'ya “Sen ne dedin?” diye sordu.

Sali Dorga ciddileşip şöyle dedi:

“Ben ne dedim, askerlerle barışmak gibi bir düşünceleri varsa, kendileri barışsın. Sana diyecek laf yok. Teyci beylik makamı ellerinden gider derdinde. Ama bende Cang Cisa ile yüz askerin kanı var. Ben bu kanı ödeyemem.” dedim.

“Güzel” dedi Hacı heyecanlanıp “erkek adam gibi laf demişsin. Sofi Mergen, beylerde inanç yok diye doğru demiş. Gerçekten de (342) boşa güvenmişiz. Yusuf Teyci gibi adamın ettiği lafa bakın, geçmişi unutulmuş! Onların inek arabasında fare yakaladığını unuttu o şapşal. Unuttuysa Urumçi'ye gidip Tömür abimin mezarına baksın, o mezardan hala nehir nehir hasret ve pişmanlık yaşları akıyor.

Hacı'nın lafları herkesin Tömür Halife faciasını düşünmesine sebep oldu ve evin içi sessizliğe büründü.

“Hacım, şimdi ne yapacağız?” dedi Sali Dorga güçsüzleşip, o esnada tel tel çıkan sarı sakalı titreyip mavi gözleri sinirlenen kedinin gözleri gibi parlak görünüyordu.

“Yiğit sözünden, kaplan yolundan dönmez.” dedi Hacı, “Ben bir damla kanım kalana kadar savaşıcağım. Düşmana teslim olacak Hocaniyaz daha anasından doğmadı.”

“Aynen öyle.” dedi Sali Dorga, “Ama mermi ile yiyeceği ne yapacağız? Biz mermi ile ilaç bakımından çok sıkıştık.”

“Şimdilik olanı paylaşalım.” dedi Hacı, sonra Mirul'a bakıp, “pehlivanlara söyle, her biri beş mermi versin. Böylece birkaç yüz tane mermi toplandı. O zamana kadar Azrail de mermisi çok olan askerlerden bir iki yüzünü alır diyorum, -dedi.

Tohniyaz Zor araya girip şöyle dedi:

“Sakala yapışan otların karın doymaz, yarınki (343) kuyruktan bugünkü ciğer daha iyi. En güzeli Rozi Usta’yı kullanalım.”

“Hangi Rozi Usta?” merak edip sordu Hacı.

Tohniyaz Zor, Rozi Usta’yı ayrıntılı şekilde anlatmaya başladı. Bu adam Çingvang zamanında Kuçar’dan Kumul’a göç ettirilen bakırcı Haşim Usta’nın oğluymuş. Haşim Usta “Tömür Halife” ayaklanmasına katıldığı için Şamehsut tarafından bütün ailesiyle Nom’a sürgün edilmiş ve orada ölmüş. Sonra Rozi Usta Nom’dan Aratürük’e dönüp baba mesleğini devam ettirmiş. Fakat Abdiniyaz Mirab’ın aklında kötü biri olarak kaldığı için Bay taraflarında kara tüfeğin kurşun ve kapsüllerini yapıp satarak bununla geçimini sağlamış. Sonra çelik tüfeklerin mermi ve kapsüllerini de yapmaya başlamış.

“O, on parmağında on marifet olan birisi.” diye devam etti Tohniyaz Zor “Az bir bakırla kuru barut bulsa olur, kapsülü kendi yapıp mermiyi hızlıca hazırlayabiliyor. Kablonun bakır teli ile beşatarın mermisini yaptığını kendi gözümle gördüm.

“Bakır ile barut bulunur.” dedi Hacı “çok mermi yapması için tüfek kapsülünü nereden bulacağız?”

“Abdiniyaz’ın evinde askerlerden ganimet kalan tüfek kapsülü duruyor! Olur dersin bugün Rozi Usta’nın yanına giderim. O böyle işler için canını (344) feda edecek bir adam.”

Herkes mutlu oldu. Hacı, Tohniyaz Zor’u o gün yola çıkardı.

2

Ertesi gün Sali Dorga, Hacı’nın verdiği kurşunları alıp yola çıkayım dediğinde, gözcü gençler Urumçi tarafından gelen üç atlıyı getirdi. Siyah çuha paltıyla keten rengi kalın kalpak giyen beyaz yüzlü adam attan inince, Hacı onun tanıdı. Bu Mehsut Muhiti idi. Onun böyle ani gelişi Hacı’yı şaşırtmıştı. İkisinin samimice kucaklaşıp gözyaşlarıyla ıslanan yüzleri, birbirine bakışları etraftakileri daha da meraklandırdı. Mehsut Muhiti, Sali Dorga ismini duyunca onunla tekrar

tekrar kuçaklaştı. Mehsut Muhiti'nin arkadaşları da Hacı'ya çok saygı gösterdi. Onlardan biri eski ceket, başına ulakça, ayağına çizme giymiş zayıfca, çevik bir genç olup, diğeri çekmen gocuk üstünden belini sıkıca bağlayan uzun boylu, sarı sakallı bir adamdı. Sonra Mehsut Muhiti onu Avcı Hebibul diye tanıştırdı ve bu adamın onu dağ arasındaki kestirme yolları kullanarak Turfan'dan buraya üç günde getirdiğini söyledi. Öbür genci ise Yusuf Efendi (345) olarak tanıştırdı.

O gün Hacı'nın misafir ağırladığı evde gece yarısına kadar ışık sönmedi. Mirul Mergen, Mehsut Muhiti'nin arkadaşlarını savaşçı yiğitlerin yanına yerleştirip kendi de misafirleri beklemekle meşguldü. Yandaki evdeyse Heliçe Hanım mutfak işleriyle meşguldü .

Birkaç saatlik sohbet sırasında bu seferki isyana dair durumlar üzerinde çokça konuşuldu. Mehsut Muhit bu isyanın Urumçi, Turfan ve diğer yerlerde oluşturduğu etki, halkın bu isyandan beklediği ümit, hatta iç ve dış ülkelerdeki gazetelerin bu isyana dikkat çekmesi hakkında uzun uzun konuştu. Macungying gittikten sonraki durumlar hakkında muhabbet başladığında Hacı "İşte bunu oku bak" diye Yusuf Teyci'nin mektubunu Mehsut Muhiti'ye verdi. Mehsut Muhiti mektubu dikkatlice okuyup şöyle dedi:

"İşte ben bu iş için geldim. Cing Şuren Urumçi'den büyük bir ordu yollayınca, Tahir Beg başta olmak üzere hepimiz çok kaygılandık. Ama yine de Kumul halkının çelik gibi sert inkılap iradesine özellikle de Macungying'e inanmıştık. Macungying'e inanarak hata yapmışız. Artık olan oldu. Herkesin Yusuf Teyci'nin fikrine katılmamasına şükür. Sizler gibi önderlere sahip kahraman Kumul halkı çok zaferler kazanacak. Fakat Kumul'daki düşmanların güç (346) bakımından mutlak üstün olduğu bir gerçek, dışarıdan yardım olmazsa, bu işi başarmamız zor."

Evin içini sessizlik kapladı.

"Kimden yardım isteyeceğiz?"dedi Hacı, Mehsut Muhiti'ye ciddi şekilde bakıp.

"Eğer bu inkılap Altay, Çöçek, İli taraflarında olmuş olsa" diye ılımlı konuşmaya başladı Mehsut Muhiti, "Sovyetler Birliği'nden yardım istesek olur. Sovyetler Birliği'nin yaratıcısı Lenin denen adam ölmeden önce, 'tüm dünyadaki

ezilen milletlerin özgür olma girişimlerine yardım edeceğiz' demiş ve bu sözünü yerine getirmiş. Sovyet hükümeti Lenin'in ölümünden sonra da, bu ittifakı bir şekilde devam ettirmektedir. Şimdi kendimize dönersek, Kumul Sovyetler Birliği'ne sınır değil. Yardım edebileceği yer yok. Kumul Moğolistan'a sınır, öyleyse biz yardımı Moğolistan'dan almalıyız.

“Moğolistan yardım etmek istiyor mu?” sordu Sali Dorga.

“Elbette istiyor. Bunun sebebi de şu Moğolistan Lenin'in yolundan gidiyor. Moğol halkı da önceleri bizim gibi çok fazla ezilen bir halk. ‘Derdi dertli bilir, ağrısı çeken’ deyip onlar bizim derdimize ortak oluyor. Onları dost edinmeliyiz.”

“Dediklerin doğru. Moğollar dostluğa layık (347) halktır. Benim Moğollardan can dostlarımın olduğunu bilin.” dedi Hacı, ama Moğolistan'a gelirse, onlar dine karşı diye duymuştum. Bizim dinimize de böyle yaparlar mı?”

Mehsut Muhiti gülerek şöyle dedi:

“Bu doğru değil. Benim bildiğime göre Moğolistan'da inkılap olunca bazıları dini alet edip inkılabı karşı başkaldırmış. Moğolistan hükümeti de böylelerini cezalandırmış. Bunun bizim dinimizle alakası yok. Ayrıca biz din kardeşiyiz deyip İslam bayrağını kaldıran Macungying'den bize ne fayda geldi?”

“Mehsut doğru söylüyor.” dedi Sali Dorga “Toksun Pugen de Müslüman değil miydi? O alçak mescitte namaz kılarken seni hançerlemek istemedi mi? bunu unuttun mu Hacım?”

Macungying ve Toksun Pugen'le ilgili bu acı hatıralar Hacı'nın yarasına tuz basmış gibiydi, onun yüzü bulutlu gökyüzü gibi kapanıp yuvarlak gözleri kendiliğinden kapandı.

“Doğru.” dedi o bir müddet sonra mahcubiyetle yere doğru bakarak, “Din ve millet denen sözler iyiliğin ve kötülüğün belgesi olamıyor. İnsan dediğin çiğ süt emmiştir, böyle işleri görünce bazen... Estağfurullah! Hayırlısı, bu konuyu kapatalım. Moğolistan'dan yardım istesek, hangi yolla isteyeceğiz?”

“Bundan yana rahat ol.” deyip güldü Mehsut Muhiti “Biz Urumçi’deyken bütün işi hallettik. (348) Çok geçmeden Moğolistan’dan huzurlarınıza vekil gelir. Onlar yardım hakkında hepimizle konuşacak. Artık ‘hayır’ demezsin değil mi?”

Keçe evi hafif kahkaha sesleri kapladı. Hacı deminden beri Moğol sözünün birkaç kez tekrarlanmasıyla Bortala’daki Moğol dostu Erdenbat’ı hatırlamış olacak ki, keçe evin kergesine asılı duran Moğol kamçısına bakarak sessizliğe büründü. Mehsut Muhiti takılıp “Bu kamçıyı her gördüğümde biçare Börte Naçin hatrına geliyor” dedi.

Herkes gülüştü. Sonrasında Moğolistan vekilleri gelmeden önce bütün dağların dorgalarına hatta Beşir ile Yolvas’a da durumu haber verip Hacı’nın adıyla davetiye yazıp toplantıya çağırmaya karar verdiler. Davetiye kağıdını Mehsut Muhiti yazdı. Ertesi gün bu kağıt Heliçe Hanım’ın eliyle birkaç sayfa çoğaltılıp, postacılar vasıtasıyla her tarafa dağıtıldı. Sabah kahvaltısı vaktinde Mehsut Muhiti Moğol halkı da tıpkı Kumul halkı gibi feodal sistem altında uzun yıllar çok ezildiği için, onların prenslik sistemine karşı olduğunu söyledi. “Eğer isyanın ilk günlerinde olduğu gibi bazıları Kumul prensliğini tekrar başa getirelim diye konuşursa Moğolistan’ın bize yardım etmeme ihtimali var.” dedi.

“Rahat ol, böyle konuşmalara artık izin vermeyiz.” dedi Hacı ciddi bir şekilde “Kumul halkı (349) prensliğin cefasını az çekmedi. Şimdi kim prensliği istiyorum derse, kendi başını yer. Bugün beyler ile ittifak yapmamızın sebebi zorba hükümetin zulmünden çabucak kurtulmak için, öyle değil mi Dorgam?”

“Öyle.” dedi Sali Dorga “Hala bu beylerde inanç yok. Beşir denen alkoliğin istediği gibi olursa ayaklanmadan imtiyaz kazanıp, prens olası var. Lakin Hacı’nın dediği gibi biz buna asla izin vermeyeceğiz.”

“Şincang ve tüm memleketin durumu da buna müsaade etmiyor.” dedi Mehsut Muhit. Sonra iç ülkelerdeki halkların emperyalizm, feodalizm ve militaristlere karşı yürüttüğü inkılap hareketleri hakkındaki yeni şeylerden bahsetti.

O günden itibaren vekilleri bekleme hazırlıkları başladı, Hacı’nın Saray Bağ’ndaki beton evleri toplantı yeri olarak belirlendi. Bağ içine birkaç keçe ev de kuruldu.

Toplantıya çağrılanlar tamamen toplandığında, Camsin Dorçi başkanlığındaki Moğolistan vekilleri de geldi. Onları Nerinkirli Sadık Kormal karşılayıp getirmişti. Vekillerin arasında buğday tenli, tombul, orta yaşlı bir Kazak da vardı. O, Mehsut Muhiti (350) ile kucaklaştı. Mehsut Muhiti son derece mutlu olup, onu Hacı'ya "benim Rusya'da tanıştığım dostum Kasım Efendi, o Rusça ve Moğolca'yı iyi biliyor" diye anlattı. Gerçekten o dakikadan itibaren Kasım Efendi tercümanlık görevini yapmaya başladı. O, Uygurca'yı da anadili gibi konuşuyordu. Misafirlerin şerefine verilen ziyafetler sona erince, ertesi gün toplantıya başlarız diye karar verdiler. Yolvas'ın gelmemesi ev sahiplerinin içini huzursuz ediyordu.

"Belli o kelin niyeti bozuk."

"Gelmezse gelmesin, horoz ötmese de tan atıyor."

"Öyle dediğin gibi. O yarın diliyle diken toplayıp yine bir sürü fitne çıkarmaktan geri durmaz."

"Pantolonunu kirleten kişi bunu iyi biliyor deyip, o kendi gölgesinden korkup kaçmasın? Onun Hacı'ya yaptığı az bir şey mi?"

Adamlar arasında işte böyle şeyleri konuşurken, Yolvas'ın büyük oğlu Niyaz Beg birkaç ay önce Macungying'in yanına Yolvas'ın şahsi vekili olarak Enşi'ye giden Kasım Pugen denen adamın refakatindeki beş korumayla geldi. Onun dediğine göre, Yolvas hasta olduğu için gelememiş, Yolvas'ın bir bahaneyle gelmeyip oğlunu göndermesini çoğu kişi felaketin alameti olarak düşünüyordu.

Toplantı işte böyle bir durumda başladı.

Duvarlarına çiçekli kaplama kaplı, halı ve kilimler (351) serili geniş, aydınlık misafirhanenin misafir köşesine Moğolistan'dan gelenler, diğer iki köşeye yerliler oturdu. Mehsut Muhiti de misafir köşesindeki yerini aldı. Beşir misafir köşesine yakın bir yere yerleşti. Hacı ev sahibi sıfatıyla tek başına oturdu. Ortaya salınan sofrada şeker, meyve, yemiş ve çay porselenlerinden başka bir şey yoktu.

Camsin Dorci kalın siyah ceketinin yakasını açıp, eğri saplı piposunun ucuyla seyrek bıyığını tarayıp konuşmaya başladı. O, alışkanlığından dolayı her cümlenin sonuna “ihim” diye bir ses ekleyerek konuşuyordu. Onun sesi boyuna göre savaş davulu gibi çıkıyordu. O, Uygur halkıyla Moğol halkının uzun zamandan beri kardeş gibi, her zaman dostane bir şekilde yaşadığını, pek çok bakımdan kader ortağı olduğunu, Moğol halkının da geçmişte çok zulüm altında insani haklarından mahrum olarak tasvir edilemeyecek kadar zor günler geçirdiğini, sonra Suha Batur denen kişinin önderliğinde inkılap gerçekleştirip özgürlüğe eriştiğini söyledi ve sonrasında şöyle devam etti:

-Moğol halkı Kumul Uygurlarının zulme karşı hak, adalet ve özgürlük için başlattığı mücadeleyi desteklemeyi kardeşlik borcu olarak görüyor. Bu yüzden bizim hükümetimiz sizlere maddi ve manevi yardım etmeye karar verdi. Biz bu karar hakkında konuşmak için geldik. Bizim üç şartımız var. Birincisi; Macungying ile olan alakayı kesin. (352) İkincisi: prensliği tekrar getirelim laflarını kesin olarak aklınızdan çıkarın. Üçüncüsü: şimdiki bölünmüşlük haline son verip hepiniz birlik olun ve aranızdan birini başkan seçin. Bu kişiye biat edin, biz yardımı bu adam aracılığıyla göndereceğiz.

Deminden beri sınıfta ders dinleyen öğrenciler gibi sessizce oturan kişiler arasında fısıltılar başladı. Duvara yaslanıp oturan sarkık göz kapaklı Beşir iri gövdesini dikleştirip yanındaki kulağına bir şeyler fısıldamaya başladı. Onun sigaradan kararan yüzü asılmaya başlamıştı. Boynunun kısalığından Tulum Çaşkan’a benzeyen Niyaz Beg, Camsin Dorci’ya alttan alttan sinirle bakıp, dişlerini gıcırdatarak oturuyordu.

“Çok iyi.” dedi Sali Dorga tebessümle karışık, “Camsin Dorci tam da bizim içimizden geçenleri söyledi. Biz bunu kabul ediyoruz.”

“Dorgam acele etmeden konuş.” dedi Niyaz Beg gözlerini kısıp “Biz Macungying’e dayanmayıp da kime dayanacağız? Kumul’daki altı ağaçkakan ile iş nasıl halledilecek?”

“Doğru doğru.” dedi onun yanında oturanlardan ikisi. Diğerleri Niyaz Beg’e karşı çıkıp, Macungying’in vefasızlığı hakkında dört bir yandan şikayet başlamıştı.

“Macungying kim?” diye söze karıştı Camsin Dorci, “sonra gerçek yüzünü söylemek gerekirse, bütün (353) Çin halkının başına ağır külfetler açan kötü niyetli militaristlerden biri olduğunu, onun Uygur halkının özgürlük hareketine yardım etme gibi niyetinin asla olmadığını, onun Şincang’a gelişi sadece kendi kötü niyeti için olduğunu pek çok delile dayandırarak gösterdi. “Eğer Macungying’le alakanızı kesmeyecekseniz biz şimdi gidelim. Yardım hakkında konuşmamız mümkün değil.” dedi.

Niyaz Beg ve yandaşları sessizliğe büründü.

Başkan seçme meselesine gelince, bazıları Beşir’i bazıları Yolvas’ı bazıları da Hacı’yı aday gösterdi. Tartışma giderek arttı.

Sonra Casmin Dorci söze girip şöyle dedi: “Uygur halkı savaşçılığı, dostluğu ve birlik olmasıyla tarihte pek çok sülale oluşturmuş halktır. Uygur sözünün manası da “Birlik”, “Birleşik”tir. Sizler çok büyük bir iş başlattınız ama birliğiniz iyi olmamış. İşte şimdi de böyle yapıp amacınıza ulaşamıyorsunuz. Ben size bir masal anlatayım ‘Bir zamanlar bir yerde yaşayan iki yılan varmış. Birinin başı bir kuyruğu bin taneymiş. Diğnerinin de başı bin kuyruğu bir taneymiş. Bir gün bu iki yılan dar bir yola girmiş. Tam o sırada önlerine rüzgar gibi bir karga gelmiş. Başı bir kuyruğu bin olan yılan (354) hemen kendini kenara çekmiş. Başı bin, kuyruğu bir yılanın bir başı geriye dönmeyi, bir başı ileriye gitmeyi, yine bir başı kenara çekilmeyi... kısacası her baş kendi dediğini yapmış, tartışmayla bir karara varamamış ve karga gelip onu gagalayıp öldürmüş.’ Sizler de birlik olamamanın sonucunda böyle kötü bir akıbeta uğramayın.”

Bu konuşma etkili olup tartışma sona erdi. Ama onların yüzlerinden bir karara varamadıkları belli oluyordu. Mehsut Muhiti bu duruma bakıp “Bugün dinlenip iyice düşünelim, toplantıya yarın devam ederiz” diye teklifte bulundu. Bu teklif kabul edildi. Fakat çoğunluğun ve Moğol vekillerinin hepsinin Hacı’nın başkan olmasını istedikleri belliydi.

Karanlık perdesinin dünyayı kapladığı, herkesin uykuya daldığı bir zamanda Tarati’ye yakın Kalgayti denen yurdun en kenardaki mahallede keçe bir evde Yolvas, oğlu Niyaz Beg’in yanında toplantıya gelen Kasım Pugen ile ciddi ciddi

konusuyordu. Onların sesi o kadar kısıktı ki, kapı önünde tüfekle bekleyen iki muhafız da onların ne dediğini net bir şekilde duyamıyordu. Bir müddet sonra Kasım Pugen evde aceleyle çıkıp toynaklarına birkaç kat keçe sarılan atına binip, Tarati tarafına yola koyuldu. Doğu tarafı balık bağı gibi ağarmaya başladığında Yolvas muhafızlara kendi bindiği atı ve diğer beş atı nehirde koşturup kan ter (355) içinde getirmelerini emretti.

Sabah vakti toplantı yeniden başladı. Dünkü mesele yani kimin başkan olacağı hakkında konuşma olurken Yolvas beş muhafızıyla kan ter içindeki atlara binmiş halde, sohbet olan evin önüne gelip durdu ve görevlilerin cevabını beklemeden eve girip selamlaştıktan sonra herkesle son derece ılımlı konuştu. Biraz rahatsız olması sebebiyle başta gelemeyip oğlunu gönderdiğini, sonra bu toplantının önemini düşünüp hastalığına aldırmandan gece yola çıktığını söyleyip ağrısı olan kişi gibi yavaşça inledi. Toplantıya katılanlar uzaklardan gece boyunca yol geldiğine inandı ve biraz dinlensin diye toplantıyı öğleden sonraya ertelediler.

Öğleden sonra sohbetin başlamasıyla Mehsut Muhiti konuşmaya başladı ve şöyle dedi: “Biz Uygurlar’da yurda başkan olacak kişiyi tekeye benzeten söz var. Bu son derece yerinde bir söz. Teke kabiliyetli olursa, sürü tehlikeyle karşılaşmaz. Teke kabiliyetsiz olursa kendini de sürüyü de tehlikeyle karşı karşıya getirir. Tekenin yeteneği onun tabiatına bağlı yani tekeliğe uygun hayvan teke olabiliyor. Keçi genelde tekenin yerini alamaz bu bir. Diğeri benim duyduğuma göre yilkının her bir uyurida bir aygır oluyormuş. Aygır kendi uyurini yırtı(356)cılardan koruyormuş. Hatta kendi uyuri için canını feda edermiş. Beni buraya getiren Hebibul Abi gece yarısı yolda gelirken boz aygırın yilkıya saldıran bir kaplanla dalaştığını ve onun kaplanı öldürdüğünü aygırın da ağır yaralandığını anlattı. Yurda başkan olan adamın işte bu teke gibi kabiliyetli olması ve kardeşleri için bu aygır gibi canını feda etmesi gerekir. Aramızda böyle adamlar var. Geriye sadece onu seçmek kalıyor. Benim diyeceğim bu.”

Mehsut Muhiti’nin söylediklerine ilave olarak “Kardeşlerim ben de önemli iki kelam edeyim” dedi Yolvas vücudunu dikleştirip. Herkes dikkatini ona verdi. Mirul Mergen yakınındaki kapının yanına yaslanıp oturan Tohniyaz Zor’un kulağına “İşte, şimdi bu uyuz işi bozacak” diye fısıldadı. Sali Dorga, Hacı’nın gözüne endişeli şekilde baktı. Yolvas’ın böyle aceleyle konuşmak istemesi Mehsut Muhiti’nin de

yüzünü değiştirdi, iri gözlerini Hacı'ya dikti. Afyon bağımlılığından gözleri kapanan Beşir hemen uyanıp Yolvas'a baktı. Hacı ise tehlikeli bir şeyle karşılaşan biri gibi kocaman yumruklarını sıkıp ona doğru kaldırarak oturuyordu.

Yolvas geniş yüzüne çok yakışmayan da sakalını sıvazlayıp, tıpkı hocasının önünde konuşan hizmetkar gibi yumuşak bir telaffuzla “Ben önemli iki şey diyeceğim” dedi ve Mehsut Muhiti'ye bakarak (357) “Siz çok iyi dediniz Mehsut Bey, sizin dediğiniz teke gibi önderlik edecek, kendi yavrusu için canını aygır gibi feda edecek adam aramızda bir tane var. Bu kim dersenez? Kumul'dan çıkan Rustem Pehlivan oğlu Hocaniyaz Hacı'dır. Ben bu kişinin bize başkan olmasını kabul ediyorum. şu andan itibaren Hacı'ya biat ediyorum” dedi. Yerinden kalkıp Hacı'nın önünde saygıyla eğildi. Bu beklenmedik durum herkesi şaşırttı. Bir iki saniyelik sessizlikten sonra “Çok güzel”, “Çok iyi oldu”, “Yolvas Beyimin lütfuna bravo”, “akıllı adam böyle olur” diye laflar duyulmaya başlandı. Sadece Beşir, Yolvas'a alttan alttan sinirle bakıp dişlerini gıcırdatarak oturuyordu. Hacı ise zor bir bilmeceyi bulmaya çalışan biri gibi düşünceye dalmıştı.

“Herkes bunu kabul ediyor mu?” sordu Camsin Dorci gülümseyerek oturup.

“Kabul ettik, kabul ettik.” dedi Beşir hariç herkes.

“Kumul Çiftçiler İnkılabının başkanlığı Hocaniyaz Hacı'ya kutlu olsun.” dedi Mehsut Muhiti yerinden kalkıp.

Herkes yerinden kalkıp “Kutlu olsun.” dedi. Beşir de yerinden kalkıp dudaklarını kımıldattı. Yolvas, Hacı'ya yaklaşıp “Atına atlayıp deveye binerek uzaklardan gelen aziz misafirlerimizin ve yurt büyüklerinin toplandığı bu toplantıda ben Hacı'dan af diliyorum. Geçmişte yaşananları unutsun, (358) ben suçluyum” deyip ağlayarak başını eğdi. Hacı biraz kalkıp “Her şey memleketin selameti için Allah da affedicidir” dedi. Bu arada biri tepsiyle iki bardak çay getirdi. Yolvas ile Hacı birlikte çay içti.

İkinci gün Moğolistan vekilleri kendi yurduna aceleyle döndü. Sadece Kasım Efendi kaldı. Sadık Kormal ve Hacı'nın erkek kardeşi Bakniyaz ve beraberindeki birkaç kişi Moğolistan'dan verilecek silah ve diğer askeri tehçizatları alıp gelmek için vekillerle yola çıktı. Yolvas ve diğer yurt büyükleri bundan sonra Hacı'nın

buyurduğu gibi iş yapacağına yemin edip mutlu bir şekilde evlerine döndü. Sadece Beşir mutsuzdu. Özellikle bu toplantıda prensliği geri getirme konusunda hiçbir şey konuşulmaması onu son derece huzursuz etmişti.

Mehsut Muhiti, Hacı ile gece yarısına kadar konuştuğundan sonra “Artık benim burada görevim kalmadı, Turfan’ı ayaklandırmak için acele etmem lazım.” Dedi ve sabah Avcı Hebibul ile yola çıktı.

Hacı, Kasım Efendi ve Sali Dorgalarla fikir alışverişi yapıp bütün yurtlardan gelen yiğitlerden birkaç gün içinde “Fedailer” adında bir ordu kurdu. Hacı komutan, Sali Dorga ile Sadık Kormal onun yardımcıları, Kasım Efendi siyasi rehber, Yusuf Efendi meşkavul ilan edildi. Orduya askeri (359) kadro gereği onbaşı, otuzbaşı, yüzbaşı atandı. Tohniyaz Zor yüzbaşılardan biriydi. Mirul Mergen Hacı’nın özel korumalarının başı oldu. Rozi Usta bir evi imalathane yapıp üç öğrencisiyle mermi yapmaya başladı. Onbaşılardan biri Hoşur Kantu’ydu.

“Artık hırsızlık yapma.” dedi Mirul Mergen ona takılarak.

“Artık hırsızlık yaparsam, dört ayaklı canavarları değil, iki ayaklı canavarları soyacağım.” dedi Hoşur Kantu da gülümseyerek.

“Ne! artık sen milletin tavuğunu mu çalacaksın?”

“Hayır, büyük generallerle valileri diyorum. Onları yok edersek bütün sıkıntı bitecek.”

“İyi adamsın belli, yoksa Hacı Abim sana onbaşılığı vermezdi.” diye güldü Mirul Mergen onun omzuna elini atıp.

Bir gün Yusuf Efendi fedailere “geriye dön” “sola dön” gibi sözlerle Türkçe emir verince Kasım Efendi bunu görüp “Allah-u ekber, biz çok geç kalmışız. Türklerin etkisi buraya bizden önce gelmiş” diye düşündü. Fakat sonra Yusuf Efendi’nin Turfanlı (360) olduğunu Türkçe komut vermeyi Urumçi’deki birinden öğrendiğini anlayıp kendi kendine güldü.

Bu yıl şansa kış geç geldi. Normalde bu zamanlarda kar altında kalıp, kuğunun ipeksi taneleri gibi parıldayan bozkırlar safran gibi sapsarı duruyordu. Kışın simgesi olan uçup gelen kar taneleri de yere konar konmaz eriyordu. Karlı yüksek tepelerin yamaçlarındaki sayısız karaağaçlar ise hemen hemen yeşil yaz manzarasını hatırlatıyordu. Böyle günlerin birinde Moğolistan'dan büyük bir kervan geldi. Deve çingiraklarının sesleri, atların mahalleye yaklaşınca adımlarını hızlandırıp, huysuzlukla dizgin sarıp kişnemesi, küçük çocukların koşturup kırlangıç gibi cıvıldamaları, köpeklerin dalaşıp havlamaları işte bunların hepsi birleşerek bu kervanı daha da heybetli gösteriyordu.

Bu kez Camsin Dorci ile gelenler arasında gri renkli uzun şinil giymiş belindeki büyük kemere tabanca asmış olan kırklı yaşlardaki bir asker de vardı. Onun beş köşeli kırmızı yıldız takılan gri kürklü şapkası altında görünen sarı saçlarıyla gülümseyen yeşil gözleri Hacı'ya bir zamanlar Yerket'teki askeri kampta birlikte yer **(361)** aldığı dostu Xoxul Grigori'yi hatırlattı. Camsin Dorci bu kişiyi Vasili İvanov olarak tanıştırdı ve tüm dağlardaki isyancı başlarıyla bağlantısı olan kişileri çağırıp onlara göndermeyi teklif etti.

Üçüncü gün askeri yardım mallarını teslim etme töreni düzenlendi. Camsin Dorci hediye olarak Hacı'ya dürbün, tabanca, kahverengi krom palşopka takdim etti. Yolvas ile Beşir'e de bir tabanca bir krom palşopka verdi. Ayrıca beş yüz tane Sovyet beşatırı, yüz elli sandık mermi, iki ton kurşun, beş yüz kişilik askeri kıyafet, beş yüz çift Bulgar çizmesi, beş yüz kişilik yağmurluk ve palto gibi şeyleri sıra halinde getirdi. Hacı buradan Yolvas'a otuz kişilik giysi, yeteri kadar mermi ile yirmi tane tüfek; Beşir'e yirmi kişilik giysi ve yeteri kadar mermi ile on beş tane tüfek verip kalanların hepsinin kendi komutanlığındaki fedailer ordusuna dağıtılacağını duyurdu. Bu ordu Hacı'nın yiğitlerini esas alıp, bütün dağlardan toplanan yiğitlerden oluştuğundan ve paylaşımın adil olmasından dolayı kimse itiraz etmedi.

Vekiller kar yağmadan önce kendi memleketine dönme konusunda acele ettiği için o gün onları yolcu etme şerefine Hacı'nın evinde şaşalı bir ziyafet verildi, akşamına eğlence tertip edildi. Kasım Efendi Camsin Dorci ile Vasili İvanov'un ortasına oturmuş **(362)** söylenen şarkıları onlara tercüme ediyordu. Yolvas "keyfim yok" deyip eğlenceye katılmadı. Beşir ise ziyafetten sonra adamlarıyla Bağdaş'a

gitmişti. Fakat müziğin sesinin arttığı mutluluk kahkahalarının yankılandığı bir anda beklenmedik bir facia meydana geldi.

Bu şöyle bir olaydı: Vasili İvanov Kumul Uygurlarının milli geleneklerinin son derece fazla olduğu eğlenceyi ilk kez gördüğü için uzun süre hareketsiz oturunca ayağı ağrımış olacak ki, biraz hareket etmek için şinilini giyinip dışarıya çıktı. Onun genç koruması da onunla gitti. On beş günlük dolunay bağı için gündüz gibi aydınlatıyordu. Vasili İvanov buz gibi temiz havayı iştahla içine çekip bu güzel gece manzarasını izleyeyim diye çırılçıplak kalan erik ağaçları arasında geniş adımlarla sağa sola yürümeye başladı. Tam o sırada eğlencenin olduğu evin çatısından peş peşe iki mermi atıldı. Sazlar birden şarkı bitmiş gibi durdu ve evin içini sessizlik kapladı. Çatıdan birinin küt küt ayak sesleri duyuldu. Mirul Mergen eve koşarak girip “Hacı Abi, Hacı Abi facia oldu, misafiri vurdular.” diye bağırdı.

Herkes ayaklandı, kargaşa başladı...

Hacı ile Camsin Dorci koşarak (363) gelince Vasili İvanov erik dibinde kana revan içinde yatıyordu. Bu beklenmedik facia herkesi o kadar telaşlandırmıştı ki Hacı da Camsin Dorci de diğerleri de ne yapacağını bilemeyip bir iki saniye taş gibi donakaldı. Moğol hükümetinin askeri vekili olan önemli bir kişi isyancıların ana karargâhında hiç beklenmedik bir şekilde faili meçhul bir katil tarafından sıkılan mermiyle yerde yatsa bu küçük bir olay olur muydu? Katil kim? O neden böyle önemli birinin canına kastetti? Ayrıca Moğol hükümeti isyanı destekleyip böyle bir maddi yardım ettiğinde, bu yardım ve desteklerle isyancıların canına can damarına kan olduğu bir anda neden böyle rezil bir suikast meydana gelmişti?

Hacı ile Camsin Dorci aynı anda kendine gelmiş gibi Vasili İvanov’un uzun vücudunun yanına diz çöktü. Hacı elini onun burnuna uzattı. Camsin Dorci kulağını onun göğsüne dayadı. Şansa onun kalbi hala atıyordu. “Çabuk olun, daha yaşıyor.” diye bağırdı Camsin Dorci. Genç bir Moğol koşarak gelip deri çantasından gaz bezi çıkardı. Kasım Efendi ona yardım edip yarayı sarmaya başladı. Vasili İvanov sağ göğsüyle sol bileğinden yaralanmıştı.

“Bu simsarı ne yap ne et bul Mirul! Yoksa kelleni alırım” diye bağırdı Hacı. Onun yerine Tohniyaz Zor cevap verip, Mirul Mergen’in birkaç yiğitle katili

bulmaya gittiğini söyledi. Hacı (364) ona “Sen de git!” diye emretti. Çatıyı aramaya çıkan yiğitler ay ışığında parlayan iki tane kapsül buldu. Camsin Dorci bu kapsülleri inceleyip, katilin elindeki silahın yediatar tabanca olduğunu kesinleştirdi.

Yara iyice sarılıp kanama durduktan sonra Vasili İvanov’u yavaşça kaldırıp, ayrı bir eve yerleştirdiler. Onun yanındaki Moğol genç ona ilaç içirmeye girişti. Camsin Dorci bununla işin bitmeyeceğini anladı, bir Moğol gence yerlilerden iki kişi katarak doktor alıp gelmeleri için Moğolistan’a gönderdi. Hacı ve diğerleri katili bulmanın çaresi üzerinde ciddi ciddi düşünmeye başladı.

5

Tarati boğazını koruyan yiğitlere bu olay hemen haber verildiğinden onlar denetimi arttırıp her yere at sürmeye başladı. Onların arasında Hoşur Kantu da vardı. Gece yarısını geçtiğinde deminki olayın canlı şahidi olan dolunay karlı dağların arkasına saklanmaya başladı. Yorulan Hoşur Kantu atın dizginini bir taşa bağladı, kendi de yere uzandı. İşte o sırada ayağının dibindeki kamışlığın içinde bir şeyin hışırdadığını duydu ve kafasını kaldırıp dinlemeye başladı. Onun hırsızlık yaptığı zamanlarda (365) alıştığı hüner yani kulağının hassaslığı bu kez yardımcı olmuş olmalı, ses gelen yere koştu “kimsin?” diye bağırdı. Bu geceki parola aladoğandı. Karşı taraftan ses gelmediği için tüfeğinin tetiğine parmağını geçirip tekrar “kimsin?” diye sordu. Yine karşı taraftan ses çıkmadı. Hoşur Kantu tüfeğin tetiğine basıverdi. Bir anda etraftaki yiğitler at koşturup geldi ve Hoşur Kantu’nun söyledikleri doğrultusunda kamışlığı sarıp aramaya başladı. Onların arasında esir düşen Aksulu Mollak ile Gulcalı Heytem de vardı. Mollak beş adım ötede yüzükoyun yatan bir adamı görüp “Kımıldama, yoksa vururum” diye bağırdı. Adam yerde yatarken aniden tetiğe bastı. Mollak yere düştü. Heytem katilin eline ateş etti, elindeki tabanca yere düştü. Diğerleri hep beraber katili bağladı. Hoşur Kantu ile Heytemler Mollak’ın kafasını kaldırdı. O, buz gibi olan elini Hoşur Kantu’nun avucuna koyup, zorlukla şunları söyledi:

“Hacı Abime söyleyin, Aksu tarafına giderse, Karital denen köyde annem babam var. Mollahun oğlunuz Allah yolunda şehit oldu, desin. Ben sizlerle...”

Onun nefesi kesildi, gözleri kapandı. Hoşur Kantu kendi kuşağından bir parça bez yırtıp merhumun çenesini bağladı. Yiğitler katili öfkeyle (366) sarsıp onu sorgulamaya başladı. Katil ise adını bile diyemeyip tir tir titriyordu. Sonra onlar bu yabancı katili sürükleyerek Hacı'nın yanına götürdü. İki yiğit merhum Mollak'ın cesedinin yanında kaldı.

Camsin Dorci yiğitlerin verdiği tabancayı inceleyip, Vasili İvanov'a sıkılan iki merminin bu tabancadan atıldığını söyledi. Fakat katil sorulan soruların hiçbirine hatta “adın ne?” sorusuna bile cevap vermeden bir gözünü fal taşı gibi açmış bakıyordu. Sol gözü tamamen kapalıydı. Kırklı yaşlarda görünen bu adamın sakalsız bıyiksız zayıf suratındaki derin çizgiler feleğin çarkında çok fazla eziyet çektiğini gösteriyordu. Hacı birkaç soru sorup, konuşturamayınca acısına bakmadan Moğol kamçısıyla iki defa vurdu. O, öyle tuhaf bir şekilde feryad etti ki, o anda onun sağır ve dilsiz olduğu anlaşıldı. Sali Dorga onun cebini yoklamayı emretti. Mirul Mergen onun pamuklu paltosunun astarına dikilen cepten iki altın, beş gümüş para çıkardı. Üstüne eski palto ile deri şalvar giyen bu adamdan altın ve gümüş çıkması herkesi daha da şaşırttı. Fakat bu dilsizle nasıl anlaşabileceklerdi? Herkesin boynunu büküğü sırada, Tohniyaz Zor aramadan (367) sonuç çıkmadığını söylemek için eve aceleyle girdi ve adamı görünce hiçbir şey diyemedi.

“Bunu tanıyor musun?” aceleyle sordu Hacı.

“Tanımıyorum, bu silahlı Dilsiz Yasin'in burada ne işi var?” dedi Tohniyaz Zor. Sonra bir şeyi hatırlamış gibi “Evet, doğru ben bunu iki gün önce Yolvas Beg'in adamlarının arasında görmüştüm” dedi.

“Ne Yolvas'ın adamlarının arasında mı?”

“Evet, doğru onların arasında görmüştüm. O zaman da bu dilsiz, askeri kıyafet giymişti.

Herkes şaşıırıp birbirine baktı. Hacı'nın gözleri öfkelenen şahinin gözleri gibi parladı. “Yürü” diye bağırdı Mirul Mergen'e. “Şimdi gidip o namussuzu kaçmadan yakalayıp getir.”

Mirul Mergen bir bölük yiğitle hemen harekete geçti. Fakat onlar Yolvas'ın kaldığı avluda kendisini bırak, gölgesini bile bulamadan geri döndüler. Demek ki Yolvas kaçmıştı. Hacı onu yakalamak onun gideceği için dağ yollarını tahmin edip, onarlı grup halinde otuz yiğidi üç farklı yere gönderdi. Fakat ertesi gün onlar öğle vaktinde merhum Mollak'ın cenaze namazı kılınırken, kan ter içinde atları koşturmuş halde elleri boş döndüler. Mollak toprağa koyulduktan sonra Hacı, Mirul Mergenleri “ekmek kafalılar, bu kadar gidip eli boş döneceğinize ölseydiniz (368) ya” diye azarlamaya başladığında Kasım Efendi şöyle dedi:

“Sabret Hacı Abi, olan oldu. Böyle kat kat dağlar, insanın adım atmayacağı ıssız çukurlar, sıra sıra kalın karaağaçlar arasındaki sığınakların varlığını kim bilecek? Böyle sığınaklara saklanarak ile kaçan yaşlı tilkiyi kim yakalayabilecek? Sadece gökyüzüne kanat açıp, keskin gözleriyle her şeyi gözetleyen şahin bu hilekar tilkiyi görebilir. Ne yazık ki yiğitler her ne kadar cesur ve kahraman olsa da gökyüzünde kanat çırpın şahin değil.”

“Her nasılsa kurnaz tilkinin de gireceği bir yuvası var. Yolvas'ın gireceği delik Koray dene yurt. Ben bugün onun üzerine baskına gideceğim.” dedi Hacı. Sonra Mirul Mergen'e “Yüz atlı yiğit hazır olsun!” diye buyruk verdi.

Kasım Efendi, Mirul Mergen'i durdurup şöyle dedi:

“Hacı Abi, böyle yaparsak boş yere kan dökülecek içimizdeki bölünme daha da artacak.

“Hayır.” dedi Hacı Kasım Efendi'nin yanına gelip. “Boş yere kan dökülmesin diyeceksek, önce boş yere kan dökenleri kan deryasına batırmamız gerek. Bölünme olmasın diyeceksek de, Yolvas gibi münafıkları yok etmek lazım. Benim size biraz önce dediğim laflar hatırlınız(369)da mı? Tömür abim, Tohti Seypung'u zamanında cehennem dibine yollamış olsaydı, sonrasındaki kalleşlikler olmazdı. Bence siz beni durdurmayın!”

O sonra Mirul Mergen'e “Niye duruyorsun, çabuk git.” dedi.

Kasım Efendi, Mirul Mergen'i yine durdurdu. Camsin Dorci, Kasım Efendi'ye ne olduğunu sordu. Kasım Efendi durumu anlattı.

“Kasım Efendi doğru söylüyor Hacım.” dedi Camsin Dorci ılımlı bir ifadeyle “Eğer Yolvas’ın üzerine saldırırsanız Uygur atasözüyle denilirse ‘düşmanın ekmeğine yağ süreceksiniz’ bu fikrinizden vazgeçin.”

“Hayır, ben İvanov’un intikamı için, o kelin kellesini alıp sizlerin hükümetinize göndermem lazım.”

“Vasili İvanov’un iyileşme ihtimali çok fazla. Ben hükümetimiz adına şunu diyebilirim ki bunun için intikam aldığı anda iç savaş çıkma ihtimali var. O eğer böyle olursa inkılap başarısız olacak.” dedi Camsin Dorci. Sonra bu sözleri birkaç kez izah edip, kendi aralarında silahlı çatışmanın önüne geçmesi gerektiğini sertçe söyledi.

Hacı “estağfurullah” deyip sağa sola yürümeye başladı. Herkes dikkatlice ona bakıyordu. O birden Mirul Mergen’e dönüp “Rozi Usta’yı çağır.” diye bağırdı. Hemen bu fikrinden vazgeçip “Dur, dilsizi getir.” dedi. Camsin (370) Dorci ve diğerlerine “Yürüyün” deyip Rozi Usta’nın dükkânının olduğu yere gittiler. Onun ne yapmak istediğini hiç kimse bilmiyordu ve ona soru sormaya da cesaret edemeden sessizce yürüyordu. Ustanın dükkânına gelince Hacı dilsizden çıkan beş gümüş ve iki altın parayı Rozi ustanın önüne koyup “Bunları erit.” dedi. Rozi Usta tereddütte kalıp, Sali Dorga’ya baktı. Hacı “Ne bakıyorsun, kulağın sağır mı?” diye bağırdı. Rozi Usta sessiz sedasız işe girişti. O, altın ve gümüş paraları kapla eritinceye kadar yiğitler eli ayağı bağlı Dilsiz Yasin’i Hacı’nın buyruğuyla yere yatırdı, ayaklarıyla üstüne bastı. Hacı, Rozi Usta’ya Dilsiz Yasin’in ağzını kıskaç ile germesini söyledi ve kendi de bir kıskaç ile ocaktan eritme kabını alıp, Dilsiz Yasin’in yanına geldi. Camsin Dorci ile Sali Dorga gibi diğerleri Hacı’nın ne yapacağını anladı, onu engellemek istedi. Hacı hiçkimseyi dinlemeyip “Geri durun, bu simsar altına gümüşe doysun, satın alınan hainlere ibret olsun.” dedi ve eritilenleri Dilsiz Yasin’in ağzıyla gözüne boşaltmaya yeltendi. Seyredenlerin çoğu gözlerini kapattı. Rozi Usta’nın kıskaç tutan eleri tir tir titriyordu. Dilsiz Yasin’i bastıran iki yiğit kan ter içinde kalmıştı. (371) Tohniyaz Zor ok gibi atılıp Hacı’nın elindeki kıskaçı aldı, “Allah’tan kork Hacım! Ben karıştım diye bana ne yapacaksan kabul.” dedi. Hacı, ona sinirlenip “estağfurullah” deyip evine doğru yöneldi.

Adamlar Hacı’yı öveceğini de ayıplayacağını da bilemeden sessizliğe büründü. Ama Tohniyaz Zor herkesten aferin aldı. Hacı, Heliçe Hanım’ın evinde

çatıdan yansıyan gün ışığına bakarak sessizce yatıyordu. Sadece ara ara dudakları kımıldayıp “estağfurullah, estağfurullah, ben ne yapıyordum az kalsın?” diye pişmanlık bildiren sesi duyuluyordu.

Bu olaydan birkaç gün sonra Moğolitan’dan uzun boylu, sarı sakallı, yeşil renkli gözleri olan bir doktorun başkanlığında üç kişilik tedavi ekibi geldi. Onlar Vasili İvanov’u tedavi etmek için kan gerekli olduğunu söylediler. Mirul Mergen ve Yusuf Efendi gibi on kişi kan verdi. Üçüncü gün Moğol vekillerini yolcu etme şerefine şaşalı ziyafet verildi, onlara kıymetli hediyeler takdim edildi. Camsin Dorci Hacı’nın teklifiyle bir grup genci okutmak ve yetiştirmek için birlikte götürmek istedi. Onların arasında Yusuf Efendi de var. (Bu kişinin sonraları Yusuf Moğol diye bilinmesinin sebebi bu olsa gerek.)

Vekiller Vasili İvanov’u sedyeye yatırıp da yola çıkacağı sırada Hacı, Yusuf Efendi liderliğindeki gençlere bakarak “Yolda misafirlerin hizmetini iyi yapın, (372) Moğol kardeşlerimizin memleketine gittiğinizde güzelce okuyup faydalı adamlar olup gelin. Bu dağların, bozkırların yağmura nasıl ihtiyacı varsa, yurdun da sizin gibi okumuş bilgili gençlere ihtiyacı var.” dedi.

6

Bu yıl kış gecikmişti gecikmesine ama şiddetiyle ortalığı kasıp kavuruyordu. Sadece toprak değil, gürüldeyip akan dağ suları da buz gibi soğumuştü. “Zaman acuz adlı gün, öfkesi gelse acı gün” denildiği gibi, yağmur ve fırtınanın dünyanın tepesine çöküp gece gündüz dehşetle uluması herkesin yüreğine endişe veriyordu. Kışın dehşeti özellikle sıcak karakollara alışan askerlere o kadar ağır geldi ki, onlar bırak hücum etmeyi, yerlerinde donmuş tezek gibi katılaşmaya başladı. Ana babasından ayrılıp buralarda yaşayan, fırtınaya alışan dağ savaşçılarıysa, bu fırsattan yararlanıp peş peşe saldırılarla askerlerin batıda Bariköl, doğuda Şopul ortada Şarlar dağına kadar oluşturdukları orak şeklindeki kuşatma halkasını tarumar etti. Onları savunma vaziyetine döndürdü.

Çok sayıda askerın biraraya gelerek oluşturduğu kuşatma halkasının bozulması herkesten daha çok Şing Şişey’e acı verdi. Onun planına göre (373) o, bu kuşatmayla kısa sürede bütün dağ bölgesi işgal edilip Urumçi’ye zaferle dönecekti ve

bunun sonucunda kendini bekleyen şöhrete ulaşacaktı. Oysa şimdi, bu planların hepsi tuzla buz olmuştu. Bilhassa gözlüklü yaşlı albay gibi rakiplerinin bıyık altından gülüp, bazı kinayeli lafları söyleyecek dereceye gelmesi onu son derece üzüyordu. Bu yüzden kendi kendini yiyip hiçbir yerde huzurla oturamaz oldu ve her gün şehir kalesinin üstüne çıkıp kuzeydeki heybetli sıra dağları seyrederek uzun uzun düşünüyordu.

Bugün de böyle oldu. O tilki kürküne sarılıp iki korumasının eşliğinde bu dağlara doğru epey uzunca baktı ve sanki önemli bir şey aklına gelmiş gibi kaleden aceleyle inip, yatak odasındaki masasına geldi ve kalın hatıra defterini açıp, yün kalemi eline aldı:

25 Şubat Pazartesi, diye başladı o. “Bugün de bazı yaşadıklarımı yazasım geldi. Ben epey zamandır yani Şincang’a adım attığımdan beri yazmaya başladığım bu günlüğümü ömrümün sonuna kadar yazacağım. Kağıda yazılan fikirler her zaman yazanın kendi için değil, başkaları için daha doğrusu sonrakilere için yazılıyor. Tıpkı Yang Cancang’un birkaç ciltten oluşan İstiğfar (374) Hücresindeki Hatırlar’ını bizim için yazıp bırakması gibi.”

Sabahtan beri kale üstünde dağa epey bir zaman bakındım. O taraftan gelen buz gibi rüzgar yüzümü neşter gibi kesmekteydi. Hayır, yüzümü gözümü değil, yüreğimi kesmekteydi. Hey canıma kasteden soğuk rüzgarlar, hey bu rüzgarların yuvası olan lanet dağlar gözüme büyük görünüyor. Tarihte batı diyarının bu doğu kapısına ilk kez ayak basan atalarımızın gözüne bu dağlar nasıl görünmüş acaba? Bunu bilemiyorum. Ama bu berbat dağlar benim gözüme sanki uzanıp yatan büyük beyaz bir ejderha gibi görünmekte. Bu dağlardan gökyüzüne ulaşan bembeyaz tepeler sanki ejderhanın boynuzlarına benziyor. Bakıyorum bakıyorum, baktıkça yüreğim acı ve hasretle dolup patlayacakmış gibi oluyor. Çünkü Almanya’da yapılan yeni tipteki güncel silahlar, hatta demir patenler ile donatılan altı bin beş yüz kişilik orduyu Kumul’a adım attıramam dört ayı geçti. Askeri olarak bakıldığında bu az bir güç değil, az vakit değil. Ne yazık ki, ne yazık ki, bu dağlara şimdiye kadar boyun eğdiremedik. Bunun sırrı ne? Bu dağların asla boyun eğmemesinde nasıl bir keramet var? Normalde boyun eğmeyen, inatçı adamlar büyük kemikliler diye tarif ediliyordu. Buradaki adamlar da böyle büyük kemiklilerden olmasın? Japonya’da olduğum zamanda taktik eğitmenimiz (375) kılıç önünde boyun eğmeyen düşman

yoktur. İş o kılıcı tutan elde diye eğitmişti. Bu söz merhamet etmemek gerek manasına geliyordu elbette. Biz merhamet ettik mi? Hayır, hayır! Yüzlerce yıllık tarihe sahip prens ocağını bütün şehirle bir yakmamız, külünü göğe savurmamız, düşmanın yüreğini ezmek için çocuk sayılacak birkaç yüz canı kılıçtan geçirmemiz, yağma ve talan ile bütün bir yurdu yerle bir etmemiz merhamet olmazdı değil mi? Daha yakın zamanda esir düşen beş hırsız sorgulayıp, konuşturamadıktan sonra dilini kesip, gözünü oyup, kellesini kale kapısına asmamız da merhametlilik mi? Kılıç önünde boyun eğmeyen düşman yoksa, bu dağlılar neden baş eğmiyor? Moğolistan'ın yardımı onların eksikliğini bitirmedi ya? Fakat öyle olmuş olsa da, bu yardıma ulaşmadan daha önce de onların, bizden öncekileri böyle zor duruma uğratmasına ne demek lazım? Duyduğuma göre, Sali Dorga denen hırsız isyan ettiğiğinde onların elinde bir tane bile tüfek yokmuş. Ben felsefeyi de biraz öğrenmiştim. Şeyiler Terakkiyatında iç sebebin ilk sırada olduğunu biliyorum, dış sebep durum oluşturacak değil. Böyle olmasa Macungying kaçtıktan sonra sahipsiz kalan hırsızlar o zaman boyun eğmiş olurdu. Gerçekte Macungying kaçtıktan sonra onların direnme gücü daha da arttı. Demek ki iç sebep daima (376) ilk sırada duruyor. Bunu “irade kararlılığı” ile ifade etmek mümkün. Tıpkı eskilerin “iradeli kişi hep muradına eder” demesi gibi.”

Fakat, “İrade kararlılığı” bende de yok muydu? Bu isyanı bastırıp, şöhret kazanarak, Şincang'ın siyasi sahnesini elimde çevirmeyi amaçlamamış mıydım? Mantıklı şekilde söylendiğinde onlarda olan irade kararlılığı bende de vardı. Böyle olduğu halde bu hırsızlara neden hiç boyun eğdiremedim? Ey gökyüzünün Allah'ı, benim gönlümü aydınlık, fikrimi açık eyle, bu sırrı çözmeme yardım et! Bu yabanilere boyun eğdiremezsem, bütün planlarım bozulacak, bütün dileklerim arzularım son bulacak. Rakiplerim bana gülecek.”

Onun bugünlerde yazdığı başka bir hatırası da şöyleydi:

“Bugün kaderimle ilgili iki önemli haber aldım. Biri şu ki uzun zamandır Cang Peyyüen'e şüpheyle bakan Cing Şuren bugün onun yerine Çöçek valisi Li Heyrun'ü kumandan yapıp Kumul'a gönderdi. Bu çok iyi oldu. Cang Peyyüen tecrübeli asker olduğu için Kumul'a gelip Tyencinli bir kızla evlendi ve kış boyunca onun koynundan çıkmadı. Hepsinden kötüsü ne kendi komutanlığı doğru dürüst yaptı, ne de hukuk işlerini bana verdi. Böylece elimi kolumu bağladı. Li Heyru

karargâha girer girmez “Bugünden itibaren komutanlığı siz yapın, ben mülki amir olacağım” diye (377) işin doğrusunu söyledi ve biraz önce tüm bürokratların önünde Cing Şuren’in beni karargâh komutanlığına, ilave olarak savaş cephesi komutanlığına atadığını ilan etti. Hatta benim Japonya’da özel eğitim almış askeri uzman olduğumu itiraf etti. Bu gerçekten de güzel oldu. Li Heyru artık ne yaparsa yapsın benim çizdiğim çizgiden çıkmıyordu ve çıkamıyordu. Askeri hukuk kimin eline geçerse, ikbal yıldızı ona yarıyordu. Tarihte böyle olmuş, şimdi böyle, gelecekte de böyle olacak.

Diğer önemli haber şu: Dağdaki ajanımızın dediklerine bakılırsa, Hocaniyaz birinci derece rakibi Yolvas’ı hainlikle suçlayıp gizlice yakalamak istemiş. Ama Yolvas onun elinden ustalıkla kurtulmuş. Böylece ikisinin arasındaki düşmanlık daha da artmış, onlar şimdi kedi ile köpek gibi açık açık dalaşmaya başlamış. Bu bizim şansımız, özellikle de benim şansım. Fakat iki şeyden endişeleniyorum. Biri Yolvas’ın Gensu’ya gidip, Macungying’le birlik olması. Net haberlere bakılırsa Macungying Şingcan’dan Gensu’ya gitmiş, kendini Cyang Cyeşi’nin yerine atamış. Cyang Cyeşi rakiplerine karşı mücadelede Macungying’den faydalanmak amacıyla ona saygı gösterip, devlet ordusuna girmesine göz yummuş, böyle olunca Macungying merkez tarafından açıklanan resmi bildiriyle ordu komutanı olmuş ve kanunen olarak kendi ordusunu oluş(378)turma fırsatına ulaşmış. Bu düşüncesiz tevekkül eden uygun anı bulup, Şincang’a yine saldırdı. İkinci olarak endişelendiren şey: bahar gelip, doğa şartları bize kolaylık sağladığında silah ve ordunun sayıca üstün olmasından dolayı Hocaniyaz’ı acilen yakalamamız gerek. O zaman, Hocaniyaz da düşmanı Macungying ile çaresi kalmadığından birlik olup bize karşı bir safta olsa, durum daha da kötüleşecek. Bunları düşününce, gözlerim kararıyor. Eski ve yeni zaman filozoflarının dediği gibi neşe ile kaygı ikizmiş. Artık sevineceğim derken beni yine sıkıntı bastı. Fakat iradeli kişi kesinlikle amacına ulaşır. Ben irademi vazgeçmeyeceğim. Ne olursa olsun, önce dağdaki hırsızlara boyun eğdirmem lazım. Japon eğitmenimin dediği doğru, kılıç altında boyun eğmeyen düşman yok!

Duyduğuma göre Hocaniyaz’ın en önemli özellikleri kahramanlığı, cesareti ve atıcılıkta fevkaledede usta olmasıymış. Önemli savaşlara katılıp, savaşın önemli anlarında en öndeki safta yer almış. Bu özellik Macungying’de de vardı. Fakat altı

bin beş yüz askerle geldiğimizi duyunca Macungying gibi cesaretli komutan da kuyruğunu kıstırdı. Halbuki onun ordusu Hocaniyaz'ın dağ, tepe ve köylerden topladığı adamlarına göre hem çok, hem de düzenliydi. Böyle durumda ben hiçbir şeyden çekinmem. Ama şunu (379) itiraf etmem gerekir ki, benim için Hocaniyaz'ın kendisi değil de, onun “Milli özgürlük ve adalet için mücadele” dediği hareket pek korkunçtur. Uzun zaman geçmeden bu hareketin milyonlarca insanı kendine çekmesi mümkündür. Bu sanki meşale taşıyan kişinin karanlık görünüp, meşalenin aydınlığının bütün herkesin dikkatini çekmesine benziyor. Çünkü birkaç yüzyıldan beri Şincang'ı Mançu ve Çinliler yönetmekte. Onlar hakim millet sıfatıyla bütün her şeyi elinde tuttu. Yerli milletler hiçbir zaman hukuk ve eşitliğe sahip değildi. Buna tarihi bir trajedi dersek uygun olur. Böyle bir durumda Hocaniyaz'ın böyle hareket ile meydana çıkıp isyan etmesi gerçekten de korkunçtur. Bu yüzden de Hocaniyaz'ı hareketiyle birlikte çabucak bastırıp öldürmem gerekiyor. Şimdi iş Japon üstadımın dediği gibi kılıcı nasıl tutacağımda.

Ey üstad, eğer hayattaysınız benden iyi haberler bekleyin. Eğer ölmüşseniz ruhunuz rahat olsun. Ben sizin öğrenciniz olmaya layık bir iş yapacağım.”

7

Gerçekten yazdıklarına binaen yeni taktik planları oluşturdu. Plan gereği ilk olarak, askerlerin içinden üç bin tanesini (380) seçip, silahlarını ayrı verip onları üç bölüme ayırdı. Bir kısmını Şopul tarafına, bir kısmını Bariköl üzerinden Nerinkir'e, diğer kısmını da isyancıların ana karargâhının kurulduğu Tarati tarafa gönderip, kendi de Tarati tarafını doğrudan komuta etmek istedi. İkinci olarak birkaç yüz deveyi askeri tedarik kervanı yapıp iki üç aylık yiyecek, mermiyi beraberinde götürmek ve her bölüğe bir tane telsiz vermek istedi. Üçüncü olarak ise belli sayıdaki askeri şehirde yedek bırakıp, yorulan ya da yaralananların yerine geçmesini ve lazım olduğunda şehre dönüp bir hafta dinlendikten sonra tekrar savaşa dönmesini kararlaştırdı.

Kış bitip baharın gelmesiyle birlikte askerler plan doğrultusunda genel hücumla geçti. Çok geçmeden Beşir Bağdaş'ı bırakıp etrafındaki adamlarıyla Nom tarafına kaçtı. Yusuf Teyci de bu kısımdaydı. Yolvas, Koray'dan içteki dağlara çekilip bir ara karşılık verdiği için bir grup adamla Enşi'ye yani Macungying'in

yanına kaçtı. Diğerleri ise Hacı ile Sali Dorga gibi kişilerin liderliğinde gah bölünüp gah toplanıp gah kaçıp, gah kovalayıp sert karşılık vermeye başladı. Birbirine zincir gibi bağlanıp birbirinin arkasından yükselen sıra sıra dağlar masallardaki gizli odaların kapıları gibi sülük görünen mağaralar, kaplan yuvaları gibi gizli mağaralar aygır atın yelesi gibi sık ormanlıklar, (381) kirpinin dikenini gibi sık çalılıklar, koyunun bağırsağı gibi dolambaçlı dar yollar, gah iki ayak üstünde durup ağzını açan ayıya, gah saldırmaya hazırlanıp nefretle yatan kaplana benzeyen taşlar işte bunların hepsi isyancılar için en önemli sığınak, askerler için mezardı.

Şansa kış girer girmez geçen yılın aksine önceki yıllarda rastlanılmayan dondurucu soğuklar başladı. Kar o kadar çok yağdı ki, bazı yerlerde atın karnı kara değişiyordu. Askerlerin yakıp yerle bir ettiği evlerini bırakıp silah tutan kişiler nereye gitse onlarla birlikte oraya göçen çoluk çocuk, kar ve buzla kaplanan bozkırda gah soğuktan gah açlıktan çile çekmeye başladılar. Karnı tok, tuzu kuru askerler ise komutanlık karargâhının özel emriyle genellikle çocukları ve yaşlıları seçiyor, sürüye saldıran kurt gibi acımasızca hücum ediyordu. Yiğitler bir yandan çoluğu çocuğu koruyup, diğer yandan da düşman hücumunu engellemeye mecbur kalıyordu. Onlar böyle anlarda taşıyamayacağı kadar ağır yükü omuzlayıp yırtıcı ile savaşan efsanevi bir pehlivana benziyordu. Ayrıca onların mermileri de azalıyordu. Mermi yapan Rozi Usta ise aletleriyle birlikte top mermisinde paramparça olmuştu. (382)

Böyle günlerin birinde Sadık Kormal Moğolistan'tan tekrar yardım isteme fikrini ortaya attı. Hacı bu teklife katılıp, Sadık Kormal ile kardeşi Baqiniyaz ve Kasım Efendi gibi adamları çokça altın, gümüş yirmi çift Bariköl atı, birkaç tilki, kurt, çakal derileri, boğa boynuzu gibi kıymetli hediyelerle Moğolistan'a gönderdi. Onlar bir haftaya kalmadan başları önlerinde elleri boş döndü. Onların dediğine göre bu kez Moğol hükümeti yardım etmeyi reddetmiş. Sebebi Yolvas gibi kişilerin Kumul halkı adına Macungying'i yeniden Şincang'a davet etmesiymiş. Şimdi Macungying birkaç bin kişilik orduyla yola çıkmayı bekliyormuş. Bundan böyle Macungying'in bir kısım askeri Kumul Dağlarında hareket yapacaktı. "Sizin haberiniz yok galiba" demiş Camsin Dorci, "Cyang Cyeşi, Macungying'in ordusunu devlet ordusunun otuz altıncı tümenine yükseltmiş, onu bu tümenin komutanlığına atamış. Ayrıca yakın zamanda Japon İmparatorluğu Çin Halk Cumhuriyetinin kuzeydoğusundaki üç şehri silah zoruyla işgal etmiş. Şincang'a da saldırmanın

fırsatını kolluyormuş. Ayrıca Macungying'in karargâhına casuslarını yerleştirmiş. Mustafa Kemal tarafından Türkiye'den kovulan sonra Orta Asya'da eksilinqilabiy hareketlerde bulunan, Enver Paşa'nın bazı kaçak bürokratları, mesela Kemal Kazım şimdi Macungying'(383)in yanındaymış. Demek ki Macungying sizlerin safına katılmayı düşünüyor, bu yüzden artık size yardım edemeyiz.”

Bu sözleri duyunca toplantıdakilerin rengi kaçtı, gözleri fal taşı gibi açıldı.

“Siz bir şey demediniz mi?” diye Kasım Efendi'ye kızmaya başladı Hacı, “Macungying denen simsardan haz etmediğimi biliyordunuz.”

“Elbette biliyorum ve bildiğim için bu kadar izahat verdim.” dedi Kasım Efendi küçük bıyığını burarak oturup. “Fakat mesele bizim düşündüğümüz kadar basit değilmiş Hacı Abi. Camsin Dorci'nin dediği gibi hem Cyang Cyeşi ile hem de yurt dışındaki imparatorluklarla iş birliği yapmış Macungying. Bu inkılaba tekrar katılırsa, Moğol hükümeti bize yardım etmeye elbette yanaşmaz. Çünkü onların hepsi Moğol hükümetine düşman.”

“Onlar düşmansa benim ne karıma?” dedi Hacı daha da sinirlenip “Yardıma bana verecek, Macungying'e vermeyecek. O kadar adam başta yardım veririz diye sırtımızı sıvazlamasa olmaz mıydı? Bu Kalmuklardan da hayır gelmeyecek.”

“Öyle deme Hacı Abi.” diye itiraz etti Kasım Efendi. Sonra durumu daha da açıklayarak anlatmaya başladı.

“Tamam, tamam efendim.” dedi Hacı kaba bir şekilde lafını kesip, (384) “Bize yardım etse boşa mı gidecekti? Altın gümüş lazımsa bugün veremezsek yarın öbür gün veremez miydik? Macungying düşmansa, Moğol denen hükümet asker çıkarıp onun önünü kesemez miydi?”

Kasım Efendi böyle yapmalarının mümkün olmadığını, Moğol hükümetinin Macungying'e karşı Şincang'a asker göndermesinin uluslararası kanuna uygun olmadığını söyledi.

Hacı söylenenlere aldırmamıyormuş gibi yaparak Kasım Efendi'ye ters ters bakıp oturdu.

“ Moğolistan yardım etmezse, bizim de durumumuz böyleyse, şimdi ne yapacağız?” dedi Sadık Kormal umutsuz bir halde.

“Ne yapacağız demek de neymiş?” dedi Sali Dorga seyrek sarı sakalını titretip “Biz başka kimseden bir tane bile mermi istemeden bu işe başlamıştı. Kalmuklar yardım etmezse ölmeyiz, geç koyan Allah, aç koymaz.”

“Dorgam doğru söylüyor.” dedi Hacı birden canlanıp. “Tamam, arkadaşlar onlar yardım etmezse etmesin. Allah bizi doğup büyüdüğümüz yerlerden, bu dağ, taş, tepe, kırlardan ayırmasın. Ya istiklal ya ölüm diyerek meydana çıktık mı, her şey tamam. Sonuna kadar savaşıp göreceğiz. Biz yalnız değiliz. Mesut Bay’ın dediklerine bakılırsa, Turfanlı kardeşlerimiz de sessizce beklemiyor.”

Sonra cebinden iki sayfa mektup çıkarıp (385) Kasım Efendi’ye uzattı ve “Hadi okuyun, herkes dinlesin.” dedi. Bu mektuplardan biri Mehsut Muhiti’nin diğeri şair Abduhalik Uygur’un olup bu mektupları iki gün önce Turfanlı Avcı Hebibul getirmişti. Mehsut Muhiti’nin mektubunda Kumul halkının zulme karşı kahramanca mücadelesinden ilham alarak Turfan, Piçan, Toksun ve Güney Şincang’ın bazı yerlerinde inkılap ateşleri yanmaya başladığını, Cing Şuren’in yanında hiç asker kalmadığını, Urumçi’yi korumak için çok geçmeden Kumul’dan asker getirmeye mecbur olduğunu, böyle avantajlı durumda Kumul isyancıları birkaç ay dayanabilse zafere ulaşmanın mümkün olduğunu açıkça beyan etmiş. Şair Abduhaluk, selam ve methiyelerden sonra şöyle demiş: “Bugünkü Kumul Dağları, bu dağlarda dize kadar gelen karla düşman kurşunlarına karşı göğsünü siper edip aslanlar gibi mücadele eden Uygur oğlanları Şincang’daki ezilen halkların umut meşalesi oldunuz. Allah’ım bu meşaleyi daha da parlatsın, onun aleviyle özgürlük güneşleri doğacak, birlik beraberlik ve özgürlük baharı başlayacak. Bizim gözümüz kulağımız sizlerde. Kalbimiz sizlerde. Kanadım olsa da bu dağlara uçsam, bu kahraman çocuklara katılıp atmaca gibi kanat çırsam, hiç olmasa da kahraman yiğitlerin savaş atlarına bakan seyis olsam keşke! Elhamdulillah (386) şükür, uyuyan İdikut da uyanmakta. Uyanmakta değil, gözünü açıp etrafa bakıp elindeki kelepçeyi, ayağındaki zinciri görüp, öfkeyle silkinmekte. İsyana hazırlanmakta. Yakın zamanda Kumul Dağlarındaki gibi burada da savaş sesleri duyulacak.

Can ölüm tehlikesinde kaldı, gözlerimde yandı ot,

Ölmezem gazi, ölürsem şehitlerden say

Göreceğini gördün, ey ölümlü Abduhaluk

İkisinden birini seçmek her cana olsun bu hitap

deyip kendimi bu savaşa her zaman hazır tuttum. Allah'ım kısa sürede yüz yüze görüşüp, birlikte savaşmayı nasip etsin, amin!"

“Çok güzel.” diye bağırdı Sali Dorga heyecanını kontrol edemeden. “Turfanlı kardeşlerimize helal olsun, erkek adam gibi davrandılar. İş onların dediği gibi olursa zafer kesin bizim olacak. Haydi Hacım konuş, fermanlarını ver, biz ne yapalım?”

Hacı herkese tek tek bakarak şöyle dedi:

“Artık iş şu noktaya geldi. Fedailere işin gerçeğini söyleyeyim. Ölümden korkanlar tüfeği bırakıp kendi yoluna gitsin. Onları zorlamıyorum. Biz bir yere toplanmayalım, dağılalım. Bir arada olan ceylana kurşun kolay denk geliyor. Sali Dorga doğuda, Sadık Kormal (387) Nerinkir ile Aratürük'te dursun, ben de buralarda duracağım. Böyle yaparsak, düşmanın gücü de bölünür. Çoluk çocuk da mermiden korunmuş olur. Benim diyeceğim bu.”

Bunu herkes kabul etti. Hacı o gün akşamı büyük ateş etrafında toplanan fedailere şu konuda bir şeyler söyledi. Onun kaba sesi erik ve karaağaç odunun alevinde yüzleri nar gibi kızaran gözleri Çoban yıldızı parlayan adamların başlarının üzerinden geçip yüce dağlar ile çevrilen bütün vadide yankılanıyordu. Onun “ölümden korkanlara izin, tüfeğini bırakıp yoluna gitsinler!” demesine cevaben her taraftan “ölsek şehit, kalsak gazi!” “ne de olsa bir kez öleceğiz.” “bizi anamız erkek doğurmuş.” sesleri gökgürültüsü gibi gürüldeyip, havada çevrilen kılıçlar çakmak gibi parlıyordu.

Zayıf bacaklı Hoşur Kantu askerlerden ganimet aldığı yüzü geniş, boyu kısa kılıcını salladığında Mirul Mergen ona hevesle bakıp “Boyun çam kalası gibi uzun, kılıcın beceriksiz kadının bıçağı gibi kısaymış.” diye şaka yaptı.

“Kılıcım kısa olsa da elim uzun o gün savaşta seni köşeye sıkıştıran fil gibi kocaman askerin kafasını kesen kılıç bu.” diye güldü Hoşur Kantu.

Tohniyaz Zor konuşmaya katıldı: **(388)**

“Sen de adam oldun he, artık hırsızlık yapmıyor musun?”

“Artık hırsızlık yaparsam, Şing Zihuy’u soyacağım.” deyip tekrar güldü.

Onun Şing Zihuy dediği Şing Şisey’di. Şing Şisey ise isyancıların izini sürüp yok etme planı gereği birkaç aydan beri büyük bir sürünün arkasına düşen, çobanların vurmasından korkup saldıramadan ilerleyen aç kurt gibi sıkıştırarak ilerliyordu. Hacı’nın teşebbüsüyle isyancıların birkaç bölüğe ayrılarak dağınmak halde olması onun ekmeğine yağ sürmüştü. Sali Dorga biraz gecikmiş olsa da Hacı’ya fikrini söyledi. Hacı onun dediklerine kulak asmadı. Aksine, onunla vedalaşmak ister gibi “Seni Allah’a emanet ediyorum. Sık sık haberci gönder.” dedi. Sali Dorga umutsuz bir vaziyette “Hayırlısı, nerede olursak sağ olalım.” deyip yerinden kalktığında Hacı şöyle dedi:

“Sofi Mergen’e benim yanımda kal desem, Aynisahan kızımın ayrılamam. Ona arkadaş oldum, onu ne zaman görsem rahmetli Benli Niyaz dirilecekmiş gibi oluyor, deyip kabul etmedi. Onu ilk olarak Allah’a sonra sana emanet ediyorum. O garibanı yanından ayırma. He bu arada başka bir şey **(389)** diyeceğim. kız çocuk dediğin çiğ ete benzer, düşmanlık yıldan yıla daha da artıyor. Onun başını zamanında bağlaman iyi olur.”

“Sağ ol Hacım, içinden geçirdiklerini öğrendim. Benim derdim de o.” dedi Sali Dorga gözleri dolup. “Rahmetli Benli Niyaz iyi çocuktur. Hata bendeydi. Allah günahlarımı affetsin. Daha da geciktirmeden...”

Sali Dorga lafının sonunu demeden evden çıktı. O tek başına doğu tarafa gidip kısa sürede yani 10 Kasım 1932 tarihinde Cing Şuren, Şing Şisey ve Li Heyru’ya “Hocaniyaz’ı öldürürseniz, Kumul’da ganimet alınan bütün zenginlikler sizlerin tasarrufunuzda olur” diye telgraf çekti. “Kumul’da ganimet alınan bütün zenginlikler” bu az bir şey değildi. Yüzyıllardan beri yüz binlerce işçinin alın teriyle gözyaşları bedeliyle biriken prenslik sarayının hazinesi yani güzellerin dişi gibi

parlayan incilerle kor gibi kızaran bedehşan yakutları, bakkal dükkânında toplanıp duran kavun karguz gibi yığın yığın yambular, çömlekçideki kerpiç gibi dizilen külçe altınlar, koparılan mısır taneleri gibi ufalanmış kepek altınlar, sitanoktin koyulan düğme gibi yığın yığın altın paralar, saksaul ağacı odunu gibi yontulan boğa öküz boynuzları, sıra sıra asılmış tilki, kurt, (390) çakal postları yağmalanıp arabalarla Urumçi'ye götürüldükten sonra da bu hazinenin önemli bir kısmı Kumul yönetiminde kalmıştı. Ayrıca dağlarda yüz binlerce koyun, on binlerce yылkы, inek, deve otlamaktaydı. İşte şimdi bu zenginliklerin büyük kısmı hiç olmazsa yarısı Şing Şisey'in tasarrufuna geçecekti ya da geçti. Bunun hepsi Hocaniyaz gibi isyancıların kanı için ödenen haktı. Dünyada böyle şanslı cellatlar da varmış. Nice zamandır yuvarlanarak gelen kar topu gibi günden güne çoğalan isyancıların birkaç kısma bölünmesi Şing Şisey için büyük şans oldu. O, eline geçen çifte şansa sevindi, bütün gücünü hepsinden tehlikeli olan Hocaniyaz Hacı'nın bölüğüne gönderdi ve sonra onu Pütüti Dağının eteğindeki karanlık mağarada kuşattı. Pütüti mağarası adına layık üst kısmı karlı dağlarla, iki tarafı sıra sıra dağlarla çevrili sonu olmayan bir çukur olduğu için kimsenin oradan çıkması mümkün değildi. Şing Şisey tepeden dürbünle durumu açıkça gözetledi, çukuru durmadan topa tutmayı emretti. Toz duman içinde kalan mağaraya bir müddet baktıktan sonra çadıra dönüp aşağıdaki satırları hatıra defterine yazdı:

“Bugün Hocaniyaz ile on yedinci kez çar(391)pıştım. Birkaç ay süren sert çatışmadan sonra artık bu yırtıcı kaplanı çıkmaz sokağa hapsettim. Kanadı bile olsa buradan uçup gidemez. Onun sonu tavşaninkine benziyor. O, top mermileriyle darmadağın olmadığı takdirde yağışlı havanın etkisindeki bu ölüm çukurundan bütün kavmiyle donarak ölecek. Ya da teslim olacaktı. Ey gökyüzünün tanrısı, artık yeter! Hocaniyaz ile on sekizinci kez karşılaştığımda ya onun kesilmiş başını, ya da o başın önümde eğildiğini göreyim. Çünkü bu savaş yine uzasa, kalan askerlerimden de ayrı kalacağım galiba.”

Şing Şisey'in duası çok çabuk kabul oldu. Aradan bir gün geçince sabah vakti Hacı'nın karargâhından beyaz bayrak sallayan atlılar görüldü. Şing Şisey bu haberi duyunca muhafızlarıyla bir tepeye çıkıp dürbünle izlemeye başladı. O, duasının gerçekleşmesine çok memnun olmuş olmalı ki, gür bıyığını ardı ardına sıvazlayıp gülümsedi. Bir saat sonra Tohniyaz Zor önderliğindeki üç atlı silah yüklenmiş atları

sürüp, onun yanına geldi ve elli sekiz tane tüfekle bir pilimotu onun önüne bırakıp sessizce bekledi.

“Hepsi bu mu?” sordu Şing Şisey tercümanı vasıtasıyla.

“Kalanını yarın bu saatte getireceğiz.” dedi Tohniyaz kürkünün omuzlarına düşen kar tanelerini yavaşça (392) temizleyerek.

“Tamam, ben serbest bırakacağım, ama Hocaniyaz’a söyle, bıyığıma çamur süreceğim diye düşünmesin. Ne durumda olduğunu o benden daha iyi biliyor, duydunuz mu?”

Şing Şisey bunları söyleyip işaret parmağını salladı.

Tohniyaz Zor onun teditlerine aldırılmamış gibi “Tamam, yarın bu saatte görüşürüz.” dedi ve güldü.

O gece Hacı'nın karargâhındaki alevler her zamankinden daha fazla yanıyordu. Şing Şisey bunu dışarıda geceleme zorunda kalan isyancıların soğuktan korunmak için yaptığı bir şey olarak düşündü. Gerçekten de çocuklarla ihtiyarlar bu ateş etrafında oturuyordu. Yere yavaşça düşen kar taneleri alevlerin aydınlığında rüzgardan düşen şeftali ağacının çiçekleri gibi görünüyordu. Diğer insanlar başka işlerle özellikle de hızlıca keçe evleri yıkmayla meşguldü. Sadece bir evde Hacı ile Kasım Efendi, Heliçe Hanım'ın yaptığı işi memnuniyetle seyrediyordu. Haliçe Hanım ise, mum ışığında yün kalemi siyah mürekkebe batırıp, Hacı'nın ağzından çıkan sözleri bazen direkt, bazen de biraz düzelterek bir metre uzunluğundaki beyaz pamuklu beze yazıyordu. (393)

8

Güneş doğup karlı tepelerden yansıyan güneş ışıkları beyaz ipek kumaşa işlenen altın gibi parlamaya başladığında Pütüti çukuru uzun yıllardır uyuyan sihirli insanlar gibi sessizce yatıyordu. İki üç günden beri yüzlerce adam ve birkaç bin hayvana aşıyane, durmadan atılan top mermilerine hedef olan bu çukurda şimdi değil insanın kedi köpeğin bile izi görünmüyordu. Sadece büyük ağacın dalında asılı duran

bir parça beyaz pamuklu bez rüzgardan sallanıyordu. Bu, dün akşam mum ışığında Heliçe Hanım'ın eliyle üstüne yazı yazdığı beyaz pamuklu bez idi.

Şing Şisey isyancıların aniden kaybolduğunu duyunca dumura uğradı, sonra kendini toplayıp “Bu mümkün değil, mümkün değil!” diyerek bir tepeye çıktı, dürbünle izlemeye başladı. Onun beyaz eldiven giydiği elleri titreyip, gür bıyığı sallandı. Orada durup hemen gözcülerin gelmesini emretti.

Gözcüler gelip beyaz pamuklu bezi ona gösterdi ve bundan başka hiçbir şey kalmadığını söyledi.

“Oku.” dedi Şing Şisey tercümana bağırarak.

Tercüman beyaz pamuklu bezi çadırın ortasına serip aşağıdaki kelimeleri satır satır tercüme etmeye başladı. (394)

“Şing Zihuy hazretleri, bize sözünde durmayıp kaçtığımız için kızma. Söz dediğin iki adam arasında olan şeydir. Siz kurt, biz koyunuz. Aç kurda falanca günün filanca saatinde yanına geleceğiz, bizi o zaman yersin diye söz vermek olur mu? Sizin geçmişi unutalım, teslim olursanız affederiz laflarınız yalan gibi olduğu, bizim silahları bırakıp teslim olacağız dememiz yalan. Bunun nedeni şudur ki: kurt ile koyun arasında asla doğru söz konuşulmaz. Şing Zihuy söylesin, geçmişi unutalım, affedeceğiz demek ne? Bu laf söylendiğinde biz günahkar olmuyor muyuz? Biz ne günah işledik? Bunca yıldır elimizi kolumuzu bağlayıp, sırtımıza binip, köle yaptığımız yetmezmiş gibi örf ve adetlerimizi çiğneyip hatta kadın ve kızlarımızın iffetine, namusuna göz dikmeye başladınız. Buna dayanmayıp feryat etmek günah mı? Ağıldaki koyuna saldıran kurt masum mu ya da kurda kurşun atan çoban masum mu? Kimin kimden af dilemesi gerekir? Eğer silahları teslim edersek, gerçekten de geçmişi unutalım diyecek misiniz? Şing Zihuy'un da Yang Cangcung gibi öküz arabasıyla tavşan yakalamayacağını kim bilir? Rahmetli Tömür Halife'nin sıcak kanının kokusu hala burnumuzdan gitmedi. Bizde ağaç kazanda yemek bir kez pişer diye atasözü var. Bunu öğrenin. Şimdi, adam boyu kar ve buzla kaplı, her yerinde iğne gibi sivri ve uzun taşların olduğu Pütüti Boğaz(395)ını nasıl aşıp geçtiğimize gelelim. Biz bu sırrı söylemeseydik, Şing Zihuy ya da Rozi mahşere kadar bu sırra eremezdi. Şing Zihuy dikkatli olsun, bizim göbek deliğimiz bu yere atılmış, bu yerin

suları anamızın ağı sütüyle damarlarımıza girip, bize hayat vermiş. Velhasıl kelim, bu yer bizim anamız. Ananın kucağı evladına her zaman açıktır. Gökyüzünde doğanın karası görüldüğünde tavuk hemen civcivlerini kanadının altına saklar. Ama bu ülke eli kolu bağlanan kanı içilen evlatlarını değil de zulüm ve işkence yapanları kanatları altına alıyor. Garibanlara karanlık mezar oluyor. Eğer Şing Zihuy bu dediklerimize inanmazsa, aştığımız Pütüti Boğazını aşsın.”

Tercüman “bitti” deyip yere doğru baktı. Şing Şisey öfkesinden patlayacakmış gibi yerde duran beyaz pamuklu bezi tekmeleyip, “yakın, hemen yakın” diye bağırdı. Bu fikrinden hemen vazgeçip “hayır, iyi muhafaza edin, sonra Hocaniyaz’dan hesabını soracağım.” dedi ve derhal yüz kişilik askerle Pütüti Boğazına at sürdü. O, mağaraya aceleyle girip, önündeki uçsuz bucaksız boğazdan gözlerini alamadı. Sonra, boğazın yanına gidip bir süre baktı ve karargâh başkanına Hacı’nın ne şekilde aştığını inceleyip yazılı rapor vermesini emretti, kendi de burada çadır kurdurdu. Karargâh başkanı Belaruslu bir mühendis ile (396) otuz kadar adamı alıp, Pütüti Boğazına sürünerek çıktı. O akşam Şing Şisey’e bir sayfa yazılı malumat ulaştırdı. Malumatta şöyle denilmişti:

“İsyancıların bu boğazı aşip geçmesi gerçekten de insanı şaşırtan bir mucize olmuş. Bizim incelememize göre bu boğazın uzunluğu tahminen bin metre. İsyancıların izine bakıldığında, onlar boğazın yamacından gitmiş. Boğazın yamacı ucu minare gibi dimdik duran sivri taşları hesaba katmazsak, balık sırtına benzeyen dümdüz bir yermiş. Burayı kaplayan karın kalınlığı bir iki merte geliyor. Muhtemelen buraya hiçbir insan ayak basmamıştır. Kar üzerindeki izler işaret ediyor ki, bu hırsızlar önce atlarını, sonra hayvanlarını yürütmüş. Aşılamayacak çukurları dağdan yuvarlanıp düşen hayvanların ölüsüyle doldurup, bazı yerlere ağaç dalları uzatıp üzerine kilim, yorgan, kuzu kürkü gibi şeyler serip yol almışlar. Kendileri geçtikten sonra bu yolu bozarak ilerlemişler. Buz tutan hayvan ölüleriyle dolan bu yolun az kısmını inceleme fırsatı bulduk. Ne kadar uzunluğunun olduğunu inceleme fırsatımız olmadı. İnceleme sırasında üç kişi yuvarlanıp kar altında kaldı.” (397)

Şing Şisey bu malumatı okuduktan sonra gözleri kapalı halde ellerini arkasına koyup dar çadırdaki hayvanat bahçesinde demir kafese kapatılan kurt gibi sağa sola gitmeye başladı. Bir müddet sonra “peşinden gitmek hiç mümkün değil mi?” deyip karargâh başkanının yanında durdu. Karargâh başkanı birkaç delil gösterip,

kovalamanın son derece tehlikeli olduğunu ispatladı. Şing Şisey derin bir nefes alıp kendini yatağa bıraktı. Diğerleri çadırdan çıktı. O sırada onun kulağında Cing Şuren'in arı gibi vızıldayan boğuk sesi duyuluyormuş gibi oldu.

“Hocaniyaz'ı öldürürseniz, Kumul'da ganimet alınan bütün zenginlik sizin tasarrufunuzda olsun!”

Yine bir yandan yaşlı albay gibi rakiplerinin derisinin güldüğü etinin gülmediği alaylı yüzündeki kinayeli ifadeler gözünün önüne gelmişti. Bu yüzden o yerinden kalkıp, sinirle bağırmaya başladı.

“Ne çare Hocaniyaz! Sen beni mal-mülkten mahrum ettin, rakiplerime güldürdün. Bekle, zaman çok, bugün olmazsa bir gün sana bu karlı dağlarla birlikte baş eğdirip bir kaşık kanını içeceğim!”

Böyle bir zamanda Cing Şuren'den “Turfan'da isyan çıktı, Kumul'u bırak hemen Turfan'a asker gönder” denen konuda ciddi emir geldi. (398) Şing Şisey utancından kurtulduğuna içten içe memnun olsa da Hacı'nın kanına karşılık vadedilen zenginlikten vazgeçemediğinden ya da kendini daha da itibarlı hale getirmek istemesinden olsa gerek sudan sebeplerle Kumul'da kaldı. Baş komutan Li Heyru bunu anladığı için, çok sayıda altın, gümüş ve cevahir atları ona gönderip yola çıkmasını istedi.

Böylece 1933 yılının ocak ayının ortalarında Şing Şisey'in birkaç bin kişilik ordusu kanlı kılıcını sallayarak Turfan tarafına yola koyuldu. Enfes beyaz karlarla kaplı çölde kocaman siyah bir yılan gibi ilerleyen bu ordunun kuyruk tarafında uzun ve eski şapkalarını çekmiş yeşil gözlü, sarı sakallı Rus askerleri ganimetle dolmuş kucaklarını sık sık okşayıp oynak atların üstünde gururla oturuyorlardı. Şing Şisey ise en sondaki iki arabayla aynı hizada giden yük arabasının kabininde sarı kıvrıkcık saçlı şoförle yan yana oturup sağında kalan karlı yüksek dağlardan gözlerini alamadan düşünüyordu.

Şing Şisey esas orduyu getirdikten sonra başkomutan Li Heyru “her an isyancılar şehre hücum edebilir” endişesiyle önlem almak (399) için beş ton un, kırk bin altın ve birkaç hediyeyle dağa elçi gönderip barış yapma teklifini ortaya attı. O, bir yıldan beri gah çatışan gah kaçan özellikle de yiyecek sıkıntısı çekip mecali kalmayan isyancılara bu teklifin çok mantıklı geleceğini düşünüyordu. Bu teklifin kabul edilip edilmemesi hususundaki toplantıda Sali Dorga önderliğindeki bazı kişiler “ Şimdi Li Darin bizi satın almak mı istiyor? Bizim kanımız bu kadar ucuz mu?” diye barışmaya razı olmadı. Fakat Hacı hiç beklenmedik bir şekilde barışma taraftarı oldu.

“Bu ne demek oluyor?” dedi Sali Dorga ona sertçe bakarak.

Hacı “Memleket çok zarar gördü, yiğitlerin de canı demirden değil. Balta inene kadar kütük dinleniyor denildiği gibi bizim de biraz dinlenmemiz lazım. Li Darin’in niyetini de düşüneneğim.” diyerek Sali Dorgaları razı etti ve askerlerden ganimet alınan eski tüfeklerin yirmisinin barışma belgesi olarak elçilere verilmesini buyurdu ve “Li Darin’e söyleyin, bizde Müslümanlık bile yavaş yavaş oluyor diye laf var” deyip onları gönderdi. Li Heyru şimdiye kadar şehre yapılacak saldırının önüne geçtiği için şükredip, dağ yollarındaki askerleri şehre geri çağırdı. Bundan itibaren silah sesleri de durdu, sessizlik hüküm sürmeye başladı.

Bu sırada inkılap rüzgarları Turfan ovasını (400) aşip Altay dağlarındaki Kazak köylerinde esmeye başladı. Fırtına sesinden çok korkan Cing Şuren Kumul’dan vazgeçip, Urumçi’yi kuzeyden gelecek tehlikeden korumak niyetiyle Li Heyru’yu Guçung’a gönderdi. İsyancılar şehirde çok asker kalmadığını bildiği için hemen saldırıya geçtiler ve çok geçmeden bütün Kumul onların eline geçti. Sağ kalan askerler silahlarını teslim edip, esir olarak Loçeng şehrine hapsedildi. Pazar bölgesine yerleşen Çinli fakirler “şimdi Çentular bizi öldürecek” diye endişelenmişti. Gerçekte kan dökecek kadar olmasa da sağda solda Çinli fakirleri korkutacak olaylar olmaya başladı.

Böyle bir zamanda Hacı’nın ağızından “Hiç kimse barış ve huzur içinde yaşayan fukaraya saldırmasın. Eğer kim buna karşı çıkarsa, ağır şekilde cezalandırılacak” diye sokak köşelerine ilanlar asılmıştı. Hatta sokaklara gözcüler de koyuldu. Böyle yapılmasına rağmen yine de bazı olaylar olmaktaydı.

Bir gün herkesin uyuduğu sırada Hoşur Kantu yiğitlerinden Heytem ve beş kişiyle birlikte sokağı kolağan etmek için yürürken Loçeng şehrinin batı kapısının önündeki köşeye geldiklerinde, yarı karanlık meyhanede bağışmayla karışık ağlama sesi duyuldu. Yiğitler adımlarını sıklaştırarak gidip, dükkânın yarı açık kapısından baktı. Pamuklu paltosunun üstünden (401)kemer bağlamış otuz yaşlarındaki at suratlı adam bir adam ayağına kapanmış yaşlı kadın ile adama tabanca doğrultup onların elinden kurtulmaya çalışıyordu. Yaşlı kadın ile adam ise bir şeyler deyip feryad ediyordu. Hoşur Kantu bir bakışta o adamı tanıdı. Bu Beşir'in haydutlarından İmin Sozuk'tu. Hoşur Kantu yiğitleriyle derhal dükkâna baskın yapıp, problemi sona erdirdi ve İmin Sozuk'a ne olduğunu sordu. İmin Sozuk cevap vermek yerine kaçmaya çalıştı. Yiğitler engel olunca o "Geri dur, yoksa ateş ederim." diye onlara tabanca doğrulttu. Heytem onun eline çabuklukla vurup, tabancasını yere düşürdü ve göz açıp kapayıncaya kadar yiğitler onu bağladı. Onun ağzından çok fazla rakı kokusu geliyordu. Heytem'in biraz Çince bildiğini hatırladı. O, yaşlı adama ne olduğunu sorup durumu anlattı. Anlaşıldı ki İmin Sozuk en başından beri rakı içip otururken, onların kızına kötü gözlerle bakmaya başlamış. Kız ondan kaçıp, dükkânın içindeki yatak odasına gitmiş. Sonra İmin Sozuk "başım ağrıyor, azıcık dinleneceğim" diye yatak odasına girmiş ve kıza tecavüz etmeye çalışmış. Kızın gerçekte kalp hastalığı varmış, o çok korktuğu için rahatsızlanıp bayılmış ve hemen can vermiş. İmin Sozuk bunu görüp kaçmak isterken bunun üstüne onlar gelmiş.

Yiğitler hemen şamdanı yakıp içerideki odaya (402) girdi. On yedi on sekiz yaşlarındaki bir kız çocuğu kanlar içinde yatıyordu. Hoşur Kantu ev sahiplerine "rahat olun, bu haydut cezasını fazlasıyla çekecek" dedikten sonra, İmin Sozuk'u Hacı'nın karargâhına getirip Mirul Mergen'e teslim ettiler. Mirul Mergen durumu Hacı'ya anlattı.

Ertesi gün sabah vakti, Hacı bir grup adamıyla olayın olduğu yere gitti. (yiğitler İmin Sozuk'u da elinden bağlayıp getirmişti.) Meyhane önüne bir anda bir sürü insan toplandı. Hacı tercümanı vasıtasıyla yaşlı adam ile kadına bazı sorular sorup, kızın cesedini gözden geçirdikten sonra İmin Sozuk'u meyhanenin önünde herkese göstere göstere öldürdü, sonra yiğitlere emredip, meyhanedeki tüm rakı fıçılarını parçalattı. Diğer meyhanelerde de aynısının yapılmasını emredip, karargâha geri döndü. Bu olaydan bir anda bütün şehrin haberi oldu.

Beşir ise geceye kadar süren eğlencenin yorgunluğuyla daha uyuyordu. Adamları onu uyandırmaya cesaret edemedi. Öğleye yakın uykudan uyanan Beşir, yakın adamı İmin Sozuk'un Hacı tarafından öldürüldüğünü duyunca derhal, silahlı on adamıyla Hacı'nın karargâhına at sürdü. Bu sırada onun göz kapakları yumruk gibi şişmiş, gözleri kızarmış, yüzü ise rüzgarda kalan ciğer gibi bozulmuştu. O, Hacı'yla avluda karşılaşp attan in(403)meden “Bu yaptığın ne? Benim adamımı bana sormadan öldürme hakkını sana kim verdi?” dedi. Hacı ona nefret dolu bir gözle bakıp:

“Evet... onu mu diyorsun! O, kadın düşkünü senin adamın mıydı? Tüh yazık! Bunu bilseydim seni çağırıp gözlerinin önünde öldürürdüm.” dedi.

“Bu ne demek oluyor.” diye attan indi Beşir. Sonra Hacı'nın yanına gelip “Bir Çinli kız için bir mümini, yani eli silah tutan bir yiğidi öldürme hakkı hangi kitapta var?” dedi.

“Benim kitabımda var.” dedi Hacı bir adım atıp “O, kadın düşkünü Müslüman mıymış? Müslüman içki içip, başkasının kızına tecavüz eder mi? Yiğitmiş öyle mi? Yiğit dediğin, kendini savaşta göstermez mi? Elinde bir tane fırın kancası bile olmayan fukaraya bulaşır mı? Biz neden inkılap yapmıştık?”

Beşir kızarmaktan çatlayacak duruma geldi ve “Hayır, ben kana kan almadan durmayacağım!” deyip elini belindeki tabancasına attı. Fakat Hacı'nın “yakalayın bu simsarı” emriyle yiğitler ok gibi atılıp Beşir'i bağladılar ve onun yanındaki adamların da silahlarını aldılar. Ardından Hacı'nın emriyle Beşir'in karargâhı kuşatılıp bütün silahlarına el konuldu. Gece vakti Sali Dorga ve Kasım Efendilerin araya girmesiyle bağlanmaktan kurtulan Beşir taşlanan köpek gibi güçsüz düşüp mekânına gitti.

Bu olaylardan sonra bütün halk Hacı'ya (404) güvenle bakarak “Yurdu bu adam idare etse daha huzurlu olacak” derken o, Yusuf Teyci'nin yanına geldi. Yusuf Teyci'nin şehirdeki sarayı uzun zaman önce yanıp viran olduğu için şehir dışındaki tek sağ kalan bahçesine yerleşmişti. Yaşlı Teyci erik odununun ısıttığı nakışlı bacanın altında Hacı ile yan yana oturup, hal hatır sorduktan sonra İmin Sozuk ile Beşir'e yaptıklarından son derece memnun olduğunu söyledi ve:

“Allah bize zafer nasip etti, yurt elimize geçti, artık yurdu güzelce idare edip, fukaraya güven vereceğine inancım tamdır.” dedi.

Hacı iri ellerini ateşe uzatarak otururken şöyle dedi:

“Ben Teyci Bey’in huzuruna bunun için gelmişim. İnşallah, yurt elimize geçti. Artık bu yurda siz lider olmazsınız olmaz.”

“Ya siz, sizin gibi bahadır gazi bir komutanın olduğu yerde, bizim gibi ihtiyarlara ne gerek var?” dedi Yusuf Teyci mülayim bir halde.

“Yok, Teyci Beyim.” dedi Hacı ona ciddi ciddi bakıp “Ben savaşmayı biliyorum. Yurt yönetmek benim elimden gelmez. Ayrıca Turfanlı kardeşlerim de isyan etmiş. Ben onların yanına gitmezsem olmaz. Sen yurda lider olmazsan, Yolvas yarın Enşi’den gelip, Beşir ile birlikte Kumul’u başına yıkarlar. (405)

“Onu o zaman görürüz.” dedi Yusuf Teyci umutsuz bir halde. “Ama benim yurt yönetmişliğim yok, böyle işlerden sıkıldım. Zaman olursa Kâbe’ye gidip, kutsal toprakları tavaf edeyim diyorum.”

Böylece sohbet bitti. Hacı kederli bir şekilde döndü. Ertesi gün yine Hacı’nın ağzından “On iki Dağ ve Beş Şehir’i öceki dorgalar yönetecek. Davalar şeriat hükmüyle olacak. Çinli fukaraları içlerinden seçilen pazar beyleri ile başçavuşlar yönetecek.” yazılan kâğıtlar sokaklara asıldı. Hacı ise Sali Dorga gibi adamlarla birlikte şehrin bir durak batısına kurulan Astane denen yurdu karargâh yaptı, orduyu düzenleme ve arttırma işine girişti. Onun özel mülkü olan Koştiken karızı karargâhın merkezi yapıldı. Çırılçıplak kalan kavak ağaçları arasındaki bu geniş avlunun etrafına onlarca keçe ev ve çadır kuruldu. Her ihtimale karşı Urumçi yoluna nöbetçiler yerleştirildi. Onlar gündüzleri yüksek tepe ve tandırlara çıkıp etrafı gözetliyor, geceleri de atlarla ilerleyip gözcülük yapıyorlardı.

Bir gün öğle vaktinde bembeyaz karla kaplanan bozkırın batı tarafından yani Urumçi’den Astane’ye bakarken, aceleyle gelen bir grup atlının gölgesi görüldü. Onlar askere benzemiyordu. Fakat bazılarının omzunda tüfeğin asılı olduğu görünüyordu. Tohniyaz Zor onların nasıl adamlar olduğunu bildiği için, hemen bir grup yiğitle bozkıra at sürdü. (406)

ON YEDİNCİ BÖLÜM

Alev Dağı Eteğinde Fırtına

Kıvılcımdan çıkar yangın.

-N. S. Puşkin

1

Turfan ovasının kuzeyinde batıdan doğuya uzanan bir dağ var. O, masallarda anlatıldığı gibi büyük savaşlardan sonra yorulup uzanan temiz vücutlu, efsanevi bir pehlivana benziyordu.

Eski zamanlarda buraya gelen seyyahlar bu dağın sanki çömlek ocağından yeniden çıkmış kerpiç gibi kırmızılığına ve güneşte ateş gibi ısınmasına bakarak, ona Alev Dağı diye ad vermiş. Fakat bu seyyahlar onun yaz günleri böyle kızarmasını, kış günleri buz gibi rüzgarlar çıkarmasını hatırlamış ya da onun eteğindeki yurtlarda kış görmemiş olmalı. İşte bu yurtlardan biri Kumul şehrinin bir durak batısına kurulan Astane ile hem (407) sesteş, hem de anlamdaş olan Astane köyü olup, bu yurtların her ikisi eski zamanlardaki Uygur Hanlıklarının sarayının kurulduğu yerlerdi. Sonraki zamanlarda bunları ayırt etmek için Alev Dağı eteğindeki Astane “Turfan-Astane” diye adlandırılmış. Turfan şehri ile Piçan arasındaki geniş araba yolu da bu köyün ortasından geçiyordu.

Alev Dağı tarafından gelen kış fırtınasının çırılçıplak kalan ağaçların dallarını sallayıp çukurlara dolan yaprakları uçurduğu günlerin birinde, Şen Yamul’un sopayla çok dayak atan iç bekçisi giysileri paramparça olan on adamın ellerini halatla bağlayıp şehir tarafına götürüyordu. Onlara yakın giden iki atlı asker bir şeyler diyerek onlara sık sık bağıyordu. Askerler bağırdıkça bekçiler adamlara vuruyor, onları dürtüyor ve hızlı yürümesi için acele ettiriyordu. Gökyüzüne yükselen toz toprak içinde yüzden fazla adam onları feryad figanla yolcu ediyordu. Onların yarısı baston tutan yaşlı adamlar, beyaz başörtülü yaşlı kadınlar, genç kızlar ile çocuklardı.

Kumul isyancılarını bastırmaya gelen askerlere yiyecek temin etmek için Cing Şuren hükümeti Turfan, Toksan ve Piçan halkı (408) üzerinde bulunan vergileri bir miktar arttırmıştı. Ayrıca beyler bu vergileri yeniden arttırıyordu. Bu da yetmezmiş gibi yurttan alınan tahıl ve yiyeceği Kumul'a götürmek de bu çiftçilere kalmıştı. Kumul ile Turfan arasındaki çölde yapılan on günlük yolculuk araba ve atları sucuk gibi sıkıştırmıştı. Özellikle Sencapang (halkın deyişiyle "Sencapa") denen rüzgar karşısında yüzlerce adam ve binlerce at ceseti kumların altında kalmaktaydı.

Elleri bağlı kişiler ise işte bu vergileri ödeyemeyen ya da Kumul yolunda atından ayrılıp tek başına kaçan Astaneliler olup, bu suçundan dolayı şimdi Şen Yamul'un hapisanesine götürülen mahkumlardı. Onlar kuzeyden güneye uzanan Uzunçak Mahallesi'nin ortasına gelince, arkadan iki atlı aceleyle gelip kalabalığın önünde durdu. Onların biri geçen sonbaharda Mehsut Muhiti'yi Hocaniyaz Hacı'nın yanına getiren uzun boylu, sarı sakallı Avcı Hebibul idi. O, paltosu üstünden siyah kuşakla belini sıkıca bağlamış, kamçının sapını eyere dayayıp kahverengi doru at üstünde mağrur şekilde oturuyordu. Diğeri yirmi beş yaşlarında sarışın, uzun boylu, yakışıklı bir yiğit olup (409) Astaneliler bu kara atlı yiğidi Oğlakçı Mensur diye çağırıyorlardı. Bekçiler ile askerler bu iki adamın hiçbir şey demeden grubun önünü kesmesine şaşırıyorlardı. Tutuklular ile halk ise bu adamların hareketlerinden bir şeyler sezmiş gibi, onların ağzına bakıyordu. İki askerlere sessizce yaklaştı. Askerler bu yabancı kişilere bakıp daha da şaşırılmaya başladı. Bu arada Avcı Hebibul vücudunu dikleştirip.

"Kardeşlerim, duymadınız mı? Hocaniyaz Hacı'm Piçan'a gitti. Askerleri perişan etti, ana nedeninin gözünüze sokacaktır" dedi.

"Artık yetti, boynumuzdan bağlayıp götürdüklerinde, koyunun kuzusu gibi sessizmi kalacağız! Ne olduğunu anlamayıp şaşkın şaşkın bakan askerlerin biri bekçilere bakarak "bu ne diyor?" dedi. Bekçiler ağzını açana kadar Oğlakçı Mensur, "Ne bakıyorsunuz?" dedi ve yanındaki askeri boynundan yakalayıp elindeki tüfeği aldı kendi tüfeğinin yanına koydu. Avcı Hebibul ise ikinci askeri kamçılama başlamıştı. Kafası gözü yarılan asker kaçıp omzundaki silahı alana kadar Oğlakçı Mensur diğer askerden aldığı tüfeğin tetiğine bastı. Bu asker de attan yuvarlandı. Kendine zor (410) hakim olan halk sanki bir kibritle alev alan benzin fişısı gibi

patladı. Elleri çözülen mahkumlar da “vur, öldür” diye bağırarak halka katılıp meydana atıldı. Üç yasavul koşarak gelen bir grup yılkinin toynakları altında kurbağa gibi ezildi.

Bu olay olurken kapı ve pencerelerin açık kısımlarından gizlice bakan kişiler de peş peşe sokağa koştu. Bu esnada saçları omzuna gelen, başına solmuş kızıl ceket giyen elinde değnek tutan kara sakallı bir adam kalabalığın önüne topallaya topallaya gelerek “Hey ahali, ahali, beni dinleyin!” dedi, yüksek bir yere çıkıp konuşmaya başladı.

“Ben şimdi Tuyuq Hocam’dan geldim, Tuyuq Hocam’dan! Hocam bize İslam’ı yayın diye müjde verdi, müjde! Duydunuz mu! İşte bugünden itibaren kafirleri öldürüp İslam’ı yayalım, gaza yapalım. Yürüyün, benimle gelenler iki dünyasını da kurtaracak. Bu dünyada zengin olacak, öteki aleme göçtüğünde cenneti olacak, cenneti!” dedi ve değneğini vurup mahallenin diğer tarafına yürüdü. Kalabalığın bir kısmı yaygara yaparak onunla gitti. Mahallenin öte tarafında uzun zamandan beri burayı mekan tutmuş birkaç evlik Çinli fukaralar vardı. Tefeci prens ile yañni (411) saymazsak diğerleri usta, zanaatkar ve çiftçiydi. Avcı Hebibul ile Oğlakçı Mensur, Tokur İşan’ın işi bozacağını anlayıp onun önünü kesti. Fakat Tokur İşan sıcağa maruz kalan akılsız deve gibi ağzından köpük çıkarıp bir şeyler diyerek aldırmaıyıp ilerledi. Bazı adamlar ondan taraf oldu, Avcı Hebibul ile Oğlakçı Mensur sırtını döndü. Sonra ikisi çaresiz kalıp durumu yurt büyüklerine bildirmek için atlarını Mehsut Muhiti’nin evine çevirdi. Mehsut Muhiti onların dediğini duyunca “Biraz acele edelim, Hocaniyaz Hacı’nın Piçan’a gittiğini gözümüzle gördük. Biz el atsak da olur. Artık olan oldu” dedi ve derhal kardeşi Mahmut Muhiti ve diğerleriyle olayın olduğu yere at sürdü. Onlar ulaştığında tefeci prens ile yañniñ siyaha boyanmış dükkânları ateşe verilmişti. Her ikisi tekmelerden yarı ölü şekilde yatıyordu. Çoluğu çocuğu ise kaçıyordu. Tokur İşan ile birkaç kişi tefeci yañniñ dükkânında bulunan hesap defterlerini yakıyordu. Bazıları ise yağmaladığı giysi ve kumaşları koynuna sokmakla meşguldü. Tokur İşan bazı adamları toplamış, kalan Çinlileri döverek (412) ilerliyordu. Her yeri duman ve gürültü kaplamıştı.

Avcı Hebibul, Mehsut Muhiti’nin emriyle havaya iki el ateş etti. Kalabalık derhal durdu. Mehsut Muhiti, atını Tokur İşan’ın önüne sürüp ona bağırdı:

“Hey İşan ne yapıyorsun?”

“İşlam’ı yayıyorum.”

“Turfan’a İşlam kaç yüzyıl önce geldi. şimdi yine ne yapıyorsunuz? Bu yaptığımı yolsuzluk değil mi?”

“Neden yolsuzluk oluyormuş?” dedi sessizce gelen uzun boylu bir adam Mehsut Muhiti’ye sinirlenip, tefecinin haddini bildirmekle kötü mü yapmışız? Bu Çinlilerin bize yaptıkları az mı?”

“Tefeciliği bitirmek için öncelikle bu işlere sebep olan zorba hükümeti yok etmek lazım!” dedi Mehsut Muhiti bağıarak, sonra atını uzun boylu adamın yanına sürüp şöyle dedi “Tamam şunlara tefeci diye vurdunuz, bu demirci ustasına neden vuruyorsunuz? O ne kötülük yaptı? Dedelerinden beri bize çapa, kürek, orak, balta yaparak kötülük mü yapmış? O da üç yüz altmış gün çalışıp, zor bela geçinen aciz fukara değil mi? Gücünüz yetiyorsa, fukaraya zulmeden zalim hükümeti yok edin. Elinde silah olmayan fukaraya bulaşmayın! İşte bu İşan’ın (413) adamlarının yanına yaklaşmayın!”

Sonra Mehsut Muhiti “İşan neredesin?” diye arkasına baktı. Fakat Tokur İşan’ın gölgesi bile görünmüyordu.

Sonrasında Mehsut Muhiti tefecilerin yağmalanan at ve arabalarını buldurup onlara “Çocuklarınızla şehre gidin” dedi. Daha sonra demir ustası Sung Çisen ile dört aileyi kendi avlusuna götürdü ve ertesi gün Hocaniyaz Hacı’yı karşılamak için bir grup adamla Piçan’a gitti.

Fakat Hacı’nın Piçan’a gideceği yalandı. Piçan’a saldıranlar Hacı’nın adamları değil, Macungying’den ayrılan Maşiming ve yirmi kadar adamıydı. Maşiming başta “Biz Piçan’a saldırınca halk ayaklanacak” diye düşünmüş olsa da hiçkimse onların peşinden gitmedi. Kendilerinden on kat fazla olan askerlerle karşılaşmadan, Lükçün’ün Digay köyüne şaşkın bir şekilde ilerlemişlerdi. Tam o sırada, Mehsut Muhitiler Piçan’a gelip Maşiming’in (414) durumunu öğrendi ve “ne yapmamız lazım? Piçan halkını isyan etmeyecek, Maşiming ile asla başaramayız. O Astane’ye gideyim dese, kalpak altında gerçek Kırgız yok, gitmeyeyim dese, Avcı

Hebibul ile Oğlakçı Mensur bir olup Astaneliler'i ayaklandırdı. Şimdi Turfan'daki askerler öç almaya gelecek" deyip kafa patlattıktan sonra, sonunda Maşiming'i Astane'ye çağırdı. Bu teklif ona çok makul geldi.

Denildiği gibi aradan üç gün geçince, Turfan'daki askerlerin komutanı Ma Lucang Astane'ye yüz kişilik ceza ekibi gönderdi. Sinirlenen Astane halkı kendi dilinde "vur kaltek" "sok kaltek" diyerek bu askerleri birkaç saatte tamamen öldürdü ve bir sürü tüfeği ganimet aldı. Bu zaferden cesaretlenen Turfan, Piçan, Toksun çiftçileri de peş peşe isyan etti, savaşçı yiğitleri Astane'ye gönderdi. Muhitelerin avlusu isyan karargâhı oldu.

Bugünden itibaren inkılap rüzgarları gün geçtikçe şiddetlenerek bütün Turfan vadisini etkisi altına aldı. Şiddetli çarpışmalardan sonra Turfan şehrindeki askerler teslim oldu. Guçung ve Urumçi tarafından yardıma gelen askerleri ise bu şiddetli fırtına kamkak gibi uçurup, ecel çukurlarına fırlattı.

Zafer üstüne zafer kazanıp aslan gibi cesaretlenen isyancılar Mehsut Muhiti'nin komutanlığında 1933 yılının Ocak ayında Piçan'a yürümeye başladı. Fakat (415) Piçan savunması son derece sertti. Ayrıca Piçan'da modern silahlar ile donanmış Beyaz Rus askerleri de vardı. İsyancılar on iki gün gece gündüz şiddetli bir şekilde hücum etse de bu şehri alamadı. Tam bu sırada Şing Şisey birkaç bin kişilik orduyla Kumul'dan gelip, isyancılara ağır bir şekilde saldırmaya başladı. Düşman tarafının top, bronévik ve uçaklarla yaptığı hücumu karşılık veremeyen isyancılar Piçan'dan çekildi hatta Turfan'ı da elden çıkarıp Toksun'a gitti.

Turfan şehri alev alev yanan ateş deryasında kaldı. Ecel kasırgası sanki bir sürü halindeki kuduz domuz gibi önüne gelene vurarak, önün geleni çiğneyerek, sokakları kana bulamaya başlamıştı. Kalın tilki kürküne sarılan Şing Şisey şehrin doğu tarafındaki yüksek minarenin üstünde bıyığıyla sürekli oynayarak bu manzarayı izlemek için etrafı gözetlemekteydi. Onun kurt gözleri birden Alev Dağına kaydı. Geçen kış tilki kürküyle Kumul'daki Loçeng kalesi üstünde durup kuzeye bakınca gördüğü yüksek karlı dağlar onun gözüne heybetli ejderha gibi görünmüşse de, şimdi Alev Dağ sıraları yeniden saldırmayı bekleyen yerde yatan aslan gibi görünüyordu. O, bedenine soğuk su değmiş gibi ürperdi ve rengi attı. "Hayır, hayır bu zaferle yetinmek olmaz." dedi o kendi kendine, "Turfanlıların içinden de (416)

Hocaniyazların çıkmayacağını kim söyleyebilir, afeti kökünden kurutmanın çaresini bulmak gerek. Önce şehirdeki şüpheli unsurları temizlemek, sonra Toksun'a ilerlemek lazım. İsyancılar Toksun'da toplanıp ne yapıyorlar? Dur, bunu bilmeden olmaz.”

Gerçekte Toksun'a çekilen isyancılar ne yapacakları konusunda farklı fikirler ortaya attıktan sonra Kumul'dan Hocaniyazları çıkarmak gerek, kararı aldı. Bu karara binaen Mahmut Muhiti ile Maşiming orduyu Karaşehir'e götürdü. Mehsut Muhiti, Hocaniyaz Hacı'yı alıp getirmesi için bir grup adamın yardımıyla kestirme yollarla Kumul tarafa atlandı.

Önceki bölümün başında dediğimiz gibi Hocaniyaz Hacılar karargâh yapılan yere yani Kumul Astone'ye batı taraftan aceleyle gelen atlılar Mehsut Muhitiler idi.

2

“Civcivin derdinden mikiyanın memesi yok, denen söz doğruymuş. Şimdi Turfanlı, Kumullu denen lafları anladınız mı? Şing Zihuy denen biri Kumullu'nun kaniyla boyanmış kılıcını Turfanlıların başında oynatsa, bunan nasıl dayanabiliriz? Öküzün boynuzuna vursan, ayağı acır denen lafı (417) duymadınız mı? Askerler Kumul'a yine gelmez mi diyorsunuz? Ağıla giren kurda ikinci fırsatı vermeyiz diyorsanız, yakalyıp postuna saman doldurmanız gerekir. Bu kurtları yok etmeden ne Kumul ne de Altı Şehir'de kimse huzurlu olmayacak. Sen de dorgam, Turfan'a gitmek istemezsen, evine dönmek istersen, diğerleri de Turfan'a gitmek istemiyoruz derse herkese izin. Ben kimseyi zorlayamam. Gerçek bu!”

Hocaniyaz Hacı karargâh avlusuna toplanan bir grup silahlı kişiye buz gibi havanın vesoğuk rüzgarın neşter gibi kesip atmasına aldırmandan tilki kürkünden borkünü geriye ittirip, sol elini kılıcının sapına koymuş halde, sağ elini sallayarak bunları söyledi. O konuşurken belindeki mermi torbasını sık sık yokluyordu. O, “sen dorgam” diye hitap edince kızıl yüzlü, kara sakallı, güçlü adam sanki suçluymuş gibi ellerini bağlayıp yere doğru bakmaya başladı.

“Gerçek şu ki Dorgam, diye tekrarladı Hacı, ona bir kez daha bakıp, “Sizin yolunuz açık olsun, evinize varıp Ayla Hanım'ın osmasını sıkıp verelim, beşiğini sallayıp oturalım, istediğimiz gibi. Ama bize karşı olma” dedi ve arkasına dönüp eve

girdi. Adam da bir şey demeden kapı tarafına yöneldi. Silahlı adamların bir kısmı ona katıldı.

Mehsut Muhitiler geldikten sonra birkaç kez (418) toplantı yapıldı, sonra Hacı ile Sali Dorga önderliğindeki bazı kişiler Turfan'a gitme kararı almış ve bu karar orduya duyurulup yola çıkmadan önce anne baba, çoluk çocuk ile vedalaşmaları için on günlük mühlet verilmişti. Bu arada bazıları "Tamam şimdi, Kumul'dan askerleri kovduk ama Turfanlılar ne alaka?" diye düşünüp Turfan'a gitmemeye karar verdiler. Onların yerine On İki Dağ ve köylerden birkaç katı yeni kuvvet gelip orduya katıldı. Sonra Hacı ile Sali Dorga gençlerden ve orta yaşlılardan sekiz yüz yiğidi seçip o yılın şubat ayının sonunda Mehsut Muhitilerin önderliğinde Turfan'a doğru ilerledi.

Ordunun sefer hazırlığıyla ilgilendiği günlerde Mehsut Muhiti boş zamanını Kasım Efendi ile satranç oynayarak geçiriyordu. O, bir gün satranç oynarken Kasım Efendi'ye Hacı hakkında soru sordu:

"Söylesene efendim, Hacı nasıl bir adammış, iyi anlaşabildiniz mi?"

Kasım Efendi, Hacı hakkında düşüncelerini paylaşmak için Mehsut Muhiti gibi bir sırdaş bulduğu için mutlu olmuş olmalı ki, satranç oynarken hemen konuşmaya başladı:

"Hacı Abim çok acayip bir adammış. Ömrü boyunca şehir yüzü görmemiş ama bozkır adamına göre küçük bir çocuk kadar temiz kalpli, sade biriydi. Ne söyleseniz mantıklı der, sofraya ne gelse onu yer, (419) birisi kötü bir şey dese kafasına takmaz ya da anlamazdan gelirdi. Fakat sinirlediğinde Allah korusun, gözü hiçbir şeyi görmezdi, hiçkimseyi dinlemezdi, hiçkimseye acımazdı, sanki bir alev oluyordu. Mesela" dedi Kasım Efendi, Moğol hükümetinin vekili Vasili İvanov'a suikast yapan Dilsiz Yasin'in ağzına altın ve gümüş paraları eritip kendi eliyle dökceğini anlattı. Mehsut Muhiti bu olayı duyunca manalı şekilde güldü.

"Ama" dedi Kasım Efendi "bu adamın yüreği o kadar katı desem de öyle değilmiş. Geçen sonbahardaki bir savaşta onun severek bindiği boz atının ön ayakları top mermisinde koptu. At yerinden kalkamadan acı çekerek yatıyordu. O, kulakları kalem gibi, ayakları geyiğinki gibi ince, çok güzel bir attı. Hacı çırpınıp yatan ata bir

an baktı, “boğazını kesip öldürün” diye emretti. Fakat yiğitlerin hiçbiri bıçak sürmeye cesaret edemedi. Hacı onlara sinirlenip, ağzını bozdu ve bir yiğidin elinden bıçağını alıp atının boynuna sürtmek istedi. Boz atın deve yavrusu gibi kapkara gözlerinden yaş akıyordu. Hacı’nın elleri titredi ve atın boynuna sarılıp yüzünü atın gözlerine yaklaştırıp ağlamaya başladı.

Kasım Efendi bunları anlatırken yüreği sızlıyor(420)muş gibi sustu.

“Sonra?” sordu Mehsut Muhiti.

“Ondan sonra, dedi Kasım Efendi, “Elindeki bıçağı bırakıp ‘siz bir şey yapın’ der gibi bana baktı. Ben de boğazlamaya kıyamayıp, atın başına iki kurşun sıktım.

Biraz sessizlikten sonra Mehsut Muhiti şöyle dedi:

“Öyle, hepimizin yüreği etten yaratılmış. İnsanlar, insanların ezildiği toplumsal düzene mecbur bırakılmamış olsaydı, insanlar birbirinin kanını dökmezdi. Mesela kurt her ne kadar kurt olsa da saldırgan bir mahluk olsa da asla birbirinin karnını deşmezdi. Çünkü onlarda ezme ve ezilme yok. İnsanlar arasında kan dökülmesine sebep olan şey eşitliğin olmadığı toplumsal düzendir.

“Doğru söylüyorsunuz.” dedi Kasım Efendi. “Hacım okumamış biri olsa bile bu meselede bir bilgin gibi fikir beyan etmişti. O, bir savaşta ustaca bir yere saklanıp pilimot ile otuz tane askeri öldürdü. Savaştan sonra ben ona takılıp ‘boz atı boğazlayamayan ellerin adam öldürürken titremiyormuş he’ dedim. ‘Komiksizin efendim’ dedi Hacı. ‘Ben onları öldürmeseydim, onlar bizi öldürecekti. Ölmek için öldürenleri öldürmek gerek. İşte o zaman da demiştim, kan dökülmesin diyorsak, önce kan dökenlerin kanını dökmemiz lazım’ gerçekten de bu lafı Hacı’nın ağzından birkaç (421)kez duymuştum.”

Mehsut Muhiti kafasını sallayıp şöyle dedi:

“Hacı’yı savaş meydanında son derece cesaretli diye duymuştum, doğru mu?”

“Cesur, kahramanlığını anlatmaz. Savaşa girdiğinde, ot biçen pervaneye dönüşüyor. Ben onun için bir kez endişelenip ‘Hacı Abi, siz ordunun başısınız, çok fazla öne atılmanız.’ dedim, ‘her şeyin başı önünde olmaz mı, arkada olacak değil

ya?’ deyip güldü. Ben onu çekip ‘Ahali sizin için ölümden korkmuyor diyor, gerçekten ölümden korkmuyor musunuz?’ dedim. ‘Hey ahmak adam’ dedi o benimle alay ediyormuş gibi bir ses tonuyla ‘ölümden korkmayan kim var? Bana da can tatlı geliyor. Ama candan geçmeden sevgiliye kavuşamazsın diye bir söz var. Ya cana, ya canana!’ dedi.”

İkisi hafifçe gülümsedi.

“İlginç.” dedi Mehsut Muhiti “Bizim memleketlerde ‘Hocaniyaz’a kurşun işlemediymiş, savaştan gelip kuşağını çıkarınca, koynundan bir sürü mermiş düşüyormuş diye söylentiler aldı başını gitti. Bu elbette akla mantığa sığmayan bir şey. Çünkü Hacım Şehname’deki Royinten değil. Bence bu laflar halkın (422) içinden çıkarttığı kahramanlara olan inancından, ümidinden ve tapmasından kaynaklanıyor olmalı, öyle değil mi?”

“Öyle” dedi Kasım Efendi. “Hacı hakkındaki bu söylentiler Kumulda’da var.. Ama bu söylentilerin ortaya çıkması tesadüf değil. İlk olarak sizin dediğiniz gibi halkın ona tapmasından olsa gerek; ikinci olarak geçen yıl olan bir olay buna sebep olmuş.”

“Haydi söylesene, hangi olaydı?” merakla sordu Mehsut Muhiti.

Kasım Efendi şöyle dedi:

“Geçen ilkbaharda askerler kapsamlı bir hücumla başladı. Bu hücum son derece sert oldu. Biz karşılık veremedik kaçtık ve birkaç parçaya bölündük. Ben Hacı’nın bölüğündeydim. Bu bölükte iki yüz adam olup, çoğu çocuk ve yaşlıydı. Biz bir yandan savaşır bir yanda da çekilip bir çukura girdik. Askerler çukura girmeye cesaret edemedi. Çukurun içinde biraz ötede yeni terk edilmiş evler varmış. Biz çocuklarla ihtiyarları ilkbaharın şiddetli soğuşundan koruyup ve dinlenmeleri için bu evlere yerleştirdik, bir geceyi sağ salim geçirdik. Ertesi gün güneşin doğuşuyla daha da içeriye gidelim dediğimizde askerler aniden saldırdılar. Onlar bizim silahlı adamlarımızdan dört kat daha fazlaydı. Biz yine geçen günkü gibi bir yandan saldırıp bir yandan çekilerek çok kayıp verdik. Ha(423)cım bu durumu fark etti hemen. ‘askerleri ben durdururum. Siz grup grup gidin, benim yanımda Mirul Mergen kalsın’ diye buyurdu ve bir eline pilimotu alıp Mirul Mergen ile askerlerin olduğu

yöne at sürdü. Onun huyunu bildiğim için ben karşı gelmedim, grubu götürmeye mecbur kaldım. Arkamızdan bir saat boyunca tüfek sesleri duyuldu. Ben Hacım'dan endişelensem de onun sağsalim geleceğine inanıyordum. Dediğim gibi, çok geçmeden o bize yetişti. Fakat Mirul Mergen sol bileğinden yaralanmıştı. Hacım atından ayrılıp, başka bir ata binmişti. Ayrıca yirmi tane tüfeği bir ata yükleyip beraberinde getirmişti. Şans dediğin böyle bir şeymiş. Görmüyor musunuz sadece iki kişi bu kadar askerin önünü kesti ve çekilmelerini sağladı. Hepsinden ilginç olanı şu ki, Hacım soyduğunda onun iki yerine mermi geldiğini gördük. Fakat bu mermilerin hiçbiri ona işlememişti. Bir mermi onun belindeki mermi torbasına denk isabet edip orada kalmıştı. Diğeri yeleşinin cebindeki saate isabet etmişti. Bu durumu önemli kişiler gördü, ben de gözümle gördüm. Bundan sonra 'Hocaniyaz Hacı'ya kurşun işlemiyor' söylentileri arttı. Hatta diye devam etti Kasım Efendi, "Halk arasında Hacım geleceği biliyor gibi söylentiler de konuşulmaya başladı." (424)

"İşte, bu daha ilginçmiş. Haydi, anlat." dedi Mehsut Muhiti heyecanlanıp.

İnkılabın başında dağlılar arasında silah ticareti artmaya başladı. Bir beşatara iyi bir at veriliyordu. Bizim oluşturduğumuz askeri düzen gereği, yiğitler askerlerden ganimet aldığı silahları karargâha teslim etmek zorundaydı. Fakat bazıları bu düzene riayet etmeyip, eline geçirdiği silahı atla takas etti ya da gümüş paraya sattı. Bu duruma vaiz ve nasihatle son veremedik. Bir gün Bağdaşlı Yediga Kemşük denen adam ganimet aldığı silahları karargâha getirdi. İki beşatari bir mağaraya saklamış. Bunu arkadaşlarından biri görmüş, Mirul Mergen'e söylemiş. Mirul Mergen de Hacım'a söylemiş. Hacım gözlerini kısıp: "Hey Yediga, atına bin, mağaradaki iki beşatari, birinin kayışı kesik, derhal alıp gel!" dedi. Yediga kıpkırmızı oldu. Onun gitmeyi bırak, söz söyleyecek hali yoktu. Hacım şakayla gülerek "Tamam, gidecek halin yoksa, başkaları alıp gelsin." deyip iki yiğide buyruk verdi. Onlar Hacı'nın verdiği bilgiler doğrultusunda silahları alıp geldi. Hacım kısa saplı Moğol kamçısı ile Yediga'yı kamçulamaya başladı. Biz araya girip, zor ayırdık. O günden itibaren 'Hocaniyaz geleceği biliyormuş' denen söylentiler artmaya başladı. (425) Yiğitler de ganimet alınan silahlara hıyanetlik yapmadı.

Mehsut Muhiti gülmekten yaşaran gözlerini mendiliyle silerken, Kasım Efendi Hacı'ya dair yine bir şeyler söyleyip düşüncelerini toparlıyormuş gibi "bu

adamın yürüyüşü ayı gibi kaba, savaşta kaplan gibi cesaretli, tilki gibi kurnaz, çita gibi çevik, saksağan gibi uyanık ama aile meselesinde çok da pervasız.” dedi.

“Mesela?” sordu Mehsut Muhiti.

“Mesela, yakın zamanda olan bir olayı anlatayım, dedi Kasım Efendi, “Turfan’a gitmeden önce eş ve çocuklarla vedalaşma kararı alındıktan sonra Hacım iki hanımıyla burada vedalaşmak istedi, onları alıp gelmesi için Mirul Mergen’i dağa gönderdi. Büyük hanımı Kemerhan Ayla’nın kumalığı tutup “benim o fakirin kızıyla birlikte gidecek ayağım yok” deyip Astane’ye gitmeye razı olmadı. Küçük hanımı Heliçe Hanım “Kemerhan Ayla ne de olsa benden büyük, hoşça kal diyeyim” deyip Mirul Mergen ile onun yanına gitti. Kemerhan Ayla yağ kızdırdığı sırada kumasının geldiğini görünce, kazana yarım kepçe su koyup, yorgana sarılıp yatmış. Heliçe Hanım su ile yağın dumanına dayanamayıp Mirul Mergen ile evden kaçmış ve kapı dibinde durup:

“Kaynamayan kazanların buharında piştim, (426) sesi çıkmayan çayır kuşlarının ağına düştüm.” Beyitini söyleyip geriye dönmüş. Kemerhan Ayla arkasından çıkıp Mirul Mergen’e bağırmış “Hey Mirul, Hacı Abine söyle, benim mektubumu versin!”

Mirul Mergen bunları söylerken, ben de oradaydım. Şimdi Hacı ne diyecek diye düşünürken, kahkaha atıp “O yaşlı deve mektup alacağım diyorsa peşimden Turfan’a gelsin.” dedi. Fakat şimdilerde sizin geçen yıl Tarati toplantısında dediğiniz gibi sürüye liderlik yapacak aygır olmak için Hacı’dan daha uygun birisi yok diye düşünüyorum.”

“Ben de bu görüşteyim.” dedi Mehsut Muhiti samimiy bir ses tonuyla “Allah’ım bu adama güç ve zafer nasip etsin.

3

Hocaniyaz Hacı, Mehsut Muhitilerin teklifiyle ordusunun başına geçip Piçan’a varınca Turfan, Toksun ve Piçan halkının tüm vekilleri onun önüne çıkıp onu

törenele karşıladı. Bu vekiller arasında Turfan'ın en meşhur uleması ve Turfan isyancılarının önemli liderlerinden Hemdulla Elem adındaki ihtiyar kişi de vardı.,

Şing Şisey, Hacıların Piçan'a geldiğini duyunca karargâh komutanına şöyle dedi: (427)

“Güzel habermiş. Şimdi bu dağ kaplanının kerametini görürüz. O, yüksek dağlar arasında bizi maymun gibi oynatmıştı ama bu düzlükte avcıya rastlayan tavşan gibi olacak. Piçan'daki askerlere hemen telgraf çekin, ben gelene kadar onu elden kaçırmadan etrafını sarsın, biz yarın bütün orduyla Piçan'a varacağız.”

Bugünlerde Mehmut Muhiti ile Maşining Kara Şehirde idi. Mehsut Muhiti Piçan'a gelince, onları çabucak buraya çağırması için haberci göndermişti. Onlar gelince Kumul, Turfan isyancıları bir yerde toplandığından Hacı'nın ordusu Piçan'daki askerlerle birkaç kere çatıştı. Fakat güçleri denk olmadığı için, Lükçün tarafına çekilmeye mecbur kaldı. Onlar burada Kara Şehir'den gelen orduyu bekleyecek ve ordu gelince birleşip Piçan'a hücum edeceklerdi.

“Lafımızı ikiletmeden bu yurtlara teşrif ettiniz, şimdi evlerimize buyurun, bir bardak yorgunluk çayı için Hacım.” dedi gözlerinin içi gülen, beyaz yüzlü, zarif bir adam. Bu Lükçün prensi Sayit olup, Mehsut Muhitiler ile Kumul'a birlikte gitmişti. O, yukarıdaki sarayında sakladığı az sayıda silahın varlığını da hatırlattı. (428)

“Kalenin içine girince ne olacak? Ben dağ ve bozkırlarda savaşmayı öğrenen adamım.” dedi Hacı biraz tedirgin olup. Fakat Mehsut Muhiti de Sayit prensin fikrine katılıp, Kara Şehir'deki ordu gelene kadar Lükçün'de kalmayı teklif etti. Hacı kale içine girmeyelim fikrinde ısrar etmedi. Onların hepsi başlarına gelecek olan faciayı akıllarına getirmemişlerdi elbette.

Onlar Lükçün şehrine girdi, ikinci gün güneşin doğmasıyla toplar gümbürdedi, bir anda Lükçün şehri kuşatıldı. Şing Şisey'in Beyaz Ruslar'dan oluşan topçu birliği, küçücük şehri taş atıp oynuyor gibi topa tutmaktaydı. Lükçün prensliğinin şehrin ortasındaki sarayı ile cami minareleri gümbürtüyle yıkılıp, yoğun pilimot mermileri kale burçlarına damla damla yağmaktaydı. İsyancılar başını kaldıramadan sadece kalenin deliklerinden ateş etmeye mecbur kalmıştı. Böyle olmasına rağmen, sert karşılık verilip düşman tarafa çok zarar verildi. Fakat bu sırada

onlarca yiğit can verip Lükçün kalesini kana boyadı. Gençliğinde avcılıkla biraz ilgilenen, tüfekle ateş etmeyi öğrenen Hemdulla Elem başındaki büyük kalpağı atıp Hacı ile yan yana çatışırken alınma isabet eden şarapnel parçasıyla şehit oldu. Onun bembeyaz sakalına bulaşan kanlar bahar güneşinin ışığında nar taneleri gibi (429) parlıyordu. Savaşın ikinci günü yiğitlerin mermileri bitmeye, açlık ve susuzluktan dudakları yarılmaya başladı. Askerler kaleye merdiven dayayıp çıkmaya çalıştı. Kuşatmayı yarıp çıkmanın asla imkânı yoktu. Böyle bir anda Hacı'nın aklına bir şey geldi ve orduyu yalandan kuzey kapısından çıkacakmış gibi hazırladı. Gerçekte ise orduya güney kapısından çıkmaları için hazırlanmasını söyledi. İsyancılar, askerlerin dikkatini kuzey kapısına vermelerinden istifade edip, güney tarafındaki kapıyı açtı. Fakat bu taraftan da hemen kurşun yağmur gibi yağmaya başladı. Kapıdan ilk olarak at koşturup çıkan Mirul Mergen ile Hacı, el pilimotlarıyla kuşatmayı yarıp yol açmakta, onların arkasından çıkanlar da ateş etip bağırarak ilerlemekte, sahipsiz kalan atlar dizginlerini sürükleyip sağa sola kaçmaktaydı. Bu sırada Mehsut Muhiti'nin doru atı göğsüne gelen mermiden dolayı yuvarlandı. Atın altında kalan Mehsut Muhiti kendini toparlayana kadar arka arkaya atılan iki kurşunla göğe yükselen toz toprak içinde iri koyungözleri açık şekilde eyere tutundu. Onun yanından at koşturup geçenlerin hiçbirisi onu görmedi ya da görmüş olsa da can telaşına düştüğünden, bu adamın ceseti onlarca ceset arasında bu topraklı yola kaldı. (430) Şehrin kuzey tarafındaki yüksek tepede savaşa komutanlık eden Şing Şisey isyancıların güney kapısından çıkacağını fark edip, derhal onları kovalama emri verdi ve kendi de oraya at sürdü. Fakat kum tepeleri ile çalılıklara saklanan isyancıların kurşunlarıyla çok sayıda askerini kaybettiği için kafesten çıkan bu kaplanlara bir şey yapmayı gözü kesmeyip geriye döndü, savunmasız kalan Lükçün şehrine girip acısını fukaradan çıkarmaya başladı. Küçük Lükçün şehri kurşunlar içinde kalıp, sokaklar kıpkırmızı kana boyandı.

Bu sırada çenesi gür siyah sakalla kaplı, uzun boylu, çukur gözlü bir adam güney kapısının önünde yatan ölüler arasında Mehsut Muhiti'nin cesedinin olduğunu Şing Şisey'e bildirdi. Bu kişi Turfan Şen yamul tahıl deposunun muhasebecisiydi. O, keçe gibi olan defteri önüne koyarak oturup, tahıl vergisini vermeye gelen çiftçileri acımasızlıkla dövmekte usta olmasından halk onu Ambar Mollası ya da Rozi Molla diye çağırıyordu. Buradaki "Molla" sözü onun ilim sahibi olmasından değil, halkı ezmesindeki mollalığından dolayındı.

Şing Şisey Kumul'dan gelip, Turfan'ı işgal ettikten sonra, sokaklara peş peşe birçok ilan astırdı. Uygurca ve Çince yazılan bu ilanların birinde “eline silah alan hırsızların saklananlarından birini tutup getirene yüz, yerini (431) yerini söyleyene elli altın mükafat verilecek. Silah tutmasa da hırsızların dediklerini yapanları ya da onlara yardım edenleri bildirenlere bildirdiği kişi başına yirmi altın verilecek.” denen cümleler yazılıydı. Rozi Molla bu ilanı okumuş ve hemen Abduhalik Uygur'u hatırlamış. Çünkü şair Abduhalik Uygur, Rozi Molla'nın ambara tahıl koymaya gelen çiftçilere yaptığı eziyet ve hileleri duyup onun yüzüne:

Yolun sonu çalılık,

Rozi Mollam sakallı,

Kıyamette hesap var,

Halka etme kötülük.

diye mani söylemiş ve onu

Fare yer kıvırmadan,

Sıcak soğuk ayırmadan,

Fareden de daha kötü,

Mollam yiyor küremeden.

diye eleştirmiş. Bundan dolayı Rozi Molla'ya Ambar Faresi lakabı koyulmuştu. Rozi Molla işte bunları düşünüp “İşte oç almanın ve para kazanmanın fırsatı doğdu” dedi ve kalın bir Hoten kağıda şair hakkında iftira yazıp Şing Sisey'in tercümanına verdi.

Mektupta şair için isyancıların önemli propagandacılarından biri olduğunu söylemiş, ispat için de onun halk arasında şarkı olup yayılan “Açıl” adlı meşhur şiirinin incelenmesini istemişti. Şing (432) Şisey bu delillere bakarak şairi kara listenin başına yazdı ve Rozi Molla’ya vadettiği gümüş paraları verip, ona yeni görevler verdi. Bu kez Lükçün’e gideceği zaman onu yol rehberleri arasına almıştı. Bu adam bugün de Şing Şisey’e sadakatini bildirip “Turfan’daki hırsızların başı ve Hocaniyaz’ı ayartan adam bu” deyip Mehsut Muhiti’nin cesedini ona gösterdi. Şing Şisey merhumun cesedine bir an baktı ve “Hocaniyaz’ı da bu halde görsem çok iyi olacak” dedi. Sonra teşhir etmek için onun başının kesilmesini emretti. Bir asker buyruğu hemen yerine getirdi. Başsız ceseti evirdi çevirdi, yünlü paltosuyla krom çizmesini çıkardı. Yün ceketinin cebinden çıkan altın saati Şing Şisey’e uzattı. Şing Şisey saate bakıp “Eski Rus markasıymış” diye güldü.

Tam bu sırada isyancılar da Mehsut Muhiti’nin şehit olduğunu öğrenmişlerdi. Hacı bu kötü haberi duyunca “Vah Mehsut vah Mehsut, sen öleceğine ben ölseydim olmaz mıydı!” deyip yavrusundan ayrılan deve gibi bağırdı. Onunla birlikte bütün ordu kan ağlayıp yas tuttu. Bu sırada yabancı biri “Yazık kardeşlerim, bu lanetli şehrin içine girmemiş olsaydık, bu kadar sıkıntı yaşamazdık.” diyerek bağırdı. Sayit prens ne diyeceğini bilemeyip yerin dibine geçmiş gibi kaldı. Onun (433) yerine aksakallı biri Kur’an okumaya başladı. Hacı da gözyaşlarını sile sile grubun içine girip başını eğdi. Kur’an’ın çölü saran duygulu ritmine katıldı, onun güzel dudakları titriyormuş gibi görünüyordu. “Kader, kader... hepsi Allah’ın takdiri.” dedi o kendi kendini teselli edip.

4

13 Mart 1933 yılı. Bugün sabah gökyüzü fakir hayvancının duman çıkaran keçe evi gibi bozuktu. Gökyüzüne bakan kişinin istemeden ruhu daralıyordu. Her yıl bu zamalarda ilkbahar başlardı. Nedense bu yıl şehrin sokaklarında soğuk rüzgârlar esiyor, insana endişe veriyordu. Yağma ve yangından harabeye dönen bazı ev ve imaretlerden eski mezarlara doğru rüzgar esiyordu. Boş gezen asalakları saymazsak, sokaklarda insan gölgesi çok az görünüyordu. Dükkânların çoğu kapalıydı. Hayat mücadelesi için pazara girenler de işini çabucak bitirip gitmek için acele ediyorlardı.

Öğle vaktinde Loçeng tarafından bağırma sesleri gelmeye başladı. Kılıçlarını sallayan otuz kadar asker elleri arkasına bağlanmış, ayakları zincirlenmiş on kadar adamı aralarına almış şekilde(434) geliyordu. Bu adamların sırtına yün kalem ile “isyancı, hırsız” sözleri yazılmış, ayrıca x işareti vurulmuş uzun tahta kısıtılmıştı. Onlara eşlik ederek gelen bir grup atlı askerin ortasında tütün rengi paltosunun yakasını kaldırmış, şapkasını aşağıya kadar çekmiş Şing Şisey büyük doru at üstünde kibirli şekilde oturuyordu. Arka arkaya duyulan bağırma seslerine demir zincirlerin sesleri karışarak, bütün şehre korku salıyordu. Sabahtan beri kimsenin olmadığı sokaklar bir anda insan seline kapılmıştı. İnsanlar toz toprak kaldırarak gelip askerlerin iki yanına sel gibi toplanmıştı. Dünyayı sel götürse ördek gibi pervasız olan insanlar bile bugün kıyıda kalmayıp kalabalığa katılmıştı. Yüzlerce gözden yağmur gibi yaşlar dökülüyor, feryatlar semaya ulaşıyordu. Yüzlerce el bir mucizeyle bu tutukluları cellat kılıcından kurtarmaya kadırmış gibi havada sallanıyordu. Tutukluların en önde gidenlerinden ikisinin ağzına bez tıkılmıştı. Onların biri herkesten daha uzun boylu, sivri sakallı, çukur gözlü bir adam olup bu herkesin tanıdığı Tömür Cisa denen kişiydi. O, yönetimin cisası olmasına bakmamış, ömrü boyunca fukaranın tarafında durmuş, beylerin canına ot tıkamış adilliğiyle tanınmış bu (435) yüzden de yurt içinde saygıdeğer görülen bir kişi olmuştu. O, hala vücudunu dik tutup çaresizce geniş geniş adım atmaya çabalıyordu. Diğeri ise boyu posu daha da heybetli, yuvarlak yüzlü, yakışıklı bir yiğit olup onun kapkara gözlerinden ateş çıkıyordu. Bu şair Abduhalik Uygur'du. O, askeri adımla söylendiği gibi yürürken burnunu omzuna sürtüyor, ağzındaki bezi çıkarıp, bir şeyler demek için çabalıyordu.

Bir köşeye geldiğinde, Şing Şisey atın dizginin çekip sınırlı bir şekilde bir şeyler diyerek bağırdı. Eli ayağı peygamberdevesininkine benzeyen zayıf tercüman kafasını eğip, onun dediklerini tercüme etti: “Ey ahali, Zihuy hazretleri şöyle diyor: Sizlere bu isyancı hırsızların kanından ibret almasını söylüyor. Her kim hükümete karşı ayaklanırsa, bu hırsızlar gibi olur diyor.” dedi. Tercümanın ağzı kapandığı anda Şing Şisey beyaz eldiven giydiği elinin biri kaldırıp, öfkeyle aşağı indirdi. İki asker koşarak gelip Tömür Cisa'yı omzundan yere doğru bastırdı. Üçüncü asker sapında kırmızı bez sallanan büyük kılıcını havaya kaldırıp Tömür Cisa'ya sallamak istedi. Fakat Tömür Cisa yerden kalkıp, karateciler gibi iki ayağını aynı anda kullanıp, bir vuruşta celladı pomzek gibi yuvarladı. Halk içinde yaygara koptu. Bu sırada başka

bir cellat arkadan gelip Tömür Cisa'nın başına kılıcı vurdu. Tömür Cisa birkaç (436) adım sendeleyip düştü. Cellatlar onu paramparça etti. Onların ikisi Çinli Müslümanlardı. Yine bir köşeye gelince beş kiş daha öldürüldü. Bu şekilde Müslümanların yoğun olduğu Yenişehir'in merkezine gelene kadar bir sürü adam öldürüldü, sadece şair Abduhalik Uygur kaldı. O, ağzındaki bezi bir şekilde sıyırıp çıkardı ve Şing Şisey'e bakarak Çince bağırdı:

“Hey zorbalığın sahibi olan cellat! İnkılap ateşini sen kanla söndüremezsin. Eşitlik, özgürlük yolunda dökülen bu kutlu kanlar denizinde kesinlikle helak olacaksın, kesinlikle!. Yok olsun baskı!”

“Öldür!” bağırdı Şing Şisey.

Birinci kılıç şairin sağ omzuna değdi.

“aşasın özgürlük!”

İkinci kılıç sol kulağını kesip omzunda durdu.

“Yaşa...sın.. inkılap!... Hoşça kalın kardeşlerim...”

Üçüncü kılıç darbesiyle şairin başsız kalan gövdesi büyük ağaca dayandı.

Tövbe, adamın kanı o kadar çok, o kadar kırmızı olur muymuş! Sanki dağda açan lale gibi. Yüksek girişli mescit ile ihtişamlı tapınak arasındaki meydan fırtınanın vurduğu gül bahçesindeki kırmızı gül (437) yapraklarıyla kaplanmış gibiydi. Meydana toplanmış ihtiyarların, gençlerin, kızların, kadınların ve çocukların gözleri ağlamaktan kıpkırmızı olmuştu.

Ertesi gün sabah vakti, Şin Şisey ordusunu alıp aceleyle Urumçi tarafına gitti. Çünkü şairi katletmeden dört saat önce Cing Şuren'den kendisine“derhal Urumçi'ye dön!” telgrafı gelmişti. İki gün sonra Hacı ile Mehmud Muhiti'nin asker toplayıp geldiğini duyunca Turfan'ı koruyan askerler de Urumçi'ye kaçıştı. Turfan şehri yine isyancıların eline geçti.

“Mirul.” dedi Hacı Turfan'a gelip yerleştikten sonra, “Sen bugün birkaç adamla Lükçün'e git. Şehitlerin cesetlerini bulup gömün. Merhum Mehsutbay'ın

cesedini, tanıyabilecek misin? Dur içine çizgili ipek gömlek giymişti. Ceseti bulduktan sonra Astane'ye alıp gel. Başını bir şekilde buluruz, merhum göbek bağının kesildiği yerde yatsın.”

Toplantıda oturanlardan güzel beyaz bir kalpak giyen seyrek kahverengi sakallı, gevri bir adam yerinden kalkıp “Uygun görürseniz, Lükçün'e ben de gideyim” dedi. Onun astarlı, siyah, kadife ceket üstünden sıkıca bağladığı geniş kemeri ve sağ tarafındaki tabancasıyla sol tarafındaki uzun Rus kılıcı onu (438) daha da heybetli gösteriyordu. Fakat onun beyaz, ağırbaşlı suratında beklenmedik bir olayla en yakınıni kaybeden, derin bir üzüntü yaşayan kişinin yüzündeki gibi acı ve hasret alametleri aks ediyordu. Hacı onun söylediklerini duyunca yerinden kalkıp ellerini onun geniş omzuna koydu ve teselli veriyormuş gibi yumuşak bir tonda “Tamam Abim, sen de git daha iyi olur.” dedi. Bu adam merhum Mehsut Muhiti'nin abisi Mehmud Muhiti idi.

Mehmud Muhiti Oğlakçı Mensur ve beş yiğidi alıp, Mirul Mergen ile Lükçün'e gitti. Ertesi gün, Hacı öğle namazını şair Abduhalik Uygur'un katledildiği meydandaki mescitte kıldı. Bu mescit yapıldığından beri Cuma ve bayram namazlarına bile bugünkü kadar adam gelmemişti. Onların çoğu Hacı'nın yüzünü ve burada olan hadiseyi görmek için gelmişti. Namazdan sonra yurt büyükleriyle mescidin yanındaki mabedin merdiveninde oturan Hacı'ya yüzlerce göz dikildi, fısıldaşmalar başladı.

“Temiz yüzlü bir adammış.”

“Sakalına siyah saçılmış.”

“Bu o kadar uzun değilmiş.”

“Gözünden ateş çıkıyormuş.”

“Çok sinirli birine benziyor. Kılıcının sapını (439) tuttuğu eline baksana, damarları şişmiş.

Bu sırada Hacı sinirle bağırırdı.

“Nerede o simsar?”

Yiğitler sıkıca bağlanan Rozi Molla'yı sürükleyerek onun önüne getirdi. Rozi Molla sanki selin getirip kıyıya vurduğu köpek gibi titriyordu.

“Bu ne?” diye sordu Hacı cebinden bir sayfa Hoten kâğıdı çıkarıp. Roza Molla kâğıdı görünce daha da titreyip ayakta duramadı. Yiğitler onu kolundan tuttu.

“Bunu ahaliye kendin oku!” dedi Hacı kâğıdı onun gözüne sokup. Bu kâğıt, Rozi Molla'nın şair Abduhalik hakkında Şing Şisey'e yazdığı iftira mektubu olup, akşam yiğitler bunu Şing Şisey'in karargâhındaki kâğıtların arasından bulmuştu. Rozi Molla mektubu okumayı bırak, gözü açık şekilde ölü gibi kalmıştı.

“Okusana Ahunum, sesli oku.” dedi Hacı kâğıdı yanında duran sarıklı kişiye uzatıp.

Mektup okunup bitince kalabalık deniz gibi dalgalanıyor, sıkılan yumruklar havada sallanıyor, öfke ve nefret sesleri gökgürültüsü gibi yankılanıyordu.

“Bu şerefsizi ne yapmak gerek?” dedi Hacı bağırarak.

“Vuralım, öldürelim!” (440)

“Gözünü oyalım, dilini keselim!”

“Vücudunu paramparça edip köpeklere verelim!”

Rozi Molla dile gelip, Hacı'nın ayaklarına kapandı:

“Hacım, canımı bağışla, ben tövbe ettim.”

“Hayır, kardeşlerini düşmana veren senin gibi hainleri yaşatmak yurdu cehenneme çevirmek olur. Sana bir tane mermi bile fazla.” dedi Hacı. Sonra yiğitlere bakıp “Haydi Hoşur, bu simsarin önce dilini kes, sonra gözünü çıkar, sonra...” dedi. Hacı'nın lafı biter bitmez Hoşur Kantu ceplerini yoklayıp, çizmesinden bıçağını çıkardı. Kasım Efendi, Hoşur Kantu'yu durdurup, Hacı'ya kısık sesle şöyle dedi:

“Öfkene hâkim ol Hacı Abi! Bu meluna ne yapsak az. Ama sen yurdun başısın. Yurt başının yaptığı iş başkalarına örnek olur. Sonrakiler de bu işi taklit etmesin.”

Sali Dorga da bu fikre katıldı.

“Öyleyse, ne yap diyorsunuz bana?!” dedi Hacı sinirle.

“Bunu kılıç ya da tüfekte cehenneme yollasak olur.” dedi Sali Dorga mülayim bir şekilde.

Hacı biraz düşünüp “Öyleyse ben vuracağım. Geri durun.” dedi. Halk ikiye ayrı(441)ıp yolu açtı. Rozi Molla domuz gibi bağırıp, geriye çekilir halde önceki gün şair Abduhalik Uygur’un yıkıldığı ağaca dayandı. Hacı elindeki tabancanın tetiğine bastı. Adamlar kana bulanıp yatan cesedi çiğneyip teklemeyip yerle bir etti.

Mehmut Muhitler Lükçün’den Mehsut Muhiti’nin başsız cesedini Astane’ye götürene kadar, merhumun kale kapısına asılan başı da bulunmuştu. Hacı bu başla gövdeyi birleştirip kendi eliyle toprağa koydu. Defnedilme töreninden sonra merhumun yurdunda doksan yedi şehidin ruhu için büyük yemekler verildi. Sonra isyan önderleri Urumçi’ye ilerlemek için orduyu düzenleme ve arttırma işini girişti. Ordu yeni katılan köylü gençler ve şehir fakirlerden dolayı her geçen gün arttı, askeri düzen doğrultusunda irili ufaklı bölümlere ayrıldı. Onlara komutanlar atandı. Tüm orduya Mehmut Muhiti sicang, Sali Dorga ile faziletli dorgalar tugay komutanı oldu. Turfan-Piçan isyancılarının bazı komutanları alay komutanlığına atandı. Tohniyaz Zor ile Avcı Hebibul yönetici sınıfına, Oğlakçı Mensur, Hoşur Kantu ve Gulcalı Heytem müfreze komutanı sınıfına yükseldi. Fakat ordudakilerin büyük kısmının kendi kıyafeti ve atı olduğundan, ayrıca silah bakımından el pilimotu, beşatar, kara tüfek (442) hatta kılıçlara sahip olduğundan ordudan daha çok çeteye benziyordu.

O günlerin birinde, Urumçi yoluna yerleştirilen nöbetteki yiğitler Turfan tarafa giden beş atlı askerin önüne kesti. Onlardan birinin elinde muska şeklinde beyaz bir bayrak vardı. Askerler hemen atlarından inip silahlarını yere bıraktı. Zayıf, uzun boylu bir asker Uygurca konuşup, Urumçi’den Hocaniyaz Hacı’ya önemli bir mektup getirdiklerini söyledi. Yiğitler askerlerin ellerini bağlayıp Hacı’nın karargâhına getirdi.

O gün isyan önderleri karargâhta toplanıp yapılacak işler hakkında toplantı gerçekleştiriyordu. Bu toplantıya önceki komutanlardan başka yeni atanan alay komutanından üst rütbedeki kişiler de katılmıştı. Askerleri getiren yiğitler onları

avlude Mirul Mergen'e teslim etti. Mirul Mergen uzun boylu askere soru sorup durumu anladı. Onun anlattığına göre Şing Şisey Urumçı'de yeni bir hükümet kurmuş ve Hocaniyaz Hacı ile barışmak için karargâh komutanını Hacı'ya özel mektup ve hediyelerle birlikte göndermişti. Bu asker ise elçiye tercüman olarak gelmişti.

“Elçi bu kişi.” dedi tercüman yeşil renk palto giymiş olan gözlüklü askeri gösterip.

Mirul Mergen soğuk bir şekilde güldü. “Bekleyin (443)” dedi ve toplantının olduğu eve girdi.

Hacı durumu anlayınca “Hayır, ben o simsarın elçisi ile görüşmeyeceğim.” dedi ama Mehmud Muhiti, Sali Dorga ve Kasım Efendilerin ikna etmesiyle sonunda elçiyi kabul etmeye razı oldu.

Elçi tercümanı ile Hacı'nın yanına gelip, edebiyle saygı bildirip, siyah deri çantasından büyük bir zarfı çıkarıp Hacı'ya uzattı ve Mehmud Muhiti'nin işaretliyle tahta bir sandalyeye oturdu.

Hacı kaşlarını çatmış bir vaziyette mektubu okumaya başladı. “Zulme karşı, halk isyanının kahraman komutanı Hocaniyaz Hacı hazretlerine!” diye başlayan bu mektup iyi basılmış Hoten kâğıdına Uygur katibin kamış kalemıyla son derece güzel ve okunaklı, hatta Farsi şekilde yazılmış. Hacı mektubu okuyup “Bu simsarın söylediklerine inanmıyorum, onun yüzü Abduhalik'in suratından da kalınmış. Sesli oku herkes duysun.” dedi ve Mehmud Muhiti'ye uzattı.

Mektubun önemli kısmında şöyle denilmişti: “Hasıl kelam, Hacı hazretlerinin eziyet çeken fukaraya önderlik edip, Cing Şuren hükümetine karşı ayaklanması doğrudur. Bunun gereği şudur ki bu hükümet zulüm merkezli kurulmuş faydasız bir hükümetti. İşin doğrusunu söylersek, Hacı ile savaşmak benim isteğim değildi ve benim buna haddim (444) yoktu. Ama ben vazife adamı özellikle de asker olduğum için benim emre itaat etmeme şansım yoktu. Sonunda fırsat bulup bu zalim hükümeti yıkıp fukarayı destekleyen, adil ve de bünyesinde bulunan milletler arasında özgürlük ve beraberliği arzulayan yeni bir hükümet tesis ettim. Hacı hazretlerinden isteğim şudur: artık aramızda kan dökülmesi için hiçbir sebep kalmadı. Hazretleri

Urumçi'ye teşrif etsin, Şincang'ı ikimiz birlikte yönetelim. Benim bu teklifimi kabul ederseniz, sizin huzuruza askeri, mülki bürokratlar ve her milletin ileri gelenlerinden seçilen özel elçiler göndereceğim. Her ne şart ve teklifiniz varsa o zaman ortaya koyun. Size layık olmasa da birkaç hediye gönderdim. İltifatı kısa kesmemi makul görün.”

Mektup okunur okunmaz evin içini bağrışmalar kapladı.

“Ey yalancı kezzap, Hacım ile savaş yapası yokmuş peh!”

“Fukaraperver olmasına bakın, Kumul halkına yaptıklarını unuttuk mu?”

“Turfan'ı kana bulayan kim?”

“Mehsutbay'ın başını kesip kovuğa asan kim?” (445)

“Tömür Cisa ile Abduhalik Uygur'u öldüren kim?”

“Dünkü kurt bugün tilki olmuş.”

“Tilkinin hırsızlığı kurdun gaddarlığından daha kötü.”

“O, sahibini kandıran kuşmuş, tuz verdiği sahibine vefalı olmayan neden bize vefalı olsun ki!”

“Yeni hükümet, adil, milletlerin beraberliğıymiş!”

“Şincang'ı Hacım ile birlikte yönetcekmiş pes!”

Tercüman bu konuşmaları elçiye durmadan çeviriyordu. O ve elçi Hacı ile toplantıdakilerin halini görünce sıtmal gibi titreyerek oturuyordu.

Bu sırada Mehmut Muhiti'nin bedenine göre heybetli sesi duyuldu:

“Hacı Abi, o melunun yeni hükümet kurdum demesi ne, sorsak mı ki?”

“Tamam, dedi Hacı. Sonra tercümana bakarak, “Şuna söyle, Hacı'nın sorusuna cevap versin.” dedi.

Elçi hemen anlayıp yavaşça anlatmaya başladı. Onun dediğine göre, Hocaniyaz Hacılar Kumul'dan Turfan tarafına gelip de Alev Dağı eteğindeki isyan fırtınaları esmeye başladığında, Tanrı Dağı'nın kuzey ve güney tarafındaki çatışmalar daha da artmış, Cing Şuren hükümeti büyük tehlikeyle karşı karşıya kalmış. Bu yüzden Cing Şuren hakimiyetini (446) koruması için Şing Şisey'i bütün orduyla birlikte Urumçi'ye göndermeye mecbur olmuş. Fakat Cing Şuren hükümetini oluşturan Cang Şing, Çeng Şing, Çeng Deli, Çeng Cung, Tav Minyu gibi idari bürokratlar bununla hâkimiyeti korumanın mümkün olmadığını, sadece Cing Şuren'i tahttan indirmenin mümkün olduğunu düşünüp siyasi değişiklik yapmak istemiş. Elleriinde askeri güç olmadığından Urumçi'deki Beyaz Rusların liderlerine "Cing Şuren'i tahttan indirmeye yardım ederseniz, sizleri imtiyaz sahibi yaparız." diye müracaat etmişler. Bununla iki yüz Beyaz Rus askeri derhal atlanıp, Cing Şuren'in karargâhına aniden saldırmış. Cing Şuren bu saldırıya karşılık veremeyip, şehir dışındaki Kızıl Dağa kaçmış ve Urumçi'nin batısını savunan askerleri toplayıp geri saldırıya geçmiş. Şehirdeki Beyaz Rus askerleri buna karşılık veremeyip kaçmayı düşünmüş. Bu sırada Şing Şisey Guçung taraftan gelecek saldırıya karşı savunmadaydı. O, siyasiy değişikliğin olduğunu duyunca, Cing Şuren'i korumak için hemen Urumçi'ye gelip şehrin doğu kapısına yerleşmiş ve siyasi değişiklik isteyenleri bastırmış. O esnada siyasi değişiklik isteyenlerin liderlerinden Cang Şing, Çeng Deli, Çeng Cung, Şing Şisey'in yanına gidip, "Cing Şuren'i tahttan indirmeye yardım ederseniz, sizi Şincang askeri işler heyetinin başkanı (447) yaparız." demiş. Şing Şisey böyle ani gelen şansını ganimet bilip hemen kabul etmiş. Fakat onun elindeki askerler aslında Cing Şuren'in askerleri olduğu için, onlara güvenemeyip ikilemde kalmış. Onun şansına 18 Ekim 1931 tarihinde Japon İmparatorluğunun kuzey ve doğudaki ülkelere yaptığı saldırılardan sonra Sibiryâ üzerinden Şincang'a gelip, bugünlerde Urumçi'de bulunan kuzey-doğu askerlerinin komutanıyla Şing Şisey aynı şehirden olduğu için, bu adamdan bir kısım asker alıp, derhal harekete geçmiş. Sonuçta Cing Şuren'in şehre saldıran askerleri mağlup olmuş. Cing Şuren Çöçek'e kaçıp, Sovyetler üzerinden Tyencin'e gitmiş. Bu şekilde Cing Şuren hükümeti devrilip, yeni bir hükümet kurulmuş. Bu olay 12 Nisan Değişimi olarak adlandırılmış. Siyasi değişiklik yapanlar vaatleri gereği Şing Şisey'i sınır komutanı, eski eğitim bakanı Lyu Venlung'u ülkenin lideri yapmış.

“Sınır komutanı ne, biraz önce askeri işler heyetinin başkanı dememiş miydin?” sordu Mehmud Muhiti.

“Evet, doğru. Bunu da açıklayayım.” deyip devam etti elçi. “Onlar, siz askeri işler heyetinin başkanı olun deyince, Şing Zihuy hazretleri askeri işler heyetinde hukukun çok fazla olduğunu göz önünde bulundurup, ‘olacaksam sınır komutanı olayım, yoksa bu işlere karışmadan, eski yaptığım işi yapayım’ diye itiraz etti. Böylece (448)onlar Şing Zihuy’un sınır komutanı olmasını kabul etti. Sınır komutanı denen mevki Mençing Hanlığı zamanından kalmış. Sınır komutanı olan kişi olduğu yerdeki askeri ve idari işler arasında en yüksek konumda oluyor.”

Bu sırada birisi “Haramzadeye bakın, isyandan çörek çalmada acayip ustaymış, nereli? Nerede okumuş?” dedi.

“Sınır komutanımız.” dedi elçi “aslı kuzey doğudaki Lyav’in ülkesinden olup, ilk kayınpederinin, sonra Cyang Peyyüvancang’ın yardımıyla Japon kara ordusu yüksek okulunda okumuş.”

“Haramzadeliği burada öğrenmiş.”

“...”

“Sonra.”

“Ondan sonra Cyan Peyyüvancang’ın atamasıyla Nencin’de askeri hizmette bulunmuş. Cing Şuren tahta çıktıktan sonra Şing Şisey hazretlerini Şincang’a getirip hizmetine sokmuş. Kumul isyanı olduğunda zihuy yapıp göndermiş. Sonraki olaylar hepimizce malum.”

“Sonraki olaylar hepimize malum” sözü toplantıdakilerin yarasına tuz basıp, sayısız acı hatıraları, yanan evleri, duman altında kalan mahalleleri, kesilen başları, nehir gibi akan kanları hatırlatmış olacak ki, evin içi sessizliğe büründü. Elçi sessizliği teklifi kabul etmelerinin işareti olarak düşündü. (449) biraz sonra canlanıp yine konuşmaya başladı.

“Şing Şisey hazretleri birleşmiş milletleri gerçekleştirmek için” dedi o. “Uygurlardan Kumul prensi Nazar’ı, Tatarlardan Hösiyinbay Çanşif, Özbeklerden

Mensurhanbay, Kazak muteberlerinden Baymolla denen kişiyi, Çinli Müslümanlardan Macungşyang ile Ma Gocün'ü, Moğol büyüklerinden Damdin Çad'i, Şibe muteberlerinden Tungbav ile Guanglu'yu ve birkaç Çinli muteberleri bir araya getirip yeni hükümetin üyelerini oluşturdu. Şisey hazretleri yine...

Konuşmaya buraya gelince Hacı yerinden kalkıp kızmaya başladı.

“Ne diyorsun sen simsar, ... Senin efendinin öküz arabasına fare yakalamak istediğini herkes biliyor. Yang Cancang denen ihtiyar tilki de rahmetli Tömür abim ile Moydin Halife'ye yingçanlık makamını vermişti. Düşmanın şirinlikleirne aldanmak Tömür abim ile birlikte bitti. Sizlerin dediğini yapıp kapana kısılacak Hocaniyaz daha doğmadı. Elçiye zeval yok dememiş olsaydım, başını kesip koltuğunun altına koyardım. Git, gözüm görmesin, Şing Şisey'e gidip söyle, onu anası erkek diye doğurduysa, Hotenli gibi yüzüne pudra sürüp, kaşını gözünü oynatmadan, savaş meydanına çıksın. Binlerce kardeşimin kanını ödesin. Ben intikam almadan durmayacağım!”

Böylece konuşma bitti. Elçi tercümanıyla evden utanarak çıktı. Hediyeler de kabul (450) edilmedi.

Birkaç gün sonra Hacı ile Mehmud Muhiti Kumul-Turfan isyancılarından oluşturulan iki bin yüz kişilik atlı orduyu Şing Şisey'i cezalandırmak için atlandırdı. Maşiming Hacılardan çok zaman önce ayrılmıştı, kendi başına hareket ediyordu.

Üç kısma ayrılan isyancı ordusunu şehir kapısından binlerce on binlerce insan yolun iki tarafında durup, dua ve tekbirlerle yolcu etmekteydi. Ak saçlı kadınlar, sevimli çocukların yüzleri gibi kızaran ekmeklerle torba torba kavrulmuş, yeşil yakut gibi parlayan kuru üzüm hatta özel olarak pişirilip soğutulan kuzu etlerini; kızlar ise işlediği mendilleriyle güllü Turfan döppilerine yiğitlere yolluk olarak veriyordu. Mermi torbalarını omzuna asıp, kısa ve uzun paltoları üzerinden siyah kuşak ya da kemerle bellerini sıkıca bağlayıp, kılıç ve tüfeklerini ustalıkla asan yiğitler sanki düğün merasimine gidiyormuş gibi şakalaşarak ilerliyordu. Fakat yiğitler arasında kaşlarını çatan, rengi bulut gibi olan, üzgün ilerleyenler de yok değildi. Onlardan biri Yemşili Seypul denen genç bir yiğit olup o Hoşur Kantu ile yan yana gidiyordu.

“Şimdiden dayanamıyorsan, evinden ayrılсын yoksa, haydi git.” dedi Hoşur Kantu onun yüzü(451)ne dikkatlice bakarak.

“Hayır, Hoşur Abi, dedi Seypul. “Mesele o değil, benim derdim başka.”

“Haydi, söyle, ne derdin var acaba?”

Seypul omzundan tüfeğini aldı, Hoşur Kantu’ya gösterdi. Bu kara tüfektir.

“Baksana Abi, bu fırın kancası ile ne yapacağım. O kadar dedim sizden bir tane beşatar alamadım.” dedi Seypul gözleri yaşarık.

“Bu da laf mı, kara tüfek de tüfektir. Bazılarının kara tüfeği de yok, kılıç ile gidenleri görmedin mi? Ya biz... kara, önceden dayakla işe başlamıştık. Şansın varsa birinci savaşında beşatara da sahip olursun. Gözyaşlarını sil. Erkek adam ağlar mı?” deyip güldü. Hoşur Kantu yiğidin omzunu sıvazlayıp.

Seypul elinin tersiyle gözyaşlarını silip güldü.

Ordu nisanın son günlerinde Piçan’ın kuzeyindeki Kökyar ağzı vasıtasıyla Tanrı Dağı’nın kuzey eteğine geçti. Günlerdir ağır gelen paltolar seyrek düşen kar taneleri altındaki bu kuzey bozkırının buz gibi bahar rüzgarına siper olamıyordu. Tere batan atların burun deliklerinden sanki kış günlerinde olduğu gibi bembeyaz dumanlar çıkarıyordu. Ordunun mola verdiği yerlerde yiğitler ateş etrafına toplanıp oyun ve şakayla yol yorgunluğunu atıyordu.

Bir akşam Hoşur Kantu ılgın ağacından yapılan şişlere (452) kebab için doğranan et parçalarını geçirip Mirul Mergen’e laf attı.

“Lakap gökyüzünden düşer derler, gerçekten de sen ayıya benziyorsun, sebzenin başına değil, köküne bakıyorsun. Sana verilen yingçanlık bana verilse, şapkamı gökyüzüne atmıştım.”

“Benim yürüyüşüm duruşum ayı gibi olsa da içim tertemiz.” dedi Mirul Mergen pervasızca gülüp. “Babam bana Hacım’ın yanından bir an olsun ayrılma hizmetini yap diye vasiyet etmiş. Yingçanlık imiş. Alay komutanlığı verse de Hacı

Abimin yanından ayrılmayacağım. Yoksa senin gibi hırsızlar Hacı A bimi soyar.”

Toplananların hepsi güldü. Hoşur Kantu yine bir şey demeye hazırlanırken, yakın bir yerden at toynaklarının takırdama sesleri duyuldu. Herkesin dikkati o yöne kaydı. Bir anda Heytem’in gözcü yiğitleri atlarını yavaşça yürüterek ateşin dibine geldi ve durdu.

“Mirul Abim burada mı?” sordu Heytem.

“Evet, işte buradayım.” dedi Mirul Mergen yerinden kalkıp.

“Büyüklere haber ver, biz geldik.”

Mirul Mergen diğerlerini bırakıp sadece Heytem’i on adım uzakta duran büyük çadıra götürdü. Bu çadırda Hacı yol arkadaşlarıyla çay içip(453) oturuyordu. Heytem çok uzaklara kadar gözcülük yaptıklarını söyleyip “Fukaradan duyduğum kadarıyla, buradaki askerler bizim geleceğimizi haber alıp Mori’ya kaçmışlar. Burayla Mori’nin arası atlı adama iki günlük yolmuş.” dedi. Hacı arkadaşlarına bakıp “Allah izin verirse, işe Mori’den başlayalım.” dedi. Fakat Hacılar Mori’ye ulaşana kadar meydana gelen olaylar öyle sonuçlar doğurdu ki, bunu hiçkimse aklına bile getirmemişti. Sonra bazı tarihçiler bu beklenmedik akıbetleri düşünüp, takdir böyleymiş.” sonucuna vardılar. Bu öyle mi, değil mi? saygıdeğer okuyucular sonraki bölümü okuduktan sonra bir şey söyler. (454)

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

Beklenmeyen Akıbet

Dünyada tesadüfler çok, lakin her tesadüfün de doğal olanı var.

-Hatıra defterimden.

1

“İz” romanının hatırasında beyan edildiği gibi 1933 yılının bahar günlerinde düzleşen tilki börkünü giyip, boynuna dürbün asan ağırbaşlı bir kişi kalabalık bir orduyu doğu taraftan Mori bozkırlarına soktu. Bu Hocaniyaz Hacı idi. O, tüfek sesinden kulakları sarkan iri, koyu renkli doru at üstünde oturup, etrafa bakarak yürüyordu. Birden dağın yamacından odun yükleyip gelen bir kişi gözüne takıldı. İnce kürkünün üstünden kıl halatla belini bağlamış boylu poslu, siyah sakallı kişinin sol ayağı biraz aksıyordu. O, toz toprak ile kaplanan bozkırda derin derin izler bırakıp giden atlı ordunun kıyafeti, şekli (455) özellikle de baldır altı tüfeklerine bakıp şaşırmış gibi yolun kenarında sessizce duruyordu. Hacı onun karşısına gelince koyu renkli doru atının dizginini çekti ve ona dikkatle bakmaya başladı. Aksak oduncu da gözlerini iyice açıp Hacı’ya baktı. Hacı’nın kalbi birden küt küt atmaya başladı ve karşısında duran kara sakallı oduncuyu gözünden tanıyıp, “Ben seni tanıyorum, sen...” diye bağırdı. Oduncu, Hacı’nın sesini duyar duymaz bir an şaşırıp ve sırtındaki odunu bırakıp “İşte ben ben...” deyip onun yanına aksaya aksaya koştu. Hacı da attan atlayıp onu bağrına bastı. Heyecandan titreyen ellerin birbirini sımsıkı kavraması, tekrar tekrar kucaklaşmaları, gözyaşları ile ıslanan yüzlerinin birbirine değmesine bakıp şaşırın Mehsut Muhiti gibi büyükler de atlarından inip ikisinin etrafını sardı. Bir zaman sonra Hacı kendini toparlayıp, gözyaşını sile sile etrafına bakıp “Tövbe, dağ dağa kavuşmaz insan insana kavuşur dedikleri gibi insanın ömrü yeterse görüşür. Biz yirmi yıl önce Tömür abimin ordusunda yer alıp savaşan silah arkadaşımızdık.” dedi. Herkes aksak oduncuya farklı bir gözle bakıp, onunla samimi olmaya çalıştı.

Bu adam Tömür Halife katledildikten sonra Yang Cangcung’un serbest bırakmasıyla altmış atlı asker nezaretinde Kumul’a gönderilen iki yüz kadar yiğidin Guçung(456)’un doğu tarafındaki Ulanusu çukuruna girdiği gece meydana gelen dehşetli faicadan tek sağ kurtulan Ensari idi. Facia gecesini sona erip sabah olduğunda, yüzü gözü toprakla karışık kan içinde olan Ensari arkadaşlarının cesedinden oluşan kanla karışık tepenin bir yanından yavaşça çıkıp, mermi giren sol ayağını sürükleyip karşısındaki karaağaç dibine gitti ve orada yattı. Güneşin batmasına yakın bir zamanda hayvanlarını otlata otlata ağılına dönen Oraz Dede onu gördü ve yanına

gidip durumunu sordu. Ensari seyrek sakalı ağarmış olsa da yüzünden kan damlayan bu Kazak dedenin mülayim gözlerindeki samimiyete inanmış olacak ki, ona her şeyi dosdoğru anlatıp ağladı. Dede de ağlayıp “Allah’ın sağ koyduğunu ben korumasam olmaz, haydi oğlum ben seni alıp götüreyim. Dertme çatma olsa da kuzeyde keçe bir evim var.” dedi ve onu aksak atına bindirip evine getirdi. Yaşlı karısıyla birlikte kendi bildiği şekilde tedavi etmeye başladı. Ensari bir ay içinde ayağa kalkacak hale geldi. Oraz Dede kışlağa göç etme zamanında, Ensari’ye “Bak kara oğlan, Allah bize oğul vermedi. İki kızım uzak memlekete gelin olarak gitti, istersen bizim oğlumuz ol, bugünden itibaren senin yurdun Turfan, adın Rahman olsun” dedi. Ensari bu teklifi kabul etti ve o andan itibaren bu evin oğlu oldu. Aylar, yıllar bir(457)birini kovaladı. Oraz Dede ile onun karısı Rahman’ı yalnız bırakıp peş peşe bu âlemden göçtü. Onların kızları kocalarıyla gelip dede ile karısından kalan her şeyi bölüştü. Yalnız diken gibi kalan Turfanlı Rahman gah reçber gah günlük işçi olarak çalışıp rızkını çıkarıp bugünlere geldi. Bir zamanlar fırtına gibi eyersiz atı üstünde kılıç sallayıp, savaşta olsa da oyunu şakayı bırakmayan bu kızıl suratlı, korkusuz yiğit şimdilerde çenesini sakal, alnını çizgiler kaplayan, sessiz, geyik gibi ürkek adama dönüşmüştü. Fakat o hayvan baktığı ya da karaağaç kestiği zamanlarda Kumul türküleri söyleyip “Allah’ım, doğup büyüdüğüm yerleri yeniden göreceğim günler olacak mı?” deyip hıçkıra hıçkıra ağlıyordu. Bazı kişilerin konuşmalarından Yang Cancang ile Şamehsut prensin öldüğünü, Kumul dağlarında Hocaniyaz Hacı adındaki kişinin liderliğinde isyan çıktığını duymuş, bu isyan da Tömür Halife İsyanı gibi Kumul’u yerle bir eder mi diye düşünüyordu. Hocaniyaz Hacı’nın Hocaniyaz Pehlivan olduğunu asla bilmiyordu. Bu yüzden Hacı ile tesadüfen karşılaşınca küçük dilini yutup bir müddet konuşmadı. Sonunda Hacı’nın gözüne bakıp “Abi, ben gerçekten seni görüyorum değil mi? Bu gerçek mi yoksa rüya mı?” dedi.

“Neden rüya olacakmış, bu kerameti görmü(458)yor musun?” deyip orduyu gösterdi Hacı. Sonra “Hey Mirul, hadi sen Ensari’ye at ve silah ver, bugünden itibaren o da bizimle birlikte hareket edecek.” dedi.

“Başımlla beraber Abi, sen ne dersen o... dedi Ensari yüksek sesle, birden canlanıp. Sonra etrafındakilerin bakışlarından biraz utanmış gibi yere bakarak sessizce bekledi.

“Ne oldu, lafını bitirmedin?” sordu Hacı.

“Hiçbir şey Abi.” dedi Ensari kendini toplayıp “Sen nerede ol dersen ben orada olurum. Önce benim misafirhaneme gelip bir bardak sıcak çayımı iç, işte bu tepenin yamacında görünen kulübe.”

“Çoluk çocuk var mı?”

“Hayır, baktığım üç koyunum var, onu saymazsan yok.”

“Üç koyun dişimizin kovuğuna yeter mi kardeşim? Tamam, bizim koyunlarımız gelene kadar seninkini yiyelim.” deyip güldü Hacı. Sonra o büyükler ile Ensari’nin kulübesine gidip geniş bozkıra göz attı ve “Bugün burada atlarımızın terini kurutalım mı?” dedi. Mehsut Muhit ve diğer büyükler bu teklifi kabul ettiler.

O akşam güneş parçalanıp dünyaya dağılmış gibi bütün bozkırı alev alev yanan ateşler sardı. Koyunlar soyuldu, onlarca kazan kaynamaya, uzun şişlerde (459) kebablar cızırdamaya başladı. Kimi ateşlerin başında Kumul şarkıları, kimilerinin başında Turfan şarkıları duyuluyordu. Parşömen kürkünü çıkarıp güzelce giyinen Ensari belindeki mermi torbasını tutarak, yeni tanıştığı arkadaşlarına Ulanusu ovasında meydana gelen faciayı anlatıyordu. Ateşin yakınında ön ayakları üzerine çöken sıra sıra savaş atları başlarındaki torbaları sallayıp yemlerini çiğneyerek oturuyordu. Ordu komutanları ise, büyük bir çadırda yarın Mori’yi nasıl ele geçirecekleri hakkında ateşli bir şekilde konuşuyorlardı. Birden at toynaklarının takırdayan sesleri duyuldu. Bir iki daika sonra Mirul Mergen girip, Kumul yolunu koruyan yiğitlerin Macungying’in elçilerinin geldiğini bildirdiğini söyledi.

Bu beklenmedik gelişme toplantıdakilerin hepsini şaşırttı, herkes birbirine baktı. Çadırın içini sessizlik kapladı. Çünkü geçen yılın sonbaharında Macungying Kumul’dan kaçtığından beri, onun adı halkın hatrından silinme derecesine gelmişti. Onun Şincang’a geldiğinden bırak Hacı ve adamlarının, Urumçi’de yeni hükümet kuran Şing Şisey’in de haberi yoktu. Gerçekte ise Macungying bir buçuk yıldan daha fazla zamandan beri Gensu’nun Cu Çuen, Enşi gibi yerlerinde ordusunu yeniden düzenleyip sayısını arttırmıştı. Bugünlerde Şincang ülkesine ikinci kez saldırıp Kumul, Bariköl taraflarını hâkimiyeti (460) altına almış, Urumçi’ye harekete geçmişti. Urumçi’yi almak için öncelikle Guçung’u işgal etmeyi istemiş, Guçung’u da işgal edebilmek için Kumul ile Turfan arasındaki Yedi Kuyu denen yerin

kuzeyindeki yoldan Mori'ye gelince, Hacıların da Turfan'dan Mori'ye geçtiğini duymuş, hemen elçi göndermişti.

Hacı'nın gökgürültüsü gibi öfkeli sesi sessizliği bozdu.

“Getirin, o simsarin elçisini!”

Mehmut Muhiti ağırbaşlılıkla “Hacı Abi, sinirine hakim ol, elçiye zeval yoktur değil mi?” dedi. Sali Dorga ile Kasım Efendi gibi büyükler “Mehmut, doğru söylüyor” deyip Mehmut Muhiti'yi destekledi. Bu sırada Mirul Mergen iki kişiyle girdi. Yeşil gözlü, sarı bıyıklı, orta yaşlı olanı çadıra girer girmez “Selamın aleyküm” deyip selam verdi ve gösterilen sandalyeye oturup duadan sonra mümkün olduğu kadar Uygurca konuşmaya çabalayıp Tatarca hal hatır sormaya başladı. Bu, Sovyet Ekim İnkılabında Rusya'dan Harbin'e gelip, orada kalmış ve sonrasında Gensu'ya gelip Macungying'in karargâhında komutan olmuş olan Zakir Polatov denen kişiydi. Diğeri kızıl yüzlü genç bir olup, her ikisi gri renkli askeri üniforma giymişti, bellerindeki büyük kemerler parlıyordu. Görünüşe bakılırsa (461) silah ve giysilerini dışarıdan alınmıştı.

Hacı soğuk bir tavırla “Yorgun musunuz? Komutanınız iyi mi?” diye sordu.

Zakir Polatov görüp bildiğini anlattıktan sonra misafire ayrılan yere oturdu, ilk olarak bu adamın sorusuna bakarak, Hacı'yı tanıdı ve hemen yerinden kalkıp “Teşekkürler Hacım, komutanımız size çok selam söyledi, hususi mektup gönderdi.” dedi ve cebinden bir zarf çıkarıp iki eliyle uzattı. Mirul Mergen büyük şamdanı Hacı'nın önüne getirdi. Hacı dikdörtgen kâğıda siyah kahvrenge mürekkeple Uygur dilinde aceleyle yazıldığı belli olan satırları okumayı başladı. Onun kaşlarının çatıldığını, sakalının titrediğini herkes fark edebiliyordu. O, mektubu okuyup sağında oturan Mehmut Muhiti'ye uzattı ve “sesli oku.” deyip ters ters baktı.

Mektup bazı gösterişli kelimelerle başlamış, asıl kısmında ise şunlar yazılmıştı:

“...Siz baba, ben çocuk, çocuğun yaptığı yanlış baba elbette affeder. Geçimişi unutup, beni yeniden evladınız gibi göreceğinize inanıyorum. Önceden yapamadığım hizmeti şimdi yerine getireceğim, nereye sallarsanız, oraya dikileceğim. İkimiz bir

olup Müslüman kardeşlerimiz için kâfirlerden intikam alalım. Ben Yedi Kuyu'ya gelip, sizin Guçung'a asker gönderdiğinizi duydum. (462) İki yıldan beri kafirlere karşı gaza edip çok yıprandınız, benim askerlerim ise uzun zamandır savaşmadan hazır olanı yiyip, sadece eğlenip yattı. Kılıçlarımız paslandı. Atlarımız kilo aldı. Bana müsaade ederseniz, Mori ile Guçung'u alıp sizin yolunuzu açayım. Bu ricamı geri çevirmemenizi diliyorum. Benim yerime Zakir komutan ile Ma Pugen'i önceden haber vermesi için huzurunuzda gönderdim. Ben de çabucak geleceğim..."

Mektubun bitmesiyle çadırın içini sessizlik kapladı. Herkes Hacı'nın ağzına bakarak oturuyordu. Hacı ise bir dizini kavrayıp çadırın açıklığından biraz görünen gökyüzündeki yıldızlara bakarak düşünceye dalmıştı.

"Yolvas ile Abdiniyaz Mirab nerede kaldı?" sordu Hacı, Zakir komutana bakmadan oturup.

Zakir komutan Macungying'in ikisine de silah verip, Kumul'u korumak için bıraktığını söyledi. Hacı, Zakir komutana yine bir şey demek istediği sırada, Mehsut Muhiti kapı dibinde oturan Mirul Mergen'e bakarak: "Misafirler yorgun argın gelmiş, güzelce karınlarını doyurup dinlensinler" dedi.

Onların çıkmasıyla çadırda mırıldanmalar başladı, yer yer tartışmaya dönüştü.

"Bu şeytan gizli işler çeviriyor. Cinin kastı şeftalide dedikleri gibi bizi yine dağa mı hapsedecek?"

"Onun bir bildiği vardır. Size şehir (463) alıp vereyim demiş. Bunda ne kötülük var?"

"Bir derdi olmasa, kuyruk taştta durur mu? denen lafı unutmayın."

"Öyle denmiş ama o Müslüman değil mi?"

"Tamam, ağaç kazanda bir kez aş pişer, artık ona aldanmayız."

"Evet, onun gelişini saklamayalım. Yarın seherle birlikte Mori'ye saldırmak gerekir."

Hacı kaşlarını çatarak, sakalıyla oynayarak sessizce oturuyordu. Kasım Efendi, Hacı'dan gözünü ayırmadan oturuyordu, durmadan parmaklarını çıtlatıyordu.

“Haydi Hacı Abi, bir şeyler söyle.” dedi o ana kadar hiçbir şey demeden sessizce oturan Mehmud Muhiti Hacı'ya bakarak.

Hacı zorla duruyormuş gibi birden kaynamaya başladı. Onun sesi gah fırtına gibi gürliyordu, gah böğürerek çıkıyordu.

“Biz kabadayı mıyız ki, o simsara tabi olalım.” dedi o, “Mori ile Guçung'u alıp, yolumuzu açacakmış! Onun midesinde ne abaküs sakladığını kim bilecek? Yaşlı kadının gözü kozada, farenin gözü tepside denildiği gibi onun amacı Mori ile Guçung'daki silahlara sahip olmak. Yoksa bize şehir alıp verir miydi o şeytan? Biz dizimize kadar kana batıp savaştığımızda, o ne yapıyormuş? Şimdi hazıra konacak öyle mi? Sıcak tandıra ekmeği cahil kadın da sürer. Geliyorsa gelsin, ben onu çağırmadım. (464) Yarın sabah Mori'ye saldıralım, biz elimize kına yakamadık.”

Toplantıdakilerin çoğu “doğru, doğru” diye bağırdı. Mehmud Muhiti beklenmedik şekilde çıkıp şöyle dedi:

“Doğru, Hacı Abi biz onsuz da o kadar işler başardık, yine yaparız. Horoz ötmese de tan atıyor. Ama bu işten onunla bozuşmadan, anlaşarak çıkmak iyi olmaz mı?”

“Sen ne demek istiyorsun? Anlaşma dediğin iki tarafın eşit olmasıdır.” dedi Hacı dayanamayıp.

“Bence” dedi Mehmud Muhiti “Bir gün sabredelim, o da gelsin, yüzüne karşı bir şey demez miyiz? Hepimizin amacı bir olduktan sonra Mori'yi eğer ben alayım derse, Guçung bize kalır, sonra Urumçi'ye birlikte saldırırız.”

Kasım Efendi, Mehmud Muhiti'nin söylediğini destekledi.

“Size ne oluyor Efendi?” dedi Hacı kinayeli şekilde. Macungying için Japon İmparatorluğunun bir uzantısı diyordunuz, şimdi ona el altından destek mi veriyorsunuz?”

“Hayır Hacı Abi.” dedi Kasım Efendi temkinli bir şekilde “onu desteklediğim yok, ona hala da Japon İmparatorluğunun bir uzantısı değil demiyorum. Fakat bizim şu anki durumumuz Mehmut Muhiti’nin dediği gibi onunla ittifak yapmayı gerekli kılıyor. Bugün hepimizin ortak düşmanı Şing Şisey! (465) Macungying’in elçisi bir gün gecikmiş olsaydı keşke, biz Mori’ye saldırmıştık. Onun ricasını bilip Mori’ye saldırsak, araya soğukluk girer mi diyorum. Eğer Macungying ile aranız bozulursa o zaman Şing Şisey’in ekmeğine yağ sürmüş oluruz.”

“O zaman.” diye araya girdi Mehmut Muhiti, “Bir düşman yetmiyormuş gibi iki düşman arasında kalırız.”

Mehmut Muhiti ile Kasım Efendi’nin söyledikleri etkili olmuş olacak ki, Hacı da diğerleri de sessiz kaldı ve sonra öyle deyip böyle deyip Macungying’i bekleme kararı alındı.

2

Aradan bir gün geçmiş, günün döndüğü zamanda Macungying orduları geldi. Bu bir buçuk yıl önce Kumul’da Hacıların gördüğü toplama ordu değildi. Piyadeleri senba ya da yaponka diye adlandırılan yeni tipteki uzun tüfek, el bombası ve hafif kılıçlar ile, atlıları kısa beşatar ve yüzeyi geniş kılıçlar ile donatılmış, kahverengi bir kumaştan askeri üniforma giymiş, bacaklarına bir çeşit macun sürmüş, mermi torbalarını ağzına kadar doldurup omzuna asmış olan bu ordu fazla düzenli ve cengaver görünüyordu. Özellikle kuyruğu kesik, yelesi kırılmış atların beyaz, kara, (466) doruk, eversiz olarak gruplara ayrılması, büyük katırlara çektilen toplarla atlara yüklenen ağır pilimotlar bu ordunun heybetini daha da arttırıyordu.

Ordunun önünde “Merkeze Bağlı 36. Tümen” diye yazılmış. Milliyetçi Çin Partisi bayrağını taşıyan birkaç atlıdan sonra, geniş yuvarlak şapka giyip boynuna dürbün asan Macungying görüldü. O, onun gibi giyinen, yanına iki tabanca alan bir grup boz atlı yiğitlerin arasında geliyordu. Boğazın yakınındaki bozkırda Hacı’nın çadır karargâhı görününce Macungying hemen trompetçiler vasıtasıyla orduya yerinden durup dinlenmesi emrini verdi. Birkaç adamıyla Hacı’nın çadırına doğru at sürdü. O anda Zakir komutan ile Ma Pugen de onun önüne doğru at sürerek gelip,

görevinin bittiğini söyledi. Mehmud Muhiti gibi adamların yumuşatmasıyla Hacı da birkaç yüz adım yaklaşır onu karşıladı. Macungying Hacı'yı kucaklayıp Zakir komutanın tercümanlığında hal hatır sormaya başladı. Fatiha duasından sonra sofrada Hacı şöyle dedi:

“Biz Uygurlarda altı yaşında biri de gelse, altmış yaşındaki önüne çıkar diye söz var. Biz Fatiha'ya varıncaya kadar size kepiz.

“Siz baba, ben oğul. Bizim kültürümüzde büyükler küçüklerin önüne çıkmaz.” dedi Macungying. Sonra yeri(467)nden kalkıp “Geçmişini unutup, beni kabul ettiğiniz, özellikle bu kez ricamı reddetmeden beni beklediğiniz için sonsuz minnetdarlık bildiriyorum. Yine tekrar diyorum ki siz kılıcın sapı, ben ucu olayım, hangi tarafa sallarsanız oraya gidip dikileyim.” dedi.

Macungying öncekine göre dinç, moralli, çevik ve yakışıklıydı. Özellikle onun şu anda nazik tebessüm eden kapkara gözleri ile güzel dudakları herkeste derin etki bırakıyordu. Ama dikkatle bakan kişi bu güzel gözlerin ardında sınırı olmayan açgözlülük ateşiyle yanan, bütün dünyayı yese de doymayan, hedefine ulaşmak için hiçbir şeyden korkmayan, hiçkimseye acımayan ve maceraperestlere özgü bir çift doymaz gözün varlığını açık açık görebiliyordu.

Mehsud Muhiti hissetmiş olacak ki, Kasım Efendi'nin kulağına “Allah'a emanet, bu benim düşündüğümde de tehlikeli bir adam gibi görünüyor” diye fısıldadı. Kasım Efendi onun dediklerine katıldığını bildirip, bütün vücudunu hareket ettirdi.

“Öyle, ben kılıcın ucu olayım, nereye sallarsanız oraya dikileyim, tekrarladı Macungying “Ama şimdilik benim isteğim doğrultusunda önce (468) Mori ile Guçung'u almama izin verin.”

“Kılıcın ucu olup da, nereye sallarsam oraya dikilecek kişinin benim isteğime değil de, kendi isteğine göre iş yapması garip oldu.” dedi Hacı soğukça gülüp.

“Bu benim ricam.” dedi Macungying sertçe.

Hacı yine bir şey diyecekken Mehmut Muhiti hemen araya girip şöyle dedi:

“Biz Tanrı misafirine çok önem veririz değil mi Hacı Abi? Macungying komutan bizim çağırdığımız misafir. Misafirin isteğini yapmamız iyidir.”

Macungying söyleneni anlayıp Mehmut Muhiti’ye gözlerini parlatarak baktı ve “Bu pehlivan sıfatlı abimiz kim?” dedi. Hacı, Mehmut Muhiti’yi “Turfan fedailerinin komutanı, benim en yakın yardımcım” diye tanıştırdı ve Mosul Hacı’nın kardeşi olduğunu hatırlatıp geçti. Macungying Mehmut Muhiti ile ayrıca görüşüp “Namınızı duymuştum. Şimdi yüzünüzü gördüğüme memnunum. Abinizi Şincang halkının inkılap hareketlerine yardımcı olması için Nencing’e göndermişsiniz, zahmet etmeyin. Nencing hükümeti size yardım edemez. Ben Nencing’e bağlı 36. Tümenin komutanı olarak, size kendim yardım edeceğim diye onların yolunu kestim.” dedi. Sonra Hacı’ya bakarak “Ben hepimize değerli hediyeler getirdim.” dedi ve genç bir hizmetkâra baktı. Hizmetkâr krom çantasından çok fazla katlanmış (469) bir şeyi çıkarıp çadırın ortasına koydu. Bu tahminen bir metre kare büyüklükte kalın bir kâğıda basılmış, beyaz pamuklu kumaş ile astarlanan Şincang haritasıydı. Şincang’daki önemli dağların, nehirlerin ve şehirlerin adları Çince yazıyla koyu siyah mürekkeple yazılmış, herbirinin yanında kırmızı mürekkeple küçük yazılan Uygurca kelimeler görünüyordu. Herkes haritanın üstüne eğildi.

“Bu haritayı” diye anlatmaya başladı Macungying “Benim Japon müşavirim Daşicung Efendi Tokyo’dan getirdi. Ben Hacıma lazım olur, diye her bir kelimenin Uygurcasını da yazdırdım. Uygurcasını Türkiyeli müşavirim Kemal Efendi yazdı. İşte Kumul, işte Mori, işte Guçung, işte Urumçi, hepsi var. Ben bu yoldan Mori’ye saldıracağım, sonra Guçung’a. Hacım buradan Cimsar’a saldırırsa, Urumçi yolunu kapatırız. İşte Cimsar, son derece önemli yer. Allah kısmet ederse, kısa zamanda Urumçi, sonra bütün Şincang elimize geçecek, inşallah! Ne diyorsunuz?”

Hacı’nın rengi attı. onun simasından bir şeyler diyeceğini anlayan, çok isteksiz olduğunu sezen Mehmut Muhiti olayın önüne geçmek için, ılımlı bir şekilde şöyle dedi:

“Siz bize gerçekten iyi bir hediye getirmişsiniz. Bu kağıda bakınca, bütün Şincang avcumuzdaymış gibi görünüyor. Uygurcasını yazdırmanız daha da iyi olmuş. Bundan sonrasında olacaklar Allah’ın nasip ettiği ölçüde olur.” (470)

“Ama” diye onun lafını böldü Hacı, “Komutan neden Mori ile Guçung’u bizden istiyor? Ben komutanın sözüne önem vermemiş olsaydım, şimdiye kadar Mori’yi almıştım.”

“Hacım, böyle düşünme, bu isteme değil.” dedi Macungying. Sonra elini tutup “Siz iki yıldan beri çok savaşmış yorulmuş, benim askerlerim boş boş yattı, kılıçlarımız paslanacak duruma geldi. Ben önünüzden gidip yol açsam, bunda ne kötülük var?” dedi ve “Tamam, öyle olsun” deyip çadırdan aceleyle çıkıp atına bindi.

“Bu yalancı düzenbaz, ‘ben kılıcın ucu olayım’ diyerek bizi idare edecek!” dedi Hacı çok sinirli bir halde. Sonra Mehmud Muhiti’ye sinirle bakıp, “Sen neden böyle yapıyorsun, sokak kedisi ev kedisini kovacak dedikleri gibi bu Çinli dönmenin hala sırtımıza binmek istediğini görmüyor musun?” deyip azarladı. Sali Dorga ile Fazıl Dorgalar da Hacı’nın tarafını tutup “Mehem... bu ne demek, böyle iş olur mu?” deyip tartışmaya başladı.

Mehmud Muhiti ile Kasım Efendiler, Macungying’in hangi niyette olduğunu açıkça bilseler de, genel durumu göz önüne getirip, şu an ona engel olmamaları gerektiğini, eğer engel olurlarsa kötü olayların kesinlikle meydana geleceği hakkında uzun uzun konuşup Hacı’yı bir şekilde kabul ettirdi. (471)

Güneşin doğmasıyla Macungying’in ordusu Mori’ye ilerlemeye başladı. O, şehri iki saat içinde işgal edip, sayısız ganimetlerle birçok askeri esir alıp, kendi himayesine kattı. Ertesi gün Guçung tarafına aceleyle ilerledi. O gün Hacı da son derece kederli bir halde, orduyu dağ yolundan Cimsar tarafa götürdü.

3

Cimsar savunmasındaki askerler isyancı ordusunun şiddetli hücumuna bir gün bile karşılık veremedi. Alacakaranlık olduğunda kale kapıları üstünde beyaz

bayraklar sallandı. Arkasından batı tarafındaki kapı açılıp, ellerinde tepsi taşıyan üç asker geldi. Görünüşünden üçünün de rütbeli asker olduğu belli olup, ortadakinin tepsisinde şehir kapılarının anahtarı, diğerlerinin elindeki tepsilere ince altınlarla tilla ve tengeler duruyordu. Kapıdan iki yüz adım mesafede silahlı yiğitler onları arasına alıp, yakındaki karaağaçlığa kurulan karargâh çadıra götürdüler. Hacı ve bazı büyükler mumlarla aydınlatılan bu çadırda toplanmıştı. Askerler getirdikleri şeyleri yere koyup, saygıyla eğildiler. İçlerinden biri yarım yamalak Uygurca ile konuşarak, Cimsar askerlerinin şartsız teslim olduğunu, silahları ise yarın sabah teslim edeceklerini (472) söyledi.

“Komutanınız kim?” sordu Hacı gözlerini kısıp.”

“Malüycang.”

“Lider olan adam neden gelmedi?”

Asker kekeleyip şöyle dedi:

“Yarın silah ve mermileri kendim vereceğim.” dedi.

“Neden yarın?” Bağırdı Hacı.

“Bugün karanlık oldu.” dedi.

“Sen nerelisin?”

“Ben Turfanlıyım.” dedi asker. Sonra yaşı büyük olanı Malüycang’ın yardımcısı, diğerini alay komutanı olarak tanıttı. Hacı, gece olduğunu göz önünde bulundurup silahları yarın teslim etmesine razı oldu. Mehmut Muhiti ile Kasım Efendi de Hacı’nın fikrine katıldı. Sali Dorga ve bazıları “geç olduysa oldu, demiri tavında dövmek iyidir” deyip, şimdi şehre girmeyi önerdi. Fakat Hacı “bu kuduzlar gece yarısı nereye kaçacak. Ayrıca yiğitler durmadan yol yürüdü, gün boyunca savaşım yoruldu. Kale çevresine nöbetçi koysak yeterli olur.” diye ısrar etti. Yardımcısı ile alay komutanı olan askerleri esir alıp, Uygurca bilen askeri tek başına gönderdi.

Aysız gece son derece güzel geçmekteydi. Kalenin içinden içinden hiç ses duyulmuyordu. Horozun üçüncü kez ötmesine kadar attan inmeden kale etrafını gözetleyen altı yiğidin kimisi esnemeye başladı ve içlerinden (473) biri “Ölü gibi yatan askerleri hırsız alıp kaçmaz. Biraz dinlenelim.” dedi diğerleri de dinlenme fikrine katılıp atlarının dizginini tutar vaziyette karaağaçların dibine oturdu ve gecenin sessizliğinde birer ikişer yavaşça uykuya daldı. Güneşin doğuşuyla peş peşe uyanıp atlarına bindiler. Şehir hala sakindi. Güneş tepeye yükseldiğinde yüz kadar yiğit Mirul Mergen’in öncülüğünde silahları almak için batı tarafındaki kapıdan şehrin içine girdi ve bir müddet sonra atlarını koşturarak geri döndü.

Macungying’in adamları gece gelip bütün silahları toplamış!

Hacı ile büyükler kılıçlarını sıyıran beş yüz kadar yiğitle kalenin içine at koşturup girdi. Gerçekten sokak ve gösteri alanında rengi giden silahsız askerler sıraya dizilip korkuyla duruyordu. Yiğitler verilen emir gereği karakol ve ambarları aramaya başladı. Karargâh kapısının önünde silahsız birkaç kişi başlarını eğmiş vaziyette Hacı’yı bekliyordu. Uygurca bilen Turfanlı asker de onların arasındaydı.

“Malüycang denen simsar hani?” sordu Hacı atının dizginini tutarak.

Turfanlı asker yanında duran uzun boylu, uyuz adamı gösterip “işte bu o.” dedi. Malüycang (474) Hacı’ya hemen eğilip saygı bildirdi.

“Sor bu simsardan, bize teslim edeceği silahlar nerede?”

Malüycang gece yarısını geçince, Macungying’in adamlarının gelip, silah ve mermilerin hepsini develeri yükleyip götürdüğünü ve onların başındaki Yang Tuencang denen kişinin Macungying adına belge yazıp verdiğini söyleydi, cebinden mühür vurulan bir sayfa kağıdı çıkardı. Sonrasında belli oldu ki toplamda bin beş yüz tane tüfek, iki yüz sandık mermi götürülmüş.

“Hepsini götürdü mü?” bağırdı Hacı.

“Hepsini” bizde bir tane bile silah kalmadı.

Hacı öfkesine engel olamayıp Malüycang'ı kamçulamaya başladı. Kısa saplı Moğol kamçısı onun başını gözünü kanattı. O anda Mirul Mergen at koşturarak gelip, hiçbir yerde silah bulunmadığını bildirdi.

Hacı Malüycang'a tekrar bağırdı.

“Sen kime tabi oldun?”

“Size.”

“Silahı kime vermen gerek?”

“Size.”

“Şimdi ne diyeceksin?”

“Çarem yoktu.”

“Gerçeği söyle, Macungying ile aranızda ne plan var?”

Malüycang cevap vermedi. Hacı tekrar sordu. Malüy(475)cang hiçbir şey demeden öfkeyle baktı. Hacı dayanamayıp “Öyleyse günahı boynuna” dedi ve onu orada öldürüp atının başını çevirdi. Yiğitlerin kanlarıyla ganimet alınan silahların Macungying'in eline nasıl geçtiğinin sırrı, Malüycang ile toprağa karıştı. Yiğitler öfkelerini silahsız askerlerden almak isteyip, onların kellesini almak için kılıçlarını kaldırdıklarında Mehmud Muhiti'nin “Durun, düşene vurmak yok, herkes geriye!” diyen öfkeli sesi duyuldu.

Hacı demiri tavında dövme suçunun kendinde olduğunu anlayıp, çadıra döndükten sonra kirpinin dikenleri gibi dağılan sakalını avuçlayıp kendine kızmaya başladı. Mirul Mergen'e dün gece nöbette şursuzluk yaptıkları için cezaya çarptırılan altı yiğidin ellerini çözmelerini emretti. Mehmud Muhiti ile Kasım Efendi ise dün akşam Sali Dorgaların lafına kulak asmadıkları için utancından yerin dibine girdi ve Sali Dorgalardan tek tek özür diledi.

Sali Dorga “Ne olursa olsun emeğimiz boşa gitmedi. Boş olsa da bir şehre sahip olduk” deyip kinayeli bir şekilde güldü. Kasım Efendi “Su uyur, düşman

uyumaz. Nehir kıyısında on yıl yaşasan da timsah ile dost olmayacaksın diye atasözleri duymuştum, bugün bunlara gözümle şahit oldum.” dedi.

Normalde az konuşan, on lafa bir cevap (476) veren Fazil Dorga küçük kalem sakalını sıvazlayarak:

“Hayvanın iyisi dışında, adamın iyisi içinde olur. Macungying bana güvenilmez dese de, biz onu görmezden geldik. Öyle değil mi Hacı Abi!” dedi.

Bu lafla Hacı'nın öfkesi daha da arttı. “Tamam, bugünden itibaren bu Çinli Müslümandan elimi dirseklerime kadar temizliyorum.” diye bağırdı.

Onun söylediğine hiçkimse karşı çıkmadı. Çünkü büyüklerden yiğitlere kadar herkes Macungying'in niyetini artık kesin olarak anlamıştı. Fakat “Bundan sonra ne yapmalıyız, bir yandan Şing Şisey ile savaşım diğer taraftan Macungying ile savaşmamız mı gerekiyor?” meselesi hepsinin zihnini karıştırmaya başlamıştı.

İkinci gün, beline matem kemeri bağlayan Zakir şef, üç askerle Hacı'nın karargâhına at koşturup geldi. Askerler de Çinlilerin geleneği doğrultusunda matem kemeri bağlayıp, şapkalarına beyaz dikivermişlerdi.

Zakir şef dua okuduktan sonra Guçung savaşında Macungying'in kardeşi Macungce'nin öldüğünü Hacı'ya haber vermek için geldiğini söyledi.

Hacı başka bir şey demeden “Onlar nasıl savaştı?” dedi. Zakir şef savaşın son derece sert geçtiğini, savaş daha da şiddetlendiğinde Macungying'in kardeşi Macungce'nin bir grupla kılıcı ağzına alıp (477) iki elindeki bıçakla kaleye sürünerek çıktığı sırada mermi denk gelip öldüğünü yavaşça anlattı ve “Şimdi bütün ordu yas tutmakta.” dedi.

Hacı yirmili yaşlardaki bu zayıf, uzun boylu, yakışıklı genci gözünün önüne getirip “Erkek adammış.” deyip etrafındakilere baktı ve ardından “Şehri aldınız mı?” dedi.

“Çok zarar etsek de aldık.” dedi Zakir şef. Sonra Guçung askerlerinden birkaç bin kişi ile onların komutanı Li Heyru'nun esir düştüğünü, beş bin taneden fazla

tüfek, on kadar top, elliye yakın ağır-hafif pilimot, sayısız merminin ganimet alındığını heyecanlı bir şekilde söyledi.

“Öyleyse Macungying’e söyle, Cimsar’dan çaldığı silahları versin.” dedi Hacı net bir ifadeyle.

“Bu olaydan haberim yoktu.” dedi Zakir şef. “Hiçbir şeyden haberi olmayan biri gibi omzunu düşürüp.

“Neden haberin yok, sen onun şefi değil misin?” Hacı birden kendini kaybedip ona öfkelenmişti.

“Ben sadece kötü haberi ulaştırmak için geldim. Komutan hazretleri, ‘bu dünyada iki kardeşlik. Artık diken gibi yalnız kaldım. Hacı atama haber ver, o benim atamdır’ deyip beni gönderdi.” dedi Zakir şef yerden bakışlarını ayırmadan oturarak.

Hacı “Atasıymışım ben!” deyip ters ters baktı. Çadırın içini sessizlik kapladı.
(478)

“Hacı Abi, dedi Mehmud Muhiti temkinli bir şekilde “müsibet değil mi? Müslümanlar musibet günlerinde kin tutmaz. Kur’an okutursak sevabı olur. Sonra bu sebeple silahlar hakkında yüz yüze konuşma şansınız da olur, diyorum.”

Mehmud Muhiti’nin sözleri etkili oldu ve Hacı ölü için Fatıha okumaya razı olup bir grup adamla yola çıktı....

Misafirler tere batan atlarını karargâhın avlusunda bırakıp, Zakir şefin rehberliğinde geniş misafirhanenin kapısına geldiklerinde Macungying onları gözyaşları içinde bekliyordu. Hacı da aralarında hiçbir şey yaşanmamış gibi onunla görüştü. Macungying’e destek olup yas tutanlar arasında küçük bıyığının yarından fazlası ağaran, uzun boylu, uzun burunlu bir adam Hacı’ya selam verip, “Hoş geldiniz Hacı Efendim” dedi. Bu Macungying’in albay rütbesindeki müşaviri, Türkiyeli askeri uzman Kemal Zakir idi. Yakında hiçkimseyle konuşmadan ellerini birbirine bağlamış alçak boylu, Kalmuk yüzlü kişi Japon askeri uzman Daşicung (Çince adı Yuhutang) Efendi idi.

Misafirler geniş eve yerleştikten sonra onların arasından kızıl suratlı bir kişi yavaşça sallanarak satarın telinin sesi gibi hüznü bir sesle Kur'an okumaya başladı. Bu Turfan (479) isyanının ilk günlerinde eline silah alıp mücadeleye katılan ve Kuran-ı Kerim ile İslam ehkamlarını iyi bilmesi hatta şeriatından haberdar olması sebebiyle herkesçe bilinen Nemet Helpitim denen kişi olup, bu günlerde Hacı'nın danışmanları arasındaydı. Duadan sonra misafirler "elhamdülillah" diyerek evden çıktı. Macungying kapı önünde el uzatıp sadece "Teşekkür ederim" diyerek onları uğurladı. Hacı, üç dört adım yürüdüktan sonra birden arkasına döndü ve Zakir şefe bakarak, "Aramız epey uzak, yine gelip gitmeyelim çabucak komutanına sor. Cimsar'dan aldığı silahları ne yapmış? O silahlar bizim malımız?"

"Doğru, o silahlar Hacı'nın ama şimdi bana lazım." dedi Macungying pervasızca.

"Bu ne demek? Yiğitlerimizin üçte biri kılıçla savaşıyor. Guçung'da da çok silaha sahip oldun. Onlar yetmedi mi?"

"Yetmedi, ben daha fazla asker alacağım. Askerimi beş yüz bine çıkarıp, önce bütün Çin'i, sonra Rusya'yı alıp, sınırlarımı Kutsal topraklara ulaştıracağım. Bu mukaddes gazada Hacı atam bana yardım etmeli."

Hacı'nın yüzü duvar gibi sarardı, yuvarlak gözlerine kan dolup, dudakları titredi. Mehmud Muhiti ve etrafta seyreden diğer adamlar Macungying'in söylediklerine şaşırıp, duyduklarına inanmamışlar gibi ciddi ciddi birbirlerine baktılar. (480)

"Hey Zakir, komutanına söyle." diye bağırdı Hacı. "Ben onun böyle bir niyeti olduğunu zaten biliyordum. Şincang'dan beş yüz bin asker toplayıp bütün Çin'i de bütün Rusya'yı da alıp kutsal topraklara kadar gidecek mi? Tövbe! Bu söylediğine göre Şincang halkı ömür boyu kan dökülmesinden kurtulamayacak, haksız yere ölecek! Biz halkı eziyetten kurtaralım, kan içicilerden kurtaralım diye inkılap yaptık. Şimdi komutanının arkasında Kербela'nın iti gibi saldırarak ilerleyip, onun için kan dökün. Eğer kılıcın ucu olsaydı böyle mi olurdu? Tamam, bugünden itibaren herkes kendi yolunda gitsin!"

Telaşlanan Zakir şef bu sözleri tercüme edene kadar Hacı atına kamçı vurarak karargâh kapısından çıkıp gitti.

Zenginliğinin çok olması ve tarihinin eskiye dayanmasıyla meşhur olan Guçung şehri bu günlerde dehşetli bir yangında saçları tutuşan, yüzü gözü, üstü başı yanan yarım canı kalan bir yaşlı kadına benzemişti. Şehrin toz toprak dolan eğri büğrü sokaklarında hala barut ile gömülmeyen cesetlerin pis kokuları hissedilmekteydi. Macungying ordusuna kabul edilmeyen eli ayağı sarılı, başı gözü yarık yaralı esirler kış günlerinde işsiz kalan gündelikçiler gibi köşe bucakta sırtını kamburlaştırıp oturuyorlardı. Yüzleri ölününki gibi solan, gözleri çukurlaşan yaşlılar, çocuklarını gah getirip, gah götürüp kurttan korkup dağılan sürü gibi (481) sokaklarda şaşkın şaşkın yürüyorlardı. Macungying'in askerleri ise hala ev ev gezip, ganimet toplamaktaydı. Onlardan on kadarı şehrin güney kapısı önünde ganimetleri bölüşemeyip kavga ettikleri sırada, Cimsar'a gelen atlıları görüp onlara bakakaldılar. Önceden Kumul'da Hacı'yı gören yaşlı iki asker, onu atlılar arasında gözlerinden ateş çıkar halde görüp, onları nasıl bir tehlikenin beklediğini anlamış gibi endişeyle bakıştı.

Hacı Cimsar'a dönüp, o gece bütün orduya savaşa hazırlanma emri verildi. Çünkü Mehmud Muhiti ve diğer büyükler Macungying Hacı'nın söylediklerine dayanamayıp bir şey yapar mı diye düşünüyordu. Hacı "Olan oldu, başıma neler geleceğini göreceğim." deyip yamçıyı karnına çekmişti. Fakat "ne yapmamız lazım?" sorusu için kimsenin aklında hazır bir cevap yoktu. Bu yüzden ertesi gün sabah kahvaltısı vaktinde bu konu hakkında toplantı gerçekleştirileceği sırada Nimet Helpet, Mehmud Muhiti'nin kulağına bir şeyler fısıldadı. Mehmud Muhiti "iyi demişsin" dedi ve Nemet Helpet'in Macungying hakkında bir şiir yazdığını söyleyip okumasını teklif etti. Nemet Helpet cebinden bir parça kağıt çıkarıp, kendine yakışan gür bir sesle (482) her bir kelimeyi tane tane söyleyerek heyecanlı bir şekilde okumaya başladı. Çadırın içi derin bir sessizliği büründü. Ya Rab redifiyle gazel nazım şeklinde yazılan şiir şöyleydi:

Çok gafilmişiz, bunu bilmemişiz Ya Rab,

Sürüye kurda gel deyip hataya davetiye çıkarmışız Ya Rab.

Müslümanım dese bu şeytan kalemine baksan doğru,

Dua tekbir ile onu tanımiştık Ya Rab.

Bildiğin dağda geyik yatmaz diye bir atasözü varsa,

Ataların sözüne asla kulak vermedik Ya Rab.

Dili şeker, kalbi zehirmiş ah, biz anlamadık!

Çok kolay kardeş deyip ümit bağlamışız Ya Rab.

O kurnaz her adımda hesaplayıp kum sanıp gitse,

Küçük çocuk gibi aldatıldık biz ah, taş sanmışız Ya Rab.

Bugün fark etsek bile bizi cehennem kartalı başlarmış,

Açıp geniş koynumuzu, biz yılan beslemişiz Ya Rab.

Onun batıl inancı boyarmış kana dünyayı,

Bunun gibi büyük günah olmaz, hata yapmışız Ya Rab.

Babana söyleme bildiğin yolu derdi alim,

Pişmanlık ateşinde, meğer ciğer dağlamışız Ya Rab.

Tuplar da düz yolda takılıp gider derdi,

Doğru yol ver, hata yapmışız Ya Rab.

Kemi Nemet yazıp aşar, iyi bir insanlık yaptı.

Bağışlayın beni dostlar, önceden bilmemişiz Ya Rab. (483)

Bu şiir toplantıdakilere öyle etki etti ki, Nemet Helpet “bitti” diyene kadar onlar şiirin okunup bittiğine inanmamış gibi gözlerini kocaman açıp oturuyorlardı. Birden Hacı’nın sesi duyuldu.

“Yine oku kardeşim.”

Şiir ikinci kez okunduktan sonra Hacı şöyle dedi:

“Harika kardeşim, bu şiir gönlümdeki bütün kelimeleri bitirip, içimi kedi gibi okşadı. Kırmızıbiber gibi yakıveren hasret ve pişmanlıklarımı dile getirdi. Ben olayları asla bu şekilde söyleyemezdim. Güzel artık ne yapacağız abiler, söyleyin Macungying denen simsarın gerçek yüzünü gördünüz, niyetini anladınız. Onun yanından bir şey demeden çıkmam hata olmadı ya?”

“Neden hata olacaktı? Ayrılan ayrılmış.” dedi Sali Dorga “Biz inek gibi sabırlı, koyun gibi yavaş, küçük çocuk gibi saf bir halkmıyız. Her şeye dayandık, şimdi her şeyi ortaya koyup, bundan sonra nereye gideceğimizi, nerede kalacağımızı düşünelim.”

Sali Dorga konunun başlangıcını yapmış gibi onun konuşmasından sonra herkesin ağzı açıldı, bazıları Macungying’e bakmadan, Urumçi’ye saldırmayı teklif etti. Bazıları ise “Guçung ile Cimsar’daki silah ve cephane Macungying’in eline geçti. Adamlarımız gün geçtikçe artıyor, silah sıkıntısıyla Urumçi’ye saldırmak olmaz. Turfan üzerinden Altı Şehir (484) tarafına geçsek, daha fazla insan bize katılır, işe buradan başlamak gerek” diye ortaya fikir attı. Hatta bazıları “Macungying’e elçi gönderip, silah ve cephaneyi ondan isteyelim, vermezse onunla savaşalım” diye konuştu.

Hacı o ana kadar açık açık hiçbir şey demeden, Kasım Efendi ile konuşan Mehmud Muhiti’ye baktı. Mehmud Muhiti söylenenlerin hiçbirine katılmadığını söyleyip, eğer Hacı da uygun görürse, şimdilik burada kalmayı teklif etti.

“Ben de böyle düşünüyorum.” dedi Hacı “şimdi hava iyice ısındı, dağlar kırlar yeşerdi. Biz burada durup Macungying’in eğlencesini seyredelim. O simsar tek Şing Duben ile nasıl savaşıyormuş? Eğer bize yumruk atacak olursa, o zaman bakarız. Ölesi geldiyse, dağa çıksın. Balığa su, yıldıya yayla, kaplana dağ iyidir.”

Hacı'nın ordusu teslim olan Cimsar askerlerinin tüm atlarını, çadırlarını, ambarlardaki bütün tahıl ve yiyeceği yükleyip dağ tarafa yöneldi.

Macungying bundan haber alıp, Cimsar askerlerini Guçung'a yaya getirtti ve Guçung'da esir düşen askerlere yaptığı gibi onların da aksak, yaralı ve yaşlı olanlarını ayırıp, sağlam olanları ordusuna kattı. Böylece kısa süre içinde beş (485) bin kişilik seçilmiş ordunun komutanı oldu. Bugünden itibaren Urumçi'ye ilerlemek için ciddi hazırlıklara başladı. O yıllarda Doğu ve Güney Şincang'ı gezen İsveçli seyyah Sivin Hedin'in sözüyle dersek, son derece kötü niyetli komutan hayaline göre "Almanya, Rusya ve Türkiye ile ittifak yapıp, bütün dünyayı boyunduruğu altına alma planını" buradan başlatmak istiyordu.

Hacı ise bir yandan karanlık görünen geleceğin gam ve endişesi, bir yandan akılsız ve açgözlü komutanın Şing Şisey ile nasıl savaşacağını izlemek arzusuyla Cimsar-Fukang dağlarında huzurla yatıyordu.

4

Bir gün Hacı yoldaşlarıyla kalın karaağaçlığın arasına kurulmuş çadırın önünde sohbet ederken, Mirul Mergen "Urumçi'den geldi" diyerek iki atlı adamı getirdi. Onların biri yüzünden çok çile çektiği belli olan uzun boylu, zayıf biri olup, Çince lisede okumuş Uygur aydınlarından Ekber Pugen denen kişiydi. Diğerisi kısa boylu, kalem sakallı, şişman ve karnı şişkin (486) kişi ise Urumçi'deki Özbek muteberlerinden Mehmut Hoca idi. Selamlaşma ve yorgunluk çayından sonra Ekber Pugen Şing Duben adına elçi geldiğini ve Şing Duben'in Hacı'dan özür dilediğini söyledi. Hacı gözlerini kısıp ters ters baktı. Diğerleri de Ekber Pugen'e sinirle baktı. Mehmut Hoca Özbekçe'yi mümkün olduğu kadar Uygurcalastırıp, Urumçi'deki Uygur, Özbek, Kazak, Tatar, Çin, Çinli Müslüman muteberlerinden Tahir Beg, Ahmetcan Darin, Heyder Efendi, Mensurcanbay, Huseyin Çanşev gibi birçok kişinin adını söyleyip, kendinin bu kişilerle Sovyet Konsolosu adına elçiliğe geldiğini bildirdi ve hepsinin çok selamı olduğunu söyledi.

"Sağ olsunlar." dedi Hacı biraz sakinleşip. Sonra tanıdıklarının halini hatrını sordu.

Mehmut Hoca laf arasında Hacı'dan özür dileyip, “Hafızamın kötü olduğunu görmezden gel, Tahir Beg'in size gönderdiği mektubu unutmuşum” deyip cebinden bir zarf çıkarıp Hacı'ya uzattı. Tahir Beg'in kendi el yazısıyla yazdığı bu mektupta yakın zamana kadar tutuklu olduğunu bundan dolayı Hacı'nın hizmetine gelemediğini, halkın vaziyetinde zor değişik olduğu beyan edilip, sonunda şöyle denilmişti: “Kardeşimiz Mehmut Hoca Urumçi cemaatinin, özellikle de Heyder Efendi ile benim teklif ve önerilerimizi size ulaştırmak için huzurunuzda geldi. Merhum Mehmut Muhiti hayatta olmuş olsaydı, ona diyeceğim (487) tavsiye de aynı böyle olurdu. Kardeşimiz Mehmut Hoca'nın dergâhınızda beyan ettiği fikir ve tekliflerine dikkat ve itibar etmenizi istiyorum.”

Hacı mektubu dikkatle okuyup Mehmut Muhiti'ye uzattı. Mehmut Muhiti mektubu sesli okurken Hacı, Mehmut Hoca'ya bakarak “Ne diyorsun, ne demek şimdi bu?” dedi.

Mehmut hoca hatiplere özgü etkili bir sesle meseleye en başından başlayıp, Hacı'm önderliğindeki Kumul Çiftçiler İnkılabı neticesinde baskıcı Cing Şuren hükümetinin devrilip, onun yerine her milletin vekillerinden oluşan yeni hükümet kurulduğunu, bu hükümetin adillik ve halkçılıkla milletlerin bir olması siyasetini ortaya çıkarıp Şincang halkına huzur ve barış yaratma yolunda kesin kararlı olduğunu, bu yüzden de Sovyetler Birliği'nin bu hükümeti kollayıp, ona her türlü yardımı esirgemediğini söyledi. Sonrasında:

“Hacı hazretleri gibi komutanların ve Uygur erkeklerinin, halkını zulümden kurturma yolunda gösterdiği cesaret ve fedakârlıktan dolayı her millet yeni bir hayata başlama arifesindedir. Ama eşkiya Macungying ordusu tarumar edilmeyinceye kadar bu güzel günlere erişmemiz şüphelidir. Çünkü Macungying denen alçak herif Japon İmparatorluğunun işareti doğrultusunda Çin'in kuzeydoğusunda çok güzel bir resme benzeyen, yurdumuz Şincang'da (488) bir İslam devleti kurup, bu ülkeyi Sovyetler Birliğine karşı kale yapmak istiyor. Buna Çin Merkezi hükümeti de Sovyetler Birliği de asla izin vermeyecek.

Bunlar konuşulurken çadırın içinde derin bir sessizlik hüküm sürmekteydi, Hacı'nın gözünün önüne geçen yıl Tarati Dağındaiken Moğolistan'dan gelen Camsin Dorcin'in görüntüsü geldi. Onun Macungying hakkında dediklerini tekrar

duyuyormuş gibiydi. Daha birkaç gün önce Macungying'in kendi ağzından çıkan "Önce Çin'i, sonra Rusya'yı alıp, sınırimi kutsal topraklara ulaştıracağım" sözleri, safsataları hatrına gelmekteydi.

"Bunun gibi, diye devam etti Mehmet Hoca "Sovyetler Birliği Şing Duben'e Macungying'i yok etmesi için yardım etmeye karar verdi. Artık, kim Macungying ile birlikte nefes alsa, o kişi Sovyetler hükümetinin düşmanı bilinecek. Sovyet konsolosu sizin Macungying'den ayrılmanıza "akıllıca bir iş." dedi ve bu sebeple sizi tebrik etti. Ben konsolos adına işte bu kararı size bildirmeye geldim. Benim söylediklerime pek aldırmadan, affetmenizi rica ediyorum.

"Macungying'den ayrıldım ayrılmasına ama onunla asla aynı yolda gitmedim." dedi Hacı sert bir şekilde. O zaman Rusların bana da (489) yardım etmesi lazım.

"Cenaplara yardım etse kiminle savaşacaksınız?" sordu Mehmet Hoca, gülümseyerek.

"Kiminle demek ne demek? Şing Duben denen simsardan intikam almadan durmayacağım. O ne kadar kardeşimizin başını yedi biliyor musun?"

"Bu doğru ama Şing Duben ile savaşacağım dersin Sovyet hükümeti size yardım etmez. Aksine..."

"Evet aksine ne? Şing Duben'in yaptıklarını Ruslar bilmiyor mu?"

"Biliyor." dedi Mehmet Hoca yine gülümseyip, "Ama şimdi durum değişti. Sovyetler hükümeti Şing Duben'e inandı ve onu Çin'in Şincang yerli hükümetinin tek hukuki vekili olarak tanıdı. Şing Duben'in yaptıklarına gelirse, bunun hepsi geçmişte kaldı. Geçmişe rahmet denen söz Uygurlarda da var. Lafın kısası Sovyet konsolosu size Şing Duben ile birleşme teklifi ediyor."

"Ne? Ben onunla nasıl birleşeceğim?"

"Bundan başka yol yok. Yoksa, siz bir yandan Macungying bir yandan Şing Duben düşman olup ne yapacaksınız? Söylenenlere bakılırsa Macungying de Çöçek'teki Sovyet konsolosuna vekil gönderip Sovyetler Birliğinden yardım istemiş.

Bu asla mümkün değil. Ama siz Şing Duben (490) ile birleşirseniz Sovyetler hükümeti sizi önceki gibi kollayıp yardım edecek.”

Konu buraya gelince Mehmud Muhiti: “Misafirler yorgundur, güzelce karınlarını doyurup dinlensin. Kalan konuları yarın konuşuruz” dedi. Mirul Mergen misafirleri özel bir çadıra götürdü. Ordunun bütün komutanları Hacı'nın büyük çadırında toplanıp gece yarısına kadar toplantı gerçekleştirdi. Kasım Efendi, Mehmud Hoca'nın biraz önce dediklerini en ince ayrıntısına kadar izah etti.

Fakat toplantıdakilerin çoğu Şing Şisey ile birleşmenin ona tabi olmak olacağını düşündüğünden tartışmalar arttı. Hacı ise Tahir Beg'in mektubunu tekrar tekrar okuyup “Merhum Mehsut Muhiti ölmemiş olsaydı, onun fikri de teklifi de böyle olurdu.” dediği satırlardan gözünü ayırmadan ciddi bir halde düşünmekteydi.

Bu arada Nemet Helpet'in yumuşak sesi duyuldu:

“Eski bilgiler, akıl ve bilgilerinden sonrakilere güzel hikmet incileri miras bırakmış. “Kedi ile Fare” hikâyesi bu hikmetlerden bir tanesidir. Hacı'm icazet verirse, bu hikâyeyi toplantıdakilere anlatırsam faydası olur diyorum.

Bazıları bu adamın böyle bir anda hikâyeye anlatayım demesine şaşırıp, ona sinirle baktı. Hatta bazıları da karşı çıkıp kavga etmeye başladı. Hacı onun (491) yakın zamanda yazdığı şiirini hatırlayıp bundan bir şey çıkar diye düşündü “Haydi Helpetim hikâyeyi dinleyelim.” dedi.

“Eskinin de eskisinde bir fare varmış.” diye anlatmaya başladı Nemet Helpet “bu fare uyanıklığı ve tedbir konusundaki ustalığı ile düşmanlarından canını sakınıp, bir ormanda uzun yıllardan beri huzurlu bir ömür geçiriyormuş. Günlerden biri, o ormana bir avcı gelip tuzak hazırlamış. Bu sırada yemek arayan aç bir kedi tuzaktaki et parçasını yiyeyim diye ağa takılmış. O gün fare de yiyecek derdiyle yuvasından çıkıp, sağı solu araştırarak, kedinin yanına gelmiş. Kedi ağda yatmasına bakmadan, fareye saldırmak istemiş. Korkudan ölen fare hemen yuvasına doğru kaçmak istemiş, fakat büyük bir kokarca onu takip ediyormuş, açığa kaçayım dese ağacın tepesinde büyük bir karga kanatını açıp onu bekliyormuş. Bu durumu gören fare “İleri gitsem kedi, geriye gitsem kokarca, hareket etsem karga yakalayacak. Bu derdimi kime

anlatsam. Çaresiz derdimin dermanını kime soracağım.?” diye sıkıntı içine düşmüş ve bu sırada bir şairin:

“Pelek rahitige bolma xurrem, rencidin hem yéme ğem ki cahan resmi ğemi andaq, ğemi mundaq éruur.” Mısraları hatırlayıp, “Böyle zamanda (492) soğukkanlı olup, ferasetle çareler bulmaktan başka çıkar bir yol yok” diye düşünmüş ve sonra üç düşmandan biriyle, en iyisi de güçlüsüyle dost olmaktan daha iyi bir çare yok diye bir karara varmış. Kediye şöyle demiş: “Ey kedi, Allah seni benim ezeli ve ebedi düşmanım olarak yaratmış. Senin olduğun yerde bana gün yüzü yok. Bu yüzden ben her zaman ölmesini isterdim. Senin sıkıntıya düşmen benim mutluluk, rahata ermen matem idi. Ama şimdi seni sıkıntıdan kurtarmayı istiyorum, böylece ben de sıkıntıdan kurtulacağım, bundan dolayı sana sevecenlikle yaklaşip dost olmak istiyorum. Sana açık açık diyeyim, bu dostluk çıkar dostluğudur. Ama çıkar dostluğu olsa da faydası var, kimseye zararı yoktur. işte bak, ben şimdi iki düşmanın saldırı tehlikesi altında kaldım. Arkamda kokarca, yanımda karga beni izleyip yiyecek. Eğer beni onların tehlikesinden kurtarırsan, ben de ağın iplerini kesip seni ölümden kurtarırım. Seninle benim durumum şimdi gemi ile gemicinin durumuna benziyor. Gemi, gemicinin hüneriyle nehir suyuna ulaşır. Gemicisi ise geminin üstünde durup nehirden sağ salim geçer. Buna ne diyorsun?” kedi bu lafları duyunca “ben senin zekâna ve doğruluğuna inandım. Tamam, senin isteğin doğrultusunda ne yapmam lazım?” demiş. Fare demiş ki, “ Şimdi (493) ben senin yanına geleceğim. Sen saygını bildirip, bana hürmet edeceksin, böylece düşmanlarım bunu görüp, bizim dostluğumuza inanacak ve benim senin gibi korumam olduğunu anlayıp çaresizliğe düşüp buradan gidecekler. Sonra ben ağın iplerini kesip seni kurtuluşa erdireceğim.” Kedi biraz düşündü “Alem yaratıldığından beri kedi cinsinden hiçbiri fareye boyun eğip saygı göstermiş değil. Bu benim izzet-i şerefime ağır gelir mi, şan şöhretim yerle bir eder mi?” demiş. Fare demiş ki “Şu an bundan başka yol yok, bizim durumumuz gemi ile gemicinin durumuna benziyor demiştin. Demek ki beladan kurtulmak için birbirimize muhtacız. Eğer benim dediğimi yapmazsan, ikimiz de öleceğiz.” Böylece kedi kabul edip fareye ihtiramla yapması gerekenleri yapıp, saygıda bulundu. Kokarca ile karga bu durumu görüp, fareden ümitlerini kesmeye başlamış. Ama “Kedinin korumasıyla kokarca ile kargadan kurtuldum. Şimdi kediden nasıl kurtulacağım, kediyi serbest bıraksam, ondan gelebilecek tehlike hepsinden daha kötü olur. Fırsattan istifade edip kaçsam, sözüme vefasızlık etmiş

olurum.” düşüncesiyle işi yavaşlatmış. Ağdan kurtulup fareyi çabucak yemek isteyen kedi bun anla(494)yıp “Hadi çabuk olmazsan, sözünü tutmazsan, şunu bil ki vefasızlığın sonu kötü olur. Kim sözünde durmazsa, kesin kendi belasını bulur.” demiş. Fare demiş ki, “Hayır ben sözüme uyup seni kesin kurtaracağım fakat başta dediğim gibi seni kurturmam düşmanlarımdan saldırısından kendimi korumak içindi. Hala da bu endişeyle iş yapıyorum. Ayrıca sen de ağdan kurtulacaksın, ben de kendimi senin sivri dişlerinden koruyacağım.” kedi bunu duyup “Ey fare, şunu açık açık söyle. Nasıl hem beni ağdan kurtarıp hem de kendini koruyacaksın?” diye sormuş. Fare demiş ki “Rahat ol, ben öyle bir anı bekliyorum ki sen can telaşında olup, bana bakacak halin kalmayacak. İşte o zaman sen de kurtulacaksın, ben de hayatta olacağım.” demiş. Kedi söylediklerinin fareyi etkilemediğini anlayıp sessiz kaldı. Fare de ağın iplerini kese kese kedinin boynundaki bir tane kalın ipi bırakıp, bir şeyi bekliyormuş gibi oturuyordu. Sonra güneş doğmuş. Avcının gölgesi görünmüş. Kedi can telaşıyla çırpınıp fareye yalvarmaya başlamış. Avcı yaklaştığında fare kalan kalın ipi kıtırdatıp kesmiş. Kedi tabanları yağlamış. Fare de yuvasına girmiş. Avcı ümitsizce geri dönmüş. Bu arada kedi farenin yuvasının önüne gelip “Akıl (495) ve zekâ olarak benzerin yok kadirşinas dostum, bana yaptığın iyiliği nasıl anlatayım, onun şükürünü nasıl eda ederim. Dileğim şudur iltifatını bir kenara bırakıp ay cemalini bir göstersen, yüzüne iyice doysam ve yüz yüze minnettar olduğumu göstereyim.” demiş. Fare yuvanın ağzına gelip “Yeter, ikimizin dostluğu buraya kadardı. Benim yüzümü de görme, bana teşekkür de etme. Bu işin gerçeği şudur ki, şimdi senin gözüne görünmem benim felaketim olur.” demiş ve içeri girmiş. Kedi çaresizce kendi yoluna koyulmuş.

Nemet Helpet bu hikayeyi sonlandırıp “zayıf bir fare akıllıca ve ferasetli tedbirlerle düşmanlarından kurtulmuş. Elhamdülillah bizler de kurtuluş yolunu buluruz.” dedi.

Bu hikaye toplantıdakilere büyük etki etti ki tartışmalar durdu, herkes sessiz kaldı. Onların yazın güneşin yaktığı, kışın kar ve fırtınanın yaladığı asık suratları mumların yarı aydınlığında pirinç heykellerin yüzü gibi parlıyordu. Yıldız gibi parılayan gözleri “Haydi, bir şey demeyecek misin?” der gibi Hacı’ya dikilmişti. Hacı ise bilinmeyen bir yol ağzında “nereye gitsem acaba?” deyip tereddüt eden yolcu gibi sakalını sıvazlayıp, düşünce denizine dalmıştı. Bu kadar zamandır Şing

Şisey ismini (496) duyunca kafasındaki bütün saçlar dikleşen bu adam için şimdi onunla birleşme yolunu seçmesi kolay iş değildi. Fakat bundan başka bir yol olmadığını Mehmud Hoca Sovyet konsolosu adına ona açıkça söylemişti. Hacı'nın eski yoldaşlarından Tahir Beg de mektubunda bunu açıkça tavsiye etti. Hatta "Hayatta olsaydı, o kişi de böyle tavsiye ederdi" deyip Mehsut Muhiti'yi işaret etti. Demek, Sovyet hükümeti kimi tutuyorsa, Hacı da o tarafta olmalıydı. Çünkü Sovyet hükümeti bu inkılabı en başından desteklemişti. Peki, şimdi ne yapmak lazım? Bu esnada Hacı'nın yüksek sesi herkesi ikna etti. Ya inkılap kendi izinde devam edecek, ya da iç savaş başlayacak. Çoğunluk bu yüzden Hacı'nın ağzına bakıp özlemle oturuyordu.

Birden Hacı'nın sesi duyuldu:

"Abiler, kardeşler! Tahir Beg'in mektubunu da okuduk. Helpetim'in hikâyesini de dinledik." dedi başını kaldırarak. Onun sesi biraz boğulup, titriyor gibiydi. "Doğrusunu söylersem, benim içim hiçbir zaman bugünkü kadar sıkılmamıştı. Deminden beri rahmetli Tömür abimi kaç kez aklıma getirdim. Bir zamanlar Li Darin denen alçak, münafık hatiplikle Allah'ın kelamını ağzına alıp, yemin edip durduğunda Tömür abimin de içi böyle sıkılmış mıdır acaba diyorum. Yine de şimdiki durum ona benzemiyor diye düşünüyorum. Gerçekten de benzemiyor. Ben Sovyet hükümetine inandım. (497) Hala da inanıyorum. Sovyet hükümeti bizi zor durumda bırakmaz diye güveniyorum. Urumçi'deki Sovyet konsolosu bizim hükümetimiz kefil oldu dedikten sonra Şing Şisey ile birleşirsek birleşelim. Öyle yapmayıp Macungying'le birlik olsak, o simsar burada padişahlık kuracağı deyip, aziz yurdumuzu kana bulayacağı benziyor. Benim asla padişahlık kurmak gibi bir niyetim yok. Bunu sizler de biliyorsunuz. Şing Şisey milletleri bir araya getireceğim demiş, Sovyet konsolosu da buna kefil olmuş! Böyle olduktan sonra halkımız da birliğe katılıp, özgür ve barış içinde olacak. Buna bakıp karar vermeliyiz. Kabul etmezsek asla göremeyeceğiz!"

Böylece konuşma bitti, ertesi gün elçiler mutlu bir şekilde döndü.

Birkaç gün sonra Fukang'ın güneyindeki karaağaçlığın içine kurulan on tane geniş keçe evde toplantı başladı. Sohbeta resmi vekil sıfatında yeni hükümet tarafından dış işleri mahkemesinin başkanı Çeng Deli, yerli halkın saygın kişilerinden Huseyin Çanşev, Tursun Baba, Mensut Canbay, Ehmethan Darin ve Sovyet konsolosunun vekili yedi kişi; Hocaniyaz Hacı (498) tarafından Hacı'nın kendisi, Mehmud Muhiti, Sali Dorga ve birkaç alay komutanı olmak üzere dokuz kişi katıldı. Nemet Helpet hatıra yazıcılarından biriydi.

Bir günlük toplantı neticesinde 4 Temmuz 1933 tarihinde aşağıdaki yazıda tahminen on maddelik antlaşma düzenlendi:

Şincang ülkesi kuzey ve güney olarak ikiye ayrıldı, antlaşmaya imza atan iki taraf yani savaş halindeki Urumçi geçici hükümetiyle Güney Şincang geçici hükümeti birlikte yönetilecekti. Kumul, Turfan, Piçan, Toksun bölgeleri Güney Şincang'a; Bariköl Kuzey Şincang idaresine eklendi. Güney Şincang'ın tüm askeri, idari, mali, hukuki işleri Güney Şincang baş komutanı Hocaniyaz Hacı'nın elinde olacaktı. Bürokrati atama ve görevden alma işlerini bu hükümet kendi yapacaktı fakat onların yerleşimini Urumçi Geçici hükümeti belirleyecekti. Güney Şincang Geçici hükümeti beş binden fazla asker buldurmuyacaktı. Şincang'da savaş bitene kadar adı geçen ordunun silah ve cephanelerini Urumçi tarafı temin edecekti ve iki aylık maaşını hemen dağıtacak. İhtiyaç olduğunda, bir tarafın ricasıyla diğer taraf ona koşulsuz askeri yardım verecekti ve yardım ihtiyacı bittiğinde hemen kendi bölgesine dönecekti. Eğer Macungying Güney Şincang'a saldırırsa, Güney Şincang hükümeti (499) kendi çare bulacak. Lüzum olduğunda, Urumçi tarafı yardım edecekti. Bu antlaşma Çince-Uygurca üç nüsha yazılmış, bir nüshası merkezi hükümete yollanacaktı. Urumçi ve Güney Şincang Geçici hükümetlerinin her birinde bir nüsha bulunacaktı. Bu antlaşmaya Şing Duben ile Hocaniyaz Hacı imza atıp, hükümet damgalarını bastıktan sonra Urumçi'deki Sovyet konsolosunun şahit olup imza atması gerekiyordu. Bu antlaşma imzalandığı günden itibaren geçerli olacaktı.

Ertesi gün Urumçi vekillerinden Çeng Deli başkanlığındaki bazı kişiler adı geçen antlaşmaya Şing Şisey ile Sovyet konsolosunun imzasını atması için yük arabalarıyla Urumçi'ye gitti. Onlar döndükten sonra Hacı da antlaşmaya imza attı.

Şing Şisey Hacı'nın ordusunu dağ yoluyla Güney Şincang'a getirdiğini duyduktan sonra kalın hatıra defterini yine eline aldı. Defterin sayfaları bitmiş, sadece son sayfası boş kalmıştı. O, son sayfaya şunları yazdı, sanki başarılı bir dram oyunundan sonra sahne perdesini mutlu şekilde kapatan kişi gibi defteri kapayıp çelik sandığa koydu.

“Allah’a binlerce şükür. Bana kin güden iki yırtıcıdan biri, günümüzün askeri ve siyasi bilgilerinden bihaber olan ama yerli halkların istekleri için kendini adayan Hocaniyaz yani baş eğmeyen dağ kaplanı (500) sihir ve efsunlarımla bana kolayca tabi oldu. O, artık aynı dinden eski ittifak arkadaşı, keni yurduna sığmayan savaşçı, akılsız kaplan Macungying ile asla bir hareket edemeyecekti. Onlar artık birbini vefasızlık ve hıyanetlikle suçlayıp, ömür boyu kedi ile köpek gibi dalaşacaklar. Bu ne kadar değerli bir şans benim için. Düşman ordusunda karışıklık çıktıysa, galibiyet benim demektir. Fakat Macungying’den kurtulmayıncaya kadar, tamamen galip geldiğimiz kefaleti yok. Bu yüzden ya Doğu Şincang’ı ona vereceğim, ağzını kapatıp onu kalbini söküp almanın fırsatını kollayacağım ya da onu da Hocaniyaz’ın arkasından Tanrı Dağlarının güneyine göndermenin bir çaresini bulacağım. Bu iki yırtıcının Tarım ormanında birbirini dişlesin, dalasın, kan döksün. Her ikisi güçten düşünce galibiyet benim olmayacak da kimin olacak! Bir taşla iki kuş.”

Şing Şisey bu satırları yazdığı akşam Hacı'nın ordusu sıra sıra dağlar ile çevrilen geniş bir düzlükte konaklamıştı. Ensari de ateş çevrisinde yatan Tohniyaz Zor, Hoşur Kantu gibi arkadaşlarının arasında gocuğuna sarınıp tüfeğini sıkıca tutmuş halde uykuya daldı ve çok geçmeden Tömür Halife'yi rüyasında gördü. Birden uykusu açıldı, güneş doğana kadar asla uyuyamadı. Hayal kuşları kanat çırpıp onu uzak diyarlara götürdü. O, sakal dolu çenesini elleri arasına aldı. Yavaşça süzülerek doğan (501) güneşe bakarak bir şeyler düşünüp otururken sabah namazı için buz gibi dağ suyu ile abdest alan Hacı onu gördü. Yavaşça yanına gelip, “Sen de mi uyuyamadın?” dedi.

Ensari yerinden sıçrayıp selam verdi ve:

“Deminden beri uyanık şekilde yatıyordum.”

“Neden uyuyamadın, uykun yok mu?” sordu Hacı.

“Hayır, Hacı Abi.” dedi Ensari hüzünlü bir sesle, “Tömür abimi rüyamda gördüm.”

“Öyle mi, nasıldı?” merak edip sordu Hacı, o esnada Tohniyaz Zor ile Hoşur Kantular da uyanmış, söylenenlere kulak vermeye başlamıştı.

“Rüyamda Koray Dağlarında ava çıkmışız.” dedi Ensari, “Bir an dağ başında bir atın kişnemesi duyuldu. Bakınca Tömür Abim beyaz gocuk, beyaz sarıkla boz atın üstünde oturuyordu, bana elini sallıyor gibiydi. Bu Tömür Abim diye dağa sürünerek çıktım. Lakin onun yanına asla ulaşamadım. Bir baksam ki atım peyda oldu. Bir kere sıçrayıp ona binmemle birlikte Tömür Abimin yanına ulaştım. Tömür Abim bana gülümseyip, haydi kardeşim birlikte gidelim dedi ve boz atı bir kez kişnetmeyle bulutların arasına uçurdu, benim atım onun izine bakıp kımıldamadan duruyordu. Ben öfkeme yenik düşüp atı kamçılamaya başladım. Tömür Abim benim yanıma dönüp ‘Tamam, kardeşim. Şimdi sen kal,(502) Hocaniyaz Pehlivan’a söyle, uyanık olsun!’ dedi ve yeniden uçup gitti. Ben ‘Tömür Abi’ diye bağırıncaya kadar uyandım. Böylece uykum kaçtı şimdiye kadar düşünerek oturdum.

Hacı sabah namazını kılmayı unuttu, şafağa ve güneşten dolayı kıpkırmızı olan bulutlara bakarak sessizce oturdu. Onun yuvarlak yüzünde bilinmeyen bir endişe alameti aks ediyordu.

Bundan sonra feleğin çarkının bu ülke üzerinde ne oyunlar oynatarak kimi ağlatıp kimi güldüreceğini kitabın ikinci bölümünde okuyacaksınız.

1987, Aralık.

Urumçi

2.3. ORIJINAL METİN

ئابدۇرەھىم نۇركۇر

توپىغانغان نۇسخىسى

(ئۈچ قىسىملىق ئارىفە رومانى)

1

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تەشۋىياتىن

يازغۇچى، شائىر ئابدۇرېھىم تۆتكۈزنىڭ ئۈچ قىسىملىق تارىخىي رومانى «ئوپىئان زېمىن»، ئۇنىڭ ۋىتسزە ناملىق رومانىنىڭ داۋامى بولۇپ، ئۇ ئوتتۇرىنچى يىللاردىن قىرغىنچى يىللارنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مۇرەككەپ تارىخىي شارائىتتا، شىنجاڭدىكى ھەرىكەت خەلقىنىڭ مۇستەبىت مىلىتارىستلار زۇلۇمىغا قارشى تەقلىك، تىرىشچانلىقى ۋە دىموكراتىيە ئۇچۇن ئېلىپ بارغان ئىنقىلابىي كۈرەشلىرىگە بېشىڭلاغان.

تولۇق زىچىكى بۇ كىتاب، ئۇنىڭ بىرىنچى قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭدا، ئاتاسى، 1931-يىلدىكى ئۇيغۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى، ئۇنىڭ تەسىرى ۋە قوزغىلاڭدا مۇھىم رول ئوينىغان بىر-مىڭچە تارىخىي شەخسلەرنىڭ پەيدىمى ئوبرازى يورۇتۇپ بېرىلگەن.

مۇندەرىجە

1	بىر ئىنساننىڭ تۇرمۇشى	بىر ئىنساننىڭ تۇرمۇشى
25	بىر ئىنساننىڭ كىشى	بىر ئىنساننىڭ كىشى
52	بىر ئىنساننىڭ قىلغىنى	بىر ئىنساننىڭ قىلغىنى
104	بىر ئىنساننىڭ كۆرۈنىشى	بىر ئىنساننىڭ كۆرۈنىشى
132	بىر ئىنساننىڭ كىيىمى	بىر ئىنساننىڭ كىيىمى
154	بىر ئىنساننىڭ سۆزلىشىشى	بىر ئىنساننىڭ سۆزلىشىشى
199	بىر ئىنساننىڭ ئۆز ئاكا-ئىنىسى	بىر ئىنساننىڭ ئۆز ئاكا-ئىنىسى
217	بىر ئىنساننىڭ قىلغىنى	بىر ئىنساننىڭ قىلغىنى
246	بىر ئىنساننىڭ ئىشلىتىشى	بىر ئىنساننىڭ ئىشلىتىشى
255	بىر ئىنساننىڭ ساقلىنىشى	بىر ئىنساننىڭ ساقلىنىشى
270	بىر ئىنساننىڭ يالا سەركىرىدە	بىر ئىنساننىڭ يالا سەركىرىدە
284	بىر ئىنساننىڭ غەزەپ	بىر ئىنساننىڭ غەزەپ
296	بىر ئىنساننىڭ يولدا قوشۇلغان خىزمەتچى	بىر ئىنساننىڭ يولدا قوشۇلغان خىزمەتچى
315	بىر ئىنساننىڭ كۈن ئىشى	بىر ئىنساننىڭ كۈن ئىشى
324	بىر ئىنساننىڭ مەھبۇس	بىر ئىنساننىڭ مەھبۇس
329	بىر ئىنساننىڭ ئىشلىتىشى	بىر ئىنساننىڭ ئىشلىتىشى
406	بىر ئىنساننىڭ ئىشلىتىشى	بىر ئىنساننىڭ ئىشلىتىشى
455	بىر ئىنساننىڭ كۆرۈنىشى	بىر ئىنساننىڭ كۆرۈنىشى

۳۹

ھويلىنىڭ تۈز تەرىپىدىكى بېخاۋۇرلىق ئۇيلىرىدىن بىرىنىڭ ماۋزا رەك پەردە تارتىلغان دېرىزىلىرى ئوچۇق تۇراتتى. كىتاب ئىشكاپلىرى دەسس - خەرىتە، ئۇستال ۋە بۇزماق ئورۇندۇقلار بىلەن بېزەلگەن ئەنە شۇ ئۆيە كىيىم - كېچەك ۋە چىراي - قىياپەتلىرى بىر - بىرىدىن كىيىمگە پەرقلىنىدىغان ئۇچ كىشى تالدا ئېشىقلىق تۇرغان ئەينەك رامكىلىق فوتو رەسىمىگە قاراپ قىزىق پاراڭلىشىپ تۇراتتى.

ئۇلارنىڭ بىرى ئەللىك باھار چامىسىدىكى ئوتتۇرا بوي، ئاق سېرىق، سەل دۈھجەكرەك كىشى بولۇپ، ئارقىغا تارالغان خالاق چاچلىرى ئۇنىڭ بېخاۋۇرلىقىنى ئېھتىۋار كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇ ئۇلار ئولدا ئېيىز سۇر كاستۇمىنىڭ تېشى بىلەن سانسىلىغان قىستاق تۇرۇشى پات - پاتلا قاتلاپ قوپاتتى. ئۇ كىشى ئۇ كۈنلەردە جامائەتچىلىككە تونۇلغان تۇنجى، ئۇيغۇر زىيالىيلىرىدىن بىچانلىق تاهىرىيە ئىدى.

ئىككىنچىسى، قاپقارا قوي كۆزلىرىدىن تەپەككۈر ئۇچتۇن لىرى چاقىناپ تۇرىدىغان بۇغداي ئۇلۇكە، ئىرىق ئىچچە يانت لار چامىسىدىكى كەلك غوللۇق، خۇش بىچىم كىشى بولۇپ، ئۇ ئىلك سېتىپ قىلىپ يانغا تارالغان ئۇندۇزدەك قارا قوپۇق چاچلىرى ئۆزىگە تولىمۇ پاراڭلىنىدى. ئۇ قوللىرىنى ئاۋات رەك چۈچۈشچە كاستۇمىنىڭ يانچۇقلىرىغا سېلىپ كۆلۈمبە تۇراتتى. بۇ كىشى شەمەي، تاڭكەنت، ئازان، موسكۋا ۋە لېنىنگراد قاتارلىق شەھەرلەردە سودا - تىجارەت بىلەن مۇرغۇن قېنىم بېرىپ كۆزى ئېچىلغان ۋە جامائەت ئوتتۇرىسىدا مەرىپەتچىلەر بىلەن داڭقى چىققان تىۋرپان ئاستانىلىك مەخسۇت مۇھىتى ئىدى.

ئۈچىنچىسى، ئۇستىگە قولىۋىقىدىن تىزىملىنىدىغان ئۇزۇن كۆكۈش تاۋار تىۋىن، بۇتسىغا قاراۋىتىۋالغانغا كىيىمىگەن

2

بىرىنچى باب
ياڭ زىڭشىننىڭ تۇرۇشى

بۇ بەگلەر ئەۋى ئاتى قارىشى تۇرۇر،
بۇ قارىشى ئىچىدەكى قارىشى تۇرۇر. ①

— ۋەتەندەز بىلىكچىدىن

1

مىلادى 1928 - يىلى، ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى، چوغدىك بېلىتچاپ تۇرغان ئىسۋال قۇياشى قىيامىدىن قايرىلىپ پەسكە ئېلىنمىگەن چاغ.

كۆرۈنمىچە شەھىرىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئەللىياك مەھەللىسىگە، جايلاشقان كۆلۈزلۈك ھويلىنىڭ چىگرە رەك سىرلانىغان دەۋرۋازىسى ئالدىدا بىر جۈپ بوز ئارغىماق قوشۇلغان كۆلۈك ئىراق بىر پوۋۇسكا تۇراتتى. ئارغىماقلار پات - پاتلا ئۆتۈرۈشلىرىنى شىپا ئېلىش قوپاتتى. سېرىق ساقلانغان ئاق سانسىلىغان ھارۋىنىڭ پوۋۇسكىدا يانچاۋىلىغان تېشى ھويلا ئىچىدىن كۈچىمەن چىقىپ تۇرغان قارىمىغا چاچ خالچىلىرىنىڭ سانسىدە تۇڭدەپ ياتاتتى.

① بۇ بەي (مۇكۇمىدان) لار ئۇندىغان ئۆي (كورد) «قارشىمە دەپ ئاتىلىمۇ، بۇ ئۆيىمىگە تۇرۇپ قارىمۇ قارىمۇ بولىمۇ.

1

قاراخۇ جاڭگالغا ئايلىنىپ قويۇپتۇ. بۇ يەردە نە قاتارلىق، نە مەدەنىيەت، نە خەلقئارالىق قىلچە ئەسىرى يوق ئىكەن. ئىچكىرىدىن چىققان ئەمەلدارلار شىنجاڭغا چۈشكەن توشۇپ، زۇقىغا كېلىدىكەن، ئۇلار خۇدە دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ ۋە ياغ-ۋارانتلىرىنى ۋەيران قىلىپ قورسىقىنى تويغۇزغاندىن كېيىن قور-مۇتلۇققا كىرىپ كېتىدىغان ياۋا توغۇزلارغا توختاپىدىكەن. بەزى يېڭى كېلىرى ياكى زىغىشىنى قاتتىق چۇچۇتۇپ تاپلايدۇ، بەزى-لۇپى، يەنە ياۋەننىڭ بەزى «كۇيانلىق» ئەمەلدارلار بىلەن، چۇملىدىن يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىكى زىيالىيلار بىلەن بارى - كەلسىنىڭ قورقۇتۇشى ئانداقتۇر دەمەتلىك ئەجەل كۆلگەن سىدىك كۆرۈنۈشكە باغلايدۇ - دە، ياكى زىغىش ئۇنى كۆزىدىن يوقايتالماي بولىدۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ سىياسىي رەقىبلىرىگە قارشى كۈرەشتە تېخ ئىشلىتىش كۆزە، ھىيلە - سىكرىتۇزىنى ئەۋزەل كۆرىدىغان بۇ قېرى كېيىنراپ بايىقى يىگىرىدىن دەپ-مال ئېچىپ باقمىچە يول تۇتىدۇ؛

«يەنە ياۋەننى خۇدانىڭ دەركاھىغا ئەۋەتىش نېمە تەسىت-دەپ ئويلايدۇ ئۇ، - بۇرۇنقى مىدىرلىنىپ قويىمىلا، ئىش تامام ۋە سالاھىيەت بىراق مۇنداق قىلسا، بىر تىنچىدىن، ئۆزۈمنى تاشكارىلاپ قويىمەن، يەنى شىنجاڭ ۋە ئىچكىرىدىكى رەقىبلىرىمنىڭ يېنى راستىنلا ئىلغار يىگىرلىك كىشىلەردىن قورقۇمىدىغان چاھىل ئىستىدات ئىكەن دېيىشىگە دەستەك تېپىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تۈگىشىگە ئۆز قولىم بىلەن سۇ قۇيغان بول-مىن؛ ئىككىنچىدىن، بىر يەنە ياۋەننى كۆزدىن يوقايتالماق بىلەن ئىچكىرىدىن ۋە بولمىسۇنلا روسىيىسى بىلەن تەرب - تۈرك ئەللىرىدىن ئېقىپ كىرىۋاتقان قەلئە يىگىر ئېقىملىرىنىڭ يامراپ كېتىشىنى تىنسىۋالغىلى بولاشى؟! ياخشىسى زەھەرنى زەھەر بىلەن قاپتۇرۇش يەنى ماڭا قارشى يەنە ياۋەننى مېنى»

4

ئوتتۇرا بوي، چىرايى سىدامراق كەلگەن ئورۇنراق كىشى بولۇپ سول قولى بىلەن شالاڭ بۇرۇشى سىلغان ھالدا ئۇلار قولىدىكى يەلپۈكۈچ بىلەن ئۆزىنى يەلپۈپ تۇراتتى. كۆرۈنۈشىدىن ئەللىك ياشلاردىن ئاتقان بۇ كىشىنىڭ تاقىرلىشىپ قالغان بېشى ئۆز-ئىگە تارىغاندا سەل چۈشكەن كىرۈۋەتتى. بۇ كىشى ئۆزۈمچى ئۇلايىتىنىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە چاڭبېك پائۇلىنىڭ ھەربىي ۋە خا رچى ئەلچىسى، قوشۇمچە چاڭبېك پائۇلىنىڭ ئاخىرقى پىللىرىدا ياپونىيە قانۇنچىسى بولمىچە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن كېيىن، شىنجاڭدىكى يەرلىك سوت سوراقتىلىرى كۈللىگەن جىسىنىڭ باھالىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن؛ 1911 - يىلىدىكى شىنجاڭدىكى تاقىرلىق ۋالىيلىققا تەيىنلىنىپ يەنە شىنجاڭغا كەلگەن. بىراق، ياكى زىغىش «ئۇقۇمۇشۇلۇق كىشىلەر تامان گەپكە كىرمەي-دۇ، خەتەر سۇلاردىن كېلىدۇ دېگەن كونا مەنئەتسىسى بولمىچە ئۆزىنىڭ سايبىدىن ئۆرۈكۈپ، ئۇنى تاقىۋالماقچۇر-ماي، ئۆزۈمچىدە بىر زامان تۇتۇپ تۇرغان ۋە ئېچىۋەتكەن ئايغاقچىلىرىدىن ھەن ياۋەن ئاتالغى دىگەنلەر يىگىر ئېقىمى، قا مەنسۇپ خەتەرلىك ئۇنسۇر ئىكەن» دېگەن مەلۇماتنى ئالغاندىن كېيىن، بىر كۇمانى مىلق بولۇپ، ئۇنى كۆزۈگە يېقىن تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۆزۈمچىنىڭ ۋالىيلىققا تەيىنلىگەن ھەم ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئولتۇرغان ئۇلارنى خۇدە سايبىدە ئەگەش-تۈرۈپ قويغانىدى».

دەروۋقە، تارىدىن بىر - ئىككى يىل ئۆتەر - ئۆتسە يەنە ياۋەننىڭ «خەۋپلىك ئۇنسۇر» ئىكەنلىكى ئىسپاتلىنىپ قالسىۇ. ئۇنىڭ «شىنجاڭغا چۈشۈۋەتتەن ئۇرى يېتىپ كەلمەپتۇ، مان چۇخان ئاندۇرۇلغان بىلەن ئۇنىڭ خۇنۇك، ئەۋزەلى شىنجاڭنى»

3

باش قىلىپ، پۇتۇرىنىڭ كۆچمى بىلەن تەختتىن چۈشۈرۈپ كىچىك باش بولدى - دە، بالا - چاقماقنى يوقلاپ كېلىپ دەپ رۇخسەت سورىدى. قارا تېرىقنىڭ يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تېپىدىغان بالا زىڭگىن كۆيىڭ رۇخسەت سوراشىڭى ئەسلى بۇددىئاسى دەپ - مال پەملىپ، ھواي بۇرادەر، ھەر ئىككىمىز بۇ چۆل - يايۋاندا سىرگىدان بولۇپ يۈرگەن ئۆزىڭنىڭ تەرۋاھلارغا ئوخشايمىز، ئەقە - دىر بىزنى بىر پىلەنگە چېتىپ قويۇپتۇ، كەتسەك بىللە كەت - مەيمىزۇ، بىر قاز سەۋر قىلىڭ دەپ رۇخسەت قىلىمىدى.

چاقماقنىڭ ئالتۇنى ئۆزىنىڭ رۇس تىلى تەرجىمانىنى ھان شەھىدى ئىدى، ياكى زىڭگىن ئۆستىلە تۇرغان ئىككى تىزىق زىڭچە ئالتۇنى ئۆزىڭغا كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى:

— سىز مېنىڭ نامىمىدىن پەن دارىنى يوقلاپ بېرىپ، بۇ ئالتۇنلارنى ئۆزىڭغا بېرىڭ، بالا - چاقماقنى ئەۋەتىپ بېرىڭ. سۇن، پەن دارىن سىزنى ياخشى كۆرىدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ سىزنىڭ بۇ خىزمەتنى ئوبدان بىجا كەلتۈرۈشۈڭىزگە ئىشىنىمەن، ئەمما بۇ سىزنى ئۆزىڭىزدىن بۆلەك ھېچكىم بىلمەسلىكى كېرەك!

— خوپ، ھازىرلا باراي، — دېدى بۇرھان شەھىدى ھېلىكى زىڭچە ئالتۇنلارنى ئېھىيات بىلەن قەغەزگە يۆتكەپتېسى. ئەمما ئۇنىڭ قوللىرى تەختتارسىز تىرىپ كەتتى، چۆمكى پەن ياۋ - بەننىڭ ئىدىپولوگىيەم جەھەتتىن ياكى زىڭىنىغا قارشى ئىشىدىمىكى كىشى ئىكەنلىكىنى ئۇ بىرقەدەر چۈشىنىپتتى. شۇنداق تۇرۇپ لۇق ياكى زىڭىنىڭ مۇنچۇلا سېخىلىق بىلەن ئۆزىڭغا ئىككى يۈز سىر ئالتۇنىنى ئىنتام قىلغانلىقى، ئۆزىڭ ئۆستىڭە دەپمەن دارىن سىزنى ياخشى كۆرىدۇ» دېگەن كېچى بۇرھان شەھىدىنى تەمتىرىشىپ قويغانىدى.

— بۇ ئالدىداق گەپ بولدى، مەن ياكى چاقماقنىڭدىن بۇل

ھىساپ قىلىدىغان پەن ياۋەتىگە ئايلىنىۋېرىشۇم، چايمىز، سۇ تېمىيەيدىغان خىش يوق، دىن يېمەيدىغان تۇش يوق، تۇرۇپ ئۆزىڭنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن ھىرقانداق قاتتىق ياغاچچىمۇ يەپ تاشلايدۇ ئەمەسمۇ ئۆز زامانىسىدا كوراللىق ئىسيان كۆتۈرگەن ئۇمۇر خەلىپىدەك خۇشەنۇملار مېنىڭ بۇ ھۇنرىمگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن يەردە، ئەمدى بۇ تالىپ مەھجۇز پەن ياۋەتنى ئەپەندى ئېمە قىلالايمىز؟ چۈچىمى كۆزدە سانايمىز تېخى، مانا بۇنى ئاقلايدىك دېسە بولىدۇ»

ياكى زىڭىن ئۆزىنىڭ بۇ «دەشخەنلىكى» دىن مەمتۇن بولغان ھالدا ئاقلاپ كۆلۈپ كەتتى - دە، ئەتىلا پەن ياۋەت ھى ھۇزۇرىغا چىلىشىپ، ھېچنېمە بىلمىگەن كىشىدەك ئۆزىڭ بىلەن قىزغىن ھال - بۆك قىلىشنى ۋە ئاخىرىدا ئۇرۇمچىنىڭ ۋە لىلىقىغا قوشۇپ چاقچىڭ يامۇل ھەربىي ئىشلار ئازىرلىقى بىلەن خارچى ئىشلار مەمكەمە باھلىقلىقى ۋەزىپىسىنى بىللە ئۆتەشنى تەكلىپ قىلدى، پەن ياۋەتنىڭ تەكرار - تەكرار ئۆزىمەن ھەلىقى ئېچىشىغا قارىماي، «بېنىڭ مەمۇرىيەت ئىچىدە سىزدىن قايىل - چەتلىكلىك كىشى يوق، ئۆزىڭ ئۆستىڭە سىز ماقا بەكمۇ ئېغىر لاسمەن كىشى، ئاسىيان خۇدادىسى بېشىنى تالان قىلسا، كېلىم چەككە سىزنى ئۆزۈمگە مۇكاۋىم قىلىپ تەپتىلىش توغرىسىدا ھەركىزى ئىلتىماس سۇنماقچىمەن تېخى» دەپ كېچى ئۆزۈۋەتتى.

ئۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئۇچ مەسىلە خۇدەي ئۇچ ئۇمۇچۇك تۈرىدەك، پەن ياۋەتنىڭ پۈت - قولنى چۈشۈپ، كېلىشى سىقىف قا باخلىدى، ئۇ ياكى زىڭىنىڭ بۇ ئىشلارنى نېمە مەقسەتلەر بىلەن قىلىۋاتقانلىقىنى ياخشى چۈشەنگەچكە، ئەمدى شىنجاڭدا تۇرۇپ ھېچقانداق ئىش قىلالايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئىچكىرىگە قايماقچى ۋە ياكى زىڭىنىنى شۇ يەردە تۇرۇپ

بۇرمان شەھىرى بۇ كەپلەرگە جاۋابەن يەن ياۋەننىڭ ئۇزۇن بارماقلىرىنى مەھكەم سىققان ھالدا، ئۇنىڭ كۆزىدىن خېلى ئىلگىر كۆزنى ئۆزىدىكى ئۇستادە ئېلىپ تۇرغان بۇرمان كىرى-سىن لايىھىنىڭ ئۆزى ئۇلارنىڭ كىرىكىلىرىدىكى ئۇشاق ياش دالەتلىرىدە چىلەۋ قىلىپ تۇراتتى.

بۇزى ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ياق زىچلىقىنىڭ يەن ياۋەن ئەلگە ئۇ خىلدىكى ئىنتايىنلا ئۇزۇنسىمۇ بىرەنچە قېتىم تەڭ بارايتتى.

ۋاقىت ئۆتكەنسەرى يەن ياۋەننىڭ مەجەز-مۇزىقىسىمۇ بەزى ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلۈشىگە باشلىدى. پىسخولوگىيە ئالىملىرىنىڭ تەبىرى بىلەن ئېيتقاندا، ئۇ ئەمدى تاش مەجەزلىك كىشىدىن ئىچ مەجەزلىك كىشىگە ئايلىنىپ قالماقتا ئىدى يەنى شىنجاڭدا چۆمەۋىيەت تۈزۈمىنى يۈرگۈزۈش، مىللەتلەر پارا-ۋۇرلىقىنى ئەمدىگە قويۇش، پارىخور لۇقى قەتئىي تۇرگۈزۈش، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش لازىم، دېگەنگە ئوخشاش كېلىپ-كېلىدىغان ئىشقا چىقىپ، چىم يۇرىدىغان بولۇپ قالدى. ئۆز رەقەبىنىڭ بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ياق زىچلىقىنى ئۆزىنىڭ ئېسىدىكىن خاسىيەتلىك تەرىپىدا ئۇزۇنلا تۇتتا ئېرىگەن بىلەن ئاشلىق تۇتتا ئېرىتىدىغان ئادەملەرنىڭ تۈزۈمىنى سەن ئېرىتىپ-تىگەن دەپ قاقلاپ كۆلەتتى»

ئەمەلىيەتتە، يەن ياۋەننىڭ ئۇ چىمىنى ئۇزۇنلاش ئېرىگەن دەھشەتلىك بىر پارىخور كۈچى ئاۋلادقا ئىدى. ئەقىل كۆز-زى بىلەن كۆرۈنگەندە، بۇ چىمىنى ئادەم مۇددى يۇزى تىپ-تىپتىن تۇرغاندەك قىلغان بىلەن تېگىدە قاينام-تالقاتلىق بىر

سوزىسىمۇ ئۇزۇنسىمۇ؟ — دېدى يەن ياۋەن ئۆزىنىڭ ئۇزۇنسىمۇ بۇرمان شەھىرىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ.

— چاقىنىڭ ئۇزۇنسىمۇ خەتلىرى، — دېدى بۇرمان شەھىرى، — ئەمەلىيەتتە ئۇزۇنسىمۇ تەرىپى چۈشەنچەسىمۇ.

ئالدىغا قوبۇلغان زىچلىقى ئالتۇنلارنى بىر چەتكە ئىشلىتىپ قويسۇپ.

— ئەستايىۋۇرۇللا، — دېدى بۇرمان شەھىرى، — ياق چاقىنىڭ چاقىلىرىنىڭ يەن داۋىن سىزنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇ خەتلىرى ئوبدان بەجا كەلتۈرۈشۈڭىزگە ئىشەنسەن، دېگەن كېلىپتىكى ئۇلارنىڭ ئۇزۇنسىمۇ چاقىنىڭ ئۇزۇنسىمۇ ئالتۇنلارنى ئالتۇنسىمۇ...

يەن ياۋەن بىردەم ئىچىنى ئىشاپ ئولتۇرغاندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

— مەنمۇ چۈشەنچەسىمۇ، بۇلارنىڭ مەنمۇ مېنىڭ ئېشىم ئۇزۇن ئۇزۇن ئۇزۇن ئۇزۇن ئۇزۇن، ياق چاقىنىڭ چاقىلىرى قوش-قوش مەنمۇ بىلەن پۇت-قولىمى چۈشەپ قويغانىدى. كېيىنمۇ بۇ يەن كۆزگى تىنچاي، ئەمدى ئالتۇن بىلەن مېنىڭ ئالتۇنسىمۇ كېيىن كېيىن كېيىن، شۇنداقسىمۇ بۇنىڭ مەنمۇ ياق چاقىنى چاقىنىڭ ئادەملەرنى ئىدارە قىلىش پاراسىتىنىڭ بىر قىسمى. ئۇ مەنمۇ پاراسىتىگە كەلگەن. ئەمدى ئالتۇنلارنى ئالتۇنسىمۇ ئالتۇنسىمۇ پاراسىتىگە كەلگەن. مەن سىزگە ئىشەنچ ئۇنى ئېيتتىكى، دۇنيادا پۇل بىلەن سېتىۋالغىلى، كۈچ بىلەن ئىگىلىۋالغىلى بولىدىغان بىر نەرسە بار، ئۇنىڭ ئېشى، ھەلىپ، بۇ كېيىنكىسى ياق چاقىنىڭغا كېيىنكىسىمۇ مەنمۇ، ئەمدى سىزنىڭ ئالتۇنلار قالدۇقىڭىز ياخشى، سىز تېخى، ياش، ھايات مەنزىلى ئۇزۇن.

ئۇيۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولماقچى. ئوقۇش پۈتتۈردىمىدا
 لار ئارىسىدا بىر ئۇيغۇر يىگىتىمۇ بار ئىدى، زىلۇا بولماي، ئاق
 يۈزلۈك كىلەكن بۇ تۇرپانلىق يىگىتنىڭ مەكتەپتىن ئىشى يۈ-
 ۋىيىلىك بولۇپ، ئۆز ئىشى پۇتۇس ئىدى. ئادەتتە، مىللىيەتلەر ئۆزى
 پۇتۇس بەگ دەپ ئاتايتتى. مۇراسىمدىن بىر كۈن بۇرۇن، ئەم-
 ىگەندە پەن ياۋەن بىلەن ئىلمىي مۇدىر چاڭ چۇڭشى ئۆزى ئۆز
 ئىشاناسىغا چاقىرىپ، مۇراسىمدا ئوقۇتقۇچىلار ئاممىدىن سۆزگە
 چىقىشى تاپشۇردى.
 — مەن بۇنىڭغا ئاجىزلىق قىلىمەن. — دېدى پۇتۇس بەگ
 قىزىرىپ كېتىپ.
 — ياق، سىز بۇ تېخنىكومدا تارپا ئىچىدىكى بىر بۇغداي-
 دەك بىرلا ئۇيغۇر ئۆيىگە ئۈستىگە ئوقۇش تەبىئىيەتتىن ئىلا. —
 دېدى پەن ياۋەن كۈلۈسىرىپ تۇرۇپ.
 — مۇنداق بولسۇن، — دەپ قوشۇمچە قىلدى ئىلمىي مۇ-
 دىر چاڭ چۇڭشى، — سۆز تېكىستىنى بىزنىڭ مەن ياردەم قىلىمەن.
 — سۆزگە چىققاندا، ئالدى بىلەن ياك چاڭچۇڭشا ئىزىم ئە-
 لىشى، سۆزىڭىزدە ياك چاڭچۇڭشا ئالىي-جىناپ پەزىلەتلىرىنى
 ماختاپ ئۆتۈشىنى ئۇنتۇپ قالماق — دەپ كۈلۈپ قويدى
 پەن ياۋەن.
 پۇتۇس بەگ ئەدەب بىلەن تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ئىش-
 خالىدىن چىقىپ كەتتى.
 — بۇ يىگىت، — دېدى ئىلمىي مۇدىر چاڭ كۆزى بىلەن
 ئىشىك تەرەپنى ئىشارەت قىلىپ، — ئۆزىڭىزگە مەلۇم، ئاجايىپ
 ئىتىبات ساھىبى ئىكەن. قەلەم قۇۋۋىتى بىلەن ئۇنۇق قاپلى-
 ىتىگە قاراپ تۇت يىلمىچە ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئاڭقىد-
 رالمىي پۇرۇشىدىن. مېنىڭ كۆزىڭىشىمچە، ئۇيغۇرلار ناھايىتى
 ئەمگەكچان، ئىشقا قايىل، خۇش پەسىل، ئەقىللىك، زېرەك مىللەت

كۈچ ئەۋج ئېلىپ، مېلىدىن — ھېلى قاتتىق دولقۇنلىنىپ كېتىپ
 دىغان دېڭىزغا ئوخشاش ياكى ھىلىگەر تۈلكىنى بىر پاي
 ئوق بىلەن ئېتىۋېلىش ئۈچۈن دورەتلەر تارىسىدا دېمىنى تېپى-
 ك يۇتۇپ، پەيت كۆلۈپ تۇرغان ئۇۋچىنىڭ ئۆزى ئىدى.
 مەملىكەت بويىچە شىمالىي مىللىيەتلەرگە قارشى ھەي-
 ۋەتلىك ئىنقىلابىي ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدە 1928-يىلى پارلىقى
 ئېچىلىش مىللىيەتلەر ھۆكۈمىتى ئاھەزىۋەتلىدى. بىراق ئىنقىلاب
 غەلبىسىنىڭ مۇستەھكەم چىچىق باشچىلىقىدىكى گومىنداڭچى-
 لار قولغا چۈشۈرۈۋېلىپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلدى.
 چوڭ-چوڭ مىللىيەتلەر نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلدى.
 ئەمدى بۇرۇنقىدەك مۇستەقىل كىنەز بولۇۋېلىشقا كۆزى پەتەيگەن
 ئۆز ھاكىمىيىتىنى بەنە ساقلاپ قالماقچى بولدى ۋە ئىنقىلاب
 پەن ياۋەن بۇ يېڭى ھۆكۈمەت تەركىبىدە يوق ئىدى، بۇ ئەم-
 ۋال ئۇنىڭ يازسىغا تۇز سېپىپ، ئۇنىڭنى تېخىمۇ قايىنىتىپ
 قويدى. — دە، جىددىي ھەرىكەتكە كىرىشى.
 پەن ياۋەننىڭ ھەرىكەت مەركىزى ئۈرۈمچىدىكى رۇسچە
 سىياسىي قانۇن تېخنىكومى بولۇپ، ياك زىڭشىن بۇ تېخنىكومنى
 ئۆزىگە پارلىقى دىپلوماتىك خادىملار يېتىشتۈرۈش مەقسىتىدە
 قۇرۇلۇش بىلەن تەسىس قىلغان ۋە ئۆزى پەتەي مۇدىرلىق
 ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. پەن ياۋەن ياك زىڭشىن نامى
 دىن تېخنىكومنىڭ باش مۇتەئەسلىك ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆ-
 تىتىتى. تېخنىكومنىڭ ئىلمىي مۇدىرى چاڭ چۇڭشى پەن ياۋەنل-
 ىنىڭ ئەڭ سادىق سېدىقى ئىدى. شۇنداق بولغاچقا، بۇ تېخنى-
 كوم پەن ياۋەننىڭ بىۋاسىتە تەسىرىدە ئىدى.
 ئەنە ئەنە شۇ تېخنىكومدا بىردىنچى قارار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ

پولېتىكىنى سۆزلىيەن.

— تىلەش شۇنداق بولسۇن، بۇگۈن شەنبە، ئەتە بەككەشەن جە، ئاسىيان خۇداسى بۇ يەكشەنبە كۈنىنىڭ تارىختا ئۇنتۇلساس بىر خاتىرە كۈنى بولۇپ قېلىشىنى نېسىپ قىلسۇن! پەن ياۋەن، ئۇلار يەنە بىردەم پەھىرلاشقاندىن كېيىن، پەن ياۋەن خۇشلىشىپ ئۆز ئۆيىگە قايتىپ ۋە چۈشلۈك ئەزاسىدىن كېيىن، ئۆزىنىچىلا تاھىرىيەگىنى يوقلىغۇسى كېلىپ بايا ئېيتىلغان گۈل زارلىق ھويلىغا كەلگەندى.

تاھىرىيە شۇ ھويلىدا بىر-بىرچە ئېغىز ئۆيى ئىجارىگە ئېلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ يەن ياۋەنگە مەخسۇت مۇھىتىنىڭمۇ ھال-زاتى كۆرۈۋېتىپ تىكەلگىنى ئېيتقاندا، پەن ياۋەن ئۇنى دەرد ھال چاقىرىپ كېلىشنى تەكلىپ قىلدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئۆچمەيلەن چاي-پاي ئىچكەچ بىرەر سائەتتىن بۇيان پاراڭلاشپ ئولتۇراتتى. پاراڭ داۋامىدا پەن ياۋەننىڭ كۆزى تالدىكى كىيىنكى قوتۇرەسىگە چۈشۈپ قالدى. بۇ رەسىم قىسقىچە تارىخىدا تۇنجى قېتىم چۈمۈرىيەت قۇرۇلۇپ بۇلۇڭ رەتسىن چۈمۈر (داۋۇڭشۈي) لۇڭقا سايلانغان سۇلا چۈشكەن كەيەندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرى بىلەن چۈشكەن خاتىرە رەسىمى ئىدى. تاھىرىيە شۇ قېتىمقى شىنجاڭ ۋەكىللىرى ئۆيىدىكى ئىككى ياتلىقى بولۇپ، رەسىمدە سۇلا چۈشكەن كەيەندىكى يېنىدا دا ئولتۇراتتى.

پەن ياۋەن رەسىمگە قاراپ مۇنداق دېدى:

— بۇ رەسىمنى سىزنىڭ ئۆيىڭىزدە ئۇچىتىپ قېتىم كۆرۈۋاتسەن، ھەر كۆرگەندىمۇ يېنى-يېنى تەسراتلارغا چۈمۈلۈپ لۇپ كېتىسەن. سىز سۇلا چۈشكەن كەيەندىكى ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم زىيارەت قىلغان كىشى، سۇلا چۈشكەن

ئىكەن. بۇلاردىن ئى-نى ئادەملەر يېتىشىپ چىقىشى مۇمكىن. كەينىسىكى، بالىلىرىنى ئوقۇتۇشقا قىزىقتىرمايدۇ، مەكتەپتىن قاچۇپ رەد، ھەتتا بۇرت چوققىلىرى بولغان ئادەملەر ئۆز بالىلىرىنىڭ ئورنىغا كەيەندەكلىرىنىڭ بالىلىرىنى تۇلۇم بېرىپ، ئالدىغا تۇتۇپ بېرىدۇ.

پەن ياۋەن «ھەي بۇرادەر، دېگەن خىتاب بىلەن ئىلىسى مۇدىرىنىڭ سۆزىنى بۇلۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇنىڭ مەنىسى بىزنىڭ سىياسىتىمىزدىن كېلىپ چىققان تىراكىدېيە، شىنجاڭ خەلقى ياكى چاڭچۈڭ چاڭبالىرىنىڭ خەلقى ئى ئادالەتقا، تۇتۇشى سىياسىتىنىڭ قۇربانى بولىۋاتقا، قېنى ئېيىپ تىپى ئېچىشقا، شىنجاڭدا يەرلىك مىللەتلەر ئۆز ئانا تىلىدا ئوقۇتۇپ دىمىغان بىرەر ھۆكۈمەت مەكتىپى ياكى شۇنداق مەكتەپلەر ئۆز ئانا تىلدا خەلق ئىچىدىكى مۇنەۋۋەر زاتلار، مەسىلەن، تۇرپان، دىكى مەخسۇت مۇستى، قەشقەردىكى ئابدۇقادىر داموللا قاتارلىق كىشىلەر بىر تىپىغا قىلىپ يېڭى مەكتەپ تاقىپا، بىزنىڭ ھۆكۈمەت ئۇلارغا نېمە بوغىتىلارنى چايلەندى؟! نېمە خاپىدا لىقلارنى يەتكۈزۈسەن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، خەنزۇچە شۇنجاڭلاردا ئوقۇپ چىققان ئۇيغۇر بالىلىرى ئامبال-دارىنلارغا تۇتۇشى بولۇشىنى يۈرەك نېمە ئىستىقبالىغا ئىگە تاقلىشىچە، ئۇيغۇرلاردا ئامبىلىدىن تۇتۇشى پامان دېگەن سۆز بار ئىكەن. بۇ بىكارغا چىقىشقا سۆز، شۇنداق تۇرۇقلۇق يەرلىك خەلق ئۆز قۇتۇپ، ئۆز ئىشىمىزغا كېلىدۇ. مۇراسىم بايقاشلىرى بولۇپ قارىتىلىپ بولىدۇ؟

— مەن.

— مېلىقى ئىشلارچۇ، مەنىسى چاينىمىدۇ؟

— ھەممە ئىش چاينىدا ۋالىي چاڭبالىرىنىڭ خاتىرىم

بۇمۇ بەلگى تەغىرىمىدۇر، ئەمما شىنجاڭنىڭ چاقمۇقى بولغان تەك دەم بۇ ۋەتەن زېمىنىنى مەھكەم ساقلىماي، ئۆتۈرۈلۈپ قويسا، ئۇ ھالدا ياك چاقمۇق مۇستەبەت مىلتاقسىلا بولۇپ قالماي، ۋەتەن ساقچۇچ بولۇپ قېلىشى كېرەكتە، ئەلۋەتتە! شىنجاڭ ئۈچۈن بۇنىڭدىنمۇ پامان چىنابەت يوقا، پەن ياۋەن بۇ گەپلەرنى تاقلاپ، تېخىمۇ ھاياجانلىنىپ كەتتى ۋە «قانلىق يىگىر، قانلىق يىگىر» دەپ ناھىر بەگنىڭ قولىنى تۇتۇپ، بىر نېمە دېمەكچى بولىدۇ، لېكىن تىلنىڭ ئۈچىغا كېلىپ قالغان گەپنى يۇتۇۋېتىپ، كىتاب ئىشكەنچىلىرى تەرەپكە بۇرۇلدى. ئىشكەنچىلەر خەنزۇچە، رۇسچە ۋە تاشكەنت، تازان، ئىستانبۇل مەتبۇئاتلىرىدا بېسىلغان تۈرلۈك كىتابلار بىلەن تولغانىدى. دېرۋەزە ئالدىدىكى ئۇزۇنچاق ئۈستەلدە «پىراقىز»، «قىزىل ئۆزبېكىستان» ۋە تەبىئەتتە ياشىر قىلىنغان «داۋاۋىگە» چاۋە كىرىتلىرىنىڭ بىر قىسىم سانلىرى بىلەن بىر مۇنچە زۆرۈر ئالار يېغىلىپ ياتاتتى.

پەن ياۋەن كىتاب - زۇرئالارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۆزىگە ئاتمۇش تىلەكلىرىنى بىر قۇر سۈرۈشتۈردى ۋە ناخىر مۇنداق دېدى:

— سىزنىڭ بۇ كۆتۈرۈپ ئېلىشىڭىز، تېخىمۇ يېقىن كېتىپتۇ، بۇ ئۆيىدە ئولتۇرۇپ چاغاننىڭ خېلى بىر قىسمىنى كۆرگىلى بولىدىكەن، ئەگەر شىنجاڭدا مۇنداق كۆتۈرۈلۈپ كۆپىيىۋېرسە، ئۇ زېمىننىڭ ئاسىنى خۇددى تالاق شولىسى چېچىلغاندەك، ئاس-ئاسا ئاستا يورۇشقا باھالاندى.

— ئۇ چاغدا، — دەپ كۆزلى مەخسۇت مۇھىتى، — ياك چاقمۇقنىڭ شەپەرەڭلىرىگە چاغان تارقىق قىلىپ، چاچقان ئۆپكەلى ساراي بولۇپ كۆرۈندى.

ھەممەيلىن كۆرۈلۈپ كەتتى. بىر ئازدىن كېيىن پەن

ئەپەندىسىمۇ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن تۇنجى قېتىم كۆرگەن كىشىنى سىز بولسىڭىز كېرەك. ئۇنداق ئەمەسمۇ؟

— شۇنداق، — دېدى ناھىر بەگ، — مەنمۇ بۇ دەرسكە ھەر قېتىم قارىغىنىدا، سۇلك چۇڭشى ئەپەندىسى چوڭقۇر خۇردەت بىلەن كەلسەيمەن. ئەمما بەزگەن ۋەدىلىرىنىڭ ئەمەلگە كەلمىگەنلىكىغا قاتتىق ئېچىنمەن.

— توغرا ئېيتىشىز، — دېدى پەن ياۋەن، — خۇدەۋەرىيەت پىروگراممىسى بويىچە، ئاز سانلىق مىللەتلەر زايۇللىرىدا يەرلىك مۇختارىيەتنى ئەمەلگە قويۇشقا، ئىقتىسادىي تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مائارىپنى كۈللەندۈرۈشكە ئەپەندىمىزنىڭ ئۆزى بار بىرىمىدى.

— مېنىڭچە، — دەپ كېيىن قوشۇلدى مەخسۇت مۇھىتى، — ياك چاقمۇقنىڭ كىشىلەر ھاكىمىيەت ئېشىدا تۇرىدىغان بولسا، سۇلك چۇڭشى ئەپەندى يۇز ياشقا كىرگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ غايىلىرىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى يوق ئىش بولۇپ قالاتتى. چۇڭكى بولدا ياتقان ئاش قاچانلا بولمىسۇن ھارۋىنىڭ مېڭىشىغا يۇقىلغاندا بولىدۇ.

ئۇنىڭ خەنزۇچە تەلەپپۇزى بۇزۇقراق ئېيتقان بۇ گەپ لىشى مەقەت بىلەن تاقلاپ تۇرغان پەن ياۋەن خۇددى بىرى ئۇنىڭ كۆڭلىگە كىرگەنلىكىنى تېپىپ سۆزلەۋاتقانداك بىردىنبىلا ھاياجانلىنىپ:

— ناھايىتى توغرا ئېيتىشىڭىز، توغرا ئېيتىشىڭىز، — دەپ مەخسۇت مۇھىتنىڭ دولىسىغا قىلىپ قويدى.

— بەزىلەردىن ئاقلىشىپچە، — دېدى ناھىر بەگ، — سىز خىر-قىرىغان تازان بىلەن، — ياك چاقمۇق مەن شىنجاڭنى چۇڭقۇر مىنگونىڭ ئايرىلماس بىر ئۆلكىسى قىلىپ سالالاۋاتىمەن، ئەگەر ھەن بولمىسا ئىش چاتاق دەپ ماختىسا، ئىشىم خۇددى ئۇ بولسا، بۇ پەللى ئوغرى ئېلىپ تاپىدىغاندەك، نىسپىي جەھەتتىن

چوتقىسىدىن ئەيزە بويى كۆتۈرۈلۈش بىلەن ھەربىي ۋە مۈلكىي ئەمەلدارلارنىڭ مەنبە - پۈتۈنگىلىرى ئۈزۈلگەچە شەھىرىنىڭ شىمالىي دەۋراۋىسى يېنىدىكى دۆڭلۈكتە چوقچىسىپ تۇرغان بۇتقىغا نا كۆرۈنۈشۈشىدىكى ھەيۋەتلىك ھەيۋەتلىك مەنبە شەكلى ئالىي بىلىم يۇرتى ھېسابلانغان رۇسچە سىياسىي ئاتۇن تېخنىكومى ئەمەس، شۇ ھەيۋەتلىك جايلاشقان بولۇپ، يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، بۇگۈن بۇ يەردە بىرىنچى قارار ئوتتۇرىچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولماقچىدى. قىزىل، ئېشىل قەشقەر لاتىپلار بىلەن بېزەلگەن سوزۇنچاق زالدا يىزۋىدىن ئۈمۈۋى كىشى كىيىندۈر كۆتۈپ چىم ئولتۇراتتى.

دەل چاشقا ۋاقتىدا ئۈرە ياقىلىق ئاق ھەربىي پەشەپەت ئۈستىدىن كەلگەن رەڭدار لېنتىسى ئېسىپ، كۆكرىكىگە كۆزۈ چاقىتىپ تۇرىدىغان ھەرخىل ئۇرۇن - مېداللىرىنى تاقىۋالغان گەۋدەلىك بىر ئادەم چارۋىلىق ھەربىي ئورگانىزاتىدا بولدى. لىرى ئىچىدە بىر توپ كىشى بىلەن سەھنىدە تەييار بولدى. ئۇ گۈلدۈراس ئالاقىلارغا چاۋرەن زەر بېسىلغان ئاق پۇتەك لىك ئۈرە شەپكىسى ئۈزۈلۈپ قوپۇپ، زالىملىكلەرگە تەبىئەت بىلەن قول بۇلاقلانغا سەھنىنىڭ تۈۋىدىن ئۈرۈن ئالدى. بۇ ياك زىڭشىن ئىدى. يۇقىرى دەرىجىلىك مەنەپدارلار بىلەن بىللە سوۋېت كومپۇتى كاتۇرۇۋۇ شۇ قاتاردىن ئۈرۈن ئالدى.

زالدىكى ھەممە كىشىنىڭ دىققىتى ياك زىڭشىندا ئىدى. ئۇلار كونا خۇش مۇئامىلە، مۇلايىم، پاراسەتلىك ۋە تەبىئەت دائىسى بىلەن ھۆرمەتكە سازاۋەر دەپ ئاتالغان بۇ مۇسەپپەت مۇكەممەلەرنى تۇتۇپ كۆرۈۋاتقاندا، ئۇنىڭدىن كۆزلىرىنى ئۈزۈلمەيتتى. كۆمۈ ئۈزۈسى يادىق مۇخلىسلىرى ئارىسىدا 16

ياۋىن كېتىشكە رۇخسەت سورىدى، ئاھىر بەگلىك ئۇنى دەرىجە ۋازىرىگە كۆرۈشۈپ چىقتى.

— مەن ئېيتىۋاتقىمەن، بۇرھان ئەپەندى كۆرۈنۈپتۇرۇپتۇ؟ — دېدى يەن ياۋىن دەۋراۋا ئالدىدا تويۇنۇپ، ئاھىر بەگ ئۇنىڭ ياك چاقمۇك تاپشۇرغان مۇھىم بىر ئىش بىلەن ئەتە ئەتىگەندە تۇرۇپتۇرغان مېخشىقا يول تەييارلىقى قىلىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى.

— خاتىرە خۇش، — دېدى يەن ياۋىن، پۈتۈنلىكىمىز چىم مۇلىغا چاقىرىۋېتىۋالدىمەن. مەن سىلەرنى ئەتە چاقمۇك ياك ئۆتكىنىگە پۇتايماي، بۇگۈنكىگە قاتناشتۇرۇشەيلىك، ئەتىگە ئۈستىدە بۇ ئىنسان ھاياتىغا دائىم مۇكەممەلەن قىلىپ تۇرىدۇ. دىققەت بىر خىل مەدەنىي قورۇلما. لېكىن ئىنساننىڭ ئەتىگە، ئادەتتە كۆتۈرۈلگەن ھادىسىلەر ھەمراھ بولۇپ كېلىدۇ. شۇ سەۋەبىدىن، بۇگۈن شۇنداق ئۇزۇن بىلەن بولغانلىقىغا قارىماي، ئاھىر بەگلىرىنى بۇ ئاز ھەيران قىلىپ قويۇپتۇ. ئۇلارنىڭ كۆڭلى بىر نېمىسى تۇرغاندا، ئەتىگە ئېلىنىشكە باشلىدى.

— ئەتە ئېشىقا چاقىرىۋېتىۋالدىمەن؟ — دېدى ئاھىر بەگ ئاستا پىچىرلاپ.

— ھەي ئاقەي، ھېچنېمىگە چۈشەنمەيدىم، — دەپ ئېيتتى چاقىرىۋېتىۋالدىمەن.

2

دېگەندەكلا ئەتىسى ئۈرۈمچىدە ھېچ كۆتۈرۈلگەن بىر ۋەتەن يۈز بەردى.

بۇ كۆڭۈل بەگلىكىگە بولۇشىغا قارىماي، كىۈن بويىدا 15

مۇراسىم ئايانلىشىپ، مېھمانلار زىيائەتكە تەكلىپ قىلىندى. مېھمانلىق ئىچكىرىسىدىكى كىچىكرەك بىر زالغا بىر نەچچە يۇمىلاق ئۈستەل قويۇلغانىدى. ياك زىڭگىن بىر نەچچە يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدار بىلەن ئوتتۇرىدىكى ئۈستەلگە جايلاشتى. ئۇ يەك يېنىدىكى ئۈستەلگە كۆل راق شىم - كاستۇم كىيگەن كۆپ - سۇل كۆلۈۋ تاق شىلپە ۋە تاق كۆڭلەك كىيگەن چىرايلىق خادىم بىلەن ئولتۇراتتى. يەن ياۋەن باشلىق بىر قانچە ئەمەلدارمۇ مۇشۇ ئۈستەلدە ئىدى. ئۇ مۇشۇ تېخنىكومنىڭ باش مۇدېرتتىشى بولۇشى سۈپىتى بىلەن ھاسىپخانلىق ۋەزىپىسىمۇ ئۈستى تۇراتتى. قالغان ئۈستەللەرمۇ ئەمەلدارلار بىلەن تولغانىدى. پۇتقاچە كىيىگەن مۇلازىملار قۇش قالىتىدىن ياسالغان يوپ - غان - يوغان پەلپۇكچىلەر بىلەن مېھمانلارنى پەلپۇز تۇراتتى. كۆك كۆڭلەك ئۈستىدىن تاق پەرتۇق تارتىۋالغان خادىملار تەرلەپ - پىشىپ، ئاشىغانا بىلەن زالنىڭ ئوتتۇرىسىدا خۇددى بايقارىنىڭ مۇڭكىسىدەك قاتناپ يۈرەتتى؛ ياك زىڭگىننىڭ سەككىز نەپەر خاس مۇھاپىزەتچىسى باشقا ئەمەلدارلارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن بىللە تاشقىرىقى ھويلىدىكى ئايرىم ئۆيلەردە مېھمان قىلىنىۋاتاتتى.

ياق زىڭگىن يوغان گەۋدىسى بىر خىلدا چاقپاق سېرى جىز بارماقلىرىنى ئەيچىلىك بىلەن چىقىرىپ، يېنىدىكى ھەربىي ئەمەلدار بىلەن «كاۋۇشكە» ئويىناپ تۇلتۇراتتى ۋە تۇز رەقىم چىنى يات - ياتلا تۇتۇۋېلىپ بوم ئاۋاز بىلەن قاقلاپ كۆلەتتى. باشقا ئۈستەللەردىمۇ «كاۋۇشكە - كاۋۇشكە» بىلەن كۆلگە تاڭ ۋازلىرى ياڭراپ تۇراتتى.

شۇ ئارىدا تېخنىكومنىڭ ئىلمىي مۇدىرى چاڭ چۇڭشى ئۆز زىنىلىق ئالدىدا تۇرغان بونۇلكىنى پەن ياۋەننىڭ ئالدىغا سەل ئىتىرىپ قويىدى.

ئولتۇرغان دىلكىش قېرى شەيخەتكە ھەممىگە مېھرىبانلىق بىلەن تەكلىپ قاراپ كۆلۈمبەرىنى تەقدىم كۈنىۋال كۆلۈمبە، تاغرىدىكى تاڭكىسىدىن كۆكۈش چەمبىرەكلەرنى چىقىرىپ، ھەممىسىنىڭ پىسروۋ قىلىسىغاندەك، ئۆزىنى تەك تۇتۇپ ئولتۇراتتى.

يەن ياۋەن مۇنبەگە كېلىپ، مۇراسىمنىڭ باشلانغانلىقىنى تەستەبىلىك سۆزلەر بىلەن چاكارلاپ ئۆتكەندىن كېيىن، «ياڭ چاڭجۇڭ چاڭلىرىنىڭ قەدەم تەشىرىپ قىلىنغانلىقىغا سەمىمىي مەنئەندارلىق» بىلدۈرۈپ تۇتۇپ، مائارىپ نازىرىنى سۆزگە تەكلىپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، پەن ياۋەننىڭ تەكلىپى بىلەن قىزغىن تالاقىنى سادالىرى ئىچىدە ياك زىڭگىن مۇن - جەركە تۇتتى. ئۇ ياھىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، يوغان كۆز دىنىنى تەك تۇتۇپ، بوم ئاۋاز بىلەن رەھىملىق سۆزلەپ كىتى. ئاخىر، ئۇزۇنغا سوزۇلغان نۇقتىنى مۇنداق سۆزلەر بىلەن تەك ياڭلاشتۇردى:

— مېنىڭ سىلەرگە دەيدىغان كۆپ كېيىم يوق، پىشىپ ئېيىقتاندا، بىرلا جۈملە كېيىم بار؛ ھەممىڭلار شىنجاڭلىق، ئەمەلا چەمبىرەكتە چىقىلىر، بۇ يەرنىڭ ئىشىنى بۇزۇپ قويۇپ چاڭلار، شۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلار، مۇنداق بارغان كۆرۈنۈڭ. لاردا قالدىقتۇر «شىنجاڭ» پىشقىلاپ، دەيدىغان بىرەر ھەرىكەت بولۇپ قالسا، مېنىڭ قىلىچىم ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بېشىڭلاردا ئويىنايدۇ ...

ئۇ سۆزلەۋاتقاندا مەزمۇرىي ئىشلار نازىرى تۇتۇۋېتىۋال چىك شۇنداق تەبىئىي خۇبارى تۇتۇپ، قاتتىق تەستەبىل بولۇپ راتتى. ئاخىر قورسىقىنى تۇتقان پېتى تۇتۇلۇپ قالدى ۋە ياق زىڭگىننىڭ سۆزى تۇتۇش بىلەن رۇخسەت سوراپ كەتتى. تۇتۇقچىلار ۋەكىلى يۇنۇس بەگنىڭ سۆزىدىن كېيىن،

كۆرسىتىپ، ئىچكىرىكى زالىنىڭ بوسۇقىغا كەلگەندە، بىر تال ئوق يىلەن دوپىلاپ كەتتى. كىمىدۇر بىرى ئۇنىڭ يەردە ياتقان (ناۋرۇزنى) ئېلىپ بېلىگە قىسۋالدى. دەل شۇ چاغدا ياقىرغىنىنىڭ چىشىنى ئۇيان - بۇيان تاشۇپ، يانچۇقىدىن ئاچقۇچ ئېلىۋاتقان پەن ياۋەننىڭ كۆزى كونسۇل كاۋرۇقا چۈشۈپ قالدى. كاۋرۇق چىرايى ئامىدەك تاتىرىپ كەتكەن كەپ نىمىسى يېتەكلىپ، زالىنىڭ يان ئىشىكىدىن ئىشتەك چىقىپ كەپ تىۋاتاتتى.

— سىلەرگە ھېچقانداق خەۋپ يوق! — دەپ ۋارقىردى پەن ياۋەن. رۇسچە تەلەپپۇزىنى ئۇزۇنراق سۆزلەپ، شۇ كەمگەچە كىشىلەرگە تالىپ مەھجەز كۆرۈنگەن پەن ياۋەن ئىمدى چەڭگۈز سەينىڭ قوباندىدەك قوللىرىنى پۇ-لاڭلىتىپ، ئۆز ھەمراھلىرىغا چاققانلىق بىلەن بۇيرۇق بېرىشتى. ئۇ شۇ خىلدا ئۆزىنىڭ بىردىنبىر قوشۇنى بولغان بىگىرە - دەك كىشىنى تارقىسىغا سېلىپ چاڭھۇك يامۇلى تەرەپكە پۇ-گۈردى.

3

چاڭھۇك يامۇلى ۋەقە پۇز بەرگەن يەردىن ئانچە بىراق ئەمەس ئىدى. پەن ياۋەن يامۇلىنىڭ ئۈچىنچى زالىغا چىلاش قان ھەرىسى مەھكىمىگە بېسىپ كىرىپ، تاممىداردىن ياك زىڭىنىڭ سېرىق لادىغا يۆتكەلگەن بولغان تامغىنىنى تاپتۇ. رۇۋالىدى ۋە دەرمال يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى يىغىنغا چاقىرىپ، بىرقانچە چابارمەندىن جىددىي ئۇقتۇ-رۇش تارقاتتى.

— تەبىئار بولمىسۇ - دېدى پەن ياۋەن ئۇنىڭغا قاراپ. — ھىم، — دېدى ئىلمىي مۇدىر ياك زىڭىنىڭ ئولتۇرغان ئۈستىنىڭ قېشىدا يەلپۈگۈچ تۇتۇپ تۇرغان ياكىر بويلىق مۇلازىمەت دەرمال نەزەرىنى ئۆتكۈزۈپ، پەن ياۋەن قەدەملىرىگە ھاراق تولىدۇرۇپ ئورنىدىن تۇردى، كونسۇل كاۋرۇقى قەدەمگە تەكلىپ قىلدى. بۇ تەكلىپ بىلەن تەغلار، بايىقى يەلپۈگۈچ تۇتقان ياكىر بويلىق مۇلازىم قوبىندىن تاپايچا چىقىرىپ، تەكلىپنى بېسىۋەتتى. كونسۇل كونسۇلنىڭ ئىككى تال قوغۇشۇن ياك زىڭىنىڭ يوغىغان قوناق دېنىدەك ئىككى تال تىزىملىرىدا خەلىپە قال-گۈدۈستىن تېزىملىرىگە (قاڭقىتەۋەتتى) تىزىملىرىدا خەلىپە قال-تارلىق تەجەپ، ئۇلىغان ئەزىمەتلىرىنىڭ قېنىنى ئېچىپ، تاپتۇ. قاتىر داموللىدەك ئىلىم - تىرىپان يۇلتۇزلىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ۋە يىگىمەتچى ئەسىر شارائىتىدا ئولتۇرما ئەسىر چا-ھالىتىنى داۋالاشتۇرۇپ ھاكىمىيەتلىك تەجەپتە كۈن يەتتە يەل دەۋران سۆزگەن بۇ ئادەم قاتتىق چىرىقراپ، ئېيىنىدۇر دېمەكچى بولىدىمۇ، پەن ياۋەن ئاتقان ئۈچىنچى ئوق بىلەن يەرگە دۈم چۈشتى. ئۇنىڭ بىلەن «كاۋىشە» كويىپ ئولتۇر-غان ھېلىقى ھەربىي ئەمەلدارمۇ، ئېيىنىدىكى يەنە بىر ھەمراھى بىلەن ئوق يەپ جېنىدىن جۇدا بولدى.

پەن ياۋەن ئەمەلدارنىڭ تاپايچىلىرىدىن چىققان ئاقۇش قىس بىلەن قاپلىنىپ كەتكەن زالدا پاتىياراقچىلىق باغلىنىپ، كونا قىياپەت دەھشىتى مۇكۇم سۈرەگە ئىمدى، تاشقىرىقى موبىلىنىمۇ مىلىق ئاۋازلىرى قاپلاپ كەتتى. ياك زىڭىنىڭ تىرىك قالغان بىر چالازىرى تەجەپنى تام تىۋۇندە يۈكۈلۈپ ئولتۇرۇپ كىمىدەن بىر قوشۇق قېنىنى تىلپ يەر-گە باش ئۇراتتى. يەنە بىرى، ئىپتىسال مۇھاپىزەتچىلەر باھ-لىقى بولسا كېرەك، پەن ياۋەن ئەمەلدارىگە قەدۇرلۇق بىلەن قارشىلىق

ئالدىن ئېيتىپ بېرىشكە قىستايىتى. ئۇ بولسا، ئۆزۈمگە ئېرىشكەن ئاققان قاندا، ئاياق ۋە قاتتىق مۇستىلاغا مەھج پەزىلە قىلىپلا ئىدى. ئېشىنى تىك تۇتقان ھالدا لىۋىزىنى مەھكەم يىزىۋېتىپ، نېمە دەپتەيتتى. ئۇنىڭ ھاللا قىزىقۇرۇمۇ يۇلۇتۇپ بولدى. پۈتۈن ئەزەبى بەدىنى ئالغا بولالدى. ئۇ پەزىلە مېچكىمىنىڭ نامىنى تىلغا ئالدى.

ئاخىر، چىڭ شۇزىن ئېتىلىپ كېلىپ، ئامبۇر بىلەن ئۆزىنىڭ گۈزۈقى بەدىنىدىن پارچە- پارچە كېلىشىنى پىشۇرۇۋېلىشقا باشلىدى. شۇ چاغدا پەن ياۋەن چىڭ شۇزىنغا قاراپ قاتتىق تۈگۈندى. قان ئارىلاش بىر پارچە كىيىم كېلىپ چىڭ شۇزىننىڭ يۈزىگە تەگدى. ئۇ ئۇنىڭ چاپناپ تاشلانغان تىلىنى ئويۇۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇنى سوراق قىلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، چىڭ شۇزىن ئۆز قولى بىلەن ئېيتىپ تۇرۇۋەتتى. چىڭ شۇزىن پامۇل تېمىسىدىن ئارتۇقۇرۇپ كۆچمە تاشلىۋەتتى. كەچقۇرۇن، پەن ياۋەننىڭ ئۈستىدە خىزمەت قىلىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق ئايال بىلەن مېلىقى سېرىق ساقاللىق ھارۈكەش بىر خادىم مازۇ تېپىپ كېلىپ، چەتتە ئىلى ئېۋداۋاندىكى كۆرسەتلىككە ئېلىپ كەتتى.

شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭنىڭ سىياسى سەھنىسىدىكى ئىككى چوڭ شەخس بىر كۈننىڭ ئۆزىدەلا تىك غايىپ بولۇشتى. ئىلمىي مۇدىر جال چۇڭقى بايىقى ئېتىۋازلىقنا قازا تاپقاندى، چاڭچېنخۇلق تالىمىسى پەن ياۋەنگە ئېۋىپ قويغان مېلىقى كەمەلدارمۇ شۇ كۈنىلا ئېلىپ تاشلاندى. . . . . .

تەمسى (8 - ئىپۈل كۆنى) يوغان تۇت بۇرچەكلىك قىزىل تاغما ئېسىلغان ئىلان قەغەزلىرى ئۆزۈمگە شەھىرىنىڭ دوڭمۇش - دوڭمۇشلىرىغا چاپلىنىپ كەتتى. ئۇ ئېسىلغان قەغەزلەر

«شىشە كۆمۈر» تىۋىدە پاتقان مەزمۇرى ئىشلار ئازىرى چىڭ شۇزىن چاتقان ئېلىپ كەلگەن جىددىي ئۇقتۇرۇشقا قىلپ بىرەم ھاڭ - تاڭ بولدى - دە (كۆكۈن) چۈشۈپ چۈپ - چۈپان مېخىغا باشلىدى. ئۇ ئەسلىدە ئۆز خوجايىنىڭ چىراتىغا قاراپ ئىش قىلىدىغان ئىنتايىن تەبىئەتتىكى بىلەن ياكى رېڭشىنىڭ كۆزىگە ئىسسىق كۆرۈنۈپ قالغان چىقسا، تېشى ئىككى يىل بۇرۇنلا ئۆزۈمگە ئالغاندىن ھازىرقى مەنىدە كۆكۈرۈلگەندى. «قانداق قىلىش كېرەك» دەپ قاتتىق ئويلىنىپ قالدى ئۇ.

دەل شۇ چاغدا، بايا ياكى رېڭشى بىلەن تەڭلا ئوق تېپىلگەن مېلىقى مەزمۇرى ئەمەلدارلىك ئوغلى يولك كىملىدى. مۇگوجى مەۋەۋقان ھالدا كىرىپ، چىڭ شۇزىن بىلەن كىرەپ يۇرتداشلىقى شىپە كەلتۈرگەن ھالدا، ئۆز دادىسى ئۇچۇن ئىنتىقام ئېلىشقا پارەم بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئارقىدىنلا چىڭ شۇزىننىڭ يەنە بىر پىشۇرۇشى ھەربىي ئۇنىۋېرسال چاڭچېن (پاناسون) سى مېنۇرۇم قىلىۋالغان ئېيتتى. ئۇنىڭ بىلەن چىڭ شۇزىن خۇددى يېڭى بىر شەۋىل تاپقانداك بىر ئىش تىكلىشىپ، ياكى چاڭچېن ئۇچۇن ئىنتىقام ئالدىغان كۈچلەرنىڭ سەردارى سۈپىتىدە مېداغما چىقتى. بىر دەۋىدە بىرەنچە يۈز چىرىك ھەرىكەتكە كېلىپ، پەن ياۋەنچىلەرنى قوشۇۋالدى. بىر سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلغان قاتتىق ئېتىشىش كېيىن، ھەممە ئەمراھلىرى تۇلۇپ يالغۇز قالغان پەن ياۋەن ئۆزىنى ئىشۋالىسىمۇ بولدى، ئەمما ھەر ئىككى ئۇلۇس دىكى مازۇرۇشنىڭ ئوقى قالىسىمۇ ئىنتىقام ئېلىشقا ئۇرۇنۇپ كەتتى.

«غالىبلار» ئۇنى تۇتۇرۇشقا باشلاپ قويۇپ، شېرىكلىرىنىڭ

تۇ يەرگە ھەيدەۋەردىم.

— ئۇنداق بولسا، ئاۋۋال سېنىڭ ئۇنىۋېرساللىقىڭنى ساقايتساق بولغۇدەك، — دېدى سوراقچى ئۆزىدىن دەس قۇيۇپ.

يەڭلىرىدى چەينەكلىرىگىچە تۇرۇۋالغان تۆت چېرىككە ئۆتسەك ئېچىلىپ كېلىپ ھارۋىكىشى يالغا چىلىدى.

ۋە ئۇيغۇر تىللىرىدا يېزىلغان بولۇپ، چىڭ شۇزىسى ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى ۋە قىرمانداق نى دەپ جاكارلىغانىدى. شۇ كېچىسى شەھەر بويىچە ھەربىي ھالەت ئېلان قىلىنىپ، تۇتقۇن قىلىش باشلاندى. تۇتقۇن قىلىنغانلار ئارىسىدا يۇنۇس بەگ دېگەن يىگىت بىلەن بىلىقى سېرىق ئاقاللىق ھارۋىكىشىمۇ بار ئىدى.

ھارۋىكىش شۇ كېچىسىلا سوراق قىلىندى. سېمىزلىكىدىن تۇلۇمغا ئوخشىشىپ قالغان يالاڭ تاياق بىر ئوقسىپەر يۇت — قولىمىز باچىمۇ كىشىگە كەلگەن چاشقان بۇرۇت تۇتۇق چىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنىڭدىن گېپ سورايتتى.

— ئىسيانچى پەن ياۋەننىڭ چەستىنى كۆيۈشكە سېنى كىم قۇتۇتتى؟

— ئۆزۈم باردىم.

— ئۆزۈم باردىم دېگىنىڭ نېمىسى؟ ئۇنىڭ ياك چاچقۇنى ئاتقانلىقىنى ئاڭلىمىغانلىقىڭ؟

— ئاڭلىغان، — دېدى ھارۋىكىش پۈتمىدىكى كىشىنى ھاراقىتىپ.

— ئەمىسە، ئۇ ئىسيانچىغا نېمىشقا بولۇشتۇڭ، نېمىشقا ئۇنىڭغا ئىچ قاقىرىشىمىز؟

— پەن دارىن ئىمانسىز بولغان بىلەن ئىسيانچى، مۇلا بىم تادەم ئىدى، شۇنچە يىل ھارۋىسى ھەيدىدىم، بىرەر قېتىمىمۇ كۆڭلۈمنى ئاغرىتقىنى يوق.

— بۇ گەپلىرىڭنى قوي، مۇشۇ يېقىندا ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە باردى.

— يادىمدا يوق!

— ياخشىلىغۇچە ئېيت، ئۇ كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە باردى؟

— قايسى بىرى يادىمدا تۇردىمۇ؟ نەگە دېسە پۈتۈنگىنى

ئۇنىڭ سېرىق باقىلىدىن تۇتىنى - دە، «ھە، قېرى سىڭگۇ، ئەمدىمۇ ئېشىگە كەلگەنمەن، قېنى ئېيت، ئۇ يېقىندا كىم، لەرنىڭ ئۆيىگە باردى؟» دەپ يەنە سوراق قىلىشقا باشلىدى. چاققان بۇرۇت ئۆگىچى ئاياللارنىڭكىگە كۈتسىمىدىغان ئىچىگە تاۋازى بىلەن ئۇنىڭ گەپلىرىنى ئۇيغۇنچىغا ئۇرۇپ تۇراتتى. بىراق ھارۇكەش يەن يازۇقنىڭ پۇۋىيىكىسى مەيدەپ يۈرۈپ خەنزۇ تىلىنى خېلى بىلىپ قالغاچقا، تۇڭشەننىڭ كېيىمى ئۈگە - ئۈگىمەيلا خەنزۇچىسىغا: «ئىسىمدە يوق دېدىمغۇ، ئې سىدە، يوق!» دەپ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ، سوراقچىغا سەپ تەك قالدالدى. شۇ تاپتا بۇ كۆزلىرىدىن تىل بىلەن قەسۋىرل - كۆسىز بىر خىل غەزەپ ئۇچۇنلىرى چاچراپ تۇراتتى. سۈر راقىچى ئىختىيارسىز ھالدا، ئۇنىڭ ساقلىنى قوبۇلۇشىنى بىر قەدەر تارقىتىپ داۋامسىز كەتتى. بىراق ئۆزى دەرىھال تۇتۇۋ - لىپ، ھارۇكەشنى قەزەپ بىلەن كاپتالاشقا باشلىدى. بىر ھازىدىن كېيىن، ئېشىمال قولى ئاغرىپ كەتكەن بولسا كېرەك، ئۇ ئۇشش كوتىپا «ئېشىمالسىن - يوق!» دەپ ۋازىرىدى. بۇ سېرىق ساقالى ئورا كۆز ئادەم ئەسلىدە، مەكتەپكە بولۇپ، كىشىلەر ئۆزى مەسەن دولان دېيىشەتتى. ئۇ تىرىكە - لىكىنىڭ قاتتىقلىقىدىن چاقاندۇر بىر چاغلاردا مۇز داۋان تارقىلىق «تاغ تارقىسى» غا ئۆتۈپ، ياغلىق دەۋرىنى ئۇلجا كۆمۈر خاگى لىرىدا بېتىمچىلىك بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە كېيىنچە ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇر بايلىرىدىن روزى ھاجىنىڭ ئاتا باقارلىرى قاتارىدا ئۆرۈمچىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىن، روزى ھاجىنىڭ دى. ئۇيغۇر ئۆزى بىلەن ئۇنىڭ پۇۋىيىكىسى مەيدەمگە باشلىغانىم دى. غۇددى بۇقىرىدا ئۆزىنىڭ ئېچىتىدىدەك، «سەن دارىن - شىناسىز بولغان بىلەن ئىنساپلىق، مۇلاسىم ئادەم بولغاچقا.

ئىككىنچى باب
ئاتۇنۇش كىشى

ئادەملەرنى ئەسەم باغلىمايلا يەدۇ، ئەمگەر ئۆزىڭنى بىرەر غايە قورشۇۋالغىن سەزىمىڭىز، سەزىمىڭىز چوققۇز سەزىمىڭىز، شۇنىڭ ئۆزى كۇپايە. ①

1

چىرىكلەر يېرىم يالغا چاققان ھارۇكەشنى تۇرۇرۇككە باغلاپ قالمىچاشقا باشلىدى. ئۇنىڭ تۈكلۈك مەيدىسى بىلەن كەڭ يەلكىلىرى بىرەمەشنىڭ ئىچىدە يولۇس تېرىسىدەك ئاللىتا - قىل قىلىپ تاللاندى. قانچا تېرىسىدىن قىيىقزىل قان دانىچىلىرى تەپپىپ تۇراتتى. ھارۇكەش بولسا، قاتقۇلىشىپ قالغان بېشىنى ئۇرۇرۇككە تىرەپ، كۆزلىرىنى مەھكەم يۇمغان ھالدا، ھەربىر قامچىنىڭ زەربىسىگە بىر سىلكىتىپ قوبۇلۇپ، لام - جىم دېمەي تۇراتتى. ئۇنىڭ كىرلىشىپ كەتكەن بادام دۈبىسى چىرىكلەرنىڭ تايانچ ئاستىدا دەمىلىپ ياتاتتى. شۇ تارىدا ھېلىقى سېسىمىز ئەمەلدار ئىرقاڭلاپ كېلىپ، ① 1864 - يىللىرى باشقان ئىرلاندىيەلىك ئايال

يازغۇچى.

مۇتەللىپلەرنىڭ بىرى ھەيدەر تەپەندى دېگەن كىشى ئىدى. پەن يۈزەن ھەسەن دولاننىڭ كېلىشى ئارقىلىق كېيىن، قەمگەن بىر تاھاڭدا مۇنداق دېدى:

— ئانا كۆرۈۋاتسىن، شىنجاڭدا مازىرغا قەدەر يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان بىر مەكتىپى يوق، مازىر ھۆكۈمەت يەرلىك مىللەتلەردە ئاتاپ بولۇشى مەركىزى ئالسايدۇ. خەلق ئالغۇچى ئادەم بولسا، ھۆكۈمەت ئۈچۈن خۇشال بولىدۇ، چۈنكى ئادەم خەلقى باشقۇرغان ئادەم دەپ ئويلايدۇ.

ھەسەن دولان مۇشۇنداق گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، يۈزەننىڭ باشقا ئەمەلدارلارغا ئوخشاشمايدىغان بىر كىشى ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ يەتمەكتە ۋە ئۇنىڭ سىداراق كەلگەن يادىڭغۇ چىرايى ھەسەن دولاننىڭ كۆزىگە تولىسۇ تۇرغانە كۆرۈنىدىغان. ئاۋازىمۇ يېقىملىق ئاڭلىنىدىغان بولۇپ قالماقتا ئىدى. ئۇ ئەمدى ئۆزى يەن يۈزەننىڭ يېزىقىنى ھەسەن دەيدىغان غىزەتچىلە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ئىخلاسەن چوڭ بولسا، ئەل - بۇرۇنغا چوقۇم بىر ياخشىلىق بولىدۇ، دەپ ئىشىنىمەكتى.

ھەي ئايغۇرلار، سەلبەرنىڭ مېنى ئېشىقتا قېيناۋاتىتىڭلارنى ئويىدا چۈشىنىۋاتىمەن، — دەپ ئويلايتتى ھەسەن دولان سوراق ئۈستىدە، — سەلبەر يەن دارىننىڭ قېنىغا تويماي، ئەمدى ئۇنىڭ يېقىنلىرىنىڭ بېشىنى يېمەكچىسىلەر. مەنزە يەن دارىن يېقىندا تاھىر بەگنىڭ ئۈستىگە بارغان، مەخسۇت باي بىلەن كۆرۈشكەن، ئۆتكەن ھەپتە ھەيدەر ئەمەلدىنىڭ ئۆيىگىمۇ بارغان دەپ بەرسەم بولمايتتى، ئىلىم قۇرۇسۇن مېنىڭ، تايىق ئاشىدا تۇلسەم ئۆلسەمكى، ئۇلارنىڭ

تۇتقىنىدىن بات - پات ئەمۋال سوراپ، تۇرمۇشىمۇ قارىشىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ بىلەن دوستلارچە مۇقىماتتى. بولۇپمۇ يەن يۈزەننىڭ ئادەمى ئىبارەت (گاھىدا قول ئىشارىتى) بىلەن چۈشىنىشلىك قىلىپ ئېيتىدىغان مۇشۇ مەزگۈلدىكى گەپلەرنى ئۇنىڭغا غەلبىرىك، ئەمما قاراڭغۇ ئۆزىگە يېقىنلىغان چىراغدا كۆرسەتتى:

«سەلبەر، چەتتۇ دېيىش بولمىغان گەپ، سەلبەرنىڭ ئەسلى نامى ئىلگىر ئۇيغۇر، بۇنىڭ قەدىمكى كىتابلىرىمىزدىنمۇ باشقا مىللەتلەر بىر - بىرىگە قېرىنداش، ئۇلارنىڭ ھەممىسى باراۋەر بولۇشى، ھېچقايسىسىنىڭ كەستىلەنمەسلىكى لازىم. ھۆكۈمەت يۈزەننىڭ يەرلىك مىللەتلەردىن بىر مەمۇر ئىكەنلىكى يوق، بۇ ياخشى ئەمەس،» دەپ ئىسراپتا يۈزەن ئۇلارنىڭ قېنىنى شىورايدىغان بىر ئىسراپتا چۈشى ئۇنىڭغا ئوخشىتىدۇ. ئەمەلدارلار زالىم، قارا كۆڭۈل، پارىخۇر، تەسۋىپكەش، ئۇلار يوقالغۇچى، بۇقۇلارنىڭ كۈنى ياخشى بولمايدۇ.

بىر كۈنى يەن يۈزەن ھەسەن دولاننىڭ ئولدا سۈپىتىدە ئىشلەتكەن بىر دەپتەر بىلەن ئىككى تال قېرىنداش تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، «ئوغلۇڭ قانداقراق ئوۋۇۋاتىدۇ دەپ، ھەسەن دولان ئوغلۇڭنىڭ بېشىنى سىنىپى تۇتقىنى ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، ئەمدى مۇندىن كېيىن ئۆز ئانا تىلىدا ئوۋۇتىدىغان بۇقۇرراق مەكتەپنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتتى.

دەرۋەقە، ئۇ چاغلاردا ئۇرۇسچى بولمىسا، مىللى تىلدا ئوۋۇتۇۋالغان بىرلا باشلامچى مەكتەپ بولۇپ، بۇمۇ ئەللىياڭ رايونىدىكى تاتار، ئۆزبېك بايلەرنىڭ يۇلى بىلەن قۇرۇلغان «ئوۋۇسچى مەكتەپى» ئىدى. ئۇ مەكتەپنىڭ مۇتەللىپلىرىنى مەخسۇت مۇھىتى ئاتا رىئەتتىن چىنلەپ تەكلىمگەن، ئۇ

ناخشىلىرى؛ كۆك مەلۇنلىرى يېرىم قايرىقىلىق ئۆيلىرىنىڭ كاك - سۇيىلىرىدا يېشى تۇردىغان «ئىشە گۈمبەز» تىلىرى بىلەن شەكلى - توقاي كۆچمەلەردىكى ئۆيلىرىدىن چىقىپ تۇرىدىغان نەشە پۇراقلىرى؛ قىسارغانلاردا كېچە - ئۈستۈز ئارقا لايىدىغان شىمال سادالىرى بىلەن تولا ئاشمۇزۇل ۋە مېھنانلاردا «دەتتەك» ئاۋازلىرى؛ ئادەم تولا ئاشمۇزۇل ۋە مېھنانلاردا تىنىماي ياغرايدىغان «كاۋۇشكە» كاۋۇشكەلەر بىلەن دىغان «مېلىۋن» غا ۋارىمراشلار، - مانا بۇلار خېلى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قۇلغىنى ياكى، كۆزىنى قارىغۇ قىلىپ قويغانىدى، ئادەم لەر خۇددى ئۆز زىقىنى تېرىپ يىپ يۈزگەن چىزۋاللىرىگە تۇتخاش ئىدىكى - ئازادە يۈزگەن بىلەن ئۇلارنىڭ يۈزىگە بېسىۋىتىشكە بولىشى، غەپلەت ئۇيغۇسىدا ئۇلارنىڭ يۈزىگە ئۇلار تىمەتتىكى ئىنسانغا بەرگەن شەك چوڭ ئىنسانغا - مېنى ۋە ئۇيغۇ، ئاق ۋە ئىدىراكتىن مەڭگۈ مەغرۇم بولغاندەك ... پەن ياۋەنچىلەرنىڭ تاپانچىسىدىن ئىشلىغان نەچچە ئال تۇق ئىكەن ئاۋازى بىلەن باشلانغان پاتىپا راقىلىق بۇ رەڭسىز ئاسپەشلىقنى بىر دىدىنلا تاشلىدى. ئىدى ئۆزۈمچى شەھىرى تۇيۇقسىز بىر نەۋرەشكە قاننىق ئۇيغۇدىن چۈچۈپ ئويۇنغان كىشىدەك تىگىر قاپ قالدى. ئۈچ كۈنلۈك ھەزىپە مالت دا - ۋاندا، شەھەر دەۋازىلىرى تاقىلىپ، چوڭ - كىچىك دۇكان، ئاشمۇزۇل، مېھنانلارنىڭ ھەممىسى ئېلىپ قالدى، سىلىقلىرى بەتلەنگەن چېرىكلەر كۇچا - كۇيىلارنى چىلاپ يۈرۈشتى. قىلىچلىرىنى يالغاچلىغان توپ - توپ ئاتلىقلار شەھەر كىچىدىن چىقىپ، ئۇيان - بۇيان چېچىشتى. يۈزلىگەن كىشى تۇتقۇن قىلىنىپ كەتتى. مانا بۇلار ئامالسىز كۆڭلۈگە قاننىق ۋەھىمە سېلىۋاتاتتى. ھەر كىم ئۆز قېمىدە، قېرى قىز ئەر غېشىدە دېگەندەك ھەممە كىشى ئۆزىنىڭ بۇكىلىنى بىلەن تىنسىنى

ئېشىنى تاپسىغا ئالايەمەن. باشقىغا كۈن يوق، يانامغا ئۆلۈم دەپ، ياخشىلىرىنىڭ ھەممىسى سەلەرنىڭ قولىغا ئايىۋوت بولسۇنۇر ياق، ياق ئارا، ماۋۇ تۇلۇم چاشقان، مېنى كىچىك بالىنى كاتچالما ئىدەك كاتچا تىلاپ، ئانزىنى تاپقۇزغانچىسىمۇ تې خى، توختاپتۇر خۇبەر، مېلى كۆرسەن ...
 - ئېيتىمىن، يوق 14 - يىتە ۋازىرىدى سوراقچى.
 - قولىمى بولماست، ئاندىن ئېيتاي، - دېدى ھەسەن دو - لان، سوراقچى بىر ئاز ئويلىنىۋېلىپ، چېرىكلەرگە ئىشارەت قىلدى.
 ھەسەن دولان تارغاچچىدىن پويىشان قوللىرىنىڭ بېشى ۋە چېنىكەنلىرىنى بىردەم ئۇۋۇلاپ تۇردى - دە، مانا ئېيتتىمە دەپ، سوراقچى بىر مۇست بىلەن دوستلۇقتى، پۇتتىكى كىشى بىلەن دەلدەشكىپ كىتىپ، ئۆزىمۇ بىقىلىپ چۈشتى، چېرىكلەر ئالاقۇزادە بولۇشۇپ، قىيا - چىيا ئىچىدە ئۇنىڭغا تەرەپ - تەرەپتىن ئاچ بۇرىلەردەك بۇرۇرۇلدى.

يالا زىڭشىنىڭ شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش جەھەتتىكى «ئاقساراي» تەدبىرلىرىدىن ھاسىل بولغان تىنچ - ئالايىشلىق ھاۋانىسى ئۈزۈمچى شەھىرىنى خۇددى تەيۋەن كىشىنىڭ شېرىن كېيىسى بىلەن كۆزلىرى خۇبارلىشىپ، ئۆگىدەپ ياتقان خاتۇن كىشىدەك قىلىپ قويغانىدى. مەن - مەن دېگەن ياۋەنچىلەرنى تاپلاشقا يالغاچلاپ خۇددى ئەتىياز كۈنلىرى ئۆك تاشلىغان دىكى ئايىناق خوتۇنلارنىڭ ھاسىز كۆڭلىكى بىلەن ياكار - ياكار ئۆيلىرىدە داپ ۋە دۇتارغا تىڭشەش قىلىنغان شوخ كۇچا

— ھەي سىلەر ياھلار، تولىمۇ ئاددىي ئويلايمسىلەر، خان يۇرتكەلسە، جەھان ئۆزگىرىدۇ، دېگەن گەپ بار. ئالتۇن دېگەن ئوتتا كۆيەيىدۇ، سودا تاقىمايدۇ، جاھاننىڭ ئەسزىچىلىكىدە گەزلىمە دېگەن نەرسە ئادەمگە يۈك بولىدۇ. بۈگۈندىن باشلاپ باھاسى سەل چۈشۈرۈپ، چاۋەندىكى ماۋۇ گەزلىمەلەرسىمۇ ئال تۇن قىلىۋېلىش لازىم، تېخى!

— كېيىنكى قۇلاق سال، — دەيتتى قارا ئاقاللىق، پوچان قورساق مامۇت دوڭا، ئۆزىنىڭ ئالدىدا يۇڭۇرۇپ ئولتۇرغان تۇردى ئالغاغا چىمدىي تىكلىپ، — بۈگۈندىن باشلاپ بىر تال بۇغداينىمۇ ساتقۇچى بولما. ماۋۇ بۇلى ئال. تاۋۇ بىرىنچى لىرىڭگە ئېيت، ئەندىن قالماي، سانجى، تۇرپان، كۆچۈڭ يوللىرىنى توشۇپ، ھەممە تاشلىق سېتىۋالغۇن. سەن ئۆزۈڭ تىككى مەدەنكار بالىلۇپ، تاشلىق ساڭلىرىنى سەرەمجانلا.

— تاربا، قورساق بولسىمۇ ئالغۇدۇق؟

— ھەي كالاۋ، مەن نېمە دەۋاتىمەن، تېرىق بولسىمۇ ئېلىۋەر، ئەنە - ئۆگۈن بىرى تون بولسۇ. تاربا - بۇغداي تاش تىكەن، ئۇنچە - پارچان تاش تىكەن دېگەن زامانلار يەنە كېم لىپ قالدىغاندەك تۇرىدۇ، ئاڭلىدىڭمۇ؟

كىشى كۈنچى ھەمەللىدىكى مەسچىت سۇپىسىدا سايىدەپ ئولتۇرۇپ، قانداقتۇر بىر مەسىلە ئۈستىدە قىزىق پاراڭلىشىۋاتاتتى، ئۇلاردىن بىرى كىرلىشىپ كەتكەن سەللىمىنى ئۇزۇنلاپ قويۇپ، قېشىدىكى ھەمراھىغا مۇنداق دېدى:

— بەرمەق تەقسىر، بەرمەق. ئاكاڭ كىشى ئالسا، پەق گەڭ ئۇ دەپتىكەن. بىزگە ياق كەتتى نېمە، چىنىڭ كىلىدى نېمە، كىم يادىشاھ بولسا بولسۇن، بۇدەك ئەھلى تىرىقتە ھەممىسى ئوخشاش. ھاسىل كالاڭ، مەسچىت - خاندانلىرىمىزغا

قويلاشتا باھلىدى.

ھەربىي ھالەت توختاش بىلەن سودىسى باشلىغان ئىكەن جۇن دۈكىنىڭ ئېگىز بويۇق، باغاق يىزۇ خوجايىنى ۋاڭ بىناۋ دېگەن كىشى قايتىنى سالغان ھالدا، ئۆزىنىڭ تۇنجى خىزمەتلىرىغا مۇنداق دەيتتى:

— ھەي، يامان بولدى جۇمۇ، يەڭگەم، ئەمدى بۇ يېڭى چاقىچۇڭ قەيىپتۇنى چەكلەپ قويما، يازىم كاسات بولۇپ، تۈگەشكەن كېتەرمەنمىكەن - ھەي ياق چاقىچۇڭ بەكمۇ كەڭ قورساق ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ تۇپەيلى چاھان كەڭرى، زامان ئۇتۇق بولۇپ كېلىۋاتاتتى.

— نەم نېمەسە چانابىرى، — دېدى ئورۇققىغا كەلگەن كىچىك پۇتۇق مويا، سېرىق قەغەزگە ئورالغان تەپسۇن پارچىسىنى بايقۇقىغا سېلىۋېتىپ، — ئاڭلىشىپە يېڭى چاقىچۇڭ شىڭ ئۆزى ئاتىس چىڭگەرمەن ئىمىش. قەدىمكى دانىشمەنلەر دۆڭۈڭگە راۋا كۆرمىگەننى ئۆزىڭلەرگىمۇ راۋا كۆرۈمە دېگەن ئەمەسمىدى. خەير، خۇش، مەن كەتتىم، خۇبارم بەك قىستاپ كەتتى.

شەھەر ئىچىدىكى قۇت كوچا دوقسۇشىغا چايلانغان سۆزەتلىك دۇكاننىڭ كۆزەيتەڭلىك قېرى خوجايىنى كالاڭ - كالاڭ قەغەز پۇتلارنى لاتىغا ئوراپ، ئالدىدا ئەدەپ بىلەن تۇرغان ئاق شىلەپچىلىك يېمەتكە تاشتا شۇنەلدى:

— چايسان بول بالاڭ. بۇ تىزلارنى ئالتۇنغا تېگىشىپ كەل. ياق چاقىچۇڭنىڭ تۇرسىنى قۇچاڭلاپ يېتىپ لېۋىسىزنى چىشلەپ ئالمايلى يەنە ...

— ئالتۇن ئالغۇچە، گەزىل ئېلىپ قورساق بولسا، دادا، — دېدى يېڭى كىيىملىرى ئوشۇنغا چۈشۈپ تۇرغان كۆڭ شايى يەتكىنى قولىۋىدىن تۇگەۋەتتى.

ئۇنىڭمۇ سارتۇچ بۇدۇر چاچلىرى بىلەن قىسقا بۇرۇشقا خېلى ئوينايدى.

— ھېلىقى كۈنى، پەن دارىنىڭ ۋەتەن سەلەرنى چاڭ-چۆك ياۋۇلغا چاقىرىمەن» دېگىنىگە قارىغاندا، — دەيدى مەن. سۈت مۇھىتى، خىيالىچان كۆزلىرىنى لېپىلەپ تۇرغان دېرىزە پەردىسىگە تىكىپ، ئۇ ئۆزىگە بەگىزۈپ كەتسەنكى، ياكى زىخىمىنى ئۇ ئالەمگە ئۇزاتسا، ھەممە ئىش پۈتسە، دەپ ئويلىغان بولسا كېرەك. ئادەتتە يىلاننى ئۇلتۇزۇش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېشىنى ياندۇرۇش كۇپايە، ئەمما شىنجاڭ خەلقىنى چىرىپ تۇرغان يىلان بىر باھلىق يىلان ئەمەس، ئۇنى پۈ-تۈن گەۋدىسى بىلەن يانچىپ تاشلاش لازىم ئىدى.

ھەي، ئەپەندى مەھسۇت مۇھىتى خۇددى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقانداك ئۇنىڭغا تاجايىپ بىر ئىختىراس بىلەن قاراپ ئولتۇراتتى. دەۋرەقە، مەھسۇت مۇھىتى ئۇنىڭ كۆزۈل ئۆيىدە تۇردىن تۇرۇن ئالغان بولۇپ، ئۇنى مەز كۆرگەندە ئۆزىنىڭ ئانا يۇرتى — كۆزۈل ئۇنا شەھىرى، ئۇنىڭدا ئۆتكەن ياشلىق چاچلىرى، قەدىمكى ئازان شەھىرىدە ئۆتكەن بېگىلىك دەۋرى ۋە قەلبىگە ئىلىم-ئىربان ئۇرنى چاچقان رىۋايەتتىن بىتنى پەخىردىكىگە ئوخشاش ئۇستازلىرى، ئانا ئەدەبىياتى ئاسىمىدا چولپان يۇلتۇزدەك چاقنىغان شائىر ئابدۇللا تويۇ بىلەن بىللە بولغان كۈنلىرى يادىغا كېلىتتى. مەھسۇت مۇھىت شىنجاڭ تىببىيات ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان كۈنى، ئۆز خەلقىنىڭ جاھالەت ۋە زۇلۈمەت تۇمانلىرى ئىچىدىكى ئېھتىياجلىق ھاياتى، تەبىئىيەتتە ئېلىنغان كېلىرى ئۇلاق تۇرۇپ، تۆگە راز چارۋىلارنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ، ۋە ئۇ ئۇيغۇر مەدەنىيەت-ئىلىقى تەكلىپى بىلەن قازاندىن چۇڭغار-ئۇرپان ئويۇقىغا كېلىپ، بىر قانچە سەپداشلىرى بىلەن قارا-تاغنى تالىدا بوز

دەپلى - تەرزۇ، شەرىئەت ئەمەللىرىغا مالاھىلىك يەتسە، بۇ پائىي ئالەمدە تىنچ ئىبادەتلىرىنى قىلىپ، باقى ئالەمگە زەخىرە بېقىلسا، ئۇنىڭغا خۇشخۇش خۇش دەپسەز.

— ئىش ئاتالار، ئېھتىياتلىرىدە بۇلار ئىشەنمە، پەقەتلىرىنىڭ ئۇلاقلىرىغا يەتكەن بەزى ئەشھارلارغا قارىغاندا، ياكى چاقىچۇقنى تاتقان ھېلىقى دارىن بەدەزھەب چەدىلىرىنى ياقى لايدىغان بىر نېمە ئىكەنمەن؟

— چەدىلىرىنى؟

— ھە، چەدىلىرىنى.

— ياتالار، خۇداۋەندە كېرىمىنىڭ ئۇزى ساقلارمۇ بىزنىمۇ ئۇ ھەلئۇن مۇراد - مەقسەتكە يېتىپ قالغان بولسا، چەدى ئەپەندىلەرنىڭ ئوشۇنى ئالچۇ قۇيۇپ، پەندى مەكتەپ ئاچىپ دەپ، پائىلىرىمىزنى دىندىن ئازاد قىلىشقا كىرىشەر ئىكەنمۇ؟ - تە، ھەي - ھەي، ياكى چاقىچۇق ئالتىن تېرىپ ئىدىمۇ. خۇسۇسەن بىزدەك ئەھلى تەرىقەتكە، مەدەنىيەتكار، مەس - چىست - خالىقلىرىمىزغا شەھىدۇر ئىدى.

مۇشۇ كېيىن بولۇۋاتقان چاغدا، ھەي، ئەپەندى نەمەن لايلا رايونىغا چىلىشقان كۆپەيلىك مەھسۇتلىق دېرىزىلىرى كۆچمىغا قارىتىلغان ئازادە مېھمانخانىسىدا تەبىر ۋە مەنە سۈت مۇھىتلىرى بىلەن قىسپ ئولتۇرۇپ چىددەي با - راھەتلىنىۋاتاتتى. بىر چاغلاردا ئۇيغۇر خەلقىنى ئۆز قىزلىقى بىلەن يەرلىككە قويغان بۇ زىللۇ بويلىق ئانا مۇتەللىم ئەمەن دى بىر قانچە مۇكەببىي قانچىلىك كۆرۈنۈشتى. ئۇلا - تەتۈز چىنچىلىكەندىمۇ بىلەن چاقنىق قىلىپ چىچاك - تىزۋانلىرى

— بىزنىڭ يۇرتىمىزدا، — دەپ، يەنە كەپ باھلىدى تەھىر. تەھىر، بىز ئاز غىرىمان ئاۋاز بىلەن، — بىرەر ئۇرۇق غايە ساھىبى بولغان كىشىلەرنىڭ ھاياتى ھامان — ھامان تىراڭكېدەك يىلىك بولۇپ كەلگەن. ئەھۋالدىن قارىغاندا، چىڭ شۇرنىڭ قاتتىق قوللاق سىياسىتى بۇ تىراڭكېدە قەھرىمانلىرىنى تېخىمۇ جۇ كۆپەيتىدىغاندەك قىلىدۇ.

مەخسۇت مۇھىتى قىمىز قۇيۇلغان چىنىنى ئاستا چېكىپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بۇ قاتتىق قوللاق سىياسەت داۋام قىلىۋىرىدە، ئاۋام خەلق تۇتۇۋىدىن چاپاتراق ئويغىنىدۇ، دەپ ئىشىنىمەن. بالىنى ئەللى ئىككىنچى قاتتىق ئۇخلايدۇ، قاتتىقراق ۋارقىرۇدۇ — سىغىز، ئۇ جەزمەن ئويغىنىپ كېتىدۇ، خۇددى پوپلارنىڭ ئەپ — ئا. پەيغەمبەر نامىدىن قىلىدىغان ئۇنماق ۋەز — نەبىيەتلىرى روسىيىنى خېلى بىر زامان ئۇخلاشقان بولسا، چار پادىشاھىنىڭ قانچىسى بۇس خەلقىنى ئويغىتىۋەتكەنگە ئۇرغىشاش. مەن مۇندىن سەككىز يىل بۇرۇن موسكۋادىكى چېشىدا بىر رۇس كىشىسىدىن ئەنە شۇنداق مەنىدىكى كېڭىي تاللىغانىدىم.

شۇ تارىدا، بېشىغا كونا دۇغاۋا دوپپا، ئۇستىگە ئاق چونا كۆڭلەك بىلەن قارا سەتىن ئالۋۇز، بۇنما ياماق بەتىگە كىيگەن تون بەش ياشاردىكى بىر بالا، ھويلىغا كىرىپ، قىيا ئوچۇق تۇرغان ئىشىكى ئاستا چېكىش. ھەيدەر ئەيەندى مېھمانلىقنىڭ ھويلىغا قارىغان دېرىزىسىدىن چېشى چىقىرىپ، ھەم، تۇرسۇنۇسۇ سەن، كىرۋە كوغۇلۇم، كىرۋە دېدى يۇنماق بىر تەلەپپۇزدا.

— بالا دەھلىز ئارقىلىق مېھمانلىققا كىرىپ، ئەمدى بىلەن سالام بەردى ۋە مېھمانلاردىن ئەيىمگەندەك قىلىپ، قوللىرى تاللىغا قىلغان چېنى بوسۇغا تۇرۇپ تاللىدى. ئۇنىڭ

توزىقىنى يۇتۇپ تۇتۇۋىدىن ئۇزۇن يىللار، ھەم، بۇنىڭ ئىچىدە، يېتىشكەن باش ئوتىلار خىزمەت قاتار — قاتار كارىز دەرىجىسىدەك كۆز ئالدىدا تالماي بولاتتى. باشلىق پەھارنى بىرەر تەرىپىگە كەش — كەمگە بىلەن تۇتۇۋىشكە مۇمىن سەم قىلغان كۈنلىرى ۋە شۇنداق كۈنلەردە بىللە بولغان سېداشلارنى ئەسلى كۆتۈرگەنە قەدەر ھۇزۇر بېخىلايدۇ. ھەم، خۇددى بىر مۇجىزە بىلەن زىلۋا يايلىق قايتىپ كەلگەندەك، ھەيدەر ئەيەندى ئەنە شۇنداق ئازۇك ھىپلار بىلەن ھا — پاجالىلىنىپ تۇتۇرغاندا، تەھىر يەڭ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ باي — قى كېچىگە كەپ قۇتۇپ مۇنداق دېدى:

— مانا ئەمدى ئانت كىچۈكىدىن قۇتۇلۇپ، قان ئىچكۈ — چىگە تۇتۇلغان ئوخشايمىز، چىڭ شۇرنىڭ ئەلبازغا قارىغاندا، ئۇ ياكى زىڭشىغا ئوخشاش ھىپلە — مىگىرگە ئەمەس، قىلچقا كۆپرەك ئايىنىدىغاندەك قىلىدۇ. ھەش — پەش دېگۈچە، پەن دارىنىغا چېتىپ تۇنلارچە ئادەمنى چېنىدىن جۇدا قىلدى. بۇزلىگەن كىشىنى كۇمان بىلەن تۇرمىگە تاللىدى.

— يۇلۇس بەگنىڭ تەقدىرى نېمە بولار؟ — دېدى ھەيدەر ئەيەندى ئەنسىرىگەن قىياپەتتە.

— مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئالتۇنلىرى بىلەن ھازىرچە ئۇلۇم خۇشىنىڭ ئالدىنى ئالدىۋى دېيىشكە بولىدۇ، لېكىن ئۇنى تىزىمىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بۇرمان ئەيەندى لازىم بولىدۇ.

— بەك ياخشى ئويلايسىلەر، — دېدى ھەيدەر ئەيەندى سەل ئېتىڭلىشىپ، — بۇرمان ئەيەندىنىڭ ياۋىلىكى ئايروپى ئەمدى ئىشقا پاراپ قېلىشى مۇمكىن، ئۇيىدىكىلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ بىر — ئىككى كۈن ئىچىدە تۇرپاندىن قايتىپ كەلسە كېرەك.

گۈزى تېغىلىق ياتتى. ھەيدەر ئەپەندىلىرى ئۇنىڭ ئايالى سارىخان ئىشىك ئالدىدا كۆز ياغلىرى بىلەن كۈتۈۋالدى. ھەسەن دىلاشۇ ئۇلارنى كۆرۈپ، بەشىنى ياستۇقتىن كۆتۈر- مەككى بولدىمۇ، ھال - ئەھۋال سوراشقا باشلىدى. ھەسەن دىلان ئاران ئاڭلىغۇدەك قىلىپ، رەھىمەت ئېيتقاچ، ئاغىرىدا مۇنداق دېدى:

— ئۈستىمغا ئىرىمنى ئېزىۋەتكەن ئوغلىمىدۇ، ئەمدى بۇ جەندىن ئۈمىد يوق. يالغۇز ئوغلىم تۇرسۇننى خۇ- داغا، ئالدىن قالسا ھەر بىرلىرىگە تاپشۇرۇم. تەرىپىمە تىلىرى ئىسسىدە ئادەم بولۇپ قالسا، ئەجەب ئەمەس. ھەيدەر ئەپەندى پىسارغا بىر نۆجە تەسەللى سۆزلەرنى ئېيتىپ ئولتۇرۇپ، «يەن دارىنىڭ پوۋىكىسىنى جەندىگە ئېلىپ ئۇچۇرلا مۇنچە قىلغان بارمۇ؟» دەپ سورۇشىدى. ئالغانلارمۇ ئۇنىڭ تۇتقۇن قىلىپ، قىيىن - قىستاققا ئېلىنغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ، دەپ چۈشەنمەيتتى. ھەسەن دىلان بولسا، سوراق ئۈستىدە سەلەرنىڭ نامىلارنى تىلغا ئالسا، ئىلگىم ئۇچۇن مۇ- داق قىلىپتى، دەپ ئېيتتىنى خالىدى بولماي، پەقەت ئىگۈر- ھان بىر ئاھاڭدا «يېڭى چاقمۇقنىڭ پەيلى پاماتراق تۇردۇ، پەخىس بولۇشلا» دېدى. شۇ ئايغا ئۇنىڭ بۇلۇتلار ئارىسىدا پىلداپ كۇرغان خىرە يۇلتۇزلارغا ئوخشاش نۇرسى كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتقانداك كۆرۈنەتتى.

مەخسۇت مۇھىتى ۋالدىلار بولسا، بىر دوغۇتۇر تېپىپ كېلىپ، دەپ ئالدىراش سىرتقا ماڭدى. ئۇنىڭ ئىچىنى چىپ- چىتىلىق باسقى. پەقەت دىلان ئۇنىڭدىن سارىخان بىلەن تۇرسۇننىڭ مەھلىداپ پەللىغىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئاسىدەك يۇسۇق ئۇزۇق بىلەن كېلۇپ ئىزىدىن ئىزىدەن ئىزىدەن كۆزلىرىنى قانداقتۇر بىر قايغۇ- ئەلەم تۇمانلىرى قاپلىغاندا. «دەك كۆرۈنەتتى. ھەيدەر ئەپەندى مېھمانلىرىغا قاراپ: «بۇ مېنىڭ ئوقۇغۇچۇم، تۇرسۇن، ئۇنىڭ دادىسى. ھەسەن ئاخۇن مۇستام بەشى ھەسەن دىلان پەن دارىنىڭ پوۋىكىسىنى ھەيدەيتتى» دېدى. ۋە «تۇرسۇننىڭ ھەسەن ئاخۇننىڭ تىنىچ - ئايالىنى سوردى».

بالا كۆزلىرىگە باش ئېلىپ، دادىسىنىڭ بىر نەچچە كۈن بۇرۇن تۇيۇقسىز يوقاپ كەتكەنلىكىنى، ھەزىپى ھالەت سەۋەب- ىدىن ئۇنى ئىزدەپ، ئېيتىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقىنى، بۇگۈن ئەتىگەن ئىككى چۆرىنىڭ ئۇنى خادىڭ ھاۋغا سېلىپ، چا- لا ئۆزلۈك ھالدا ئۆزىگە ئېلىپ ئالغانلىقىنى ۋە پائىراق بىر ئاز مۇھىسا كەلگەندە، ۋەتەندەم بىلەن خوشلىشىۋالاي، مېنىڭ قىشىغا بىر كېلىپ كەتسۇن» دەپ ئۆزىنى بۇ يەرگە ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتتى. دە، كۆز ياغلىرىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن پانچە تۇرۇۋالدى.

تەھىر بەگ بىلەن مەخسۇت مۇھىتى ھېلىقى سېرىق ساقاللى كىشىنى دەرمال ئەسلىپ، تەغلا دېگۈدەك تۇرسۇننىڭ ئالدىغا كېلىشى ھەيدەر ئەپەندى تۇرسۇننىڭ بەشىنى سىلاپ تۇرۇپ، «يېغلىغا ئوغلىم، يېغلىغا كېلىۋاتىدۇ، دەپ خەۋەر قىلىشىن» دېدى.

— بىر نۇر بارىمىز — دېدى مەخسۇت مۇھىتى كاستۇمىنىڭ تۈگىلىرىنى ئېيتىپ.

بالا ئۇندىن چىقىپ، ئۇيغۇننىڭ يۈكسۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئۇنى سۈپەت كۈيۈۋاتقانلىقىنىڭ ئارقىسىغا چايلانغان تار كۈچىدىكى بىر كۆرۈنۈش قورۇدا ئىدى. ھەسەن دىلان ئىشىك - دېرىزىلىرى قاقىرىپ كەتكەن پاكاز ئۇيىنىڭ سۇپىسىدا ياتى.

تۇرمەن، پات - پات كېلىپ تۇرىمىز دەپ كۈلۈپ قويمى.

ئۇ تارىلىقتا بۇرمان شەھىدىمۇ تۇرۇپتۇر دېيىپ قايىتىپ چىقتى، ئۇ چىك شۇرىنىڭ كىچىسى ئار، گۇماناخور ئادەم ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلگەچكە، ئۇخۇرىدىن ئۆلە ئۆلدىۋۇرۇپ بەن ياتتىن ئىنەرسىگە چىتىپ يۈرمەۋ دېگەن ئىشەنچىدە بولغانىدى. بىراق، ياك زىڭنىڭ قازغا ئۇچراشتىن بىر كۈن بۇرۇن ئۆتتى. ئۇ يان تاشپول ئۇرۇقىنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە كەۋەتكەنلىكى پاكىت بولغانلىقتىن، ئانچىمۇ قىيىنچىلىق كەتسە دى. دېگەندەكلا، چىك شۇرىنى ئۆتتى ئاندىمۇ چاقىرتىپ، بىر قۇر ئەھۋال سورىغاندىن كېيىن، «خاتىرجام ئىشلەۋېرىمەڭ» دېدى ۋە ئىنەندىكى قازلاردا قانداق تۇرۇپتۇر، ئەسلىك يارلىقىنى كېتىپ، شۇلاردىن ھال سوراپ كېلىش ئۈچۈن ئاندىمۇ كەۋەتتى. بۇ ئەھۋال چىك شۇرىنىڭ ھېلىمۇ بۇرمان شەھىدىگە ئىشەنچ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا بۇرمان شەھىدى ئاندىمۇ قايىتقاندىن كېيىن، مەشھۇر مۇھىتتىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يۇڭنى بەگنى تۇرمەندىن تۇتۇلۇرۇشى ئىشقا كىرىشتى. يۇڭ ئۈچۈن چىك شۇرىنىڭ ئۆزى بىلەن بۇرمان شەھىد كۆرۈشۈش لازىم ئىدى.

— پادىشاھلار يولۇسقا ئوخشايدۇ، دېگەن بىر گەپنى ئاقلاندىم، بىر دېدى بۇرمان شەھىدى مەمراھلىرىغا قاراپ، يولۇس ئاچ قالغان چاغلىرىدا ئۆزىنىڭ پالىسىنىمۇ يېپىپ قويۇشى، قورسىقى تويۇپ، ئېشىپ ياتقان چاغلىرىدا بولسا، ئاندىمۇ تۇتۇقنى كېلىپ قالغان چەرەككىمۇ خىرىسىن قىلماي، ئۇنىڭ بىلەن ئويۇشىپ قوپا ئىشىمىش، بۇ گەپنىڭ قانچىلىك راستلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭدا ھۆكۈمدارلاردىكى مەيىز - خۇلقنىڭ بىر تەرىپى ئىكەنلىكى چىك شۇرىنى

ئۇتقان ئېسىز بولۇق كىشى مەشھۇر مۇھىتى بىلەن ئۇنىڭ كىرىپ كەلدى. ئۇ مەھسۇلاتلار بىلەن رۇس ئىلىدا ئىمەنلىك سورىشىپ بولۇپ، دەرھال ئىشقا چۈشتى. بۇ سوۋېت كونسۇلىغا ئىشنىڭ دوختۇرى پىتىرۇ ئىدى. پىتىرۇ پارىژدىن بىر قۇر تەكشۈرۈپ چىقىپ، دەرھال بىر ئوكۇل ئۆردى. ئاندىن ئۆيىگە كەلگەن قاراپ:

— ئىمەنچە بەل ئۆزۈڭگەن، ئىچ ئال قۇرۇرغا سۇنغان، چىگەر قاتتىق زەخمىلىرىڭ، يۈرەكىڭ سۆڭىكى بەك زەخمىلىك دەپ ئۇلۇغ - كىچىك ئىدى.

— داۋالاھتىن ئۇمىد بارمۇ؟— دەپ سورىدى ھەيدەر گەپىندى.

— دوختۇرخانىدا ياتقۇزۇش لازىم ئىدى. ئېسىڭى، سىلەرنىڭ يۇرتۇڭلاردا بۇ مۇمكىن ئەمەس.

— راست، دېدى تەھىر بەگ، بىزنىڭ يۈرتىمىزدا ئەدە دوختۇرخانا بولمى، پەقەت ئادەم قىيىنچىلىققا يۇللا بار، سىزنىڭ دوختۇرخانىڭىزدا ياتقۇزۇشنىڭ ئىسلاھى بولماسمۇ؟

— بۇ، دېيولماتىيە قاندىسىگە توغرا كەلمەيدۇ، مېنىڭ پەقەت سىرتتىن داۋالاپ تۇرۇشۇم مۇمكىن.

— رەھمەت سىزگە، شۇنىڭ ئۆزۈمچۈك چوڭ ياردەم، دېدى مەشھۇر مۇھىتى دوختۇرخانىڭ ئولىنى سېتىپ تۇرۇپ، دوختۇر پىتىرۇ ھەسەن دولانىنى قولدىن كېلىشىچە داۋالاپ بېقىشقا ۋەدە بەردى، ھەممەيلى مەننىڭ تەستىق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ بىلەن تەقلا ئۆيىدىن چىقتى. مەشھۇر مۇھىتى پارىژغا بىر ئۇتام قەغەز يۇڭنى تەقلىپ، «خىراجەت ئىلىپ تۇرۇڭلار» دېدى. ھەيدەر، ئەپەندى سارىغاننىڭ تارتىپ ئىپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، قۇللىق، مەنمۇ قارىشىمىز

توقۇۋاتقان چاغلىرىدىلا ياك زىغىنىغا مۇست ئىسدى، ياك زىغىن 1908 - يىلى مامۇ خاننىڭ بۇيرۇقى بىلەن گەنسۇدىن شىنجاڭغا ئەمەلدار بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، چىڭ شۇنخۇ ئۆلكىسى ياندا ئىزدەپ شىنجاڭغا كەلگەن ۋە ياك زىغىننىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئاقسۇ، قەشقەر كۆمۈشەھەر، ئۈرۈمچى قاتارلىق ناھىيىلەرگە ماكىم بولغان؛ 1926 - يىلى مەمۇرىي ئىشلار نازىرلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدىن كېيىن، ئادەمىي ھالدا ياك زىغىننىڭ ئۆلۈمى بىلەن شىنجاڭغا دۆلەت قۇمى قونۇپ، جۇڭگو زېمىنىنىڭ ئالدىن بىر قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان شىنجاڭ رايونىدا كەڭ بايلىقنى قول تۇلكىنىڭ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمىدەرى بولۇپ قالغىنىغا ئۇزۇن مەيران ئىدى. «دۆلەت قۇمى قونسا چىۋىن باشقا، سۇرۇغ كېلەر كۈندە ئۇنىڭ قانداق دېگەندەك، بىلىم ئىشقىندارى ۋە ئابرويىدا ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق بولغان ئاتارىپ ئازىرى لىيۇنلۇلۇڭ، نۇرغۇن ھەربىي كۈچىڭ سەردارى بولغان چاڭ پىچىۋان قاتارلىق ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ئۇنىڭ ئالدىدا قول قوشۇشۇپ تۇرۇشى، ئۇنىڭغا خۇددى كېچىدە كۆرگەن چۈشەنك سۆزلەتنى، بىراق ئۇز ئەھۋالى ئۆزىگە تايان يولغا ئېلىش، بۇ ئادەملەر ياخشى كۆرۈنىڭ يامىنىدا ماڭا رەقەب بولۇپ قالغىنىدىن، دەپ تەسۋىپتۇ قوياتتى ۋە دەپ كەلسەتە تۇرغان تۇت دېگەندەك، تەسۋۇردىكى رەقىبلىرىگە قانداق تۇرۇش تەدبىرلىرى ئۇستىدەمۇ قويايتتى. ئۇنىڭ خىيالچە، ئۇستازى ياك زىغىننىڭ ئاقىلاتلىك بىلەن يۇرت سوراڭ تەدبىرلىرى ئۆزى ئۇچۇن بىردىنبىر رەھنەمە بولۇشى لازىم. ئۇ چۈشەندى، مانا بۇكۈن بۇرھان شەھىرىدىكى بۇ ئادەم بەزىلىك خىيال مۇنەزىرىدىن: يىغۇي (كېڭەش) باشلىقى روزى ھا جىسىم، زۇڭتۇڭ سايلىسى قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى تاھىر بەگ قاتارلىقلار

بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا كەپ ئېچىۋېتىش ئۇچۇرسۇ مۇلاپىسى بەيت تېشى لازىم، دەپ تويلايدىن.

مەمۇرىي مۇھىتىدا بۇ پىكىرگە قوشۇلدى.

چىڭ شۇنخۇ ياك زىغىننىڭ تەزىمە مۇراسىمىنى ئۆت كۆرۈپ بولۇپ، كۈندىلىك ئىشلارغا خاتىرجەم كىرىشكەن كۈنلەر- نىڭ بىردە چاڭكا ۋاقتى بىلەن شىنجاڭغا كىرىپ كېتىۋېتىپ، بوسۇنىدا تەزىم تۇرغان پامۇل ئەمەلدارلىرى بىلەن (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بۇرھان شەھىرىدىمۇ بار ئىدى) ئوچۇق چىراي سالماشتى. ئۇنىڭ كەينى چاڭ، قەدىملىرى تېتىك كۆرۈنىشى، بۇرھان شەھىرى ئەپپۇنكەشلىرىنىڭ خۇنارى قانداقدا، شۇنداق تېتىكلىشىپ، مۇلاپىم بولۇپ قالدىغانلىقىنى ئويلىدى ۋە بىرەر سائەتتىن كېيىن چىڭ شۇنخۇنىڭ ئىشقا ئىسسىق رۇخىنى بىلەن كىرىپ، ئەدەب - قاندىلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرگەچ، يۇنۇس بەگ ئوقۇرىدا ئېغىز تاختى.

مەنۇپ بولغان ھېلىقى ھەشەتلىك ئازادە ئىشقا ئىسسىق ئوت تۇرىسىدا غادىپ تۇراتتى. ئۇ ئېگىز بوياۋ، قاقىر بوپۇن، ياچما قاپاق، قىسماق كۆزە چىراي - شەكىلى سەتەرەك ئادەم ئىدى، نەپىس كۆل رەڭ ئاۋازدىن ئىككىگەن تۆرە باقىلىق ئۇزۇن يەڭكىنى ئۇنىڭ بوپىسى تېخىمۇ ئېگىز كۆرۈنىشى تۇر راتتى، بېقىندىلا ئۇستىرا تەڭگەن سىدام بويىنىنىڭ ئېگىزلىكى بىلەن ماسلاشمايدەك كۆرۈنەتتى. پەكتىكىنىڭ يېرىم ئوچۇق ياقىسىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاق ھاۋى كۆڭلۈكى ئۇنىڭ تەپەنۇن ئىسسىق قارىداپ كەتكەن چىرايىنى تېخىمۇ قارا كۆرۈشى تۇراتتى. بۇ ئادەم ئەسلىدە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېجۇ ناھىيىسىدىن بولۇپ، گەنسۇ يۇقىرى بىلىم يۇرتىدا

بۇرمان شەھىرى «چاڭچۇڭ» دېگەن سىزنى مۇسلىم كۆپرەك تىلشەپ، ئېنىق نۇرغۇ بىلەن كېتىۋاتتى. چىڭ شۇزىن ئۆزىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۇكەممەتلىك رەئىسى ۋە باش قوماندان دەپ جاكارلىغان بولسىمۇ، ئەزەلدىن مەزىمى ئەمەلدار بولغاچقا، تېخى ئېچىگىم يەردىن «چاڭچۇڭ» دەپ ئاتىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەز قېتىم تۇلۇقىغا «چاڭچۇڭ» دېگەن سۆز ئاتالغاندا، ئۇنىڭ چىرايىدا بىر خىل مەسئۇل-مۇۋاپىق تەكىس ئېتىپ تۇراتتى. ناھىرە، بىردىنلا «بۇ ئۇنىڭغا كىم كېيىل بولالايدۇ؟» دەپ سوراپ قالدى. بۇرمان شەھىرىدىكى خى ئىسمى ئىشى تۇخۇغا تارتىتى دېگەن ئۇي بىلەن رىزى ھاجىم، ناھىرە بەگ باشلىق بۇرت چوڭلىرىنىڭ كېيىل بولالايدىغانلىقىنى قايتا تەكىتلىدى.

— ئۆزىڭىزچۇ؟— دېدى چىڭ شۇزىن. چىڭ سالامەتلىك دەپ تونۇسا، مىڭ جېنىم بىلەن كېيىل بولمىدى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن، يۇنۇس بەگ ئۆزەمىدىن بوشاپ چىقتى. بىراق «شۇئالقا»دا ئۇنۇسنى ئېتراپ قىلىنغانىدەك، ئۇنىڭغا ھېچقانداق خىزمەت بېرىلمىگەنىدى. كېيىنچە، مەخسۇم مۇھىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن «دوھاي» مەسچىت مەكتىپىدىكى بىر يۇقىرى سىنىپقا خەنزۇ تىلىدىن دەرس ئۆتىلىشى مۇنداق بولدى:

شۇ ئارىدا ئۆزۈمچىنىڭ ئۇرى قىسقا، ئەتىۋارلىق بېرى تۆگىپ، كۆز كىرىپ قالدى. كۆندە دېگۈدەك ھاۋا تۇتۇلۇپ كۆيۈرگە غەملىك سالاقتى. مە دېسىلا يامۇر ئېغىپ، كۆچلەردە ساقىن كۆز شاماللىرى ھۇۋلاپ يۇرىدىغان بولدى. پات - پاتلا بىر چىقىپ، دەل - دەرىپلەرنى پالغاچلاشقا باشلىدى. توپ - توپ قازاقلار ئۆي - مائاسىز قالغان بېتىم - بېسىر، قىرىپ -

ئاممىدىن يۇنۇس بەگ دېگەن بىر ئۇنۋانچىغا كەچكىلىك قىلىش ئەدەب بىلەن قىلتىغا قىلدۇرغاندا، بۇ پەيتتىن بايلىنىپ، بەرلىك غەملىك كۆڭلىنى ئالسا، بولامدۇ؟ ئۇنىڭ ئۆستىگە، يۇنۇس بەگنىڭ بۇ قېتىمقى سۆيىقىسىگە قاتناشقانلىقىدا بىرەر پاكىت يەردى، ئۇ پەقەت كۆيۈنلىك ئۇنىۋېرسىتىتە تۇتۇق قىلىنغان. شۇنداق بولغاچقا، ئۇنى تۇرسىدىن چىقىرىۋېتىش تۇخۇنى كۆمەرگە تېگىشۋالغانلىق بولامدۇ؟

چىڭ شۇزىن ئەنە شۇنداق خىيالار بىلەن ئىشى ئۆستىرلىگە ئۇنۋانچۇسى، بىردىنلا سوراپ قالدى:

— سىز بۇ ئۇنىۋېرسىتىتى (يۇنۇس بەگنى دېمەكچى) قاچان دىن بېرى تونۇۋىسىز؟

— ئۇن ئەچچە يىلدىن بېرى. — دېدى بۇرمان، سىنىپى كۆزلىرىنى ئۇنىڭدىن ئۆزمەي.

— ئۇ ياق چاڭچۇڭ چاللىرىغا قانداق قارايتتى؟

— ناھايىتى ئىخلاسەن ئىدى.

— ئانداقلا، ئىسپانچى پەن پائۇن بىلەن يېقىنلىقىنى قانداق چۈشەندۈرسىز؟— دېدى چىڭ شۇزىن قايىسىنى تۇرۇپ.

— چاڭچۇڭ چاللىرىغا مەلۇمكى، ئەلاچى ئۇنۋانچىسى ئۇنۋانچىلىرىنىڭ ھەممىسى ياخشى كۆرىدىمۇ. ئەگەر چاڭچۇڭ چاللىرىمۇ ئۇنۋانچى بولغان بولسا، ئەلاچى ئۇنۋانچىسى چوقۇم ياخشى كۆرگەن بولاتتى دەپ ئويلايمەن. بۇ ئۇنىۋېرسىتىتە تۇرغۇزۇر بولۇشىغا قارىماي خەنزۇ تىلىدىكى مەكتەپتە ئەلا مەيران ئالدىرىدۇ. كېلىپكەتكە چاڭچۇڭ چاللىرىنىڭ دادىسى ۋە ياراغلىق دادىسى بولۇپ قېلىش مۇمكىن.

غەيۇر قەھرىبانلارنى بىردەم ئىچىدە بۇتۇرۇپ كەتتىمىن ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش قايتۇرۇشقا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن قاتار - قاتار ئۆتمەكتە ۋە كۆزى بىر قىسىمدا بولۇپ كۆزىگە يىغا ئولتۇرماقتا ئىدى. ئۇ ھەر ھەپتىنىڭ ئازى - شەنبە كۈنىگە رى ياكى ھەر ھېچت - ئايىم يەتپىلىرىدە بۇ قەبرىستانلىققا كېلىپ، تۆمۈر خەلىپىلەرگە ئاتاپ تىللاۋەت قىلىپ تۇرىغان بولسىمۇ، بۇگۈن ھېلىقى ئاتۇتۇش ئادەمى تۆمۈر خەلىپىلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىدا كۆرۈش بىلەن ئېشىقىدۇر ئۆزىنى ئۇتالماي ئۇن سېلىپ يىغلىنىشى كېلەتتى.

ھەممىنى دولاندى يەرلىككە قويۇش ئىشى ئۆگەپ، ئەمدى بىرەم چەمبەرسىمان ئولتۇرغان چاھاقت ئىچىدىن مەسچىت ئىمامى قىراقت باھلىغاندا، ھەيدەر قەيەندى بۇ ئاتۇتۇش ئادەمى قاتارىغا كېلىپ قويۇلدى. ھەيدەر قەيەندى بۇ ئاتۇتۇش ئادەمىدىن كۆزىنى ئۆزى ئولتۇرغان ۋە قارىغانىسىرى كۆزىگە يىغلىنىق كۆرۈنۈپ كۆڭلى بىر نېسىم تۇيغۇدەك بولاتتى.

بۇ ئوتتۇرا بوي، كەڭ قوللۇق، مەڭزىلىرى قىزىل، قېلىن قاشلىرى ئاستىدىكى دۈڭەڭلەك قارا كۆزلىرى بۇرۇننىڭ كۆزىدەك يۇڭكۇر، ئېڭەكلىرى قويۇق قارا ساال بىلەن قاپلاپ ھان تەخمىنەن قىرىق ياشلاردىكى ئۇزاق چىراي بىر ئادەم ئىدى. قارا چىمەن-تۇتتىن تىكەگەن ياخشىلىق كەمۇرل ئۈستىدىن باغلىغان قان كەڭ ئاسما بەلبېشىدىكى قەچچىسى بىلەن ئېچىدىكى چىچەكلىك ئاق كىگىز قاپلىقى ئۇنىڭ ئۈزۈمچىسىگە يېقى كەلگەن (ياقا تۇرۇتۇق كىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. دۇئادىن كېيىن، ھەممەيلىن ئورۇنلىرىدىن ئورۇشى، ھەيدەر قەيەندى بۇ ئادەمنىڭ قوللىرىنىڭ باققانلىقىدىن سەل ئۇزۇنلۇقىنى بايقاپ قالدى.

دۇ ئىچكى - ھە - دەپ ئويلايتتى ھەيدەر قەيەندى -

مۇساپىرلار دەك بارار بېرىشى ناپايىي سەرئاللىققا تېنىنىپ يۈرەتتى.

ئۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەممىنى دولانۇ بۇ دۇنيا - دىن غۇملاشتى. سارىغان بىلەن تۇرسۇن ئاچچىسى كۆز ياشلىرىنىڭ دولقۇنىغا غەرق بولۇپ ھوشىدىن كەتكۈدەك ھالەتكە يەتتى.

— تولىمىدىن كەلگەن ھەممە چارىلەرنى قىلىپ كۆردۈم. ئىلاج بولمىدى. — دېدى دوختۇر پەتىرۇۋ ناھايىتى غەمگىن بىر ئاھاڭدا.

— سىزدىن ھەممەيلىن رازى، بىر ئۇنغان قېرىندىشى بولسىمۇ ئۇچۇرلار قىلار ئىدى. — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، دوختۇرنىڭ قولى مەھكەم قىلىپ.

چىنار ئامىزى ئوقۇلۇپ، بىر ئوڭ چاھاقت ھەممىنى دولاندى تاۋۇتىنى خاتىجەك قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭدى. ھەيدەر قەيەندى، ئامىز بەگ، مەخسۇت مۇھىتى ۋە يۇنۇس بەگلىرىمۇ ئۇ توپتا ئىدى.

قەبرىستانلىققا يېتىپ بېرىشى بىلەن ھەيدەر قەيەندى ئېرىقلىقتىكى بىر چۆپ قەپرە ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ قىراقت قىلىنغان كىشىسى كۆرۈپ قالدى. بۇ قەپرە تۆمۈر خەلىپە بىلەن ئامانقۇلنىڭ قەبرىسى ئىدى. دەك، ئاللىقاچانغا بەرۋاز قىلىشقا باشلىدى. ئۆز ۋاقتىدىكى قەدىردان دوستى تۆمۈر خەلىپە بىلەن ئامانقۇل ۋە ئۇلارنىڭ ئېچىنىشقا ئاقىۋىتىشى، كامازا تۇرغان بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنىڭ تاۋۇتىنى مۇشۇ قەبرىستانلىققا كۆتۈرۈپ كەلگەن. زالىم پادىشاھلارنىڭ كۆڭلىدەك قارا ۋە شەپقەتسىز كۆزىنىڭ يۈرۈشىگە

مەن، — دەدى ئادىۋىش كىشى كەتەرلىك بىلەن. ھەيدەر ئەپەندىمۇ ئۇنىڭ تەلەپپۇزى ۋە سادەلىقىغا قاراپ، ئۆز گۇناھىغا ئىشىنىدى — دە، كەڭ بەلكىمگە بىر قوب لىنى تاغلاپ، ھەتتا ئاھىسام، سىز قۇمۇل ياقىنى كەلدىڭىزغۇ دەپمەن، تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئۇققانلىرىدىن بولامسىز؟ دەپتى. تونۇش كىشى سەل ئېھتىيات قىلغانلىقىغا، جاۋاب بەرمەي تۇرۇۋالدى. ھەيدەر ئەپەندى داۋام قىلىپ: — خاتىرىچەم بولۇڭ. مەرھۇم تۆمۈر خەلىپى مەن ئۆز قولىم بىلەن يەرلىككە قوبىغان، بۇ قەبرىنىمۇ ئۆزۈم ئۈستىدە تۇرۇپ قاتۇرغان، مېنىڭ ئىسىم ھەيدەر، ئۆزۈم مۇئەللىم. — دېدى.

ئاتىۋىش كىشىنىڭ دۈگىلەك كۆزلىرى ئوچىناپ كەتتى. چۈنكى بىرەنچە تاي بۇزۇن، ئۈزۈنچىدىن بارغان بىر سۈر دىگەر دوستىدىن تۆمۈر خەلىپىنىڭ قەبرىسىنىڭ ئەدە ئىكەنلىكى كىشى سورىغاندا، ئۇ كىشى قەبرىنىڭ ئورنىنىلا ئەمەس، ھەتتا بۇ قەبرىنىڭ كىملىرىنىڭ قولى بىلەن قاتۇرۇلغانلىقىنى تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەندى. شۇندىن بۇيان، ھەيدەر ئەپەندى دېگەن ئىسىم ئۇنىڭ قەبرىگە مەھكەم ئورۇنلاشقان ۋە بۇ قەبرىنى ئىم كىرەك بىلەن ئۈزۈۋىچىگە سەپەر چىقىپ قالغاندا، بۇ تاغ تار مۇكەللىم بىلەن بىر كۆزۈنۈشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قوبىغان. ئىدى، مانا ئەمدى بۇ تارزۇ بىردىنلا ئەمەلگە ئېشىپ قالدى. ھەيدەر ئەپەندىنى قۇبۇللىدى ۋە ئىسسىق كۆز ياشلىرىنى تېپىپ تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تات - چولپىنى تازىلا ئېيتتالدى. بۇ ئادەم ئۆمۈر خەلىپىنىڭ مۇھىم سەپەرلىرىدىن بولغان خوجىنىياز پالغان يەنى كېيىنچە پۈتكۈل شىنجاڭغا داڭلىق كەتكەن خوجىنىياز ھاجىم ئىدى.

تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئۇققانلىرىدىن بولامسىز؟ چىراي - شەكلى ۋە كىيىم - كېچىكىگە قارىغاندا، قىزىق تەرەپتىكى كىشىلەردەك تۇرىدۇ. تۆمۈر خەلىپىنىڭ يىمىگىلىرى ئارىسىدا مۇشۇنداق قىياپەتتىكى ئادەملەر بار ئىدى. مۇنداق راستىنلا تۆمۈر خەلىپىنىڭ تۇققىنى ياكى يىمىگىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالسا، نېمىدىگەن ئوبدان ئىشى بولار ئىدى؟

ئۇ ئاقسۇنداق خىيالار بىلەن ھېلىقى ئادىۋىش كىشىگە يېقىنلاشتى. ئۇ كىشى بولسا، ئېنىق قەدەملەر بىلەن يەنە تۆمۈر خەلىپىنىڭ قەبرىسى ئالدىغا بېرىپ ئۆزۈن قورلىرىنى قۇۋۇت تۇرغان، ماندا جىم تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭ سالاھىتىلىك چىراي يىدا قانداقتۇر بىر ئاچچىق ھەسرەت ئالامەتلىرى نامايان بولۇپ تۇراتتى. ھەيدەر ئەپەندى يان تەرەپتىن كېلىپ، ئۇنىڭغا سالام بەردى. ھېلىقى ئادەم دەرھال سالام ياندۇرۇپ، ھەيدەر ئەپەندى بىلەن ئىككى قولاپ كۆرۈشتى ۋە ھەيدەر بولغاندەك ئۇنى سىنىلاپ كۆزىتىشكە باشلىدى. ھەقىقەتەنمۇ قارا شەكلىسى ئاستىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان سېرىق چىچەك چاچلىرى بىلەن قىسقا ئۇرۇنغا ئوبدانلا تاق سېرىق چىچەك تۇغۇر كۆزلىرى مۇلاپىم كۆلۈپ تۇرىدىغان، ئۈستىگە قارا دۇرۇپ يەلتۈ كىيىپ، بويىغا كۆل رەك شارپا ئورسۇلغان ئېگىز بويۇق بۇ ئادەم ئۇنىڭغا خۇددى قانچاندۇر بىر زامانلاردا دۈس تۇرىقىدا تۇچراقتان تاتار مۇسۇلمانلىرىنى ئەسلىتىپ كەتتى.

— ھارەمىمىز بۇرادەر، تونۇشمىساي تۇرۇپ، سىزنى گەپكە تۇتقاللىق ئۇچۇن مېنى كەچۈرۈڭ. دەپتى ھەيدەر ئەپەندى، ئۇنىڭ قوللىرىنى قۇۋۋەتسەي تۇرۇپ، — نېمە دېگەنلىرىدۇ بۇ ئادەم ئەتىقىگە تازىم ئەت دەپتىكىن. مېنى ئادەم كېلىپ ئالدىغا كەلگەنلىرىگە خۇشال

چۈشۈدۇ ۋە ئۇنى چاچىۋېلىشقا ياكى ياكىلا تەستىقلىنىۋېلىش غەربىدە ياكى زىڭىنىڭ ئالدىدا ئۇيغۇن سۇغا - سالام بىلەن نەچچە قېتىم ئىلەپ چىقىرىدۇ. ياكى زىڭىنى ھانا - مالا دەپ ئىشى ئارقىدا سوزۇپ يۈزىگە، پەن ياقىن ۋەقەسى يۈز بېرىدۇ. شۇقا شامەخۇت ياكى زىڭىنىغا تەزىيە بىلدۈرۈش باھانىسىدە، بۇ قېتىم يەنە ئۇيغۇن سۇغا - سالام بىلەن ئۆزىنىڭ تەبىئىي دۇسۇپ يەنى چەك شۇرىنىڭ ئالدىدا تەۋەسىدۇ. خوتەننىڭ سۇيىشىدە ئۇرۇپچىگە كەلگەن ۋە يەنە چىچەك كۆيىدىن بۇيان، دۇسۇپ تەبىئىيەتكە مۇلازىمەتدە بولۇپ، بۇگۈن پۇرسەت تېپىلغاچ قەبرە ئېچىشقا كەلگەنىدىن ئۆزىنىڭ پارىكىنى ئۇچىلىك قىزىپ كەتكىنى، چىچەك غەزا ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقىنى سەھىپىدىن باققا چىقىش سەزىمەتلىك ئالدى. چىچەك ئاتقان قېمۇتلىق رۇلۇم ۋە ئىسپاتلىق ئالچىراھ ئۆزىنىڭ، ئەۋسالىق تونغا ئورالغان شېرىن سۇخەن ئېلىپلا ياكى ئېسىزىڭار ھېسەل - مەكسۇرىلىق ۋە ئوتتۇرا ئەسىر چاھاللىدىن مىراس قالغان لەيلى ئالدى تەبىئىيەتلىرى، مانا شۇلارنىڭ مەسئۇم ئۆزىنى ئورالغان تۇتۇرغىلى؛ قۇمۇل خەلقىنىڭ ئىسسىق قېنىنى يەللىك نەچچە يىل شىراب، ئاشىر قارىغىش خەلقىنىڭ يالچ بولۇپ ياتقان شامەخۇت، رۇلۇم ۋە چاھاللىنىڭ دانىشىدىن ھىمايەتچى بولغان پارسەتلىك مۇكەممەلەر ياكى زىڭىنى ۋە ئۆزىنىڭ تەبىئىيەتلىرى؛ پەن ياقىن سىياسىي ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسى قەيۇمى؛ سېرىق ساقاللىق ھارۇمگە مەسئۇم بولغان ئېچىشلىق تەقدىرى؛ مانا بۇلار شۇ پاراڭلىق مەسئۇم ماۋزۇسى ئىدى. بۇ ماۋزۇ ئېچىش سەھىۋىلىكىدىن ئورتاق تىللىك پەن رۇلۇم ۋە ئىسپاتلىق ئالدى قىلىپ قۇبۇلۇش تىلىكى بىلەن

— خوجىنىياز پاراۋانلىقىدا ۱۲ — دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى ھەيدە ئەيەندى، ئۆز ئۆيىدە ئۇنى كۆيىشكە ئېسىپ ھەسەن دولاننىڭ يەرلىكى يېنىدا تېخىمۇ ئۇنى كېلىۋېرغان مەخسۇت مۇھىتىدا بۇ ئەمەلغا قاراپ ھەيران بولۇپ شۇپ تۇرغاندا، ھەيدە ئەيەندى ئۇلارنى قول ئىشارىتى بىلەن چاقىردى ۋە بۇ ئاتۇش ئادەمى ئۇلارغا تونۇشتۇرۇپ، «شا مەخسۇت ۋاقىتلىق چاقىمۇلا يەنە ئارقىلىق ئۇيغۇن يۇرتىغا چاقىمۇلا ئېلىپ بارىمۇ» دەپ سۆزلەپ، ئۇلارنىڭ نامى زىڭىنىڭ خوجىنىياز يالى كۆچمەكچى ئون ئىككى يامۇ ۋەدە قىلىشماقچى ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. ئۇلار ھاجىنىياز يالى ئۇننىڭ بىلەن قۇچاقتىمۇ كۆرۈشۈپ، بىر تازىمىن كېيىن ھەيدە ئەيەندى ئەيەندەك چايدا بىللە بولۇشقا ھەممەيلىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى.

— ئەمدى ئون ئىككى يامۇنى بىراقلا ئالدىمىز بولدىمىز ئەيەندىم، — دەپ چاقچاق قىلدى مەخسۇت مۇھىتى بولدا كېتىۋېتىپ.

— ئەيەندى، مېنىڭ تەبىئىيەتچى يامۇ بېرىدىغان شا مەخسۇتلىق يېنىدا ئىزاتلىق سايىسى تەكلىپ يۈز كۆيۈمگەن، ئۇنى قوللايدىغان ياكى چاقىمۇلا چەتتە تەكلىپ قىلىپ ئالدى، — دەپ ھەيدە ئەيەندى.

ھەممەيلىن كۆرۈشۈپ.

ئەمدى ئۇلار كىچ كۆز قۇياش بىلەن غۇۋا يورۇپ تۇرغان تازادە ئۆيدە چاي ئېچىشپ ئولتۇرۇپ، قىزىق پاراڭغا چۈشكەندى، پاراڭ ئىسسىق، خوجىنىياز ھاجىنىياز ئۆزۈمگە كېلىشىمى سۆيۈمۈ ئېسىلغاندى، مەلۇم بولدىكى، شا مەخسۇت ئېشىر يالچ كېسەللىكى بىلەن يېشى قالغاندىن بۇيان، ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەزەزى ۋاقىتلىق ئولتۇرغۇزۇش كويىغا

كۆچمىچى باب
«ئۆي قايلىنى»

كىشىلەر دوستلۇقى ئۈچۈن بولسا، دۇنيا تىك يارىتىلىشىدا باشقا قانداق مەقسەت بار؟
① ئابدۇراخان جامى

I

ماۋ يىگىت چاچىزەك يايلىنىك ئېلىدىدا ئېيتىلىغان كىشىنىك دەل ئۆزىمۇ؟
— توغرا ئېيتتىكە، ئۇنىك قويۇق قانغىلىرى بىلەن دۈگىلەك كۆزلىرى، ئۆزىنىك ئاقلىقى بىلەن بەلكىلىرىنىك كەڭ لىكى، ھەم... دەل ئۇنىك ئۆزى.
— سەن تېھى ئۇنىك قوللىرىغا سەپالىساڭا كېرەك، قولى باشقارنىك قولىدىن ئۇزۇنراق تۇرمايدۇ؟
— توغرا، توغرا، ماڭسۇ شۇنداق كۆرۈندى. ئۇ ئۆزى «مەن توقۇنۇلۇق، ئېتىم ئىسپاق» دەۋالىنى بولسا، ئېلىدىدا ئېيتىلغان خوجىنىياز قاچۇننىك دەل ئۆزى شۇ ① ئۆزىدىن ئابدۇراخان جامى — مىلادى 1414—1492- يىللىرى باشغان مەشھۇر تاجىك مۇتەپەككەر شائىرى ۋە X ئەسىر تاجىك ئەدەبىياتىنىك ئاساسچىسى.

بايازاقنىلا ئۆزلىرىگە ئاتىۋېتىش بولغان خوجىنىياز ماڭسۇ بىلەن سۆھبەتداخلارنى يارا- يارا يېقىنلاشتۇرۇپ، خۇددى تەسۋىيى دالىلىرىنى بىر تىرىققا تىزغان مەشھۇر يېتەكچە، كۆ- ئۇلدىن- كۆزۈلگە دوستلۇق رىشتىسى ئۇنىيىقاقتا ئىدى. چۈشۈك ئىزدەن كېيىن، نېمەتلەر تارقىلىش ئالدىدا، ئاھىرىدى خوجىنىياز ماڭسۇ باشلىق ھەممەتپەلەنى كەتە چۈشە لۈك تاماققا تەكلىپ قىلدى.
— كەتتى، ئاھىر نېگىنىك ئۆيىدە پاراڭ تېخىمۇ قىلىپ كەتتى، ئۇ سورۇندا بۇرغان شەھىدىمۇ بار ئىدى، ئۇلار كەتە دى ھاجىنىنىك تۆۋرۈخىلەپ قۇرۇقلىقىدىن كېيىنكى تاجىك سىرگۈزەشتىلىرى ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.
بۇ سىرگۈزەشتىلەر ھۈرمەتلىك كىتابچىلارغا تۆۋەندىكىچە بايان قىلىنىدۇ.

ھېلىقى قارىغايى چۈكلەپ يۈرۈپ، بىر ھازادىن كېيىن، ئۇ خۇدەي بىر نېمىنى ئېسكە چۈشۈرگەندە، دەرمال ئوچۇپمۇ لىققا چىقىپ، قۇندۇزەك قارا ئاستان كۆيىۋېتىشى دىققەت بىلەن كۆزىتىشكە باھالىدى. بۇ ئۆتسۇ ئاساتىدا قالاڭ يۇڭ تۇزلار چىقىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزى ئاڭسى بىر چىكىشكە قالدۇدى. بۇ «تۇيۇر قوزۇق» ئىسمى، ھە، مانا ئاي ئىش، ئالدىم تەسكەي، ئارقام كۆرگەي، ئوڭ قولىم كۆچۈپ-گەن يۈزۈمنىڭ بارلىقىنى ئاقلىسا، ئاساتىم ئىشقىلىپ كۆز چىقىشقا كېتىپ قالسا، مالا بولدى. كۆيۈپمۇ ئاچىپ ماڭسام، قۇيۇلدىن شۇنچە يىراقلىشىمەن، دېدى ئۇ ئۆز كۆزۈكىدە بىر قارارغا كېلىپ، ئالدىن ئۇتلاپ يۈزۈكىن ئاتىلارنىڭ تېشىغا بېرىپ، ئۆزىگە تونۇش بولغان كۆرۈڭ قاتتىقنىڭ ئال-ياغلىرىنى بولاتتى ۋە ئۇنى ياقتالغىلى بىلەن ئىگىزلىك ئالدى؛ ھېلىقى يىگىتلەرنىڭ كىگىز ئۆي ئالدىدا تۇرغان ئىكەنلىكىنى تېپىپ، ھەر كىشىنىڭ چۈشۈلگىنى تۇيۇدىن كېلىپ يىراققا تاشلىۋەتتى. ئۇن قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ، قوي قوتىنى ئالدىدىكى كىچىككە كەيپىگە ئۇرغۇشىپ كېتىدىغان ئىچىرىدىن چۈشۈشنى ئالدى-دە، ئارقىسىدىن تەگەشكەن بولغاچقا، بىر يادىچە ئارقا ئېشىنى تاشلاپ بېرىپ، كۆرۈڭ قاتتىق ئىسمى ۋە «خوش ئالپىي، مەندىن رازى بول، ياد-تېلىنى قۇتۇپ، بىر ئېشىنى سىنىڭ ماڭدىم، يىگىت بېشىم تامان بولسا، چوقۇم قايتۇرسەن» دەپ يولغا چۈشتى.

بۇ تۇيۇر خەلىپە قەبىل قىلىنىپ، ئارىدىن پەتە ئاي

— خوش ئەمدى قانداق قىلىمىز، ەتتۇڭ كۆرۈڭمۇ؟ — يوقا، دەپ كېتىۋېرىمىزۇ ياكى... ئىككى قازاق يىگىتى ھېچنېمىنى بايقىمىلى بولمايدىغان تۇن قاراڭغۇسىدا ئاتلىرىنىڭ يۇلتىرىنى چۈشەۋېتىشى، يەنى تاۋاز بىلەن ئەنە شۇ خىلدا پاراڭلىشىۋاتاتتى. شۇنچە تەرەپ تىن چىقىۋاتقان قۇر-غۇر، تاغ شامىلى ئۇلارنىڭ كېيىشى بەش-ئون قەدەم ئېرىشىدىكى يوغان قارىغاي تىلۋىدە مۇكۈن ئۇپ ئولتۇرغان خومىشياز پاراۋاننىڭ قۇلىقىغا يەتكۈزۈۋېتىۋاتتى.

— خوش، ئېيتىچۇ، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ — تەكرار-ئالدى يىگىتلەرنىڭ بىرى.

— نېنىق، ئۇنىڭ توخۇنلۇق ئىسماي دېگىنى بارغانا، ئەنە ئەتىگەندە بايغا ئېيتىپ، يۇت-قولىنى ياغلايمىز-دە، شەھەرگە ھەيدەپ بېرىپ، يامۇلغا تاپشۇرمىز. تەلىپىمىز ئوڭ كېلىپ، خومىشياز شۇ بولۇپ قالسا، ئون ئىككى يامبۇنى ئالارىمىز، بولمىسا قالار، بىزمەن نېمە كېتىدۇ.

— ئانداق بولسا، شۇنداق بولىمۇن، يۈز ئەمدى بېرىپ ئۇيۇشمىزنى ئۇرغايلى.

ئۇلار يىگىرە نەچچە قەدەم ئېرىدا تۇڭمۇكىدىن غۇۋا يورۇق كۆرۈلۈپ تۇرغان كىگىز ئۆزىگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن خومىشياز پاراۋان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ھەي لەۋرەيدىلار، پامان ئېشىڭلار ئۇزۇنلارغا يامماي، سىلەرنىڭ قولىڭلارغا تىرىك چۈشەندىغان خومىشياز تېشى تۇرلىمى» دەپ غوب-دۇققىدى ۋە ئاچچىقى بىلەن بىر تۇتاق ئوتتى يۇرۇۋېلىپ، ئۇنى چايناپ تۇرۇۋېتىپ باھالىدى.

«نېمە قىلىش كېرەك» دەپ ئويلايتتى ئۇ، غەزەپلەنگەن ئارىسىلا كەينى، يەرنى ئىقتاب-ئىقتاب دەسسەنگەن ھالدا

قالمايدۇ. بىز يەيدىقىمىزنى يېدۇق، كىيىدىقىمىزنى كىيىدۇق، ئەمدى يېيماستىمىزگە پۈتۈلگەننى كۆرەيمىز، خوجىنىياز تېشى ياش، ئەگە بېرىپ بولسىمۇ چېنىقىپ قالغاناي، بىز ئۇنىڭدىن زادىمە دەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، قۇربان ئىچكىرى تاغقا كىرىپ، خوجىنىيازنى ئالتاي ياكى تاشقى موڭغۇلغا بېرىپ، دەۋەت قىلىدۇ. خوجىنىياز ئالتاي دىيارىغا بېرىپ، قازاق خەلقى ئىچىمە ياشاپ تۇرۇشنى توغىرا تاپىدۇ ۋە ئېتىشى پەقەتلىك بولۇپ، بارغۇل ئارقىلىق ئالتاي ئەۋەتكە كەتسەك مۇز بىلەن قۇربان تەڭرىستاغلىرىنىڭ قىشى - يېزى قار - ئۇنىڭغا ھىراھ بولۇپ ماڭىدۇ.

— خوش ئۇكام، كۆرۈڭۈچە ئامان بول، — دېدى قۇربان داۋان تۇۋىمە كۆزىگە ياش ئېلىپ، — ھېلىگە چىكىلەيدىقىمىز يەنە شۇ گەپ، ئەل ئىچىگە بېرىۋالغاندىن كېيىن، ماۋۇ كۆسەينى (مىلىتىنى دېمەكچى) كۆزدىن ئېرى قىل، بېشىڭغا بالا بولۇپ يۈرمىسۇن يەنە.

— خابىر، خوش ئاكا، مەندىن گەشەت ① قىلىما، يالغۇز. نىك يارى خۇدا دەپتىگەن، — دېدى خوجىنىياز تاغقا مىنىش ۋېتىپ، ئاندىن ھېلىگە ئۇچۇن توغۇلۇم سەۋەتلىك ماڭال. چىنا بىرى سۆيۈپ قوي دەپ ئېتىشكە تىزگىنىنى قۇيۇۋەتتى. پۈتە مېڭىشىغا چۈشتى، ئەمدى خوجىنىياز بارىڭلىق شەت ھالى تەرىپىدىكى چىخىرىل بىلەن توپتەنۇغىرا غەربىگە قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ بايىلا قۇربانغا ۋەتەندىن غەم يېمە، يالغۇزنىڭ يارى خۇدا دېگەن بولسىمۇ، ئاتا - ئانا، قەۋم -

56

① گەشەت - غەم، ئەندەشە. (ئۇمۇل شۇبىسى)

ئۇنىڭدىن كېيىن، ئالتاينىڭ چىڭگىل دېگەن يېرىدە بولغان ئىش ئۇندى، كىتابخانلارنىڭ ئېسىدە بولسا كېرەككى، تۇمۇر خەلىپە لى شۇۋېننىڭ مىيلىسىگە ئالدىنىپ، ئۆزۈمچىگە ماڭغاندا خوجىنىياز يالغان ئاقسۆڭەككە پارچىلىك بولدىغانلىقىنى سېزىپ، يېشىنى ئالغان ئېتى، ئىچكىرىكى تاغقا كىرىپ كەتكەن ۋە قېلىن كۆرۈنۈشلەر بىلەن قاراڭغۇ غارلارنى پاناھ قىلىپ ياشاپ ياتلا تالاقە قىلاتتى، ئاتا - ئانىسىمۇ ئۇنىڭ تەھۋىلىنى مۇ پىكىت ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بىراق شامەخسۇت ۋاڭنىڭ خوجىنىيازنى تۇتۇش ھەققىدىكى ئىلانى پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا چاكارلىنىپ، بەزى يۇلتۇمبار كىشىلەر ئۇنىڭ ئېچىگە چۈشكەنلىكىنى، ئەمدى ئۇنىڭغا قۇمۇل تاغلىرى ئارىلىق قىلىپ قالدى، شۇ ئارىدا شامەخسۇت ۋاڭ ۋوغۇۋۇشى تېپىپ چىرىمىدىكە، دېپ، ئۇنىڭ دادىسى ئىمىنىنىيازنى ئوردا زىندانىغا تاشلىدى. ئىمىنىنىياز ئەسلىدە ئوردىنىڭ ئارنى تېپىدىكى ۋۇتۇر چارۋا لىرىنى باقىدىغان ئادەمنى چارۋىچىلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۆزى چېچەن، كۈچۈڭگۈر ۋە ئەل ئىچىدە ئايرومىلۇق كىشى بول. شىنى ئۇچۇن، شامەخسۇت ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھەققىدە ئۇنى ئى تارنى تېپىشكە دورغىسى قىلىپ قويغانىدى، ئوغلىدىن تىرىك ئايرىلغاننىڭ ئۈستىگە، ئەمدى ئىمىنىنىيازنىڭ زىندانغا تاشلىنىشى ئايىپە ئاچماقتا ئالگەندىكى ئۈستىگە تەپەككەندەك ئەلىم قىلدى، دە، ئۇ ئاغىر ئۇرۇن ئۇتۇپ تېپىپ قالدى. خوجىنىياز بۇ شۇم خەۋەرلەرنى تاقىلاپ، تاقىتى تاق بولغان مالداد ئىچمە بولسا مەن بولاي دەپ، شامەخسۇتنىڭ ئالدىغا ئۆزى بارماقچى بولدى. ئۇنىڭ بۇ نىيىتىنى قۇربان ئارقىمەلىق ئالغان ئايىپە ئاچماق ھەرىكىتى ئۇنداق خىياللاردا بولسىمۇ، ئۆزىنى تاشكارا ئىلىمىمۇ بولسى، ھەرىكىتى تىرىك

55

بىسپارە قىلىپ كۆرسىتىشكە تىرىشاتتى. خوجىنىياز ئۇنىڭ بۇ ئەمەلىي كۆرگەندىن كېيىن، ئارقىسىمۇ كونا يولغا چۈشەي، ئۇنىڭ بىلەن ئوچۇق چىراي ئەمەللىشىشقا باشلىدى. ئۇلارغا چوڭ ئوغا يېقىن تۇغۇدۇرۇپ بەردى، بۇ يېقىنلىق ئېلىپ كەلگەن تۇتقان يوقلاپ كەلگەندىن، ئەمدى ئىشنى تىزگىنلىدى. ئۇز يۇرتىغا قايتقاندىن، خوجىنىياز بۇ ئۇزنىڭ ئىسمىنى ئەسلىق دەپ تونۇشتۇرۇپ، چىڭگىل دېگەن يەردە بىر ئاكا-ئىسى بارلىقىنى، ئۇ يەردە ئۆزى ئۆزى يوقلاپ كېلىشىگە بولسا، خۇداغا تەۋەككۈل قىلىپ، ئۇنى يوقلاپ كېلىشىگە ئىقتىدارىنى ئىپتىتى. ئۇز كۆڭلىدە بولسا، خوجىنىياز كۆرۈپ باقمىغان قازاق يۇرتىغا كېتىۋاتقاندا، دەل شۇ يۇرتتۇق بىر كىشى بىلەن مەھراپ بولۇپ قالغىنىغا خۇشال ئىدى. ئۇنىڭ بۇ خۇشاللىقى كۆلۈمسەپ بۇزغان چىرايى بىلەن مۇلازىم ئازىمدا ئەكسى ئېلىپ تۇراتتى. قانداق بۇ ئەمەلنى كۆرۈپ كۆڭلى تىنىدى چىشى، مە دېگەندەك ياپا خوجىنىياز دەپ بول ئوبار قاراۋىشىدىن دەپ قورقۇپ كەتكەنلىكىنى ئىسسىق قىلىپ كۆرۈپ كەتتى ۋە:

— ئاقا، ئوخشاش ياخشى ئەركە يىرالىداسى بولغانلىقىدىن خۇشاللىق، باراۋەر بېرىشكە ئۇزۇم ئايرىپ قويىمەن، قېيىن-ئاسراۋىڭىز چىقار، — دېدى.

خوجىنىياز ئاس كەتكەنلىكىنى ئېيتتى.

— ئوقۇشقا بارمۇ؟ — دەپ سورىدى قاندا.

— ئار، قۇرۇق نېسەك كېلىشكە تۇرۇپ قالدى. ئالدىمدا چۆكۈن قىلىدىغان بىر چاي بولسا، چاي قاينىتىپ ئالدىم يېيىلى، سېنىمۇ قورسىم ئاچىمى. — دېدى خوجىنىياز ئوچۇق

قىرىدىغان ۋە يۇرتتىن ئايرىلىپ، بىبايان دەشتتە تىكەندەك يالغۇز قېلىۋاتقانلىقىدىن بولسا كېرەك، كۆڭلى بىر قىسىم بولۇپ، يىغلاپ تاشلىنىشى كېلەتتى. ئۇنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى تەقدىرىنى ئويلاپ، ئايدىن چىقايدىغان چىڭش غىدا يالار بىلەن قاينىلىك يول ماڭغانلىقىمۇ سەزىنىشى، ئەندە جازىلىق چالدىن ئۆزىدىن ئاچچىق سۆيۈشمۇ ئۇنىڭغا بىلىت مەھىتى. شۇ غىدا مېڭۇپ، غىلى ئېگىز بىر كۆتۈردى. ① تاشقان چاغدىلا، ئالدىدا كېتىۋاتقان يالغۇز ئاتلىقى كۆرۈپ، بىردىنلا ئۇيقۇسى ئېچىلىپ كەتكەندەك سەگەڭلىشىپ قالدى. ۋە ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قارامغا باشلىدى. مېلىقى يالغۇز ئاتلىق كىشى قازاق تۇتمىقى چۆكۈرۈپ كېتىپ، يېنى ئاسا پوت بىلەن باغلاۋالغان بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ (چۇش) كىچىك رەك كەلگەن (چەنە ئېشى) ئاقساق ماڭغاندەك قىلاتتى. ئۇ ھەر ھالدا سەزگۈز كىشى بولسا كېرەك، كېيىنكى ئۇزۇنلۇق، ئىككى يۈز قەدەم ئارقىدا كېلىۋاتقان خوجىنىيازنى كۆرۈش بىلەن ئالاقىزادە بولۇپ كېتىشى ئوخشاشتى.

دەشت - ياپاۋالدا ماڭا ئوخشاش يالغۇز يولغا چىققان بۇ قانداق ئادەم بولسىدە دەپ ئويلىدى خوجىنىياز. — دەشت دى ئېمە قىلىش كېرەك؟ يېنىغا بېرىش كېرەكمۇ ياكى...»

ئاڭغىچە خوجىنىيازنىڭ قارا تۇرۇشى خۇددى ئۆزىگە مەھراپ تاپقىنىغا خۇشال بولۇپ كەتكەنلىكىگە بىر كىشىنىڭ قەدىمى تېرىلەتتى. مېلىقى ئاتلىق يىراقتىنلا خوجىنىيازغا سالام قىلدى. ئۇ ئاق سېرىق، ئورا كۆز، تەخىمىن يىگىرمە ئۈچ-يىگىرمە تۆت ياشلاردىكى ئاۋۇل بىر يىگىت بولۇپ، خوجىنىيازنىڭ ئۆتىشىنىڭ يىللىقىدىن قورققان بولسا كېرەك. ئۆزىنى نامايىشى ① كۆتۈل — كىچىك رەك داۋان شەكلىدىكى دۆڭە (قۇمل ئېۋىس).

بۇ پەرلەرنىڭ ئىقلىمى، يەر - سۈيى، يۇرتلىرى، قانداق يول لىرىنى ئىشچىلىك سورىۋالدى ۋە قازاق خەلقىنىڭ ئۆزۈپ - ئادەت ئۆزلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالدى. ئۇلار شۇ خىلدا قىزىق پاراق، ئويۇن - چاقچاق بىلەن بىر - ئەچچە كۆن يىول سېلىپ، ھارغان - چارچىشىنىمۇ سەزمەي قالدى. بىراق قانداق ئېشىقىدۇر ئادەم قۇيۇنراق ئاۋازغا كىر - مەي يانداپ تۇتۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى. قانداق بۇ قىلغى خوجىنىيازغا بىر گاز قەلىتىرەك بىلىنەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، شۇنداق قىلغانلىقى ئۆزى ئۇچۇن بايىچىلىق دەپ خۇشالمۇ بولاتتى.

— يەنە بىر يىرىم كۈن ماڭساق چىڭگىل تەۋەسىگە بېتىپ بارىمىز، — دېدى قانداق قېلىن بىر ئورمانلىققا بېتىپ كەلگەندە، ئاندىن ئۇ بۇگۇن مۇشۇ يەردە قونۇپ، ئەنە مېڭىشى تەكلىپ قىلدى. خوجىنىياز بۇ تەكلىپكە كۆندى. ئۇلار شۇ يەردە چوڭ گۈلخان بېقىپ، كىيىم كۆيۈمىدىن پىشۇرۇلغان كاۋاپ ۋە ئاچ - چىق مەلەنگەن چاي بىلەن ئوبدان غىزالىنىۋالغاندىن كې - چىن، ئاقلىرىنى ئوبدان چايلاشتۇرۇپ قويۇپ، گۈلخان تۇۋىدە خاتىرجەم تۇتۇقۇغا كىشتى. قازاقمۇ كىچىككىن چىچىتلىقتىن پەقەت بىراق - يېقىندا بايرىمىغان قۇشلارنىڭ ئاۋازى بىلەن قانداق خورگىلا تۇرۇپ تۇراتتى.

ئۇن ئىسپىدىن ئاشقاندا، خوجىنىيازنىڭ ئۇيقۇسى ئېچ - لىپ كەتتى. بايىلا بېنىدا خورەك تارتىپ ياتقان قانداق ئىمىدى. ئورنىدا يوق ئىدى. قانداق، خورەك دەپ قىچقاردى خوجىنىياز. ئەمما ھېچ يەردىن ئادا چىقىمىچ، ئورنىدىن دەس قونۇپ كەت - رايغا قارىدى. قانداق ئاقساق بايىتىلغا چىتىپ قىرىۋالغان قارا تۇرۇقۇ بايىپ بوپتۇ. ئۇ يەنە ئېشىغا قونۇپ ياتقان ئېگىزنىڭ ئاستىدىكى مېلىقنىڭمۇ يوقالغانلىقىنى بىلدى.

كۆڭۈللۈك بىلەن، — خوپ، — دېدى قانداق زارلىق بېرىپ، — ئاۋۇ قىرىك تارقىسىدا بولاي ياز شۇ يەردە چاي قاينىتىپ تىچەيلى. قانداقنىڭ جەدە بايىتىلى مەققەتەنمۇ ئاقساق ئىدى، شۇڭا، خوجىنىياز قارا تۇرۇقنىڭ تىزگىنىنى تارىسىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولدى. بىر - ئىككى قەدەم تارقىدا كېلىۋاتقان قانداق مەدەپ قارا تۇرۇققا قاراپ، ئامىقىنى چېكىلىۋاتتى. ئۇنىڭ بىر كۆزى ئاتتا بولسا، بىر كۆزى مەللىققا ئىدى. بۇ مەللىق ئاق چوق سېپىدىكى چەڭدە دارىنىڭ چېرىگىلىرىدىن تولىپ ئېلىنغان قىسقا بەشمانار بولۇپ، قانداق مۇنداق مەللىقنى تۇپىنى قىتىم كۆرۈۋاتاتتى.

— ۋاي ئىسپاق، قاتتىق مەللىق بار ئىكەن، بولدا ئاچ قانداق بىر قەدەم، — دېدى قانداق مەللىقنى كۆرۈشى ئۆزىمەي تۇرۇپ.

خوجىنىياز گەپ ياساپ، بۇ مەللىقنى ئۆزىگە مەھراھ قىل - لىش ئۇچۇن بىر نۇقتىدىن تارىپتىكى ئالغانلىقىنى ئېيتتى ۋە: — يولدا قېتىپ بېرىۋەك بىر نېسە بارمۇ؟ — دەپ سورىدى.

قانداق يول بويى چەدەن - كىيىم، قازاق، ئۇچكى دېگەن دەك ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ، مەنتا بۇرە، تۈلكى، ئېيىق، يىلپىزغا ئوخشاش بىر تۇتۇچىلارنىڭمۇ ناھايىتى كۆپلۈكىنى ئېيتتى. ئال - تاي تاغلىرى ھەققىدە ئۇزۇن پاراققا چۈشتى. بۇ پاراق بايا قانداق ئېيتقان بولدى، ئۆزىگە كىلىپ، چايچۇشقا قاينىتىلغان قېنىق چاي بىلەن باغلىق توقاچنى يېپ ئولتۇرۇشقا ئادەتتە خۇ قىرىپ كەتتى. مەلۇم بولدىكى، قانداق ئاتاي دىيارىغا ئە - مەس، چۈشكەنمۇ ئوبدان بىلىدىكەن. خوجىنىيازنىڭ كۆنكىك ئىمۇ دەل شۇ ئىدى. ئۇ ئۆز ئۆزىدە ھەدەپ سورال قونۇپ،

شېيا بەخى قىسىرى پىشقان كۆنلەرنىڭ بىرەدە، ئەل ياتارغا بەخىن، ئالپىيەنىڭ ئاۋۇلىغا ئىككى ئاتلىق يىڭىت-دۆۋە-داىرى قىلغۇچە بولۇپ كەلدى. ئۇلار قىزغا كىرگەن ۋە قىسىز بىلەن تولغان داستان ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، پانا يۇرتىدا ئۇ مالىچى - خوجىنىيازغا دىققەت بىلەن قارايتقا باشلىدى ۋە ئۇ-ئىگىدىن-بۇنىگىدىن كەپ كۆلۈپ، خوجىنىيازنى گۇناھغا سېلىپ قويدى. خوجىنىياز پانا يىڭىتلىرىنىڭ داستاندا، داستاندا پىشقاندا كېيىن، خوجىنىياز پانا يىڭىتلىرىنىڭ ئىسمىنى بىلىپ بېقىشى ئۈچۈن ھېلىقى قارىماي تۆۋەدە مۆكۈنۈپ ياتقانىدى. دېگەندەكلا بۇ يىڭىتلەر ئاغلارنىڭ ئىسمىنى ئاڭكارىلاپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىلەن - خوجىنىياز پانا ئۇ ئىسىم بولمىدى دەپ، ئاقساق ياتىشىشنىڭ ئورنىغا ئالپىيەنىڭ كۆرۈڭ قاتتىقىنى ئىسمى، «ئۆمۈرۈم تىپ كەتتى».

ئالپىيە كۆنلەر ئۆتۈپ، قانچە تاغبار ئاتتى، قانچە قىر-لارنى كېرىپ، قانچە داۋانلارنى ئاتتى؛ گاھ ئورمانلاردا تۇتەپ، گاھ تاۋۇللاردا ياتاتتى، «ئىزىڭ كەسەن، ئەمدى كېلىپ نەگە كېتىۋاتىسەن» دېگەن سۆزلەرگە «ئېشىم شىماق، بۇرۇنمۇ ئۆت-سۇن، تۇهقان بولۇپ دۇرىلىشىڭگە كېلىۋاتىسەن» دەپ جا-ۋاب بېرىپتە، قازاق ئاۋۇللىرى قەدىمكى ئەنئەنىسى بويىچە، ئۇنى ئوبدان مېھمان قىلىپ، ئانا بولمىسۇ ئېيتىپ بېرىپتە، شۇنداق قىلىپ ئۇ دۇرىلىشىپ تەۋەسىگە كېلىۋالدى.

بىراق كۆن يېتىپ كۆكۈم چۈشكۈچە ئەتراپتا مېھنەت ئاۋۇلىنىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. پان تەرەپتىن بولسا، قاتتىق شامال ئۈرۈپ تۇراتتى. قانداق قىلىشى بىلىمەي تۇرغاندا، بىر-دەملا شامال بىلەن كېلىۋاتقان تېۋەك ئىسمى بۇرۇپ قالدى - دەم

— مەي خوتۇن تالاي، ئات بىلەن مىلىقنى تىپ تېپىپ-سەن - دە پانا بىلەن يول بۇرسەك، بېرىم بولدا قالسىن، دېگەن شۇ بولدى، ئىستاقچۇرۇرلا، ئەمدى قانداق قىلىۋاتۇن؟

خوجىنىياز پانا ئۇ كۆشۈنى ئۆزى بېگۈدەك بولۇپ بېرىمەن كايىسىدا كېيىن، ئاقساق ياتالىك يەردە ياتىقان ئېگىزگە كۆزى چۈشۈپ، خەنەير، بۇلىغىسۇ شۇكى، مەر حالدا بىر تاغ ئىكەنلا بار ئىكەن لالپا، دەپ ۋە قانداق قالغان ئاقساق ياتالىق ئىگىزلىرىنىڭ ئاق سۈرۈش بىلەن چىڭگىل تەرەپكە قاراپ بولغان بولۇشى، ئۇ ئات بىلەن مىلىق ئىكەنلا ئاقساق ياتالىق ئىگىزلىرىنىڭ كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە قانداق رازى ئىدى. چۈنكى «ئۇ ئۆزىدىن ئاقساق ياتالىق بولسا، ئەلەردە تېنەپ يۈرەتتە» دەپ ئويلايتتى ئۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، پانا يىڭىتلىرىنىڭ تەقدىرى ئۇنى چىڭگىلدىكى ئالپىيە دېگەن چارۋىدارنىڭ ئۆيىگە ئەكىلىپ قويدى. ① ئۇ ئوقۇتقۇچى ئىسماق دېگەن نام بىلەن ئالپىيەغا ياللىنىپ، ئۇنىڭ قولىنى بېقىشقا باشلىدى. ئالپىيە ئۇنىڭ يىللىق ئىش مەقسىتىگە بىر ئات بەرمەكچى بولدى، ئەتىياز ئۇ تۇپ، كۆزەل چىڭگىل ياپلىقى خۇش بۇراق كۆنلەرنىڭ مەدىغا بۇركەمگەن ئوت - چۆپ ۋە قوزى-ئويلاقلار يېتىلىپ، قازاقتىك

① تەنەپنىڭ مەنىسىدا قارىغاندا، قازاق مەنىسىدە ئا-تالاي چارۋى ئاتى ۋە مىللىي قەدىمىي شارپىغان 1936-يىللىرى خوجىنىياز ماھىيەتنىڭ ئۇ ئاغزىدىن مۇشۇ سۆزگە كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئولتۇرۇپ، «ئالپىيە بىلەن قانداق دېگەن كىشىلەرنىڭ بارلىقى رەسىم ئالپىيە مائىز ئۆگەندى بولدى، قىزغا ئاتاي-ئۇزۇل يول كىرىپ قاپتۇرۇشقا چوڭ ئۆي، ئۇ مائىز قولىغا چۈشۈپ، قۇرسە ياتىدۇ» دەپ كۆرۈلۈش بەرمىگەن.

ئۇنىڭ ئۈستىداھلىرىمۇ قاراڭغىلىققا ئالدىچە ئوخشاشمايتتى.
 خوجىنىياز يالۋان ئۇنىڭ چىرايى - شەكلى بىلەن كىيىم-كېچىكىگە قاراپ، بولۇپمۇ تەلەپپۇزىدىكى قىيۇم شېۋىسىنى سېزىپ، دەپن كىيىمىگە ئۇنىڭ كىلىپ قالدۇم. مۇنداق سېتىم ئولتۇرىدىغان كىشى بولۇپ قالسا، قانداق بولۇر دەپ تەلەپپۇز مۇئامىلىسىدىكى سەمىمىيلىكى كۆرۈپ خەت مالددا يالان ئادەم بولسا كېرەك دەپ ئۆزىگە تەسەللى بېرىتتى.
 — ئۆزۈڭ قۇيۇلدىن كەلگەن ئوخشاشمىدىڭلار، ئۇكام، كىمىنىڭ چەمەنى بولدىڭلار، — دەپ يەنە گەپكە كىرىشى ئۆي ئىگىسى، ئۇنى ئىسسىق قايناق چاي، سېرىق ياغ، بوغۇزىياري، قۇرۇت ۋە ئاريا ئىشى بىلەن مېھمان قىلىپ ئولتۇرۇۋېتىپ، چاي يالۋان بولسا، ئاغزىدىكى لۇقىنى چاينىغان بولۇپ، چا-ۋاپ بېرىشكە ئالدىرىماي ئولتۇراتتى. ئۆي ئىگىسى يەنە گەپ باھاندى:
 «ئۇكام، ئاندىن كىلام پەيشەن، ئۆزلە قورساق تويغۇزغۇچە، مەن گەپ قىلىپ بېرىپ ئۇكام، مەنىمۇ قۇيۇلۇق، توپايلازدىن بولسەن، مېنى توپاي قالى دېيىشىڭلار، مېلىق توپاي بېشىڭدا ۋاق ئوردىسىغا تاش كېلىپ قويغانلىقىم ئۆپ چۈن مۇشۇ تەرەپلەرگە يىگىرمە يىللىق يالنىپ كەلگەن. مەن مەخسۇت مېلىمۇ بارمۇ؟ ئۇ تەرەپتۇرىنىڭ دەستىدىن كىندەك قىلىپ تۇتۇلگەن يۇرتۇمغا بارماي بېكىتىم ئوغا، كىيىمىڭ كېيەن بولۇپ، بىر كۆزۈم ياش، بىر كۆزۈم قان يۇرۇپتەنمەن. ئاڭ ئاسام، شا مەخسۇت بىلەن ياق چاقچۇق كېيىمى بىر قىلغۇچىلىق، تۆمۈر خەلپە رەھبەرلىكىگە مۇپەتتىس، بۇ راست گەپتۇر. خوجىنىياز يالۋان يەنىلا ئىشىيات قىلىپ، ئۆزىنى تويغۇزۇپ، ئۇنىڭ ئىسھاق دەپ تونۇشتۇردى ۋە شا مەخسۇت بىلەن ياق

تاتلىق بېشىنى شۇ تەرەپكە ئۇزاپ، قانچىسى بۇلاڭلاستى.
 كۆرەك قاشتېشى ئىسنىڭ ھىدىنى ئېلىپ، ھېرىپ قالمىغا قارى جاي قەدىنى تېزلەتتى. شۇ تارىدا كۆزگىرىدىغان تاغ ھاۋاسى بىردىنلا بۇزۇلۇپ، قاتتىق ياغۇر يېغىپ كەتتى. ئەتراپتا پات ئاھلانغۇدەك مېھچىبە يوق ئىدى. شۇڭا ئۇ كۆرەك قاشتېشى ئىس كەلگەن تەرەپكە بولۇشقا چاچقۇرۇپ، تاغسىر بىر تىل بىر ئىككىنچى تۈپەندىن ئىگىز بوياقۇق بىر كىشى چىقىپ كەلدى. خوجىنىياز دەرھال تاتتىن چۆلۈپ، ئۇنىڭغا سالام بەردى ۋە دېھراقتىن كەلگەن مۇساپىرىمەن، يادىدا ④ ئالدىم» دېدى.
 ئۇ كىشى بۇ مۇساپىرىنىڭ تەلەپپۇزىدىن خۇددى بىر ئىسنى سەزگەندەك، قاراڭغۇ بولۇشقا قارىسا، ئۇنىڭ چىرايىغا بىر قۇر سەپىلىۋېلىپ، «ھۇش كەپتەلا مېھمان» دېدى ۋە دەرھال ئېشىنى جاپلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۇنى ئۇنىڭغا باھاندى. ئاددىي بولسىمۇ رەڭلىك سەدەھچانلارغا كەڭ كۆڭۈل بۆلۈشكە ئۆتۈرسىدىكى ئۈچ بۆتلۈك تۆمۈر ئوچاقتا لاۋۇلداپ بېسىۋاتقان ئوت ئۆي ئېشىنى تويىدىنلا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بۇ لۇڭىدا ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال بۇلغۇنەقە قەۋرىتىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قېشىدا ئۈچ - تۆت ياشلىق بىر قىزچاق ئويناپ ئولتۇراتتى.
 — قېنى تايسى، چاچقان بول، — دېدى باھاندى كىشى ئۆزىگە كىرىش بىلەنلا ئايالغا قاراپ، ئاندىن دەرھال كىيىم-كېچىكىنى تۈرتۈۋالسىلا شۇكام، بەكلا ھۇل بولۇپ كېتىپتۇ. تاغ بېرى بېشى - ياشقۇردىمىن بولسا، ئېرى دېگەن شۇ دەپ، مېھماننىڭ يېغىنىشىگە ياردەملىشى. ئۆي ئىگىسى قانداق بۇلغۇنەقە ساقال - بۇرۇشى چارلىشىپ قالغان قانداق تۆمۈر بىر ئادەم ئىدى.
 ④ يادا - ياغۇر، (تۈمۈل شېۋىسى)

بولاتتى. ئۇنىڭ خىيال قۇشلىرى ئاللاھقا ياقلاپ بارا بەرۋاز قىلىپ
 ۋاھاتتى. ئۇنىڭ نامى — ئېگىز بولماق، كەڭ بولماق، بۇنداق
 ئۇنۋانلار چار ساقل تىپىنىڭ نامىدۇر. خەلقىنىڭ زىنداندا ئىپە
 كۈنلەرنى كۆرۈۋاتىدىكەن، ئۆزى بىلەن بولغان بىلەن كۆڭلى
 قىلەك ئىچىدە بۇ ئادەم شامەخسۇتنىڭ قىلغىنىنى ھار كېلىپ
 كېتىپ، ئۆزىنى بىر ئىپە قىلۋالىغىنىدى، ئايتاق ئوقايغا ئوخ
 ھاش بۇسلاق بۇزىنى ئەمدى قورۇق بېرىپ، چېكە چاپچىرى
 ۋاھىرىغا باشقان بۇنىڭ كۆڭۈل نامى ئايپە ئايتاق ئىپە
 ھەردۇن ئوغلى سەددەننامى كۆرىدىغان كۈنلەر، بۇ بولمايدىكەن؟
 تۇرپاق ئالغۇ يىگىرە يىلنى توشقۇزسا، شۇنىڭ بۇزىغا
 قايتالىشى مۇمكىن. خوجىنىڭ يىگىرە شامەخسۇت تىزىغا بولسا
 ئەمدى قويغان بۇ قىران يىگىت ئۇمۇر بويى سىڭىردان بولۇپ
 يۈرۈشكە مەھكۇم، ھەتتا ئۇ قەيەركە بارمىسۇن ئۇنىڭ غۇنى ئۇچۇن
 ۋە قىلىنغان ئون ئىككى ياشۇ ئون ئىككى ئەمەل قاپقىندەك ئۇنى
 كۆتۈپ تۇرماقتا. دۇم كۆتۈرۈلۈپ قويۇلغان قازغا ئوخشاش
 ئايتاق زادى يىزۇنى قارىشىغا قارىتىپ تۇرغان بۇ ئاسمان كۆيىڭىزى
 ئۇنىڭغا زادى قانداق قىسمەت توستى ئۇنىڭ ئويىدىكى؟
 خوجىنىڭ ئەنە شۇنداق خىياللا بىلەن تۇرغاندا، تۇرپاق
 لىسىنى بۇستىپ، ئورنىدىن تۇرپاق دەپ تۇرغاندا، تۇرپاق
 سالى قايتىپ كىرىپ، يەنە كەپ باشلىماقچى بولدى.
 — بولدى قىلغى دادىسى، خۇدانىڭ كۈنى ئارام ئالسون، —
 ئەمەسمۇ؟ مېھمان چارچاپ كەتكەندۇ، ئەمدى ئارام ئالسون، —
 دەپ ئۇنىڭ ئايالى داستاننى بېقىشۋۇرۇۋېتىپ.
 — خوجى سېنىڭ ئېيتقىنىڭدەك بولسون، — دەپ تۇرپاق
 سالى، ئاندىن مېھمانغا قاراپ، ھېس بۇ ئارقا تاپقىم تۇسۇپ

چاقچۇقلىنىڭ قۇتۇلمىشى ئىشلىرىدىن غەۋرى بولماقچى ئېيتتى،
 ئەمما بۇ يەردە ۋەھقان بولۇپ كەلمەي دېيىشكە بېشىئالە
 سىدى، چۈنكى «بۇنىڭ كىسە دەپ قالسا چاندۇرۇپ قويۇشى
 تۇرغان كىپ ئىشى»
 — بويۇن ئۇنۇم، توقسۇنلۇق بولسا، ئۇمۇر ئۇمۇر بولسا
 لاۋ ماقا ئوخشاش، — دەپ تۇرپاق سالى، — ئەممازە، ئۆز
 بۇرۇنۇقىدىن بىرەر كىشى كۆرسەم ئايتىغا سۈيۈمۈكە بو
 لۇپ كېتىمەن. بۇ يەردىكى قازاق قېرىنداشلارغۇ يەك ئۇمۇن،
 ئۇلار مېنى قويىغا ئېلىپ، ئۇلار كەپ قېرىنداشلارغۇ يەك ئۇمۇن،
 مېنىڭ بۇ ئايىقىم ماقا بىر قىز، بىر ئوغۇل تۇسۇپ قولىدى.
 مەنمۇ ئاتا كەسىپ بولغان. مۇددۇز ئۇق بىلەن ئەل ئىچىگە سى
 چىپ كەتتىم، تىرىكچىلىك غىيلا ئۇمۇن چۆرىملىدىن دېگەنمۇ
 قولىم كەڭ، مېرى ئىسىق يۈرت ئىكەن. ئەممازە، يەتتە
 يىلدىن بېرى كېچە - كۈندۈز دېگۈدەك بىر كۆزۈم ئۇمۇل بولغا
 قارلىق. ئىيىلا دېگەنمىلىك ئۇ بۇزىنىڭ مېرى باشقىچە
 بولدىكەن. ئاق چاپچى قەرى ئانام بىلەن بالا - چاقىم، قەۋم
 قېرىنداشلىرىم بىلەن بىللە تۇتۇلۇپ تۇسكەن دوست - بۇزى.
 دەرتىمى قانداق ئۇنتۇپلايمەن؟ ئاتا - بۇزىنىڭ يىزىكسۇ قۇ
 مۇدا ئەمەسمۇ؟ شۇلارنى كۆرەي ئالەمدىن ئۆتەرەتسۇم، يى
 گىرە يىل توشقۇچە بۇ ئالەمت چان ئەندە تۇرۇرۇم دەپ،
 كۆڭلۈم بېرىم بولىدۇ.
 تۇرپاق سالى شۇ كەپلەرنى قىلىۋېتىپ كۆزىدىن باش
 تېپىپ كېتىۋاتقىنى سېزىپ قالدى چىشى، ۋەن ئاقلارغا تال
 راپ قويماق دەپ سىرتقا چىقىپ كەتتى.
 شۇ ئايتا خوجىنىڭ پاراۋانلىقى كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ،
 ئۆزى تاران تۇتۇپ ئۇلۇراتتى. تۇرپاق سالىنىڭ سۆزلىرى
 يەنە داۋام قىلغان بولسا، ئېمۇ يىغلاپ تاشلىغان.

سالىسا تىكىسىپ، — ئۆزلەر ۋاڭ غوجىلارغا بەكلا قارىشى كەتتىلا. — مەر — كەمسۇ، قوي بىلەن بۇرە قاچان ئىناق ئىزلىتىش دەيدىلا؟ قوللىنىمى كەلسە، ئۇ دۇنيۇلارنى ئىزلىش — ئۆلۈش بىلەن يوقىتىۋېتىش دەيدىمەن.

— ئۆلۈش خەلىپە بېھلىقىدا قۇمۇلدا بولغان بولسا، ئۇ ئىلغا قېتىلىپ كېتىرمەيدە؟ — سورىدى خوجىنىياز جەددى قىيا پەيتە.

— سەڭ جېنىم بىلەن قېتىلاتتىم، ھېلىبۇزۇ، ئۆمۈر خەلىپەدە يەنە بىر گەر چىقىشكەن دەپ خۇدايىمىدىن تىلەيمەن. ئاقلىشىپ، ئۆتۈر خەلىپە خۇيسۇ ياتۇر ئەمەس، ئىكەندۇق ئۇنىڭ قېتىلغان ئىلى يالغان دەيدۇ، قارا بوسۇق دەيدۇ، ھە يەنە بىرى قوجانىياز دەيدىمەن، ھە ئۇنداق، قوجانىياز دېگەن پالغانىمۇ پويىشكەندۇق، ئەممازە... —

— ئۆزلە بۇ كېپىلەرنى غەلەردىن ئاڭلاپ يۈرمىدە؟ — سىز دىدى خوجىنىياز.

— ۋاي ئۇكام، — دېدى تورپاق سالى، — چاھان خالىسى ھەمس، قۇمۇل كەرەپش، ئالتاي، چۆچەكلىرىگە بارىدىغان سىز دىگەرلەر بۇ يەردىن قورساي ئۆتۈپتەنمەي، مەن تېشى تىزىۋۇر خەلىپەگە قوشقان قوشاقلارنىمۇ ئاڭلىغان؛

ئۆمۈر خەلىپە قوزغالدى
ئاسىياندىكى بۇلتۇز دەك،
چىندارنىشى ئويلاقتى (قاچۇردى)
چاڭگالدىكى توڭگۇز دەك.

باياتىس بەرى جەددەيلىشىپ ئولتۇرغان خوجىنىياز بۇ يەردە

قويمىغان بولسا، ئۆزلىكى گەپكە تۇتۇپ كېچىچە، ئۇخلاشماي قوبىدە ھەكەسەن، دەپ كۆلۈپ قوبىدى.

زەھى ئۇخلىمايلىدى، قانداق قىلىش كېرەك؟ ھەمما الدىن قارىغاندا ھاممەتتۇشنىڭ ھېلىقى چان ئالدىدىن ئېلىپ بۇ تەرەپلەرگە ئېتىپ كەلىشكەن ئوخشايدۇ. بۇ ئادەمنىڭ ئۆزىمۇ ۋاڭنىڭ زۇلىمىغا قارشى ئورپاق بېھلىقىغا ئاتىشاھقان ئاق كۆڭۈل ئادەم كۆرۈلىدۇ. سىزنى بىلگەن تەقدىردىمۇ، خىيالىمىز قىلىپايدىغان دەك ئۆرىدۇ. مۇشۇنداق ئادەمگەمۇ يالغان كېتىش، خۇدا راۋا كۆرۈمەيۇ، نەكىر سىز يۈزۈرۈپ ئۆزۈمۈرسە، مۇندىن كېيىن نەكىر تېرىپ، نەدە تۇرۇۋاتۇق؟ ھېلىقى قايمۇر ھېكەن، يىگەت، ھەتتە ئازىم قارا سىياھ قەلەم بىلەن، ھەر قاچان ئادەم كۆرى يىگەت، دېگەن قازاق ماڭالىنى ئىشپىتتۇرغانىدى. توغرا، ئادەمنىڭ كۆلىمى قاچانلا بولمىسا ئادەم بىلەن ئۆتىدۇ. بۇ ئاتىۋۇش بۇرتلاردا بىرەر سىزدىن دوست بولمىسا، يالغۇزچىلىقتا نېمە قىلىشنى بولسۇن؟ كەلسە ئادەم دېگەن خام سۆلۈك ئەمگەن — دە، مۇنادا تورپاق سالىمۇ قون ئىككى يامبۇنىڭ كېيىشى ئاڭلاپ، نىيىتىنى بۇزما، قانداق قىلىۋاتۇق؟ بۇنىڭ مېھرى يامان، سەيپۇللا توغرى دېگەن قارايمۇز رەھمەتلىك تۆمۈر خەلىپەگە نېپىلەرنى قىلىغان. ھېلىقى قىسپاق ئىشانچۇ تېخىلا ياق، ياق، ھەممىلا ئادەم سەيپۇللا توغرى ئەمەس، بۇلنى دوست تۇتسايدىغان ئادەملەر بۇرغۇن، ئۇ قەنە شۇنداق خىياللار بىلەن تىۋن ئىسپىدىن ئاڭ قاندا ئالسا — ئالسا ئۇيغۇنغا كەتتى.

— لۇكەچۇن ۋاڭنىڭ ھۆكۈمى، توقسۇن تەرەپلەرگەمۇ ئۇ تەمدۇ، — سورىدى تورپاق سالى ئەسكەنلىك چايدىدا، — توق سۇندىمۇ بۇ قارالارنىڭ كۆنى ئېمىردۇ دەپ ئويلايمەن، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق سالىكا، — دېدى خوجىنىياز كۆزلىرىنى تورپاق

قازاقتىن چىپار ئاسقار دېگەن بىر جان دوستۇم بار. ئۇ ئولتۇر ھالدا ئادەم ئۆزى ئۇستا مەزگىن. ئۇ كاكايەتتىكىمۇ قۇمۇل مەزگىلىرىگە ئوخشاش ئاتقان ئوقى زاپە كەتسەيدۇ. چىراق - يىراقلارغا، مەنتا بىورتالا ئاقلىرىغا بېرىپ بۆككەن ئورۇل كېلىدۇ. بۆكەن مۇڭگۈزلىرى مەن ئۇنىڭغا ئۇل قىلىپ بېرىمەن. ئۆزى شەھەر تەرەپلىرىگە ئولا كەلمەيدۇ. مۇادا بۇ كىشى كۆڭۈللىرىگە پىسەنت كەلسە، ئۇ ئاغىنىم بىلەن ئوۋچى-لىق قىلىپ تۇرسىلا، كېيىن بىر كەپ بولۇر. شەخسە ئوۋچى بۇل مەسلىھەت خوجىنىياز پالۋانغا ئاقۇل كەلدى. ئۇنىڭدىن ھىن باشلاپ، بىرەر يىلنى چىپار ئاسقار بىلەن بىللە ئۆتكۈزدى. بىراق ھىلقى دەھشەتلىك ئېلاننىڭ ۋەھشى خۇددى بىر پارچە قارا بۇلۇتقا تاپقانداي بىلەن بىورتالا ئاقلىرىغىمۇ يېتىپ كەلدى. ئاخىر تورپاق سالى بىلەن چىپار ئاسقار خوجىنىياز پالۋاننى چەت ئەلگە ئۆتكۈزۈۋېتىشى لايىق تاپتى. — بوپتۇ، ئالەمچە كەڭ ۋەدەنىڭ قوينىغا مېنىڭ مۇشە تۈمەك بىر بېشىم پاتىغاندىن كېيىن، پات ئەللىرىگە كەتسەم كېتەي، — دېدى خوجىنىياز كۆزىگە تىسسىق ياش ئېلىپ، چىپار ئاسقار خوجىنىيازنى بىورتالا ئارقىلىق روسىيە چەگىرىنىڭ غىلۋەت بىر ئېرىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، بىر نەپچە چۇپ بۆكەن مۇڭگۈزىنى قولغا تۇتقۇزدى — دە، ئۆزى قۇچاقتا لاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئان بول دوستۇم، تاغ - تاغقا قاۋۇشماس، ئادەم ئادەمگە قۇۋۇتار، ئانان بولماق يەنە كۆرۈنۈپ تالارمىز.

Tizik 4
3
ئۇنىڭدىن كېيىن، قىسمەت بوزلىرى خوجىنىياز پالۋاننى

لەرگە قۇتۇلدۇرغۇن سۆھبەتلىرى كېلىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئاقلىمايدىن كېيىن، قەتئىي بىر قارارغا كېلىپ مۇنداق دېدى: — سالگا، ئەمدى گەپنىڭ راستىنى ئېيتىسام بولىدى، ئاشۇ خوجىنىياز دېگەن مەن بولمىن. ئۆمۈر ئاكامنىڭ يېقىن يېقىنلىرىدىن تىرىك قالغىنى مەنتا ئوخشاشمىدىن، شەخسەنت بىلەن ياڭ چاڭجۇڭ ئۇنىڭ ئۆلۈشىنى تۈزۈپ قويدى. كىم مېنى تىرىك تۇتۇپ بەرسە، ئۇن ئىككىنچى پاتىپۇننىڭ بولىدۇ. مەيلى لىرى مېنى تۇتۇپ بەرسە، مەيلىلىرى ماڭا باھيانام بولسۇن. مەيلى مەن ئۆزۈمگە قىشىپ راست كېتىشىم ئېيتتىم.

تورپاق سالى قوللىدىكى پىيالىنى داڭشىغانغا پىرقىرتىپ تاشلىدى. دە، ئۇنىڭ يېنىغا سۇرۇلۇپ بېرىپ بوپنىغا ئېسىلدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئاققان ياش تامچىلىرى خوجىنىياز پالۋاننىڭ قۇلاقلىرىنى ھۇللۇۋەتتى.

— ۋاي جېنىم ئۇكام، ئاخىنلا شۇنداق دېسەلەچۇ، زادى مېنىڭ كۆڭلۈم بىر ئېشىنى تۇتۇپ تۇرغان، — دېدى ئۇ كۆز ياشلىرىنى سۇزۇپ تۇرۇپ.

شۇنىڭدىن كېيىن، خوجىنىياز پالۋان ئۇمۇر خەلىپە تېپىشلىقنىڭ چەيدىشى ۋە ئۆزىنىڭ قانداق قىلىپ بۇ يەرلىرىگە كېلىپ تاپقانلىقىنى قىسقىچە سۆزلەپ، ئەمدى قانداق قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت سۈردى. تورپاق سالى:

— ئاڭال بىر - ئىككى كۈن ھاردۇق تالسا ئۇكام، كېيىن بىر كەپ بولۇ، — دەپ، ئەتىگىن پادىدىن تۇتۇپ كەلگەن پالۋاننى سۇيۇققا كىرىتىشى.

ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، تورپاق سالى مۇنداق مەسلىھەت بەردى:

— بۇ يەر شەھەردىن خېلى يىراق. ئەممازە، بەرىبىر چوڭ يول ئۆتسى، مېچىتىمە دەپ بولمايدۇ. مېنىڭ تاغ ئىچىدە

لەرنەك بىرى بولغان ئەنە شۇ كۆچ - كۆچ يىسىللىرىدا ئېيتىلغانىدى.

يەركەت شەھىرى رۇس ئىمپېرىيىسىنىڭ يىللىرى بىلەن تۇرۇلغاچقا، كۆچىلىرى كەك - كەك، ئۆيلىرى تەبىئەتكە دېرىزى - لىك قىلىپ سېلىنغان. شەھەردىن ئۇزۇنغا ئالە كوچا ئېلىپ - تاپقان ۋە ھەر تۆت - تۆۋەن بىر كۆۋرۈك ئال شەكلىدە، يان يوللار - مۇ بىر خىل ئۆلچەمدە ياسالغان. شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ۋە - لىياي تەكلىپ قىلغان چۆڭكۈ ئۆستىلىرى تەرىپىدىن خەنزۇ مېمارچىلىقى سەنئىتى بىلەن ياسالغان ئاچا ئېسىپ كۆۋرۈك ۋە ھەيۋەتلىك بىر مەسجىت قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بەزى رەۋايەتلەردە قارىغاندا، بۇ مەسجىتنى قۇرغان باش ئۇستى بەزى كەتتىن ئۆز يۇرتىغا قايتقاندا، مانجۇ خانلىقى ھۆكۈمىتى ئۇ - نى دەملىي مېمارچىلىق مۇنەرىنىڭ ئەڭ ئېسىل دۇرمانلىرىنى چەتئەلگە ساتقان، دېگەن چىنايەت بىلەن ئۆلۈشىگە ۋەزىۋە قاندىغان.

بىر كۈنى خوجىنىياز خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ھېلىقى بۇكەن مۇڭغۇزلىرىدىن بىر جۇپى سېتىش نەقلىتىدە كوچا تاراپ - تۇرۇپ، ئادەت مەسجىتنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالدى. مەسجىتنىڭ ئىككى قەۋىتىدە ئىشەك - دېرىزىلىرى ئەينەكلىك دۇكانلار بىر - بىرىدىن ئاۋات كۆرۈنەتتى. خوجىنىياز پالساۋان موي - تېرە ۋە مۇڭغۇز سېتىلىدىغان بىر دۇكانغا كىرىپ، ئۇيان - بۇيان قاراپ تۇرگەندە، ئۈستىگە يۆتكە رەختىدىن شىم - كاستۇم، بېسىقە مانجېستىر دۇشاۋا توپىغا كىيىگەن بىر ياش يىگىت كىيىلىك مېھمان، نېمە ئالاي دەپمۇ دەپ ئۇنىڭغا خېرىدار - لىق قىلدى. خوجىنىياز پالساۋان بىر جۇپ بۇكەن مۇڭغۇزلىرىنى قولى - سىدىن چىقىرىپ:

72

يات بىر ئەلىنىڭ دەشت - قىسىر ۋە كوچا - كۆچىلىرىدا كۆز غازىڭىدەك ئۇچۇرۇپ تۇرۇپ، تاغسىر يەركەت دېگەن شەھەرگە ئەكىلىپ قويىدۇ.

يەركەت چار پادىشاھلىقى بىلەن مانجۇ خانلىقى ئارىسىدا 1881 - يىلى قىزارلىق باشلىرى پىتىرگىراتتا ئىمىراللانغا تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامە - ۋەكىلى شەرتنامىسى» نەك 2 - ماددىسىدا بىناكىن، شۇ يىلنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1883 - يىلنىڭ باشلىرىغىچە ئىلدىن يەتتەسۇ رايونىغا كۆچۈپ چىققان ئاتى جىن ئىچى مەڭ ئۇيغۇر كۆچمەنلىرىنىڭ بىر قىسمى تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان شەھەر ئىدى.

ئاق خان بىلەن قاراخان، ئىنتىپاق ئىككى باغتا، كەشەككە بايان قىلىپ، كېمە ياسىدۇق قاغتا.

ئالپۇتغا كۆچ دەيدۇ، پاراز بېرىمىز قۇملۇق، راست كېيىنى ئېتىمىدۇ - كۆزى كۆك، بېشى يۇڭلۇق.

توققۇزتارادىن ئۆتكەندە يامانئۆلىنىڭ ئاشلىرى، كۆچۈپ بارغان خەلقلەرنىڭ قۇرۇمدايدۇ ياشلىرى.

بۇ قوشاقلار ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىدىكى زور ۋەقە

كىشىگە ياتلىق بولغان. ۋېلىياي بىكرەمە بايلاردىن ئالغاندا، قالماقتىن غۇلجىغا كۆچۈپ كىرىپ، ماللىق كىشىلەرنىڭ تە-
 چارتىشى باشقۇرۇشقا كىرىشكەن ۋە ئۆزىنى بېشىغا باشلان.
 1871 - يىلى چار پادىشاھ غۇلجىنى تىگىلىۋېلىپ، بىر-
 نەچچە مىڭ ئەسكەر تۇرغۇزغاندا، ۋېلىياي شۇ رۇس ئەس-
 كەرلىرى ۋە باشقا رۇس ھەربىي - سۇلكىي ئەمەلدارلىرىنىڭ
 پۈتۈن تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشى بىرەنچە يىلىغىچە كۆپ
 تۈرە تالغان. ئۇنىڭ بىلەن ئۆزىمۇ ئالاھىدە ئېسىپ چار ھۆ-
 كۈمىتى ئالدىدىكى ئىناۋىتى زور دەرىجىدە ئۆسكەن. جۈملە-
 دىن، خەبىر - ساھابەت قىلىش ۋە مەسپەت - مازارلارنى ياسى-
 تىش جەھەتتىكى پائالىيەتچانلىقى بىلەن ئەل - جامائەت ئارى-
 سىدۇمۇ يۇقىرى ئابروۋىغا ئېرىشىپ، ۋېلىياي دەپ ھەممىگە
 تونۇلۇشقا باشلىغان. ۋېلىياي يەرگەگە كۆچۈپ چىققاندىن
 كېيىنمۇ يەتتەسىمۇ رايونلىرىدا تۇرۇشلۇق رۇس ئەسكەرلىرى-
 نىڭ بارلىق تەمىناتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشى كۆتۈرە ئېلىپ، ھې-
 ساپىز بېچقان، چار ھۆكۈمىتى بۇ خىزمەتلىرىنى تەقدىرلەپ،
 ئۇنى بىر قانچە ئۈچدىن ۋە مېداللار بىلەن تارتۇقلاندىن تاش
 قىرى، پېتىرگراڭنىكى پادىشاھ سارىيىدا ئۇنىڭغا ئاتاپ ئالاھى-
 دە ھۆرمەت كۆرسىتىپ (تورۇندۇق) بەلگىلىگەن. ئۇنىڭ بىلەن
 ئۇ ئالاھىدە بىر ئىستىياز ئىگىسى بولۇپ قالغان. ئايا دۇكان
 چار يىگىت ۋېلىيايى بىرەم پادىشاھ دەپ ئاتالغان دېيىشىدە
 ئەنە شۇلارنى ئەزەمە تۇتقان بولسا كېرەك. شۇ كېيىن كې-
 چىن ئۇ خوجىنىياز يالۋاننى كۆتۈرۈشنىڭ ئالدىدا ئۆزى
 كېچىرىگە كىرىپ كەتتى.
 بىرەم سەلتەننى كېيىن، كەك شايى كۆچكەك ئۆسكەن
 قارا دۇخانغا چىلىك، بېشىغا ئاق شاياق دوپپا كىيگەن ئې-
 گىز بولسا، ئېگىز بولغاندىمۇ ھەرقانداق ئادەمىدىن ئېگىز

— بۇنى ساتقاندىن كېيىن، ئانىدىن بىر نېمە ئالسام
 ئۇنداق قاراپ چىققاندىن كېيىن؟
 — ياخشى مال ئىكەن، قانچە بېرىپ، — دېدى.
 — بازار نەقى بولسۇن، لازىم بولسا، يەنە پارا، — دېدى
 — خوجىنىياز ئوچۇق چىراي بىلەن.
 — يەنە پار دېدىڭىزمۇ؟
 — ھەممە.
 — ئالماق بولسا، — دېدى يىگىت ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، —
 ھەممىسىگە بىز خېرىدار، قېنى مەن بىلەن يۈزۈڭ.
 دۇكاندار يىگىت دۇكاننى ھەمراھلىرىغا تاپشۇرۇپ قوپ-
 تۇپ، ئۆزى شەھەرنىڭ چېتىگەرەك جايلاشقان ھەيۋەتلىك بىر
 ياغلىق ھويلىغا باغلاپ كىردى، بۇ ئادەتتىكى بايلارنىڭ ھوي-
 للىرىدىن ئەمەس، بەلكى قىسسە - چۆچەكلىرىدىكى پادىشاھ
 ئوردىلىرىغا تۇخشىشىپ كېتىدىغان ئاجايىپ ھەممىشەتلىك بىر چاي
 ئىدى.
 — ۋېلىياي دەپ ئاتالغانمۇ، بىز ھازىر شۇ كىشىنىڭ
 يازلىق سارىيىغا كەلدۇق، — دېدى دۇكاندار يىگىت، خوجى-
 نىياز يالۋاننىڭ ھەيران بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، ئانىدىن
 دېزىنىڭ بۇ خوجىنىسىمىز ئۆزىنىڭ بايلىقى ۋە ئابروۋىسىنىڭ
 يۇقىرىلىقى بىلەن روسىيەدە بىزىم پادىشاھ دەپ ئاتالغان
 دېگەن كەينى ئەسكەرتىپ قويدى.
 بۇ يىگىتنىڭ ئېيتقانلىرى راست ئىدى، ۋېلىياي ئەف-
 مېنىن 1835 - يىلى ئىلى دەرياسىنىڭ چەتئۆيى ئېقىنىغا چاي-
 لاقتان ئالماقت يېزىسىدا يولداش ئاغۇن دېگەن ماللىق بىر
 كىشىنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. دادىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن،
 ئانىسى ئالماقت يېزىسىدىكى ئوقسىلەك يۇز بېگى دېگەن
 473

تەكلىپ بەردى، ئۇ ھەر قېتىم كەلگەندە سۈنۈلۈپ تۇرماي،
 باينىك بەرگىنىگە رازى بولسۇن دەيدى. باشقا خىزمەتچىلەرگە
 ئوخشاش تارتقۇچە خۇشامەت قىلماي، ئۇدۇل مەسچىتتىكى
 بىلەن بۇرۇن دەيدى. ئۇنىڭ بۇ مەسچىتى ۋېلىياغا بەكسۇر پاتە
 نى، شۇنداق قىلىپ ئۇ بارا - بارا ۋېلىياي ئائىلىسىگە بىر
 ئەزاسى بولۇپ قالدى.
 بۇ بىرىنچى جاھان ئۇرۇشى مەزگىللىرى ئىدى، چار
 پادىشاھ ئۆزىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن روسىيە ئىمپېرىيىسى
 تەۋەسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يۈز مىڭلىغان بەزەنتلىرىنى
 زەنجىرەك بېسى قىلىپ بەردى، ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنى يەنىلا
 قان تەلەپ قىلىپ تۇردى. ئۇنىڭ ئۈچۈن، روسىيەنىڭ باشقا
 جايلىرىدىكىگە ئوخشاش يەتتەسۇ رايونىدىمۇ ئەسكەر ئېلىش
 ئىشى يەنە باغلىنىپ كەتتى. چار پادىشاھنىڭ پارتلىقىغا يەنە -
 تەن، ھەر - بىر تۇتۇن يەنە بىر ئوغلىنى ئەسكەرلىككە بېرىشكە
 مەجبۇر ئىدى. ۋېلىياينىڭ ئائىلىسىمۇ بۇنىڭدىن سىرتتا قالا -
 مىدى، باي ئۆز ئوغلىنى زەنجىرەك بېسى بولۇپ كېتىشىدىن
 ساقلاپ قېلىش نىيىتىدە، ئوغلىنىڭ ئورنىغا بۇ تۇتۇقۇلارنى
 ئوۋچى بېگىت ئىھسانى ئەۋەتتى كۆپىنچە چۆچۈپ، ئۇنى چېكىپ
 كۆردى، خوجىنىياز كۆنىگەن يەردىن چىقىپ، ئەسكەرلىككە
 بېرىشقا ماقۇل بولدى. ۋېلىياي بولسا ئۇنىڭ قەلبىنى چۆ -
 شەنەپەتتى، ئەلۋەتتە، شۇنداق قىلىپ خوجىنىياز پالۋان
 ئىھاق دېگەن نام بىلەن بېشى ئەسكەرلەر قاتارىدا بەرگە -
 نىن يىراقى بىر جايدىكى ھەربىي تەلىم لايىھىسىغا ئەۋەتىلدى.
 پالان ئىشقا بىر ياخشى - يېرى بولۇپ ئالدىمۇ دېگەندە،
 بۇ ھەربىي تەلىم چەريانى خوجىنىيازغا ئۇ زاماننىڭ يېشى
 تېتىكى ھەربىي قوراللىرىنى تۇتۇشنى بۇرۇنقى تەدبىر قورال
 بەردى، ئەمدى ئۇ تۇتۇر خەلىپە زامانىدىكى تاددىمى قورال

كۆرۈنىدىغان، يوقان - يوربا ۋە ئۇستىخانىغا لايىق سېتىپ، ئان
 يۇزلۇق، ئايغاق ساھالىق بىر كىشى ياۋروپاچە بېزەلگەن تا -
 زادە مېھمانخانىدا خوجىنىياز پالۋاننى قوبۇل قىلدى، بۇ بۇ -
 لىياي ئىدى. بايىشى بىر چۆچۈپ مۇكەممەل ئۇنىڭ قولى -
 دا تۇراتتى، ئۇ خوجىنىيازنىڭ سالىنى ئىسسىق چىرايى بىلەن
 ئىلىك ئېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى ۋە:
 — ھارمىغا يېسىن يېگىت، بورتالا تىرەپتىن كەلگەن
 ئوخشىماسەن، ئۇزۇك ئاتقا ئېسۋ؟ — دەيدى.
 — شۇنداق، — دەيدى خوجىنىياز كەمتەرلىك بىلەن.
 — يەنە بولسا ھەممىنى ئالسىز، قانداق دەيمەن؟
 خوجىنىياز قوبۇلدىن يەنە ئىككى، چۆچۈپ مۇڭگۈزنى چىقى
 رىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى ۋە سۈنۈلۈپ تۇرمايلا بەرگىنىگە
 رازى بولدى.
 — ياخشى ئوۋچى ئىكەنەن، سىلنىڭ يېڭىمۇ، — دې -
 ھى ۋېلىياي، خوجىنىياز پالۋاننىڭ دادىلىقىغا قىزىقىپ
 ئولتۇرۇپ.
 — سىلنىڭ يوق، ئوقۇيا بىلەن ئاتقان، — دەيدى خوجى -
 نىياز، يالغان ئېيتىۋاتقىنى ئۈچۈن شەلەپەرەك قىلىپ
 كىتتى، چۈنكى ئۇ بۇكىنلەرنى ئوقۇيا بىلەن ئەمەس، چىچار
 ئاتقارنىڭ سىلنىڭ بىلەن ئاتقاندى.
 — ئانداق بولسا، — دېدى ۋېلىياي، — ئوق، سىلنىڭ
 مەندىن بولسۇن، ئايغە بۇگەن ئاتساڭ ھەممىسى ماڭا مېھاب،
 سېنى ئوبدان رازى قىلىمەن.
 خوجىنىياز رازىلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن، ۋېلىياي ئۇ -
 نىڭغا يۈز تال ئوق بىلەن بىر يېڭى بەشكارتا، ۋە بىر ياخشى
 شى تات بەردى، شۇنىڭدىن باشلاپ خوجىنىياز ئوۋچىلىق
 قىلىپ، ۋېلىيايغا بىر قانچە چۆچۈپ بۇگەن ۋە ئوقۇمۇزى
 75

ماگىسىز - دە، ھە، ئۇنداق ئەمەسمۇ؟ نېمىس سولداڭلىرى بىلەن ئەيىزلىشىپ، بىر - بىرىمىزنىڭ قارىشى يېرىشىمىز، ئۈچەيلىرىمىز چۇۋۇلۇپ تويغا مىلىنىدۇ؛ يا ئۇ ئۇلىنىدۇ ياكى مەن... ھە، ئۇنداق ئەمەسمۇ؟ يا بولمىسا، ئارىلىداپ ئېتىغان بىلىمىز ئوقلىرى ئاستىدا قوناق شېخىدەك قېرىلىپ ياتىمىز. ئۇلۇڭ ئېتىز - قىرلاردا قېلىپ، كۆزۈڭنى قاچا - ئۇزغۇن چۈشۈيدۇ؛ ئاتا - ئاناڭ، قۇم - قېرىنداش ياكى سۆيگەن يارىڭ يوقلاپ كېلىدىغان قەبرىگەمۇ بۇ دۇنيادا قالمايدۇ، پادىشاھ ۋە بايىلار بولسا، ئۆزىنىڭ ئوردا - پارىسىدا كىزەل خېنىلىرى بىلەن شامپان ئىچىپ، ئاتسا ئويىداپ مۇزۇز قىلىۋېرىدۇ، ئۇنداق ئەمەسمۇ؟ چار پادىشاھ بۇ ئۇرۇشتا يەڭسىمۇ، يېڭىلىنىمۇ، سەن بىلەن بىزگە چېچقانداق پايدىمىز يوق، قېنى ئېيتىڭلار - چۇ، بىز كىم ئۇچۇن ئۇرۇشقا تەييارلىنىمۇ؟

خوجىنىياز پالۋان دەرھال «ئۇمۇر خەلىپە يېغىلىقى» نىڭ باھانىسىنى ئېلىدىن، شامەخسۇت ۋاڭ ئۇرۇمچى خاقۇمىغا ئىك پادىسى ئۇچۇن قۇلدىن بىرەچچە بۇز پالۋاننى قوراللاندىرۇپ ئىلى چاقچۇقىغا قارشى ئۇرۇشقا ماڭىۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ ئىلىسى ئۆلۈپ، قۇمۇل ئاستىنى مۇسبەت بۇلۇنلىرى قاپسىماندى؟ شامەخسۇت ئىككىنچى قېتىم يەنە ئىسكىر ئېلىپ ماڭىۋاتقاندا، تۇمۇر خەلىپە: «ھەي قېرىنداشلار، نەكى بارىسىلەر؟ تۇغۇلۇپ ئۆتكەن ئەزىز يۇرتى، مېھرىبان ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقاننى تاشلاپ، شامەخسۇت بىلەن ئۇرۇمچى چاقچۇقى ئۇچۇن ئۆلگىلى بارامسىلەر، ئۆلگىلى؟ شامەخسۇت مۇنچە قىلغانلىرى پەقەت، ئەمدى بىزنى ئوققا تۇتۇپ بەر - مەكچى، بىلىمىسىلەر؟» دەپ ئۇلارنى توسقان ئەمەسمىدە؟ خوجىنىياز بۇ كېلىرى ئۇز ئۇلۇقى بىلەن ئاڭلىمىغان بولسىمۇ، كېيىنچە باھقىلاردىن ئاڭلاپ، «ئۇمۇر تاكام راست»

لاردىن پايدىلىنىدىغان ئۇستا مەركەتلا ئەمەس، پېتىرگىرات ھەرىسى قورال - ياراغ زاۋۇتلىرىدىن چىققان ئېتىز - پېتىنك پىلىموت، مىننامىموت، ھەرخىل تايانچا ۋە قىول بويىسى قاتارلىق قوراللاردىن ھەرخىل بىلەن پايدىلىنىدىغان، ھەتتا ئۇلارنى چۇۋۇپ قايتا قۇرۇشتۇرالايدىغان بىر چەڭشى بولۇپ ئېتىشىكتە تەبى، چۈملىدىن، ئۇزۇ تۇرغان قىسىدىكى خىل - خۇسۇل كىشىلەر بىلەن بىللە باھاش جەريانىدا نۇرغۇن ئەرسىلارنى ئاڭلاپ، تۇرمۇشنىڭ ئۆزىگە ئامالۇم بولۇپ كەلگەن بېرۇنچە تەربىيىلەرنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كۆزى ئېچىلىشقا باشلىدى.

... بىر كۈنى ئۇ ئۇنداق بىر ۋەقەگە دۇچ كەلدى،

تاشخىمى يېتىشقا كاناي چېلىنىپ بولغاندا، خوجىنىياز بىلەن يان-ئۆيان ياتىدىغان بىر رۇس يىمىكى چېدىرىكىلەر - گە قاراپ ئۆزىگە تەلەپپۇزى بۇرۇشقا سۆزلەپ: «قاغىنىڭ لىر كېيىمىگە ئۇلارنى سېلىڭلار» دېدى. ئۇنى مەمەيە بىلەن خوجىنىياز كۆرگەندىن كېيىن، ئۇ چېدىردا ئۇيغۇر، ئۆزبېك، رۇس، قازاقلىق تۇرۇپ، ئون بىر كىشى بار ئىدى. خوجىنىياز كۆرگەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ چاھان ئۇرۇشى تۈمە رېمىدا سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ سۆزلەۋاتقاندا، كۆمۈلنىڭ بىر ئادەمنىڭ سايمىسى چېدىرنىڭ ئارقىسىغا كېلىپ تۇغىنىغانىدى. بۇنى چېدىرىكىلەرنىڭ ھېچقانداق سەزمەيەتتى.

... بۇ ئۇرۇشنىڭ ئادەتتىكى يۇقۇرلاپا ھېچقانداق پايدىسى يوق، - دەپ داۋام قىلدى خوجىنىياز كۆرگەندى، - بۇ پەقەت چار پادىشاھنىڭ، ئاندىن ئاتىسا، چوق بايىلارنىڭ پايدىسى ئۇچۇن بولۇۋاتقان ئۇرۇش. ئۇلار بىزنى تەبە - ئۆزگۈن قورۇشقا تەلەپپۇز بىرىدۇ - دە، «ئاتىسا» دەپ كوماندا بېرىدۇ، بىز «ھۇر» دەپ ئېسىلارنىڭ ئوقىغا قارشى كۆكرۈك كېرىپ

خۇجۇنلىك تۈللىرىنى پۇشان ئاللىقىغا ئېلىپ مەھكەم قىلىپ قويدى.

بىر كېيىن تۇتقۇندە، قول چىراغلىرى ۋال - ۋۇل قىلىپ قالدى. كۆزى يۇقۇپ ئاچقۇچە، قۇللىرىغا ئايانغا تۈت قان تىككى ئوقنىسىز تۇت قەستىكىز باشلاپ چىدىرىغا كىرىپ كەلدى ۋە ھەممىلىنى ئويغىتىپ، كېيىنكىگە ئۇزۇرىۋى، ئاندىن سىزغا ئېلىپ چىقىپ، قۇللىرى ئارقىسىغا قىلىپ پاك - لاپ ھەيدەپ ماقتى. بىر ئىككىنچى كېيىن، خۇجۇنلىك تۈللىرى ئى پەلەنچە قارىشىنى كۆردى. ئاللىقىلارنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى ئۇ بىلمەيتتى. ئەنسى چۈشۈش كېيىن، ھەربىي لاگېر بويىچە بىرەنچە يۈز كىشىلىك قاتلىنىشى بىلەن ئاي دالىدا ھەربىي سوت ئېچىلىپ، خۇجۇل كىرىگورىغا دېۋىلىقۇك تەشۋىقاتلىغىنى دېگەن چىسەپ بىلەن تۇلۇم چازاسى ھۆكۈم قىلىندى ۋە ئۇ يەردەلا ئېتىپ تاشلاندى. بىرەر ئايلىن كېيىن، خۇجۇنلىك بىر پەيتى تېچىپ، ۋىلىپ، نىڭ تۇيىگە قېچىپ كەلدى ۋە بۇلغان ئەھۋالنى تۇلۇقىغا تىپ سىلىي بايان قىلىپ، خۇجۇنلىك كېيىنگە كۆڭلۈم قېچىسى، ماقتا دۇللىرىنى بەرسەلە باي دادا، مەن بۇ يەردەن كېتىۋالاي، دېدى.

— نەگە كېتىسەن؟ — دەپ سورىدى ۋىلىپاي.
— راستىن ئېچىمەن، ئۆز يۇرتىمغا بارالمايمەن، ئوق - را كەلگەن بىر يۇرتتا تاغۇ دەشتلەرنى ماكان قىلىپ كۆ - ئۈمى ئالارمەن، — دېدى خۇجۇنلىك قەمگەن بىر ئاھاڭدا.
— ھەتتىكى، ئۆز ئوقۇغۇچىڭدا بولۇپ قالغاندىلا، — دېدى ۋىلىپاي. — ئەھۋال بۇ دەرىجىگە يەتكەن بولسا، ماقتا ئۇلۇق قىلىپ قويماي، مەن سېنى كۆرمىدىم، مەن مېنى كۆرمىدىم، ماقتا ئاندىن قويغان بۇلۇقىنى قۇرۇقىغا بېرىپ، ھەجكە بارىدە -

ئېتىپتۈرۈپ دېگەن ئەمەسىنى، ئەمدى ماۋۇ خۇجۇنلىك كېيىن - مۇ تۆتۈر خەلىپىلىكىگە ئوخشاۋالدىمۇ؟ توختا ئۇنىڭ كېيىنگە ئويلىداق ئۇلاق سېلىش كېرەك.
— خۇجۇنلۇق؟ — دېگەن كېيىن كىرگۈرۈ - مېنىڭ ئاكام تۇتقان يىلى ئۇرۇشتا ئۆلدى، ئۈچ بالىسى بېشىم قالدى، ئەمدى چار پادىشاھ مېنىمۇ ئۇرۇقتا ئاتىرىپ، قېرى ئاتا - ئانىمى ھەر ئىككى قالىتى سۇنغان تۇتقىن قىلىپ قويماقتى. ئىككى ياشقا كىرگەن قىزىم ئاتالغان بېشىم قويماقتى، ھالال چۇبۇق ۋىراي تۇل قىلىماقتى، خۇجۇنلۇق مەسىمۇ، مەن بۇ ئۇرۇقتا قارىشا، ئەنگەر ئاھالىنىڭ كۆپ قىسىنى تەيىكىل قىلىشقا قارىشا، ئەنگەر ئاھالىنىڭ بەشىم ئۇچۇن بولىدىغان تۇرۇش بولسا، ئۇتۇم يەنە ئەمەس، بېشىم بىلەن پاراقتىم، بىر چېتىم بىلەن ئەمەس، بەشىم بولسا پىدا قىلاتتىم، بىراق ھازىرقى ئۇرۇش ئۇنداق ئەمەس ئاھالىلەر. — بۇ كەيلىرى ئۇن دارامزۇ كېيىنگەن، خوش، ئەمدى دېگەن ئۇزۇنچە پىكىت ياستۇقتى بېشىم كۆتۈرۈپ، خۇجۇل كىرگۈرى سىرتىغا قۇلاق سېلىپ بەردەم چىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، ۋەتەن قىلاتتۇق ۱۲ بۇ يەردەن ئاستا كېتىش كېرەك، دېدى.

چېدىرىنىڭ كىمى چىمچىت بولۇپ قالدى، تەقىت بەزى - لەرىلىك ئۇلۇغ - كىشىلىك تىنىپ، بۇقۇلۇۋاتقىنى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. خۇجۇنلىك ئۇ قاراغۇ بولۇشىغا قارىماي، خۇجۇل كىرگۈرىغا سېلىپ قاراغۇ باشلىدى، ئادەتتە قايتقىنى سېلىپ، خىيالغا ئۇرىدىغان بۇ خۇجۇنلىك چېراسى كىرىپ تۇرغاندا ئۇنىڭغا يېلىنىپ تۇرغان چۆدەك كۆرۈنۈپ كەتتى. ئۇ 79.

ھەجىيەت يامان ئىكەن
تارىخىي دەھى.
مەككەگە بارماق يازمى.
مۇندىن بىر مەككە بار.
ئاي يۇرۇشى كۈندە كۆرۈم
مەككەگە بارغانچە بار.

شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ - تۆت يىللىق ئۆمرى مەككە مەدەنىيەت دىيارىدا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئاخىر «ھېمانەمگە يۈزۈل كەلدى كۆرەي» دەپ، ھەجىدىن قايتقان ھاجىلارغا قۇيۇلۇپ (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا توقۇنۇلۇق ھاجىلارمۇ بار ئىدى)، تاشقۇر-غان ئارقىلىق قەشقەرگە، ئاندىن قارا شەھەرگە كەلدى. ھېلىقى ئېلاندا ئېيتىلغان يىگىرە ئۈچ - يىگىرە تۆت يىللاردىكى ئاق يۈزلۈك يىگىت كەتكەن يۈزىگە خېلىلا قۇرۇق بېسىپ، شامال - بوراندا قارىداپ كەتكەن يۈزىگە خېلىلا قۇرۇق چۈشكەن قاناقىزۇر بىر ئادەم قىياپىتىگە كىرىپ قالغانىدى. ئۇ يېشى ئۆيىگە بارسا، ئېھتىمال، قېرى ئانىسى ئاپسە ئاپقانمۇ ئۇنى دەرھال تونۇپالغان بولاتتى. شۇنداقلا شۇ مەخسۇت تېخى ھايات بولغاچقا، ئۇ يەنىلا قۇيۇلغا ئېرىشقا ھېتىنالىدى. ئەمما ئاندىنلا بولمىسۇن، ئانا - ئانىسىغا تىرىكلىكىدىن ئېھتىزارەت بېرىپ قۇيۇش لازىم دەپ ئويلاپ، ھېلىقى توقۇنۇلۇق ھاجىلاردىن ئۆزىنىڭ ئانالىقى ۋە بىر تاللا تەرىپىگە كېتىش ئىستىدە ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ، توقۇنۇلدىكى ئانا ھەجەت تاغىسى قۇربان ئىيازغا ئىككىلىك خەت يېزىپ بەردى. ئۇ ھاجىلاردا توقۇنۇلۇق شۇبە ناھىيە بولۇپ، قۇربان ئىياز ناھىيە ھاكىمى سۈپىتىدە ئىش باسقۇرۇپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئۇنى قۇربان ئىياز شەن دەپ

ھاجىلارغا قوشۇپ قويى. ئۇ يىللارغا بېرىپ كۈيۈشنى تال. ئىرادە بولغان كۈنى قايتىپ كېلىۋاتقان.
خوجىنىياز خۇتال بولۇپ، ئېلىياغا رەھمەت ئېيتتى. ئېلىيا ئۇنىڭغا ھاجىلار باققۇچە تالا - تۈزگە چىقماي تۇرۇشنى تاپىلىدى. تارىدىن بىر - ئىككى ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، ئېلىيا بايىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى ھاجىلار بىلەن بولغا سېلىپ قويىدى. ④
ئۇ مەككەدىكى مۇقەددەس جايلارنى تاۋاپ قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قاچاندا ئۇ بىر زامانلاردا قەشقەر تەرەپتىن بېرىپ قالغان ياۋۇز ھاھى دېگەن كىشىنىڭ خىزمىتىگە كىرىدى ۋە گاھ تۈزگە بېقىپ، گاھ خورمىلىق باغدا ئىشلەپ يۈردى. ئەمما قاچانلا بولمىسۇن، ھەلە بىر تۇپمۇ ئۇنىڭ يۈزىگە يۈردى. ئەمما لاپ بىستارام قىلاتتى. ئۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك ئاق سەھەردە تىلچ تاپسىلا ئۆگۈرۈك بەرگە چىقىپ، كۈنچىقىش تەرەپىگە قارايتتى ۋە ئاق سەھەرنىڭ ھېسسى ئامبىلىدىن خۇددى بىر مۇش پۇراق ئېرىسىنىڭ ھىدىنى ئالغاندەك، چوڭقۇر - چوڭقۇر نەپەس ئېلىپ خىيال سۈرەتتى. شۇنداق ھاجىلاردا كويلا كىسىم خۇر بىر ئۇنىڭ تۇلۇقىغا قۇيۇلغان شۇنداقلا ئېيتىپ-ۋاتقانداك سېزىلەتتى:

قارىسام كۆرۈنمەيدۇ
ھاجىلارنىڭ تېخى. ⑤

① قەشقەردە مەدەنىيەتلىك قارىغاندا، 1935 - يىلى ئېلىيا ئىكەن كەلدى توغرىسىدا چىنچىن ئۆزىدىن ئۆزۈمچىگە كېلىپ، پۈتۈن ئانىسى نامىدىن خوجىنىياز ھاجىنى (ئۇ بۇ ھاجىلاردا ئىشپال ئۆگەنلىك ھۆكۈمىتىگە ئالغان رەھىمى تەدى) ئالامىدە بولغان.
② ھاجىلار تېخى - خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئۇنى تاراي بىلەن ئۇنىڭغا يانداش بولغان قالغانى. قۇرۇق، ئېرىغان، دېگەن تاغلارنىڭ تومۇسى نامى.

لايمىلار ئىردىنباقتىمۇ ياقىپىتى. چۈنكى بەزىلىرى خوتۇن ئۆلگەن قىزلار بولسا، بەزىلىرى ئۆلى توقاللىققا ئالماقچى بولاتتى. ئەنە شۇنداق كۈنلەردە بىرنەچچە يىللار بۇرۇن تونۇشقان دوستى «ئىسپان» نى ئەقدىس يەنە ئۆيىگە ئەكىلىپ قويدى. قوبۇق قانلىرى ئاستىدىكى دۈگىلەك كۆزلىرى ئۆتكۈز قارايدىغان بۇ توغرا سۆزلۈك مەزگىل يىگىت ئىردىنباقتا ناھايىتى ياقىتى. ئۇ سىغلىسى بۇرە ئاچىنىڭ بۇ يە-كتىگە بىلدۈرەستىن كۆلۈمسۈر قوبۇقلىرىنىمۇ كۆرۈپ قالما-ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يىگىتنىمۇ بىرلا ئادا يىرلىشىپ قېلىش نىيىتى بارلىقىنى ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلىغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىردىنباقت سىغلىسىنىڭ زازىلىقىنى ئالغانىدىن كېيىن بىر كۈنى خوجىنىيازغا مۇنداق دېدى:

— تىشى ئىسپاق، بىز سېنىڭ بىلەن بىر ئۆي كىشىدەك بولۇپ قالدۇق. كەيلىرىگە قارىغاندا سەن مۇشۇ يىرلىك بو-لۇپ قالدىغاندەك تۇرسەن. ئېڭەكلىرىڭنى ساقلاپ باسقان بى-لەن سەن تېشى ياش، قاچا ئلا بولسا، ئۆيۈك - توچاقلىق بولۇپ كېرەكتۇر. مەن سىلەر ئۇيغۇرلار بىلەن كۆپ ئارىلاشقان. سە-لىرىنىڭ ئۆيۈ - ئادەت، ئەتىي ئېتىقادىڭلارنىمۇ ئويىغان بىل-جەن. سىلەر بىلەن بىزنىڭ پەقەتتەپەللىرىمىز باقتا - باقتا بولغان ئادەم. قېرىلىرىمىز ئېيتىدىغان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شاش ئادەم. قېرىلىرىمىز ئېيتىدىغان رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بىز موڭغۇللار بىلەن ئۆيۈكلەر قەدىمدىن تارتىپلا قېرىنداش-لاردەك ئىناق ئۆيۈشكەنىمىز. چىڭگىزخاننىڭ ئوردىسىلا بىر ئۆيۈك چە ئۇيغۇر ئەمەلدارلار بولغانىكەن. چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ بىر قىزىنى ئۇيغۇر پادىشاھقا تامىلىققا بېرىپتىكەن. بىز ئىككىمىز ئاتا - ئۆگىدەكلە بولۇپ قالدۇق. ئەگەر توغرا تاپساق، سىغلىم بۇرەنى...، ئۇمۇ سېنى ياخشى كۆرىدىكەن.

ئاقايىتى. شۇڭا، مېلىقى ھاجىلار بۇ يىگىتنىڭ خېتىنى ئۇنىڭغا چوقۇم يەتكۈزۈشكە ۋەدە بەردى. خوجىنىياز يەنىلا ئىسپاق ئېيىگە نام بىلەن قاراشمىمۇ ئەۋەستىن تاغ ئارقىلىق بور - تالانى ئىشالار، ئىككى ئاقلىرىغا ئاتلىنىپ كەتتى. بۇنىڭ ئېسى-لا دېگەنىدىن بىر تال ئاقلىرى ئۇنىڭغا تونۇش بولۇپ قالغان ۋە ئۇيغۇر مۇشۇ مەزگىلدىن ئېقىن دوستلىرىمۇ بار ئىدى. دېگەندەكلا بىر تال كېزىپ يۈرۈپ، ئاخىر ئاچىپ قىيىنلاپلا، بولمىسا ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئۇيغۇرلار دېگەن يېرىدىن كونا دوستى ئىردىنباقتنى ئۇيغۇن تېپىۋالدى. ئىردىنباقت قىرىق نەچچە ياشلىرىدىكى سۇپاتلىق كىشى بولۇپ، بۇرۇن ئۆمرى ئۇچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇ ئوقۇغا چىققان كۈنلىرىدە، ئۇزۇن ئۆچكە ئۆچكە ساقلىنىپ سول قۇلقىغا چە-مىدۇلاقتى. ئۈچ يىل بۇرۇن، قەدىمىسە ئالىسى بىلەن تۇرۇشۇر قازا تاپقاندىن بۇيان، ئىككى ئارەسىدە ئالىسى بىلەن يالغۇز قالغانىدى. شۇ ئاردا سىغلىسى بۇرە ئاچىنىڭ ئېرى شۇيغۇر بارىن يىلىغا ھەپپە كېلىۋاتقاندا ئاقىدىن قۇلاپ قازا تاپتى. شۇ-نىڭدىن بۇيان، بۇرە ئاچىنىمۇ ئاگىسى ئىردىنباقتنىڭ كىمىز ئۆيىگە كۆچۈپ كەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئىردىنباقت خۇ-جىنىيازنى قىسلىپ قالسىمۇ دەپ، ئۆز ئۆيىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭغا ئايرىم بىر چەدىر تىكىپ بەردى. خوجىنىياز شۇ چەدىردا يېتىپ-قۇرۇپ، قىزى - تامىقىنى ئۆزى قىلىپ بېسىپ، ئادەتتە بوش ۋاقىتلىرىنى ئىردىنباقتنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزەتتى ۋە ئۇزۇن ئۆت-مەي، ئىردىنباقتنىڭ ياردىمى بىلەن بىر مىللىتىنى سېتىۋېلىپ، ئوۋچىلىققا كىرىشىپ كەتتى.

ئىردىنباقت ياش ئۇرۇپلا تۇرغان سىغلىسى بۇرە ئاچىنىڭ بەختى ئۈچۈن كۆپ قايغۇراتتى. ئەمما بۇرە ئاچىن ئۆز-گە چىققان لايمىلارنىڭ مېھچا يېسىمىنى يەسەت كۆرۈپتتى. بۇ

پۈتۈن ئەھۋالنى يېھىدىن - يېغىسىگىچە سۆزلەپ بېرىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:

— ئەمدى ئۇققانسەن، ئاكا، مەن قاچقىلىرىغا بۇزگەن بىر ئادەم، تەقدىرى مېنى يەنە نېمە كويلاغا سالدى، بىلمەيمەن. قازا ياخشى كۈنىنىڭ نامىنى كېلىپ قالسا ياخشى مەن قۇتۇلغا كېتەر بولۇپ قالسام، بىچارە بىزگە ئاچىشىغا ئۇگال بولۇپ قالسۇن دەپ قورقسەن. بولمىسا، بۇرۇن ئاچىشىدەك جۇگاتنىڭ چۈشى بولۇپ، سېنىڭدەك بىر ئادەمنىڭ تۇغۇشى بولۇپ قالسام، بېشىغا دۆلەت قۇش قونغاندەك بولاتتى.

ئېردىنبات قاترىسى شورا پ كۇمۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئېيىقلارنىڭ ھەق كەپ، بىراق بۇ يەرلەردە سېنىڭ ئەمدى سېنى تونۇيالمايدۇ، بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولساڭ بولسا، دۇ، ئەمما شامەخسۇت ۋاڭ ھايات بولسا، سەن قانداق قىلىپ قۇتۇلغا بارالايسىن، ئوچدانراق كۆرۈپ باق.

— دۇشمىنىڭ ئۆلۈشى ئىلگىچە، ئۆزۈڭنىڭ ئۆزۈڭنى تېلە كەچكىگەن، — دېدى ئوچىنىياز، — يەنە بۇرۇن ئۆزۈڭنى شەرتان دېگەن ماقالىغا بار، بىر كۈن كېلىۋەر، ئاڭلىشىپ چىرىپ كېچىلەر، قۇتۇلغا بېرىپسۇنلا، تۆمۈر ئاكاڭلارنىڭ ئۆچىسى ئالماي قويمايەن.

— تۆمۈر خەلىپە بىلەن قىلغان ئىشقاڭنى يەنە قىلىسەن دەمسەن؟ ئاڭلىشىپ شامەخسۇت ئۆتۈپ كېتىپتۇ؟

— شامەخسۇت بىلەن ئىك ۋاڭلىق رۇلۇم ئۆگەپ، پۇتراغا ياخشىلىق ئىشلار بولىدىغان بولسا مەيلى، بولمىسا، بۇ ئىشىدىن مەن يانمايمەن، يەنە بىر ئىش باشلايمەن.

— ياخشى، مەن بۇگۈن سېنى باشقىدىن ئونۇدۇم ئۇگام، — دېدى ئېردىنبات، — مەر يىگىت مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك.

خوجىنىياز چۆچۈپ كەتتى، بىر تال ئۆزۈڭلەرنى ئۆزۈن چىچىدىكى كۈيۈش تەڭكەللىرى خاراڭلىنىپ غەمگىن يۈزىدىغان بۇرۇننىڭ بەزى - بەزىدە ئۇنىڭغا قاراپ مۇلايمى كىرلىۈپ قۇتۇشىنىڭ سۈبەسىنى ئەمدى چۆمەندى - دە كۆزلىرىنى ئېردىنباتتىن قانۇرۇپ، خىيالغا چۆمدى.

«ئاللاھۇمما كەبىر، سىر يوشۇرۇدۇم دەپ، بۇلارنى ئالدىلاپ قۇتۇپتەيمەن - دە، مېنىڭ كىيىملىكىم بىلەن، مۇنداق ئويلاغا ئەللىگەن بۇلۇردىكىمغا ئەمدى نېمە دېگۈلۈك؟ مانا ئوڭ - چاڭ بىر مۇناپىرغا بۇتەشلىك ئەقىدە، ياغلىقىنى ئالمايمۇ؟ توۋا، دۇنيادا ئەمەب ياخشى ئادەملەر بۇ بار - مەن قانۇننى كۆزۈڭدىن قاپتۇرغان خۇدا ھاسىنىنى ئايرىما يۇرۇپتۇ - چىنىدىكى تورپاق سالى، چىنار ئاسقار، لاگېردىكى ھېلىقى خوجىنىياز كىرگەن، مۇسەپپەت ۋېلىياي... بۇ ئېردىنبات چۆچۈپ... توۋا، ئۆزى پات دىندىكى بىر ئادەم تۇرۇپ، ئۆز قەۋىدىكى شۇنچە دۆلەتتەن لايىقلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ياراتماي، ياخشى دىندىكى مۇناپىر يىگىتكە كۆڭۈل بېرىۋاتقان بۇرۇن ئاچىشىغا بۇ قازاق، بۇ ئورۇس، بۇ ئالىپ بېرىۋاتقان گەپلەر ئادەمنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا تەسلىك بولالايدىكەن، خۇدا ئۇنى دېسە ئانەشور شامەخسۇت بىلەن ماھىر تەبىئى، ھېلىقى سەيبۇك توشى بىلەن سېغىرغان دېگەن بۇرۇن قارا لوبودىلار بىز بىلەن بىر بۇرۇن، بىر سەللەت، بىر دىن قېرىنداش ئەمەس - سەي؟ ئاخىر ئېسىلەرنى قىلىمىدى - مە، توۋا، ئۆزى قالىپات بولسىمۇ، ياخشى كۈننىڭ پامىنىدا بېشىغا پاناھ بولۇپ، ئەم - ھى تېخى مېنى ئۆزىگە قېرىنداش قىلىۋالماقچى بولۇۋاتقان بۇ ئادەمدىن سىر يوشۇرۇپ يۈرۈسە، قانداق بولىدۇ؟»

ئۇ ئەنە ئۇ خىياللار بىلەن ئېردىنباتنىڭ قولىنى مەھ - كەم تۇتۇپ تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن ئەبۇ سورىدى ۋە ئۆزىنىڭ

ئاتتىن چۈشەي تۈزۈپلا ەسزىگە مېھمان باشلاپ كەلسەپ دەپى. مېھانلار ئاتتىن چۈشۈپ، ئېردىنباقتا ئورۇق چىراي بىلەن موڭغۇلچە تەزىم قىلىدى. ئېردىنباقتا تەزىم بىلەن چاقۇپ قايتۇرۇپ، نېمە دەپىشىنى بىلمەي تۇرغاندا، مالچى ئۇرغاي بۇ كىشىلەرنىڭ پىراقى بىر يۇرتتىن ئۇنىۋېرسالغا كېلىپ، ئېردىنباقتىڭ ئۆيىنى ئىزدەپ يۈرگەنلىكىنى، بولدا قانداق ئۇچرىشىپ قېلىپ، بۇ يەرگە باھىلاپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىنقى ئىشى بارلىقىنى تەسكىرەتسەپ، كەلگەن يولى بىلەن تارقىغا ياندى.

— بۇرادەر،— دەپى ئۆچكە ساقال ئورۇق كىشى،— مېز ئىسپاتلىق تۇتقانلىرى بولسىمۇ، ئۇنى سوزالادا دەپ ئاتىلاپ ئىككى ئايدىن بېرى ئىزدە- ئىزدە بۇ يەرگە كەلدىق، مېنىڭ ئېتىم ئىسپاتقا، ماۋۇ ئادەمنىڭ ئېتى كۆرۈپ نىياز.

ئىككىنىڭ پوچۇسىدىن ەممىنى كۆرۈپ تۇرغان خوجە- ئىماز ئۆيدىن ئوتتەك ئېتىلىپ چىقتى - دە، تىتىرىگەن ئاۋاز بىلەن وگەنلەرنى كىچىك داداۋى دەپمەن پېتى كۆرۈپ نىيازنىڭ بوينغا كېلىدى. كۆرۈپ نىياز «مۇداۋاغا مەنلە شۇڭرى، بالا، ئامان - ئىمەن كۆرۈشتۈق. ئۇزۇننى ئاقلىسام، ئۇزۇننى تونۇناراي قانۇرگەنمەن، تەۋرە دەپ ئۇنى باقىرىغا باسىتى. بۇ ئادەم خوجىنىيازنىڭ ئانا چەمەت ئاغىسى ئىدى. ئىسپات دېگەن ەيلىقى كەكساقال ئورۇق كىشى بولسا، ئوق - سۇن، ماكىسى ئۇرپان نىياز شەندىڭ پېقىنلىرىدىن بولۇپ، كۆرۈپ نىيازغا، ەمىراھ بولۇپ كەلگەنىدى.

مېھانلار قارا چىراغ يورۇقىدا چاي ئىچىپ ئولتۇر - ئېردىنباقتا بىر سېمىز قوزنى ئىككە ئۆزىگە تەكىلىپ، «ئېتى ئىشى، بۇنى ئۆز ئورۇق بىلەن سوي، مەن سويىمام...» دەپ، خوجىنىيازغا قاراپ كۆلدى.

ئېچىڭگە قارىغاندا، ئۇمۇلدىكى پۇقرالار بىزدىنمۇ پائالىيەت كۈندە ئىكەن. ئۆز ئىلگە كۆرۈنمىگەن ئادەمنى ئادەم دېگىلى بولمايدۇ. مۇھەممەت پەيغەمبەرلارنىڭ روھى سەلەرگە مەدەت بولسۇن. مەن ساقا پۇتلىغانداك بولمايمەن. بۇ يەردە قانداق چە تۇرساڭ، كىمگە ئۇيۇمنىڭ ئىشىكى مەر زامان ساقا ئوچۇق. دېگەندەكلا، ئۇ سۆھبەتتىن كېيىن ئېردىنباقتا خوجىنىياز ئاماللىقنى قوغداشنى ئۆزىنىڭ بىر ئىچىدائى بۇرچى دەپ ەپىس قىلاتتى. خوجىنىياز پائالىيەت ۋە ئۆزىنىڭ ئۇ مەھسۇلاتلىرى - مى ساتقىلى بازارغا كىرگەندىنمۇ بۇرۇن ئاچىشقا ئۇنىڭدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىپ تۇرۇشنى تاپىلاپ قويۇپ، ئۆزى مۇمكىن قەدەر تېزىرەك قايتىپ چىقىشقا تىرىشاتتى.

مۇنداق قىلىپ، يەنە ئىككى يىل ئۆتۈپ كەتتى. بىر كۈنى ياز قۇياشى ئاخىرقى نۇرلىرىنى تاپىشقا بولۇنغاندا، مەڭزىدە قالدۇرۇپ، بۇغا ياشىغا كېلىۋاتقان بىر چاغدا، ئېردىنباقتا ياتنىڭ بۇغا سېرىق ئىشى قاتتىق قۇلۇپ كەتتى. ئېردىنباقتا تويىنۇغىرا ئۆز ئۆيىگە قاراپ كېلىۋاتقان ئۇچ ئاتلىقنى كۆرۈپ، سەل چۆچۈندى. بۇنىڭ ئۆزىگە تونۇش مالچى يىگىت ئۇرغاي مېھمانچان كۆرۈپ باقمىغان ئىككى يات كىشىنى باھلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ چىسراي - شەكىلى ۋە كىيىم - كېچىكىدىن ياقا بۇزۇلۇق ئۇيغۇرلار ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇراتتى. ئورۇق ئات سىڭىنى ئۆچكە ساقال، ئورۇق ئادەم بولۇپ، قارا ئات سىڭىنى قالىساق بىزىلۈك كەكساقال دەقلىرى كىشى ئىدى. ئېردىنباقتا ئىشنى تونۇپ تۇرغاندا، مالچى ئۇرغاي

قىزىل مەڭز توپۇلۇپ تاشكارا كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بۇ قوي كۆزلۈك كىشى كىشىدە بەگ شۇنداق بولسىمۇ، ئانا ئانىسىدىن كىچىك چېچىدا يېشى قېلىپ، بالىلىق چاغلىرىدا كۆپ چاچ چەككەن، يېتىلگەن دەۋرىدە ياقا يۇرتلاردا، ھەتتا شاممىخوت ۋاڭلىنىڭ ئېيىچىدىكى مەنزىلگاھى «خاممىگۈن» دە مۇلازىملىق بىلەن تۇتۇن. ئۇ شۇ كۈنلەردە تۇنۇلۇپ تۇسكىن بۇزىتى سېخىنىپ مۇنۇ نەزىمىنى يازغان:

بۇ غەيرىلىق شەھەرنىڭ چەتئەت مەسلىك باغداد،
 يۈزىگە گەر بۇنۇلغا ئوخشاش بەرگى گۈل پارغاھداد،
 ئوخشاش ئۆز يۇرتىغا، كەتسەن خىيالدىن ئۇزۇتقان،
 ئۆز دىيارىدا ئەگەر بولسا قەدەم تۇتۇرغاندا،
 يەتسە بىر كۈن بۇ غەيرىلىك دوستى پارىدىن بىرى،
 يادى قىلمۇن بۇ غەيرىپ كەلشى كىچىكلىك چاغداد،
 قالسىمۇن مەخپىي ئۇنىڭ ئىسمى يۈسۈپتۇر تۇتۇلۇپ،
 كۆزى ياش دەرياى تۇتۇقۇندۇر ① جۇدالىق داغداد.

«تۇمۇر خەلىپە يېغلىقى» دىن كېيىن، ئۇ چوڭ تەبىئىيەت مەنەسپىگە ئېرىشكەن كۈنلەردىمۇ، سىرتقا چىققاندا، ئۆزىدىن بىر دەرىجە تۆۋەن بولغان يۇلۇس ئەپەندى ياكى باشقا بەگلىرى ئوخشاش قوشۇنلارنى چىرىڭلاپ تۇرىدىغان ھەم شەھەرلىك مەپىگە ئولتۇرماي، ئالا تايان چەدە ئېتىغا مېنىپ، تىرىگىنىنى بوش تۇتقان ھالدا، ئاستا لىغىشپ ماڭاتتى. ئانا ئۇستىدىمۇ ئادەتتىكى چاغلارنىڭدەك سال ئالدىغا ئېگىش شىپ ئولتۇراتتى؛ ئۇنىڭ خۇش-خۇي-مۇلازىملىقى، كېيىن-كېيىن چەك، بۇزۇش-تۇرۇشىدىكى ئادەت-ئادىلىقى، ۋاڭ ئالدىدا ① تۇتۇقۇن - ئېيىچىدىكى بىر چوڭ ئىشەنچلىك نامى.

تۇلار ئېرىيىپاتقا مېھمان بولۇپ ئولتۇرۇپ، بىرىس كېچىگە ھال-مۇلاھىزە قىلىشى. كۆرسۈپ ئېيىلازىڭ. ئېيتىشىمە قۇرئان سىز تەن مېلىنى توشۇنۇلغان ھاجىلاردىن خوجىنىياز-ئىلى خېشى ئاپتۇرۇۋالغان ھامان، ئىسپاتلىق ئۆزىنىڭ ئاجىسى ئابىمە ئاپىچاق (بەنى خوجىنىيازنىڭ ئابىسى) نىڭ قېشىغا ئۇتۇشىپتۇ. بۇ چاغلاردا خوجىنىيازنىڭ دادىسى ئىمىن شىياز زىنداندا ئاللىقاچان قازا تاپقاندىن ئورۇنلىق دەۋرىدە قان بىغلاپ، بىر تېرە، بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان ئابىمە ئاپچاق دەرمال شەھەرىگە كىرىپ، خەلق ئىچىدە ئەڭ يۇقىرى ئابىرۇ-ھا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن «ئاخۇنلۇقۇم» (بەنى ئاخۇن ئۆزى-ئۆزى دەپ ئاتالغان) ^(مەنەئىگە ئىشەنمەسلىكىمۇز) بىلەن مەسەن بالا ھاجى، ^(ئالغىقىمەن پەيغۇمبەر) ئىسپاتلىق ئۆزىنىڭ چوڭ-زۇ قاتارلىق يۇرت-چوڭلىرىغا ھال-ئەرزىنى شاممىخوت ۋاڭلىغا چوڭ تۇلار ئابىمە ئاپچاقنىڭ ھال-ئەرزىنى چوڭلىرى چوڭ تەپەسسىيە يۈسۈپ بەگكە يەتكۈزۈۋېتىپتۇ. يۈسۈپ، تەپەسسىيە ئىشقا ئەستايىدىل قاراپ، ئاخۇنلۇقۇم باھالىق يۇرت چوڭلىرى نامى-دەن خوجىنىيازنىڭ كۇناھىسى تىلىش مەزمۇنىدا شاممىخوت ۋاڭلىغا بىر پارچە ئەرز يېزىشقا مەسلىھەت بېرىپتۇ. ئاخۇنلۇق-ئۆم بۇ تەكلىپكە دەرمال ئۇتۇلۇپتۇ ۋە بىر ئۆيى تەييار قىلىپ كۇناھىدىن ئۆتسەننىڭ ئەقەدەر چوڭ ساۋاب ئىكەنلىكىنى ئويىرىپ سىدا قۇرئان، «مەدىنى» ۋە ئىسلام دائىمىيەتلىرىنىڭ ئۇرۇق-ئىمان ئەستىزىلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، پالاقەت ھەم پائىھەتتە ناھايىتى تەسۋىرلىك بىر ^(مەزمۇنغا ئىشەنمەسلىكىمۇز) يۈسۈپ تەپەسسىيە بېرىپتۇ.

بۇسۇپ تەپەسسىيە خوجىنىياز پالاقەت مەسلىھەتتە مۇنداق ئەستايىدىل بولۇشى تامادىسى ئەمەس ئىدى. چۈنكىگەنە گەل گەن كەمساقال، قاتارلىق، ئاق سۆزۈك يۈزىدىكى ئىشەنچكە 89

تېرىمىغا تېكىمەن مالىدا، ئۇن - ئىسىز خىيال سۈرۈپ ياتتى. ئوردا تېرىمى بىلەن ئىككى مەھرىم بىلەن دا قول توشۇرۇپ چىم تۇراتتى. يۈسۈپ تېرىمى ئۇنىڭ ئۈستىدە دەسسەپ، كارمۇتقا يېقىلاشقاندا، شامەخسۇتنىڭ بىر ئېسە دەپ پىچىرلاشقىنى تاقلاپ قالدى. دەپ تېرىمى بىلەن مەھ رەمى چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلىپ قوپۇپ، شامەخسۇتنىڭ كېيىگە قۇلاي سالىدى. شامەخسۇت قاچاندۇر بىر زامانلاردا قېرى تى تېرىمى ئۈستىدىن ئاقلان، كېيىنچە ئۇزۇ بىنا قىلغۇزۇپ، ئۇنىڭ چوققا جەدىزىنىڭ تېپىغا (چوققا) بىلەن «دەتتى پارسى» ئۈستىدە يادۇرغان بىر غەزەلنىڭ بىرىنچى بېشىنى دۈدۈق لاپ ئوقۇيماقتا ئىدى:

«چاھان چام كۈللى زى چانغا، ئەجەل مەيدۇر، بەلەك ساقى،
 ۋە لېكىن قالدۇقسۇنۇر قىلسا خەيرات تا ئەمەد باقى»
 يۈسۈپ تېرىمى ئۇنىڭ ئېسە دېمەكچى بولۇۋاتقىنى دەپ -
 مال چۈشىدى ۋە تۇتۇن ئاۋاز بىلەن ئالام بېرىپ، ئېسەنىڭ سوراپ تۇتۇقچى، تەقدىن تولىسى تاقىرىپ كەتكەن ئاقىلىنى سىلسان مالىدا، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ بېشىغا ئېقىشتى. ئۇزىنىڭ تېرىمىنىڭ تېرىمىسى بىلەن شامەخسۇتنىڭ پىچىرىسىغا قاراپ، كەمۋالنىڭ ياغىنى ئەمەللىكىنى بايقىدى. ھەقىقەتەنمۇ بەلەك ساقلىق قىلىپ، بۇ ئادەمگە ئەجەل شارائىتى تۇتۇماقتا ئىدى. ئەمما ئۇ ئەبەدى باقىي ئالغۇدەك ئېسە ياخشىلىق قىلارسى؟ كېيىنكىن باشلار. ئاتقان قانلار، دەريا - دەريا كۆز ياغلىرىدا غەرى بولغان مەسۇم چانلارنىڭ چاقىراتمەك گۈلۈرۈلگەن دادۇ پەرلەپلىرى... مۇتۇغلارغا ئاكان بولغان خارابىلەردىن ئاقلاننىڭ ۋاقتان تاهۇ پىسغىلار... ئەنە ئۇلارنىڭ بەدىلىگە تويلايدىغان تاغ - تاغ ئالتۇن، كۈبۇش، ئۇنچە - مارچان، ياقتۇلار، ئاسيار - لاردا چىرىپ ياتقان توپ - توپ ئېسىل موي ۋە سۇڭگۈلۈر؛
 92

ھىق سۆزى كېتىشقا جۈرئەتلىك بولۇپ، يۇقۇرغا نىسبەتەن كۆيۈملىكىنى كۆرگەن كىشىلەر ئۇنى ئۆز ۋاقتىدىكى ئويۇر- ۋان تېرىمىگە ئوخشاشتى. دەۋرەنە، ئۇنىڭ ئۇزۇم ئويۇرۇن تېرىمىگە ئوخشاش تۇلۇغ پارس ۋەتەنەككۈر شائىرى شەيخ سەئىدى ئەسەرلىرىنى قولدىن چۈشۈرۈپتېتىشى. ئۇ سەلتەنەت خالىي، تىنچ - ئاۋاتلىق بىلەن خەلق كۆڭلىنىڭ مايلانغان باغلىق بۇرۇننىڭ تىنچ - ئاۋاتلىقى بىلەن خەلق كۆڭلىنىڭ مايلانغان بولسا، مۇكۇمىلارنىڭ ئېيەت - شىئالى ۋە ئىش - ئەمەلگە تالىق دەپ قارايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، خوجىسىياز پالۋان مەھ سىلىدىمۇ ئۆتۈنۈك سالۋات دەپ، ئۇنىڭغا كەچۈرۈۋ قىلىنسا، ئۇنىڭ بىلەن خەلق كۆڭلىنى ئولۇتۇشۇپ بولىدۇ دەپ ئوي - لايىتى. يەنە بىر تەرەپتىن، خوجىسىياز پالۋانغا ئوخشاش «ئىشپانكار» لارنىڭ خەلق ئىچىدە ئەركىن يۈرگىنىدىن، بىرەر ئېچىپ بىلەن ئوردىغا باغلىشىپ تۇرۇشىنى ۋاڭلىق ھاكىمىيىتى ئۈچۈن پاندىلىق دەپ ھېسابلايتتى.

ئۇنىڭ ئۈچۈن، يۈسۈپ تېرىمى ھېلىقى ئەرزىمىنى تاپ شۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئەنسى كۈندىلىك ئادەت بويىچە ئەتىگەنلىك تېرىم ئۈچۈن شامەخسۇتنىڭ ھۆججىتىغا كىردى. بۇ كۈنلەردە شامەخسۇت ئۆمۈر شۈبھىسىنىڭ سەككىسىنچى پار دېقىمغا قەدەم قۇيۇپ، پالەچ كېسەللىكى بىلەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇ ئۇن قۇمۇل دىيارىغا ئەللىك نەچچە يىل دەھشەت سېلىپ كەلگەن بۇ ئادەمنىڭ بېشىدا ئەمەللىكتە تە ھەل شەرىئىتى قۇيۇلغان چامى قولىدا تۇتقان ئەزراكتىنىڭ قارا سايىسى ھەر كۈنى دېگۈدەك نەچچە قېتىم ئەگىپ تۇراتتى. شامەخسۇت بولسا، ئالتۇن مەل بېرىلگەن نەقىشلىك كالا كارۋانغا ماھۇن كۆيۈپلەردىكى چۈكۈپ، نۇرسىز كۆزلىرىنى كۈللۈك
 91

لىقى، دىن باشلاپ، بىرۈنچە، ئەگەشمەلەردىن كېيىن، خۇجىمىياز دېگەن كىشىنى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن تىلغا ئالدى ۋە بۇ ئادەمنىڭ «ئۆز كۆرۈنمىسىنى قوزغۇپ» پانا يۇرت لاردا ئورۇن بەش يىل سەرگەردان بولۇپ يۈرگەنلىكىنى، ئەمدىلىكتە بولسا، ئانىسى ئايىسا ئاپپاقنىڭ تاغۇرلۇقۇغا باھىلىق يۈرت چۆڭلىرىغا يىغلاپ كەلگەنلىكىنى ۋە ئۆزلىكىنىڭ «ئۇزۇن چىڭقاڭ غوجام» دىن ئۇنىڭ كۈنلەشنى تىلەپ ئەزىز سۇغقانلىقىنى ئېيتىپ ئۆتكۈچ دۇبىيە دەركىن، دېگەندەك قىلىپ، چىم تۇرۇۋالدى،

— ئۇ ئىچى تىرىگىسىكىن؟ — دېدى شامەخسۇت سەل چىمدىيلىشىپ.

— خۇ... ش، غوجام، زىقى تۈگىمەس، بەندە ئۆزلىشىم دەپ، بۇ ئۇ ئالارنىڭ ئىرادىسى بولسا كېرەك، — دېدى تەيەجى گەپنى قىسقا قىلىپ.

ئۇنىڭ ئېيتىشى كۆرۈنمىسى چىمىچىتلىقى باشتى، پەقەت شامەخسۇتنىڭ ئېيتىشى — ئېيتىشى ئەپەس ئېلىۋاتقانلىقىنى ئاقىلىنىپ تۇراتتى، بۇسۇپ تەيەجى، «ئىشى بۇزۇپ قويۇۋېتىمۇ — ئېيە؟» دەپ كۆيۈپ تەسلىرىشكە باشلىدى. بۇرىكىنىڭ كۆرۈنمىسى سۇقۇۋاتقىنى ئۆزىگە ئاغلانغانلىقىدا قىلاتتى.

— بۇ ئىشقا تاغۇرلۇقۇمۇ ئارىلىشىۋېتىمۇ؟ — دېدى شامەخسۇت سەل يۇمشىغاندەك بىر قىياپەتتە.

— خۇ... ش، غوجام، تاغۇرلۇقۇم باھىلىق ...

— قىيىن ئوقۇماق.

— ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇسۇپ تەيەجى بىر ئاز تېتىكلىشىپ، ھېلىقى تەزىيەنى ئاستا، ئەمما تەسلىرىنىڭ قىلىپ كۆتۈشقا كىرىشى.

تاغ-چىرالارغا باتىپ ياتقان سان-ساناقسىز پادا ۋە يىملىق لار... بۇلاردىن ئېيە ئايدا؟ ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يىملىقتا ئادەم ئېيىنىڭ بىر تەلپىسىغا كەرسە كاشىكى يەك تېشىنى ئىسلام ئېيتىشقا بېرىشچە ئېيتىشقا ئادەم، ھەممە ئۆزلىكى تىرىلىدىغان ھەممە كارخانا ھالى ئېيە بولارمى؟ بەلكى ئۇنىڭ ئۇيۇغان ئامبۇلىرى، سۈيى-قىشلاقلارغا بەرگەن خەير-ئېھسانلىق بىراق مۇقەددەس كىتابلاردا، خۇدا ھېچنە پەندىنىڭ نامىزىغا، خەير-ئېھسان ۋە ئەزىز-چىرىقىغا موھتاج ئەمەس، مۇنداق تەرىپلىرى بىلەن خۇدانى ئالدىمىلى ياكى سېتىۋالغىلى بولماي-دۇ، دېيىلگەن ئەنەسەنمى؟

— گەپ قىلماق، — دېدى شامەخسۇت ئۇرۇس كۆزلىرىنى تۈرۈشقا تىككەن ھېتى.

— خۇ... ش، چىڭقاڭ غوجام ھەزرىتىلىرى، ھازىر ئۇيۇغان مىرزالار ئەھلى دائىشى تەيەككۆزلىرىنىڭ ئېسىل دۇرادىلىرىدە دىن مىسالدۇر، ئىشقا ئالار، ھەزرىتىلىرىدىكى ئۇرغۇن ياخشى پەزىلەتلەر باقىي قالدۇرسا.

— باقىي قالدۇرغان ياخشى پەزىلەتلەرنىڭ ئەڭ ئەزىزلىكى قايسى؟ — سورىدى شامەخسۇت.

— خاتىرە شېرىپلىرىگە مەلۇم بۇركىمى، — دېدى بۇسۇپ تەيەجى، — ھەزرىتىلىرىگە ئوخشاش ئاچىدار زالار ئۇچۇن ئېيتىش قاندا، لۇتپۇ كەرم ۋە ئەيۇ پەزىلىتى ھەممىدىن ئەۋزەللىرى.

بۇ ئېسىل پەزىلەت نامىسى بولغان كىشى ھەتتا دۇشمەنلىرىنىمۇ ئۆزىگە بەھەشلىق دوست قىلالايدۇ، يەنى مەسلىن ...

شامەخسۇت بۇسۇپ تەيەجىنىڭ كېيىدە بىر مەدە بارلىقىنى سورىدى، دېرھال ئۇنىڭ كۆزىگە ئارىدى: «ئەيە دېمەكچىسى بولسىمۇ؟» دېدى. بۇسۇپ تەيەجى كېيىنى ۋەتۇۋۇر خەلىپە ئېيتى.

— كۆزۈمچىسىدەنچىز، كەب — سۆز بارمۇ — سۆزىدى
 شامەخۇت،
 — بۇنىڭ قىممىتىنى باھقا چىقىرىپ بېرىش كەب بولۇپ،
 بۇ قېرى تۈلكىلەرگە كۆمگە، سەب قۇيۇش كۆزۈمنىڭ
 يۇمۇلۇشىنى كۆرۈپ تۇرماقچىمەن دېگەن سۆزغا — سالماق
 رەسىم ئازلىق قىلىنسا،
 — پوقۇ، غوجا، ئۇزۇن بىلار جۇغلانغان بىرىكىتىلىك
 خەزىنىلىرىدىكى دۇنيا — دەپىنىنىڭ تۇتىش بىر نىسمى ئۇنىڭ
 يانچۇقىغا چۈشۈپ كەتتى، بۇنى ئاز دېگىلى بولماستىن!
 كەتسە، ئۇ ئۇزۇن ئۇزۇن تۇتۇپ، پېتىپ قالغاندىن بۇيان، ئۆز قولىغا
 تۇغلى ئەزەرنى قۇيۇپ ۋاشى دەپ چاكارلاش توغرىسىدا ياك
 زىڭىنىغا تۇرغۇن سۇغا — سالماق بىلەن مەخسۇس ئەلچى ئە
 ۋەتكەندى. چۈنكى مانجۇ خانلىقىدىن كېيىن ئۇنى قىرلاپ
 كەلگەن بۇەن شىڭسەنچۇ قالغان ۋە بۇ كۈنلەردە سەپەر قىلىپ،
 ئەمدى ھېچقانداق ۋەلەنجىسى قالغان ۋە بۇ كۈنلەردە سەپەر قىلىپ،
 تارىختا ياك شىڭى ئۇزۇنلارنى تۇتەيلى، مەملىكەت بويىچە
 بىرەر مەركىزىي ھۆكۈمەتتە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ھەممىدىن
 مۇھىمى ئەگەر شىڭى تۈلكىلەردىكى ئىقتىسادىي كۈچلەرنىڭ
 مەلۇماتىغا قارىتىپ ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىسپاتقا يېزىۋىش
 ئۇرۇشى ئەلچى قىلىپ، مەملىكەتتە بىرلىككە كەلگەن بۇرۇش
 پەت ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ قالسا، قۇيۇل ۋەلىنىڭ مەۋجۇت
 بولۇپ تۇرۇشى مۇمكىن بولماي قالاتتى. شامەخۇت ئەنە شۇ
 لارنى تەخمىنەن بىر نەپەر چۈشەندۈرۈش بولغاچقا، پۈتۈن ئۇمۇ
 دىنى ئۆزىنىڭ تىنچلىقىدا تۇرۇشقا ئۇمۇل ئەزەرنى قۇيۇپ
 باغلاپ، چاھانىڭ تىنچلىقىدا تۇرۇشقا ئۇمۇل ئەزەرنى قۇيۇپ
 ۋاھى دەپ رەسىمى ئېتىراپ قىلدۇرۇۋېلىش كېلىشىم چۈشەندى.

كەرز قۇتۇلۇپ بولغاندىن كېيىن،
 — ئاللا سۇپھانا ۋە ئاللا قۇتۇلۇشنى ئۇزۇن، دۆلەتلىرىنى
 پۇزۇن قىلغاي — دەيدى يۈسۈپ ئەپەندى، — پەقەر ئۆزلىرىدىن
 مەسلىھەت سورىسلا، تاغۇلۇغۇم كېلىشىمچە، ئاللا
 كوناغىكار بەندىلىرىگە قۇيۇرۇرۇپسەدۇر، ھەزرىتلىرى ئۇچۇشۇ
 ئەپۇ ۋە كەرمەندىن ئۇلۇغراق پەزىلەت بولماس، بىر خوجىنىم
 چارى ئەپۇ قىلىۋاتىق بىلەن مېڭىغان — ئۇمەللىگەن كىشىلەر،
 ئاللا كۆڭلى، ھەزرىتلىرىگە مايل بولۇپ شان شۆھرەتلىرى
 تېخىمۇ تاشقىرىسى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، مېنىڭ كوناھەممىدىن ئۆت
 سىل، بۇنىمۇ كىزىق كەيلىگۈم كېلىدۇرغى، خوجىنىياز قۇمۇل
 دىيارىدا، داھقى چىققان مەركەز، ئۆزى بۇرەكلىك ئادەم ئى
 جىش، مۇرادا ئۇ راستتىنلا تۇرۇ قىلغان بولسا، قەسەم قىلىپ
 دۇپ، ئوردا خىزمىتىگە سالماق، ئالاھىزەل قىلسا، تاغدا
 تۇرگەن بىر قۇتۇچ، يولۇسىنى قولغا ئۇرۇش، چاشقان تۇتىدى
 شان ئۇي مۇشۇكى قىلىۋالغىلى بولۇرسىمكى دەپمەن،
 ئۆزىنىڭ كېيىن يەنە چىقىشىنى باسما،
 — بۇ ھازىر نەدىگەن؟ — سورىدى شامەخۇت،
 بۇسۇپ تەبىئىي ئۇنىڭ تېخىچە قۇتۇلغا كېلىمەي، ئىلى
 تاغلىرىنىڭ بىرىدە يۈسۈرۈلۈپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتتى،
 — ئۇنداق بولسا، دەيدى شامەخۇت، — شەھەردىن تا
 خۇلۇغۇم، ھەسەن بالا ماچى، شامەخۇت باي، ئەسلى
 داتۇ، تاغدىن ئايدۇنسىياز سىراپ باشلىق پۇرت چوڭلىرى كې
 چىل بولسا، خوجىنىيازنىڭ تاپسى ئايسە ئايتماقتى ئوردىغا
 كەلسىن، كۆرۈڭە ئۇتۇپ تۇرۇڭە ئەسە خوجىنىيازنىڭ ئۆزى
 مېنىڭ كۆرۈمگە كۆرۈنكۈچى بولسا،
 — سو... ش... دەپ ساقلىنىپ سىلاپ قويدى يۈسۈپ
 تەبىئىي، كىشىنىڭ مۇنداق ئالمان بۇتىكىگە خۇشال بولۇپ،
 95

— مەن بىلىمەن، ئەمدى ئۇنىڭغا نېنىڭ كىرىشىم ئايمى
 دى. ياق چاڭچۈڭكە شەيتاننىمۇ دەريا بويىغا ئاپىرىپ قاغىشى سۇغا
 تەڭكۈزۈشكەن، ياندۇرۇپ كېلىدىغان قېرى تۈلكە، ئەمما يېڭىن
 ئىشنى تۇتۇپلا تۇرۇپ دېگەن گەپ بار. ئەزىزىمىنىڭ بىردىن دەستىمۇ
 مەيلى، ئەزىزى مېنىڭ كۈرۈڭغا ۋاڭ دەپ چاڭلارلادىغان كۆڭ
 سى ① ئارقىسىدا بولىدۇ، ئۇرۇچىگە يەنە ئادەم ئاققۇزغان كۆڭ
 ئۇرۇشىز چىقىپ كېلىشىزبا؟ ياق، بولىدۇ. سىز پېنىدىن
 كەتسەي تۇرۇڭ، باشقا بىرىنى ماڭغۇزۇڭ.
 — خۇ... شى، ئوچام، ئۇنىمۇ قىلارمىز، ئەمما ئۆزىمىزگە
 سۇ پۇختا بولماقچى دەيمەن، چىڭلىككە تىم بولسا، ئۇنىڭ
 ئىك سالاڭغا كېتىۋېتىڭەن گەپ بار. بىزۇ بىر- ئىككى يۈز
 يالغاننى چاندۇپ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئۆزىمىزنى پۇختىلاپ
 قوياقلىقىمىز، تېمى ئېگىز باغچىسىغا كاتىپتۇ ② كىسىرەلەيدۇ
 ئەمەسمۇ؟
 — ھاۋىسىز ئوردىدا قانچە يالغان بار؟ — سورىدى
 شامەخسۇت.
 — ئەللىكىنى تاشلايدۇ، يەنە بىرەر يۈز يالغان يېقىپ،
 ھەر راست، ھېلىقى خوجىنىياز يالغاننىمۇ تەكلىپ، پارمە
 لىقراق بىرىنى يالغان قىلىپ قوياقلىقىمىز دەيمەن.
 قىرال- يارىغىمىز بېتىپ تاشقۇدەك بارمە — دەپدى يۈزۈپ تەپپى
 سال ئېھتىيات بىلەن.
 شامەخسۇت خوجىنىيازە دېگەن ئىسمىنى ئاڭلاپ، يەنە
 ئاتىرىپ كەتتى. بىردەم چىپلىقىش كېيىن، يۈزىنى تام تەرىپكە
 ①. مۇكۈمەت تەرىپىدىن چىقىرىلىدىغان رەسمى مۇھەبەت
 دېمەكچى.
 ②. كاتۇ- ئوچىرى.

ياق زىنچىسىم بولسا، ۋەزىيەتنى ئۇنىشىشىمۇ ياخشىدىغان
 چۈشىنىپ، قۇۋلەدەك مۇھىم سىرتا كېلىشكە ئەھمىيەتكە ئىگە
 زىمىنىڭ بىۋاسىتە ئۆز مۇكۈمەتلەردە بولسا، ئالدىغا نېمى
 پۇتۇپ يۈرگەچكە، شامەخسۇتنى ئالدىدا قىلىپ تۇتۇۋالغىنىڭ
 كېيىنكى ئىدى. بولۇپمۇ ئىككى يۈزلىكلىرىدىكى ئالدىغا ئېلىشكە
 ئىككى خىتتاغا ئېتىپ كېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كۆپرەك
 ئەسكەر تۇرغۇزۇش پىلانىغا قۇۋل ۋاڭلىقىنىڭ ھارخان چاقا.
 لىق ① ئۆزۈسى ① پۇتلىكھاڭ بولۇۋاتقاچقا، غۇددى يۇقىرىسىدا
 شامەخسۇت كېيىن ئىكەن، ياق زىڭقىن ئۇنىڭ ۈكۈزىنىڭ بۇرۇن
 راق يۇرۇلۇشىنى تەقەززالىق بىلەن كۆرۈپ تۇراتتى. شۇندا
 ئۇ شامەخسۇت ئەۋەتكەن ئەھمىيەتلىك (بۇرۇنغا چالسا تىزىكى)
 ۋاسىيان خۇداسى شامەخسۇت چىڭ ۋاڭلىق ئۈچۈن ئۆزۈن
 قىلىپ، ئەمما كۆزۈمنىڭ ئۈچۈمدا ئۇچۇرۇش ۋاڭلىق تەختى
 گە ئولتۇرغۇشىنى كۆرۈپ دېسە، پۇتۇ بولىدىغان گەپ، مەن
 دەرخال بۇ ئىشنىڭ ئالدىنى قىلاي، بىر ئاز سەۋر قىلىپ تۇر-
 سۇن، دەپ، ئۇنى يولغا سالىدى.
 شامەخسۇت يۇسۇپ ئەپەندىنىڭ بايىقى كېيىن ئاڭلىغاندىن
 كېيىن، ياق زىڭقىننىڭ ئاقىرىشىنى داۋام قىلىپ مۇنداق
 دېدى:
 ① بۇ ئۆزۈم بىر-بىر، ئۇمۇلنىڭ بىرلىك ھالى ۋاڭلىق
 ھۇنۇر، بەر- زىمىنلار ۋاڭلىق ئاتا مىراس بېرى مېيالىنىپ، ئۈر-
 دىنىڭ نەچچە ئون مىڭ سۇلۇق بېرىشى دېھقانلار مەھسۇلىمىز ئېرىپ،
 پۈتۈن مەھسۇلانى گۇردا ساڭلىرىغا ئاپىڭزاتتى. مۇكۈمەت ساڭلىرىغا
 ھەلك- پاراق قۇيمايتتى. مۇنداق بولغاچقا، قۇمۇلدا ئۇرۇن ئەسكەر
 تۇرغۇزۇشقا تۇرۇپ كەلسە، ئۇلارنىڭ تەمىنى بىر مەسكە ئىدى، بۇ
 يەردە ئەنە شۇ نۇقتا كۆزدە تۇتۇلغان.

كۈننىڭ يامىنىدا بېشىمى سىلىدىكە، سېنىڭ قىلغان ياغ شىلقىنى ھەرىكىز ئۇتۇلمايەن،— دېدى خوجىنىياز پائۇزان كۆزىگە ياش تېلىپ.

ياز بىلەن كۆسۈي سىيارلاپ سەل ھەيران بولۇپ، گۈزۈل لىرىدىن تۇرۇشتى. شۇ ئايدا ئىردىياتنىڭ خوجىنىيازنى قىچ قارغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

بۇرە ناچىن ئىگەر— چابىدۇقلىق بىر قارىگىر ئاتىنى تۇتۇپ ئىشەك ئالدىدا تۇراتتى. ئىردىياتنىڭ قولىدا ئۆز يېنىدىن تاپىرىدىغان موڭغۇل قامچىسى ① تۇتۇقۇلۇق ئىدى.

— بۇ بىزنىڭ ساڭا يوللۇقسىز بولسۇن،— دېدى ئىردىيات، ئاتنىڭ ئۆلچۈپ، قازا يېتىپ ئات بىرەر نېمە بولۇپ كەتسىمۇ تاپىمىز، لېكىن ماۋزۇ قامچىنى سېنىڭ ئىردىيات كۆرۈپ، ئېلىڭدىن تاپىمىز. خوجىنىياز قامچىنى دەرىھال بېلىگە قىسىپ، ئىردىياتنى رى باھار تۇپاشىنىڭ ئىتىگەنلىك ئۇرسىدا گۈل بەگىسىدىكى ھەيئەتەم دالىچىلەردەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇرە ناچىن بولسا،

① بۇ خىل موڭغۇل قامچىسى ئۇچىغا قويىمىكە مايسىدىكە قىر قۇشۇن قوشۇپ، قېشىنى ئات قىرلىق ئۇزۇلسۇ. ئۇرسىدا ئېۋىلىدىن قىلغان سېچ ئۇزىدىن ئىككىن— ئۈچ ھەسە قىسقا (بە— م چوڭ بىر قېرىچ) بولىدۇ. ساپ قىلىنغان تېۋىلغا بىر تال پىلان بىلەن قوشۇپ، ئۇزۇلۇق— سۇغا ئوتتۇز تىۋىلگۈز كىۋىن چىلار قويۇلسۇ. مەنىسىدە، بىر تال ئېمىلۇچان ماھتا كىرىپ، ئاتان سۇنۇپىدىغان بولىدۇ. موڭغۇللار مۇنداق قامچا بىلەن بۇرە ئۇلتۇزلىرىدۇر. شۇقا بۇ خىل قامچا ئېتىبارلىق سانىلىدۇ.

تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئېمە قىلىڭىز قىلىڭ، ئەمما ھېلىقى خوجىنىياز دېگەن كۆرۈنۈشنىڭ ئۇچىنىمۇ تۇتۇقۇنۇپ بولساڭ!

شۇنىڭدىن كېيىن، بۇسۇپ تەيەن ئايىمە تاپپاقى چاقىر تىپ كېلىپ، ماھىمۇنىڭ خوجىنىيازنى كەچۈرۈم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى دەسسى يارىلىقى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇدى ۋە خوجىنىيازغا كېپىل بولغان تاخۇنلۇغۇم باھلىق بۇرۇت چوڭلىرىدىنمۇ شۇ كۇنلا تىلەت ئالدى. بۇقۇردا ئىمىتىلغان كۆپ سۈي نىياز بۇ يارلىقى ئېلىپ، بورۇنلاغا سېلىپ بولسۇنچە خوجىنىيازنىڭ كەچۈرۈم قىلغانلىقى توغرىسىدىكى كەپ چوڭ ۋەقە سۆيىتىشە پۈتۈن قۇمۇل دىيارىغا يۈرگەن ئىدى.

— ئىردىيات ئاكا، ھەممە گەپنى ئۇقتۇرۇڭ، ئىمدى بۇ شىقا سەن قانداق مەسلىھەت بېرىسەن؟— دېدى خوجىنىياز پائۇزان كەتگەنلىك چاي ۋاقتىدا.

— سىلەر مۇسۇلمانلاردا تەقدىرىز قىل تەۋرىمەن دېگەن گەپ بار. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ بۇنىڭ ھەممىسى خۇدانىڭ ئىرادىسى. تەۋەككۈل قىلىپ بارغىن، ئۇكسام قىرى ئاڭلىنىڭ ئۇۋالىغا قالىا— دېدى ئىردىيات. خوجىنىياز پارۋانىنىڭ ئۈرۈمچىگە قولىنى قويۇپ، ئالدىن ۋەزىن بىر ئاھلىقىدا مۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى:

— ساڭا دەيدىمىنى، ئۇزۇڭگە ھەر زامان چەخمەس بول ئۇكسام. پادىشاھ دېگەن بىر نېمىلەرنىڭ ئېچىگە ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ. شۇمۇز غەلبىنىڭ ئاقسۇنى ئېشىگىدىن چىقارماز پادىشاھلار لاۋۇلداپ يېتىپ تۇرغان ئوققا ئوخشايدۇ. بىراقراق تۇرۇپ ئىشىنىپلا بىر گەپ، بەك يېقىن بىر ئۇۋالىغا بىر ئېرىشى كۇندۇرۇپ قويىدۇ.

— رەھمەت ئاكا، بىنى ئۇز قېرىندىشىڭدەك كۆرۈپ، ياخشى

قوتۇلدۇرغاندەك تۇرالىدۇر — سورىدى ناھىر بەگ ئۆزۈڭنى

شۇراپ تۇرۇۋېتىپ، بۇنى بىلىدىم، يۈسۈپ تەيجى ئۆزىنىڭ تۇڭجىسىنى تەكشۈرۈۋېلىپ، كۈندە ياتىۋالغان قاتارىنى قاترىدىن ئايرىۋالغان. كەب قىلىۋەتكەن بۇرچىمىمۇ يوق، ئەممازە ئەپەندىگەش نەزەر ۋاڭا بولۇپ قالسا، قۇمۇلغا ئەلچىلىك بېقىشقا تېخىمۇ زور پالا ياشىدۇ، ئۇ چاغدا...

— ھە، ئۇ چاغدا يەنە بىر يېقىلىق قوتۇرغۇچى دېيىلسە شۇنداق ئەمەسمۇ؟ — دەپ كۈلدى مەخسۇت مۇھىتى، ماچىنىڭ كېچىسى بۇلۇپ.

— قەلەۋىتتە، بۇرۇندىن تۇتۇلۇپ يولۇشقا تۇتۇلغان بولسا، — دېدى، ماچىم، ئاندىن «ئەزەزىنى يولۇشقا تۇتۇشقا» قىشىم سەل بولماي قالدى، ئۇنى لالاغا ئىكەن دېيىمەن — تۇغىرا بولۇپ دەپ كۆلۈنمىدى.

— ئەمما، ماچىم راست گەپنى قىلدى، كېلەنچەككە كەلسە، سۇن، سىز شۇ لالاغا ئىتتىڭ ئۇۋىسى بولغان ۋاڭا كوردىنىڭ خىزمىتىگە كىرىشە، خۇددى قولىغا ئۆگىتىلگەن قاپلانغا ئوغىشىپ قالدىڭىز، ئەمدى ئۇي قاپلىدىن ئېشىپ كۆتكۈلى بولىدۇ؟ — دېدى مەيدىم، ئەپەندى مەخسۇت ئارلاش تەلەپپۇز بىلەن.

ئۇنىڭ «ئۇي قاپلىنى» دېگەن گەپنى ماچىنىڭ كۆڭلىگە قاتتىق تەگدى چىشى، ئۇ ئۇرۇندىن دەس قوتۇلۇپ بولغان مۇشۇنى بىلەن ئۇنتىۋالغان بىرى ئۇردى — دە، «ئېيىم، ئۇي قاپلىنى!؟ قازاب تۇرۇڭ، سىز دېگەن ئۇي قاپلىنى ئېيىمە ئىش — لازىم قىلىدىكىن، بۇدە ئۆزۈڭنى ئەر چاغلىساڭ ئۆزۈڭنى ئىش چاغلا دېگەن گەپ بار، دەپ ئۆيدىن، ئىتتىڭ چىقىپ كەتتى».

مەخسۇت ئېچىپ چۈشۈرۈۋالغان باش ئامچىلىرىنى ئۇيماي، مەخسۇت كىشىدەك قېتىپ قالغانىدى، خوجىنىياز مەككە تەۋرۈرۈكى بولغان بىر تال ئالتۇن ئۆزۈكىنى چىچىلاق ئولدىن چىقىرىپ ئېرىدى، ئېرىدى، ئېرىدى، «ئۆيۈڭ، قېرىنداشلىقلارنىڭ خاتىرىسى بولۇپ قالسۇن» دەپ كۆلۈمەستىدى. خوجىنىياز ئۇ زۇڭىنى بۇرۇنە ئاچىنىڭ قولىغا سېلىپ قويىدى.

— مانا ئېرىدىڭىز، ئاندىن يادنامىسى ھېلىمۇ يېنىدا، — دېدى خوجىنىياز ماچى كەڭ تاسا بەلبېغىغا قىستۇرۇپ تۇرۇلغان قانچىنى سۆھبەتداشلىرىغا كۆرسىتىپ.

قىسقا سايلىق مۇغۇل قانچىسى قولىدىن قولغا ئۇتۇۋات قاتىدا، «ئۇ يادنامە مۇغۇل خەلقى بىلەن ئۇتۇشۇر خەلقىنىڭ دوستلۇق بەلگىسى ئىكەن»، دېدى بۇرمان شەھىدى مېھمانلارغا چاي تۇتۇپ ئولتۇرۇپ.

— بىر تالدا ئېرىدىڭىز بىلەن خولماقتا ئىدىن كېيىن يەنە قەيەردە بولىدىڭىز؟ — دېدى مەيدىم ئەپەندى ماچىنىڭ سۆزۈۋېتىشىگە قىزىقىپ.

خوجىنىياز ماچى بىر تالدىن توقۇنغان، ئاندىن تۇرۇلغان بېرىپ، قېرى ئانىسى بىلەن كۆرۈشۈۋالغاندىن كېيىن بۇ سۆز ئېچىشكە سالام بېرىشكە كىرگەنلىكىنى، ئاندىن يۈسۈپ تەيجىنىڭ دەۋىتى بىلەن ۋاڭا كوردىنىڭ دېگەن بېرىشە بولغانلىقى، بەختكە بارغان، شامەخسۇت ئېچىر كېسەل بولغانلىقى ھى ئۇچۇن ئۇنىڭ بىلەن ئۇچۇرۇشماقتىكى ھېكايە قىلىپ بەردى.

— ماچىچۇ، چىڭ شۇرۇپىن نەزەردىڭ ۋاڭا بولۇشىغا

«ھەي-ي-ي، يان قىلىدىغىز قەيەندىم» دېگەن
 پېتى مەخسۇت مۇھىتىمۇ ئالدىراش سىرتقا ماڭدى. بىراق
 ھاجىنىڭ سايسىمۇ كۆرۈنمەيتتى.
 مەخسۇت مۇھىتى قايتىپ كىرگەندىن كېيىن، ھەيدەر
 ئېپەندى مۇنداق دېدى:
 — ياھ، مەجەزى ئېسىدىگەن چۇس ئادەم بۇ؟ تۆمۈر
 خەلىپىگە زادى ئوخشاشمايدىكەن.
 — ئوخشاشمىشى ياخشى، — دەپ كۆلۈپ قويدى تاھسىر
 بەگ.

تۆتىنچى باب
 كۆشەندە

دۇشمەنلىكتىن ئەمەس، چاپلىنىش چىقىشى،
 تۇنداق تۇر تەپەششى، پېشىلى — ھامىنى،
 — شەيخ سەئىدى

I

1903-يىلى، ياز ئېيى، كۆكۈر چۈشەي دەپ قالغان
 چاغ... ئاق شەلەپىنى كۆزىگە چۆكۈرۈۋالغان ئېگىز بويلىق
 بىر كىشى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ كۆزىگە چۆكۈرۈۋالغان ئېگىز بويلىق
 كۆچمە كىرىپ كەلدى. ئاۋات زىك ئۇچۇرچىدىن تىكلەن
 ئالدى ئوچۇق يەڭگى بىلەن تاڭلارنى ئۆزى، ئەسلىدىكى
 قوبۇق قايرىلىپ بۇرۇشى ئۇنىڭ كىيىملىكىنى ئەسلىدىكى
 كۆرۈنىشى تۇراتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كۈرە، يەرلۈچىسى
 ئۇنىڭغا ئەيەللىشىش بىلەن قارىشىپ قويايتتى. بىراق ئۇ
 كىشى ھېچ تەنتەربىيەسى كېلىپ، كۈل رەڭ ئالماق چۆكۈرۈپ
 ھويلىنىڭ قىيا ئوچۇق تۇرغان قارا دەۋرۈزىسىدىن غائىرىچەم
 ئېچىرى كىردى. يوغان - يوغان چاسا خىشلار بېيجىڭغا
 سۈزۈنچاق ھويلىنىڭ ئىككى قەتىملىكى ئۆزلىرىنىڭ ئىشىككەن
 دە ئېچىز چىچ يەردىلەر ئېچىم قارىقلىق تۇراتتى. ئۇ ئۆي-
 لېرىنىڭ يەزلىرىدىن ئەر - ئاياللارنىڭ ھاياسىز كۈلكىلىرى،
 104

— راستما؟ بۇ قىزىق كىپ ئىكەنمۇ؟ قىمەتەر كۆرۈنىدە -
 ئىكك قىزىلگۈلى بۇ يەرگە قانداق كىلىپ قالغاندۇر؟ — دەپ
 قىزىقسىنىدى. مەن، مەيلىنىڭ يېنىدا كېتىۋېتىپ، مەقبەتتە
 بولسا مەيلىنىڭ بۇ كەيلىرىگە زادىلا ئىشەنگۈسى كەلسەمە،
 چاقىلاق قىلۋانما كىرەك دەپ ئويلايتتى.
 بۇزۇكىشى نامەخمۇتتىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك تۇنجىسى ئاد
 خۇبەي ئىدى. ئۇ ئوردا بەگلىرىدىن بىرىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاتىسى
 ئۇنى ئەمەلدار قىلىش نىيىتىدە شۇ يەردە ئۇنىڭغا ۋە چوقۇق
 بولغانىدى. كېيىن، ئوردىنىڭ تۇنجىلىقىغا ئولاشتۇرۇپ قويغان.
 ئەمەلىيەتكە بولسا بارا - بارا كۆزگە كۆرۈنۈپ، شاھ-خەسۇت ۋاڭ
 مانجۇ خاننى زىيارەت قىلىشقا ماڭغاندا، ئېچىۋېتىشقا بىلەك
 يارىدىغان دەرىجىگە يەتكەنىدى. مەھەممەدىن قىزىقىشى شۇكى،
 ئۇ ئۇنچ بولسا ئانا بولغان كىشى بولۇپ تۇرۇپتۇ، شەر
 قېتىم ئېچىۋېتىشقا كەلسە، ئوغرىلىقچە كۆيۈن - تايانغا قىلىشتى
 قولدىن يەرمەيتتى. بۇگۈنمۇ شاھ-خەسۇت ۋاڭنىڭ تەبىئىي بەگى
 ۋە باش تۇنجى بىلەن كەچلىك زىياپەتكە كەتكەنلىكىدىن
 پايدىلىنىپ، بۇ مەيلىنىڭ كۆڭۈل ئاچىلى كەلگەنىدى.
 موماي ئۇنى باغلاپ تۇردىكى ئۇنىڭ ئىشىگىگە يېتىپ
 كېلە - كەلسە، كۆتۈرۈشكۈ ئاۋاز بىلەن:
 — تايانغ، تايانغ، مەيلىنىڭ ئالدىغا چىقىشقا، قاراڭدا
 كىم كەلدى؟ — دېدى.
 ئىشەك پەردىسى كۆتۈرۈلدى، بايسىقى ئاياللاردىن تىنچ
 كۆيدانراق كېلىشكەن، غۇنچە-بويى بىر چوكان چىقىپ، مەيلىنىڭ
 ما تەزىم قىلىۋاتقى بولدىمۇ، ئاخۇنچە كىشى ئاخۇنچە خۇددى
 مۇشۇنى دەپ قىلىپ قويغاندەك تۇرۇپ قالدى. ئاخۇنچە كۆرۈنمە
 تىنىز قېلىپ قالغانىدى. بىر ئازدىن كېيىن:
 — ئەسسالام بېگىم، خۇش كەيلىمەن. دېدى چوكان ساپ

بەزىلىرىدىن بۇقۇلۇق سىمچەك ئاۋىسىغا چور قىلىنغان ئايالىچە
 ناھقا ساھابىرى ئاقلانچى تۇراتتى، بەزى ئۇنىڭدىن ئىچىسى
 چىمچىت ئىدى.
 مەيلىنىڭ ئالدىدىغا چىقىشقا بارا - بارا ئالدىنىڭ موماي خېنىم قىزىلار
 بىلەن مەيلىنى چىمچىت ئۇنىڭدىن رەڭگارەڭ ئاۋازى
 لىياسلارغا يۈرگەن بىرەنچە ئاتال چىقىپ تۇرلۇك
 ئازۇ كىرىشىلىرى بىلەن مەيلىنى ئورۇنلىشىپ، ئۇلارنىڭ
 شەپقىتى بىلەن يۈز - كۆزىنى يەلپۈپ تۇرۇپ، ئۇلارنى ئاچ -
 كۆزلۈك بىلەن تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋاتقاندا، مەيلىنىڭ تۇر
 قىلىشى مەيلىنىڭ قىشىغا يوقىلاپ كەلدى ۋە ئەنەسسىمۇ
 بىلەن ئېچىۋېتىشقا مۇنداق دېدى:
 — مەرھابا بەگۈزەم، مەرھابا! سىلنى بۇ يەردە قانداق قاپسى
 شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى؟ بىز تەرىپلىرىگە قەدەملىرى يەتتىمگە
 نىڭمە بەش يىل بولدى چىشى.
 مەيلىنى ئۇلارنى جۈپلەپ مومايغا ھەزەمەت سېلىۋېردى
 ۋە ئۇنىڭ ئېچىۋېتىشقا ھەمىرىگە تېخى ئېچىۋېتىشكە كەلگەنلىكىنى
 ئېيتىپ، ئۇنىڭدىن قەدىمىيلىرىگە مەھسۇل سوردى. موماي
 ھېلىقى ئاياللارنى تول ئىشارىتى بىلەن ئارقىسىنى ئېچىپ، مەيلىنى
 تۇردىكى ئۇنىڭ تەكلىپ قىلدى:
 — خۇش بېگىم، ئىلتىپات قىلىنسا، مەيلىنىڭ سىلنىڭ
 بەگۈزەملىرىگە ساقلانغان بىر كۆلۈم بار، يەنە كىيىلىپ، بۇ
 كۆل سىلنىڭ يۇرتلىرى شىنجاڭ سىڭلىق قەشقەر كۆلىمىدە -
 دىن كىيىلىپ قالغان ئاچمايىسى خۇش بۇراقلىق قىزىلگۈل
 ئېسىلا

كېلىپ قالدىلا — سورىدى ئاخۇنبەگ چوكاننىڭ ئايقاق قوللىرىنى تاللىغاندا كېلىپ،
 چوكان بىردىنلا ئۇن سېلىپ يىغلاپ، ئۆزى ئاخۇنبەگ نىڭ تۇپقىغا ئاتتى. خۇددى يالغۇزدەك تىككۈلۈۋاتقان ئىسسىق كۆز ياشلىرى ئاخۇنبەگنىڭ تېۋەزلىرىدا لاۋۇلداۋاتقان شەھۋانلىق ئوتنى ئۇچۇرۇۋاتقانداك ئۇنى يۇتۇلدى، بوشاۋاتقان ئوتنى، ئەمدى ئۇنىڭ يۈزىگىنى كوپا قىزىق تىۋەزلىرىغا سۇ سېپىلگەندە چىقىۋاتقان ھىروغا ئوخشاش تۇتاشتىغان بىر خىل ھېسسىيات قايلانغانىدى.

شۇ يەردە بىر پەتەنۇستا سۇتۇق زاكۇنىكلار بىلەن مەرقاب شەراب كۆتۈرۈپ كىرگەندە، ئاخۇنبەگ، ئېشىنى تۇتۇن سېلىپ، بۇ ھەقىقەت كۆلەمىدىن كېلىپ قالغان قىزىقلىقلارنىڭ نىڭ سەكۈشمەشلىرىنى دىققەت بىلەن تاقلاپ تۇرغانىدى.

2

بۇ چوكان مازالىقلىق ھوشۇر مەرقاب دېگەن كىشىنىڭ قىزى چىنەنسىغان ئىدى. ھوشۇر مەرقاب بىرەنچە پەرزەنت كۆرگەن بولسىمۇ، تۇرۇپ قالغىنى شۇ بىرلا قىز ئىدى. ئۇ بىر تەرىپتىن، بۇ قىزنىڭ ئەقىللىك ھەم چىرايلىقلىقىغا قاراپ سۆيۈنسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەقىقەت يالا دېگەن مىڭ قىلغان بىلەن ياتلىق كىشىسى، ئىزىمى ئېسىپ چىرىۋەتتى. ياقىدىغان ئوغۇل پەرزەنت كۆرەي تۇتىدىغان ئوخشاشمىغان دەپ ھەسرەت چىكەتتى. چاچ - ساقاللىرى ئاقىرىپ، چىڭلىرى سارقىيىمىغا ياشلىغانىدى، بۇ ھەم - قانچۇ ئۇنىڭ يەلۈكىنى ئاجىز دەپ قىلىپ تۇرۇپ، مەرقاب قىلاتتى. شۇڭا ئۇ مەرقابنىڭ ئىسمى ئاشلاپ، كۆپرەك ۋاقىتى تېرىلار بىلەن مەسچەت -

قىشقىر تەلەپپۇزدا، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئۇنىڭ شەھەر كۆزلىرىدە بىردىنلا ياش ئەگىپ كەتتى.

— خۇش خېتىم، ئۆزلەشمۇ ئوبدان تۇرماندىلا — دېدى ئاخۇنبەگ بىر ئاز تېكىلىشىپ.

— قانداق بېگىم، راستمىكىن؟ مەن سىلگە قاچان قالغان ئېيتقان! سىلەرچە گەپ قىلىشىمۇ ئۇنتۇپ قالمايدۇ ما، ما، ھى - ھى - قېنى، بۇزۇقسىلا، ئۆيگە كىرىپ پاراق ئىشىكلار، دېدى موماي، ئىشىك پەردىسىنى كۆتۈرۈپ، ئاندىن مېلىقى چوكانغا قاراپ، ھەقىقىي قىزىم چىراغنى بۇرۇشراق يېقىۋېتىلە، دېدى.

بىر تۇپ يوقان قىزىل تام ئادەمى، لېكىن روتلىك يېقىۋېتىۋالغان ئۆيىنىڭ ئىچىسى يۈيۈ-چۈرۈۋى قىلىۋەتتى. ئاخۇنبەگ قىزىل سىرلايدىغان چاسا ئۇستىل يېنىدىكى يۈلەپ-چۈكلۈك ئورۇندۇققا ئولتۇرۇپ چوكاندىن كۆزىنى ئۆزىگە يېتى. چوكان ئاخۇنبەگگە تاماكا تۇتۇپ سەرۋەققىگە چاقىتى. ئۇنىڭ ئىچىگە پاراقلىرىدىكى ئالتۇن ئۇزۇكلار بىلەن بىلەنكىدىكى ئالتۇن بىلەنكىلەر تام - بۇرۇقسىدا كېۋىزى چاقىتىپ تۇراتتى.

— قىزىقۇپ قالارچە، دېدى. موماي قانچ - كۆزىنى ئويىنىتىپ،

— ئۆز مەيلىچە بولسا، دېدى ئاخۇنبەگ، بىرەنچە كىچىلىرىنى مۇشۇ ئۆيدە ئۆتكۈزەتتىم، ئەمما زە، بىزقون قوبال - مايمەن، تۇن ئىسىمىدىن بۇرۇن كەتتىم بولمايدۇ.

— قانداق بولسا، مەن چىقىپ پاتراق مەرقاب - شەراب تەييارلىۋاتىمەن، ئوبدانراق كۆڭۈل ئېچىۋالسىلا — دېدى موماي ئىشىك تەرىپىگە بۇرۇلۇپ،

— ئۆزىم كىسىم، بولسىدىلا، قانداق قىلىپ بۇ يەرلىرىگە

ياشايدىمۇ چىنەننىڭ ئالىمىم ھېلىم دېگەن ئېسىم ئۆتكەن -
 ئېسىمەن دەپ مەشھۇر مېرالىم قورۇتۇشتا باغلىدى.
 ئاخىر، ھەممۇ مىرزا ئۆز ئايالى بىلەن كېلىشىپ،
 يالغۇز قىزىنى كۆندۈرۈشكە ئورنىدا كېلىشكەن ئېسىم، نېمە
 بولسا بولسۇن ئۆز تەقەبۇسقا بېرىش قارارىغا كېلىپ، پارات
 ئىمام دېگەن كىشىنىڭ ئوغلى سۇلايمان قارىغا داۋالار بولۇپ-
 تى، بىراق توي تەييارلىرى پۈتۈپ، ئەنە ئىككە ئوتۇرلاندۇ
 دېگەن كۈنى سۇلايمان قارىم ئەل يازغا يېقىن بىر ئايغىن-
 سىنىڭ ئۆيىدىن ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، ئەمدىلا كىشىلەر تەرىپ-
 چىدىن بوغۇلۇپ تاشلاندى. ئەتسى ئەق ھەيدانغا توپلانغان
 چامەت چەسەم يېنىدا توپقا دەسلىپ ياتقان بىر چەندەك
 زىنى كۆرۈپ قېلىپتى. كىيىمىز بىرى چەندەك ياتقان بىر چەندەك
 بۇ ھېلىم شەرقىنىڭ ئەھمىيىتى، ئەھۋالدىن قارىغاندا، سۇلايمان
 قارىم قاتىل بىلەن خېلى ئېلىقتان ۋە قاتتىق ئېلىقتان، سۇلايمان
 چەندەكسى ئۇزۇن ئولتۇرغان بولسا كېرەك. پارات ئىمام ئەنە شۇ
 ئاساسقا بىنا قىلدى، بۇ كىشى ھېلىم شەرقىدىن كۆرۈپ، ئېلىقتان
 يامۇلغان ئەزىز بەردى، ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، ھېلىم شەرق
 چۈشكەن زۇلىمىدىن بىزار بولغان يۇرت خەلقىمۇ مۇسەپپەت
 ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن تۇتۇلۇپ، دەۋامى ئۆز پايىدىسىغا
 بۇزۇلغان كۈنلەردە قەشقەرنىڭ ۋالىيى شەرقى دوتەي يۇرت
 قىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن قىلىنغان سەپىرىدە
 پارالىشىغا كېلىپ قالدى، ئەل - بۇزۇلغان مەدەت سەپىرىنى
 بىلەن پارات ئىمام شەرقى دوتەيگە ئەزىز تۇتتى. شۇ يازدا -
 سېرى يوقىدى. بىراق ئەمەل شۇيەنەننىڭ يۇرت قىلىرىنى
 كۆزدىن كەچۈرۈش باھانىسىدە، چۈشكەن توشقۇنۇققا كەلگەن -

ھامىلداردا تۇتقۇنۇلغان بولۇپ قالغانىدى.
 كۈنلەرنىڭ بىردە ھەممۇ مىرزا باسادات ئامبىرىدىن
 ئېشىپ، ئۆيگە كېتىۋاتقاندا، يول ياقىسىدىكى ئۈجمە تۈۋىدىن
 ۋەشگە، ئىگە دېگەن ئاۋازنى ئاڭلىغانىدەك بولدى، ئىگەنىڭ
 بېرىپ تارخۇدى، يېشى تۇتۇلغان بىر بۇلاق يۇككە قېچىدە
 ئېچىرلەپ يىغلاۋاتاتتى. نېمە قىلىشىنى بىلمەي، ئەتراپىغا
 بىردەم ئالاقىزادە بولۇپ قاراپ تۇردى - دە، ئاخىر دۇكىنى
 ئېچىپ باغدا قارىدى. ئۇنىڭ شۇنچۇل بالا ئىكەنلىكى بىلىپ،
 دەرھال بالىنى مەھكەم تۇرۇپ قۇتۇلغانىدى. «دۇۋان - دېدى
 ئۇ - تىلىشكە ئايرىغان دېگەن شۇ ئوخشاشدۇ، بوپتۇ، بۇمۇ
 خۇدانىڭ ماڭا بەگىمى...»
 شۇنچىدىن كېيىن، ھەممۇ مىرزا بۇ بالىغا «دۇۋان»
 دەپ ئات قويدۇرۇپ، ئۇنى تۇتۇشنىڭ بالىسى قىلىۋالدى، ئۇن
 ئۇچ ياشلارغا كىرىپ قالغان چىنەننىڭ ئۆزىگە بىر ئۇكا
 تېپىلىپ قالغىنىغا خۇشال ئىدى.
 بىراق چىنەننىڭ ئىككى خۇنالىقى ئۇزۇنغا بارمىدى.
 ئۇ ئون بەشكە توپا - توشمايان ھەر تەرەپتىن ئامبىر كېلىپ
 كە باشلىدى. ئادەتتىكى كىشىلەر ئۇنى كېلىشىگە سۇراتسا،
 قانچىسىدىن قان ئېسىپ تۇرىدىغان ھېلىم شەرقى كىشىگە
 خۇنالىققا سۈرىتىپ، ھەممۇ مىرزانىڭ بېشىنى ئالدىندۇرۇۋەتتى.
 ھەممۇ مىرزا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئايالى يالغۇز قىزى كىچىك
 خۇنالىققا ئېچىپ، كۈندە ئىككى ئوتدا ئادا قىلىۋېتىشكە
 زادىلا رازى بولمايتتى؛ ئادەتتىكى كىشىلەرگە داۋال دەي
 دېسە، ھېلىم شەرقنىڭ چىشىغا تېگىپ قۇياۋىسىدىكى دەپ
 ئامبىرىدىن، شۇنچا ئامبىرنىڭ ھەممىسىگە قىزىسىمۇ تېگىشى
 كىچىككە، غەزەپچە بىر نېمە دېيەلمەيمەن دەپ بىر - ئىككى
 يىلنى تۇتقۇنۇۋەتتى. ھېلىم شەرقى بولسا، ئۆز پەيلىسىدىن
 109

ماقا بەختىز ئامەتلىك مۇنداق قوشلاپ كېلىشىمگە سەۋەبى
 بولۇۋاتقىنىڭىز ئۈچۈن، سىز ئايبالغا ئەرزىگۈدەك رەھىمەت
 كېچىسىم بولغۇدەك، ھا... ھا... ھا... ھا...
 — ئىلتىيا تىلغا ھەسقا لارا، چانا ئىلتىيا...
 ئىلتىيا چاشكا ۋاقتىدا سوراق باھىلادى. دەۋگەلەر
 بىلەن ئەيبىكارلار دوتەينىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈلدى. چىنەنسىدا
 مۇ بۇ ماجىراغا سەۋەبى بولغان كىشى سۆيىتىدە سوزلىقتا
 ھازىر قىلىنىپ، يۈزى ئوچۇق ھالدا دادىسىنىڭ ئېشىگە ئېتىپ
 لىپ چىم تۇراتتى. دوتەي سوراق قىلىۋېتىپ، پات-پاتلا
 تۇتىشقا يەر تاشتىن قاراپ قوياتتى.
 — بولدى، سوراق تۇگىدى. دوتەي دارىن چانا ئىلتىيا
 مۇكۈمى ئىتە تاڭلىسۇن دەيدۇ، دەپ چاكارلىدى يادۇل تۇغۇ.
 چىشى توختى بەگ.
 دېگەندەكلا ئەتىسى شۇي دوتەي نامىدىن: «ھېلىم ھا...
 چوشى بۇ قاتلىق ئەزىزىگە چىشىغا ھېچقانداق ئالماش يوق،
 ئۇ بەگ ھاھىۋولۇقىنى قىلىۋەرسۇن، پارا ت ئىياشنىڭ ئوغلى
 سۇلايمان قارىغا ئۇۋال بوپتۇ، ئۇنىڭ ھەقىقىي قاتلىقلىرىنى
 ئىزدەپ تېپىپ، تىكىلىك چازاسىنى بېرىش ئىشى ئايبال يالۇزغا
 تاپشۇرۇلسۇن. ئاقسېپە پۇقرالار پۇرتىنىڭ كىچىلىقىنى ساقلاپ
 تۇز تىرىگىچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولسۇن» دېگەن مەزمۇندا
 مۇكۈم چاكارلىدى.
 ئىككى كۈن ئۆتكەندە، ھوشۇر مىرابنىڭ ھويلىسىغا ئادە
 بالىنىڭ ياسىداق ھېسى كىرىپ كەلدى. قارا قېچىسىنىڭ
 بويىدىكى زىل قوڭغۇراق پۇتۇن مەھەللىگە ئاڭلىنىپ تۇراتتى.
 ھوشۇر مىراب نېسە ۋەقە ئىسەنلىكىنى بىلمەي ھەيۋەت
 قۇپ قالدى، چۈنكى بۇ ھېچقاچان بولۇپ باقمىغان ئىش كىدى.
 تۇغۇچى توختى بەگ ھوشۇر مىرابنى مەيلىگە چىقىشقا ئالدى.

لىكىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، خۇنۇنى ئۇلۇپ ئۇچ يىلىدىن بېرى
 بوپتاق ئىكەنلىكىنى بىلگەچكە، بۇ ئىشتىن ئورۇپ كەتسىمى،
 ئەكسچە، بۇنى شۇي دوتەيگە ياخشىراق بولۇشنىڭ ئۇيدان پەيتى
 دەپ ئويلاپ، ھېلىم شاقىيۇنى چاقىرتىپ كەلدى. دە، مۇنداق
 دەپ قۇرۇتتى:
 — شۇي دوتەينىڭ بۇ ئىشقا ئۇلگۈرۈپ كەلگەنلىكىنى
 قارىمايدىغان، ئۇ قاتۇنى قاتتىق ئىچىرا قىلىدىغان ئادەم،
 ئەمدى بۇ ئىشقا مەن ئارا تۇرالايمەن.
 — قانداق قىلسام بولار؟ — دېدى شاقىيۇ يالۇزغا ئالما
 ھاڭدا ئايبالنىڭ كۆزىگە قاراپ.
 ئايبال مانچۇچە قۇيۇلغان بىر ئۇرۇم چىچىنى ئويىناپ،
 ئۇيان-بۇيان ئېچىشقا باشلىدى ۋە بىر ھازىدىن كېيىن مۇندە
 باق دېدى:
 — سىلەرنىڭ قولى كىمىگۈچە قال چىقىدايدۇ دېگەن مە
 قال بار ئىكەن دەپ تاڭلىتىم، شۇنداقتىمۇ؟
 — شۇنداق، شۇنداق!
 — ئانداق بولسا، ئۇيدانراق ئادەمگە چىكىلىك قىلىپ،
 دوتەي چانا ئىلتىيا ئالدىدىن، ئۇستىدە قاتار تۇرغان تۆت چۈپ
 ئىش ئوختىغا تارتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.
 شۇ كېچىسى، ھاس بىر ھۇجۇردا ئايبال بىلەن دوتەي
 نىڭ كۆلكىسى تاڭلاندى. ئۇستىدە قاتار تۇرغان تۆت چۈپ
 يامبۇ يوغان موم شام يورۇقىدا كۆزى چاقىتىپ تۇراتتى.
 — ئۇ قىز شۇنداق سىرايلىقىمۇ؟ — سورىدى دوتەي ئەيبۇن
 ئاڭزىسىنى سوزاپ يېتىپ.
 — ئەفە سوراق ۋاقتىدا قىزىسىمۇ چاقىرتىپ كېلىدى،
 كۆرۈپ باقايلا، شۇندى ئانىسىدىن مۇشۇن پەرىمىنىڭ ئۆزى.
 — ئانداق بولسا، ياش ئىللىككە ئۇلىشىدى دەپ قانغاندا،

كۆپرا - كىمىن سېلىنىپ تۇرمىگە تاشلاندى، پۇتۇن مال - دۇنياسى يادىدا ھالىق قىلىندى. چىنەنستان بىلەن يولۇسى كوچىدا قالدى. مەلۇم بولدىكى، شۇي دوتەي مانجۇ خانلىقى بىلەن چار دەرسە - چىنەنستانغا ئۇلۇغچا تىنكى چىگرا مەسلىسىدە دۆلەت مەنپەئەتىگە خاتىرىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇلۇغ بۇيرۇلۇۋاتۇ. چىنەنستان قىشقى يولۇسى بىلەن بېيجىڭ كوچىسىغا رىخا تېنەپ يۇرۇپ، ئادەم بىدەكلىرىنىڭ ئالدىغا خاتىرىسىغا چۈشۈپ قالدى. بىدەكلىر چىنەنستاننى بايقىشى مولىياغا يىگىر - مە تېنەپ (ئىك) كۆمۈشكە سېتىۋەتتى. شوماي چىنەنستاننىڭ يىغىنىغا قازاپ، يولۇسىنىڭ ئاغىسىغا يۇل ھېسابغا ئېلىپ قالدى. بىراق بۇ ھويلىدا يولۇسىغا لايىق ئىش بولمىغاچقا، كۈندۈزلىرى كوچا - دويۇلدا تەشۋىرەپ يۈرسە، كېچىلىرى ھويلىنىڭ بىر يۇلۇغىدا يېتىپ - قوبۇپ يۈرەتتى.

3

— شۇنداق قىلىپ، دەپ سۆزىنى داۋام ئېلىدى چىنەنستان. — ئۈچ يىلدىن بېرى يېڭىم زەھەر كىچىگىم كېچەن بولۇپ مۇشۇ كۈنى كۆرۈۋاتىمەن. ئەچچە قېرىم يولۇسىغا ئاي - كىشى دەپ كۆيلىدىم. ئۆگەي بولسىمۇ يەنە شۇ قىشقا ئاي - كىشى دەردىنى ئېچىمگە يۇتۇپ كەلدىم. بۇلۇغىدىن بۇلۇك ئېسە ئىلاجىم بار، خۇدايىم بىز خوتۇن خانلىقى مۇنبۇ تاجىز يارىتىۋېتىمىكەن. كېچە - كۈندۈز خۇداغا يىغلاپ، ئۆز يۇرت - داڭلىرىدىن بىرەرگە ئۇچراپ قالسام، دەپنى بۇ دۇنياقتىن قۇتۇلدۇرۇۋالسىلا، ساۋاب بولارمۇ دەپ ئايىقىغا يىغىنلاي، مانا ئىچىنى تاقىرىتىپ ئالسا ئەمەپ ئەمەس، دەپ تىلەپتىم، بۇ كۈن ئۆزلىرىمنى كۆرۈپ خۇددى ئانا - ئاتام تىرىلىپ كەلگەندەك.

114

رىتىپ ئۇرۇپ، بىر ئۈچە كېلىرى قىلدى. ئەمما ھوشۇر مەس راينىڭ تۇلىقىغا «دوتەي دارىن... چىنەنستان...» دېگەن سۆزلەردىن بۆلەك ھېچقانداق كېپ كىرىپەيتتى. — مىراب بېگىم، — دېدى توشى بەگى مەنپەدە كېشىۋىپ — ھوقلىرىنى يىغىۋېلىپ، كېچىگە ئۇلاق سالىلا، سىلگە مۇنداق خۇش ھەۋەر يەتكۈزگىنىڭىزگە نېسە سۆيۈنچە بېرىدىلار، كېپ قىلىنچۇ، دوتەي دارىنىغا قېچىن ئانا بولۇش بۇ يۇرتتا سىلدىن بۆلەك كىمگە نېسىپ بويۇنۇ؟

ھوشۇر مىرابنىڭ رەڭگىرىۋەي ئامىدەك ئاتىرىپ، ئاقە - رىپ كىتگەن قوبۇق ساقاللىرى قىشەپ كەتتى. شۇندىن ئۈچ كۈن كېيىن، شۇي دوتەي ئامبال يامۇلىنىڭ بېشىدا چاي ئۆتكۈزۈپ، قازى كالان بايلىق يۇرت چوقلىرى - شىڭكە مەمىسىگە تىزىن باپتى. ھوشۇر مىرابنىڭ ئالدىغا بىر پەتەنۇس كۆمۈش تەڭگە قوبىدى ۋە ئۇزۇن ئۆتسەي چىنەنستان خانى مەنپەگە سېلىپ قىشەركە راۋان بولدى. شۇ يىلى كۆزدە ھوشۇر مىراب كىر - خوتۇن خۇددى مەسلىھەتلىشىۋالغاندەك، ئارقا - ئارقىدىن ئالەمدىن ئۆتتى. شۇي دوتەي چىنەنستاننىڭ تەلىپى بويىچە بەش باشلىق يولۇسىغا شى قەشقەرگە ئالدىۋرۇپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ بالا دوتەي - شىڭ قېيىن قىشقى سۆيىتىدە تەرىپىلىنىشكە، مەتتا كېچىچە خەنزۇچىدىن ئانچە - مۇنچە خەت - ساۋات چىقىرىشقا باشلىدى. بىراق، ئارىدىن ئۆت يىل ئۆتكەندە، مانجۇ خانلىق ھۇ - كۆيىتىدىن شۇي دوتەيگە پۇتۇن ئاقىلىسى بىلەن بېيجىڭغا كى - لىككە چىمدىي يۇرۇق كېلىپ قالدى. شۇي دوتەي بىراقچە يىللار داۋامىدا يىغقان ئالتۇن - كۆمۈشنى يوغان بىر ھارۋىغا بېسىپ، چىنەنستان بىلەن ئايرىم بىر مەنپەگە ئولتۇرۇپ، ئالتە ئاي دېگەندە ئاران بېيجىڭغا يېتىپ كەلدىدەپ، قەتئىيلا پۇت - قۇتسىغا

113

دۇنئادىن ئۆتۈپ كەتسە، دەپ ئاقا شېشى ئاغرىشىمۇ ئويىدا.

— ئانداق بولسا، — دېدى تاغۇيەگە ئورنىدىن تۇرۇپ، — خوجايىن موبايى بىر چېكىپ كۆرەي، ئۆزلەش قۇتۇلما بىر-ۋالغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا كېسەن دەپ، مېنى ھەس-رەتتە قويىسالا-ھە؟

— بۇ نېمە دېگەنلىرى بەگزامدەم، مەنزە شۇنداقسۇمۇ قە-لارمەنمۇ، ئۆزىڭ ئۇشىگە، ئۆز يۇرتىدا مېنىڭ بېسەم بار؟ بىر خۇدادىن قالسا، بۇ دۇنيادا ئۆزلىرىدىن بۆلەك مېچكىم يوق، ئەگەر مەن گۇناھكارىم شەپەرە قىلىپ كۆرۈلىرى كۆ-تۈرسە، ئاقى ئۆلگۈچە خىزمەتلىرىمى قىلاي.

شۇ تارىدا خوجايىن موباي ئۆزىنىڭ شۈككىمچە چىراغ ئۆچۈرۈشىگە، ئىككىگە ھەيران بولۇپ ئىشىكىگە يوقۇلدىن چىراغ-لىنى ۋە ئۈستەلىنى ھاراق-ھاراب ھەم باقتا ئاۋاز ئېيىت-لمىگە قول تەگكۈزۈلەي شۇ يېشى تۇرغانلىقى، مېھماننىڭ ئۇرۇشى سىلاپ تاللاپ قالارغا قارىغان ھالدا خىيال سۈزۈ-ۋاتقانلىقى، جەننەتتا نىڭ تېشىلا ئەمگەن ھالدا ئېسىدۇر بىر ئېسىلەرنى دەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۆيىگە كىردى — دە، جەننەتتا نىڭا مومىيىپ قوبۇپ مېھمانغا!

— بەگزامدەم، كۆڭۈللىرى رەنەپ تالدىمۇ — لېيە؟ — دېدى ۋە جەننەتتا نىڭا تالىپ دېرىمە ئولتۇرۇش بۇ، خۇدەي پاي-مانلاپ قالغان كېلىدەك، ئىزىز مېھماننى شۇنداق كۈتىگەن بارمۇ، بايا بەگزامدەمنىڭ تۇن نىسبىدىن بۇرۇن كېتىسەن دېگىنىنى تاللىمىغانىدىڭىز؟ دېدى.

كۆلدى ۋە ئۆيىدىن كەچۈرۈم سوراپ، جەننەتتا نىڭ ئۆزى گەپكە تۇتۇپ ئولتۇرغانلىقىنى، ئەسەدلىكتە بولسا، ھەسە

خۇشى بولۇپ، ئۆزۈمنى ياسايدى قالدىم، تولا يىغلاپ ئۆزۈم-رەمنىڭ كۆڭۈللىرىدىنمۇ غەش قىلىپ قوبۇلۇم، مېنى ئەپەرە قىل-سالا، مەن خۇدانىڭ ئالدىدىمۇ، كەل-يۇرت ئالدىدىمۇ گۇناھكار-مەن مەن گۇناھكارا

— ياق، ياق، ئۆزلە گۇناھكار ئەمەس غېنىم، — دېدى تاغۇيە، بىر قولىنى ئۆزىگە ئېيىز ھال رەك ئاقى كۆڭۈلگى ئاستىدىن بېلىنەر-بېلىنەس كۆرۈنۈپ تۇرغان بەلكىگە تاھ-لاپ، ئانىدىن، ھۆزلە گۇناھكار ئەمەس، مېلىقى ئەپىسۇنكىش دەپتەپكە ئۆزلىرى تېگىزۋالغانلىرى يوق، بۇ دەۋرەتسۇمۇ ئۆز ئەف-سىيا، ئىرى بىلەن كىرىۋالغانلىرى يوق، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ دەپ ئۆزىگە پەرىشان چاچلىرى ئارىسىدا خۇدەي بۇلوت پارچى-لىرى شېجىن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئايغا ئوخشاش ئايلاق يۇزى بىلەن ئۇزۇن كىرىۋالغانغا قاراپ بىر تاھ تارتىپ قوبۇدى، شۇ ئايغا ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئايغا نىسبەتەن بىر ئىنسانىي كۆرۈم، يەنى ئىچ ئاغرىتىشتىن ئېشىپ، ئۇنى ئەرمەك ئۇچۇن ئەمەس، راستىنلا ياخشى كۆرۈپ قېلىشقا ئوخشىشىپ كېتىۋاتقان بىر خىل تۇرغۇنىڭ تۇتقۇنى بولۇپ قېلىۋاتقانلىقىنى مېنى قىلىۋاتاتتى، جەننەتتا نىڭ بەلكىگە ئاشلانغان قولىنىڭ تىتىرۋاتقانلى-قى ئۆزۈمگە سېزىلىپ تۇراتتى.

— ئۆزلىنى، بۇرقتا ئەكىتەي دېسەم، خوجايىن موباي ئۇنايمۇ؟ — دېدى ئۇ ئىككىنچى قولىنىمۇ جەننەتتا نىڭ بەلكىگە ئاشلاپ، ئاندىن ھەتتە دېسە، شۇنچە بەرسەم دەپ قوشۇپ قوبۇدى.

— بۇ موباي ئۇنداق بولغان بىلەن ئايمايىتى كۆڭۈل-يۇساق كىنى، — دېدى جەننەتتا نىڭ، مېنىڭ بېشىغا چۆش-كەن كۆڭۈللىرى ئاشلاپ، كۆز بېشىمۇ قىلغان، مېنى ئۆز قىزى-دەكلا كۆرۈمۇ، پات-پاتلا ھەسزەگە يىمانان بولىدى، ئۆزۈمگە

ئەر يېڭىت ياشنى كۆرگەن كىشى ئۇچۇن، ئۆزىنىڭ چىنىم-
 خىسۇ قايسىدۇر. — دېدى موياي، ياپا تاغۇنىپ ئولتۇرغان
 يۇلتۇز كۆلۈك ئورۇندۇققا ئۆزىنى تاشلاپ، ئاندىن بۇلغىنى
 ئالماشتۇرۇپ قويۇپ، خاتىرجەم تاكاكا چېكىشكە بەھلىدى.
 چىنىمىنىڭ رەڭگى ئادەك ئاندىن كەتتى. ئۇنىڭ
 مويايغا بولغان ئىشىچ ۋە ئۆمىدلىرى ئوزاققا تۇرۇپ كەت-
 تى. ئۇ ئۆزىنى باسالىي ئۆكۈرۈپ - ئۆكۈرۈپ بىغلاققا باملىدى.
 تاغۇنىپ ئېمە قىلىشنى بىلمەي، مويايغا قارىغان يېتى چىم
 تۇراتتى. موياي ئۇنىڭ چىرايىغا ئوبدان سەپىسەنلارغا ئاندىن
 كىيىن، بىردىنلا ئاقلاپ كۆلۈپ تاشلىدى. ۋە چىنىمىنىڭ ئاندىن
 باغرىغا بېسىپ، ۋە ئۇنىڭ قۇندۇم، قىزىم، يىغلىماقچە يىغلى-
 مەن دېدى. دە، تاغۇنىپ كەتتى. قارىپ، «يازايملا بەگزاڭدەم،
 سەر تۇرماق، يۇز سەرنۇ كىرەك ئەمەس؛ ئۆزى بىچارە، كۆڭلى
 مىڭ پارە بۇ ئۇسۇپ قىزىنىڭ بەختى ئېھتىسار، مېنىڭمۇ
 كۆڭلۈم ئىندۇھ دېدى، ئاندىن، «ئۆزى يۇرتقا ئاپتۇرۇلۇپ،
 تاشلىۋېتىلسەنمۇ ۋەدە، بېرەلمەيدىلا، ئەگەر سىلەرنىڭ ئۇنىڭغا
 تاشلىۋېتىلسەنمۇ، بۇ بىچارىنى ئۆزىنىڭ يۇرتىغا ئاپتۇ-
 رىپ، بىرەر تۇققىنىغا ئاپتۇرۇپ بەرسەنمۇ مەن رازى، بۇنىڭغا
 ئېمە دەيدىلا» دەپ سۆزدى.
 تاغۇنىپ خۇددى يەلكىدىن ئېقىپ يۇك ئېلىپ ئالغان
 خان كىشىدەك بىر ئۇم تارتىۋېلىپ، موياينىڭ قوللىرىنى تاقىم-
 شقا ئالدى.
 — ۋاي يەڭگەم، كۆڭلۈڭنى يۇمشاق بولغان بىلەن چاقپاڭ -
 نى قاتتىق قىلىدىكەنلا - مە، يۈزىڭم بېقىشىدىن ئۆزۈڭنى كېتەي
 دەپ ئالدى. — دېدى كۆلۈمىرەپ، ئاندىن: «راستىنى ئېيتىم،
 118

ئەھۋالى ئۆتۈپ بولالماستىن ئېيتىپ مۇنداق دېدى:
 — يەڭگەم، مەن سىزنىڭ يېمە - شەپقەتلىك، يۇمشاق
 كۆڭۈل كىشى ئىكەنلىكىڭىزنى بىلىمەن، راستىنلا بىلىمەن، بۇ
 چوڭاڭ سۆزى ئۆز ئاندىدەك كۆرىدىكەن. ئەگەر سىز رازى -
 لىق بەرسىڭىز...
 تاغۇنىپ كىشى تۇكىسى ئۆزۈملا، موياي ئۇنىڭ
 ئېمە دېيەنچى بولالماستىن چۈشەنگەن بولسا كىرەك، بىردىنلا
 قاپقىنى تۇرۇپ، ۋەنداق خىياللاردا بولساك بەگزاڭدەم، ئاينىڭ
 (چىنىمىنىڭ دېيەنچى) ئېنىڭ تىللا دەرىخىم، مەن سىل-
 جان تۇرۇمغا پالاتا ئۇزاققىمۇ» دېدى.
 ئۇنىڭ ئېيتىشى چىنىمىنىڭ باستى. موياينىڭ كەيلىرى
 تاغۇنىپ كەتتى، قارىغاندا، چىنىمىنىڭ تېخىمۇ كۆپرەك ھەيرەت-
 كە سالماقتا ئىدى. تاغۇنىپ قايرىلىپ يۇرتىنىڭ ئۇچىنى
 بۇراپ ئۆتۈپ مۇنداق دېدى:
 — بۇ بىچارىگە رەھىم قىلىسلا يەڭگەم، مەن سىزنى
 ئوبدان رازى قىلماي.
 — سىڭ سەر كۆيۈش بېرەلمەسزۇ. — دېدى موياي چىنىم-
 دى قىياپەتتە.
 — سىڭ سەر! —
 — مە، سىڭ سەر، بىر سېرى كەم بولسا بولمايدۇ.
 — ياچىر، مەنىمۇ بۇ يۇرتقا ئۇسۇپ، قاراڭ. سىڭ سەر
 كۆيۈش تاز بۇل ئەمەس، رازى بولسىڭىز ئەتىلا يەز سەر
 ئەكىلىپ بېرىسەن. بىزگە كەڭەشلىك قىلدۇرۇپ بەرگەنمۇ، سا-
 ۋاب بولۇ.
 — دېيىرگە دەپسۇرۇنۇ، مە، ئاينىڭنى ياخشى كۆرۈپ
 قايسىز - دە، بەگزاڭدەم، بۇ يۇز سۆزگە بېرىدىغان مال ئەمەس.
 117

ئوخشايدۇ، بىر قارساق ئېچىلىپ تالىغان كونا كۆرستىلىشى ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشايدۇ. مېنىڭ ئۆمرۈمگە شۇنداق ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىگە ئوخشاش دۇنيادا قەدىمىز ئۆتمىدىغان بولدى.

— توۋا، ئۈچ يىل بىر ئۆيە ئۇرۇپ، سىنىڭ ئەھۋاللىرىدىن قىلچە خەۋەرم بولمايتۇ— دېدى جىنىستىغان ئەمگىن ئاھالىدا.

— بوپتۇ قىزىم، مېنىڭ بۇرۇنكىدىكى يارىلارنى سىزۈم بىلىپ قىلىڭ. مۇندىن كېيىن بەلكى كۆرۈشەلەيسىز، شۇنداق ئەمەسمۇ— دېدى موياي ئاددىن قەدەملەرگە خاراب تولىدۇ. رۇپ، «قىيى كېيىنلار، ئاۋۋال سالامەتلىكىم ئۈچۈن كۆتۈرۈلۈپ، دەپ سۆھبەتداخلىرىنى قەدەمگە تىكلەپ قىلدى.

موياي ئۆزىنى مۇمكىنقەدەر تېزلىك كۆرسىتىشكە تىرە-شىپ، ۋەزىمىتىگە بىلەن سۆزگە كىرىشتى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەش-مۇر خاھىشۇ شەھىرى يېتىدىكى بىر دېھقاننىڭ يالغۇز قىزى ئىكەنلىكىنى، ئون سەككىزگە تېرلۈپ، سۆيگەن يىگىتى بىلەن تويلىشىشقا تەييارلىنىۋاتقاندا، ئېچىشكىدىن خان ئوردىسىغا كېتىۋەك تاللاپ كەلگەن بەلگەرنىڭ كۆزىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى، ھېلىقى يىگىت بۇنىڭغا ئازادلىق بىلدىۋەتكەندە، «خانىغا قارىشى چىقىشى» دېگەن جىنايەت بىلەن ئۆزىنىڭ چېچىپ تاش-لانغانلىقىنى؛ شۇنىڭ بىلەن ئۆزى قارا قىسىپت بىر ئايلىرى بېچ-چىغىغا تەكلىپ تاللىغانلىقىنى، بىراق ئۇ ئارىدا ئوردا بەگ-لىرىدىن بىرىنىڭ «ئۆز ئېيىگە چۈشۈپ تۇرۇپ، ئۆزى كېتىۋەك-لىگەن بەرمەي، خاس بىر ھوتلىدا تۇرۇشقا تەكلىپ بىل ئۆزۈن قىلغاندىن كېيىن، مۇشۇ پاياممىشما ئىنىڭ سايىقى ئوچايىشىغا سېتىۋەتكەنلىكىنى، شۇندىن باشلاپ قىرىق نەچچە يىللىق ئۆلمەرىنىڭ مۇشۇ ھوتلىدا تۇرۇشنىڭ سۆزلەپ كېلىپ، مۇنداق دېدى:

بۇ قىزلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئۆزۈم يوقۇنلا بولۇپ قالدىم. شۇنداق ئىرادىسى شۇنداق ئوخشايدۇ، دېدى.

— ئاسان خۇداسى دۆلەتلىرىنى زىيادە قىلغاي،— دېدى موياي، ئاندىن جىنىستىغانغا قاراپ قىزىم، مەن سىزنى مۇ-بارەكلىيەيمەن. سىز ماقا قارىغاندا كۆپ مەختىلىك ئىكەنسىز، كۆزلىڭىز غازالقا بولسا ئىسسىق، ئاسان خۇداسى مەن بىجى-دېھقان بىر كىشى چىقىپ قالدى، ئاسان خۇداسى مەن بىجى-رىگە مۇنداق نېمەتنى نېسىپ قىلغىنى يىراق، مېنىڭ ياشلىق كۆلۈم بىر ئورمان-چايقۇنلار ئىچىدە بەك يالغۇز تۇرۇپ تۇرۇشقا دېدى ۋە كۆزلىرىنى ئۇرۇلۇپ يىغلاشقا باشلىدى. ئاخۇنەرى موياي-نىڭ ئاخىرىنى كەيلىرىگە ھەيران قالدى، جىنىستىغانمۇ موياينىڭ ئىچ سىرىدىن خەۋەرسىز بولغانچىنا، «ئانا، كۆزۋاللىرىنى بۇز-تىسىلا، بۇ شەھەردە سىلھىڭ دۆلەتتىن، پەختىلىك كىشىلەر ئالچە كۆپ ئەمەستۇر» دېدى.

— ۋاي قىزىم،— دېدى موياي،— ئادەم دېگەن توققۇزى دۆلەتتە بولسا پەختىلىك بولۇۋەرمەيدۇ، كاداي بول-سىمۇ ئارۇ-ئارنالىرىغا يەتكەن كىشى پەختىلىك دېسە بولمىدۇ. مەنچۇ مېنىڭ كۆڭلۈم خۇددى ئىككىسىز قالغان تاشلايدۇق ئۆيگە ئوخشايدۇ، پەختىلىك ئۇلاشقىسى بىلەن، مېنىڭ كۆرۈم دەخت-بايلىرىدا بوران ئۇچۇرۇپ كېلىپ، بىر ئۇلۇڭگۇرگە قىقىپ قويغان قانداقلا ئۇ ئۇيۇپ كەتتى. بۇ دۇنيادا مۇشۇ قىرۇق مۇڭلار جىنىستىدىن باشقا ھېچكىم يوق، قىستىسى، مەن ئۇ-لۇپ قالسام، قەيرەمنى يوقلايدىغان كىشىمۇ چىقىمايدۇ.

— توۋا، مەن ئۇلاشقىسىغا ئىشەنمەيمەن، ئانا، نېمە-لىرىنى دەۋاتىدىلا،— دېدى جىنىستىغان ئېھسۇس ھەيران بولۇپ، ھەيران بولماق قىزىم،— دېدى موياي دۇنيا دېگەن شۇنداق نېمىگەن، بىر قارساق پارقىرىپ تۇرغان تاشتىشىما

مېلىقى يىگىت بىلەن ئەڭلا ئۆلگەن. ئۆسكەن كېيىن ماڭا ئۇچرىغان ئەلدىنك ھەممىسى مېنى بىردەملىك كۆڭۈل غۇشى ئۇچۇنلا ئەلدىنك قىلىدىغانلار بولغاندىن كېيىن مەن ئۇلارنى قانداق قىلىپ ياخشى كۆرەلەيمەن. خوجايىن ئېسىم مېنى ھەر ئايغە ياخشى كۆرگەن بولسىمۇ، مېنىڭ ئۆلگەن كۆڭلۈمنى قانداق قىلىپ تىرىلدۈرەلەيمۇ؟

گەپ شۇ يەرگە يەتكەندە، مويلىڭ كۆزلىرى ئىختىيار-سىز ئەمىلىپ كەتتى. ئۇ قەدەملەرنى تولىدۇرۇپ، «قىنى يەنە بىردىن تېجەن» دېدى ۋە بىردەم جىم ئولتۇرۇپ قالدى.

— ئەمما،— يەنە سۆز باغلىدى مويلى. —خوجايىن ئېسىم سۇ ئۇزاققا بارماي بۆلۈپ كەتتى. ئۇ ئۇلۇش ئالدىدا ئولتۇر مويلىڭ ھەممە ئىگىدارچىلىقىنى ماڭا بەختىدە قىلىپ بەردى. مەن ئۇنىڭ ئىشىغا ۋارىس بولۇپ قالدىم. خۇددى قوشقا قاتقان ئالا قېرىپ ياكى پۇتسى سۆلىۈپ كۈرەن چىققاندا، ئۇنى قاسايغا سېتىۋېتىپ، باشقىسى يەڭگۈلەنگەندەك، يىگىر-مە-ئوتتۇز يىلدىن بېرى بۇ ھويلىدىكى قىز-چوڭلارنى نەپ-چە قېتىپ يەڭگۈلەندىم. مەن بۇ ئىشلارنى كىچىكىدە قورساق ئويلىغىنىدەك بېھزۋالىق بىلەن قىلىۋەردىم. چۈنكى مەن ئۆزۈم يۈرگەننىم بىلەن ئۆلگەن ئادەم-دە! لېكىن ئۆزۈم قېرىپ، ئەجەلنىڭ سەۋەق شەئالىرى بۇرۇنغا بۇرۇنغا، ئۆزۈم قۇرۇپ، داسى كۆڭلۈمنىڭ بىر بۇرچىگە قايتا جان ئانا قىلغاندەك، خىيال سۈرىدىغان بولۇپ قالدىم. قەدىمكىلەرنىڭ «ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمىگەننى، ئۆزۈڭگە سۇ راۋا كۆرمە» دېگەن ھېك مەننىڭ سۆزى پات-پاتلا يادىمغا كېلىدىغان بولۇپ قالدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ قىزىم بۇ يەرگە كېلىپ قالدى. ئۇنى بىر كۆرۈش بىلەن تومۇرلىرىمدا قانداقتۇر بىر ئىسسىقلىق پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ سەككىزەشتىلىرىنى تاقلاپ، تىتىپ

— كاھىدا ئاسان خۇداسىنىڭ ئىشارى قىزىق بولدىم. كەن، ئۇ مېنى يارىتىپ، ئون سەككىز ياتقىچە ئادەم-سېلىقما ساقلىدى. شۇنچە مەلۇم ئۆزۈمنى كەمبەغەل بولساقمۇ، بىر ئادەم دەپ يۈرەتتىم. مېنىڭمۇ ياخشى-يامانلىقى، سەت ۋە چىرايلىقى ئىلغايدىغان، بويىغا يەتكەن ياشقا قىزلاغا ئوخشاش، قانۇن ۋە چىرايلىق يىگىتلەرنى كۆرگەندە، پۇغۇدەك يېلىنىپ كېتىدىغان يۈزۈم بار ئىدى. بۇ يۈزۈك يېزىمىزدىكى ھېلىقى يىگىتنىڭ ئىشى بىلەن ياشىرىپ تۇراتتى.

تەقدىم مېنى ئاشۇ يىگىتتىن ئايرىغان كۈندىن باشلاپ، مېنىڭ يۈزۈم تونۇزدا سۈزۈر قالغان مۇدەتتە ئادەملىك سۈپەتتە كەت-تەت، نە كۈن ھېلىق بەگلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈم، ئۇ كۈندىن باشلاپ، مېنىڭ يۈزۈمگۈم ئۆلدى. مەنمۇ ئۆزۈمنى ئادەم ھېسابلىمايدىغان بولدۇم. بۇ ھويلىغا كەلگەندىن كېيىن، ئېشىمۇ قىزىق ئىشلارغا ئۇچۇردىم. مېنى سېتىۋالغان خوجايىن قىزىق ئارقىدا ئاشقان سالايەتلىك كىشى ئىدى. خېلىلا چىرايلىق خوتۇن-ئىسىم بار ئىدى. ئۇ خوتۇننى بىر قىزىمۇ تۇتۇپ بېرىپتىكەن. ئەمما ئۇ خوجايىن مېنى بىر كۆرۈش بىلەنلا ماڭا كۆڭۈل چۆ-ھۇپ قاپتۇ. باشتا مېنى ئادەتتىكى مېھمانلارغا كۆرسەتمەي، كېلىپ قالسا، ئىلاچىز قىلىپ يۈردى. پەقەت چۆك مەسەپدارلار ئۆزى ئويلىغۇچە خوتۇن قىلىپ يۈردى. ئۇنىڭ قىزىمۇ ياراۋا چىچەك ئېلىۋالدى. خوجايىن خېنىم بۇنىڭغا چىدىماي، ئېشىم ئولتۇرۇشقا چىدىماي، ئۆزۈمنى ئۆزۈم ئۆتۈشۈم يەنى مېنىڭ ئې-رەم مېنىڭدىن كۆڭلى ئۆزۈمدى. ئۇ مېنى راستتىنلا ياخشى كۆرسە كېرەك. ئەمما، مېنىڭ ئۇنىڭغا زامانلا كۆڭۈل چۆشۈ-دى. دېسىمۇ راست ئەمەسمۇ، مەندە كۆڭۈل دېگەن نەرسە يوق. — مېنىڭ كۆڭلۈم دۇنياغا كۆز تېجەپ ياخشى كۆرگەن

ئۇنىڭغا جىنەستىمان توغرىسىدا سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. بۇ كىشى شامەخۇت ۋاقتا ھىراھ بولۇپ كەلگەن بۇلۇس ئەتىم ئەلەم ئىدى. ئاغزىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئادىمىغا ئون سەر كۈمۈش تەڭگە قويۇپ «چىڭگاڭ غوجاغا ئۆزلىرى بىر ئېسىدە، بۇ كىشى ئوڭلاپ قويمازلا» دېدى.

بۇلۇس ئەتىم مۇۋاپىق بىر پەيتتىكى تېپىپ، شامەخۇت ئەلەم مۇجىزىسىغا كىردى - دە، كېيىن يىراقتىن باشلاپ مۇلداق دېدى:

«ھەزرەتلىرىڭ بۇ قېتىمقى زىيارىتى مۇبارەكلىرى بىناھايات خاسىيەتلىك بولىدىغان ئۇرۇنغا ئۇرۇنغاندا ئاللا پەقەر تۇللىرىغا مەلۇم بولۇپتۇ، ئۇرۇنغا ئۇرۇنغاندا ئالەم ئاغزىدىن كېلىپ قالغان بىر مۇمىن ئاجىزە ھەزرەتلىرىڭ شايائىتىدىن نىجاتلىق تىلىدىۋىزكى، بىر مۇساپىر مۇسۇلماننى كۆپلىشىپ كەلمەكتىن قۇتۇلدۇرماقتىڭ. ساۋابى ھىج ئاۋابىدىنمۇ ئۇلۇغراقتۇر.»

شامەخۇت دىققەت بىلەن ئاڭلاپ تۇرۇپ، بۇ كىشىنىڭ تەبىئىياتىنى سوردى. بۇلۇس ئەتىم جىنەستىماننىڭ سەزگۈرەكلىكىنى ئاغزىدىن ئاڭلىدى. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ بىلەن قىستىچە بايان قىلدى. ئەمما ئاغزىدىن ئۇ ئالەم بىلەن ئۇچراتقان ئورنىنى يوشۇرۇپ، «ئۇلار كۆچمىدا ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇ خوتۇن ئاغزىدىن ئېلىپ كېلىپ، ئاڭلىشىپ چىڭگاڭ غوجا بېيجىڭدا ئىكەن. مەدەمە بىر تەلىپىنى شورۇرۇق ئەلەم دەردىگە ئېچىپ، بېشىنى سىلاپ قوپسا، دەپ زار - زار يىغلاپتۇ» دېدى. شامەخۇت بىرەم خىيال سۈرگەندىن كېيىن: «مۇنداق ئايال ئايالى سۈرۈپ ئۆرسەك قانداق بولار!» دېدى.

بۇلۇس ئەتىم «دۇرئان» ۋە «ھەدىس» تىنى بىرلەشتۈرۈپ 124

چارىسى نام چەكلىمىسى. ئەمدى مېنىڭ كۆڭلۈم تىرىلىشكە باشلىدى. قان كۆكتەپتۇ، دەپ كۆپلىدىم. شۇ ۋەجىدىن بۇ قىزىمنىڭ ئېشى مېنىڭ ئېچىم بولۇپ قالغان. چىشى، پات - پاتلا كۆز ئېشىمۇ قىلاتتىم.

مونا ئايالكا تۇتاشتۇرۇپ قاتتىق بىر شورىدى.

«مايا ئەمەس، مەڭزادەم، - دەپ داۋام قىلدى ئۇ، - سىلنىڭ خۇدالىرى كۆڭۈللىرىگە سالغان ئوخشاشتۇ. بۇ قىزىمى ئى ئۆزلىرى قۇتۇلدۇرۇۋالدىمىغان بولدىلا، مېنىمۇ قەدىمىن قۇتۇلدۇردىلا. ئەجەبلىك ئۇلۇس كەلگەندە بەنمۇ ئاخىرىم كۆز يۇسىدىغان بولىدۇم.»

«رەھىمەت پەتەڭگەم، خۇدا بۇتۇرۇسا، ئۆزلىرى تېشى ئۇ - زۇن ئۇمۇر كۆرىدىلا، - دېدى ئاغزىدىن، - ئەمدى مېنىڭ ئىلتىپاتىم، ئەتە تاز بولسىمۇ ھېلىمۇ بۇ سەر كۆيۈشى ئەكىسلىنىپ بېرىپ، تاز دېيەي قوبۇل قىلارلا.»

«بۇ ئايال بەگزادەم، ماڭا ھېچنەمىنىڭ كىرىكى يوق، ئۇ - زۇنغا قالماي ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپ، ئېسىل باققانچىن سادىقلىقىمۇ ياشىتىپ قويىدۇم. ئاخىرىمىڭ كىچىكلىرىمىمۇ تىگى تۇرۇپ قويىدۇم. ئەمدى سىلەردىن كېيىن، بۇ يەردىكى بىچارەلەر ئۇمۇ ئازاد قىلىۋېتىمەن.»

جىنەستىمان مونا يېنىڭ ئايىسىغا يېقىلىپ يىغلاپ كەتتى.

ئەمدى ئەتىمگەندە، شامەخۇت ۋاقت ھەرقېتىم بېيجىڭغا كەلسە چۈشكۈن قىلىدىغان «خاسىگۈن» دېگەن بىنا ئىكەن. شۇ يەردە كەرىمىدىكى كىچىك مۇجىزىدا ئاغزىنىڭ يوقان سەللە ئورۇنغان بىر مۇسەپپىت كىشىنىڭ ئالدىدا يۇكۇنۇپ تۇرۇپ، 123

بولسىمۇ، خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلگەنلىكى ۋە ناھىيىلىك پۇرۇش ئۆيىدىكى بارا - بارا مەرتىۋىسى ئۆسۈپ، ئوردا بەگلىرىدىن بولۇپ قالدى. يوللىرىنىڭ ئېسىلى - ئەسلىنى بىلمەيدىغان كىشىلەر ئۇنى چىنەننىڭ ئوغلى دەپ پۇتسىدەتتى. ئۇنى چىنەننىڭ ئوغلى دەپ چاكارلىغانىدى.

5

ئالدىنقى بابتا ئېيتقىنىمىزدەك، خوجىنىياز ھاجى ھەيدەر ئاتقانلىقىدىن ئايا بولۇپ، ئاخىر بەگنىڭ ئۆيىدىن چىققان بېشى ئەينىدىكى خوتەن سارىيىنىڭ دەۋرۇزىسىغا كەلگەندە، سارايدىن كۆل رەك ھەرىسى پەلتۇ، قاسقانلىق شەپكە ۋە ھەرىسى چە ئۆزۈك كىيىپ، ئىككى ئوغلى خۇدەي (يوللىنىپ) چايلال ھالدىمەك چىققانلىقىنى ئۇنتۇرا بولۇپ، ئالاق ساقاللىق بىر كىشىگە ئۇچراپ قالدى. بۇ تازىچى كىشىنىڭ ئويۇپ تۇرىدىغان ئۆزۈر كۆزى ۋە قول سالىماي تېپىلدى، مېشى، كۆڭلىدە شەيئىسى كۆپ ئادەم ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. — ھاجىم، ئۆزۈمچىگە كەلگەندىن بۇيان ئۆزۈمنىڭ ئاياق-لىرى چىقىپ قەدەملىرى تىلداپلاپ قالدى - ھە! يەنە ئۆزۈمچى ھالىمنى يوقلاپ كەلگەن ئوخشىمىدىلا، - دېدى ئۇ ساختا ھەيسۇم بىلەن كىنايە قىلىپ. — يوقلىسام نېمە بوپتۇ، - دېدى خوجىنىياز ھاجى قاپقىنى تۇرۇپ، — بىزنىڭ قۇباللاردا يەر بېشىنى ئەتىگەنلىرى يوقلايدىغان، ئۆزۈمچى....

سۆزلەرنى ئەقىل كەلتۈرۈپ، ئاخىر نامەخۇشنى قاپىل قىلىپ شۇنىڭدىن كېيىن، ئاخۇنپەيگ ھېلىقى مومايىنىڭ قېشىغا بېرىپ، كۆپ رەھمەت - مەھقۇللا كېيىنچە، چىنەننىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۆزىگە كىيىپ نىسسى يوللىنىپ ھاجىمگە، كىيىپ، ئۇنۇلما قىلىم تار چاغدا يولدىمۇ ئەپسىز يوللىنىۋاتقىنى ئەزەردە تۇتۇپ، شەرىئەتكە خىلاپ بىرەر ئاشايلىق بولۇپ قالمايىمۇ دېگەن ۋەج بىلەن چىنەننىڭ خىزمەتكارلىرىغا بېرىۋېتىپ قوپۇش ھەققىدە، نامەخۇشقا تەكلىپ بەردى ۋە ۋەگە كېلىپ كالا غوجايغا بېسىپ كەلسە خىزمەتكارلىرى ئاخۇنپەيگە ئىگە قىلىپ قويماقچى ئىدى، نامەخۇش بۇنىڭغا قوشۇلدى. شۇنداق تۇرۇپلا كېلىپ قالدى. بىراق ئاخۇنپەيگە چوڭ خۇتۇلى كۆز دەپمەك قىلىپ، ھاجىم ئوغلىنى، ھەتتا ئاخۇنپەي ئۆستىدىن ئۆز قىلىپ، ئوردىنى بېشىغا كىيىپ، بۇ ئايال بەگلىرى جەمەتتىن دىن بولغانچە نامەخۇشنى ئۇلاردىن ئېتىپات قىلىپ، چىنەننى ئىشقا ئاخۇنپەيگەمەن ئاجرا تۇرۇۋېتىپ، شۇنىڭدىن كېيىن، چىنەننى نامەخۇشنىڭ ئايالى بۇجۇك ئاقچىنىڭ دېدەكلىرى قاتارىغا ئۆتتى. ئۇ ئادەتتىكى ئىشلاردىن ئاقچىنى، بۇجۇك ئاقچى ئىچىرىدىن شىنجاڭغا كېلىپ، يوللىنىپلا قۇبالا چۆپكە كۆن قىلىدىغان ئەمەللەرنىڭ خىزمەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنىڭغا تەرجىمانلىق قىلاتتى. ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندە نامەخۇشنىڭ پېتىلىرىدىن ئىبراھىمبەگى چىنەننىڭ ئۆزىگە سوراقتى. نامەخۇش رازى بولۇپ، ئۇنىڭغا نىكاھ قىلىپ تۇرۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن چىنەننىڭ بەگ ئاقچىلىرى قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى. ئۇنىڭ ئۆزىگە نىسسى يوللىنىپ دەس لىپە ئوردىنىڭ پارچە - پۇرات كىشىلىرىنى قىلىپ يۈرگەن

تاقىرىپ كەتتى. ھەر نېمە چىكىلىدىغان سىز ئۆز ۋاقتىدا تۇرۇپ خەلىپىگە قوشۇلۇپ، ئوردىغا مۇست كۆتۈرگەن كىشى، چىنقاڭ غوجام سىزنى كەچۈرگەن بىلەن ئوردىغا كىرىپ يالغان بېشى بولىشىڭىز ئالغاندا چۈشىدى، ئىدى ھەر بىر قەدىمگىزى چاغلاپ دەسسەڭىز لازىم (تەبىئىي كىشىلەر) گە قوشۇلماڭ. مۇندىن كېيىن ئۆزۈڭىزى تەربىيىلەرگە كېلىپ قالسىڭىز، تۆمۈر خەلىپىنىڭ قەبرىسىنىمۇ يوقلاپ بۇرەڭ.

— خۇ... ش، تەبىئىي بىگ غوجام، ھەممە كەبىرىنى قۇلغىسىدا تۇتىدىن،— دېدى ھاجى قايىقلىرى سېلىنغان ھالدا.

— خۇدا خالىسا، ئۆلگۈنلۈككە يولغا چىقىمىز. سۇنۇق چۆل شۇپ كەتسەمۇ قۇيۇلما بېرۇللايلى. ئەتتىن باشلاپ يول تەييارلىقىنى قىلىڭ، دېدى يۇسۇپ تەبىئىي كەبىرىگە ئۆتۈپ، لىكىنى بىلدۈرۈپ.

يولدا ھەر نېمە دەرسال دالىدىغا ئالدى، ھاجى ئۆزىنىڭ ھۈججەتسىز كىرىپ (ئۇ يولدا بىلەن بىر ھۈججەت ئىدى) كىرىپ لايىھى ياقىن - دە، ئۆزىگە ئۇزۇن يۈزۈشىغا قاراپ ئولتۇرۇپ خىيالغا كەتتى. «تۆمۈر خەلىپە بېغىلىقى» دىكى بىر نۇسخا، كىتاپ ئۆزىگە كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. «سېغىرغان» لايىھى بىلەن شاھ-خەلىپە مەخپىي ناملىق ئەۋەتىپ تۇرغان باش ئىماننىڭ مۇلازىم چەق قانغان توختى سەپبۇقىنىڭ سۆزۈسىچاق خۇنۇك يىلۋى كۆز ئالدىغا كەلدى، قارا بۇيۇقنىڭ قىلغىلىرىنى ئويلاپ كۆرۈپ كەتتى. «ھەي پەلە، بىر ياخشىغا بىر پامان ھەر جايدا بار بارىسىلەم دەپ بىكار ئېتىبارىتىمىن ئەل، ماۋ تايىزى (يولدا) نى دېسەمگىچى) قارىسامدىغان، ھېلىتىنلا بىنىڭ بېشىگە

دېدى كاتىپ، بولۇپمۇ ئۇيۇل ئەمەلدار ئوردىسىدا بەرگەن ئۆزۈن مەلۇماتلىرىنى تاللىغاندىن كېيىن،— ھۆكۈمەت ئەمدى قۇرۇلدا تارىخان چاقلىق تۈزۈمىدىكى ۋاقىتلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويالمايدۇ. ئەمما ھازىرچە بۇ كەبىرىنى يۇسۇپ تەبىئىي باشلىق ئوردىغا ئەۋەتىۋېتىش سىز ئۇقتايسىز. چۈشى جانابلىرىنىڭ مۇزۇرىدا ئىناۋەتلىرىڭىزنىڭ ئۇرۇشى ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە تېخىمۇ ساداقەتلىك كۆرسەتكەيسىز، سىز بايا ئېيتىپ قان ھېلىقى خوجا... نېمە؟ ھە - ھە، خوجىسىمىزغا ئوخشاش تىنچ باتىيايدىغان ئىسيانكارلارنىڭ سۆز- ھەرىكىتىگە ئەلۋەتتە دىققەت قىلمايمىسىز، سىز توغرىۋالۇق لېۋلۇچاڭغا ئايرىم تىلگىراممىغا بولالايسىز. يولدا ھەر نېمە دەرسال دالىدىغا ئالدى، ھاجى ئۆزىنىڭ ھۈججەتسىز كىرىپ (ئۇ يولدا بىلەن بىر ھۈججەت ئىدى) كىرىپ لايىھى ياقىن - دە، ئۆزىگە ئۇزۇن يۈزۈشىغا قاراپ ئولتۇرۇپ خىيالغا كەتتى. «تۆمۈر خەلىپە بېغىلىقى» دىكى بىر نۇسخا، كىتاپ ئۆزىگە كۆز ئالدىدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. «سېغىرغان» لايىھى بىلەن شاھ-خەلىپە مەخپىي ناملىق ئەۋەتىپ تۇرغان باش ئىماننىڭ مۇلازىم چەق قانغان توختى سەپبۇقىنىڭ سۆزۈسىچاق خۇنۇك يىلۋى كۆز ئالدىغا كەلدى، قارا بۇيۇقنىڭ قىلغىلىرىنى ئويلاپ كۆرۈپ كەتتى. «ھەي پەلە، بىر ياخشىغا بىر پامان ھەر جايدا بار بارىسىلەم دەپ بىكار ئېتىبارىتىمىن ئەل، ماۋ تايىزى (يولدا) نى دېسەمگىچى) قارىسامدىغان، ھېلىتىنلا بىنىڭ بېشىگە

يول ئولتۇراتتى. . . . . شۇنداق بولسۇن ھاجى،— دېدى يۇسۇپ تەبىئىي ئەمدى كىلىك بىلەن،— ئوردىغا ئەمدى قەدىمىدىن بۇيان بىر - بىرى بىلەن چىقىشالمايدۇ. ئوتتۇرىدا ئاقشار بولمىسا، ئۆك كۆز سول كۆزنى بەيىشى دېگەن راست كەبىرىنىڭ بۇ تېخىمۇ بىكارغا

بەشىنچى باب

كەم گەيىپلىك

قەدىرچە پادىشاھ قىلما يانلىق،
ئېچۈك بولماي رەشەپتە ① ئانالىق.

— سۈپى ئاللاز

1

باش كۆز كۆلىرىنىڭ بىرى، ئاماز پەشىدىن كېچىن، خۇ-
جىنياز ھاجى ۋاق توردىسىغا يېقىن جاپلاشقان چاققانغا
بىر ھويلىنىڭ ئۈزۈم بارىقى ئاستىدىكى سۇپىدا قاپقارا ساقىلى
مەيدىمىگىچە پۇشۇپ تۇرغان سۇمبايلىق بىر كىشى بىلەن
پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇ كىشى قۇمۇل تاغلىقلىرى كېس-
دىغان ئاق كىگىز تەلپىكىنى سەل تارقىسىغا ئىشتىرىپ قوپۇپ،
قوپۇق قاشلىرى ئاستىدىكى يوغان كۆزلىرىنى خوجىنياز ھاجى-
جىغا تىككىن ېشى ئۇنىڭ كېيىگە دىققەت بىلەن قۇلاق
سالاتتى. كۆزۈڭىزدىن قىزىق باشلاردىن تاشقان بۇ كىشىنىڭ
كەڭ يەلكىلىك قاناقمۇ كەۋدەسى ئۇنى تېخىمۇ ھەمۋەتلىك
كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ كىشى — تۆمۈر ھەلبە قۇرغىلىغىنىڭ
ئاسلىق يولباشچىلىرىدىن بىرى ۋە قۇرغىلىغىنىڭ دەسلەپكى
① رەشەپ — پۇتۇر. ھاجى كۆپىلىگى.

132

چۈشۈپ، كۆرسەندە بولۇشقا باشلايتۇ، ھوي چىقىمىچى تاز،
مەن ساڭا توغشاش ئەمەل - مەنەپنى دەپ ئوردىنىڭ يالىقىم
نى يالاپ يۈرگىن ئادەم ئەمەس. ئەمەساز، ئۆزۈڭنى ئاشكارىلاپ
قويغىنىڭمۇ ياخشى بولدى.»
لىكلىرىنى ئېلىش ئۈچۈن، بىر ئادەمى بىلەن بارايدىن چىقىم
شىغا، توپتوغرا ئۆزى تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقان مەخسۇت
مۇھىتى بىلەن ھەيدەپ، ئەپەندىنى كۆرۈپ قالدى. ئۇلار ھاجى-
نى ئۆزىگە تەڭلىپ قىلىش كەلگەنلىكىنى، ھاجى ئەتە يولغا
چىقىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۆزى سورىدى.
— سىزنى رەنجىتىپ قويىدۇم، مېنى كەچۈرۈڭ. — دېدى

ھەيدەپ ئەپەندى سەل ئوقۇپسىزلىنىپ.
خوجىنياز ھاجى قانقلاپ كۆزۈپ كەتتى ۋە ھەيدەپ
ئەپەندىنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:
— راستىنى ئېيتىم، تۈزۈڭۈز مېنى ئۆي قاپلىغىغا
ئوخشاشتىغىنىزغا ئاچچىقىم كەلگەنلىكىم، كېچىن ئويلاپ باققانم
بۇ كەينىڭمۇ بىر ئاز يولى بار ئىكەن. ئەمما مەن قاپلانم
كۆرگەن، قاپلانمۇ ئويلاپ باققان. قاپلان — قاپلانلا بولسا
قاپلان. ئۇ قولغا ئۆتكىنىدىن ئېيىم ئەمەس، تېزە ئۆي مۇ-
ئىككى دېگىن كېپ بار، ئۆي قاپلىغى دېگەن كېپ يوق،
بويۇمۇ، سىز دېگەن ئۆي قاپلىغىمۇ بولۇپ تۇرماي، لېكىن بۇ
قاپلان قاپلانلا بولسا، ئۆز ماكانىنى تاپماي قويمايدۇ.

131

شې قوبىدى، ئۇ ئەسدى قىيۇنلارغا ھەرگىز گېلەلمەيدۇ. ①
 ئۈرۈمچىدىن كەلگەن ئەمەلدارلار تېرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئالسا
 سىز دەپ، قۇبۇل ۋاقىتىنىڭ تەييارلىنىشىغا يولغا چىقىرىۋېتىش.
 ئەمدى كىمىدىن ئۈچ ئالسىن؟ شۇڭغۇ، مەنمۇ يۇرتقا كېتىپ
 ئۆز تىرىكچىلىكىمنى قىلاي دېۋىدىم. ئەمما زەھەر كۆرۈۋاتىدىغان
 ھۆكۈمەتنىڭ تىرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئېلىش دېگەن بىر نەپىسى
 تان ئالغانغا يول بېرىۋاتقان دەپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى بىز
 ھەتتە تارتىۋېلىپ، ئۆز كىشىلىرىگە بەشەندە قىلىپ بېرىش
 ئىكەن. ② بۇ قىيىنچىلىق بۇلاقمىلىق ئەمەسمۇ؟ بۇنى ئاز دەپ
 ئىۋايۇيماقچىلا لايىھە چىقىرىشنى قارىمايدىغان، كېچىسى باغقا
 ① چىك خۇزىن ئۆزىنىڭ قۇبۇل دىيارىنى بىۋاسىتە كۆرسىتىپ
 قىلىش سىياسىتىگە تېرىلغۇ قىلىشىدىن دېگەن مەقسەت بىلەن شۇ
 يىلى ئاز بېشىدا نەزەرى ئۈرۈمچىگە چاقىرىپ چىقىپ، ئۆزى ئۆلكە
 لىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇنى مەسئۇلىيەت سىلەپچىسى دېگەن قۇرۇق
 مەنەپ بىلەن نەزەرىيەت قىلىپ قويغان. بۇ يەردە شۇ ئىش نەزەرى-
 دە تۇتۇلۇدۇ.
 ② ۋىجاڭ چاقماقچى تۈزۈم بويىچە، قۇبۇل دىيارىدىكى
 تېرىلغۇ يەرلىك مۇتلەق كۆپ قىسى ۋاڭ بەگلىرىنىڭ قولىدا بو-
 لۇپ، بۇ يەرلەرنى ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆزلىرىغا ھەقسىز تېرىپ بېرىش.
 بۇ يەرلەر ھۆكۈمەتنىڭ دىيارىغا ئېلىنغانغا، ۋاڭ بەگلىك ھۆكۈمەت
 ساقلىرىغا ھالەل-پاراڭ قۇيمايتتى. ئاز ساندىكى باشقا مىللەت دېھ-
 قانلىرى قۇبۇل ھالەل-پاراڭ ھۆكۈمەتنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالايتتى.
 چىك خۇزىن تەستىق چىقىرىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا قۇبۇلدىكى ھەر-
 بىر قوشۇننى زور دەرىجىدە كۆپەيتتى. بۇ قوشۇننى بېقىشقا تېخىمۇ
 كۆپ ئاشلىق لازىم ئىدى. ئۆزىنىڭ ئۈستىگە چىك خۇزىن ھۆكۈمەتنىڭ
 ئوبزورى مالىيەسىدە كۆرۈنگەن قىزىل رەقەسىنى ھال قىلىش ئۈچۈن
 قۇبۇل ۋاقىتىدا غەربىي سىياسەتچى بولدى، ئەنە شۇ سە-
 ۋەبلەر بىلەن تېرىلغۇ يەرلەرنى موغا ئېلىش سىياسىتىنى ئۆزگەرتتى.
 134

كۆپلىرىدىلا قۇبۇل بولغان نىياز پاراۋاننىڭ شىنشى قاسىم
 پاراۋان ئىدى.
 — قىسقىسى، راستتىنلا ئۆي قايلىنىغا توختىمىدىغان بىر
 نەپە بولۇپ قېلىۋاتسىمەن، — دېدى خوجىنىياز ھاجى قايىقىنى
 سېلىپ، — مۇشۇ چاغدا تۇتۇدۇ، قارىغىنىمۇ ئوق
 قان ئوۋلايدۇ، مەنمۇ مەن قاتلىنىپ بوغۇپ قويۇلغان لىچىغا
 ئوخشىشىپ قالدىم. ھىم... پاكقان بېشى بولمۇ دەپ، بىر يې-
 رىم يىلدىن بېرى قۇرۇق ئوردىنى قۇرۇق قىلىۋاتقان، لانا ئىتتىك
 تام باقىلاپ يۇرۇپتىمەن. شۇمۇ ئىش بىرلەشمۇزە، قارىسىلا
 تەسلىدە ئوردىغا كىرىۋالسام، چىقراق قۇرال-ياراغقا ئىگە
 بولۇپ، ھەممە ئۇچۇمنى بىرلا تالاي چىقراق دېۋىدىم.
 — ھە، ئۆزلىرىزە، ئۆمۈر ھەلىمىگە ئوخشاش خامەخۇتنىڭ
 كۆيىشى ئۆزىنىڭ يېغىدا قۇرۇق دەپتىكىنىڭلا، دە، ھاجىم، — دې-
 دى قاسىم پاراۋان پىخىلداپ كۆلۈپ.
 — ھەي - ي - ي، كەلسەن تەلپىدە ئىشەنچىڭ ① ھەق
 قى بارمۇ دېگەن راست ئىكەن، — دېدى ھاجى ئۇلۇغ -
 كىچىك تىنىپ، — ئەزىزلىكىڭ خامەخۇتنى بۇ ئالەمدە ئۆتكۈز-
 گەن بۇتەسى - ئۆگىنەس كۆنەللىرى ئۈچۈن ئۇ ئالەمدە چاۋاب
 بەرگەي دەپ، پاتىسىدىن سۆزۈپ ئىكەتكىنىنى قارىمايدىغان. ②
 ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېڭى چاقچۇق ئىپتىدائىي نەزەرى ئۆزۈم-
 چىگە قىچقار تىپ چىقىپ، قايغانغا چۈشكەن ئۆلكىگە توختى-
 ① ئەنە - ئانا، (قۇبۇل شۇنسى).
 ② خامەخۇتن پاراۋان كېلەلگەن ساقىيالىي، 1930 - يىلى
 ئەتىيازدا ئۆلدى. (شامەخۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا مەرخىل
 قاتنار بار، ئەمما كېيىنكى تىزىمىدا مۇتلەق مۇقىملىق).
 133

تۇرۇنچە بولسا، يۇرتقا كېتىپ تىنچ تىرىكچىلىكىمنى قىلاي دەۋەدىم، ئەمما، بۇ دۇنياۋىلىق زۇلۇم شامىسىدا تىنچلىق ئېلىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ تۇرۇپ قالدىم چىداپ تۇرىمىز؟ بۇزۇلۇش ئۈمىدىدا گەپلەشەيلى دەپ قىچقاقتاندەم، ئەمدى...

— توغۇنچىدا بولغان ئىشنى خەۋەرلىرى بارمۇ؟ — دېدى قاسم پالۋان ھاجىنىڭ كېچىنى بۆلۈپ.

— قايىسى ئىشى دەيدىلا؟ — سورىدى ھاجى تېخىمۇ چىددەنلىشىپ.

قاسم پالۋان مۇنداق دېدى:

— توغۇنچى تەۋەسىدىكى چىگدە دېگەن يەردە ماكان تۇتقان قاسم خوتەنلىك قىزى خەلىپىخان ئۆتكەن ئازنا كۆلى تۇتقان يوقلايمىز دەپ ئېرى بىلەن توغۇنچىغا مېڭىپتىكەن، ئالدىنى تۇرۇپ، كالا ھارۋىسىنى سەيسىگە تۇتۇۋالغۇ، بۇنى ئاز دەپ بىر چىرىك خەلىپىخانغا ئېلىپچىقۇ، خەلىپىخان چىرىكنىڭ كاچىشىغا بىرى ساپىمۇ، چىرىك پالان ئېشىدىن پائىساي، يەنە ئېلىپ، بوينىغا قول سايىشكەن، خەلىپىخاننىڭ ئېرى دۇكانەت ئۆزىگە چىداپ تۇرالىساي چىرىكىنى دۇمبا-لاشقا باشلاپتۇ. قالغان چىرىكلەر يوقۇرۇلۇپ كېلىپ تەرىپ-زىمى يېرىم تاشلاپتۇ. خەلىپىخان ئېرىگە بولۇپ، چىرىك ئەركە يۇڭكۇرۇپتەكەن. بىرى ئۆزىگە يۈمۈشقا ئەيۈزە تىقىپتۇ. بۇنى كۆرگەن دۇكانەت ئاچچىقىغا پائىساي قونجىدىن پىچاق چىقىرىپ ھېلىقى چىرىككە يۇڭكۇرۇپتۇ، شۇ ئارىدا يەنە بىر چىرىك دۇكانەتنىڭ دۈبەسىگە ئەيۈزە تىقىپتۇ، دە، ھەممىسى قېچىپ كېتىپتۇ، ئىل-يۇرت بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ

136

كىرىكەن ياۋا ئۆڭكۈرلەرغا ئوخشاش قۇتراپ كەتكىنى... ئۇلار خەلقىنىڭ زىمىنلىرىگە ئېتىشى قورۇپ بېرىۋاتسا، باغقا كىرىپ ئۆزىلىشىپ، قىلىش ئاز دەپ، ئۆزىلىشەن، ئۆگىلىرىنى سېۋىت-سېۋىتتە باراغا، ئاچقىلىپ سېتىۋاتسا، داد دېگەننى سۆزۈپ يۈرۈپ تۇرۇۋاتسا، قىز-چوڭلىرىغا ئوۋسىزىلارچە چىقىلىپ، ئاياغ تاشسى قىلىۋاتسا، قېنى ئېيتىشلاچۇ، بۇنىڭغا قانداق چىدىغىلى بولىدۇ!

— ئەمدى نېمە قىلاي دەيدىلا؟ — ئالدىراپ سورىدى قاسم پالۋان.

— نېمە قىلاتتىم، مېنى چىدىل-ماچىراغا ئالماق دەيدىلا؟ بۇ سىياپەت بويىچە بەزى كىم تېرىسا، شۇ كىشى مۆكۈمەتكە مەلۇم ياندا پۇل تۇلۇپ بەرىشى ئېلىشى، بەزىگە ئىكەن بولغان كىشى ھەربىي مۆكۈمەتكە تېگىشلىك بەزى نېچى بۇلىنسا، بۇ يەر ئۆزىگە خۇسۇسىي مۇلك بولۇپ قېلىشى لازىم ئەمدى، بۇ كۆڭۈلگە ئۇيغۇن دېھقانلىرى-ئىكەن ئۆزۈن بىللىق ئارزۇسى بولماپتۇ، بۇ سىياپەت ئۆزىگە مەلۇم بولغان ئەمدىلا، بۇ سىياپەتنى ئىجرا قىلىشقا مەسئۇل دا مۇلاپ بەردى؛ چىك شۇرۇپنىڭ ئۆزىدىن ئۇچۇرۇپ چىققان ئەمەن بولغان مۇلاپ بەردى بىلەن كۆزۈكىش ۋە باي خۇرجالارغا ئىزىز باھا-بىللىق باجنى كەچۈرۈم قىلىدى، ئاللىنىپ قالغان بەرگىرى ئىككى دېھقانلارغا قىيەت باھادا مۇلاپ بەرگەنلىك ئېلىشكە، شۇ بىللىك ئۆزىدىن باشلاپ باج تاپكۇرۇشقا قىستىدى، ئەمەس، ئۇ دېھقانلار دېھقانلار خالىمۇ بىر بولۇپ كەتتى، دەسلەپتە بۇ سىياپەتتىن خۇش بولغان خەلق ئەمدى ئۆز ئېشىغا كەلگەن بىر بالا-قارا دەپ قارايدىغان بولۇپ قالغانىدى، بۇ يەردە شۇ مەسىلە كۆزدە تۇتۇلغان.

135

چوقۇرنىڭ دادىسىمۇ، ھە، ئۇ ئادەم، ئاپتاق ساقلىقىنى سىلاپ تۇرۇپ، ھەي يولۇشى بېگىم، ئۇزۇلە بۇ ئەمدىلارنىڭ تىلىنى بىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، ئىككى ئىشنى كىم ئىشلاپ بولمامدۇ، ئۇزۇلەمۇ ئۇسۇلدا ئىش، بۇ ناھەقچىلىككە قانداق چىداپ تۇرۇپلا دەپتۇ، يولۇشى تازە چىدىسام - چىدىسام كىم ئىش چىرىكلەر تېپىلغاندا بىر كىم بولسا، دەپتۇ، ئۇ قارىدا كىمدۇر بىرى «چىرىكلەرنى كىم تېپىپ كەلگۈدەك» دېسە، يولۇشى تازە «ئۇنىڭ بىلەن سېنىڭ كارىڭ بولىمىدۇ، بۇ مۇكۈمەتتىكى ئىش» دەپ سىلگىپ تاشلاپتۇ.

— ھە، ئالدىنچۇ، چىرىكلەر تېپىلىپتەنمۇ؟ — سورىدى ھاجى.

— ئەدىكىنى؟ دۇكانمەت بىلەن خەلىپەخاننىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئۈچ كۈنگىچە يىغلاپ - قاقىلاپ، ھېلىقى ئەمدىلارلا چۈشكۈن قىلغان ئۇنىڭ ئالدىدىن كەتسەي تۇرغاندا، يولۇشقا يەتتىلىرى ئوقياق - كالتەكلەر بىلەن تۇرۇپ توغلاپتۇ.

— ئۇنىڭ بىلەن ئىش تۇتۇشىمۇ؟

— ئىسسىچۇ، ئۇ بىچارىلەر نېمە قىلالايدۇ؟

— ئەستايغۇرۇلار، — دېدى ھاجى ئورنىدىن ھەس تۇرۇپ، ئالدىن قولىرىنى تارقىسىغا تۇتۇپ، ئۇيان - بۇيان مېڭىشقا باشلىدى.

— ئالدىكى ئىشلارنى ئاڭلىسا، تېخىمۇ ئوغىلىرى قاپتاي - دە، — دەپ كىم باغلىدى قالىم يولۇش، — يولۇشنىڭ چىسە دېگەن ئەمدىلارنى ھەر بىر تاشنى ئۇزىنىڭ ئۇسلا قىلغانلىقى ھەممە ئىشقا ئۇلارنىڭ دېگىنى ھېساب. دورغىلار ئىككى كۈزى مۇلدۇرلۇپ تۇرىدىغان لاتاقورچاققا ئوخشىشىپ قالدى، ھەممىدىن يامىنى تاغلىرىغا چايلانغان چىرىكلەر بۇلەكچىلا ھەممىدىن ئى - شىپ كېتىپتۇ. ئۇلار ھەدىسىلەر، بىزگە خۇتۇن ئېلىپ بەر، يا

كىلگۈچە، دۇكانمەت جان ئۇزۇنمۇ، بۇ قەمۇالنى ئۆزىگەن خەلقنىڭ ئوغىسى قاپتاي، دۇكانمەتنىڭ چىسى بىلەن قالغا مىلىس تىپ ياتقان خەلىپەخاننى ھارۇغا سېلىپ، تۇتۇپچىسا، شىن يامۇل ① قۇرغىلى كەلگەن ئەمدىلارنىڭ ئالدىغا ئاپىرىپتۇ. يولۇشۇمۇ مۇۋاپىقلىرىنىڭ تارىسىدا ئىكەن، بۇ دۇۋۇزلەرنى قارىت جامەتخان، ئۇ يەردىن - بۇ يەردىن بىر - ئىككى ئىشنى كىم تىپ راب تۇتۇپ، دۇۋۇپچىسا، دۇۋۇپچىك، ② بىز مەسلىھەتلىشىشىپ كۆرەيلى» دەپ ئۇنىڭ كىرىپ كېتىپتۇ.

— ھە، ئالدىنچۇ، ئىشنىڭ ئايىقى نېمە بولۇپتۇ، — سورىدى دى خوجىنىياز ھاجى ئاقسۆزلىنىپ.

— نېمە بولماقتى، زامانە زورنىڭ، تاماندا كورنىڭ دەپ، بىر كامەتا يولۇشى تازە ئۇيىدىن چىقىپ، شەنجاڭ - دارىنىلار «ئۇلارنى دەرمال كۆمۈۋەتسۇن، خەلىپەخان پارسىنى تېڭىدۇال سۇن، ھېلىقى چىرىكلەر تېپىلغاندا، ئالدىن بۇ دەۋاننى سوراي - جىز، دەپتۇ، چىسىمۇ ھازىر بۇ دارىنىلار ناھايىتى ئالدىمىراش، قالغان كەينى كېيىن قىلارنى دەپتۇ، سېنىنىياز بۇۋا، ئۇزۇلە بىلىدىلار، تۇسۇر خەلىپەنىڭ بېگىتلەرنى تارىسىدىكى ھېلىقى ھەممەن

① چىك شۇيۈن ئۇيۇل ۋاڭلىقىنى ئەمدىلدىن قالدۇرۇش پىلان - ئىكەن بىر تەركىبى قىسىم سۇپىتىدە 1930 - يىلىدىن باشلاپ، پۈتۈن قۇمۇل دىيارىنى ئۈچ ناھىيەگە بۆلۈپ ئىدارە قىلماقچى بولغان، بىرى قۇمۇلنىڭ ئۆزىنى ئەتراپ ئەتراپى بىلەن قوشۇپ بىر ناھىيە توۋۇپ چىسى ئاساس قىلىپ، سۇپقانغا ئىشلىتىپ، لاپچۇن، قارمۇۋىدىن ئىبارەت بىش شەھەر (قۇمۇل ئەلەپتۇزىدا بەشئان) رايونىنى بىر ناھىيە قىلار. ئۇزۇلە ئۆزۈكى ئاساس قىلىپ، تاغ رايونىنى بىر ناھىيە قىلماقچى بولغان، بۇ ناھىيىلەرگە ھاكىملىرىنىمۇ تەيىنلەپ بولغان.

② دۇۋۇپچىك، بۇ بۇيۇم - مېچىقىسى يوق، مېچىقىسى يوق.

ئاقچىقىپ، سەكرەپ ئاتقا مىنىدى. چەنە ئاتقا سۇقۇرۇق ئىرەپكە قاراپ تۇرۇپتەك چېنىپ كەتتى. قاسم با لۇيان بىلەن مېلىقى يىگىنىمۇ ئۇنىڭ كىيىمىن بۇگۈردى.

لى نىياز يەكەن بالا بولۇپ، سول ئېشىكىدىكى مېلىقى مېڭە قاراپ، مەممەيەلەن ئۇنى مەڭلىك نىياز دەپتتى. مەڭلىك نىياز تا مەمەن بولۇپ قالغانچە، بىلەن ئۇنىغا چىقىپ يۈرۈپ، ئۇس با لۇيانلار قاتارىغا تاللىۋالغانىدى. ئۇ بىر يىلدىن ئېشىپ، ما - چىدىن مېڭىغا چان بۇگۈنكىدەك تىل ئاقلاپ باقمىتى ئۇچۇن، يېقىن كىيىملىرى بىلەن شۇنداق ئىزا تارتىپ كەتتىكى، يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان بولسۇ، ئىس - ھوشى چىقىپ كەتكەن كىشىدەك، ئۇنىڭغا كىپ كىرىمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇچۇن، قاسم با لۇياننىڭ ۋاگىسترا، مەن بېشەلىدىم، دېگىنىنىمۇ ئاقلىسا، بىرەر يۈز قەدەمچە ئۇزۇپ كەتتى. دەپسەسۇ راست ئەمەسمۇ، چۈپ - چۈك يىگىت تۇرۇپ، ئاتۇ ماقىلارغا ئانا ي بولمىتى ئېسىنى بۇ قېتىمىز، بۇرۇنغا راسا سۇ كىردى - دە، خىب ئۇزۇمىدىن ئۇتتى، دەپ ئويلايتتى. ئۇ قاسم با لۇيانمۇ خوتىنىياز ھاجىدىن ئىكەنلىكىنى بىلگەنچە، بىر تەرەپتىن، بۇگۈن بىر چولماچىمىز را چىقىپ قالغىنىدى دەپ ئەتىرىمە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ قولىغا قورال تالاي، بىر تال قانچا مەلەللا چېرىكلەرنىڭ تال - دىغا كېتىپ تاللىۋالدىمىن ئەتىرىپ چېنىشك ياردەمچە يۇگۇرەيتتى. ھاجى چېرىكلەرنىڭ ئون - يىگىرمە ئادەمنى سۇقۇۋۇتقا يېتىپ كەلگەن قېرلار كەندى) مەيدىپ كېتىۋاتقىنىنى، ئەر - ئايال كارلاش بىرەر يۈزچە ئادەمنىڭ داد - پەرياد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى كۆردى - دە، ھاجى، قورۇنچاقلار، نېمىسەپ قاراپ تۇرسىلەر؟ ھىوي

بولسا، ئىز - چۆۋانلار نۆۋەت بىلەن قېتىمىزغا كىرىپ تۇر - سۇن دەپ، دورىلارنى قىستاپمىكەن. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا قاراپ شەھەردىن كەلگەن قايىقلار بىلەن تالەت شەھەردىن كەلگەن ئۇرغۇي چېرىكلەرمۇ بار ئىكەن.

ئۇ ئەسنادا ھويلا دەۋرلەرنىڭ تارقاتلاپ ئېچىلىشى بىلەن قاسم با لۇياننىڭ كېچى ئۇزۇلۇپ قالدى. كۆك يەشمە ئۇستىدىن يىلگە ئوق خاتىسى باغلاپ، مەلىق كۆتۈرۈۋالغان يىگىمە ياشلار چامسىدىكى زىلدا بويۇق، قوي كۆزلۈك، سول ئېشىكىدە، ئوقاي دانىسداك بىر تال مېڭى ئاشكارا كۆرۈۋېلىپ تۇرغان چاققان بىر يىگىت ئۇيۇقى تاقىزغا تىققان ھالدا ھويلىغا يۇگۇرۇپ كىردى - دە، سالام بېرىشىمۇ ئۇنتۇپ، تال دىراپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇ سۆزلەۋېتىپ، ۋارا چىيەنكەلك ئاق كىگىز قالىقى بىلەن كەك ئېيىناسىدىكى مومىچاق - مومىچاق تەرلەرنى ئېرتىپ قويماقتى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، پاتىن بىرى سەككىز چېرىك سۇقۇۋۇق مەھەللىسىدىكى ئۆيلەرنى تاختىرۇرۇپ، مەممە تۇرنى بىر چىمىم قوياي بۇلاپ چىقىمىتۇ. بۇنىڭغا چىدىلىغان خەلق سۇقۇۋۇتقا تويلىشىپ، چېرىكلەرنى ئوسۇ - راپىتۇ. بۇ يىگىتنىڭ ئۆزى خەلققە بولۇپۇن كارىغا كىرىپتە - كەن، چېرىكلەر يۇقۇرۇلۇپ كېلىپ، مەلىقنى تار سۇالساقتى بويىتۇ.

— ھەي، سۇتۇن تالاق، — دېدى ھاجى يىگىتكە كا - يىپ، — ئەنەك سېنى ئوقۇل دەپ تۇغىمىغانمۇ؟ قورلۇقىدىكى كۆمىمىدى؟! بىر - ئىككىنىڭ جېنىنى تېنىدىن چۇدا قىلساڭ بولمايدۇ؟ (ئاق قانلىق ئاچىق)

يىگىت ھويلىنىڭ بىر چېتىدىكى ئاتىغانغا ئوقشەك ئېتىمى لىپ كىرىپ، ئوقۇلۇق تۇرغان چەنە ئاقىنى بېشىلەپ چىقتى. ئاقچىقچە، ھاجى ئۇنىدىن مېلىقىنى مۇشۇل قاسمىنى

ئازى چىقىپ تاشلى توغرىسىدا بۇيرۇق بەرگەنلىكىنى دۇدۇقلاپ تۇرۇپ تاران بايان قىلدى.

— مە، تۇرۇقنى يەپ، تۇز لۇقۇشى چاقاي، چاقاي، دېگەن شۇ قىلىن - دەپ، مەي تۇزكۈر لوبودىلار، ئاڭ، كۆزۈڭىزنى يوقال، چاڭگۇدەڭگە بېرىپ ئېيت، ئولا ھەددىدىن ئاشمىسۇن - دېدى ھاجى. ئاندىن چىرىكلەردىن تارتىۋېلىنغان مىلىقلارنى مەڭلىك نىيازغا كۆرسىتىپ، ھەۋۇ كۆرسەيلەرنى ئوردىغا ئېلىپ بارا دەپ بۇيرۇق قىلدى.

باش - كۆزى يېرىلىپ، توپىغا مىلىگەن سەككىز چىرىك ئۇتتۇرۇۋەتكەن قىزارۇزلاردەك سالىپىشىپ خەلق توپىسىنىڭ مەسھرىلىك كۈلكىلىرى ئاستىدا، لوچىڭ يەنى ھۆكۈمەت يا - مۇللىرى بىلەن ھەربىي قوشۇنلار چايلاشقان شەھەر تەرەپكە مېڭىشى، ئۇلار ئىككى يۈز قەدەمچە يىراقلاشقاندا، ئارىسىدىن بىرى، ئېھتىمال چوڭى بولسا كېرەك، ئارقىدا قالغان خەلق توپىغا مۇشتىنى كۆرسىتىپ، بىرى تۇڭكۈردى. مەڭلىك نىياز بىلەن باشقا يىگىتلەر بۇنى كۆرۈپ، ئۇلارنى قوغلىماقچى بولدى.

— ھاجى، ياشلار، پەيلىلاردىن يېنىڭلار، ھەر ئىشنىڭ يولى بىلەن بولغىنى ياخشى، — دەپ ۋارقىرىدى قاسم يا ئۇلان.

شۇ ئارىدا توپنىڭ ئارقا تەرىپىدىن كىمبىدۇر بىرىنىڭ «ھاجى جانەت، ماڭا قاراڭلار!» دېگەن خىتابى ئاڭلاندى. كۆل رەڭ شىلىپىسىنى دىڭكايىتىپ كىرگەن چاشقان بۇرۇت، بىر كۆزى ئەلسە كىشى بوز قېچىپ ئۈستىدە قىغىش ئولتۇرۇپ، بۇزنىغا چۈشۈپ قالغان كۆزەينىڭكى تۈزەتكەچ داۋام قىلدى:

— كۆرۈۋاتاسىلەرچاماتەم، ئۇلۇغچىڭقاڭقوجامدىن تاپىلىپ نېمە كۈنلىرى كۆرۈۋاتىمىز؟ چوپانسىز قالغان پادىگە، بىر رە، ئېنىقلارغا يەم بۇلۇۋاتىمىز. ھە، دېيىلار، ئا مەخسۇت ۋاڭ 142

سىلەرنى! دېگەن پېشى چىرىكلەرنىڭ ئۈستىگە، ئات سېلىپ، ئۇلارنى قامچىلاپقا باغلىدى. ئۈستىدىن دەرھالغان تاللانمۇ بىردىنلا ھەرىكەتكە كېلىپ، چىرىكلەرگە تاشلاندى. مۇنداق بىر لۇشىنى كۆرسىگەن چىرىكلەر ھودۇتۇپ كېتىپ، ئۇزىنى ئۇڭشاپ بولغۇچە ھېلىقى موڭغۇل قامچىسىنىڭ زەرىسىدىن ئۇچ - تۇتۇشى يىقىلدى. قالغانلار ھايت - ھايت دېگۈچە توپ ئېچىدە دەسسە لىپ كەتتى. قولىرىدىكى مىلىقلارغىمۇ ئىگە بولالمايدى.

بۇ چىرىكلەرنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر ئىدى. ھاجى ئاتتىن سەككىز چۈشۈپ، باش تۇرۇت بىرىنىڭ ياقىسىدىن ئالدى - دە، «قىلىپىنىڭلار شۇ قالدۇمۇ؟» دەپ سىلكىشىلىدى. ھېلىقى چىرىك:

— غوجام، بىزدە گۇناھ يوق. بىز لۇسۇپچاڭنىڭ ① بۇتۇ - رۇقى بىلەن...

— ئۇ لۇسۇپچاڭ نېمىدەپ بۇيرۇق قىلىدى؟ — سورىدى ھاجى.

چىرىك لۇسۇپچاڭنىڭ تۈۋۈل دىيارىدىكى ھەممە تۈز كاتلىرىنى ئۆز ئىككىگە ئۆتكۈزۈۋېلىپ، يازدا ئۇچ تۇز دۈ - كىنى قاچقا ئالغىنى، ھەممە كىشىنى كېرەكلىك تۈزى شۇ دۇكانلاردىن ئېلىشقا بۇيرۇقلىغانى، ئەمما خۇپىچىك (مۇسۇلمان شەھىرى) دىكى تاھالىنىڭ تۈزى ھازىرغىچە بۇ دۇكانلاردىن ئالمايدى، لېۋىسچاڭنىڭ تۈز سوردىسىغا زىيان يەتكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇ - چۇن، بۇگۈندىن باشلاپ، خۇپىچىك شەھىرىدىكى ئۇيغۇرلىرىغا - تۇرۇپ، بىر چەمدىمۇ تۈز قويماستىن، ھەممە تۈز لۇق قاپاق ① بۇ كۆلەردە ھېلىقى لۇلۇپچاڭ تۈۋۈلدا ھەسكەرىلىك كۆپە - يىلىكى تۇپەيلى. لۇپچاڭ (بىرىگادا كىرماندىرى) لىقىن سىچال (دېۋىنۇبە كوماندىرى) لىقا ئۇستازلىقىمىسى...

دېدى بىر ئاقبال بۇلار ھاسسىغا تايىنىپ تۇرۇپ،
 — بۇ يېقىمىمۇ شامەخسۇت ئوردىسىدىكى يىلىك شورپىسىغا
 شېرىك بولغان، يېقىن ئېغىز ئۇزىلىشىمۇ دېگەن راست كېپ
 ئىكەن — دەپ — دېدى كېيىنكىلەر چۈنلۈك بىر دېھقان.
 تۇپنىڭ ئارىسىدا كۈلگە كۆتۈرۈلدى.
 — بىر ياخشىنىڭ قەدىرىگە يەتمەس، بىر ياماننى كۆرمى-
 كۈچە، — دەپ داۋام قىلدى كۆزى ئىلەس بەگ، ئەتە - بۇگۈن
 چىڭخاڭا غوجانىڭ تۇپىنىنى كۆزۈڭلارغا سۈرۈڭۈدەك بولۇرس-
 لەر تېخىلا.
 — تولا ۋالاقىلىسىلا، — دەپ ۋازقىردى غوجىنىياز ھاجى
 تۇپنىڭ كېيىنى بۇلۇپ، — ئۆزۈڭلەر، خىستاي ئەمەلدارلاردىن
 شامەخسۇت ياخشىراق ئىدى دېمەكچىمۇ، ئاق ئىت - كۆك ئىت،
 ھەممىسى بىر ئىت.
 ئۇ ئەسنادا، ئىككى ياشاۋۇل يۈكۈرگەن پېشى كېلىپ،
 غوجىنىياز ھاجىغا سالام بېرىپ، ئۇنى يۇسۇپ تەيىنلىنىڭ چا-
 قىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتتى. خىتاي تۈمۈ چىرىكلەر چىچىۋەتتىكىن
 تۇز پارچىلىرىنى تېرىشتۈرۈپ تۇرغاندا.
 — مازادىن پۇتۇقى يېغى، يادىھاھتىن تىلىڭنى دەپتە -
 كەن، تەبىئى بەگى غوجانىڭ تالىدىدا ئوشۇق كېپ قىلىپسىلا
 ھاجى، — دېدى تاسم پالۋان يوغان ئاقاللىرىنى غوجىنىياز
 ھاجىنىڭ مۇزىگە تاشلاپ.
 — بار، — دېدى ھاجى ئېتىغا مىنىۋېتىپ، ۋەمدى يۇسۇپ تەب-
 ىي بىلەن نېمە دېيىشەرمىز كىن، ھەرقاچان ماڭا ياخشىلىق
 بولۇپ، دەپ ئويلايتتى ئۇ.
 بىراق يۇسۇپ تەبىئى تۇپنىڭ ئوردىسىدىكى ئىشماندا
 ھاجىنى ئوچۇق چىراي قارىشى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇققا تەكلىپ

بىزنى ئېزىپ كەتتى دەپتىنلار، ئەمدىمۇ، بۇ خىتايلار ① بىر -
 گە نېمە كۈنلەرنى كۆرسىتىۋاتىدۇ؟ ھەرقانچە قىلغان بىلەن
 شامەخسۇت ۋاڭ ھېچكىمنىڭ تۇزۇلۇقىنى چاقىمەن بولمىدى 18.
 — توغرىسىلا بېگىم، نېمە دەۋاتىدىلار، شامەخسۇت ۋاڭ
 تۇزۇلۇقىنى چاقىمەن بىلەن بىلىڭىزنى چىقىپ شورغان، —
 ① ئۇ زامانلاردا غەزۋەتلەر ۋىتنامدا دەپ ئاتاش ئۇمۇملاش-
 تان بىر ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان. بۇنىڭ ئەسرى ھازىرغىچە بار. ھە-
 قەتتە بولسا، غەزۋەتلەر خىتاي دېيىش ئىلمىي نۇقتىدىن ئېيتقاندا،
 دىمۇ تامامەن خاتا، غەزۋەتلەر ۋىتنامدا — بۇ ئىككىسى ئىككى
 مىللەتنىڭ نامى، مەمۇرىي قەتئىيەتنىڭ كۆرسىتىشى، ۋىتنامدا لار
 تۈركىي قەبىلىلەرنىڭ بىرىدۇر (تۈركىي تىللار دەۋانى) بىرىنچى توم،
 شىنجاڭ خەلق شەخىرىياتى 1981 - يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى 98 - بەت).
 بۇ قەبىلە غەزۋەتلىرىدا «چىدىن» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ۋىتنامدا،
 ئىككى شەرقىي شىمالدىكى ياۋىي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا، يا-
 شاپ، مىلادى 916 - يىلىدىن باشلاپ دىيار ۋىياۋە سۇلالىسىنى قۇرغان.
 ئۇلارنىڭ بىر قىسمى مىلادى 1124 - يىلىدىن 1211 - يىلىغىچە ھا-
 زىرى شىنجاڭ ۋە تۇپنىڭ ھەربىي جايلىرىدا ۋەزىرىيە لىياۋە سۇ-
 لالىسىنى قۇرۇپ، ۋۇزۇدۇغە يەنى «ۋىلايانۇن» شەھىرىنى ياتىغىت
 قىلغان. «چىدىن» سۆزىنىڭ ئەسلىسى «ۋىتان» بولۇپ، غەزۋەتلىرىدا
 ۋە تايۋۇنى بولىدىغانلىقى، بۇ سۆزنىڭ بىرىنچى بولۇشىدىكى «ۋى»
 تايۋۇنى «چى» غا ئۆزگەرتىلگەن. تۈركىي تىللار تەتقىقاتىدا
 «ۋى» تايۋۇنى بىلەن «ۋى» تايۋۇنىنىڭ ئالماشتۇرۇشى نەتىجىسىدە
 (مەسىلەن، بۈگۈنكى «ۋى» سۆزىنىڭ ئەسلىسى «ۋى» بولمىغا
 ئوخشاش) «ۋىتان» سۆزى «ۋىتان» غا، ئاندىن «ۋىتان» غا ئۆز-
 گەرتىن، «ۋىتان» سۆزى بىر تىلغا ۋىتنامغا، ئەنئەنىۋى ئۆزلىشىپ
 ھام غەزۋەت ھام چۆڭكۈ دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ كەلمەكتە.

كېرىپتېپ، يۈسۈپ تەبىئىيەتتە ئېھتىرامغا جاۋابىن كۆكرىپ كەتكەن كاپۇلكىرى ئارىسىدىن قارىداپ كەتكەن ئاللاھ چىنىپ. لېرىنى كۆرسىتىپ، سۆيۈكچىلىك ھەجىپتە قويدى - دە، تەرمە-چەك تۇرۇق بارماقلىرى بىلەن ئىككىنى تېرەپ، بىر تەستىۋالىدى. دەمى كاساپەت، دەپ ئويلايتتى بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ھاجى، - بازاردىكى گەپ - سۆزلەر راست ئىكەن - دە، قاياق لېرىك ئىشىپ، كۆزلىرىنىڭ قىزىرىپ كەتكەنلىكىدىن بۇيۇن كېچىنى ئەپتۇن چىقىپ، بۇزۇقچىلىقتا تۇتقۇزۇپ، چۈش - يې - شىندا ئورنىدىن قوپقانلىقتىن بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. نەچچە مىڭ چىرىككە قانداقۇ باش بولغانىكەن؟

چىنىك خىيالىنى ئۇزۇپ قويدى.

- مىنىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز كېلىشىمنىڭ سەۋەبى نەرسە؟ - دېدى. ئىككى مويىسىمىت تەبىئىيەتتە چايلىرىغا مەلۇم بولسا كېرەك، - دەپ گەپ باھامى لېۋىسىياقا، قىزىل تاۋار كۆزىگە سېلىنغان يۇلتۇزىگە كۆزگە يانماق تۇرۇنۇقتا ئولتۇرما - ئولتۇرما - يەنە بىرەر ۋەجىدىن ئېچىنغاندا، گەپ ماغىللاپ كەتتىمۇ دەپ ئالما ھا ئىلچى قوپمايلا شەخسەن ئۇزۇم كەلدىم، قانداق بېرىپتۇ؟ قۇل قوشتۇرۇپ تۇرغان ئوردا ئۇيغۇسى بۇ كېلىدىكى ئۇ - دۇپ بولغاندىن كېيىن، يۈسۈپ نەبىي گەۋدىسىنى ئورۇندۇرۇشنىڭ يۇلتۇزىگە تاشلاپ، ھىسسال چايلىرى بەك جۇۋاپتۇ دەپ قىسقىلا چاۋاب بەردى.

لېۋىسىياقا سېلىپ بىلەن يەنە گەپ باھامى، سۆيۈكچىلىك - تىكى ۋەقەدە ئوردا تەبىئىيەتتە چايلىرىنى بارلىقىنى، بۇ ئىشنى ئورۇنغا مەلۇم قىلىپ، چاۋابكارلىقىنى باھامدىن سۆزۈشتە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ھازىرچە چىرىكلەرنى تۇرغان ۋە ئۇ - لارنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋالغان ھۆججەتلەر نى چاۋاب،

قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ تۇرماستىلا مۇنداق دېدى: - ئۇ مۇزىكلارنىڭ تەبىئىيەتتە بېرىپ ئويىدا قېتىپ، بۇ چىرىكلەرنىڭ پەيلىگە قارىغاندا، بۈگۈن تۇرۇقلىرىنى چاقتان بولسا، ئەمە بېشىنى بولمىغان ئوخشاشتۇ. ئەمدى ئويىدا راق قوغدىنىشقا بولىدۇدەك.

ئاندىن يۈسۈپ تەبىئىيەتتە خوجىنىياز ھاجىدىن ئوردا يال - ۋاللىرىنىڭ نامى، سۈپىتى ۋە قورال - يارىمىغا دائىر ئىشلارنى سوراپ، پائۇلارنىڭ نامىنى بىرەر يۇزۇمگە يەتكۈزۈش، ئۇلارغا تېگىشلىك ھەدىيە تەلىمىنى كۆپەيتىش كېرەكلىكىنى تەكىتلەشنى ۋە ئوردادا قانچىلىك دېسە ئۇنىڭنىڭ قورال بارلىقىنى تەسكەرتتى.

چىرەككە كەلگەن بۇ تەبىئىيەتتە ۋەزىمەتلىك بىلەن سو - رىغان ھەدىيە سۆيلىمە كەندەپ بىلەن چاۋاب بېرىپ ئولتۇرغان ھاجى، ئۇنىڭ خىيالىغا چىرايىغا پات - پات قاراپ قىلغانى ئۇ:

قىزىق ئىش، ۋاڭ ئوردىنىنىڭ چوڭ تەبىئىيەتتە بولغان بۇ ئادەم بۈگۈن مېنى راسا ئۇچۇرلايدىغان بولىدى دېسەم، يېرىملا كېلىدىكى قىلغانىمۇ؟ دەپ ئويلايتتى.

ئۇ ئارىدا مەلۇماتىچى بەگ ئىجازەت سوراپ كېرىپ، لېۋىسىياغا ئىشلىتىشنى مەلۇم قىلدى. قەدەم تەشەببۇس، قەدەم قىلىش، قىزىمىغان مېھمانلىقنى تۇيۇقسىز «قەدەم تەشەببۇس» قىلىش، باھامدىن سۆيۈكچىلىك بولغان ۋە بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى مە دەرسال چۈشەندى چىقى، ھاجىغا مەنلىك قاراپ قويۇپ، مېھمانلىق ئالدىغا چىقتى ۋە ئۇنى ئوردىنىنىڭ كۆتۈرۈمىسى ئالدىدا كۆتۈرۈلدى.

لېۋىسىياقا ئىككى مۇھاپىزەتچىسى بىلەن كۆتۈرۈمىسىغا

تال مەنلىقى ئۈزۈك ئالدىغا ئەكىلىپ قويىدى.

2

ئۇ تاغىسى خوجىنىياز ھاجى ئۆزى تۇرۇشلۇق ھوي-لىنىك تۇر تەرىپىدىكى ھۆججىدا كىرىس لايىپ يورۇقىدا ئولتۇرۇپ، بايا لىۋىسچاھ بىلەن يۈسۈپ تەيىپى ئوتتۇرىدا بولغان كەپ-سۆزلەرنى قاسم پالۋانىغا ھېسايە قىلىپ بېرىپ، تاغىرىدا مۇنداق دېدى:

— يۈسۈپ تەيىپى يۈزۈمۈ يامان ئادەم ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ بۇگۈنكى كىيىملىرى مېنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى، يەنە بىر ھېسايەت ئۇ ئوردا بەكلىرىنىڭ كەپ-سۆزى بىلەن يۈزۈش-تۈزۈشقا قاراپ بىرىپتىمىن چۈشەنگەندەك بولۇۋات-تىمەن. يەنە كەتتىكى چاغىدا، بىر قەدىملىك تىنچ كىيىمگە چۈشكەنلىرىنىڭ ئۈمىدى بىرە دېگەن ماقالىنى ئاڭلىغانىم. ئېچى چاڭمۇقۇنىڭ تۇتقان بولۇپ بەلگەرنىڭ زىمىنىغا تېگىپ قويمان ئۇختايدۇ، ئەمدى بەگ-خوجىلارمۇ ئەللىرىنى مۇنا ئالدۇرۇپ، پۇقرالارغا ئوخشاشلا مۇكەممەت ساڭلىرىنى تاش قىدەك ئۇزغان، ئۆزىگە يۈسۈپخان زامانلىرى كەتسە-كەل مۇيسىمدا بولسا پەيدان ھالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇلارنىڭ يۈزۈك-جەمىگە كىتىدۇ دېسەلە ئەمدى، بولمىسا ئۇلارنىڭ ئوردا بەكلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ پىشىزى پىشىدا بولدىمىن ئوردا، يۈسۈپ تەيىپى قانداق قىلىپ پۇقرا تەرەپتە تۇرىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

— راست ئېيتىدىلا ھاجىم، بىزنىڭ تاغىلاردا دەپتە كەلسە، ئەندىڭ پىشىمىز بىر بولۇپ دېگەن كەپ بار ئەمەس. مۇنۇ بۇ چېگرىلەر ھەممىنىڭ پىشىغا كەلگەن بىر پالا بولدى. تاغدىكى دورغىلارمۇ، بۇ ھۆكۈمەت چېگرىلىرىنىڭ قولى بىلەن سۇيىسىزى سېتىپ ئېچىدىغان ئوخشاشدۇ، شا-مەخسۇت ھايات گاختا ھېچكىم بىزنى ئاناي تېتەلمىگەن

ئەككىز تال مەنلىقى دەرمال ئاپتۇرۇشى تەلپ قىلىپ، سەككىز تال مەنلىقى ئېلىپ كەتتىڭىز بولىدۇ. ئەمما چېگرىلەرنى ئۇزغان كىشىلەرنى جازالاشتىن بۇرۇن، بۇ ۋەقەگە مۇسۇلمانلار ئۆزى ئىمان قارىغاندا مۇقەددەس بىلىنىپ، سەلەر قىلمىشى بولسۇن؟ سىز جانابلىرى بۇ ئىشتا سېنىڭ جاۋابكارلىق-قىمىتىڭ بار دەپسەز، بەرھەم، شۇنداق، ئەپسۇسكى، ۋەقەنىڭ ئۈستىدە ئۆزۈم بولماي قاپتەمەن، بولمىسا، پۇقسارنىڭ تۇرۇقىنى چاققان قورلۇق شۇنۇ دەپ چېگرىلىرىنىڭ قولىنى سۇندۇرۇپ، ئاندىن ئالدىڭىزغا ئاپتۇر بىرگەن بولاتتى.

ھاجى مۇكەممەت قانغان بۇ قېرى تەيىپنىڭ سۆزلەرى-دېن پەخىرلىنىپ، لىۋىسچاھنىڭ ئېچىدا ئۆرە تۇرغان ئىككى مۇنا-پىزەتچى چېگرىلىك مەغزۇز قاراپ قويدى. لىۋىسچاھ تەيىپنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، ئورنىدىن دەس تۇردى-دە، قولىرىنى كە-سەپىلەرگە پۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:

— تەيىپى، ھوشىڭىزنى يىغىڭ، مازىر قۇمۇل ۋاقىلىتى ئۆلدى، سىز قۇرۇق سۆڭەكىنى تۇتالاڭلاپ يالماڭ!

— قۇمۇل ۋاقىلىتى ئۆلگەن بىلەن قۇمۇل ھەلقى ھايات، سىز مۇھىملىرىنى يىغىڭ، كىمكى پۇقرانى دەپسەندە قىلسا، ئۇنىڭ قاتۇشى بۇتايمايلىق بولىدۇ. — دەپتى يۈسۈپ تەيىپى ئورنىدا قىسرىلىماي ئولتۇرۇپ.

بۇ سۆز بىلەن تېخىمۇ ئەسەپلىشىپ كەتكەن لىۋىسچاھ بۇرۇندىن قەلئە بىر خىل تاۋۇش چىقىرىپ، غەزەپ بىلەن يەرنى تەپتى-دە، «قېنى كۆرسىز، كىمىنىڭ قاتۇشى بۇتاي-ماللىق بولىدىكەن!» دېگەن پېتى ئورنىدىن تۇردى. يۈسۈپ تەيىپنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئوردا تۇرۇڭلىرىنى ھېلىقى سەككىز

دېدى،
 — بۇ باشقا كېمە، ئەمما ھازىر ھېچكىمگە ۋاقىت ئەگەيدۇ — دەپ قىلىشقا چاۋاب بەردى ھاجى، ئانىدىن دەيدىمىز بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، تاكالى ماۋۇ لايۇسقا دېگەن چىرىكىنى ئۆزىنىڭ لايلا چىرىكى بىلەن قۇيۇلدىن مەيدۇنۇش كېرەك دېدى.
 — قانداق قىلىمۇ دەيدىلا؟ — سورىدى قاسم پالساۋان تېتىكلىشىپ.
 — خۇشخىيار ھاجى ئۆزىنىڭ گويىغا ئالدىرىپ تەپسىلىي بايان قىلىپ، تاخىرىدا مۇنداق دېدى: ئۆزلەڭ ئېيتىشقا تېرىم شۇ مەن ئۆزۈم تاغقا چىقالايمەن، چوققىغا بېرىپ ئېيتىشقا، ماۋۇل مەركەزنى تاللاپ تۇرغاي، قورال-ياراغ ئوردىدا يار يۇسۇپ تەپسى بەزىگە يۆلەك بولىدۇ.
 ئەتتى تاڭ ئېتىش بىلەن قاسم پالساۋان خۇشلىشىپ تاغقا ئالدىراش يۈرۈپ كەتتى، بىراق ئارىدىن ئىككى كۈن ئۆتكەندە يۇسۇپ تەپسى نەزەرىنىڭ ئۈزۈمچىدىن بولغان بىر چىددىي تېلىگراممىسى تاپشۇرۇۋالدى، بۇ تېلىگراممىدا ئوردىنىڭ قورال-ياراقلارنى ئوق-دورلىرى بىلەن قونۇپ لايۇسقاغا تاپشۇرۇش، ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلۋاتقان پائالادىن بەش-ئالتىنى قالدۇرۇپ، قالغانلىرىنى ئۆز ئۆي-لىرىگە قايتۇرۇش، پالساۋان بېشى خۇشخىيارنى نەزەرىدىن قىلىش ۋە ئۆزىگە يۇسۇپ تەپسىنىڭ شەخسنى ئۆزى مەسئۇل قىلىش، يۇسۇپ تەپسىنىڭ قاتتىق چاۋابكارلىققا تارتىلىشى، بىرلۈش يۈرۈش قىلىشقا ۋە ئەگەر بۇ بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلىش، يۇسۇپ تەپسىنىڭ قاتتىق چاۋابكارلىققا تارتىلىشى، لىقى ئەسكەرلىك قويۇلغانىدى، يۇسۇپ تەپسى ئوردى بەلگىلىرىنى يىغىپ كېتەش ئۈمىدگۈزدى، بەلگىلىرىنىڭ مەمىسى دېگۈدەك تىرىشقىنى تاتىلاپ تۇرۇشى، پەقەت نەزەرنىڭ ئۆز

دېشىۋاتىدۇ، بۇ كەينىگە خېلى چىشى بار،
 — باي، ئۇلارنىڭ بۇ دېگىنى توغرا ئەمەس! — دېدى ھاجى كەسكىن قىلىپ، — بۇ مۇكەممەتتىن شەخسەت ياخشىراق تىدى، دېگەن گەپكە ئۆلسەمۇ قېشلايمەن، شەخسەت نىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قالدۇرغۇ، ئۇ ھازىرغىچە تىرىك بولغان بولسا، ئۇنۇل خەلقى يەنە نېمە كۈنلەرنى كۆزۈمگە تىرىك — ئۇنۇ شۇنداق، ئەمما، ئۆز مۇسۇلمانلىرىمىزدىن بىر كىشى ۋاق بولسا، بۇلار بىزنى مۇسۇلمانلارغا ئىتەپ مەنەسىدىكى دەپمىنا، — دەپ ئېيتىۋاتىدۇ بىلەن ئۆزى قاسم پالساۋان ئۆزۈن ساقلىشى، ئەمگەن سىلاپ ئۆلتۈرۈپ.
 — ھەي، ئۆزلە، بىرچۇنلا كەينى قىلىدىكەنلا، — دەپ ئاقەتسىز ئەندى ھاجى، — مۇنداق شەخسەتنىڭ ئوغلى، ئەيۈنكەش ئەزىزىگە ۋاقىت تېگىپ قالسا، ئۆزە، مەن مۇسۇلمان دەپ، پۇقرانى تاپاپ ۋە ۋەزىپەمۇ؟ بۇنى ئويلاپ باقمايدىلا، ئۇ كاختا، كۆتۈرۈلمەسەك سالاھىيەتتۇر دېگەندەك بىر ياندا چىرىك، بىر ياندا نەزەر، پۇقرانى نېمە دەشۋارىچىلىققا سالىس! مەن ياقا يۇرۇلاردا يۈرۈپ ئۇزۇن ئىشلارنى كۆردۈم، بۇ — قالباق، بۇ — غىتاي، بۇ — مۇسۇلمان دېگەن گەپلەر ئادەملىرىنىڭ ياخشى-باغلاشنىڭ بەلكى بولالمايدىكىن، ئۇنۇر تاكانى ياقا چاقچۇشقا، ئۇنۇ بەزىگە ئى دارىمۇ مۇسۇلمان ئەمەس، سىدى ۋە تاكانى رەھبەرلىك نىياز پالكانىنىڭ قېنىنى تۆككەن شەخسەتنى تەشۋاردا مۇسۇلمان مەن ئۆز قۇيۇلۇق ئۇنۇمۇمىز كەمسىدى؟
 قاسم پالساۋان سەل توغايىسىزلىنىپ بەزىگە قارىۋالدى، بىر دەملىك چىچىتلىقتىن كېيىن، بېشى كۆتۈرۈپ،
 — يۇسۇپ تەپسىدەكى كىشىلەر پۇرت چۈشى بولمىدۇ! —

مەركەز مەھكەمە ئىيازىدا بار ئىدى. ئۇ ئۆزىدىن بىر قەدەر ئېرىدا تۇرغان خوجىنىياز ھاجىغا ئېيىتىدۇر ئېمەكچى بولۇپ بويىنىنى سوزغاندا، ھاجى كۆز ئىشارىتى بىلەن ئۇنى توختىتىپ قويىدى.

تۇتۇقسىز كۆز كىرىپ چىققان كۆز يورنى بىلەن ئاسمان-يەلەككە كۆتۈرۈلگەن ھاك-تۇزان ھەممە ياقىنى قاپلىپ كېتىپ، تۆمۈر ھاۋىلارنىڭ تارقىمىدىن بىر توپ ئاتلىق چېرىكلەر بىلەن كېسۋاتقان لېۋىسھاجىمۇ ھاك-تۇزان ئىچىدە كۆزدىن قاپىپ بولدى. شۇ كۆز يورنى بۇ غەۋرە ئىشىك تېغۇلدىكىدىن ھەممە ئۆيلەرگە ئېلىپ كىرگەندەك، شۇ تاغ-ئىشىنى شەھەر ۋە يېقىن يېزىلاردىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسى بۇ ئىشلاردىن خەۋەردار بولدى. ھەممە مانا ئەمدى تۇتۇشۇپ، دەپتىن بەزىلەر - يېڭى چاقىمۇلا ئىچكىرىدىن كۆچمەن ئاچىپ كېتىپ، يەر-زېمىنلارنى شۇلارغا ئۆلەشتۈرۈپ بەرگەن دەپتىن بولۇشىمىلا دېيىپ ھېلىقى كۆزنى سۇتۇرۇۋاتقان ۋەز-ئەسەپتە تۇتۇغان كۆزى ئىدىن بەگ ئازنا مەسەپتە خۇپتەن تۇتۇشقا يىغىلغان چاقا ئەتەگە قاراپ، - ئۇندىن كېيىن ناماز جۇمئى تويلىشىپ تۇتۇپتۇ. چىرىكلەر بىر سۇلالىلارنى قىلغىنىم قىلغىنىم ئۆزىدىن ئۆزىگە، خۇدايلىق ئالا ئۇنداق كىزىلەرنى ھارام قىلغاي، زەھەپتىلىك چىشقاڭ خوجام ھايات چاغدا، ئېچىشكە خاتىكە ئەمەلدارلارمۇ يېزىپ-ئىگىلىرىگە تاڭ قىلىپ چېكىپ باققان ئەمدى بۇ چېرە، رىكلەرنى قارىغاندا، بۇلەكچىلا ھەممەدىن ئىشىپ كەتتى، ھۇاي خۇدايىمەي، ئۆزىنىڭ تۇتۇلۇپ تۇسكەن يۇرتى ئەمدى جاۋابىن يېقىن بىلەن كۆزىنى سۇرۇپ، دېيى بىر بىرۋاي ئۇنىڭغا بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى بۇيرۇشقا بىنايەن، ئەزەربەھت ھاجىدا يۇسۇپ ئەپەندىنىڭ كۆڭلەملىك ئوردىسى يېتىمكى بىر ئۆيگە كۆچۈپ كەلگەندى. ئۇنىڭ يېقىن مەرتىمى

بېشىچى ئوغلى بەشىر دادامغا ئۆزۈم چاۋاب قىلمەن دەپ، ئوتتۇز-قىرىق ئال مىلىقىنى ئېلىپ قالماقچى ۋە بۇنى ئۆزۈم ئىشك چاۋابلىرىمغا تارقىتىپ بەرمەكچى بولىدى. ئۇنىڭ رايىغا ھېچكىم قارشى چىققانمىدى.

ئەزەرنىڭ بۇيرۇقى ئېشىپ ئۇچىنى كۆلى كەچتۇر. رۇنلۇقى ئوردىنىڭ تاقىقىرىقى سەيناسىدا تويۇشىپ قويۇلغان تۆمۈر چاقلىق ھاۋىلارغا ئاخىرقى مىلىقلار بىلەن ئوق ساق-مۇنلارنى ئېسىۋاتقان ئوردا بۆكەنلىرىنى تاش پەلەمپەي ئۈستىدە كۆزىنى تۇرغان لېۋىسھاجى قاقىرنىڭ بويىنىدەك قويىدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى بىلەن تەڭ، بېشىغا كەڭ قاپسىنىڭ شەپكى، يۇشقا ھەرىسى ئۈسۈك كىيىشىپ، ياقىسىغا يېڭىلاشقى بەلگىسى تاقىغان بولۇپ، سەل ئېگىلىپ دەرمال ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىدى. لېۋىسھاجى يولۇقتا قارىماي تۇرۇپ، ھېۋادارىن، تېپىپ چاۋابلىرىدىن سوزۇپ، ئەمدى قۇيۇل دەپ ئوردا كۆزۈمچە تىنچلىق ھۆكۈم سۇرۇپ دەپ ئىشەنم بولامدۇ؟ دېدى. بولۇپ بۇ گەپلەرنى ئۇيغۇرچىغا ئۇرۇۋاتقاندا، يۇسۇپ تېپىپ بىر ئېسىمدىن يىرىگەندەك ئۇنىڭغا تەتۇر قارىۋالدى ۋە گەپ تۈگەش بىلەن تەڭ، ئېپىز ئىل رەڭ موۋۇت پەرىسە ئويىنىڭ يېڭىنى قېتىپ تۇرۇپ، ھېۋا لېۋىسھاجىدىنمۇ بەكرەك موھاج، ئەمدى تىنچلىق بولۇش - بولماسلىق سىھال چاۋابلىرىنىڭ پەيلىگە باغلىق دەيدى. باياتىن باھلىرى ساڭغىلاپ، قاپاقلارنى چۈشۈپ كەتكەن ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى بۇ گەپنى ئاڭلاش بىلەن بىر - بىرىگە قاراپ كۆلۈشىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بۇيرۇق بېرىمە ئۆيىگە قايتۇرۇلدىغان ئوردا باۋۇللىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى - بالا

تالتىنچى باب

پىچاق سۆڭەككە يەتكەندە

تاياق چايدىن ئۆتۈپ كەتكەندە، چادىگەر
ۋاللاھنىڭ ئىشىكىمۇ زۇۋانغا كېلىپ ۋاپات-
خادە دەپ تاللىغان.

— ۋەتەۋرات ① رىۋايەتلىرىدىن

1

مەڭلىك نىياز تارقىتىۋېتىلگەن ئوردا پائالىيەتلىرى تارىخىدا
مىللىتىمىز تارىخىدا كىيىن، خۇددى بىر ئىپتىدائىي يىت-
تۈرۈپ قۇرمان كىشىدەك كۆڭلى غەش، ئۆزى خامۇش ھالدا
شەھەردىن ئۆز يۇرتى شۇيۇلغا قاراپ تاشلىق يولغا چىقتى.
ئۆزىگە دۇشمن يۇرت ئىچىدىن چىقىپ، ئېدىرلىقلار تارىقىدى.
كى شەھەرلىك ھارۋا يولغا چۈشكەندە، ئېتىسار، تاقىسى
ئۆزۈپ قالغانلىقىدىن بولسا كېرەك، تايانغىلىرىنى سەل تاپاپ
دەمسەككە باشلىدى. مەڭلىك نىياز بولسا، ئۆزى سۆزىگەندەك،
ئىچچە ۋاقىتتىن سىلىققا تۇرغۇن قالغان مۇرىستى پات-پات
سىلاپ قويۇپ، ئۆز خىياللىرى بىلەن بەت بەت ئىدى. «ۋاي ئى-
سەت، بىر قىسىملا ئىشلار بولۇپ كەتتى، مىللىتىمىز ئايرىل-
دۇق، پالكان بېشىدىمۇ، بۇنىڭ ئايىقى ئەمدى چىقىرىۋەت-
دۇق» ① دەپتەن دەيدىسى كىتابى.

① 154

بالا مەركەز مەڭلىك نىياز ئەتە ئۆز يۇرتى شۇيۇلغا
قاچماقچى، شۇقا بوران چىقىۋاتقىنىغا قارىسا، ھاجى ئۆزى
ھۇجرىسىغا چاقىرىپ كېلىپ، ئىچچە كۆندىن كۆندىن بۇيان بۇلۇ-
ۋاتقان ئىشلارنى سالى دورغا باشلىق ھەممە غەققە تەپسىلىي
سۆزلەپ بېرىشنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇۋاتاتتى. ئۇ ئەسنادا قېرى
خەنەتكار كېرىپ، يۈسۈپ تەيچىنىڭ ھاجىنى چاقىرتقانلىقى-
قىنى ئېيتتى.

ھاجى كۆتۈملىك ئوردىنىڭ سول قانىدىكى ھۇجرىغا
كىرگەندە، يۈسۈپ تەيچى كۆزلىرىنى سەل قىلغان ھالدا،
تۆت بۇرجەكلىك شېرە ئۈستىدىكى يوقان كىرىس لايىمغا
قاراپ، تەسۋىي سېرىپ ئولتۇراتتى. سالام-سەھەتتىن كېيىن،
يۈسۈپ تەيچى مۇنداق دېدى:

— ئەمدى بۇلار ئىش بولدى. ئاندىن ئادا ئېقىمىزچە
شەھەردە ھېچنەمە قىلىش بولمايدۇ. سىز ئېنىك بولۇڭلار.
دىن دالايىچاي تۇرۇڭلار، بولمىسا، ھەر ئىككىمىزلا كەچكە قا-
لىمىز. ئاندىن غەۋۋە كەلسە، ئاندىن بىر ئېمە دېيىشىمىز.
تەيچى بەگى غوجام خاتىرجەم بولماي،— دېدى ھاجى.
ئۆزە تۇرغان ئېتى،— سەن ئۆزۈڭنى ھەركىمىز بەرگە قارىتىپ
قويمايمەن.

شۇندىن كېيىن، شەھەرگە، يېزىلارغا چىقىۋاتقانغا
چۈشكەندەك بولۇپ قالدى. ئەمما كىشىلەر تارىخىدا ئىچىر-
ئىچىر كېلىرىلىك ئۇزۇنلىق كېتىۋېتىشى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەت
پائالىيەتلىرى بىلەن ئالاقىسى يېقىن تادىملىرى كۆرگەندە، كېيىن
پالغانا ياققا بۇرۇپ ئېتىسارغا بولۇپ قېلىشلىرى بۇ جىم-
چىتلىقنىڭ ئانداقتۇر بىر دەھشەتلىك ۋەھىمىگە ماسلەشكەن.
ئىككىنچى دەپكە بېرىپ تۇراتتى، دېگەندەكلا، ئۇزۇن ئۆتمەي،
تاغدا باشلانغان كۆلدۈرۈلۈش بۇتۇن قۇمۇل دىيارىنى زىلزىلىگە
سېلىپ، لايىمچىلىق قىلغان ۋەتەنچىلەر ئى ئۆكتەي-
تۆڭمەي قىلىۋەتتى.

153

قىزىككۈل بىلەن كېيىنەك سۈرىتى كەشەلەنگەن قارا تاۋاز ياغلىق ئىچىدە ھەر خىل رەڭدىكى ئالتە تىلە مەنۇت يىپ ۋە بىر دانە ئەسىر سۈيۈن تۇراتتى، بۇ ياغلىقنى تاش قارى قاش قىز بۇلدىن بىر يىل بۇرۇن مەڭلىك نىياز پالۋانلىققا تاللىنىپ، شەھەرگە ئاڭار چاغدا ئۇنىڭغا يوللۇق قىلىپ تۇتۇت قاسىدى. ئۆزىنىڭ ئىچىدىكى مەنۇت يىپلار بىلەن ئەتىر سۈيۈن مەڭلىك نىيازنىڭ شۇ قىزغا كاتاپ ئالغان بازارلىقى خۇددى شۇ قىزنى كۆز ئۇچىدا كۆرۈۋاتقاندا ۋەسالى دەملىرىنىڭ شېرىن خىيالى بىلەن چىرايى گۈلدەك ئىچىلىپ، ئۆزىنى توپىغا كېپ تۇتقان يىڭىتەك خۇشال سىزەتتى.

بىراق كۈن پاتار چاغدا، قىترايى تېقىر تاغلار بىلەن ئورالغان بىرىنچى قوناقچى ئېشىپ كېلىشى بىلەن ئۇنىڭ بۇ غۇغلىقى شائاقا تۇنجۇب كەتتى. ئاندا - ئاندا چوقچى - چىپ تۇرغان كۆرۈمىز تام ئۆزىلەر ئاتاردا قەترايى ياكى - ياكى سۇققا قورۇقلار بىلەن ئورالغان دەڭلىك ئالدىدا بىر توپ قوراللىق چىرىك بەشى كىشىنى تارىغا ئېلىۋېلىپ سورىق قىلىۋاتاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەڭلىك نىيازغا تونۇش شۇبۇللىق ئادەملەر ئىدى. دەڭلىك ئىچىدە بۈك تارىقلان تۈگىلەر غۇزەكلىشىپ تۇراتتى. بەزى - بەزىدە تۈگە كۆلۈملىرىنىڭ پەرىغان چارۋىلاپ كېتىشىنى ئاڭلا - ئىسپ قالاتتى. مەڭلىك نىياز ھەيران بولۇپ، دەرھال ئاتتىن چۈشى - دە، چەتتە قاراپ تۇرغان كىشىلەر ئارىسىدىن ئۆزىگە تونۇش بىر بولۇپ تېپىپ، ھەتتە گەپ بۇزۇپ دەپ سورىدى. بۇزۇي ياشاقتىراپ تۇرغان كۆزلىرىنى بېشى بىلەن سۇزۇتۇپ تۇرۇپ ئەمۋالىنى سۇزۇپ بەردى. مەلۇم بولدىكى شۇبۇلۇقلار ھەر يىلدىكىگە ئوخشاش تاپقان - تەرگەن تارىپا - بۇغدايلىرىنى

دەپتىمۇ ئۇ خىيال سۈزۈپ، بىراق تاغقا بېقىمىلاشقانلىقىغا دىيىمىز. ئۇزۇنلۇقىغا باشلىغان سالقىن تاغ شاماللىرى ئۇنى خىيالىدىن ئويىتاتتى. ئۇ ئەمدى چوققۇر - چوققۇر تەپسى ئېلىپ، ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاتىن - بەلەك قارلىق تاغ لارىغا خۇددى ئۇلارنى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقاندا ھىرىس بىلەن قاراپتتى. تاشۇ قارىق تاغلارنىڭ باياغىدىكى قاتار - قاتار قارىغىلا، ياۋا ئالما، تىزۈك، قارىقە، زىرىق، بۇلغۇر - گەن ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش تاغ مېۋىلىرى بىلەن تولۇپ تاشقان ۋە گەك داللا، بۈك - پارقان تاغ تېرەكلىرى، ئىرغاي، تارىغا ۋە قىرچىنتالار ئارىسىدا سايراۋاتقان خىلمۇ خىل قۇمغارغا جور بولۇپ، تاشتىن تاغقا ئۇرۇلۇپ ئېقىۋاتقان تاغ سۇلىرى، خۇددى شۇ تاغ سۇلىرىدەك شۇخ، قارىقەش قىز بىلەن بىللە ئويۇپ چۈشۈپ چاغلېرى، بولۇپمۇ ئۇ قىزنىڭ تېقىمىغا چۈشۈپ تۇرىدىغان سۇنپۇل چاچلىرى بىلەن كەپ قىلا - قىلىپلا ئۇلىدە قىزىرىپ كېتىپ، يەرگە قارىۋالغاندا، شەھلا كۆزلىرىنى ۋەلىپ قىلىپ يېپىۋالدىغان تىگىز دەك كىرىپكەلسىز... مانا شۇلارنىڭ ھەممىسى كېچىچە ئۆزىنىڭ يۈزىكىنى غىدىقلاپ چىققان بولسا، مانا ئەمدى بىر - دىنلا كۆز ئالدىدا ناھايىتى بولۇپ، ئۇنى ئۆزىگە تارتىۋاتقاندا مەنۇت يىپىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن بولسا كېرەك، ئۇ قارىگىر دۆمەندەك سالىرىسىغا ئىختىيارسىز قاسقا ئۇرۇپ تاشلىدى. قارىگىر دۆمەن ئۇنىڭ ئويىغا ئاتىغاندا، بىر يۇلتۇزۇنۇنۇپ، قىسقان قەلەمىدەك چىرايلىق ئۇللىرىنى دىققەت قىلدى - دە، بۇرە مېڭىشى بىلەن ئالما ئىكەنلىكىنى كەتتى.

مەڭلىك نىياز ئات ئۈستىدە قوينىدىن قارا تۇڭگۇن چەككى چىقىرىپ، ئۇنى ئاۋازلاپ ئاچتى. چۆرىدىگە سېرىق مەنۇت يىپى بىلەن ئۇششاق ھەرە چىشىلىرى، بىر بۇرچىكىگە

بىر سېرىپ، چېرىكىنىڭ قولىدىن چىقىپ كەتتى ۋە كىۋىنىم بەردىسى بىلەن يۈز كەلگەن قېلىن ئېدىرلىقلار ئارىسىدا كۆز- ئى پىۋىزىپ تاپقۇچە بايىپ بولسى، مېلىنى چېرىك ۋە ئاۋىيە دەپ، ئاغزىنى بۇزغىنىسىمۇ لېۋى چىلەپ قالىدۇ. بايىقىنى بوۋاينىڭ تەكلىپى بىلەن بىرلەشچە كىيىم-كىچىك نىپازنى ئۇنىڭ ئاددىي كەپسىگە تەكلىپ قىلىپ، بوۋاينىڭ چۈپتى ئاق چاچلىق موماي ئۆيىگە باغ- كۆزىدىكى قانلارنى سۈرتۈپ، يارىلىرىغا ياغغا كۆرسىتىۋېلىپ باشتى. تاغ كېسىمى قوشۇپ پىشۇرۇلغان بىر ئازراق تارپا كۆچمىسىنى كېسىم مەڭلىك نىياز ئۇيغۇرغا كەتتى. تاغ شەھەر ئۈستىدىكى چىلاخ بىلەن تەڭ قارىگىر دۈنەنىڭ كىتىشىگە ئازراق ئېشىن بېرىۋال بالە، دېدى. بوۋاي دۇنياغا قول كېۋىزۈۋېتىش ئۈمىدلىنىۋاتتى، خۇدائىمىغا ئامانەت، ئۆيۈڭگە تارپان مەڭلىك نىياز بوۋاينىڭ قۇرۇق سۆڭەككە قۇرۇق قول لېرىنى ئاقىتىپا ئېلىپ كۆزىگە سۈرتتى ۋە قارىگىر دۈنەنىڭ يالىنى ئالسا سلاپ قويۇپ، چىچىمىت تۇمانلىق تاغ ئازغۇنى سىدا شەۋۋىل تەرەپكە راۋان بولدى.

2

شەۋۋىل قۇمۇلنىڭ يۈز يىگىرمە نەچچە كىلومېتىر شەرقىي شىمالغا جايلاشقان ئەڭ چەت يۇرتلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇرۇنقى زامانلاردا چىنەن دەپ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ شىمالى تەرىپى تېڭىز قارلىق تاغلار بىلەن تۇرالغان، غەربىي شىمال تەرىپىدەمۇ قارلىق تاغ چوققىلىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئاشۇ تاغ تىزمىلىرى ئارىسىدا غەربىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان بىر چىلغا بولۇپ، بۇ چىلغىنىڭ شەرق تەرىپى

بەش تارىم تۈگىگە تارتىپ ئېرىم بىللىق ئۇرۇقى ئۈچۈن قۇمۇل تۈگىلەردە ئۇن تارتىپ چىقىشقا كىرىشكەن. ئېرىقى چازىدىكى چېرىكلەر دەسلەپ بۇ ئۇنلارنى تۇزۇقلار ئېيتىشكە ئەمەس، ئاشقى مۇكەۋۋالغا تاپىرىپ سېتىشقا ئېلىپ چىقىشىلەرگە دەپ ئۇلارنى توشۇۋاتىدۇ.

مەڭلىك نىياز ئېتىشى پېچىلەپ چېرىكلەرنىڭ قېشىغا كەلدى. ئۇ ئۆز كۆڭلىدە شەۋۋىل خەلقىنىڭ بىر يىلدا ئالەمدا تاشلىق چەتكە سېتىش تۈگۈل، ئۆزىنىڭ كېلىغا تاران- تاران پېشىمىغا ئالغىنى، ماڭزىلا شۇنداق ئەمەس، ئەزەل- ئەزەل مەن- مەر يىلى مۇشۇ خىلدا ئۆي- ئۆيىدىن پېشىمغا تاشلىق ئۇتىم- لايىقۇت قىلىنغان تۈگىلەرگە تارتىپ قۇيۇلدىن ئۇن تارتىپ چىقىدىغانلىقىنى چېرىكلەرگە چۈشەندۈرۈۋەتتى. ئۇ ئەسلىدا كىپ باغلاي دەپ تۇرغاندا، چېرىكلەرنىڭ بىرى ئۇنى تىۋىلۇپ قېلىپ، بىر ئېمىلەر دەپ ۋازىقىرىن ئېيتى ئۇنىڭ ياقىسىغا ئېسىلدى. بۇ ھېلىقى كىۋى سۆڭۈۋىتىشى ئۆز ۋەقىسىدە تاياق يېگەن ئۇيغۇر چېرىكلەرنىڭ بىرى ئىدى. ھايت- ھەي، مۇيىت دېگۈچە، چېرىكلەر مەڭلىك نىيازنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەتتى. بەش تارىم تۈگىشى ئۈستىدىكى ئۇن تاغلارنى بىلەن «باغالىق قىلىندى» دەپ جاكارلىدى. ئۆزگە چىلدىن ئەنە تاغ ئېتىش بىلەن شەھەرگە تاپىرىپ، لېۋىسى چاڭغا تاپشۇرۇش دەپ پۈت- قولىنىن باغلاپ بىر ئۆيىگە سۇلاپ قۇيىدۇ.

تاۋۇزلارنى بىر چېرىك، ئېھتىمال چىۋىنى بولسا كېرەك، مەڭلىك نىيازنىڭ ئېشىدا تۇرغان قارىگىر دۈنەننى تىزگىنىدەن تۇتۇپ سىمىمەكچى بولغاندا، ئۇ ئالدى پۈتۈلدى بىلەن چاچىپ، چېرىكىنى چىقىش كەلتۈرۈۋىدى. چېرىك ئەسلىدە چىلغا ئۇنى قانچىلاشقا باغلىدى، قارىگىر دۈنەن تۈگىنىنى

قاتتىق چىمىدىمۇ، ئىلگىرىكىمۇ چىمىداپ بىزىدى، قۇرۇن، ساۋاتى چىقىپ، ئادەم - بۇنىچە خەشۇ تۇتۇپلايدىغان بولۇپ قالغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇز بەرگەن بىر ۋەقە ئۇنى ئوقۇشى تاللاپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ ۋەقە مۇنداق ئىدى:

سالى بىلەن ئەلە دېگۈدەك مەكتەپكە كىرگەندىن باشلاپ، قىشلىق قارا مەخەل كۆزىدە، يازلىقى زىلچە جاپانماز ئۈستىدە ساۋاتلىرىدىن ئايرىم ئولتۇرۇپ ئوقۇيدىغان بىر بەگزادە، ھەمىسلا بولغانچىلىق قىلىپ، ساۋاتلىرىنى بوزەك ئېيتتى. ئەمما دەرسكە ھەممىدىن ئارقىدا ئىدى. بالىلارنىڭ ئالدى قۇرئانغا چىققاندا، ئۇ تېخى ھەيتىپەگىنى ئەندىلا بولغانىدى، ئۇ بىر كۈن تەبەبۇس، ۋاقىتدا باققەمكە بىر پارچە ئاۋازنى، ئۇ كۆز قىلىپ، ھاللىقلار ئېشەك بولۇپ ھېچ بەش غۇلاچ بەرگە كۆتۈرۈپ بارماقلاز، بۇ ئاۋاز شۇنىڭ دەپ تۇرۇلغانلىقىغا ئادىدا، ئۇ ئارىدا كۆمۈشۈرەك كەلگەن تاز چىسرائى بىر بالا ئۇنىڭ ئۈستىگە كېلىپ تۇت ئايلىنىپ بولىدى. بەگزادە ئاقلاپ كۆلۈپ، ئەگە ئېلىپ كېلىپ، بەگزادىنى ئىتتىزىپ تاللاپ، ھېلىقى تاز چىسراي بالىنىڭ ئوقۇغا بېرىش تەبىئى - دەپ، ۋەتەن سېتى ئۇرغۇل دەپ ئېلىنغانمۇ، ئومۇس قىلىنماقچۇ؟ دەپ: بەگزادە بالىغا مۇشە تاتتى. سالى، ۋەتەن ئۆزى دېگەن دەپ، ئۇنى ئاستىغا ئېسىۋېلىپ، راسا دۇمبالاۋاتقاندا، موللىسى ئۇنىدىن چىقىپ قالدى ۋە ئەمەلىي تۇتۇپ سالىنى ئىككى كاپات تۇرۇۋېتىش، بىراق قىش بۇنىڭ بىلەن ئۆگىنىدى. ئۇ ئاخىسى بەگزادىنىڭ دادىسى كېلىپ، ۋە مەكتەپتە ياشىغان بالى ئوقۇغان، ياكى ئاقچى تۇتۇقلارنىڭ بالىسىنى ئوقۇتۇۋالسا، ئۇ ئۇنىڭغا ئوقۇيدىغان بولسا، ئۇنى بولغانسىلا، ئۇنى ئۆزىسىزگە لازىم دەپ خالىشى چىقىپ كەتتى. بۇ كەپلەرنى تاللاپ تۇرغان سالى

«قوراي»، غەرب تەرىپى «ھاياشۇ كېچىكە» دەپ ئاتىلىدۇ. ھەر ئىككى جىلغا بىنايان كەتكەن، چىمەنزار بايلارغا ئۇنى شىدۇ، شۇيۇلۇقلار پاراقان، تاغ تېرەكلەرى، تارچا، ۋە قىزىق چىمەنلار بىلەن قاپلانغان ئاشۇ چىمەنلاردىكى، ئەلۋەك تاغ سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ، بىر ياقىن قىرغاقلىق قىلاتتى، يەنە بىر ياقىن بىنايان بايلاردا قوشۇمچە چارۋىچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللىنىتتى.

تۆمۈر - خەلپ، يېزىلىقىدىن كېيىن، شۇيۇلۇقلاردىن بوشۇق دورىسىنىڭ ئوقۇسى سالى دېگەن كىشى بۇ ئۆزىنىڭ دورىسىغا بەلگىلەندى، بەلگىلىرى كەلگەن بۇ ئىككى بويلىق ئوردا كۆز، قانچىلىق، ياپىلاق بۇزۇلۇك، سېرىق ساقال، كىشى كېچىكە، كەندىلا، چىمەن، سۇيۇق، باشقا چىمەنلەر بالا ئىدى، دادىسى بۇ يالغۇز ئوقۇشى، ئۇنىڭغا «قارا تۇرۇلۇك» بولۇپ قالدى. ھازىر جېگەن نىمەتتە، خەتتە تويىدىن بىر يىل كېچىنلار بولمايتتى. كۆشى ئۆزۈمگە، سۇيۇق، مېنىڭ، ئاغزىغا، ئېلىم سېلىپ قويسا، دەپ شەھەردىكى بالا ئوقۇيدىغان، بولسا ئۇقتىنى ئارى قارىغا تۇتۇپ بەردى، بالىنى ئوقۇتۇپ قويۇش بېشىگە بارى قارىشىنىڭ پۈتۈن يېللىق كۆشى - پېشىنى ئاقىدى، ئەۋەتىپ تۇرىدىغان بولىدى، كېچىكتىن سالى ئۆزىگە ئوخشاش يازلىق - بورا، ئۇستىدە يۈكۈنلۈپ ئولتۇرۇپ، بىرەنچە يىلىنى ئۆتكۈزدى، يازلىق، ئەتىل چاغلىرىدىمۇ، ئاققا قايغۇغا، مولدا، خىشلىق، ئېچىل سىز ئىدىكى ئۇچ، ئېتىز يېرىگە، ئېچىلىشىپ، بىر رەتتىن، ئۆي، شىلەردىن بولسا، بولمىسى، بىلەن تۇرۇشماپتىنلا، ئۇنى، بۇنىغا، پۈت بولۇپ، ھەممە يۈكۈر-پېشىم، كىشى بولغا، قۇل، بۇنىغا، پۈت بولۇپ، ئۇنىڭ سۆزلۈك قۇشماچىنىڭ ئەرزىمەس، ئىشلار ئۇچۇن دەخىرلاپ، ھەتتا ھەزرىدە قاتتىق -

لىرىنى ئازايىتى، چېرىكلەرنىڭ زورلۇقىنى چەكلەش ئۈچۈن، سىدا يۇقىرىغا بېرىدەچە قېشىم ئەزىز تۇتىۋالغىلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەل كىچىكىنى ئاپتورى تېخىمۇ ئۆسمەكتە ئىدى. شۇڭا، ئەلىنىڭ ھىسايىسىدىن روھلانغان سالى دورغا تەسەۋىيە چېرىكلەرنىڭ زورلۇقىغا تەخىمۇ تېخ قارشى تۇرۇشقا چۈرۈشەنمەكچى بولۇپ قېلىۋاتاتتى.

ئەلىنىڭ نىياز دەل شۇنداق: كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شۇ يولغا قايتىپ كەلدى، ئۇ غوجىنىياز ھاجىنىڭ سالىنى، پەتكۈزۈش ۋە ھېلىقى دەقنە بولۇپ تۇتقان ئىشلارنى دەمال سالى دورا غىغا خەۋەر قىلىش، شۇنىڭ بىلەن تەڭ، ئەگەر ۋاقىت يار بەرسە، ھېلىقى چان قىزى بىر كۆرۈۋېلىشى نىيىتىدە ھازىرغان. چارچىقىنىمۇ ئۇنىۋېر، تويىغۇغا ئۇنىڭ ئۆيىگە بارىدى. بىراق سالى دورىنىڭ ھويلىسى ئالدىدىكى تاغ تېرەكلىك ۋە باغلاڭلىق تۇرغان چېرىك ئاتلىرىنى ئالدىدىكى تاغ تېرەكلىك دەرىجىسىدە تۇتۇۋالغان ۋازاڭ - ئۆزۈڭلار ئۇنىڭ ھىيۋەتلىك رايونىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتتى. ئۇ قارىگىر دۇنۇسىنى باغلاپ تۇرۇپ ھويلىغا ئالدىراپ كىرگەندە، سالى دورغا بېرىۋېلىپ، ئادەملەر ئارىسىدا قوشۇلۇپ قالغان ئۈچ چېرىككە قولىنى شىلىتىپ بىر نېپىلەر دەۋاتاتتى. باش كۆزى يېتىرىلىشقا بىر چېرىك داڭ يەردە سۆزلۈپ ياتاتتى، مەڭلىك نىياز ئويىنىڭ ئارىسىدا تۇرۇپ يۇلۇق سېلىشقا باغلىدى.

— خەيىر، بۇ دورمە كەڭچىلىك قىلار، — دېدى سالى دورغا. — بۇ ئىش يەنە تەكرارلانما، مېنىڭ كارىم ئوق، ئەل ئېمە، قىلىپ قىلىۋېرىۋېتىمەن، سەن بۇرادەر، دېدى. ئۇ يېشى چوڭراق بىر ئۇيغۇر چېرىككە قاراپ، — بۇ گەپلەرنى ھىيۋەتلىك دېھقان ئۇيغۇر ئۆزۈپ بەر، ئۆزۈڭمۇ بىلىسەنغۇ، بىر خەق ئەمەلى ئايالىرىمىزغا چىقىلغان، كىشىنى بەك يامان كۆرسىز، — دېدى.

تەننى ئالە قېشىم بىلەنلا موللىسىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ تاشقا قاراپ ماڭدى ۋە شۇ يول ئىچىدە بارىدىغان يولۇپلارغا قولىنى ئېلىپ ئۆيىگە كېلىۋالدى. تەننى ئۆيىگە كېلىش بىلەنلا دادىسىنىڭ دەستىگە ئۇچرىدى.

— ھەي، سېنى قارا، — دەپ كەينىگە باغلىدى، بوسۇق دورغا، ئويلىنىشقا قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئۇقتاتتى. كېيىن، — ئات قىلما، قىشە قىلما، سېنىڭ نىمە كارىڭ؟ كۆزۈم قارىغۇ، قولىم ساغۇ دەپ يۇرۇتۇۋېرەڭ بولسا، سېنى تولىسۇ ئېشى چوڭ بىر نېمە بولامسەن نېمە؟

— مۇنداق، ئىشلاردا ئېشى چوڭلۇق قىلما، يامان بولما، جاس، دادا، — دېدى سالى. تەرەن قىلماي ئولتۇرۇپ، خەلق بۇ كېيىنى ئاقلاپ، ئىچ-ئىچىدىن مۇشۇ بولغان بولسا، ئىچىمىگە كېيىن، ئەل-ئاقىلىنى بىسىلىغان بىر سورۇندا، كىسەتۇر بىرىنىڭ، ۋەھىي، دورىم، دۇنيالىقتا بىر ئاللا ئوغۇللىرى بولۇپ قالدى، ئوغلى بارنىڭ ئوزى بار، قىزى بارنىڭ كىزى دەپ، ئوغۇللىرى چىقراق بولغان بولسا، ئۆزۈم لىرىمۇ كىزىم بولمايمەن، دېگەن كېيىمگە جاۋابىم، مۇنداق دېدى: «بەزىلەرنىڭ يەتتى-ئەككىزىمۇ ئوغلى بار، ئۆلۈم ئالغۇسى، مېنىڭ بىرلا ئوغۇلۇم بار، سېنى بەرگۈزىز، بەرگۈزىز، ئۆزۈم يىللار ئۆتتى، سالى ئوتتۇز نەچچە يېشىدا دادىسىنىڭ ئورنىغا ئويۇنۇشنىڭ دورىسى بولغانىدىن باشلاپ، ئېزا-دەستۇر ئىشلىرىدىكى ئوغرا كېيىنلىكى، بۇقرا لارنى بوزەك ئېتىدىغان بەزى ئۆكتەلەرگە قاتتىق قوللۇقتى، مەنتا ئوردا بەگلىرىدىمۇ ئانچە تەبىئىي تارىخى كەتتەيدىغانلىقى بىلەن داڭقى چىقىرىشقا باشلىغانىدى، كېيىنكى كۈنلەردە، مۇكۈم-مۇكۈم يامانلىرىنىڭ شۇ يول خەلقىگە سېلىۋاتقان، ئاتۇن-ياساق

نېمىشقا قايتىپ كەلگەنلىكىنى قىسقىچە ئېيتىپ بېرىشنى تەلپىنىدۇ. دېگەن كۆزگەن-بىلگەنلەرنى قەزەپ بىلەن تەپسىلىي بايان قىلىدۇ. خەلق ئۈمىد ئالالار، ئۇلار دېيىشىپ، ئۇزۇن چۈشۈرۈپ كەتكەن ھەمماي ھەرىكەتدە تۇتۇلدىمۇ كەتتى. ئۇلار ئۇزۇن بايان، ئالاقەسىز سۆز سۆزلىدى. سۆزلىدى. ۋەستاقچىلار، ۋەستاقچىلار، ۋەستاقچىلار دېگەن تېمىدا ئۇيان-ئۇيان مەخسۇس بايلىق. — مانا ئۆزۈڭگە تەشەببۇس — دېدى كىم بىر ئايلىق. مۇستەھسىن كىشىگە مۇستەھسىن، دەرۋەقە بايلىق دەيدۇ چىرىكچى بۇلار. كەتكەن تۈگۈنلۈك ئىكەنلىكىنى مۇشۇ مۇستەھسىننىڭ بولۇپ، بەش تۈگۈنلۈك بىر ئۇنىڭ ئۇزۇن ئىدى. — ئەمدى قانداق قىلىمۇ، دورغا؟ — دېدى ئۇ كۆزۈڭگە ياش ئېلىپ. سالى دورغا ھېچنەمە دېمەي، ھويلىنىڭ چەتتە تەرىپى ئىكەن، خاس مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى. خەلق ئۈمىد، پەرىزە ئان ھالدا تارقاشتى، بايلىق ئۈمىد، خەۋەر بىردەملىك ئىچىدىلا يۇرتۇن شۇزۇلغا چاقماق تېزلىكىدە تارقىلىپ، ھەممە كىشى مۇستەھسىن قارىلىقىدا ئېلىپ قالمۇدا ئىدى. دېيىشىپ، پۈتۈن قەللىك بېرىم، يىللىق ئۇزۇن ئۆلدىم كەتكەنلىكى، ئېلىنىپ كېلىۋاتقان قارا قىشنى قانداق چىققۇزۇق؟ يامۇلغا تۇتۇپ كېلىشكەن بەش كىشىنىڭ تەقدىرى نېمە بۇلار؟ ئۆتتە-لاپتۇت قىلىنغان تۈگۈنلۈك ئىكەنلىكىگە نېمىدەپ جاۋاب بەرگۈزۈڭ؟ بايا خەلق ئۈمىد تارقىلىشقا باشلىغاندا، مەخسۇس ئىياز سالى دورغىنىڭ قىماتى ئاۋۇزنى تاقلاپ، مېھمانخانىغا كىرگەندى، سالى دورغا تېخىمۇلا ساقلىنىپ سېتىپ، كەلگەن پەيدا ئۇيان-ئۇيان مېخسۇس تۇرۇشتى، ئۇنىڭ چىرايى غۇندى.

164

كەتتى خۇن تۇتۇلدىمۇ ئىشلارنىڭ چىقىپ قېلىشى ھېچ كىشىگە مەنسۇپ. ھېلىقى چىرىك بۇ كىيىملىرى ئۇزۇنغا باشلىغاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىن كىمىدۇر بىر ئارقىرىدى؛ — كۆڭلى — كۆڭلىسىزى دەيدىكەنلا كەلگەن دورغا كەلگەن، كۆڭلى — كۆڭلىسىزى دەيدىكەنلا كەلگەن دەيدىكەن، مۇنداق بۇ چىرىكلىرى ئۇزۇنغا خوتۇن-قىزلىرىنى، شۇنداق ئانا، ئەمەس، قانداق قىلغۇدەك؟ — دەيدى، ھەي، ئۇنىڭ، ھېلىقى ئۇ چىرىكلىرى ئۇزۇنغا دەيدىكەن، لايىھە ئاغزى — بۇنىڭ قان يالغان ئىتتەك قىلىپ تاختايدىكەن، خوتۇن بالا دېگەن شۇنداق بولغۇدەك، ئەمەس، ئەمدى ئۇنىڭ ئىچىن ئىتتەك ئالغۇ دەيدىكەن، دېدى سالى دورغا تەيىنلىنىپ بىلەن. — دورغا راست ئېيتىشىمۇ بالا، — دېدى مۇستەھسىن كىشى، — ئۆتكەنگە سالالار، ھەممىگە تەشەببۇس بولمىدى ئۇياندا، — بىز تەشەببۇس بولايلى دېگەن بىلەن بۇ چىرىكلىرى بىزنى تەشەببۇس قىلىۋاتسا، — دەپ ئارقىرىدى بايلىق كىشى، بۇ كىيىم بىلەن توپ ئىچىدە تۇرۇپ بايلىق. — بولدى قىلغۇدەك — دەپ ئارقىرىدى سالى دورغا، ئاندىن چىرىكلىرىگە قاراپ، — ماۋۇ ئادەملىرى ئىكەنلىكلەر، يەنە كىم ئايالارغا چىقىلىدىغان بولسا، ئەمدى ھېچقۇلغۇسىزلىقىنى ئېيتىشى ۋەھشى قىلىپتۇ، — دەپ ياتقان ھەممىسى ئاتىغا ئىندۇرۇپ ئۆزىنى ئۆزى تەرىپكە راۋان بولدى. چىرىكلىرى كېلىپ، سالى دورغا ۋە باشقىلارنىڭ كۆزى مەغلەپ ئىيازغا چۈشۈپ، ئۇنىڭ بىلەن قېزىش كۆرۈشكەن ھال — ئەمەس، سوراقتا باشلىدى، مەغلەپ ئىياز ئۆزىنىڭ

163

ۋە ھەر گىم ھەر خىل بۇلاھىزىلار دەپ بولماقتا ئىكەن. ئانا ۋە ئىشەنكە يىقىلغان قىزىلار ئارىسىدا (بۇلارنىڭ ئىچىدە مەڭلىك ئىپادىنىڭ دادىسى سۈيى مەركىزى پار ئىكەن) گەپ-سۆزلەر تېخىمۇ كۆپرەك بولۇۋاتتى. بەزىلەر «دورغا بەك... ئالدىراپ سۆزلەپ قۇيۇپ، يالغا قالمىغىنىدىن» دېسە، بەزىلەر «چىنلار ئىچىدا ئادەتتىكىدەك بۇلاردىن قوشنايدۇ، بۇلارنىڭ قاتنىشى بولۇپ تۇرۇشلۇق ئۆيىنىڭ قىلىمدا بولمايدۇ» دەپ ئالاقىسىز سۆزى سېسىز بولغانلىقى ئۈچۈن «تۇلۇم چاققان» دەپ ئالاقىسىز قالغان بىر كىشى خىرقىرىغان ئاۋاز بىلەن مۇنداق دېدى: — دورغا ئىمە، قىلىما قىلىن، ئۆگىنىشىڭنى تىخ — قانان ياندۇرۇپ كەلمە بولماقتا!

— تۇرلۇرە، تۆگىنىڭ ئىچىدە بىر ئاللا ئۇلۇم شۇ ئىچىدە كۆزىگە ياش ئېلىپ، — دېدى ئاناگەۋر كەلگەن چار ئاقاللىق بىر كىشى — بولدى، قىلىمدا، خۇدايىم بەرگەن ئەۋزەللىرىم، — دېدى سۈيى بەرگەن ئاقاللىرىنى سېلىپ، ھەر كىم ئۆز ئىچىدە قېرى قىز ئەزىزىدە دەپ، بىرلىرى تۆگىلىرىنىڭ يەنە بىرلىرى ئۇنۇللىرىنىڭ ئىچىدىكى يېڭىلىرى بىلەن بىر ياتتىدىن، ياش چىقىرىپ، يۇرتنىڭ قېنىنى ئەك يېسەك ئۇنداق بولۇرلىكىنى؟ — قانداق قىلىمىز دەيدىلا بەرگەن، — دېدى كىمەۋر بىر ئۇنىڭغا قىرىقىپ، — بەش، ئۈمىتىڭ ئاتلىنىپ، دورغانىڭ كەينىدىن باراۋەرلىك، — دېدى سۈيى بەرگەن، سەۋەۋەۋەلىك نام يىقىلغان، دېگەن گەپ بار، بىز بۇلارنىڭ بولۇپ تۇرساق، دورغانىڭمۇ تىلى ئۇزۇن بولىدۇ ئەمەسمۇ؟

بۇلۇتلىق ئاسماندا كۆتۈلۈپ، كۆزۈدە ئوڭ يېنىپ تۇرۇپ قانداق كۆرۈنەتتى. ئۇ قاپقىنى سالغان بېشى مەڭلىك ئىياز-دىن، قۇندىلىق ئىھۋالارنى تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. مەڭلىك ئىياز سۆزۈۋاتقىنى تۇزۇقۇنغا قەدەر ياتلاپ، خۇمىيىياز، ھاجىنىڭ ئەۋزەللىرىنى قىلىشىغا قەدەر بولۇپ تۇتۇن ۋەتەنلىرى ئىچىدىن يىغىنىشىغا سۆزلەپ بەردى، سالى دورغا ھەممە گەپنى ئاڭلاپ، بولغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ-كىچىك ئېلىپ، چەينەر، كۆپۈڭگە، تېرىپ دېيىشنى ئال-بالا، داداغا ئالام، ئىپتىخار دېدى.

مەڭلىك ئىياز ھويلىدىن چىقىۋاتقاندا، قانداقتۇر بىر سېھرىلىك كۈچ ئۇنى كەچكىسىدىن تارتىۋاتقاندا، قەدەللىرى ئېتىرىلىپ، ئارقىسىغا، ئارقىدا قىلىۋاتقان ئىشلە، ئىچا، بۇلارنى ئارغا تەختىيارسىز قارىغىنى، ئاھ، شۇ تاپتا ھېلىقى چاقان قىز ھۇجۇمىنىڭ ئىشىكىنى قىپا ئېچىپ، خۇددى بۇلۇتلار ئارىسىدىن كۆلۈپ چىققان، تولۇن ئايدەك چاقاننى بىر كۆزۈستىپ قوپسا، يىگىتنىڭ بىر يىلدىن بۇيان جۇدالىق ئوڭرىدا غەۋۋەدەك تېشىلىپ كەتكەن يۈزىكى، بىر ئاز شىپالىق تاپتا ئىشىكىنى؟ بەختكە قارشى، قىزنىڭ ئۇزۇن تۇرغان، سايىسىمۇ كۆرۈنىدى، مەڭلىك ئىياز قارىگەر دۈنەننىڭ چۇلۇۋۇرىنى يېتىۋېتىپ، قونما ھويلىلارنىڭ ئۇگۈنلىرىدە تاپتا ئايقا يايغان قۇرۇت، ئىشىكىگە، كۆمۈشۈنچاق باشلىرىنى يىمۇراتقان، قىز - چۇۋاڭلارمۇ بىر قۇر سېلىپ چىقتى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا ئۇ چاقان كۆرۈنمەيتتى. ئى، ئىمە بولمىگەنمە؟ ئاغرىپ، تارتىپ قالمىدىمىكىن؟ يىناكى تۇتۇقۇنلىرىدىن بىر مەۋسىنىڭ ئۆيىگە كەتتىمىكىن؟

ئەنئەنىسى، سالى دورغا، ئۆز ئوغلىنى، ھەيران قىلىپ، شۇ كېچىلا، شەھەرگە يۈرۈپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا، خەۋەر تار-قالدى. ئەمدى شۇۋاڭلار بۇ ئىشنىڭ تاقىۋىشىنى كۈتىۋاتىدۇ

شۇنداق كېچىلەرنىڭ بىرىدە نىيازخان ئاقسېچا ئاپتوسىدا قىزىك چىراغ يورۇقىدا تېرىپمە، تىكىۋاتقىنىنى كۆرۈپ قېلىپ، ياشىۋاتقان ئېشىنى ئاستا كۆرۈۋېتىپ سىجىلاپ قارىۋېدى. قىز ئانىسىدىن يوقۇرغاندەك قىلىپ، شەرتىچە چوچىسىغا كەشە تىكىپ تۇتۇراتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى كىچىككە بوچىچىدا رەڭكارەك مەمۇك يىپىلار كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ئۇ مەمۇك ئىيازخان ئۇنىڭغا ئەمەلگەن ھېلىقى يازارلىقى ئىدى. دەپجاۋر قىزىم — دەپ كۆزىگە ياش ئېلىپ خىيال سۈزۈشكە باشلىدى ئىيازخان. ئاقسېچا — ئەجەبمۇ قەلبىنى شۇنداق بالا بولۇپ قالدى. يا بۇ قىزىم، مەمۇك بالىدىن كۆڭلىنى ئۇزىتىدى، يا دادا بولغان كىشى قىزىنىڭ كۆڭلىنى دېسىدى. ئىش كىشى دېگەننىڭ كۆڭلى شۇنچە قاتتىق بولىدىكەن. قىزىم مەي بۇ ئاتىم، بۇ ئۆزۈمدىن تارتىپ چىراغ يىرتىپمە ئىكەن. ئاتا، بۇ ئۆزۈمدىن تارتىپ چىراغ يىرتىپمە ئىكەن. ئۆزۈم، ئۆزۈمگە لايىق كىشى بىلىن ئۇدا چۈشسەم بولمايمەن دەپ تۇرۇۋالغىنىنى قارىغاندا، شۇنداقلا قىزىم ھېچ كىمنى كۆرۈپ كۆزى يوق. سۈيى مەرگەن قولى قىسقا بولغان بىلەن ئەل يۇرت كېچىدە يۈزى بار، خاتىجە ئېچىشۇ پارايدىن قال. سۆزى بار تادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئۆتۈشكە، قىزىم ئۇزۇن ئۆيىگە بارسا، ئۇنى دۈشمەنلىدىغان قىيىن، ئانىسىمۇ يوق ئەمەسسىنىدە؟ خۇدايىمۇزە، بىز شۇنداق خاتىجە تاپسىز يارىتىشكەنمەن!

قىش تاغلىرىلىشىپ، باھار باھارلىغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، سالى دورغا سۇلاقىتىن بوچىشىپ چىقتى. چىراغ بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا تاشلىما توختىتىۋالدى. قۇمۇل، مۇنۇۋولۇرىدىن ھەيىن بالا ھاجى، يۇسۇپ تەيىچى بەگنىڭ ئوغلى ھەمبۇيىپىگە، ئىپتىخار جايىل داتۇ باشلىق كىشىلەر يۇقىرى — تۆۋەن قاترىمىغا ئېلىپ

بىزىمچە تۇرۇپ قالغاندەك، قاتتىق پۇتلىۋېلىپ، رەگەپ شۇ، ئاقسېچا، بىزىم ھەرگىز يامانلاپ قالغىنىمىز، ئەلچىگە تۇلۇم يوق دېگەن، كەپ ئار ئەمەسمۇ، ھەب سۆزىنى تۈگەتتى.

زەھەرئال تارتىلغان تامغا يۈزلىنىپ تۇرغان نىيازخان ئاقسېچا ئاللىقاچان ھوشىدىن كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇچۇر، ئۇنىڭدىن ھېچقانداق زۇۋان چىقىشى، ئەلچىلەر بىر دەم ئولتۇرۇپ، ئېچىپ، تاجىز كەملىرىنى كىيىش، ئەتىس چاڭچىسىغا ئۇلارنى تەييارلىۋېلىش، نىيازخان ئاقسېچا ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. قېرى تېۋىپ ئۇنچە ئىشلىتىپ بىلەن تۇرۇپ ئاقسېچا دورا بولىدىغان تاغ ئۇسۇلۇملىرىدىن ھەربىيەت تەييارلاۋاتاتتى.

چاڭچىسىنىڭ ئاقسېچاغا ئەلچى كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۆتۈرىدىكى كەيپەلەر ئۇ كۈنىلا ھەممە مەھەللىلەرگە تارقىلىپ كەتتى. يەزىلەر، دۈنە دۇنۇلۇرىنىڭ قىلىقىنى شۇ قاپتېشىۋە دەپ، يەزىلەر، دۈنە دۈنۇلۇرىنىڭ چاچىسىنى ئوبدانراق تېزىپ قۇيۇشقا، ئەھدى ئۇلارنى بىردىن چىرىكى ئۇزىسىزگە، ئەكىرىپ قويىدىغان ئۇششاقچە دېمىشەتتى.

سەھاي، بۇ پەلەنگىدىن يان، يالغۇز ئاتىڭ چىقى چىق ماس، چىگەن كەپتى، ئاقسېچا سۆزۈ — دەپ مەمۇك نىيازخان دادىسى سۈيى مەرگەن، ئوغلىنىڭ قولىدىكى پىچاققا ئېلىشىپ، دورغا ئۇلگىلى كەتتى. تاڭال ئۇ كىشى كەلسۇن، ھېچنە — سىدىن ھېچنەمە يوق، پىچاق كۆتۈرۈپ چىققىنىڭ ئېسىمدا كۈنلەر، تايلار ئۆتۈپ كەتتى، نىيازخان ئاقسېچا تېخىمۇلا كۆرۈن ئۆتۈپ ياتاتتى. رەڭگىرەسى ئۇچۇپ، شەملا كۆزلىرى ئىچكە ئولتۇرۇۋېتىپ چۈدەپ كەتكەن ئاپتوسا قىز قىلىنىڭ تۇرۇن ئوللىرىنى ئانىسىنىڭ يېنىدىن بىر قېرىمچۇ داڭچىسىغا قەم — قايغۇدا ئۆتكۈزۈۋەتكەن ئىدى.

ساقال ئىمام، مېنى دېيىدى دەيدىلا، بىر تەڭلىكتە ئالدىڭ، ئۇيان تارتىپ مارقا سۇندۇ، ئۇيان تارتىپ تۇرۇڭ، بۇنىڭ ھەممىسى نېشىمۇغا كەلگەن بىر دىشۋارچىلىق بىلەن دورغا.

ئالدىن ئىمام بىر پىۋىتسىيەلىك «شۇنداق ئەمەسمۇ» دېدى يېنىدىكىلەرگە قاراپ. «شۇنداق، شۇنداق، بىز دە ئىبە، ئىلاج» دېدى ئىمامنىڭ يېنىدا تۇلۇرقان تىكى مۇپەھھىت كىشى.

چالە جىسا ئالى دورغىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تولۇق قوراللانغان بەش چېرىكى بىلەن ئالى دورا قىمىلىك تۇيىگە ئات سېلىپ كەلدى. ئۇ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىدا سىدا تۇرۇپلا، تۈلكە ياقىلىق ماش رەڭ ھەرىجى بەلتۇستىنىڭ بىر پېتىنى قاترىپ بەل تاسسىدىكى تاپاچىنىڭ سېپىنى تۇتقان ھالدا، چىرقىراق ئاۋاز بىلەن تۇڭھېمىدا مۇنداق دېدى: — بىزدە يۇمىلاقنى بېسىمەن قاتتىقنى قاچىلاشقا قالدۇ، دېگەن كەپ بار، دورغىغا كېيىت، قاتتىقنى قاچىلايمەن دەپ چىشىدىن ئايرىلىپ قالسىۇن.

— جىسا جانابلىرىغا ئاڭلىتىپ قوياي، دەپ ئالى دورغا يەسەت قىلىمەن بىر قىياپەتتە، — بىزدىمۇ ئوبۇستۇننى ئى بەرگۈچە، چېنىقىنى بەر دېگەن كەپ بار، چىشىدىن ئايرىلىپ ئايرىلارمەن، ئومۇمەندىن ئايرىلىپ كەتسەن، ياخشى تۇ پەرلەنگەچكە بېرىشمايلى!

شۇ كەڭلەردىن كېيىن چالە جىسا ئەلۋىلەرچە ئاڭلاپ كۆلۈپ، «خەپ، ئالى، شۇ ئەندۇرلىق قىزىقىش ئالىمىنىمىز كۆزۈ دەپ ئېيتىمەنمىز.

— ساقا قىز بەرگۈچە ئۆلگىنىم ياخشى، — دەپ ۋارقىردى ئالى دورغا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن، — بىر قوشۇق قېيىشكى ئىچى.

كېيىن، لىۋىسچالە، «قانداق بولسا، ئالى دورغا ھۆكۈمەتكە بېرىۋاتىۋاتىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن جەزىيە ھېسابىدا ئۈچ مىڭ سىر بۇلۇڭ، يەككەمە دادەن تاللىق، قىرىق مىڭ چىڭ سامان، قىرىق تۇت مىڭ چىڭ ئوتۇن يىغىپ تاپسۇن، مېلىقى ئۇن بىلەن تۇتۇڭلىق قاپتۇرۇۋالسا، سىلەر بۇنىڭغا كېيىل بولسىلەر، دېگەن شەرت بىلەن ئۇنى سۇلاقىن بولماقتايدى. قىرىق تۇت مىڭ، يولۇراس ھەممۇ كېيىل بولسەن» دەپ مەي-داپتا چۆڭەكتە لىۋىسچالە مەنلىك كۆلۈپ قوپۇپ، دەرىھال رازىلىق بىلدۈرگەنىدى.

ئالى دورغا بولۇپ تۇتۇڭلىق چاچىلارنىڭ دەردى ۋە بۇ ئېغىز جەزىيەنىڭ قېيى بىلەن ئوغىسى قېيىپ ئولتۇرغانىدى. چالە جىسادىن يەنە ئەلچى كەلدى، ئەلچىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئالى دورغا ماقۇل بولسا، چالە جىسا بۇ جەزىيەنى ئېلىپ ئۈستىدىن كۆتۈرۈۋېتىشكە كاپاپەت بەرگۈدەكەن.

ئالى دورغا بۇ كەڭنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۆزىنى مىڭ تەستە تۇتۇۋېلىپ، ۋەزىيەت بىر ئاھاڭدا مۇنداق دېدى: — جىسانىڭ ھىسسىتىگە رەھمەت، ئۇ ئارقىلىقىمىز، بۇرۇن بولغاندىن كېيىن، بىر ئىبە قىلۇمىز، جىساغا تېرىپ ئېيىتىپ لارۇ بۇلتۇر قانداق يېگەن چېرىكىڭ ئەمۋالىدىن ئىبەت ئېلىپ، ياپان ئېيىتىدىن بايقا، بۇرۇت يۇرت بولۇپ، بىز بۇسۇنسا لار ئاتىمىلارگە، قىز تېرىپ باققان ئەمەس، ئۆزۈڭ ئىمام ئاخۇنۇم بولغاندىن كېيىن، بىزنىڭ دىن - شەرىئىتىمىزنى، ئاتا - بوۋىمىز دىن قالغان ئۆرپ - ئادەتلەرىمىزنى چالە جىساغا تۇپىداستىراق چۆشە - ئۆسە بولمايدۇ؟

— ۋاي دورغا، — دەپ چىرقىراپ جاۋاب بەردى بولسا

① ئۇ چاغلاردا قەغەز بۇلۇڭ بىرلىك مىقدارى «بىر» دەپ ئاتىلىپ، ئۈچ - سەككىز بۇل بىر سەككىزگە تەڭ ئىدى.

چاي ئىچۈرۈپ قويغان يېرى بار ئىدى دەپ ئېيتىۋېتىۋېتىپ قويۇپ، بۇگۈن - ئەتىلا مەڭلىك پالما ئىكەنمۇ ئۇقتۇرۇشقا بولۇپمىكەن؟

ئىيازخان ئاغىچا ئەنە شۇنداق خىياللار بىلەن ئالما مېھمانخانىغا كىردى. سالى دورغا سۈرىغا بىر تال - يېرىم تال ئۇتۇن تاللاپ، ئايلىرى سېلىنغان ھالدا، خىيال سۇ - رۇپ تۇتۇراتتى. ئىيازخان ئاغىچىنىڭ كېچى تۈگە - تۈگە - چېچىلا - تۇتۇرۇسىدىن دەس تۈردى - دە، تال - تال چېچىلىپ كېتىۋاتقان سېرىق ساقلىنى سېقىنداپ بۇنداق دېدى:

— خوتۇن خەلقىنىڭ چېچى ئۇزۇن، ئەقلى قىسقا ئىدى. كەن راست كەپ ئىكەن. سەن ئېشىنى بىلەتتىڭ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھېلىقى چىراغنىڭ دۈۋۈزىنىڭ پەيلىنى كۆرۈشىڭمۇ، ئەندى بولار ئىش بولدى، مەن يەيدىغىنىمى يېدىم، كېيى - دىغىنىمى كېيىم، شامەخسۇت ۋاقە ئۆتكەندىن كېيىن، دورا قىلىق ئېگەنمۇ ئاتاققا بار ساقاقتا يوق بىزنىمە بولۇپ قالدى. ئەندى مېنىڭ تارتىشىدىغان ھېچنېمەم يوق، سىلەر - ئايىڭ، رىزىقلىرىمىز ئۇدايىم بېرۇز، ئۇ چىركىن يەنە بوسۇپماغا دارىپ باقمۇنچۇ، كۆردىغىنىمى كۆردىمۇ، ناھايىتى كەلسە، مۇشۇ چېنىمغا كېلىز.

ئۇنىڭ بىلەن كەپ تۇرگەندى، چالا چىراغنىڭ ئېسە قىلىۋاتقانلىقى ھېچكىم بىلمەيتتى. پۇرت تېمىمۇ چېمىت بولۇپ قالغاندەك بىلىنەتتى. ئېرىق - ئۆستەڭلىرىنىڭ بۇزىدە مەۋاپىتتەك پارقىراتقا پادى - لىغان تۇنجى ئەگىز سۇلىرى سۇبارەك نۇرۇز كۈنلىرىنىڭ ئېچىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

— ئۇنداقتا شۇكىرى، — دېيىشى بىر دېھقان ئېنىدىكى ھەمراھىغا، — قوش چىقىدىغان كۈنلەرمۇ كېلىپ قالدى، بۇ

چىمىم، سالى بولماي كېتەيە؟

ئۇ قىزماچىراسى توغرىسىدىكى گەپلەر بېرىشچە كۈن ئىچىدىلا شوپۇرلەن ئېشىپ، خوتۇنغا، باي، ئاداق، تاراتقۇ، تۇم، تۇرۇل (تۈزگۈل)، ئېرىتىكى، قاتارلىق يۇرتقا، ئاقلاش ئېيە كەتتى، ھەممە كىشىنى دېگۈدەك ۋەھىمە باشتى، ماچىرانىڭ ئېيە بىلەن ئۆگەيدىغانلىقىنى ھېچكىم قىياس قىلالمايتتى. سالى ئورۇغىنىڭ ئۇزۇن قانداق قىلىقىنى بىلىشى كالىدى، ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن ياخشى تالانلار دەسۈر قىلىپلا دورا، قام، خۇدانىڭ كۆزى باغۇچ دەپ تەسەللى يېرىمە، مەڭلىك ئىياز ۋە ئۇنىڭ تەڭتۇپلىرى مۇشۇلارنى تۈگۈپ، چىشلە - رىنى غەپىرلىتىتتى.

ئەمدىلا ئورۇندىن تۇرۇپ، ئانچە - ئانچە مىدىرلىمالايدىغان ھالغا كەلگەن ئىيازخان ئاغىچا بولما، قىزىرىپ كەت - كەن كۆزلىرىنى ئايتىشىدىن قانچۇرۇپ، ئوچاقتى كولاپ ئولتۇرغان ئايىسا قىزنىڭ غاۋاڭدەك سولۇشى كېتىۋاتقان چىراغىغا شەكىل قاراپ، دېيىپ: پوچۇنلا زامانلار بولۇپ كېتىۋاتىدۇ، — دەيتتى ئۇ ئېشىدە، ئاچاق لېچىڭنىڭ بىر ئۇچى بىلەن كۆز يېشىنى سۇرۇپ ئولتۇرۇپ — دورغا دادىسى تە - تۇرلۇك قىلماي، بولتۇرلا مەڭلىك پالما، ئاقۇل دەۋەتكىن بولما، بۇ كەمگەچ بىر پاللىقىمۇ بولۇپ كېتەرمىدىكىن، مەڭ ئىكەن ئىيازخاننىڭ لاي قەيىشى دەيسە، ئاتا ئەيىسى يوق ئىدى، سۆيى - مەرگەنلەر، قول - قولىمدا تەمەل بولمىغان بىلەن، ھالال كۈن كەچۈرىدىغان تۈزۈك تەمەل ئىدى، ئايلىسى مەڭلىكىنى دېمەيدىغان، كۆپچىلىك شەپقىتى يوق، قەدەي - قەدەي - قەدەي - قەدەي كېلىدىغان، كۆپچىلىك دېسەك، ھەممىنىڭ مەملىكى كېل - دىغان بالا بۇرۇتتىكىن. ئەندى ئۇ يەر يۇتقۇر چىمادىن قانداق قىلىۋېلىشىمىز كېتىشىمۇ؟ قىزىرىشنىڭ

كېيىنمۇ دەپ ئۇيسۇ ئالماچ چىقىمىن تېخى كېيىنمۇ دەپ دېيەنمەن، — دېدى مېلىقى قارا چوۋۇر جۇ-ۋان، — بۇ خۇلاڭرا دۇيىسىدە پال باققاندا، ئۆز لىگە ئوخشاشلارنىڭ تاز بېشى چۈشۈرۈشكە ئۈستىرسۇ ئالماچ چىقىپتۇ. مەيداندا كۆلكە كۆتۈرۈلدى.

بۇ خۇلاڭرا ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان، شەھەردىن ئاشۇ-داق بېرىپ ئالماچ چىقىپ، تاغ خەلقىنىڭ ئېتىپ-چىشى تەمىنلەپ يۈرگەن ۋە چېچەك سېلىنىشۇ بىلىدىغان ۋاقتىمۇ دېگەن خەنزۇ كىشى بولۇپ، ئۇيغۇر تىلىنى خېلى ئويىدىن ئۆتكۈزۈۋالغانىدى. كىشىلەر ئۇنى ئۆز ئېتىپى بىلەن، ئاپتوپاي ۋاقار چېچەك دەپتىن. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، قانچىلىق بۇر زامانلاردا، كىمبۇر بىرى ئۇنىغا «ئۆزۈڭ چېچەكنى بۇر-غاندىن كېيىن، ئالماڭنىڭ قورسىقىدا تۇرۇپلا بېلىڭگىڭ، چېچەك سېلىۋالغان بولسا، چوۋۇر بولۇپ تۇتۇپلا چىقىشقا» دەپ چاقىماق قىپتۇ. ئۇمۇ قىزغىنلىق قىلىپ، ۋاقار ئېيتىشقا قارا تۇتۇلۇپ ئالمايلىقىنى كۆرۈپ، قىزلار تەڭمەي يۈرمەسۇن دەپ ئۇزۇنمۇ بۇيان، بۇ ئادەمگە «قارا چېچەك» دېگەن لىپىما سېلىپ قاپتۇ. ئەمدى بىزمۇ شۇ لىقەم بويىچە ئۇنى ۋاقار چېچەك دەپ ئاتىماقچىمىز.

سودا ئايلاڭدا، قارا چېچەك يىغىلىغان يىزۇق-تېرىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، پالى دورغىنىڭ ھويلىسىغا كىرى ۋە دورغىغا دەيدىغان مۇھىم كېمى بارلىقىنى ئېيتتى.

«قارا چېچەك» خىزلىنىپ تۇتۇرۇپ، پالى دورغا ئۇ-چۇن ھەققەتەنمۇ بەك مۇھىم گەپلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ ئېچ-تىشى، بۇگۈن ئەتىگەن پالما چىمانىڭ ئۈچ كېمى ئۇنى بولدا توسۇپ، تاغقا — سۇزۇچ، ئۇيا — ئەغلىك، تېنەك، چىل-

يىلىمۇ ئىككىمىز، لايىقۇنلارمىز — ھە!

— ئۇندا، — دېدى ئۇنىڭ ھەترامى، — ئەل تىنچ — مەن تىنچ دەپ ئېلىمىز، ئەل — بۇرۇش، تىنچ قىلغاي.

تېرىق ئۇلارنىڭ كۆڭلىكىدەك تىنچلىق بولماي قالدى.

4

چۈشكە يېقىن بىر چاغدا، سۇلاڭرىنىڭ ① دۇمىقى داراڭ-سوزۇق ساندۇق تارتىلغان تۇپرۇقى چىلداق قارا بايىغاننى يېقىلىپ، سېپىغا قىزىل — يېشىل لىمىلاردىن بۇتەك تاقىغان قۇل دۇمىقىنى داراڭلاقتان بېشى سالى دورغىنىڭ دورغىسى لار تۇر، بالىلار چىقىپ ئۇنىڭ ئەتراپىغا يىغىلدى. كۇلارنىڭ ئارىسىدا چوڭلارمۇ بار ئىدى. خۇلاڭرا ساندۇقلارنى چاقىلىق بىلىپ، ئېچىپ، ماللىرىنى يادى، ئۇنىڭ ماللىرىنى ئالماق-سوزۇكچ، ئۇستىرا — پىھاي، يىپ — يىڭىش، تېنەك، تۇكىمە، تەم-سوت يىپ، چىلتەك، ئۇيا — ئەغلىك، چاي، سەرۋەگە، شام-سودا قىزىپ كەتتى. بىر تاز يىڭىت ئۇزىنىڭ يېتىدا تۇر-غان قارا چوۋۇر، جۇۋانغا دارىتىپ چاقماق باغلىدى.

— ھەي سېنى قارا، — دېدى ئۇ، خۇلاڭرىنىڭ دولىسىغا قېتىپ قويۇپ، — بۈيۈك بىر تېرىق بولغان بىلىم، ئەقلىڭ ئون تېرىق كېلىدۇ چۈمۈ، شويۇننىڭ جۇڭاڭلىرىنى قارىداپ باققۇچى.

① خۇلاڭرا — پىھادە پالى ئۇلاڭلىق سوزۇپ، مەيداندا مال باققۇچى.

ئىپەكلىشىش، ئۇنىڭدىن باشلاپ، مەر كىم ئۆزىنى قويدىغان ئۇچۇن تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى. ئۆي - ئۆيىدە، ئورماندا، يايلىقلاردا قۇياشقا سۈزگۈلۈك ئاۋازلىرى، تاڭلىشىشقا باشلىدى. يەرلەر پىچاق - خەنەكلەرنى ئۈزۈپ قىلىپ ساقا - لاشنى، سۈيى، مەرگەن، مەڭلىك، نىيازنى ئازراقلاپلا كىم قولىنى تىقىپ، دەپ، بىر تېزىنى تۇتۇپ بەردى، مۇ پەرگە نىياز دادىسىنىڭ تېزىغا دەپسەپ تۇرۇپ، تۈرۈشنى كىگىز پارچىسىغا ئورالغان بىر نەرسىنى سۈيۈرۈپ ئالدى ۋە دادىسىنىڭ يۈزۈكى بىلەن كىشىنى سويلىما ئاچقىپ يېشى، يامار قۇياشنىڭ نۇرىدا ۋال - ۋۇل قىلىپ كەتكەن قىلىچ مەڭلىك نىيازنىڭ كۆزلىرىنى چاقىنىۋەتتى. قىلىچى ئوغلىغا تەڭلىپ - بۇ «ئۆزۈر خەلپە يېغىلىقى» دىن قالغان تەۋەدۈرۈك. ئۆزۈم ئەمدى ساڭا كەلدى. سەن بۇنىڭ بىلەن ئىل - ئۆرۈك - ئىك، ئويۇشىنى قويدا. مەڭلىك نىياز قىلىچى لەۋلىرىگە تەڭگۈزۈپ، يىلەي تاشنىڭ يېنىغا ماڭدى ۋە بىردەمدىن كېيىن، ئۇنى ئويۇنىڭ ئىچىدىن مۇرسىگە ئېسىۋېلىپ، سالى دورىسىڭىزگە كەلدى. دەۋازا ئالدىدا يىراققىن كەلگەنلىكى بىلىنىپ تۇرغان بىر نەچچە ئات باغلاقتىق تۇراتتى. ھويلىدىكىلەر مېھمانلىنىشقا مەن بېچىلغان ئىشىگە قارىشىپ چىم تۇرۇشاتتى. — نىيە گەپ؟ — دەپ سورىدى مەڭلىك نىياز، ئۆز دېيەت بىر يىگىتتىن. ئەتىگەن ئۈم، ئادا، باي، خوتۇنلار، ئارا ئۆزۈك دويغىلىرىنىڭ كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ھۆججىتى كىرگۈزۈش خېلىدىن بېرى سالى دورغا بىلەن باراڭلىشىۋاتقانلىقىنى

ئىپەك، قاتارلىق ماللىرىدىن بىرۈنچىسىنى تارتىۋاپتى. «قارا چېچەك، غا، بولۇپ، - «نىيە، سىلەر خوتۇن كىشى بولۇپ ئالدىڭلارمۇ، بۇنىڭ سىلەرگە نىيە لازىم؟» دېگەندە، چېرىك لەۋ كۆزۈلۈشۈپ كېتىپ، «ئاز كۈندە بىزمۇ خوتۇنلۇق بولسۇن، بۇ لەۋرىسلەر ئۇنىڭغا لازىم» دەپتۇ. «قارا چېچەك، بۇ كەپ - دىڭ، مەنسىنى سورىغاندا، بىر چېرىك ئۇنىڭ ئۇلىقىغا شۇنچە لاپ، سوقاڭزىڭدىن چىقارما، پات يېقىنىدا چاق جىساغا. سالى دۆڭىنىڭ قىزىنى بۇلاپ كېلىمىز، ئاندىن كېيىن، چاق جىسا ھەممىسىنىڭ چەنتۇلاردىن خوتۇن تېپىۋېلىشىمىزغا رۇخسەت قىلىنغان بولىدۇ» دەپتۇ. «قارا چېچەك، بۇ كەپكە ئىشەنمەي، چىي، «ئۇل بەرسەڭمۇ مەيلى، مۇنداق چاقىقىنى قىزى» دېگەندە، ھېلىقى چېرىك، «چىن بۇتسىڭ، شۇنچە ئۇچ كۈن تۇر، چاق جىسا تامۇلىقىنى» ① يەنە بىر بەن چېرىك ئالغىلى كەتتى. ئۇ كەلگەندە، تامدا كۆرسەن، خالساڭ ئۆ - زۇڭبۇ خوتۇنلۇق بولۇۋال، دەپتۇ. — دورغا، — دەپ داۋام قىلدى «قارا چېچەك»، - مەن بۇ ياغلاردا كۆرۈنۈپ يىل يۈردى، سىلەرنىڭ ئاش - تۇزى كۆپ بولدى، بىز قېرىنداش ئوخشاش، بۇنىڭغا مەن چىدىمايدۇ. قۇيۇدا ئىشنىڭ ئىككى قىزىلا بار، كىم ئۇنى ئالاي قىلسا، مەن چىدىمايدۇ، مەن ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. سالى دورغا «قارا چېچەك» كە كۆپ رەھمەتلەر ئېيتتى ۋە ئۇ خوتۇنلارنىڭ كەلگەندىن كېيىن، دەھال ئۆز يېقىنى - يېرى بىلەن بەزى يۈرت چوڭلىرىنى يېغىپ، چىددىسى مەن - ① ئەسلى «تاشلىق» (يەنى تاش شەھەر) ئۆسۈل نامى، شەھىرى بىلەن شۇنچە ئاز بولمىدىكى مۇھىم قاتناش تاشقۇنى، بۇ چاق مۇھىم سىرتىكىلىك ئورۇن بولغاندا، شەك شۇنچە مۇكەممەل، ئۇ يەردە خېلى كۆپ ساندا ئەسكەر تۇرۇۋاتقان.

ئېيتتى، بىز ھازىر ھەممىمىز مېھمانغا قاسم پالۋان بىلەن سالى دورغا چىقىپ كەلدى، قاسم پالۋان مەڭلىك نىيازغا كۆلۈپ قۇيۇپ، ئانلارنىڭ قېشىغا ماڭدى ۋە دەرمال ئېيتتىكى بېشىمى ئېرىقى مەھەللە تېرىۋىگە بۇزىدى، سالىنى دورغا قەيەمەتلەردىن ئۇنداق خەۋەر قېلىڭلار، دەپ قىيىۋېتىپ، ئىچكىرىگى ئۇيىگە، يەنى نىيازخان ئاقسېنىڭ قېشىغا ئالدىراتىپ كىرىپ كەتتى، دورغىنىڭ تۇققانلىرىدىن بىرى مېھمانلارنىڭ قېشىغا كىرىپ كېتىۋېتىپ، مەڭلىك نىيازغا ھەممىمۇ قارىشىپ بەرە دېدى.

مەڭلىك نىياز ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېھمانغا كىرگەندە دە ئۇنداق شۇرىيەلىنىپ، مەڭلىرى قىزىرىپ كەتكەن مېھمانلار ساقال - بۇزۇقلىرىنى سىلىشىپ، ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇۋالماقتى، مەڭلىك نىياز شۇ كۈنى ئاخشىغىچە ئۆزىگە تونۇش بولىمىغان، ئۇ مېھمانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى، كۆڭۈم چۈشۈش بىلەن ئۇ مېھمانلارنىڭ كەلگەن تەرىپلىرىگە كېتىشتى.

5

چاقە چىسا تاشۇلۇشقا قايتىپ كەلگەن كۈنى قاسم پالۋان ئۈچ مويىنىت بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ كەلدى، چاقە چىسا ئۇلار بىلەن ئاقىرىنىڭ ئۈچىدىلا ئېسىلىنىپ قويۇپ، تاماكىسىنى قولىغا ئالدى، تۇقچىسى ئۇنىڭغا سەرەڭگە چىقىپ بېرىۋاتقاندا، قاسم پالۋان گەپ باغلىدى، ئۇ ئۆزىنى سالى دورغىنىڭ تۇققىنى دەپ تونۇشتۇرۇپ (گەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى)، چىسا بىلەن دورغا ئۇتتۇرىدىلا ئىچىرا چىققانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، نامايىتى بىكارام بولغان ھالدا، بايىدىن شويۇلغا دەرمال يېتىپ كېلىپ، دورغىنى چىنغا بەشەمبەلىك قىلىۋالغىنى ئۇچۇن قاتتىق ئىيىلىگەندە -

181

ئېيتتى، دورغىنىڭ ئۆز ئەيىبىنى پويىنىغا ئالغانلىقىنى ئېيتىپ تىپ كېلىپ؛

— بىز سالى دورغا ئۈچۈن چىسا چانا ئېلىرىغا ناماقۇل بولغىلى كەلدىق، دېدى.

— ئىيە بىلەن ئاقاقۇل بولماقچى، — دېدى، چاقە چىسا، ئۇ گەپلەردىن قانداق تەلەپكەندەك قاسم پالۋانغا ھوسىيەت، — سالى دورغا چىسا چانا ئېلىرىنىڭ ئالدىغا قىزغا ئۆتۈپ، — سالى تەلپىنى بەجا كەلتۈرىدۇ، بۇنىڭغا بىز كېپەل؛

— قۇلۇقلاردىن تىلەت بېرەلسەلەر؟

— كېپەل بولغان كىشى شۇنداق قىلىسا بولمايدۇدۇ؟ — دېدى قاسم پالۋان كۆلۈپ قويۇپ.

چاقە چىسا ئۇچىسىنى دەرمال قەلەم - قەغەزگە بۇزۇپ، دى، قاسم پالۋانلار ئۆزلىرىنىڭ خەت يازالمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ تۇقچىسىنىڭ بېزىپ بېرىشىنى سوردى، تۇقچى قېلىن سامان قەغەزنى ئالدىغا قويۇپ، قولىغا پۇق قەلەمنى ئالغاندا قاسم پالۋان مۇنداق دېدى:

— بىز قۇم كېپەل بولسۇق، ئەمدى چىسا چانا ئېلىرىمۇ ئويلاپ باقتا، لېۋىسىغا قىلىڭ سالى دورغىغا قويغان خىزمەت نىسبىتى قانداق قىلماق بولىدىكىن؟

— بۇ ئاندا گەپ، كۆيۈنۈپ بولغان كىشى ئۆتۈپ كەلدى خىزمەتنى قىلىسا بولمايدۇ؟ — دەپ كۆرۈشكە بىلەن كۆلدى چاقە چىسا، ئاندىن چىچىنى سىلاپ قويۇپ، دورغىنى قاچان قىلىشىمۇ دەپ ھىساپلىدى.

قاسم پالۋانلار قانداق بويىچە، ئاۋۋال چاقە چىچىرىۋېتىپ لازىملىقىنى كېتىپ، ئوي كۆنى شۇ چاغدا بارلىكلىشىپ تەكشۈرۈپ ئېيتتى، چاقە چىسا ئۈچ ئۈچ ئىچىدە چاقە چىچىرىۋېتىپ بولۇشنى تەلەپ قىلدى، قاسم پالۋانلار بۇنىڭغا رازى بولدى.

182

داشلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئۆزىگە ئۆزگەرتىشكە بولىدى، چاق جىسا دېگەن مۇتەئەسسىم قىزىڭى بەرسەمگە بېرىسەن، بەرسەمگە بېرىسەن دەپ، چىرىكلىرى بىلەن دەپمەيلىپ تۇرۇۋالسا، ئۇ قانداق قىل- سۇن؟ قىزى بار ئادەمنىڭ كۈنى تەس، دەپسە، بەزىلىرى؛ ئۇنىڭ كەپ بولدىمۇ، ئالاقى قىز دەپ، ئۇ مەلۇماتقا قار- ئىتىپاق بېرىۋېتىپ، بولمىۋاتقىنى كۆرگەن بولسا، چاق جىسا- دەپ، چىرىكلىرى ھوقىقىنى بايقان بولمىشى، ئۇ چاغدا، چاق جىسا- ئىكەن، قەبرىسىنىڭ ئۆزىدىكىلەر، جۈپلىدىن سۈيى مەرگەن بىلەن مەڭلىك ئىبارىلار بولسا، گويا ئىچى ئىشى بولمىغاندەك، تىرى تەييارلىقى بىلەن مەشغۇل ئىدى.

ئىراق ئەقە توپى دېگەن كېچىدىن باشلاپ، سالى دور- قىتىش، ئېچىشلىرى بىلەن مەڭلىك ئىبارغا ئوخشاش يېڭىلەر ئۇن- بۇيان چېشىپ، بارغان بەرلىرىدىكى كىشىلەر بىلەن پى- چىرىلىشىپ سۆزلىشىدىغان بولۇپ قالدى. ئاڭ قېتىشى بىلەن ئەقە مال سۈيۈش، قازان ئېشىش، چاق قاپىتىشى، يۇلغۇن- تېرىلغا ئوتلىرىدىن زىخ تەييارلاش، كۆرۈنۈچ يۇتۇش، سەۋەن- توغراش قاتارلىق ئىشلار قىزىپ كەتتى، ئەتراپ يىرتىلارغا بېرىپ، سودىسىنى ئۆگىتىپ كەلگەن قارا چېچەك ھويلىنىڭ ئاقسائىدا تۇت- بەش ئايالىنى ئىشقا سېلىپ، خىلخۇشلىق سەپلىدى- ئى، ئەتىيازلاشقا كىرىشىپ كەتتى، ئۇزىدىنمۇ ئۇنداق سەپلىدىنى پېچىش تۇرماق، بۇزۇقىنىمۇ يۇراپ باقمىغان ئۇ تاغ ئاياللىرى- ئىكەن، بەزىلىرى «قارا چېچەك» ئىكەن ھۆلىرىدىن مەيران بولۇپ ھاڭزۇقىنىپ قالاتتى، شۇنداق چاغلاردا «قارا چېچەك» بېشە تەرلىرىنى سۈرتۈپ ھەي ئايلا سەن ئۇغلاپ قالدۇمۇ؟ چاق- سان بولمىغۇن، دەپ ۋازىقىرايتتى.

ئالدىن ئۇچۇر - ھەتتۇ تىللىرىدا، بېرىلغان تىلەنگە بارماق- لىرىنى بېسىپ بېرىپ، چاق بىلەن خولداشنى دېگەندەكلا كۆپىنچە كۈنى ئاينىسا قىزغا چاق ئىچ- دۇلۇپ، توپى كۆلىمۇ بېكىتىلدى، توپىغا يەنە بىر سەپتە بار ئىدى، شۇ قارىدا سالى دورغا بىلەن، قاسم پالۋان دوتۇمىڭ كەم- كۆپلىرىنى، راسلاپ كېلىمۇ دېگەن پامانە بىلەن تاراۋرۇڭگە ئېرىپ، ئايدىن ئايدىن كېچىپ، كىشى بىلەن مەخپىيەت- ئىماز دورغا باشلىق ئون نەچچە كىشى بىلەن قورما- باق- لىش، ئۆتكۈزۈدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاممىۋىتىش ئۆزىدىن كېچىپ، ئەسلى ھوقۇقلىرىدىن، كېلىپ قېلىۋاتقان ئوردا- مەلدارلىرى ئىدى، پەقەت ئايدىن ئايدىن مۇزىلا ساپى، ئوردى- ئىكەن ئۇچىپى، دېگەن مەنىسى بىلەن بىر قىسىم قوراللىق كۈچلىرىنى ساقلاپ قالغانىدى، ئۇلار دىگەن شۇزىن مۇزىلىق- ئىشلىق سىياسىتى يۇقۇلارنى تاپتىق ئارازى قېلىۋاتتى، ئەمدى بىز نېمە دېسەك، خاق تۈزگە، ئەگىشىدۇ دەپ ئون ئىككى تاغ، بويىچە، ئەڭلا قوزغىلاش قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوزغىلاش كۈنى، بەلگىلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن، سالى دورغا بىلەن قاسم پالۋان شۇيۇلغا ئايلىنىپ، ئوينا چەمدى تەييارلىق قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئۇ كۈنلەردە شۇيۇلۇقلار ئارىسىدا قەلەتچە كەپ - سۆزلەر بولۇۋاتاتتى، بەزىلەر ھەتتە ۋاقىتتىن مەيدىسىگە مۇشۇلاپ، بۇيان كەپ قىلغان سالى دورغىنىڭ ئەمدى سۇدىن چىققان مۇۋەككەپ ئوخشىشىپ قالغىنىدىن قارىمىدىغان، موزاينىڭ يۇڭزۇڭى ساماللىقىچە دېگەن، ئۇ بولدى - دەپ دېسە، يەنە بەزىلەر، چاقم، ئۆلىمىس، كۆزى تويۇلىپ دەپ، مال - دۇنيا ئېگەنلىك مەنەرى شۇنداق پامان ئىكەن، بولمىسا، سالى دورغىنىڭ ئۇ دۇنيادا ئېسى كەپ دەپتى، بەزىلەر، سالى دورغىنىڭ ھېس

ھويلىنىشقا بىر قانچە ھېرىدە لاۋۇلداپ تۇرغان كۈزلىك ئوتلىسىنىڭ چىرىكلىرىنىڭ ھاراق - خارابىسىنى قىزارغان يۇزلىرىنى تېخىمۇ قىزىق قىلىپ كۆرسىتىپتۇ. دېلپان قاتتىق - قاتتىق تۇرۇپ، يېشىرىپ باقىلىشى بىلەن قىز - يىگىتلەر ئۇسۇلغا، چۈشكۈن، پۈتۈن ھويلا تاپايىپ چاللىنىپ كەتتى. بەزى چىرىكلىرىمۇ ئىگىز - يەنى دەسسەپ، ئوتتۇرىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا تېخىمۇ يۇرۇقلۇق ئۇيغۇر چىرىكىمۇ بار ئىدى.

شۇ تارىدا، چاق چىسا مېھمانئانىدىن دەلدەشكىپ چىقتى. چاق يېشى ھۆسن قىيىسى، مەن بىلەن ئۇسۇلغا پۇشۇنمە دەپ ئارقىرىدى، چالا مەست چىرىكلەر ئورۇنلىرىدا، ئولتۇرۇپلا ئېلىپ كېت - پېس چاۋاك ئېلىپ ئۇنىڭ بۇ گېپىنى قوللاپۇتقىزماقچى ئىدى. لىسا كەلگەن ئىككى تال چاق چىسا ئىككى تال ئېلىپ «بىز تاغلىقلار - چىقىمايدۇ دېگەن گېپنى تۇنجى ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئۇقتۇر - دىمۇ. ھۇجۇرىسىمۇ، ئۆزلىكى قىزنىڭ يېنىغا بىز باغلاپ كىرىمەلىكىمۇ، دەپ ئۇنى ئولتۇرۇش ئېلىپ قىزنىڭ ھۇجۇرىسىغا باغلاپ، چاق چىسا، نام بىلەن يۈرۈۋاتقان پىسداق مۇنچىنىڭ بىر چېتىدىكى ياغاچ كاتتا چىرايلىق كىيىمىنى، يېشى ھال شامى رومالغا يۇرگۈزۈپ ئولتۇرغان قىزنى كۆرۈش بىلەن ئۆزىنى يۇرتقا ئالدا، «ئەھ پەرىشتە، قېنى يۇرۇق دەپ ئۇنىڭ قولىنى تۇتقان ھامان، ھېلىقى ئىككى تال ئېلىپ كەتتى، ئۇنىڭ قولىنى تۇتقان ھامان، ئادەملەر ئادالى، ھويلا ۋە مېھمانئانىدا خىزمەت قىلىپ يۈرگەن ئادەملەر چىرىكلەرگە يۈرۈۋاتۇپ، ھايت - ھۆيت دېگۈچە ئىشنى تۇتقىتىپ، مەڭلىك ئىبار، بېشىدىكى ھال شامى رومال بىلەن يالغان چىچىسىنى چۆرۈۋېتىپ، چاق چىسا ئىككى مەلەنگەن چىشىنى ئۇنىدىن

كۈن قايغۇچە جامائەتنىڭ ئالى - كەينى ئۇزۇپ بولدى. ئىككىمۇ ئادەتكە خېلاپ ھالدا، بۇ ئويغا خۇن - قىزلىرىدىن كۆپ كىشى ئېچىلىپلا قالماي، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كەتكەن جامائەتكە ۋادىراپ قالدۇق، خۇدا ئالما، ئەتە - ئۇ كۈن ئايلا قىزلىرىمىزغا باقىدىن قوي، قىلىپ بېرىمەن» دەپ ئۆزۈم ئېيتتى.

كۈن ئېچىشقا بېقىن، چاق چىسا يىگىرىمە، ئىككى ئاتلىق چېرىكى بىلەن قىز كۆچۈرۈشكە كەلدى، ئۇ بۈگۈن ئالاھىدە باقىنىپ كەلگەندى، ئامېرىكان تۈۋىكى بىلەن قولىدىكى تاي تاغ پەلەنجى، پارغىراپ تۇرغان بەل تاسسىدىكى تايانىشىغا ئېسى كۆزۈكى ئالاھىدە تاللىنىپ تۇراتتى. ئۆز زەقىمىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ قولىدىن قىممەتلىك ئولچىنى تارتىۋالغان كىشىنىڭ چىرايىدا قايناق مەنۇئىيەت ئىپادىسى كۆرۈلگەن ئىدى. ئۇ ياداھۇمۇ چىرايىدىمۇ شۇنداق بىر خىل كۆرۈنۈشكە ئىشىپ تۇراتتى، ئۇ بىر قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، چىرىكلەرگە خىتابان: «دۇخادىن چىققۇچە ئويلاپ - كۆلۈپ، بايرۇنلىقلارغا ئاسانلىق تاشى بۇگۈن بىزنىڭ دەپ ئۇنلاڭ. ۋارقىرىدى، چىرىكلەر مەن ئارقىمىزدا نام تۇتۇ ۋە بۇلۇقلارغا قىرىپ قوپۇپ، ئاتىرىمەن. چارا تۇرۇپ ئولتۇرۇشۇمۇ.

زىياپەت قىزىپ كەتتى، مېھمانئانا بىلەن ھويلىنىشقا پىيا يۇرتلىرىدا كۆكۈشكە، كاۋۇشكە ئاۋازلىرى ياقراپ، داپ - قىسچە بىلەن ئېچىلىۋاتقان قۇمۇل مۇقەللىپلىرى ئۇزۇپ - ئۇزۇپ، زۇپ قوياتتى. ھەر بىر يېڭى سەي، يېڭى كاۋۇپ تارتىلغاندا، ئەپچىلگىنە كىيىمى ئالغان تاغ يىگىتلىرى چىرىكلەرنىڭ پىيالىسىنى لىرىتىپ، ئاراغا تولدۇرۇپ تۇراتتى. چىرىكلەرنىڭ ئارا - ئارىسىدا ما كىرىپ ئولتۇرغان تاغلىقلار چىرىكلەرنى مەدەپ شارا ئارقىغا كەتكەن قىلىپ، ئۆزلىرىمۇ تاغ - باز ئىچىشەتتى. ئارقاھۇم چۈشكەن ئىدى.

كازىمىنى بۇلاقتا باغلىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ئاشلىق ئايدىن كازارما يازىمى بىلەن يەم - بوغۇزغا تېگىش قىلىپ، بەزىلىرى كازارما تۇتۇشنىڭ ئىشلىكى - پەنجىرلىرىنى سۆكۈش بىلەن بەندە بولدى. ئۇنىڭغا قارىتا ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئېلىشقا، ھەتتا بەزىلىرى ئولجا ئالغۇسىنى ئۇرغۇشقا قۇياقتى.

قىرىق ياشلارغا يېرىپ قالغان كوسا ساھال، شادا پاپاق ئادەم يۇگۇرۇپ كېتىۋاتقان بىر يالغا يېتىشىۋېلىپ، ئۇنىڭ تولىمىنى كۆزلەشكە چاۋۇزنى تارتىۋالدى. بالا، ھەي كاتتۇ، ئىزا تارتىمىغان كاتتۇ، سەن ئوتتاپ كۆر، دادامغا قېتىسما سېنى، دېگەن يېنى يەنە كازارما تەرمەگە ماغدۇ. بۇ ئادەم ئايدۇ بىر زامانلاردا بىر نەرسىگە قېتىم قوي ئۇغۇرلاپ قويغىنى ئۇيۇن ۋاكانتۇە ئاقسى سېغىش قالىغان ھوشۇر دېگەن كىشى ئىدى. بەزى كىشىلەر ئۇنى، يۇزۇم يۇز تۇرۇپ ھوشۇر كاتتۇ دەپمۇ ئاتىتى. ئۇمۇ بۇنىڭغا ئاچە پىشەنت، قىلىپ كېتىپتتى، ھوشۇر كاتتۇ بىر بولاق ئولجا بىلەن ھېلىقى كۆزلۈك چاۋۇزنى قولتۇقلاپ، مەھەللىگە كىرگەندە، ئون - يىگىزگە ئادەم چالە چىماتىك دۈكىمىنى بۇلاۋاتاتتى، دۇكان بىر كازارمىكى - ئەللىكلەردىن ئاشقان ياغاچ يۇز بىر خەنزۇ ئالغا مىلىشىپ ياتاتتى. ئۇنىڭ ئۇزىدىن ئېلىپلا ياش كۆرۈنگەن خوتۇنى بەش ياشلاردىكى بىر قىز بالىنى ئۇچاللاپ، ئۇرۇپ تۇتۇپ قالغان قوزىدەك دېر - دەر تىرىپ تۇراتتى. ھوشۇر كاتتۇ بىر دەم قاراپ كۆردى - دە، ئىشلىك بەرپ خوتۇنىنى قولىغا بىلەن تۇتۇپ سۇردى. ئانا - بالا تەقلا چىقىراپ يىغلاقتا ياتىدى.

— ئۇنى نېمە قىلماقچىسىن؟ دەپ تارلاشنى ھېلىقى تۇلۇم چاققان لەقەملىك سېمىز ئادەم، ئۇدۇمبىسىكى تاغارىنىڭ 188

سۆزىنى چىقتى.

— قالغان چېچىشى سېلىۋالماقچى ئايمىسا قىردىمۇ قېلىشمايدىغان قۇم بولۇپتەك، دەپ چاقچاق قىلدى ئۇنىڭ تەخمىنلەردىن بىرى.

— ئولجا ئېلىپ، ماۋۇنى كۆرۈۋاتامسەن، دەپ قولىمىنى ئالدىق خەنجەرنى ئۇنىڭغا تەكشۈپ كۆردى مەقلىك ئىياز.

ئانا ئىياز، دورغا چېرىكلىرىڭ جەمەتلىرىنى يېقىتىۋېتىۋېتىشىمىز، بىر قىسىم كىشىلەرگە تايىشۇرۇپ قويۇپ، تەييار ئات ۋە مىلىشقا قارىتا ئىشكە بولغان بىر تۈپ يىگىتلەرنى قايسىم بار ئۇل بىلەن بىر لىككە باغلاپ چېرىكلىرىڭنى كازارمىسى، تىكەپ كېلىپ قاراپ ماڭدى. ئۇلار كازارمىسىغا يېقىنلىماي دېگەندە، داپ - سۇنبايلار بىلەن «ھاي - ھاي» ئۇلارنى ئېيتىپ مەشەل ياپتۇردى. بۇنى كۆرگەن كازارمىدىكى چېرىكلەر، «قىز كۆچۈر رۇپىگىلىۋاتقانلار» دەپ ئويلاشتى - دە، دەرۋازىسى، چوققان ئېچىپ، ئۇلارنى قارشى ئېلىشقا ئالدىغا چىقتى. تېرىق تۇتۇق سوز باغقان. ئوق باغىنچىسىدە، كۆزنى يۇمۇپ، ئاچقۇچە، يۇ تۇن كازارما، تاغلىقلارنىڭ قولىغا ئۇتتى. كازارمىنىڭ ئارقا ئېتىدىن چۈشۈپ قېچىپ كېتىگەن ئىككى چېرىكىنى دېگەندە، شوقىلدىكى قىرىق نەچچە چېرىكلىك ھېلىقى قىرىلىپ تۇرغىنى: ئۇلارنىڭ قوراللىرى بىلەن كازارمىدىكى ئوق - دورا، ئات - ئۇلغا ئېلىشقا، مەھەللىسى تاغلىقلارنىڭ ئولچىسى بولۇپ قالدى. 1931 - يىلىدىكى قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىشى ئەنە ئۇنىڭ ھاقىي ياشلاردىكى. بۇ يېشى كالىندار ھېسابىدا تۇتۇشچى ئايدىن كۆن ئىككىنچى كۈنى ئىدى.

قىمىسى ئاق ئېشى بىلەن بېمۇنچە ئادەملىرى (كۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇمۇسۇر بالىلارمۇ كۆرۈنۈپ قالاتتى) ئىككىسىز قالغان 187

قۇلدا مەلتىنى بار چېرىكلەرگە ئۇزۇنقى كۆرسەت;
 — قىرىق كەپ قىلىمەنلا دورغام! — دەپ كەيرەك ئازىر
 لاشنى قىرىق يازلاردىكى قارىراق يۈزلۈك ئادەم، — بۇ چېرىكىنىڭ
 قىلغانلىرى ئازمۇ؟ بىر يۇلۇق ئالدى ئىشون بۇلما سېتىپ،
 مەرىپىنى جازانە قىلىپ، بىزنى قەرزگە بوغۇۋاتتى. مانا ئۇنىڭ
 داڭقىسى، بۇنىڭغا نېمىلەرنى پۈتۈپ قويسىڭىز تېپىشى بۇ
 چىرىكىنى؟
 ئۇ شۇنداق دەپ سامان قەغەزىدە تۈپلەنگەن كۆلەك تاش
 لىق قېلىن دەپتەرنى سالى دورغىغا ئۇزاتتى.
 — كۆيۈمۈڭۈزۈڭمۇ بۇنى، — دېدى دورغا مەڭلىك نىيازغا
 قاراپ، مەڭلىك نىياز ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ، دەپتەرنى
 كۆيدۈرۈشكە باشلىدى.
 شۇ ئارىدا سالى دورغىنىڭ كۆزى مېلىقى ئۇلۇم چاش
 قانغا چۈشۈپ قالدى ۋە ئېقىشى ئۇنىڭ ئالدىغا دەپتەن كېلىپ،
 «شۇنچە ئال-دۇپالەرنى تۇرۇپ، بۇلاقمىلىق قىلىشقا ئىزا تارت
 مىدالامۇ؟ ئوۋس، ئوۋس، ئوۋس، ئوۋس» دەپ قەلبىدە قىياپەت
 — تارتۇق دۆلەت باشنى پارماتىۋ، دەپ قەلبىدە قىياپەت
 تە ھىچبايدى ئۇلۇم چاشقان.
 سالى دورغا بىر نەرسىدىن يىرىگەنگەندە، ئۇنىڭدىن
 يۈزىنى ئۇرۇپ مۇنداق دېدى:
 — نىمەتلىرى شۇ بولسا، سېنى ياقىتىپ يۈتۈۋېرىپ،
 يېرىلىپ ئۆلگەن يىلانغا ئوخشىشىپ قالغۇدەكلا!
 — توپ كىچىدىن يېنىڭ كۆلگە تاقلايدى.
 سالى دورغا توپقا قاراپ مۇنداق دېدى:
 — بىزنىڭ مەقسىتىمىز ئادەم ئۆلتۈرۈپ، بۇلاقمىلىق قىلىش
 ئەمەس، قېرىنداشلار! بىز زۇرراق، ھاقارەتكە چىدىماي كۆتۈپ
 رۇلدۇق، پىچاق سۆڭەككە يەتتى ئەمەسمۇ؟ سەۋرىنىڭمۇ چىكى
 190

ئېسىرىلىقىدىن بولسا كېرەك، قارا تەرگە چۈۋۈلۈپ پۈتۈل
 داپ تۇراتتى.
 — مانى سىلەر ئېلىڭلار، خۇتۇن مانا قالسۇن. — دېدى
 مومۇز كاتتۇ. — كەمبەغەلچىلىك دەستىدىن بۇ كەمبەغە ئۆي-
 ئوچاقلىق بولالمايمىنى بىلىسىلەرغۇ؟
 — ماۋۇ كاتتۇنى قارا، شۇ ئىشبارسىزنى ئالدىن قالدىق خۇتۇن
 قىلاتتىڭ! — دەپ ھىرىقراپ كۆلدى ئۇلۇم چاشقان.
 — بۇنىڭ بىلەن ئۆزۈڭلەرنىڭ كارىلىرى بولمىسۇن، ئۇزۇم
 ئىمان ئېتىقۇزۇۋالسىمەن. — دېدى مومۇز كاتتۇ ئالدىنى
 مېڭىغا زورلاپ، ئايال ئۇنىڭ قولىدىن چىقىپ كېتىشكە تى-
 رىشىپ، ئال-پەرياد قىلماقتا ئىدى، ئۇ ئۇنىڭ ئېشىلغان تەمەككە قى-
 ئۇق بىلەن ھەممەيلىگەن چىشى، مىللىق ئېشىلغان تەمەككە قى-
 راشتى. ئەخمىتىن يىگىرمە قەدەم ئېرىدا كېلىۋاتقانلارنىڭ
 ئوتتۇرىسىدا سالى دورغا، ئوڭ تەرىپىدە ئاسىم پالۋان مىل-
 شىغلىرىنى ئېگىزلىك قېشىغا كۆندۈلەك قويۇپ قاراپ تۇرات-
 تى. سالى دورغىنىڭ سول تەرىپىدە مەڭلىك نىياز ھازىرلا
 ئېتىلىپ بولغان مىللىقىنى تۇتۇپ ئېگىزدە تىك ئولتۇراتتى.
 — قوبۇلۇم ئۇنى! — دەپ ۋازقەردى سالى دورغا، ئاندىن
 ئوقشەي-توقشەي قىلىپ تاشلانغان دۇكاننىڭ ئالدىغا كېلىپ،
 شۇنچىلىق تۇرغان ئادەملەرگە مۇنداق دېدى:
 — بۇ نېمە قىلىق؟ كىم سىلەرنى بىكار دەدىم - بىكارغا
 قان تۇتۇپ، بۇلاقمىلىق قىل دېدى؟
 — ئۇلەمۇ شۇنچە چېرىكىنى ئۆلتۈرۈۋەتسەنمۇ؟ بىز بىر
 خىتابىنى ئۆلتۈرۈپ بېلىشى ئالماق نېمە بوپتۇ؟ — دەپ ھۆرۈرەيدى
 ئادا پىچاق بىرى.
 — پوق بېجە، خوتۇن ئالما! چېرىك دېگەن چېرىك، بۇ
 قېرىدا نېمە كېتەك بولساك پۇتۇرامى ئالماي قەتئەي.
 189

بولسۇن قېرىنداشلار، قالغان گەينى كېيىن قىلىشىمىز،
 ئاندىن سالى دورغا مەغلەك نىيازغا قاراپ قاۋۇغۇ خۇ
 تۇنىنى پالسى بىلەن بىزنىڭ ئۆزىگە ئېلىپ بارە دەپ ئېيتىپ
 ئىك ئېيىمىنى بۇردىدى،
 كەچتۇرۇن سالى دورغا وقارا چېچەكەنى مېھمانلىغاندەك.
 سىنا چاقىرىپ مۇنداق دېدى:
 — بىر ئات بېرەي، تاۋۇ خوتۇنى قىزى بىلەن مىنىدۇ.
 رۇب قۇتۇلغا ئېلىپ كەت، بىرەر تۇغۇقنى چىقىپ قالا. ئۇ.
 رۇقىر جانان شۇنچىلىك كاختا قۇتۇلغا تىنىچ بېرىۋال. ئوبۇ.
 مايدان-هان بىرەرى ساھىبۇ چىقىلىپ قويمىغاي يەنە، بۇ خەق
 نىڭ پەيلىنى كۆرۈپ تۇرۇپسەنمۇ ئەمدى ئاغدا تىنچلىق بول
 جايدۇ، بىزگە كېچە-كۈندۈز خۇدادىن تىنچلىقى تىلپ كەل
 گەندۇق، بۇ ھۆكۈمەت بىزنى تىنىچ قويمىسا، بىزگە نېمە ئاتال
 بار دەيمەن.
 «قارا چېچەكە سالى دورغىغا كۆپ رەھىمەتلىرى ئېيت
 ى، ھېلىقى ئاتال بولسا، تېخىمۇلا ھوشىغا كېلەيسەي، بالى
 سىنى قۇچاقتاپ مۇرىدەك قېتىپ تۇراتتى، وقارا چېچەكە
 سالى دورغىنىڭ گەپلىرىنى ئۇنىڭغا ئۆزۈپ بەرگەندە، ئۇ ئۇن
 سالى يىغلاپ، يىزگە تىزلىنىپ باش كۇرۇشقا باشلىدى، ئەن
 س سالى دورغىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قۇرۇلغان ئىككى يىر
 كىت ئۇلارنى بۇرت ئىچىدىن ئامان-ئىسەن چىقىرىپ قويدى،
 بۇ يىگىتلەرنىڭ بىرى مەغلەك نىياز ئىدى.
 — ھەي ماقا قارا بالام،— دېدى سالى دورغا مەغلەك
 نىياز قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،— سەن ئوردىدا بىر يىمىل
 پالكان بولدۇق، چەك ھۈنەرلىرىنى ئوبدان ئۆگەندىڭمۇ دەپ
 مەن، ئۆگەنگەنلىرىڭنى ئاداملىرىڭغا ئۆگەت، بىزنىڭ كۆيىمىز
 ئەمدى چەك بىلەن ئۇنىدۇ.
 192

بولمىدۇ - دە، مانا كۆرۈۋاتىسىلەر، شىۋىلىنى چېرىكلەردىن قۇب
 تۇلدۇردۇق. باشقا تاغلاردىكى چېرىكلەرمۇ بۇ كەمگەچە يىغىش
 تۇرۇلۇپ بولغاندۇ. ئەمىسازە، قۇمۇلدا تاشقۇلىقتا، شىغىش
 شادا لىۋىسچاڭنىڭ نەچچە مىڭ چېرىكى تېخى ھايات، ئەمدى
 بولغۇلۇق بولدى.
 گەپ شۇ يەردە يەتكەندە، ئۇ خۇددى قىلىدىغان سۆزىنى
 تايانماي قالغاندەك، سېرىق ساقلىقنى ئىسلاپ توتىپ قالدى.
 — ئوتنىڭ تېشىدا كۆنگەندىن ئىچىدە كۆنگەن ياخشى
 دەپتىكەن،— دەپ گەپ قىستۇردى قىسىم ياۋان،— بۇرۇنقى
 دەك قارا كۆنلەر بېشىمىزغا يەنە كەلمىسۇن، زۇلۇمدىن بىراقلا
 قۇتۇلغىلى خېسەڭلار، قولۇقلارغا قورال ئېلىڭلار، مىلىتىق
 ئېچىشىمىز، ئورمانغۇ قورال، تاياق - توقساقمۇ قورال، كېيىنچە
 لىۋىسچاڭنىڭ چېرىكلىرى بىزگە يېتىپ تاشقۇچە مىلىتىقىمۇ
 ئەكىلىپ بېرىدۇ، تېشى!

— ھە، پالكان توغرا ئېيتتى،— دېدى سالى دورى.
 غا - دۆتۈمۈز غەلبە يېغىلىقىمۇ دەپمۇ شۇنداق بوپتىكەن.
 نەچچە مىڭ چېرىك ھايات دېسىم قورۇپ كەتتىڭلار، شا
 مەنۇت بىلەن چىچەن دارىنىڭ چېرىكلىرىمۇ ئاز ئەمەسكەندۇق،
 ئۇلارنى ئاقچۇق سېنىدا تاشتەك ياتقۇزۇۋەتكەنلىرىمۇ بىزدەك
 تاللىقلار ئەمەسكىدى، ئەمىسازە، تىنىچ بۇرگەن بۇرغا چىقىلساق
 بولمايدۇ، دۇنيەمى سۇر كۆرۈنگەندىنكى ھەممىسى بۇرە ئەمەس.
 تاغ ئۇچكىسىگىمۇ دۇنيەمى سۇرغۇ ۱۵ تاشپە ئىكەن دەپ كۆر-
 گەنلا ئادەمنى ئۇلتۇرۇپ مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تاللاڭ قىلى-
 ساق، ئويلاپ بېقىڭلار، قۇتۇلغىنىڭ ئۆزىدىكى قېرىنداشلىرىمىزنىڭ
 ھالى نېمە بولىدۇ؟ تاشپەلەر ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى قىرغۇتەتتى-
 مۇ ھايات ھوشۇر كاتتۇ، سەن ھەددىڭدىن ئاشسا، ھېلى بىكار،
 كاللاڭنى ئېلىپ قولۇغىغا تۇتقۇزۇپ قويماي، ھە، شۇنداق
 191

شەرقىي جەنۇبىي ئېكۋاتورغا يېقىن چايلاشقان ئەڭ چەتتىكى بىر يۇرت بولۇپ، ئۇ يەر شامەخسۇت ۋاڭنىڭ ئادەم پالايىدىغان جازا لايىھىسى ئىدى. «ھازىرقى ئېكۋاتور ئاچچىق ئىپە شىك ئاينىدۇ، پالايىسى پالايىسى، ئېشىپ كېتىپ كېلىدۇ»

چۆچۈرىدە بەش يالامى يېتىم قۇيىسا، دېگەن مەشھۇر خەلق قوشىقى شۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىققان. ئۇ يەردە نەچچە ئونلىغان زىندانلار بولۇپ، ئۇ زىندانلار بىرەنچە مېتىر چۆڭكۈرلۈكتە ئاغزى تار، ئىچى كەڭ، يەنى ئونۇر شەكلىدە بولۇپ، ھەر بىرىگە بەش، ھەتتا ئون ئادەم سېتىۋېلىپ قىلىپ قويۇپ ياتالغان، ئېشىپ كۆتۈرۈلۈپ ئۇ زىندانلاردا چىرىپ تۈگەپتى. كوناھىسى يېتىكلىم كېچىسى زىندانغا تاشلىنىپ كۆندۈرىۋاتىشنى تېرىلغۇ يەرلىرىدە ئېشىپ كېتىشكە سېلىناتتى. ئوم تەراپىدىكى يۇرتلاردىن دەشت-باياۋانلار بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدىغان ئازال شەكىلىدىكى جاي بولغاچقا، زىندانغا تاشلىمايدىغان كوناھىكارلارمۇ ئۇ يەردىن تاشلىنىپ كېتەلمەيتتى. جازا مۇددىتى ئونقۇچە يىزلىرى (مە) لايىھىلەنمەكچى بولسا، ئۇ يۇرتلارغا قايتسا، يىزلىرى قا سېلىن، ئىككى - چاقىسى قالغان (ۋاڭ - بەگەزىنىڭ كۆزىدىن يىراق تۇرۇش نىيىتىدە، شۇ يەردە يەرلىشىپ قالاتتى، ھەتتا، شەھەر ۋە يىزىلاردا ئالغان - ياق، يوقسۇزلۇق، جازاگە دەشتىدىن قىزىك بولۇپ كېلىپ ياداھلىناتتى. ئوم خەلقنىڭ ئاساسى قىسمى زۇلۇم ئوقىقىدا تولا كۆيۈپ، باغرى كاۋۇپ بولۇپ كېتكەن ئىنە شۇنداق كىشىلەر بولغاچقا، دىققەت بىلەن كۆزەتكىدۇ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدە قانداقتۇر ئۇچ - ئاداۋەت،

— ئوب دورغا ئانا، مەن چەتتە تەيياردا — دېيىپ مەڭلىك نىياز كۆزىگە كېرىپ، دەرۋەزە، شۇنىڭدىن باشلاپ، شۇيۇللۇقلار چەك تەييارلىنىپ، قىيا جىندى كىرىشىپ كەتتى. ئادەتتە ئۇ خەلق قىچىدە ئۇچىلىق بىلەن كۆيۈك ئۇيۇللىنىدىغان مەركەزلىرىمۇ خېلى كۆپ ئىدى. ئۇلار چىرىكلەردىن ئولجىغا ئالغان بەشقاتار مىلتىقلار بىلەن قوراللىدى، قاسم يانغان ئۇلارغا ئېسىلەر ئىدۇ، چۆشەندۈرۈشتى، مەڭلىك نىياز ئاتلىق يېڭىلىرىگە گام قىچقۇزۇشنى ئۆگەتتى، گام بىرەنچە يېڭىلىق بىلەن يۇرت ئىچىدىن چىقىپ تەرەپ - تەرەپلىرىدە چارلاش بىلەن ئۇيۇللىناتتى. ئادەتتىكى دېھقان - چارۋىچىلارمۇ قولغا ئېلىپ چىقىلىپ شۇنىڭ بىلەن قوراللىنىپ، سان دورىنىڭ ھويلىسى تەراپىدىن كېتەيتتى.

شۇ ئارىدا، ئادۇلنىڭكى چىرىكلەر ئالدىراپ - تېشىپ كېتىپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، بىراق نۇرغۇن جەمەت بىلەن مىلتىقلىرىنى ئالدىرۇپ چىقىشىپ كېتىشى. ئۇ كۈنلەردە ئوم، ئاداق، باي، ئارلىرۇك، تۈركۈل قاتارلىق ئاغلاردىكى جىسالار بىلەن چىرىكىلەر نىڭ مەھمىسى يوقىلىشىپ، بۇتۇن تاغ رايونى دېڭىزدە قوزغىملاڭچىلارنىڭ ئولجىسى ئۆتكەندى، خۇددى قېلىن ئۇرمانلىققا تۇتاشقان ئوت ھۆل - قۇرۇق ھەممىسى كۆيدۈرۈپ ماڭغاندەك، ئۇ قوزغىلاڭ كۈنلىرى ئومدىكىگە ئوخشاش دەھشەتلىك پانچىمەن لەرەمۇ يۈز بەردى، ئۇ پانچىمەن قوزغىلاڭ تارىخىنىڭ بىر خۇنلۇق مەھمىسى بولۇپ قالدى.

ئوم — ئۇمۇل شەھىرىنىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز كىلومېتىر

بەزىلىرى ئازكالاغا بويىنىدىكى قوش-سايلار بىلەن بۇتلىق شىب يىقىلىپ ئاكا بولاتتى؛ بەزىلىرى كۆلەكلەردە تويغىپ قالغان ئىسسىق ۋە يامىقىغا سۇلارنى ئىچۈرۈپ، ئاتىرىپ تۇراتتى. ھەممىدىن ياخشى شۇكى، شى جىسا ئۇيۇلۇق-ئوچاقلىق بولغان كىشىلەرنى قىستەن يىراقلاشقا ھەيىدىۋاتتى. ئۇز چىرىكىلىرىنىڭ ئاياللىرى ئايغ تاشنى قىلىشىغا يۈز سەت يارىتىپ بېرىتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شى جىسا بىلەن ئومىغا كەلگەن چارلىقخور سودىگەرلەرنىڭ ھەممىسى دىگەندەك بولماق بولغاچقا، ئۇلار ئۇيغۇرلاردىن ئۆيلىنىشى كويىغا چۈشكەندى. بىراق ھېچكىم ئۇلارغا قىز بېرىشكە ئۇنىمايتتى.

— بىر كۈنى سودىگەرلەر ئى يۇڭ بەرىشكە ئۇنغۇن سۇۋغا-سالاملا بىلەن شى جىسانىڭ قىشىغا ۋەكىل قىلىپ كىرگۈزدى. — بىر مۇشكۈل ئەھۋالدا قالدۇق. — دېدى ئى يۇڭ مۇ. غەمبەرلىك بىلەن، قۇۋلدا ئۆز خەنزۇسىزىدىن خۇتۇن ئېلىپ چىقايلى دېيىپ، ئۇلار بۇ يەردى كېلىشى خالىسا، بۇ يەردىكى چەنتۇلار بىز بىلەن تويلىشىمىز دەپ قىلىپ، بىز مۇشۇنداق ئۆلتۈرۈشۈمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يەردىكى يۇرت چوڭلىرى دورغا بىلەن كېچىنى بىر قىلىپ، سودىدا بىز بىلەن پۇت تېپىشۋاتىدۇ، قۇۋلدىن ئۆز ئالدىغا مال ئاچقىمى، بىزنىڭ سودىمىزنى كاسات قىلىپ قويىدى. جىسا، جانابلىرىمغا مەلۇم، بىز پەقەت سودا بىلەن ئېچىۋاتىمىز، ئۇنىڭ سىزگىمۇ پايدىسى تېگۈۋاتاتتى. ئەمدى يا ئۇيۇلۇق-ئوچاقلىق بولالماق، يا بۇرۇنقىدەك ئېچىش ئىمكانىيىتى بولمىسا، بىز بۇ يەردە نېمە ئارزۇ ئىشلار ھەل بولمىسا، بىز كېتىشىمىز. بىز ئۇرماق چىرىكىلىرىمىز ئاغىر قېچىپ تۇرۇپتۇ، ئۆزىڭىز يانمۇز قالايمىز؟

— مېنىڭمۇ ئېچىش قاتتى. — دېدى شى جىسا. — قېنى ياخشى

قىساس ۋە تىسىمان ئوغللىرىنىڭ لاۋۇلداپ تۇرغانلىقىنى، رەھىم ھالىتىنى غەلىتە تۇرۇپ، يەنى سەييارى، چۈش، ھەم قارام ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر بايقىغان بولاتتىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن بولمىسا كېرەك، بۇ يەردى دورغا بولغانلارمۇ ئادەتتە ئۇلار بىلەن ئاچمە-ئۇنچە ھېسابلىشىپ ئىش قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى.

ياڭ زىڭشىن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى چىڭ شۇزىن ھۆكۈمەتلىرى 1928-يىلى ئەتىيازدا شامەننىڭ ئالدىن كېلىپ-بىۋاسىتە ئۆز ھۆكۈمىتىگە ئېلىشى نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىمتىيازلىرىنى چەكلەش ئەنە شۇ نىيەتنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ ئالدىنى شەرتلىرىدىن بىرى ئىدى. شامەننىڭ ئاشۇرۇش ھى دەل بۇنىڭ ئەمەلىگە ئېشىشىغا ياخشى ئۇرۇم بولدى. يېزىلاردا يەنى موغا ئېلىش بىلەن تەڭ تاغلاردىكى «ئۆمۈر چارۋا» تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدى. ئومىغا ئادەم يالايدىغان ئىشىمۇ تۇرگىنى. بۇ خەلق ئۈچۈن زور خۇشاللىق ئىدى. بىراق، ئومىنىڭ قىساسنى شى جىسقا ئېلىپ (يەنى شى جىسا) زورلۇق-زومەنلۇق قىلىشتا شۇيۇلدىكى چالا جىسادىمۇ ئالدىن شۇرۇۋاتتى. چىڭ شۇرۇشنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئومىغا تۇرۇلۇپ، شۇرۇلغان سەككىز نەچچە ئۇيۇلۇق كىشىلۇق كۆچمەندىكى ئەڭ مۇھىم يەرلەرنى ئېلىپ بەرگەنلىك ئۈستىگە، ئۇلاردىن ئېلىندى. ھەم يەر بېرىشنى ئىككى يىل كېچىكتۈرۈۋېتىش بولدى. يەرلىك خەلقى ئۇلارغا ئات-ئۇلاخ، تېرىلەۋ سايمانلىرى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. بۇ ئات-ئۇلاغلارنى ئۇلار ئىشلىتىپ، خەلق بېقىپ بېرىتتى. ھەتتا، ئۇلار قوشقا قاتقان كالىلارنى ئىشلىتىپ بولۇپ، قوش-سايلارنى بىلەنلا ھەيدىپ تاشلايتتى. ئىككىلىرىنىڭ ئۆيىگە بېرىپ بولۇپمۇ، بۇ كالىلارنىڭ

كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ بىلەن ئۇلار كىچىككە ئۇيۇپ ئۆي خەۋەر قىلىپ، خەلقنى قوزغىدى. تاران ئۇرغان خەلق قارا مىلىتىق ۋە تايان - توقماقلار بىلەن قوراللاندى. ئەنئىنى ئۇرت چۈشكەن رىغا دىستىخان تارتىشنى بىلەن تەغىللار، قوراللانغان خەلق چىسا گازارسىغا، شىددەتلىك ھۇجۇم باشلاپ، ئۇ يەردىكىلەر-نىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر بۆلىكى ھېلىقى كۆچمەنلەرگە تېگىش قىلىپ بىرىنمىمۇ تىرىك قويمىدى. ئۇنداق قىلىپ، كۆن يېتىپ بولغۇچە تىرىك دېگىدىن يۇرتىنىڭ ئىچى تايان بۇلۇتلار مەزگىدىكى كىچىك شەپقەتقە ئوخشاش قىيىنچىلىق قانغا بويىلىپ كەتتى. بۇ دەھشەتلىك پاجىئەدىن ئۆزگۈپ كەتكەن ئۇلار چەت-ياقىلاردىكى دەل-دەرىخلەرنىڭ شاخلىرى ئارىسىغا يوقۇرۇۋاتتى. ھەتتا ئىتلارمۇ قاۋاش ئىقتىدارىدىن قالمايدەك، تام تۇۋۇلىرىدە ئېچىشتى كىچىك تىغىپ چىپ يېتىشاتتى.

ئوم ۋە باشقا يۇرتلاردىكى قوزغىلاڭ يالقۇنلىرى تىراز-خان ئامچىنىڭ ئانىسى قىز تۇغۇرىدىكى غېنىسى تېخىمۇ كۆپەيتىۋەتتى. دەمدى ھەممە يۇرت بۇزۇلۇپ كەتتى. يەنە ئىپە ئىشلار بولمىدى، قىز بالا دېگەن ئاچىز ئىپە، دورغا دادىسىمۇ چىقلا ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. ئۇنداق كاختا سۈيى مەزگىلىنىڭ كەينىگە، لالەكسۇ كۆزگە كۆرۈنمەس، يەنە بىر ئىچىم كېپ قىلىپ باقتى. ئۇدايىم كۆڭلىگە ئىنسانپ بېرىپ ئۇناب ئالسا، ئانىسا قىز بىلەن مەڭلىك ياللىنىپ تېپ شىنى بىر قىلىپ قويۇپ، خاتىرجەم بولايلى، چاھان تىنچىتىپ ياتارغا يېقىن سالى دورغىنىڭ قېشىغا كىردى. بىراق شىندىلا كېپ باغلاپ تۇرغاندا، ھويلىدا تات تۇتاقلىرىنىڭ دۈكۈزلىگەن ئاۋازى ئاڭلىنىپ، مەڭلىك ئىيازنىڭ «دورغا تاتا، دورغا تاتا» دېگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. سالى دورغا تۇرىدىن ئىشتىك قويۇپ، ئىشىكىنى ئاچتى.

مىلىيېتىمۇ بولسا ئېيتىپ باقماسمۇ؟
 — بۇ تايان كېپ-دېدىلى بۇك شى چىساغا ئاسنا پىچىرلاپ... بىزكە كوشۇۋالۇق، قىلۋاتقانلار سالى دورغا (تور) نىڭ دورغىنىنىڭ ئىشىق سالى ئىدى) باشلىق يۇرت چوڭلىق رى. بىز ئۇلارنى ئۇيۇتۇرۇۋېتىشكە، بۇلار دېگەن چىرىسىز قالغان يادىغا ئوخشىشىپ قالدىمۇ، قايانغا ھەيدىشىڭىز ئۇ ياققا ماڭىدۇ ئەمەسمۇ؟

بۇ پىكىر شى چىساغا ياتتى. ئۇ ئۇلار باشلىق چا. زالىمىمۇلار ۋە ئۆزىنىڭ پېنىدىكى قورالچىلارنى بىلەن مەسلىمەتلىشىپ، بىر چۆك سۈيىقىمىنى پىلاڭلىدى. شى چىسا كىچىك تىرىك دېگەن يەردىن ئوي قىلىپ قايتقاندىن كېيىن، «مەن يۇرت چوڭلىرىغا بۇ يەردە باشقىدىن ئوي قىلىپ بېرىمەن» دېگەن باھانە بىلەن سالى دورغا باشلىق يۇرت چۆكلىرىنىڭ ھەممىسىنى چايعا ئېيتىپ، غىزا - تاقانغا زەھەر سېلىپ بېرىدىغان بولدى. ھېلىقى كۆچمەنلىرىنى چەتلىۋالغان سىلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە بويۇتۇ، دورھا سى ئوقياقلىرىنى ياساپ تەييارلىنىڭلار، بىز بەلگە بەرگەن ھالان چىرىكلىرىمۇ بىلەن بىرلىكتە ئۇلارغا ھۇجۇم باشلاپ، مەزگىلىرىمى ئۆلتۈرۈڭلار، خوتۇن - قىزلىرى بىلەن مال - بۆلىكى سىلەرنىڭ بىر-بىرىگە دەپ قۇتراتتى. ئومغا بۇزۇلغان كىلىشىپ يەرسىلىشىپ قالغان شۇ يولدى دېگەن تىجارەتچى بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، ئەمۋالىنى سالى دورغىغا ئېيتىپ قويىدى.

— مەن خەنزۇ بولساممۇ، دېدى ئۇ... سىلەر بىلەن قىپ رىئادەتتەك بولۇپ قالغان، ئۇلارنىڭ خۇدادىن قورقماي، مۇنە-داق ناھەق قان تۆكۈشىگە ھەرىكەت رازى ئەمەسمەن.

سالى دورغا چۈچۈپ كەتتى ۋە يۇرت چوڭلىرىنى پىمە ھىب، بۇ سۈيىقىمىنىڭ قارشى تەدبىر تېپىش ئۈستىدە مىلىيېتلىشىپ تۇرغاندا، شى چىساڭلىك چايعا چاقىرىغان باغىقى

كېلىدىغان چەتئەلدىكى بۇ ئادەم لېۋىسجا قىلىق خادىملىرى ئىچىدە ئەڭ ئىلگىرى ئولتۇرغان، ئەم - پاراسەتلىك ھېسابلىناتتى. ئۇ ئەپەندى چەكسىزلىكى، قىزار ئوينىماقلىقى ۋە شەھەر ئۆزىنى ئەۋەتەرلىرىدىن يىراقلىقى بىلەن باشقا ئەمەلدارلاردىن ئالاھىدە پەرقلەنمەس ئۆزىنى، پۇرسەتلىرىنى كىتاب ئوقۇش ۋە ھۆسن خەت يېزىش بىلەن ئۆتكۈزەتتى. ئۇنىڭ كۆپرەك ئوقۇيدىغىنى قەدىمكى زاماننىڭ چەك ئاتىشىلىرى بىلەن قىلىق خان «سۆزى بىئەن» ۋە «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق كلاسسىك ئەسەرلەر ئىدى.

ئۇ لېۋىسجا قىلىق خوجىنىياز ھاجىسى قانداق قىلىش لازىملىقى ئۈچۈن سۆزلىشىش ئارقىلىق ئېيتتى، بىر تاز ئويلىنىۋېلىپ:

— تاۋۇل سىجاق جانابلىرىنىڭ دانىشمەنلىك پىكرىنى ئاقلىغۇم كېلىدۇ — دېدى.

— مەن سىزگە توختاش پايىم تۇتارمۇ، كۆرسەم پىشارمۇ دەپ ئويلىدىمەن تالىپ ھەممەز كىشى ئەمەس، — دېدى لېۋىسجا قىلىق سەل كايىغاندەك قىلىپ، — مەن ئۇنى چاللاتىمەن، قۇلىغا تاپشۇرغۇلارنى تاش تۈگەيتتى، يېغىنراق گەپ چىقارمىدى دەپ سىزىم مەسلىھەت سورىۋاتقىمەن.

ئۇ لېۋىسجا قىلىق ئۆز-چاچتىن باغقىسى قولىدىن كەلمەيدىغان سامان قورساق ئىكەنلىكىنى بىلمەيچەك، ئۇنىڭ كېچىگە ئاتىمە غەيران قالىپ، ۋەزىپىسى سۆزلەشكە باشلىدى:

① تەخمىنەن ئىككى سەككىز بەش يىل بۇرۇن سۇلفۇر دېگەن ئاتىم تەرىپىدىن تېزىلان مەشھۇر ھەزرىتى ئاتىمغا كىتابىم بۇ كىتاب كېيىنكى زامانلاردا پاپون، رۇس، ئېسى، فرانسۇز ۋە چىن تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

پەتتىنچى باب
قاپلان ئۆز ماكانىنى تاپتى

ئۆزۈمنى تەر چاغلىسا،
ئۆزۈمنى شىر چاغلا.
— ئۆزۈمۈز خەلق ماقالى

1

كىتابىمىزنىڭ بەشىنچى بابىدا لېۋىسجا قىلىق خوجىنىياز ھاجىسى نەزەرىيەت قىلغانلىقى ئېيتىپ ئۆتۈلگەنىدى، بىراق ئۇنى بۇنىڭ بىلەن ئۈگىمىدى، لېۋىسجا قىلىق ھاجى تەرجىمە بولالماي، ئۇنى كۆزدىن يوقىتىۋېتىش كويىغا چۈشۈپ، جۇڭشيا (بودودوگۇنىڭ) دەرىجىلىك قېرى مۇشاۋىرى ياكى سەنئەت مەسلىھەتچىسى ئالپاھى بولدى.

— قېنى ئېيتىڭ، بۇ ئايەتنى قانداق قىلساق بولىدۇ؟ — دېدى لېۋىسجا قىلىق تەسەۋۋۇپ ئولتۇرۇپ.

قېرى مۇشاۋىر ياكى زىننەتنىڭ چاقچۇق ياكى ياكى شياۋ (ياپون) لۇق دەرىجىسى بىلەن ئۆزۈن يىللار ئىشلىپ، چىڭ شۇزەن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، لېۋىسجا قىلىق قېنىغا ئىۋەتكەن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ دەرىجىسىنى سىناپ چىڭ شۇزەن ئۆزى ئۆستۈرگەن. بۇنى چىننىڭكىگە

بىلىن نېمە تالاقىسى بار؟
 — تالاقىسى چىق. — دېدى مۇئاۋىز كىسكىن قىلىپ. —
 بىرىنچىدىن، ھازىر شامەخۇنىنىڭ ئۇرۇق-تەۋلادى بىلىن
 بەك - دورىلار ۋاھلىق تۇزۇمىنى قايتا تىكلەش كويىدا بول
 ھەقتا. ئۇلار ئەل ئىچىدىن توپىلاپ چىقىشنى تۆت كۆز بىلىن
 كۆتەتكەن، ئۇلارغا خوجىنىيازداك كونا ئىسپاتكار. ۋە ئەل
 ئىچىدە تەسىرى بار قارام ئادەملەر ناھايىتى لازىم. بەگلەر
 دىن ئۇرۇن بىز ئۇنى قارماقتا ئىلىندۇرۇۋېلىشىمىز تاقىلايلىك
 بولىدۇ، يەنى مەسىلەن، يولۇس بۇرۇن ئوردىنىڭ سادىقى
 مۇلازىمى ئىدى. سىچالە چانا بىلەن ئۇنى بىشقا قىلىش مەقسىتى
 بىلەن سېتىۋالدى. ئۇ ئەمدى چانا بىلەن ئۇنى بىشقا قىلىش مەقسىتى
 دىن چىقماي، بىزنىڭ پايدىمىزغا ئىشلەتسەملىك تەدبىر-
 ھىن، ياكە چاقچۇقنىڭ بۇرۇت سوراقتىكى دانىشەملىك ئىككىنچى-
 لىرىدىن بىرى، يەرلىكلەرنىڭ چۆڭلىرىنى ئىست بىلەن مۇشۇك-
 كە ئوخشاش بىر - بىرىگە سېلىپ قويۇشتىن ئىبارەت ئىدى.
 مەسىلەن، يولۇسقا يېغما قىلىش مەقسىتى بەرگەن چانا بىلەن
 خۇجىنىيازغا لىدىنچاقلىق ياكى ھېچ بولمىغاندا يېغما قىلىش
 مەقسىتى بىر تىپ قۇبۇلار، بىرى مەن مەندىن ئۇستۇن. سەن
 مەنىڭ ئاغزىمغا قارىشىڭ كىرەك دېسە، ئىككىنچىسى مەنزە
 ساغا ئوخشاش دادىسىنىڭ ئېتىشى بىلەن بىر تىپ ئىكەن.
 بوسۇنلاردىمەن دەپ بولۇن ئولمايدۇ، نەتىجىدە بىر-بىر-
 گە ئورا، كولاپ، ئايغان كېيىنى چانا بىلەن پەقەت ئۇچۇن
 (مەسىلەن، يولۇسقا ئوخشاش) بىرى ئالدى ئىشكىن كىرەك،
 بىرى ئارقا ئىشكىن كىرەك، بوسۇنلاردىن دالىچىمىزغا
 بولىدۇ، چەتئۆزلىك ۋىكىلى قاندا يوق تالاقىسى كۆرۈشەن
 پايدىدا دېگەنگە ئوخشاش بىز بىر چەتتە تۇرۇپ پايدا ئېلىش
 ۋېرىمىز. ئۇچىمىدىن، مۇپادا ئىسپان چىقىپ قالسا، خوجىنىياز

— جانابلىرى دانىشەن سەزگۈردىمىز ياكە چاقچۇقنىڭ
 شىنجاڭ سىغىنى قانداق قىلىپ ئون يەتتە يىل سورىغانلىقىنى
 خاتىرە شېئىرلىرىدىن چىقىرىپ قويماقتا، خوجىنىياز ھېلى
 قى تۆمۈر ئىسپاتى بولغان يىللاردىن تارتىپلا ئەل ئىچىدە
 باس چىقىپ قالغان ئادەم. ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىشكە، دۈشمەننى
 كۆپەيتىۋالسىمىز، تىرىك قويساق، تاغىسى بىر كۆزى يۇرتىغا
 بېرىۋالىدۇ، بۇ يولۇسىنى تاغقا قويۇۋېتىشكە بولىدۇ. ھەتتا
 مەخسۇتنىڭ ئۇنى ئۆز يېنىدا تۇتۇپ تۇرۇشىمۇ تانادىمى بول
 چىلاردىن پايدىلىنىشىمىز بىلەنمىز، يەنى مەسىلەن، ئۆزىمىز
 ئۆز ۋاقتىدىكى تۆمۈر خالىشىمىز، ئوخشاش بىر تال يىپ بىلەن
 پاۋلىنا باغلاپ قويۇشىمىز لازىم.
 — ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىمىز بىرەر مەقسەتكە قويمايلى دېمەك
 چىمىمىز؟
 — ئۇنداق، جانابلىرى.
 — ياق، ياق، ئۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى
 لىۋىسچالە ئورنىدىن سىگىرىن قويۇپ، — ھازىرقى قۇبۇل ۋە
 زىيىتى تۆمۈر زامانىسىدىكىگە ئوخشاشمىدۇ. ياكە چاقچۇق
 چانا بىلەن تۆمۈر ئىسپاتنى تىنچىتىۋېلىش ئۇچۇنلا ئۇنداق
 قىلغان.
 — مەنچە، — دەپ يەنە ۋەزىمىن سۆزلەشكە باشلىدى
 قېرى مۇئاۋىز، — تارىخ تەكرارلىنىدۇ. بەزى تالاقىلار
 قۇبۇلدا يەنە بىر ئىسپان بولۇشتىن دېرەك بەرمەكتە. داڭش
 مەن كىشى ھازىرقىغا قاراپ، كېلەچەكنى تالادىدىن كۆرۈلەي-
 دۇ. بىز كېيىنكىمىزنى ئويلىشىمىز كىرەك.
 — خەير، سىزنىڭ مۇلاھىزىڭىزنى ئورۇنلۇق دەپ بىرەر
 قىلدىلى، شۇنداقلا خوجىنىيازنى تىرىك قويۇشنىڭ بۇ ئىشلار
 201

ئۇلتۇزمەي، ئۇنىڭغا پەيغالىشىق مەسىرى بىلەن يىتىرىۋىتىلدى.
 ئوتتۇرىسىغا ئىسكىر تۇتۇش ھوقۇقىنى بېرىپ، ھۆكۈمەت
 چېرىكلىرىنىڭ قاتارىغا قوشىدىغان بولۇشى ۋە بۇ قارارى پۈت-
 سۈپ تەيىجى ئارقىلىق ئۇنىڭغا ئۇقتۇردى.
 — مېنى ئەپە قىلىسلا، تەيىجى بەگ، غوجا، — دېدى
 ھاجى ئاياللىرىنى سېلىپ، — مېنىڭ قىلمىشىم ئۇ ئاپتۇسۇ؟
 ئەمدىزە چېرىكلىرىنىڭ چاچىنى كىيىپ، پۈپۈغا دەسسەپ
 يۈرگۈدەكمەنمۇ، ماڭا ئىجازەت بەرسە، يۈرۈشۈمغا بېرىپ
 تىرىكچىلىكىمنى قىلاي.
 — يوقسۇ، — دېدى. بۇسۇپ تەيىجى ئۆز ھۈججەتىدىدا
 تەسۋى سېرىپ ئولتۇرۇپ، — سىزگە ئىجازەت بېرىش قولۇم
 دىن كەلمەيدۇ، ئۇلارمۇ سىزنى تاغقا ھەرگىز قويۇپ بەرمەيدۇ.
 سىز ئېتىكىڭىز ئوتتۇرىغا ئادەم ئەمما ھازىر قۇمۇل غىملىق دەل سىزگە
 ئوخشاش ئېتىكى ئولتۇق ئادەملەرگە موھاج، ئەھلى پۇقرانىڭ
 بېشىدا ئوت يېتىپ، يېڭى زەھەر كىيىشنى كېيەن بولۇۋاتقان
 كالتا سىز ئۇزۇنغا بېرىپ قالسى تىرىكچىلىكى قىلىۋاتقىنى؟
 تىنچ تىرىكچىلىك قىلىدىغان ئادەم ئۇ كۆڭلىدەك چېرىكلىرىنى
 قانچىلا دەۋە ئېتىكىڭىز ئولتۇق دېدىمۇ، ھە ئۇنداق، سىز
 ئەمدى ئۆزىڭىز تۇتاشتۇرغان بۇ ئوتنىڭ تېشىدا ئالايىسىز!
 ياخشى، ئۇلارنىڭ كېيىگە ماڭۇل دەكە بۇ غەتەتتە بۇرسە.
 ئۇنداقتا ئادەم كېرەم بىزگە نۇسرەت ئاتا قىلىدىغان ئوخشاش-پال
 كالتىرىنى تارقىتىۋەتكەن لېۋىسپاڭ ئەمدى سىزگە ھەم مەن
 سەپ ھەم قورال بېرىمەن؟ بۇ قورالنى ئەنە - ئۆگۈن ئۇنىڭ
 ئۆزىگە ئىشلىتىرىمىز تېخىلا.
 بۇسۇپ تەيىجى ئۇ كېلىرىنى قىلىۋېتىپ كۆلۈپ كەتتى.
 ھاجى بولسا، چوققۇر خىيال دېڭىزىغا غەرق ئەدى. «قورۇ،
 قىزىق ئىشلار بولۇۋاتىدۇ، دەپ ئويلايتتى ئۇ تۇتۇر ئاتكام
 206

مازى ئۆز قىسمى بىلەن سېنىڭ ئالدىغا ئۇتقۇزۇپ قويىمى-
 جۇ. دە، چېرىكلىرىمىز مىلىقنى ئۇلارنىڭ كىچىكىگە تىرىپ
 ماڭىدۇ يەنى زەھەرنى زەھەر بىلەن يوقىتىمىز.
 — قوتتاق، — دېدى لېۋىسپاڭ سەگەكلىدىن — سىزنىڭ
 پىكىرىڭىزچە، خوجىنىيازنىڭ قولىدا يەرلىكلەردىن بىر قىسىم
 چېرىكچى بولۇشى لازىم ئىكەن تېخى، ئۇنداقتا ئۇنداقتا،
 زەھەرنى زەھەر بىلەن يوقىتىپ بولغۇچە، ئۇ زەھەر ئۆزىنىڭ
 تېشى قالىسا، قانداق قىلىۋالغۇ؟
 — سىپاڭ چانا ئېلىرىغا مەلۇمكى، — دېدى مۇشاۋىر تەر-
 مەچىكە ئىشچىك بارماقلىرىنى ئارىسىلىتىپ ئولتۇرۇپ، — دۇش
 مىنىگە زەھەر بېرىمەنكى بولغان كىشى زەھەرنى ھېچقاچان
 ئالغىنىدا تۇتۇپ تۇرمايدۇ، ئۇنى چوقۇم بىرەر قاچىغا سېلىپ
 بېرىدۇ قاچىدىكى زەھەر ھەر قاچە تېز تەسىر قىلىدىغان
 بولسۇ، قاچىنىڭ ئىشىگە تەسىر قىلىنايدۇ. ئۇنداقتا ئەمەس
 جۇ؟ ياك چاقچۇق چانا ئېلىرى تەشكىللىگەن چىنىتۇ-مۇسۇلار
 جان قوشۇنلىرىنىڭ ئۆز زامانىسىدە ئىشلى قوزغىلاۋاتقىچىلىرى
 بىلەن تۇتۇر ئىسپاتى ئىشچىنىشتا قانداق چوڭ خىزمەتلەرنى
 بىجا كەلتۈرۈپىلگەنلىكى خاتىرە شېرىپلىرىگە ئەسلىتىپ ئۆتسەم
 ئارتۇقلاق قىلىپ دەيمەن.
 قىرى مۇشاۋىر ئۇنى پىكىرلىرى بىلەن ئاخىر لېۋىسپاڭنى
 قانچىل قىلدى. ھەتتا لېۋىسپاڭ ھىزىرى زامانىسىزنىڭ جۇڭخۇا
 ئايگى ① دېسە، مۇناسى قىلغان بولسايدىكىمىز دەپ ئۇنى
 ماختاپ قويىدى. شۇنىڭ بىلەن خوجىنىياز ھاجىنى ھازىرغىچە
 ① جۇڭخۇا ئايگى — قەدىمكى جۇڭخۇا ئايگىدىكى مۇنچ پادىشاھ
 لېنچە دەۋرىدە، مىلادى 181 — 234- يىللىرى باشلىق مەنھۇر سەپ
 چاچتۇچى ۋە مەزىپى ئىشلار ئالىمى.
 203

چالغ چىق شۇبىغا تېلېگرامما بولاپ، ئەمۇلىنى تەپسىلىي بايان قىلدى ۋە قانداق قىلىش توغرىسىدا پولىتورۇق سورىدى، چىق شۇبىن قۇمۇلدىكى مۇتەزىم قىسىپلارنى دەھال شۇيۇلما مۇجۇم قىلىش توغرىسىدا چىدىمى تېلېگرامما ئەۋەتتى. لىۋىسچىال بۇ ئەزىزىنى ئاتلىق تۇەن (پولك) باشلىقى جۇلجۇققا تاپشۇرماقچى بولغاندا، ھېلىقى قېرى مۇئاۋىر «زەھەرىنى زەھەر بىلەن يوقىتىش» يەنى خوجىنىياز ھاجىنى ئۆز قىسمىمى بىلەن سېتىشقا ئالدىدا ماڭدۇرۇش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. لىۋىسچال «ھەي، قانداق بولار كىشى دەپ، يەنىلا ئەندىشە قىلىپ تۇرغاندا، قېرى مۇئاۋىر مۇنداق دېدى:

— جانابلىرى ھەرگىز جاۋابىمىزنى سىلەرگە خوجىنىياز بەرگەنمە ئەچچە ئادىمى بىلەن بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز ئىچىدە دىڭدەردىكى بىر كىچىككىنە بېتىم ئارانلا ئوخشاپ قالسىمۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىسپانچىلار خوجىنىيازلازى كۆرگەندە، ئۆز كىشىمىز، قېرىندەشىمىز دەپ ئوق چىقىرىۋالسايدۇ، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز گەجىمىدىن ئەزىزىنى تىرەپ ماڭىدۇ، بىز شۇ ھالدا توتۇشماي ئىلگىرلىۋېرىمىز.

— توختاڭ، توختاڭ، — دېدى لىۋىسچال چىددەپ ئېلىشىپ، «ئۇچ يادىغا ھەقىقەتدە قىسسە دىكى بىر چىڭنى ئەسكەر ئېلىڭ، مۇبادا خوجىنىياز مۇ خۇدەي چالغ قېپىغا ئوخشاش بىردىنبىلا تاتنىڭ بېشىنى تارقىما بۇرسا قانداق قىلىشىمۇ؟

— بۇنىڭ چارىسى ئاسان، — دېدى مۇئاۋىر كۆزى قىلىڭ بىلەن كۆرۈپ، — سىچالغا جانابلىرىغا مەلۇمكى، بىزنىڭ بەش كىرىمىمىزنىڭ قولىدا ئېچىشقا ئەيلىنىپ بولغان قىسقا بەش مائار بار، خوجىنىيازنىڭ قىسمىغا بولسا، قارا مائىلىقتىن ئالغۇچە بېرىۋېلىنىپ كەتمەيدىغان كالابىلار ۋە قوۋمۇن ئوقلۇق توتۇقۇتاتار تارقىتىپ بېرىلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پەقەت بەش

يېقىلىشقا، خاممىخۇن بىلەن ئوردا بەگلىرى چىرىكلەر بىلەن بىر بولۇۋېلىپ، پۇقراغا ئوق ئاتقان. ئەمدى بۇ بەگ-ئوچاملار پۇقرا بىلەن بىر بولۇپ چىرىكلەرگە ئوق ئاتىماقچى بولۇۋاتىدۇ. بوپتۇ، كىم بولسا بولسۇن، پۇقرا تەرەپتە تۇرسا، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىرە كىم پۇقراغا زۇلۇم قىلسا، ئۇنىڭ چىشىغا زىغ بولغىنىم بولغان. تەبىئى بەگ توغرا ئېيتىدۇ: پۇرسەتنى غەم ئېسىمەت بىلىپ، ئاڭال قورالغا ئىگە بولايچۇ، ئاندىن ئېسە قىلىشى ئۆزۈم بىلىمەن.»

شۇنداق قىلىپ، خوجىنىياز ھاجى لىۋىسچالنىڭ تەۋەسىدىكى بىر پەنجىچاق بولۇپ قالدى. ئۇ ئەمدى يىگىرە نەچچە ئادىمى بىلەن سىچالغا شەنئەتتىن ھەق يەيدىغان بولدى. ئۇلارغا مائىلىق تارقىتىپ بېرىلدى، بىراق، «ھازىرچە لازىمى يوق» دەپ ئوق بېرىلمىدى. خۇدەي ھېلىقى قېرى مۇئاۋىر-ئاھالىنى خايا كىدى، ئۇ لىۋىسچالنىڭ يېتىم نەچچە كىرىپ، ھاجىنىڭ «غەتەرلىك ئادەم» ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتتى. گامھدا سىچالغا بولسا، گامھدا سىچىدا كۆرۈلۈپ قىلماقتى. گامھدا «ئانداق بولسا، كۆپرەك دىققەت قىلىپ بۇرۇلغۇ سىز دىگەن يىڭىچالغا، ئۇنى قاتتىق تۇتۇلغۇ ئۇرغىدىن ئۇرغۇلغۇ سىز دىگەن سا سىزنى تۇتۇپ دەپ قويايتتى. ئۇنىڭغا بىناھەن بولۇپ خوجىنىياز ھاجىنىڭ ئارقىسىغا پايلاقچى سېلىپ قويىدى، ئەمما ئۆزى ھاجىنى كۆرگەندە قىلىدىغان قىلىق تاپالماي، پايىچىتەك بولۇپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئېسە قىلىپ بۇرگىنىنى ما-چىمۇ سېزەتتى. شۇڭا ئېسى كەلگەندە ئۇنى گەپ بىلەن چىقىۋالماقتى. شۇنداق كۈنلەردە ئاندىكى قوزغىلاڭ باشلىنىپ كەتتى، چىرىكلەرنىڭ شۇرغا قىلغان دەسلىكى جازا بۇرۇت لىرى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قاتتىق ئەسەپلىنىدىغان لىۋىس

تۈردىن تۈردى - دەپ يوقان كۈن ساندۇقتىن تېخى قىل تەكشۈرگەن كۈچ ئال ماۋزۇر (بىر ئېسىلدىغان ئۇشاشلىق ئايماق) نى چىقىرىپ، بەشى ئۇنا ئوقى بىلەن ماچىغا بەردى ۋە ئۇنىڭ ئانالىتى ھەم ئىشىنىك ئۇشۇشقا چىقىشقا ئۇزۇن دۇئا قىلىپ ئۇنى ئۇزىتىپ قويىدۇ.

سەدىن بىرەرسى ئىزدەۋاتقاندا ئاسمان كۆلەمىگە دىققەت بىلەن قارايتتى. بەزى يورۇق، بەزى خىرە كۆرۈنگەن سەن - سانسىز يۇلتۇزلار، ئەيسانىلەردە ئېيتىلىپ قۇيۇلغان پولات مېھلارغا ئوخشاش پارچىراپ تۇراتتى. شۇ تاردا بىر يورۇق يۇلتۇز ۋال - ۋۇل قىلىپ شەھەر تەرەپتىن تاغ تەرەپكە كۆچتى، ۋىلاھىم، كاشۇ يۇلتۇز مېنىڭ يۇلتۇزۇم بولۇپ قالغىدى - دەپ ئويلايتتى ھاجى، - شۇ چاغدا مېنى ئۈزۈمچىدىكى ئاتار دوستۇم ھەيدەپ ئەيەندىگە داپلاپ لاي قايانلا بولسا قالغان، ئۇ قولغا ئۇگىنىدىغان ئېسىم ئەمەس، بۇ قالغان ئۇز ماكانى ئاچماي قويمايدۇ، دەپ ئېيتتى. قال كېيىننى راستلىققا چىقارغان بولاتتىم.

2

ئالدىنقى بايىك ئاغىرىدا ئېيتقىنىمۇدەك، سالى دور - غا ئالدىراپ ئىشىكى ئېچىپ، ئۆيدىكى يوقان قارا چىراغ - نىڭ يورۇقىدا مەڭلىك نىيازنىڭ سەل جەددىلىشىپ قالغان چىرايىنى كۆرۈپ ۋەيىپە كەپ، دەپ، مەڭلىك نىياز خوجى - نىياز ھاجىدىن ئالدىراش چايرىمەن كەلمەنلىكى ئېيتتى ۋە ئۈچ قەدەمچە ئارقىدا ئېتىنىڭ چۇرۇقىنى تۇتۇپ تىزىغان

ئالدىنقى ئوق بېرىش، مېنىچە، خۇشنىياز ئاتنىڭ بېشىنى تارتىشقا بۇزىشىپ، مەننىڭدىكى ئوقلىرى ئېتىلىپ بولار دەيدىن.

قىرى مۇشاقىر لىۋىنىڭ بۇ قېتىمى قايىل قىلدى، لىۋىنىڭ خۇشنىياز ھاجىنى چاقىرىپ، چاقىرىشقا ئىشەنچىنى چىراغلىرى بىلەن بىرلىكتە شويۇلغا ھۇجۇم قىلىش بۇرۇقىنى بەردى ۋە جەڭدە ساداقەتلىك كۆرەتتە، مەننىڭ ئۇنى دىئالوگىنى، مۇداپىئە سېھنەت بولدىغان بولسا، دۇبى - سىدىن ئوق يەيدىغانلىقىنى ئاشكارا ئېيتتى. ئەمما ھۇجۇم كۈنى ئېيتىشقا، ئەندىن باشلاپ چۇرۇمچىنىڭ قوماندانلىقىغا قېتىمى بويۇنۇشنى تاپشۇردى.

خۇشنىياز ھاجى ئۇز ياتىقىغا قايتىپ كېلىپ، ئۇزۇنچە خىيال سۇرۇپ ئولتۇردى. ئاخىر، خۇدەي قەيىن بىر تېپىشقا قاتنا توغرا چاۋاپ تېپىۋالغان بولسىمۇ، چاللىنىپ كەتتى، ئام - پېتى قولىغا قەغەز - قەلم ئالدى. قۇرۇق قەلم خوتەن قەسىرى ئۈستىدە بىرەم - بىرۇشلاپ تۇختىدى، ئاخىرقى باھار كېچىسىنىڭ قاراڭغۇ پەردىسى ئالدىنى قاپلاپ، پۇلۇن شەھەر ئۈستىگە كەتكەندە، ئۇنىڭ ھويلىسىدىن بىر بوز ئاتلىق كىشى چىقىپ، شويۇلغا راۋان بولدى. ئۇ ئات ئۈستىدە قويىنى پات - پات سىلاپ قويۇپ، ھاجى تاكا م بۇ خەتكە ئېمىلەرنى پۇتىدىكى، لىياپ خىللا قېلىن تۇردىمۇ دەپ ئويلايتتى. خۇشنىياز ھاجىمۇ ئاستا ئۆيىدىن چىقىپ، خۇدەي قېلىن ئورمانلىقتا كېچىسى ئۇ قىلىشقا ئۇنىڭدىن تاغ قېلىندەك، مېچىگە سۇرۇمەي، يۇسۇپ تەيىپنىڭ دەۋرۋازىسى ئالدىغا كېلىپ تۇختىدى، يۇسۇپ تەيىپ - جىنىڭ مۇم شام بىلەن يورۇتۇلغان چاققانغا ھۇجۇمچىدا بۇ ئىككىمەن بىرەر ساقەت پاراڭلاشقاندىن كېيىن، يۇسۇپ تەيىپى

چۈنكى، ئەمدى بىز قانداق قىلىشقا بولماي؟
 قىلىشقا بولماي كۆرسىتىشكە چۈشۈپ تۇرغان قايىقچىلار ساقى
 لىنى ئويلاپ تۇرۇپ، ئۆز پىكىرىنى بايان قىلدى. سۈيى
 مەزگىن تۆمۈر خەلىپە بېشىلىقىدا بولغان بەزى ئىشلارنى ئەس
 لىتىپ، بىر ئاز قوشۇمچە قىلدى. شۇندىن كېيىن، سالى دورغا
 ئۇلارنىڭ پىكىرىگە قوشۇلۇپ «ئەمەسە شۇنداق بولسۇن، دەر»
 ھال تەييارلىماي» دېدى.
 چىرىكلىرىنىڭ ھۇجۇمى باشلانغۇچە، سالى دورغا باشچىلىق
 دىكى قۇرغاقچىلار يۈز تىنچىدىن چىقىپ، چىرىكلىرى كېلى
 دىغان يۈزلىكى چىلىغا ۋە ئېدىرلىقلارغا چايلشۇۋالدى. قان
 سىم يالۋان بىلەن مەڭلىك نىيازلاز مەزگىلەرنىڭ بىر تۇرگۈ
 مىنى ياللاپ ئالدىنقى سەپكە ئورۇنلاشتى. ئۇلار كەڭ ئېدىر
 لىقلارغا تارقاققان ھالدا، ئالدىنقى بەشتىن - بەشتىن قىلىپ
 تات تۇنارلارغا تۇتقۇزۇپ قويدى، ئۇلارنى كۆتۈر باغلىرىدىن
 كى. قورام تاغلارنىڭ ئۈستىدە تۇمۇل يولىغا قاراپ ئولتۇراتتى.
 ئىت ئىككى ئىشى ئۈزۈرسا، ئىت قىيۇپ قۇيۇۋالدى.
 بۇ ئۇرۇش دېگەندەك، بۇ تۇمۇشكە ئۆزى تاشۋىلىقتا قىلىپ،
 بۇ قېتىمى چەڭگە قويالدىلىق قىلىشقا چەك يېتىۋالدى. بۇ
 رۇقاسىدى. بۇ ئۇرۇش چەك يېتىۋالدىلىق قىلىشقا تاش
 ھاندەك تۇيۇلدى. چۈنكى، ئۇ بىر نەچچە كۈن بۇرۇن شۈۋە
 غا قىلغان ئىككى قىشلىق جازا يۈزۈشىدە قاننىق زەربىگە
 ئۇچرىغان ۋە تاغلىقلار بىلەن بولسىمۇ تۇتقۇنلاردا غەلبە
 قىلىش تەشەببۇسى تامەن يوقالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستى
 گە، ئۇ بۇ كۈنلەردە سالى دورغا «قارا چەچەك» كە قوشۇلۇپ
 قويغان ھېلىقى ئايالنى زورلۇق بىلەن ئېلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ
 بىلەن ئۆز ئۈزۈشىنى ئەڭ شېرىن مۇنەزىرىنى تۇتقۇزۇۋالغانى.
 «ئاسىيان چۇداسىغا ناھايىتى كۆپ شۈكۈرى ئېيتىشىم كېرەك»
 210

بىر كىشىنى كۆرسىتىشى، قانداق ھاسىرات تۇرغان ئاق، بىوز
 ئاتتىن ئاچچىق تەر يۇرۇپ تۇراتتى. . . . .
 سالى دورغا مەڭلىك نىيازغا، تاندىن چايارمەن بىلەن ئې
 سەنلىك سورىشىپ ئۆزى ئۆزىگە باھالىدى.
 چايارمەن چىرايلىق يۈزۈت قويۇۋالغان يۇسۇلۇق يۈز
 لۇق ياش يىگىت ئىدى. يىگىت ئۈستىنىڭ چاڭ-تو
 زانىنى قېقىشۇرۇپ، ئۆيگە كىرىشى بىلەنلا، قويۇشىدىن بىر
 لىياپ چىقىرىپ، سالى دورغىغا سۇندى.
 — ھاي ئايىسى، چاققان بول، تاڭمال تاق، تاندىن
 كالام دەپتىگەن، — دېدى سالى دورغا چىراغ تۇتۇپ لىياپ
 نى ئېچىۋېتىپ.
 مەڭلىك نىياز چايارمەنگە «ئالسىلا، باقسىلا» دەپ
 ئايقۇر چىشىدىكى ئىسسىق قانداق چاينى تۇرغۇزۇۋالغاندا، سالى
 لى دورغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ خېتىنى ئىككى قېتىم ئۇتۇپ
 چىقىپ، ھاياجانلانغان ھالدا:
 — ئوبدان خەۋەر ئىكەنلىكى ئۇكام، خۇدايىسىم بۇرۇرسا،
 ئەمدى ئىشلىرىمىز ئىلگىرى باسقۇدەك، — دېدى، تاندىن مەڭ
 لىك نىيازغا «مەن ھازىرلا ئېرىپ قىلىشقا ئالغان ئېتى، مە
 راست، داداڭنىمۇ ئېچىپ قوي، ھەر ئىككىسى ئەنە ئەتتەڭ
 لىك چاينىغا بىزنىڭ ئۆيگە كەلسۇن» دەپ تاپشۇردى.
 ئەنەنى قاسم يالۋان، سۈيى مەزگىن ۋە قوراللانغان
 يىگىتلەردىن مەڭلىك نىياز باشلىق كۈندەك ئادەم چاينى
 ئېچىپ ئولتۇرغاندا، سالى دورغا ئۇلارغا خوجىنىياز ھاجىنىڭ
 خېتىنى ئوقۇپ بەردى، سورۇندىكىلەر ھاياجانلانغىنىدىن بىر-
 بىرىنى تۇتۇپ قىلىشىپ كەتتى.
 — كەپ شۇ، — دېدى سالى دورغا، — قېنى ئېيتىشىلا.
 209

مۇشۇك ئايىلاۋاتقاندا ھېس قىلاتتى. ئۇنىڭ خىيالى ئۇنداق رەشەك چاڭگىلىدا كېزىپ يۈرگەن پەيتتە، وناك - ئوقاق قىلىپ ئىككى باي مىللىق ئېلىپ، ئۆزىدىن يىگىرمە قەدەمچە ئالدىدا كېتىۋاتقان ئىككى چىرىك تاتتىن موللاق ئېلىپ چۈشتى. چىڭ يىغچالەك ئاتا» دەپ بۇ يىرۇق چۈشۈردى - دەپ ئۆزىنى قولىدىكى ئاۋۇزىنى ئوق ئاۋازى كەلگەن تەرەپكە قارىتىپ قارىسىغىلا ئېشىقتا باغلىدى.

بۇ چىڭ ئۇنداق باغلىدى، قاتتىقات ئېدىرلىقلارغا يۈمۈرۈنۈۋالغان تاللىقلار ئۇ يەر - بۇ يەردىن بىر باي، ئىككى باي ئوق چىقىرىپ قويلىتى. چىرىكلەر بولسا، بىر باي ئوق چىققان يەرگە قارىتىپ نەچچە تۈن پايلاپ ئوق ئاتاتتى. بىراق تاللىقلانىڭ ئوقى بىر تەرەپتىن ئىمەس، گوليا ھەممە تەرەپتىن كېلىۋاتقاندا سېزىلىتتى. بۇ ئەھۋال چىرىكلەرنى ئۆز سېپىنى بۇزۇپ، گاھ ئۇياقتا، گاھ بۇياقتا تات چاپتىۋۇشقا مەجبۇر قىلىپ قويدى، چىڭ يىغچالەك ھەرقانچە دۇرۇن سېلىپ كۆرسىمۇ، تاللىقلارنىڭ تۈپلىشىپ تۇرغان يېرىنى تاپالماي، شۇنداقسىمۇ ئۇ، دۈشمەننىڭ ئاساسى قىسمى ئالدىن-دا دەپ ئويلاپ، چىرىكلەرگە داۋاملىق ئالما يىڭىقتا بۇ يىرۇق بەردى، كىلك ئېدىرلىقلار بارغانسېرى ئاغىغا يېقىنلاپ چىلىغىغا تۇتالغاندا، شۇ چىلغا ئافۇندا بىر توپ تاللىقلارنىڭ قارىسى كۆرۈنىدى، چىرىكلەر شەددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتتى. تاللىقلار بۇ ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي چىلىغىنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچتى. تادىم بىرەنچەسى قاپقاراغا پاناھ بولۇۋاتقاندا، قۇرام تاللىقنىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ، چىرىك لەرگە ئوق چىقىراتتى. چىڭ يىغچالەك بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، چىرىك تۈزەلەپچىلارنى قاچى دەپ ئويلاپ، يېنىدىكى كايناپىلىقلىرى ئارقىلىق قوغلاشقا قۇراندان بەردى. بايقى ئېدىرلىقلارغا 212

دەپ ئويلايتتى ئۇ، ھېلىقى ئايال بىلەن ئېيىۋۇن چىڭلىشىپ بېشى - يۈزۈك دۇنياغا كۆز ئېچىپ، تۇنجى كۆرگەن ئايالىم بۇ دەخت - باياۋانغا كەلگىلى ئۇنىساي، ئۈزۈمچىدە قېلىپ، مەن ئى ھەسرەتتە قۇيرۇۋاتقىنىغا ئىككى يىل بولغان چاغدا، تاللىق لارىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈشى بىلەن تەقدىر بۇ تەقدىر ئىمەتتى ماڭا ئېسىپ قىلدى، بۇ ئىمەتتى ئالدىغا كەلتۈرگەن ھېلىقى قارا چوقۇر خۇلازىمغىمۇ رەھمەت ئېيتىم بولىدۇ، ئەمما ئۇ بۇ خۇتۇلى ماڭا قالدۇرۇپ كەتكىلى ئۇنىساي، جېنىدىن ئايرىپ، ھىلى ئاشى قالدى، مۇبادا يەنە بىردەم گەپ تالاشقان بولسا، ئۇنىڭ جازىسى بىر تال ئوق ئىدى، خالاس، ئېيىم بولسا بولمىزۇن، بۇ باياۋان چۆلدە ئۆزۈمگە ئۇنداق تەرىپكە ئاچتىم، ئۇنداق بولمىغاندا، ئەيىۋۇن چىرىشى ئالدىدا يالغۇز ياتقاننىڭ مەزىنىسى بولمايتتى - دەپ قارا، بۇنىڭ خۇمارلىشىپ كەتكىن كۆزلىرىنى، نېپىز قىزىل لەۋزىرى خۇددى جىنەستىگە ئوخشايدۇ، چاھان ئېيىم بولۇپ كەتسە كېتىسۇن، ماڭا ئۆز ئارا - مەم كېرەك»

چىڭ يىغچالەك ئانا مۇشۇنداق ئادەم ئىدى، ئۇ قۇمۇلدەكى باي قوراندالىق شتابنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، ھۇجۇمى خۇجىنىياز ھاچىنىڭ يىگىتلىرىنى ئالدىغا سېلىپ باغلىغان بولسىمۇ، كۆڭلى ئەينى ئەينى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇنىڭ، بۇ تۇنجىلا ئاشۇلىققا كەلگەن كۈنى ھېلىقى خوتۇننى كۆرۈپ قېلىپ، «ئۇھوي، سزىنىڭ چۆل - باياۋاندىكى بۇ گازار - مىڭزىدا مۇنداق مودەئىگۈنلىك ئېچىلغانلىقى كىشىنىڭ چۈشى كېيۈمەيدىغان مۇجىزە بولۇپ، مودەئىگۈنلىك بۇرقتى بولمىغان بىلەن ھۇشى كۆتۈرگە، ئازام بېرىدۇ، سزى چەڭدىن، كەلگۈچە زېرىكىپ قالمايدىغان بولدىمۇ» دەپ مەنىلىك كۆلۈپ قويغانىدى. چىڭ يىغچالەك بۇ گەپلىرىنى ئويلىغانسېرى، بۇرقتى 211

سالى دورغا ۋە قىسىم باۋران باشلىق چوڭلار خوجىنى-
 چاز ھاجى بىلەن قۇچاقلىشىپ، بىر-بىرىنى تەبرىكلەۋاتقاندا
 مەڭلىك نىيازنىڭ يىڭىلىرى تىرىك قالغان چىرىكلەرنى ئۇلار-
 نىڭ ئالدىغا ھىندىپ كىلدى. ئاتلىقلارنىڭ بىرەنچەسى ئەڭلا
 دېگۈدەك مىلىتلىرىنىڭ چاقىقىنى قايرىپ، سۈزۈپىشىتى.
 — نىيە قىلماقچىسىلەر؟ — ۋازىرىدى سالى دورغا.
 — قىلماقچىسىلەر، بۇلارنىمۇ تاۋۇلارغا قوشۇۋې-
 تىلى، دەيمىز. — دېدى ھوشۇر كالتى سەپىنىڭ ئالدىغا
 چىقىپ.
 — ھەي تەينارغا ھەييار كالتى، — دەپ كايىدى سالى
 دورغا. — ئۇزۇشمۇ قاراپتۇق يوق كۆڭنى بۇراپ يۇرىدىغان
 كالتى مۇشۇگە ئوخشايسەن. قولى باغلاشما چىرىكلەرنى
 ئاتىق پاتىمخوتۇنىنىمۇ قولدىن كېلىدۇ. قارىماسەن، ئۇ-
 لارنىڭ تولىسى بارىدار ئىكەن.
 — يىمىقىلغانىسى تەپىمەك يوق، ئىكەر بول-
 ساڭ، ئۇزۇقۇنىسى مەيدانىدا كىسۈرسەت، — دېدى
 خوجىنىياز ھاجى ھوشۇر كالتىغا قاراپ، ئاندىن سالى دور-
 غا بۇزۇلۇپ: «بۇلارغا مىنگۈدەك تات سېرىپى، قۇنۇلغا
 بېرىپ ئۇسۇنچاققا مېنىڭ سالىمىنى يەتكۈزۈڭ» دەپ كۆڭ-
 دى مەسئۇرلىك قىلىپ.
 — بىزنىڭچە گەپنى ئۇقىدىغىنىمىز بارمۇ؟ — سورىدى
 سالى دورغا چىرىكلەردىن.
 سالى دورغىنىڭ كېيىگە خوجىنىياز ھاجى چاۋاب بېر-
 رىپ، بۇگۈنكى چىرىكلەر ئارىسىدا بىرەي ئۇيغۇر چىرىكلىرىنىڭ
 بارلىقىنى ئېيتىپ، نېرىراققا ئوڭ قولىنى بەل تامىسى بىلەن
 بويىغا ئېسىۋالغان، كىيىم - كېچەكلىرى قان بولۇپ كەتكەن
 بىر چىرىكىنى كۆرسىتىپ، ۋەيرانۇز مۇشۇ بىرلا تىرىك قالغان

پوشۇرۇۋالغان قۇمغىلاچىلارنىڭ ئارقا تەرەپتىن قورشاپ
 كېلىۋاتقانلىقىنى ئۇ سۆزمەيتتى. توپاتتىن ھاۋا ئۆزگىرىپ بار-
 ۋايىشىنىڭ دوزىنى قاپلۇۋالغان قارا بۇلۇتلار چىلىنىڭ ئىككى
 قانىقىدىكى تاشلىقلاردا مۇكۈنلۈپ ياتقان تاشلىقلارنى ئۇنىڭ
 كۆزىدىن يوشۇرۇپ تۇراتتى.
 چىرىكلەر ئاتلىرىنى چاينىۋېتىپ، چىلىغا كىرىپ بولغاندا
 ئارقا ۋە يان تەرەپلەردىن تاراسلاپ چىلىنىڭ ئېتىلىغا باشلى-
 دى. بۇلۇپمۇ ئارقا تەرەپتىن قىلىچ ئويىتىپ كېلىۋاتقان
 تاشلىقلارنىڭ قىياس - چۇقالتىرى ھەممىدىن بەك دەمەشىت
 سالاتتى. ئۇلارنى تات ئۇستىدە مەڭلىك نىياز چەققە باشلاپ
 كىرگەندى، چىرىكلەر، چۈلىدىن خوجىنىياز ھاجىلارغا سوغۇ
 دىشىپ كېلىۋاتقانلار نىيە قىلىشنى بىلىمەي تەستىرەپ قال-
 ھاندا، خوجىنىياز ھاجى ۋە ئۇنىڭ يىڭىلىرىدىن ئىككىسى
 قولدىكى توققۇز تاتلارنى تاشلۇۋېتىپ، قۇيۇلىرىدىن يۇسۇپ
 تەپىنى بەرگەن ھېلىقى ھاۋۇزلارنى شارت قىلىپ چىقاردى-
 دە، تات ئۇستىدە ئۇزۇنلا تاراسلىنىپ ئېتىلىغا باغلىدى. ئال-
 ھان يىڭىلەردە ئاتلىرىنى تاشلاپ قورام تاشلار دالدىسىدا
 ۋاتقان تاشلىقلار ئارقىغا بۇزۇلۇپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ يى-
 گىلىرىگە قوشۇلدى. خۇددى ئىسراج قورۇغاندەك تاراسلاپ
 ئېتىلىۋاتقان مىلىنىڭ ئاۋازلىرى، ئىگىسىز قالغان ئاتلارنىڭ
 چىرىقىراپ كىشەنەشلىرى، ئادەملەرنىڭ قىياس - چۇقالتىرى ۋە
 بارىدارلارنىڭ ۋايتىدا دىلىرى قوشۇلۇپ يۇتۇن چىلىغا قىتىرىپ
 كېچۈراتقاندا سېزىلىتتى. بىرەر سائەت داۋام قىلىشقا بۇ
 چەك تەنچىسىدە، قۇرغىلاچىلاردىن بەش كىشى قازا تېپىپ
 بىر يىڭ چىرىكتىن پەقەت توققۇز ئادەم تىرىك قالغانىدى.
 چەك يىڭىچاقمۇ ئۇلدى.

قېرى مۇشاۋىر دەرمال تۈپىدىن تۇرۇپ، كۆزىگە كىرىدىغان شىدەك قۇرلارنى چۈشۈرۈپ، بېشىنى تۈۋىگە تىكەن يېتى مەچپەمە دېمەي يۈزگە قاراپ تۇردى. لېۋىسجاڭ تەسەببەلەك بىلەن قول شىلتىپا:

— ئالغان دانىشمەنلىكىڭىزنى ئاسمان خۇدايىنىڭ دەرىگە. ھىدا بېرىپ، ئىشلىتىۋىسىز، ئەمما ئاسمان خۇداسى سىزنىڭ دانىشمەنلىكىڭىزگە مېنىڭدەك ئالدىنقى دەۋىمەن-دېدى-دە، يانچۇقىدىن تۈزۈتسە يېزىلغان بىر غۇلاچچە ئاق سۈرۈپنى چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا تاشلىدى، بۇ تەنتەنەۋى قاتنە بو- پىچە كېچىقتا «ئېلىپ ئۇلۇۋال» دېگەن مەنىدىكى ئىبارەت ئىدى، بۇنى كۆرگەن قېرى مۇشاۋىر قانداقلا ئۇنىڭ قوللىنىشى كىدەك چىقىراپ، لېۋىسجاڭنىڭ ئاياغ ئالدىغا يىقىلىپ تاش ئۇراتتى، لېكىن لېۋىسجاڭ ئۇنى بۇنى بىلەن كىتىپ تاش ئۇپىدىن چىقىپ كەتتى.

تۇخشايدۇر، ھەي، سېنىڭ ئېنىق ئېمىدى؟ — دېدى.

— شۇنداق، دېدى قانداقلا ئىش پەقەت ئېنىق ئېيتىپ كۆرۈڭ، چۈشۈرۈۋالغان باش بىر چىرىك.

— تۈزۈك ئەمدى؟ — سورىدى ھاجى.

— بۇگۈن يېغىنما دېدى.

— لېۋىسجاڭقا مېنىڭ سالىمىنى بەتكۈزۈڭ، ئۇنىڭ دائىم ھەتلىكى بولسا، مەن ئۇز ماكانىغا كېچىپ كەلمەن بولاتتىم، ئاقلاندىمۇ؟ — دېدى خوجىنىياز ھاجى مەنلىك ئېلىپ.

— لېۋىسجاڭغا يېزىمىنۇ سالام ئېيتىپ، بىزگە ئۇرغۇن قورال-ياراغ چىقىرىپتۇ، تېخى ماۋۇ دۇرۇنسىز بار ئىكەن، ئەمدى ئۇزى كەلسە، بىراققىن كۆرۈپ، ئالدىغا ئۇرالايمىز-دېدى سان دوۋغا چىپەك يىگىتلىدىن غەتەتەت ئېلىنغان دۇر-بۇنى كۆرسىتىپ.

توپنىڭ ئىچىدىن كۆلەك كۆتۈرۈلدى.

— تاۋۇ ئېشىر يارىدا ئىرىنى قانداق قىلىمىز؟ — دەپ سورىدى مەڭلىك نىياز.

— قانچىكەن؟

— يىگىرىسدەك بار.

— بەگۈدەك ئات بېرىڭلار، ماۋۇلار بىر ئىلاج قىلىپ ئېلىپ كەتسۇن.

شۇنىڭدىن ئىككى كۈن كېيىن، ھېلىقى قېرى مۇشاۋىر تۈز ياشتا قاتىر بېشىنى ئىككى ئالغىنى تارىسىغا ئېلىپ، ئۇ-لۇغ - كىچىك تىنىپ ئولتۇرغاندا، لېۋىسجاڭ تەلەتتىن تۇرۇپ قارا بوراندەك كىرىپ كەلدى ۋە:

— خوش، زامانىمىزنىڭ چۆكى لياڭى يەنە قانداق داۋىش مەنلىكلەر ئۇستىدە خىيال سۇرۇۋاتىمىز؟ — دېدى.

سالام - سەھەتتىن كېيىن، شۇي شەيئەلەك ياغلىشىپ كەتكەن گۈلشۇرك بۇزۇنى ھۆل لۇڭغىدە سۈرتۈپ ئولتۇرۇپ، مۇھىم ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە ئۆي خالسى قالغاندىن كېيىن، ھەمىن بىر يېڭى چارە تاپتىمۇ دېدى.

— ئاغرىقىڭغا ياغ بۇرادەر، قېنى ئېچىتىلگەن. — دېدى لېۋ سىجاڭ ئۇنىڭغا ئۈمىد بىلەن تەلەپپۇز قىلىپ.

— مەن ياڭ چاڭجۇڭنىڭ تۆمۈر ئىسپانىنى تەنچەشتىدا قوللانغان پارسەتلىك تەدبىرلىرىنى چاينىڭىزنىڭ خاتىرىسىگە سېلىپ ئۇيۇشۇش لازىم تاپسىمەن. — دېدى شۇي شەيئەلەك، قولىنى قىدىن تۈگىتىپ، كۆك ئايى تونىنىڭ پاقىسىنى ئېچىپ ئولتۇرۇپ، — توپ - زەمبىرەك ۋە مەلتىق، نەيزىگە ئىشەنگەن چىسەن دارىيىنىڭ ئاقسۇق سېيىدا قانداق بولغانلىقىنى، كېيىن ياڭ چاڭجۇڭنىڭ چاشقاننىڭ بۇزۇنى قاتناپاي تۇرۇپ، ئىسپان - چى تۆمۈرنى پارسەت بىلەن قولغا چۈشۈرگەنلىكىنى چاينىڭىز مۇ ئاقلانغان، ياڭ چاڭجۇڭنىڭ «تۈگىنى يېتىشىغا سېلىسا، ئاناۋ ئاتىۋ ياۋاشلاپ ئالدىز، قۇرت ئۆزىنىڭ يۇمشاقلىقى بىلەن ھەرقانداق قاتتىق ياغاچنى پۈتۈندۈرۈشنى دان ئالدايدۇ، ئادەمنى گەپ، كۆلۈپ تۇرساڭ يولۋاسىۋ تەگمەستىن» دېگەن كۆپكە ئەمەس، پارسەتكە تايىنىش لازىم دېگەن گەپلىرى مەشھۇر ھېكمەتلەر جۈملىسىگە كىرىدۇ.

— ئېيە دېمەكچىسىز؟ گەپنى ئۇدۇل قىلىڭ، مۇنداق ھېك مەتلەرگە ئانچە رايىم يوق، — دېدى لېۋسېجاڭ تاقەتسىزلىنىپ. — مەنچە بولغاندا، — دېدى شۇي شەيئەلەك، — يەرلىكلەرنىڭ مۇشۇ ئىشلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر قەلپلەر ئۆسكى ئۈمىدگە چوڭ ئۇلىغا، سوغۇغا - سالامنى ئايسىيالى. بۇ ئۆلمەككە ئۆمۈرنىڭ ئەڭ چوڭ ئۇلىسىمۇ سەھەشتا ئاشۇ ئۇيۇشۇش باش قىلىنالى.

— ئېيە دەۋانسىز تەقسىز! — دەپ تەجەپلىدى لېۋسېجاڭ.

قان بىلەن تۈگىگەن ئەلچىلىك سەككىزىنچى باب

كىمكى پادىشاھ ئىشنى بىلىدۇ راۋا، ئۇ تۆز ئىلىشىدىن تارتىدۇ چازا. — خىسراۋ دېھلىۋى ①

1

شۇ چاغدىن كېيىن، ئۆزىنىڭ چېرىكلىرىگە قەتئىي ئىشەنمەس بولۇپ ئالغان لېۋسېجاڭ ئەگەر قۇزۇللاڭ ئۆزلىشىپ كەتسە، ئۆزىنىڭمۇ چوقۇم چاۋزىڭا لىققا تارتىلىپلا قالغىنى، بېي ئى كەتسەندىمۇ، مەسلىھەتچى چۈشۈپ كېتىپلا قالغىنى تولا كۈنلاپ، ئىككى كۈن ئىچىدا كەزۋاھقا توختىشىپ قالدى. پادىشاھ قاياق كەلگەن، زىلۋا بويلاپ قارىغان ئايالى بىلەن ھەيئەت گۈمبەزىدە تۇرىدە يېتىپ تارقالماقچىدىن شورپان ئەپەندۇ ئىش ئۇنىڭغا مەھرىمى ئېۋىسىنى ئىشەنچسىزلىك بىلەن تەپەسسىز، ئۇنىڭغا مەھرىمى قۇمۇل شەھەرلىكىنىڭ زىيارەتكە كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

① ئەسەر خىسراۋ دېھلىۋى — مىلادى 1258 — 1325 - يىللىرى باشقان پارس - تاجىك شېئىرىيەتلىك مەشھۇر نامايەندىلىرىدىن بىرى.

ھەربىي پارت بولدى.

لىۋ سىچاڭ باشلىق ھەربىي ۋە مۇلكىي ئەمەلدارلار بىلەن بۇرت مۇتۇرىلىرى مەيدانىدا بىر چېتىدىكى كەڭ سۇپىدا تۇرۇشقا باشلىدى. پەقەت يۈسۈپ تەبىئىي بىلەن سەدەشقا ئاۋۇلۇما (كېيىنچە باشلىق ئالغانلىقىنى ئەزەردە تۇتسا كېرەك) ياغاچ ئورۇندۇق قوبۇل بېرىلگەندىكى، ئېشىغا ئامەتتە ئۆيدە كىمچەن ئىچىن يېنىك كىمچەت تۇتاق كىيگەن يۈسۈپ تەبىئىي سەل ئۇيۇپ كەتكەن كىمچەت تونغا تۇرىشىپ، چەرەكەرەك كەلگەن كەدۇبى بىلەن ئالدىغا ئېقىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ چىراغ يىداقلىقىدا تۇرغان ئارزۇسى ئالامەتلىرى سىزىلىپ تۇراتتى. دېغان سەللە، يېشىل دۇخاۋا تۇن بىلەن ئولتۇرغان قەدەي-قەمەت لىك سەدەشقا ئاۋۇلۇمنىڭ خۇددى ئايتاق ساقلىنىدەك ئاقىم رىب كەتكەن ئۇزۇن ۋە قېلىن قانلىرى يەرگە قاراپ تۇرغان كۆزلىرىنى بېرىپ ئېچىپ تۇراتتى. ئۇ شۇ تاپتا قانداقتۇر خىيال دېڭىزغا غەرق بولغاندەك كۆرۈنەتتى. لىۋ سىچاڭ دا پاراڭنى قوبۇل قىلىۋاتاتتى. مەيدانىنىڭ بىر چېتىدىكى توم ئۇلاردىن يېرىم قەدەم ئالدىدا بىر قولىنى ئارقىغا تۇتقان ھال لىۋ ئامانغا كۆزگىلى كەتكەن ئالامەت بىلەن تولغانىدى. ھەرخىل تېپىشكى يېڭى سىلىقلار، ئېشىر-بېشىك پىلىسوت، مېتال، تۆپ-زەمە چىرىكلەر بىلەن قوراللانغان قىسىملار مەيداندىن ئۆتۈۋاتقاندا، سۈپەتنىڭ بىر چېتىدە قوللىرىنى ئاس رەڭ چېپەرەتتە پەشتىمە تىلىك ياچۇشقا تىقىپ، مېيىقىدا كۈلۈپ تۇرغان كونا ساڭال ھەممەن بالاھاجى يېنىدىكى ئېگىز بويلىق قارا ساڭال كىشىگە قاراپ:

— دورغام، كۆرۈۋاتامدەن، لىۋ سىچاڭنىڭ بىزگە كۆرسىتىۋاتقان تاماشىسىنى، ھە، ئەلچىلىكى ئوبدان قىسىلا جۇئا — دېدى. ئۇ قارا ساڭال كىشى 220

چاق... قىرى زاھىتتە ئەلچىلىككە بېرىشقا ئۇنامدۇ؟ ئۇنىڭ تەقدىرىمۇ بىزنىڭ پايىدىمىزغا كەپ قىلادۇ؟ ئۇنىڭ مەدرىس-مەكتەپلىرىمىزغا كېلىشىپ دەرس ئېيتقانلىقى، جۈمە ئاۋاز-لىرىدا كىتابىيە گەپلەر بىلەن بىزگە قارشى تەشۋىقات قىلىنغانلىقىنى ئۇنىڭ ئۇنتۇپ قالدۇشىمۇ؟

— خاتىرجەم بولۇڭ، چاۋباغى، — دەپ مۇھەببەتلىك بىر لىن كۆلى شۇي شەيدىغا كەلگەن، ئۇ قىزى ئەلچىلىككە ماڭۇل دېگۈچى زۇشى مەن ئۇستۇمگە ئالدىم. ماڭۇل دېمەي ھەمدە ئەسەس، ئۇنى قانداق بوسسۇن ئەلچىلىككە ئەۋەتىشنىڭ ئەھمىيىتى-ئۆز-گى، ئۇ بىزنىڭ پايىدىمىزغا كەپ قىلىنغان تەقدىردىمۇ، ئاشۇ يوغان سەللە بىلەن بىزنىڭ ئەلچىمىز بولۇپ، تاغلىقلارنىڭ ئالدىغا چىقسا، ئۇنىڭ ئۆزى كۇپايە، ئىسپانچىلارغا تېگىشلىك گەپنى ئۇزۇم قىلىمەن. چۈنكى ئۇنىڭ بۇرت مۇتۇرىلىرىنىڭ ئاغزىنى ئاچتۇرىدىغان چارنىمۇ ئويلاپ قويدۇم، مېنىڭچە بول خالدا، مۇنداق قىلالىم...

شۇي شەيدىغا كەلگەن ئۇنىڭ ئويلىغانلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. لىۋ سىچاڭ خۇئا لىڭدىن ئاغزى ئۇلىقىغا ئېچىپ، شۇي شەيدە چاق تۇزۇپ چىققان ئەلچىلەر تىزىملىكىنى تەستىقلىدى. ئاندىن بارلىق ئاتلىق، يېپادە ۋە تۆپەنچى قىسىملارغا ھەربىي پاراڭغا تەييارلىنىش توغرىدا ئۇچۇر بۇيرۇق بەردى. سەدەشقا ئاۋۇلۇم باشلىق كىشىلەرنىڭ ئەلچىلىككە چىقىدىغانلىقىنى تونۇشقا ئۇنىڭ ئۇنتۇرۇپ قويۇش ۋەزىپىسىنى شۇي شەيدىغا كۆرسىتىشكە ئالدى.

سەدەشقا ئاۋۇلۇم، شۇي شەيدىغا كەلگەن دورغا ۋە يەنە بىر-بىر قانچە خىستىدىن تەركىب تاپقان ئەلچىلەر ئۆزىنىڭ تاشقا بىر-بىرىگە بىر كۈن بۇرۇن لوچىڭ (مۇكۆمەت كىدارلىرى چاۋ-لىڭقان شەھەر) نىڭ شەرقىي دەۋرۋازىسى قارخىسىدىكى مەيداندا 219

قانداق، مېنىڭ پىكىرىم توغرا چىقىمۇ؟ دېگەندەك قىلىپ، لىۋىسجاڭغا كۆرەنمەك بىلەن كۆلۈپ قويدى. پارتىيىدىن كېيىن، ئەلچىلەرگە ئۆزىنى زىياپەتتە لىۋىس جاڭ سۆز قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: «ئەسلىدىن كۆرۈنۈش لار، تۇخۇمى ئاققا تۇرغىلى بولسايدۇ؛ ئەسلىدىن ئادالەت قىلىمىز، قورالنى تاپشۇرۇشقا ئۆتكىدەك سالاۋات، بولمىسا، بىزدىن پائالىيەتلىنىڭ!»

چاڭ كىرىمىن لايىمى بىلەن يۈرۈۋاتقان خاس ئۆيىدە پۇل ۋاسى قوبۇل قىلىپ، بىرەر سائەتكە يېقىن پاراڭلاشتى.

ئەخمى ئەلچىلەر ئات-ھارۋىلاردا ئۇرغۇن-سۇۋا سالا-لار بىلەن تاغقا ماڭىدىغان چاغدا، يولۋاس ئۆزىنىڭ خاس مەھرىملىرىدىن تۇسۇن ئۇڭىن دېگەن ئادىلار قاتارىغا قوشۇپ قويدى. تۇسۇن ئۇڭىن يۈرۈش-تۇرۇشىدىن ئايىقى يېنىتىك، ئۆزى چاڭقان، خۇش پېمىل، مەنقەتەنمۇ مۇلازىمەتتە پارايدىغان كىشى ئىدى. قانداق بولمىچە، ئەلچىلەرنىڭ قورال-ياراغ ئېلىپ مېڭىشى قەتئىي مەنكى قىلىنمىغا قارىماي، ئۇ ئېنىق ئېگەر، لەۋىتىپ، لېمىشكەن بىر خەنچەرىنى مېڭىگىدە تۇيدۇرۇپلاشتىن، ئېگەر بىلەن توۋۇنىڭ ئارىسىدا تىقۇۋالدى.

2

بۇ قېتىمى جەڭ غەلبىسىنى قوزغىلاڭچىلارنىڭ جېنىغا جان، قېنىغا قان قوشقاندىكى، شۇ كۈندىن باشلاپ، شۇيۇلۇق لارلا ئەمەس، باشقا تاغلاردىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭمۇ غەربىنى

222

يارى دورغا ئىدى.

— تەقىر، قۇمۇلدا مۇنچىۋالا چىرىك پارلىتىپ بىلىمى-تىكىمى، پاراغ-چايدۇقلىرىمۇ بىر قىسىملا خىل ئىكەن،— دېدى يارى دورغا كۆزلىرى چەككەنچەن ھالدا.

يارى دورغىنىڭ كىنايە كەينى پۈشەنمەكلىكىدىن سەل رەنجىگەن ھەسەن بالاھاجى ئېڭىكىنى سىلاپ تۇرۇپ: «بەللى ئوغال بالا، قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىشىمى سەن ئاقلا، دېگەن كەينى ئاقلىشىۋالماي!— دەپ قاتلىشىپ كۆلۈپ تاشلىدى.»

— ھاجى لىۋىسجاڭ، دەۋاتىدۇر، ياۋ دارىمى؟— دېدى لىۋىسجاڭ ئۆزىگە يېقىنراق يەردە تۇرغان يولۋاسقا چىدىدى قاراپ.

يولۋاس ماش رەڭ ھەرىسى پەشەت ئېيتىدىن باغلىغان تاشسىمى تۈزەپ تۇرۇپ، ھەسەن بالاھاجىنىڭ قېنىغا يورغى لىرىنى بىلىمەكچىكەن دېدى.

— بەللى، بەللى، ئوغال بالا،— دېدى ھەسەن بالا ھاجى كۆلۈپ تۇرۇپ،— سىنجاڭ چاينىلىرى كېچىمىزگە ئۇلاق سېلىپ تۇرغانىكەن، دە، مەن نېمە دەپتىم، دورغا مەڭ ئەلچىلىكى ئوبدان قىلىنسا، تاغچىلار تولا كۆرۈشۈپتۇ، لىۋىسجاڭنىڭ كۆپىنى كۆرۈۋاتىدىغان دەۋاتىدۇر، قانداق بويۇمۇ؟

سىنجاڭ ئەپەندىدىن قارىداپ كەتكەن چىشىلىرىنى كۆرسىتىپ مەنئۇيەت بىلەن كۆلۈپ قويدى. بۇ پارات شۇي شەيدىغاڭنىڭ ئەلچىلەر تاغقا مېڭىشىدىن بۇرۇن ئۇلارغا كۆچ كۆرسىتىپ قور-بۇش لازىم دېگەن پىكىرى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەنىدى، شۇڭا ھەسەن بالا ھاجىنىڭ كېيىنكى ئاقلىشىدىن كېيىن، شۇي شەيدىغاڭ

221

— تۇزلىرىنىڭ ئاشۇ بۇلاقتەك كۆزلىرىدىن سۈزۈك ئەينەك بولامدۇ؟
 — ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىلا— دەيدى قىز ۋىللەدە قىزى رىپ كېتىپ، ئاندىن «خوش ئەمىسە، مەن كېيىنكى دەپ ماڭدى»
 — توتتىلاچۇ، ئىككى ئېغىز پاراڭلاشقا نېمە بولىدۇ— دەيدى مەڭلىك نىياز قىزنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ،
 — يامان بولىدۇ، — دەيدى قىز ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ تەپەس تۇم بىلەن، ئاندىن «دادام رازىلىق بەرگەندىن كېيىن، كىچىكچە يانلىرىدا ئولتۇرسەن» دەپ قونۇپچە قىلدى.
 مەڭلىك نىياز قىزنىڭ قاندى يوقالغۇچە ئۇنىڭ ئارقى-ئېتىن تاراپ تۇردى. بۇرىكىنىڭ كۆپۈلدەپ سۇتۇقلىنى ئۇزۇ-گىمۇ ئاقلىنىۋاتقانداك سېزىلەتتى.
 ئۇ ئۆزىگە قايىپ كەلگەندە، دادىسى بىلەن خوجىنىياز ھاجى قارا چىراغ يورۇقىدا چاي ئىچىشپ ئولتۇرۇپ، تۇتۇز چەلبە قوزغىلىغىغا دائىر ئىشلار توغرىسىدا خېلى ئۇزاق پاراڭلىشىپ، ئەمدى گەپنىڭ مەزمۇنىنى بۇ قېتىمقى قوزغىلاققا يۆتكەلگەندى، ھاجى مەڭلىك نىيازنى كۆرۈپ «ئوبدان ماڭغىنا كەيپىدىن بىزنىڭ ياخشى باتۇرسىز، بۇ گەپلەرنى سەنسۇ ئاڭلاپ قوي» دەپ ئۆز گەپنى داۋاملاشتۇردى.
 — توغرا دەيدىلا سۈيى ئاكا، بۇ مۇكەممەت بەگ-خوجىلار بىلەن دورىلارنىڭ ئېشىغا توپا چاچقان بولسا، ئۇلار ھېچقاچان پۇترا قەدەمگە ئۆتمەيتتى. كېيىنكى چۈشكەنلەرنىڭ ئۈمىدى بىر دەپ، ھازىر ھەممىنىڭ مەقسىتى بۇ زالىم مۇكەممەتنىڭ زۇلىمىدىن قۇتۇلۇش، شۇنداق ئەمەسمۇ...»
 ئەمما، بۇ خوجىلارغا بەگلا ئىشىنىپ كەتكىلى بولمايدۇ.

226

كۆلۈپ تۇرغان قىزنىڭلۇر ئۇچىسىغا ئوخشايتتى. مەڭلىك نىياز مۇشۇ تەپەسۈم بىلەن ئۇنىڭغا يېقىنلاشتى. بىراق ئۇ قىز ئىككى قەدەم ئارقىغا داچىپ، مەڭلىك نىيازدىن كەپ كۆتمەي-لا «لايىقتىرىدا بولسىمۇ» دەپ يېڭى تىكلەن بىر دوپپىنى ئۇزاتتى. مەڭلىك نىياز «رەھمەت ئۆزلەڭ، مەن ئۇرۇنلا كەپ-تىمەن» دەپ، تىتەپ تۇرغان قولىرى بىلەن دوپپىنى ئالدى-دە، يەنە قىزغا يېقىنلاشماقچى بولدى. قىز يەنە ئارقىغا داچىپ مۇنداق دېدى:
 — ئايام ئۆزلەش خوجىنىياز ھاجى بىلەن كۆرۈشكەي، ئۇ كېيىنكى ئۆز بولغاندىن كېيىن، بۇ گەپلەردىن سوتۇرۇپ ① يۈرۈمەن، دورغا دادىسى ھېچكىمنىڭ كېچى تاللىسا، ھاجىنىڭ كېيىنچە ئاقىلار دەيدۇ، مەن شۇ گەپلەرنى ئېيتىپ قويماي دەپ ئۆزلە بىلەن كۆرۈشەيلى دېۋىدا.
 — ھەق توۋا، مۇشۇنداق قىلىشنى ئەجەب ئويلىمايتىمەن، ھاجى دادامغا بۇگۈنلا گەپ قىلماچۇ— دېدى مەڭلىك نىياز جانلىنىپ كېتىپ، ئاندىن تەلپىكىنىڭ ئورنىغا قىز بەرگەن دوپپىنى كېتىپ، «خوجىمۇ پاراقتاندۇ» دەپ كۆلدى، دەرۋەقە بۇ دوپپىغا ئۇنىڭغا تازىمۇ پاراقتاندۇ. دوپپىنى كېيىمەكلىك بىلەن ئۇنىڭ ئاق سۈزۈك كەلگەن پېچاننى كېيىپ، ئاقلىق روق بىر ئاز ئۆتۈپ قالغانداك كۆرۈنەتتى. بېلىدىكى ئوق پوتىسىغا قىسىۋالغان ماۋزۇ ئايانچىسى بىلەن ئوق مۇرىسى ئېتىشىمۇ سۆلەنلەش كۆرسىتىپ تۇراتتى.
 — ئازىمۇ پاراقتان. ئەينەك بولغان بولسا، بىر تاراپ باققان بولسا، — دەپ كۆلدى قىز.
 ① سۇلتان — قەبىلىسى، مەن بىلەن (بۇلۇن شۇنى).

225

بولۇپ قالسىمۇ، شۇنداق، ئەمەسمۇ؟ ھەرمەگە بارغان كىشىلەر ئىرىپاتقا چىققاندا، ھەممىسى كىيىملىرىنى چۈچۈرلۈپ تاللاپ، ئېھرام يۇقىمۇزالسا، قايسى باي، قايسى گاداي بىلگىلى بولىدىكەن، ئەسلىدىمۇ ھەممە كىشى ئاندىن ئالساغ تۇتۇلسىدۇ، ئاللاھنىڭ دەركاھىسىمۇ بىرى كىسىمىتاب ئون، بىرى ياغاق چۇئا كىيىپ بارايدىدۇ، ھەممىسى ئىككى مانا بىلەن بارىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دورغام ئۆزلەدەك كىشى قىلسا، بۇكىمى ئاسانغا ئاتسا بولۇر، بۇ ئالنىڭ لانا كىيىمى سالى دورغىغا ئېيىتىمەن. خۇدا خالىسا، ئۆزۈم ئوي بېشى بولۇپ قالۇرەن تېخى! قالدىق دەپتىن مەڭلىك؟ ھەم خۇتاللىق، ھەم خىجالتەتچىلىك بىلەن ئېسەم دېيىشى بىلەنمەي قالغان مەڭلىك نىياز يىگىز قولى بىلەن كىگىزى تاتلاپ قولىتۇرۇپ، كۆلۈپ قويدى.

ھاجى خۇ كۇنى سۈيى مەركەننىڭ ئۆيىدە قونۇپ قالدى ۋە ئۇزۇن ئۆتتەي خورەك تارتىشقا باشلىدى، سۈيى مەركەنمۇ بىرەم ئۇيان-ئۇيان ئۇرۇلۇپ، ئاخىسۇر ئۇغلاپ قالدى. ئەمما دادىسىنىڭ ئېنىدا ياتقان مەڭلىك نىياز زادىلا ئۇغلىمەي قالدى. ئۇنىڭ خىيال ئۇغلىرى تىنماي پەرۋاز قىلاتتى. ئۇلار شوتسىنىڭ يىگىرىمىنىڭ يادىقىغا چىققۇچە كۆرگەن. بىلگەنلىرىدىن ئېسىدە قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى، بولۇپمۇ مېلىقى ئاي يۈزۈك چانانىڭ سېتىرلىك ئەمەلا كۆزلىرى بىلەن تىللادەك چىرىغلاپ تۇرىدىغان تاقسۇق سۆزلىرى، نەچچە ۋاقىتتىن خىيال بولۇپ سىزلىگەن ۋىسال سۆزلىرىنىڭ مانا ئەمدى دادىسىنىڭ قېنىدا خورەك تارتىپ ياتقان تامۇ قاراشاللىق كىشىنىڭ يۈكۈنى ھەممىشى بىلەن ئەمەلگە

ئۇلار ئېشىكىم كۆزۈڭنىڭ ئۆزۈڭلەۋچە قىلىپ، كىيىپتىن يەلە قىلمۇلۇقى قىلۇرۇڭدىن دەپ ئەندىشە قىلىمەن.

— خۇنداق ھاجىم، — دەيدى سۈيى مەركەن، — شاھ شەھنىڭ قاياشى، گاداي گادايىنىڭ دەپ، بايلار بىلەن گادايلىرىنىڭ قارىنى قاچان بىر قايمىغان؟ بۇ خۇنداق ئالەم ئىكەن. بۇنىڭ دورغامنى دېمەيدىلار، ئۆزى خىللا تۈزۈك ئادەم، ئەممازە، بىز كەمبەغەل لەرى، زادىلا ئۆزىگە تەڭ كۆرۈنمەيدۇ، مەن دورغام بىلەن مۇشۇ بۇرۇنغا تۇتۇلۇپ چۆك بولۇپمۇ بىللە ئويىناپ چۈرگەن، بالىلارمۇ بىللە ئويىناپ ئۈسكەن. ھە راست، مەڭلىك بالا ئايمىسا قىزدەن ئۈچ ياش چوڭمۇ دەپتەن. تەقدىر ئىرادىسى قارىسا دېمەن، ئەمدى بالىلارنىڭ ئىشى ماڭا كۆڭۈل ئاغىرىشى تېپىپا بېرىدىغان ئوخشايدۇ.

— ئېسە كىچۇق ئاغىرىقى؟ — سورىدى ھاجى سۈيى مەركەننىڭ كىيىرىگە چۈشەنمەي.

سۈيى مەركەن ئەھۋالىنى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ كېلىپ، ۋەزىرىك بۇ ئۇيۇلۇمۇ ئەخمەق، ئېگىز شاخقا ئېسىلما دېسەم، زادىلا كىيىپ كىرەنمەيدۇ دېدى. بۇ كەپ بىلەن مەڭلىك نىياز شەپقەتدەك قىزىپ كەتتى.

ھاجى كۆلۈپ كېتىپ، مۇنداق دېدى:

— بۇنىڭ بۇ ياش بائۇرۇمىز ئېسىلما كىيىرىكى ئېسىل، ئېسىلما كىيىمىدىن يىقىل، دېگەن كىيىپ تاقلىمۇالغان ئوخشايدۇ، ھېچقىسى ئوق ئاكا، دورغامغا مەن كەپ قىلماي، ھەممىسىز ئادەمغا ئاي بىلەن ھاۋاتاللىنىڭ ئۇلادى، بايلار پەردىن، كەمبەغەللىر شەيتاندىن تۇغۇلغان ئەمەس، كىيىپ- كىيىپكىمىزنى چۈچۈلۈپ ① تاشلىساق، ھەممىسىزلا ئوخشاش

كەلتۈرۈشكە مەجبۇر قىلىنغانىدى. چۈنكى سەدەنشا ئاخۇنۇم ئۆمۈرلۈك ئۆزىدىلا ئەمەس، ئون ئىككى ئاقدەسۇ شۇ قەدەر يۇقىرى ئابروغا ئىگە ئىدىكى، ئىزۇنلىغان ئادەملەر ئۇ كىشىنىڭ دەداتىنى بىر كۆرۈۋېلىشى ئۆزى ئۈچۈن چوقە ئىشى دەپ بىلەتتى. بۇغۇنۇم شۇنداق بولماقتا ئىدى. سەدەنشا ئاخۇنۇم قەيلىگە چىقىپ دېگەن، كەپ ئارقىلىق بىلەن شەيۋىللىقلار خۇدەي بىر مەرىگە بولغاندىك سالى دورۇسلىق مۇپىسى ئالدىغا يىغىلىشقا باشلىدى. خۇنۇن-قىزىلارنىڭ رەڭگەرەك كىيىملىرى بىلەن ئۇششاق بالىلارنىڭ ۋاراڭ-چۇرۇقلىرى ھەقىقەتەنمۇ بىر مەرىگە مەنزىرىسى ئىسكە سالاتتى. چاڭ-توزان تۈزۈتۈپ كېلىۋاتقان قاتلىقلار كۆرۈۋېتى بىلەن قىسقام-چۇقانىلار كۆچىپ، بۇ مەنزىرە تېخىمۇ جانلىنىپ كەتتى. بىراق ئىككى قاتلىق خادىمىدىن كېيىن كېلىۋاتقان يوغان ئورۇق ئات ئۇستىدە ئات سەلە، يېمىل دۇغاۋا پەرىجە ئون كىچەن ئاپئاق ساقاللىق كىشى كۆرۈۋېتىلەر ئۇنىڭغا پېقىنلىشىپ سالام بېرىشى، سەدەنشا ئاخۇنۇم ئۇلارنىڭ سالىنى ئىلىك ئالغاچ، ئاتنى چۈشەتكەنچى بولىدى، سالى دورغا بىلەن ئايدىنباياز مىراپ ئۆزى ئاتتىن يۆلەپ چۈشۈردى. ئۇ خەلق تويىغا قاراپ، مۇلايىم بىر تەبەسسۇم بىلەن دۇققا قول كۆتۈردى ۋە بىرۈنچە دۇئا-قەلەپ ئايدىنباياز مىراپتىن كېيىن، دۇئانىڭ ئاخىرىدا ۋەتلاھىم، يادىھارغا ئىناپ، ئادالەت، بۇرۇنقا تىج-ئالما-پىشلىق، ئىكە بەرىكەت ۋە ئىناقلىق ئاتا قىلغاي ئامىن-ئامىن دېدى. ئۇنىڭ بىلەن تەڭ قول كۆتۈرگەن خەلق تويى، چۈم-لىدىن شۇي شەيخانىدىن باشقا ھەممە ئەلچىلەر ئارقا-ئارقىدىن ھاتاسى، ئامىن دەپ تەكرارلاشتى. بۇ ھەيۋەتلىك سادا شۇيۇل

دەرسىدا ئولتۇرۇپ ئۇلۇغ كىتابلاردىن دەرس ئېيتىشۇر «خوش لەبەي» دەپ ئولتۇرار مەدۇق، ئادىمىزغا كېلىپ، ئورال تاپشۇرۇپ ئىل بولۇقلار دېسە، بىزنىڭمۇ قىلىدىغان كېچىمىز بار

— پاكىان توغرا ئېيتتى، — دېدى خوجىنىياز ھاجى سىل چىدەيلىشىپ، — مۇنادا ئاخۇنۇنۇم (سەدەنشا ئاخۇنۇمى دېمەكچى) شۇنداق دەپ چۆلىدىغان بولسا، ئاخۇنۇم ئۆزۈم ئۆمۈر خەلىپە كاختىدىكى ئۆۋەتس مۇشقا ئوخشاش پۇت-قوللىرىنى چۈشەپ بەرمەكچى بولمەيلا؟ ئۆۋەتس مۇشقىنىڭ ئاخىر نېمە بولغانلىقىنى ئۇنتۇپ قالسىلا دەيمىز.

— ھەي... ھاجىم، — دېدى ئايدىنباياز مىراپ، — بۇ كەپلىرى ئۇ كىشىنىڭ قېمۇندا ئېيتىشلى بولغان بىلەن يۈزىدە ئېيتىشاق تەس بولۇرمىكىن؟

— ئېيتىشقا تەس بولمۇدەك؟ ئاخۇنۇنۇم غەزەپ ئۇقمايدىغان موللاردىن ئەمەس، كەپكە كەپ كەلگەندە ئاتاقىدىن قالسا دېگەن كەپ بار، ھېچكىم ئېيتىشسا، مەن ئېيتىمەن. ھاجىنىڭ بۇ كەپلىرى بىلەن تالاش-تارتىش تۇتۇپ، ھەممەيلەن كەپلىرىنى قوبۇل قىلىش قارارىغا كېلىشتى ۋە تېگىملىك تەييارلىقلارغا كىرىشىپ كەتتى.

3

ئەتسى چۈش ۋاقتىدا، ئايدىنباياز مىراپ، سالى دورغا، خوجىنىياز ھاجى باشلىق چوڭلار بىر توپ كىشى بىلەن بەشى چاقىرىم يەرگە بېرىپ كەپلىرىنى كۆتۈرۋالدى، سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ بۇ كەپلىرى ئىچىدە بولۇشى ئۇلارنى كۆتۈرۋالدىغا قارشى ھالدا بەشى كۆزەت-ئىگرام رەسىمىيەتلىرىنى بەنجا

كەچۈرۈم قىلمەكەمۇ تېخى!
 — مال تېكىستىدىن ئوغرى كۈچلۈك دېگەن گەپ راست
 ئىكەن جۇرۇ. دەرغام — دېدى قاسم پالۋان ئاقلاننى سىلاپ.
 ياغلار ئارىسىدا يەنە كۆلگە باغلاندى.
 شۇي شېئىرنىڭ بوينىنى سوزۇپ، سەدەشقا ئاغۇنۇرغا قارىدى
 ۋە ئۇنىڭدىن ھېچقانداق سادا چىقسا، پەيدا قىلىشقا كۆزى
 يېتىپ:

— داناخۇن جانلىرىدىن گەپ ئاقلانغا قىلدىكىن، — دېدى.
 — نە ئۇزۇنلار — دېدى سەدەشقا ئاغۇنۇر شېئىرنىڭغا
 قارىماي تۇرۇپ، — لەكۈللى ئەمەلنى رىجالى ۋە لەكۈللى مەقاننى
 مەقالى يەنى ھەر ئىشقا لايىق كىشى ۋە ھەر مۇقەلغا مۇناسىپ
 سۆز بولۇر، مەن بۇ ئىشقا لايىق كىشى ئەمەسمەن ۋە بۇ
 مۇقەلغا مۇناسىپ سۆزىمىز بىلمەيمەن. بۇ ئۆزۈمنى قۇتۇلدۇرۇپ
 ئېيتقاندىم، مەن پەقەت ھەرقايسىلىرىغا ھەمراھ بولۇپ
 كەلدىم، خالاس.

شۇي شېئىرنىڭ سەدەشقا ئاغۇنۇرنىڭ بۇ گەپلىرىگە ئانچە
 ھەيران بولۇپ قالغىنى، چۈنكى ئۇ ئەلچىلىككە ئىگە بولغان
 خان چاغدا، ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى، ئۇنداق بولغان
 دېمۇ، سىياسەتكە ئارىلاشسا، پەيدا بولغان زامەت سۈپەت كىشى
 ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆزۈرە سورىغانلىقى راست ئىدى. بىراق
 شۇي شېئىرنىڭ بۇ ئادەمنىڭ ھىچ بولمىغاندا، ھېلىقى دۇئانىڭ
 ئاخىرىدا ئېيتقاندا، ھۇزۇرغا ئىنج — ئامبىشلىق تەلپەنمەن
 دېگەن گەپنىمۇ قىلىپ قويغانلىقىدىن ناھايىتى ئازادى بولۇپ،
 ئۆز كۆڭلىدە «بىلىپ قويدۇم، بۇ زامەت ئەمەس، قورالسىز
 ئىسپاتچىنىڭ بىرى ئىكەن» دەپ ئويلىدى. دەپ يارى دورىغا
 ئارىدى، يارى دورىغا ئويلاپ تۇرماستىنلا: «ئاغۇنۇرنىڭ ئېيتىپ
 قانلىرى بەرمەق راست» دەپ تاشلىدى. شۇي شېئىرنىڭ بۇ گەپنى

تاللىرىنى زىلەتلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ئۆزىنىڭ تۇنجىسى ئارقىلىق
 ھەممە ئەھۋالى ئۇزۇپ تۇرغان شۇي شېئىرنىڭ بۇ مەنزىرىنى
 كۆرۈپ، دۈشۈندۈرۈلگەن بولسا، ئەگەشكىزى بىكار كەتسىمۇگەرە.
 بۇ داناخۇن ئىككى ئېغىزلا گەپ قىلسا، بۇ توپىلاشچىلارنىڭ
 ھەممىسى قول كۆتۈرىدىغان ئۇششايدۇ. دەپ ئويلاپ قالدى.
 لېكىن زىياپەت ۋە سوۋغا — سالام بېرىشلەر تۈگەپ ئىككىنچى
 چى كۈنى رەسەيى سۆھبەت باشلانغاندا، شۇي شېئىرنىڭ
 بايىقى ئۈمىدلىرى يورالدا قالغان تۇرغاقىدەك تۇرۇپ كەتتى.
 شۇي شېئىرنىڭ مۇكۈمەت كىشىسىگە خاس مەنىدىكى بىلەن ئۇزۇن
 سۆزلەپ، قۇرغاقچىلار قورال تاپشۇرۇپ ئەل بولسۇن، كەچۈر
 رۇم قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىشقا باشلىغاندا سالى دورغا كەس
 كىن قىلىپ مۇنداق دېدى:

— شېئىرنىڭ دارىن بولدى قىلغاي، ياغاچ قازاندا بىرلا
 قېتىم ئاش پىشىدۇ، رەھبەتلىك تۇتۇر خەلپىنىڭ چىسىنى
 كۆرۈۋېتىپ، قالغان بىلەن ئۆزىڭ روھى بىز بىلەن بىللە. بىز ئۇ
 كۈنلەرنى ھەرگىز ئۇنتۇۋالمايمىز، مانا شۇ كۈنلەرنى ئۆز كۆزۈ
 بىلەن كۆرگەن خوجىنىياز ھاجىم بىلەن سۈيى مەرگىن تېخى
 ھايات.

— شۇي شېئىرنىڭ بىنى ئوبدان بىلىدۇ، شۇنداق ھەم — دەپ
 كۆلدى خوجىنىياز ھاجى. — ئالدىنقىلا بالا ياخشى، خۇدا تۇر —
 سۇن قاتناشنى دېگەن گەپ بارد. بىز تاشقىلار تۇتۇقۇمىزغا
 ئولا يەپ، قاتناش بولۇپ قالدۇق.
 يەنەدا ئوتتۇرغان مەڭلىك نىياز باھلىق ياغلار پىشىل
 داپ كۆتۈرۈشتى.

— بايا شېئىرنىڭ دارىن كەچۈرۈم قىلىپ دېدى، — دەپ
 داۋام قىلدى سالى دورغا، — بىز نېمە كۇناھ قىلىمىز؟ ھەممە
 كۇناھ مۇكۈمەتتە تۇرۇپ، بىزدىن كەچۈرۈم سورىمايمۇ، — دېدى.
 233

يۇتۇشلار ئۇنى ئورۇنداپ بېرىشكە بىز ئەيىبار
 شۇڭىچە گەپ قىلىپاي تولىۋىغان ئابدىنىياز سىراپ
 مۇنداق دېدى:
 — قىزىلارنىڭ ئېيتىشىچە، شامخۇت ۋاڭنىڭ ئەھلىسى
 تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، قورال-ياراقلارنى تاپشۇرماق
 لار ھەممە تەلىپىلارغا ئۇندىمۇ دېگەندە، تۆمۈر خەلىپە قولى
 خىزدا مۇشۇ ياراقلار بولسا، ھەرقايسىلىرى ئالدىمىزغا
 سالدىغا كەلسەن ئىدىلە، چېنىقىش ياراغ، قېنىسىزۇ ياراغ،
 نەچچە زامانلاردىن بۇيان ۋاڭ-خوجىلار مۇشۇ «كۆرسە» بىلەن
 ئەلى قورقۇتۇپ، بويىنىمىزغا مىنىپ كەلگەن. ئەمدى بىزىمۇ
 مۇشۇ «كۆرسە» بىلەن ئۆزىمىزنى زۇلۇمدىن تۇتۇلدۇرسۇز دەپ
 ئىكەندۇق، شەنئەللىك دارىن بىزدىن قورالنى ئالسىمەن دېگۈچە،
 ئاكال بىزنىڭ تەلەپلىرىمىزنى قاندۇرغاي، ئالدىن قىرورال تۈپە
 رۇلۇق سۆزلەشەرمىز.
 — قىنى تەلەپ ئېيىمگەن؟ ئاقلاپ كۆرسەي— دېدى شۇي
 شېنەللىك ئۆزىنى يەلپۈپ ئولتۇرۇپ،
 — بىرىنچىسى، ئارا تۈزۈك بىلەن تونۇشقا شېيەن يامۇل
 قوپۇش بىكار قىلىشۇن، تون ئىككى تاغ بىلەن بەش شەھەر-
 لى بۇزۇقنىدەك دورىلار سورايدىغان بولسۇن پەن بۇزۇقتى
 ۋاڭلىق ئورنىغا كەلتۈرۈلسۇن، ئىككىنچى، چېرىكلەر قۇمۇلدىن
 چىقىپ كەتسۇن، بۇرتنىڭ ئامانلىقىنى ئۆزىمىز ساقلايمىز.
 تېنچى بۇ گەپلەرنى ئۇرۇپ بولمۇچە، سوپىسى ھەرگىز
 خوجىنىياز ھا جىنىڭ تۇرلىغا پىچىرلىدى؛ «ۋاڭلىق ئورنىغا كەل-
 سۇن دەيدىمۇ، بۇ نېمە گەپ؟»
 — شۇنداق دېمىسەك، ھۆكۈمەتنىڭ بويۇنسىزۇقنىدىن قانداق
 تۇتۇلغىلى بولىدۇ؟— دەپ پىچىرلاپ جاۋاب بەردى ھا جى.
 سوپىسى ھەرگىز ئاچىغا تىكىلىپ قارىدى. ئۇنىڭ باشقاغىراپ
 236

تۇتۇشنى ئارقىلىق ئاڭلاپ ئادەك ئاتىرىپ كەتتى ۋە تۇتۇشقا
 قاراپ:
 — ئۇنىڭدىن سورا، داناخاننىڭ قايسى گېنىسى راست،
 يۇرتقا تىنىچلىق كېرەك دېگەن گېنىسۇ ياكى...— دېدى.
 كېرەك تىنىچلىق، توپىلاڭ چىقىرىۋېرسەك ياخشى بولمايدۇ دېدى.
 — تىنىچلىق، تىنىچلىق، نېمە تىنىچلىق!— دېدى خوجىنىياز
 ھا جى قايتقىنى سېلىپ،— تىنىچلىقنى بۇزۇۋاتقانلار كىم؟ خال
 چىقىسا، دەرىخ لىڭخامدۇ؟ يارى دورغا، ئۆزلە يۇرتقا تىنىچلىق
 كېرەك دەيدىغان بولسا، لېۋ سىچاڭغا ئېيتىسلا، يۇرتنىڭ
 تىنىچلىقىنى بۇزۇۋاتقان چېرىكلەرنى قۇمۇلدىن ئېلىپ كەتسۇن،
 قۇمۇلنى ئۆزىمىز سورايمىز. بولمىسا، بۇ يۇرتتا تىنىچلىق بولمايدۇ،
 بۇ يەرگە بېقىلغان تاغلىقلارنىڭ ھەممىسى ۋەتۇنداق، ئۇن
 داق» دەپ چۇۋۇلداپ ئۆپتى بېشىغا كىندى. شۇي شېنەللىك
 ئادەتتە، مۇھىم ئىشى بولمىسا، پىل-پىلاپ يازار-ۋىلىقتىمۇ
 كىرسەي، يىلقا-يادىلار ئارىسىدا كۆن كەچۈرىدىغان تاغلىقلار-
 نىڭ بۇ ۋەكىللىرىگە سۆز ئېيتىپ بېرىۋېلىشكە كۆزى يەتكەچ،
 يەمكۈنەن چۇشۇپ، مۇلايىملىق بىلەن مۇنداق دېدى:
 — ھەر قايسىلىرىنىڭ قەلبىنى چۈشىنىمەن. مېنىڭ ئاقلى
 شەچچە، سىلەر چەتئەلداردا «پادىشاھلىق ئەل بىلەن، تۆمۈر-
 چىڭلىك پەل بىلەن» دېگەن گەپ بار ئىكەن. مېنىڭ كونا كىتاب-
 لىرىمىزىمۇ «ئەل كۆڭلىنى ئۇلىغانلار مەقسەتكە يېتىدۇ، ئەل
 نى، ئاغرىتقانلار ھىسرەت چەكىدۇ» دېگەن گەپ بار. بۇ ناھە
 ۋىتى مېكىمەنلىك گەپلەر، بەزى ھۆكۈمەت كىشىلىرى بۇ قارىنىڭ
 كۆڭلىنى ئاغرىتقان بولسا، تاغلىق قېرىنداشلار مۇنداق توپى-
 لالاڭ قىلىپان بولاتتى. ئەمدى ئۆزىڭگە سالاۋات، قورالنى
 بىزگە تاپشۇرۇپ بېرىش شەرتى بىلەن، ھەر قانداق تەلەپ تۈپ
 235

توقسۇن بۇگىن دېگەن ئادىياپاي يىگىت تۇنجى رەتتە كېلىپ،
 يۇزىنى ھاجىنىڭ دۈمبىسىگە تەسۋىرلەپ ئولتۇردى، مەڭلىك
 نىيازغا توقسۇن بۇگىننىڭ ئوق تەرىپىدىن ئورۇن تەگدى.
 مېھراب ۋە بۇلۇڭلاردىكى قارا چىراغلار مەسپىتىنىڭ قىسمى خىزمە
 يورۇتۇپ تۇراتتى.
 سەدىقتا ئاخۇننىڭ مۇڭلۇق قىراتىنى باشلىشى بىلەن
 ھەممە ئادەم بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، تەسۋىرلەپ بولمىسۇز بىر
 خىل چىلىقتا چۆپۈلگەن پەيتتە، توقسۇن بۇگىن قوينىدىن
 خەنجىرىنى ئاستا چىقىرىپ، خوجىنىياز ھاجىنىڭ بېقىنغا تەڭ
 ھاقىسى بولغاندا، ھولۇتۇپ كېتىپ، جەينىكىسى مەڭلىك نىيازغا
 تەڭكۈزۈۋەتتى. مەڭلىك نىياز كۆز قىرىدا ئۇنىڭغا بىر قاراش
 بىلەن تەسۋالىنى بايقاپ «كاي» قىلىپ يۈرۈپ ئاچقۇچە بولغان.
 قاتتىق تارتىشىش يانلىنىپ، كۆزى يۈرۈپ ئاچقۇچە بولغان.
 ئارىلىقتا خەنجىرىنىڭ ئۇچى مەڭلىك نىيازنىڭ سول كۆكۈركە
 قەيسىگە سانجىلىپ ئالدى، مەڭلىك نىياز «ۋاي-ي بۇناچقا»
 دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى، بەزىگىتەك تىترەپ كەتكەن توقسۇن
 بۇگىن خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋېلىشقا ئۈزلۈكسىز، خەلپىدى
 غالىپتا ئاۋاندىك ئۇدۇل كەلگەننى كۆرۈپ، سۆيۈپ ئالغا قاچتى.
 سەيلىر بۇزۇلۇپ، مەسپىتىگە ياتىپا قېلىشقا ئالدى، خوجى-
 نىياز ھاجى كۆكرىكىگە خەنجىر سانجىلىغان مەڭلىك نىيازنى
 دەرھال تۇتۇشقا ئالغان بولسىمۇ، ھېچنەرسى ئۇنىڭغا يەتمەي
 تامدىك قېلىپ قالغانىدى. كىمەدۇ بىر ۋاقىتتا، ئاچتى، قە
 تىل قاچتى، دەپ ۋارقىردى. سالى دورغا ئۇتۇر يانلىقلار
 تۇتە دەپ ئاتىش ئۇن ئالدى. يانلار ۋە ئوتتۇرا يانلىقلار
 دىن بىر توپ كىشى ئالغا يۈرگۈزدى، قىرىلار چىراغ تۇتۇپ،
 مەڭلىك نىيازنىڭ بېشىغا ئۇلاشتى. سۈيى مەرىگەن ۋاي جىنىم
 238 دەپ ئۆزىنى ئالما تاشلىدىمۇ، شۇ ھالدا مۇسەبىدىن

ئۇرۇغان كۆزلىرىدە قانداقتۇر بىر مەيۋىلىك بىلەن تۇرغان
 ھەيرانلىق ئالامەتلىرى تەكشى ئېتىپ تۇراتتى.
 — تەلىپىڭلارنى يۇقىرىغا يەتكۈزۈپ كۆرەيلى، ئەسما قور
 رالىنى بەرمەسەڭلار، بۇ تەلىپلەرنى قانداق ئورۇندىمىلى بولىدۇ؟—
 دېدى ئۇي شەنجاھ سەل چىددەيلىشىپ.
 — ئانداق بولسا، سەلەر بىلەن بىخىزمىز پىشەنمۇندەك—
 دېدى ئابدىنىياز مىراپمۇ چىددەيلىشىپ.
 — تۇنۇلدا بىرەنچە سەككىز ئىككىنچى بارلىقىنى، لايىم
 تېپىلغاندا كۆرۈۋېتىشىمۇ ئەسكەر كېلىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپ
 قالماڭلار!
 — بىز ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ قۇرغالدۇق،— دېدى سالى
 دورغا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ،— يالغاچ سۇدىن قورقمايتۇ دېگەن
 گەپ بار، ئۇيۇكى سالدۇقۇمۇ، بولدى، ئەمدى ھەرقانداق سۇ
 بولسىمۇ كېچىۋېرىمىز!
 ئۇي شەنجاھ بىر ئاز ئويلاغاندىن كېيىن، يەنە مۇلايىم-
 لىشىپ، «ھەممەيلىدىكى ھارەۋۇق يەتتى بولماي، مېنىڭچە بۈگۈن
 قارام ئالماقكىن» دېدى.
 ئۇنىڭ بىلەن بۇگۈنكى سۆھبەت ئايانلاشتى.
 ئابدىنىياز مىراپ باشلىق چوڭلار سەدىقتا ئاخۇننىڭ
 قىراتىنى تاقىلاپ قېلىش نىيىتىدە، ئۇنى بۇگۈنكى خۇپتەن
 ئايرىمدا قىيام بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى.
 ئالدىنقى رەتلەرگە تاق كىگۈز كېيىنكىلەرگە بورا چاي-
 ئاماز سېلىنغان ئاددىي، ئەسما ياكى تاغ مەسپىتى بۇگۈن
 ئاشام چامانەت بىلەن لىق ئولتۇردى. پېقىتراق مەھەللىلەر-
 دىكى مۇسپىتلارمۇ بۇگۈن بۇ مەسپىتكە كېلىپ، ئالدىنقى
 رەتلەردىن كۆرۈن ئېلىشتى. خوجىنىياز ھاجىغا ئۇچىنچى رەت
 تىن كۆرۈن تەگدى. ئەلىچىلەر بىلەن بىللە كەلگەن ھېلىقى
 237

كېچىپ تاشلاپ، ئۆيىدىن ئالدىنقى ئۆيگە چىقىپ، دەپ مۇلازىمەتلەر مۇنچە رىستىلىق ئالدىدا باغلاقلار تۇرغان ئېگەرلىك ئاندىكى قېنىغا بۇگۈنچى، بىراق ئانىنىڭ چەتلىرىنى تۇنا - تۇنمىلا كۆپ قىلىپ يەرگە يېقىلىدى. شۇي شېئىرنىڭ بۇنى كۆرۈپ، مەيلى قاندا كۆرۈپ ۋالدى. ئۇ شۇ تاپتا خوجىنىياز ھاجىنى ئۆلدىگە چۈشۈرۈپ، جىنايەت ئۆزىنىمۇ ياك - ياكىز، يوقاقتا ئۆلدىدىن سۆزلەپ، تېرىسكە باقىپ ياتتى. بىراق ھويلىدا ۋازا - چۆرۈك قىلىش ئان ئادەملەر ئارىسىدا غاجىنىڭ ئۆزىگە تۇرۇش ئاۋازىنى ئاڭلاپ قېلىپ، چۆچۈپ كەتتى ۋە ئۆزىدىن ئۆزۈپ، ئىشىكىنىڭ يېقىقىدىن قاراشقا باغلىدى. مەشئال كۆتۈرگەن بىر توپ ئادەم تۆتسۇن بۇگەننىڭ ئۆلۈكى ئەتراپىغا ئۆلسۈنۈپ، بىر نېمەلەرنى دەۋاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا شەيخ يامۇلىنىڭ ئۆلۈكى - سۇ بار ئىدى.

— شۇي شېئىرنى قىچقار، — دېدى سالى دورغا ئۆلۈشىغا قاراپ، ئاندىن ئۆزىمۇ شۇي شېئىرنىڭ ياتقان ئۆيىنىڭ ئالدىغا كەلدى.

تۇنجى ئىشكى چەككى، شۇي شېئىرنىڭ ئاڭلىسىغان بولۇپ، چاۋاب بەرمىدى. ھاجى ئىشكى قاتتىق تارقاتقىنىغا باغلىنىپ، دىن كېيىنلا شۇي شېئىرنىڭ ئانىنى يالدىۋۇپ، چاچىنىڭ يېنىغا چاقلىغان ھالدا، ھازىرلا تۇتۇش ئۇيغۇن كىشىنى كۆرۈپ، لىرىنى تۇتۇپ ئۆيىدىن چىقتى ۋە ئۆلۈشىغا قاراپ: «ئېسە كەپ؟» دېدى. تۇنجى ياتتى بىرى مەسچەتتە قاراپ: «ئېسە ئى قىستىغە، سۆزلەپ تۈگەتكەندە، سالى دورغا ساقلىنى شىرە - شىپ تۇرۇپ، ھەسلىر ئۆلۈشىگە ئەمەس، قان ئىچىشكە چىقىپ تىكىنىلسە، شۇنداقمۇ؟» دېدى.

شۇي شېئىرنىڭ ھەيران قالغاندا، «ئېنىڭ مەنچەنمىدىن

240

كېچىپ قالدى، مەقلىك بالا ھاجىنىڭ تۇنجىلىقى، دەپ... ئانا... ئۆزۈم... ساقمۇ ئۇ مۇناپىق ئۆزۈم...» دېدى. جىسىپ قالدى، ئۇنىڭ جىرايلىق قوي كۆزلىرى تۇرۇشقا قاراپ خان بېشى كېچىپ قالغانىدى. ھاجى شىرە تۇرغان قولى بىلەن ئۇنىڭ كۆزىنى يۇمدۇرۇپ قويۇپ، كۆزىكىدىكى خەنچەر ئى ئاستا سۇغۇرۇۋالدى. بالىنىڭ كۆزىكىدىن يۇرتنىڭ بۆكەن دۇقلاپ قان قېقىشقا باشلىدى. ھاجى قول ياپىلىقى چىقىرىپ، پارغا باسماقچى بولۇۋاتقاندا، سەدەنغا ئاغۇرۇم سەللىستى، يېشىپ ئۇنىڭغا سۇندى. تاپتا داكا سەللىدىن تەبىئەت چىقىپ ۋاتقان قان ھاجىنىڭ قولىنىمۇ ئېقىپ چۈشۈرۈۋاتتى. ھاجىغا ياردەملىشىۋاتقان سالى دورىنىڭ ئىسسىق كۆز ياشلىرى مەڭلىك بالىنىڭ يۈزىگە تېپىۋاتتى.

سورتتا بولسا، مەشئال تۇتقان ئادەملەر تەرىپ - تەرىپكە ئۇرۇۋۇتۇپ، مەسچەت ئەتراپىنى قىتاس - چۇقان قاپلىماقتا ئىدى. ھاجى مەقلىك بالىنى كۆرۈپ سورتتا ماڭدى. ئۇنىڭ بۇرگۈنىگە ئوخشاش دۈگىلە كۆزلىرى مەشئال يىزۇشقا چۈشەنەن بېشى، شۇنداق بىر غەلىتە ئۆسكە كىرگەن ئىدى، ئۇ تاپتا ئۇنىڭغا قاراپ تاشلىغان كىشىنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى ئىختىيارسىز چۇيۇلداپ كەتكەن بولاتتى.

دەل ئۇ چاغدا، ئەلچىلەرگە راسلانغان باشقا بىر ھويلىنىڭ تۆز تەرىپىدىكى ھاجى مۇجىرىدا شۇي شېئىرنىڭ بۇسۇن بۇسۇن كەلگەن ئالدىراش ھاراق تۇتۇۋېتىپ: «ئاپا، سەن يىگىت، قېنى چاچقان بول، بۇنى ئىچىۋېتىپ، نەھال ئاتلان، سېنى لېۋىسىياڭ ئىلىك چۆك كىتاشنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ؟» دەۋاتتى. تەكشۈرۈپ چىقىپ تۇرغان يوغان مۇم ھام شۇي شېئىرنىڭ كۆزىگە يۈزۈم ئىدى. ئېچىپ تۇرغان كەندىشە ئالاھىدىلىرى رۇسەن كۆرسىتىپ تۇراتتى. تۆتسۇن پۇگەن ھاراقنى كېلىغا قۇمغاندا، چاچقانلىق بىلەن

239

ياۋۇرغان قىياپەتتە. قاننى قان بىلەن يۇقىلى بولماس دەپ تىگىن. ھەر كىشى بولسا، كىپ بىلەن ئۆگىنىشى ياخشى. تاغۇت لۇغۇم بىلەن ئۆيلەپسىزگە تانان - ئېسەن كېتىۋالايلى.

— ئەستەغۇرۇللا، تاغۇتۇقۇمى دېمىسەم... دەپ خەت چەرنى يەرگە تاشلىدى ھاجى سەدەش تاغۇتۇغا قاراپ قوبۇپ. شۇنىڭ بىلەن چىدەل بېسىققانداك بولدى. ئەمما خەلق تۈپى خېلىغىچە ۋازاڭ-چۇرۇڭ قىلىشىپ، ئارقىلىققا ئۇنىسىدى. ئابدىنياز مىرزا بىلەن يارى دورغا بىر ئىش بولۇپ قالما. سەدەش تاغۇتۇغا كىپ كېلىپ ئالمىسۇن دەپ، شۇي شېئىيانىڭمى خەلق كۆزىدىن قاچۇرۇپ، سالى دورغىنىڭ ئۆيىگە ئاچقىنىپ كەتتى.

ئەتسى كىچىقۇرۇن مەڭلىك نىيازنىڭ چىنار نامىزى ئۆز قولى. نامازى سەدەش تاغۇتۇم ئۆزى چۈشۈردى. بۇ نامازغا يېقىن ئۇرتلاردىن بولۇپ مەڭدەك ئادەم بىغىلدى. شۈبھىل بىنا بولغاندىن بۇيان، مۇنداق چۆك ناز بولۇپ باقىمىدى.

ۋاقىتسىز قازاغا ئۇچرىغان بۇ ياش قەھرىماننىڭ بېشىل مەخپىل يۈزۈكى يېمىلغان تۇرغان دېڭىزدىكى بېشىل يەلگەتكە دى تاشتا دولقۇنلىنىپ تۇرغان دېڭىزدىكى بېشىل يەلگەتكە ئوخشاش ئۆزى مېڭىۋاتقانداك كۆرۈنەتتى. ئاۋۇتنىڭ بېشىغا قىزىرىپ تۇرغان قارىق چوققىلارغا ئوخشاش چىلۋىلىنىپ تۇراتتى. يۈل بويىدىكى ھويلا-ئاراملارنىڭ ئىشەك ئالدىلىرى دەۋرۋازسى ئالدىغا يىمىلغان بىر توپ خوتۇن-قىزلار ئارىسىدا خوتۇن-قىزلار ۋە بالىلار بىلەن تولغانىدى. سالى دورغىنىڭ ئاق لېچەك بىلەن تۇرغان قايىسا قىزى ئىككى ئايال تاران يۇلپ تۇراتتى. دۇنيالىقتا بىردىنبىر يۈلەنچۈكى بولغان يال خۇز ئوغلىدىن ۋاقىتسىز ئايرىلىپ قالغان سۈمى شەرگىن سالى

242

خەۋىرىم يوق. بېشىم ئاغرىپ، بالدۇرلا يېتىۋالغانىدەم، دېدى.

— بۇنىڭ بۇنى كىم ئۆلتۈردى؟ دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى ھاجى توسۇن بۇگىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆرسىتىپ.

شۇي شېئىيانىڭ يەنىلا ھېچنەمە بىلىمەس كىشىدەك ھىيران قېلىپ، ئۆلۈكىنىڭ بېشىغا كەلدى ۋە ئۇنىڭنىڭ قولىدىكى شامنىڭ يورۇقىدا ئۆلۈكىنىڭ چىرايىغا سىنچىلاپ قاراپ، خۇددى دەۋا ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىۋاتقانداك قىياپەتتە مۇنداق دېدى:

— بۇ ئەبەلغى قاتىللىق قىلار دەپ ئويلىسا يېتسەن، چىنا-يەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، قېچىپ كېتىشكە ئۆلگۈرلەيمەن، زەھەر يەۋالغان ئوخشايدۇ. بۇ ئەنئەنى چوقۇم ئېنىقلاش كېرەك.

— مەي لوبىدى، قايسى ئەنئەنى ئېنىقلايتىشكە؟ ھەممە ئىشى ئۆزۈڭ قىلىپ، ئەمدى بىلىمەس بولۇۋالدىڭمۇ؟ دەپ ئاتقۇزىنى بۇزدى ھاجى، ئاندىن ھېلىقى قاتلىق خەنجەرنى ھاۋادا بۇلاڭلىتىپ، «سېنى ئۆزۈڭلارنىڭ خەنجەرنى بىلەن بوغۇزلىۋەت سەكلا ئىش تۈگەيدۇ» دەپ ئۆيىڭغا ئېتىلدى. ئابدىنياز مىرزا، سادىق قورال، يارى دورغا پالەلق چوڭلار ئۇنى تومسۇۋالدى. ھويلىغا تويۇلغان ئالامان تىرىپ-تۇتىشى ۋارقىرىشقا باشلىدى.

— ھاجىم ئوغرا ئېيىدىمۇ، قويۇۋەتسەلە! نېشىققا توسىدىلا؟

— قالغا قان ئالسىز!

— توغرا، قالغا قان ئالسىز.

شۇي شېئىيانىڭ ئالاقازادە بولۇپ تىترەپ كەتتى. بىر چەتتە غەمگىن قاراپ تۇرغان سەدەش تاغۇتۇم ياۋۇرغان بىر ئا-ھاڭدا مۇنداق دېدى:

— جانائەت سۆز قىلىشىلا، بۇنىڭ ھەممىسى ئاللاننىڭ ئىرادىسى. مېنى بولسىمۇ تايامسىلا، قېرى چىنىم بىلەن بۇ ئىش لارغا چىتىلىپ قالماي.

— شۇنداق، شۇنداق، بىزنى تايامسىلا،— دېدى يارى دورغا

241

ھان بولسا چىرىكلەر كىرىدىغان تۈشۈك ئايالماي قالدۇ.
 — ياق، ياكان، ئالدىنبايلى— دېدى ئابدىنياز مىرزا،
 كىيىمگە كىرىشكە، گىلىمدىن ماجۇقىنى چىلاپ
 چىقايلى، بۇلۇپ تەيچى بىلەن بېشىر غوجامبۇ خەت چىقىرىپتۇ.
 ئالتۇن — كۈبۈش لازىم بولسا، بىز بار دەيتىمۇ، مانا خەت ئۇ
 ئۇنداق دەپ، يانچۇقىدىن بىر پارچە خەتنى چىقىرىپ ئۇلۇك
 ئۇتۇدى.
 ئۇنىڭ ئىچىنى چىمچىتىلىق باشتى، بىر ئازدىن كېيىن
 گىپ باغلىنىپ، بەزىلەر بۇ يىگىرگە قوشۇلدى. سالى دورغا
 بىلەن قاسم يالۋان قوشۇلدى، خوجىنىياز ھاجى قوللىرى
 تىزغا قۇيۇپ خىيال سۈزۈپ ئولتۇرغاندا، ئابدىنياز مىرزا:
 — ھاجىم، ئۆزۈڭ نېمە دەيدىلە— دېدى.
 ھاجى مەمسەيلىگە تەكلىپ قاراپ چىقىپ مۇنداپ دېدى:
 — ئەمدى بۇ تىش يۇقىمىدا، قۇتۇلدىكى چىرىكلەرنى
 يوقاتتۇق دېگەندىمۇ، ئۇرۇچىدىن چىرىك كېلىشى تۇرغان كىي.
 ماجۇقىنى چىلاپ كېلىشتىن باشقا چارە قالدى، نېمەلا دېگەن
 چىلەن، ئۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ دىنىمىز بىر، قېلىمىز بىر،
 ھەي شۇ ماجۇقىنىڭ دېگەنلىرى بىزگە گۇنا قىلدۇرۇۋە؟—
 دېدى سالى دورغا.
 — گۇنا قىلىسا ئۆز بېشىنى يەر— دېدى ھاجى كەسكىن
 قىلىپ.
 ئۇلار يەنە بىر ئاز تالاش-تارتىش قىلىشقا بىردىن كېيىن،
 ئاخىر ماجۇقىغا سۇغا—سالىم بىلەن ۈمكىل ئەۋەتىش قارارغا
 كېلىشى. ئۇنىڭ بىلەن بىللە، ماجۇقىنىڭ كەلگەندىن كېيىن
 شەھەرگە بىرلىكتە ھۇجۇم باشلاش، ئاقسەپە بارلىق كۈچلەرنى
 ئۈچكە بۆلۈپ، سالى دورغا بىلەن قاسم يالۋان شۇئۇل تە
 رپىتە، ئابدىنياز مىرزا بىلەن سالى دورغا قورمال بىرىشكە ۋە
 244

دورغىنىڭ ئۈمىدە ھۆسنىز ياتاتتى،
 سەدەنشا ئاخۇنۇم قەبرە بېشىدا بىرلەپچە ئېغىز سۈزۈ
 قىلىپ، ئاغىرىدا: «بۇ ئوغلىمىز شېھىتلەر ماڭامغا يەتتى، ھەز-
 رىنى ئېلى كىرىسەلاھۇ ۋەھھۇمۇ، مەسچەتتە شېھىت قىلىنغان»
 دېدى.
 — شۇنداق، ئاخۇنۇم، بىزنىڭ مەسچىتىمىز شېھىت قىلى
 بىلەن بويالدى، ئەمدى بۇ قاننى دۇماق تەس—دېدى سالى
 دورغا شالاخراق كەلگەن سېرىق ساقلىنى سىقىداپ تۇرۇپ.
 سەدەنشا ئاخۇنۇمنىڭ «ئانا-دۇرۇس ئەمەس» دېگەن پەتىۋاسى
 بويىچە، توقسۇن بۇگەننىڭ چىشىنى شۇ كۈنى قەتئەنلا
 كىيىم-كېچىكى بىلەن چەت ياقىدىكى بىر ئازگاڭغا كۆنۈپ
 تاشلاپتۇ.
 قۇغىلاق باغلىقلىرى تەلچىلەرنى قۇتۇلغا ئۇزىتىپ قويۇپ،
 دەرمال سالى دورغىنىڭ مېھمانخانىسىغا يىغىلدى.
 — بۇ تەلچىلەك قان بىلەن ئۆگىدى— دېدى سالى
 دورغا، ئەمدى ئانداق قىلىمىز؟
 — قانداق قىلاتتۇق؟ تون ئىككى ئاندىكى مەمسە مەرگە
 لەرنى تويۇپ قۇتۇلغا تېگىش قىلايلى، بىز تېگىش قىلغان ما-
 مان قۇتۇل ۋە بەشئادىلار قېرىنداشلار تەۋرەپ كېتىدۇ—
 دېدى، قاسم يالۋان، خۇددى چەتتە تەييارلىنىۋاتقانداك تاسا
 بەلبېشى چىمچىتىپ قويۇپ.
 — ياق، بەك بالدۇرلۇق قىلدۇ— دەپ ئېتىزار بىلدۈردى
 ئابدىنياز مىرزا— ھازىر قۇتۇلدا ئاز دېگەندە ئۈچ مىڭ
 چىرىك بار.
 — ئۈچ مىڭ چىرىك بولسا نېمە بولتۇ، شەھەردىكى تۇڭ
 گان قېرىنداشلارمۇ بىز تەرەپ، مەمسە خەق قۇغىلىپ كېتىد
 243

توققۇزىنچى باب

قەبرىستانلىقتىكى پاچىگە

مەن ئۆلەم، ئۆلۈكۈمنى تاقىدا قويۇڭلار،
تاغ يولى يىراق كەلسە، باغدا قويۇڭلار،
يۈزۈمنى قىبلە سايان ئاچىپ قويۇڭلار،
بېشىغا بىر دىمىتە گۈل سانجىپ قويۇڭلار.

— تۇتۇل خەلق توشقى

قىيا تاغ ئېتىكىدىكى بىر پارچە تۈزلەڭلىكتە تاش- توپا
ۋە كېسەكتىن قوپۇرۇلغان چوڭ- كىچىك قەبرىلەر قەد كۆتۈرۈپ
تۇراتتى. بەزى قەبرىلەرنىڭ بېشىغا قوناز تۇپرۇقىدىن تۇغلار
قالغان، بەزىلىرىنىڭ ئۈستىگە قوچقار ياڭىي ئارالارنىڭ باش
سۆڭەكلىرى قويۇلغان. بۇ نەرسىلەر قەبرىستاننى قاچە سۇرلۇك
قىلىپ كۆرسەتسە، مەدىن تاغ ئاتالغىرى بىلەن دىماغقا ئۆ-
رۈلۈپ تۇرىدىغان ياۋا گىياھلارنىڭ خۇش بۇراقلىرى كۆزۈڭگە
شۇنچە مۇزۇر بېرىتتى. شۇ قەبرىستانلىقتىن ئەڭ چېتىدىكى بىر
قەبرە توپىسىنىڭ يېڭىلىقى ۋە ئەتراپىغا قوپۇرۇلغان چۆچىس-
نىڭ چىرايلىقلىقى بىلەن كۆزۈڭگە تاشلىنىپ تۇراتتى. بۇ مەڭلىك
نىيازنىڭ قەبرىسى ئىدى.
چامەكتە ئامۇ جەۋمەگە ئالدىرىشىپ كېتىۋاتقاندا، تاش
كىمىز ئالپىقىنى كۆرىڭىمە چۆكۈرۈپ، ئۆزىگە ئۇزۇن كېلىپ

تۈزۈكۈل تەرىپتە بۇداپىشەلىنىپ تۇرۇش، خوجىنىياز ھاجى ئۇ-
رۇسچى تەرەپتىن كېلىدىغان چېرىكلىرىنىڭ يولىنى توسۇپ زەربە
بېرىش دېگەن پىلاننى تۈزۈشتىن. شوبۇلدىن كېتىدىغانلار ئەتە
چۈمە نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ يولغا چىقىش ئەييارلىقىغا كىرىپ
شىپ كەتتى.
بىراق ئەتىسى تۇپۇقسىز يەنۇر بەرىگەن بىر ۋەقە ئۇلارنى
يولدىن توسۇپ قويدى.

مەڭلىك نىيازنىڭ تەبىئىي ئۆستىگە تاشلاپ، ھەم يىغلايتتى، ھەم كۈلەتتى. ئاينىلا قىز ئۇ چاغدىلا بوۋايىنىڭ ئەھل-ھوشىنى ئوقۇتىپ قويغانلىقىنى سېزىپ ئالدى ۋە ئۇنى ئۆزىگە ئېلىپ كېتىشى نىيىتىدە بولسا كېرەك، قولىنىڭدىن يۇلاپ تۇرغۇزماقچى بولدى، بوۋاي قىزغا قاراپ: «قىچقا رىسلا يالام، ئۆزلە قىچقا رىسلا ئۇ ئويغىنىدۇ، ھە، بوپتۇ، ئىزا ئارىسلا مەن قىچقا تىراي» دېدى-دە، قەبىرىنى ئاستا تۇرۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «مەڭلىك، مەڭلىك، قوپ يالام، ئۇخاۋۇرەمەن» ئاينىلا قىز كەلدى، سېنى قىچقا رىسلا كەلدى، چاققان قوپ، بۇ يەردە دورغا سۇ يوق، مولاسۇ يوق، نىگاھىڭلارنى ئۆزۈم ئوقۇپ قەيىمەن، قاتىر خۇدا بىلەن مۇھەممەت مۇستاپا كۆلۈم، دورغام بىزنى كاداي دېگەن بىلەن، ئاينىلا قىز كاداي دېمەيدۇ، ئۇ ئۇخاۋۇ قىزىم؟

ئاينىلا قىز بوۋايىنىڭ راستىنلا ئاينىلا قالغانلىقىغا كۈمانى ئالماستىن، كۆزلىرىدىن تارام-تارام ياش ئاققۇزۇپ تۇرۇپ: «دېۋىسىلە، بۇ يەردەن كېتىپلە، دېدى ۋە ئۇنى يۇتۇن كۈچى بىلەن يۇلاپ تۇرغۇزماقچى بولدى. بىراق بوۋاي يەنە بىر دىۋىلا قاتتاقلاپ كۆلۈپ كۆزى تولىدىن دەس تويۇپ ۋە تاياغ ئاستىدا ياتقان قىلىچىنى قولغا ئېلىپ مۇنداق دېدى:

— ھە، ئۆزلەمۇ دورغالارنىڭ كېيىنى ئاڭلاپ قالدىلارمۇ؟ ۋاڭلىق تىرىلسە، سىلەر يەنە شېرە چورۇق بىلەن قالىسىلەر دەمدىلارمۇ ئۇلار، ۋاڭلىقنى تىرىلدۈرۈۋەلمەيدۇ، مەن شامەخۇنلاش ئىزۋاھىنى چىقىرىپ، توققان پارچە قىلىۋېتىمەن.

بوۋاي ئۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، قىلىچىنى ئالماقتا ياتلارغا تەڭلەپ شامىنىڭغا باغلىدى. ئاينىلا قىز قورققىنىدىن تىرىپ كەتتى، دەل ئۇ چاغدا، جۈمە نامىزىدىن يانغان چاغدا (ئۇ-ئۇ) لارنىڭ ئارىسىدا خوجىنىياز يىڭلىتىرىلسۇ بار (ئىدى)

243

قالغان ئەستەزلىك قارا تونىڭ يەقلىرىنى بېلىگە قىستۇرۇۋالغان چىرايلىق بىر بالا ئالدىراش كېلىپ، ئۇ قەبىرە ئالدىدا تونىدى ۋە تۇرلۇك-تۇمەن تاغ چېچەكلىرىدىن ئۆزۈڭگە بىر كۆلەمىنى قەبىرە بېشىغا ئاستا ئانچىپ قويۇپ، ئۆزى يۈكۈپ ئۈپ ئولتۇردى، ئۇنىڭ قىزىڭلىكىنىڭ تىكىنىدەك قايرىلىپ كىرىپكەندە شەبەم دائىچىلىرىدەك ياش ئانچىلىرى پارىقىراپ تۇراتتى، ئۇ ئانچىپ قويغان كۆلەمدە بولسا ئۇلار ئارىسىدىن چىلىۋېلىپ، گاھ باھار يامغۇرىدىن كېيىن ئۇلار ئارىسىدا ياللىراپ چىققان ھەسەن-مۇسەنگە، گاھ ئۆزى ئانچىغا سېلىۋاتقان تاۋۇسنىڭ پەزىرىگە ئوخشىشىپ كېتەتتى. بالا قەبىرىدىن بىر سەقىم تۇپراقنى ئېلىپ، ئۇنى ئاستا يۈز-كۆزىگە سۈرتتى ۋە يۈزىنى قەبىرىگە بېقىپ كۆز يېشى قىلىقتا باغلىدى.

بىردىنلا تارغا تەرىپتىن تاياغ تىۋىشى ئاڭلىنىپ قالدى. بالا چۈچۈپ تولىدىن قوپتى. كىرلىشىپ كەتكەن مانا كۆڭلىڭنىڭ ياقىسى يىرتىق، ياللىقچاش بىر بوۋاي ياللىقچاش قىلىچقا تايىنىپ، دەلەڭشىپ كەلمەكتە ئىدى. بالا بىر قاراپلا ئۇنى تونۇۋالدى. بۇ مەڭلىك نىيازنىڭ دادىسى سۈيى مەركەن ئىدى. ئۇ بالغا بېقىش كېلىپ يانا ئاقسۇراپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن بىردەم قاراپ تۇردى-دە، قىلىچىنى تاشلاپ، «ۋايى جېنىم قىزىم، بۇ ئۆزلە ئىكەنلەمۇ، نېمىدەپ توغۇلچە ياسىنىۋالدىلا» دەپ ئۇنى باغرىغا بېسىپ، ئۇن سېلىپ يىغلاشقا باشلىدى.

بۇ بالا ئاينىلا قىز ئىدى، ئۇمۇ سۈيى مەركەنگە قوشۇلۇپ، ۋۆكسۇپ-ۋۆكسۇپ يىغلاشقا باشلىدى. سۈيى مەركەن يىغىنىنى ئوخشىتىپ، بىردىنلا شۇنداق قاتتىق ۋە غەلبەتتە قىياپەتتە كۆز-كۆزىگە باغلىدىكى، ئاينىلا قىز قورقۇپ كېتىپ، بىر قەدەم ئايرى-قىما داغىدى ۋە ئۇنىڭغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ ئىپە دېيىشىپ ئى بىلىمەي قالدى. بوۋاي ھامان كۈلەتتى، كۈلە-كۈلە ئۆزىنى

244

— ئۇنداق بولمىغۇز گەپلەرنى قىلىپا سۈيى تاكا! —
 دېدى ئايدىنىياز مېرەپ، ئۇزۇقلا قاتتىك قىلىشىغۇ، تۇزۇق
 گەپ قىلىپا مەنلىك ئالدىم ئۇچۇن مەمىسىز قايغۇرۇدۇق.
 ئانداق قىلىمىز، ئاللاھك ئىرادىسى شۇ ئىكەن.
 — ياق، مەنلىك بالا ئۇچۇن قايغۇرماقلا، — دېدى سۈيى
 مەرگەن، — ئۇ ئۇلىدى، ئۇ تىرىلىدۇ، ئەمىياز، شامەخۇن
 تىرىلىپىدۇ، ئۇنى كىم تىرىلىدۇرەن دېسە، بۇ قىلىچ،
 مە، مۇشۇ قىلىچ شۇنەك بېشىغا تېگىدۇ، ئانداقلا كىمىدۇر
 تۈپ ئىچىدىكى غۇدۇر — غۇدۇر گەپلەر باشلايدى، كىمىدۇر
 بەرە «سۈيى مەرگەن تۆمۈر دەيدۇ، دېدى، ئارقىدىنلا
 «تۇغرا، تۇغرا»، «ۋاڭلار قۇرۇپ كەتسۇن»، «بىزگە ۋاڭ
 نىك كىرىكى يوق» دېگەن ئاۋازلار ياقراپ كەتتى.
 قۇيۇق قورۇقلار بىلەن قاپلانغان ئېتانىسى تاينا تاينا
 يۈپ قارىداپ كەتكەن بىر قاتال دېھقان كۆتۈرۈشكۈ تاۋاز
 بىلەن ئايدىنىياز مېرەپقا مۇنداق دېدى:
 — سۈيى مەرگەننى قاينىپ قايتۇ دەۋاتامىدۇ، قاينىپ
 ئالسىمۇ قالغانىدۇ بۇ گۇۋال، بالا دەردى يانان، دۇنيالىق
 تا تىكەندەك بىر تال بالىنىڭ دەردىنى ئانداق ئۇنتۇپا؟
 ئەمىياز، ئۇنىڭ نېپىلىرى دەۋاتقىنىنى ئانداقلا كۆرۈپ، ئۇ مەڭ
 لىك بالىنى ئايرىلىپ قالغىنىغا بىر مەسسە قايغۇرما، ۋاڭ
 لىقى تىرىلىدۇرەن دېگىنىڭلارغا ئوغىسى قايناپ، ئۇنى يېپ
 رىلاي دەۋاتىدۇ، ۋاڭلىقىنى ئورنىغا كەلتۈرۈمىز دېگىنىڭلار.
 قا بىزىمۇ راۋى ئەمەس، بىزنى دەۋمۇر چارۋا بىلەن «تار»
 خان چاقىلىق، نىك دەردىنى يەنە تارتقا دەمىسلىرى؟

250

① گۇۋال — بىچارە، (قۇل شۇيىس)

تۇپراق بېشىنى يوقلاپ تۇپۇش ئۇچۇن قەبرىستانلىققا كېلىۋا
 تاتتى، ئاينىسا قىز ئۇلارنى كۆرۈپ، بۇ يەردىن كېتىشكە ئالدى
 رىدى، بۇۋاي ئۇلارنى كۆرۈشى بىلەن ئېشىمۇ قايناپ، سوزۇپ
 سوزۇپ ۋاز قىراشقا باشلىدى:
 — كېلىڭ، ئىلار، چاققان كېلىپ... كۆرۈڭىلار، مەن شامەڭ
 سۇتتى... تۇقسان... پارچە... قىلىۋەتتىم... ئۇ ئەمدى تىرىلمەيدۇ...
 ما — ما...
 ھېچكىم سۈيى مەرگەننى مۇنداق قىياپەتتە كۆرمىگەن
 ۋە ئۇنىڭ مۇنداق ئاتتىق ۋاز قىراپ گەپ قىلىشىنى ئانداقلا
 ئىدى، شۇڭا چاققان مەيران قىلىشىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا يۇڭۇر
 رۇشى، مەمىسىن بۇرۇن خوجىنىياز ماچى ئۇنىڭ ئالدىغا
 كېلىپ «ئىيە بولدىلا سۈيى تاكا» دېدى ۋە ئۇنىڭ قولىدىن
 قىلىچى ئېلىۋالماقچى بولدى.
 — بۇ قىلىچقا تېگىلىپ، — دېدى سۈيى مەرگەن قاينىق
 نى سېلىپ، — بۇ تۆمۈر تاكانىدىن قالغان قىلىچ، بۇ شامەڭ
 سۇت بىلەن چىچەن دارىنىڭ بېشىغا تەگكەن قىلىچ، بۇ قىلىچنى
 مەڭلىكىمۇ تۇتالماي تۇغلاپ قالدى، ئەمدى بۇنى سىلەر ئىيە
 قىلىشىڭلار؟
 ئايدىنىياز مېرەپ ئېچىن كېلىپ:
 — سۈيى تاكا، پوچۇنلا بولۇپ قايسەن، ئۆيگە بېرىپ
 تارام ئالسىنا، — دېدى.
 سۈيى مەرگەن ئاقلاپ كۆلدى ۋە مۇنداق دېدى:
 — مەي ئايدىنىياز، سەن... سەن ما مەخسۇتتىڭ ئۇچىپ
 كى، مەن دېچۇن بولۇپ قالدىم، سەن دېچۇن بولۇپ قاين
 سەن، قارا چابان كىيىۋاپسەنمۇ شامەخۇنقا قارىلىق تۇتۇپ
 ۋاتامەن؟ ئۇنىڭ مەۋزۇسى تۇقسان پارچە قىلىۋەتتىم، ئەمە
 دى تىرىلمەيدۇ، ما — ما...
 249

بولدۇ، كىمە كىمە شامەخۇننىڭ ئورنىغا ۋالا بولدى دەيدەن
 مان بولسا، ھەممىدىن بۇرۇن مەن ئۇنىڭغا ئوق ئاتىدىن.
 — ئوردىنىڭ چارۋىلىرى بىلەن تېرىلغۇ يەرلىرىنى قالد
 داق قىلىپلا تۇرۇپ، دەپ سورىدى ھېلىقى ئاتىال دېھقان ھام.
 چىغا تىكىلىپ تۇرۇپ.
 ھامى بۇ سوئالغا نېسىدەپ چاۋاب بېرىشى بىلىمگەن
 دەك ئويلىنىپ قالدى. ئاندىن قولىنى قاتتىق شىلتىپ مۇنداق
 دېدى:
 — تاكالى ماۋۇ يەر يۇتقۇر ۋالىم ھۆكۈمەتتىن قۇتۇلمايلىق
 چۇ، كېيىن بىر گەپ بولۇر. ئەمما قانداقلا بولسا، ۋالىم ھۆك
 ۈمەتتىڭ بوۋىتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇپ، بەگ — غوجىلارنىڭ ئوغ
 تىسىغا تۇتۇلدىغان ئىش بولمايدۇ.
 — ھامى، بۇ گەپلەرنى راستىمۇ دەيدى سۈيى مەرگەن.
 خۇددى رەھىي ھالىتىدە ھېچبىر ئۆزگىرىش بولمىغان كى
 شىدەك ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ.
 شۇنچىگە گەپ قىلىشقا پۇرسەت تاپالماي تۇرغان ساد
 لى دورغا سۈيى مەرگەنگە پېقىتىراق كېلىپ: «ھامچىغا كى
 شەلسە، بىزگىمۇ كەشەلسە سۈيى تاكا دەيدى.
 سۈيى مەرگەن ئەتراپتىكى ئادەملەر توپىغا تەككىسى قان
 راب چىقتى، بۇزلىگەن كۆزلەر ئۇنىڭ ئاغزىغا تەلىپلەشۈپ
 تۇرغاندەك كۆرۈنەتتى. ئۇ قولىنى قىلىپنى توغرىسىغا تۇر
 تۇپ تۇرۇپ، مۇنداق دېدى:
 — مۇشۇ قىلىچ ھۆرىمنى ئۇچۇن ھامچىغا، ھىم، سالى
 دورغىنىمۇ كىشىنەي-كىشىنەي، ئەمما بىلىپ قۇبۇشىلار بۇ
 تۇمۇر تاكالىدىن قالغان قىلىچ، مانا قارىسىلار، ئۇنىڭ دەستى
 دە تۇمۇر خەلىپىنىڭ بۇز كۆت چاڭگىلىدەك قاتتىق باراقلار
 نىڭ ئىزى بار. مەن بۇ قىلىچنى مەڭلىكىگە بەرگەندىمىز، ئۇ

ئويلاپ ئىش قىلىشلار
 «توقرا، توقرا دەپكەن ئاۋازلار ياڭرىدى. ئايدىنىسناز
 سىراپ يالت قىلىپ سادىق قورقالما قارىدى.
 — توقرا، كېچىڭلار توقرا! — دېدى خوجىنىياز ھامى
 قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، — شامەخۇن ئۆلدى، ئۇ ھەرگىز تىرىلم
 ەيدۇ، نەزەر دېگەن ئەپەندىگەش ئۆرۈمچىدە، ئۇ ئەمدى تۇپۇل
 ھا كېلىۋاتىدۇ. ھۆكۈمەتتە ئۇنى ئەۋەتىۋېتىدۇ.
 — نەزەرنىڭ ئوغلى بەشچۇ، ئۇ تېخى ھايات، — دېدى
 كىمىدۇز. بىرى ھامچىنىڭ سۆزىنى بۇلۇپ.
 — توقرا، بەشىر تېخى ھايات، — دېدى ھامى، — ئەم
 ما ئۇ ھاراقىگەش بىزنىڭ ئىشىمىزغا قول تىقالمايدۇ.
 — ھامى، ھامى، كۆزلىرى سۈيى مەرگەن، ئاندىن خۇددى
 ساق كىشىدەك گەپكە كىرىشتى;
 — قول تىقالمىغان بىلەن پۇل تەقىدەتكەنمۇ، سىلەر ئۇ
 نىڭ پۇلى بىلەن نېمە ئىش قىلىماقتى؟ گەندىزدىن مانجۇنىڭ
 نى ئەكىلىپكەچسۇ، ھەي ھامى، تۇمۇر تاكامغا قۇتۇن تۇر
 تۇپ بېرىپ، ئۇنى قىلتاققا دەستەتكەن ھېلىقى لى دارىنىنى
 تۇتۇپ قالدۇڭمۇ؟
 — يوق، ئۇنى تۇتۇشما، تاكا، ئۇ لىدەننى قانداق تۇتۇش
 لى بولسۇن! — دېدى ھامى كەسكىن قىلىپ، — ئەمما ھازىرقى
 ئەھۋال ئۇنىڭغا توختاشمايدۇ، ئۇ چاغدا ۋالا — غوجىلار بىر
 لىن ياك چاڭچۇك بىر ئىدى، تۇتقانلارنىڭ چوڭلىرىمۇ ياك
 چاڭچۇك تەرەپكە تۇتۇپ كەتكەن، ھازىر بېچى چاڭچۇكىنىڭ
 قامچىسى ۋالا — غوجىلارنىڭمۇ تۇتقان قىرىنداشلارنىڭمۇ بىر
 شىغا تەگدى، ھازىر ھەممەيلەننىڭ ئۈمىدى چىرىكلىرىنىڭ
 زۇلىمىدىن قۇتۇلۇش! ۋاقتىق ئورنىغا كەلسۇن دېگەن سۆز —
 چىرىكلىرىنى قوغلىۋېتىپ، يۇرتىنى ئۆزىمىز سورايمىز دېگەن

كەتكەن يۈزىدە چىلىنىپ تۇراتتى، مەيلىن تاغ شاماللىرى ئۇنىڭ كۆيۈشكە ياتتىراق ئۇزۇن ساغلىنى تاستا يەلپۈرپ تۇتمەكتە ئىدى. — سۈيى تاكا، سۈيى تاكا، نېمە بولدىلا؟ كۆزلىرىنى تاشچىلا، يەنە — دېدى خوجىنىياز ھاجى ئۇنىڭ پېشانىسىنى سىلاپ تۇرۇپ. —
 بولماي تېشىچىلا چىم ياتاتتى، سالى دورغا يىگىنلىرىنى ئۇنى كۆتۈرۈشكە بۇيرۇدى، يىگىنلەر مەسچىتتىن مەيلىت يۈز يىدىغان تاشقىنى ئەكىلىپ، سۈيى مەرگەنى سالى دورا قىلىش ئۇنى تەرەپكە كۆتۈرۈپ ماڭدى. —
 ھەممىسىنىڭ ئارقىسىدا كېتىۋاتقان ئابدىنىياز مىسراپ پېنىدىكى سادىق قورالغا تاسما پىچىرلىدى: —
 بۇ خەلقىڭ پېلىنى كۆرۈلمەيۋەتتىمىياز بار يەردە، ئىتتە — بۇگۈن بىزگە كەپ تەگمەيدىغان ئوخشايدۇ. —
 ماجۇنىڭنى چاققۇنراق چىلاپ كەلسەك بولىمىز — دى — دېدى سادىق قورال، ئابدىنىياز مىراپنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ.

254

ئوھۇل بالا ئىدى، بۇ قىلچى داقلاشتۇرماي تۇتالايتتى، بىر چادىگەر ئۇنىڭغا دورى بەيوش بېزەۋەتكەن ئوخشايدۇ، ئۇ ئۇخلاپ ئالدى، ئىمدى بۇ قىلچى دات باستۇرماي تۇتالايدى. ھان ئىر پارمۇ، —
 «بار، مانا ئىدى»، «ئەينۇ بار»، «ئەينۇ»، «ھەممىسىز بار، دېگەن تاۋازلاپ ياقراپ، ئون نەچچە يىگىت تۈپنىڭ ئالدىغا ئۆتتى. —
 سۈيى تاكا، — دېدى ئۇلاردىن تۆت چاسا كەلگەن قىزىل يۇزۇلۇك بىر يىگىت، — رەھمەتلىك مەقلىك ئىياز ئىشنىمىزنىڭ ئورنىدا مانا مەن بار، بۇ قىلچى مېنىڭ قولىمدا تۇرۇپ داقلىشىپ قالدىمىغان بولسا، تۆمۈر خەلىپە بىلەن مەقلىك ئىيازنىڭ قىزىل تىرىنى قىيامەت كۈنى مېنىڭ ياقلىمدا بولىمىز. —
 بۇ خوجىنىياز ھاجىنىڭ چەقچىلىرىدىن مىسراپ دېگەن يىگىت ئىدى، ئۇ كەپ قىلىۋاتقاندا كۆكۈرەك كۆزلىرى رى قىتتىرىسىز ياشقا تولدى. ئۇنىڭ تاۋازىمۇ تىتىرىگەندەك چىقاتتى.

— ئاتاڭغا رەھمەت مىسراپ، بۇ قىلچى تۇتۇشقا سەن مۇناسىپ، — دېدى ھاجىمۇ كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ. —
 سۈيى مەرگەن، «ھاجىم ئىشەنگەن يىگىتكە مەنىمۇ ئىشەنمەن، تۆت بالام» دەپ قىلچى مىسراپنىڭ قولىغا تۇتۇرۇپ دى ۋە ئۇزى مەسەپلىگە تاراپ «خوش تۇتقانلار» دېدى. —
 دە ناھايىتى مالىزلاڭغان ھالدا مەقلىك ئىيازنىڭ قەيىرىسى ھاجىنىڭ دەلدەشىپ كېتىۋېتىشى، ۋە ئۇنىڭ قىلىپ ئوقۇدىسى ھا بىقىلدى. خوجىنىياز ھاجى بىلەن سالى دورغا دەرمال كېلىپ ئۇنى يۇندى. سىراق ئۇنىڭ باشقا مىسراپ تۇرىدىغان كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. شېشىدەك سۈزۈك تاسماندىكى ياز قۇياشنىڭ ئالتۇن نۇرلىرى ئۇنىڭ قىرۇق بېسىپ

253

چۆرسىگە ئولتۇرۇپ، پەيىرلىشىشقا باشلىدى؛
 — ماۋۇ ئادەم بەگلىرىدىن توختايدۇ، ئۆزۈڭنى قارا، ئەي-
 نەكىتەك يارقىرايدىكەن.
 — قارا، قارا، قانچىنىڭ سېپىگە قارا، بېلىشنىڭ كۆز-
 زىدەك يارقىراۋاتقان ئىپە ئۆز
 — ھوي، كايۇۋە شۇنىمۇ بىلىمەسەن، ئاقىغا خېتىمىلار-
 نىڭ بۆلىكىگە قاندايدىغان چىنىشتاش ① دېگەن ئىپە شۇ
 شۇ تارىدا، سالى دوۋغا بىلەن قاسم پالۋان ھويلىدىن
 چىقىپ، ئىمھانلارنى قارشى ئالدى، ئۇلار كۆرۈشۈۋاتقاندا،
 يەنە بىر بالا يېنىدىكى ھەمراھىغا پەيىرلىدى؛
 — كۆرۈڭمۇ، قولىدا ئۆزۈڭمۇ بار ئىكەن تېخى.
 — بەگمەھجىلار بىلەن سودىگەر بايلار شۇنداق قىلدۇ،
 سېنىڭ ئاياققا ئۇخشايدۇ...
 — ئاندا كەپ قىل، ئاقلاپ قالمىسۇن.
 بالىلار گېيىنى قىلدۇراتقان بۇ ئادەم ئون ئىككى تاغنىڭ
 بىرى بولغان ئېدىر دېگەن يۇرتنىڭ بايىق دورغىسى ئابدۇ-
 رېھىم دورغا ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىدا «تۆمۈر ئەلپ يېقىلىقى»
 غا قايتىۋاتقان، ئەمەلىيەتتە، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كىچىدە تۇرۇپ،
 شامەخىرۇقتا، خىزمەت قىلغانلىقىنى، قوزغىلاڭچىسىمۇ، ئۇلارغا
 دىن كېيىن: «دورغىلىق، مەنىپىگە ئېرىشكەن، مۇكۈمەت تەرەپ
 ئۇنىڭغا پەيچال (كوتتۇز نېشى) لىق ئەمەلنى بەرگەن، بىر
 راق 1930 — يىلى ئەتىيازدا شامەخىت ئۆلكىدىن كېيىن،
 چىڭ شۇرىن مۇكاپىتى ۋاقتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش سىيا-
 سىتىنى جىددىي يۈرگۈزۈشكە باشلىغاندا، ئابدۇرېھىم دورغا ۋاق-
 ① چىنىشتاش — ياقۇت، زۆرەت، بىرۈزە قاتارلىق ئىپەل ئاش-
 لارنىڭ كۆمۈسى نامى. (قۇمۇل شېۋىسى) 256

گۈنچى باب

سائقىن

بۇ ئادەم سائقىن ئۆز سەپەيدىشىنى،
 سائقىن ئۆز يولىدىشى،
 سائقىن ئالتۇن لىگەنگە سېلىپ،
 سەپەيدىشىنىڭ قانلىق كېسەك ئېشىنى،
 — نازىم ھېكەت

1

قەبرىستانلىقتىكى پاجىئەدىن كېيىن: «بەدە ھەپتە ئۆت-
 كىدە، شەھەر يولىدىكى بىرىنچى ئۆتكەلدە، قارۋۇللاقتۇر-
 لاپ يىگىتلەر سالى دورغىنىڭ ئۆيىگە ئىككى مېھمان باش-
 لاپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بىرى، خۇش-پەيىم، قارا ساقل — چۈرۈكى
 ئۆزىگە بەگمۇ ياراشقان، قىزىل يۇزۇلۇق، تاغلىقلارغا ئىسىم-
 تەن نامايىشى يۇزۇر كېيىنگەن ئەللىك باھلار پاجىئەدىكى
 بىر ئادەم ئىدى. ئۇ مىنگەن چىلان تۇرۇقىنىڭ ئىگى — پابدۇق
 ئىرىمۇ ئادەتتىكى پۇقرالاردا كەم ئۇچرايدۇ. ئىككىنچى: «كۈ-
 رۇق قىرچاقلىقتا مىنگەن، خىزمەتچى كېيىن كېيىن ئادەمى
 يىگىت ئىدى، بۇ مېھمانلار سالى دورغىنىڭ دەۋازىسى ئالدى
 دا توختاپ، ئاتتىن چۈشۈش بىلەن ئۇششاق بالىلار ئۇلارنىڭ
 255

سالى دورغىسىنى دىيەكەي تەيۋەشكە كەلتۈرىدۇ چوڭ گەپ دېگەن خىيال بىلەن قىيولدا بىر - ئىككى كۈن ئۆز ماھى بولدى ۋە چاي ئىچىپ ئولتۇرۇپ ئۆزىنى مەخلىك نىيازنىڭ ۋاقىتىمۇ قازانغا ئۇچۇر، ھاللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ھال سوراپ چىققان كىشى قىلىپ كۆرسىتىپ بېرىۋېچە گەپ لىرىنى قىلماچ «دورغا ماڭۇل كۆرسە، تاڭال سۈيى مەركەزنى يوقلاپ كەلسەڭ، ئاندىن تۇپراق پىشقا - چىقىپ مەركەز مەڭ لىك بالىنىڭ رويىغا ئۇزاتقان ئوقۇپ قاپتاسە» دېدى. سالى دورغا باشلاپ كىردى، سۈيى مەركەز مېلىمۇ مېتاب ھالدا قى شىغا قۇرغان پاتىئەسى قىلىپ، ھال - ئەھۋال سورىدى. بىر راق سۈيى مەركەزنىڭ ئۈستىغا چاۋاپ بەرگۈدەك ھالى يوق ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئابدۇرېھىم دورغا ئۆزىنىڭ قېشىدىن چىقىپ، سالى دورغا بىلەن قاسم پالۋاننىڭ ھەمراھلىقىدا ھىلىقى قەبرىستانلىققا كەلدى ۋە تەرۋەتلەرغا، بولۇپمۇ مەڭلىك نىيازنىڭ رويىغا تاپ شۇنداق، مۇڭلۇق قىراقت قىلىدىكى، سالى دورغا بىلەن قاسم پالۋانلار ئىختىيارسىز كۆزلىرىگە ياش ئالدى.

— توقۇن بۇگەن دېگەن مۇناپىقنىڭ ھاجىغا قەست قىلىشدا يولۇسى تازىنىڭ قولى بار دەپ ئويلايدىمىن. — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا قەبرىستانلىقتىن قايتىپ كېلىۋېتىپ، — تىلەم، بۇ تازىمۇ ياخشى كىۈن كۆرەمسە، ئورنىنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشۈر، شۇنداق ئەمەسمۇ؟

— يولۇسۇمۇ، ئۇ نېمە قىلىپ يۈرىدۇ؟ — سورىدى سالى دورغا.

258 — نېمە قىلىپاھىدى، لېۋىسىچىنىڭ قۇتۇتقىمىشا

لىقىنى ھىساپ قىلغۇچى بەگ - غوجىلارنىڭ سېتىك ئۆزىنىڭ ھەتتا پاتال سۈرەتتە مەخپىي مەركەت باشلايدۇ، بۇنى يول ۋاسى سېزىپ قىلىپ لېۋىسىچىغا چىقىپ قويدۇ، لېۋىسىچى ئۇنىڭ مەشھۇر سۇلايمانىيەنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى تەزكىرە ئېلىپ، ئىشەر چازا بېرىشكە جۈرئەت قىلماي، ئۆزى بىچانغا سۈرگۈن قىلىدۇ. ئابدۇرېھىم دورغا بىچاندىن لېۋىسىچىغا تو - ۋىناسىلەر بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىش پۇرسىتىنى بېرىشى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئوچۇقتىن - ئوچۇق مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تاڭالسىم ئون ئىككى تاغ قوزغىلىپ كېتىپتۇ، ئوتتى ئوت بىلەن ئۇچۇر رەلىيەسىز، چەتتۇنىڭ تىلىنى چەتتۇ ئۇقۇدۇ، تاھچىنىڭ مۇ - يىنى ناھچى بىلىدۇ، ماڭا پۇرسەت بەرسىڭىز، تاھچىلارنىڭ چوڭلىرىنى ئىككى ئىچىز گەپ بىلەنلا ئالدىڭىزغا ئەكىسىلىپ بېرىمەن».

لېۋىسىچى قوزغىلاڭچىلارنى نە كۈچ، نە پۇل بىلەن باش تەڭدۈرەلەي، بېشىنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ تۇرغان كۈن لىرىنىڭ بىرىدە ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ ئامۇ گەپلىرىنى ئېسى گە ئېلىپ، ئۇنى دەھشەت قۇتۇلما چاقىرىشى ۋە ئۇنىڭ ئال دىغا نەچچە خەك سەر پۇلنى قويدۇ؛ «قىيى ئەمەسمە، ھۇنەر - ھىزمى بىر كۆرسەتمەسمەن، دېدى ۋە ھازىرقى كۈندە ئابد - نىياز مەراب، خوجىنىياز ھاجى ئاتارلىق قوزغىلاڭ باشلىق لىرىنىڭ شۇنداق، يەنى سالى دورغىنىڭ قېشىدا ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن، بۈگۈن بۇ يەرگە كەلگەندى. بىراق ئۆيگە كىرە - كىرىپلا، سالى دورغىدىن ئابدۇرېھىم مېرانبىك تازىلۇرۇڭگە، خوجىنىياز ھاجىنىڭ شارلار تېغى تەزىمىكە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، «تاڭا، كېچىك قاپتەمەن» دەپ ئوي - لىدى - دە، ئاندىن دىھىر، تاڭال ماۋۇ سېرىق، ساقال تەرىپىنى

257

— دورغا، — دېدى سالى دورغا قايتقىنى سېلىپ، — بۇ گەپلەرنى قوشسالا، ئۆزكە بېجىدىن قانداق قىلىپ يېتىپ كەلدىڭ، لېۋىسچاق ئۆزلىكى بېجىغا پالماق ئەمەسمۇ، شۇنى ئېيتسۇنچۇ.

— مانا، مانا، ئەمدى گەپنىڭ قىزىقىنى ئاڭلايدىغان بولىدۇ. — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا ھاياجانلىنىپ، — لېۋىسچاق مېنى قىچارتىپ كېلىپ بۇنداق دېدى: بىز سىزنى كەچۈرۈم قىلدۇق، بۇرۇنقىدەك دورغا بولسۇن. سالى دورغا بىز لىلى ئابدۇنىياز سىراپ باشلىق ھەممە قۇرغۇچىلارنىمۇ كەچۈرۈم قىلىمۇ. نەچچە كاخىن ئەلىنىڭ دەردىگە يەتمەيمىز، ئۇلارغا ۋالە قويغىلى بولىدۇ، بۇرۇنقى سىلەرگە ئوخشاش بۇقۇرلاردىن چىققان يەرلىك مۇتەۋەپلەر سورىسا بولىدۇدەك. سىز بېرىپ سالى دورغىغا ئېيتىڭ، ھۆكۈمەت بىلەن ياراشسا، ئون ئىككى تاغنى شۇلارنىڭ ئۆزى سورىدۇ، قورالسىز تاپشۇرسۇنلا، بىز ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشمايمىز.

— ھە، ئۆزۈمگە بىزنى ئەل بولۇشقا دەگەت ① قىلغىلى كەپتىلا — دە، — دېدى سالى دورغا ئاۋازى كۆتۈرۈپ، — بۇنداق دەيدىغان بولسالا ھازىرا بۇ يەردىن كەتسە...

— كايىسىمىزلا دورغا، — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا يالۋۇرغان ئاھاڭدا، — مەن ئۇنداق ئىشقا كەلمىدىم، باشقا ئېيتىشىمۇ، توقسۇن بۇگەننىڭ قاراۋۇزى ئىشقا كەلمىدىم، ئاڭلا، ھەر قايسىلىرىدىن كۆتۈل سىزنىڭ كەلدىم، مېنىڭمۇ ئىيتىم ھەر-چاق مېنى بېجىغا ئالمايمۇ؟

— بىز بىلەن سېنداش بولسالا، قوللىرىغا قورال ئېلىپ

① دەگەت — دەۋەت دېگەن.

كىرگۈزۈپ، قۇمۇلغا پاتىپاي بۇرۇندۇ. ئۇنىڭ مەنىسى يەنە ئۆزىدىن ئوخشاپتۇ، ئەمدى بىز قۇمۇلۇقلار دادىسىنىڭ تاپتى يوق تاشۇنداق بىر چىكىمىنىڭ قولىغا قالدىغان ئوخشاپمىز، ئەسلىدە قۇمۇلنى — سوراقتا ئۆزۈمدەك ئەرلەر لايىق كەيدى.

ئۇ شۇ گەپلەرنى قىلدۇرۇپ، يەر ئاستىدىن سالى دورغىغا چىراپىغا قاراپ قويدى. سالى دورغا ئۇنىڭ كېيىگە پىسە چىقىرىپ قىلماي، بىر خىلدا قەدەم تاشلاپ كېتىۋېتىپ مۇنداق دېدى:

— ۋاي دورغا، ئالقا ئىچلىق كېلىدىغان شوقۇلنى سۈر-رىيالىي، ئەلىنىڭ بېشىغا شۇنچە دىشۇرچىلارنى كەلتۈرگەن مەندەك ئادەم ئۇلۇنى سوراقتا قانداق لايىق بولاي!

— بۇ ئېمە دېگەنلىرى، چاق چىمانىڭ ئەدىبىتى يەرى گەپلىرىدىن كېيىن، ئۆزۈمنى بىلىمىدىغان كىشى قالسىدىم — دېدى ئابدۇرېھىم دورغا، ئاندىن چىراپىغا ساغنا كۆلگە يۈكۈرۈپ، ئۆپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— دوستلار، ئۇزماق دۇشمەنلەرمۇ ئۆزۈمگە قايىل قاپتۇ، ئۇ كۆزى لېۋىسچاق مەندىن سالى دورغىنى تونۇمىمۇ دەپ سورىدى، تونۇمايچۇ دېسەم، قۇمۇلدا ئۇنىڭچىلىك ئەر يوق ئىكەن. بۇ ئالماقتاڭلار بېسىلا، ئون ئىككى تاغنى سالى دورغا سورىسا بولغۇدەك دېدى، ئەقىللىك كىشى كەلگەن ئامەتنى ئېرى تۇر دەپ كىتىپتۇ، تونۇيدۇ دورغا!

— بولمىسۇن، مەن ئون ئىككى تاغنى سوراقتىمۇ ھېرىتىم ئەمەسمەن، ئەل — پۇرت چەبەر — زۇلۇم كۆرمەي، تارماشۇدا ئۆتەلسىلا مانا شۇ يېتىدۇ.

— ھە، بەلى، — دەپ چىراپىنى چىقىرىپ كۆرسىتىپ كۆلدى ئابدۇرېھىم دورغا، — ئەل — پۇرتنىڭ چەبەر — زۇلۇم كۆر-مەسلىكى ئۇچۇن، ئۆزۈمدەك ئەرلەر كېرەك.

259

قىردى چېرىكلىرىنىڭ باغلىقى قولىدىكى قىلچىنى قىلىشىپ تۇرۇپ،
 بىر چېرىك ئوقىدىغا سوزۇلۇپ ياتقان قاسم پالۋاننىڭ
 مەيدىسىگە دەسسەن ھالدا ئۇزۇن ساقلاندىن تارىنىپ تۇرۇپ
 بېشىنى ئارت قىلىپ كېسىۋالدى. يىگىتلەرنىڭ بىرىنىڭ باش
 سۆڭىكى تىنلىپ كەتكەنلىكىنى، قالغان ئىككىسىنىڭ بېشى كىچىك
 سىپ ئېلىندى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن، چېرىكلەر شەھەر تەرەپىگە
 راۋان بولدى.
 سالى دورغا تەرەپتىن ياردەمگە ئەۋەتىلگەن ھېلىقى ئون
 بەش يىگىت قاسم پالۋانلارنى ھىچ يەردىن تاپالماي يۈرگەندە،
 ئاپ يەندىغان ئۇچارلىقلارنىڭ باغلىقى ئويىنالىق ئۆستىدە ئىكەنلىكىنى
 سىزلىك بىلەن قاتلىدىن يۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ قېلىشى - دە،
 دەرھال شۇ يەرگە ئات سېلىشتى. ئاممە ئېمىدىگەن دەھشەتلىك
 مەۋزۇ... توپ - توپ سارلار قاندا - قۇزغۇن ۋە سېغىنغانلار
 چالا كۆمۈلۈپ قالغان چېرىكلەرنىڭ كۆزلىرىنى چوقۇپ ئۇچىتى.
 بېشىلىرىنى چوقۇپ، تەرەپ - تەرەپلەردە سۆزلىشىپ تۇرۇشتى.
 بەزىلىرى «ئولجا» تاللىشىپ بىر - بىرىنى چوقۇيتتى. شۇ ئارىدا،
 يىگىتلەرنىڭ بىرى كۆپۈلمەستىن تاشلاپ قويۇلغان ئىككى
 چىم - كېچەكلەردىن تونۇپ ھەمراھلىرىنى چاقىردى. ئىزدەش
 ناتىجىسىدە قاسم پالۋان بىلەن يەنە بىر يىگىتتىنمۇ باشلىدى
 چىشى تېپىلدى. يىگىتلەر يىغا - زارە بىلەن بۇ چىشىنى تاپتى.
 بىر تۇپ قېرى يۇلغۇننىڭ تۇۋىگە قاتار قىلىپ كۆلۈپ قويۇشتى.

تىنىچ يىللاردا شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرى-
 سىدا تىنىشىپ قاتناپ تۇرىدىغان سودا كارۋانلىرى ئۇزۇن مۇ-
 ھىم ئۆتەك بولغان بۇ ئويىنالىق ئەمدى بىر قېرىساقلىق،
 تۇغرىسى قان پۇزۇپ تۇرىدىغان قۇشچانغا ئوخشىشىپ قالغانىدى.
 قىيىنچىلىقلاردا ئادەملەر ئادەملىرىنى ئەمەس، ماللىرىنى
 264

قۇم باغچىلىرى تارىسىدىن مەلىق ئاۋازلىرى ئاقلاندى قاتىدى.
 چېرىكلەر ئۆزىنى ئۇقشاپ بولغۇچە ئوق ياشۇردىدا قالدى. ئۇلار
 ھوقۇقۇپ كېلىپ، كىمگە قارىتىپ ئېلىشى بىلەن، قارىسىغا ئوق
 چىقىراتتى. بەزىلىرى ئات كېلىپ قېچىپ تۇرۇلۇپ چۈشكەن
 مارۇلارنىڭ ئاستىدا قالدى. ئالاقىزادە بولۇپ قاچقانلىرىغا
 تېپىشۇ ئالان ئوق تېگەتتى. شۇنداق قىلىپ، يېرىم سائەتكە
 يېتىپ - يەنىمەن ۋاقىت ئىچىدە كۈتۈرۈلگەندە، قالغا بولغان بۇ ئوق -
 چېشىدىن چۇدا بولدى. ئۇلارنىڭ تارىسىدا يارىدارلارمۇ بار ئىدى.
 كۈن ئەينە بولۇپ قالدى. كىمكى يىگىت قاچقان ئات -
 ماللىق چىشىدىن بولۇپ قالدى. قاندا يىگىت قاچقان ئات -
 ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ، غەنىمەت ئېلىنغان قوراللىرى بىر
 قىشقىردى. يەنە بىر يىگىت قاسم پالۋان بىلەن چىشىلىرىنى
 ئارىلاپ، مەلىقنىڭ يېشىپ يۈرگەندە، يېنىگە يارىلىنىپ يات
 قان بىر چېرىك قولىدىكى ماۋزۇرىنىڭ تەپكىسىنى بېسىۋەتتى.
 ئات - ئارقىدىن ئېتىلغان بەش ئال ئوق ئۇيىمىنى يىقىتتى.
 قاسم پالۋان غەزەپلىنىپ ھېچقايسىسىنى كىرىك قويمايلىق ئۇچۇن
 چىشى تەلەر تارىسىدىن يارىدارلىرىنى تاشقۇرۇپ يۈرگەندە شەھەر
 تەرەپتىن يۈزدەك چېرىك ئات چايتۇرۇپ كەلدى. بىردەپلىك
 قاتتىق كېشىۋازلىقتىن كېيىن، يىگىرىمدەك چېرىك ئاتتىن
 ئۇلاپ چۈشتى. قاسم پالۋانمۇ ئۆزىنىڭ ئىككى يىگىتى بىلەن
 قازا تاپتى.④

— ئوغۇرلارنىڭ كالىسىنى كېسىپ ئېلىشقا، — دەپ ۋاز-
 ④ «قارمۇچى» دېگەن يەردە خۇيىپۇ قاتتىق چەك بولسى،
 قاسم پالۋان دەمەتلىك چېرىكلەرگە «م» بولدى، دېگەن خەلق قوشى-
 قى شۇ چەتلىك خاتىرىسى ئىدى.
 263

قاتنايدىغان كىشىلەر مۇيەسسەدەر ئۇنىڭغا قاراشلىققا تىرىپ-
 شاتىپ، لىۋىسچاقنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن ۋاڭ ئۇگۇننىڭ ياش
 ئايالى، مەھقەتسىزلىكتىن ئۇنىڭغا قاراپ تاشلاپ، تۆت ئايلىق
 بولغان يالسىن چۈشۈپ كەتتى. شۇندىن كېيىن ۋاڭ ئۇگۇننىڭ
 قېيىن ئانىسى باشلىق مۇشۇ كىشىلەر كۆزۈڭگە دەھشەت سالدى.
 ھان-بۇ كىشىك باشلارنى ئېلىۋېتىش توغرىسىدا لىۋىسچاقنىڭ
 ئىلتىماسى يازدى. ۋاڭ ئۇگۇن بۇ ئىلتىماسنى لىۋىسچاقنىڭ
 ئۆز قولىغا تەسكۈزۈش ئۈچۈن شۇ ئىلتىماسنىلا ئۆزىگە قېيىنغا
 رەخلىپ قالدى. ئابدۇرېھىم دورغا ۋاڭ ئۇگۇننىڭ ھىچچىم قىپ-
 يۇپ، ئۆز يولىغا راۋان بولدى.
 لىۋىسچاق ئىلتىماسنى كۆتۈپ بولغاندا ۋاڭ ئۇگۇن ھا-
 مىلداز ئايالىنىڭ بويىدىن ئاجراپ كەتكەنلىكىنى قۇيۇپ سۇ-
 پىتىدە بايان قىلىشقا باشلىدى. لىۋىسچاق بۇ گەپنى تاقلاپ
 ئاڭلاپ كۆلۈپ كەتتى. بىراق ئۇنىڭ بۇ كۆلكىسى شۇ تاغ-
 شىيلا يىغىغا ئايلىنىدى. بۇ يىغىنىڭ سۈۋەسى ئۇزۇنچىدىن
 كەلگەن بىر پارچە جىددىي تېلېگرامما ئىدى.

3

بۇ كۈنلەردە قۇمۇل ۋە بارىكۆل تەرەپتىن غەربىي تاغلار-
 غا ھۇجۇم قىلغان چىرىكلەرمۇ قاتتىق زەربىگە ئۇچراپ، قۇر-
 مىلاڭچىلار سېپىسى كۇنساپىن كىتەپكە ئىدى. بارىكۆل تاغ
 لىرىدىكى قاراقلارمۇ غارىپ دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا قىزغىن-
 لاق كۆتۈرۈپ ئابدۇنىياز سىراپ بىلەن خوجىنىياز ھاجىلارغا
 يېقىندىن ماسلاشتىغان ئىدى. شادا قۇلۇڭغا ئوقۇشىپ كېتىدىغان
 ئۇزۇنچىغا چىشك شۇندىن لىۋىسچاقنىڭ ئاز كىم ئۈچ مىڭ

سوياتى؛ ماللارنى سويغاندىمۇ، ئۇلارغا بولغان غەزەپ، ئۇچلۇك،
 ئاداۋەت ۋە قىساس ھېزىسى بىلەن ئەمەس، پەقەت توپۇنۇش
 ئېھتىياجى ئۈچۈن سوياتى. بۇ يەردە بولسا، ئادەملەر ماللارنى
 ئەمەس، بىر - بىرىنى سويۇشنى، سويغاندىمۇ، قورساق توپۇنۇش
 ئېھتىياجى بىلەن ئەمەس، بىر - بىرىگە بولغان غەزەپ، ئۇچلۇك،
 ئاداۋەت ۋە قىساس ھېزىسى بىلەن سويۇشنى. بۇ نېمە ئۇچۇن؟
 نېمە ئۇچۇن ئادەملەر ئارىسىدا مۇنداق دەھشەتلىك پاجىئە-
 لەر يۈز بېرىدۇ؟
 پاياتىن بېرى بۇ پاجىئەگە ناھەت بولۇپ تۇرغان تاۋۇ
 ئېگەر تاغلار، ماۋۇ قۇم بارغانلىرى، قېرى يۇلغۇنلار، شورتاقلق
 سارلىقتا ئەگىپ - ئەگىپ ئېقىۋاتقان بۇلاق سۇلىرى ياكى شاغ-
 لىرى ساڭگىلاپ تۇرغان تاۋۇ يالغۇز سۆڭەك ئېسىلىرى ئويلا-
 ۋاتىدىكى؟ توغرا، بۇ نەرسىلەردە ئالە - ئىدراك بولمىشى ئۆز-
 ئۆزى، تۇلارنى بۇ ھەقتە بىر نەرسە ئويلايدۇ دېيىش مۇمكىن
 ئەمەس، ئەلۋەتتە. لېكىن «بەر - زېمىننىڭ خەلىپىسى بولغان
 ئىنسان» ① بۇنداق تەھۇرالار توغرىسىدا ئويلىشىش مۇمكىن.
 جۇ؟ زادى بۇنداق پاجىئەلەرنىڭ تۈپ سەۋەبى نېمە؟ بۇنىڭ
 غا كىم جاۋابكار؟

ئەتسى، لوچېڭ شەھىرىنىڭ ئادەم كۆپ قاتنايدىغان
 دەۋرۋازىسى يەنى غەربىي دەۋرۋازىنىڭ خىتتىن قوپۇرۇلغان
 ئەگىشىگە ئۈچ كېسىك باش قاتار قىلىپ ئېسىپ قويۇلدى.
 ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزۇن ساغلىغا تان ئۇيۇپ، ئىككى كۆزى تۈ-
 چۇق ئېشى قېتىپ قالغان قاتتىق پارۋانىنىڭ بېشى ئىدى. ئۇ-
 ئىغىغا قاراپ تاپىلغان كىشىنىڭ بەدىنى سۇنۇق سۇ سېپىلەك-
 دەك شۇركۇنۇپ كېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋرۋازىدىن
 ① بۇ تىجارە «ئۇرئان» دىن ئېلىندى.

قىمىلىك قىلىم بايزان پاجىسىدىكى جىنايىتى ئىزلا ئاشكارە
لىنىپ قالدى. ئۇ قايسى يۇرتقا بارماقچى بولسا، ئۇنىڭ ھەق
قىمىتى چىققان قوشاقلار ئۆزىدىن بۇرۇنراق ئۇ يەرگە بېرىپ
بولاتتى.

ئابدۇرېھىم دورغا ئېلىشەنمۇ،
ئاقال - بۇرۇنى كېلىشەنمۇ،
بەش مىڭ سەر كۈنۈش بەرسە،
چىرىك ساپان ئېگىشەنمۇ.

بەش مىڭ سەر كۈنۈش يەپ،
ئېسەك قاندىمۇ دورغا،
شېھىت قاننى تۇتۇپ،
مۇڭگۈز چىققىمۇ دورغا.

ئابدۇرېھىم دورغا پىتىشەنمۇ،
ھەممە ئىشنى بۇلغايدۇ،
چىرىكلەرگە تىل بېرىپ،
ئەسلى ھەرگىز تىنىمايدۇ.

ئۇزۇن چىللاردىن بۇيان، گاھ ئېلىزادە بايۇنچە، گاھ
ھۈزۈمگە سازاۋەر نۇرت مۇستەۋىرى سۈرىتىگە كىرىۋېلىپ،
دەۋران سۈرۈپ كەلگەن ئابدۇرېھىم دورغىنىڭ ئەيت - مەشرەپ
سى ئەمدى ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلاردى، يۇقىرىدىكى قۇشقا
ئېتىلغاندەك، ئاقال - بۇرۇنى كېلىشەن، ئۇزۇ مۇش مۇشقا
ۋە ئېلىشەنمۇ، بۇ ئادەم ئەمدى بىر كىچىك بىر مەخلۇققا ئاي
لىنىپ قالغانىدى. ھېچكىم ئۇنىڭ بىلەن ساللاھىشايتتى. ئۇنىڭ

كىشىلىك مۇنتىزىم قوشۇن بىلەن بۇ قوزغىلاڭنى بېسىۋېتىش
سىغىنا كاپىي، ئېمە قىلىشنى بىلىپ تۇرغاندا، گەنسۇدىكى
كۆز - تۇلاقلاردىن ماپۇرچىنىڭ قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ تەك
لىمى بىلەن قىسماقچا قاراپ بولما چىقىش ئالدىدا تۇرغانلىقى
توغرىسىدا چىددىي خەۋەر كېلىپ قالدى، بۇ خەۋەر چىك ئۈرۈمچى
نى ئالاقىزادە قىلدۇرتتى. ئۇ، بۇ ئوۋۇشۇرلارنىڭ ھەممىسىنى
لېۋ سېچاننىڭ بويلاشقىدىن كۆرۈپ، ئۇنىڭ كۈنىغا جۇرۇشى
دېگەننى قولىدىن ھەم قۇمۇل ۋالىيسى قىلىپ بەلگىلدى ۋە بۇ
ھەقتىكى بۇرۇنقى ئاتامىن كېچىكتۈرۈپ، جۇرۇشىنىڭ قۇمۇل
شەھىرىگە كىرىدىغان كېچىگە ئۆتكۈزۈپ، لېۋ سېچانغا تېلىپ
گرامما ئارقىلىق ئەۋەتكەنىدى.

بۇقىرىدا ئېچىشىمىزە، لېۋ سېچان قاتاقلاپ كۆلۈۋاتقان
دا، ياش بىر مەھرەم، ئەنە شۇ تېلېگراممىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى.
لېۋ سېچان ئۆزىنىڭ ۋەزىپىدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈپ
ھوشىدىن كەتتى.

جۇرۇشى يەنى جۇ دوتەي ① بارلىق ھەرىپى - مەۋزىي
ھوقۇق ۋە مىنقىلاتلار قاتارىدا ئابدۇرېھىم دورغىنىمۇ ئۆز ئىشى
تىجارىتىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. ھەتتا لېۋ سېچاننىڭ پىرىكلىرىدىن
يولۋاس بىلەن ئابدۇرېھىم دورغىدەك ھادىق ۋە پارلىق، كىس
شەلەرى ئۆز يېنىغا تارتالغانلىقىغا ئاپىرىسى ئۆتۈدى. ئۇمۇ
كونا ئىزدىن مېڭىپ، ھە دېگەندەلا چىرايلىق كىيىملەر بىلەن
ئېزىلغان ئېلانلارنى كۆچلەرغا چىلاقتۇردى ۋە ئۇزۇن سۆڭ
قا - سالاسلار بىلەن يەنە تاشقا ئەلچى چىقاردى. ئاڭ -
دۇرېھىم دورغىنى بولسا ئەلچىلەر قاتارىغا قۇشاي، تاغ خەل
قى ئارىسىدا ھەتتا كىشى سۈيىمىدە ئىش كۆرۈشكە ئەۋەتتى.
بىراق، يىگىرنى قايتا ساقلىشى بولمىغىنىدەك، ئابدۇرېھىم دور -

①. ئۇ چاغلاردا ۋىلايەت ۋالىيسى دوتەيە دەپ ئاتىلاتتى.

قون بىرىنچى باب بالا سەركەرە

بالى بالا دېيە،
شەرتكە بالىسى بالا.

— ئەرەب خەلق ماقالى

گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تۇزلۇقلارنىڭ
مەركەزى جايلاشقان خېجۇ ① دېگەن قەدىمىي شەھەر سودا-تە
جارەت ۋە قول-مەلۇمەتچىلىك خېلى گۈللەنگەنلىكى مەسىدە
مەسچىت خانىقانىنىڭ كۆپلىكى بىلەن مەشھۇر بولۇپ، ئۇنى
خۇيزۇلار «كەچىك مەككە» دەپ ئاتىشىپتى.
كۆز كۆرۈشۈش بىرەدە شۇ شەھەرنىڭ چەتئەللىي دەۋر-
زىسىغا ئېقىن يەردىكى قارىياغاچقا بىر توپ بالا ئويناۋاتات
تى. ئېچىلا ئۇستىرا تەڭگەن بولسىمۇ قارا تەقىمە، ئۇچسىغا ئىس
تەرلىك كۆكە خىم-پەشپەت، پۇتسىغا قارا لاتا خەي كىيىملىك
تۈن ئۆت ياشلار چامىسىدىكى قارا كۆز، قارا قان، ئاق بۇزلاڭ
بالا ئۆزىنىڭ شوخ ۋە كەيپىزلىكى بىلەن باشقا بالىلاردىن ئايرى-
رىلىپ تۇراتتى. ئۇ بويىشىغا ئېسىۋالغان كىتاب بوخچىسىدىن يا-
قاتەك تاشلارنى بىر-بىردىن چىقىرىپ، قارىياغاچ شاپىلىرىدا
تولتۇرغان قاغا - قۇشقا چىلارنى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن چەت

① خېجۇ - ھازىرقى تاشقار ناھىيىسى.

ئۆيىگە بارمايىتى، ئۇنى چىلىمايىتى، قىسقىسى، خەلق ئۇنىڭدىن
خۇددى مومۇ كېسىلگە گەرىبتار بولغان كىشىدىن قاچقاندىكە
قايچىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇنىڭ ئۆزىدۇر-ئەق
لىدىن ئېزىپ قول - بىلەنكەلىرىنىڭ گۇۋىسىنى ئۇزۇپ يەيدىغان،
ساقال - بۇرۇقىنى يۇلۇپ چاينايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى.
تاللاغا چىقسا قوتۇرۇشتەك بۇلاڭ - بۇشقاقلاردا ئۆزىنى تاپما
كەپ، ئەلىنىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەسلىكىگە تىرىشىپ ماقاتتى.
سەھىت ئۇنى شۇ ھالدا كۆرۈپ، ياقىلىرىنى ئۇتۇشتى.
— تۇزا دېگۈلە، دەيدى ئۇلارنىڭ بىرى ئۆز مەسراھى-
غا، — ھەر كىم قىلسا ئۆزىگە قىلىدۇ، بۇنىڭ مەنىسى خۇدا.
ئىك ئۇنىڭغا كۆرسىتىۋاتقان غەزەبى،
— راست ئېيتتىلار، — دەيدى يەنە بىرى، — ئەلىنىڭ نەزەرى-
دىن چۈشكەندىن يانمىراق ئىش يېقۇ، خۇدايىتاللا مېھىچ
چىر يەندىسىنى بۇ ھالغا قويىمىغاي، ئۇنىڭ تىرىك يۈزىگىدىن
بۇرۇنراق ئۆلۈپ كەتكىنى ياخشى.
ئەچچە ۋاقىتتىن بېرى، ئابدۇرېھىم دورغىنى سادىق كىشى
دەپ خىزمەتكە سېلىپ كەلگەن جۇدوئەيمۇ ئۇنى تاللىغان چان
ئېسىدىن چىقىرىپ تاشلىغانىدى. بۇ كۈنلەردە جۇدوئەيمۇ بىر
ئېسىدا تۇرگەن چۈشكۈنلۈكتىن چۈشكۈن ئالغا چىقارغان ئەلچى-
لەر قۇرۇق يالدى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ قىسقا - قىسقا ھۇجۇملىرى
كۆپىيىپ قالدى ۋە گەنسۇ تەرەپتىن مەھزۇنىڭ قۇمۇلغا يېقىندى
لاپ كەلمەكتە ئىدى.

ھېلىقى سىزنىڭ بالا قارشىلىق بىلدۈرۈپ،
 — ئۆلەم - ئۆلىمىسە، قىسقىلىق تەڭكۈزۈۋەتسەنمۇ، شۇ ھې-
 ساب، دېدى ھېلىقى كەپىز بالا، ئاندىن باشقىلارغا قاراپ
 ۋانداق، توغرا ئېيتىۋېتىۋەتسەن دەپ كۈلدى.
 — تۇغرا، تۇغرا، — دەپ چۆرۈۋالدىنى بالىلار ئويۇن
 كۆرۈۋىشكە قىزىقىپ.
 ھېلىقى سىزنىڭ بالا ئىلاجىز تۆت تاياغلىق بولدى، دەل
 شۇ چاغدا، بىر كىشىنىڭ دادۇ پەربادى ئاقلىنىپ ئالدى، ئاق
 جىيەكنىڭ قارا قانغان شەپكە، قارا شىم - پەشەت كىيگەن
 مىلتىقنى ئىككى ساقچى يالغاياق بىر قېرى دېھقاننى قول-
 دىن باغلاپ شەھەر دەۋازىسى تەرەپكە سۈرۈپ ماڭماقتا ئىدى.
 ئۇلارنىڭ كەينىدە قارا شەپكە كىيگەن كۆۋەتمەكلىك بىر
 كىشى ئاق قىچىر ئۈستىدە قاندىيىپ ئولتۇراتتى، دېھقان ۋاي-
 دادلاپ تارايلا ماڭاتتى.
 بالىلار ئويۇنلىرىنى تاشلاپ، يول ياقىسىغا يۈگۈرۈۋىشى،
 ھېلىقى كەپىز بالا بىردەم قاراپ تۇردى - دە، ھىراھلىرىنى
 ئەتراپىغا يىغىپ، ئۇلارغا بىر ئېيىملى دېدى، بالىلار ئاۋۋل بول-
 مائىلىقىنى بىلدۈرۈۋىشى ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن چىقىشى، ھېلىقى
 كەپىز بالا ساھىبلارغا يېقىنراق كېلىپ، ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ
 تاش ئېتىۋەتتى، ساھىبلار مىلتىقلىرىنى تاشلاپ يېقىن تۇتقان
 يېشى ئالا - توۋا دېيىشىپ يەرگە ئولتۇرۇپ قالدى، ھەر ئىك-
 كىنىڭ پاراقلىرى تارىسىدىن قان ئېقىپ ئېزىۋاتتى، قىچىر
 مىنگەن ھېلىقى كۆۋەتمەكلىك كىشى بولسا كۆزىنى تۇتقان
 يېشى ئىگەرنىڭ يېشىغا ئېقىشىپ قالغانىدى، بالىلار يۈگۈرۈۋېتىپ
 كېلىپ، دېھقاننىڭ قولىنى بوشتىشىپ تاپچۇرۇۋەتتى ۋە ساھىبلار-
 نىڭ مىلتىقلىرىنى ئېلىپ، شەھەر دەۋازىسى تەرەپكە يۈگۈرۈۋىشى،
 شۇ ئەتراپتىكى چايخانىلاردا ئولتۇرۇشتا ۋە بىرلىدىن

لىپ ئاناتتىكى، ھەر بىر تال تاش بىر ئۇچار قۇشنىڭ جېنىغا
 زامىن بولاتتى، ھەر قېتىم بىر ئاقا ياكى قۇشقاچ «دولەت قى-
 لىپ يەرگە چۈشسە، بالىلار چاۋاك چېلىپ كېيىنكە سەكرىشىپ
 كېتەتتى»
 — ئاۋۇ سېغىزخاننى كۆردۈڭمۇ - ھەم، ئوچى بولساك شۇ
 نىڭغا تەڭكۈزۈپ باق، — دېدى ئۇنىڭدىن چۇقراق كەلگەن
 سېغىزەك بىر بالا، ئۆزىگە ئۆزۈنراق كېلىپ قالغان چايىنىڭ
 پەغلىرىنى ئىشتىنىڭ ئىچىگە تىقىۋېتىپ،
 — تەڭكۈزۈۋالساڭم نېمە بېرىسەن؟
 — ساقا بىرگۈدەك ئېيىم بار مېنىڭ؟
 — نېمىسە تۆت تاياغلىق بولۇپ، مېنى يەتتە غۇلاج يېر-
 كىچە كۆتۈرۈپ بارىسەن.
 — تەڭكۈزۈۋالساڭمۇ؟
 — تەڭكۈزۈۋالساڭم، سەنمۇ مېنى شۇنداق تات قىلىپ مەن
 ئىسەن.
 بالىلار ئەمدى ئويۇن قىزىيىدىغان بولدى دېگەن ئۆي
 بىلەن چاۋاك چېلىشىپ، قۇشقاچتەك چۆرۈۋالدىشىپ كەتتى، با-
 لىلارنىڭ كۆنچىلىكى ھېلىقى كەپىز بالىنى چوقۇم تەڭكۈزۈۋال-
 مەي قالدۇ دەپ، ئۇنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈۋېتىپ بولاتتى، چۈن-
 كى سېغىزخاننىڭ بەك سەگەك قۇش ئىكەنلىكى، ئۇلارغا مەلۇم
 ئىدى.
 ئويۇن باھالاندى، ھېلىقى كەپىز بالا بىرقاتتىن تايلىنىپ،
 سېغىزخان قونغان قارىياناچىڭ ئارقا تەرەپكە ئۆتتى - دە،
 ئۆي چەنلەپ تۇرۇپ، تاجايىپ چاققانلىق بىلەن تاش ئاتتى،
 تاش سېغىزخاننىڭ قۇيرۇقىغا تېگىپ قالدى.
 — تەڭكۈزدى، تەڭكۈزدى، — دەپ ۋارقىراشنى بالىلار
 — تەڭكۈزۈگەن بىلەن سېغىزخان ئۆزلىدى، — دېدى

باشلاپ، مېنىڭ ئورۇنغا يىتىپلا بولسىن، سېنى تېخىمۇ چوڭ مەرتەۋە ۋە شان-شۇھرەت كۆتۈپ كۆرىدۇ دەيدى. بۇ چاغدا ماچۇقنىڭ ئەدىلدا تون پەتتە باشقا كىرىگەندى. شۇندىن باشلاپ، بۇ ياش ئۇستىزىر پۇتۇن بىر ئاتلىق يىڭنىڭ كوماندىرى بولۇپ قالدى.

بۇ چاغلاردا غەربىي شىمالدىكى گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرى، بولۇپمۇ گەنسۇ ئۆلكىسى فېڭ يۇنشاڭ بىلەن يەرلىك مىلتارسىتارنىڭ زېمىن ۋە ھوقۇق ئالدىدىن تۇرۇش مەيدانىغا تاپالغانىدى. بۇ تۇرۇشلار ئەسلىدىن يوقسۇزلىق ۋە قالاڭلىق تۇپەيلى چاچا-مۇشەققەت كىرادىدا جان ئالغۇراتقان خەلقى تېخىمۇ ئېغىر كۈنلەرگە دۇچار قىلىنغان ۋە شۇ ئازرۇسى كۇنساين ئۇلغاياقتا ئىدى، ماچۇقنىڭ ئەنە شۇنداق ئاراشتتا «قەندىدارنى ئۆلتۈرۈپ، بايلارنى بۇلاپ-بۇلاپ، گەن شوقى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىر قىسىم سەپدارلىرى بىلەن چىشى باشلىدى. ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر كۆپەيدى. ئۇ پارا-پارا كۆچىلىپ، بىر قانچە ۋىلايەت-ناھىيىلەرگە مۆكۈمۈر بولۇپ قالدى.

— مەن شۇنداق چوڭ ئىشلارنى قىلىپا قەيەمەنكى،— دېيىتى ئۇ ئۆز سەپدارلىرىغا،— مېنىڭ قەھرىملىق نامىم مەڭگۈ تۇرۇپ مەن بولۇپ قالغۇ، مېنىڭ بىلەن بىللە بولالار ئىشلىشىڭمۇ ناھ-شۇھرىتى ھەممە يەرگە يېتىلىدۇ.

لەرچە قاراملىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك، ئۇ ئۆزىنىڭ ھېچنەمىدىن قورقمايدىغان تەلۋىرىدىغان دەرىجىدىكى زېرەك ۋە چەۋرەلىكى بىلەن داڭلىقنى چەت-قىرىپا، قىشقىنغا بىرنەچچە يىل ئىچىدە گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدە «گاگىلىك» (يەنى كىچىك سىزگەدە ياكى

274

تۆتۈپ كېتىۋاتقان كىشىلەر بۇ بولۇۋاتقان ۋەقەنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ كۆزىگە ئىشەنگەندەك ھالقا-تاق قىلىشى، ساقچىلار ئۆزىنى ئوقىپ بولىۋېچە، بالارنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈنەي قالدى، ھېلىقى كەچىر بالا شۇ شەھەردىكى تون بىرنەچىسى ئاتلىق يىڭنىڭ (دەۋىزىمۇن)نىڭ كوماندىرى ماياۋنىڭ ئوغلى ماچۇقنىڭ ئىدى. ماياۋنىڭ بۇرۇسى ئۆز دەۋرىدە زورۇققانغا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى بەدىلىگە ئايغۇ خاتلىق قوشۇنىنىڭ تەركىبىدىكى خۇيزۇ قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بولغان. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇ-ئىكەن شۇ ئۆلكىلەرنى بوغۇندىن - بوغۇنغا ھەربىي قوشۇن تۇتۇپ، قېمەتلىك ھۆكۈمرانلىق مەۋقەسىدە يۈرت سورايدىغان ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ دېشى دېگەن، قىلىشى قىلغان بولۇپ، ھېچكىم ئۇلارنىڭ ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۋز قىلمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بايىقى ۋەقەنىڭ جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرىدىغان ئادەم چىقىدى. ئەكىسچە، ساچى ئىدارىسىنىڭ باغلىقى ماياۋنىڭ ئالدىغا كىرىپ، «بۈگۈن بەگزام بىر ئاز شوغۇل قىلىپ قويۇپتۇ، رۇخسەت قىلىلا، قوراللارنى ئېلىپ كەتسەم» دېدى ۋە ئىككى تال مىلىتىنى ساق-سالامەت تاپ شۇرۇۋالغىنىغا خۇشال بولۇپ، رەھمەت-تەزىم بىلەن چىقىپ كەتتى.

ئوغلىنىڭ مەجىز-خۇلقى ۋە يۈرۈش - تۇرۇشىغا خېلىدىن بېرى دىققەت قىلىپ كېلىۋاتقان ماياۋ بۈگۈنكى ۋەقەدىن كېچىن، «قىياس ئوغرا چىقىۋاتىدۇ، بۇ بالام مېنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى مەرتىۋىگە، بوۋىسىغا ئوخشاش شان-شۇھرەتكە ئىگە بولغۇدەك دەپ ئويلاپ، ئۇنى چىڭخەيدىكى يۇقىرى تەبىقە پىرۋەتلىرى ئويۇنىدىغان ھەربىي مەكتەپكە بەردى. ماچۇقنىڭ بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ چىققاندا، دادىسى ئۇرۇن تۇتۇپ يېتىپ تىپ قالغانىدى. ئۇ ئوغلىنىڭ قولى تۇتۇپ تۇرۇپ ھۆكۈمەن

273

تەرەپكە قاراپ، سائەتلەرنى ئېغىر سۇكۇت ئىچىدە ئۆتكۈزۈپتەتتى. مۇنداق چاغلاردا ئۇ خۇددى رۇپچىنىڭ ئوقىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، چۆل-باياۋاندا تاشلىقنى ئۇچى - باق-رى ئۇزۇلكۈدەك ھالدا كېلىپ، بىرەر جاندارنى تېمىسىقلاپ ئۇراتقۇغان. ئاچ بۇرچىك ئوخشىشىپ كېتەتتى.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇنى قۇرغاقچىلار نامىدىن قۇمۇلغا ئەكىلىپ قىلىش ئۈچۈن شاقۇرغال باشلىقىنىڭكى ۋە - كىلىگە، ئۈمىكى ئەنسىگە يېتىپ كەلدى. ماھۇڭنىڭ ۋەكىللەر - نى ئۆزىنىڭ يانتىقىدا قوبۇل قىلىپ، شاقۇرغالنىڭ گېيىنى ئاچماقچى، ئۇنى قۇچاقلاپ، قېنى بۇرادەر، يول باشلاڭ، ھازىرلا ماڭايلى دېگۈسى كەلمەيۇ، ئەمما ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، «ئەننىمە مەل مۇئەننەنە ئىقۇمۇن» دېگەن ئايەتنى مۇنۇزۇچە تەلەپپۇز بىلەن تونۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تۇتۇقىدا مۇنۇزۇچە تۇرۇپ، ئەمما ئۇلۇسقا بولمايدۇ، ۋەكىللەر بىر - ئىككى كۈن تارام ئالماي، چىغا قارىدى. ئۇمۇ ئاكىسىغا ئوخشاش تاراڭزۇ، تاراقش، تاق يۈزلىك، زىلوا يىگىت ئىدى. پەقەت بويىنىڭ سەل ئېگىزلىكى بىلەن ئاكىسىدىن پەرقلىنىتتى. ئۇ كىسەكتىن قوبۇلۇنغان كاكىنىڭ تۇتۇقى بىر قىسمىنى دېگۈدەك ئىگىلىپ تۇرغان كۈنۈش تەڭگىلەر بىلەن ئۈستىلىدىكى ھەرىس تىلى ئون، سەزىگ، پاراڭ ۋە كىلىدىغان ئون تال زىچچە تالئۇنغا قاراپ ھوشنى يوقاتقان كىشىدەك ماھۇڭچى تۇرغاندا، ماھۇڭچىنىڭ بىردىلا ئۇنىڭ بويىغا ئېسىلىپ، ئۇن سېلىپ يىتىلەۋەتتى. ماھۇڭچىمۇ سىڭىلاپ يىغلاشقا باشلىدى.

276

توماندىن دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلۇشقا باشلىدى. ئۇ - ئىكەن ھەققىدە «گاسىلىك ئۆزى كىچىك كىپ ئاڭلىمايدۇ بۇ ماكىچىكە» دېگەن قوشاقلارنى چىقىپ كەتتى.

بارا - بارا بىرلىك يۈزلەنگەن تامەت ۋە شان - ھۇجرەت بىلەن قىلى ماڭغاندا (1) دېگەن چوڭ مىلتارنىڭقا ئەجەل ئايىسىدەك تۇتۇلىدىغان بولۇپ قالدى. دېمەكلىك كەلگەن، يوغان قورساق، كۆش يۈزلىك ماڭغاندا ئاران قولغا چىقىدىغان ساقلىنىش قاتتىق سىقىمداپ تۇرۇپ، «بۇ ھارامزادىنى كۆزدىن يوقاتقىمۇ، ناڭا كۈن يوق» دېدى - دە، ماھۇڭچىنىڭ ئۈستىگە ئۈچ - تەرەپتىن ئەسكەر تارتىپ ماڭدى. قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، ھەر - ئىككى تەرىپ چىق چىقىپ تارتتى. سەرىق دەريا ۋادىسى قالغا بولمادى، تاغىر تەقىمىدە، بەختۇ تامەت ماھۇڭچىدىن يۇز - ئۈچ كىشى كۆپ يوقۇپ، دە - ماھۇڭچىنىڭ ئۈستىگە يۇز - ئۈچ كىشى قاتتىق ئېشىپ قالغان تازىغا ئەسكەرى بىلەن سەددىچىنىڭ سىزىمىكى ئەلنى دېگەن كىچىك بىر ئاھىزىگە قاپلىنىپ قالدى. ئەلنى بىر قاتتىق ئاھىيە بولۇپ، غەرب ۋە شىمالدىن ئۇرۇپ تۇرىدىغان بوران شەھەر سېپىلنى قاق يېپىگىچە قۇرغاق تۇتۇۋەتكەندى، بەزى جايلاردىكى تۇم دۇۋىلىك رەزى سېپىل كۈنگۈرسىگىچە يېتىپ چىققانىدى. چاقىق، تېز - لىكىدە كېلىۋاتقان بەختۇ تامەت ۋە ئىقبال شەۋكىتىدىن بىراقلا ئايرىلىپ، يېتىم بالىدەك بويىنى قىسىپ قالغان بۇ يىگىرمە بىر ياشلىق «قەھرىمان» ھەر كۈنى دېگۈدەك شۇ سېپىلدا تىموت مەتراپىغا قاراپ، خىيال سۇرۇپ تولىۋاتتى. تولىراق چاغلار - دا ئىككى قولى بىلەن سېپىل كۈنگۈرسىگە تاپانغان ھالدا غەرب قان مابۇتلىقنىڭ بۇسى بىلەن ماھۇڭچىنىڭ بۇۋىسى بىر تۇپ قان ئېرىنداش ئىدى.

275

ئوقۇتقۇچىلىرىنى يىغىدى، ئاچىنىشقا كىرىپ ماخۇسەن بىر-
 لەن ئاتۇن تۇتايلا دېيىپ ئاتىلىدىغان ئوتتۇرا ياشلىق. بۇلار
 لام سۈپەت كىشىنى مېھناپتا ئالمايدىغان، ئالغانلىرىنىڭ ھەممىسى
 ئۆزىدەك ياش يىگىتلەر ئىدى. قاتار يېقىلغان مۇم ئاشلارنىڭ
 يودۇقى مېلىق ئالتۇن-كۈمۈشلەر دە ئىكەن ئېتىپ ئۆزىنىڭ ئىس
 چىنى ئالاھىدە يۈزۈتۈپ تۇراتتى. سۈزۈكىلىرىنىڭ چىددىنى
 تۈسكە كىرگەن يۈزلىرى قىزىرىپ، كۆزلىرى خۇددى تۇن قان
 راقىغۇسىدا تاپ ئىستىپ چىققان چىل بۇزىلىرىغىدەك پار-
 قىراپ تۇراتتى. ماخۇشنىڭ ئۆستەلىنىڭ باش تەرىپىدە تۆرە تۇر-
 رۇپ، قۇللىرىنى شىلتىپ - شىلتىپ سۆزلەشكە باشلىدى. ئۇنىڭ
 رۇندىكىلىرىنىڭ چىرايمىدا بۇ ياش سىركىرىگە نىسبەتەن شۇن
 داق بىر مېھىپىيات ئىپادىلىنىپ تۇراتتىكى، ئىكەر ئۇ مۇشۇ
 قاراڭغۇ كېچىدە ئۇلارنى ئارقىراپ ئېقىۋاتقان بىر دەريا بول-
 ىپتا ياشلاپ بېرىپ، بىردىملا «ئالغا» دەپ قۇنداق بېرىدىغان
 بولسا، ھەممىسى مېھىپىگە قارىماي، سۇغا تەڭلا سەكرەپىدىغان.
 دەك كۆرۈنەتتى. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىدا مۇنداق دېدى:
 — مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، شىنجاڭ چوڭقۇر زېمىنىنىڭ ئالتى
 دىن بىر قىسىغا تەڭ كېلىدىغان ئاچايىپ چوڭ ۋە باي زېمىن
 ئىش. شىنجاڭ شىنجاڭغا، شىنجاڭغا تەمەلدار بولۇپ چىققانلار
 قۇرۇق قول بېرىپ، ھارۋا-ھارۋىدا ئالتۇن-كۈمۈش يۇڭلىرى
 كېلىدىكەن. بىز بولساق، چوڭ يېشىلىققا ئۇلگۈرۈپ بارىمىز.
 قەھرىمانلىق نام چىقىرىشنى خالايسىلەر، شۇنداق ئەمەس-مۇ؟
 مانا، ئەمدى قەھرىمان چاسارەت كۆرسىتىدىغان شىنجاڭنىڭ ئوق
 ئۆزىگە بارىمىز. مەن سىلەرنى ئالدىدىن تەبىرىكلىيەن.
 ئۆزىنىڭ كىچىقى قىزغىن ئالغۇشى سادالىرى قاپلاپ كەتتى.

— ئۇكا، — دېدى ماخۇشنىڭ — مېنىڭ كۆزۈمدىن ھېچ
 قاچان ياش چىقىپ باقمىغانىدى. بىخلىنىشىم سەن كۆرگەن
 مەنىغا! ياق، ياق، مەن يىغلاشنى بىلمەيتتىم. بۇگۈن يىغ
 لەمۇم كېلىۋاتىدۇ. خۇدا بىزنى ئۇنتۇپتۇ، مېنىڭ يەتتىن
 شەرتتىن ئېيتىدىغان بىلەن، غەربتىن ئېيتقان ئوخشايدۇ. يۇلتۇز
 زۇمى كەنسۇ-چىنخەي ئاسىيىدا كەمس، شىنجاڭ ئاسىيىدا
 پاراقتان ئوخشايدۇ. بايىقى كەپلىرى ئاڭلىدىغۇ، مۇشۇنداق
 چاغدا قۇمۇلدا توپىلاڭ باھلانغانلىقى بىزنىڭ مۇشۇنداق
 كەپلىرىگە قارىغاندا، ئۇ يەردىكى بۇقۇرلار جېنىدىن تويۇنۇپتۇ.
 بىزگە چوقۇم ئەگىشىدۇ. شىنجاڭ توغۇرلۇق بۇرۇنمۇ كۆپ
 نەرسىلەرنى ئاڭلىغانىدىم. ئۇ يەرنى خۇددى جەننەتكە ئوخشىتىمىز
 دىغان يەر دەيدۇ، ئەنقانىڭ تۇتۇشىدىن باشقا ھەممە نەرسە
 تېپىلەر ئىشىش.
 — ئاتلىرىمۇ ئالتىن ئىكەن، ۋەكىللەر ئېلىپ كەلگەن
 ئون ئىككى چۈپ ئاتنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم. — دېدى ماخۇش
 ھې ئاڭسىغا كۆلۈمبىرىپ.
 ماخۇشنىڭ ئوڭ قولىنى بۇلاڭلىتىپ مۇنداق دېدى:
 — ئادەملىرىنىڭ سادەلىقىنى قارىسايدىغان بولسۇن. ئۇلار
 بىزنىڭ بۇ ئاقئاس شەھەرگە كەلمەپ كەپتۇ. بۇنى كۆتۈرۈپ كەلمەپ تۇر-
 رۇپ، بىزدىن مەدەت تەلەپ كەپتۇ. ئۇنى كۆتۈرۈپ كەلمەپ تەمەت
 دېيىش كېرەك. شىنجاڭدا بىرەر يىل تۇرۇپ، ئات-قۇرۇق
 سىزنى رۇقسۇتالسا، بۇلەڭدىن باش كۆتۈرۈپ كېلىپ، يوقان
 قۇرماق ماۋناقدىن چوقۇم قىساس ئالىسىز. بۇگۈن ئاڭسىغا
 ئوخشىمىلارنى يىغىپ ئەمۋالنى ئۇقتۇرايلى، ئانداق دەيمىن؟
 ماخۇشنىڭ ئاڭسىنىڭ بىكرىگە دەرمال قۇشۇلسى ۋە ئۇ-
 مۇلغا تېزەك، مېخنى تەكلىپ قىلىدۇ.
 ماخۇشنىڭ شۇ ئاڭسىسىلا بۇز بېشى (يەنى شىنجاڭ)دىن يۇقىرى
 277

شەپمىدىن كەلگەنلىكى ئېيتتى ۋە يىگىرمە ئال بىر نەچچە ئالتۇن لىتىر ماچۇقىنىڭ ئالدىغا قويدى. قاسم بۇگەن قوينىدىن بىر سېرىق لىپاپ چىقىرىپ، «دولۋاس بېگىنىڭ ئۆزلىرىگە يازغان خېتى» دېدى. ماچۇقىنىڭ يۈك قەلەمدە چىرايلىق قىلىپ يېزىلغان بىر نەچچە ۋازاقلق خەنزۇچە خەتنى ئوقۇپ بولىۋېر ئۇنى ھەيرانلىرىغا بەردى ۋە ۋەكىللەرگە بىر نەچچە ئېسىز چىرايلىق گەپلەرنى قىلىپ، ئاغىرىدا ئىككى - ئۈچ كۈن ئىشچى دىلا يولغا چىقىدىغانلىقىنى ئېيتتى. ۋەكىللەر چىقىش كەت كەندىن كېيىن، ماچۇقىنىڭ باش مۇئاۋىن بىلەن ئىشىغا قاراپ: «قانداق، مېنىڭ گېنىم توغرىسىدە؟ بىز تېخى يولغا چىقماي تۇرۇپلا، شىنجاڭنىڭ ئالتۇنلىرى غەربىمىزگە تېز تېز كىرىشكە باشلىدى» دەپ قاقلاپ كۆلدى ۋە ئۆزىنى كۆل كەندىن توختاتقاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

— بۇ خەتنى ئەۋەتكەن بولۇپ بەگ دېگەن كىشى بىزگە غايىھانە ساداقەت بىلدۈرگەن قالغىن ئادەم كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ زىچىھە ئالتۇنلىرىغا قارىغاندا، خەتتە يازغان مەلۇماتلار تېخىمۇ مۇقىمەتلىك.

— قاچان يولغا چىقىمىز ئاتا؟ مەنچە بولغاندا، سەپەر-نى كېچىكتۈرۈپ كېتىمەن. — دېدى ماچۇقىنى تاقەتسىزلىنىپ.

— مۇنداق بولسۇن... — دەپ ئويلىغانلىرىنى بايان قىلىپ، قا باشلىدى ماچۇقىنىڭ بۇيرۇق ئاھاڭىدا قوللىرىنى تارتىشقا قىلىپ.

ئۇنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بىر ئاتلىق پەي قۇبۇلغا قاراپ يولغا چىقتى. ئۇلارنى شاھورماننىڭ ئادىمى بىلەن قاسم بۇگەن باشلاپ ماڭدى.

ئۇلاردىن ئىككى كۈن كېيىن، ماچۇقىنىڭ ئاتاق-چولاي بولۇپ تۆت يۈزدەك ئادىمى بىلەن يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ

ماچۇقىنىڭ خۇددى جەڭدە قولىدا بېرىۋاتقاندا، كۆيۈك تەڭگىلەرنى مۇشۇ سۈرۈشكەنلەردىن باشلاپ، ھەرىجە بويىچە ئەسكەر ۋە ئوقۇتقۇنلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىشنى ئاددىي ئەسكەرنىڭ ھەر بىرىگە ئاز بولغاندا، بەشى سەۋەدىن بېرىلىشىنى ئاسۇن تۇتۇشقا تاپشۇردى ۋە «ماۋ تون زىخ ئالتۇن ماچۇن تۇتۇشقا تۇرىدۇ. تەڭگە بېتىشىمىز، بۇنىمۇ كۆرۈشكە تېگىش شىب ئىشلىتىشكە» دېدى.

ماچۇقىنى تاڭسىنىڭ كۆزىگە يالت قىلىپ قارىدى، ماچۇقنىڭ ئۇنىڭ كۆڭلىنى دەرھال چۈشىنىپ، «بىز ئىككىمىزگە ھېچ نەرسە كېرەك ئەمەس، قولىمدا ئۇچۇن ئەسكەرنىڭ ساداقەت ۋە پىداكارلىقىدىن ئاز ئۇق بايلىق يوق» دېدى. ماچۇقىنىڭ ئىتائىتىگە ئالسىمە ئىشلەپچىرىشى باشلىدى. ئۇنىڭ ئىتائەتچى ۋە شالاق ساقلىنىشىنى سىلاپ تولىتۇرۇپ، شتاب خەزىنىسىدە ھېچنەمە قالمىغانلىقىنى ئېيتتى. ماچۇقىنىڭ كۆلۈپ تىرۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— غەم قىلماق ئاخۇن ئۇنىڭقا! بىز پۇتسىمىز - تۈگىمىمىز خەزىنىمە بار يەرگە كېلىۋاتىمىز دېدىمىز، ئەتە - ئۆزۈن ئالتۇن-كۈنۈشنى يۈكەشكە ئات - ئۇلاغ بېتىشىمىز ئالارمىسىكىن دەپ تويلايدىمەن.

دەل شۇ چاغدا، بىر ياش مۇھاپىزەتچى كىرىپ قۇبۇل تەرىپىنى يەنە ۋەكىل كەلگەنلىكى مەلۇم قىلدى. ماچۇقىنىڭ ئۇلارنى ئىشى ماچۇقىنى ۋە باش مۇئاۋىن يىلاڭ مەنمۇچاڭاڭ بىلەن باشقا ئۆيىدە قۇبۇل قىلدى. ۋەكىللەرنىڭ بىرى ئاتاقلىق كەلگەن ياقا ئاخۇن، يەنە بىرى كۆش بۇزۇلۇق قاسم بۇگەن دېگەن ئادەم ئىدى. قاسم بۇگەن يولۇشىنىڭ خاس مەھرىمەلىتىدىن بولۇپ، خەنزۇ تىلىنى خېلى توپدا بىلەتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن بولۇپ،

يېنىدا قۇيۇمغا توغرا كەلدى. بۇلاقتىن ئېقىپ چىقىۋاتقان سۇ پەقەت ئادەمنىڭ يىلگىچىگىلا بولۇپ، ئۇمۇ بىر ئېشىمچە كېلىدىغان سارلىققا شىپى كېتىتى. ئۇسسۇزلۇقتىن لىۋلىرى قۇرۇپ، گىپ قىلىقمۇ ماچالى قالدىغان كىشىلەر سۇنى كۆرۈش بىلەن ئۆزلىرىنى ئۇنىغا ئېتىشقا تەييارلىنىپ تۇرغاندا، ماچۇقىمىڭ بىر بۇيرۇق بىلەن مەھمىنى تىخىتاشتى. دە، ئۆزى بۇلاق بېشىغا بېرىپ، زۇڭىيىپ ئولتۇردى ۋە بىر ياشىدىن ھەر بىر كىشىگە بىر چۆچەكتىن سۇ تەقسىم قىلىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆزى يۈزىدە كىشىنىڭ مەھمىسى ئېغىزلىرىنى مۇللاپ بولغاندىن كېيىن، ئات - ئۇلارغا ئۆت چۆچەكتىن سۇ بۇلۇپ بەردى. ئاڭ قىلىپ بۇلاقتىن سۇنى تۈگەپ، ئۆزىگە ئۆزىگە سۇ قالمايدى. ئۇ قولى بىلەن بۇلاقنى ئازراق كولاپ، تۇمشۇقىنى سۇزۇلدى. ئالدى ۋە دەۋر قىلىشقا، ئاڭ ئاتقۇچە يەنە سۇ يىغىلىپ قالدى دەپ كۆلدى.

— ھەي - يە، بۇ بوغى تۇڭقان ئەمەسمىكەن! — دېدى شا. قورمال ئۆزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان روزاخۇتقا، ئۆزىگە يانە چاش تۇرۇپلا بىر نەچچە مىڭ قەسگەرگە باش بولۇپ «كاسە لىڭ» دەپ ئاتاق چىقارغىنىغا مەيران قالدىغان بولغۇدەك. بۇ تۇڭقان جىلغۇ قۇيۇل شىكىن. ئەنە - ئۇلار ئۇن بۇتۇقۇل شىنجاڭ سېڭىيۇ... ھەي، خۇدانىڭ ئۆزىگە ئاتالەت.

يەنە بىر كۈنى، ماچۇقىمىڭ شاقۇرمال بىلەن ياندىشىپ كېتىۋېتىپ، تۇيۇقسىزدىلا: «خوجىنىياز ھاجى ئۇتۇغانىۋە دەپ سوزاپ قالدى».

— ئاز ئۇتۇغان، ئەمما كۆپ يۇرت كۆرگەن.

— قايسى يۇرتلارنى كۆرۈپتىكىن؟

— بۇ يېقى شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى، ئۇ يېقى ئورۇس يېرى بىلەن مەننىڭ كۆرۈپتىكىن. — دېدى شاقۇرمال.

تولسى بىجادە بولۇپ، مىلىق تۇتقانلىرى بۇزدىن ئاشمايتتى. قايانلىرى قىلچ - ئەبەز. بىلەن قوراللانغانىدى. شاقۇرمال سۇغا ئاق ئېلىپ كەلگەن يىگىرمە ئۆت بارىكۇل ئېشى بىلەن بۇ زىدىكى بىر قىسىم ئاتلارغا مىنىپ، ماۋزۇر بىلەن قوراللانغان قىرىق كىشىلىك مۇناپىرەتچى قىسىم بۇ قۇشۇننىڭ ئالدىسى گەۋدەسى جىنايلىنىتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بويلىرى قىزىپ قويغاندەك بىر خىلدىكى باش يىڭىتلەر بولۇپ، ماچۇقىمىڭ بىلەن ماچۇقىمىڭ ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئىدى. بىراق كىيىم - كېچەك ۋە ئات - قورال توختاش بولماپتقا، قايسىنىڭ ماچۇقىمىڭ ئىگەنلىكىنى ھېچكىم توپۇنالايتتى.

ئەندىدىن قۇيۇلغۇچە قاقاس دەھت - باياۋاندا خېلى كۈن لىر يول يۈزۈشكە توغرا كەلدى. يېڭى كالىندار ھىيالىدا ماچۇقىمىڭ تاغىرى بولسىمۇ، ھاۋا ناھايىتى كىسىپ كەتكەنىدى. ئوتتەك كۆيدۈرۈپ تۇرغان قۇياش ئۇرى تاستىدا، قورال - پارغ ۋە بىر قۇر يول لارىم تاشلىرىنى كۆتۈرۈپ بىجادە ماچۇقىمىڭ ئۇچۇن بۇ يول ئازىنى كۆر ئازىمىنىمۇ ئېھتىراق بىلىنەتتى. شۇنىڭغا قارىماي، ماچۇقىمىڭ كۆپىنچە بىجادە قەسگەرلىرى بىلەن بىر قاتاردا يايلاق ئاتلىق ماڭغان چاغلىرىدا شاقۇرمال بىلەن يانە ئاتقۇننىڭ ئوتتۇرىسىدا كىرىۋېلىپ، ئۇلار دىن شىنجاڭ توغرىسىدا تۇرلۇك - تۇمەن سوتاللىرىنى سوزاپ ماڭاتتى. قۇيۇلنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، جۇغراپىيىسى، ھۆكۈمەت مەنچىرلىرىنىڭ سۈنۈش ئىقتىدارى، بولۇپمۇ قۇيۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ سەۋەبلىرىدىن تارتىپ، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ باش قورامى، شەخسىي تۇرمۇشى، ھەتتا ئۇلارنىڭ خۇلق - مىسالىرىگىچە ھەممىسىگە قىزىقتاتتى.

بىر كۈنى، بىياپان چۆللۈكتە خۇددى مۆجىزىدەك ئۆزى سۇپ قالغان ئۈچ تۈپ سۆڭەك تۈۋىدىكى كىچىككىنە بۇلاق

تون شىكىكىنچى باب

غزەپ

كوزا كۈندە سۇنسايدۇ، كۈندە سۇنىدۇ.
— تۇيغۇر خەلق ماقالى

I

بۇ كۈنلەردە خوجىنىياز ھاجى چوڭ يولدىكى سىستانداپ لارى بۇزۇپ تۇرۇپتىمىز بىلەن قۇبۇلنىڭ ئىياغراق تالاقىسىنى ئۇزۇپ تاشلىغان ۋە يول ئۈستىدىكى ھەرىسى گازارمىسىغا بارا تىران شەكلىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلىغانىدى.
بىر كېچىسى ھاجىنىڭ يىمىنلىرىدىن مېرۇل مەركەن تۇزىنىڭ ئۈچ ھەمراھى بىلەن يول چارلاپ يۈرگەندە، ئۇزۇن مەزگىل تالدىراش كېلىۋاتقان پەيتتە تاتلىق چىرىكىنى كۆرۈپ قالدى. چىرىكلەر يول بويىدىكى كىچىككىنە بۇلاق تۈۋىدە تاتلىق لىرىسى چۇشۇپ، ئەمدىلا بىرەر يۇتۇمىدىن سۇ ئىچىپ ئولتۇرغاندا، مېرۇل مەركەنلەر خۇددى تۇن قاراڭغۇسىدا يەر ئېغىرلاپ كەلگەن يىملىرىغا ئوخشاش بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇچىشى تۇتۇرۇپ، تۇتتى تىرىك قولغا چۇشۇرۇۋالدى. بۇلارنىڭ ئىككىسى ئۇيغۇر ئىدى. بۇلار بىر قوشۇق قېنىنى تىلىپ يالغۇزۇشقا باغلىدى. مېرۇل مەركەن ئۇلارنىڭ قۇبۇلغا نېمە ئۇچۇن

ھاجىنىڭ كۆرگەن يۇرتلىرىنى ئەتەي كۆپرەك ئېيتىپ، ئەمەل چەتتە خوجىنىياز ھاجىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى كۆرۈپ بولسا ئالاقىسى ئۇ ئوبدان بىلەتتى.
— ئۇرۇس يېرىدە نېمە ئىش قېتىدىن؟
— ئەسكەر بوپتىدىن.
— ئەسكەر؟
— مەنمۇ، ئەسكەر بوپتىدىن.
— ماچۇقنىڭ كەپ - سۆز قىلىپاي، گويا كىمەدۇ بىرىنى تىزى دەۋانغاندەك، تەڭرىتاغلىرىنىڭ قۇياش تۇرىدا قىزىرىپ كۆرۈرۈگەن، قارىلى چوققىلىرىغا قاراشقا باشلىدى. قىسقا يالى بىلەن قۇيرۇقى قاراشتۇل كەلگەن كۆرەك بارىكۆل ئېتى شېشىل قارىلاش قۇبۇلۇق يولدا چوققىلۇر - چوققىلۇر كىزىلدى قالدۇرۇپ، تىزىكىن سېرىپ كېتىۋاتاتتى.

— موي، تولا غوجام — غوجام دۈرمىگىنە، غوجامنى كۆرسىمەنكى، بېشىم ئاغرىيدۇ، كېتىك ئېسە، ئۇزۇك ئالدىڭىز؟
 — خوش ئېگىم، كېتىم مولاق، ئۇزۇم ئاقسۇدىن، بېگىم.
 — ئوموي-ي، غوجام دېمە دېسەم، بېگىم دېسەنمۇ ئەمە؟
 — قوپە مۇنداق گەپلىرىڭىزنى ئاڭداش، كەتسىڭىز قانداق قىلىۋاتىسىلەر؟
 — بىزىمۇ چەنەس — زۇلۇم چەككەن خەلقنىڭ بالىلىرى، خەپ-دى يۇسۇلماق يۈزۈك كەلگەن ياشراق چېرىك، — ئۆز خەلقىمىزگە دۈشمەن بولۇشنى خالىمايمىز، بىز ئىككىمىز قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن، تاغقا قېچىپ بېرىپ، سىلەرگە قۇتۇلساقچىدۇق.
 — ئۇزۇك ئەلگىمەن، ئېمە قىلىپ چېرىك بولۇپ قالدىڭىز؟
 — قەسەم، ئۆلۈمۈڭىزنى، ئىككى يىل بۇرۇن ماناغا مازداۋا ھەيدەپ كېلىپ، چېرىكلىككە تۇتۇلۇپ قالدىم. ئېتىم ھېيتىم، — بوپتۇ، بىزگە قۇتۇلۇشنى خالىساڭلار، ھاجى ئاڭلىنىڭ قېشىغا ئاپىراي، — دېدى مەرۇل مەرگەن. ئاندىن قالغان ئىككى چېرىككە قاراپ، ھەسەلچۇ؟ ئەگە كېتىسىلەر؟ دېدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كۈچۈڭلۈك دېھقان بالىلىرى ئىكەنلىكىنى، ئۇچ يىل بۇرۇن چېرىكلىككە تۇتۇلغانلىقىنى، ئۆيىدە قېرى تاغدا ئالدىنى بارلىقىنى كېتىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىش تارزۇسى بارلىقىنى بىلە دۇردى. مەرۇل مەرگەن ئۇ ئالدىغان گەپلىرىنى مولاق بىلىن ھېيتىم ئۆزۈپ بەردى. مەرۇل مەرگەن بىر تارزۇ ئۆيلىنىۋېلىپ، ئۇلارنىڭ كېتىشىگە رازى ۋە مىنىپ كېتىشكە بېردىن تات بەردى. ئۇلار يەتتە ئەزىم قىلىپ يولغا چىقىدىغان چاغدا مەرۇل مەرگەن مۇنداق دېدى:
 — بېشىڭلاردىكى تاۋۇ چېرىك قالىپىنى تاشلىۋېتىڭلار، چاپىنىڭلارنى تەتۈر ئۆزۈپ كېيۈڭلار، بولمىسا، ئۇزۇڭلارغا قىش تاپسىلار!
 286

مۇنداق ئاز ئادەم بىلەن ئالدىراش كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتسا تىرىك قالدۇرغانلىقىنى، بولمىسا مۇشۇ يەردە ئۇزۇكلا چېچىپ تاشلىغانلىقىنى ئېيتتى. چېرىكلەر چىڭ شۇبىنىڭ جۇ دوغى-گە يازغان مۇھىم خېتىنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە كېتىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ يەنە ئالۋارۇشقا باشلىدى.
 — ئۇ خەت قېنى؟ — سورىدى مەرۇل مەرگەن قېلىپىنى ئويىنىتىپ،
 — ئۇلار تاغقا مىلىنىپ ياتقان بىر چېرىكنىڭ يېنىدىكى تىپ رە سۈيىگىنى كۆرسىتىپ، مەرۇل مەرگەن سۈيىگىنى ئاڭتۇرۇپ، ئاغزى بېچەنلەنگەن قېلىن بىر سېرىق لىپاننى تېپىۋالدى. يەنە ئېمە ئىشلارنى بىلىسىلەر؟ — سورىدى مەرۇل مەرگەن. ئۇلار ئامۇ چېرىكلىك باغلىق ئىكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ شۇنى قوغداپ كېلىۋاتقانلىقىدىن باشقا ھېچقانداق ئىشنى بىلمەيدىغانلىقىنى ئېيتتى.
 — گېپىڭلار راستمۇ؟ — سورىدى مەرۇل مەرگەن كىسىكىنى قىلىپ.
 — ئەزىزىمىز، خۇدا راست غوجام، — دېدى ئالغالىق كەلگەن. بۇرۇنلۇق چېرىك، — گېپىمىز يالغان بولسا، بىزنى ئان ئۇرسۇن، قان قۇسۇپ ئۆلەيلى.
 — بوپتۇ، قەسەملىرىڭلارغا ئىشىنەي، — دېدى مەرۇل مەرگەن، — ئەندىن كەلگەن بولساڭلار ئۇ يەرگە كېتىڭلار، سىلەر بىلەن ھەپلىشىشكە بۇرچىمىز يوق.
 — يوقسۇ غوجام، — بىزنى كەت دېمىسە، ئەمدى قۇمۇلغا بارماقچىمۇ، ئۆزۈڭىزگە قايتماقچىمۇ، بىزگە ياخشىلىق يوق، مەن ئالۋاڭنىڭ دەمىدىن يۇرتۇمدا تۇرالىماي ئۆزۈمچىگە قېچىپ چىقىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ قالغان. يۇرتۇمغا ياناي دېسەم، تۇردى شاخىيەدىن قورقسەن غوجام.
 285

قوشۇن بارغاندىن كېيىن، ئىسيانچى ئوغۇرلارغا قەتئىي رەھىم - شەپقەت قىلىنمىسۇن، قورال تۇتقانلارنىڭ مەھسەبى قىلىپ تاللاشۇن. ئاشلىق، يېم - خەشەك، كىتىم - كېچەك، دورا - دەۋە، مەك يەتكۈزۈپ بېرىش تارقىلىق ئىسيانچىلارغا ھېسابلان قىلىنغانلارغىمۇ زادى رەھىم قىلىنمىسۇن. ئىگەر بۇ ئىشلاردا يۈرۈش قىلىش قوللۇق قىلىدىغان بولسىڭىز، شۇ قوللىنىش ئۆز قولىم بىلەن چېچىپ تاشلايمەن. ئۇ چاغدا مېنىڭ ئاغرىماقكە، ئەتىنىڭ ئاغرىماق شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۆكۈمەننىڭ رەئىسى شۇ ۋە باش قورالدا چىڭ شۇزۇن دەپ مەزمۇر قۇيۇلۇپ تۇرۇپ، ئىك شەخسى تەقىسى ئېسىلغان. «جۇڭخۇا مىنگونىڭ يېڭىرىمىنى چىي بىلى ئالتىنچى ئانىنىڭ ئوتتۇرىنىڭ كۈنى» دېگەن چىمىلا ئۈستىگە شىنجاڭ ئۆلكىلىك مۆكۈمەننىڭ تۆت بۇرجەكلىك يۈرۈش قان تەقىسى ئېسىلغان.

ئەت ئوتتۇر بولۇش بىلەن ئەڭلا ھاجى ئۆزىدىن چاچ راپ قۇيۇپ، «ھوي لىمىنى، پامان نىيىتىڭ ئۆزۈڭگە ھەمراھ بولماي، سەترە قۇيۇلۇش قانغا پائىزۇماقەتلىكەن - دەپ» دېدى ۋە ئىمىن تۇڭجىغا بۇ خەتنى يازما تەرجىمە قىلىپ چىقىشىنى تۇتۇرۇدى. ئاندىن مەزكۇر تەرجىمە قازاپ: «مال، ئىل - جامائەتكە خەتەر قىل، مېنى قىچقىرتۇۋاتىدۇ دېگەن» دېدى. ئىمىن تۇڭجى دەك ئادەم بىھەلى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا مولايىر بىلەن ياش جۇۋانلارمۇ، خەتتا ئۇششاق بالارمۇ بار ئىدى. ھاجىنىڭ يېتەكچىلىرى قوشۇلۇپ، ئۈچ يۈزدەك ئادەم نىمە ئىش بولدىكى دەپ قارىشى تۇراتتى.

ھاجى تېرەكلىك ھويلىنىڭ دەۋازىسى ئالدىدىكى تونۇر بېشىغا چىقىپ، ئايلىرى تۈزۈكلىك ھالدا بوم تاۋاز بىلەن سۆز باغلىدى:

ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، «سىزۇل مەزكۇرلەر قەتئىيەت ئېلىنغان قوراللىرى تاللاشقا تارتىپ، مۇلاقق بىلەن ھېتەمى مەھسەبىڭ قېشىغا باشلاپ كەلدى».

ھاجى تۇتۇشقا قاراشلىق چىڭدە دېگەن يېزىدا ئىدى. ئۇ مەزكۇر مەزكۇردىن تەھۋالى ئۇتۇپ، تۇتۇشچىدىن دەرمال ئىمىن تۇتۇش دېگەن كىشىنى تاپتۇرۇپ كەلدى. ئىمىن تۇتۇش چى خەتنى ئاغراكى تەرجىمە قىلىشقا باشلىدى ۋە دۇدۇقلاپ ئۇتۇپ، ئاغرا مەقسەتنى ئۇتتۇردى، چىڭ شۇزۇن خەتنىڭ يېتەكچىلىكىگە ئىشكەرتكىسى. شۇنىڭ ئۈزى بۇ خەتنىڭ نەقەدەر مۇھىملىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. خەتنىڭ ئىككىنچى بۆلىكىدە، ماجۇق قىمى ئۇتۇلما كىرگۈزۈلمەسلىكىگە چارىسىنى ئۇرۇش بىلەن قىلىشقا بولىسا، قورال - ياراق، ئات - ئېگەر، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن ئاغرا تۇتۇقلاپ، ئۇنى قايتىپ كېتىشكە دەۋەت قىلىش، تۇتۇشۇمۇ ئۇنىمىسا، بارلىق چارە - تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ماجۇق چىڭ بىلەن قۇرغاقچىلارنىڭ ئارىسىدا سۆزۈپچىلىق قىلىش، تۇرغاقچىلارنىڭ باشلىرىغا داۋاملىق كەلگى چىقىرىپ، ئۇلارنى سېتىۋېلىش، سېتىۋېلىشقا بولىسا، ئىشنى ياقىغا سۈزۈپ، ئۇرۇشنى تەدبىرەن كەڭ كۆلەملىك مۇنۇم باشلاش ئالدىغا، ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈش دېگەنگە ئوخشاش كېلەر يېزىلغان.

«ۋاقىتنى قولغا كەلتۈرۈش» دېگەن سۆزلەر ئالاھىدە چوڭ قىممەت كەلدى. بىز يېزىلغان، خەتنىڭ ئۈچىنچى بۆلىكىدە مۇنداق دېيىلگەن: «گېرمانىيىدىن سېتىۋالغان قوراللىرىمىزنىڭ ئالدى چېتىپ كەلدى. مەن بۇ قوراللار بىلەن قۇدرەتلىك بىر قوشۇن چاچۇپ تۇرۇشۇم، بۇ قوشۇننىڭ تەركىبىدە بىرىنچى ھاجى ئۇرۇشقا قاتناشقان ئاق ئورۇنلارمۇ بار، روسىيىدىن سېتىۋالغان تۇتۇق مۇر كۇڭكا (بېرېنېۋىك) لارىسىمۇ، مۇشۇ قوشۇنغا بېرىمەن، بۇ

كۆي دېگەن گەپ بار، مېنىڭ ئىككى ئوغۇلۇم ھازىر ھاجىمىنىڭ پاتىكىلىرى ئارىسىدا تۇرۇپتۇ. بىزنىڭ ئۆيىدە يەنە پەنتە جان ئادەم بار، ئويلىقلار مۆكۈمەتكە قارشى ئورال كۆتۈرۈپتۇ دەپ، ھەممىنى قىرىپ تاشلىماقچى بولسۇز، كۆرۈك تويۇمدەك جىم يانتۇلۇقتىمۇ.

— راست ئېيتتىلا، — دەپ ئۇنىڭ گېپىنى بۇلاۋۇتتى ئوت تۇرا ياشلىق بىر دېھقان، — بۇ گەپچىزە، ھېچقايسىسىز ئانا قالمىغۇدەكسىز، ئوغۇلۇم بىلەن ئىككىسىز تاققا ئۈچ قېتىم ئاشلىق ئاپىرىپ بەرگەن. ھاجىمىنىڭ بەش ئادىسى بىزنىڭ ئۆيىدە ئۈچ كۈن تۇرغان. ئىمدى چېرىكلەر كەلسە، بىز ئۇلۇغ - ئۇششاق ئالتە چائىنىڭ ھەممىسىنى قىرىپ تاشلىغۇدەكسۇزۇ؟ ياق، بۇنىڭغا چىداپ تۇرغىلى بولىمايدۇ.

— شۇنداق، شۇنداق، — دەپ داۋام قىلدى، ھېلىقى بىر ۋاي، — بوغۇزلايمەن دېسە قويۇمۇ تىبىرلايدۇ، ھەي - ھەي... ئىمتى، يىگىتلىك چاغلىرىم بولىدىغان بولسا، ھانا تۇتقان بۇ قورللىرىم، ھا ئاللىقاچان قىلىچ ئالغان بولاتتىم، چېرىكلەرنىڭ قولىدا ما - رام ئۆلكۈچە شېھىتىلىك ماقامغا يېتىتتىم.

ئۇ ئارىدا، تۆپ ئىچىدىن بىر ئايال كىشىنىڭ ۋەھى بارا، قېنى سەن؟ دېگەن ئاۋازى ئاقلادى، يىگىرمە ياشلار چامىسى دېگى بىر يىگىت ۋەھانا مەن، ئايا دەپ تۆپ ئىچىدىن ئۇنىڭ قېشىغا كەلدى، بۇ ئايال مۇسەپپەتلىك بولغىنى ئۈچۈن بېشىغا ئاق چىڭگۈلغا ئاسىدى. ئۇ ھېلىقى يىگىتنى تولىدىن تۇتقان بې - ھى خوجىنىياز ھاجىمىنىڭ قېشىغا ئەگەلدى - دە، مۇنداق دېدى:

— ھاجىم، بۇ مېنىڭ ھايات ئالغان پالغۇز ئوغۇلۇم، دا - دىنى شادىخۇت نويىغا پاللاپ ئۆلتۈرگەن، ئاگىسىنى ئالتە چې - رىك بۇلتۇر، كۆز نەزە ئاۋۇ يول ئۇستىدە نەزىلىپ ئۆلتۈردى.

كېلىنسىزنى يارىدار قىلىپ بىر بالىسى بىلەن تۇل قوبىدى.

— قېرىنداڭلار، نېمە ئىش بولدىكىن دەۋاتا ئاسمىلەر؟ مەن سىلەرنى ئۆزۈمچىدىكى چاقىمۇنىڭ دۇ دەپمىگە يازغان خېتىنى ئوقۇپ بېرىمەن. بۇ لومودنىڭ نېمىنى بىلىپ قېلىڭلار، بۇ لومودى چىبىر - زۇلۇمغا چىدىماي كۆتۈرۈلگەن خەلقىنىڭ ھە - مىسىنى قىرىپ تاشلىغۇدەك، مانا ئاقلاپ تۇرۇقلار، بۇ خەتنى ئى - مەن تۇڭغىسى بىزنىڭكىگە ئۇرۇپ چىقتى.

ۋازى خەتنى ئوقۇشقا باشلىدى، ئوقۇماستىن، ئۇنىڭ ئال - ھاجى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ۋاقىتلىقلارمۇ قېرىنداڭلار، بۇ لومودلارنىڭ كېچىسى، ئاھالىلىرى تىرىپ كېتەتتى، خەلق تويى چې - نازا نامىزى ئوقۇۋاتقانداك جىم تۇراتتى. ھەتتا ئۇششاق با - لارمۇ مەن - سىز قىلىمايتتى.

ھاجى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ۋاقىتلىقلارمۇ قېرىنداڭلار، بۇ لومودلارنىڭ كېچىسى، ئاھالىلىرى تىرىپ كېتەتتى، خەلق تويى چې - نازا نامىزى ئوقۇۋاتقانداك جىم تۇراتتى. ھەتتا ئۇششاق با - لارمۇ مەن - سىز قىلىمايتتى.

ۋازى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ۋاقىتلىقلارمۇ قېرىنداڭلار، بۇ لومودلارنىڭ كېچىسى، ئاھالىلىرى تىرىپ كېتەتتى، خەلق تويى چې - نازا نامىزى ئوقۇۋاتقانداك جىم تۇراتتى. ھەتتا ئۇششاق با - لارمۇ مەن - سىز قىلىمايتتى.

ۋازى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ۋاقىتلىقلارمۇ قېرىنداڭلار، بۇ لومودلارنىڭ كېچىسى، ئاھالىلىرى تىرىپ كېتەتتى، خەلق تويى چې - نازا نامىزى ئوقۇۋاتقانداك جىم تۇراتتى. ھەتتا ئۇششاق با - لارمۇ مەن - سىز قىلىمايتتى.

ۋازى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ۋاقىتلىقلارمۇ قېرىنداڭلار، بۇ لومودلارنىڭ كېچىسى، ئاھالىلىرى تىرىپ كېتەتتى، خەلق تويى چې - نازا نامىزى ئوقۇۋاتقانداك جىم تۇراتتى. ھەتتا ئۇششاق با - لارمۇ مەن - سىز قىلىمايتتى.

تۈپ ئېھتىدىن كۆزۈلدىگەن سادالار ياقراپ كەتتى:

— ئۆلەك شېمەت، قالاق غاۋىتقا

— يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم!

— توغرا، يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم! نىمىسا يالغۇز ئانىلىك چىپ لىن شەھەر ۋە يېزىلار ئېشىققىن تېخى چىم بېتىتۇ، — دېدى ھاجى، ئاندىن جىلك شۇزىنىنىڭ خېشىنى كۆرسىتىپ، — مانا بۇ خەتتە ئېسىلەر پۈتۈلگىنىنى پۈتۈن قۇيۇل قۇيۇل قۇيۇل قۇيۇل، ئاڭلاڭلاردا خەت يازالايدىغان موللار بارمۇ؟ — دەپ سۈندى، — بار، بار، — دېيىشى ئىككى مويىسىمەت تەڭلا. — مانا بىز بار، ئىشىن ئۇنچىمۇ بار.

— مېنىڭ كېلىشىمۇ خەت يۈزۈلەيدۇ، — دېدى ھېلىقى موماي قىزىسىلىق بىلەن.

— ھە، راست، بۇ موللا ئايالى ① دېمەپتەسىز، — دەپ تەسە كىرتتى بەردى مويىسىمەتلەرنىڭ بەردى.

تەزىلەشكەن تويۇننىڭ سەل چىندىرەك تۇرغان زىلۋا بويلىق، ئاق يۈزلۈك، بۇرنى خۇددى ئېقىپ چۈشكەندەك چىراپ لىن، قوڭۇر چاچلىق ياش ئايالغا قاراشتى. ئايال سەل كىزا تارتقاندا، يەرگە قارۋالدى. ھاجىمۇ بۇ موللا ئايالغا ئىگە شىيارسىز ھالدا بىر قاراپ قويدى. بۇ مۇشۇ يېزىدا ئاياللار ئارىسىدىن چىققان ئۇنۇشۇلۇق، ھەتتا مۇشۇ خەت ۋە نەزىم يازالايدىغان ئايال بولۇپ، قانداق خۇش دېگەن كىشىنىڭ قىزى ئەلچىسى ھاياتى ۋە كۆرەش پائالىيەتلىرىدە چاغلاردا ھاجىنىڭ ئالدىغا ئالغىنى، ئۇ چاغدا ھاجىمۇ، ئۇ ئايالنىڭ ئۆزىمۇ ئويلاپ باقىغان بولمىدى، ئەلۋەتتە.

① ئايال-ئاقىش، خۇدان باقى مەنسىمە، (خۇدان قۇيۇش).

راست، راست، دەپ كۆزۈلەپ بېرىپ ۋازىقىرىشى كىشىلەر. ھاجى ھالەتتە چىرىكە ... ۋەتەنلىك ... دېگەن كىشىلەر دىن بۇلتۇر كۆزدە قاسم يالۋان سۆزلەپ بەرگەن ھېلىق پاي-چىشە (يەنى كىتابسىزنىڭ ئالدىنقى بايىدىكى ئوقۇغۇچى ۋەتەننى) نى ئېشىگە ئېلىپ، ۋەزىرە دۇكانىدىكى ئايالى بولمىلا؟ دېدى.

— بۇنداق ھاجىم، ئۇ يالسىز چىرىكلەرنىڭ قولىدا نامەق ئۆلدى، — دەپ كۆز يېشى قىلىشقا باشلىدى موماي، ئاندىن يىغلاپ كۆزۈپ داۋام قىلدى، — «كۆز كىلە دۇكانىدىكى نامەق يىغلايدۇ، يىلدىن كېيىن ئىشى باراتىنىڭ تويۇنى قىزىلىق يىلى بو-دۇق، بىز توي قىلىۋېچە بۇ چىرىكلەر دىزىنىڭ بېشىمىزنى يەپ، دەھان ئونشا يەيدۇ، دۇغىرىچىنى ئۇزار، ئۆمۈچۈك مۇساپىرى دەپ، كىلكۈلۈكتىكى ھەممىسى بىزدەك تاجىز پۇقرالارغا كېلىۋاتىدۇ، ئۇ يەر يۇتقۇرلارنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلدۇرغان ئىش بولسا، بار راستىمۇ چىڭگە بارغاي، مەن بۇ يالغۇز ئوقۇغۇچى ئۆزۈمگە تۇتۇپتۇم، ئاندىن موماي توغرىغا قاراپ مۇنداق دېدى:

— ئاڭلاۋاتامەن ئالام، ئاكامنىڭ قىساسنى ئالىمەن، دەپ يۈرەتتىڭ، مانا قىساس ئالىدىغان كۈنلەر كەلدى، ئاڭلىشىڭمۇ، يۇرتىڭمۇ قىساسنى ئال، ئانا بالىسى بولغۇچە يۇرت بالىسى بولسا — توغرا، ئانا بالىسى بولغۇچە، يۇرت بالىسى بول — دەپ تەكرارلىدى ھاجى، ئاندىن توغرىغا قاراپ مۇنداق دېدى:

— قېرىنداشلار! يۇرتىڭنىڭ بېشىغا كۈن چۈشتى، خىرىس قىلىپ كەلگەن ئاچ بۇرنى ئۆلتۈرمىسەڭ، ئۇ سېنى يەپ قويىدۇ، چىز قىلغان پىلاننىڭ بېشىنى پانچىمىسەڭ، ئۇ سېنى ھا-مان ئۆلتۈرىدۇ، بايقى خەتنى ئاڭلىدىڭلارغۇ، ئەمدى ھېچقاچان سىزغا كۈن يوق، چاشقانداق قېچىپ مۇشۇ كىچىك بەم بولغۇچە، يولۋاسنىڭ ئېلىشى ئۆلگەن ياخشى، ئاتىسى يەنىگەدە سىنا، مەرد، نى مەيداندا دەپتىڭىز.

قالغانىدى. دەل ئۇنداق چاغدا، ماچىنىڭ مېلىقى تەدىرىق بىلەن چىرك ئۇرىتىپكە خېشى يىگىرمە نەچچە پارچە كۆچۈرۈپ دۆلۈپ چايارمەنلەر ئارقىلىق شەھەر ۋە يېزىلارغا يەتكۈزۈلدى. سۈز ئاچىسى ئاللىقاچان توپتۇپ، ئاران - ئاران تۇرغان خەلق بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىت بولغان ھامان «قاچاندا بولسا بىر ئۆلۈم بار ئىكەنمۇ، يېتىپ قالغۇچە ئېتىپ قال» دەپ، خۇدەي قاتتىق كەلكۈن بىلەن بېرىدىلا تېشىپ كەتكەن ئەزىم دەردەك تەۋرەپ كەتتى. ئوردا ئالدى بىر دەمدە ئادەم تېگىزما تاپلاندى. ئۇلار ئوردىدىن قورال ئارقىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشقا كىردى، ئوردىدىكى مىلىتلارنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇلتۇر كۆزدە لايۇسجاك ئېلىپ كەتكەن، ئازراق قىسمىنى نەزەر ۋاقتىڭ ئوغلى بەھەر تەشۋالغانىدى. ئەمدى پەقەت نەپ - چىشەم زامانىسىدىن قالغان قىلچ، نەيزە، تاپپاننا، ئوقيا، ئۆر - مۇن قاتارلىق ئىپتىدائىي قوراللار قالغانىدى. بۇسۇن تېغىچە ئىككەن قاتارلىق ھەممەي سىنايمەن، مانا ئۇ قوراللار دەرسال خەلقىگە تارقىتىپ بېرىلدى. بۇنداق قوراللارغىمۇ كىرىشەلەنگەنلەر ئور - ياغى كۈن يوق»، «قۇش چېشىدا ئۆز ئۆزىنى قوشنايدىمۇ، ئەگىمۇ قاچاتتۇق»، قېچىدىن قېچىپ يىقىلىپ ئۆلگۈچە، مەن - جاندا ئېلىشىپ ئۆلگەن ياخشى»، «بىر باشقا بىر ئۆلۈم» دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر ھەممە يەردىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى. سالى دورغا ۋە خوجىنىياز ھاجىلار بىر نەچچە يۈز ئاتلىق يىمىكت بىلەن دەرسال شەھەرگە يېتىپ كېلىشى ۋاقتىڭ ئۆر - دەسى قۇمغاقچىلارنىڭ شىئى بولۇپ قالدى. ئۇ ئارىدا نەزەرلىك ئوغلى بەھەر ئۆزىنى «سلىك» يەنى كۆرسەتسەن دەپ جاكارلىدى. بۇ ئىش قۇمغاقچىلار رەھبەرلىرى ئارىسىدا نارازىلىق

— ئانداق بولسا، — دېدى ھاجى، بۇ خەتنى بىر نەچچە پارچە كۆچۈرۈپ، بۇرت - يەزۇرلارغا، ھە، ھەممىدىن تاڭمىل شەھەرگە ئەۋەتىلى. ھازىردىن باشلاپ بۇ ئىشقا كۈش قىلىش سىلا، ئانچە كۆپ بولسا، شۇنچە ياخشى. قالغان گەپنى كېتىن قىلىشايلى.

شۇنىڭ بىلەن خەلق تېپى ئاستا تارقىلىشقا باشلىدى.

— ياتاللا، بېگىم، — دەپ مىرۇل مەرگەنگە پىچىرلىدى مولىق چىرىكە، — سى ئۆزلىرى خەتنى قولغا چۈشۈرۈپ بەك چوڭ ئىش قىيىنلا چۈمۈ بېگىم.

— ۋاي ئاداش، ئولا بېگىم، بېگىم دېيىشكەنە، — دېدى مىرۇل مەرگەن، — بۇرۇنقىلار، مەن بېشىڭلارغا كىرگۈدەك بىر ئىپ - مە تېپىپ بېرى، ماۋۇ چىرىك قانلىقى بىلەن قوينىڭ ئىچىگە گە كىرىپ قالغان ئۆچكىگە ئوخشىشىپ قاپسىلەر.

مولىق چىرىك بىلەن ھېيتىگە كۆلۈپ قوبۇل مىرۇل مەرگەنگە ئەگىشتى.

دەرۋەقە، بۇ كۈنلەردە جۇ دوتەي، ئىگەر شەھەر خەلقى قۇمغاقچىلارغا ئازاد قوشىدىغان بولسا، شەھەرنى توپ - زەمبىرەككە تۇتۇپ يەر بىلەن يەكەن قىلىپ تاشلاپمەن، دېگەن مەزمۇن مۇنداق مەخسۇس ئېلان چىقىرىپ، قاتتىق تەمەدات سالىشقا ئىدى. مۇسۇلمان شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان خۇبېيچاڭ بىلەن ھۇبۇ - كۇمەت كىتابلىرى چاپلانغان لوپنۇڭنىڭ ئارىسى بەك يېقىن بولغاچقا، لوپنۇڭدىن ئېتىلغان زەمبىرەك ئوقۇلدىنىڭ مۇنداق يېقىندىكى ئىشقا تونۇر تەگمەسلىكىنى خەلق كۆپچىلىكى بىلەن مەپتىتى. شۇنداقتا خەلقى ئىپە قىلىشى بىلەن تەمتىرەپ

ئون ئۇچىنچى باب
يولدا توشۇلغان ھەمراھ

ئارىلانغانغا ئۆلەيمەن،
ئەقىدىمگە يىغلايمەن.
— ئۇيغۇر خەلىق ماقالىسى

I

قۇرغىلاق رەھبەرلىرى بىلەن ئۇيغۇر، خۇيزۇ مۇستەبىرلىرى ۋە قوراللىق يىڭىنلەر بولۇپ ئۈچ يۈزدەك كىشى شەھەر نىڭ تەخمىنەن ئون چاقىرىم شەرقىدىكى سايا يېزىسىنىڭ كۆزلەم بىر كەنتىدە چايالە تىكىپ، ماجۇنىڭنى ئۇ يەردە كۆپ تۇتالدى. سەھنىدا ئاخۇنلارنىڭ بىلەن يۈسۈپ تەيچىسۇپ ياشىنىپ ئالغانلىقىغا قارىماي، تونۇرىنىڭ يالغۇزىدىك يېلىنىپ تۇرغان ئايىتايا بۇ يەردە ئاللىق كېلىشكەندى، ئۇيۇش مەزگىلى بولماپتۇ. كۆتۈرۈلۈش مۇراسىمى ئاددىي، لېكىن سەمىمىي ئۆتۈمگە. تاۋۇل ئاتام، ئانىدىن كىلام دەپ ئاتىغان — ئىسەنلىك سوراقتاندىن كېيىنلا، مەھمانلارغا داستىخان تارتىلدى. ئاتام سەھەردە ئۇزۇپ قويۇلغان مۇزدەك چىلگە تاۋۇزلار بىلەن ئالە نارەك قىزىرىپ يىقىن توغاج شاپتۇرلار، تېخى بايرىقلار تونۇردىن سۈيۈپ ئېلىنغان ئىسسىق نان — توغاجلار، ئاق ۋە

قوزغىدى.
— ئۇ ئىش بولمىدى، تەبىئىي نېگىم — دېدى ئابدىنىياز مېرەپ يۈسۈپ تەيچىگە. — ئۇنىڭغا كەپ قىلىپالدىلا. ئۇنداق بىر نېمە خەلققا قانداق باش بولالايدۇ؟
— خايا بولماق ئۇچىنچىكى، — دېدى يۈسۈپ تەيچى قىيىن كىيلىك بىلەن. — توغۇزۇ ئۆزى بىلگىنىنى چىللايدۇ، ئىتىمۇ ئۆز كۆچىسىدا ئۆزىنى ئوچا سانايدۇ. ئۇ ئۆزىنى مەن سىلىك دېسە، دەپ تۇرمايدۇ. بىز تەشمىزنى قىلدۇرۇپتەيلى، ئۇنىڭغا بىر نېمە دېنەك ھازىرلا چۈچە خۇرازدەك مۇرەپچىسۇپ قويدۇ.
— بوپتۇ، ئۆزلىك دېگەنلىرىدەك بولسۇن. — دېدى ھاجى، — ئۇ ھازىرقىدە مەن ھىلىكە دەپ يىگىرمە — ئوتتۇز لۈكچىكى بىلەن ئۆز كۆڭلىنى خۇش قىلىپ يۇرۇپتەيلى، ئەمما بىزنىڭ ئىشىمىزغا ئارىلاشمىسۇن. مۇبادا ھەممىدىن ئاشىدىغان بولسا، بىر كېچىدىلا ئۆلىدىكى كۆپىنچە ھەممىدىن تارتىۋالسىمەن، شۇنداق قىلىپ، ئاتاققا بەشىر ھىلىكە، ئەمەلىيەتتە يۈسۈپ تەيچى، ئابدىنىياز مېرەپ، سالى دورغا، خوجىنىياز ھاجى قاتارلىقلار قوزغىلاڭنىڭ رەھبەرلىرى سۈپىتىدە بىر ياقىتىن شەھەر مۇداپىئەسىگە كىرىشتى. يەنە بىر ياقىتىن، ماجۇنىڭنىڭ يېتىپ كەلگەن ھامان، لوچىڭغا ھۇجۇم باشلاش قارارىغا كېلىشتى. دۈبەي شەھەر ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرھال توپ — زەمبىرەكلەرنى ئىشقا سالدى، بىراق چۆرىكلەر كۈندۈزى باش چىقىرىۋالماي، پەقەت كېچىسى ئالدىنقى بولماپتۇ، زەمبىرەك ئۇقلىرىنىڭ بەزىلىرى شەھەرنىڭ بىر چېتىدە چۈشۈپتۇ. دۇرغان ۋاقتا ئوردىسىدا تەڭمۇ، كۆپ قىسمى شەھەر ئۈستىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ سېپىل سىرتىدىكى ئېتىزلىقلارغا چۈشتى. دۇر دەپ زەمبىرەكلەرنىڭ كارغا كەلمەيۋاتقانلىقىغا تېرىپ كېپ تۇرغاندا، ماجۇنىڭ لەشكەر تارتىپ قۇرۇلغا كېلىپ قالدى.

دىياردا پات - پات بېشلىق بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ قېتىمقى بېشى لىقىمۇ ئۇنىڭ جۈلىنىدىدۇر. ئىنشا ئاللا، سىلنىڭ چاتلىرىنىڭ قەدەم تەشەببۇسى ۋە ئەمىمىزنىڭ بىرلىكىگە سەھى - تەشەببۇد قىلىشىمىز بىلەن بۇ قېتىم قۇمۇل ئەھلى ئىچىلىق تاپقۇسى. ئادەتتە ناھايىتى كەمسۆز ۋە ئۆزىنى ئېھىر - بېسىق تۇر- تىدىغان سەددىنا ئاۋۇلۇقۇنىڭ بۇگۈن بۇنىڭ قىزىپ كېتىشىنى سەھىپىچانلارنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ ئۇچۇر - ھەم جەيلىن چاچ - ساقاللىرى، ھەتتا ئۇزۇن قاش - كىرىپكىلەر قار- دەك ئاقىرىپ كەتكەن بۇ كىشىنى كونا تۇنجى قېتىم كۆرۈ- ۋاتقاندا، ئۇنىڭدىن كۆزىنى ئۆزىمەي دىققەت بىلەن قارىشىپ ئولتۇراتتى.

— ئىنشا ئاللا، — دېدى ماچۇقىڭ، قەدەمى تەك تۇتۇپ ئولتۇرۇپ، — ئىنئەمەل مۇستەبۇتە تەقۋەتۇن، يەنى پارلىق مۇ- سۇلىلار بىر قېرىنداش، مەن تاكى بىر ئەمىگىرەم، بىر تەلچە قېتىم قالغۇچە ھوقايىسىلرى بىلەن بىرلىكتە چەك خىلاپ قېر- رىنداغلىق پەرزەنتى ئادا قىلىمەن. مۇبادا ۋەدەمگە خىلاپلىق قىلما، ئاللانىڭ ئالدىدا بۇزۇم قارا بولماي.

— ئىنشا ئاللا، ئىنشا ئاللا، — دېيىشىنى سەھىپىچانلار. — پاتىن بېرى مېھمانلارنى قارام ئېلىۋالماي دېي، بىزنىڭ كىشىلىرىمىزنى سىلغۇغا تۇتۇشتۇرمايسىز، — دېدى بۇ- سۇپ قەيچى كۆلۈمسۈرۈپ ئولتۇرۇپ، — مېلى بولسۇمۇ تۇتۇش تۇرۇپ كۆتۈرەي.

ماچۇقىڭ بۇ گەپتىن ناھايىتى خۇشال بولغانلىقىنى ئېيتتى. بىر يۈسۈپ قەيچى بىر باشتىن تۇتۇشتۇرۇشقا باشلاپ، ئۇ- ۋەت خوجىسىياز ھاچىغا يەتكەندە ماچۇقىڭ ھاچىغا دىققەت بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ قولىنى مەڭگەم سىلغان ھالدا مۇنداق دېدى:

ساپال قىچىلاردا لىغىلاپ تۇرغان مۇزەك قېتىقلار ۋە لىكىن- تاۋاقلاردا كىلىتۈرۈلگەن پىچانلار گۈللىرى قاتاس چىل - پاي - ۋاندا ئۇزۇن يول ئېسىپ، ھېرىپ - ئېچىپ كەتكەن ماچۇقىڭ ۋە ئۇنىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك قوشۇنىنىڭ رەڭگىگە قان، كۆزلىرىگە نۇر يۇقۇرتىمەكتە ئىدى. ئۇلار بۇ ئازۇ ئېسەتلىرى- نى ھەر قېتىم ئاقىرىما سالىغاندا، تىللىرىنى تامىشىپ تۇرۇپ، «خاۋ - خىنجاڭ خاۋ» دېيىشەتتى.

— شىنجاڭ سىڭ مېنىڭ ئاڭلىشىشىمىدىن نەچچە ھەسسە باي، پاراۋان بىر زېمىن كۆرۈنىدۇ، بۇ ئېسىدىكى تۇتۇش لىقا — دېدى ماچۇقىڭ يېنىدا قول قۇۋۇشتۇرۇپ تۇرغان كىشى تۇتۇشىغا قاراپ.

تۇتۇشقا چاۋزەن سەددىنا ئاۋۇلۇقۇم مۇنداق دېدى:

— دەرسەقىمەت، ئاللا سۇپىيە ۋە ئاتالا بىزنىڭ بۇ زې- مىمىزىگە ئۆزىنىڭ لۇشى - كەرسىمى دەرىخ تۇتۇش، غېيىپ خەۋىنىدىن مەدەي - ھېيىسىز كىتتەلەر ئاتا قىلىۋاتىمەن، ئالە شەھەر ① ياكى ئىلى ۋادىسىغا نىسبەتەن تۇتۇشۇپ ئېيت- قاندا، بىزنىڭ قۇتۇلسۇز تېشى كىچىك ۋە كەمبەغەل دىيار ھېيىلىنىدۇ، تەقدىر گىرادە بىلەن سىلنىڭ چاتلىرى شۇ تەرەپ- لەرگە بېرىپ قالسا، تېخىمۇ كۆپ تاجايىياتلارنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولىمۇ. ئېلىۋىشى، سۇنداق باي زېمىننىڭ ئىك- سى بولغان يەرلىك ئەھلى پۇقرالار قاتنىشۇۋات رۇلۇم ۋە تەكلىۋىلىكلەر تۇتۇش بىر كۆز قان، بىر كۆزى باش بىلەن تولۇپ، ھەسرەت - ئادامەتتە كۈن كەچۈرىدۇ، كۈيۈمەن، قۇمۇل كەملىنىڭ ھالى پەقۇۋەتتە، شۇ سەۋەبتىن بۇ

① ئۇ چاغلاردا، كۈيۈمەن چاتلىقى شىنجاڭ ۋىلايەت شەھىرىدە دېيىلاتتى.

سەشۈنلىقەمۇ؟ بۇ قىزىق كىشى بولمىدۇ. — دېدى ماجۇنىڭ يېنىدا تۇرغان كىشى ماجۇنىغا مەنلىك ئاراپ قويۇپ، ئالدىن ئۆزىنىڭ مۇھىم كىشىلىرىنى ئويۇشتۇرۇشقا باشلىدى. ئىتراپتا ئاراپ تۇرغانلار پەجىرىلىشىغا كىرىشتى. — ھوي، بۇ ماجۇنىڭ دېگەن بەكلا ياخشى بىر ئىشەمە ئىد كەنمۇ، مېنىڭ كىچىك كىشىم بىلەن تەڭمۇ ئىشەمە — دەپ پە چىرىلدى مەزكۇر مەزكۇر چىنىدا تۇرغان ھوشۇر كاتتۇغا. — ئەسسا، ئۆزۈم ئالتىن كېلىشكەن ئېشىكىم جۇنۇ، قىز بولۇپ قالغان بولسا، كىشى كۆرۈپ قالغۇدەك، — دېدى ھوشۇر كاتتۇ تىلىنى چاڭلىدىشىپ. — ھوي كاتتۇ، سەنمۇ ئاتۇرىدا چىشى قالسىغان مەيلىلارغىمۇ كۆرۈپ قېلىشتىن يانمايەن، — دېدى مەزكۇر مەزكۇر كۆرۈپ. — سەپ. — ئاستا گەپ قىلغۇلار، — دېدى ئوتتۇرا ياشلىق بىر كىشى مۇزىكىدىكى مەنلىقنى تۈزەشتۈرۈپ قويۇپ — ئالتىن چىچەن بىر ئىشەمە كۆرۈنمەن. ئۇلۇقنى دېگەن ئۇتۇپ ئولتۇرغىنىنى قارىمىسىلار.

شۇ ئارادا ماجۇنىڭ ئىتراپتىكى بەزى — كەينىلەرنىڭ ئالدىنى مەنى سۈزۈشتۈرۈپ ئالدى ۋە «ئاپتۇناۋەن» دېگەن كەينىنىڭ نامىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ قايسى مەنىدە ئىشەنچكە قىزىقتى، بىر تەرەپتىن، سودا — تىجارەت بىلەن ئىشەنچ ئۆلكىلەرگە كۆپ ئالدى ئالدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ كەينىگە يەر — زېمىن تۇتقان ئىسپاتلار داتۇ ئالدى سېتىپ، دوغىلاق بىر كىشى بۇ كەينىگە قىلغۇدەك بىر زامانلاردا «لىياۋ» ئالدىلىق بىر خەنزۇ ئاكانلاش قانلىقى ئۇچۇن شۇنداق ئالدىلىق قانلىقى ئېيتتى. ئىشەنچ يەنىل داتۇ خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلىدىغان ۋە خەنزۇ — ساڭا ۋەتەنلىك بولغىنى ئۇچۇن، ئىل — يەنۇر ئىشەنچە تاپسىرىلىق.

سەن خىمال قىلىۋاتىمۇ سالاھەتلىك چىدىمى ئادەم ئىكەنمۇ، سىزنى ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىدىن تەلىم ئالغان دەپ ئىشەنمەن، خۇداقۇمۇ؟

— بىر نەچچە ئايلا، — دەپ قىستى چاۋاب بەردى ھاجى، ئۇرۇشلارنىڭ ھەربىي تەلىمى قاتتىق بولمىدىمۇ؟

— بۇنىڭغا گەپ سىغمايدۇ.

— سىزنىڭ ھەربىي تەلىم كۆرگەن كىشى بولغانلىقىڭىز، خۇشالەن، ئىشەنچتا ئۇنداق چىقىشى كېتىمىز. — دېدى ئۇ ۋەتەن قازاق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىغى غارىپقا كەلگەندە، ماجۇنىڭ ئۆزى دوغىلاق كەلگەن، كۆزلىرى چوڭ، ئېشىك شالاڭ قارا ساڭال بىلەن ئايلانغان، ئۇنىڭ تىنى، بۇ، ئىشەنچ ئۆتۈك كىيىپ، ئېلىدىكى ئوق پوتسىغا ماۋزۇ قىستۇرۇپ، ئېشىغا چىپەكلىك كىگىز قانداق كىيىۋالغان بۇ كىشىگە ئىشەنچىنىپ بىر قارىۋالدى. دەپ ئۇنىڭ سېمىز قوللىرىنى تۇتۇپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئۇمۇ، قازاق دەپ ئالغىنىم بىلەن كۆرگەنم يىرىق ئىدى، قۇمۇلدا قازاقلار بار ئىكەن. دەپ سىلەرنى ئات ئۇستىدە ياشايدىغان مىللەت دەپ ئالغىنىم، شۇنداقمۇ؟

— گەر قاننى ئاتا — دەپ كۆلۈپ قويدى غارىپ.

باركۆل ئېشىغا ئۇششاق تاللىرى ئىرىكە بىزگە سۇۋات قىلىنغان دەپ، — دېدى ماجۇنىڭ كۆزلىرىنى ئويۇشتى.

تويۇشتۇرۇش ئايلاشقاندا، ماجۇنىڭ بىردىنلا «پولۇسى دىرىن قاپسىلىرى؟» دەپ سوراپ ئالدى.

— ئۇ كىشى بىزنىڭ دۇشمىنىمىز تەرەپتە، دەپ قىستى چاۋاب بەردى يەنۇر ئىشەنچ قانلىقىنى سېلىپ تۇرۇپ.

گىلىدۇ، دېگەن ئۈمىدە چامىدالىق بىلەن قارشىلىق كۆرسەتسە، سېپىلارنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىشقا ئىشەنچ قوشۇنى يەرلىك قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سېپىلنى ئۆزلىكىدىن ئوققا تۇتۇپ تۇرۇشىدىن پايدىلىنىپ، سېپىلغا قونا قويۇش، قىلچىنى ئاغزىغا چىقىرىپ، ئىككى بىھقان بىلەن سېپىلغا يامىلىپ چىقىش، ھەتتا لەغمە كۆلەپ، سېپىلنى پارلىتىشى چارىسىنىمۇ ئىشلىتىپ باقتى. بۇلارمۇ كارغا كەلمىدى. ئاغىر ماجۇنىيەك مۇھاسىرىنى ئۇزارتساق، چىرىكلەر ئاشلىق ۋە سۇدىن قىلىپ تەسلىم بولدى، دېگەن قاراش بىلەن، ئازراق تەسكىرىنى قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە سېپىل مۇھاسىرىنىڭ قالدۇرۇپ، بارىكۆلنى ئىشغال قىلىشقا ماقىماتى بولدى، خوجى-نىياز ھاجى ئۆزۈمچى بولمى توشۇشقا ماڭدى.

.....

تۇنداق كۆللىرىنىڭ ئىرىدە، جۇ دەپى بازار رايونىدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ مۇسۇلمانلىرىدىن ئەلچىلەر ئۆمىكى تەشكىللىپ، ئابدۇنىياز مىرابىل بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن خۇيچىغا كىرىم ئىمام باغلىق بولۇپ، يولۇسىمۇ ئۆمەك تەركىبىدە ئىدى. جۇ دەپى بۇ ئۆمەك ئارقىلىق جۇ قېتىمىنى قوزغىلاڭچى مۆلكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ چەبىر-زۇلمى كەلتۈرۈپ چىقارغان، سىلەرنىڭ ئىشىڭلار (قوزغىلاڭچى ئىپەكچى) ھەق، ئەمما ماجۇنىيەتنى بۇ ئىشقا ئايلاشتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەگەر ماجۇنىيەتنى تالاقىڭلارنى ئۆزىڭلار، تاغ رايونىنى ئابدۇنىياز مىرابىل، خۇيچىنى بەشىر باشقۇرسۇن، مۆلكۈمەت ھېچقانداق ئىشقا ئارا ئايلاشتۇرۇشقا دەپ تېپىشقا بولمايدۇ. بىرلۈك سۆھبەت چەيراندا ئابدۇنىياز مىرابىلنىڭ قولغا ھېچكىمگە سۆز دۈرمەستىن كىچىكتىن بىر پارچە قەغەز تۇتقۇزۇپ قويىدى. قەغەزدە «جۇ دەپىنىڭ گەپلىرى يالغان، بۇ ئۆزۈمچىدىن

بايلاردىن ئىدى، ئاندىن بولسا، مەن ئۆزۈمنىڭ شىتابىنى شۇ يەردە ئۆزىمەن، — دېدى ماجۇنىيەك، — «لياۋۋە دېگەن خەت بىر كىشىنىڭ قولىدا، بىزنىمۇ، ھەممە بىزنىمۇ، دېگەن مەنىدىكى «لياۋۋە بىلەن ئاھاڭداش ئىكەن. مېنىڭ قولىمدا ۋەيا (بەس) ئات»، ئاندىن بولغاندىن كېيىن، ئاتنىڭ يەم — بوغۇز كاسىدا تۇرغىنى ياخشى.

بۇ گەپنى تاقلاپ ھەممەيلەن كۈلۈشتى.

— بۇ بوش تۇتقان قەمەسكەن جۈمۈ، — دەپ پىچىرلىدى ھاجى دورغا خوجىنىياز ھاجىغا، — ئۇنىڭ گەپلىرىنى قارىمايدىغان، بىز ئۇيغۇر خەق بەكلا ساددا ئىكەنمىز.

— ئاقىرىتىمىزگە خۇدا كېيىل، چىرىكلەرنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلۇشقا ياردەم بەرسىلا بولدى، — دېدى ھاجى قاپلىقى سېلىپ تۇرۇپ.

تۇنداق قىلىپ، ماجۇنىيەك «لياۋۋە ۋە ئازادە» دە تۇرىدىغان بولدى، بۇ كىيىن ھەممىدىن چوڭ ۋە ئازادە جاي ئىسپاتلىپ داۋىتىشقا چاقىرىشى ئىدى. ماجۇنىيەك ئەنە شۇ چاقىرىشىنى شىتاب قىلىپ، قالغان چىرىكلەرنى ئەتراپىدىكى يېزا — كەنتلەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ چىقىمىگە پارايدىغان قوشۇن ئۈچ يۈز كىشىدىن ئاشمايتتى. ئۇ بىرەنەچچە كۈن ئام تال ھاندىن كېيىن، قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە ھۇجۇمغا ئۆتتى. شىتابچىلىق دېگەن ئىككى سېپىل ئىدى، ھۇجۇم قاتتىق بولدى، بۇ ئىككى سېپىل تارقىلىدىكى بازار رايونىغا يايلاشقان ئۆي-ھۆججەت، خۇيزۇ ئاھالىسىمۇ ئۇرۇش قوشى قىچىدە قالدى، مۆلكۈمەت چىرىكلەرنى تىرىك قالىپ قىلىپ تۇتقىمىز، دېگەن ئەندىشە ياكى بارىكۆل ۋە ئۆزۈمچى تىرىشى ياردەم

بۇق، ئۇلۇپىدىنمۇ قورقىدىغاندەك ئەمەس، ئىمانىمۇ كاسىل كۆرۈنىدۇ. خۇدانى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن، ھەممىسىلا بۇ بىر مەن قېرىنداش دەپ تۇرىدىكەن، نېمە بولسا بولسۇن، ئۇ كۆزى ساغلامدا بەرگەن ۋەدىسىگە كۆپا قىلىپلا بولدىمۇ. ئۇ سالى دورغا كەپ قىلىپاي تۇلۇغ - كىسپەك تىنىپ قويدى.

2

بالا كەلسە قوشلاپ كېلەر، نامەت كەلسە خۇملاپ كېلەر دېگەندەك، ما جۇڭيېق شەھەر مۇھاسىرىسىنى بىر قېسىم چېرىكى بىلەن قوغدىلاشقا قارالدى، ئۇزۇن ئۆزى ئىككى يۈزدەك ئادىمى بىلەن ئون ئۈچىنچى ئىسپات كۆزى قۇملىنىك شىمال دىكى كۆشۈتە ئېغىزغا قاراپ كېتىۋاتقاندا، كۆزۈلىنىپتەن يەردىن خۇملاپ كەلگەن بىر نامەتتەك ئۇچىراپ قالدى.

ئارا تۈزۈك تەرەپتە سادىق قورمال باشچىلىقىدىكى قوزغىلاڭچىلاردىن يېڭىلىپ، شەھەرگە چېكىنىپ كېلىۋاتقان ئىككى تۈمەن يەنى تەخمىنەن ئىككى مىڭ چىرىك شۇ كۆزى ئاخشىنى كۆشۈتە ئېغىزىدا قۇتقانىدى، ما جۇڭيېق ئۆز رازۇمچىلىقلىرىنى تارتقىلى بۇنىڭدىن خەۋەر ئېيتىپ، ئېدىرلىقلار ئارىسىغا يۈمۈ-رۇندى - دە، شۇ كېچىسى ئاق ئاققۇچە چېرىكلەرنىڭ بايرىقىغا ئۇمىشىپ ئون نەچچە بايراق تەييارلىدى، ئاق ئېتىش بىلەن تەڭ كاتاي - دۇنياقلىرىنى چېلىپ، چېرىكلەر تەرىپكە ئىلگىرىلەدى. ئۇيغۇردىن ئەمدىلا كۆيۈلغان چېرىكلەر ئۆزلىرىگە توختاش، كۆل رەقە كىسىپ، كۆمىدىداق بايراقلىرىنى كۆرۈۋېلىپ كېلىۋاتقان قوشۇنى كۆرگەچ، ئۇلارنى شەھەردىن يازدەپتە 304

كېلىدىغان ياردەمنى كۈتۈپ، سىلەرگە مايجۇن ئويۇنى كىسىپ كېلىۋاتىدۇ دەپ بېزىلغانىدى. شۇنىڭ بىلەن سۆھبەت بۇزۇلدى. ئەلچىلەر ما جۇڭيېقنىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈرۈلدى. ما جۇڭيېق ئۆزىگە تەكىمىدىكى كىشىلەردىن بىرىنى ئېيتىپ تاللاپ، قالغانلىرىنى قايتۇردى. يولۋاسنى بولسا، يېڭىلىقلىق مەرتىۋىسى بىلەن ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى. شۇندىن باشلاپ، يولۋاس قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرى قاتارىغا ئۆتۈپ قالدى.

— ھەي، بۇ قانداق ئىش بولۇپ كەتتى؟— دېدى سالى دورغا ئايدىنىپتەن سىرايغا. يولۋاس دېگەن ئىسمىنى ئاتىلىپ، رەھمەتلىك مەڭلىك بالىنىڭ كۆكسىدىن ئېقىۋاتقان قان بىلەن سۆيى مەزكەرنىڭ قەبرىستانلىقىنى قىياپىتى كۆرۈۋىتىپ كۆرۈنىدۇ. بۇنىڭدىن ھاجى خەۋەر تاپسا، نېمە دەردى؟

— ھەي دورغا، مەنمۇ ھەيران-جېنىدى ئايدىنىپتەن سىراپ ئۇزۇن، قۇيۇق ساقلىقى سىلاپ قۇيۇپ،— بۇ يولۋاس بەگكە نېمە خىسەلەت بار كىتاتاق؟— دېيىۋېتىپ،— ئەمەس، چۈچۈكىدىكى كەمەك ھەييار ھايات بولغان بولسا، يولۋاس بەگنىڭ قولىغا سۇ قۇيۇپ بېرىلسە، دەپ ئويلايمەن. ئۇ كۆزى قولىغا ما جۇڭيېقنىڭ ئۇنى تاللاشقا سورىغانلىقى ئەسلىرىدىمۇ؟ ئۇلار تاللاشقا چاتلا تولىۋاتقان ئوخشايدۇ، بىز ئۇنىلاپ يۇرۇۋېتىمىز، چۈنكى، دورغا،

— ھەي-ھەي، بۇ بوش تۇرغان ئەمەسكەن، قارىسامدىلا، ھېلىتەلا قول-بېشى پۇتلاشسى، ئۇنى قىل، بۇنى قىل دەپ، بىز-نى تىقتا چورنىدىغان بولىمىز. تاقىنا-ئەتە شىللىمۇ، مەنۇل-خىيىدى دەپ قۇرقىسىمەن.— دېدى سالى دورغا مەنۇس قىياپەتتە.

— ئەمدى نېمە ئىلاج دورغا،— دېدى ئايدىنىپتەن سىراپ،— ئۇنى ئۆزىمىز چىلاپ چىقتۇق، ياندۇرۇۋىتىش كەپ 303

قوراللانغان بىر مىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ سردارى، نەچچە تۈن تاتىم تۈگىگە يۈكلىگەن زاپاس ھەربىي تەييارلىقنىڭ خوجايىنى سۈپىتىدە، قۇبۇلغا كىرىشى بىلەن ھەممىنى ھەيران ئالدىردى.

بۇ كۈنلەردە «كاسىلىك» دېگەن نام قۇبۇل خەلقى نەزەردە تۇرىدۇ ۋە ئۈمىد سېغىنۇپ تاللاندى، بىراق يەنە بىر تەرەپتىن، ئۈمىد باشقا نەتىجىگە باشقا بولۇپ چىققان ئىدى، چۈنكى ئابدۇھامىد مىڭ بىلەن سالى دورغا ما چۇقىقتا ئى تەرتىپكەش ئۈچۈن كىرىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ قورال-ياراغ جەھەتتىن بەكمۇ قىسلاشقانلىقىنى، غەنىيەت ئېلىنغان قورالدىن بىر قىسمىنى قوزغىلاڭچىلارغا بېرىشى تەلپ قىلىۋاتقاندا، ما چۇقىقنىڭ خۇددى شاگىرتقا تەنبىھ بېرىۋاتقان قورال تال بەھلىگە كەلگەن، سىلەر ئۇ قورالدىن كەلسە، قورال - ياراغنى بىرگە ئوخشاش چەك قىلىپ ئېلىڭلار دېدى.

— بۇ ئىبىمە دېگىنىڭىز، دېدى سالى دورغا ئۆزىنى بېسىۋالايلى- بىز چەك قىلماي، ئۆكۈشكە ئويناۋاتىمىز؟ شەھەر سېپىلىنى قورلاپ تۇرۇشى بىزگە ئۆزىڭىز ئاپتۇرغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە، سىز ھەممىشە ھېز بىز دىن قېرىنداش، دەپمۇ تىڭىز، ئەمدىلىكتە، «بىز»، «مىللەتلەر» دېگەن گەپنى چىقار- دىڭىزغۇ؟ مۇنداقتا...

سالى دورغىنىڭ كېيى تۈگىمەيلەر، ئابدۇھامىد مىڭ نەچچە قاراپ، ھېز گەپلەرنى سەل يۇمشىتىپتۇراق ئۆزۈمگە دېدى.

— ئېشىقتا يۇمشىتىپ ئۆردىمۇ، ئۆز پېتى ئۆزۈمگە سۈنمە، دېدى سالى دورغا ئاۋازىنى تېخىمۇ كۆتۈرۈپ.

ما چۇقىق خۇددى بىر تەھۋالى سەزگەندەك، «ئېمە گەپ»

كەلگەنلەر دەپ ئويلاپ بەھرامان قاراپ تۇرۇشتى، تەخمىنەن ئىككى يۈز قەدەم ئارىلىق قالغاندا، ما چۇقىق ئىككى قولىغا ئىككى ماۋزۇ تۇتقان ھالدا چىشە ① دەپ ۋازىرىدى، چىرىك لەر ئىس- ھوشنى يىغىپ بولمۇچە، ما چۇقىق قوشۇنى چىرىك لەرنىڭ قاراڭغۇسىغا باستۇرۇپ كىرىپ بىرۈنچىسىنى قىرىپ تاشلىدى. قالغان چىرىكلەر ھەرقانداق قارشىلىق كۆرسەتكەن بولمىسۇن، بۇ تۇتۇق زىدىگە، بەرداشلىق بېرىلمىدى، بىردەم- لىك چەك نەسىچىدە، چىرىكلەرنىڭ بىر تۈتەنچىسى ئۆلۈپ، بىرى ئاق بايراق چىقاردى، مىڭدىن ئارتۇق چىرىك ئەسىر- گە چۈشتى. نۇرغۇن ئوق - دورا، قورال - ياراغ ۋە ھەربىي تەييارلار غەنىيەت ئېلىندى. ما چۇقىق ئەسىرلەرنىڭ قىرى- چۈرى ۋە ئاقساق-چوقاقلارنى ئاللاپ تاشلاپ، كارغا كېلىدىغانلىرىنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالدى، ئەسىرگە چۈشكەن ھېلىقى تۈنەپچاڭ ئايلىق بىر نەچچە ئوقسىزىنى ئۆزى بىلەن بىللە بارىڭلارگە ئاپىرىپ، شەھەرگە كىرگۈزدى، بارىڭلار شەھەرنى ئۇلارنىڭ ھاسىنى كۆرۈپ، ئالاقىزادىلىك ئىچىدە، دەھشەتلىك شەھەر دەۋرۈزىلىرىنى ئېچىپ ما چۇقىقنى قانداق ئالدى، ما چۇقىق يامۇل تامبارلىرىدىكى ھەربىي ۋە ئاتلىق زاپاسلىرىنى سېرىپ- سۈرۈپ، نەچچە يۈزلىك ئات - تۈگە بىلەن ئۈچ كۈندىن كېيىن قۇبۇلغا قايتتى. بارىڭلارنى ئىدارە قىلىپ كۆرۈشكە بەقەت بىگىرىدەك كىشىنى قالدۇرۇپ قويىدى.

بىر ھەپتە بۇرۇن، تەقىمىن تولىمى ئادىپى قىلىچ - ئەي- زىلىرىنى تۇتۇپ، ئاقساق - چوقا قاتارغا مىڭدىن ئىككى يۈزدەك ئادىمى بىلەن ماڭغان ما چۇقىق ئەمدىلىكتە يۈزلىگەن بەھشەتار، ئېشىر - چىنىك پىلمىسوت، مەتتا مىناپىوتلار بىلەن ① شا - چاپ ھەي ئۆز - چاپ دېگەن مەنىدە.

برىكادا بولوپ، ئۇنىڭ قوماندانى دۇ كوجى ئىدى. دۇ كوجى — كىتابىيلا بىلىك ئىسىدە بولسا كىرەككى، ياكى زىڭىن ئۇلۇش رۇڭلىق كۇنى ئۇنىڭ بىلەن بىر ئۇستادە داۋاملىق، كاۋىشە ئويىنىپ كىيىرالىك ئوغلى ئىسىدى. ئۇ پەن ياۋىنچىلىرىنى بېسىقۇزۇپ، چىڭ شۇرىنى تەختكە چىقىرىشتا خىزمەت كۆر- سەتكەنلىكى ئۈچۈن، بىرىنچى دەرىجە ئاتلاپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ئۆستۈرۈلگەن ۋە بۇ قېتىم بىرىكادا كوماندىرى قىلىپ تەۋەنلىگەن. ئەمدىيەتتە بولسا، ھەربىي ئىلىم ۋە چەك تەجرىبىلىرى يوق بىر ياۋەچچە ئىدى.

چىڭ شۇرىنىڭ ھەربىي پىرمانى بويىچە بولغاندا، دۇ كو- جى ئارقىدىن كېلىدىغان چوڭ قوشۇننىڭ قازىسى كۆرۈنۈشى بىلەن تەغلار، لودۇڭسىن قوتۇل تەرىپكە ئىلگىرلىشى لازىم ئىدى، بىراق ئىككى كۈنگە، ئۇ قوشۇننىڭ قازىسى تۇرماق، ئۇچۇرىمۇ كەلگەنچە، دۇ كوجى ۋەھىمە ئىچىدە قېلىپ، دەرھال مۇداپىئە تاكولىرىنى تازىلۇشقا كىرىشتى. بىر كۈنى ئاندا، يۇرىكى «چىڭ» قىلىپ، بېشىدىن ئۇزۇلۇپ كېتىدىغان دەك سېزىلدى. چۇنىڭ غەرىبتىن شەرققە ئازاپ، قوتۇل تەرىپ- كە سوزۇلسان، تەڭرىتاغ تىزىملىرى ئۇنىڭ كۆزىگە خۇددى ئاينايغا ئاقلانغان مەنبەئەنىڭ تەجدىمانىڭ گۈدۈسىدەك كۆرۈنۈپ، ئۆزى بولسا، دەل شۇ ئەجدىمانىڭ تۇپرۇقى يېنىدا تۇرغاندەك، مۇنادا، بۇ ئەجدىما تۇپرۇقىنى بىرلا سىلكىتىسە، مېنى قىلاتتى.

دۇ كوجى پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئۆزۈپچۈك تەرىدەك ئورۇنلانغان ۋەھىمىلىك تەددىشلىرىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئاۋۋال ئاخشىلا

دەپ تۇغۇشما قارىسدى. شۇ ئارىدا، ئۇنىڭ باش مۇشۇزىرىق ئالدىراش كىرىپ، ئۈرۈمچىدىن چىققان چوڭ بىر قوشۇننىڭ لودۇڭغا يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا خوجىنىياز ھاجىنىڭ چىدىنى چايارمەن ئەۋەتكەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ما جۇڭجىيەك ئايدىنىياز مىرزا يارىغا ئازاپ، ۋەكەپ بولسا كېيىن قىلىنمايلى، شەھەر مۇھاسىرىسىنى كۈچەيتىشكە يەنە بىر يىلك ئەسكەر قوشۇپ بېرىسەن. ئۆزۈم بۇگۈن ئاخشىلا لودۇڭغا ماڭىمىسەن، دەپ گەپنى ئۇزۇۋەتتى.

لودۇڭ — تۇپۇننىڭ تەخمىنەن بىر يۈز نەچچە كىلومېتىر غەرىب- دە تاتاش چۆللۈك ئوتتۇرىسىدىكى دۆڭلۈككە جايلاشقان چوڭ بىر نېكىت بولۇپ، ئۈرۈمچى — قوتۇل يولىدا تاتىنايدىغان ھىرقات داق كارۋان بۇ يەردە قونماي تۇتەيلىتى. ھەربىي ۋە قاتناش جەھەتتە مۇھىم سىتېراتېگىيەلىك ئورۇن بولغاچقا، بۇ يەرگە بىر كىچىك قورغانسۇ قۇرۇلغانىدى. دۆڭلۈكنىڭ كۆنچەي تەرىپىدىكى يانباغرىدا كارىز سۈيىدىن ھاسىل بولغان كېچىكرەك دەل — دەرىخ ۋە ئېتىزلىقلار پىچۇل — باياۋان ئوتتۇرىسىدىكى بوستاندەك، بۇ يەرگە زىننەت بېرىپ تۇراتتى. لودۇڭنىڭ شىمالىي تەرىپى ئىدىرلىقلار ئارقىلىق ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغ تىزىملىرىغا تۇتىشاتتى. چىڭ شۇرىن چىرىكلىرى لودۇڭغا يېقىنلاشقان ھامان خوجىنىياز ھاجى يۈز ئەللىككە ئادىسى بىلەن ئەنە شۇ ئىدىرلىقلارغا چىكىنىپ، ما جۇڭجىيەك چايارمەن ئەۋەتكەنىدى.

بۇ چىرىكلەر مىڭدەك ئادەمدىن تەركىب تاپقان. بىر 307

يەنە ماۋزۇر تۇتۇپ ھالغا، ئالغا دەپ ۋارقىرىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىكىنىۋاتقان چېرىكلىرىگە باشتىن جان كىرىپ، ئۇلار يەنە ھۇجۇمغا ئۆتتى. بىراق پامھۇدەك يېقىۋاتقان پىلىپوت ئوقلىرى ئاستىدا ئىككىرىلىپ-لەي دۈم يېتىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، خوجىنياز ھاجى ئاتنى تاشلاپ، پاتتاللىقلار ئارىسىدىن تېزلىك بىلەن ئۆزىگە كېلىپ، ئىككى پىلىپوتچىنى ماۋزۇر بىلەن جىمىقتۈردى. مەزكۇر ھەرىكەت يان تەرەپتىكى يۇلتۇز ئارقىسىدىن قاپلىدى. ئىككى پىلىپوتچى چىقىپ، ئاخىرقى پىلىپوتچىنىڭ بېشىغا قىلىچ تۇردى. خوجىنياز ھاجى پىلىپوتنىڭ ئاغزىنى دۇ گوجىنىڭ چېرىكلىرىگە قاراتتى. چېرىكلەر قول كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

ئالاق سۈزۈلگەن چاغدا، ما جۇڭيىنىڭ ئىككى چېرىكى دۇ گوجىنىڭ قانغا مەللىگەن بېشىنى ئەكىلىپ ئۆز سەركە-دېسىنىڭ ئالدىغا تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، دۇ گوجى بىرگادە-سى تەخمىنەن بىر يېرىم سائەت ئىچىدە يەر بىلەن بىرگە بولدى. بىرگادەنىڭ پۈتۈن قورال - يارىمى، جۈملىدىن توقۇز پىلىپوت، ئىككى زەمبەرك غەنىيەت ئېلىندى (زەمبەرك تۇرماق، بۇ پىلىپوتلارنىڭ ئالتىسىگە ئىككى سېلىنىپتات-كەن). ئات - ئۇلاغ، ئوق - دورا ۋە باشقا ھەرىمى ئەھيالا-ئىك سانسى تېخى ھېچكىم بىلمەيتتى.

بىراق بۇ غەنىيەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ما جۇڭيىنىڭ ئىسكىگە بولۇۋالدى. خوجىنياز ھاجىغا پەقەت ئۆزى غەنىيەت ئالغان ئىككى پىلىپوت بىلەن مەزكۇر ھەرىكەتنىڭ قولىدىكى بىر پىلىپوت ۋە يىگىتلەر غەنىيەت ئالغان دۇر ئالما مەلىسىنىڭ ئوق يوتىسى تېخى تاشلانغان ما جۇڭيىنىڭ ھېلىقى كۆل بويىدىكى دەرىپلىككە سايدىپ يېتىپ، ئۇزۇندا زۇڭرىسىپا

310

قېلىن مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن تۇرغان. چېرىك پىلىپوت كىرىپ، ئەپسۇس چېرىكىنىڭ يېنىغا يانمايلىقى - دەپ، قاتتىق ئىشىشىدىن ئېغىزلىق بېكىتىلگەن ئاقىرىنى قاتتىق - قاتتىق شوراشقا باشلىدى. ئۇ تەتراپتىكى چېرىكلاردا ھالدا تويماق تاشقان؛ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇن ئىشىشى، شۇ ھالدا تويماق ياتاتتى. چېرىكلەر يوقۇلۇپ كىرىۋاتقان ئاي نۇرى ئۇنىڭ كۆزىگە پار قىراپ تۇرغان ئىشچىگە تەبىرىلەرگە توغشاش كۆرۈلۈپ كېتتى.

بىردىنلا تاپاسلاپ مەلىق ئېتىلىشقا باشلاپ، شىمال تەرەپتىن خوجىنياز ھاجى يىگىتلىرى، شەرق ۋە جەنۇب تەرەپتىن ما جۇڭيىنىڭ قوشۇنى دەمەشەت بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. چېرىك لىرىك بەزىلىرى ئۇيغۇدىن ئويىنىپ، بەزىلىرى تاۋكادىكى پۇللىرىنى يانچۇقلىرىغا تاشىپ، ئۇلارغا مەلىق ئېلىپ بولۇۋېتىپ، قاتتىق ئوق يامغۇرى ئاستىدا نۇرغۇنلىرى قوراق شېپىنىدەك قىرىلىپ كەتتى. شۇنداقلا ئۈچ چېرىك ئۈچ بەردە يېتىۋېلىپ، پىلىپوتنى ئىشقا سېلىشقا ئۇلارنىڭ قارشى تەرەپنى قاتتىق ئوققا ئۆتتى. ھەر ئىككى قولىدىكى ماۋزۇدىن تەك ئوق ئۆز-دۈرۈپ، ئات چاچتۇرۇپ كېلىۋاتقان ما جۇڭيىنىڭ ئاق بوز ئېشى بىلەن دومىلاپ كەتتى. ئات ئۆلدى. پوتىنىڭ ئىككى يېرى-دىن پارلانغان ما جۇڭيىنىڭ ئات ئاستىدا قالدى. ئۇنىڭ چېرىك لىرى بۇنى كۆرۈپ بىردىنلا ئارقىغا چىكىندى. بىراق شىمال تەرەپتىن باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ئاقلاشلاشنىڭ ئاللاھۇ ئەكبەر، ئاللاھۇ ئەكبەر دېگەن ياقىراق سادالىرى بىلەن تاراسلىنىپ ئېتىۋاتقان ئوقلىرى ما جۇڭيىنىڭ ھوشىغا كەلتۈردى چىشى، ئۇ كۆزىنى ئىككى چېرىك ئۇنى دەرمال قىلىۋالدى، ئىككىسىز قالغان باشقا بىر ئاتقا مىندۈردى. ما جۇڭيىنىڭ ئىككى قولىغا

309

تەقە ۋەزىيەت ئۆزگەردى. بۇ قوشۇننىڭ باش قوماندانى ئىلىدىن يۆتكەپ كېلىنەن گېنېرال چاق بېسېمۇن، باش مۇئاۋىنى ياپونىيە قۇرۇقلۇق ئادىمىيە دائىمىيىسى پۇتسۇرگىن شىك شىسەي ئىدى. بۇ قوشۇننىڭ تەركىبىدىكى ئاڭ ئۈرۈم سولداڭلىرىغا بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىغا قاتناشقان گېنېرال باپىنگوت قولداڭلىق قىلاتتى.

قۇمۇل قۇمۇل بولغاندىن بۇيان بۇ يۇرتنىڭ بېشىغا ھېچقاچان مۇنداق زور دەھشەت كېلىپ باقمىغانىدى. چۈنكى بۇ قېتىم كەلگەن ئالتە مىڭ بەش يىگۈز چېگرىگە قالاڭدا قالغان مىڭدىن ئارتۇق چېرىكىن قوشۇپ ھېسابلىغاندا، ھەر ئالتە يېرىم قۇمۇلۇقتا بىردىن چېرىك توغرا كېلىپتۇ. ئۇ ئىناق بالىلار، خوتۇن - قىزىلار، قېرى - چۆرى ۋە ئاغرىق - سلاق بولۇپ، ھەر ئالتە يېرىم كىشىنىڭ بېشىدا بىر چېرىك قىلىچ تۇپتاسا، بۇنىڭدىمۇ ئارتۇق دەھشەت بولۇشى مۇمكىنمۇ؟

شۇنىڭ ئۈچۈن، پۈتۈن ئەل - يۇرت خۇددى باشتۇرۇپ كېلىۋاتقان دەھشەتلىك بىر كەلگۈگە دۇچ كېلىپ قالمىغاندەك قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە ئالدى، تېشى يېقىندىلا ۋېر چېرىكىم، بىر ئاچمە قېتىم قالمۇچە مەن سىلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ تاغرىغىچە چەك قىلىنمەن دەپ ۋەدە بەرگەن ۋە ۋەھىمەگە خىلاپلىق قىلسام، ئالدىنىڭ ئالدىدا بىزۈم قارا بولمايمە دەپ قەسەم ئىچكەن ماجۇنىڭ دەل شۇ كۈنلەرنىڭ بىر تەپىسىدە قازاب ئالدىراش يولغا چىقتى. ئۇ يولغا چىقىدىغان كېچىسى، ئالدىدا ئىپل قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان بىرلىۋاسقا مۇنداق دېدى:

— سىزنىڭ مەن بىلەن بىللە كەتكەندىمۇ قۇمۇلدا قالىمىنىڭز ياخشى. خۇجىنىيازنى كۆرۈۋاتسىزغۇ، ئۆزىنىڭ باتۇر.

3 12

تۇلتۇرغان خۇجىنىياز ھاجىنىڭ چىرايمىسۇ قارىساي، ئۆزىنىڭ تۇڭقىسىغا مۇنداق دېدى:

— ھاجىغا ئېيتت، پىلىسوتنىڭ ئىككىسى مانا قالدۇر-سۇن، ئۇنىڭ ئورنىغا يۈز ئال مىللىتى بېرى.

— نېمىشقا؟ پىلىسوت بىزگە پاراھامەتكەن؟

— پاراھامەت دېگەنلىكىم نەمەس— دېدى ما چۇقىيىك ئاۋازىنى يۇمشىتىپ— بەربىر سىلەردە ئۆزىڭزدىن باشقىلار پىلىسوت ئېيتتى بىلىمەيدۇ.

— بىلىمە ئۆگەنمەن،— دېدى ھاجى ئورنىدىن تۇرۇپ— ئالدىن، دۇنچە نەرسىنى ئالدىڭىز، شۇلارمۇ يېتەر دەپ، مەرزۇل مەركەزنىڭ قولىدىن ئاتنىڭ چۇلۇۋىنى ئالدى.

— بۇ تۇڭقان باشقا تۇڭقان قېرىنداشلارغا ئوخشاشمايدىكەن، ئۇنىڭ ئىشى پامان چۇنۇ، ئىككى— دېدى مەرزۇل مەركەز قاراڭھەك كەلگەندىن كېيىن.

— نېمىنى پاماننىڭ قارىنى تۇشۇرۇڭ— دېدى ھاجى قاپقىتى سېلىپ.

ئەتىسى ما چۇقىيىك چېرىكلەرنىڭ ئارزىغا بىر قېتىمى خۇجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىكتە ئۆزۈمچى يولىنى توشۇقتا قالدۇرۇپ ئۆزى داۋالىنىش ئۈچۈن قۇمۇلغا قايتتى.

چىڭ خۇزىنىڭ يولدا كېلىۋاتقان چېرىكلىرى دۇكوجىمەنىڭ مەغلۇبىيىتىنى ئاڭلاپ لودۇڭغا كېلىپتەي، كۈچۈك تەرەپكە كەلگەن، شۇنداق قىلىپ، بەتتەتۈۋەتتىن تارتىپ شىڭشىغا يەتتە، شۇنداق بولغان يەرلىرىنىڭ مەھمىسى قوزغىلاشچىلارنىڭ شەھىرىلا مۇكۈمەت چېرىكلىرى قولىدا قالدى. بىراق چىڭ شۇرىنىڭ توپ - زەمبىرەك ۋە پروپىئۇكتلار بىلەن قوراللانغان ئالتە مىڭ بەش يۈز كىشىلىك قوشۇنى ئېشىپ كېلىش بىلەن

3 11

باغداشقا.

شۇنداق قىلىپ، شەھەر ۋە يېقىن ئەتراپتىكى بەزى خانلىقلىرى بۇردىن ئۆزگۈچ كىمەن پادىشاھ، قاتتىق ۋەھىمە ئىدە، تەسۋىرلەپ بولىۋىز ھالدا ئالدىراشلىق بىلەن ھەرىكەت كەپتىرلىك، كۆپ قىسمى تاغلارغا، بىر قىسمى يىراق ئىچىلەككە يېزىلارغا قېچىشقا باشلىدى، ئات ئۇلىسى يالار ئۇلاقتى، ئۇنى ئۇلىسى يوللار ياقى چىكىپ، قولىغا چىققان ئازراق ئورۇقنى بىلەن بىر قۇر كىمەن - كېچەكلىرىنى ئېلىپ، بىر تاغ ئامدىلا ئۆتۈپ - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتتى. ھەتتا ئىت - مۆشۈكلەرمۇ ئىگىلىرىگە ئەگىشىپ ماڭدى، ئوچاقتا قازان قايناقتى، ئەكچىدە چىنە - قايا تىزىقتى، ئېتىز - ئېرىستىلار يىغىقسىز، ئاندا ئاشلىق تېپىشكۈز بېشى ئالدى، نەچچە مىڭ - لىغان كىشى ياشاپ كەلگەن خۇنچىك شەھىرى قانداقتۇر بىرەر سۈنەيلەر بىلەن ماڭماي قالغان ئۆت - بەش ئۆزلۈك كىشىسى ھېلىقا ئالىغا ئاندا، ۋەدى چۆچەكلىرىدىكى ئادەمسىز ئىلىسىم شەھىرىگە ئوخشىمايدى، ئۇزۇنلاپ چىققانداق باش كۆز ئامىدىن ياشقا، ھېچقانداق ئاۋازمۇ ئاڭلانمايتتى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىش بىلەن تەغلار، چىرىكىلىرىلا بۇلاقتى تالىنى باغلىشىپ، تەختىدىن ئۈچ يۈز يىللىق تارىختا ئىكەن ۋاق ئوردىسى بىلەن بۇتۇن شەھەر ئىتىپ تاشلانغان ئەسكى چاچا - ما ئوخشىشىپ قالدى. تارقىدىنلا ئوردىغا ئوت قويۇلدى. بۇ ئوت ئۈچ كېچە - كۈندۈز كۆيۈپ، ئۇنىڭ قويۇق ئىس - تۈنەكلىرى بىر كۈنلۈك يەردىكى باغداش داۋىنىشىپ، كۆرۈنۈپ تۇردى. ①

① ۋىجاۋىيلىق كىلىپ چۈشتى،
 دائىر بايلىق چاۋىسىغا.
 چىرىك كاپىر ئوت قويدى،
 كاتاق قورامنىڭ ئوردىسىغا.
 دېگەن خەلق قوشىقى ئەنە شۇ ۋەقەلەرنىڭ خاتىرىسى ئىدى.

لۇقسا تەمەننا قويۇپ، مەن بىلىنمۇ ئۈزۈڭگە سۆزۈشۈرۈۋاتىدۇ، سىز مۇ كەتسىڭىز، ئوبۇل ئۇنىڭغا ئوڭچە قېلىپ، ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممە خەلق ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كېتىدۇ، مەن ئۇزاق ئۆتمەي يەنە كېلىمەن. شۇنچە خوجىنىيازنىڭ كۈتمەندىسى بولۇپ تۇرۇشىڭىز كېرەك، كەلگۈسىدە ھىناچاڭ سىڭىنى ئىككىنچى سۇ رايونى، سىز ھېلىڭ بىر ئىچى، مۇئاۋىن بولىسىز، ماۋ ئاتىسىنى يامىۋ، ئىككى يۈز تاغدا چاي، ئەللىك تۈپ رەخت، چاقىردىكى يەتمىش تۈگە سىزگە قالسۇن، ئېھتىياچىڭىزغا ئىشلىتىشكە، قولىڭىزنىڭ قورال ھازىرچە سىزگە بېتىدۇ، كۆزۈڭگە ياش يولماس ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا قىيىنچى، كىچىككە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ يولىۋورۇقلىرىنى قەتئىي ئىجرا قىلىشقا ۋەدە بەردى.

ئۈچ ئاي بۇرۇن، ما جۇڭجىڭ بىلەن كەلگەندە تەختىدىن تولىسى قىلىچ - نەزە بىلەن قوراللانغان، كىيىم - كىچىكى جۈلۈپ، رەڭگىسىز سارغايغان ئوت يۈزەك ئادەم، ئەمدى سېسىز قېچىرلارغا زەھىرىلىكلەرنى سۈرتىپ، ئوبىداق بارىكۇل ئاتلىرىغا سېسىپ، ھارۋا - ھارۋىلارغا زاپاس ئوق - دورا، مىك - تىق - پىلىموت، ئاشلىق تاغلارنى باسقان ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك چوڭ قوشۇن بولۇپ كېتىۋاتاتتى، شۇ تاپتا بۇ قوشۇن ئۈمىد چۆچەكلىرىدە ئېھتىياتلىق، بۇتۇن بىر كىيىمكى ئى بۇتۇنلاپ، ئۇنى سىڭدۈرۈش ئۈچۈن، دەرىج تۈزۈڭگە ئۇمىپ كېتىۋاتقان بولغان بىر يىلانغا ئوخشايتتى.

ئەمدىگەن تاغدا كىچىك پاتىپا، دېگەن شۇ بولدى، بۇ تۇڭگىنى مۇنداق كۇپايسىزلىق قىلدۇ دەپ ئويلىماستىكىنەن. جەن - ئەمدى ھەر كىم ئۆز ئېشىنى دالدىغا ئالماقتىن باشقا چارە قالىدى - دەپمۇ يۈسۈپ تەيىمى تاغقا مىنىۋېتىپ، - ئۆزۈڭ قالىپ تاغقا چىقىپ كېتەي دەۋاتسىڭىلار سورى - دى ئابدېنىياز سىراپ.

ھان ھەرىپى زاۋۇتى يوق. ئاقسۆيە، بىز ئەسكەرلەرنىڭ قىش - لىق كىيىم - كېچىكىنى ھەل قىلۋالسىمۇ ۋە تولۇق تەييارلىق بىلەن كۆزلۈك ھۇيۇم باشلاپ، بىر ياقىن تاشلىقتىن قېلىپ، يەنە بىر ياقىن بىلىم-تولتىرىمىزنى ئىسقا ساسقا ئۇلارنىڭ مەركەزلىكىمۇ ۋە ھېلىقى سۇغۇز تەۋەككىلىرىمۇ ئۆزىگە ئەسقا تە - جاي قالدۇ دەپ ئويلايمەن. ھى - ھى - ھى ...

سۈرۈشكۈچىلەر شەك شىمى بىلەن تىغىلا خىرىلداپ كۆلۈشتى. بەزىلەر، ھانا بۇ كىشىنى زامانىمىزنىڭ جۇڭگى لىيائى دېسەك بولىدىكەن، دېسە، بەزىلەر: «مۇشۇنداق ئادەم قولىدا - لىق قىلسا، چوقۇم غەلىبە بىزنىڭ بولىدۇ» دېيىشەتتى. بىر قېرى پولاتكۆيۈننىڭ كىزى يەنىكىمى سۈرۈپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— بەلى، بەلى، چايىسى باش مۇشاۋىرنىڭ پاراستىگە بارىكا لاڭ ئوۋۇتات - بىلگەن ئادەملەر شۇنداق تەپەككۈر قىلا - لايدۇ، ئەھۋالدىن قارىغاندا، باش مۇشاۋىر چايلىرى بايۇنى - چىنىڭ ھازىرقى زامان ھەرىپى ئىلىمىدىن تاشقىرى بىزنىڭ قەدىمكى چەك كىتابلىرىمىزدىن، مەسىلەن، «سۇغۇر يىغىن» نامى بىلەن مۇناسى قىلغانىكەن. بۇ لىشكەر بېشى بولغۇچى ئۇ - چۇن ياخشى خىسەت، ئەمما لېكىن، مېنى بۇ ياۋايىلارنىڭ سۇغۇرغا ئۇچىغان ھەرىكەت قىلىدىغىنى پەنلا ئەندىگە سال - ماقتا. باش مۇشاۋىرنىڭ يۇقىرىدىكى تەدبىرلىرى بۇ مەسىلىنى ئۈزۈل - كېسىل ھەل قىلالايمىكەن دەپ ئەنسىرەيمەن.

— يولكۆيۈن چايلىرىنىڭ خاتىرىچەم بولۇشىنى سورا - جەن، — دېدى شەك شىمى، — مەن ھېلىقى لىيائىنىڭ كى - چىنى تاللىغاندىن كېيىن، بەزىلەردىن تېز ئوۋۇشنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭدىن سۇغۇرنى قانداق ئۇلارنىڭ ئالدىنى سوردىم. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، سۇغۇر مەم چىچەن، مەم گول مەخلىۇق

قىلىدىكەن. ئالىمىمىزدا كۆرۈنگەنى قارىغا ئېلىپ بولغۇچە، ئارقىدىن كەيىنكىگە ئاتىدىكەن. «چۆرىك ئاندۇ تاشقا، تاشچى ئاندۇ باشقا» دېگەن قولاق بىكارغا چىقىشان بولسا كېرەك. بۇ بىر ئىككىنچىسى، ھازىر كۆز بېشى، تاشلىقنىڭ كۆپ قىسمى تېشى ئېتىزدا، بىزگە كېرەكلىك تاشلىق، يەنە - بوغۇز، ئوت - ساماننى ئېتىزدا، بىزگە كېرەكلىك تاشلىق، يەنە - دۇۋ ھالىمۇكى، ھازىر پۇتۇرانىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمى تۇرۇپ - ئالغان. ھۆكۈمەت ساڭلىرى ئاساسى جەھەتتىن تۇرۇپ مەنزىلى بېسىمقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇ يوللار ناھايىتى تىنچىز. دېمەك، ھازىرچە ئىلىم ھۆججىتى تىككىن - جى كۆرۈنمە قويۇپ، قەلەم ھۆججىتى قوزغاش يەنى ئۆزلۈك ۋاسىتىلەر بىلەن تەمىن - تەمىناتنى كۈچەيتىشى، ئاچقان پۇتۇرانى شەھەر - يېزىلارغا قايتىشقا دەۋەت قىلىش، قايتىپ كەلگۈچىلەرنى پەيلىپ تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قولى بىلەن ئېتىز - ئېرىقنىڭ تاشلىقنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىش، ئالدىن تاغ يوللار - رىنى ئوسۇپ، شەرق، جەنۇب ۋە غەرب تەرەپتىن توغراق شەك - لىدىكى مۇھاسىرە ھالقىسى بىلەن قىسىش لازىم. ئۇ ھالدا، ئىسپانچى تاشلىقلار نەگە بارىدۇ؟ شىمالدا تاشلىق مۇغۇل تۇلارنى چىگرىدىن كىرگۈزمەدۇ؟ ياق، تاشلىق بېرىلەن - دۇۋ ياقا چۈشكى تاشلىق مۇگەۋلىنىڭ ئۆزى تاشلىققا مۇھىتچ. ئۈچىنچىدىن، مۇھاسىرە چەريانىدا، ئۆزىمىز تاغ ئېچىگە ئېچىك رىلىپ كىرەي، توپ - زەمبىرىكلەر بىلەن تاغ - مۇنچە مەنۋە كۆرىنىپ تۇرىمىز. بۇ تاككىمىزدىن خەۋەرسىز ئۆتۈر - لار بىزگە ئەسلىمىل قارىلىق كۆرسىتىدۇ. نەتىجىدە ئۇلار - نىڭ قولىمى ئوق - دورىلارنى كۆپىيىمىز خۇراپ، بىر يەرگە بېرىپ قالىدۇ. بىزگە مەلۇمكى، ئۇلارنىڭ ئوق - دورا ياسايدى -

ئادەملەرى كەك قويىلغا چۆكتۈرۈپ قويۇلغان سېمىز تۈگۈملەر-
 گە ھە دەپ يۈك تارتىۋاتقاندا، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يۈرت
 خەلقى غەۋۋغا كۆتۈرۈپ، توغىنىياز زور دېگەن كىشىنى ئۇنىڭ
 ئالدىغا كىرگۈزدى. بۇ ئادەم يىگىتلىك دەۋرىدە چېلىشىپ
 بىلەن زور ئاتالغان، ئۆزى ھېچكىمنى بوزەك قىلىپايدىغان،
 ھېچكىمگە بوزەك بولمايدىغان، كىمىدەكىم بىراۋنى بوزەك
 قىلسا دەرھال مەيدىسىنى كېرىپ چىقىپ، ئۇنىڭ چاچىسىنى
 بېرىدىغان، توغرا سۆزلۈك، قورقۇمسۇز ۋە كۆپىنچە كىشىلەر-
 نى سەنلەپ سۆزلەيدىغان قىرىق ياشلار چامىسىدىكى ئېگىز بويلىق
 قاتتىق ئادەم ئىدى. ئۇ قوشۇمىسى تۇرۇپ ئۆزىگە كىرىپ
 كەلگەندە، ئابدىنىياز سىراپ ئۆزىنىڭ غەۋۋىنى ئازغۇنە ئالغىچا
 بىلەن ئالدىراپ - تېپەپ يۈك تەييارلىقىنى قىلىۋاتاتتى.
 ئىككى ھويلىغا قارىغان ئىشىكى ئۇلۇغ ئوچۇق تۇراتتى.
 — ئابدىنىياز! — دېدى توغىنىياز زور ئۆزۈ تۇرغان پېتى، —
 ئىككىمىز مۇنۇ يۇرتتا تۇغۇلۇپ بىللە ئۆسكەن، سەنمۇ بىر
 كاخلاردا ماڭا ئوغلىنى كەمبەغەل ئىدىكەن، كېيىن تەلىپكە
 ئۈك كېلىپ باي بولدۇڭ، ئەمەل تۇتتۇڭ، بۇ يىغىلغا ئۆزۈڭ
 يۇرتقا باش بولۇپ، يوغان ئىشنى باشلىدىڭ. يۈرت سېنىڭ
 «زالىم ھۆكۈمەتنى قوللىنىپ، بىز مۇ ئادەم ئاتارنى تۈركىن كۆن
 كۆرمىلى» دېگەن كېيىنكى بىلەن ساڭا ئەگىشى، ئى-ئى تەر-
 لەر قىسسى چاللىرىدىن كېچىپ تىزىنچە ئال كېچتى. قىزىل-
 گۈلنىڭ تۇقىدەك، بەششائارنىڭ تۇقىدەك يىگىتلەر كۆن-
 باياۋانلاردا كېيەلمەي قالدى. ئەمدى يۇرتنىڭ بېشىغا كۆن
 چۈشكەندە بىزنى تاشلاپ ماڭە بارماقچىمىز؟ سەرگە چېشىدا
 يامان يەرگە كېلىپ قالسا، پادىسى تاشلىماي، يۈك تېپىپ
 توپنىڭ ئالدىدا ماڭىدۇ. سەن دېگەن يۇرتنىڭ سىركىسى بول-
 غان ئادەم.

ئىكەن. ئۇ قىزىل رەڭگە ناھايىتى ئارقا ئىشى، ئۇنى ئات-
 ماقچى بولغان ئادەم بىر پارچە قىزىل لاسىنى پۇلاڭلىتىپ،
 كىمگە ياكى كۆزگە چېلىشىپ تۇرىدىغان بىرەر نەرسىگە ئى-
 لىپ قويىدىكەن، سۇغۇرۇۋېلىشىدىن چىقىپ ئۇنى كۆرىدىكەن - دە
 مەستانە بولۇپ ئۇنىڭغا قاراپ قالىدىكەن. كۆۋچى شۇ پۇرسەتتە
 ئۆز ئىشىنى تۈگىتىدىكەن. مەنمۇ شۇنداق قىزىل لاسىدىن
 بىر پارچە تېپىپ قويدۇم.
 — باش مۇشاۋىرىنىڭ كۆزدە تۇتقۇنى ئېسىمكىن، بىز مۇ
 ئاڭلاپ كۆرسەك بولامدۇ؟ — سۈندى چۈ دەپتە.
 — كەچۈرسە، چابا ئېرى، — دېدى شىڭ شىسەي بۇ-
 رۇتتى سىلاپ، — بۇ ھازىرچە ھەربىي سىر. بۇ يەردە ئېي-
 شىققا بولمايدۇ.
 سۈرۈندۈمگە چىم بولۇپ قېلىشى، چاڭ پىچىۋەن ئۆز-
 نىڭ بۇ دانىشىدىن مۇشاۋىرىغا مەنسۇنۇپمەت بىلەن قاراپ
 قويدى.
 ئەتىدىن باشلاپ بازار رايونىدىكى ھەر مىللەت، ھەر
 ساھە سۆڭەكلىرىدىن بىر مۇنچە كىشىلەر بىر قانچە كۆرۈنمىچە
 بۇلۇپ، تۇرغۇن سوغا - سالاملار بىلەن تاغ تەرەپكە يېنىپ
 كەتتى. ئۇلار شىڭ شىسەينىڭ ئاپتۇرۇقى بويىچە، قۇرغاق
 چىلارنىڭ باشلىقلىرى بىلەن قەمەس، ئاددىي پۇقرالار بىلەن
 ئۇچراشماقتا ئىدى. ئۇزۇن ئۆتسەي، بىر مۇنچە كىشىلەر شە-
 ھەر - يېزىلارغا قايتىشقا باشلىدى.

بىلەن قول تانان بولسا، تېرەكنىڭ بېشى يەنە ئۇسسۇز بىرىدۇ. يىلتىز بىلەن قول بولسا، تېرەكتە ياش نېمە قىلغا ئال بىلەن ئۆلۈم بەجايىكى توي دەپشكەن. نېمە بولسا بىلەك بولسا!

— ئۆزلىگە كېسىم يوق، — دېدى نازىۋانە ئاقسېچا ۋار-قېراپ، — نەر مېنىڭ دېدىمۇ، بولدى. بۇ مېنىڭ كىشىم، ئۆزۈم بىزگە ئۆي تۇتۇشۇپ بەرگەنسۇ؟

توغىنىياز زور بۇ خوتۇننىڭ بىشەملىكىنى، ۋاقىقى كەلسە، ئېسىلىشىش پائالىيەتلىكىنى ئويلاپ، ۋەستىلەشۋۇرلاپ دەپ ئايدىنىيازغا قارىدى. ئايدىنىياز ئۇزۇن كەلگەن چىرايلىق ساقلىنى قولىغا يىۋىگەپ، بىر تېخى يۈك ئۇستىدە چىسىم ئولتۇراتتى.

— سەن قەدەم نېمە؟ ئاغزىغا ئاقكازا چىشلادىڭمۇ. — يا — دېدى توغىنىياز زور ئۇنىڭغا ھۆسەپ.

ئايدىنىياز ئورنىدىن سىڭىرەپ تىرۇرۇپ ئۇن - بۇيان مېخشىغا باغلىدى. سىرتتا ۋاراق - چۇرۇق ئۇلغايدى.

— بىزنى تاغلاپ نەگە بارغۇدەك؟

— يۇرت بېشى بولمىغا لىنە!

— ئويۇس، ئويۇس!

ئۇ ئارىدا ئون بەش ياشلاردىكى بىر ئاز بالا (ئۆزى قىلىمۇ ياكى باغىقلار ئۆگىتىمۇ) «قى - قى - قى»، خوتۇندىن قورقۇدۇ، قى - قى - قى، خوتۇندىن قورقۇدۇ دەپ، ئىككى تۈر لى بىلەن يۈتىشىنى شاپىلاڭلاپ قېچىپ كەتتى. ئايدىنىياز مىرەپ ھويلىغا ئۆتەك تېتىلىپ چىقىپ، «چۇشۇر يۇڭلەرنى» دەپ خورسىتىپ ۋارقىردى. نازىۋانە ئاقسېچا ۋارق، چۇشۇر - مەيسىمە، دەپ ئۆگىلىرىك قېشىغا يۈڭكۈردى. ئايدىنىياز ئارقىدىن كېلىپ تۇنى توستى، خوتۇن ئۆزىنى يەرگە تاغلاپ،

— ياق، مەن كەتتىم بولمايدىمۇ، — دېدى ئايدىنىياز. مىرەپ قايماقلىرىنى ئۇرۇپ، — توغىنىياز ھاجى لودۇڭدا ئۆز رۇجىمىش كەلگەن چىرىكلىرىگە تىل بىسرىتىشىش، ئۇ مېنى ئۇتۇپ بېرىشىم پائالىيەتدۇر.

— يالغان! — دېدى توغىنىياز زور زەدە بىلەن يەرنى چېچىپ، — چېرىكلىرىگە تىل بەرگەن كىشى يولۋاس ئازغا ئوغ شاش چىم يېشىۋالمايدۇ، ئۇلار بىلەن سۆھبەتتە تونۇشۇپ كىرىپ، ئىتراپىدا چېرىكلىرىگە تىنىم بەرمەيدۇنغان كىشى كىم، ھاجى ئەمەسمۇ؟

— ئۇغۇ... ئۇلداق، — دېدى ئايدىنىياز مىرەپ سەل بوخاپ.

— قان - كۆزى چايدىدا، ئەمما چىرايى سۆزۈنەك كىۋۇرۇ - ئىدىغان نازىۋانە ئاقسېچا قوللىرىنى بېلىگە تىسەپ، كېيىكە ئارىلاشتى.

— ھە، بىر دەمەيلا بېلى قانچۇن ئۆپكەندەك بوخاپ كەتتىم. شۇ - دېدى ئۇ ئېرىگە قاراپ، ئاندىن ھويلىدىكى خەلق توپىنى ئاقلىسۇن دېگەندەك قىلىپ، ئىشك تۇۋىگە كېلىپ ۋارقىراپ سۆزلىدى: «توغىنىياز ئۇتۇپ بەرمەيدىمۇ، چېرىكلىرىنىڭ قىلچى ئۆزلىنى نەدىن بولسا ئاپئاي قويمايدۇ، ئۇ كاختا، مېچىك ئۆزۈم ئۇچۇن قىلچىغا تۇتۇپ بەرمەس!»

— بولدى قىلىلا ئاقسېچا، — دېدى توغىنىياز زور ئاچ-چىق بىلەن، — خوتۇن دېگەن ئىشقا ئارىلاشمايدىغان نېمە!

— ئېسىمدە ئارىلاشمايدۇدەك مەن، نەر مېنىڭ، ئۆي ئېنىك، چىقىن - چاقماق تېرەكنىڭ بېشىمى ئۇزىدۇ. ھەر بالا كەلسە، يۇرتنىڭ بېشىغا كېلىدۇ، ئۆزلىگە نېمە؟

— يوقسۇ، ئاقسېچا، — دېدى توغىنىياز زور، — يىلتىز

ئۇن سېلىپ يىغلاشقا باشلىدى. خاق تويى ئىچىدىن كۈلكە ئاۋازلىرى كۆتۈرۈلدى. تۆگىلەردىن يۈكلىرى چۈشۈرۈلدى. خاق تارقالىدى.

بىراق، شۇ كېچىنى تاڭ قازاقتۇسىدا ئابدىنىيازنىڭ يۈك ئارتىلغان يىگىرمە ئىككى تۈگىسى يۈرت ئىچىدىن توغرىلىشچە چىقىپ كەتتى. كەچقۇرۇن ئىگەرگە سىڭارايان ئولتۇرۇۋالغان بىر كىشى مەھەللىدىن ناخشا ئېيتىپ ئۆتتى:

ئابدىنىياز مېراپ ئۇچىپكى
 ھەممە ئىشنى باشلىدى.
 ئىچىدە ئىدىرىكى يوق،
 قانلاشتۇرالىي تاللىدى.
 قانلاشتۇرالىي تاللىدىنى
 خوتۇنى ئۆزى باشلىدى.
 ھەممە خەق سېلىپ قوتۇنۇن
 ئابدىنىيازنىڭ يۇمىياقلىقى!

بۇ ناخشا بىرنەچچە كۈن ئىچىدە يۈتۈن تاغ رايونلىرىدا ھا تارقىلىپ كەتتى. بىراق، بۈگۈن - ئەنە ئىچىدە ئەقىدىرىنىڭ يەنە قانداق ئويۇن باشلايدىغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى.

تۆن بېشىمىچى باب
 پىداكار مەھبۇبە

ئاپالار پىداكارلىقىنى چۈشەنچىلا
 قالماي، تۆزنى پىدا قىلىشىمۇ بىلىدۇ.
 ① س. تۈركىيېۋ

خوجىنىياز ھاجىنىڭ يىگىتلىرى ئۆزۈمچى تەرەپتىن كېلىدىغان ھەربىي كارۋاللارغا جۈددى تۇن قاراقچۇسىدا قۇم بارغانلىرى ئارىسىدىن ئېتىلىپ چىققان چۆل قاپلىنىدەك تۇ- يۇقىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىنىم بەرمەۋاتقان كۈنلەردە، «خوجى- نىياز چىرىكلىرىگە تىل بېرىشىمى» دېگەن گەپلەر خېلىلا ئۆزلىشىپ، ھاجىنىڭ قۇلغىشىمۇ بېتىپ قالدى ۋە بۇ گەپنىڭ ئابدىنىيازدىن چىققانلىقىنى ئاقلاپ، ئۇ شۇنداق خاپا بولدىكى، ئارام - ئارام چېچىلىپ كەتكەن ساقلىنى تىرتىتىپ، ھەۋەتتىڭ نى پالان... لومودى» دېگەن بېتى قىسقا ساپلىرى موڭغۇل قامچىسىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، بىر توپ ئادەمى بىلەن ئارا- تۇرۇڭگە تات سالىدى. بىراق ئەمدىلا يۈرت ئىچىدىن چىققاندا توغىنىياز زور باشلاپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق بىلەن ئۇچ- ① تۇن سېرىگىيېۋىچ تۈركىيېۋ 1818 - 1883 - يىللىرى ياشىغان مەشھۇر رۇس يازغۇچىسى.

ئەنسىزلىك بىلەن ھۆۈلەپ، كىمكى ئۆيىنىڭ پوچۇقلىرىدىن كىرىپ تۇراتتى، ھاجى بولسا، خېلىدىن بېرى ئۆستىرا تەگمەن كۆيىشىگە، بېشىنى تاللىغىغا قويۇپ، كىمكى ئۆيىنىڭ يېرىم ئوچۇق تۇرۇشىدىن كۆرۈنۈپ تۇرغان بۇلۇتلىق ئالەم-جان پارچىسىغا قاراپ ياناتتى. ئۆيىنىڭ يۈزىگە ساقلىنىپ، پىكىر-خىيالى خۇددى كۆز بوزالغىلىرى ئۇچۇرۇپ يۈرگەن قاراڭغۇدا چىچىلىپ كېتىۋاتاتتى. گام توختى سەيپىنىڭ بىلەن قارا بوسۇق ئىلىق قىلغان - تەڭكەنلىرى، تۇمۇر خەلىپىنىڭ شۇ چاغدىكى غەم كىن چىرايى بىلەن قويۇق كىرىپكلىرى ئارىسىدىن تېپىۋاتقان ئىسسىق باھلىرى؛ گام شۇيۇندىكى مەسچىتتە قانغا سىلىنگەن مەڭلىك پالتانىڭ ئوچۇق ئالغان كۆزلىرى بىلەن بىچارە سۈيى-مەڭلىكىنىڭ قەبرىستانلىقتىكى ئېچىشلىق قىياپىتى كۆز ئالدىغا كېلىپ، يىغلاپ تاشلىغۇسى كېلىتتى، گام لودۇڭ ئۇرۇشىدىن كېيىن، ما چۇڭخېنىڭ ھېلىقى كۆل بويىدىكى دەرىزىلىكتە بايەن داپ بېتىپ، چىلىستوتىنىڭ ئىككىسىنى ماڭا ئالدىۋۇرۇڭ دېگەن كېچى ئۇزاق تۇۋىدە تاللانغاندەك تۇرۇلۇپ، تاللانما كۆلۈۋەت كۆسى كېلىتتى؛ ئۆيىنىڭ خىيالى بىردىنبىلا ئۇرۇشچى ھەمىردىنىڭ ئەنلىراق رايونىدىكى تەبىئەت دېرىزىلىك ئۆيىگە كەتتى؛ مانا تاناكا تۇرۇشكىسى بولىدىن چۈشۈرمەي كۆلۈمۈرۈپ كۆل-تۇرغان تاھىر بەگى؛ مانا ئاۋات رەڭ چۈشۈرۈپ بىلەن سۇلا-پانچۇقىغا قولىنى سېلىپ، قايغارا قوي كۆزلىرى بىلەن سۇلا-پىسى قاراپ تۇرغان مەخسۇت مۇھىتى؛ مانا سېرىق چىچەك چاچلىرى بىلەن قىسقا بۇرۇتقا ئاق كاشىكى، كاشىكى، ئۇ دوست-قۇدۇر كۆزۈلۈك ھەيدەر تەبىئەتتىكى ئۇلارنىڭ بويىغا سېلىنىپ ھال-راڭلار، بىز ئېسىمىزگەن مەختىس خەلق، ھەر زامان - ھەر زامان ئاغزىمىز تاشقا تېگەر - تەڭمەن بېيلا، بېشىمىز تاشقا تېگىدۇ.

926

رىخىپ قالدى. ئۇلار ھاجىنىڭ تويىغا توشۇلۇش ئۈچۈن، ئارا-تۈرۈكىنى كېلىۋاتقان يىگىتلەر شەي، توختىياز زور ئايدىن-چازىلىق قانداققە كەتكەنلىكىنى سۆزلەپ كېلىپ؛ ھىجر ئۇنى قوشقا ز دەپ بۇرۇتقىمىز، ئۇ ئىركەك ساقلىق چىقىپ قالدى، چۇپاسىز قالغان پادىدەك تېپەپ يۈرۈپ، بۇرۇنلارگە يىم بول-شۇچى، سېنىڭ توپۇڭدا چەڭ قىلىپ مەردلەرچە ئۆلەيلى دەپ كەلدۇق، دېدى.

ھاجى ئايدىمىيازغا كايىپ، «خەپ توختاپتۇر، ئۆلمىسەك كۆرۈشۈپ قالارسىز» دېدى - دە، توختىياز زورلارنى ئۆزىنىڭ قاراڭغۇسىغا يايلاپ كەلدى. بۇ قاراڭغۇ ئۆيىنىڭ يۈزى تاراتتى تېخىنىڭ چەتۈبىدىكى سايلىشىغا تۇتاشقان ئۇرۇڭلۇق دېگەن يەرگە چايلاشتىمىدى. ئۇ يەردىن تاغ تېرەكلىرى ۋە قىر-چىشتالار بىلەن قاپلانغان سۇلۇق غول بويلاپ، شىمالغا بىر-قەدەر چاقىرىم ماڭغاندا، تاغ باغرىغا چايلاشقان ئۇرۇڭلۇق باغ كۆرۈنەتتى. بۇ باغدا ئېگىدىن مېۋىگە كىرگەن ئۇرۇڭ كۆچەتلىرى بىلەن بىر قاتاردا يۈز ياشتىن ئاشقان بىرەنەچچە تۇپ قېرى ئۇرۇڭسۇ كۆرۈنۈپ تۇراتتى. بۇ باغ ئوردا باغ دەپ ئاتىلاتتى. ھاجى ئەنە شۇ باغنىڭ ئىچىدىن سۇرۇپ، يۇرتىدا يانداش تۇرغان تاغ ئۆيىلىرىنىڭ بىرىدە تۇتۇلغان. ئۆيىنىڭ پاللا - چاقا ۋە تۇرۇغ جەمەتى ھېلىمۇ ئۇ ئۆيلەردە ياشايتتى. ھاجىنىڭ ئۆيى بولسا، ئۇرۇش باشلانغاندىن بۇيان، يۇرتىدا زىكىر ئۆيىدە بېشىپ قويايتتى. ئۇ توختىياز زورلارنى چايلاپ-كىمىز ئۆيىدە بېشىپ قويايتتى. ئۇ توختىياز زورلارنى چايلاپ-كېچە - كۈندۈز سىرتقا چىقماي يېتىۋالدى. «خۇجىنىياز چى-رىكلەرگە تىل بېرىشىمىز» دېگەن ئەرقاچچىنى كېلىپ ئۇنىڭ بۇرۇنكىگە تىگەندەك ئايدىمىياز ئاتاتتى. كۆز بوزالغىلىرى تاغ بۇرۇندەك

325

بولسىمۇ، ھاجىنىڭ كۆڭلى بۇ ئايالدىن زادى سۇشچەي كېلىۋاتاتتى. چۈنكى ئۇنىڭغا بۇ ئايال ئۆزى پارىراپ تۇرۇ-غان بىلەن ئىسسىق تەڭمەيدىغان ئايما توختاش يەنى مېھ-رى سەۋەبى تىزىۋولاتتى. قەمۇرخان ئايىلا بولسا، تارتقۇچە ئاز - كەشمىسى بىلمەيدىغان، ھاجىنىڭ خۇلق - مەھەرىتى ۋە سادىدلىق ئايال ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئەر - خوتۇن خۇددى ئايتايىتا، يىلىپ قالغان بىلمان سۇداك ئۆزۈشەتتى ۋە ئىززەتسىز ئىشلار ئۇچۇن يات - پاتلا ئېيتىشىمۇ ئالاتتى.

ھاجى بايسى كۆڭۈللىكلەردىن كېيىن، ئۇنىڭدىمەي تول خۇزۇپ غىزالىنىۋاتقاندا، سەرۇل مەرگەن كىرىپ، ئۆزۈشچى تەرەپتىن ئاقلىق پۇتتەپ كېلىۋاتقان ھارۇنلارنىڭ ئۇچۇشقا بېقىنلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەلگەنلىكى ئېيتتى. ھاجى ئۆزىنىڭ بۇگۈن بارمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، سەرۇل مەر-گەننى چاپان مېڭىلىپا ئۆتۈردى.

سەرۇل مەرگەن بىر توپ يىگىت بىلەن دەرمال يولغا چىقتى. ئۇلار تۇن قاراڭغۇسىدا توغۇشما ئېيتىپ كېلىپ، كۈن چىقىش تەرەپ سەل - پەل ئاقىرىشقا باشلىغاندا، ھېلىقى ھار-ۇنلار چۈشكۈن قىلغان دەڭگە ئۇيۇشۇپ سەرۇل مەرگەن ۋە ئالغان غەنىمەتلىرىنى ئاتلارغا يۈكلەپ، تاغ تەرەپكە چىكىمە-ۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ توپىغا بىر يىگىت كېلىپ قوشۇلدى. كىمىز قالپىقىنى چۆكۈرۈپ، بېلىنى پونا بىلەن مەھكەم باغلاۋاتقان بۇ ئاق بۇزۇلەر زىلۋا بويۇق يىگىت ئۆزىنى لايىقۇنلۇق بوسۇق ساقالىنىڭ ئوغلى خالىق دەپ مەلۇم قىلدى. سەرۇل مەرگەن يىگىتنىڭ ئېچىز لۇڭىرى ئارىسىدىكى ئۇنىڭدەك ياشراق چىش-لىرىغا، كىمىز قانداق ئاستىدا يېرىم كۆرۈنۈپ تۇرغان شەھلا كۆزلىرى بىلەن ئاق سۈزۈك يۈزىگە قاراپ، ۋەجەجەبۇ ساھىب-

بىزگە ھەممىشە يېشى يالدىن، بالا قېرىنداشتىن كېلىدۇ ۋە دەپ ئۇن سېلىپ يىشىلاپ، ئىچ - قارىسى بىرەم بولمى-تۇرالىسا...

شۇ ئارىدا ئايال كىشىنىڭ ئاۋزى ئاقلايدى:

— تاج قورساق يېتىۋىرمەلاي
ھاجى ئاچچىقىنى ئايالدىن ئالماقچى بولغاندەك ئۇنىڭغا ھۆرمىتىپ قارىدى.

باشقا يەردىن كەمس، شىك شەپسەنىڭ تەپرىكە ساندۇقىدىن چىققانلىقىنى، يەنى ھېلىقى ھەربىي كىيىمگە سۆڭۈرنى ئالداپ تۇرۇپ ئېتىۋېلىشنىڭ چارىسى دەپ ئىلان قىلغان قىزىل-لانغا لارنىڭ بىرى شۇ گېلەر ئىكەنلىكىنى ئۇ نەدىن بىلىۋن!

— قوپسىلا! — دېدى ئايال. بۇيرۇق ناھاكى بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا بىر مۇرىقنى قويۇپ.

— قوياققىنى قارا سەن تۇڭسىنىڭ، — دېدى ھاجى قو-لىنى يۇيۇۋېتىپ.

— مەن قورساق بولسام يىپەكتەك سىلىق خىمىنلارنى تېپىۋالغۇزلا! — دېدى ئايال خۇرسىنغان ھالدا كۆزىگە ياش ئېلىپ.

— ئاغزىڭدىن ۋاقتى - سائەت چىقىپ كەتسەنۇن يەنە!

— چىقسا چىقۇر، مەن ئۆزۈمنىڭ كۆزلىرىگە قاچان ياش يۇزى كۆرۈنۈپ باققان، — دەپ يىغلاشقا باشلىدى ئايال.

بۇ ئاقبۇخىياق، كىمىز بويۇق ئايال ھاجىنىڭ تۇنجى ئايالى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئانىسىنىڭ رايى ۋە تۇتقۇنچىلىق مۇناسىۋىتى بىلەن ئىكەنلىكىدىن خوتۇنى قەمۇرخان ئايلا ئىدى. ئارىدىن نەچچە يىللار ئۆتۈپ، بىر - ئىككى ياشلىق بولۇپ كەتكەن

يىگىت، ئاندىن «ئىسىم كۆرسىمەن، ھازىرلا ئىسىمىمىز بىر سىلە تۇرغان بولۇر ئىدى» دەپ قوشۇمچە قىلدى. ئەمما ئىسىم قىلغۇ ئۇنىڭ قولى تىرەۋاتتى. ئۇنىڭ ئۇچۇن بولسا كېرەك، مېرۇل مەرگىن ئۇنىڭ چىرايىغا دىققەت بىلەن بىر قارىۋېلىپ، ھېلىقى نەرسىنى ئاستا قولىغا ئالدى، بۇ يىسىپكە ياغلىققا كۆرۈپ، سىزىدىن تىكىپ تاشلاشقان قۇيۇن دەپتىرىدەك ئېچىڭ بىرلەرسە ئىدى.

مېرۇل مەرگىن ئۇنىڭ كىرىگەندە، ھاجى شام يىورۇقىدا ئۇزى يالغۇز قۇرغان ئوقۇپ ئولتۇراتتى.

— بۇ ئۆزۈڭگە تېگىدىغان مۇسىم ئالەنەتتىكىن، — دېدى مېرۇل مەرگىن ھېلىقى نەرسىنى ھاجىغا ئۆزىتىپ.

ھاجى ياغلىققىغا يېغىلدى قەلەمىتىراخى بىلەن سۆكۈپ ئاچقاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىن قات - قات قەغەزگە ئورالغان بىر پارچە خەت چىقتى. بۇ خەت ئالاھىدە يەنلەنگەن قىلپ خۇر - تىن قەغەزگە قۇيۇش قەلەم بىلەن دانەدانە قىلىپ يېزىلغان، ئەمما ھېچقانداق ئىسرا قۇيۇلىغان يىگىرمە نەچچە قۇر بىر جىست ئىدى. ھاجى مېرۇل مەرگىنگە قاراپ قۇيۇپ، دىققەت بىلەن تۇتۇشقا باشلىدى:

- 1. پۇتۇلدى يۇز مۇسەبەت بىرلە نامە،
- 2. ئەگەر ئۆلسەك ھەم تىرىلسەك يادنامە،
- 3. مۇھەببەتنامە قىلدى بۇ گادايمىز،
- 4. دېگەنچ قۇللۇق سالام بىرلە دۇئايمىز،
- 5. مېنى كىم سورىسا، ئىسپان تىرىگىمىز،
- 6. زامانە تۇقىدىن يارىدا كېيىگىمىز،
- 7. تېخىمىدە شۇم رەقىبىنىڭ تىخ ياراسى،
- 8. دىلىمدا قايتقان قىساس ئىداسى.
- 9. قاچان سىزنى كۆرەك بولدى ئىرادە.

330

چامال يىگىت ئىكەن» دەپ ئويلىدىمۇ، ئاۋازىنىڭ ئايالار - ئىگىدەك ئىسپاتلىككە سەل مەيران ئالدى.

— ئاققۇمۇ مەنغا ئىكەنمىن ئۇكام، مەن ئېتىپ باق - قامۇمۇ؟ — سورىدى مېرۇل مەرگىن ئات ئۈستىدە كېيىۋېتىپ.

— ياق، ئەمدى ئۆگىنىۋالارمەن، — دېدى يىگىت سەل قىزىرىپ.

— خاتىرىم بول ئۇكام، ئىككى كۈن ئىچىدە ئۇستى مەرگىن بولۇپ قالسىن، ھە، دېمەكچى، بىزگە قوشۇلغۇنىڭغا ئاتا ئاناڭ رازىمۇ؟

— ئاتا - ئاناڭنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ كەلدىم.

— ياخشى بويۇمۇ، — دېدى مېرۇل مەرگىن، ئاندىن: «ھەي ھوشۇر كاتتۇ، مۇرۇڭگە ئېسىۋالغان مەنلىقتىن بىرنى ماۋۇ يى - گىنىڭكە بەرە دېدى.

ھوشۇر كاتتۇ مەنلىقتىن يىگىتكە بېرىپ، «ياھە ياھە، ياھ...، قىز بولۇپ قالغان بولساڭ، ھەممىنى ئاشقىنى يىقارار قىلىپ ئال ئۆزگەنسىن چۇمۇ ئۇكام» دەپ ھىياچى.

— تىلگىنى يىخ، — دېدى مېرۇل مەرگىن ئاچچىق قىلىپ، ئاندىن يىگىتنىڭ قولىدىن مەنلىقتىن ئېلىپ، «ئانا مۇنداق قىلىسن» دەپ ئات ئۈستىدە كېيىۋېتىپلا ئۆگىنىشكە باشلىدى. ئاخىسى يىگىتلەر لاۋۇلداپ يېنىپ تۇرغان كۆيۈلغان ئەتراپىدا ناخشا ئېيتىشىپ، كۆيۈن - چاقچاق بىلەن ئولتۇرۇش قانداق ھېلىقى خاتىرى دېگىن يىگىت ئاستا سۆزلۈپ، مېرۇل مەرگىننىڭ قېشىغا كەلدى - دە، ئاق لاتىغا ئورالغان بىر نەرسىنى ئۇنىڭغا ئۆزىتىپ:

— بۇنى ھاجى ئاكامغا بېرىپ قويغىلا، — دېدى.

— بۇ نېمە؟ — دەپ سورىدى مېرۇل مەرگىن.

— دادامنىڭ ھاجىغا ئەۋەتكەن مۇسىم نامىنى، — دېدى

339

ھاجى، ھاجى» دەپ تولاھقا باشلىدى. ھەتتا سوزۇلۇپ يېپىش تولاھقا ئالارغا بېرىۋېتىپ قاراپ چىقتى. بۇ گۈلخاندىن ئۇنى تايالىغا چقا، باشقا گۈلخانلارغىمۇ بېرىپ كەلدى. ھو- شۇ كاتىپنى ئۇچرىتىپ ئۇنىڭدىنمۇ سوردى. شۇندايدا، ھاجىمۇ كىمگىز ئۇيىدىن چىقىپ، مەرۇل بىلەن بىللە ئۇنى ئۇخلاپ قالغان كىم ھېچ پەردە يوق ئىدى. ئاخىر، ھېر پەردە ئۇخلاپ قالغان ئوخشايدۇ، ئەتە بىر گەپ بولارگە دېيىشىپ، ھەر ئىككىسى ئۆزۈز جايلىرىغا قايتىشى. ئەمەلىيەتتە بولسا، خالىق ئۇلاردىن بىر- ھەچقە قەدەم ئېرىدىكى قورام تاشنىڭ تۈۋىدە ھەممە گەپنى ئاڭ- لاپ جىم ياتاتتى. ئايا ھېلىقى خەتنى ھاچىنىڭ ئولغا تەڭگۈزۈشكە ئالدىرىغان ۋە ھاجى خەتنى ئوقۇغان ھامان مېنى قىچقار- تىدۇ، دەپ كۈتۈپ تۇرغان بۇ يىگىت، ئەمدى ئېشىشكىن ئۇ- نىڭ كۆزىگە كۆرۈنمەسلىك ئۈچۈن خۇدەي ئۇۋىسىدىن قېچىپ قۇتۇلغان توشقانداك دىر- دىر تىرىپ، تاش تۈۋىدە تۈگۈ- لۈپ ياتاتتى. قىلغان ئىشىغا پۇشايمان بىگەندەكە تۈگۈ- لەۋلەرنى چىشلەپ، ئۆز ئىچىدە «ئەستايىۋۇزۇللا، ئەستايىۋۇزۇللا» دەپىتىتى. ھاجىلار ئۇيىگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ تور- ئىدىن دەس قويۇپ كەلگەن يولى بىلەن كەتسەكچى بولدىمۇ، يەنە بىردىنلا بۇ پىكىردىن يېنىپ، چاينىدا پېتىۋالدى ۋە ئال- تا - تاستا تارقىلىپ كېتىۋاتقان بۇلۇتلار ئارىسىدىن گام يۈ- قاب، گام كۆرۈنۈپ، خۇدەي دولقۇنلۇق دېڭىزدىكى يالغۇز بەل كەندەك ئۆزۈز يۈزگەن تىلۋان ئايغا قاراپ، ئۆزى- ئۆزى بىلەن ئەمەلىگەن بۇنى تالسىتا سېلىپ، پايانسىز چۆلدە كېزىپ يۈرەتتى. شالغىلاپ قالغان بۇلۇتلار ئارىسىدا ئالدا - ساددا كۆپ- رۇلۇپ تۇرغان بۇلۇتلار ئۇنىڭ باشلىق كۆزلىرىگە ئوخشاش چىسىلىپ تۇراتتى.

كۈنۈلگە چۈشتى، ئوت ئاندىن زىيادە، بۇ ئوت دوراخ ئوتىدىن مىڭ يانادۇر، تېشى، چاينى شۇ ئوت تېچە ساماندۇر، مېنى تەيىب تەتسەك ئەي پەھلىۋانمىز، مېنىڭ ھېچ ئالىدى سەبۇرۇ تارازمىز، ئۆزۈم كۇلىمەن، كۆزۈمدە لىقۇلۇق ياخش، خۇدا قىلسا سىزگە مېنى يولداش، چېچىم بىرلە سۇيۇرسىم، يولغىزنى، ئازاپ قىلسام قىلغچ تۇتقان قولغىزنى، ئازاد - قەركىن ياشاش شوقارغىزدۇر، قۇمۇل ئەھلى ھەممە ھەمكارغىزدۇر، مۇھەببەتنامە قىلدى بۇ گادايىم، ئامان قىلغاي سىز ھاجىمنى خۇدايىم، ① بۇ نېپىستلارنى ئوقۇپ بولمۇچە، ھاجىنىڭ چىرايى ئەچچە ئۆزگىرىپ، قەغەز تۇتقان قىوللىرى تىرىپ كېتىۋاتقانداك كۆرۈنەتتى. مەرۇل ھەركەن «بۇ نېپىمە خەت بولسىدە، ئۇنى مۇنچە بىشارام قىلدۇدەك» دەپ ئويلاپ تۇرغاندا، ھاجى ئۇنىڭ دىن بۇ خەتنى كىم بەرگەنلىكىنى سوراپ قالدى. مەرۇل مەن- گەن ئەھۋالىنى قىسقىچە بايان قىلدى. — ئۇ يىگىتنى چاينان چالىرىپ چاينان چاينى يەنە ئوقۇتقا باشلاپ، مەرۇل ھەركەن بايىقى گۈلخان يېنىدىن يىگىتنى تاپال

① بۇ نېپىستلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنى يازغان شائىرنىڭ زامان دىشى سەكسەن ئالتە ياشلىق، مەرمۇمە ئەكەن ئايلا ۋە بۇ مەرۇم- مەنىڭ جىيەن قىزى ئاتىشى بەش ياشلىق ئايىغاننىڭ ئاۋىزىدىن يېزىۋېلىنغان.

چىمىرلىنى ئۆزىگە تەۋبەتتەك بىلىنىپ، ئۇنىڭغا قارىغان ھېچ
 ئىش تۇرۇپ قالدى ۋە شۇ ھالدا چىڭ تۇرىنىڭ جۈدەيىگە پارغان
 ھېلىقى دەھشەتلىك خىتتىى بوقانچە ئۇنىڭغا كۆچۈرۈپ تۇرىدى
 تىشى ۋاقتىدا توپ ئىچىدە تۇرغان زىلدا بويلىق، ئاق يۈز لۈك
 موللا ئايال يېنى قاسم خوتەننىڭ ھۆسەن خەت ۋە نەزىم
 يازالايدىغان قىزىق خەلىپىنىڭ كۆز ئالدىدا تامايان بولغاندەك
 تۇيۇلدى. ئادەتتە ياغلارغا سەتىلىپ كەپ قىلىدىغان ھاجى
 ئىختىيارسىز ھالدا ۋۇزۇلنى بىر يەردە كۆزگىنىدەك قىلىمەن.
 خۇە دەپ تاشلىدى. يىڭىت كەپ - سۆز قىلماي بېشىدىكى كىم
 گىز قالىقىنى ئېلىۋەتتى. ئۇنىڭ تۇرۇم - تۇرۇم قىلىپ تۇرۇپ
 ۋالغان قوبۇق قۇغۇر چاچلىرى ئەتىگەنلىك شەپەق تۇرسىدا
 يالنىراپ تۇراتتى. سەرۋىل مەۋگىن كۆزلىرىنى چەككەيتىپ، تې
 ڭىرقاپ قالدى. ھاجى ئۇچۇن ئەمدى ھېچقانداق ئىزا تىڭ
 لازىمى قالىدى. ئۇنىڭ ئۇچۇن ئەمدى ھېچقانداق ئىزا تىڭ
 تا بىر كىگىر ئۆي تەرىپىگە باشلىدى. سەرۋىل مەۋگىن ئۇن-
 تىنىسىز ئۇلارغا تەكشى. بۇ كىگىر ئۆي ئالدىدا بىر نەچچە
 ئايال كىشى تالدىراپ - تېنەپ چەتئەللىرىگە ئەتىگەنلىك چاي
 راسلاۋاتاتتى. ئۇلار قاراڭگەتلىكلىرىگە غىزا - تاماق قىلىپ
 بېرىش ئۇچۇن يۇقىرىقى مەھەللە يېنى ھاجىنىڭ مەھەللىسى
 دىن پىدا ئىش بولۇپ كەلگەن ئاياللار ئىدى.
 — ئۆزۈلە بۇ ئاياللار بىلەن مۇشۇ گۈندە تۇرۇپ تۇرسىلا -
 دېدى ھاجى خەلىپىنىڭ مۇلايىم كۆلۈمسىزىپ، ئالدىن ھېلىقى
 ئاياللارغا قاراپ، ھانا سىلەرگە يەنە بىر مەمرام كەلدى، دەپ
 كۆلۈپ قويدى.
 — ھاجى تاكا، مەن ھېچنەمىنى ئۇقالمايدۇم، مەن -
 دېدى سەرۋىل مەۋگىن ئاياللارنىڭ يېنىدىن ئايىشىپ كېلىۋېتىپ،
 ھاجى سەرۋىل مەۋگىننىڭ مۇرىسىگە قولىنى تاشلاپ، بۇ ئايالنىڭ
 334

كىگىر ئۆيدە بولسا، قەمىرغان ئايىلا ھاجىنىڭ ئۇيان
 تۇرۇلۇپ بولغان تۇرۇلۇپ پاتالىيالايتقانلىقىنى سۆزىپ، بىرنەچ
 چە قېتىم غەۋۋەلىدى. ھاجى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلىۋاتسىمۇ،
 ھالدا ئۆز خىيالىنى بىلەن بەند ئىدى. دېيىشىمۇ بىر ئايال
 كىشىنىڭ تاشاھىيىسى ھالدا مۇنداق ئوچۇق مۇھەببەت ئىزا تال
 قىلىشى ئۇ زامانلاردا ھاجىنىڭلا ئەمەس، باشقا تەرىپىنىڭ ھاجى
 ياندىمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغاندۇر بەلكىم يەنە كېلىپ، بۇ ئادەتتىكى
 كىشىنىڭ ئادەتتىكى ئەمەس، بەلكى زۇلۇمغا قارشى ئادالەت ۋە قىر-
 زۇجۇدىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ قىلىۋاتقى بولغان بىر ئايالنىڭ يال
 قۇلۇقى. مۇزاچىشەنئەتتە مۇستەۋاپ ئاياللار دۇنياسى نامەھمەدلىك
 پەرەزەتسىز ئىچىدە ئىنسانىي ھەق - ھوقۇقى ۋە ئىقتىدارىدىن
 قەمەزمۇ، ھەتتا ئۆزىنىڭ مەقسەت - ئىرادىسىنى يوشۇرۇن تۇتۇپ
 قا مەھسۇز بولغان بىر زاماندا، مۇنداق كەركىن پىكىر ۋە
 شىپاقەت ساھىبى بولغان ئايال كىم بولغىدۇ؟ ئۇ ھاجىنىڭ
 بالا - چاقىلىق كىشى ئىكەنلىكى بىلىنمەيدىكىن - ھە؟ ئەگەر
 بىلىپ تۇرۇپ بۇ ئىشقا چۈشكەن بولغان بولسا، ئاقىۋىتىنى
 كۈتۈلمىغانلىقىنى؟ ياق، ياق! بۇ ئادەتتىكى ئاياللاردىن ئەمەس،
 تارزۇسى ئۇچۇن ئۆزىنىڭ بارلىق شەخسىيىتىنى قۇربان قىلىپ،
 «بېشىغا ھەر بالا كەلسە، ئۆزۈمنىڭ شەخسىيىتىنى دەپسەن» دەپ،
 شىپاقەت كەمىرىنى تەكلىپ قىلغان بىر پىداكار ئايال بولسا
 كېرەك.
 ئاق تاتى، ھاجى سىزنىڭ چىققاندا، سەرۋىل مەۋگىن ھېچ
 لىقى يىگىتنى باشلاپ كېلىۋاتاتتى. يىگىت ھاجىنى كۆرۈش
 بىلەن ۋىللىدە قىزىرىپ كېتىپ، دەرھال سالام بەردى. ھاجى
 سالامنى ئىلىك ئېلىپ، بىرنەچچە دېيىپتۇ، بۇ يىگىتنىڭ
 333

قاراڭھاملىك شۇنىڭدىن كېيىنكى بىر مەنپەئەتلىك تۇرمۇش بىر تەرەپتىن، پارچە - پۇرات چاڭ ھەرىكەتلىرى بىلەن، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىككى تالايلىق ھەمراھلىقىدا خەلىپىنىڭ ئاتىسىنىڭ قېشىغا ئاپىرىپ رازىلىقنى ئېلىش، نىكاھ تۇتۇتۇپ كۆچۈرۈپ كېلىش ۋە ئۇنىڭغا ئادەم ئۆي تېكىپ بېرىش بىلەن ئۆتتى. خەلىپىنىڭ تەلىمى بويىچە نىكاھ رەسىمىدىن بۇلار، ھېچقانداق توي داغدۇقىسى قىلىنمىدى. قەمەرخان ئايلا بولسا شۇ كۈنىلا ئۆز ئۆيىنى ئىككى تۈگىگە ئارتىپ، بۇ ئىش باشلىرى بىلەن يۇقىرىقى مەھەللىگە يامانلاپ كەتتى. بۇ ئىش ھەممىنىڭ كۆڭلىنى سۇيىمى ئىچىۋالغاندەك غەش قىلىپ تۇرغاندا، توختىياز زور ھاجىنىڭ يۈزىگىلا مۇنداق دېيە:

— ئايدىنىياز خوتۇننىڭ سۇغان سۇقىدىن چىقالماي، قەل - يۇرتنى تاشلاپ كەتتى. ھەممىمۇ ئان كېچىۋالغان مۇ. شۇنداق كۈنلەردە ئۆزلە خوتۇن ئۈستىگە خوتۇن ئېلىۋالدىلار. زادى ھېچقايسىلىرىغا ئېشىنكىلى بولمايدىكەن.

— سەن ئېيىنى بىلەتتىڭ. — دېدى ھاجى ئايلىقنى سېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ مۇرىسىگە قولىنى تاشلاپ، — قىسلاڭ شەرت ئىتىدە ئۇرۇش كۈنلىرى خوتۇن ئېلىش ھارام، دېگەن پەتىۋا يوق، ئاغىنە دەپ كۈلۈپ قويىدى.

— ھەي - يى ھاجىم، ئۆزلە يوقۇلا بىر ئادەم چۇمۇ بەزى تەرەپلىرىنى دېمىسەم... — دېدى توختىياز زور ھاجىغا مەنەلىك قاراپ.

ئىتراپتىكىلەر بۇ مەسىلىدە توختىياز بىلەن ھاجىنىڭ قاي-سىسى ھەق، قايىسى ناھەقلىكىگە ھۆكۈم قىلالمايدىكەن، چىم قارىشى تۇراتتى.

خەلىپىخان بولسا ھېچنېمىگە پەرۋا قىلمىغاندەك، ئۆز ئۆيىنى تۇتۇپ، ئۆي ئىستىلىرىدىن بوشىغان چاغلىرىدا بۇ 336

تەرجىمىھال بىلەن ئېچىنىشلىق سەگۈزەشتىنى، ئەمدىلاكتە زالىمدىن قىساس ئېلىش نىيىتىدە قوزغىلاڭچىلار سېلىپ چىكە پىدائىي بولۇپ كىرىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلدىكەن، ئۇنىڭ ئاياللار ئىچىدىن چىققان ئۇقۇمداشلىق جىۋان بولۇپ بايقىغىنى خەتنى بېيىت بىلەن يازغانلىقىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى. ئەمما بايقىغىنى خەتنىڭ مۇھەببەت تىزھار قىلىنغانلىقى توغرىسىدا گەپ - سۆز قىلىنمىدى.

— يا تەقسىر، تالەم خالىي ئەمەس دېگەن راست گەپ ئىكەنمۇ، — دېدى مەرۇل مەركىن، — مەزلۇم خەت ئىچىدە خالىي ① پۈتەلەيدىغان مۇنداق موللا تالايلى كۆرگىنىمۇ، مۇشۇ بىزنىڭ ئارىمىزدا مۇشۇنداق بىر موللا تالايلىق بولغانلىقى ئادەملا بايقىشى ئىش بولدى. ئەمما بۇ گەۋۋال تىۋال ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ياخشى مېھرى ئىستىسى، كۆزىگە يېقىن جۇۋان كۆرۈنىدۇ. بۇ تەرىپتىن قانداق قىلىۋىرىمىز؟

— مەرۇل، سەندىن گەپ يوشۇرما بولمايدۇ، ئۇكام، قېنى ئۇلتۇر، — دېدى ھاجى سىپايە كۈلۈپ، ئاندىن يانچۇقنىڭ ھېلىقى خەتنى چىقىرىپ، ئۇنىڭغا ئوقۇپ بەردى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا نىكاھلىنىش رايىنى بىلدۈردى.

— مۇشۇندە، — دەپ ۋارقىراپ تاشلىدى مەرۇل مەركىن، — ئېنىڭ كۈنگۈندىكى تۈگۈچۈمۈ بېشىلىدى. مۇنداق بولدىغان بولسا، بۇ خېنىم ئۆزلەرنىڭ قولىغا قولى، پۇتلىرىغا پۇت بولۇپ دەك، مۇداپىسە مەقسەتلىرىگە يەتكۈزگەي. ئەمما، قەمەرخان ئايلا تاياق توۋۇشى قانداق ئېلىپ قويۇرمىكىن.

— خۇدانىڭ بۇيۇغىنىنى كۆرمىز، — دېدى ھاجى ئور-ئىدىن تۇرۇۋېتىپ.

① خالىي — شېئىر، (قەمەل چىۋىسى)

— ماما خەت، — دېدى سالى دورغا يانچۇقىدىن بىر لىياپ چىقىرىپ.
 مەھجى خەتنى ئوتۇشقا باشلىدى. خەتنىڭ ئاساسى قىسقا مەھجى ئۇنداق دېيىلگەنسىمۇ: «ئەمەل ئېغىر، ئۇزۇنغا ئالماي، كۆنچە-مارچان تاش ئىكەن، ئايا-بۇغداي تاش ئىكەن، دەيدىغان كۆنلەرگە ئالدىغان ئوخشاشسىز، ناغداش تەرىپىگە قېچىپ چىققانلارنىڭ خېلى كۆپمۇ ئۆز ماكانلىرىغا قايتتى، باشقا تاغلاردىمۇ تۇنىداق بولۇۋېتىۋېتىشنى، ھەممىدىن يان بولۇشنى ئايدىنىماز مەراب ئىللى تاشلاپ ما جۇغۇيىنىڭ قېشىغا بېرىۋالدى، ئىتتىن بولغان قۇربانلىققا يارىماس دەپ، بولۇپ ۋاس ئىيىشى ئېخسۇ بۇزۇپ، قورايىدا ئۆز بەگ، ئۆز خان بولۇۋالدى؛ قازاقلار بارىكۆل تاغلىرى ئارقىلىق ئالتاي تەرىپىگە كېتىشنىڭ تەردەۋىتىنى قىلىۋاتقۇدەك؛ بۇنىڭ ئىككى تەرىپى ئاق شەھەر ئارقىسىدا بولسا، ئىشەك ئۇلۇۋاتسا بېرىۋېتىشى، ئىشەك-ئەمەت بىلەن بەندى؛ سالى دورغىنىڭ قېشىغا، پالانگا ئارقىسىدا تۇت-تۇت، بەش ئالدىلا ئوق قايتىشى، سىز-ئۇنداق ئەمەلدار، نەچچە مەھال ئۇنداقتۇر، دەپ ئويلاپ قالدىم. تۇرغىلى بولسۇن، سالى دورغا بىلەن ئىككىسىلا سىڭىز سىڭىز كېلىشىپ كېلىشىپ بولسۇن، بىر ئىش چىقىدىغانداك ئەمەس، ھەممىسى بىلەن ياراشماقچى دەيمەن. بۇنىڭدىن باشقا يۈز يوقىتىش قىلىدۇ، بىچارە قۇمۇل خەلقىنىڭ ئېھسانىگە يۈزۈلگىنى شۇ ئوخشاپتۇر، ۋاللاھۇم ئىلەم بىمساۋاپ»
 مەھجى خەتنى ئوتۇپ بولۇپ، زەردە بىلەن كىگىز ئۇس-ئىگە تاشلۇۋەتتى. ئەمما ئۆزىگە تىكىلىپ ئولتۇرغان ئوخشاپتۇر

ئون ئالتىنچى باب
 باش ئەگمەس تاغلار

بۇلىۋالدىمەن، لېكىن كۈلەختۇر چاينىم،
 كۆكۈنم كۈل مېرۇر، چەتەندىمۇر كۈت،
 مەنزىلىم قۇندۇمۇر، ۋەتەندىمۇر كۈت،
 مەن بىلەن سوۋىدا تۇتۇشما بۇنى،
 ماتانىم تۇتۇندۇر، دۈككىندىمۇر كۈت»

— سەيپىدا ئەسەپىي ①

1

بىر كۈنى، سالى دورغا تۆت يىگىت بىلەن ھاجىنىڭ قارا كەھىغا تات چايتۇرۇپ كەلدى. ئۇ ناھايىتى جاپا كۆرۈنەتتى، داڭسىغان ئۇستازى ئۇزۇن-قىسقا گەپلەردىن مەن لۇم بولدىكى چىرىكلار ئۇنىڭ ھاچىغا ئوخشاش تاغ ئىچىگە قاپساق قۇندۇمۇر، مېلىنىلا ئاتلىق ۋە كۈن-دورىدىن قىلىنىغا باشلاپتۇر، ئۇنىڭ كۈستىگە، بۇسۇپ تەپەسى كۈن باغداشقا چاقىرىشىپ، قەلىشە گەپلەرنى قېتىۋ ۋە ھاچىنىمۇ خەت تەۋەپتۇر.

① سەيپىدا ئەسەپىي — XVI ئەسىر ئاچىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ نامايەندىلىرىدىن بىرى.

كىتىپتۇ. بۇسۇن تەپەججەك ئادەمنىڭ قىلغان كېيىنىنى قارى
 جامدىمان، ئۆتكەنكە ساللاوات قىلما تىمىش تېخى، بۇلارنىڭ
 كالا ھارۋىسىدا تۇتقان تۇتىدىغانلىقىنى تۇتۇپ قاپتۇ ئۇ گەۋۋال.
 ئىشەنمىسە، ئۇرۇمچەك بېرىپ، تۇمۇر ئاكاننىڭ قەبرىسىگە قات
 راپ باققا بويۇنسىمەن، ئۇ قەبرىدىن ھېلىمۇ دەريا-دەريا ھەس
 رەت-ئادامەت يانلىرى ئېقىپ تۇرۇۋېتىۋاتىدۇ.
 ھاجىنىڭ كېيىنىگە گەپلىرى ھەممەيلەننىڭ خىياللىنى
 تۇمۇر غەلبە پاجىئەسىگە باشلاپ كەتتى چېخى، ئۆيىنىڭ ئىچىنى
 چىشىپتۇ بولۇپ قالدى.
 — خوشى ھاجى، ئەمدى قانداق قىلىۋالغۇ؟ — دېدى
 سالى دورغا تاقەتلىنىپ، شۇ تاپتا ئۇنىڭ شاللاق كەلگەن
 سېرىق ساقلى تىزەپ، كۆكۈش كۆزلىرى غەزەپلەنگەن بولۇپ
 شۇڭنىڭ كۆزلىرىگە ئوخشاش پارقراۋاتقاندا كۆرۈۋېتتى.
 — يىگىت سۆزىدىن، يولۋان ئىزىدىن ياللىماس، — دېدى
 ھاجى، — مەن بىر تاغچە قېتىم قالمۇچە سۆۋىشىمەن، دۇشمەن
 گە ئەل بولىدىغان خوجىنىياز تېخى ئانىسىنىڭ قارىندىن يەرگە
 چۈشمىدى.
 — ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى سالى دورغا، — ئەمدى ئوق
 بىلەن ئاتلىقنى قانداق قىلىمىز؟ بىز ئوق-دورىدىن بەك
 قىلىپ كەتتۇق.
 ھازىرچە، بارلى تەڭ كۆرىمىز، — دېدى ھاجى، ئاندىن
 مەرۋانغا قاراپ، — يالغانلارغا ئېيىت، ھەر بىرى مەن تالدىن
 ئوق بەرسۇن، شۇنداقتا بىرنەچچە يىزۇ تال ئوق چىقىپ قات
 لىدۇ، ئاقسەچە، ئىزراشلىق ئوق، خالتىسى ئېغىر چېرىكلىرىدىن
 بىر-ئىككى يۈزى باشلاپ كېلىۋ دەپمەن، — دېدى.
 توختىياز زور گەپ قىستۇرۇپ مۇنداق دېدى:
 — ساقالغا يېھىشقان چۆپتە قورساق توپىما پۇتۇ، ئەنسىكى

342

زور بىلەن مەزۇل مەركەتكە كۆزى چۈشكەنچ: دۇ لاۋزا كېيىنى
 سىلىرىمۇ ئاقلاپ قېلىڭلار، دېدى-دە، غەتتى قولىغا ئېلىپ
 ئۇلارغا ئوتۇپ بەردى.
 توختىياز زور بىرنەچچە كىۋن بۇرۇن ئۆزىنىڭ مەچەز-
 خۇلقى ئويىچە غەلبە چىشىم توغرىسىدا ھاجىغا بىر تاز قات
 تىق گەپ قىلىپ قويغاندىن بۇيان، ئەتراپتىكىلەر «ئەمدى بۇ
 ئادەم ھاجىنىڭ كۆزىگە سەت كۆرۈنۈپ قالغىنىدى» دېگەن
 ئەندىشەلەردە بولغانىدى. بىراق، ئۇ كۈندىن باشلاپ، ھاجى
 كېلىپ، گەپكە سالدىغان، غىزا-تالماقنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە
 يەيدىغان، ھەتتا بەزى ئىشلاردا ئۇنىڭدىن مەسلىمەت سورىغايدى
 جان بولۇپ قالغانىدى، بۇگۈنمۇ سالى دورغىلار كەلگەندە،
 توختىياز زور ھاجىنىڭ كىگىز ئۆيىدە ئىدى، ئۇ بايقىتى
 خەتنى ئاقلاپ بولغاندىن كېيىن ھاجىدىن گەپ كۈتۈپ تۇر-
 ماپلا، دۇ بۇۋاي راستتىنلا تۇز سالىمىغان ئۇياقتەك لاۋزا
 گەپلىرىنى قېتىۋۇ، دەريا-دەريا تالغان قانلىرىمىز بىكار كەت-
 كۈدەكمۇ؟ دەپ غەزۋىقىتىپ قويدى. ھاجى سالى دورغىدىن
 ۋۆزلە ئېيە دېدەلمە؟ دەپ سورىدى.
 سالى دورغا كەسكىن قىلىپ مۇنداق دېدى:
 — مەن ئېيە دەيتتىم، چېرىكلىرى بىلەن يارىشىدىغان
 خىياللىرى بولسا، ئۆزلىرى يارىشىۋەرسە، ۋۆزلەگە ھېچ گەپ
 يوق، تېخى، بەگلىك مەنسىمى قوللىرىدىن كېتىۋ ئايىتى.
 ئەمدى، مەندە چاق چىسا بىلەن بىرەر يىزۇ چېرىكلىك خۇنى
 بار. مەن بۇ خۇنى ئۇلاپ بولالمايمەن، — دېدىم.
 — ھۇششەرە، — دېدى ھاجى ھاياچانلىنىپ، — ئوغۇل با-
 لىدەك گەپ قىتىلا، سۆيى مەرگن بۇ بەگ-غوجىلاردا ئىس
 شىنچ يوق دەپ توغرا ئېيتىپتىمىن، مېلىنىلا بېلى بوشاق

341

پىدا قىلىدىغان ئادەم،
ھەممىدىن خۇشال بولۇپ توختىياز زورنى شۇ كۆرسىلا
بولغا سالى.

2

ئەتىسى سالى دورغا ھاجى بەرگەن ئوقلارنى ئېلىپ
بولغا چىقاي دەپ تۇرغاندا، چارلىقۇچى يىقىنلار ئۈزۈمچى
تەرەپتىن كەلگەن ئۈچ ئاتلىقنى باغلاپ كەلدى. قارا موۋوت
يەلتۈ بىلەن زىغىر رەك قېلىن شىلەپە كىيىۋالغان ئاي يۈزۈك
كىشى ئاتتىن چۇشۇۋاتقاندا، ھاجى ئۇنى بىر قاراپلا تونۇ-
ۋالدى. بۇ مەخسۇت مۇھىتى ئىدى. ئۇنىڭ مۇنداق تۇتۇش
كېلىپ قالغانلىقى ھاجىنى ھەيران قالدۇردى. بۇ ئىككىلىكتىن
تىزىنى تۇپا قىلىشىپ كۆز باغلىرى بىلەن ئەمەلگەن مەغلزى-
رىنى بىر-بىرىگە ئېقىپ كۆرۈشۈشنى تەسراتتا قاراپ تۇر-
غانلارنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى. مەخسۇت مۇھىتى سالى
دورغا دېگەن ئىسمىنى ئاتلاپ، ئۇنىڭ بىلەن مۇھىتىنىڭ ھەم-
يېنىلاپ قۇچاقلاشتى. ئۇز ئۇۋىشىدا، مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ھەم-
راھلىرىمۇ ھاجىغا چوقۇنۇپ ئېتىرام بىلىندۈرۈپ كۆرۈشتى.
ئۇلارنىڭ بىرى كورا سوكىدا يالغۇز، بېشىغا قۇلاقچا، پۇتغا
ئۆتۈك كىيىۋالغان ئورۇقراق، چاققان بىر يىگىت مەھكەم
يەنە بىرى مەللە چەكسەن تون ئۈستىدىن بېلىنى مەھكەم
باغلىۋالغان ئېگىز بولۇق، سېرىق ساقال ئادەم ئىدى. كېيىن،
مەخسۇت مۇھىتى ئۇنى ئوۋچى ھەبىبۇل دەپ تونۇشتۇردى
ۋە، ئۇنى مۇنۇ كىشىنىڭ تاغ ئارىسىدىكى سوقماق يوللار
بىلەن تۇرپاندىن بۇ يەرگە ئۈچ كۈندىلا يەتكۈزۈپ كەلگەن-
لىكىنى تېپتى. ھېلىقى يىگىتنى بولسا، يۈسۈپ ئەپەندى

قۇيرۇقتىن بۈگۈنكى ئۆيگە قەۋەل، ياخشى دورى ئۇستى-
نى ئىشقا سالايسى.

— قايسى دورى ئۇستا؟ — قىزىقىپ سورىدى ھاجى.
توخنىياز زور دورى ئۇستىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇشقا
ياخشى. مەلۇم بولدىكى، بۇ ئادەم مېھرىبان چىشۋاك زامان
ئىسەم كۆچۈرۈش قۇبۇلغا كۆچۈرۈپ كېلىنكەن مىنگەر ھاجىم
ئۇستىنىڭ ئوغلى ئىكەن. ھاجىم ئۇستا ھەممۇزغىلا يېقىن
لىقىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن شامەخسۇت تەرىپىدىن پۈتۈن
ئائىلىسى بىلەن دورغا يالانغان ۋە شۇ يەردە قازا تاپقان.
كېيىن زور ئۇستا ئومىدىن ئار-ئورۇككە قايتىپ، ئاتا كەس-
پىنى داۋاملاشتۇرغان. بىراق ئايدىنسىياز مىرابىنىڭ كۆزىگە
سەت كۆرۈنۈپ قالغاچقا، باي دېگەن يەرگە كۆچۈپ كېتىپ،
بىر ياقىنى ئوۋچىلىق قىلغا، بىر ياقىنى قارا مانتىنىڭ ئوق-
پىستاللىرىنى ياساپ سېتىپ شۇنىڭ بىلەن تىرىكچىلىك قىلغان،
كېيىنچە، گاماق مەلىقەلەرنىڭ ئوقلىرىنىمۇ ياساپلايدىغان
بولغان.
— ئۇ دېگەن ئون قولى ئون گۈل ئادەم، — دەپ دىد-
ۋاملاشتۇردى توختىياز زور. — تازراق مىسى بىلەن قۇرۇق
پۇگەت تېپىۋالسا بولىدۇ. پىستاننى ئۇزى ياساپ قۇيۇشۇندىن
ئوق قۇيۇپ، بىردەمدىلا تەييار قىلىدۇ. سىمىتايىنىڭ سىسى
بىلەن بەشتاتارنىڭ ئوقىنى ياسىغانلىقى ئۆز كۆزۈم بىلەن
كۆردۈم.
— سىم بىلەن مىسنى تېپىۋالور، — دېدى ھاجى، — ئۇرغۇن
ئوق ياساشقا مىسنى دورىسى ئەمدى تاپقۇمىز؟
— ئايدىنسىيازنىڭ ئۆيىدە چىرىمىكلەردىن ئولجا تاللىغان
نەچچە تۈرك مىسلىق دورىسى تۇرمامدۇ ماۋول دېسە، بۈگۈنلا
رۈزى ئۇستىنىڭ قېشىغا ماھىمەن. ئۇ مۇنداق ئىشلارغا چىنىنى

تۇزۇنغا قالماي، تاشقى مۇقىملىرىدىن ئالدىلىرىغا ۈكىل كېلىدۇ. ئۇلار ياردەم توغرىسىدا ھەرقايسىلىرى بىلەن سۆھبەتلىشىدۇ. شۇ چاغدا «ياق» دەپ تۇرۇۋالسىلا جۈمۇل كىگىز ئۆيى يېنىك كۆلكە ئاۋازى ئايلەيدى. ھاجى با. ياشى بىزى «مۇقىمۇل» دېگەن سۆزنىڭ نەچچە قېتىم تەكرار-لىنىشى بىلەن پورتالدىكى مۇقىمۇل دوستى ئېرىدىناتى ئېسىگە ئالدى بولماي، كىگىز ئۆيىنىڭ كەركىسىگە ئېسىلغان تۇرغان مېلىشى مۇقىمۇل قانچىسىغا قاراپ جىم بولۇپ قالدى. مەشھۇت مۇھىنى چاقىپاق قىلىپ: «بۇ قانچىنى ھەر كۆرگەندە، بىچارە بۇرته ناچىنىپۇ يادلىرىغا كېلىدىغاندۇ؟» دېدى.

ھەممەيلىدىن كۆلۈشتى. ئالدىدىن، تاشقى مۇقىمۇل ۈكىللىرى كېلىشتىن بۇرۇن، ھەممە تاشقىلىرىنىڭ «دورغىلىرىغا، جۈملىدىن بېشىر بىلەن يولۋاسقا ئەھۋالنى تۇتقۇزۇپ، ھاجىنىڭ نام-دىنى سۆھبەتتە چاقىرىق بېزىپ تۇتۇشنى قارارغا كېلىشتى. چاقىرىقنىڭ كۆپىيىشى مەشھۇت مۇھىنى بېزىپ چىقتى. ئەتى-سى بۇ كۆپىيىشە خەلىپە خېنىنىڭ قولى بىلەن بېرقانچىبە نۇسخا كۆچۈرۈلۈپ، چايارەمەتلەر ئارقىلىق تەرىپ-تەرەپلىرىگە تارقىتىلدى. چۈشۈك غىزا ۋاقىتىدا، مەشھۇت مۇھىنى مۇقىمۇل خەلقى مۇددە قۇبۇل خەلقىگە توختىلا، قېغۇدال ۋاقىتى تۇزۇمىدە تۇزۇن يىللار قاتتىق ئېزىلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ ۋاڭ-لىق تۇزۇمىگە ناھايىتى قارشى ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، «بۇ يادا قۇبۇل ۋاقىتىنى تۇزىغا كەلتۈرۈش بولماستىكە، بەزىلىرى يەنە قېلىدىغان بولسا، تاشقى مۇقىمۇل بىزگە ياردەم بەرمەستىكى مۇمكىن» دېدى.

— خاتىرجەم بولسىلا، مۇنداق گەپلىرىگە ئەمدى يەنە قۇبىيىمىز. — دېدى ھاجى جىمىدى قىياپەتتە. — قۇبۇل خەلقى 346

خەلق، ئېشىك، مۇقىمۇلاردىن جان دوستلىرىم بارلىقىنىمۇ بىلىدىلا. — دېدى ھاجى، — ئەمما تاشقى مۇقىمۇلغا كەلسەك، ئۇلارنى دىنغا قارشى دەپ ئاقلىدىم، بىزنىڭ دىنىمىزغىمىز ئۇنداق قىلمۇمۇ؟

مەشھۇت مۇھىنى كۆلۈپ تاشلاپ، مۇنداق دېدى:

— بۇ ياقتا گەپ، مېنىڭ بىلىشىمچە، تاشقى مۇقىمۇل دا ئىنقىلاب بولغاندا، بەزىلەر دىننى قورال قىلىپ، ئىنقىلابقا بۇرغۇنچىلىق قىلغان. تاشقى مۇقىمۇل ھۆكۈمىتى ئۇنداقتا ئۇلارنى چارالىغان. بۇنىڭ بىزنىڭ دىنىمىز بىلەن تالاقى يوق. ئۇنى دېسىلە، بىز، بىز دىن قېرىنداش دەپ ئىسلام بايرىقىنى كۆر-زىگۇزراق قىلغان ماغۇپىنىڭدىن بىزگە ئېمە ۋاپا كەلدى؟

— مەشھۇتباي، توغرا، گەپ قىلدى. — دېدى سالى دورغاس ھېلىقى توقسۇن بۇگەنىمۇ، ئۇمۇسۇلىان ئەمەستىدى؟ ئۇ بەتتەخت مەشھۇتتە ئانا، ئۇتۇقۇش، ئۆزلىك خەنجەر تۇرماقچى بولدىم شۇ، بۇنى ئۇنتۇپ، ئالدىلا، ھاجى؟

— ياغۇپنىڭ بىلەن توشۇن بۇگەن توغرىسىدىكى بۇ ئاچ-چىق سائىرلىرى ھاجىنىڭ كۆڭۈل يارىسىغا تۇز سەپكەندەك تۇتۇلدى چىشى، ئۇنىڭ سالاھەتلىك چىرايى بۇلۇتلىق تاش-چاندەك تۇتۇلۇپ، دۈڭلىك كۆزلىرى ئىختىيارسىز يۇمۇلدى.

— راست، — دېدى ئۇ بىر ئازدىن كېيىن خىيال تەپىلىك بىلەن بىزگە قارىپ. — دىن ۋە مىللەت دېگەن سۆزلەر ياغىن-پاللىقىنىڭ تاشقىسى بولالمايدىكەن. ئادەم دېگەن خام سۈت ئەمگەن ئېمە، ئۇنچە ئىشلارنى كۆرۈپ تۇرۇپ، بەزىدە... ئەستايغۇرۇلار، خەنجەر، بۇ گەپنى قوپايسى، تاشقى مۇقىمۇلدىن ياردەم سورىساق، قايسى يول بىلەن سورايىمىز؟

— بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، — دەپ كۆلدى مەشھۇت مۇھىتى، — بىز تۇرۇپتەندە ھەممە ئىشنى توغرىلاپ قۇبۇغان.

347

بىلەن قۇچاقلىنىپ كۆرۈشۈش، مەخسۇت مۇھىتى ناھايىتى خۇش خال بولۇپ، ئۇنى ھاجىغا «دەپنىڭ روھىيەتتە تونۇشقان دەپنى تۇم قىلىم دەپمەن، تۇ رۇسچە ۋە موڭغۇلچىنى ئويىدىن بىلىدۇ، دەپ تونۇشتۇردى، دەرۋەقە، شۇ سەكەتتىن باشلاپ، قىلىم قىم پەندى تەرجىمىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىمەكچى كىرىشتى. ئۇ ئۆيى خۇرچىنىمۇ ئۆز ئانا تىلىدەك سۆزلەيتتى. مېھمانلار شەرتىگە بېرىلگەن زىياپەتلەر ئايانلىشىپ، ئەسسى، سۇھبەت باشلىنىپ، دەپ قالمۇچىلىك، بولۇپمۇ كەلمەيۋاتقانلىقى ساھىبخانلارنى يېڭ كۆڭلىنى غەش قىلىپ تۇراتتى.

— زادى ئۇ تارىنىڭ نىيىتى نۇزۇق.

— كەلمەكچى كەلمەي، توغۇ چىللىسىنىمۇ ئاق ئېتىۋېرىدۇ.

— تۇنداق دېگەنلىرى بىلەن ئۇ ئىتىرا ئىلى بىلەن تىكىن تېرىپ، يەنە بىر ئاغار پىشەنچى كىرىشتىن پائىدا بولۇپ، ئىشىنىغا چىقارغان كۆڭلۈگە تايىپىن دەپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ساھىبىدىن ئۆز كۆپ يۈرگەن بولماسمۇ، ئۇنىڭ ھاجىغا قىلغانلىرى ئازمۇ؟

كىشىلەر تارىسىدا ئەنە شۇنداق گەپلەر بولۇۋاتقاندا، بولۇپمۇ چوڭ ئوغلى نىياز بەي بىر قانچە ئايىلار ئۇزۇن ماقۇللىنىشقا ئالدىغا بولۇپمۇ كەلمەي، ۋەكىلى بولۇپ ئەنەگە بارغان ھېلىقى قىلىم بۇلگەن دېگەن ئادەمنىڭ ھەم رايلىقىدا بەش مۇھاپىزەتچىسى بىلەن ئېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، بولۇپمۇ تاۋى يوق بولۇپ كېلىمەيتتى، يول ۋاستىسىگە ئەنە شۇنداق باھانە بىلەن ئۆزى كەلمەي، ئوغلىنى ئالامىتى دەپ چۈشىنىپتتى.

سۇھبەت ئەنە شۇنداق شارائىتىدا باشلاندى.

ئىلىرىغا كۆڭلۈك زەدىمۇ ئۆتۈلۈپ، زىلچە، گېلەملەر

ۋاقىتلىق دەردىنى ئاز قاتىدى، ئەسسى كىمىدەكسۇم ۋاقىت ئىككىنچى دەپ، ئۆزىنىڭ بېشىنى يېنىدۇ. بۇ كۆڭلۈكى كۈندە بەك-قوجىلار بىلەن ئىمتىياز ئۆتۈشمۇ، زالىم مۇكۇمىنىڭ دۆلىدىدىن تېزىرەك قۇتۇلۇش ئۈچۈن بولغان؛ شۇنداق ئەمەس، مۇ دورغا.

— شۇنداق، — دېدى سالى دورغا، — ھېلىمۇ بۇ بەك-قوجىلاردا ئىشەنچ يوق، مەخسۇت دېگەن ھاراقىنىڭ مۇيىچە بولسا ئويىلايدىن تۇتۇپ تۇرىلاپ، ۋاڭ بولۇۋاتقۇسى بار، لېكىن ھاجىم ئېيتقاندا، بىز بۇنىڭغا ھەرگىز ئىچىم-ئۇچىم شىنجاڭ، ۋە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتىمۇ بۇنىڭغا يول قويمايدۇ، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، ئاندىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەلق ئاممىسىنىڭ جاھانگىرلىك، قېمۇدالىرىم ۋە مىلتاقلىرىغا قارشى يۈرگۈزۈۋاتقان ئىقتىسادىي ھەرىكەتلىرى تۈپەنلىدى، بىر مۇنچە يېڭىلىقلارنى سۆزلەپ بەردى.

شۇ كۈندىن باشلاپ، ۋەكىللەرنى كۆتۈرۈلۈش تەييارلىقلىرى باشلىنىپ، ھاجىمنىڭ ئوردا باغدىكى تام ئۆيلىرى سۇھبەت تۈرى قىلىپ بەلگىلەندى، باغ ئىچىگە بىرلەشكەن كىمۇ كۆيۈم تىكىپ قويۇلدى.

3

سۇھبەتتە چاقىرىلغانلار بىھىلىپ بولغاندا، ھاجىمىن دورىسى، باشچىلىقىدىكى تاشقى مۇشۇل ۋەكىللەرمۇ بېشى كەك ۋەكىللەرنىڭ تارىسىدا بۇغداي بۇغداي كەلگەن دورىلار، ئوتتۇرا ياش بىر قازاق كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ مەخسۇت مۇھىتى

ئىككىنچى، ۋاقىتلىق ئۆزىغا كەلتۈرۈش دېگەن كەپلىرىنى قەتئىي ئەمەلدىن قالدۇرسىلەر؛ ئۈچىنچى، ھازىرقى مۇلاپپۇش ھالىتى تۈگىتىپ، ھەممىگەلا كىشىغا يولغان ھالدا تارقاق لاردىن بىرنى باشلىق سايلاندىلار ۋە شۇ كىشىلەر بىلەن قىلىسلەر، بىز ياردەمنى شۇ كىشى تارقاق بېرىمىز.

پايتائىن بېرى، خۇددى سىنىپتا دەرس ئاقلاۋاتقان ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتۈۋاتقان كىشىلەر ئارىسىدا، ئۇلارغا ئۇلارغا ياردەم بېرىش كەتتى، تامغا يېزىلىپ ئولتۇرغان يايما قاپاق بەشىر يولغان گەۋدەسىنى رۇسلاپ، يېنىدىكى بىرنىڭ مۇلىقىغا پىچىرلاپقا باشلىدى. ئۇنىڭ چېكىلىكتىن قارىدىغان كەتكەن چىرايى بۇزۇلۇپ كېتىۋاتتى، بىرىنچىنىڭ قىزىقىشىدىن تۇلۇم چاشقانغا تۇخۇشىپ قالغان نىيازىمى جاسىن دورىغا يېزىشنى سۈپىتىگە، چىقىرىشى مۇۋاپىقلىقىنى ئولتۇراقلىتى.

— ناھايىتى ياخشى، — دېدى ئالى دورىغا تېبەسىمۇ ئارمىش، — جاسىن دورىسى دەل بىزنىڭ كۆڭۈلۈمىزگە كىشى ئېچىتى، بىز بۇنىڭغا قولىمىز.

— دورىغا، ئالدىنقىدا يولغا كەپ قىلىمىز، — دېدى نىياز بەگ قاپقىنى سېلىپ، — بىز كاسىنىغا يوللىشىمىز كىشىگە يوللىشىمىز، ئۇلارنىڭ ئالتە توكىتىك بىلەن ئېمە كىشى بۇتسىدۇ.

— راست، راست، — دېيىشى ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان لاردىن بىر-ئىككىسى، باشقىلار نىياز بەگكە قارشى چىقىپ، ماچۇقنىڭ ۋاپاسىزلىقى ئۈستىدە تەرەپ-تەرەپتىن شىكايەت باغلىدى.

— ماچۇقنىڭ كىم؟ — دەپ گەپكە ئارىلاشقىنى جاسىن دورىسى، — ئالدىن ئۇنىڭ تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇتۇن

سېلىنغان كەڭ ۋە يورۇق مېھمانلىقنىڭ تۇر ئىرىگە تال قىيىن بۇتۇنلىرى كەلگەنلەر، ئىككى قاسناقتا يەرلىكلەر چاچ-لاشقى، مەھسۇت مۇھىتىمۇ تۇردىن تۇرۇن ئالدى، بەشىر تۈزگە بەشىر يېزىپ چاچلاشتى، ھاجى ساھىبان سۈپىتىدە كېزەك رەك ئولتۇردى، ئۇتتۇرما سېلىنغان داڭقىدا قەتئە كېزەك، مۇۋەپپەقىيەت ۋە چاي چىقىرىدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى، جاسىن دورىسى قىلپن قازا سوكىنا پەشەشنىڭ ياقىنى ئېچىۋېتىپ، شەكرى ساپلىق غاڭرىسىنىڭ ئۈچى بىلەن ئالاقى ئۇزۇننى تاراپ ئولتۇرۇپ، سۆزگە كىرىشىپ، ئۇ ئۇز ئادىتى بويىچە، مەزىز جۈلنىڭ ئاخىرىغا مۇشەبەھ دېگەن بىر تال ۋۇشۇپ قوشۇپ سۆزلەيتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى ئۇزنىڭ بويىغا يارىشا بوم ئاغزىدەك بوغۇلداپ چىقاتتى، ئۇ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بوغۇل خەلقىنىڭ ئۇزاق تارىخىدا بۇيان بىر تۇتەن قان قېرىنداشلىق ئىناق ۋە ئۇزۇنلا مەدەنىيەتكە ياپا، بىر-مۇنچە چەمەنلەردە تەقدىرداش ۋە قەلبداش بولۇپ كەلگەن ئىككى، مۇشۇل-خەلقىمىز ئۇنىڭغا قاتناشتا چەمەن-زۇلۇملار ئاستا پارلىق ئىنسانىي ھوقۇقلارنى مەھرۇم بولۇپ تەسۋىرلەپ، بولغۇسى ئېشىر كۈنلەرنى كۆرۈۋالدىكى؛ كېيىن سۇغا باتۇر دېگەن كىشىنىڭ بولسا، ھەقىقەتتە ئىشقا ئېلىپ، ئازادلىققا كىرىشكەنلىكى ئېيتىپ مۇنداق دېدى:

— مۇشۇل خەلقى تۈزۈل ئۇيغۇرلىرىنىڭ زۇلۇمغا قارشى، ھەق-ئادالەت ۋە ئەركىنلىك ئۇيغۇن ياغلىغان كۈرىشى ئولتۇرۇش ئۇزۇنلىق قېرىنداشلىق بۇرچى دەپ ھېسابلايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ھۆكۈمىتىمىز سىلەرگە ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەم بېرىشى قارار قىلدى، بىز شۇ مەسىلە ئۈستىدە سۈپەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن كەلدۇق، بىزنىڭ شەرتىمىز ئۇچ: بىرىنچى، ماچۇقنىڭ بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۆزىمىزگە

دەرھال ئۆزىنى چەتكە ئاپىتۇ. ھېلىقى بېشىنى سەككىز ئۆزۈڭنى
بىر يىلاننىڭ بىر بېشى ئارقىغا بېقىشى، بىر بېشى ئارقا
يىڭىشى، يەنە بىر بېشى ياققا چەتلەشى... ئىشقا ئايلىنىپ كەت-
مىر بېشى ئۆز گىيىمىنى قىلىپ، تالاش-تارتىشنى بىلەن بىر
پىكىرگە كىلەلمەي تۇرغاندا، كۆڭۈك كېلىپ ئۇنى بىراقلا مە-
جىپ تاشلاپتۇ، سىلەرمۇ ئىنتىپاقلىرىڭنى ئەتىھەسە، شۇڭ
داق باجىتىلدىڭ. ئاقبۇتەگە ئالماقلا بولاتتى».

بۇ گەپ تەسىر قىلىپ، تالاش-تارتىش توختاپ قالدى.
ئەيسا ئۆزىنىڭ ئەپازىدىن ھازىرچە بىر پىكىرگە كىلەلمە-
لمىكى كۆرۈلۈپ تۇراتتى. مەخسۇت مۇھىتى بۇ قەھۋالغا قات-
راپ، «بۇگۈن دەم ئالماق، ئويىدا تۇرۇپ قېلىشىڭنى سۆھبەتنى
ئەتە داۋاملاشتۇرۇش» ئەكلىپنى قويدى. بۇ تەكىلىپ قۇبۇل
قىلىندى. لېكىن كۆپچىلىكىڭ، جۈملىدىن تاشقى مۇستەقىل
ۋەكىللىرىنىڭ ھاجىغا بايىل ئىكەنلىكى بىلەن تالىدى.

تۇن بەردىسى ئالەمنى قاپلاپ، ھەممە ئادەم ئۆيىنىغا
كىمگەن چاغدا، ئارقىغا يانداش چايلاشقان قالماپتى. ئېگەن
يۇرتىنىڭ ئەڭ چەت مەھەللىسىدىكى بىر كىڭىر ئۆيىدە بول-
ۋاس ئۆزىنىڭ ئوغلى نىياز بەگنىڭ قېمىدىن كەلگەن قات-
سىم بۇگەن بىلەن جىددىي پاراقلىشىپ ئولتۇراتتى. ئۇلار-
نىڭ ئاۋازى شۇ قەدەر ئۈۋەن ئىدىكى، ئىشىك تۈۋىدە سەك-
دەۋاللىقىنى ئېنىق ئاڭلىيالايتتى. بىر ھازادىن كېيىن
ئىش تۇتۇپ تۇرغان ئىككى مۇھاپىزەتچىمۇ ئۇلارنىڭ نېمە
ناسىم بۇگەن ئۇيىدىن ئالدىراش چىقىپ، تۇتاقلىرىغا بىر-
تەچچە قات كىڭىر ئورالغان ئېشىغا مەنسۇپ، ئاراتىن تەرەپكە
داۋران بولدى. كۆپچىلىق تەرەپ بېلىق باغرىدەك ئاقىرىشقا
باھلىغاندا، يولۋاس مۇھاپىزەتچىلەرگە ئۆزۈى مىنىدىغان ئات
بىلەن يەنە بەش ئاتنى سايدا چاپتۇرۇپ، قارار تەرەپكە

جۇڭگو مەھەللىسىگە بېشىغا ئېشىر كۆلەپتەلىرىنى سېلىۋاتقان
قاراشىپەت مىللىتارىستلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى، ئۆزىگە ئۇيغۇر
خەلقىنىڭ ئازادلىق ھەرىكىتىگە ياردەم بېرىشى نىيەتىنىڭ
ئەسلا يوقلۇقىنى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى پەقەت ئۆزىنىڭ
پاۋۇز نەپىسى ئۈچۈنلا بولغانلىقىنى بىرۋاقىت دەلىللەپ بىلەن
كۆرسىتىپ قۇتۇپ، ۋەتەن ماچۇقلىقىدىن ئالاقە قىلارنى ئۆزىم
سەڭلار، بىز ھازىرلا قايتىپ كېتىمىز، ياردەم توغرىسىدا گەپ
بولۇشى مۇمكىن ئەمەس،» - دېدى.

بۇنىڭ بىلەن نىياز بەگ ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى چىم
بولۇپ قالدى.
باھلىق سايلاش مەسىلىسىگە كەلگەندە، بەزىلەر بەشىرىنى،
بەزىلەر يولۋاسنى، بەزىلەر ھاجىنى كۆرسەتتى. تالاش-تار-
تىش كۆپچىسى كەتتى.
ۋۇيغۇر خەلقى ئۆزىنىڭ كۆرەنمىسى ئارقىسىدا مۇنداق دېدى:
«ئىش بىلەن تارىختا بىر ئادەم سۇلالىلەرنى ياراتقان خەلق.
مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، ئۇيغۇر دېگەن سۆزنىڭ مەنىسىمۇ (ئۇيغۇر-
قان، «بىرلىشىش»، دېگەن بولىدۇ. سىلەر ئۇلۇغ ئىشنى
بىلغىلىشىشىڭلار، ئەيسا ئىنتىپاقچىلار ياخشى بولماي كەپ-
تۇرۇپ، ئانا ھازىرمۇ شۇنداق قىلىۋاتىمىز. مۇنداق قىلىشقا ئاز
كۆزلىگەن نىيازغا ئېتىبار بەلسە، مەن سىلەرگە بىر مەسەل
ئېيتىپ بېرىمەن: «بىر زامانلاردا، بىر ماكاندا يانداشقان ئىككى
يىلان بولۇپتىكەن. بىرىنىڭ بېشى بىر، ئۆزىنىڭ مېنىڭ ئىككى;
يەنە بىرىنىڭ بېشى مېنىڭ، ئۆزىنىڭ بىر ئىكەن. كۈنلەرنىڭ
بىرىدە بۇ ئىككى يىلان ئار بىر يولغا كىرىپ قايتۇر. دەل
شۇ چاغدا قالدى تەرەپتىن شامالەك قۇيۇلداپ بىر كۆڭۈك
كېلىپ قايتۇر. ھېلىقى بېشى بىر، ئۆزىنىڭ مېنىڭ ئىككى»

تۇپچىلاردىن قوغدايدىكەن، مەنتا ئۆز ئۆزى ئۇچۇن چېنىتى
 پىدا قىلىدىكەن، مېنى بۇ يەرگە باشلاپ كەلگەن مەھسۇل
 تاكا يولدا كېلىۋېتىپ، بىر يۈز ئايىقىرىنىڭ بېرىم كېچىدە
 يىلقىغا تەگكەن بىر يولداش بىلەن كېلىشىپ، ئۇنى ئۆز
 تۈزگەنلىكى ۋە ئۆزىنىڭمۇ ئېشىر پارىلانغانلىقىنى مېڭاپە
 قىلىپ بەردى، ئەل-پۇرتىغا سەردار بولغان ئادەم ئەمە شۇ
 سەركىدەك يول باشلاشقا لايىقەتلىك بولۇشى، قېرىنداشلىرى
 ئۇچۇن، ئاشۇ ئايىقىرىدەك ئۆز چېنىتى پىدا قىلالىشى لازىم،
 ئارىسىزدا مۇشۇنداق ئادەملەر بار، كەپ ئۇنى تاللىۋېلىشقا
 قالدى، مېنىڭ دەپمىنىشىم شۇنە .
 مەخسۇت مۇشىنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا، ھاڭسىلەر، مەن
 ئېڭى ئېشىر كەپ قىلاي، دېدى يولداش قەددىنى رۇسلاپ،
 ھەممىنىڭ دىققىتى ئۇنىڭغا بۇرۇلدى، مەسزۇل مەركەن
 ئۆزىنىڭ ئېشىدا ئىشىنىشنىڭ يان ياقىسىغا يۆلەنىپ ئۆز
 تۇرغان تويۇشىپاز زورنىڭ قۇلىقىغا ۋە، بۇ ئاز قەدى
 ئىشى بۇزىدىغان بولدى، دەپ پىچىرىلدى، ساي دورغا ھا-
 چىنىڭ كۆزىگە ئەندىشىلىك قاراپ قويدى، يولداشنىڭ مۇنە
 داق ئالدىراپ سۆزلىمە كەپ بولغانلىقىغا قاراپ، مەخسۇت مۇ-
 شىنىڭمۇ چىرايى ئۆزگىرىپ، يولداش قىزى كۆزلىرى ھاچىغا
 تىكىلدى، ئەپپۇن غۇبارىدىن كۆزلىرى يۇمۇلۇپ كېتىۋاتقان
 تۇپلىرى بىر نەرسىگە دۇچ كەلگەن كىشىدەك يولداش مۇنە
 يولداش سىلاپ، مۇددى خوجىسى ئالدىدا سۆزلەۋاتقان خىزمەت-
 مەتكار دەك يۇمىناق تەلپىمۇز بەلەن ھەممەن مەن ئىككى ئىپ-
 نىزلا كەپ قىلمەن، دېدى-دە، مەخسۇت مۇشىنىڭ قاراپ؛

چۆمۈرۈپ كېلىشى بۇرۇدى،
 چاشكا ۋاقتى بىلەن بەلە سۆھبەت باشلىنىپ، ئۇيۇقۇپ
 كى مەسلى يەنى كىشى باشلىق قىلىش مەسلىسى ئۈستىدە
 ئەمدىلا كەپ بولۇۋاتقاندا، يولداش بەش مۇھاپىزەتچىسى
 بىلەن قارا تەرگە چۆمگەن ئاقسارغا مەن، سۆھبەت بولۇپ-
 ۋاتقان ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە مەلۇمچىلارنىڭ
 چاۋابىنى كۈتىۋېلا ئۆيگە كىرىپ سالام-سەمەتتىن كېتىپ
 ھەممىنىڭ تازراق ئىمۇدۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، مەسلى ۋە
 ئۆيىنىڭ تازراق ئىمۇدۇپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن، مەسلى ۋە
 ئۆزى كەلەي ئوغلى ئەۋەتكەنلىكى، كېيىن بۇ سۆھبەت
 ئىككى مۇھەببەتنى ئويلاپ، كېسەللىكىگە قارىساي، كېچىلەپ
 يول تۇرۇپ كەلگەنلىكى ئېيتىپ، مۇددى راست ئاغىرىق
 كىشىدەك ئاستا كىشىچىلارمۇ قويدى، سۆھبەت قاتناشچىلىرى
 ئىپراقىن ئۇنىڭ كېچىلەپ يول بېسىپ كەلگەنلىكىگە ئىشى
 نىمىپ، ئۇنى بىر ئاز ئارام ئېلىۋالغۇن دېگەن مەقسەتتە
 سۆھبەتنى چۈشەن كېيىن ئۆتكۈزۈدىغان بولۇشى.
 مۇھسۇت كېيىن سۆھبەت باشلىنىش بىلەن مەخسۇت
 شۇنلاردا ئەل - يۇرتىغا سەردار بولغان ئادەمنى
 سەركىگە توختىتىدىغان كەپ بار، بۇ ناھايىتى چايدا بولغان
 ئوخشىتىش، سەركە لايىقەتلىك بولسا، پادا خەۋپ-خەتەرگە
 ئۇچرىمايدۇ، سەركە لايىقەتسىز بولسا، ئۆزىنىمۇ، يادىنىمۇ
 خەۋپ-خەتەرگە قويىدۇ، سەركىنىڭ لايىقىتى ئۇنىڭ تەبىئەت
 ئىشىگە باغلىق يەنى سەركىنىڭ پارايمىدىغان مال سەركە
 بولالايدۇ، ئۆزىگە ئادەتتە سەركىنىڭ پارايمىدىغان مال سەركە
 بۇ بىر، يەنە بىرى، مېنىڭ ئاقلىشىچە، مېلىنىڭ بايلىقىدۇ،
 ئۇيۇرىدا بىر ئايىقىر بولىدىكەن، ئايىقىر ئۆز ئۆزىنى يىرتى

دەن گۇناھكارە دەپ كۆزىگە ياش ئېلىپ ياش ئەگىدى،
 ھاجى سەل تۇرۇۋېلىپ، ۋەتەر، ئەلىنىك پەخىتى دەپ ياش
 لىمان ئۇلۇغ تىشىمۇ ئۇچۇن ئۆتكەنگە سالماقتا، تالا كىپ
 زىيىنىك ئۇزۇن غۇبۇرۇدەھىدۇرە دېدى. شۇ ئاردا كىسەدۇر
 بىرى بىر پەتۋىسىغا ئىككى بىسپالە چاي ئەگەلدى. يولۋاس
 بىلەن ھاجى چاي تۇتۇشۇپ ئىچىشتى.
 ئىككىنچى كۈنى ئاشقى مۇقىمۇل ۋەكىلىرى ئۆز يۇر-
 تىغا ئالدىنراق قايتتى. پەقەت قاسم قاسم ئەپەندىلەر قالدى.
 سادىق قورمال ۋە ھاجىنىڭ ئىنىسى باقىنىياز باھلىق بىر-
 قائىپە كىشى ئاشقى مۇقىمۇلدىن ئېرىلىدىغان قورال-ياراغ
 ۋە باشقا ھەدىيە ئەشيا لارنى يۆتكەپ كېلىش ئۈچۈن ۋەكىل
 لەر بىلەن تەڭلا يولغا چىقتى. يولۋاس باھلىق يۇرت چوڭ
 بىرىمۇ بۇندىن كېيىن ھاجىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئىش قىل-
 دىغان ۋەدە ۋە قەسىملەر بېرىپ، ئۆز ماكانلىرىغا خۇشال
 قايتىشتى. پەقەت بەشىرلا غايەتتى. يولۋاسمۇ بۇ سۆھبەتتە
 ۋاقىتلىق ئورنىغا كەلتۈرۈش تونۇرۇق بىر ئېشىمۇ گەپ
 بولۇپمىغانلىقى ئۇنى ناھايىتى غايە قىلغانىدى.
 مەخسۇت مۇستى ھاجى بىلەن بىرلىك كېچىگە پاراڭ
 لاشقاندىن كېيىن، ۋەتەدى مېنىڭ بۇ يەردە ئىشىم قالمايدى،
 تۇرپاننى قوزغاشقا ئالدىرىشىم كېرەك دەپ، تاڭ مەھەرىدە
 ئۇچى ھېسۇل بىلەن يولغا چىقتى.
 ھاجى قاسم ئەپەندى ۋە سالى دوغىلار بىلەن مەس-
 لىپەتلىشىپ، ھەرقايسى تۇرلاردىن كېلىپ تويلاغان يىگىتلەردىن
 بىرنەچچە كۈن ئىچىدە ۋېيىنلىكلار دېگەن نام بىلەن بىر ئۇيۇن
 تەشكىللىپ چىقتى. ھاجى قورمالدىن سالى دوغىا بىلەن سادىق
 قورمال ئۇنىڭ ياردەمچىلىرى، قاسم ئەپەندى سىياسى رەھبەر،
 يۇسۇپ ئەپەندى مەشقاۋۇل دەپ چاكارلاندى. قوشۇنغا ھەربىي

«ئۆزلە ناھايىتى ئوبدان جەپكە مەھسۇت باي، ئۆزلە دېگەن
 سەركىدەك يول باشلىيالايدىغان، ئۆز كۆيۈرى ئۇچۇن چىنىنى
 ئاڭلىرىدەك پىدا قىلالايدىغان ئادەم بىزنىڭ ئارىمىزدا بىرلا،
 بۇ كىم دېسە، قۇمۇلدىن چىققان رۇستەم پالۋان خوجىس
 نىياز ھاجى بولسۇن. مەن مۇشۇ كىشىنىڭ بىرگە سەردار
 بولۇشىغا قېتىلىمەن. مازىردىن باھلاپ ھاجىغا بىرگە سەردار
 قىلىن، دېدى ۋە ئورنىدىن تۇرۇپ ھاجىغا ئېگىلىپ تەزىم
 قىلدى. بۇ كۆزۈڭىزگە ئىش ھەممىنى مىسران قالدۇردى.
 بۇ-ئىككى سېۋىتلىكتەك چىمچىتلىقتىن كېيىن، ھەۋەشەردە،
 «كەچىپ ئوبدان ئىشى بولدى»، دېيولۋاس ئېگىنىڭ ھەممى
 نىڭ بارىكاللا، ۋاقىت كىشى شۇنداق بولسۇن دېگەن گەپ-
 لەر ياقراپ كەتتى. پەقەت بەشىرلا يولۋاسقا يەر ئاستىدىن
 ھومىيىپ، چىنلىرىنى ئۇچۇرلىتىپ ئولتۇراتتى. ھاجى بولسا
 خۇددى قېيىن بىر تېپىشماقنى تېپىۋاتقان كىشىدەك خىن-
 يالغا چۆكۈپ تالمايدى.
 سەگەنسە، ھەممەيلىن شۇنىڭغا كېلىشىۋەتسۇن؟- سوردى
 جامىن دورجى كۆلۈمبەردىپ ئولتۇرۇپ.
 - كېلىشىۋى، كېلىشىۋى!- دېدى بەشىردىن باشقىلار.
 - قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ سەردارى خوجىنىياز
 ھاجىغا «ئۇرۇش»- دېدى مەخسۇت مۇستى ئورنىدىن دەس
 تۇرۇپ.
 ھەممەيلىن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ «ئۇرۇش»- «ئۇرۇش»
 دېيىشتى. بەشىرمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئافرىقى مەدەنىيىتى
 تۇرۇپ، يولۋاس ھاجىغا ئېگىن كېلىپ، ۋاتات ئاقلاپ، تۆگە
 تۇرۇپ، يىراقتىن كەلگەن ئەزىز مېھمانلىرىمىز، پارلىق يۇرت
 چوڭلىرىمىز بىسىلغان مۇشۇ سەردار، مەن ھاجىمىدىن تېپىمە
 سوزايمەن. ئۆتكەن ئىشلارنى كۆڭۈللىرىدىن چىقىرىۋەتسە،

شەكىللىنىشى، ئۆزگىچە قولىدا بېرىشى ئۆزۈمچىدىكى بىر كىشىدىن بۆكۈنسىزلىكىنى ئۆزۈمچىدىن ئۆزۈمچىدىن كۆرۈپ كەتتى.

4

بۇ يىل بەختكە يارىغا قىش كېچىكىپ كەلدى، ئادەتتە ئاللىقاچان قار ئاستىدا قېلىپ، قىرلار تېخىچىلا زەپىردەك سار- شېمب ياتاتتى. قىشنىڭ بەلگىسى بولۇپ نەچچە قېتىم ئۇچۇپ كەلگەن قار چېچەكلىرىمۇ يەرگە قونا - قونمايلا قېرىپ كېتىپتۇ. ئۇنىڭ قازلىق چوققىلارغا تۇتاشقان يايغاقسىزلىرىمۇ سان - ساناقسىز قارىمىلار بولسا، ھامان - ھامان بېشىل ياز مەنزىرىسىنى ئىشلىتىپ تۇراتتى. ھەنە شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە تاشقى موھۇلدىن زور بىر كارۋان يېتىپ كەلدى. ئۆگە كۈل دۇرلىرىنىڭ بىر خىلدا چارۋىلارنى، ئۇيلاق ئاتلارنىڭ، مەھەللىگە يېقىنلاشقانلىرى قەدەملىرىنى تېزلىتىپ، شولارنى بىلەن تىزگىن بېقىنلاشقانلىرى ئۇششاق بالىلارنىڭ يۇرۇلۇشۇپ قېلىپ، قارىمىچىكە ۋەھىرلاپ چۆرۈلۈشى، ئىشلارنىڭ سۈكۈنلۈك بولۇپ، بۇ كارۋاننى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كۆرسىتىپ تۇراتتى. بۇ قېتىم چامىسىن دورىسى بىلەن كەلگەنلەر ئارىسىدا ئۇزۇن، كۆلرەك، شىنل كىيىپ، بىلدىكى كەڭ تاشما بەلبېشىغا تاپايلى ئېسىۋالغان قىزىق ياشلار چامىسىدىكى بىر مەرسىيە كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ بەش بۇرچىگە ئىگە قىزىل يۇلتۇز قالدال مان سۇر قارىكول ئۆستىدا ئاستىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان سېرىق چېكە چاچلىرى بىلەن كۆرۈلۈپ تۇرسىدا كۆك كۆزلىرى ھاد چىغا بىر زامانلاردا پەرگەت قەلپىدىكى مەرسىيە لايىھىدا بىللە

360

شېتات بويىچە بەينىلە (كۈن بەشى)، پەيچال (ئوتتۇز بەشى)، لېيىنچال (دۈز بەشى) لار تەيىنلەندى. توشىياز زور ئۇ لېيىنچال لارنىڭ بىرى ئىدى. مېرۇل مەركەن ھاجىنىڭ خاس مۇھاپىزەتچىلىرى باشلىق بولدى. دۈزى ئۇستا بىر ئۇستى دۇكان ئېلىپ، ئۈچ ئاكتىرى بىلەن ئون ياشقا كىرىشىپ كەتتى. بەينىلەكلەر، ئىككى مەرسىيە كاتتۇر كاتتۇر ئىدى. — مەدەمۇ كاتتۇر قىلىپاسەن. — دېدى مېرۇل مەر- كەن ئۇنىڭغا چاقىپاق قىلىپ. — كاتتۇر قىلىپ، ئۆت، دۇتلۇق چانگەلەر لارنى ئەمەس، ئىككى يۇتلۇق چانگەلەر لارنى كاتتۇر قىلىپ، — دېدى موشۇر كاتتۇر كۆرۈنمەپ. — نېمە؟ — ئەمدى سەن خەقنىڭ توخۇسى كاتتۇر قىلىپمۇ؟ — ئوقسۇ، بوقان - بوقان چاقىمۇقۇلار بىلەن دوتىلەرنى دەۋاتسىمەن. ئۇلارنى بوقانغا، ھەممە غايىلىق تۈگىگۈدەك. — خېلى تادەم بولۇپ قالسىمۇ، بولمىسا ھاجى ئاتام ساقا بۇ بەينىلەكنى بەرمەيتتى، — دەپ كۈلدى مېرۇل مەركەن ئۇنىڭ. مۇرسىگە قولى قويۇپ. — بىر كۈنى يۈسۈپ قەيەندى بەدائىمىلارغا «گېرى دۈن» ①، «سولادۇن» ②، «ئىلىرى ئارش» ③ دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر بىلەن ئۆزگىچە قولىدا بېرىۋاتقاندا، قانسۇ قەيەندى بۇنى كۆرۈپ «قايلاھۇ ئەكەپەر، بىر تازىمۇ كېچىكىپتەن، ئۆزۈمنىڭ قەيسى بۇ يەرگە بىزدىن بۇرۇن كېلىپ بويىتىگەن» دەپ ئوي- لاپ قالدى. بىراق، كېيىن يۈسۈپ قەيەندىنىڭ تۇرپانلىق

① قارىمىچا بۇزۇل.
② سولما بۇزۇل.
③ ئالما مازى.

ئېتىلىۋاتقان ناخشا - قوشاقلارنى ئۇلارغا تەرجىمە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. بولۇپمۇ «مىجەزىم يوق» دەپ مەشھۇر كىرىم خى. بەشىر بولسا زىياپەتتىن كېيىنلا ئۆز ئادەملىرى بىلەن باغداق كەتكەندى. بىراق نەغمە - ئاۋا قىرىپ چۈشەللىق كۆلكىرى ياغراۋاتقان پەيتتە، كۆتۈرلىگەن بىر ياچىشە يۈز بەردى.

بۇ مۇنداق ۋەقە ئىدى: ۋاسىلى شىۋانۇۋ قۇمۇل ئۇيغۇر-لىرىنىڭ مىللىي يۇرتى ناھايىتى قوبۇق بولغان مەشھۇرىيى تۇنجى قېتىم كۆرۈۋاتقانلىقى ئۈچۈن بىر ئورۇندا خېلى ئۇزۇن خىجە مىختەك قىسىرلىماي ئولتۇرۇپ پۇتى ئاقىرىپ كەتتى بولماي، بىر ئاي ھەرىكەتلىنىۋېلىشى ئۈچۈن شىئىلى ئېيىنچاق-لاپ سىرتقا چىقتى. ئۇنىڭ ياش مۇھاپىزەتچىسىمۇ بىللە ماڭدى، تون بەش كىزىلەك تالان ئاي باغ ئىچىنى كۆزدۈزدە كىدەك يۈرۈتۈپ تۇراتتى. ۋاسىلى ئۇلارنى مۇزەك سېلىپ چاقچاقلاپ بىلەن سۈيۈرۈپ، بۇ گۈزەل كېچىلىك مەنزىرىسى ناھايىتى قىلغۇچ، يالغۇچلىق قالدۇق ئۆزۈك دەرىخلىرى تار-سىدا چوڭ - چوڭ قەدەملىرى بىلەن ئۇيان - بۇيان چىقىپ بارغانىدى. دەل شۇ چاغدا، مەشھۇر بولۇۋاتقان ئۇنىڭ ئۆزۈ-سىدىن قاتىرىغا ئىككى ئاي ئوق ئېتىلدى. خۇددى قىچەك تار-لىرى بىردىلا ئۇزۇلۇپ، نەغمە ئوخشاپ قالغاندەك، ئۆيىنىڭ ئىچى چىچىت بولۇپ قالدى. ئۆزىدىن كىمگىمۇ بىرىنىڭ «گۈرس - گۈرس» قىلىپ ماڭغان ئايغ ئازادى ئاڭلاندى، سەۋل مەركىزى ئۆيگە يۈگۈرۈپ كىرىپ، ھاجى ئاكا، ھاجى ئاكا، يامان بولدى، مېھماننى ئېتىپ قويىدۇ!» دەپ ۋارقىرىدى.

ھەممىلەن ئۆرە - تۆپە بولۇشۇپ پاتىپاراتچىلىق باشلىنىپ كەتتى...

ھاجى بىلەن جامىس دېرىجى باشلىق كىشىلەر يۈگۈرۈپ- 362

تۇرغان ھېلىقى خۇش دوستى كىرگۈرىنى قىلىدىتى. جام-سىن دېرىجى ۋاسىلى شىۋانۇۋ دەپ تونۇتۇۋېرىدۇ ۋە ھەرقايسى تاغلاردىكى قوزغىلاڭ باشلىقلىرىدىن مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە دەرھال چاقىرىق ئەۋەتىشى تەكلىپ قىلىدى.

ئۇچىشى كۈنى ھەربىي ياردەم قىلىش ئارقىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈلدى. جامىس دېرىجى سۆزىنى سۆزلىدى. ھەممىسى ئۇ كۈنى بىر دۇرۇن، بىر ئايانچا، بىر خۇمارەك - خۇرۇم پالسىۋىكا تەقدىم قىلدى: يولۇسى بىلەن بەشىرگىمۇ بىردىن تايانچا، بىردىن - خۇرۇم پالسىۋىكا بەردى. ئاندىن بەش دۇرۇم تال سۆزى بەشىناتار، يۈز كەللىك ساندۇق ئوق، ئىككى ئوننا قونۇشۇن، بەش يۈز كىشىلىك ھەربىي كىيىم، بەش يۈز ياد پۇتۇن باغلىق، يۇلتازلىرى ئۆزىگە، بەش يۈز كىشىلىك ياغۇرلۇق چاپان قاتارلىق نەرسىلەرنى تىزىم بويىچە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ھاجى ئۇ يەرنىڭ بۇ-زىدىلا يولۇسىغا ئوتتۇز كىشىلىك كىيىم - كېچەك، ئېچىرلىك ئوقى بىلەن يىگىرە تال مىلىتى، بەشىرگە يىگىرە كىشىلىك كىيىم - كېچەك ۋە ئېچىرلىك ئوقى بىلەن تال مىلىتى قاتارلىق نەرسىلەرنى ھەممىسى ئۆز قولىدا ئالدىنىڭ پىدائىيىلار قونۇلغا تارقىتىپ بېرىلدىغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ قوشۇن ھاجى چىنىڭ يىگىتلىرىنى ئاساس قىلىپ ھەرقايسى تاغلار (جۇملىدىن يولۇسى بىلەن بەشىرنىڭ تەۋەسىدىكى چاپار) دىن بېشىلغان يىگىتلىرىدىن تەركىب تاپقان بولغاچقا، بۇ تەقسىمات توغۇرلۇق ئۇ يەردە باغلىق كېلەر بولمىدى.

ۋەكىللەر قار چۈشۈپ قېلىشتىن بۇرۇن ئۆز يۇرتىغا قايتىۋېلىشقا ئادەتتە ئالدىنى ئۇچۇن شۇ كۈنى ئۇلارنى ئۆزىدىن شەرتىگە ھاجىنىڭ ئۆيىدە تەنتەنىلىك زىياپەت ئۆتكۈزۈلۈپ، تاغشى مەشھۇر ئۇيۇشتۇرۇلدى. قاسىم ئەپەندى جامىس دېرىجى بىلەن ۋاسىلى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرۇپ، 361

ئۇنىڭغا «سانىۋ پارا» دەپ بۇيرۇق بەردى، ئۆزىنى تاشقۇرۇشقا چىققان يىگىتلەر ئاي يۇرۇقىدا پارىتراپ ياتقان. ئىككى تال پۇگەكنى تېپىپ چۈشتى. جامسىن دورجى بۇ پۇگەكتىلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقىپ، قاننىڭ تولدىكى قورالنىڭ يەتتە-ئاتار ئاگان ئىكەنلىكىنى چەزىلەشتۈردى.

يارا ئوبدان تېخىلىپ قال تۇغىنىلىدىن كېيىن، ۋاسىلى شۇ ئاي ئۇنى ئاۋايلاپ كۆلۈرۈپ، خامى بىر ئۆزىگە تەكشۈرۈپ قوبۇشتى. ھېلىقى مۇشۇل يىگىت ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ بېرىش ۋە دورا كىچىكلىكىگە كىرىشتى. جامسىن دورجى بۇنىڭ بىلەن ئىش پۇت جەملىگىنى نەزەرگە ئېلىپ، بىر مۇشۇل يىگىتكە يەرلىكلەردىن ئىككى كىشىنى قوشۇپ دوختۇر ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن تاشقى مۇشۇلغا بارماقچى ئىدى، ھاجى باشلىق كىشىلەر قاتلىنى تېپىشنىڭ چارىسى ئۈستىدە جىددىي باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى.

5

بارا، ئېغىزىنى ساقلاپ تۇرغان يىگىتلەرگە بۇ ۋەقە تۇغۇرۇلۇق تاللىقچان غەۋر بېرىلگەچكە، ئۇلار چارلاشنى كۈپەيتىپ، تەرەپ - تەرەپلەرگە تات سېلىپ يۈرۈشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھوشۇر كاتتۇمۇ بار ئىدى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن تولۇن تۇتۇپ، بايىقى باچىلىرىنىڭ بىردىنبىر شاھىدى بولغان ھەي، ھېرىپ قۇتۇپ، ئۆزى يەرگە سۈزۈلۈپ يېتىۋالدى. دەل تاشقا چىرىپ، قۇتۇپ، ئۆزى يەرگە سۈزۈلۈپ يېتىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئايغ تەرەپتىكى قوراللىق نەچچە بىر يىگىتنىڭ شەپىرىلىغان ئاۋازىنى تاشلاپ قالدى - دەپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، تۇلاق سېلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئوغرىلىق قىلغان چاغلاردا

ئۇپ كەلگەندە، ۋاسىلى شۇ ئاي ئۇنى ئاۋايلاپ كۆلۈرۈپ، خامى بىر ئۆزىگە تەكشۈرۈپ قوبۇشتى. ھېلىقى مۇشۇل يىگىت ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ بېرىش ۋە دورا كىچىكلىكىگە كىرىشتى. جامسىن دورجى بۇنىڭ بىلەن ئىش پۇت جەملىگىنى نەزەرگە ئېلىپ، بىر مۇشۇل يىگىتكە يەرلىكلەردىن ئىككى كىشىنى قوشۇپ دوختۇر ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن تاشقى مۇشۇلغا بارماقچى ئىدى، ھاجى باشلىق كىشىلەر قاتلىنى تېپىشنىڭ چارىسى ئۈستىدە جىددىي باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى.

بارا، ئېغىزىنى ساقلاپ تۇرغان يىگىتلەرگە بۇ ۋەقە تۇغۇرۇلۇق تاللىقچان غەۋر بېرىلگەچكە، ئۇلار چارلاشنى كۈپەيتىپ، تەرەپ - تەرەپلەرگە تات سېلىپ يۈرۈشتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھوشۇر كاتتۇمۇ بار ئىدى. ۋاقىت يېرىم كېچىدىن تولۇن تۇتۇپ، بايىقى باچىلىرىنىڭ بىردىنبىر شاھىدى بولغان ھەي، ھېرىپ قۇتۇپ، ئۆزى يەرگە سۈزۈلۈپ يېتىۋالدى. دەل تاشقا چىرىپ، قۇتۇپ، ئۆزى يەرگە سۈزۈلۈپ يېتىۋالدى. دەل شۇ چاغدا، ئايغ تەرەپتىكى قوراللىق نەچچە بىر يىگىتنىڭ شەپىرىلىغان ئاۋازىنى تاشلاپ قالدى - دەپ بېشىنى كۆتۈرۈپ، تۇلاق سېلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئوغرىلىق قىلغان چاغلاردا

سەنگەشكۈزۈپ، ئۇنىڭدىن گەپ سوراقتا باشلىدى، قاتىل بولسا ئۆزىنىڭ ئېتىشىمۇ ئېتىسماي قال - قال تىرىپ تۇراتتى، تاغىر ئۇلار بۇ نادۇنۇش قاتىلىنى مەيدىدىن ماچىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ ماڭدى، ئىككى يىگىت مەرھۇم موللاقتىڭ جەستى ئېنىدا قالدى.

چامىسىن دورجى يىگىتلەر تاپشۇرغان ناگانىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ۋاسىلى ئۇلارنىڭ تەگگەن ئىككى تال توقىلىڭ دەل شۇ ناگانىدىن ئېلىنغانلىقىنى چەتلىشىشكە ئۇرۇندى، بىراق بۇ قاتىل سوراغان سوئاللارنىڭ ھېچبىرىگە، ھەتتا ئېنىك ئېمە؟ دېگەن سوئالغىمۇ جاۋاب بەرمىدى، بىر كۆزى بىلەن چەكچەيگەن پېتى قاراپ تۇراتتى، سول كۆزى پۈتۈنلەي دېگۈدەك يۇمۇق ئىدى، كۆرۈۋېتىشىدىن قېرىق ياشلار چامىسىدىكى بۇ ئادەمنىڭ بايقال - بۇرۇتسىز، ياداققۇ يۈزىدىكى قوبۇق قورۇقلار ئۇنىڭ بۇ چۆكۈلەپ تۇرىدىغان يەكە چاقى ئاستىدا كۆپ - چىبىر - چاچا چەككەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى، ھاجى پەنە بىرەنچە ئېغىز گەپ سوراپ بېقىپ، ھېلىقى مۇشۇل قانچىسى بىلەن بىر - ئېك ئاچچىقىغا پايلىسماي، ھېلىقى مۇشۇل قانچىسى بىلەن بىر - ئېك كىتى تۇرۇۋەتتى، ئۇ ئۇنداق بىر قەلئە قىياپەتتە چىرىقراپ تاللىدىكى، شۇ چاغدىلا ئۇنىڭ پۈتۈنلەي تىلىز - گاچا ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ قالدى، سالى دورغا ئۇنىڭ يېنىنى تاش تۇرۇشنى بۇتۇرۇدى، سەرۋىل مەزگەن ئۇنىڭ ياخشىلىق چاپىنىنىڭ تەستىرىگە تىككۈرۈلگەن يېرىدىن ئىككى تىلار، بەشى سەر كۈنۈش تەڭگە تېپىۋالدى، ئۇنىڭدىن كونا، ياماق چاپان بىلەن تېرە ماۋۇز كىيۈۋالغان بۇ ئادەمنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش چىققانلىقى ھەممىنى تېخىمۇ ھەيران قالدۇردى، لېكىن ئۇنداق چىققاندىن ئانداق قىلىپ گەپ ئاڭلاش مۈمكىن؟ ھەممەيلىنىڭ بېشى قىپ تىپ تۇرغاندا، توغىياز زور كۆزى ئېلىپ بارغان چارلاشنى

مەسئۇ قىلغان ھۇنىرى بەنى قۇللىنىڭ سىزگىز لۈكى بۇ قېم تىم ئەسقاقتى بولماي، شەپقەت كەلگەن يەرگە بۇگۈرۈپ بېرىپ، «كىم سەن؟» دەپ ۋارقىردى، بۇگۈنكى كېيىنكە بەلگە (يا - رول) قارچىغا ئىدى، قارشى تەرەپتىن سادا چىقىشقا چىقىشقا چىقىشقا چىقىشقا قارىپ، يەنە «كىم سەن؟» دەپ تەكرار - لىدى، بۇ قېتىمىمۇ قارشى تەرەپتىن سادا چىقىدى، ھۇنۇر كاتتۇ مەسئۇنىڭ تەپكۈسىنى ئېسىۋەتتى، ھايت - ھۇنىت دېگۈچە ئۇ ئۇرۇشنى يىگىتلەر ئات چاپتۇرۇپ كېلىشى ۋە ھۇنۇر كاتتۇنىڭ كېيىن بويىچە، ھېلىقى قىتوئاپىلىنى قىتوئۇسۇپىلىسى، بىر باشقىن ئاغىزۇرۇشقا باشلىدى، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەسىر چۈشكەن ئاقسۇلۇق موللاق بىلەن غۇلجىلىق ھېيتەمۇ بار ئىدى، موللاق بەش قەدەمچە، ئېرىدا دۇم ياتقان بىر ئادەمنى كۆرۈپ قېلىپ، «تۇر تۇرۇشكىدىن، بولمىسا ئېشىپ تاشلاپمەن!» دەپ ۋاز قىردى، ھېلىقى ئادەم گۈرۈشىدىن تىرۇرۇشقا قولغا ئېلىۋەتتى، چىقاردى، موللاق يىقىلدى، ھېيتەم قولىغا تۇرۇشنى ئۇنىڭ قولىدىكى ناگان بەرگە چۈشتى، قالغانلار ئولتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنىڭ قاتلىنى تۇتۇپ باغلىدى، ھۇنۇر كاتتۇ بىلەن ھېيتەملىر موللاقتىڭ بېشىنى بۆلسى، ئۇ مۇلاپ كېتىۋاتقان قولىنى ھۇنۇر كاتتۇنىڭ ئالغىقىغا قويۇپ، تازان - تازان مۇنۇ گەپ لىرىنى ئېيتتى:

— ھاجى ئاكا ... مەن ئېيتىپ ... قويۇقلار ... ئاقسۇ ... تەرەپلەرگە ... بېرىپ قالسا، قارىتا ... دېگەن يېرىدا ... ئاتا ... ئاتا ... بار، موللاقتۇن پالاقىلار ... ھەق يولىدا ... شېھىت بولىدى ... دەپ قويۇش، ... مەن ... سىلەر بىلەن ... ئۇنىڭ دېمى كۆرۈلۈپ، كۆزى يۇمۇلدى، ھۇنۇر كاتتۇ ئۆزىنىڭ پوتىسىدىن بىر پارچە لاتىنى لايىتىپ، مەرھۇمنىڭ ئېشىكىنى تېگىشىپ قويىدى، يىگىتلەر قاتلىنى ئەزەپ بىلەن

ھامدۇزە دەپ كايىشقا باشلىغاندا، قاسم ئەپەندى مۇنداق دېدى:

— سەۋر قىمىللا ھاجى تاكا، بولدىغان ئىشى بولدى، دېسىمۇ مۇنداق قاتنىقات ئاغلار، ئىمان قەدىمى يېتىپ باقمىغان خىلوت جىرالار، ئانچاق-ئانچاق قېلىن قارىغايلىق ئارىسىدا قانچە-قانچە يوشۇرۇن سوقماقلار بارلىقىنى كىم بىلىپ بولالسىن! شۇنداق سوقماقلار بىلەن قېچىپ كېتىۋاتقان قېرى تۈلكىنى كىمبۇ تۇتالسىن! پەقەت ئاسمان - يەلگەنكە يەردىن قىلىپ، يۇرگۈزۈپ كۆزلىرى بىلەن ھەممىنى بايقىۋالالايدىغان قىران يۇرگۈزۈپلا مۇنداق ھېلىسىگەر تۈلكىنى كۆرۈۋالالايسىنمۇ، ئەپسۇسكى، يىگىتلەر ھەرقانچە چەمسۇر، ھەرقانچە مۇمكىن، ئەپسۇسكى، ئاسماندا پەرزەنت ئىلالايدىغان بۇرگۈت ئەمەس.

— ھەرقانداق تادان تۈلكىنىمۇ كىرىدىغان ئىشى بار. يولۇشىڭ كىرىدىغان تۈشۈكى قوراي دېگەن يۇرت، مەن بۇگۈنلا تۈنلىك ئۈستىگە باستۇرۇپ بارمەن، — دېدى ھاجى، ئاندىن سەرۋل مەرگەگە «يۈز ئاتلىق يىگىت ھازىر بولسۇن!» دەپ بۇيرۇق بەردى.

قاسم ئەپەندى سەرۋل مەرگەنى تۇختىتىۋېلىپ مۇنداق دېدى:

— ھاجى تاكا، مۇنداق قىلماق بىھۆدە قان تۇتۇلۇپ ئۆز ئىچىمىزدىكى بۇلۇنۇش تېخىمۇ كۈچەپ كېتىدۇ، — ياق، — دېدى ھاجى قاسم كەپتەندىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، — بىھۆدە قان تۇتۇلسۇن دېسەلە تاكا! بىھۆدە قان تۇتۇلۇپ بولسا، پاتۇرۇۋېتىشى لازىم. بۇلۇنۇش بولمىسۇن دېسەلە، يولۇشقا ئوخشاش مۇناپىقلارنى يوقىتىش كېرەك، مەن سىزگە سۆزلەپ بەرگەن ھېلىقى گەپلەر يادىڭىز.

تەقىچە چىقىملىقلىقى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن ئۆيگە ئالدىراش كىرىپ كەلدى ۋە ھېلىقى ئادەمنى كۆرۈپ گەپ - سۆز قىلىپ ھاجى تۇرۇپ قالدى.

— بۇلى تونۇسسىن؟ — ئالدىراش سورىدى ھاجى، — تونۇماپتۇ، بۇ ھېلىقى قورايلىق ياسىن گاچىسىمۇ، بۇ يەردە ئىبە قىلىپ يۇرىدۇ؟ — دېدى توغىنباي زور، ئاندىن بىر ئېشىنى ئېسىگە ئالغاندەك، ھە راست، مەن بۇلى ئىككى كۈن بۇرۇن يولۇش بەگىنىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا كۆرگەنىمەن، دېدى.

— ئېيىم، يولۇشىڭ ئادەملىرى ئارىسىدا، 19 — مەن، راست، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا كۆرگەنىمەن، ئۇ گاغا بۇ گا، چا چېرىگە كىتىپ كېتىۋاپتىكەن.

ھەممەيلىن ھەيران بولۇپ، بىر- بىرىگە قاراشتى، ھاجى- ئىكك كۆزلىرى غەزەپلەنگەن بۇرگۈننىڭ كۆزلىرىدەك يالت- يۇلت قىلىپ كەتتى، ھەلە! — دەپ ۋارىسىدى ئۇ سەرۋل مەرگەگە، — ھازىرلا بېرىپ، ئۇ قارا يۇرتى پۇت- قولىنى يەرگە تەگكۈزمەي ھېچدەپ كىرە!

سەرۋل مەرگەن بىر تۈپ يىگىتى بىلەن دەمال ئاتلار جى، بىراق ئۇلار يولۇش چۈشكۈن قىلغان ھويلىدىن ئۆيىگە ئۆزى تۇرماق، سايمىنىمۇ ئايالاي قايتىپ كېلىشى دېسەك، يولۇش قېچىپتۇ، ھاجى ئۇنى قوغلاپ تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن تال ئۆچ تەرەپكە چا پتۇردى، بىراق ئۇلار ئەتسى، يېشىن ھال يوللىرىنى تەمىنلەپ، ئون- ئوندىن ئوتتۇز يىگىتى دەپ ۋاقتىدا مەرھۇم موللاقتىڭ جىنازا نامىزى ئوقۇلۇۋاتقاندا، قارا تەرگە چۈمگەن ئاتلىرىنى يۇگۇرۇۋېتىپ، تارغا تارقىدىن كېرەككە كۆرۈنۈپ كېلىشى، موللاي يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ھاجى سەرۋل مەرگەنلىرى «ھوي تال قې چىلار، ئۇچىچە ئادەم بېرىپ، قۇرۇق كېلىڭۇچە ئۆلسەك بول

دورجى باشلىق ھەممەيەلەننى «بۇرۇنقىسىغا» دەپ رۆزى ئۇستىنىڭ دۈڭىنى بار، بەزى باشلاپ ماڭدى، ئۇنىڭ ئېمە قىلىپ قېلىپ بولغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەيتتى ۋە ئۇ ئايتا ئۇنىڭدىن كېيىن سوراشقىمۇ پېتىنلا ئاي چىم مېڭىشى، ئۇستىكارلىق دۇڭىغا كېلىش بىلەن ھاجى ھېلىقى گاچىنىڭ ئېرىدىن چىققان بەش ئالدىغا تاشلاپ، «بۇ بىر نېمىلەرنى ئېرىتىشكە» دېيىدى، ھاجى، «ئېمە ئۇستى سەل ئىككىلىنىپ، سالى دورغىغا قارىدى، ھاجى، «ئېمە قاراپ تۇرىسىز، قۇلغۇنلار ياڭقىمۇ؟» دەپ ۋازقىرىدى، رۆزى ئۇستى ئۇن-تىنىسىز ئىشقا چۈشى، ئۇ تىللا-تىلگىلەرنى بۇنا ① بىلەن ئېرىتىپ بولغۇچە، يىڭىتلەر بىلەن پۇت-قولى باغلاپلا تۇر-غان ياسىن گاچىنى ھاجىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن يەرگە ياتقۇزۇپ، باش-ئاپىسىدىن ئېسىپ تۇردى، ھاجى رۆزى ئۇستىنى ياسىن گاچىنىڭ ئاغزىنى قىسۇچ بىلەن كېرىپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى، ۋە ئۇزى يەنە بىر قىسۇچ بىلەن ئوچاقتىن بۇنى ئېلىپ، ياسىن گاچىنىڭ يېنىغا كەلدى، جامسىن دورجى بىلەن سالى دورغا باشلىق ھەممەيەلەن ھاجىنىڭ ئېمە قىلىپ قېلىپ بولغانلىقىنى ئەمدى چۈشىنىپ، ئۇنى تەسۋىۋالىقچى بولدى، ھاجى ھېچكىمگە بوي بەرمەي «ئېرى تۇرۇڭلار، بۇ لومودى تاللىۋن-كۈنۈشكە تويۇن-سۇن، سېتىلىما-جانىلار بۇنىڭدىن ئېىرەت-كۆزىگە تۇرىماقچى بولدى، قاراپ تۇرغانلارنىڭ كۆزىنىڭ بىلەن كۆزىنى تۇسۇۋالدى، دەنۇر قارۋالغان رۆزى ئۇستىنىڭ قىس-قۇچ تۇتقان قولىرى دېر-دېر تىترەيتتى، ياسىن گاچىنى ئېسىپ ئولتۇرغان ئىككى يىڭىت تەرگە چۆمۈلۈپ كەتتى،

① بۇنا - زىڭگەر ۋە ئىسكىرلەر نېمەل ئېرىتىشكەن قاپا.

دەنۇر تۇرۇپ تاكام تۇختى سەيپۇنى ئۆز كاختىدا چەتتە شەيگە قەۋەتتە تەكەن بولسا، كېيىنكى دەشۋارچىلار بولمايتتى، ئېتىسالىم، سىز مېنى توشۇنماقچى ئاندىن ئۇ مېرۋل مەركەتكە «ئېمە قاراپ تۇرىسىز»، چاققان ماڭا» دېيىدى، قاسم قەيەندى مېرۋل مەركەتنى يەنە توشۇۋالدى، جامسىن دورجى قاسم قەيەندى ئېمە كەپ بولۇۋاتقانلىقىنى سوردى، قاسم قەيەندى ئەھۋالىنى چۈشەندۈردى، — قاسم قەيەندى توغرا ئېيتىمۇ ھاجىم، — دېيى جامسىن دورجى ۋەزىمەتنىڭ بىلەن، — ئەگەر بولۇۋاتقان، ئۇستىگە باستۇرۇپ بارىڭىز، ئۇيغۇر خاتى تەبىئى بىلەن ئېرىتىشكە، دۇشمەننىڭ دۈڭىگە سۇ تۇتقان بولسىز، بۇ پەيلىشىڭىزدىن يېنىلا، — ياق، مەن ئۇن-ئۇننىڭ قىساسى ئۇچۇن، ئۇ تازىلىق كاللىسىنى كېسىپ كېلىپ، سىلەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرىغا قەۋەتتە ئېرىشىم لازىم، — ۋاسىلى ئۇن-ئۇننىڭ ھايات قېلىشىغا ئۈمىد چوقلا، مەن ئۆز ھۆكۈمەتىمىز ئامدىن شۇنى چاكارلايمەنكى، ئۇنىڭ ئۇچۇن قىساس ئېلىشقا قارىغاندا، ئىچكى ئۇرۇشتىن ساقلىنىش مۇھىم، بولسا ئىشقا مەغلۇپ بولىدۇ، — دېيى جامسىن دورجى، ئاندىن بۇ گەپلەرنى بېرىۋېتە، شەرھىلەپ، ئۇن-ئۇن قوراللىق تۇتۇقۇنى بولۇپ قېلىشىنى ساقلىنىشىنى قاتتىق تەكىتلىدى، ھاجى «ئەستايىھەتتە بولالا» دەپ ئۇن-بۇيان مېڭىشقا باشلىدى، ھەممەيەلەن ئۇنىڭغا دىققەت بىلەن قاراپ تۇراتتى، ئۇ بېرىمىلا مېرۋل مەركەتكە بۇرۇلۇپ، «رۆزى ئۇستىنى قىچ-قىچ كەل!» دەپ ۋازقىرىدى، مېرۋال بۇ پىكرىدىن ئېسىپ، «دوختا، ھېلىقى گاچىنى ئېلىپ چىق!» دېيى ۋە جامسىن

مۆھەرل شېرىنلارنىڭ يۇرتىدا بارغاندا ئۇنىڭ ئوتتۇپ، يارماق ئادەم بولۇپ كېلىدىغان، ماۋۇ تاغ - داللىلار يامغۇرغا قانداق تەسنا بولسا، ئال - يۇرتىمۇ ئوتتۇپان - يىلگىن يىگىتلەر - گە شۇنداق تەسنا، دېدى.

6

بۇ يىلقى قىشى كىچىك كىلگەن بىلەن بىراقلا قەھىر - غەزەبى تۇتۇپ، ئالەمنى مالم قىلۋەتتى. قارا يەرلەر تۇرپاق، خارىراپ تېشۋاتقان تاغ - سۇلىرىمۇ شىرىندەك قېپى قالدى. ۋەتىنم تاغۇر ئاتلىق كۆن، قەھرى كىلسە قاتتىق كۆن، دېگەندەك، جۇدۇن - شۇرغاننىڭ جاھاننى بېشىغا كىچىپ، كېچە - كۈندۈز دەھشەت بىلەن مۇۋاپىقلىرى مەھىنىنىڭ كۆڭلىگە ۋەھىيە سېلىپ تۇراتتى. بۇ زىيىستان دەھشەتى بولۇپمۇ ئىسسىق گازىمىلارغا ئۇڭىنىپ قالغان چېرىكلەرگە شۇنداق ئېغىر ئاپەتلەرنى كەلتۈردىكى، ئۇلار مۇجۇم قىلىپ تۇتۇلدى. ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارىمى مۇشۇنداق مۇھىتتا ياشاپ، بوران - چاقىقۇنغا كۆتۈرۈپ ئالغان تاغ باتۇرلىرى بولسا، بۇ يۇرتىدىن پايدىلىنىپ، ئارقا - ئارقىدىن مۇجۇم قوزغاش بىلەن چېرىكلەرنىڭ قەدىتە بارىكۆل، شەرقتە شوپۇل، ئوتتۇرىدا شار - لار تېشى بويىچە قۇراشتۇرۇپ چىققان ئورمان شەكىللىدىكى مۇناسىۋەت ھالقىسىنى تارماد كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى مۇداپىئە ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ باقى سۆڭەكلىرى بىلەن قۇراشتۇرۇلغان بۇ مۇناسىۋەت ھالقىسىنىڭ بۇزۇق تاشلانغانلىقى مەھىم دىن ئۇلارنىڭ شىك شەبەككە ئىلەم قىلدى. تۈنك يىلانسىپە

372

توخىمىز زور ئوتشەك كېلىپ، ھاجىنىڭ ئولىدىكى قىستۇچى بۇلۇۋالدى - دە، ھۇدادىن قور قىسلا، ھاجىمى مېنى ئارلاشنىڭ دەپ، نېمە قىلسىلا مەيلىلىرى دەپ. ھاجى ئۇنىڭغا بىر ھومى كىشىلەر ھاجىنى يا ئەيىلىشى، يامانداشنى بىلىپ، غەللىتە بىر خىل سۆڭۈك ئىچىدە تالدى. ئەمما قوشنىلار زورغا ھەم مەيلىن ئاپىرىن ئۇتۇشاتتى. ھاجىنىڭ ئۆزىمۇ غەللىچە خېنىمنىڭ ئۆيىدە تۇرۇۋاتقان ئۇياش شولسا قاراپ ئۇن - تىنىز ياتاتتى. يەقەت گاھى - گاھىدا ئۇنىڭ لۇلۇرى قىسىر - لاپ ۋەستەپۇرۇللا - ئەستەپۇرۇللا، مەن نېمە ئىش قىلماقچى بولۇپمۇ - ھە، دېگەن غەمگىن ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ئۇ ۋەقەدىن بىر نەچچە كۈن كېيىن ئاشقى مۇشۇلىدىن ئېگىز بولۇپ، سېرىق ساقال، كۆك كۆز بىر دوختۇرنىڭ باھ - چىلىدا ئۇچ كىشىلىك داۋالاشى كۆرۈۋېتىشى نېتىپ كەلدى. ئۇلار ۋاسىلى ئىۋانۇۋى داۋالاشقا قان بېرىش لازىملىقىنى ئېچتى، مېرۇل مەركەن، يۇسۇپ ئەيەندى قاتارلىق ئون ۋەكىللىرىنى ئۆزىتىش شەرىپىگە داغدۇغىلىق زىياپەت تۇتۇپ، دۇلۇپ، ئۇلارغا قىممەتلىك سوغىغا تەقدىم قىلدى. چىسىن دورجى ھاجىنىڭ تەلىمى بويىچە بىر تۈزۈم يىگىتى ئوتۇپ، تەرىپىلەپ بېرىش بىلەن ئېلىپ ماڭماقچى بولدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا يۇسۇپ ئەيەندىمۇ بار ئىدى. (بۇ كىشىنىڭ كېيىنكى چاغلاردا يۇسۇپ مۇشۇل دەپ ئاتىلىدىكى سەۋەب شۇ بولسا كېرەك.)

ۋەكىللىرى ۋاسىلى ئىۋانۇۋى چىرىمغا ياتقۇزۇپ بولسا چىقىدىغان چاغدا، ھاجى يۇسۇپ ئەيەندى باشلىق يىگىتلەرگە قاراپ: «بۇلدا مېھمانلارنىڭ خىزمىتىنى ئۇنىڭ قىلغۇلار،

371

ھۆججەتلىرىدىكى خاتىرىلەرنى ئىزىگە يېزىپ ئالدىغىنىغا ئوخشاش، تەتقىقىتىدىن ئېرى سېپىل ئۈستىدە تاغ تەرەپكە جېنى ئۇزاق قاراپ تۇرىدۇ. ئۇ تەرەپتىن كېلىۋاتقان مۇزداق شامال يېز - كۆزۈمگە ئەشتەردەك سانسىملىقتا، ياق، بۇز - كۆزۈمگە ئەمەس، يۈزىكىگە سانسىملىقتا، ھەي جېنىغا تۇرگەن سۇغۇق شامالار، ھەي ئۇ شامالارنىڭ تۇتۇشى بولغان بۇ لەتىنى تاغلار كۆزۈمگە نېمىلەرچە كۆرۈنىدۇ ئارىقتا غەربىي دىيارنىڭ بۇ شېرىقى دەۋازىسىغا تۇنجى قېتىم تاياغ باسقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆزىگە بۇ تاغلار نېمە كۆرۈنگەن بولمىدى، بۇ ماڭا ئادەلەت، ئەمما بۇ كاساپەت تاغلار مېنىڭ كۆزۈمگە خۇددى سۇزۇلۇپ ياتقان يوقان بىر ئاق ئەجدىھانغا ئوخشاش كۆرۈنۈپ چىكتى. بۇ تاغلارنىڭ ئاسان - پەلەككە تۇتاشتۇرغان ئاپتاق چوققىلىرى خۇددى ئۇ ئەجدىھاننىڭ مۇڭگۈزلىرىگە ئوخشىدۇ. قارايمەن - قارايمەن، قارىغاندىمۇ يۈزىكىم تەلەم - ھەسرەت بىلەن تولۇپ، يېرىلغۇدەك بولۇپ كېتىدۇ، چۈنكى گېرمانىيەدە ياسالغان بېنچى تېپتىكى زامانىۋى قوراللار، ھەتتا تۇتۇر كۆڭىللەر بىلەن قوراللانغان ئالتە مىڭ بەش يۈز كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ قۇمۇل دىيارىغا قەدەم قويغىنىغا بۇگۈن تۇت ئايدىن ئاتتى. ھەربىي ئۈچمە بويىچە ئېيتىشقا، بۇ ئاي ئىچىدە بۇ تاغلارنى تۇرماق، پۇتۇن تەختىرىغاننى بويە - سۇندۇرۇپ بولۇش مۇمكىن ئىدى. تەبىئىي، تەبىئىي، بۇ تاغلارنى ھازىرقىچە باش ئەگدۈرەلمىدۇ، بۇنىڭ سىرى نېمە؟ بۇ تاغ - لارنىڭ باش ئەگمەسلىكىدە زادى نېمە كارامەت بار؟ ئادەتتە ئېگىلىمىس، قەيسەر ئادەملەر قاتتىق سۆڭەكلىكلەر دەپ تېرەپ - ئىشىدۇ، بۇ يەردىكى ئادەملەر بۇ شۇنداق قاتتىق سۆڭەكلىكلەر - دىن ئوخشىمايدۇ؟ ياپونىيىدىكى چىشىدا، تاكتىكا ئۇنۋۇنچەسىمىز

374

بولغاندا، مۇشۇ مۇھاسىرە سىزىققا تايىنىپ، پات تاردا پۇتۇن تاغ رايونىنى ئىشغال قىلىپ، ئۈرۈمچىگە زەپەر بىلەن قايتىشى ۋە ئۇنىڭ بەدلىگە ئۆزىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان شائۇمۇھەمەتتىكى ئېرىشى لازىم ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، بۇ پىلانلىرىنىڭ ھەممىسى تونۇتقەنكە تۇرۇپ كەتتى. بولۇپمۇ مېلىقنى كۆزۈم - ئەككىلىك قېرى بولگۇنىڭغا ئوخشاش رەقەبلىرىنىڭ مېنىڭدا كېلۈپ، بەزى كىنايە گەپلەرنى قىلىدىغان دەرسىچىگە ئېيتىپ قېلىشى ئۇنىڭغا ناھايىتى تەلەم قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنىڭ كۈشىنى ئۆزى ئەيگۈدەك بولۇپ، بىر يەردە تىنىچ ئولتۇراقلىشىپ بولۇپ قالدى ۋە ھەر كۈنى دېگۈدەك شەھەر سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ، شىمال تەرەپتىكى ھەيۋەتلىك تاغ تېرىملىرىغا قارىشىنىچە ئۇزۇندىن ئۇزۇن خىمىيال سىزۈرۈپ ئولتۇراتتى.

بۇگۈنمۇ شۇنداق بولدى. ئۇ تۈلكە جۇۋىسىغا ئورۇلۇپ لىپ، ئىككى مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ھەراھلىقىدا تاش تاغلارغا خېلى ئۇزاق قاراپ تۇردى. دە، خۇددى مۇھسىم بىر ئەرەس ئىككىسىگە كېلىپ قالغاندەك، سېپىلىدىن تالدىراش پۇشۇپ، ياتىقىدىكى ئۇستىل ئالدىغا كەلدى ۋە قېلىن خاتىرە دەپتىرىسى ئېچىپ، يۇلك قەلەمى ئولتۇرغانىدى:

«بىسىگەرە بەھىتىنى قېزۇر، دۇشەنسى. - دەپ باھالىدى ئۇ - بۇگۈنمۇ بەزى كەچۈرمىشلىرىمىنى ئېزىپ قوتۇمۇم كېلىۋاتىدۇ. مەن خېلىدىن ئېرى يەنى شىنجاڭ سىڭغا قەدەم قويغاندىن بۇيان يېزىقتا باھالىغان بۇ خاتىرىمىنى ئۆزۈمنىڭ ئاخىرىغىچە يازماقتىمەن. قەغەزگە چۈشۈرۈلگەن ئوي-ئېقىنلار مېنىڭچە چان قەلەم تۇتقۇچىنىڭ ئۆزى ئۇچۇن ئەمەس، باشقىلار ئۇچۇن، توغرىسى، كېيىنكىلەر ئۇچۇن يېزىلىدۇ، خۇددى ياك باھالىغۇنىڭ بىر نەچچە جىلدىدىن تەركىب تاپقان دىكىستىنسىز

373

بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇنى «ئىرادە قەتئىيلىكى» دېگەن سۆز بىلەن ئىپادىلەش مۇمكىن. خۇددى قەدىمكىلەرنىڭ «ئىرادە» دىگەن كىشى چوقۇم مۇرادىغا يېتىدۇ» دېگىنىگە ئوخشاش. بىراق، «ئىرادە قەتئىيلىكى» مەنىدە بار ئەمەسمۇ! بۇ ئىسيانى ئۇزۇل - كېسىل باستۇرۇپ، شانۇشۇرەت قازىنىش بەدىلىگە شىنجاڭنىڭ سىياسىي مەھسنىتى ئۆز قولىدا چۈشكەنلىشىگە ئىرادە باغلىغان ئەمەسمۇ؟ مەنىتى بويىچە ئېچىققاندا، ئۇلاردا بار ئىرادە قەتئىيلىكى مەنىدە بار دېگەن سۆز. شۇنداق تۇرۇقلۇق بۇ ئوغۇرلارنى زادى نېمىشقا باش ئەگدۇ، رەلىنىدۇ؟ ئەي ئاسمان خۇداسى، مېنىڭ كۆڭلۈمنى يورۇق، يېڭىرىمىنى ئوچۇق قىلىپ، بۇ سىرنى ئېچىشقا مەدەت بەر! بۇ ياۋايىلارنى باش ئەگدۈرۈلمەسە، پۈتۈن پىسلاش پۇرۇلۇپ، ئارزۇ - ئارمانلىرىم يوققا چىقىدۇ. رەھىبلىرىم مەندىن كۆلىدۇ، ئۇنىڭ شۇ كۈنىلەرە يازغان بەدە بىر خاتىرىسى مۇنداق ئىدى:

بۇ كۈن قەدىرىمگە ئالاقىدار ئىككى مۇھىم خەۋەر ئاڭلىدىم. ئۇنىڭ بىرى شۇكى، ئۇزۇندىن بېرى چاڭ پېچىۋەلىگە كۆمان بىلەن تاراپ كېلىۋاتقان چىڭ شۇزىن بۇگۇن ئۇنىڭ ئورنىغا چۆچەك ۋالىيسى لى خەيزۇنى قولىدىن ئېلىپ قۇتۇلغان ئىكەن. بۇ ياخشى ئىش بولدى. چاڭ پېچىۋەلى تەجىربىلىك ھەربىي ئېرىب بولغان بىلەن ئۇنىڭ كېلىپلا بىر تېپەنچىلىك قىلغا كۆيەلەدى. دە، قىش بويى ئۇنىڭ قولىدىن چىقىدى. ھەممىدىن يامىسى يا ئۇزۇ قىرمانداڭلىقنى تۇزۇك قىلماي، يا ھوقۇقنى ماڭا بەرمەي، يۇت - قۇلۇمنى چۈشۈپ قويايلى، لى خەيزۇ شىتابقا كىرە - كىرمەيلا ھازىردىن باشلاپ ئەيلىنىپ قومانداڭلىقنى سىز قىلىسىز، مەن بولسام مۇلكى ئادەم، دەپ

قىلىش ئالدىدا باش ئەگەيدىغان دۈشمەن يوق. گەپ شۇ قىلىشى تۇتقان قولى باغلىق، دەپ تەلىم بەرگەندى، بۇ سۆز رەھىمىلىك قىلىشلىق كىرەك دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، ئەلۋەتتە. بىر رەھىمىلىك قىلىش ئۇنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇشقا ياق - ياقا نەچچە يۈز يىللىق تارىختا ئىگە ۋاڭ ئوردىسىنى ئۇتقۇن. بىر شەھەر بىلەن قوشۇپ كۆيدۈرۈپ، كۆلنى كۆككە سۈرۈۋەتسىز، ھە دېگەندە خۇشەننىڭ يۈزىگىنى مۇچۇپ قويۇش ئۇچۇن ئۇشماق ئارەستىلىرىگىچە بىر نەچچە يۈز چالىنى قىلچەن ئۇت كۆزگىنىمىز، ئالان - تاراج بىلەن يۇتقۇن بىر يۇرتنى خاسىۋە - ران قىلىۋالغىنىمىز رەھىمىلىك بولمايۇ؟ تېخى يېقىندىلا ئەم سىزگە چۈشكەن بەش ئوغرىنى سوراق قىلىۋېتىپ، ئاغزىنى ئاچتىزداڭلىغاندىن كېيىن تىلىنى كېسىپ، كۆزىنى ئويۇپ، قانلىقنى سېپىل دەۋرۇسىغا ئاستىنىمۇ رەھىمىلىككەسۇ؟ قىلچ ئالدىدا باش ئەگەيدىغان دۈشمەن بولسا، بۇ تاغلىق ئوغرىلار نېمىشقا باش ئەگەيدۇ؟ تاغلىق موڭغۇلنىڭ ياردىمى ئۇلارنىڭ خورلىقىنى ئۆستۈرۈپ قويۇپمۇ؟ بىراق ئۇنداق بولمىغان بولسا، بۇ ياردەمگە ئېرىشەستىن ئىلگىرىمۇ، ئۇلارنىڭ بەزدىن بۇرۇنقىلارنى ئۈچە زور تالاپەتگە ئۇچراتقىنى نېمە دەپ چۈشىنىش لازىم؟ ئاقلىشىچە، سالى تالابۇ مىللىتى ئۇچرى ئىكەنلىكى، مەن پەلسەپىنىمۇ ئالچە - مۇنچە ئۆگەنگەن. شەيخىمىز تەرەققىياتىدا ئىككى ئامىل بىرىنچى ئىكەنلىكىنى بىلىمەن، ئىككىنچى ئامىل ھەل قىلغۇچى ئەمەس. ئۇنداق بولسىمۇ، ما جۇڭشياڭ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن بۇ ئېشىم قالغان ئوغرىلار ئالاقچان باش ئەگەن بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، ماجۇڭشياڭ قاچقاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ تارىخلىق كۆزىتىش ئىرادىسى نېمىسۇ كۆپىيىپ كەتتى. دېمەك ئىككى ئامىل ھامان

تاش بۇرستىگە ئېرىشىدۇ-دە، بۇ بەغياش تەۋەككۈلچى بۇلۇپ،
 پىق پەيتى تېپىپ، قىستىغاغا پەنە باستۇرۇپ كىرىدۇ،
 ئىككىنچى ئىش شۇكى، باھار كېلىپ، تەبىئىي شارائىت بىزگە
 ئوخشاشقۇ بولغاندا، ھەربىي ئەسلىھە ۋە قوشۇننىڭ سانى
 چەھەتتىكى ئۆستۈلۈشىمىز بىلەن خوجىنىيازنى ئالدىرىتىپ
 قۇيۇشىمىز تۇرغان گەپ، ئۇ چاغدا، خوجىنىياز ۋە ئۆزىنىڭ
 يامان كۆرىدىغان كىشىسى ماغۇقنىڭ بىلەن ئىلاھىنىڭ يوقلۇق-
 قىدىن ئىل بىرىكىدۇرۇپ، بىزكى قارىشى بىرلىك سەپ تۇرۇپ
 قالسا، قىش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. مۇشۇلارنى ئويلىسام، كۆز
 ئالدىم قاراڭغۇلىشىپ كېتىدۇ. قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان
 پەيلاسوپلىرى ئېيتقاندا، ئاد-خۇراللىق بىلەن غەم-قايغۇ
 ئوخشاشمىدۇ. ئەمدىلا سۆيۈنۈپ تۇرغىنىمدا، مېنى يەنە
 غەم ياستى، بىراق ئىرادىلىك كىشى چوقۇم مەقسەتتە يېتىدۇ.
 مەن ئىرادەدىن ئاسايىمەن. نېمە بولسا بولسۇن، ئاۋۋال
 ئاقەدىكى ئوغىرىلارنى باش ئەگىدۈرۈشۈم لازىم. ياپونىيىلىك
 ئوقۇتقۇچىنىڭ كېھى راست، قىلىچ ئالدىدا باش ئەگمەيدىغان
 دۇشمەن يوقا!
 ئاڭلىشىپمە، خوجىنىيازنىڭ ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيىتى
 پائۇرلۇق، قارام-قەيسەرلىك ۋە مەڭگىلىكتە پەۋزلانادە ماھىر
 بولغانلىقى ئىشى. مۇھىم جەڭلەرگە ئۆزى قاتنىشىپ، چىڭنىڭ
 مۇھىم پەيتلىرىدە ئۆزى ئەڭ ئالدىنقى قاتارغا تۇتىشىپتى. بۇ
 خۇسۇسىيەت ماچۇڭنىڭدە بار ئىدى. بىراق ئالتە ئايلىق مەش
 يۈز ئەسكەر بىلەن كەلگەنلىرى ئاقلاپ، ماچۇڭنىڭ قەيسەر
 سەركەردىمۇ قۇيرۇقىنى خادا قىلدى. ھالبۇكى، ئۇنىڭ قوشۇنى
 خوجىنىيازنىڭ تاغ-دالا ۋە يېزا-سەھرا لاردىن توپلانغان
 ئادەملىرىگە قارىغاندا، ھەم كۆپ ھەم مۇنتىزىم ئىدى. شۇنداق
 تۇرۇقلۇق مەن زادى نېمىدىن ئەسىرىمەن؟ ئەمما شۇنى

راست كېيىنى ئېچىتى ۋە بايىراق پۈتۈن ئۈمىتسىزلىرىنىڭ
 ئالدىدا چىڭ شۇرىنىڭ مېنى شىتاب باشلىقىغا، قوشۇنچە
 ئالدىمى سەپ قوبۇلداشلىقىغا بەلگىلەنگەنلىكىنى چاكارلىدى. ھەتتا
 مېنىڭ ياپونىيەدە مەخسۇس تەلەپ ئالغان ھەربىي مۇتەخەسسسى
 ئىكەنلىكىمنى يۈزىمگە ئېتىراپ قىلىدى. بۇ ھەقتە ئەنئەنىۋى
 قانۇن ئىش بولدى. لى خەيزۇ ئەمدى قانداقلا قىلغان بىلەن
 مېنىڭ سىزغان سىزىقىمىدىن چىققاندا ۋە چىققاندا، ھەربىي
 ھوقۇق كىمىنىڭ قولىغا ئۆتسە، ئىقبال بۇلغۇزى شۇنىڭغا ياتىدۇ.
 ئارىيەتسۇ شۇنداق بولغان، ھازىرغى شۇنداق، كېلەچەكتە
 مۇنداق بولىدۇ.
 يەنە بىر مۇھىم خەۋەر شۇكى، تاغدىكى تىلچىسىزلىك
 كېچىگە قارىغاندا، خوجىنىياز ئۆزىنىڭ بىرىنچى دەرىجىسىلىك
 رەقىبى يولۋاسنى خاتىلىقتا ئەيىلەپ يوقىتىۋېتىش ئۈچۈن
 خۇبىيە يول بىلەن تۇتقۇن قىلغان. ئەمما يولۋاس ئۇنىڭ
 قولىدىن ئۆستۈلۈپ بىلەن قۇتۇلۇپ كەتكەن. نەتىجىدە بۇ ئىك
 كىنىڭ ئۆلتۈرۈشىدىكى زىددىيەت تېخىمۇ كەسىكىلىشىپ،
 ئۇلار ئەمدى ۋەدى ئىت بىلەن ھەمۈرگە تاشكارا دۇشمەن
 لىشى ھالىتىگە يېتىپتۇ. بۇ بىزنىڭ بەختىمىز، بولۇپمۇ مېنىڭ
 بەختىم، بىراق، ئىككى ئىشنى ئەسىرۋاتىمەن. بىرى، يولۋاس
 گەنسۇغا بېرىپ، ماچۇڭنىڭ باشلاپ كېلىشى مۇمكىن. ئېنىق
 مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ماچۇڭنىڭ شىنجاڭدىن گەنسۇغا قېچىپ
 بېرىپلا ئۆزىنى چىپەننىڭ قوينىغا تاتقانلىقى. چىپەن
 چېچى ئۆز رەھبەرلىرىگە قارىي كۆرەتتە، ماچۇڭنىڭ يادىدىكى
 ئىش غەربىدە ئۇنى ئەتىۋارلاپ، دۆلەت ئارمىيىسى تەرىپىدىن
 كىرگۈزۈش كويىدا بولۇۋاتقۇدەك، شۇنداق بولغاندا، ماچۇڭنىڭ
 مەركەز تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان رەسمىي ئارمىيە قوبۇل-
 دىنى بولۇپ قالدۇ ۋە قانۇنىي ھالدا ئۆز قوشۇنى كېيىگە-

تاللاپ، قورال - يارالغىرىنى باشقىدىن خىلاپ، ئۇلارنى ئۇچ قىسىمغا بۆلدى. بىر قىسىمى شوپۇل تەرەپكە، يەنە بىر قىسىمى بارىكۆل تارقىلىق تېرىمىگە، ئۈچىنچى قىسىمى قۇرۇقلاققا بېرىلدى. شىتاسى جايلاشقان تاراش تەرەپكە تەقسىم قىلىپ، ئۆزى مۇشۇ قىسىمغا بۇلاستە قورالداقلىق قىلىنماقچى بولدى. ئىككى - ئۈچ تايلىق ئۇزۇق ۋە ئوق - دورىنى بىللە ماڭدۇرماقچى ۋە ھەربىر قىسىمغا بىردىن سىمسىز رادىئو بەرمەكچى بولدى. ئۈچىنچىدىن، مەلۇم ساندىكى چېگرىنى شەھەردە زاپاس ئالدۇرۇپ، خارغان - چارچىغان ياكى ئۆلگەن - يارالغانلارنىڭ ئورنىغا ۋاقتى - ۋاقتىدا سېلىپ تىزىۋۇش ۋە لازىم ئىپتىدائىدىن كېيىن، يەنە چەتتە تاپلىنىشىنى بەلگىلەيدى. ئارام قىلىپ كېتىپ، باھار كىرىش بىلەن تەغلا، چېرىكىلەر، ئۇ پىلان بويىچە تونۇشى ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇزۇنغا بارماي، بەشىر باغداشنى تاشلاپ، ئۆز ئەتراپىدىكى ئادەملىرى بىلەن ئوم تەرەپكە قاچتى. بۇسۇپ تەيەنچىمۇ شۇ ئاتاردا ئىدى. يول ۋاس قورايىدىن ئىچكىرىگە ئاغلارغا چېكىنىپ بىر مەزگىل قارشىلىق كۆرسەتكەچ بىر تۈركۈم كىشى بىلەن ئەنشىگە يەنى ماجۇننىڭ قېشىغا قېچىپ كەتتى. قالغانلار بولسا حاجى بىلەن سالى ئورغا قانداق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا گاھ بۇلۇپ، گاھ توپلىنىپ، گاھ قېچىپ، گاھ قوغلاپ دېگەندەك كەسكىن قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى. بىر - بىرىگە زەنجىر كەپسى چېتىلىپ، بىرىنىڭ ئارقىسىدىن بىرى چۆچىچىپ ئۇرغان قاتسۇقات تاغلار، چۆچەكلەردىكى كوھىقلارنىڭ دەۋۋازىلىرىدەك سۇرلۇك كۆرۈنىدىغان غارلار، يىلپىز ئۇزۇنلىرىدىكى يوشۇرۇن ئۆڭكۈرلەر، تايغىر تاتنىڭ يالىدىك قېلىن ئورمانلىقلار،

ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، مەن ئۇچۇن خوجىنىيازنىڭ ئۆزى ئەمەس، ئۇنىڭ <مىللى تازىلىق ۋە تەڭلىك - ئادەت ئۇچۇن كۆرەش> دېگەن شوئارى بەك قورقۇنچىلىقتۇر. ئۇزۇن ئۆت-سەي، ئۇنىڭ بۇ شوئارى مېلىيونلار كىشىلەرنى ئۆزىگە رام قىلىۋېلىشى مۇمكىن. بۇ خۇددى مەشەل كۆتۈرگەن كىشىنىڭ ئۆزى ەۋۋا كۆتۈرۈپ، قولدىكى مەشەلنىڭ يورۇقى ھەممە كىشىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا ئوخشايدۇ. چۈنكى بىرنەچچە يۈز يىلدىن بېرى شىنجاڭنى مانجۇ ۋە غەنىزلار سۈرۈپ كەلمەكتە. ئۇلار ھاكىم مىللەت سۈپىتىدە ھەممە ھوقۇقىنى قولدا تۇتۇپ كەلدى، يەرلىك مىللەتلەر ھېچقانداق ھوقۇق ۋە پاراۋەرلىككە ئىگە ئەمەس. بۇنى بىر تارىخىي تراگېدىيە دېيىشكە بولىدۇ. شۇنداق خاراقىتتا، خوجىنىيازنىڭ ئاھۋالىداق شوئار بىلەن مەيدانغا چىقىپ ئىسيان قىلىشى ھەقىقەتەنمۇ قورقۇنچىلىقتۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ خوجىنىيازنى ئانۇ شوئارى بىلەن بىللە تېزىرەك ئۇچۇتقۇزۇپ تاشلىشى كېرەك. ئەمىلىگە كىلى كەپ يەنە شۇ پايوتىيلىك ئۇستازىمىڭ ئېيتقىنىدەك، قىلىچى قانداق تۇتۇشقا قالدى.

ئەي ئۇستاز، بۇ ئالەمدە بولسىڭىز، مەندىن خۇشخەۋەر كۈتۈڭ. ئۇ ئالەمگە كەتكەن بولسىڭىز، رومىڭىز ئەمەس بولسۇن. مەن سىزنىڭ شاگىرتىڭىز بولۇشقا مۇناسىپ ئىش قىلىمەن.

دەروھە، ئۇ ئۆزىنىڭ شۇ يازغانلىرىغا بەنەن يېغى بىر تاكىتىلىق پىلان تۈزۈپ چىقتى. بۇ پىلان بويىچە، بىرىنچە - دىن، پۈتۈن چېرىكلەرنىڭ ئىچىدىن ئۇچ مىڭ نەچچە يۈزىنى

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە سادىق قورال تاشقى مۇڭ. مۇلدىن يەنە ياردەم سوراش تىكلەپنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ھامى بۇ تەكلىپكە قوشۇلۇپ، سادىق قورال بىلەن ئۆزىنىڭ ئىنىسى باقىنىياز ۋە قاسىم ئەينەنى باشلىق كىشىلەرنى ئۆزى غۇن ئالتۇن - كۈمۈش، يىگىرمە جۈپ بارىكۆل ئىتى، يەمەنچە تۈلكە، بۆرە، سۈلەيسۈن تېرىلىرى، بۇغا - بۆكەن مۇشكۇزى قاتارلىق قىممەتلىك سۇغا تار بىلەن تاشقى مۇڭغا ئالماقتۇردى. ئۇلار بىر ھەپتىگە قالماي، باغلىرى ساقلىغان ھالدا قۇرۇق قول قايتىپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ قېتىم تاشقى مۇڭمۇل مۇڭىنى ياردەم بېرىشتىن باش تارتىۋالغانىدى. سۇئەنى، يولۇش باغلىق كىشىلەر قۇمۇل خەلقى نامىدىن ماجۇپنىڭ قايتىدىن شىنجاڭغا تەكلىپ قىلغان، ھازىر ماجۇپ - يىڭ بىرەنچە يىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن يولغا چىقىشى ئالدىدا تۇرغانىدى. ھازىردىن باشلاپ ماجۇپنىڭ بىر قىسىم چېركى قۇمۇل تاغلىرىدا ھەرىكەت قىلىۋېتىۋېتىشى، دىسلەرنىڭ خەۋىرىگىلار بولمىسا كېرەك، - دەپتۇ چاسىن دورجى - ھازىر جىبال جېشى ماجۇپنىڭ قوشۇنىنى تاللىشى دەلەت ئارمىيىسىنىڭ ئوتتۇز ئالتىنچى دەۋرىيىسىگە ئۆزگەرتىپ، ئۇنى دىۋىزىيىنىڭ كوماندىرلىقىغا تەيىنلەدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پېتىمىدا ياپون جاھانگىرنىڭ جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئۈچ ئۆلكىنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋالدى، ئەمدى شىنجاڭنى مۇستەھكەم قىلىشنىڭ يولىنى ئىزدەپ، ماجۇپنىڭ قورالدارلىق جەدىدىن تۈركىيەدىن قورال چىقىرىۋېتىۋېتىشنى مۇستاپا كانال تېرەپ، ئاسىيادا قوراللىق ئەگىزلىنىپ چىقىرىۋېتىشنى مۇستەھكەملەردە يولۇپ، ئاخىر تېگەنلىك چازانىنى تارتقان ئەندۈر پاتىئەننىڭ بەدى قانچۇن ئوقۇتىۋېتىش مەسىلىسى، كانال كازىم ھازىر ماجۇپنىڭ

كىرىپىنىڭ تىكىنىدەك قۇيۇق چاتىقاللىق توقايلىقلار، قورە - نىڭ ئۇچىدەك تولغىچ ئار جىلغىلار، گام ئىككى بۇتلىق بولۇپ قانغىنى ئېچىپ تۇرغان ئېيىققا، گام ئېتىلىشقا تەييار - لىنىپ خىرىس قىلىپ ياتقان يولۇشقا ئوخشىشىپ كېتىدىغان قۇرام تاشلار - پانا بولارنىڭ ھەممىسى قوزغىلاڭچىلار ئۇچۇن باشپاناھ، چېرىكلەر ئۇچۇن قەبرىگام ئىدى. بەشىگە قارىغى، قىش كىرە - كىرمەيلەر، ئۆتكەن يىلىنىڭ تەكسىچە، ھېچقاچان بولۇپ باقىمىغان قەھرىتان سوغۇق باشلىق ئىپا كەتتى. قار شۇنداق قېلىپ چۈشۈشتىكى، بەزى بەرلەردە ئاتنىڭ قارى قارغا ئېگىپ قالاتتى. چېرىكلەر ئوت قوشۇپ ۋەيران قىلىۋەتكەن ئۆي - ماكانلىرىنى تاشلاپ، سىلتىق تۇتقان كىشىلەر ئەگە بارىپ، شۇلار بىلەن بىللە كۆچۈپ يۈزۈكىن يالا - ياقىلار ئاق قار كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان ئاي دادە - لاردا گام سۇۋۇقتىن، گام ئاچلىقتىن قاتتىق قېنىشلىققا باشلىدى. قورسىنى تون، بوغى يۇتۇن چېرىكلەر بولسا قورالدارلىق شىتابىنىڭ مەخسۇس بۇيرۇقى بويىچە، ئاتاپمىن شۇنداق لىق ئۇشاق يالار ۋە قېرى - چۆرىلەر كۆپرەك قىسىلارنى تاللاپ تۇرۇپ، ۋەدى يادىغا تەگكەن بۇرەك شەددەت بىلەن مۇ - جۇم قىلاتتى. يىگىتلەر بىر ياقىن بالا - چاقىلارنى قوشىدەپ، بىر ياقىن دۈشمەن ھۇجۇمىنى قاپتۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى. ئۇلار مۇنداق چاغلاردا تەغلىشلى بولالمايدىغان يۈگىنى يەلگىسىدە كۆتۈرۈپ، يىرتقۇچ بىلەن قاتتىق ئېلىشۋاتقان بىر ئىپى - سەدى يالۇزۇغا ئوخشىشىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ ئوق خالىغىلىرى قۇرۇپ قېلىشۋاتاتتى. ئوق ياليدىغان روزى ئۇستا بولسا ئۆزىنىڭ ئەسۋاب - سايمانلىرى بىلەن بىللە زەمبىرىكە ئوقسىدا پارچە - پارچە بولۇپ كەتكەنىدى.

دەپ، باھانە دېگەن چىق نېمە. بىزگە ياردەم بەرسە بىكارغا
 بېرىمەن؟ يەنە ئالتۇن - كۈمۈش لازىم بولسا بۈگۈن بېرىل-
 مەسكە، ئەتە - ئۆگۈن بېرىمەنمۇ؟ ما-جۇشنىڭ دۈشمەن-
 بولسا، مۇشۇل دېگەن يوغان ھۆكۈمەت، ئەسكەر چىقىرىپ،
 ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپلا بولامدۇ؟
 قانداق ئەپەندى ئۇنداق قىلىشنىڭ تېخىمۇ مۇمكىن-
 ئەمەسلىكىنى يەنى تاشقى مۇشۇل ما-جۇشنىڭ قارشى شىنجاڭ
 غا ئەسكەر كىرگۈزسە، خەلقئارا قانۇنغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ-
 ھاللىقىنى چۈشەندۈردى.
 ھاجى بۇ كېلىرىگىمۇ ئانچە پىسەنەت قىلىنغاندەك،
 قانداق ئەپەندىگە تەتۈر قاراپ ئولتۇراتتى.
 — تاماقنى مۇشۇل ياردەم بەرمىسە، ئۆزىمىزنىڭ ھالى
 بۇ تۇرسا، ئەمدى قانداق قىلىرىمىز؟ — دېدى مادىق قورمال
 مەنۇس قىياپەتتە.
 — قانداق قىلىرىمىز دېگەنلەرنى نېمىسە! — دېدى سالى
 دورغا شالاق كەلگەن سېرىق ساقلىنى تىتىرىتىپ، — بىز
 باقتا ھېچكىمدىن بىر تال ئوق سورمايمۇ ئىشى باشلاۋىر-
 گەن. ھېلىمۇ بۇ قالماقلار ياردەم بەرمىسە، ئۆلۈپ قالاسىمىز،
 كەچ قويغان خۇدا تاج قويماي.
 — دورغا راست ئېيتتىلا. — دېدى ھاجى بېرىدىنلا
 چاللىنىپ، — بوپتۇ ئاقىنلەر، ئۇلار ياردەم بەرمىسە بەرمىسۇن،
 ياراتقان خۇدا بىزنى مۇشۇ تۇتۇلۇپ ئۆسكەن ماكانلىرىمىزدىن،
 مۇشۇ تاغۇ تاش، مۇشۇ دالا - قىرلاردىن ئايرىمىسلا بولغىنى!
 يا ئۆلۈپ، يا كۆزۈم دەپ مەيدانغا چىقتۇقۇ، بولدى، ئاخىر-
 نىچە ئېلىشىپ كۆرىمىز، بىز يالغۇز ئەمەس، مەخسۇن ياتىنىڭ
 كېچىگە قارىغاندا، تۇرپانلىق قېرىنداشلارمۇ جىم ياتماپتۇ.
 ئاندىن ئۇ يانچۇقىدىن ئىككى پارچە غەتىس چىقىرىپ،

384

بىلەن قېلىپدا ئىكەن. دېمەك ما-جۇشنىڭ ئەكسىيەتچى يەنە
 بىلەننىڭ سېنىڭلارغا قوشۇلۇش ئالدىدا تۇرغان شارانمىغا،
 ھازىرچە سىلەرگە ياردەم بەرگىلى بولمايدۇ»
 كۆزلىرى بۇ گەپنى ئاقلاپ، سوزۇندىكىلىرىنىڭ رەقىمى تۆچىپ،
 — سىز گەپ قىلىدىغىنىمۇ؟ — دەپ قانداق ئەپەندىگە
 كايىشقا باشلىدى ھاجى. — ما-جۇشنىڭ دېگەن لوپودى بىلەن
 مېنىڭ پىچىزم پىشايىدىغانلىقىنى بىلەتتىڭىزغۇ.
 — ئەلۋەتتە بىلىمەن ۋە بىلگىنىم ئۇچۇن بىر مۇنچە تىزىل-
 ماتلاندىمۇ بەردىم. — دېدى قانداق ئەپەندى كىچىكىگە قايىل
 ھا بۇرۇنقى سىلار ئولتۇرۇپ، — بىراق مەسلە بىز ئويلىغان
 دەك ئاددىي ئەمەس ئىكەن ھاجى تاڭدا، چاسسىن دورجى
 ئېيتقاندا، ھەم چىپاڭ جېشى بىلەن، ھەم چەت ئەل چاھان
 كىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن ما-جۇشنىڭ بۇ قىشقىلارغا
 سۈۋەتۈپ كىرىۋاتسا، تاشقى مۇشۇل ھۆكۈمىتى بىزگە ياردەم
 بېرىشى ئەلۋەتتە خالىمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەممىسى تاشقى
 مۇشۇل ھۆكۈمىتىگە دۈشمەن.
 — ئۇلار دۈشمەن بولسا مېنىڭ نېمە كارىم؟ — دېدى
 ھاجى تېخىمۇ چىچىلىپ، — ياردەم بەرسە ماقا بېرىدۇ، ما-جۇش
 نىچقا بېرىمىسە ئۇنداق ئادەم باشقا ياردەم بېرىمىز دەپ
 مەيدىسىگە مۇشۇلىمىسا بولمايدۇ؟ بۇ قالماقلاردىنمۇ كۆپى
 كەلسەندەك.
 — ئۇنداق دېگىلى بولماس ھاجى تاڭدا، — دەپ ئېتىراز
 بىلەردى قانداق ئەپەندى. ئاندىن ئەھۋالنى يەنىمۇ تەپسى-
 لىيەك چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى.
 — بولدى-بولدى، ئەپەندى، — دېدى ھاجى، قويايلىق
 بىلەن ئۇنىڭ گەپنى بۆلۈپ، — بەرمەسنىڭ ئېشى پىشاسى

383

— سەزە خېلى ئادەم بولۇپ قالدىمكە چۇزۇ، ئەمدىمۇ
 كاشۇلۇق قىلىنساڭمۇ؟
 — ئەمدى كاشۇلۇق قىلىم، شۇڭا زىيۇنى ① كاتتۇ-
 لاپ كېلىمەن دەپ يەنە كۆلۈپ قويدى ئۇ.
 ئۇنىڭ شۇڭا زىيۇنى دېگەننى شۇڭا ئىسەي ئىدى. شۇڭا
 ئىسەي بولسا قۇغلاڭچىلارنى ئىز قوۋلار يوقىتىش پىلانى
 بويىچە بىرلەشچە ئايدىن بېرى، خۇددى بىر چوڭ يادىنىڭ
 ئارقىسىغا چۈشۈۋاتقان، ئەمما چوپانلارنىڭ تايىقىدىن قورقۇپ،
 سوكۇلداپ يۈرەتتى. ھاجىنىڭ ھېلىقى تەشەببۇسى بىلەن
 قۇغلاڭچىلارنىڭ بىر قانچە قىسىملىرىغا بۇلۇتۇپ، ئارقا ئارقىدىن بىلەن
 يولغا ئىشلىتىش ئۇنىڭغا ياغدەك يېقىشى مۇمكىن ئىدى. سالى دورغا
 ئەمەل كېلىشىپ بولسىمۇ، بۇنى ھېس قىلىپ، ھاجىغا ئۇز
 يىگىرنى ئېيتتى. ھاجى ئۇنىڭ كىچىگە قۇلاق سالىدى.
 ئەكسىچە، خۇددى ئۇنىڭ بىلەن خۇشالماقچى بولغاندەك،
 ئۇلارنى خۇدايىسىغا ئاتىدى. پات-پات چاپارمەن ئەۋەتىپ
 تۇرسا، ھېدى. سالى دورغا مەيۈس قىلىپتەتتە، ھەيىر،
 ئەدە بولماق ئانان بولۇپتە، دەپ ئورۇندىن تۇرغاندا، ھاجى
 مۇنداق دېدى:
 — سۆيى مەرگەنى يېنىمدا قالسا دېسەم، ئايدى-
 ساغان قىزىدىن ئايرىلالمايمەن، ئۇنىڭغا ئىچىل بولۇپ
 قالىمەن، ئۇنى ھەر كۆرسەم، رەھمەتلىك مەڭلىك پالام
 تىرىلىپ كەلگەندەك بولۇپ قالسا، دەپ ئۇنىسىمى، ئۇنى
 بىر ئىچىدىن، خۇداغا، ئالدىن قالسا ئۇزۇڭگە تاپشۇرۇپتۇ.
 ئۇ گىۋالىنى پاللىرىدىن ئايرىمىمىلا، ھە ئېيتماقچى، يەنە بىر

① زىيۇنى — قوماندان.
 388

بويىدىكى بىلەن ئايرىۋەتكەن تۇرغاي، مەن مۇشۇ تەرەپلەردە
 تۇرماي، مۇنداق قىلسا، دۈشمەننىڭ كۈچىمۇ چەكلىنىدۇ، پالا-
 چاقىسىمۇ ئوقشۇن ساقلىنىشى بولىدۇ، مېنىڭ
 كېيىم ئۇ.
 بۇنىڭغا ھەممەيلىن قوشۇلدى، ھاجى شۇ كۈنى ئاخىسى
 يوقان گۈلخان ئەتراپىغا توپلانغان پىدايىلارغىمۇ شۇ مەز-
 مۇندا سۆز قىلدى. ئۇنىڭ قوپاللىرى كەلگەن بوم ئاۋازى
 ئۈزۈك ۋە قارىماي ئوتۇننىڭ يالقۇنىدا چىرايلىرى چىرىدى.
 قىزىرىپ، كۆزلىرى چولپاندەك پارغىراپ تۇرغان كىشىلەر-
 نىڭ باشلىرىدىن ھالقىشىپ تۇتۇپ، ئىگىز تاغلار بىلەن
 قورھالغان بىر پۇتۇن جىلغىدا ياغراقلىقنىڭ ئارقىسىدا تۇردى.
 ئۇنىڭ دۆلىتىدىن قورقىمىغانلارغا رۇخسەت، مەلئەتتى قۇتۇپ
 ئۆز يولىغا كەتسۇن، دېگەن كېيىمگە، جاۋابىن تەرىپ-
 تەرىپتىن «ئۇلارنىڭ شەپقەت، قاساق غازى،» دېگەن بولسا
 بىر ئۆلۈپتە، ھەيىزى ئايدىن ئىشۇل دەپ تۇتقان، دېگەنگە
 ئوخشاش شۇلار كۈلەۋرەلمەيدەك كۆرۈلەپ، ھاۋادا پۇللاڭ-
 ھان مىللىتى - قىلچىلار چاقپاتەك چاقپات كەتتى.
 ھاۋا پاجاق ھوشۇر كاتتۇ چېرىكىلاردىن غەپپەت
 ئالغان بۇزى كەك، ئۆزى قىسقا قىلىشى پۇللاڭلىغاندا،
 مەرۇل مەرگەن ئۇنىڭغا ھەۋەس بىلەن قاراپ، «بويۇك چە-
 زىدەك ئۇزۇن بولغان بىلەن قىلچىلار پاتىشخوتۇننىڭ قىڭ-
 رىقىدەك قىسقا ئىكەن» دەپ چاقپاق قىلدى.
 — قىلىشىم قىسقا بولغان بىلەن قولۇم ئۇزۇن، ئۇ-
 كۈنكى چەڭدە ئۆزلىنى تېگىگە بېسىۋالغان ھېلىقى بىلىدەك
 بوغسان چېرىكىنىڭ بويسىنى ئۇزگەن قىلىش مۇشۇ، دەپ
 پىخىلداپ كۈلدى موڭغۇر كاتتۇ.
 توختىياز زور گەپكە ئارىلاشتى.
 387

سۇلبىمۇ تىرىلىرى تالان - تاراج قىلىنىپ ھارۋا - ھارۋىلار - دا ئۇرۇشقا ماڭدۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ، بۇ خىزمىتىنىڭ خېلى بىر قىسمى قۇبۇل يامۇلىدا ساقلانغاندا قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تاغلاردا نەچچە يۈز مىڭلىغان قىوي، نەچچە تون مىڭلىغان يىلدا، كالا، تۆگە ئوۋلىماقتا مانا ئەمدى شۇ ياي - مىڭلارنىڭ كۆپ قىسمى، ھىچ بولمىغاندا، بىرمىڭ شىكەتسىمىنىڭ تەسەۋۋۇپىغا ئۇتىدۇ ياكى ئۆتى. بۇنىڭ ھەممىسى خوجىنىياز باشلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ خۇن ئۇچۇن تىۋىلدىگەن ھەق ئىدى. دۇنيادا مۇنداق ئامەتلىك جاللازمۇ بولىدىكەن! ئۇنى ئاز دەپ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى دويمىلانماستىرى يوقمى. ئاي كېتىۋاتقان قار تويىغا ئوخشاش كۈندىمۇ زوربىخۇرات - قان قوزغىلاڭچىلار تويىنىڭ بىر نەچچە يۈزىگە بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكى شىكەتسىمى ئۇچۇن ئامەت ئۈستىگە ئامەت بولدى. ئۇ ئۆزىگە كەلگەن بۇ قوش ئامەتتىن قاتتىق سۆيۈنۈگەن ھالدا، پۈتۈن كۈچىنى ھەممىدىن خەتەرلىك بولغان خوجىنىياز ھاچىنىڭ قىسمىغا قارىتىپ ۋە ئاخىر ئۇنى پۈتۈن دېگەن تاقىلىق قاپلىدىكى تۇيۇق چىلىغا قايسىپ قويىمى. پۈتۈن چىلىنى ئۆز نامىغا لايىق ئالدى تىرىمى تاغ تىزمىلىرى بىلەن قورشاتقان پۈتەي چىلغا بولغانچاق، ئۇ يەردىن چىقىپ كېتىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شىكەتسىمى ئېگىز چوققىدا دۇرۇن بىلەن بۇ ئەھۋالنى ئېنىق كۆرەتتى، چىلىنى تىنماي تويغا تۇتۇشقا بۇرۇق بەردى ۋە ئىس - ئۆتەك ئىچىدە قالغان چىلىغا بىرەم قاراپ تۇرغاندىن كېيىن چىدىغا قايتىپ كىرىپ، تۆۋەندىكى قۇرلارنى خاتىرە دەپتىرگە يېزىپ قويىدى:

390 دېۋگۇن خوجىنىياز بىلەن گۈن يەتتىنچى قېتىم ئۇرۇ -

كېم، قىز بالا دېگەن خام ئۆشكە ئوخشاش ئېمە، پېشىلىق يىللىرى ئېشىمۇ شۇنداق بولىدۇ، تېشىنى ۋاقىتىدا ئوڭلاپ قويغانلىرى ياخشى.

— رەھمەت ھاچىم، كۆۋرۈكلىرىدىكى ئۇقتۇم، مېنىڭ قېشىمۇ شۇ - دېدى سالى دورغا كۆزىگە ياش ئېلىپ، - رەھ مەتلىك مەڭلىك ئىياز ئويىدا ئوغۇل ئىدى، مەندىن سۆز - لىك ئۆتۈپ كەتتى، خۇدانىڭ ئۆزى كوناھىممىدىن ئۆتەر، مېلى بولسۇم كېچىككۈرەي...

سالى دورغا كېيىننىڭ تاغىرىنى ئېيتىپتاساي، ئۆيىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇ ئۆز ئېلى بىلەن شەرق تەرەپكە كۆچۈپ، ئۆزۈن ئۆزىمەي يەنى 1992 - يىلى 10 - ئويىدا كۆنى چىك شۇندىن شىكەتسىمى بىلەن لى خەتەرۇغا «خوجىنىيازنى يوقىتساڭلار قۇمۇل تەۋەسىدە غەنىيەت ئېلىنغان پۈتۈن بايلىق سىلەرنىڭ تەسەۋۋۇپچىلاردا بولسۇن» دېگەن مەزەۋىدا ئېلىگرامما ئەۋەتتى. «قۇمۇل تەۋەسىدە غەنىيەت ئېلىنغان پۈتۈن بايلىق»، بۇ ئاز كېم ئەمەس ئىدى، نەچچە يۈز يىلدىن بېرى يۈز مىڭلىغان ئەگەكچىلەرنىڭ پېشاه تەرىپى بىلەن كۆز كۆرەلەرنىڭ چىشىدەك ياتىراپ تۇرىدىغان خىزمىتى مەۋجۇت بىلەن چوققىدا تۇرىدىغان ئۆزىگە - ياتقۇنلىرى، باققانلىق دۈكىمىدا دۆۋىلىنىپ تۇرغان قوچۇن - ئاۋۇزەك دۈۋە - دۈۋە يامۇلار، خۇدانىڭ خىلقا ئوخشاش تىزىپ قويۇلغان كېسەك تاللىنىلار، يانچىپ قويۇلغان كۆمىم - قوناق دانلىرىدەك دۆۋىلىنىپ ياتقان كېپەك تاللىنىلار، سىنا - ئوتكىن قۇيۇلۇپ چىققان ئۆگىمىگە ئوخشاش دۈۋە - دۈۋە ئىللار، سۆكسۈك ئوتۇندەك قىرلاپ قويۇلغان بۇغا - بۆكەن مۇڭغۇزلىرى، قانار - قانار ئېسىپ قويۇلغان تۆلەك، بۇرە،

389

ئېقىشتۇرۇپ،
 — بوپتۇ، مەن كەنجىلىك قىلاي، ئەمما خوجىسىنىيازغا
 ئېيتىپ قويۇڭلار، بۇ قېتىم مېنىڭ بۇرۇنۇمغا چالما تىزىمىدىن
 دەپ ئويلىسىمۇن. قانداق ئەمەلغا چۈشۈپ قالغىنىنى ئۇ مەنە-
 دىن ياخشىراق چۈشىنىدۇ، ئاڭلىدىڭلارمۇ؟
 شىڭ شىسەي شۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، بەگىز قوللىنى
 شىلىپ قويىدى.
 ئوخشىماي زور ئۇنىڭ بۇ ئەيلەپمە پىسەنت قىلىپتەندەك،
 «خىروپ، ئەتە مۇشۇ كاختا كۆرۈشۈپتەيلى» دەپ كۆرۈلۈپ
 قويدى.
 شۇ كېچىسى ھاجىنىڭ قاراڭگەھىدىكى كۇلخانلار ئادەتتە-
 كىدىن زىيادىرەك لاۋۇلداپ تۇراتتى. شىڭ شىسەي بۇنى
 ئايدالدا تۇنەشكە مەجبۇر بولغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ سوغۇ-
 تىن دالدېلىشىغا قىلىۋاتقان چارىسى دەپ چۈشەندى. دورۇقە
 توپ - توپ تۇغشاق بالىلار بىلەن قېبرى - چۆرىلەر شۇ
 كۇلخانلارغا قاتلىنىپ ئولتۇراتتى. ئەتراپتا ئاستا ئۆچۈپ
 يۈرگەن قار تۇچقۇنلىرى كۇلخان يورۇقىدا خىزدى شامالدا
 تۇڭلۇلۇۋاتقان شاپتۇل چېچەكلىرىگە ئوخشاش كۆرۈنەتتى.
 قالغان ئادەملەر قانداقتۇر ئىشلار بىلەن، جۈملىدىن ئالدىرىپ
 يۈرۈپ كىمىز ئۆيلەرنى يىقىتىش بىلەن بەنت ئىدى. پەقەت
 بىرلا كىمىز ئۆيدە ھاجى بىلەن ئالىسىم ئەپەندى خەلىپە
 جېنىنىڭ قىلىۋاتقان ئىشىغا زوقلىنىپ تاراپ تۇراتتى. خەلىپە
 خېتىم بولسا، قارا چىراغ يورۇقىدا يۇلك قەلەمنى قارا سىياھقا
 يات - يات چىلاپ، ھاجىنىڭ ئاغزىدىن چىقۇۋاتقان گەپلەرنى
 گام تۇز يېتى، گام ئاشە - مۇنچە تۈزىتىپ، بىرەر مېتىر
 ئۇزۇنلۇقتىكى ئاق خىسگە يېزىۋاتاتتى.

شۇۋاسىمەن. بىرلەپچە ئايغا سوزۇلغان قاتتىق ئېلىشىشىمىن
 كېيىن تاغىر بۇ يىرتقۇچ بىلىمىزنى خالتا كويىشىغا سولس
 ۋالدەم، قاتتىق بولسىمۇ بۇ يەردىن ئۆچۈپ كېتەلەيدۇ. كۇنىڭ
 پەيىمىلى ئەمدى توشقان ئوخشايدۇ. ئۇ ئەمدى زەمبىرەك
 ئوقلىرىدا كۆكۈم - ئالغان بولۇپ كەتتىگەن تەقدىردىمۇ، جۇ-
 دۇن - چاپقۇن سوقۇپ تۇرغان بۇ ئەجەل چىلىشىدا پۇتۇن
 قۇشى بىلەن مۇزلاپ ئۆلىدۇ. يا بولمىسا قول كۆتۈرۈپ ئەل
 بولمىدۇ. ئەي ئانىسان مۇداسى، ئەمدى بىسا خوجىسىنىياز
 كىسىلگەن بېشىمىنى، يا شۇ باشنىڭ ئالدىمىدا ئېگىلىپ
 تۇرغىنىنى كۆردى، چۇنكى بۇ تۇرۇش يەنە سوزۇلما، قالغان
 چېرىڭىزىدىنمۇ تارىلىپ قالىدىغان ئوخشايمەن؟
 شىڭ شىسەينىڭ دوتالى ناھايىتى تېز ئەجاپت بولدى.
 تارىدىن بىر كۇن ئۆتۈپ چاشكا ۋاقتىدا ھاجىنىڭ قاراڭگەھى
 تەرەپتىن ئاق بايراق كۆتۈرگەن ئاتلىقلار كىرۋەردى. شىڭ
 شىسەي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇمۇلاپىرەتتە چىقىرىپ بىلەن بىر
 دۇڭگە چىقىپ، دۇرۇن سېلىشقا باشلىدى. ئۇ ئۆز قىياپەت-
 نىڭ توغرا چىققانلىقىدىن ناھايىتى مەمنۇن بولغان بولسا
 كىرەك، قويۇق بۇرۇننى پات - پات سىلاپ كۆرۈلۈپ تۇراتتى،
 كىشى سەتتىن كېيىن توغشىياز زور باھالىق ئۇچ قاتلىق
 ئالدىغا كەلدى ۋە ئەللىك سەككىز ئال مىلتىق بىلەن بىر
 پىلسوتى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ، جىم قاراپ تۇرۇشتى.
 — مەممىسى شۇمۇ؟ — سورىدى شىڭ شىسەي ئۆزىنىڭ
 تۇچقىسى تارقىلىق.
 — قالغىنىنى، ئەتە مۇشۇ كاختا تاپشۇرۇپتەن دەيدى توختى
 جاز جۇۋىنىڭ يىغلىرىگە قونغان قار چېچەكلىرىنى ئاستا

«شەك زىمىن جايلىرى، بىزى ۋەدىسىدە تۇرماي قېلىپ

كېتىپتۇ دەپ كايىسىماي، ۋەدە دېگەن ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئىش، سىز بۇرە، بىز قويا، ئاچ، بۇرە، رىگىزە ياللى كۆيىنەك ياللى سائىتىدە ئالدىڭىزغا بارىسىز، بىزنى شۇ چاغدا يەك دەپ ۋەدە بەرگىلى بولامدۇ؟ سىلەرنىڭ ئۆتكىگە سالماقتا، ئەل بولساڭلار ئەبۇ قىلىنىسىلەر دېگەن كېيىڭلار يالغان بولغانغا ئوخشاشلا، بىزنىڭمۇ قورال تاپشۇرۇپ ئەل بولسىز دېگەن كېيىمىز يالغان. بۇنىڭ ۋەجى شۇنداق - كىي، بۇرە بىلەن قوشنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھەرگىز راست كەتپ ئەبۇ قىلىمىز دېگەن نېمە دېگەن؟ بۇ كەيپە بولغاندا بىز كۆر - ئاھلىق ئوخشاشمىمۇ؟ بىز زادى نېمە كىيىمە قىلدۇق؟ شۇنچە يىللارمىن بۇيان پۇت - قولىمىزنى چۈشەپ، شىلىمىزگە مېنىپ، قۇل قىلىپ كەلگىنىڭلارنى ئاز دەپ دىنىمىزنى، ئۆزى - ئادىمىزنى دەپسەندە قىلىپ ھەتتا خۇتۇن - قىزىل - رىسىرنىڭ كىيىمەت - ئويۇسىغا تىگىشكە باھلىغىنىڭلاردا، بۇنىڭ - ھا چىدىمىستىن، داد دېگىنىمىزمۇ كۇناھ بولامدۇ؟ قورالدىكى قورغا تەگكەن بۇرە كۇناھلىقىمۇ ياكى كىيىمىن ئەبۇ سۈرىنى كىرەك مۇدا قورال تاپشۇرۇپ يالغان، سىلەر راستتىنلا ئۆتكىگە سالماقتا دەمسىلەر؟ شەك زىمىننىڭمۇ يالغانغا ئوخشاش كالا ھارۇسىدا ئوخشاش ئۆتىدىغانلىقىنى كىم بىل - مەيدۇ؟ رەھمەتلىك تۇسۇر خەلىپىنىڭ ئىسسىق قېنى مېلىمۇ بۇرۇنمىزغا پۇراپ تۇرۇپتۇ، بىزدە، ياغاچ ئازاندا ئاش بىر قېتىملا پىشىدۇ، دېگەن خال بار. بۇنى ئاقلاپ قويۇڭ. ئەمدى ئادەم بۇنى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ، ھەممە يېرىدە يىگىز - دەك ئۇچلۇق خادا تاشلار چوققىسىپ تۇرغان پۇتۇنى داۋۇ -

ئەك ئېسىپ قارلىق چوققىلاردىن چېچىلغان تۇپاش تۇرلىرى ئاق شايىغا بېسىلغان زېرەك ياتساھقا باھلىغاندا، پۇتۇنى چىلىسى خۇدەي ئۇزاق يىللار ئۇزۇنغا بەند قىلىن - ھان ئىلىمىياتتەك چىمچىست يانائىسى. ئىككى - ئۈچ كۈندىن بۇيان نەچچە يۈزلىگەن ئادەم ۋە يىرەنچە مىڭ چاربايىغا ئاشىيانە، تىنماي ئېتىلىپ تۇرغان توپ - زەھىرىمىزگە ئىشەن بولغان بۇ چىلىمىدا ئەمدى ئادەم تۇرماق، ئىت - مۇنۇكىنىمۇ ئەسىرى كۆرۈۋېتىپتى. بەسەت بولغان قاياق تېرەكتىڭ شېخىدا ئېسىلغان تۇرغان بىر پارچە ئاق غىياق قازدىن كېيىنكى ئىزىدىن شالاندا لەپىلىدىپ تۇراتتى. بۇ تاغنام چىراغ يورۇقىدا خەلىپە خېنىمىڭ قولى بىلەن ئۈستىگە ھەت يېزىلغان ھېلىقى خەسە ئەدى. شەك شەسەي قۇزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق تۇيۇقسىز غايىپ بولغانلىقىنى ئاقلاپ، ئادەك قېتىپ قالدى ۋە دەھشەتلىك ھوشنى يېقىپ، «بۇ مۇمكىن ئەمەس، مۇمكىن ئەمەس» دەپ بىر چوققىغا چىقىپ، دۇرۇن سېلىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاق پەلەي كېيىن قۇللىرى تىرىپ، قۇيۇق بۇرۇننى قىسىرلاپ كەتتى ۋە شۇ يەردە تۇرۇپتۇ، دەھشەت چارلاپ كېلىشكە بۇيرۇق بەردى.

چارلىقچى قىسىلار ئايىتىپ كېلىپ، ھېلىقى خەسەنى ئۇستىغا كۆرسەتتى ۋە بۇنىڭدىن باشقا ھېچنېمە قالماقتا - قىنى مەلۇم قىلدى.

— ئۇتۇ! — دەدى شەك شەسەي تۇنجىسىغا ۋازىراپ، تۇنجى خەسەنى چېدىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېچىپ تۇۋەل - سۆزلەرنى قۇرسۇ قۇر ئوتۇزپ تەرجىمە قىلىشقا باشلىدى؛

توتۇزۇدەك چېرىكى باشلاپ، پۇتۇنى داۋىتىغا ياماشتى ۋە ئۇ ئاغشىسى شىكە شىمىرىگە بىر پارچە يازما مەلۇمات تاپشۇردى. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپىلگەنىدى:

ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان بىر مۇجىزە پويۇنۇ، بىزنىڭ مۇلاپىرسىمىزچە، بۇ داۋانىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بەزى مېتىر كېلىدىكەن. ئوغرىلارنىڭ ئىزىغا قارىغاندا، ئۇلار داۋانىڭ يانباغرى بىلەن بىلىن مېڭىپ، داۋانىڭ يانباغرى بولسا ئۇچۇق مۇنارلار دەرىجىسى تۇرغان مەنچاق - ساپچاق خادا تاشلارنى ھىيالىغا ئالمايدۇ، خۇددى تۇرغان قارنىڭ قېلىنىقى بىر - ئىككى چى كېلىدىكەن. ئېھ - ئىمال بۇ يەرلەرگە ئادەم بولسى ھېچقاچان ئاياغ ئېسىپ باقمىغان بولسا كېرەك. قال ئۇنىڭدىكى ئىزلار ئۇنىڭدىن دالالەت بېرىدۇكى، بۇ ئوغرىلار ئالدى بىلەن ئات - بۇلاڭلىرىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن مال - ۋارانلىرىنى ھەيدەپ ئاڭغۇزغان، قەدەم ئويغىلى بولمايدىغان تاڭكاللىقلارنى ئاغدىن قۇلاپ چۈشكەن مال - ۋارانلارنىڭ ئۈلۈكى بىلەن تىندۈرۈپ، بەزى يەرلەرگە شاخ - شۇبىلارنى ياتقۇزۇپ، ئۇنىڭدىن كىمىز - كىلىم، پۈت - تان - كۆپرە ۋە تېرە - چالاس ئاتالدى تەرىسلىرىنى ئېچىپە يول ھاسىل قىلغان، ئۇلارنى ئۇتۇۋالغاندىن كېيىن بۇ يولنى ئۇدۇللۇق بۇزۇپ ماڭغان. قار - مۇز ئارىلاش چارپاي ئۆز - ئۆكلىرى بىلەن ئىندۈرۈلغان بۇ يولنىڭ پەھەت ئازىمغا ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغانلىقىنى تەكشۈرۈپ چىققا ئىمكانىيەت بولمىدى. تەكشۈرۈش جەريانىدا، ئۇچ كىشىمىز غىلاپ كەپ تىپ، قار ئاستىدا قالدى.

ئىدىن قانداق ئېشىپ كەتكەنىمىزگە كەلسەك، بۇ قەسىرلارنى ئۆزىمىز ئېچىپ بەرمىگۈچىمەن، شىك زىھىزى تاكى روزى مەھ - شەركىمىز بۇنىڭ ئىچىگە يېتەلمەيدۇ. شىك زىھىزى تاگاھ بول - غايىكى، بىزنىڭ كىشىلىك قېنىمىز مۇشۇ زېمىنغا ئۆتكۈزۈلگەن، مۇشۇ زېمىننىڭ سۇلىرى ئانىمىزنىڭ ئوغۇز سۇلى بىلەن تون - مۇرىمىزغا كىرىپ، يەرگە ھاياتلىق بەرگەن. خۇلاسىە كىلال، بۇ زېمىن بىزنىڭ ئانىمىز، ئانىمىزنىڭ قۇچىقى ئۆز بەرزەنى ئۇچۇن ھەر زامان ئوچۇق. ئانىمىزدا سارىڭ قارىسى كىرۈرۈپ - گەن ھامان توغۇ چىخىدا ئۆز چۈچىلىرىنى قاندى ئاستىغا ئۆلىنى چۈشۈپ، قېنىنى ئىچىمەكچى بولغانلارنى قاندى پۈت - تىغا ئەمەس، قەغەز - غەزەپىگە ئالىدۇ. ئۇنداقتا قاراڭغۇ كۆز بولىدۇ، مۇرادا شىك زىھىزى بۇ كەپلىرىمىزگە ئىشەنمە - سە، بىز ئاشقان پۇتۇنى داۋىتىدىن ئېشىپ باقتاي!

تۇڭجى «ئۆلكىدى» دەپ يەرگە قاراپ تۇردى، شىك شە - سە ئاچچىقىدىن بېرىلىپ كەتكۈدەك بولۇپ، يەردە ياتقان خە - سىنى دەمىسىپ تېپىپ «كۆپەندۈرۈشتىڭلار، ھازىرلا كۆپەندۈرۈڭ - لار!» دەپ ۋازىرەندىمىز، بۇ يېرىدىن دەرسال يېتىپ، «ياق، توبدان ساقلاپ قويدۇڭلار، كېيىن خوجىمىزادىن ھې - چىنى ئالىمەن!» دېدى ۋە شۇ ئال بۇز كىشى بىلەن بۇ - تۇتى چىلىقىمىزغا ئات سالىدى. ئۇ چىلىغا تارىلاپ ئالدىراش كېتىپتۇ، ئاشىپ، ئالدىمىكى ئاسىيان - پەلەك داۋاندىن كۆزىنى ئۆز - مەيىتى، ئاشىپ، داۋان ئۇنىڭمە كېلىپ، بىردەم قاراپ تۇردى - دە، شىتاب باشلىقى ھاجىمىزنىڭ بۇ داۋاندىن قانداق چارە بىلەن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ يازما مەلۇ - مات يېزىپ چىققىغا بۇيۇرۇپ، ئۆزى شۇ يەرگە چىدىر - بارگاھ تىكتۈردى، شىتاب باشلىقى بىر ئاق ئورۇس ئىسزىپتېر بىلەن

شەك شەسەي خىيالى تەجەبلىكتىن قۇتۇلىشىغا ئىچ - ئەمەدىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، ماچىنىڭ خۇنى بەدەلىگە ئۈمەد قىلىندى. مانا ھېلىقى بايلىقنىڭ مېھرىدىن كېچەلمەي باقى ئۆزىنى تېخىمۇ تەبىئىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولسا كېرەك، پوقلاڭ باھا - نىلەر بىلەن قۇتۇلدا يېتىۋالدى. باش قوباندىن لى خەبىرۇ بۇنى سەزگەنچە، ئۇزۇنلىغان ئالتۇن - كۈنۈش ۋە چاۋاسىرا - لارىنى ئالدىغا قويۇپ، ئۇنىڭ تېرەك يولغا چىقىشىنى ئۈمىدىدا شۇنداق قىلىپ، 1933 - يىلى ياۋرۇپانىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەك شەسەينىڭ بىرەنچە مەككىسىلىك قوشۇنى قانلىق قىلدى. لىمىنى يۇلاڭلىتىپ، ئۇزۇن تەرەپكە ئاتلاندى. نېپىز ئېلىق قار بىلەن قاپلانغان دەھت - ياۋاۋاندا خۇددى يوغان بىر قارا يىلاندىك ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سۇزۇلۇپ كېتىۋاتقان بۇ قوشۇن - نىڭ قۇيرۇق تەرىپىدە ئېگىز كۆرۈپە تۇماقلىرىنى چۆمۈرۈپ كېتىۋالغان كۆك كۆز، سېرىق ساقل رۇس سولداۋلىرى ئۆر - جا - غەنىيەت بىلەن تويمايغان قوشۇنلىرىنى پات - پات سىلاپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئاتلارنىڭ ئۈستىدە مەغۇر ئولتۇرۇ - شاتتى. شەك شەسەي بولسا ئەڭ ئاخىردىكى ئىككى ماھىدا بىلەن بىر قاتاردا كېتىۋاتقان يۈك ماشىنىسىنىڭ كاپى - كىسىدا سېرىق بۇدۇر چاچلىق شوپۇر بىلەن پانىسۇيان ئولتۇرۇپ، ئوڭ قول تەرەپتە قېلىۋاتقان ئېگىز قارلىق تاغ - لاردىن كۆزىنى ئۆزىمەي خىيالى سۈرەتتى.

شەك شەسەي ئاساسى قوشۇننى باشلاپ كەتكەندىن كېيىن باش قوباندىن لى خەبىرۇ دەھتدى تۈزەڭلىكلەر شە - ھەرگە ھۈجۇم باشلايدۇ دەپكەن ئەندىشە، ئىشنىڭ ئالدىنى 398

شەك شەسەي بۇ مەلۇماتنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن قاپاقلىرى سېلىنغان ھالدا قوللىرىنى ئارقىسىغا تۇتۇپ، ئار چىدىنىڭ ئىچىدە خۇددى ھاۋا ئات باغچىسىدىكى تۇتۇق قەبىسە - كە چۆشۈپ قالغان ئۆزىگە ئوخشاش ئۇزۇن - بۇيان بېقىنغا باشلىدى. بىر ھازادىن كېيىن «ئارقىسىدىن قىوغلان زادى مۇنكىن ئەمەسمۇ دەپ، خىتاب باشلىقىنىڭ ئارقىسىدا توغ - شەسەي، خىتاب باشلىقى بىنە بىرەنچە دەلىللەرنى كۆرسىتىپ، قوغلاشنىڭ ناھايىتى خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ چىقتى. شەك شەسەي ئۇلۇغ - كىچىك تېنىپ، ئۆزىنى يېھيا كا - رىۋاقتا تاشلىدى. ئالغانلار چىدىرىدىن چىقىپ كەتتى. شۇ تاغ - تا ئۇنىڭ قۇلىقىغا چىك شۇزىنىڭ ھەرگە ئوخشاش غۇڭغۇل - دىغان بوغۇق ئاۋازى ئاقلىنىۋاتقاندا ھەك تۇيۇلاتتى: — خۇجىنىيازنى يوقا تاشقانلار، قۇمۇل تەۋەسىدە غەنىيەت ئېلىنغان ھەممە بايلىق سىلەرنىڭ تەسۋىرۇپىنلاردا بولسۇن! چىنە بىر ئارقىسى ھېلىقى قېرى پىلگۈنۈشكە ئوخشاش رەقەبلىرىنىڭ تېرىسى كۆلگەن بىلەن كۆشى كۆلۈم - يىدىغان مەسىرىلىك چىرايىدىكى كىتابلىك ئىپادىلەر كۆزىگە كۆرۈ - ئۇۋاتقاندا ھەك سېزىلدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئورنىدىن سەك - رەپ قويۇپ، ئەسەبىيلىك بىلەن ۋارقىراپقا باشلىدى: — خەپ خۇجىنىيازغا سەن مېنى مال - دۇنيادىنمۇ مەھ - رۇھ قىلدىڭ، رەقەبلىرىمگە كۆلگۈم قىلىپ بەردىڭ. توختاپ تۇر، زامان ئۇزۇن ئېشى، بىر كۈنى بولىسا، بىر كۈنى سېنى مۇشۇ قارلىق تاغلىرىڭ بىلەن بىللە باش ئەگدۈرۈپ، بىر قو - شۇق قېنىڭنى ئىچىمەن!»

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، چىك شۇزىنىڭ «تۇزۇيان قوزغىلىپ كەتتى» قۇيۇلى تاشلاپ، دەرهال تۇرپانغا لىكەن تارتىلغاۋ دەپكەن مەزمۇنىدا جىددىي بۇسۇق كېلىپ قالدى. 397

تۇتۇپ، ئالتاي تاغلىرىدىكى قازاق ئاۋۇللىرىدەمۇ گىزۈلدەشمەكە باشلىدى. بوران تاۋازىدىن قاتتىق ساراسىمىگە چۈشۈپ قالغان چىلىك شۇرىن قۇرۇلدىن ۋاز كېچىپ، ئۈرۈمچىنى شىمالدىن كېلىدىغان خەۋپتىن مۇداپىئە قىلىش نىيىتىدە، ۱۱ خەيرۈ-نى گۇچۇڭغا يۆتكەپ كەتتى. ئۈزغىلاڭچىلار شەھەردە ئاتىمە ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتۈن ئۈمۈل دىيارى ئۇلارنىڭ قىزلىقىغا كۆپ چىرىك قالمىغانلىقىنى بىلىپ، دەھال مۇھۇم باشلىدى. سۈپىتىدە لىجياڭ شەھىرىگە ئاممىلىق يېتىۋەردى، بازار رايونىغا ئالماشتۇرۇش خەنزۇ پىزۇقلا ر. ۋەسىدى چەتئۆل. بىزنى قىرىپ تاشلايدىغان بولدى» دېگەن ئەندىشىدە قاتلىدى. دەۋرۈدە، قان تۇكۇش دەۋىچىسىگە يەتتىگەن بولسىمۇ، ئۇيەن-بۇيەردە خەنزۇ پىزۇقلا رى بوزەك ئېتىدىغان ئىشلار كۆرۈلۈشىگە باشلىدى.

شۇنداق پەيتتە ھاچىنىڭ نامىدىن «ھېچكىم تىنچ ياتقان پۇقراغا چىقىلمىسۇن. كىسەدەكىم بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا، قاتتىق جازالىنىدۇ» دېگەن مەزىۋىدا توقۇش-دوق-مۇلازىغا ئىلدار چىلاندى. ھەتتا كوچا - كوچىلارغا چارل-خۇچىلار قويۇلدى. شۇنداق بولۇۋاتقىنىدا قارىساي يەنىلا بەزى ھادىسىلەر تۇتۇلماقتا ئىدى.

بىر كۈنى ئىل ياتار چاغدا، ھوشۇر كاتتۇ ئۆز يىگىت-لىرىدىن ھېچكىم باشلىق بەش كىشى بىلەن كوچا چارلاپ يۈرۈپ، لوپناڭ شەھىرىنىڭ غەرب دەۋزىسى ئالدىدىكى دوق-مۇلازىغا كەلگەندە، غۇۋا چىراغ يېنىپ تۇرغان مەيخانىدىن قىيا - چىيا تارلاش يىغا تاۋازى ئاقلىنىپ قالدى. يىگىتلەر قەدەملىرىنى تىزلىتىپ كېلىپ، دۇكاننىڭ قىيا ئوچۇق تۇر-غان ئىشىكىدىن قارىدى؛ ياخشىلىق چاچىنىنىڭ مۇستەھكەم

ئېلىش ئۈچۈن ئون مىڭ چىلىك ئۇن، قىرىق مىڭ سەر بۇل ۋە يەنە بىر نۇسخا سۇققا تار بىلەن ئاغقا ئەلچى چىقىرىپ، يا - رىشىپ قېلىش تەكلىپىنى ئۈستۈرغا قويىدى. ئۇ بىرەر يىل-دىن بۇيان، گاھ تىرىكىشىپ، گاھ قېيىپ، بولۇپمۇ ئاغلىق-تىن قاتتىق قىسىلىپ ھېچ ھالى قالمىغان ئۈزغىلاڭچىلارغا بۇ تەكلىپ يالغۇز دەپ ئويلايتتى. بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىش - قىلىنالمى تۇغرىسىدىكى كېڭەش ۋاقتىدا سالى دورغا باغلىق كىشىلەر ۋەندى ئى دارىن بىزنى سېتىۋالساقتىمىز پويىتىمۇ؟ بىزنىڭ خۇنىمىز شۇنداق كەرزانىمىگەن؟ دەپ يارىشىشقا زادى قوشۇلىمىز. بىراق ھاچى ھېچ كۈتىشىگەن يەردىن چىقىپ، يارىشىش تەرەپدارى بولدى.

— بۇ نېمە قىلغانلىرىڭىز؟ — دېدى سالى دورغا ئۇنىڭغا قاتتىق تىگىلىپ.

ھاچى «ئەل - تۇرت بەك تاشقىلىپ كەتتى، يىگىتلەر - ئىشۇر چىشى تۇتۇر قەمەس. پالنا چۈشكۈچە كۆتۈك دەم ئاپتۇ دەپ، بىزگىمۇ بىراز تارام كېرەك. ئى دارىننىڭ نىيىتىمىزگە چۈشىنىپ تۇرۇۋېتىمەن»، دېگەنگە ئوخشاش كەپلەر بىلەن سالى دورغىلارنى قايل قىلدى ۋە چىرىكلىرىدىن ئولپا تالغان كونا مىلىتىلاردىن يىگىرمە تالنى پارلاقلىتىشقا بەلگىسى قىلىپ تەلچىلەرگە تاپشۇردى - دە، ۋلى دارىنغا ئېيتىڭلار، بىز دەپ ئۇلارنى بولغا سالى. ئى خەيرۇ ھازىرچە شەھەرگە مۇھۇم بولۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئالغانلىقىغا شۇكرى قىلىپ، تاغ يوللىرىدىكى چىرىكلىرىنى شەھەرگە قايتۇرۇپ كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مىللىتى ئاۋازلىرىمۇ توختاپ، چىمچىتىلىق مۇڭكۈم سۇرۇشكە باشلىدى.

شۇ تارىدا ئىشغىلاپ بورانلىرى تۇرپان ئويماقلىقىدىن

كېرى. دەرۋەقە، ئون يەتتە - ئون سەككىز ياشلارمىكى بىر قىز كاھدا سوزۇلۇپ ياتاتتى. ھوشۇر كاتىۋ ئۆي ئىگىلىرىگە ھاجاتىرىغا بولۇشلار، بۇ لۇكچەك چوڭۇم ئۆز ھاجىسىنى بەت-دۈرە دەپ قويۇپ، ئىمىن سوزۇقى ھاچىنىڭ شىناھىغا ھەي-دەپ كېلىپ، مېرۇل مەركىزىگە تاپشۇردى. مېرۇل مەركىزى ئەھۋالنى ھاچىغا مەلۇم قىلدى.

ئەنسى ئەتتەگەندە، ھاچى بىر تۈركۈم ئادەملىرى بىلەن ۋەقە يۈز بەرگەن يەرگە ئات چاپتۇرۇپ كەلدى (يېڭىلىنىپ ئىمىن سوزۇقىنىمۇ قولدىن يازغان، ھەيدەپ كەلگەندىكى). مېھنا ئالدىغا بىرەمەدىلا نۇرغۇن ئادەم پەخىلىپ كەتتى. ھاچى ئۆز تۇڭخېسى ئارقىلىق ھېلىقى بولۇپ بىلەن مويا-دىن بىر تۇرۇپ كەپ سوراپ، قىزنىڭ جەستىنى كۆزدىن كە-چۇرۇپ چىققاچ، ئىمىن سوزۇقى ئۇ مېھنا ئالدىغا ھەممىگە قارىتىپ تۇرۇپ، ئۆز ئولى بىلەن ئېتىپ ئالدى، ئاندىن يېڭىلىرىگە بۇيرۇق بېرىپ، مېھنا ئالدىنى ھەممە مازاق تۇڭلىرىنى چاقىتۇرۇۋەتتى. باشقا مېھنا ئالدىنىمۇ تاقلاشقا بۇيرۇق بېرىپ، شىناھقا قايتىپ كەتتى. بۇ ۋەقە بىرەمدە پۈتۈن شەھەرگە يۈر كەتتى.

پەخىر بولسا كېچىچە ئوينىغان مەشرەپنىڭ ھازدۇقى بىلەن تېشى ئۇخلاۋاتاتتى. قولپوللىرى ئۇنى ئويىنىشىغا پېتىنالىدى. چۇڭگە ئېچىن ئۇيغۇدىن باھى كۆتۈرگەن بەشىر-ئۆزىنىڭ ئېچىن كىشى ئىمىن سوزۇقىنىڭ ھاچى تەرىپ-دىن ئېتىپ تاشلانغىنىنى ئاقلانغان ھامان، ئۇندەك تۇراللىق ئادەمى بىلەن ھاچىنىڭ شىناھقا ئات سالدى. ئۇ تايپا ئۇلىڭ قايلىقى مۇشەك تەشكىپ، كۆزلىرى قىزىرىپ كەتكەن، چى-رايىن بولسا شامالدا قېنىشىپ كەتكەن چىگىرەدەك بۇرۇرۇپ كەتكەندى. ئۇ ھاچىنى ھويلىدا تۇرۇپتىكى، ئاتتىن چۈش-

تاسا بەلباغ باغلىۋالغان ئوتتۇرا ياشلار چامىسىدىكى ئات بۇ-لوك بىر ئادەم بۇنىغا ئېسىلۋالغان مويا بىلەن بولۇپقا تاپاندا، تەڭلەپ، ئۇلارنىڭ قولدىن بۇلۇتۇپ چىققاچى بو-لۇۋاتاتتى. مويا بىلەن بوۋاي بولسا بىر ئېسىللىرى دەپ ئالە-بەيرەد قىلىۋاتاتتى. ھوشۇر كاتىۋ بىر قاراپلا ئۇ ئادەم-نى تونۇۋالدى. بۇ بەشىرنىڭ لۇكچەكلىرىدىن ئىمىن سوزۇقى ئىدى. ھوشۇر كاتىۋ يېڭىلىرى بىلەن دەرھال دۇكانغا باس-بولغانلىقىنى سوزدى. ئىمىن سوزۇق جاۋاب بېرىش ئوردى-ما قېچىشقا ئۇرۇندى. يېڭىلىرى توشۇغاندا، ئۇ «بىرى تۇرۇش، مېتىم ئۇنىڭ قولىغا چاققانلىق بىلەن بىرى تېپىپ، تا-يېڭىلىرى ئۇنى باغلىۋالدى، ئۇنىڭ ئاغزىدىن گۇپۇلدەپ ھازاق پۇراپ تۇراتتى. ھېيتەمنىڭ ئانچە - مۇنچە خەنزۇچە بىلىدە-غانلىقى ئەسقاتتى. ئۇ ھېلىقى بوۋايدىن كەپ سوراپ كەم-بېرى ھازاق ئېچىپ ئولتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قىزىغا يامان كۆزى بىلەن قاراشقا باشلاپتۇ. قىز كۆيۈكىدىن قېچىپ، دۇكاننىڭ كىچىكى ئىمىن سوزۇق دەپشەم ئاغىزىدا، ئازراق ئارام ئېلىۋالاي، دەپ ياتاق ئۆيگە كىرىپتۇ. دە، قىزغا زورلۇق قىلىشقا كۆرۈنۈپتۇ. قىزنىڭ ئەسلىدە بۇرەك ئاغرىقى بار ئىكەن، ئۇ ئاتتىن قورۇپ كەتكەنلىكىدىن ھوشىمىزلىنىپ يىقىلىپتۇ ۋە ئۇ ھامان جان ئۇزۇپتۇ. ئىمىن سوزۇق بۇنى كۆرۈپ قاچماقچى بولۇۋاتقانلىقى ئۈستىگە بۇلار كىرىپ قاپتۇ. يېڭىلىرى دەرھال چىراغ كۆتۈرۈپ، ئىچكىرىكى ئۆيگە

ئىشەنچ بىلەن قاراپ «يۈزۈمنى مۇشۇ ئادەم سورىما تىنچلىق بولمۇدەك» دەپ تۇرغاندا، ئۇ يۈسۈپ تەبىئىيەتتە قېنىغا كەلدى. يۈسۈپ تەبىئىيەتتە شەھەردىكى ئوردىنىڭ ئاللىقاچان كۆزى يۈپ ۋەيران بولۇپ كەتكەچكە، ئۇ ئۆزىنىڭ شەھەر سىرتىدىكى بىردىنبىر ساق قالغان باغچىسىغا چايلاشقاندى. قېرى تەبىئىيەتتە ئۆزۈك ئوتۇنى قىزارىپ تۇرغان نەقىشلىق مورىنىڭ ئالدىدا ھاجى بىلەن يامسۇيان كۆلۈرۈپ، ھال - ئەھۋال سوراشقان. ھاجى بىلەن ئىككىنچى سۆزۈك بىلەن بەشىرىگە كۆرۈلگەن چارىدىن ناھايىتى مەمئۇن بولغانلىقىنى ئېيتتى ۋە:

— ئاللا بىزگە نۇسرەت تانا قىلىپ، يۈرت ئۆز قولىمىزغا ئۆتتى، ئەمدى يۈرتىنى كۆيدىن سوراپ، ئەھلى پۇقراغا تايىپلىق يەتكۈزۈشۈمىزگە ئىمام كامىل — دېدى.

ھاجى بىلەن ئالاقىلىرىنى ئوتقا قاقلاپ ئولتۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— مەن تەبىئىيەت بەگى غوجانىڭ ئالدىلىرىغا مۇشۇ كەپ ئۈچۈن كەلگەن. ئىنتايىنلا يۈرت ئۆز قولىمىزغا ئۆتتى، ئەمدى بۇ يۇرتقا ئۆزلە تانا بولمىسلا بولمايدۇ.

— سىزچۇ، سىزدەك باھادىر قازى، قالسىڭىز سىزگە نۇرغان يەردە، بىزدەك قېرىلارغا نېمە ئىش بار؟ — دېدى يۈسۈپ تەبىئىيەت مۇلايىملىقى بىلەن.

— يوقسۇ تەبىئىيەت بەگى غوجا، — دېدى ھاجى ئۈزىنىڭغا چىددى قاراپ، — مەن چەك قىلىشلا بىلىمەن. يۈرت سوراش مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ. ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭلۈك قىلىشقا قېرىن داھلارمۇ قوزغىلىپ كېتىپتۇ، مەن ئۆزۈڭلۈك قىلىشقا قىيىن بولمايدۇ، ئۆزلە يۇرتقا تانا بولمىسلا، بولماس ئىشەنچىمەن دېدى. يۈسۈپ تەبىئىيەت بەگى ئىككىسى قۇتۇلنى بېشىغا كىيۈۋالدىمىكەن!

سەي ئۇرۇپلا، ھۆل نېمە قىلغانلىرى؟ مېنىڭ ئادىمىمى مەن دىن بىموراق ئېتىپ تاشلىدىغان ھەرقانداق ئۆزلىكىمگە كىم بەردى؟ دېدى. ھاجى ئۇنىڭغا ھەيۋەت كۆزى بىلەن قاراپ: — ھە،... مۇنداق دېسەنلا، ئۇ غۇبۇنلاق ئۆزلىكىڭ ئادەم لىرىمىدى؟ ۋاي ئىشىم، بۇنى بىلگەن بولسام، ئۆزلىكى چىكلىتىپ كېلىپ، كۆزلىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېتىسۇنمۇ؟ — دېدى.

— بۇ نېمە دېگەنلىرى، — دەپ ئاتىدىن چۈشتى بەشىرى، ئاندىن ھاجىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، چىرى خىتاي قىزى ئۈچۈن بىر مۇمىن مۇسۇلماننى، يەنە كېلىپ، قولىغا قىزىل ئالغان پۇتۇن بايلىق بىر يىگىتنى ئېتىسۇنمۇ؟ قانداق كىيىم بار؟ دېدى.

— مېنىڭ كىيىمىم بار، — دېدى ھاجى بىر قەدەر ئالغا مېڭىپ، — ئۇ غۇبۇنلاق مۇسۇلماننىڭ تېخى مۇسۇلمان بولسا ھازىق ئىچىمۇ؟ خەلقىمىز زورلۇق قىلمايدۇ؟ يىگىت ئىشى تېخى؟ يىگىت بولسىز، ئۆزۈمنى چەككە كۆرسەتەيلى، قىلماڭمۇ؟ بىر نېمىدەك ئىنقىلاب قىلغان؟

— بەشىرى قىزىرىپ تاتىرىپ يېرىلمۇدەك بولۇپ كەتتى ۋە دىيە، مەن خۇنغا خۇن تاشساي قويايمەن، دەپ قولىنى بېلىدىكى تايانچىسىغا ئۇزاتتى. بىراق ھاجىنىڭ «ئوت بۇ لېۋىمى» دەپ بۇيرۇق بېرىشى بىلەن يىگىتلەر ئوتقەك ئېتىلىپ كېلىپ بەشىرىنى باغلاۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ يېنىدىكى ئادەملىرىنىمۇ تۇرغۇزۇۋالدى. ئارقىدىنلا ھاجىنىڭ يۈزۈكى بىلەن بەشىرىنىڭ قارزىگە قورسىنىۋېلىشى، پۇتۇن قورال - ياراقلار تارتىۋېلىندى. كىچىق قۇرۇن سالى دورغا ۋە قاسم تەبەئىيەتلىرىنىڭ ئارىغا چۈشۈشى بىلەن باغلاقتىن بوشتىغان بېشىرى تالاپ تاشلانغان ئىشتەك سالىپىيە، تاشتا ئۆز ماكانىغا ماقتى.

شۇ ۋەقەلەردىن كېيىن ھەممە خەق دېگۈدەك ھاجىغا

ئون يەتتىنچى باب
يالقۇنغا ئېتىكىدە بوران

ئۇچقۇندىن يانار يالقۇن.
— تا، س، پۇشكىن.

1

تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا غەربتىن شەرقكە سوزۇلغان بىر تاغ بار. ئۇ خۇددى چۆچەكلەردە ئېتىلىنىدەك، قاتتىق چىڭگەردىن كېيىن ھاردۇق ئېلىپ بارىۋاتقان مەن تەنلىك، دىۋە قەلەم بىر ئەيسا ئىسۋى پەھلىۋانغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ.
قەدىمكى زامانلاردا بۇ يەرگە كەلگەن سەپايىھلار بۇ تاغنىڭ خۇددى خۇنداندىن يېغىلا چىققان خىشقا ئوخشاش قىرغۇچلۇقىغا ۋە چەت يەردە ئاپتاپتا ئوتتەك يېلىنچاق تۇرغانلىقىغا قاراپ، ئۇنى يالقۇنغا دەپ ئاتاشقان. بىراق بۇ سەپايىھلار ئۇنىڭ ياز كۈنلىرى خۇنداق قىرىپ كەتكەن بىلەن قىش كۈنلىرى ئۆزىدىن مۇزەك شامال چىقىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئېسىگە ئالمىغان ياكى ئۇنىڭ ئېتىكىدىكى بۇ تىلاردا قىشلاپ كۆرمىگەن بولسا كېرەك. ئەنە شۇ يۇرتلارنىڭ بىرى تۇپۇل شەھىرىنىڭ بىر مەنزىل غەربىگە جايلاشقان ئاستانە بىلەن ھەم

— ئۇنى شۇ كاختا كۆرۈۋەرسىز،— دېدى بۇسۇپ تەيىشى مەنبۇس ھالدا. — ئەمما مېنىڭ يۇرت سۆزىم ئۇچىلىكىم يوق، بۇنداق ئىشلاردىن كۆڭلۈم قايتۇرۇپ زامان تېزەك تېمىسا مەن رەمكە سەپەر قىلىپ، ئۇلۇغ يەرلىرىنى تاپۇپ قىلىشقا باراي دەۋاتىمەن.
ئۇنىڭ بىلەن كېيىن تۇڭگىدى، ھاجى غەمبەن غۇملىشىپ قايتتى. ئەتىسى يەنە ھاجىنىڭ ئاسىدىن دۇنۇن ئىككى تاغ ۋە بەش شەھەرنى بۇرۇشنى دوغىلار سورايدۇ. دەۋا-دەستەك ئىشلىرى شەرىپەت ھۆكۈمى بىلەن بولىدۇ. خەنزۇ پۇقرالارى ئۆز ئىچىدىن تەيىنلەنگەن بازار بەگلىرى بىلەن ماڭۇرۇشلار باشقۇرىدۇ ۋە دېگەن مەزگىلدە كۆچمەنلەرغا ئېلان چايلاندى. ھاجىنىڭ ئۆزى بولسا ھالى دورغا باشلىق كىشىلەر بىلەن بىرلىكتە شەھەرنىڭ بىر مەنزىل غەربىگە جايلاشقان ئاستانە دېگەن يۇرتنى قارارگاھ قىلىپ، قۇتۇننى رەتلەش ۋە توپ ئوقلاش ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى. ئۇنىڭ شەخسى مۈلكى بولغان سۇۋادان تېرىملىرى ئارىسىنى بۇ كەڭ ھويلىنىڭ تەتراپىغا قوشىدىغان كادىزى شتاب ئۆيىنى قىلدى. يالغانچىلىق تالغان نەچچە تولىغان كىشى ئۆي ۋە چېدىرلار تىكىلىپ كەتتى. ھەر ئېھتىمالغا قارىشى ئۆزۈمچى بولسا قاراۋۇلار قويۇۋالغان. ئۇلار كۈندۈزلۈكى ئىككى دۆڭ ۋە ئۇلارغا چىقىپ ئەتراپتىن كۆزەتسە، كېچىلىرى تاتلىق بۇرۇپ، چارلاش ئېلىپ بارايتتى. نىزىكلىرى چۈش مەزگىلىدە ئېيىز قار بىلەن قاپلانغان دالنىڭ كۆرۈنۈشى تەرىپىدىن يەنى ئۆزۈمچى تەرەپتىن تويۇنغۇغا ئاستىغا قاراپ، ئالدىراش كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىقنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپ قالدى. ئۇلار چېرىملىرىگە ئوخشاش مايتىتى. بىراق بەزىلىرىنىڭ ھۆرمىسىدىن سىلىق ئېسىق تۇرغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. تونىنىياز زور ئۇلارنىڭ ئېسىپ ئادەملەر ئىكەنلىكىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، دەۋال بىر توپ يىمىكت بىلەن دالا تەرەپكە تات سالىدى.

ئۈستىدىكى باج-سېلىق، ئاۋاز - ياشاقلارنى نەچچە ھەسەلەپ كۆپەيتىۋېتىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەگ - ئاقسۇلار پۇت خەلقىدىن بۇ سېلىقلارنى بەنە بىرەنچە ھەسە كۆپەيتىپ يىغىۋالدى. بۇنى ئاز دەپ ئۆزىدىن ھېسەپ ئېلىنغان ئاقسۇلۇق ۋە يەم-خەشەكنى قۇمۇلغا توشۇپ بېرىشۇ دېيىۋالغان ئۈستىگە چۈشەتتى، شۇنداق تىلىپ قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى دەشت - باياۋانغا سوزۇلغان قۇم نەچچە كۈنلۈك بولدا خارۋا ۋە ئات - ئۇلغار خۇددى ھېسەتكە تىقلىپ كەتكەندىكى، بىر-لۈپكە سەنجاياڭ (خەلق تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «سەنجاياڭ» يەنە) دېگەن خەلق ئېغىزىدا يۈزلىگەن ئادەم ۋە مىڭلىغان ئات - ئۇلغارنىڭ چەستىلىرى قېلىن قۇملار ئاستىدا قالماق تا تىمدى.

بايمى قولىرى باغلاش كىشىلەر بولسا ئىنە شۇنداق باج - سېلىقلارنى تۈلەيلىگەن ياكى قۇمۇل بولسا ئات - ئۇلغارىدىن تاپىلىپ، يالغۇز ئېشى بىلەن قېچىپ كەلگەن ئات سائىلىكلەر بولۇپ، ئەمدى شۇ كۈنلەردىن ئېتىبارەن شەن يامۇلىنىڭ سولاقنا ئىسقا مەيدىلىپ كېتىۋاتقان «مەھسۇلار» تىمدى، ئۇلار ئىسادىن چەتتە سوزۇلغان قۇمۇلغا مەھەللىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئارقىسىدىن ئىككى ئاتلىق كەشى ئالدىراش كېلىپ، تۈپەننىڭ ئالدىدا تۇختىدى. ئۇلارنىڭ بىرى بۇلغۇر كەچكۈزە مەخسۇت مۇھىتىنى خوجىنىياز ھاجىم ئىكەن ئالدىغا باھلاپ بارغان ھېلىقى ئىگىز بويلىق سېرىق ساقال مەيبۇل ئۇچى تىمدى. ئۇ ھېلىمۇ مەللىسە چەكسەن تىمى ئۈستىدىن قارا پونا بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، قام چىنىك سېپىنى ئىگىزىگە تىرمەپ، چىلان تورۇق ئۈستىدە مەھ رۇز ئولتۇراتتى. يەنە بىرى، يىگىرە بەش يىلار چامىسىدىكى ئاق سېرىق كەلگەن ئىگىز بويلىق، سۇمبا تلىق يىسىكت 408

تاھاڭداش، مەم مەنداش بولغان ئاستانە ① يېزىسى بولۇپ، بۇ يۇرتلارنىڭ ھەر ئىككىسى قەدىمكى زامانلاردىكى ئۇيغۇر خانلىقلىرىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان يەرلەر ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا بۇلارنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن يالغۇز ئاستانە ① ئىكەنلىكى ئاستانە - تۇرپان - ئاستانە دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. تۇرپان شەھىرى بىلەن پىچان ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ خارۋا يۇلسۇ. شۇ يېزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتەتتى.

يالغۇز ئاستانە تەرەپتىن كېلىۋاتقان قىشى بويىنى يالغاچلىق ئىپ قالىغان دەل - دەرمەلەرنىڭ شەخىرىنى ئىشلىتىپ، ئازگال لارغا تىقلىپ قالغان غارلارنى پەرىغان ئۇچۇرۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، شەن يامۇلىنىڭ ئالا بالداق ئاياق كۆتۈرگەن ئۈچ يامۇلنى كېسىلەرى چۆل - چۆل بولۇپ كەتكەن ئون نەچچە ئادەمنى تارغاچقا بىلەن قوللىرىدىن بىر - بىرىگە چېتىپ، شەھەر تەرەپكە مەيدەپ كېلىۋاتاتتى. ئۇلارغا سۆڭەك شىپ كېلىۋاتقان ئىككى ئاتلىق چىرىك بىر ئېسىلەرنى دەپ يات - ياتلا ۋارقىرىشىپ قوياتتى. چىرىكلەر ۋارقىرىشىپ ياشاۋالار ھېلىقى ئادەملەرنى ئايلىرى بىلەن تۇرۇپ، تۇرۇپ، چىپان مېڭىغا ئالدىرىتاتتى. ئاسان بەلگە كۆتۈرۈلگەن چاڭ - تۇرپان ئىچىدە يۈزەن ئوشۇق ئادەم ئۇلارنى ئالە - پەر - ياد بىلەن ئۇزىتىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ھاسا تۇتقان بولۇپلا، ئاق لىسەكلىك مومىلار ۋە ياش غۇم - تۇن - قىزلار بىلەن ئۇششاق بالىلار تىمدى.

قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرىنى باستۇرۇشقا بارغان چىرىكلەر - ئى ئاتلىق ۋە يەم - خەشەك بىلەن تەمىنلەش ئۈچۈن چىنىك شۇزەن ھۆكۈمىتى تۇرپان، توقسۇن ۋە پىچان خەلقىنىڭ ① ئاستانە - ئوردى، بوشۇن، تەرەپ (ھاربا) دېگەنلىرى.

تازان تۇرغان خەلق تويى خۇددى بىر تال سەرەڭگە بىلەن توت ئېلىپ كەتكەن بەزىن تۇڭىدەك پارتلاپ كەتتى. قۇلل-جىرى باغلاقتىن بوشىتىلغان دەمەھىۋىلەر مۇ «ئۇ-سوق» دەپ ۋاز قىرىشىۋاتقان توپقا قوتۇلۇپ، ھېداپتا ئېلىپ، ھېلىقى ئۈچ پاساۋۇل چېپىپ كېلىۋاتقان بىر توپ يىلتىزنىڭ تۇپاقتىلىرى تاستىدا قالغان ياتىدەك مەھجەلپ كەتتى.

بۇ ۋەقە بولۇۋاتقاندا، ئىشەك-پەنجىرىلەرنىڭ بوچۇق-لىرىدىن مۇشۇ تۇرغان كىشىلەر مۇ ئارقا-ئارقىدىن كوچىغا ھە يۆگۈرۈشۈپ چىقتى. شۇ ئارىدا چاچىرى مۇزىگىچە چۈ-شۈپ تۇرغان، بېشىغا تۇتۇپ كەتكەن قىزىل كۆل كىيىپ، قولىغا ھاسا تۇتقان بىر قارا ساۋال كىشى توپىغا ئالدىغا دىتتا كىلاپ كېلىپ، «ھەي خالايتى، مانا قاراڭلار! دەپ ۋاز-قىردى. خەلق تويى تۇرسىگە تولىۋىلىۋېتىلغان بۇ ئوتۇر ئىشانغا قارىدى. شۇ دەھى خالايتى - خالايتى، كېيىنگە قۇ-لاق سېلىڭلار!» دېگەن پېتى بىر سۇپىغا چىقىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

— مەن ھازىرلا ئۇيۇق غوجامدىن كەلدىم، تۇيۇق غوجامدىن غوجام بىزگە ئىسلام ئېچىڭلار دەپ بىشارەت بەردى، بىشارەت! ئاڭلاۋاتىسىلەر! مانا بۇكۈندىن باشلاپ كاپىرلارنى تۇتۇرۇپ ئىسلام ئاچىمىز، غايەت باھالىمىز. تۇرۇڭلار، بى-ئىكەن ئارقىغا كىرىڭلار ئىككى دۇنياقىنى تاپىدۇ، بۇ دۇ-يادا باي بولىدۇ، ئۇ دۇنياغا بارغاندا چەننىسى بولىدۇ، چەننىسى! — دەيدى-دە، ھاسسىنى ئوكۇلدىتىپ، مەھەللىنىڭ تۇ تەرتىپىگە ئاقى. توپنىڭ بىر قىسمى قىتاس - چۇقان بىلەن ئۇيىڭغا تەگەتتى. مەھەللىنىڭ ئۇ تەرتىپىدە ئۇزۇنچى-بېرى شۇ چەرگە ئاڭلىشىپ قالغان بىر چىچەك تۇپۇلۇق خە-ۋۇ پۇتقۇلار بار ئىدى. كۆزۈكىش ۋال بىلەن چارۋىخور ياقىنى 410

بولۇپ، ئاستانلىكلار بۇ قارا ئاتلىق يىگىتنى ئوغلاقچى مەن سۇ دەپ ئاتىدىتى، پاساۋۇلار بىلەن چېرىكلەر بۇ ئىككىيەن-نىڭ ھېچبىر تەپەرتاسسىنى توپنىڭ ئالدىنى توشۇپ تۇر-غانلىقىغا ھەيرانلىق بىلەن قاراپ قېلىشتى. ھېلىقى «دەھىۋىلەر» لارە بىلەن خەلق تويى بولسا بۇ ئۆزىگە تونۇش كىشىلەر-نىڭ مۇنداق تۇتۇشۇق ھەرىكىتىدىن بىر نېپىسى سەزگەندەك، ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تەلىم تۇرۇپ قارىماقتى. چېرىكلەر بۇ ئات-سى چېرىكلەرگە ئۇن - تىنىمىز يېقىنلاشتى. چېرىكلەر بۇ ئات-سۇ ئارىدا ھەببۇل ئوۋچى قەدىمى رۇسلاپ،

— ھەي قېرىنداشلار، ئاڭلىشىڭلارمۇ؟ خوجىنىياز ھاجىم بىچانغا چىقتى. چېرىكلەر سۇرۇپ تويى قىلىپ، ئانا-ئانىسىنى ئوغلاقچى مەنسۇر ئۇلارغا ئۇلاپلا مۇنداق دېدى:

— ۋاخ يەتتى، بوپىنىزىدىن باغلاپ ھەيدەپ ئاقما، قوي-نىڭ قۇرسىدەك چىم تۇرامدۇق!

ئىكەن كەپ بولۇۋاتقىنىنى ۋەشەبىي ھاۋۇيىڭىپ قالغان چېرىكلەرنىڭ بىرى ھېلىقى پاساۋۇلارغا قاراپ «ئۇلار نېسە دەۋاتىدۇ؟» دېدى. پاساۋۇلار ئاغزىنى ئاچقۇچە، ئوغلاقچى مەنسۇر «ئىبە قاراپ تۇرسىلەر» دېدى-دە، يېنىدىكى چې-رىكى بوپىنىدىن قىسقان پېتى ئىگىردىن يۇلۇۋېلىپ، قو-لىدىكى مەننىنى تارتىۋالدى ۋە ئۆزىنىڭ مەننىنى بىلەن ئۆزىنى چاپلۇۋەتتى. ھەببۇل ئوۋچى بولسا ئىككىنچى چې-رىكىنى قامچىلاشقا باشلىغانىدى، باش-كۆزى يېرىلغان چېرىك قېچىپ يۈرۈپ بوپىنىدىكى مەننىنى ئېلىپ ئۆزلىرىگۈچە، ئۇف-لاقچى مەنسۇر بايقىق چېرىكىنى تارتىۋالغان مەننىنىڭ تەپ-كىسىنى نېسۇۋەتتى. بۇ چېرىكىمۇ ئولۇپ چۈشتى. ئاران- 409

ۋالىنى بىلدى ئۇ «قانداق قىلىش كېرەك؟ پىچان خەلقىنى قوزغاشى ئىمكانىيىتى بولمىغان ماركىستتا، ما شىياڭ بىلەن مېھقانداق ئىش پانغا چىقىپ-مەن ئۇنى ئاستانىگە باشلاپ چىقاي دېسە، ئالپاقتا تۇشلۇق قىرىغىز يوق، باشلىماي دېسە، ئۈرۈمچى ھەيئەت بىلەن ئوغلاقچى مەنسۇر باش بولۇپ ئاستا-ئىلگىر ئىشنى قوزغاپ قويدى، ئەمدى ئۇزاياندىكى چىرىكلەر چوقۇم ئۈچ ئېلىقتا كېلىدۇ» دەپ بىرۈنچە باش قاتۇرغاندىن كېيىن، ئاغىر ماشىنىگىنى ئاستانىگە چاقىرىۋەردى، بۇ تەكلىپ ئۇنىڭغا ياغدەك ياتتى.

دېگەندەكلا، ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، تۇرپاندىكى چىرىكلەرنىڭ باشلىقى ما لۇپقا ئاستانىگە بۇز نەچچە كىشىلىك جازا ئەترىتى تەۋەتتى. ھەزەزەلەنگەن ئاستانە خەلقى ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «ئۇز كالتەك»، «سوق كالتەك» قىلىپ، ۋە بىرۈنچە مىلىتى ھەلىقىمەت ئالدى. بۇ ھەلىقىدىن روھلانغان تۇرپان، پىچان، تېقىسۇن دېھقانلىرىمۇ ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلىپ، پاراملىق يېڭىلەرنى ئاستانىگە تەۋەتتى. مۇھىتلار - ئىك ھويلىسى قوزغىلاڭ، شىتابى بولۇپ قالدى.

شۇنىڭدىن پۈتۈن تۇرپان ئويىپاللىقنى قاپلاپ كەتتى. شىددەتلىك چەڭلەردىن كېيىن ئۇزايان ھەمىردىكى چىرىكلەر تەسلىم بولدى. كۈچۈك ۋە ئۈرۈمچى تەرەپتىن ياردەمگە كەلگەن چىرىكلەرنى بولسا بۇ شىددەتلىك بوران خۇددى قانداقتەك ئۆزىگە ئۈستىگە ھەلىقە قازىنىپ، ئارىلاشماي قىرمانداقلىقىدا كەلگەن قوزغىلاشچىلار مىخۇت مۇھىتىنىڭ قىرمانداقلىقىدا 1983 - يىلى ياپۇرۇدا پىچانغا يۇرۇش باشلىدى. بىراق

پوختاش ئادەملەرنىڭ كېيىنكى كىرىمەڭلار»
ئاندىن مىخۇت مۇھىتى ۋە ئىخام قېنىسى سىزىڭ
كۆرۈنمەيتتى.
ئۇنىڭدىن كېيىن مىخۇت مۇھىتى ھېلىقى چازانىخور بىلەن كۆرۈكۈشنىڭ بۇلاپ كېتىلگەن تات - ھارۋىلىرىنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇلارنى «بالا - چاقىلار بىلەن شەھەرگە كۆچۈرۈپ كېتىڭلار» دېدى. ئاندىن كۆزى قاراپ تۇرۇپ، تۆمۈرچىسى ئۇستاز سۇلاچىسىن باشلىق تۆت ئاتىلىنى ئۆزىنىڭ ھويلىسىغا كۆچۈرۈپ كەلدى. ۋە ئەتىسى خوجىنىياز ھاجىنى قارىشى ئېلىش ئۈچۈن بىر تۈزكۈم كىشى بىلەن پىچانغا يۈرۈپ كەتتى.

بىراق ھاجىنىڭ پىچانغا چىققانلىقى يالغاندى، پىچاننى مالىياتقا قىلۋاتقانلارمۇ ھاجىنىڭ ئادەملىرى ئەمەس، ما- مۇيىنىڭ قالدۇقلىرىدىن ماشىنىڭ باشلىق يىگىرمە نەچچە ئادەم ئىدى. ماشىنىڭ باشتا «بىز پىچانغا تېگىش قىلىش بىلەن خەلق قوزغىلىدۇ دەپ ئويلىغان بولسۇ، ھېچكىم ئۆز لارىغا تەگەشمەي، نەتىجىدە، ئۆزىدىن نەچچە تون ھەممىسىمۇ كۆپ بولغان چىرىكلەرگە تەڭ كېلەلەي، لۇكچۇننىڭ مىخاي دېگەن بېزىسىدا تەنتەربىيە يۈرگەندى. دەل ئۇنداق پەيتتە، مىخۇت مۇھىتلار پىچان تەۋەسىگە كېلىپ، ماشىنىنىڭ ئەھ- ۋاتىدا ياتىپلا قالغاندا، مىخۇت مۇھىتى سۇلك چى- مەن باشلىق كىشىلەرنىڭ بارلىرىنى ئەلىمپ ئۆزلىرىنى شەھەردىكى تۇتقانلىرىنىڭ قىشقا مارۋا بىلەن ئاپتۇمۇزۇپ قويغان. شىنقا شى- سەي مۇكۇمۇرلىق دەۋردە، مۇھىتلار ئائىلىسىنىڭ پىچانغا كىرگەن چۈشكەندە، سۇلك چىمەن ئۇلارغا كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلغان.

خوجىنىياز چىقمايدۇ دەپ كىم ئېيتالايدۇ، ئايەتتى تۇپ يىلتىزىدىن قۇرۇقنىڭ ئايالىنى قىلىش كېرەك، ئاۋۋال شەھەردىكى كونا ئۇسۇلنى ئازلاش، ئاندىن توقسۇنغا يۈرۈش قىلىش لازىم. تىمپانچىلار توقسۇنغا ئويلىشىپ، لىرىنى قىلىۋاتىدىكەن؟ توختا، بۇنى بىلىمەي بولمايدۇ، ئېمە - دەرۋەقە، توقسۇنغا چىكىنگەن قۇرغاقچىلار ئىمدى قانداق قىلىش كېرەكلىكى توغرىسىدا باش قاتۇرماقتا ئىدى. ئۇلار ئاغىر، گازىرچە قارا شەھەر تەرەپكە يۈتۈكلىپ تۇرۇپ، قۇرغاقچىلار خوجىنىياز ھاجىلارنى باھلاپ چىقىش كېرەك، دېگەن قارارغا كەلدى. شۇ قارارغا بىناەن، مەھسۇت مۇھىتى بىلەن ماخسۇسقا قوشۇنى قارا شەھەرگە باشلاپ كەتتى. مەھسۇت مۇھىتى خوجىنىياز ھاجىنى باھلاپ كېلىش ئۈچۈن بىر توپ كىشىنىڭ ھەمراھلىقىدا سوقماق يوللار بىلەن قۇرۇق تەرەپكە ئاتلاندى.

ئالدىنقى باغنىڭ ئاغىرىدا ئېيتىشىمىزدەك، خوجىنىياز ھاجىلار قاراگاھ قىلغان يەرگە يەنى قۇرۇق ئالتايگە كۆز-پېتىش تەرىپتىن ئالدىنقى كېلىۋاتقان ھېلىقى ئاتلىقلار مە - سۇت مۇھىتىلار ئىدى.

2

— چۈچىنىڭ شۇلۇقىدىن مىكيانىڭ ئەسچى يوق، دېگەن راست كەپ ئىكەن. ئەمدى تۇرپانلىق، قۇرۇقلۇق دېگەن كېلىمىلەر چىقارمىدۇ؟ شىڭ زىيەي دېگەن بىر ئىپتىدائىي قۇرۇقلۇقنىڭ قىبى بىلەن بولغان قىلىشى تۇرپانلىقلارنىڭ ئېشىدا كۆپىنچە تۇرىدۇ، بۇنىڭغا قانداق چىداپ تۇرغىلى بولىدۇ؟ ئۇنىڭ مۇڭگۈزىگە ئۇرسا، تۇيۇقى سىرقاپتۇ، دېگەن كېلىمى

پىچان مۇداپىئەسى ناھايىتى چىڭ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پىچاندا زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان ئاق ئورۇس سەرتانلىرىمۇ بار ئىدى. قۇرغاقچىلار ئون كىشى كېيە - كۆندۈز شەھەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ بۇ شەھەرنى تاللاپ چىقىشقا ھەل قىلماي شىڭ شىسى بىرەنچە ماڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇرپاندىن كېلىپ، قۇرغاقچىلارغا قاتتىق ھۇجۇم باغلىدى. دۇشمەن تەرىپىنىڭ توپ - زەھەبىرەك، برونى - ۋىك (تۆمۈر كوكىت) ۋە ھەتتا ئايروپىلان بىلەن قىلغان بۇ ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن قۇرغاقچىلار پىچاندىن چىكىندى ھەتتا تۇرپاننىمۇ قولىدىن بېرىپ، توقسۇنغا كەتتى.

تۇرپان شەھىرى لاۋۇلداپ تۇرغان ئوت دېڭىزى ئىچىدە قالدى. ئەمەل قۇيۇلىرى خۇددى بىر توپ غالىبەر قاراۋاندىكە ئۇدۇل كەلگەنلىكى ئۈزۈپ - سۈيۈپ، ھەسەپ - پانچىسى، كونا - كونا قانداق بولمىغا بولمىدى. قېلىن تۈلكە جۇمىغا كۆپلۈك ئالماشماش شىڭ شىسى شەھەرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ئېگىز مۇنارغا ئۇستىدە بۇرۇنقى پات - پات سىلاپ تۇرۇپ، بۇ مەنزىرىنى تاماشا قىلماقچى ئىتروپى كۆزىگە كەتتى. ئۇنىڭ بۇ تاشۇ تۈلكە جۇمى بىلەن قۇرۇقلۇقنى چۈشۈش، ئۇ بولمىشۇ قىش رە كۆزلىرى بېرىدىغان يالغۇزلىققا چۈشتى. ئۇ بولمىشۇ قىش تىدە تۇرۇپ قارىغاندا، ئېگىز قارلىق تاغلار ئۇنىڭ كۆزىگە ھەيۋەتلىك ئاق كەچىدا بولۇپ كۆرۈنگەن بولسا، ئىمدى يالغۇزلىققا قاپتۇرما ھۇجۇم پەيتىشى كېلىۋاتىپ يەر بېشىلاپ ياتقان ئارسلاندەك كۆرۈنۈپ كەتتى - دە، ئۇنىڭ بەدىنى سۇيۇق سۇ ئىكەندەك شۇرگۈنۈپ، رەڭگى تاتىرىپ كەتتى. دېاق، ياق، بۇ قەلبى بىلەن كۈلۈپ قېلىشقا بولماي - ھۇ - دېدى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە، — تۇرپانلىقلار ئىچىدىنمۇ

كېشىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاخىر ھاجى بىلەن سالى دورغا باش-
 لىق كېشىلەر، تۇرپانغا چىقىش قارارىغا كەلگەن ۋە بۇ قارار
 قوشۇنغا چاكارلىنىپ، يولغا چىقىش ئالدىدا تۇرغان ئانا-ئانا
 ۋە بالا-چاقىسى بىلەن خوشلەش-بېلىشىغا ئون كۈنلۈك مۇھ-
 لەت بېرىلگەنىدى، شۇ ئاردا بەزىلەر «بولدى ئەمدى، قۇتۇل-
 دىمىز چىرىكلەرنى ھەيدەپ تاشلىدۇق، تۇرپانلىقلار بىلەن لىپە-
 ئىشىمىز؟» دېگەنگە ئوخشاش خىيالارغا چۈشۈپ، بايقىدىكەن
 تۇرپانغا چىققانلىقىنى قازىنىنى ئاستى. ئۇلارنىڭ ئورنىغا
 ئون ئىككى تاغ ۋە شەھەر-بېزىلاردىن نەچچە ھەسسە كۆپ
 يېغى كۆچمەن كېلىپ، سەيگە قوشۇلدى. ئاخىر ھاجى بىلەن
 سالى دورىغا ياش ۋە ئوتتۇرا باشلىقلاردىن سەككىز يۈز
 يىگىتنى تاللاۋېلىپ، شۇ يىلى تۇرپانغا ئاخىرى مەخسۇت مۇ-
 مىتلار باھانىدا يول بىلەن تۇرپانغا قاراپ ماڭدى.
 قوشۇن سەپەر تەييارلىقى بىلەن يوللۇقتىن كۆپلەردە
 مەخسۇت مۇھىتى بوش چاغلىرىنى ئاسم ئېيەندى بىلەن شاھ-
 مات تۇرپان ئۆتكۈزۈشتى. ئۇ بىر كۈنى شاھىيات ئۈستىدە قا-
 سم ئېيەندىدىن ھاجى توغرىلۇق گەپ سولاپ قالدى:
 — ئېيتىنغا ئېيەندىم، ھاجىم قانداقراق ئادەم ئىكەن،
 تۇيدان چىقىشىپ قالدىڭىزغۇ؟
 قاسم ئېيەندى ھاجى توغرىسىدىكى تەسىراتلىرىنى ئۆر-
 ناللىشىغا مەخسۇت مۇھىتىدەك بىر سىرداش ئۆلپەتلىك تىب-
 پلىنىدىن خۇشال بولغان بولسا كېرەك، شاھىيات ئۇرۇقىنى
 تۇرپان ئولتۇرۇپ، دەمال گەپكە كىرىشتى:
 — ھاجى تاكام تولىمۇ ئاجايىپ ئادەم ئىكەن، ئادەتتە
 ئۆمۈر بويى شەھەر يۇرتى كۆرۈپ باقمىغان سەھرا كىشىسىگە،
 ھەتتا كىچىك بالىغا ئوخشاش ئاق كۆڭۈل، ساددا كۆرۈلىدۇ، ئىب-
 جە دېشىنمۇ ماۋۇل دەيدۇ، داستانغا ئېمە كەلسە تۇشى بەيدۇ،

ناقلىسىغا نەمۇ؟ چىرىكلەرنى قۇمۇلغا يەنە كەلمەيدۇ دەمىسىلەر؟
 قۇمۇلغا تەگكەن يۇرتى ئىككىنچى يولغا يېتىپ بېرىپ، ئۆز
 ئىشىدىن قورقۇپ بېرىپ بوستىغا شامان ئىشقا بولسۇ، بۇ
 بۇرلىدىرى يوقا ئىشقا، مەيلى قۇمۇل، مەيلى ئالتە شەھەردە
 ھېچكىمگە تارام بولمايدۇ، ئۆزىلەرچۇ دورغا، تۇرپانغا چىق-
 قىلدى، كەلسە، تىللاردا تىكەن ئېرىپ يېرىمەي، ئۆزىلىرىگە
 كېتىۋەرسە، ئالغانلارمۇ شۇنداق، تۇرپانغا چىقمايمىز دېگەن
 لەرگە رۇخسەت، مەن ھېچكىمى زورلايمەن، گەپ شۇ
 خوجىنىياز ھاجى شتاب ھويلىسىغا يىغىلغان بىر توپ
 قوراللىق كىشىلەر تارىسىدا، تۇشماق قار ئۇچۇقلىرى تارىلاش
 مۇزدەك، سوغۇق شاماننىڭ نەشتىرىدەك سانسىچ تىزۋۇشىغا قىل-
 رىيائى، تۈلكە ئۇلاققىسىنى ئارقىسىغا ئىتىرىپ قۇيۇپ، سول
 قولىنى قىلىچىنىڭ دەستىگە قويغان ھالدا، ئوك قولىنى قىل-
 لاڭلىتىپ تاشۇ كېلەرنى قىلۋاتاتتى. ئۇ سۆزلەۋېتىپ، بېلىدى
 كى ئوق پوتىسىنى يات-ياتلا سىلاپ قوياتتى. بايا ئۇ «ئۆزۈم-
 چۇ دورغا» دەپ خىتاب قىلغان قىزىل يۈزلۈك، قارا ساڭال،
 ئاۋۇل ئادەم خۇددى كۇناھكارلاردەك قوللىرىنى قۇۋۋەتتۈرۈپ
 يەركە قاراپ تۇراتتى.
 — گەپ شۇ دورغا، — دەپ تەكرارلىدى ھاجىم، ئۇنىڭغا
 يەنە بىر قېتىم قاراپ، ئاندىن «ئۆزۈمگە يول ئوچۇق، ئۆيۈم-
 رىگە بېرىپ ئايلا خېنىنىڭ ئوسمىنى سىقىپ بېرىمەن، بۇشۇ-
 كىنى تۇرىتىپ ئولتۇرالمەن، ئىختىيارلىرى، ئەمما لېكىن بىزگە
 كاهىلا قىلمىسەن بېدى - دە، ئارقىسىغا ئۇرۇلۇپ تۇرۇپ كى-
 رىپ كىتىن. ھېلىقى ئادەمسۇ گەپ - سۆز قىلماي دەۋۋازا تە-
 رەپكە بۇرۇلدى، بايقىق قوراللىق كىشىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇ-
 نىڭغا ئەگىشتى.
 مەخسۇت مۇھىتىلەر كەلگەندىن ئېىرى بىر قانچە قېتىم

ۋاتقانداك چىمىپ قالدى.

— ئالدىنچىمۇ؟ — سورىدى مەخسۇت مۇھىتى.
— ئالدىن كېيىن، — دېدى قاسم ئەپەندى، — ئۇ قول-
دىكى پىچاقنى تاشلىۋېتىپ، «ئۆزىڭز بىر نېمە قىلىڭ»، دەپ
ماڭا قارىدى. مەنمۇ بوغۇزلاشقا قىمىيماي، تەنتۇز قاراپ تۇرۇپ، ئات
نىڭ بېشىغا ئىككى پاي تاپايما ئېنىۋەتتىم.

— شۇنداق، ھەممىمىزنىڭ يۈزىمىزگى كۆشتىن پۇتتىكىن.
ئەگەر ئادەمنى ئادەم ئېزىدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم مەجبۇر
قىلىغان بولسا، ئادەملەر بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۈگىتىپ
بولاتتى. مەسلەن: بۇزنى ئالايۇق، بۇز، قانخور مەخلۇق
بولغان بىلەن بىر - بىرىنىڭ قارىسى ئېرىشىپدا، چۈنكى ئۇ -
لاردا ئېزىش - ئېزىلىش يوق. ئادەملەر ئارىسىدىكى قان تۈگۈ-
لۈشكە ئالغۇچىلىق ئىجتىمائىي تۈزۈم جاۋابكار.

— توغرا ئېيتتىڭىز، — دېدى قاسم ئەپەندى، — ھاجىم
ئوقۇمىغان ئادەم بولغان بىلەن بۇ مەسىلىدە خۇددى بىر داد
ئىشەندەك پىكىر قىلىدىكەن. ئۇ بىر جەڭدە ئەپەندەك بىر جاي-
غا بېشىۋېلىپ، پىلسوت بىلەن ئوتتۇرەك چېرىكى قىرىۋەت-
تى. چەققىدىن كېيىن مەن ئۇنىڭغا چاقچاق قىلىپ، — كۆڭە بوۋ
ئاتتى بوغۇزلىيالماي تىرىكەن ئوللىرى ئادەملەرنى قىرىشتا
تېتىمەيدىكەن - ھە! — دېدىم. «قىزىق ئىكەنسىز ئەپەندىم، —
دېدى ھاجى، — مەن ئۇلارنى قىرىمسا، ئۇلار بىزنى قىرىپ
تاشلايدۇ، قىرىلساق ئۇچۇن قىرىۋېچىلارنى قىرىپ تاشلاش
كېرەك. ئاشۇ چاغدىمۇ ئېيتتىڭىز، قان تۈگۈلۈپسۇن دېسەك،
قان تۈگۈكۈچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئالما پاتۇرۇۋېتىش لازىم
دەپمۇ، دورۇق، بۇ كېيىن ھاجىنىڭ ئاغىزىدىن بىرەنچە»
420

بىرەر پېسىرەپ، ئېشىز كىپ تۇتۇپ كەتسەمۇ كۆڭلىگە ئالما -
دۇ ياكى ئاڭلىماستاق سالىدۇ. بىراق ئاچچىقى كېلىپ قالغاندا،
خۇدا ساقلىسۇن، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي قالىدۇ، ھېچ-
كىمنى ئايمىمايدۇ، ھېچكىمنىڭ كېيىمىنى ئاڭلىمايدۇ، خۇددى
بىر پارچە ئوت بولۇپ قالىدۇ. مەسلەن دېدى قاسم ئەپەندى
دى، ئالدىن تاشقى موڭغۇل مۇكۇمىتىنىڭ ۋەكىلى ۋاسىلى ئىۋاز
ئوققا قەست قىلغان ھېلىقى ياسىن گا چىنىڭ ئاغزىغا تەڭگە -
تېللارنى ئېرىتىپ ئۆز قولى بىلەن قويماقچى بولغانلىقىنى ھېكايە
يە قىلىپ بەردى. مەخسۇت مۇھىتى بۇ ۋەقەنى ئاڭلاپ مەنىلىك
كۈلۈپ قويدى.

— ئەمما، — دېدى قاسم ئەپەندى، — بۇ ئادەمنىڭ بۇل-
رىكى شۇنداق قاتتىقلىكىن دېسەم، ئۇنداقتۇر قەسەسكىن، بۇل
تۈۋ كۆز كۆلۈپىدىكى بىر جەڭدە ئۇنىڭ ياخشى كۆرۈپ مەن
دېغان كۆڭە بوۋ ئىشنىڭ ئالدى بۇتلىرى زەمبىرەك، ئوقسىدا
تۇتۇلۇپ كەتتى. ئات ئورنىدىن ئۇزالمىي قارىغۇچى ياتاتتى.
ئۇ ئولتۇرۇپ چىرايلىق، قۇلاقلىرى قىمىغان قەلەمىدەك، پۇتلىرى
كېيىنكىدەك قىنىچەك ئات ئىدى. ھاجى تەجىرلەپ ياتقان
ئاتقا بىردەم قاراپ تۇرۇپ، «بوغۇزلاپ تاشلاڭلار!» دەپ بۇل-
رۇق قىلدى. بىراق يىڭىنلەرنىڭ ھېچقايسىسى پىچاق سۇرۇ-
كەتكە چۈرۈت قىلالايدى. ھاجى ئۇلارغا كايىمىپ، ئاغزىنى
بۇزدى - دە، بىر يىڭىننىڭ ئولدىن پىچاقنى تارتىۋېلىپ،
ئاتنىڭ كېلىما سۈزگەمەكچى بولدى، كۆڭە بوۋ ئاتنىڭ خۇد
دى بوياچاقنىڭكە قايتا كۆزلىرىدىن ياش ئېقىۋاتاتتى.
ھاجىنىڭ ئوللىرى تىترەپ كەتتى ۋە ئاتنىڭ بويسىنى تۇتقۇچى
لاپ مەڭزىسى ئۇنىڭ كۆزلىرىگە يېقىپ ئولتۇرۇپ، پىچاق
تاشلىدى.
قاسم ئەپەندى شۇ كېلەرنى قىلىۋېتىپ، كۆڭلى بۇزۇلۇپ
419

تېمىدىن چىققان قەھرىبانلارغا بولغان ئۈمىد - ئېتىقاد ياكى چوقۇنۇشىدىن كېلىپ چىققان بولسا كېرەك، شۇنداق ئەمەسمۇ؟
 — شۇنداق، — دېدى قاسم ئەپەندى. — ھاجىم توفە رىئىدىكى بۇ گەپلەر ئۇلۇمىز بار، ئەمما بۇ گەپلەرنىڭ چەك-ئىسمىمۇ ئالمايدىمىز ئەمەس، بىرىنچىدىن، سىز ئېيتقانداك، خەلقنىڭ ئۇنىڭغا چوقۇنۇشىدىن بولغان بولسا، ئىككىنچىدىن، بۇ ئۇلۇز بولغان بىر ۋەقە بۇنىڭغا سەۋەب بولغان.
 — قېنى ئېيتىڭ، ئۇ قانداق ۋەقە ئىدى؟ — قىزىقىپ سوردى مەخسۇت مۇھىتى.
 قاسم ئەپەندى مۇنداق دېدى:
 — بۇ ئۇلۇز ئەتىيازدا چىرىكلەر كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى، بۇ ھۇجۇم ناھايىتى قاتتىق بولدى، بىز بەرداشلىق بەرەلمەي قاپتۇق ۋە بىرئادەپ بۇلەكلەرگە بۆلۈنۈپ كەتتۇق. مەن ھاجىمنىڭ قىسمىدا ئىدىم، بۇ قىسمىدا ئىككى يۈزدەك ئادەم بولۇپ، كۆپچىلىكى بالا - چاقا ۋە قىرى - چۆرىلەر ئىدى. بىز بىر ياتقىن سۈنۈشۈپ، بىر ياتقىن چېكىنىپ، بىر چىلىنىپ كىرىپ قالدۇق، چىرىكلەر چىلىنىپ تېپىلگەن كىرىشكە چۆرگەن تام ئۆيلەر بار ئىكەن. بىز ئۇششاق ياتلار بىلەن قېرى - چۆرىلەرنى ئەتىيازنىڭ كۈنغىرىسى شاملىدىن بالدېلىنىپ بىرئاز ئارام ئېلىۋالسىمۇن دەپ، شۇ ئۆيلەرگە چايلاشتۇرۇپ چىقىش بىلەن يەنە ئىچكىرىلەپ قاپتۇق دەپ ئۆزۈمىزنىمۇ ئىش ئۇتقان كىشىلەردىن ئۈچ - تۆت مەھەسسە كۆپ ئىدى. بىز يەنە دەپنە كۆندۈرگەن بىر ياتقىن سۈنۈشۈپ، بىر ياتقىن چېكىنىدىغان بولساق، كۆپ چىقىمغا ئۇچراپ كېتەتتۇق. ھا -

قىزىم ئالغانىدىم.
 مەخسۇت مۇھىتى بېشىنى لىگىتىپ قويدۇ مۇنداق دېدى:
 — ھاجىم چەك مەيدانىدا ناھايىتى قارام دەپ ئاتالدى - مەن، راستمۇ؟
 — قارام، ياتقۇرۇشقا قىل سىغمايدۇ، چەڭگە كىرگەندە، بۇ ئېشىم ئۇنىڭدىن جاۋابلىنىپ، ھاجىم ئاكا، ئۇلۇزى دەپ گەپ قوشۇشنىڭ بەشى، بەك ئالدىغا ئۆتۈۋالسىلا، دېسەم، «قىزىم ئىكەنسىز ئەپەندىم، ھەر ئېشىنىڭ بېشى ئالدىدا بولۇپ باقماقچى بولۇپ، «خەلقلەر ئۆزلىرى ئۆزلىرىدىن قورقمايدۇ - دېدۇ، راست ئۆزلىرىدىن قورقمايدۇ» دېدىم، «ھەي ئەخەق دا» — ئۆزلىرىدىن قورقمايدىغان كىم بار؟ ماڭسۇ جان ئاتلىق. ئەمما چالدىن كېچىمگۈچە چالغانا يېشىپ بولماس دېگەن گەپ بار، يا چالغا تۇرۇۋالغۇ، يا چالغانغا.
 ئۆيلەتلەر بېشىگىگە كۆلۈشۈۋالدى.
 — قىزىم، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى، — بىزنىڭ بۇرۇنلا «خوجىنىياز ھاجىمغا ئوق ئۆتمەس ئىشى» چەڭدىن قاپ - تۇرگىنىمىز دېگەن گەپلەر تارقىلىپ يۈردى، بۇ ئەۋەتتە ئە - تىلگە سىغمايدىغان ئىش. چۈنكى ھاجىم «شاھنامە دىكى رويىتىمىز»^① ئەمەس - ئە، ئەمما مېنىڭچە بۇ گەپلەر خەلقنىڭ ئۆز رويىتىمىز - رويىتىمىز - چۆرۈن تىلەك باھادىر «شاھنامە» دە رىۋايەت قىلىنىشىم، ئىسپاتلىق بىر قەبرىدىكى ۋۇجۇد بىر - قانچە خىل مېتادىن يۈزگەچە، ئۇنىڭغا ئوق ياكى تىغ كار قىلماس ئىشى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن «رويىتىمىز» ئاتالغانىمىز.
 421

— مانا - مانا، بۇ تېخىمۇ قىزىق گەپ ئىكەن. قېنى سۆز-
 ۋەقە، — دېدى مەخسۇت مۇھىتى ھاياجانلىق كېتىپ.
 — ئىنقىلابنىڭ دەسلەپتە ئاغلار ئارىسىدا مەنمۇ سور-
 دىمى ئىكەن، بىر بەشقاتارغا ياخشى بىر ئات بېرىپتۇ.
 تى. بىز ئۆزىگەن ھەربىي ئىنتىزام بويىچە بولغاندا، يىگىتلەر
 چېرىكلەردىن غەلبەت ئالغان مەلئۇنلارنى شۇنداقلا ئايدىن-ئايدا
 شى شەرت ئىدى. بىراق بەزىلەر بۇ ئىنتىزامغا رىئايە قىل-
 ماي، قولغا چۈشكەن مەلئۇنلارنى ئاققا تېگىشەننى ياخشى كۆ-
 مۇش تەڭرىگە ساتاتتى. بۇ ئىشنى ۋەز - ئەسەپھەت بىلەن
 چەكلەپلەپمۇ يۈرەتتۇق. بىر كۈنى باغدادلىق پەدىيەلەر كەم-
 خۇك دېگەن كىشى غەلبەت ئېلىنغان مەلئۇنلارنى شۇنداقلا
 ئېلىپ كېلىۋېتىپ، ئىككى ئال بەشقاتارنى بىر ئۆڭكۈرگە تە-
 قىپ قويۇۋېتىۋ، بۇنى ھەمراھلىرىدىن بىرى كۆرۈپ قېلىپ،
 مەرۇل ھەرىكەتكە ئېرىشتى. مەرۇل ھەرىكەن ھاجىمغا مەلۇم
 قىلدى. ھاجىم مانا قاراپ كۆلۈپ قويدى - دە، بەدىگە كەم-
 خۇكى چاقىرىپ كەلدى. بۇ سورۇندا ئۈندەك كىشى بار ئى-
 دى، ھاجىم قانچىنى سېلىپ، ھەي پەدىيەلەر، مانا، ئېلىشەنمە-
 نى بېرىپ، ئۆڭكۈردىكى ھېلىقى ئىككى ئال بەشقاتارنى راست بېرىپ-
 نىڭ تەسىسى ئۈزۈك، دېرھال ئېلىپ كەلدى. بەدىگە ئادەتدە
 قېتىپ ئالدى. ئۇنىڭ ئېشى بىلەن كۆلۈپ، قوپۇتۇ، ئاققۇدەك ھات
 ئىدى. ھاجىم مەسخەرە بىلەن كۆلۈپ، كەپ قىلغۇدەك ماھ-
 لىك بولمىسا، باشقا ئېلىپ كەلسۇن، دەپ ئىككى يىگىتنى
 بۇيرۇدى. ئۇلار ھاجىم ئېيتىپ بەرگەن بەلگىلەر بويىچە بىر-
 رىپ مەلئۇنلارنى تېپىپ كەلدى. ھاجىم قىسقا ساپلىق مۇڭ-
 خۇل قانچىسى بىلەن بەدىگەنى ساۋاشقا باشلىدى. بىز ئارقا چۆ-
 شۇپ، ئازان ئاجرىتىۋالدىق. ئۇنىڭدىن كېيىن، «خوجىنىياز
 ھاجى قېيىشى بىلەن دېگەن كەپلەر تارقىلىپ كەتتى».

چىم تۇ شەھىرنى بايقىدى چىشى، «چېرىكلەرنى مەن توسۇپ
 تۇرىمەن. سىز ئۇنى باشلاپ كېتىۋېرىڭىز،» دېگەن پىتىمدا
 مەرۇل ھەرىكەن ئالدىلا بولدى، «دەپ بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۆزى
 بىر قول پىلىسوتنى ئېلىپ، مەرۇل ھەرىكەن بىلەن چېرىكلەر
 تەرىپىگە ئات سالىدى. ئۇنىڭ سېجىزىنى بەلگەچكە، مەن قارىدىم
 لىق قىلىپ، تېپىپ باشلاپ كېتىۋېرىشكە مەجبۇر بولدىم.
 ئارقىمىزدىن بىرەر ساقەتكە، قويدۇق مەلئۇن ئاۋازى ئاق
 لىشى تۇردى. مەن بىر ياقىدىن قانچىدىن ئەنسىرىمەيمۇ، يەنە
 تېم ياقىدىن ئۇنىڭ ئامان - ئېسىن قاپتىپ كېلىشىگە ئىشىنىدۇ.
 تېم دېگەندەك، ئۆزۈم ئۆتسەي، ئۇ بىزگە يېتىۋېلىدۇ. بىر-
 راق، مەرۇل ھەرىكەن سول بىلەنكىدىن يارىلىۋېتىپ، ھاجىم ئۆ-
 زىنىڭ قېتىدىن ئاپۇرلىپ، باشقا بىر ئاتقا مىنىپ كېتىۋ. ئۇ-
 نىڭ ئۆستىگە، يىگىرە تەچچە ئال مەلئۇننى بىر ئاتقا تارتىپ
 يېتىلەپ كېتىۋ. تامەت دېگەن شۇنداق ئېسىمگەن، ئارىسىمىز،
 يەقەت ئىككىلەر كىشى شۇنداق چېرىكلەن ئالدىنى توسۇپ، چې-
 كىندۈرۈپ باشلاۋېتىۋ. ھەممىدىن قىزىق ئۇكى، ھاجىم چىشى-
 ئىۋاتقاندا، ئۇنىڭ ئىككى يېرىگە ئوق تەگكەنلىكىنى كۆرۈپ
 ئالدىق. بىراق بۇ ئوقلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا كىر قىل-
 مۇ يەردە توختاپ قاپتۇ. يەنە بىرى جىلىتسىنىڭ تېگىپ
 قىدىكى ساقەتكە تاللىپ قاپتۇ. بۇ ئىشلارنى نۇرغۇن كىشى-
 لەر كۆردى. مەنمۇ ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. شۇندىن كې-
 يىن خوجىنىياز ھاجىمغا ئوق ئۆتسە، يەنى دېگەن كەپلەر
 تارقىلىپ كەتتى. — مەنتا - دەپ داۋام قىلدى ئاسىم ئەپەندى. —
 ھەق ئىچىدە ھاجىم غەلبەت بىلگۈدەك دېگەن كەپلەردۇ ئار-
 قىلىپ يۈرۈدۇ.

شەھەرنىڭ شىمال دەۋرۋازىسى تەرەپتىكى ئېگىز دۆڭدە چىڭگە قويۇلغانلىق قىلىۋاتقان شىك شىسەي قوزغىلاڭچىلارنىڭ چەتئۆب دەۋرۋازىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال ئۇلارنى قوغلاشقا بۇيرۇق بەردى ۋە ئۆزىمۇ شۇ تەرەپكە تات سالدى. بىراق ئۇم بارخانلىرى بىلەن چاتقانلىقلارغا يوشۇرۇلۇپ تۇرۇپ كەتكەن قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئوقىغا دۇچ كېلىپ نۇرغۇن چەتئۆبىدىكى تارىپلىغا، قەپەستىن چىقىپ كەتكەن ۋە مۇداپىئە - بىرلىشمە قىلىشقا كۆزى يەتمەي ئارقىغا ياندى ۋە مۇداپىئە - بۇيرۇقلارنى ئۆزگەرتىپ شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئاچچىقنى سۇز ئالغان ئۆزگەرتىپ باستۇرۇپ كىرىپ، ئاچچىقنى بۇيرۇقلىرىدىن ئېلىشقا باشلىدى. كىچىككە ئۈگۈن شەھىرى تون ئىچىدە قېلىپ، كوچا - كوچىلار قىيىقسىزلىق ئالغا بويالدى. شۇ تارىدا، ئېغەنكىلىرى قۇرۇق قارا ساقال بىلەن قاپلانغان ئېگىز بويلاق، ئورا كۆز بىر تادەم چىنۇپ، دەرۋازىنىڭ ئالدىدا ياتقان تۇلۇكلار ئارىسىدا مەخسۇت مۇستىننىڭ جەستى بارلىقىنى شىك شىسەيگە مەلۇم قىلدى. بۇ كىشى تۇرپان شەن ياپۇل ئاتلىق سېغىنىڭ دەپتەرچىسى ئىدى. ئۇ تىرەۋمىدەك بولۇپ كەتكەن دەپتەرنى ئالدىغا قويۇپ ئولتۇرۇپ، لەڭ قۇيۇشلى كەلگەن دېھقانلارنى رەھسىزلىك بىلەن ئاقنى - سۈنى قىلىشقا ماھىر بولغانلىقىنى، خەلق ئۇنى ساق مولىسى ياكى دۇزى مولا دەپ ئاتايتتى. بۇ يەردىكى «موللا» دېگەن سۆز ئۇنىڭ ئەھلى ئىلمى بولغانلىقىغا ئەمەس، خەلقنى ئاقىشتىكى «موللا» لىقىغا قارىتىلغان.

شىك شىسەي قۇبۇلدىن كېلىپ، تۇرپاننى شىمال قىلىۋالدىن كېيىن، كوچا - كوچىلارغا تارغا - تارقىدىن بىر بۇيۇنغا ئېلانلارنى چاپلاقتۇرغانىدى. ئۇرغۇر - خەنزۇ تىللىرىدا بېزىلغان شۇ ئېلانلارنىڭ بىرىدە: «قولىغا قورال ئالغان ئوغۇرلارنىڭ يوشۇ - رۇنغانلىرىدىن بىرنى تۇتۇپ بەرگۈچىگە يۈز سەۋە بار بېرىشى

پارتىراپ تۇراتتى، چىڭنىڭ ئىككىنچى كىزى بىگىنلەرنىڭ تۇتۇلغۇلىرى قۇرۇپ قېلىشقا، ئاچلىق ۋە سۈزۈلۈش لۇلۇرى تېرىلىشقا باغلىدى. چىرىكلەر سېپىغا شونا قويۇپ يامىشىپ چىقىشقا كىرىشتى. مۇھاسىرىنى بۇسۇپ چىقىشقا زادى ئىمە - كاسىتى يوق ئىدى. شۇنداق پەيتتە، ھا جىمىنىڭ ئېشىغا ئىمە قىلىپ كەلدى - دە، قوشۇنى يالماندىن شىمال دەۋرۋازىدىن چىقىپ كېلىشكە تۇرۇنغاندەك قېلىپ كۆرۈنۈشكە، ئەمەلىيەتتە بولسا چەتئۆب دەۋرۋازىدىن چىقىپ كېلىشى ئۈچۈن تەييارلىنىشقا بۇيرۇق بەردى. قوزغىلاڭچىلار چىرىكلەرنىڭ دىققىتىنى شىمال دەۋرۋازىغا بۇرغان، پەيتتىن پايدىلىنىپ، چەتئۆب تەرەپتىكى دەۋرۋازىنى ئېچىۋەتتى. بىراق بۇ تەرەپتىنمۇ دەرھال ئۇي يامەۋىلىرى يېشىغا باغلىدى. دەۋرۋازىدىن بىرىنچى بولۇپ تات چاپتۇرۇپ چىققان سىرۇل مەرگەن بىلەن ھا جىمى قول بىلىملىرى بىلەن مۇھاسىرىنى بېرىپ يول ئېچىپ ماڭماقتا، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن چىققانلار بىر ياقىنى كېتىپ، بىر ياقىنى قىتاس - چۇقان بىلەن ئىلگىرلىمەكتە، ئېگىز ئالغان تاتلار چۆلۈرۈلۈشى سۈرەپ، ھەر تەرەپكە ئاچماقتا ئىدى. شۇ تارىدا مەخسۇت مۇستىننىڭ تۇرۇق ئېشى كۆكرىكىگە تەگكەن ئوقنىڭ زەربىسىدىن دوسلاپ كەتتى. تاتنىڭ تېگىدە ئالغان مەخسۇت مۇستىن ئۆزىنى ئۇششاپ بولمۇچە، ئارقا - ئارقىدىن تەگكەن ئىككى تال قوغۇنۇن دانىسى بىلەن ئاسان - پەلەك كۆتۈرۈلگەن قىياش چاڭ - تۇزان ئىچىدە يوقان قوي كۆزلىرى ئوچۇق ئالغان بېشى ئېگەرگە بۇلىنىپ تالدى. ئۇنىڭ بېنىدىن تات چاپتۇرۇپ تۇتۇۋاتقان كىشىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنى كۆرمىدى ياكى كۆرگەن بولسىمۇ ھەر كىم ئۆز بېشى بىلەن بولۇپ كەتتى بولماي، تاغىر بۇ تادەمنىڭ جەستىمۇ نەچچە تولىغان چەتئۆب تارىدا تاشۇ تېپىلىش بولدا قېلىۋېردى.

شەسەي شۇ مابىرىيەغا ئاسەن ئاشۇنى قارا ئىزدەنگە - لەرنىڭ تېرىنچىسىگە، تېزىپ قولغا ئالدى ۋە روزى مولغا ۋەدە قىلغان كۈنۈش تەڭگىلىرىنى ئالاي بېرىپ، يەنە يېڭى ۋەزىپىلىرىنى تاپشۇرۇشقا باشلىدى. بۇ قېتىم لۇكېئوگە مېڭىش ۋاقىتىمۇ، ئۇنى يول باشلىغۇچىلار قاتارىدا بىللە ئېلىپ كەت- كەتتى. بۇ ئادەم بۇگۈنمۇ شەك شەسەيگە ساداقەت بىلدۈرۈپ وتۇرغانىدىكى ئوغىرىلىك باشلىقى ۋە خوجىنىيازنى باشلاپ چىققان ئادەم مۇنۇ، دەپ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ جەستىنى ئۇ - ئىشقا كۆرسىتىپ قويدى، شەك شەسەي مەرمۇنىڭ جەستىگە بىردەم قاراپ تۇردى - دە، «خوجىنىيازنىمۇ شۇ ھالەتتە كۆرسەم قانداق ياخشى بولاتتى» دېدى. ئاندىن ساراينى قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىشقا بۇيرۇق بەردى. بىر چۆرىك بۇيرۇقى دەرىھال ئورۇندىدى. باشقىز جەستى تۇرۇپ- چۆرۈپ مۇۋۇت پەلتىسى بىلەن خۇرۇم تۆتۈمىنى ئالدىن- ۋالدى. شېرىس پەشتىنىڭ يانچۇقىدىن تېپىلغان ئالتۇن ساھەتنى شەك شەسەيگە ئۇزاتتى. شەك شەسەي ساھەتكە قاراپ، «كونا رۇس ماركىسى ئىكەن» دەپ كۆرۈپ قويدى. - دەل شۇ چاغدا، قوزغىلاڭچىلارمۇ مەخسۇت مۇھىتىنىڭ شېھىت بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقانىدى. ھاجى بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ، «ۋاي مەخسۇت، ۋاي مەخسۇت، سەن ئۇلارغا چەمەن تۆگىدەك بوزلىدى. ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، بىلۈن قوشۇن قان - قان يىغلاپ، ھازا ئېچىشتى. شۇ ئارىدا كىمداۋ بىرى ۋەست قېرىنداشلىرىمىز، مۇنۇ لەنەت تەڭگۈر شەھەرلىك ئىچىگە كىرىپ پۇت - قولىمىزنى چۈشەپ قويىمىغان بولساق، مۇنۇمە دىنچۇرچە - يىققا تالاس ئىدۇق.» دەپ ئاتلىدى. سايت ۋاقتى ئېسە دې- يىشى بىلەي، بەرگە كىرىپ كەتۋەدەك بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ

مەلۇم قىلىۋېتىشقا قىللىك سەر تەڭگە مۇكاپات بېرىلىدۇ، قورال تۇتىمىغان بولسىمۇ، ئوغىرىلىك ياخشى باغشى قىلىنغان ياكى تۇلارغا ياردەم بەرگەنلەرنى مەلۇم قىلىۋېتىشقا مەلۇملىغان ھەر بىر كىشىمۇ ئۈچۈن يىگىرمە سەدىن تەڭگە بېرىلىدۇ ۋە دېگەن كېلەر بار ئىدى. روزى موللا بۇ ئېلاننى ئوقۇغان ھامان تاجىخۇتلىق ئۇيغۇرنى ئېگە ئالدى. چۈنكى شائىر تاجىخۇتلىق، ئۇيغۇر روزى موللىنىڭ باشقا ئاھلىقى قۇبۇقىلى كەلگەن دېھقانلارغا قىلغان جەمىر - زۇلۇم ۋە ئىشلەتكەن مەيلى - نەپەزلىرىنى تاقلاپ، ئۇنىڭ يۈزلىكىگە چىقىپ چاققانلىق، «ئوللىك چىقىپ چاققانلىق، روزى موللا ساقاللىق، قىيامەتتە سوراق بار، ئەلگە قىلىشقا تۇتاللىق.» دەپ قوشاق ئېيتقان ۋە ئۇنى «چاققان يەندۇ پۇرلىسەي، ئىسسىق - ئىقنى ئاللىسەي، چاققاندىنمۇ يامانراق موللا يەندۇ كۆرلىسەي.» قىلغان. شۇندىن قورۇلۇپ قالغانسىمۇ، روزى موللىغا «ساقال چاققاننى» دېگەن لەنەمۇ قويۇلۇپ قالغانىدى. روزى موللا ئەنە شۇلارنى ئويلىلاپ، «مانا ئۇچ ئېلىشقىمۇ، پۇل تېپىشقىمۇ پۇرسەت كەلدى» دېدى. - دە، قېلىن بىر پارچە خوتىن تەقىز - گە شائىر توغۇرۇلۇق چىقىم بېرىپ، شەك شەسەيلىك تۇتقىچ - سىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭدا شائىرنى قوزغىلاڭنىڭ مۇھىم ئەمگە - لائىھى ۋە تەشۋىقاتچىلىرىنىڭ بىرى دەپ، ئىسپات ئۈچۈن ئۇ - نىڭ خەلق ئىچىگە، ناخشا بولۇپ تارتالغان «ئاچچىلار» ناملىق مەشھۇر شېئىرىنىڭ تولۇق نېگىسى ئەقىل قىلىنغانىدى، شەك

ئېلىپ كېلىۋاتاتتى. بۇ ئادەملەرنىڭ كەچكىگە بۇق قەلەم بىلەن «ئويلاشقا زىيىۋاتى» ① دېگەن سۆزلەر يېزىلىپ، ئۈستىگە قىزىل سىياھ بىلەن «x» بەلگىسى ئۇزۇلغان ئۇزۇن تىلغا ئىشلىتىپ قويۇلغان ئىدى. ئۇلارغا سۆزلىشىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتلىق چىرىكلىك ئوتتۇرىسىدا ئاس رەك پەلتونىنىڭ ياخشى قاتىرىپ، ئاسقانلىق شەپكىسىنى چىڭرىۋېلىپ كېلىۋاتقان شىك شىسەي بولغان تىرۇق ئات ئۈستىدە ئادىشىپ ئولتۇراتتى. ئارقا - ئارقىدىن سۆتۈلۈۋاتقان چاڭ ئاۋازلىرىغا تەۋەز كىشىلەر - ئىك ئارقا - ئارقىدىن سۆتۈلۈۋېرى قوشۇلۇپ، پۈتۈن شەھەرگە ۋەھشىيە سېلىۋاتاتتى. ئەتىگەندىن بېرى، چۆلىدە تۇرغان كۆچىلەر بىر دەمدە ئادەم دېڭىزغا ئايلىنىپ كەتتى. ئادەملەر تويى چاڭ - تۇزان ئۈزۈۋېتىپ، چىرىكلىكنىڭ ئىككى يېنىدا بىر ئادەم ئات - ئى. ئادەتتە جاھاننى سۇ بېسىپ كەتسە، تۈزۈمگە بۇگۈن چەتتە غەبىدە يوق يۈردىغان بېشەرۋا كىشىلەر بۇ بۇگۈن چەتتە قالماي توپقا قوشۇلغانىدى، نەچچە يۈزلىگەن كۆزلىرىدىن ياشىرىدەك ياش تۆكۈلۈپ، دادۇ بېرىپلا بىر بەلگە بەتتە. نەچچە يۈزلىگەن قۇلار گويى بىر مۇجىزە بىلەن بۇ مەھسۇلار - ئى چاللات قىلىشىدىن ئۆتۈلۈۋېتىپ قېلىشقا قادىردەك، ھاۋادا يۇلاشقا ئىدى. مەھسۇلاردىن ئەڭ ئالدىدا كېلىۋاتقان ئىككى كىشىنىڭ ئاغزىغا لاتا تىققىلىق ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى ئېتىز بويلاق، ئېگىز بولغانىدۇ، خەرقانداق كىشىدىن ئېگىز - رەك ۋە قاتاققۇز كىلگەن كەكە سال، ئورا كۆز ئادەم بولۇپ، بۇ ھەممىگە تونۇش بولغان تۇمۇز چىسا دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ يامۇلىك چىسا بولۇشقا قارىماي، ئۇمۇز بويى پۇق - رالار تەرىپىدە تۇرۇپ، بەگ - دارمىلارنىڭ چىنىشقا تۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئادەلەتچىلىكى بىلەن ئاتاق چىقارغان، شۇنىڭ

① زىيىۋاتى - تۇغرى.

بەختىگە، ئاق ساقال بىر كىشى قىراقتات باشلۇۋەتتى. ھاجىمۇ كۆز ياشلىرىنى سۈزۈپ - سۈزۈپ تەسۋىپلىك تارىسقا چۆكۈپ، بىر - شىنى ئىكەن. قىرانەتنىڭ چۆلۈكى ئايلىغان مۇتلەق رەتتە كە قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ ئېتىز لەۋلىرى تىرەۋاتقاندا كۆرۈنەتتى. «تەقدىر - تەقدىر... ھەممىسى خۇدانىڭ ئىرادىسى» دەپتىتى ئۇ ئۆز - ئۆزىگە تەسەللى بېرىپ.

1923 - يىلى 13 - مارت، بۇگۈن ئەتىگەندىلا ئاسمان كۆمبىرى جۈددى كەمبەقەل مالچىنىڭ ئىسلىشىپ كەتكەن كىگىز ئۆيىدەك بوزۇۋۇۋالدى. ئاسمانغا قارىغان كىشىنىڭ كۆڭلى ئىختىيارسىز غەش بولاتتى. ھەر يىلى بۇ چاغلاردا ئالغا چاڭ ئىللىق باھار باھلىنىپ كېتىدىغان شەھەر كۆچىلىرىدا دا ئېشىقەندۇر ھېلىغىچە ئاچچىق سۇغۇق شامال كۆرۈنۈپ، كۆز - غۇلگە ئەسىزچىلىك سالاتتى. بۇلاڭ - تالاڭ ۋە يانغۇن ۋاقتىدا خارابىلىككە تايلىغان بەزى ئۆي - ئىمارەتلەردىن ھېلىمۇ شەپقەت سىز قالغان تەلەندۇق كونا بازارغا ئوخشاش شامال تۇچۇپ تۇراتتى. لاغايلاپ يۈرگەن تەبىئەتتا يېرىمىغا ئايلىغاندا، ئوچا - كويلازدا ئادەمىزات بايىسى سىرەك كۆرۈنەتتى. سودا دۇكانلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاقاقلىق ئىدى. تىرىكچىلىك غەبىدە بازارغا كىرگەندە ئۆز كىشىنى ھاپىلا - ھاپىلا ئۆگىنىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى.

چاڭكا ۋاقتى بىلەن لوچىك (كۇربان كۈنىشەمەن) تەرىپ - تەن سوزۇپ - سوزۇپ سوتقۇلغان چاڭ ئاۋازلىرى تاقلىنىپ قالدى. قىلىشلىرىنى يالغا چىلغان ئوتتۇردەك چىرىك قوللىرى تارقىتىپ - ھا باغلىنىپ، پۇتلىرى كىشىلەرنىڭ ئون نەچچە ئادەمنى تارىغا

قەدەم دەلەڭشىپ بېرىپ يېقىلدى، چاللاڭلار ئۇنى تەجەجە پارە قىلىۋەتتى. ئارقىدىنلا، ئۇلار ئاق بۆك كىچىكىنى چوق ياقلىق بىر كىشى بىلەن قىزىل يۇزلۇك بىر يىگىتنى چىچەۋەتتى. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى يەرلىك شۇبىزۇلار ئىدى. يەنە بىر دوقۇشقا كەلگەندە يەنى كىشى چېچىپ تاشلىدى. شۇ يۈزى سۇندا مۇسۇلمانلار زىچ چىلاشقان يېڭىشەھەرلىك مەركىزى كۆچمىسىغا كەلگۈچە يەنە بىرەنچەسە ئادەم چىنىدىن جۇدا قىلىشىپ، يالغۇز شامىر ئابدۇخالىق تۇتۇقلا قالدى. ئۇ ئاقزىدىكى لاتىنى بىر خەنزۇ تىلىدا ۋارقىزۇپ تاشلىدى - دە، شىڭ شىسەيگە قاراپ خەنزۇ تىلىدا ۋارقىزۇپ تاشلىدى:

— ھەي ئىستىبداتنىڭ ھامىسى بولغان سالماۋۇز چاللاڭ! ئىنقىلاب ياققۇسى سەن قان بىلەن ئۇچۇرلەشمەيسەن. تەڭلىك، ئازادلىق يولىدا تۇتۇلگەن بۇ قۇتلۇق قانلار دېڭىزىدا چوقۇم مالاك بولىسەن، چوقۇم! يوقالسۇن ئىستىبدات!

— چاپ! - ۋارقىزىدى شىڭ شىسەي.

— ياخشىسۇن ئازادلىق!

— ئىككىنچى قىلىچ سول قۇلاقنى كېسىپ بېرىپ، گەجگىدە تويغىنىدى.

— ياھ...مۇن...قىنقىلاب!...خوش، قېرىنداشلار!...

— ئۈچىنچى قىلىچ بىلەن شامىرنىڭ باشىز قالغان گەدە - سى يوغان تېرەگگە يۇلتىپ قالدى.

— تۇۋا، ئادەم دېگەننىڭ قىنى شۇنداقمۇ چىق، شۇنداقمۇ قىزىل بولىدىكەن، خۇددى تاغ باغرىدا ئېچىلغان لالنىڭ ئۆزى. ئېگىز پەشتاقلىق مىسچىت بىلەن مەيدۇنلىك، ۋىتامان ① ئارىلىقىدىكى مەيدان كونا بىرزان سۇپۇرەتكەن كۆلەندىكى قىزىلگۈل

① بۇرمان پېتىشەھەر ئايرىمىدى بۇسما كۆزە، بۇزۇلسۇ.

436

ئۈچۈنمۇ ئۈزۈت ئىچىدە ھۈرمەتكە سازاۋەر كىشى ئىدى. ئۇ ھەممىسى قەدىمى تىك تۇتۇپ سىلاج بار چۆك - چوق قەدەم تاشلاشقا تىرىشاتتى. يەنە بىرى، قەدىمى - نامىنى تولىمۇ كېلىشكەن، يۇ - سىلاڭ يۇزلۇك چىرايلىق بىگىت بولۇپ، ئۇنىڭ قاپقىارا قوي كۆزلىرىدىن ئوت چاچراپ تۇراتتى. بۇ شامىر ئابدۇخالىق ئۇ - ئۇز ئىدى. ئۇ ھەربىر قەدەمدە دېگۈدەك تۇتۇقنى مۇرىسىگە سۈركەپ، ئاغزىدىكى لاتىنى چىقىرىۋېتىشكە، ئېھتىمال بىرەر ئېچىمىدەپ ۋارقىراشقا تىرىشاتتى.

بىر دوقۇشقا كەلگەندە، شىڭ شىسەي ئاتنىڭ تىزىكى - ئىنى ئارتىپ قەستىپىلىك بىلەن بىر ئېسىلەر دەپ ۋارقىزىدى. پۇت - قوللىرى ياچىۋىكىنىڭگە ئوخشاشمىغان رەڭنى تۇتۇشى بويىچىسى سوزۇپ، ئۇنىڭ كېيىسى تۇرۇدى: «ھاي خالايسىز! زىيۇڭزى جانا ئېلىرى مۇنداق دەيدۇ: سىلەرنى بۇ توپىلاڭچى زىيۇڭزىلارنىڭ قېنىدىن ئىبەرەت ئالسۇن دەيدۇ، كىشىلەردىكى ھۆكۈمەتكە قارشى تۇپىلاڭ قىلسا، مۇشۇ زىيۇڭزىلار دەك بولىدۇ، دەيدۇ» ئاق يەلەي كىيىگەن قولىنىڭ بىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، شىسەي ئاق يەلەيگە پەسكە چۈشۈردى، بەستىلىك كەلگەن ئىككى ئاچچىق بىلەن پەسكە چۈشۈردى، تۆمۈر چىسەننى مۇرىسىدىن بېسىپ چىرىك يۇڭلۇندۇردى. ئۈچىنچى، چىرىك سېپىدە قىزىل شى - يەرگە يۇڭلۇندۇردى. ئۈچىنچى، چىرىك سېپىدە قىزىل شى - پەز لا تا يۇلاڭلاپ تۇرغان كەك قىلىچىسى ئېگىز كۆتۈرۈپ، تۆمۈر چىسەننى چايقاشنى بولىدى. بىراق تۆمۈر چىسەن ئۇندىن دەس قۇيۇپ، خۇددى چامىشاھىچىلاردەك ئىككى بۇتتىنى تەڭلا شىڭقا سېلىپ، بىر پەشۇزا بىلەن ھېلىقى چاللاڭنى پۈتتى. زىكەنكە دوستلۇقتىن، خالايسى قەدەم بىلەن چاللاڭنى كۆتۈرۈپ، رۇلىدى. شۇ تارىخدا يەنە بىر چاللاڭ ئارقا تەرەپتىن كېلىپ تۇ - مۇر چىسەننىڭ پېتىشە قىلىچ ئۇرۇۋەتتى. تۆمۈرچىسىا بىرنەچچە

تالايىتىنىڭ مەنبەسىنىڭ كۆرسىتىشى بۇرۇنقى، بىراق ئۇنىڭ ئاق سېرىق كەلگەن سالايىتىنىڭ چىرايىدا خۇددى كۆتۈلمىگەن بىر ھادىسە بىلەن ئىكەنلىكىنى كىشىدىن چۇدا بولۇپ، چوڭ غۇر غەم - قايغۇغا چۆرگەن كىشىنىڭ چىرايىدىكىدەك ئاچچىق مەسىرەت تالايىتىنىڭ ئىكەنلىكىنى ئۇراتتى. ھاجى ئۇنىڭ كېيىنى ئاڭلاش بىلەن دەرمال ئورنىدىن ئۇرۇپ، ئالاقىسىنى ئۇنىڭ كەڭ يەلگىسىگە قويدى - دە، خۇددى تەسەللى بىرەر- ۋاتقانداك يۇسۇپقا تەلەپپۇز بىلەن «ئويۇنۇ ئۇكسام، ئۇزۇل بارىسىلا تېخىمۇ ئۇزىدا» بولغۇدەك، دېدى. بۇ كىشى مەرسۇم مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئىسمى مەخسۇت مۇھىتى ئىدى.

باشقى يەش يىگىتى ئېلىپ، مەخسۇت مۇھىتى ئوغلاقچى مەخسۇت بۇرۇپ كەتتى. ئەتىسى، ھاجى ئۇ كۆڭلى پېشىن ئامبىسىنىڭ شامىر ئابدۇغالىق ئۇيغۇر قەتىل قىلىنغان مەيدانىدىكى مەس - چىتتە ئوقۇدى. بۇ مەسچىت بىنا بولغاندىن بۇيان مەتتا جۈمە ۋە مېھت ئامالزىنىمۇ بۇگۈنكىدەك كۆپ ئادەم يىغىلىپ باقىمىغانىدى. ئۇلارنىڭ ئولمى ھاجىنىڭ يۈزىنى ۋە بۇ يەردە بولمىغان ئاجايىپ بىر ئىشنى كۆرۈشكە قىزىقىپ كەلگەنىدى. دەۋرەقە نامازدىن كېيىن يۈت چوڭلىرى بىلەن بىللە مەس - چىتىنىڭ يېنىدىكى بۇتخانىنىڭ پەلەمپەيدىن ئورۇن تالغان ھاجىغا نەچچە يۈزلىمىگەن كۆزلەر تىكىلىپ، پىچىرلاشلا باشلاندى:

- تازىمۇ سالايىتىڭ ئادەم ئىكەن.
- ساقلىغا قارا، چېچىلىپ تۇرىدىكەن.
- بويى ئانچە ئىگىز ئەمەسكەنمۇ.
- كۆزىدىن تۆت يېنىپ تۇرىدىكەن.
- تازا ئاچچىقى كەلگەن ئويۇنچۇدۇ. قىلىپنىڭ سېپىنى

چېچەكلىرى بىلەن قاپلانغاندەك بولۇپ كەتتى. مەيدان ئەتراپىدا توپلانغان قىرلار ئۇزماق، ياش يىگىتلەر، خوتۇن - قىزلار ۋە ئۇششاق بالىلارنىڭمۇ كۆزلىرى يىغىدىن شەپقەتەك قىزىرىپ كەتتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە، شىڭ شىسەي ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ ئۈرۈمچى ئەرەپكە ئالدىراش مېڭىپ كەتتى. چۈنكى شامىنى قەتلى قىلىشتىن تۆت سائەت بۇرۇن چىڭ شۇزۇنىڭ ئۆزىدىن «دەرھال ئۈرۈمچىگە قايتىڭ» دېگەن مەزمۇنىدا چىقىدى تېلې گرامما كەلگەنىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن ھاجى بىلەن مەس - جىمۇت مۇھىتىنىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇرپاننى ساقلاپ قالغان چېرىگەر،مۇ ئۈرۈمچى ئەرەپكە قېچىشتى. ئۇرپان شەھىرى يەنە قۇرغاقچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

— مەرسۇل،— دېدى ھاجى ئۇرپانغا كېلىپ چايلىنىش ۋالغاندىن كېيىن،— سەن بۇگۈنلا بىرنەچچە ئادەم بىلەن لۇكچۇنىڭ مالە شېھىتلارنىڭ جەستەلىرى تېپىپ باققىدىن يەرلىككە قويۇڭلار. مەرھۇم مەخسۇتباينىڭ جەستىنى، ھەي - ي - ي، توپۇنلارنىمۇ ھە توپۇنلارنىمۇ، كىچىگە يوللۇق شامى كۆڭلەك كىيىۋالغان تۇرغان، شۇنىڭغا قاراپ جەستەنى تاپقاندىن كېيىن كاستانىگە يۆتكەپ كەل. بېشىنى بىر ئىلاج قىلىپ تاپۇرسىز، مەرھۇم ئۆزىنىڭ كىندىك قىمى تۈگۈلۈگەن يەردە ياتسۇن.

سورۇندا ئولتۇرغانلاردىن نېپىز ئاق كىتەر قالپاق كىيىپ ۋالغان شاللاق قوڭۇر ساقاللىق گەۋرى بىر ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ، «ماۋۇل كۆرسىلسە، لۇكچۇنىڭ مەنسۇ پاراي»، دېدى. ئۇنىڭ ئەستىراھك قارا چىبەرقۇت پەھىمەت ئۇستىدىن مەھكەم تالايۋالغان كەڭ ئاسما پوتىسى ۋە ئوڭ يېنىدىكى ماۋۇر تايانچىسى بىلەن سول يېنىدىكى ئۇزۇن رۇس قىلىچى ئۇنى

— كۆزنى ئويۇپ، تىلنى كىسىمىز!
 — تېشىنى پارچە-پارچە قىلىپ ئىستىقا تاشلاپ بېرىمىز!
 روزى موللا زۇۋانغا كېلىپ، ھاجىنىڭ ئالدىغا تىزلاندى;
 — ھاجىم، بىر قوشۇق قېنىمىدىن ئۆتسىلە، مەن تۇۋا قىلىم.
 — ياق، ئۆزىڭ قېرىنداڭلىرىڭنى دۈشمەنگە تۇتۇپ بەرگەن ساقا ئوخشاش خاتىرىلەرنى تىرىك قويماق ئەڭ - بۇزىنى دوزاخقا سالىپ بولىدۇ. ساڭا بىر ئال ئوقۇتۇۋالايەم - دېدى ھاجى، ئاندىن يىگىتلەرگە قاراپ: «قىنى سەن ھەيۋەت، بۇ لومودىنىڭ تاڭال تىلىنى كەمس، ئاندىن كىزىنى ئويۇپ ئالدىمىز» دېدى. ھاجىنىڭ كېيى تۈگە - تۈگىمەيلا ھەيۋەت كاتتۇ يەڭلىرىنى شىپايلاپ، قونجىدىن پىچىقىنى چىقاردى. قاسىم بىلەن مۇنداق دېدى:
 — ئاچچىقلىرىغا ھاي بەرسە ھاجى تاڭا! بۇ مەلۇنى ھەر ئېمە قىلماق تاز، ئەمما بۇزە دېگەن ئەلنىڭ بېشى، ئەل بېشىنىڭ ھەيۋىتى قىلماق ئىشى باشقىلارغا ئەنداز بولۇپ قالدى. كېيىنكىلەر بۇ ئىشنى دوراپ بۇزىمىشۇن يەنە.
 سالى دوغىمۇ بۇ يىگىرگە قوشۇلدى.
 — ئەمىسە، ئېمە قىل دەيسىلەر مېنى!؟ — دېدى ھاجى ئاچچىق بىلەن.
 — بۇنى قىلىچ ياكى مىلىق بىلەن چەھەتتەمگە ئۇزاد - ساقمۇ بولار - دېدى سالى دورغا مۇلايىملىق بىلەن.
 ھاجى سەل ئويلىنىۋېلىپ، «ئەمىسە ئۆز قىلغۇم بىلەن ئاتىمەن، ئېرى ئۇرۇقلار» دېدى. خەلق ئويى ئىككىگە بۆلۈپ 440

تۇتقان قولىغا قارىمىغا، تەبىئىيلىرى كۆپچۈپ كېتىپتۇ.
 شۇ تارىدا ھاجى ئاچچىق بىلەن ۋاز قىردى;
 — قىنى ئۇ لومودى؟
 يىگىتلەر چىپەرچاس باغلىغان روزى موللى دۈشمەن كەلگەن ئالدىغا كېلىپ كېلىشى، روزى موللا خۇددى كەلگەن ئىقتىپ كېلىپ قىسقا قىسقا چىقىرىۋەتكەن ئىشتەك لاشىلاپ تىتروپ تۇراتتى.
 — بۇ ئېمە؟ — دەپ سورىدى ھاجى، ياندىقىدىن بىر پارچە خوتەن قەغەزنى چىقىرىپ، روزا موللا قەغەزنى كۆرۈش بىلەن تېخىمۇ تىتروپ تۇرە تۇرالىسا ي قالدى. يىگىتلىرى ئۇنى قوللىنىۋېتىدىن يولۇۋېلىشى.
 — بۇنى خالايدىغان ئۆزۈڭگە ئويۇپ بەردا - دېدى ھاجى ھېلىقى قەغەزنى ئۇنىڭ كۆزىگە تىقىپ، ئۇ روزى موللىنىڭ ماڭىر تاپىۋاتقان ئۆستىدىن شەك شەپكە يازغان چىقىم قەغەزى بولۇپ، تاغنام يىگىتلىرى بۇنى شەك شەپكەنىڭ ئىتايىدىكى تاشلاندىۋۇ قەغەزلەر ئارىسىدىن تېپىۋالغانىدى.
 روزى موللا خەت ئوقۇش تۇرماي، كۆزى ئوچىق ئۆلۈكتەك قېتىپ قالغانىدى.
 — ئوتۇسىلا تاغۇتۇم، ئۇنىڭ ئوقۇسىلا - دېدى ھاجى ھېلىقى قەغەزنى يېنىسىدا تۇرغان سەللىك كىشىگە ئۆزىنى تىتروپ.
 خەت ئوقۇلۇپ تۈگە - تۈگىمەي، خەلق ئويى دېڭىزدەك چايرىلىپ تۈزۈلگەن مۇشۇلار ماۋزادا بۇلاڭلاپ، غەزەپ - نەپەت سادالىرى كۆلدۈرۈلمەك ياقراپ كەتتى.
 — بۇ مەلۇنى ئېمە قىلىش كېرەك!؟ — دېدى ھاجى ۋاز قىراپ.
 — چالما - كېسەك قىلىمىز!

مەيتا قىلىچ - نەيزىلەر بولغاچقا، ئۇلار پارتىزان ئەترەتلىرىگە قوشىشقا تى.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇرۇمچى بولسا قويۇلغان ئاڭ - دىنقى قاراۋۇلدىكى يىگىتلەر تۇرپان تەرەپكە كېلىۋاتقان بەش ئاتلىق چېرىكىنىڭ ئالدىنى ئوستى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ قولىدا تۇپانچە شەكلىدىكى ئاق بايراق بار ئىدى. چېرىكىلەر دەرھال ئاتلىرىدىن چۈشۈپ قوراللىرىنى يەرگە قويۇۋىتىپ، ئورۇنراق كەلگەن ئېگىز بوملۇق بىر چېرىك ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇمچىدىن خوجىنىياز ھاجىمغا مۇھىم خەت ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. يىگىتلەر چېرىكلەرنىڭ قوراللىرىنى بىسىمەتتۇرۇۋېلىپ، ئۆزلىرىنى ھاجىنىڭ شىتابىغا ئېلىپ كېلىشتى.

بۇ كۈنى قوزغىلاڭ باشلىغۇچى شىتابقا ئېلىنىپ، كەلگۈ - سى ئىشلار توغرىسىدا كېڭەش ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. بۇ كېڭەشكە بۇرۇنقى باشلىقلاردىن تاشقىرى، يېڭى تەيىنلەنگەن تۇنجى - دىن يۇقىرى كىشىلەر، بۇ قاتناشقان ئىدى. چېرىكلەرنى باشلاپ كەلگەن يىگىتلەر ئۇلارنى ھويلىدا مەزۇل مەزگىلگە تاپشۇردى. مەزۇل مەزگىن ھېلىقى ئېگىز بوملۇق چېرىكتىن گەپ سوراپ ئىمروالنى تۇتتى. ئۇنىڭ كېيىرىدىن مەلۇم بولدىكى، شىڭ شىسى ئۇرۇمچىدە يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇپتۇ ۋە خوجىنىياز ھاجىم بىلەن يارىشىپ قېلىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ شىتاب باغلا - قىنى ھاجىمغا مەخسۇس خەت ۋە سوۋغا - نەسىلەرنى ئېلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى. بۇ چېرىكنىڭ ئۆزى بولسا شۇ ئىلگىرىگە تۇتقىنى بولۇپ كەپتۇ.

— تىلچى مۇنۇ كىشى بولدى: — دېدى تۇتقىن ماشى رەك پەلئەت كىيگەن كۆزەينىگە كەلگەن چېرىكى كۆرسىتىپ.

مەزۇل مەزگىن ساقلىنىشىغا كۈلۈپ قولىپ قورۇپ، «تۇرۇپ 442

ئۇپ يول بوغانتى. روزى موللا چوققىدەك چىرىپ، تارق - سىغا شوخىغان يېڭى ھېلىقى كۈنى ھاتى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر يىغىلىپ قالغان تېرەگە بۆلىنىپ قالدى. ھاجى قولىدىكى ماۋزۇرنىڭ تەرىكىسىنى بېسىۋەتتى. ئادەملەر تۈمى قالغا، سى - شىپا ياتقان چەستىنى دەسسەپ - چەتەپ يەر بىلەن يەكەن قىلدۇرتتى.

مەھمۇت مۇھىتلىر لۈكچۈلدىن مەخسۇت مۇھىتلىق باشىز چەستىنى ئاستانگە يۆتكەپ كەلگۈچە، مەھمۇتلىق سېپىل دەۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلغان بېشىمۇ تېپىلغان ئىدى. ھاجى بۇ باش بىلەن تەننى بىر قېلىپ ئۆز قولى بىلەن يەرلىگەن قويدى. دەپتە مۇراسىمىدىن كېيىن مەھمۇتلىق يۇرتىدا تۇرغان يەتتە شېھىتلىق روھىغا ئاتاپ چوڭ تەزىر ئۆتكۈزۈلدى. ئاندىن قوزغىلاڭ رەھبەرلىرى ئۆزۈمچىگە بۇرۇش قىلىش ئۈچۈن قوشۇننى رەتلەش ۋە تارقاتىش ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى. ئونۇن يېڭىدىن قويۇلغان ئېزا باشلىرى ۋە شەھەر كەمبەغەللىرى ھېسابىغا كۈنساپىن تولۇقلىنىپ، ئۇلارغا باشلىقلار تەيىنلەندى. پۈتۈن قوشۇنغا مەھمۇت مۇھىم - سى سىجاڭ، سالى دوغسا بىلەن يازىل دوغىلار لۈيىچاڭ بولدى. تۇرپان - پىچان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بەزى باشلىقلىرى ئۆز قىسىملىرى بويىچە تۇندىياڭلىققا تەيىنلەندى. چۈملىدىن ئوخسياز زور بىلەن ھەبىسۇل ئۇلۇچى لېدېئاڭلار قاتارىغا، تۇ - لاجى مەنسۇر بىلەن ھوشۇر كانتۇ ۋە ئۈلجىلىق ھېسەت پەيچاڭلار قاتارىغا ئۆتتى. بىراق قوشۇن تەركىبىدىكىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئادەتتىكى بۇرچاچە كىيىم ۋە ھەر كىيىم ئۆزى تاپقان ئات - ئۇلۇغ بىلەن بولۇپ، قورال - ياراغ چەتتە ئە قولى بېلىمىسى ۋە بەھىتتەردىن تارتىپ، قارا سىلىقتا 441

يوق ئىدى. ئەمما لېكىن ئۇزۇم ۋەزىيە كىشىسى، خۇسۇسىيەت ھەربىي ئادەم بولغانلىقىم ۋەجىدىن، ئەمىر - پەرمانغا ئىتائەت قىلىشقا ئىلاجىم بولمىدى. ئەلھىل خەبەرلەك بۇرسەت تېپىپ بۇل زالىم ھۆكۈمەتنى ئۇزۇپ تاشلاپ، پۇقرىلارنى ۋەزىيەت ئەھل - ئادالەتلىك ھەمدە مىللەتلەر ئارا ھەزرىيەت ۋە يەنە يارباغلىقنى ئەمەلگە قويغۇدۇغان يېڭى ھۆكۈمەت ئەسسى قىلدى. جانابىي ھاجىمىنىڭ ئارزۇ - ئۈمىدلىرى شۇل ئىدىكى، ئەمەل ئىككىمىز ئاراسىدا قال تىزگۈلۈشكە ھېچچىر ۋەج - سەۋەب ئالغىدى. جانابىي ئۇزۇمچىگە قەدەم تەشرىپ قىلىشقا، شىنجاڭ شىخى ئىككىمىز بىرلىكتە سۆزلىشىپ، بىلىشك بۇل تەكلىپىگە رازىمەنلىك بىلدۈرسىلەر. جانابىيىڭ ھۇزۇرلىرىدىن تاللاپ، مەخسۇس ئىچىلەر تۆمكى ئەبەتسىمەن. ھەربىيىيەت ھەرت ۋە مەتۇلىرى بولسا، شۇل چاغدا ئۇتۇرغا قويغانلار، ھازىرەنلىككە لايىقلىرىدا بولمىسۇ، ئازراق سىزۇقات ئىبەدىم، ئىلتىپاتلىرىنى دەرىخ تۇتاي مەقبۇل كۆرۈلەر.». «

«تەت ئوقۇتۇپ بولۇش بىلەن ئۇيىشك ئىچىسى ۋاراڭ - چۇرۇڭ قايلاپ كەتتى».

«سەي يالغانچى كازراپ، ھاجىم بىلەن چەك قىلغۇسى يوق ئىكەنسىن تېشى!»

«پۇقرىلار ۋە بولغۇلغىنىنى قارىسامدىغان، قۇسۇل خەلقىگە قىلغانلىرىنى ئۇتۇپ ئالدىمىن؟»

«تۇرپاننى قانغا بويىغان كىم؟»

«تۇنى دېسەمدىغان، شېھىتلىرىنىڭ قىيى تېشى سۆزۈسى!»

«قان كىم؟»

444

تۇرۇقلار. «دېدى - دە، كېڭەش بولۇۋاتقان ئۆيىگە كىرىپ كەتتى».

«ھاجى ئەھۋالنى ئۇتۇپ، دېيى، مەن ئۇ كوممۇنىستىك ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشكەنمەن.» دەپ تۇرۇۋالدى. بىراق مەھسۇت دۇمىتى، سالى دورغا ۋە قاسم ئەپەندىلىرىنىڭ سالا - سۇلىنى بىلەن ئاخىر ئەلچىنى قوبۇل قىلىشقا رازى بولدى.

«ئەلچى ئۆزىنىڭ تۇنجىسى بىلەن ھاجىمىنىڭ ئالدىغا كىرىپ، ئەدەب بىلەن تىزىم بېچا كەلتۈرگەچ، قارا خۇرۇم سۈمكىسىدىن يوقان بىر لىپايىنى چىقىرىپ ھاجىغا سۇندى ۋە ئۇزۇ مەھسۇت مۇھىتىنىڭ تىنچلىقى بىلەن بىر ياغاچ ئورۇم - دۇققا تېرىپ ئولتۇردى».

«ھاجى قوشۇمىسى ئۆزىگە ھالدا خەتنى ئوقۇشقا باشلا - دى. «ئۇزۇمغا قارىشى غەلق قوزغىلىڭىنىڭ قەھرىمان سەردارى خوجىنىياز ھاجىم كىرالمىرىغا» دەپ باشلانغان بۇ خەت ئوبدان يەتلىگەن خۇتەن قەغەزىگە ئۇيغۇر كاتىپىنىڭ قوشۇش قىلىشى بىلەن ناھايىتى چىرايلىق ۋە ئوچۇق قىلىپ خەتنى پارىسى شەكلىدە يېزىلغانىدى. ھاجى خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، «ئۇ كوممۇنىستىك كەپلىرىنى قارىسامدىغان، ئۇنىڭ يۇزى ئابدۇخالىقنىڭ چەمبەندىمۇ قىلىن ئىكەن. ئۇنىڭ ئوقۇسىلا ھەممىدىن ئاڭلىماي» دەپ مەھسۇت مۇھىتىغا ئۇراتتى».

«تەتنىڭ ئاساسى قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەندى: «ھاسىل كالا، ھاجىم جانابىيىنىڭ چەپىر - زۇلۇم چەكلىگەن پۇقرىغا باش بولۇپ، چىڭ شۇزىن ھۆكۈمىتىگە قارىشى قىزغىنلاپ قىلىشى ھەق ئىش ئىدى. بۇنىڭ بائىزى ئۇلىدۇكى، ئۇل ھۆكۈمەت زۇلۇم - جاھالەت ئۈستىگە قۇرۇلغان بائىل ھۆكۈمەت ئىدى. كەمىنىڭ كەلسەك، جانابىي ھاجىم بىلەن چەك قىلماقلىق مېنىڭ خاھىشىم ئەمەس ھەمدە بۇنىڭغا ھەددىم»

443

ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن شەك شەبەبىنى يۈزۈن قوشۇنى بىلەن ئۆزۈمگە يۆتكەپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان. بىراق چەك شۇزىن ھۆكۈمىتىنىڭ تەركىبىدىكى چاڭ شەك، چەك دېلى، چەك چۆك، تاۋمىنىڭ قاتارلىق مۈلكىي ئەمەلدارلار بۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەتتىكى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت چەك شۇزىنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرغاندىلا شىنجاڭ ۋەزىرىشىنى ئوقۇش مۇنكىن دېگەن ئوي بىلەن سىياسىي كۈچ بىرلىك قىلىپلا قالماي، بولغان ۋە ئۆزىنىڭ قولىدا ھەربىي كۈچ بىرلىك قىلىشقا، تەختتىن چۈشۈرۈشكە ياردەم بەرسەڭلار، سەلەرى بىر-بىرىنى ئۆزىنى ئۆزىنىڭ ئىككى يۈزدەك ئاق ئورۇس ئەسكەرى دەرىھال شۇنىڭ بىلەن ئىككى يۈزدەك ئاق ئورۇس ئەسكەرى دەرىھال تاتلىنىپ، چەك شۇزىنىڭ يامۇلىغا تۇيۇقسۇز ھۇجۇم باھانغان. چەك شۇزىن بۇ ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەي، شەھەر-سەردىكى قىزىلتاغقا قېچىپ چىققان ۋە ئۆزۈمچىنىڭ ھەربىي تەربىيىسى بۇدايىگە قىلغان چىرىكلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ قالدى. شۇنداقتا ھۇجۇمغا ئۆتكەن، شەھەردىكى ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى بۇنىڭغا تاقابىل تۇرالماي قېچىشنىڭ تەرىددۇستىغا چۈشۈپ قالغان. بۇ چاغلاردا شەك شەبەبى كۆچۈرۈلە تەرەپتىن كېلىدىغان خۇپكە قارىشى مۇداپىئەدە ئىدى. ئۇ سىياسىي كۈچلەرنى يولغا ئىشلىتىپ، چەك شۇزىنى قوغداش ئۈچۈن دەرھال ئۆزۈمچىگە سىياسىي كۈچلەرنى ئىشلىتىشقا قاراشلىق بولغان. دەل شۇ چاغدا سىياسىي كۈچلەرنى قىلغۇچىلارنىڭ باشلىقىدىن چاڭ شەك، چەك دېلى، چەك چۆك، چۆك قاتارلىقلار شەك شەبەبىنىڭ ئالدىغا بېرىپ، چەك شۇزىنى قوغداپ تاشلاشقا ياردەم بەرسەڭلار، سەلەرىنى شەك شۇزىنى قوغداش ئۈچۈن چەك شەبەبىنىڭ باشلىقى

446

— تۆمۈسۈر چىمىسا بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇرۇنى چاقىن كىم؟
 — تۆمۈسۈر ئۆزى بۇ يەردە بىر يۈزۈمچىنىڭ تۈلكىسى بولۇۋاتىدۇ.
 — تۈلكىنىڭ ھاسارامزادىلىكى بۆرسىنىڭ قانغۇزى - لۇقىنىڭمۇ يانان.
 — ئۇ ئىككىسى ئالدىغان قۇش ئىكەنمۇ، تۈز بەرگىن قۇچىسىغا كۆپا قىلىنغان نېمىزە بىزگە كۆپا قىلادۇ؟
 — يېڭى ھۆكۈمەت، ئەدەل - ئادەت، سەلەتلەر باراۋەرلىكى ئىشنى تېخى!
 — شىنجاڭ سەئى ھاجىم بىلەن بىرلىكتە سورۇمدەكىمىش تېخى، خى-خى-خى.
 — ئۆچى بۇ كېيەلەرنى ئەلچىگە ئۇدۇلۇق ئۆزۈپ بېرىۋال تاتى، ئۆزۈمچى بۇ ھاجى بىلەن سورۇندىكىلەرنىڭ ھالىنى كۆرۈپ تۇرغان ئەلچى بەزىگە تىرەپ ئولتۇراتتى.
 — ئۇ ئاردا مەھسۇت مۇستىنىڭ ئۆز بەستىگە يارىغا ھەي-ۋەتلىك بوم ئاۋازى ئاقلاندى:
 — ھاجى، ئاكا، ئۇ مەنۇنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت ئۆردۈم، دېگىنى نېمە كەپ، ئاڭلاپ باققانمىن؟
 — بولدى-دېدى ھاجى، ئاندىن تۆھپىغا قاراپ، ئاۋۇ بىر نېمەگە ئېيت، سىجاڭنىڭ سۇلالىسىغا جاۋاب بەرسۇن-دېدى. ئەلچى سەل ئېسىگە كېلىپ، ئاسنا سۆزگە كىرىشتى، ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، خۇجىنىياز ھاجىلار قۇمۇلدىن تۇرپان تەرەپكە كېلىپ، يالغۇز ئاڭ ئېتىكىدىكى قوزغىلاڭ بوزالغىرى شەددەت بىلەن سوزۇلغاندا، قورقۇنغان شىمال ۋە چەتئەل تەرەپلەردىكى تىنچىزلىق تېخىمۇ كۈچىيىپ، چەك شۇزىن ھۆكۈمىتى ئىشى خۇپ تاستىدا قالغان. شۇنداقتا چەك شۇزىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى

445

تۇلار شىك زىمىنىڭ دۇيەن بولۇشىغا ماقۇل كەلدى. دۇيەن بېگەن مەلىسەپ مەنپەئەت خاتلىقى زاھاسسىدىن قالغان. دۇيەن بولغان كىشى ئۆزى تۇرغان زىمىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي ئىشلار بويىچە ئەڭ ئالىي ھوقۇقلار بولىدۇ. شۇ ئارزادا كىسەز بىرى؛ «بۇ ھارازمادىنى قارا، توپىلاڭ دىن توپاچ ئوقۇرلاشقا ئەجەب ئۇستا ئىكەن، ئۆزى بىلەك نېمە؟ ئەدە ئوقۇشىڭىز ۋە؟»

— دۇيەن جانابلىرى،— دېدى ئەلچى،— ئەسلى شەرق-ھىمالىدىكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىن بولۇپ، دەسلەپتە قېيىن ئانىسىنىڭ، كېيىن چىڭ ئۇيغۇنچىلىقىنىڭ ① ياردىمى بىلەن ياۋروپىغا تۇرۇقلۇق تارمىقى ئالىي مەكتىپىدە ئوقۇغان.

— ھارازمادىلىكى شۇ يەردە نۆگىنىپتەن دە.

....

— ئاندىنچۇ؟

— ئاندىن كېيىن چىڭ ئۇيغۇنچىلىقى بەلگىلىشى بىلەن ئەلچىسىدە ھەربىي خىزمەتتە بولغان، چىڭ ئۇرۇش تەنتەنە چىققاندىن كېيىن دۇيەن جانابلىرىنى شىنجاڭغا ئەكىلىپ خىزمەتكە قويغان، قۇبۇل قۇبۇلىشى بولغاندا زىمىننى قىلىپ تۇرۇپتەن. ئاندىن كېيىنكى ئىشلار ھەممىلىرىگە مەلۇم، مەلۇم ۋە ئاندىن كېيىنكى ئىشلار ھەممىلىرىگە مەلۇم، مەلۇم سۆزۈكىدىكىلىرىنىڭ يارىسا تۇز سېپىپ، سان-ساقسىز ئاچچىق خاتىرىلىرى — كۆرۈۋاتقان ئۇيغۇر، ئىس-ئۆمەك باسقان مەھەللىدە، كېسەللىك ياشلا، دەريا-دەريا ئالغان قانلارنى يادىغا سالىدى بولماي، ئۆيىنىڭ ئىچى غەلبە بىر خىل سۆزۈنچىغا چۆۋدى. دى. ئەلچى بۇ سۆزۈنچى ماقۇلۇق تالامىسى دەپ چۈشەندى.

① چىڭ جىيىنى دېيەنچى.

448

قىلىپتە، دەپ ۋەدە بەرگەن. شىڭ شىسەي ۋىنداق تۇيۇقسىز كەلگەن تامەننى غەلبەت بىلەن دەرھال ماقۇل بولغان. بىراق ئۇنىڭ قولىدىكى چىرىكلەر ئەسلىدە چىڭ شۇرىنىڭ چىرىكلىرى بولغانچقا، ئۇلارغا ئانچە ئىشەنمەسلىك سەل ئىككىلىنىپ قالغان. ئۇنىڭ بەختىگە 1931-يىلى 18-سېنتەبىر دەپنە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ شەرق-شىمال ئۆلكىلىرىگە قېچىپ كېلىپ، بۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچىدە ۋاقىتلىق تۇرۇۋاتقان شەرق-شىمال پىدلا ئىشلىرىنىڭ باشلىقى بىلەن شىڭ شىسەي بىر يۇرتلۇق بولغاچقا، ھەرىكەت باشلىغان. ئەنچىدە چىڭ شۇرىنىڭ سوراپ ئېلىپ، دەرھال قىلىۋاتقان چىرىكلىرى مەغلۇپ بولغان. چىڭ شۇرىن چۆچەككە ئۇنىڭ بىلەن چىڭ شۇرىن ھۆكۈمىتى تەقدىرلەش، بىر ئىچكى ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. بۇ ئىش «12-ئاپرىل» ئۆزگىرىشى دەپ ئاتىلىپ قالغان. سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىۋاتقان ئۆز ۋەدىسى بويىچە شىڭ شىسەي دۇيەن، سابىق مائارىپ نازىرى لېۋ ۋېنلۇننى ئۆلكە رەئىسى قىلغان.

— دۇيەن دېگەننىڭ نېمىسى، بايا ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى دېگەن كېيىن قىلىۋېتىلگەن سۈيىدى مەھبۇت مۇھىتى.

— مە راست، بۇنىڭغا ئىراھات يەرمەيتىمەن.— دەپ داۋام قىلدى ئەلچى.— ئۇلار سىز ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ دېگەندە، شىڭ زىمىننى جانابلىرى ھەربىي ئىشلار ھەيئىتىدە ھوقۇقنىڭ چىچىلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئەزەردە تۇتۇپ، بولسا دۇيەن بولمىدى، بولسا بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماي، ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىمەن، دەپ تېرە تارقاتتى. ئۇنىڭ بىلەن

447

قىلىنىدۇ.

بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتى قۇمۇل - تۇرپان قۇبۇقىلاشلىرىدىن تەركىب تاپقان ئىككى مىڭ نەچچە يۈز كىشىلىك ئاتلىق تونۇنى باشلاپ، شىنجاڭ شەھىرىگە قاراپ بارغان بۇرۇشى قىلىنغان ئاتلىدى، ھامىيەك ھاجىلاردىن ئاللىقاچان بۇلۇپ كېتىپ، ئۇ ئالدىدا ھەرىكەت قىلىۋاتاتتى. ئۈچ - تۆتتىن بولۇپ ئۇزۇن سۈزۈلۈپ كېتىۋاتقان قوزغىلاڭچى قوشۇنى شەھەر دەۋرىزىسىدىن غەلبى يەركىچە مەڭگەن. ئون مىڭلىغان خەلق تونۇنى يۈزىگە ئىككى قاتنىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ دۇئا - تەكلىپى بىلەن ئۇزاتقاندا، ئىككى قات چىلىپ سولايلا بۇدۇرۇق بۇتاقلىرىنىڭ مەڭزىدە تۇرغان ئان - تونۇچىلار بىلەن خاتتا - خاتتا ئالغان ۋە يېشىل باقۇتتەك پاراڭلاپ تۇرغان قۇرۇق ئۇزۇم ھەتتا تالاھىدە پىشۇرۇپ سۈزۈلۈپ قوپۇپ كەتتى. يۇلتاز سېسىز ياتقان گۈللىرىنى؛ قىز - چۇۋالار بولسا كەش تىلەنگەن قول يالغۇق تۇتاتتى. ئوق خاتلىرىنى مۇرىسىدىن ئايرى تىلەۋرۈپ، ئۇزۇن - قىسقا چاپلىرىنى ئۈستىدىن قارا پونا ياكى تاسا بەلباغ بىلەن بەلباغنى مەھكەم باغلاپ، قىلچ - مېلىتقىلىرىنى قىلىپ ئېسىۋالغان يىڭىلەر خۇددى ئوي مەزە كىشىۋاتقاندا، ئويۇن - چاقچاق بىلەن ئىلگىرىلەپتتى. بىراق يىڭىلەر ئارىسىدا قاش - قاپىقى سېلىنىپ، رەڭگىرۈپتتى. خۇددى ئۆتكۈنچى بۇلۇتتەك تۇتۇلۇپ، خاتا كىشىۋاتقانلارمۇ يوق ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا ئىككى بىرى بەشىلىك مەيۋىلەر دېگەن ياش يىڭىت بولۇپ، ئۇ موشۇر كاتتۇ بىلەن يامىۋاتقان كىشىۋاتاتتى.

450
 — ئازىمۇ چىدىماس ئېسىڭىز، ئۇزۇنقىن ئارىلەۋرۈڭ كەلسە، ماڭ ھازىرلا كەت. — دېدى موشۇر كاتتۇ ئۇنىڭ چىراغ.

بېشى، بىر ئاز چاللىنىپ، يەنە گەپكە كىرىشتى؛
 — دۇبەن چاللىرى مىللەتلەر پاراۋەرلىكىنى ئەمەلگە قويۇش ئۈچۈن — دېدى ئۇ — ئۇيغۇرلاردىن ئۇمۇل ۋاڭى نەزەر - ئى، ئاتلاردىن ھۆسسىيەتچىلىق، ئۇزۇنچىلىق مەسئۇرىيەتچىلىق، قازاق مۇتەۋەپپىيەتچىلىق، ئېسىللا دېگەن كىشىنى، خۇيزۇلاردىن ما خۇشنىياڭ بىلەن ئاگۇچۇنى، موڭغۇل چوققىلىرىدىن دېمىدىن چاغنى، شىنخەي مۇتەۋەپپىيەتچىلىق بىلەن گۇاڭشۇنى بىر قانچە خەنزۇ مۇتەۋەپپىيەتچىلىق بىلەن بىر قاتاردا يېڭى ھۆكۈمەتتىن ھەيئەت ئەزالىرى تەركىبىگە كىرگۈزدى، دۇبەن چاللىرى بىلەن يەنە...
 گەپ ئۇ يەرگە يەتكەندە، ھاجى ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ كېتىشقا باشلىدى.

449
 — نىمە دەۋاتسىز ھەي لومودى، ھۇ... سېنىڭ شۇ دۇبەننى، ئۇنىڭ كالا ھارۋىسىدا توشقان ئۇتاقچى بولمىدىكىم بىلىمىدۇ. ياك چاڭگول دېگەن قىزى ئۆلكىمۇ رەھمەتلىك تۇمۇر تاڭام بىلەن موپىدىن خەلىپىگە يىڭىچاقلىق مەنسىپى بىرگەن. دۇشەننىڭ شىرىن - سۇنەللىرىگە ئالدىنىش ئۇمۇر تاڭام بىلەن كەتسۇن، سىلەرنىڭ كېيىنكى كىرىپ قالغاندا دەسەپىدىغان خوجىنىياز تېشى تۇرەلىدى، ئەلچىگە ئۇلۇم يوق دېمەيدىغان بولسا، بېشىڭنى ئۇزۇپ قولىڭنىڭ قىستۇرۇپ قويۇپ ئېسىم، ماڭ، كۆزۈڭدىن يوقال، دۇبەن دېگەن لومودىغا بېرىپ كېت، ئۇنى تاپسى ئۇمۇل دەپ تۇتقان بولسا، خۇتۇن كىشىدەك يۈزىگە ئۇيا - ئەڭلىك سۈرۈپ، قاش - كۆزنى ئويىناتماي، چەك مەيدانغا چىقسۇن. مەڭلىغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ خۇنى تۇلىق سۇن، مەن قىساس ئالماي تويغىناتمەن!
 شۇنىڭ بىلەن گەپ تۈگىدى، ئەلچى ئۆزىنىڭ تۇققىسى بىلەن ئۆيىدىن تارقىپە مېڭىپ چىقىپ كەتتى. سۇۋغا تارمۇ قويۇل

كاۋاپ ئۈچۈن ئوغراغان گىيۇس پارچىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ،
 سرۇل مەرىگىگە گەپ تاشلىدى؛
 — لەقەم ئانىسىدىن چۈشىدۇ دەپ، ئۆزلە راستتىلا
 ئېيتقا ئوخشىشىدىغان ئادەم چۇمۇ، سەۋزىنىڭ بېشىغا ئۇرماي،
 كۆككە ئۆردىكىلەر ئۆزلەگە بەرگەن يىغىۋالغىنى ماڭا بەرسە،
 بۇكۈنمى ئاسانغا ئاتۇر ئىدىم.

— مېنىڭ يۇرۇش-تۇرۇشۇم ئېيتقا ئوخشىغان بىلەن ئىچىم
 تېرىق①،— دېدى سرۇل مەرىگەن. بېيەرۋا كۆلۈپ، دادام ماڭا
 ھاجىنىڭ يېنىدىن بىر خېرىچەسۇ داچىساي خىزمىتىنى قىل
 دەپ ۋەسىيەت قىلغان. مېلىغۇ يىغىۋالغىنى ئىكەن، ئۇدەنجاڭ
 لىقىنى بەرسۇ ھاجى ئاكىنىڭ يېنىدىن كەتسەمەن، بولسا،
 ساڭا ئوخشاش كائىنۇلار ھاجى ئاكىنى ئوغرلاپ كەتسەمدەۋا
 سوۋدەكلىرىنىڭ مەھەسسى كۆلۈۋەتتى. ھوشۇر كائىنۇ يەنە
 بىر نېمە دېيىشكە تاغرىنى رۇسلاپ تۇرغاندا، يىقىنلا يەردىن
 ئات تۇتاقلىرىنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالدى. مەھەس
 نىڭ مەققىتى شۇ تەرەپكە بۇرادى. ھايت-ھۇيت دېتۇپە ھېي-
 تەمىشك چارلىغۇچى يىگىنلىرى ئاتلىرىنى يورغىنلاشقان بېشى
 كۆلغان تۈزۈگە كېلىپ توختىدى.

— سرۇل ئاكام بۇ يەردەسۇ؟— سۆزدى ھېيتىم.
 — ھەسە، مانا مەن،— دېدى سرۇل مەرىگەن ئورنىدىن
 دەس قوپۇپ.

— چوڭلارغا مەلۇم قىلسا، بىز يېتىپ كەلدۇق.
 سرۇل مەرىگەن باشقىلارنى قالدۇرۇپ، يالغۇز ھېيتەمنى ئون
 قەدەم ئىرىدا چوڭچىيىپ تۇرغان يوغان چىنر تەرەپكە باشلاپ
 ماڭدى. بۇ چەيدىدا ھاجى ئۆز سەيدانلىرى بىلەن چاي ئىچىپ

① تېرىق — پىكەز، تازا، پاك. (قۇمۇل شېۋىسى)

يىغا سىنچىلاپ قاراپ.
 — ياق ھوشۇر ئاكا،— دېدى سەيبۇل.— گەپ ئۇنىڭدا ئە-
 مەس، مېنىڭ دەردىم باشقا.

— قېشى ئېيتقىغا، نېسە دەردىڭ بار ئەمەس؟
 سەيبۇل سۆزىدىن مەللىقىنى ئېلىپ، ھوشۇر كائىنۇغا
 كۆرسەتتى، بۇ قارا مەللىق ئىدى.

— قاراڭا ئاكا، بۇ كۆۋسەي بىلەن نېسە قىلىۋى بولىدۇ،
 شۇنچە دەپسۇ سەلەردىن بىر ئال بەششائار تالالىدىم.— دېدى
 سەيبۇل كۆزىگە ياش ئېلىپ.

— ئۇنۇ گەپ بولدىمۇ، قارا مەللىقۇ مەللىق. بەزىلەر
 نىڭ قارا مەللىقۇ يوق، ئۆزى سوۋۇۋالغان قىلچ بىلەن كېتىپ
 ۋاتقىنى كۆرمىدىمۇ؟ بىزچۇ... قارا، دەسلەپتە تايان-توقاي
 بىلەن ئىشى باشلىغان، تەلىپك بولسا بىر نېچى چەقىدىلا بەش
 ئاتارغىسۇ تىگىنىپ قالارسەن. يېشىڭنى سۇرتا ئوتۇل باسۇ يىغ
 لادەۋ،— دەپ كۆلدى ھوشۇر كائىنۇ يىگىتنىڭ ئىگىسى سىلاپ.

سەيبۇل قولىنىڭ دۇبەسى بىلەن كۆزىنى سۈرتۈۋېتىپ
 مۇلاچىم كۆلۈپ ھويىدى.
 قوشۇن ئايرىلىشنىڭ تاغىرىنى كۆلدىرىشكە بىردە، پىچاق
 نىڭ شىمالىدىكى كۆكيار ئېغىزى ئارقىلىق تەغرىتاشنىڭ شىمالى

ئېتىكىگە تۇتتى. نەچچە كۈندىن بېرى ئېغىز كېلىۋاتقان چايان-
 چارىلار تېخىمۇ خالاق قار پارچىلىرى تاشىدا تاپقان بۇ شىمال
 دالىسىنىڭ مۇزەكە باھار ھايمىلىغا زالدا بولسا، قېلىۋاتتى.

تەرگە چۆمگەن ئاتلارنىڭ بۇرۇن تۆشۈكلىرىدىن خۇددى قىش
 كۈنلىرىدەك تايپاق قۇيۇق ھولار بۇرقىراپ چىقىپ تۇراتتى.
 قوشۇن چۈشكۈن قىلغان يەرلەردە يىگىتلەر كۆلغان ئەتراپىغا
 تويلىنىپ، ئوتۇن-چالچاق بىلەن يول ھاردۇقىنى چىقىرىۋاتتى.
 بىر تاغىشىمى ھوشۇر كائىنۇ بۇلغۇندىن راسلانغان زىنقىغا

تون سەككىزىنچى باب

كۆتۈلمىگەن ئاقبۇت

دۇنيادا تاسادىپلىقلار نۇرغۇن، لېكىن مەرقانداق تاسادىپلىقنىڭ نەتىجىلىكى بار، خاتىرە دەپتىرىمىدىن

1

«ئىز» رومانىنىڭ خاتىمىسىدە بايان قىلىنىدىغان 1933-يىلى باھار كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، تېقىرىلىپ قالغان تۈلكە قۇم-لاچىسى چۆكۈرۈپ كېتىپ، بويىغا دۈرۈن ئېسۋالغان بالا-پەتلىك بىر كىشى دۈر بىر قۇيۇنى باشلاپ، شەرق تەرەپتىن مورى داللىرىغا كىرىپ كەلدى. بۇ خوجىنىياز ھاجى ئىدى. ئۇ سىلىق ئاۋازدىن قۇلاقلارنى سالىپ كىرىپ كەتكەن يوغان چىلان-جۈرۈق ئۈستىدە تولىۋرۇپ، ھەممە ئەتراپقا تەكشى قاراپ ما-قانتى. بىردىنلا تاغ باغرىدىن ئوتۇن يۇدۇپ چۈشۈۋاتقان بىر كىشىگە، كۆزى چۈشۈپ قالدى. باغاق-جۈزۈسىنىڭ ئۈستىدىن قىل ئارقىسىغا بىلەن بېلىنى باغلىۋالغان بۇ قەدەدى قامەتلىك قارا ساقل كىشىنىڭ سول يۇقىرى خېلىلا ئاقسايىتى. ئۇ چاڭ-توزات-لا بىلەن قايلىغان دالدا چوققۇز - چوققۇز ئىزلارنى قالدۇرۇپ تۇتۇۋاتقان تاشلىق قۇيۇنىنىڭ كىيىم - كېچىسى، چىراغ - شەكلى،

454

شىب ئولتۇراتتى، ھېيتەم خېلى يىراقلارغىچە چارلاپ بارغان لىشى ئېيتىپ، «دۇترالاردىن ئۇتۇقچە، بۇ ئەتراپتىكى چىرىك لىر بىزنىڭ كېلىۋاتقانلىقىمىزدىن غەۋر تېپىپ، مورغا قوچىپ كېتىپتۇ. بۇ يەر بىلەن مورنىڭ ئارىلىقى تاشلىق ئادەمگە ئىككى كۈنلۈك يول ئىكەن» دېدى. ھاجى ھەيرانلىرىغا قاراپ: «غۇدا بۇيرۇسا، ئىشى مورىدىن باغلىماق بولغۇدەك دەپ قويدى. بىراق ھاجىسىلار مورغا يېتىپ بارغۇچە يىزۇ بەرگەن ۋەقەلەر شۇنداق تاقىۋەتلىرى كەلتۈرۈپ چىقاردىكى، بۇنى ھېچكىم تە-سەۋۋۇر قىلىپ باقمىغانىدى. كېيىن بەزى تارىختىلار بۇ كۆزۈل-سەگەن تاقىۋەتلىرى مۇلاھىزە قىلىپ، «ئەقىدىر شۇنداق بولسا كىرەك» دېگەن-خۇلاسىگە كېلىشتى. بۇ شۇنداق-ئۇ-ئەسەسە؟ ھۆرمەتلىك كىتابخانلار كېيىنكى باغى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن بىر نېمە دەر.

453

ئىككى كۈن ئىچىدىكى تىرىشىدىكى ئۇلۇغ ئۇسۇل چىقىرىشىدا كىرىش
 كېچىسى يۈز بەرگەن بېلىقى دەھشەتلىك پاچىتەنەك بىرىدە
 بىر تىرىك قالغان شامىدى - ئەسارى ئىدى. ئۇ پاچىتەنە
 كېچىسى ئۆتۈپ، ئەنسى جاھان تىنچىغاندا، يۈز كۆزلىرىگە
 توپا تارلاش قان ئۆتۈپ قالغان ئەسارى ئۆز ھەمراھلىرىنىڭ
 جىستىنى ھاسىل بولغان قان تارلاش توپا ئۆتۈپكەن بىر چىشى
 دىن ئاستا سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ، ئوق تىگكەن سول يۇقىن سۈزگەن
 ئۆيلىكى قارىغاي ئۆزۈگە ئۆسۈپ كېلىپ، ئۇ يەردە يېتىپ
 قالدى. كۆز بېنىۋاتقان چاغدا، مال - ۋاراقلىرىنى ئۆرتىپتەن
 لىتا ئۆز تاۋۇلىغا قايتىۋاتقان ئوراز ئۆيى كۆرۈپ قالدى
 ۋە بېنىغا كېلىپ مال - ئەھۋال سورىدى. ئەسارى شالاق - قال
 ئۇرۇشى ئاقىرىپ كەتكەن بولسىمۇ مەڭرىدىن قان تەپتىپ
 تۇرغان بۇ قازاق بۇيىنىڭ بۇلاچىم كۆزلىرىدىكى سەمىمىلىككە
 تۇرۇپ يىغلاپ تاشلىدى، بۇيىنىمۇ كۆز بېشى قىلىپ، ھۇندا
 ئامان قويغانىنى مەن ئاسرىسام بولمايس، يۈز قوغلۇم، مەن سېنى
 ئېلىپ كېتەي، ياماق - يىرىق بولسىمۇ شامالغا دالدا بولغۇدەك
 كىگىر ئۆتۈم بار، دەيدى - دە، ئۆيى تىكۈر بايتىلىشقا مەندۇرۇپ،
 ئۆيىگە ئېلىپ كەلدى ۋە كىيىمى بىلەن تىككىسى ئۆزى بىل
 مەن ئۇسۇللىرى بىلەن ئەيلىشكە باشلىدى. ئەسارى بىرەر ئاي
 ئىچىدە يەر دەسسەپ ماڭغۇدەك بولۇپ قالدى. ئوراز بۇيى
 ئىشلاقتا كۆچۈش ۋاقتىدا، ئەسارىغا «ئاقا قارا بالا، مۇداپىزە
 ئۇزۇل بەرمىدى، ئىككى قىزىم يىراق ئەلگە ياتلىق قىلىنىپ
 كەتكەن، خالىسا بىزگە ئوغۇل بولۇپ قال، بۈگۈندىن باشلاپ
 سېنىڭ يۇرتۇڭ تۇرپان، ئېتىك راخسان بولسۇن» دەيدى. ئەنە
 سارى بۇ تىككىلىمى چان دەپ قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭدىن ئېتىن
 چارەن بۇ ئۆيىنىڭ ئوغلى بولۇپ قالدى، ئايساز، يىلار بىر -
 456

بولۇپمۇ دۇشقا تاشلىق سىنىقتىن قاراپ ھىيران بولغاندەك،
 بىر ئىككى چىتدە جىم تۇرۇپ قالدى. ھاجى ئۇنىڭ ئۇزۇنغا
 كەلگەندە، چىلان ئۆزۈڭنىڭ تىرىكىنى تارتتى - دە، ئۇنىڭغا دىت
 قەت بىلەن قاراشقا باشلىدى. ئاقساق ئۆتۈنسىمۇ كۆزلىرىنى
 يوقان ئېچىپ، ھاجىغا قاراپ قالدى. ھاجىنىڭ يۈزىگە بىردىنلا
 قاتتىق - قاتتىق سۆيۈشكە باشلىدى ۋە قارشىدا تۇرغان قارا
 ساقاللىق ئوتتۇرىسى كۆزىدىن تونۇپ، ئېيتىپلا تۇرغان قارا
 سېنى تونۇۋالغۇدەك سەن... دەپ تاشلىدى. ئوتتۇرىسى ھاجى
 نىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن بىر دەپ تېخىراق تۇردى - دە،
 دۇبىسىدىكى ئوتتۇرىسى ئاڭلاش بىلەن بىر دەپ تېخىراق تۇردى - دە،
 ئۇنىڭ ئالدىغا تاقىلاپ بىر كۆزۈردى. ھاجىمۇ ئاتتىن سىگىرەپ
 چۈشۈپ، ئۇنى باغرىغا باستى. ھاجىمۇ ئاتتىن سىگىرەپ
 قوللىرىنى بىر - بىرىنى قاتتىق قىسىملىرى، يېنىپ - يېنىپ ئۆپ
 چاقلىشىپلا، كۆز باغلىرى بىلەن تەملىشىپ كەتكەن مەڭزىلەر
 ھان مەھمۇت مۇھىتى ئولجاقتى. چوغلارمۇ ئاتلىرىدىن چۈشۈپ بۇ
 ئۆزى بىر ئاز بېسىۋېلىپ، كۆز باغلىرىنى سۈرە - سۈرە تەت
 راپتەلەرگە قاراپ، «تورۇ، تاغ - تاغقا قۇرۇشماي، ئادەم -
 ئادەمگە تۇرۇشۇر دەپ، كىشى ئالەمدە ھايات بولسۇن، ئادەم -
 دىگەن، بىز ئىككىمىز يىگىرە يىل بۇرۇن قىلغان سەپداھلار ئىدىق»
 قوشۇندىدا بىر سەپتە تۇرۇپ چەك قىلغان سەپداھلار ئىدىق»
 دەيدى. مەھمۇت ئاتتىن سىگىرە تونۇشۇر ئاتتىن سىگىرە
 بىلەن قاراپ، ئۇنىڭ بىلەن سەمىمىي كۆرۈنۈشكە باشلىدى.
 بۇ تۇتۇر خەلىپە، ئەللى قىلغاندىن كېيىن ئاڭ چاڭ
 بۇغۇشقا كەتتىكىلىكى بىلەن ئاتتىن سىگىرە چىرىكلىك مۇھا
 بىزىشىدە ئۇمۇلغا قايتۇرۇلغان ئىككى يۈزدەك يىگىت كۆپۈش
 455

ۋاتامىن، دەپ قوشۇنى كۆرسىتى ھاجى، ئانىدىن ھەقى مەرۇل، قېشى سەن، ئەسارىغا ئات- قورال بەر، بۇگۈندىن باشلاپ بۇمۇ بىزنىڭ سېپىمىزدە بولىدۇ، دېدى.

— سىڭىپ بىلەن ئاكا، ئۆزلە ئەدە بولسىلا... دېدى ئەسارى كۆڭلۈمگە ئاۋاز بىلەن بېرىدىلا چىلىنىپ كېتىپ، ئەمما ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلاردىن سەل ھېچقانداق يەرگە قاراپ جىم بولۇپ قالدى.

— نېمە بولدىڭ، گېھىڭنى تۈگەتمەيلا جىم بولۇپ قال- دېگۈمۇ؟ — سورىدى ھاجى.

— ھېچنەمە ئاكا، — دېدى ئەسارى ئۆزىنى تۈزىتىپ، — ئۆزلە ئەدە بولسىلا، مەنمۇ ئۇ يەردە بولمىن، ئاكال مىنىڭ خۇدايىغا ئامانغا كىرىپ بىر پىيالىدىن قىزىق چاي ئىچىشىپ تۇتسىلا، ئاۋۇ دۇڭنىڭ باغرىدا كۆرۈلۈپ تۇرغان كەيپە شۇ.

— يالا، — چاقاڭ بارمۇ؟ — يوق، بوردالغان ئۈچ ئەركىم بار، شۇنى سۈيىمىسەم بولمايدۇ.

— ئۈچ ئەركىمىڭ چىشىمىزنىڭ ئاھالىرىدا قالۇمكىن ئۇكام، بوپتۇ، بىزنىڭ قوي- قوتازلىرىمىز ئېتىشىپ كەلگۈچە، سېنىڭكىم يەپ تۇرالىن، — دەپ سەسسىي كۆلىدى ھاجى، ئاندىن ئۇ چوغلار بىلەن بىرلىكتە ئەسارىنىڭ كەپسىگە، كېيىن ئۇنىڭ كەڭ داللىغا كۆز يۇڭلۇتۇپ چىقتى ۋە «بۇگۈن مۇشۇ يەردە ئانلىرىمىزنىڭ تەرىنى قۇرۇتۇۋالغۇدۇر!» دېدى. مەھسۇن مۇھىتى باشلى چوغلار بۇ تەكلىپكە تونۇلدى.

بۇ ئاشخام خۇدەي ئاسىيادىكى قۇياش پارچىلىنىپ كېتىپ زىيىغا چىقىپ كەتكەندەك، پۈتۈن داللىنى لاۋلۇلۇپ تۇر- مان كۆلەنلەر تاپلاپ كەتتى. قوي- قوتازلار سۈيۈلۈپ، نەچ- نەچ ئورنىدا مەن قازانلار قايناشقا، ئۇزۇن- ئۇزۇن زىمىلدا

458

بىرنى قوشۇش ئۈستىدە، ئوراز بۇلۇپ بىلەن ئۇنىڭ گەمە چىرىمۇ «دراخىان» نى ئالغۇز قالدۇرۇپ، ئاغا- ئاقىدىن ئالدىدىن ئۇنى، ئۇلارنىڭ قىزلىرى كۆز-ئۆزى بىلەن كېلىپ، بۇلۇپ بىلەن ھويلىدىن قالغان ھەممە نەرسىنى بۇلۇشۇپ كەتتى. ئالغۇز تىكەندەك قالغان تۇرپانلىق «دراخىان» گاھ ئالغۇ، گاھ مەدە كارلىق بىلەن ئۆز رېزىقىنى تېپىپ يەپ شۇ كۈنگە كەلدى. بىر زامانلاردا بوراندەك ئۇچقۇر چەدە قانقىسى ئۈستىدە قىلىچ ئوي- نىتىپ، چەككە كىرىپ كېتىۋېتىش ئۈستىدە ئالغۇز ئالغۇز ئالغۇز ئالغۇز بۇ قىزىل يۇزۇلۇك قارام- قورقاس يىگىت ئىدىنى ئۇچىڭلىرىنى ساقال، ماڭلىمىنى قورۇق باسقان، چىقىرۇ ۋە خۇدەي ئۆز كۆپ كەتكەن كېيىمىگە چۈچۈپ تۇرىدىغان كىشىگە تايلىنىپ قالغانىدى. پەقەت ئۆزى ئالغۇز مال بېقىپ ياكى قارىغاي كېسىپ يۇرگەن چاغلىرىدىلا، تۇتۇل ئاشلىرىنى ئېپ تىپ، «گاھ خۇدا، تۇتۇلۇپ ئۆسكەن يەرلەرنى يېنىپ كۆرىدەن. ھان كۈنلەر بولۇپمۇ، دەپ ئۆگىنىپ- ئۆگىنىپ بېسىۋالالايتى.

بىراق بەزى كىشىلەرنىڭ ئۇزۇن ئاگا- گەپلىرىدىن يالا چاقچۇل بىلەن شامەشۇت ۋە ئۇنىڭ ئۆلگەنلىكىنى، قۇمۇل تاغلىرىدا خوجى خىياز ھاجى دېگەن كىشىنىڭ باشلىنىشى، قۇمۇل تاغلىرىدا خوجى ئالغۇز بولسىمۇ، بۇ قوزغىلاڭمۇ ئاخىر «تۆمۈر خەلىپە» بېشىلا قىمەتقا ئوخشاش قۇمۇلنىڭ ئۆزىدىلا تۇرۇپ كېتىۋەتكەن دەپ ئويلايتتى ۋە خوجىسىياز ھاجىنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى خوجىسىياز پالكان تىكەنلىكىنى زادى بىلمەيتتى. مۇنىڭ ئۇچۇن بايا ھاجى بىلەن تۇيۇقسىز ئۇچرىشىپ قالغاندىن كېيىن ئۆپكىسى ئاغزىغا تىقىلىپ، بىر ھالغا چىقىپ، نەپەس كەلمىدى. ناھايەت ھاجىنىڭ كۆزىگە قاراپ «ئاكا، مەن راستتىنلا ئۆزلىرى كۆرۈۋاتىمەنمۇ، بۇ ئىش لار ئوڭۇنمۇ- چۈشۈنمۇ» دېدى.

— نېمىنىڭ چۈشۈك بولغۇدەك، بۇ كارامەتنى كۆرەي- 457

قارشىلىقىمىز ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ بولۇپ، ئۆزۈمچىگە بۇرۇش باغلىغانىدى ۋە ئۆزۈمچىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن كۆچمۇچىنى ئىش ئىشغال قىلىش نىيىتىدە، قۇمۇل بىلەن تۇرپان ئارىسىدىكى يەتتە تۈتۈق دېگەن يەردىن باشلاپ، شىمالىي يول بىلەن مورىسا كېلىۋاتقاندا، ھاجىلار ئىچىمۇ تۇرپان تەرەپتىن مورىسا ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، مەلۇم مەقسەت بىلەن دەرھال ئىلچى ئەۋەتكەنىدى.

ھاجىنىڭ كۆلدۈرۈلمىدەك غەزەپلىك ئاۋازى چىچىشقا: «ئى بۇزەي!»
 مەھسۇت مۇھىمى ئېيىر-ئېيىقلىق بىلەن ھاجى ئاگا، ئاچچىقلىرىنى بېسۋالىسا، ئەلچىگە ئۆلچەم يوق ئەمەسمۇ، دېدى. «سالى دورغا بىلەن قالىم ئەمەسەي باشلىق چوقىلار ھىچاڭ تۇغسۇر ئېيتىدۇ، دەپ مەھسۇت مۇھىمىنى باقتى. ئۇ ئاردا چىۋە كىرەك كەلگەن كۆك كۆز، سېرىق بۇرۇت، قوتۇرا ياش-لىق بېرى چىچىدۇرغا كىرىش بىلەنلا ۋەتەنسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ سالام بەردى ۋە كۆرسىتىلگەن ئورۇندا ئولتۇرۇپ دۇئا-دەپ كېيىن، مۇنكىنىڭدەم ئۇيغۇرچىلاشتۇرۇپ تاتار تىلىدا ئامان-ئېسەنلىك سوراقتا باشلىدى. بۇ سوۋىت ئۆتكەن ئىدى. قىللىدا روسىيىدىن خارنىغا قېچىپ كېلىپ، ئۇ يەردە ئوتتاپ قالغان ۋە كېيىن گەنسۇغا كېلىپ ماچۇڭنىڭ شىتابىغا سەنئۇلۇق ① خىزمىتىگە كىرگەن زاكىر بولتۇردىگەن كىشى ئىدى. يەنە بەزى قىزىل بۇزۇك يىمكىت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر-ئىككىسى كۆل رەڭ رەڭتەن ھەربىي قورما كىيگەن، بەللىرىدە كەڭ تاسىيا بەلباغ پارقىراپ تۇراتتى. كۆرۈنۈشىدىن قانچەمە

① سەبۇ-ھەربىي خىزمەت قىلىدىغان ئۇيغۇر.

كۆپلەر پەزىلەتلىك باشلىدى. بەزى گۇناھكارلىق چۆرىدە مۇسۇل قىمچىنى ئاڭلاسا، بەزىلىرىدە تۇرپان مۇقەممى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. ياناق چۆرۈشىنى ئاشلاپ، ئەپچەلگىنە كېيىنىۋاتقان ئەسلىرى بېلىدىكى ئوق پوتىسىنى سىلاپ، ئولتۇرۇپ، يېڭى تۇتۇقنى سېنداھلىرىغا ئۇلاشۇمۇ چىلغىسىدا يۈز بەرگەن ھېلىقى ياچىنىڭ ئۇلاشۇمۇ چۆشەپ قويۇۋاتتى. گۇناھكارلىقلاردا ئالدىنقى ئايغىلىرى ھەكايە قىلىپ بېرىۋاتاتتى. توپ-توپ چەك ئاڭلىرى ئاۋازلىرىنى ئوۋلىرىنى سىلاپ-سىلاپ، تاراسلىنىپ بوغۇز چاينىشىپ تۇراتتى. قوغۇن باشلىقلىرى بولسا، يوقان بىر چەندىدا ئەتە سورىنى قانداق ئېلىش تۈە-رۇزۇق قىزغىن پاراڭلىشىۋاتاتتى. بىردىنلا ئات تۇتاقلىرىنىڭ دۈكۈلگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. بىر-ئىككى مىنۇتتىن كېيىن مەرۈل مەرگەن كىرىدى، قۇمۇل بولسى كۆرسىتىپ كېلىۋاتقان يېمىتلىرىنىڭ ماچۇڭنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى.

بۇ كۆتۈلگەن خەۋەردىن سوزۇندىكىلارنىڭ ھەممىسى ھەيران بولۇپ، بىر-بىرىگە قاراشتى. چەندىلىك ئىچىنى چىم چىتىق باسى، چۆلگى ئوزاقى يىلى كۆزدە ماچۇڭنىڭ ئۇزۇل دىن ئىچكىرىگە قېچىپ كەتكەندىن بۇيان، ئۇنىڭ نامى ئالا-يىقىنلىق يادىدىن چىقىپ كېتىش دەرىجىسىگە يەتكەندى، ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ قالغانلىقىدىن ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرى خەۋىرى يوق ئىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا ماچۇڭنىڭ شىنجاڭغا يېقىنلاشقان ھەرقايسى جايلىرىدا ۋاقىتتىن بۇيان، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇ چۈن، ئەتىش قاتارلىق جايلىرىدا ئۆز قوشۇنىنى قايتىدىن رەتلىپ ۋە تولۇقلاپ، بۇ كۆپلىرىدە شىنجاڭ زېمىنىغا ئىككىنچى قېتىم تېشىپ كىرىش بىلەن قۇمۇل، بارىكۆل تەرەپلىرىنى ھېچقا ئىساق

ئىككى يىلىدىن بېرى كاپىرلارغا قارشى غارات قىلىپ، كۆپ چارچىدىغىز، مېنىڭ ئەسكەرلىرىم بولسا، خېلىدىن بېرى چەك قىلماي تەييار لەڭشى يەپ، بەقەت مەشقى قىلىپلا ياتتى. قىلچىلىرىمىز داڭلىشىپ قېلىۋاتىدۇ. ئاندىن دىھىراپ كەتتى، ماڭا رۇخسەت بەرىشىز، مەزى بىلەن كۆپۈشكى ئېلىپ، سىزگە يول ئېچىپ بېرىمەن. بۇ ئىلتىماسنى رەت قىلىپ سىللىقىشىزنى سورايمەن. ئۆز گورۇمدا زاكىر سەلىۋ بىلەن ما پۇڭگەنى تال-دىدىن خەۋەر بېرىشكە ھۇزۇرۇڭىزغا ئەۋەتتىم. ئۆزۈمۈ تېز-لىكتە يېتىپ بارىمەن...»

خەت ئوقۇلۇپ بولۇش بىلەن چىدىرىك ئىچىمى چىچىتتى لىنى باستى. مەھمەت بىلەن دېگۈدەك ھاجىنىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇراتتى، ھاجى بولسا بىر تىزىنى قۇچا قىلاپ، چىدىرىكنى پوچۇقىدىن كۆرۈۋېلىپ تۇرغان كىچىككىنە ئانىسى ياندا چىدىرىكنى پۇلىۋۇرلارغا قارىشىپ، خىيالغا ياتقانىدى.

— يولۇۋاس بىلەن ئايدىنىياز مەزى نەدە قالدى؟ — سورىدى ھاجى زاكىر سەلىۋغا قارىماي ئولتۇرۇپ، زاكىر سەلىۋ ما چۇڭىنىڭ ھەر ئىككىسىگە قورال بېرىپ، ئۇلارنى قۇمۇلنى ساقلاشقا قالدۇرغانلىقىنى ئېيتتى. ھاجى زاكىر سەلىۋغا يەنە بىر نەرسە دېيەلگىچى بولۇپ تۇرغاندا، مەھمۇت مۇستى ئىشىك تۈۋىدە ئولتۇرغان مەزۇل مەزگىلگە قاراپ، «مېھمانلار مېرىپ-ئېچىپ كەلگەندۇ، توبدانراق شور-پىلىنىپ تارام تالىۋن» دېدى.

ئۇلار چىقىپ كېتىش بىلەن چىدىرىك ئۇدۇر-ئۇدۇر باش لىنى، بارا-بارا تالاش-تارتىشقا ئايلاندى.

— بۇ شەيتان، پوچۇنلا گەپلەرنى قىلىشۇ، چىنىڭ قەس-تىنى شاپتۇلدا دەپ بىزنى يەنە دالقا قويمىچەمۇ؟

— ھەي، ئۇنىڭمۇ ئويلىغىنى باردۇر! سىلەرگە شەھەر

بويىچە، يان قورال ۋە تاشقى كىيىملىرىنى سىرتتا قالدۇرغان بولسا كېرەك.

ھاجى سوۋۇقىغا ئالدا، ھارمىسىلەر، كاسلىق تىنچىۋۇ؟ دەپ سوراپ قويدى.

زاكىر پولاتوۋ كۆرگەن - بىلگەنلىك تەسۋىرلەپ بەر - كىشى بويىچە ياكى تۈردە ئولتۇرۇپ، بىرىنچى گەپنى مۇ كىشىنىڭ سورىغىنىغا قاراپ، ھاجىنى تونۇدى چەي، ئورنىدىن دەھال تۇرۇپ، «رەھمەت ھاجى، كاسلىق چانابلىرىغا كۆپ سالاملار ئېيتتى، مەھمۇت مەكتۇب ئەۋەتتى» دېدى - دە، پانچۇقىدىن بىر لىياپا چىقىرىپ، ئىككى تولاپ سۇندى. مەزۇل مەزگىن يوغان مۇز خاش ھاجىنىڭ ئالدىغا ئايرىپ قويدى. ھاجى چاقىشاق قەغەزگە سۇسۇن سىياھ بىلەن تىرەۋاتقانلىقى ئالدىراش يېزىلغانلىقى بىلىنىپ تۇرغان قۇرلارنى ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۇراتتى. ساقلىنىش تىرەۋاتقانلىقى مەھمۇت سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، ئۇلار يېنىدا ئولتۇرغان مەھمۇت مۇھىتىغا ئۇزاتتى ۋە «ئۇلار ئوقۇسلا، دەپ تەتۈر قارىۋالدى».

خەت بىر نەچچە تەكەللۇپ سۆزلىرى بىلەن باشلىنىپ، تاماسى بەقەت قىسىمدا مۇنداق دېيىلگەندى:

«... سىز ئانا، مەن بالا، بالىدىن ئۆتكەن ئەدەبىزىڭىزنى ئانا ئەلۋەتتە كەچۈردىڭىز. ئۆتكەن سالاۋات قىلىپ، مېنى يەنە ئۆز ئوقۇشىڭىزدا كۆرۈۋېلىڭىزگە تىنچىمەن. بۇرۇن قىلالىغان خىزمىتىمنى ئەمدى يەنچا قىلاي دەپ كەلدىم. سىز نەبىزىڭىز دەستىسى، مەن ئۇنى بولاي، ئەگەر شىلىشىڭىز شۇ يەرگە سات چىلاي، ئىككىمىز بىرلىكتە تۇرۇپ مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىز ئۈچۈن كاپىرلارنى ئىستىقام تالايلى. مەن يەتتە قۇدۇققا كېلىپ، سىزنىڭ كۆچۈرۈشكە تارتقانلىقىڭىزنى ئاقلىدىم.»

ئەتە چاڭكا بىلەن مورغا تېشى قىلىمۇ، بىز قولىمىزغا خېمە يېقىۋالمايدۇق.
 سورۇندىكىلەرنىڭ كۆپچىلىكى «توغرا- توغرا» دەپ ۋاز- قىراتتى. مەھسۇت مۇستى كۆتىمگەن پەردىن چىقىپ، ئۇنداق دېدى:
 — توغرا، ھاجى ئاكا، بىز ئۇنىڭغىمۇ شۇنچە ئىشلارنى قىلدۇق، يەنە قىلالايمىز. توغۇ چىللىمىمۇ تاڭ ئېتىپتۇرۇپتۇ، ئەمما لېكىن مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ بىلەن ئارزۇلىشىپ قال- جايمە، ئىنتىپاق ئۆتكىنىمىز ياخشىمىكەن.
 — ئۆزلە نېمە دېمەكچى، ئىنتىپاقلىق دېگەن ئىككى تەرەپتىن تەڭ بولسا بولىدەتقان نېمە،— دېدى ھاجى ئاكا. — سۆزلىنىپ.
 — بىرىڭىچە بولغاندا،— دېدى مەھسۇت، مۇھىتى بىرەر كۈن سەۋر قىلالايمىز، ئۇمۇ كېلىپ قالسۇن، بىز ئۇتۇرنا تېرىپمە دېيىشىمىز، مەھسۇت ئىككىمىز بىر بولغاندىن كېيىن مورغىنى مەن ئاڭلاي دېسە، كۆچۈك بىزگە ئالدىڭ، ئالدىن ئۆرۈمچىگە بىللە تېكىش قىلۇرۇمىز.
 قاسم ئېيەندى مەھسۇت مۇھىتىنىڭ كېيىن قۇۋۋەتلىدى: — سىزگە نېمە بولدى ئەيىندى؟— دېدى ھاجى ئاكا. — لىق بىلەن ماڭۇڭىنى ياپون چاھانگەرلىكىنىڭ بىر ئېسىمى دەۋانائىتىغۇتۇ، ئەمدى ئۇنىڭغا پەش تارتىپ قاپسۇنغۇ؟
 — يوق، ھاجى ئاكا،— دېدى قاسم، ئەيەندى تەمكىن- لىك بىلەن — ئۇنى ياقلاۋاتقىنىم يوق، ئۇنى مېلىمۇ ياپون چاھانگەرلىكىنىڭ بىرىمىسى ئەمەس دەپ ئېيتالمايمەن. بىراق بىزنىڭ ھازىرقى ۋەزىيىتىمىز خۇددى مەھسۇت سېھناڭ ئېچى- قاندىكە، ئۇنىڭ بىلەن ئىنتىپاق ئۇۋۇشى تەلەپ قىلدۇ، بۇ- كۈنكى كۈنىدە مەھسۇتنىڭ ئورتاق دۇشمىنى شىڭ شىسەي!

ئېلىشىپ بېرىپ دېيىشەتتى. بۇنىڭ نېمە يامىنى بار؟
 — بىر بالاسى بولسا، قۇيرۇق تۇرۇمدا تالغا دېگەن كېيىن ئۇنىڭ ئالدىغا.
 — ئۇنداق دېگەن بىلەن ئۇ مۇسۇلمان ئەمەسمۇ؟
 — بولىدۇ، پانچا قازاندا ئۇ قېتىم تاش يىشىدۇ، ئەم- دى ئۇنىڭغا ئالداقايىمىز.
 — توغرا، ئۇنىڭ كېلىشىمى ساقلاپ تۇرماي، ئەتە تاڭ سەھەر بىلەنلا مورغا تېگىش كېرەك.
 ھاجى قوشۇمىسى ئۆزىگە بېرىپ ساقلىنى ئويلاپ، چىم ئولتۇراتتى. قاسم ئەيەندى ھاجىدىن كۆزىنى ئۆزى ئۇ- تۇرۇپ، سەھەر بارماقلىرىنى قارىسىلدىتاتتى.
 — قېشى ھاجى ئاكا، ئۆزلىرى بىرىمىسە دېسە،— دېدى شۇڭىڭىچە، ھېچنەمە دېمەي چىم ئولتۇرغان مەھسۇت. مۇستى ھاجىغا قاراپ.
 ھاجى تاران تۇرغاندەك، بىردىنلا قاپتاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئاۋازى گاھ بىرلەندەك كۆرۈنمەيتتى، گاھ خىرقىراپ بوغۇلۇپ چىقاتتى:
 — بىز موللا بوزەكسىدۇق، ئۇ لومودىغا ئالماي بولىۋەر- كىلى،— دېدى ئۇ. مورى بىلەن كۆچۈڭى ئېلىپ، يول ئېچىپ بەرگۈدەك تېخى ئۇنىڭ ئۆز قورسىقىدا نېمە سەنپەن سولۇ- ۋاتقىنىنى كىم بىلىمەيدۇ، مومايىنىڭ كۆزى غۇزىدا، چاشقاننىڭ كۆزى كۆردىمۇ دەپ، ئۇنىڭ مەقسىتى مورى بىلەن كۆچۈڭىنى قورال- ياراغاغا ئىگە بولۇش. بولىمىز، بىرگە شەھەر ئېلىشىپ بېرىمىدۇ ئۇ شەيتان، بىز تېرىمىز، چىم قان كېچىپ چەك قىلىپ يۈرگەنسىز، ئۇ ئەندە قاپتىمىكەن؟ ئەمىدىمىز، ئەينارغا مەييار بولماقچىمۇ؟ قىزىغان تونۇرغا تەييار ئالماي، پاتىمىمۇ تۇتۇمۇ ياقلايدۇ، كەلسە كېلىۋەرسۇن، مەن ئۇنى چىلاپ چىقىمىدۇم.

ئېيتتى.

- بايلىقلىقلار كىم؟ — سورىدى ھاجى ئايمىقى سېلىپ.
- ئالۇبىچاڭ.
- نىل بولغان ئادەم ئۆزى نېشىققا كەلمەيدۇ؟
- چىرىك دۇنۇقلاپ مۇنداق دېدى:
- ئەنە سىلنىڭ - ئۇلارنى ئۆزۈم بېرىدۇ دەيدۇ.
- نېشىققا ئەنە؟ — ۋازىقىردى ھاجى.
- بۇكۈن قاراڭغۇ- كىچ بولدى دەيدۇ.
- سىلەر نېمە ئادەم؟
- مەن تۇرپانلىق، — دېدى ھېلىقى چىرىك، ئانىدىن

ئېشى چۆكۈر ئېرىنى ما لۇبىچاڭنىڭ سەنئىتى، يەنە بىر-
 مى ئۆمىچاڭ دەپ تونۇشتۇردى. ھاجى كىچ كىرىپ قالغان.
 لىقىنى ئەزەردە تۇتۇپ، قۇرال - پاراغلارنى ئەتە تاشقۇرۇۋ-
 لىشقا رازى بولدى. مەھسۇت مۇھىتى بىلەن قاسىم ئېيىنىدۇ.
 ھاجىنىڭ پىكىرىگە قوشۇلدى. سالى دورغا باشلىق بېرىپ-
 چىلىن ۋە كىچ بولسا بولمىدۇ، ئۆمۈرنى قىزىقتا سوق-
 قىنىمىز ياخشى دەپ ھازىرلا شەھەرگە كىرىشنى تەشەببۇس
 قىلدى. بىراق ھاجى ھۆنلەپ يېرىم كېچىدە نەگ قېچىپ
 كېتەلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۆستىگە، يىگىتلەر ئوتتۇرا يول يۈرۈپ،
 كۈن بويى چەك قىلىپ ھازىدى. سېسىل ئەتراپىغا قاراۋۇل
 قوبۇل قوبۇل بولار دەپ تۇرۇۋالدى ۋە سەنئىچاڭ دېگ-
 مى بىلەن ئۇنىڭ دېگىنى تۇتۇپ قېلىپ، ھېلىقى ئۆيمۇچە
 بىلىدىغان چىرىكنىڭ ئۆزىنى يالغۇز قوبۇل بېرىدى.
 ئايمىز كېچە ناھايىتى تىنىچ ئۆتمەكتە ئىدى. سېسىلنىڭ
 ئىچىدىن ھېچقانداق ئۇن - ئاۋۇش ئاڭلانمايتتى. ئۆيىدىكى
 توغۇمچە ئاتتىن چۈشمەي سېسىل ئەتراپىنى چارلاپ يۈرگەن
 ئاتتە يىگىتنىڭ بىزلىرى ئەسەنەشكە باشلىدى ۋە ئۇلاردىن
 472

تال سۆزلۈش بىلەن تەڭ ما چۇشىڭنىڭ قوشۇنى مورغا
 يۈرۈش باھلىدى. ئۇ شەھەرنى ئىككى سائەت ئىچىدىلا ئىشغال
 قىلىپ، ئۇرغۇن غەنىمەتلەر بىلەن بىللە بىر نۇتقە چىرىكلىرى
 ئەسىر قىلىپ، ئۆز سېپىگە قوشۇۋالدى ۋە ئەتىسى كۈچۈك
 تەرەپكە ئالدىراش يۈرۈپ كەتتى. شۇ كۈنى ھاجىمۇ ناھايىتى
 جاپا ئالدى، قوشۇنى تاغ يولى بىلەن جىسار تەرەپكە بار-
 لاپ ماڭدى.

3

جىسار مۇداپىئەسىدىكى چىرىكلەر قوزغىلاشقا قوشۇد-
 ىڭ شەددەتلىك ھۇجۇمغا بىر كۈنىمۇ بەرداشلىق بېرىلمىدى.
 كۆكۈم چۈشمە دەپ قاتالاندا، سېسىل دەرۋازىلىرى ئۈستىدە
 تاق بايراقلا كۆتۈرۈلدى. ئارقىدىنلا كۈنپېشى تەرەپتىكى
 دەرۋازا يوغان ئېچىلىپ، قولىرىغا پەتۈنۈش كۆتۈرگەن ئۈچ
 چىرىك چىقىپ كەلدى. كۆرۈنۈشىدىن ئۈچسىلى ئۇنىڭدىن
 بولۇپ، ئوتتۇرىسىدىكى پەتۈنۈش قولىدىكى پەتۈنۈشلەردا زىچچە
 ئاچقۇچلىرى، قالغان ئىككىسى ئۇراتتى. دەۋازىدىن ئىككى
 ئالتۇنلار بىلەن تىلا - تەڭكىلەر تۇراتتى. دەۋازىدىن ئىككى
 يۈز قەدەمچە يەردە قوراللىق يىگىتلەر ئۇلارنى تارما قىلىپ،
 شۇ يەرگە يېتىش قارىغا چىققاندا، ئىككىسىنى ئىستاپ قىلىپ،
 باشلاپ كىردى. ھاجى باشلىق چۆشكەنلىك بىر قىسىم مۇم
 خالار بىلەن يۈرۈۋاتقان شۇ چىدىرىغا يىغىلغانىدى. چىرىك-
 لەر ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى يەركە قوشۇپ، تەزىم بەنجا
 كەلتۈردى ۋە ئۇلاردىن بىرى يېرىم - پارا ئۇيغۇرچە سۆزلەپ،
 جىسار چىرىكلىرىنىڭ شەرتسىز بولغانلىقىنى، سۆزلەپ،
 پاراغلارنى بولسا، ئەنە ئەتىگەندە تاپشۇرماقچى ئىكەنلىكىنى
 471

ھاجىغا دەرمال ئېلىپ تەزىم قىلىدى.
 — سورا بۇ لومودىن، بىزگە تايىۋىدىغان قورال - پاي-
 راعلار قىيما
 ما لۇپچاغا يېرىم كېچىدىن تاشقاندا، ماچۇقنىڭ كىشى-
 لىرى كېلىپ قورال - پاراغلار بىلەن ئوق - دورىلارنىڭ ھەممە-
 سىنى ئۆگىنىشكە تارتىپ ئەگەشكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ
 باشلىقى ياكە تۆھپىچاغا دېگەن كىشىنىڭ ماچۇقنىڭ نامىدىن
 مۇچچەت يېزىپ بەرگەنلىكىنى ئېيتىپ، يانچۇقنىڭ تۇنجاۋزا
 بېلىغان بىر پارچە قەغەز چىقاردى. مەلۇم بولدىكى،
 جەمئىي بىر نىسەك بەش يۈز تال مىلتىق، ئىككى يۈز ساندىق
 ئوق ئېلىپ كېتىلگەن.
 — ھەممىنى ئەگەشتىمۇ؟ — ۋازقىرىدى ھاجى.
 ھاجى ئاچچىقىغا پايلىماي، مالۇپچاغا قورال قالمىدى.
 دى، قىسقا بايلىق موڭغۇل قانچىسى ئۇنىڭ باش - كۆزىنى
 قاندىۋەتتى. ئاچقىچە مەزۇل مەرگەن ئات چاچتۇرۇپ كېلىپ،
 ھېچ يەردىن قورال تېپىلىشقا ئىلتىمى مەلۇم قىلدى.
 ھاجى مالۇپچاغا يەنە ۋازقىرىدى.
 — سەن كىشىگە ئىل بولغان؟
 — قورالنى كىشىگە بېرىشنىڭ كېرەك؟
 — سىزگە.
 — ئىلدى نېمە دەيسەن؟
 — كىلاچىم بولمىدى.
 — راستىنكى ئېيتت، ماچۇقنىڭ بىلەن ئازاڭلاردا نېمە
 تويۇن بار؟
 مالۇپچاغا جاۋاب بەرمىدى. ھاجى تىككار سورىدى، مالۇپ-
 474

بىرى ھۆلۈككە قېتىپ ئۇخلاپ ياتقان. چىرىكىلەرنى بىر
 ساقلىمىساق ئوغرى ئېلىپ قاچارسى. بىردە تارام تالايىلا
 دېدى، قالغانلارمۇ تاران تۇرغاندەك بۇ بىكىمگە قوشۇلۇپ،
 ئاتلارنىڭ چاۋاۋۇرنى تۇتقان پېتى قازىغا چىلارنىڭ تۇۋىگە
 قىيمايدى ۋە كېيىنكى جىمچىلىقىدا بىردىن - ئىككىدىن تاشتا
 ئاستا ئۇيغۇغا كېتىشى ۋە ئاڭ بىلەن ئەڭ ئارقا - ئارقىدىن
 ئويغىنىپ، ئاتلارغا مىنىشى. شەھەر يەنىلا تىپتىچ كىدى.
 كۈن ئەيۈزە بوپى كۆتۈرۈلگەندە يۈزەك يىگىت مەزۇل مەز-
 گەننىڭ باشچىلىقىدا قورال - پاراغلارنى ئۆتۈرۈۋېلىش ئۈچۈن
 كۆنپەيتىش قەرىپتىكى دەرۋازىدىن سېپىل كىچىگە كىرىپ
 كەتتى ۋە بىردەمدىلا ئاتلىرىنى چاچتۇرۇپ ئالدىراش قايتىپ
 چىقتى.
 ما چۇقنىڭ تادەلىرى كېچىسى كېلىپ، پۈتۈن قورال -
 پاراغلارنى يىغىشتۇرۇپ كېتىشىنى!
 ھاجى بايلىق ھەممە چوڭلار قىلىچلىرىنى يالغاچلىغان
 بەش يۈزدەك يىگىت بىلەن سېپىلنىڭ ئىچىگە ئات چاپتۇرۇپ
 كىردى. دەۋەتتە، كوچا ۋە مەشەق مەيدانىدا رەڭسىز-رەڭسىز
 تاشىرىپ كەتكەن قورالسىز چىرىكلەر قانارغا تىزىلىپ، شۇ-
 شىبىنىپ تۇراتتى. يىگىتلەر بۇيۇق بويسە، گازما ۋە ئام-
 پارلارنى ئالتۇرۇشقا كىرىشتى. كىتاب دەرۋازىسى ئالدىدا بىر-
 نەچچە قورالسىز كىشى باھلىرىنى ئەگەشكەن ھالدا ھاجىسىلارنى
 كۆتۈۋالدى، ھېلىقى ئۇيغۇرچە بىلىدىغان تۇرپانلىق چىرىكىمۇ
 مۇلازىمەت تارىمدا ئىدى.
 — ما لۇپچاغا دېگەن لومودى قېنى؟ — سورىدى ھاجى
 ئېيتىشنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ تۇرۇپ.
 تۇرپانلىق چىرىك بىردىن تۇرغان ئېگىز بوياق، ئاز چى-
 راي ئادەمنى كۆرسىتىپ، چۇشۇ ئادەم شۇ، دېدى. مالۇپچاغا
 473

بىردىن پازىل دورغا كىچىككىنە كەكە ساقىلىنى سىلاپ
 ئولتۇرۇپ؛
 — ھايدۇ ئانىڭ ئالسى تېشىدا، ئادەمنىڭ ئالسى ئىچىدە
 بولىدىغان. كاسلىقنىڭ ئالسى بېشىڭ ئېقىدەك ئانا دەپ
 تۇرسۇن، بىز ئۇنى كۆرەيسەك ئالدىق. شۇنداق ئەمەسۇ ماچى
 ئاكا — دېدى.

بۇ كىچىك بىلەن ماجىنىڭ تېخىمۇ ئوقۇسى قايناپ، تېزلاپ
 دەپ، بۆگۈندىن باشلاپ بۇ ئۇڭلاردىن قولۇنى چېتىشكەپتە
 يۈرۈۋاتتىم، دەپ تاللىدى.
 ئۇنىڭ كىيىمگە ھېچكىم قارشى چىقىمىدى، چۈنكى ئۇنىڭ
 سىزنى چۇڭلاردىن تارتىپ ئاددىي يىمىكتارگىچە، مەيىمە كىيىمى
 ھى ماجىنىڭ ئىشىنى ئەمدى ئۇزۇل — كېسىل چۈشىنىپ
 يەتكەندى. بىراق «بۇندىن كېيىن قانداق قىلىش كېرەك»
 بىر ياقىنى شەك شەكسىز بىلەن چەك قىلىپ، يەنە بىر ياقىنى
 ماجىنىڭ بىلەنمۇ دۈشمەنلىشىش كېرەكسۇ» دېگەن مەنىدە
 ھەممىنىڭ بېشىنى قاتۇرۇشتا ياتلىدى.

ئىككىنچى كۈنى، بولسە قارىلىق (تاق) باغلىغان زاكىر
 سەنمۇ ئۈچ چىرىك بىلەن ماجىنىڭ قاراڭگاھىغا تات چاپ
 تۇرۇپ كەلدى، چىرىكلارمۇ خۇدۇزلاڭنىڭ قاتتىقى بويىسىچە
 قارىلىق تۇتۇپ، شەپكىلىرىگە تاق تىكىۋالغانىدى.
 زاكىر سەنمۇ دوتۇ ياندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، كۆپۈك
 ئۇرۇشىدا ماجىنىڭ ئىشى ماجىنىڭ قازا تاپقانلىقىنى
 ھاچىغا خەۋەر قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.
 ھاچى باشقا كىچىك قىلىماستىنلا «ئۇلار قانداقراق ئۇرۇش
 ھەققىدە» زاكىر سەنمۇ چەقنىڭ ناھايىتى قاتتىق بولغان
 لىقىنى، چەك تازا قىزىپ كەتكەندە ماجىنىڭ ئىشىنى
 ماجىنىڭ بىر توپ كىشى بىلەن قىلىشى ئاتۇرغا چىشلۇپتۇ،
 476

چاڭ ھېچنەمە دەپمە ئېزىپ تۇرۇۋەردى، ھاچى ئاقەتسىز-
 لىتىپ، «شۇنداق بولسا ئۇ كىرەمەڭ ئۇزۇڭگە» دېدى — دە،
 ئۇنى شۇ يەردىلا ئېتىپ تاللاپ، ئېتىشنى بېشىنى بۇرسىدى.
 يىگىتلەرنىڭ ئۇرۇن قانلىرى بەدىلىگە غەلبە قىلىنغان قور-
 زال — ياراڭلارنىڭ زاھى قانداق قىلىپ ماجىنىڭ قولىغا
 چۈشۈپ كەتكەنلىكىنىڭ سىرىمۇ، ماۋپىياڭ بىلەن بىللە بىرگە
 كۆمۈلۈپ كەتتى. يىگىتلەر ئاچچىقىنى قورالسىز چىرىكلەردىن
 ئالماقچى بولغاندەك، ئۇلارنىڭ بېشىدا قىلچ ئويىشىقتا
 باغلىغاندا مەھمۇت مۇستەھكەم «توخنا، يىقىلغاننى تېپىشقا
 دوق، ھەممىڭ قايشا» دېگەن غەزەپلىك ئاۋازى ئاڭلاندى.
 ھاچى تۆمۈرنى قىزىقىدا سوققان كىرەمەڭنىڭ ئۆزىدە
 تىگەنلىكى چۈشىنىپ، چىدىرغا قايتقاندىن كېيىن كىرىشكە
 ئىكەنلىكى چۈشىنىپ، چىدىرغا قايتقاندا ھالدا ھىم
 كېچىدىكى قاراۋۇللاقتا بىمۇزۇلۇق قىلىنغانلىقى ئۇچۇن جازاغا
 مۇكۆم قىلغان ئالتە يىگىتنىڭ قولىرىنى بەشتۈرۈۋېتىشكە
 بۇيرۇدى. مەھمۇت مۇستەھكەم بىلەن قالىسىم ئېيەندى بولسا
 ئاخىم سالى دورغىلارنىڭ كېچىگە تۇلاق سالىغانلىقى ئۇچۇن
 قاتتىق خىيالەتچىلىكتە يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولۇپ، سالى
 دورغىلاردىن بىر — بىرلىپ كەچۈرۈۋەتتى.
 سالى دورغا ھەمىر ئېيە بولسا تىمىكىمىز زاپا كەتتە-
 دى، تۇرۇق بولسۇ بىر شەھەرگە ئىگە بولۇق» دەپ كىنايە
 بىلەن ئۇلۇپ قوبىدى. قالىسىم قەيەندى: «سۇ ئۇغلىغا ئۇخلا،
 دۈشمەن ئۇغلىغا، دەريا بويىدا ئون بىل ياشىماقچى تىم-
 ساھ بىلەن دوست بولالمايسىن دېگەن ماڭالارنى ئاڭلىغانىم
 دەم، بۇگۈن بۇ ئىشلارنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم» دېدى.
 ئادەتتە ناھايىتى كەم سۆز، ئون كېچىگە بىر چاۋاب
 475

— ھاجى ئاكا، — دېدى مەھسۇت مۇھىتى تەكىلىك بى —
 — مۇسبەت ئەمەسمۇ؟ مۇسۇلمانلار مۇسبەت كۈنلىرى
 ئاداۋەت تۇتمايدۇ. خالىس قۇرئان ئوقۇپ قايتساق ساۋابى
 بولىدۇ. ئاندىن، مۇمۇ باھانسە ھېلىقى قوراللار توغۇرلۇق بۇزۇ
 يۈز گەپ قىلىشقا بولۇر دەيمەن.
 مەھسۇت مۇھىتىنىڭ سۆزلىرى تەسىر قىلدى چىشى، ھاجى
 ئۆلۈم پەتىسىگە بېرىشقا رازى بولۇپ بىر توپ كىشى بىلەن
 يولغا چىقتى....

بېھمانلار تەرگە چۆمۈلگەن ئاقلارنى شىتاب ھويلىدا
 قالدۇرۇپ، زاكىر سەنئەتلىك يول باھلىشى بىلەن كەڭ مېھنات
 خانىنىڭ كىشىگە كەلگەندە، ماجۇمىلىك ئۇلارنى كۆز ياشلىرى
 بىلەن كۆتۈۋالدى. ھاجىمۇ مۇددى ئارىدا ھېچقانداق ئىش
 بولسا ئادەك ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشىش، ماجۇمىلىكقا ھىرام بول-
 لۇپ ھازا ئېچىشىپ تۇرغانلار ئارىسىدا، كىشىگە قەسقا بول-
 رۇنىنىڭ تەقدىن تولىسى تاشرىپ كەتكەن ئېگىز بويلاش، قانق
 خالنى ۋە قاتال كەلگەن بىر ئادەم ھاجىغا سالام بېرىپ،
 «خۇش كەلدىڭىز ھاجى ئەيەلەپ، دېدى. بۇ ماجۇمىلىك
 بولگۈنىڭ دەرىجىلىك مۇناۋىرى — تۈركىيىلىك ھەربىي مۇتمە
 خەسسىس كاتال كازىم ئىدى. ئىبراھىمغا ھېچكىمگە كەپ قىلماي،
 قۇللىرىنى قۇۋۋەتتۈرۈپ تۇرغان ياكار بويلاش، قالىق چىراي،
 كىشى ياۋۇنىيىلىك ھەربىي مۇتمە خەسسىس داشىچىلا (خەنزۇچە
 ئىسمى ياۋۇنىيىلىك) تەپەندى ئىدى.

بېھمانلار كەڭ — ئازادە ئۆزىگە ئولتۇرغاندىن
 كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن يولغا — يولغا كەلگەن قىزىل-ئۆز-
 لۇك بىر كىشى ئاستا چايلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئانارنىڭ بوم تا-
 رىدەك مۇڭلۇق تاۋازى بىلەن قىرائەت باغلىدى. بۇ تىۋرۇپان
 478

ئىككى قۇلدىكىسى بېسىپقان بىلەن سېپىلىغا يامىشىپ چىقىپ
 ۋاقتاندا، ئوق تېگىپ ئۆلگەنلىكىنى ئاستا ھېكايە قىلىپ بەردى
 ۋە ھەزىر پۈتۈن قوشۇن قارىلىق تۇتقاندا، دېدى.
 ھاجى بەگىمە يىغلاش چاچسىدىكى بۇ ئىستېھىك، ئېگىز
 بويلاش چىرايلىق بىگىنىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ «ئوقسۇل
 بالىگەن» دەپ ئەتراپتىكىلەرگە قاراپ قويدى ۋە ئارقىسىدىلا
 «شەھەرلى ئالدىڭلار مۇمى دېدى،

— كۆپ چىقىشلار بەدىلىگە ئالدىق، — دېدى زاكىر سەت
 جۇ، ئاندىن كۆچۈك چىرىكلىرىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشى بىلەن
 ئۇلارنىڭ باش قورمانداشلىقىغا ئىسپاتلىنىپ چۈشكەنلىكىنى،
 بەشى مىڭ تالدىن ئارتۇق سەلتىق، ئون نەچچە زەھىپىرىكە،
 ئەللىگە يېقىن ئېگىز-ئېيىك پىلسوت، سان-ساناقسىز ئوق-
 دورا غەنىيەت ئېلىنىۋالغانلىقىنى، قىزغىن سۆزلەپ بەردى،
 — ئۇنداق بولسا، كاسىلىقىغا بېرىپ ئېيتىش، «چىسىردىن
 ئۇغۇرلاپ كەتكەن قۇرال-ياراڭلارنى قايتۇرۇپ بەرگەي، — دېدى
 ھاجى كەسكىن قىلىپ.

— بۇ ئىشتىن خەۋىرىم يوق ئىكەن، — دېدى زاكىر سەت
 جۇ، ھېچنەننى بىلمىگەن كىشىدەك دولىسى چىقىرىپ،
 — ئېيىشقا خەۋىرىڭ يوق، سەن ئۇنىڭ سەنئەتسى ئە-
 مەسىدەك؟ — ھاجى بىردىنلا چىچىلىپ، ئۇنىڭغا ھويلىدى.
 — مەن پەقەت مۇسبەت خەۋىرىنى بەتكۈزۈشكە كەلدىم،
 كاسىلىڭ چاچاڭلىرى بۇ دۇنيالىقتا ئىككىلا قېرىنداش ئىدىقۇ،
 ئەمدى تىكەندەك يالغۇز قالدىم. ھاجى ئانداغىغا خەۋەر قىل، بۇ
 زاكىر سەت مۇ پەردىن ئۇستۇن قارىساي ئولتۇرۇپ، — دېدى
 ھاجى جۇ ئانا يوللۇق ئىشىم مەن تېخىم، دەپ تەشۋىر
 تارىخىدا، چىدىرىك ئىچى چىمچىت بولۇپ قالدى.

ھەر بىر سۆزنى دانە - دانە قىلىپ شۇنداق ھاياجانلىق ئوقۇشقا باغلىدىكى، چېدىرنىڭ شېھى چوققۇر سۆزلىرىغا چۆلۈپ كەتتى. «پارە» (يەنى دۇئا ئىگىم تاللاچ) دېگەن رەھىق بىلەن غەزەل شەكلىدە يېزىلغان بۇ شېئىر مۇنداق ئىدى:

تولا غايىل ئىكەنمىز ھەي، بۇنى بىلىپتەنمىز يارەب،
 قونغانا بۇرۇنى كەل دەپ، غاتا چىللايتىمىز يارەب،
 مۇسۇلمان دېسە بۇ شەيتان، كالايمىنى بىلىپ ھەي - راست،
 دۇئا - تەكلىمىز بىلەن باشتا ئۇنى يادلايتىمىز يارەب،
 «ئىشەنگەن تاغدا پائىمايدۇ كېچىك» دەپ بىر ئاقال تۇرما،
 ئاتالار سۆزىگە چىنىدىل قەمەل قىلمايتىمىز يارەب،
 تىلى شەكەر، دىلى زەھەر ئىكەن ھەي، بىز چۈشەنمەستىن،
 تەجەب تاشان، قېرىنداش دەپ ئۈمىد باغلايتىمىز يارەب،
 ئۇ مەككەر ھەر قەدەمدە ھىساپلاپ قۇم ساتاپ يۈرسە،
 كۆرەكتەك گۈل بولۇپ بىز ھەي، تاش ساتاپتەنمىز يارەب،
 بۈگۈن ئۇساق تېشى بىزنى چەمەنەنەم سارى باغلايتىمىز،
 ئېچىپ كەتتى قوپۇننى بىز يىلان ئاسرايتىمىز يارەب،
 ئۇنىڭ باتىل غىيالىچە بولارمىشى قانغا دۇنيايى،
 بۇنىڭدەك زور گۇناھ بولماس، غاتا چاغلايتىمىز يارەب،
 «ئاناڭغا بېرىمىگەن بىلىگەن يولۇڭنى» دەپ ئىدى دانا،
 ئادالەت تۇتىدە، ئەيىبىمىز، چىگىر داغلايتىمىز يارەب،
 كېمى تۇلپارمۇ تۇز يولدا مۇدۇرلۇپ كېتىدۇ دەيدۇ،
 سىراستىل مۇستەقىم،^① بۈرگىن، غاتا ئۇيلايتىمىز يارەب،
 كەمى^② نەمەت يېزىپ ئەشتار، سۇغەنداللىق قىلىپ قويدى،
 كېچىرگەي مېنى دوست - يارلار، بۇرۇن بىلىپتەنمىز يارەب،

① سىراستىل ئىختىيارى، تونۇي نىل،
 ② كەمى - ئاتىرىنىڭ تەدبىرى مەنالىرىم.

كوجا - كويىلاردا ئەمىرەپ بۇرۇشەتتى، ماچۇقىنىڭ چېرىكلىرى بولسا تېخىمۇلا ئۆيىمۇ ئۆي كىزىپ، ئولجا قىلىشقا قاتنا ئىدى. ئۇلاردىن ئون نەچچىسى شەھەرنىڭ جەنۇبى، دەرۋازىسى ئالدىدا ئاغىرىق ئولجىلىرىنى بۆلۈشەلەي، ئاڭلىرىنىڭ ئاغىرىقىغا ئۇرغاندا، پايلا-راقتىلا چىمسار تەرىپىنى كېلىپ، ئاڭلىرىنىڭ تەرىپىمۇ ئۇرغاندا، پايلا-راقتىلا شەھەردىن ئالدىراش چىققان يېشى يەنە چىمسارغا قايتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلارنى كۆرۈپ، ئۇلارغا ئەجەبلىنىپ قال-راپ قېلىشى، بۇرۇن ئۇرۇلدا ماچىسى كۆرگەن ئىككى قېرىق چېرىك ئۇنى بۇ ئاتلىقلار ئارىسىدا كۆزلىرىدىن ئوت چاقىنماۋات-قان ھالەتتە كۆرۈپ، قانداقتۇر بىر پائالىيەتنىڭ شەپقىتى سەز-گەندەك، بىر-بىرىگە قەندىقىلىك ئارىشىپ قويدى.

ماچىلار چىمسارغا قايتىپ كېلىپ، شۇ كېچىسىلا پۇتسۇن قوشۇنغا جەڭگىۋار ئەيپارلىقتا تۇرۇش بۇيرۇقى بېرىلدى، چۈنكى مەھسۇت مۇھسىن باغلىق چوغلار ئەمدى ماچۇقىنىڭ ماچىنىڭ ئىككى ياقىسى گەلبىرىگە چىمدىيالماس، بىر ئىش ئۇقۇدۇرۇپ قو-يارمىدى دەپ ئويلايتتى. ماچىنىڭ ئۆزىمۇ بولمۇلۇق بولدى، ئالغانىدى، بىراق ئەمدى شۇنى كۆرىمەن؟ دەپ توختۇمى، قارىما-لىگە مېھرىبەنلىك كۆڭلىدە تېشى ئەيپار جاۋاب بېرىپ ئىدى. شۇنچە ئەنئىنى ئەتىگەندە چاي ۋاقتىدا، مۇشۇ توغۇرلۇق كېڭەش تېنىڭ قۇلىقىغا بىر نەپەس دەپ يېمىرىلدى. مەھسۇت مۇھسىن «پاچىنى كەپ ئىكەن» دېدى - دە، نەمەت خەلىپەنىڭ ماچۇقىنىڭ توتۇرسىدا بىر نەزەم يازغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنى ئوقۇتۇپ بېرىشكە ئەلگە قىلىدى. نەمەت خەلىپە يانچۇقىدىن بىر پار-چە قەغەزنى چىقىرىپ، كۆزىنىڭ يويىغا يازغان بوم تاۋازدا

تەرەپكە ئۆتۈپ كەتسە، تېخىمۇ نۇرغۇن خەلق بىزگە قوشۇل
 خۇ، تىشى شۇ يەردىن باشلاش كىرەك، دېگەن يىگىنى ئوت
 تۇرغا قويىدى. ھەتتا بەزىلەر «ماجۇنىڭغا ئىشى ئۈۋىتىپ،
 ھېلىقى قورال-ياراقلارنى قاتتىق تەلەپ قىلىش» بولسا، ئۇ
 نىڭ بىلەن سۆزلىشىپ تېلىش لازىم، دېگەن گەپلەردىمۇ ئېتىشى.
 ھاجى شۇنچىغىچە تاشكارا بېرىنچە دېيەي، قاسىم ئەم
 بەندى بىلەن پىچىرلىشىپ ئولتۇرغان مەھسۇت مۇھىتىغا قارى
 دى، مەھسۇت مۇھىتى يۇقىرىدىكى پىكىرلەرنىڭ ھېچقايسىسىغا
 قوشۇلمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئەگەر ھاجىم لايىق تاپسا، ھا
 زىرچە مۇشۇ تەزىيە مەلۇم زامان تۇرۇپ تۇرۇشى تەشەببۇس
 قىلىدى.
 — مەنمۇ مۇشۇنداق ئويلايمەن. — دېدى ھاجى-ئاسمانىز
 بىر-چاھان ئويىدا ئاشلىپ، تاغ-قىرلار كۆكۈرىپ قالدى.
 بىز مۇشۇ يەردە تۇرۇپ، ماجۇنىڭ تاشلىنى كۆرۈپ با
 قايلى. قىنى ئۇ لومودى ئۆزى ئالغۇز ھەلەك دۇەن بىلەن قان
 ھاق سۆزلىشىدىكەن. ئۇندا بىزگە مۇشۇ تاشلىدىغان بولسا، شۇ
 گاھنا كۆرىمىز، ئۆلكىسى كەلگەن بولسا، ئاتقا چىتىمۇن. بىلىڭ
 قاسا، سۇ، يىلقىغا بايلاي، ئايلاغا تاغ ياغى.
 شۇنىڭدىن كېيىن، ماھىنىڭ تۇشۇنى تەسلىم بولغان
 جىمسار پېرىكلىرىنىڭ ھەممە ئات-ئۇلغۇ ۋە چېچىلىرىنى.
 ساڭلاردىكى ھەممە ئاتلىق ۋە يىم-بوغۇزنى بىراقلا تارتۇلۇپ
 تاغ تېرەپكە جۈمىدى.
 ماجۇنىڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقانچ، جىمسار پېرىكلىرى
 نى دەرمال كۆچۈرگە بىھادە ھەيدىتىپ كەتتى ۋە كۆچۈرگە
 كەيسىر چۈشكەن پېرىكلىرىگە ئوخشاشلا، ئۇلارنىڭمۇ ئاقلىق-چۈر
 لاغا، ۋە تېرى-چۆرىلىرىنى ئاللىۋېتىپ، تېمەللىرىنى ئۆز قوشۇ
 لىغا قوشۇۋالدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ئاز كۈن ئىچىدىلا بەش

484

چىگە تەگكىلى بولسايدۇ. تىۋرپان ئارقىلىق ئالتە شەھەر
 483

بۇ شىگىر سورۇنىڭلىرىگە شۇنداق تەسىر قىلدىكى، نەمەت
 خەلىپەت «ئۆگىدى» دېيىشكە، ئۇلار شېئىرنىڭ ئوتۇرلۇپ بول
 شىغا ئىشەنگەندەك كۆزلىرىنى يوقان ئېچىشىپ چىم ئولتۇرات
 شى، بىردىنلا ھاجىنىڭ ئازادى ئاقلاندى:
 — يەنە ئوتۇق ئۆگام.
 ھى مۇنداق دېدى، قېشىم ئوتۇرلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھا-
 شېئىر ئىككىنچى قېشىم ئوتۇرلۇپ بولغاندىن كېيىن، ھا-
 — ھۇشلىرى ئۆگام، بۇ نەزىمگە بىنىڭ كۆڭلۈمدىكى ھەم
 ھە گەپلەرنى پۈتۈنسىز، يۈزىكىمنى مۇشۇنداق تاتلاپ، لازىم
 دەك ئېچىشتۇرۇۋاتقان ھەسرەت-ئادامەتلەردىنكى ھەسسىتى
 ئېيتىشىز، مەن بۇ گەپلەرنى ھەرگىزمۇ ئۇچىدىك ئېيتالماي س
 ئىدىم، خوش ئەمدى قانداق قىلىمىز ئاقىنلار، گەپ قىلىڭلار
 كاسلىك دېگەن لومودىنىڭ خۇي-پەيلىنى كۆرۈڭلار، نىيىتى
 نى ئاقلاندىڭلار. ئۇنىڭ ئالدىدىن پەش قېقىپ چىققىنىم خاشا
 بولدىمۇن؟
 — نېمىشقا خاتا بولۇۋەدەك! ئايرىلىشىم ئايرىلىغان، —
 دېدى سالى دورغا، — ھېلىمۇ بىز كالىدەك سەۋرلىك، قۇيەك
 ياۋاش، كىچىك بالدەك گۈل خەق ئىككىمىز، ھەممىگە چىداپ
 كەلدۇق، خەير ئەمدى بۇ گەپنى قورۇپ، مۇندىن كېيىن نەگە
 بېرىپ، نەمە تۇرۇشىمىزنى ئويلىشىپ كۆرىيلى.
 سالى دورغا خۇددى گەپنى باشلاپ بەرگەندەك، ئۇنىڭ
 سۆزىدىن كېيىن، ھەممىنىڭ ئاغزى ئېچىلىپ كەتتى، بەزىلەر
 ماجۇنىڭغا قارساي، ئۈزۈمچىگە تېكىش قىلىشنى تەشەببۇس
 قىلدى. بەزىلەر «كۆچۈك بىلەن جىمساردىكى قورال-ياراقلار
 ماجۇنىڭنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. ئادەملەردىمۇ كۈندىن-كۈن
 گە كۆپىيىپ، قورال-ياراقلىق قىلىنغان ئازادىمىز تۇرۇپ
 چىگە تەگكىلى بولسايدۇ. تىۋرپان ئارقىلىق ئالتە شەھەر

483

قانداقتۇر بىر ئىسلام دۆلىتى قۇرۇپ، بۇ زېمىننى سۈپىت ئىتىپاقىغا تارقىتىشقا قىلماقچى بولغانىكەن، بۇنىڭغا جۇڭگو، مەركىزىي ھۆكۈمىتى ھەم، سۈپىتلەر ئىتتىپاقى ھەم مۇتلەق يول ئۆپكەن مايدىلىرى.

شۇ كەيپلەر بولغاندا، چىدىرنىڭ ئىچىدە چوققۇر سۈر-كۈنات ھۆكۈم سۈرەتكە، ماچىنىڭ كۆز ئالدىدا ئالدىنقى يىلى تارتى تېشىدىكى چاغدا، تاشقى مۇھۇلدىن كەلگەن چامسىن دورچىنىڭ قىياپىتى كۆرۈلۈپ، ئۇنىڭ ماچۇيىنىڭ مەققىدە ئېيىقتا ئېلىرى قايتىدىن ئانغاندا، ئۇنىڭ سېزىلمەكتە ۋە تېخى بىر-ئەنچە كۈنلەر بۇرۇنلا ماچۇيىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن چىققان مېلىنى سۆزلەر يەنى «تاۋۋال جۇڭگۇ، ئاندىن روسىيەنى ئېلىپ، چىگرانى مەرمەگە تۇتاشتۇرىمەن» دېگەن سەپىستىلەر يادىغا چۈشمەكتە ئىدى.

— شۇ تۇپەيلى، — دەپ داۋام قىلدى مەھسۇت خوجا، — سۈپىتلەر ئىتتىپاقى شەك دۈپەندەك، ماچۇيىنى يوقىتىشقا بارلىق يوللار بىلەن ياردەم بېرىشى قارار قىلدى، ئەمدى، كىمكى ماچۇيىنىڭ بىلەن مەنەپەس بولسا، ئۇ كىشى سۈر-ۋىتلەر ھۆكۈمىتىنىڭ دۈشمىنى ھېسابلىنىدۇ، سۈپىت كۈن سۇلى چاينىرىنىڭ ماچۇيىدىن قول ئۇزىتىلگەنلىكى ئاتىلار ئە تەدبىر دەپ بىلدۈرۈپ، بۇ مۇناسىۋەت بىلەن چاينىرىنى تەرىككەيدۇ. مەن كۈسۈل نامىدىن ئەنە شۇ قارارنى چاين-لىرىغا ئۇقتۇرۇپ قويۇشقا كەلدىم. مېنىڭ كەيلىمىدە دەرىج تۇپالىقلار مەن بولغان بولسا، ئۇنى كەيلىمىدە دەرىج تۇپالى، ئەيۇ قىلىشنى ئىلتىپا قىلىمەن.

— ماچۇيىدىن ئايرىلىشقا تەييارلىغان، ئۇنىڭ بىلەن مەزگىل بولسا ماچۇيىدىن، — دەپ ھاجى كىمكى قىلىپ، — شۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئورۇسلار ماچۇيىنى بۇرۇنقىدەك

مەسلىھەتسىز چوقۇم شۇنداق بولۇشى كېرەك. بۇرادىرىم مەھسۇت خوجىنىڭ دەريا ھاكىملىرىدا بايان قىلغۇسى يىگىرە - تەكلىپلىرىگە دىققەت - ئېتىبارلىرىنى دەرىج تۇتقۇنلىقىنى سورايمەن، ھاجى بۇ غەنى دىققەت بىلەن ئوقۇپ چىقىپ، مەھسۇت مۇھىتىغا ئۇزاتتى، مەھسۇت مۇھىتى غەنى ئۇنلۇك ئوقۇپ بولغاندا، ھاجى مەھسۇت خوجىغا قاراپ: «ئېنى ئېيتىڭ، نېمە كەپ ئىدى؟» دېدى.

مەھسۇت خوجا: «ئۇستا ئاتىقلارغا خاس تىسىرلىك تەلەپ-چۈز بىلەن كەينى ئۇزۇندىن باشلاپ، ھاجىم باشلىقىدىكى قۇتۇل دېھقانلار ئىشقا ئېلىشقا بىۋاسىتە تەسەببىپ سۈپىتىدە ئىشپىدات چىك شۇرىن ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقسەۋرۈلۈپ، ئۇنىڭ كۈنىغا ھەر مىللەت ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان يېشى ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقى، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ ئەدىل - ئادالەت ۋە خەلقپەنچى بىلەن مىللەتلەر پاراۋانلىقى سىياسىتى يۈرگۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىگە تىنىچ ۋە ئىناق تۇرمۇش يارىتىپ بېرىشى يولىدا قەتئىي تىرىشىۋاتقانلىقى، شۇنىڭ ئۈچۈن سۈپىت ئىتتىپاقىنىڭ بۇ ھۆكۈمەتنى قوللاپ، ئۇنىڭغا ھەرقانداق ياردەم ئېلىپ بېرىشىمىز كېرەك» دېدى.

— ھاجىم چاينىرى باھالىق سەركىرىلىرىنىڭ قەھرىمان ئۇيغۇر ئوغلىلىرىنى باشلاپ، خەلقى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا كۆرسەتكەن شىجائەت ۋە پىداركارلىقلىرى شارائىتىدىن ھەر مىللەت خەلقى يېشى ھاياتقا مۇپەسسە بولۇش كەرەپ-بىدە تۇرغاندا، ئەمما، باشقۇرغۇچى ماچۇيىنىڭ قوشۇنى ئار-مار كەلتۈرۈلگۈچى، بۇ ياخشى كۈنلەرگە ئېرىشىشىمىز كەرەك. مالدۇر، چۈنكى ماچۇيىنىڭ دېگەن پەچىئەت ياپون چاينىكىر-لىكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، جۇڭگۇنىڭ شەرقى - شىمالىدىكى قورچاق ھانىيۇنگۇغا ئوخشاش، يۈرۈشمىز شىنجاڭدا

بىلەن بىرلەشمە سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى جانابلىرىنى بۇرۇنقى دەڭلا قىللاپ، ياردەم بېرىدۇ.

كەپ شۇ يەردە يەتكەندە، مەھسۇت مۇھىتى: دېھقانلار ھېرىپ كەتكەندۇ، تۇپدان ئۆزۈڭلەرنى تارام تالاسۇن، قالغان گەپلەرنى تەتە قىلمايمەن، دەدى، مەسۇل مەركەز مېھمانلارنى خاس بىر چېدىرغا باشلاپ كەتتى. قوشۇننىڭ مەھسە پاتىلقلارنى ماچىنىڭ كەڭ چېدىرىغا توپلىنىپ، ئېسىم كېچە گىجە كېڭەش ئۆتكۈزدى، قاسم ئەپەندى ئۆز ئۆيىدە مەھسۇت مۇھىتىنىڭ بايلىقى كېلىرىنى تولىدىن تولدىن شەرىھلەپ ئۆتتى.

بىراق كېڭەش ئەمەلىيەت كۆپچىلىكى شىك شەمسى يەم لىن بىرلىشىشى ئۇنىڭغا ئەل بولۇش دەپ چۈشىنىدىغان بولسا، ماچتا، تالاش-تارتىشى كۆپچىلىپ كەتتى. ماچسى بولسا تاھىر بەگنىڭ خېتىنى قايتا - قايتا ئوقۇپ، «مەرھۇم مەسۇت مۇھىتىنى مايات بولغان بولسا، ئۇنىڭ پىكىر تەكلىپىمۇ چوقۇم شۇنداق بولۇشىدىكى، دېگەن قۇلاردىن كۆزىنى ئۆزىمەي چىمدىمى خىيال سۇرۇپ ئولتۇراتتى.

شۇ ئارىدا، نەپەت غەلىبەتتىڭ ۋەزىن تاۋازى ئاقلاندى؛ - قەدىمكى داغىيەتلەر ئۆزىڭنىڭ ئەقىل - دانىشلىرىدىن كېچىكلەرگە تاجايىپ ھېكمەت دۇردانىلىرىنى سىراسى قالدۇرغان. دۇشۇرك بىلەن چاققان، دېگەن ھېكايە ئەنە شۇنداق ھېكمەتلەرنىڭ مۇئەسسەسەدۇر، ماچم شىچارەت بەرسە، شۇ ھېكايەتنى مەجلىس تەھلىگە سۆزلەپ بەرسەم بايلىقى بولار دەيمەن.

بۇلار بۇ ئادەمنىڭ مۇشۇنداق چاغدا ھېكايە ئېيتىپ بېرىشى مەيران بولۇپ، ئۇنىڭغا تەجەبلىنىپ قازاندى. مەتتا بەزىلەر ئارازى بولۇپ غەدۋۇقىشىدى، ماچسى ئۇنىڭ

ياردەم بېرىشى كېرەك.

— جانابلىرىغا ياردەم بەرسە كىم بىلەن سۆزلىشىدۇ؟ — سوردى مەھسۇت خوجا، كۈلۈمسۈرەپ ئولتۇرۇپ.

— كىم بىلەن دېگىنىڭىز قانداق كەپ؟ شىك دۇبەن دېگەن كومۇنىستىن قىساس ئالماي توختىمايمەن. ئۇ قاچىلىغان قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بېشىنى يېدى بىلەمسىز؟

— ئۇ راست، ئەمما شىك دۇبەن بىلەن سۆزلىشىمەن دېسە، سۆزلىشىڭىز ھۆكۈمىتى جانابلىرىغا ياردەم بەرسەيدۇ؟

— ھە، نېمە ئەكسىچە؟ شىك دۇبەننىڭ تىلغان - تىت كەلىرىنى ئۇرۇنسا، بىلەنمەنمەن؟

— بىلىدۇ، دېدى مەھسۇت خوجا يەنە كۈلۈمسۈرەپ.

— ئەمما ھازىر ۋەزىيەت ئۆزگەردى، سوۋېتلەر ھۆكۈمىتى شىك دۇبەنگە ئىشەندى ۋە ئۇنى جۇڭگونىڭ شەنجاڭ ئۆلكىسىدىكى يەرلىك ھۆكۈمىتىنىڭ بىر قىسمىنى ھوقۇقلۇق ۋەكىلى دەپ ئېتىراپ قىلدى، شىك دۇبەننىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە كەلسە، بۇنىڭ مەھسۇسى ئۆلمۈش بولۇپ قالدى، ئۆتكەنگە سالماقتا دېگەن سۆز ئۇيغۇرلاردا ھەم بار، گەپنىڭ قىسقىسى، سوۋېت كومىيۇنى جانابلىرىغا شىك دۇبەن بىلەن بىرلىشىشى تەكلىپىنى بېرىدۇ.

— نېمە مەن ئۇنىڭ بىلەن قانداق بىرلەشكۈدەكەن؟ — بۇنىڭدىن باشقا يول يوق، بولمىسا، جانابلىرى بىر ياقىن ئاچۇڭنىڭ بىلەن، يەنە بىر ياقىن شىك دۇبەن بىلەن دۇبەنلىشىپ قانداق قىلالايدىلا؟ ئېنىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ماچۇڭنىڭمۇ چۆچەكتىكى سوۋېت كومىيۇنىغا ۋەكىل مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىنتايىن كۆپ بولغان.

بۇ ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، ئەمما جانابلىرى شىك دۇبەن

ۋەزىن تۇتۇپ، پاراسەت بىلەن چارە - قەدەر تاپشاقتىن ئۆزگە ئىنچاقلىق يولى بولماي، دەپ ئويلايتىدۇ ۋە ئاخىر بۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ دۈشمەننىڭ بىرى بىلەن، شۇ ئاخىر سى كېلۋاتىمەنكى بىلەن دۈشمەنلەردىن باشقا چارە بولمىدى دېگەن قاراغۇ كەيتىدۇ - دە مۇشۇنىڭ دەپتۇر: «ئەي مۇشۇ، ئۇل جۇداۋەندە كېرەم سېنى مېنىڭ ئۈزۈم ۋە ئەيەدى دۈشمەنمۇ قىلىپ ياراتقانمىن، سەن بار يەردە ماقا كىرۈن يوق ئىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن مەن ھەر زامان سېنىڭ ھالداكىڭنى ئى تىلەر ئىدىم، سېنىڭ غەمگە كىرىشتار بولۇشۇڭ مېنىڭ ئۈچۈن خۇشاللىق. پاراسەتكە چىقىشقا ماقا مەن ئىدىم. ئەمما ھازىر سېنى غەمگەن غالاس قىلىشنى خالايمەنكى، ئۇنىڭ تۈپەيلى مەنمۇ غەمگەن قۇتۇلسەن، شۇ ۋەجىدىن ماقا مېھرىبان بولۇپ، سېنىڭ بىلەن دوستلاشمايمەن. ماقا ئۈچۈن ئىنچاقلىق، بۇ دوستلۇق غەربۇرلىكتۇر، ئەمما غەربۇرلىك بولغان بىلەن پايدىسى باركى، ھەرگىز زېمىن يوقتۇر، ئەنە قارا، مەن ھازىر ئىككى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇز غەۋبى ئاستىدا قالدىم، ئارقا مەن ئاغىستان، ئېچىمدا بىر ماقا مېنى يايلاپ ئېچىتىدۇ، ئەگەر مەن سايدىم دەۋلىتىگە مېنى شۇلارنىڭ خەۋەرچىسى خاتىرجەم قىلىپ، مەنمۇ تونۇشۇپ، ئېچىمىنى قېچىپ تاشلاپ، سېنى ئۆلۈپ، ئۆلۈپ، سەن بىلەن ئىككىمىزنىڭ ھازىرقى ھالىنى خۇددىكىمە بىلەن كېمىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاشدۇكى، كېمە كېمىنىڭ ئىنچاقلىقى بىلەن دەريا قىرغىقىغا ئېتىپ بارىدۇ. كېمىسى بولسا كېمىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، دەريادىن سالاھەت تۇتىدۇ، قېمى بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟ مۇشۇنىڭ بۇ كېلىرىنى ئاڭلىغاچ، دەمن سېنىڭ زېرىكلىكىڭ بىلەن راست كۆيۈتۈشكە قايىل بولدۇم. بولس، سېنىڭ ئەلبېشىڭ بويىچە، نېمە قىلىشىم كېرەك؟ دەپتۇر، چاشقان ئىنچاقلىقى، ۋە مەنمۇ»

تېخى ئېچىنىپلا يازغان ھېلىقى ئەزىمەتتىكى ئېسىگە ئېلىپ، ئۇنىڭدىن بىر كەب چىقىدۇ دەپ ئويلىدى چېمى، «قىنى غەلبىسى» ھېكايىسىنى ئاڭلاپ، دېمى.

بۇ ئۇنىڭ بۇرۇنىدا بىر چاشقان بوپتىكىن، دەپ باغلىدى ئەمەت خەلىپەت، بۇ چاشقان ئۆزىنىڭ زېرىكلىكى ۋە قەدەر - چارىلىرىگە ئۇستايلىقى بىلەن دۈشمەنلەردىن چېمىنى ئى ئاسراپ، بىر چاشقاندا ئۇزۇن يىللار تىنچ تۇرۇپ كەچۈپ رۇپنۇ، كۈنلەرنىڭ بىر كۈنى، ئۇ چاشقانلىقتا بىر ئوۋچى كېلىپ ئۇزاق تۇرۇپ قوپۇپتۇ، شۇ ئەسنادا ئۇزۇق كىرلىپ يۈرگەن بىر ئاچ مۇشۇك ئۇزاققى كۆش پارچىسى يەلپەن دەپ تورغا چۈشۈپ قاپتۇ، ئۇنى - بۇنى تىمىتىپلا يۈرۈپ، مۇشۇنىڭ يېنىغا بېرىپ قاپتۇ، مۇشۇك توردا يات شىغا قارىماي، چاشقانغا ئېتىلىپلا بوپتۇ، ئۆلگۈدەك قورۇپ كەتكەن چاشقان دەرمال ئۆزىنىڭ ئۆلۈشىگە تەرىپكە قاچماقچى بولۇپ قارىسا، ئۇ يەردە يوغان بىر ئاغىستان ئۇنى ماراپ ياتقۇدەك، چەتتە قاچماق دېمە تېرەك بېشىدا يوغان بىر قاچا قاننىسى دۇسلاپ قاراپ تۇرغۇدەك، بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن چاشقان ۋەتلىمىغا ماڭسام مۇشۇلە، ئارقىلىمغا يانسام ئاغىستان، سىدىرلىم ئاقسا ئالىدۇ، بۇ غەبىمىنى كىشىگە ئېيتقۇمەن، بۇ داۋاسى يوق دەردىنىڭ دەريانى كىشىدىن سورايمەن، دەپ غەم - دەرياسىغا غەرق بوپتۇ ۋە شۇ ئارىدا بىر شائىرنىڭ.

«پەلەك راھىتىگە بولسا خۇرۇم، رەقەدىن ھەم، يېپە غەم، كى چاھان رەسىمى كېمى ئانداق، كېمى مۇنداق ئېرۈر»

دېگەن مىراسلىرى يادىغا چۈشۈپ، «مۇشۇنداق چاغدا ئۆزۈم»

قېلىپ: «قىيى چاپئاراق بولماسەن، ۋەدەڭدىن يېتىنلاي دەۋاتامەن، شۇنى بىلگىنىكى، بىۋاپالىقنىڭ ئاقىۋىتى يالدا- دەۋر، كىمكى ئۆز ۋەدەسىگە تۇرمىسا، چوقۇم ئۆز چاراسىنى تارتىدۇ» دەيتۇ. چاققان ئېيتىپتۇكى، «ياق، مەن ۋەدەمگە ۋاپا قىلىپ سېنى چوقۇم قۇتۇلدۇرىمەن، لېكىن يالدا ئېيتقىم- سىدەك، سېنى قۇتۇلدۇرىسەم، دۇشمەنلىرىمنىڭ تاياۋۇدىدىن ئۆزۈمنى ئاسراپ قېلىش ئۈچۈن ئىدى، سېلىپ شۇ ئەندىشە بىلەن ئىش قىلماقچىمەنكى، نەتىجىدە سەنمۇ ئوۋچىنىڭ تۈرسىدىن قۇتۇلسىمەن». سەنمۇ ئۆزۈسنى سېتىشنىڭ تۈتكۈر چىقىرىۋىتىش ئامان ساقلاپ قالغىنى، «مۇشۇ بۇ گەپنى تاقلاپ، دەي چاققان، شۇنى ئېنىق ئېيتىپ، قېيى، قايسى يول بىلەن مەن سېنى ئوردىن قۇتۇلدۇرماقچى، مەن ئۆز- رۇڭنى ئاسراپ قالماقچىمەن؟» دەپ سوراپتۇ. چاققان ئېيتىپ- تۇكى، «ماتەرجەم بول، مەن شۇنداق: بىر يەتتى كۈتمەنكى، تاكى مەن ئۆزۈمنىڭ جېنى بىلەن بولۇپ قېلىپ، ئاقا قاز- مۇدەك ھالىك قالمايدۇ. مانا شۇ چاغدا سەنمۇ ئۆتۈلسەن، سەنمۇ ئامان قالغىنى، شۇندىن كېيىن مۇشۇ ئۆز ئەپ- سۇنلىرىنىڭ چاققانغا كار قىلمايدىغانلىقىغا كۆزۈ يېتىپ، جىم بوپتۇ. چاققانمۇ ئورنىڭ يېغىرىنى قىيا - قىيا مۇشۇ ئىككەنلىكى بىر ئال توم يېغى ئۆز يېتى قالدىدۇرۇپ، ئالداقتۇر بىر نېمىنى كۆتكەندەك قاراپ تۇرۇۋاتتۇ. ئاخىر ئاڭ ئېلىپ، ئوۋچىنىڭ قارىسى كۆرۈنۈپتۇ. مۇشۇ چاڭ قايۇسىدا كىرگەندە، چاققان ھېلىقى بىر ئال يېنى «گىرەت» قىلىپ قېلىپ تاشلاپتۇ. مۇشۇ بەدەر تىكۈۋېتىپتۇ. چاققانمۇ تۇتۇپ- كىگە كىرىپ كېتىپتۇ. ئوۋچى ئاۋۋىدىم قايىتىپ كېتىپتۇ. شۇ ئاردا مۇشۇ چاققاننىڭ تۆشۈكى ئالدىغا كېلىپ: «ئەيلى!»

مەن سېنىڭ يېتىشقا بارىمەن. سەن تەزىم بەجا كەلتۈپ- كۆرۈپ، ئاقا ھۆرمەت كۆرسىتىمەن، تاكى دۇشمەنلىرىم بۇنى سەندەك بىر ھىساپچىم بولغانلىقى بىلىپ، بولماي ۋە بېشىڭ بۇ يەردىن كەتكۈنلەر، ئاندىن مەن ئورنىڭ يېغىرىنى قىيىپ ئويلىنىپ، تېخى چاققانغا چىقارغىلىمەن، «مۇشۇڭلار چىقىدىن مېڭىم، تېخى چاققاندا بوغۇن ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈر- گەن ئەمەس ئىدى. بۇ مېنىڭ كىزىت - تەپسىگە ئېغىر كېلەر- مەن، شان - شۆھرىتىمنى بەرگە كۆرۈشكىن، ۋە دەيتۇ، چاق- قان ئېيتىپتۇكى، «مۇشۇ سائەتتە بۇنىڭدىن ئۆزگە يول يوق، سەن بىلەن ئىككىمىزنىڭ ھازىرقى ھالىتى كېمە بىلەن كېچىپتۇ، مۇناسىۋىتىگە ئوخشىمىدۇ دەپ ئېيتىۋىدۇ، دېمەك بىز بالا - قازدىن قۇتۇلۇشقا بىر - بىرىمىزگە دېھتاجىمىز. ئەگەر مېنىڭ دېگىنىمنى قىلىمىسا، ھەر ئىككىمىز مالاك بولىمىز، شۇندىن كېيىن، مۇشۇ ماقۇل بولۇپ چاققانغا كىمەل ئېتىرام بىلەن كەتراۋۇ ئىگرام رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلىپ، تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ. ئاقىمىغان بىلەن قاندا بۇ ھالەتنى چاققان ئوردىنى يىغىرىنى قىيىشقا كىرەشەنمۇ، ئەمەس دەپ- شۇڭنىڭ ھىسابى ئارقىسىدا ئاقىمىغان بىلەن قاقىدىنمۇ قۇتۇلدۇم، ئەمدى مۇشۇڭدىن قانداق قۇتۇلۇش، مۇشۇڭنى ئازاد قىلىم، ئۇنىڭدىن كېلىدىغان خەۋپ ھەممىدىن يانان بولىدۇ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ قېچىپ كەتسە، ۋەدەڭ- ۋاپاسىزلىق قىلغان بولىمەن، دېگەن خىيال بىلەن قىلدۇرات- قان قىلىشى ئاستىلىپ قۇتۇلۇپتۇ، ئوردىن چاپئاراق تۇتۇپ- لۇپ چاققاننى يېمەكچى بولۇۋاتقان مۇشۇڭ بۇنى سېزىپ

تاقلىسا، قۇيسقا، چاچلىرى تىك بولۇپ كېتىدىغان بۇ ئادەم ئۈچۈن ئەندى ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ يولغا مېڭىش ئوقاي تىكى ئەمەس - ئە؛ بىراق بۇنىڭدىن بۇلۇك يول ئېلىش كىشى مەھمۇت خوجا سوۋېت كورمۇلى نامىدىن ئۇنىڭغا ئاشكارا چاكارلاپ قويدى. ھاجىنىڭ كونا سەپدارلىرىدىن ناھىر بەگمۇ ئۆز خىجىدە بۇنى ئېنىق تەۋسىيە قىلدى؛ ھەتتا «ھايات بولغان بولسا، ئۇ كىشىمۇ ئۇنداق تەۋسىيەدە بولار ئەدى» دەپ مەشھۇت مۇھىتىنى شېھى كەلتۈردى. دېمەك، سوۋېت مۇكۇمىنى كىشى بۇلىسا، ھاجىمۇ شۇ تەرەپتە تۇرۇشى لازىم. چۈنكى سوۋېت مۇكۇمىسى بۇ ئىقتىدارلىرىنى باشتىنلا قوللاپ كەلگەن. خۇش، ئەندى قانداق قىلىش كېرەك؟ مۇشۇ تاپتا ھاجىنىڭ بىر ئېغىر كېيىمى ھەممىنى ھەل قىلدۇ؛ ياكى تىھكى ئۆز تۇز تىزى بىلەن ئاغرىقىمچە داۋام قىلدۇ، ياكى تىھكى ئۆزىنىڭ باھلىنىپ كېتىمۇ، كۆپچىلىك ئەندى ئۇنىڭ ئۈچۈن ھاجىمىنىڭ ئاغرىغا تەلەپپۇز قىلىشقا ئولتۇراتتى.

— ئاتا - ئىملارا تاھىر بەگنىڭ خېتىنىمۇ ئوقۇدۇق، خەلپىنىڭ ھېكايىسىنىمۇ ئاڭلىدۇق. - دېدى ئۇ ئېيىنى كۆتۈرۈپ. ئۇنىڭ ئاۋازى سەل يوقۇلۇپ، تىشەپ چىقىۋاتقانداك سۆزلەشتى. - راستتىن ئېيتساق، مېنىڭ يۈزۈمگە مېھقانچان بۇگۈنكىدەك سىڭىلمىغان. ئاپاتىن زەھىمەتلىك تۆدۈر ئاتامنى دېگەن قېتىم ئېسىمگە ئالدىم. بىر گاھلاردا، ھېلىقى لى دازىن كالايمى ئېيى كەلتۈرۈپ، ھەممە ئىچىپ تۇرۇۋالغاندا، تۆمۈر ئاكامنىڭ يۈزۈكىمۇ خۇنداق سىڭىلمىگەن دېمىسەن، يەنە بىر تۈرۈپ، ھازىرقى ئەھۋال ئۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ دېيىمۇ ئويلايدىمەن. - دەرۋەزە، ئوخشاشمايدۇ. مەن سوۋېت مۇكۇمىسىگە كىشىنىپ

داستىغا تەقدىمى يوق قەدىردان دوستۇم، ماڭا قىلغان مېھرىبانلىقىنى، قايسى تىل بىلەن ئېيتىپ ئۇنىڭ شۇكىرىنى نېپەك ئادا قىلارەن، ئازۇرۇمۇ شۇكى. ئىلتىپاتىنى دەرىجە تۇتسا، ئاپتاپالىنى بىر كۆرسەتسەك، ئوبدانراق كۆرۈپ، مۇستۇقكى قېنىۋالسام ۋە بۇزۇمۇ ئۆز تۈرۈپ مەنئەتدارلىقىمى ئى ئىزھار قىلسام، دېيتىۋ، پامىشقان تۆمۈكىنىڭ قاترىغا كېلىپ تۇرۇپ، «دېمى، ئىككىسىزىڭ ئارىسىدىكى دوستلۇق ئۇ يەرگىچە بولمىدۇ، مېنىڭ جامائىتىمىمۇ، كۆرىمەن دېمە، ماڭا رەھمەتمۇ ئېيتىما، بۇنىڭ ۋەجى شۇكى، ئەندى سېنىڭ كۆزۈڭگە كۆرۈنۈش، مېنىڭ ھالاكىتىم بولمىدۇ، دېيتىۋدە، ئىچكىرى كىرىپ كېتىمۇ، مۇشۇك ئاۋۇمىد بولۇپ ئۆز يولىغا راۋان بويىتۇر.

ئەمەت خەلپەت بۇ ھېكايەتنى ئېيتىشنى مۇددەتسىز خۇلاسىلەپ: «بىر ئاتاۋان چاقمىغان چېمىدا ئىقىل - پاراسەت ۋە چارە - تەدبىرلەر بىلەن ئۆز دۇشەنلەردىن قۇتۇلغانىكەن. ئەلەمدەۋلىلەر، بىرلەرمۇ سىپاتلىق يولنى تاپۇرمىز، دېدى. بۇ ھېكايە كېيىن ئەھلىگە ئەلگە قاتتىق تەسىر قىلدى، چېنى، تالاش - تارتىشلار توختاپ ھەممەيلەن جىم بولۇپ قېلىشتى. ئۇلارنىڭ يازىقى چەتتە تاپتاپا كۆيۈپ، قىشلىق قار - قىش ئىزىمۇ شالارنىڭ غۇزا يورۇقىدا خۇددى ئۈچ ھېكەللەر - نىڭ يۈزىدەك پارىراپ تۇراتتى؛ بۇلتۇزغا ئوخشاش چىمىلاپ تۇرغان كۆزلىرى قېنى، بىرلىمىسە دېمەسەن» دېگەندەك قىلىپ، ھاجىغا تىكلىگەندى، ھاجى بولسا ئاتۇنۇش ئاچايول ئاغرىدا «قانداقتا ماڭسام بولار» دەپ ئارىسالىنى بولۇۋاتقان يولۇچىدەك، ساھلىنى سىلاپ، خىيال دېڭىزىغا غەرق بولغانىدەك دېيىشىمۇ، شۇنچە ۋاقىتتىن، شىك شىسەي دېگەن ئىشىنىدى.

مېنىڭ سېھىر-ئەسۋەرلىرىم بىلەن ماڭا ئاسىلا رام بولىدۇ. ئۇ ئەمدى ئۆزىنىڭ بىر دىندىكى بايىق ئىقتىيادىدىن، ئۆز يۇرتىغا ئىشىغان ئۇرۇقتاق تەلۋە يولزاس ماۋجىچىك بىلەن ھەرىكىز كۆشۈق يالمايلىقۇ. ئۇلار ئەمدى بىر-بىرىنى ۋە باشلىرى ۋە خىيالى تىكلارلىقتا قەيىپلىشىپ، ئۆسۈر بونى ئىمت بىلەن مۇشۇكىنىك زىتلەيدۇ. بۇ نېمىدىكىن زور ئامەت ماڭا! دۈشمەن قوشۇمدا ئىختىلاپ تۇتۇلدى دېسەك، ئەلئىيە مېنىڭ دېمەكتۇر. بىراق ماچۇقىدىكىدىن قۇتۇلسىنىپتە، ئاغرىق ئەلئىيە مېڭە كاپالەت بولۇ. بۇنىڭ ئۇچۇر، يا شەرقىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسمىنى ئۇنىقتا بېرىش بەدىلىگە ئاغزىنى ياغلاپ تۇرۇپ، كېيىن بۇرىكىنى داغلاھقا بۇرسەت كۆتۈرەي، ياكى ئۆسۈم خۇجىنىيازنىڭ كۆيىدىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۆتكۈزۈۋېتىشنىڭ ئامالى تاپاي-دە، بۇ ئىككى يىرتقۇچ تارم چاڭ ئاماللىقىدا بىر-بىرىنى چىغلىپ، تاللاپ قان بولۇشىمۇ، ھەر ئىككىسى ھالىدىن قالغاندا، ئاغرىق ئەلئىيە مېنىڭ بولماي كىنىڭ بولىدۇ؛ بىر چالما كىكى پاشىنىك سۈيۈش دېمەن شۇنە

شىڭ شىسەي بۇ ئۇلارنى يېزىۋاتقان ئاغشىمى، ھاجى باشلاپ ماڭغان قوشۇن قاتسۇقات تاغلار بىلەن قوشالغان كەڭ بىر چىلغىغا چۈشكۈن قىلغانىدى. ئەسارسۇ كۆلغان چۆرسىدە ياتقان توغنىياز زور، موئۇر كادىمۇ ياملىق ھەمراھ-لىرىنىڭ قاتارىدا چەكەن توشقا ئورنىنىپ، سىلتىشى مەھكەم تۇتۇلغان ھالدا ئۇيۇقنا كەتتى ۋە ئۇزاق مۇتەپپەل تۇتۇر خەلىپىنى چۈشەپ قالدى. بىردىنلا ئۇيۇقىسى ئېچىلىپ كېتىپ، تال ئاققۇچە زادى ئۇخلىمايدى. خېيال قۇشلىرى پەرزەنت قىلىپ، ئۇنى تالغا ياقلازغا ئېلىپ كەتتى. ئۇ ساقال باسقۇچ ئىچكىسى تالغا ئالغىلى ئارىسىغا قوبۇلۇپ، ئاستا سۈزۈلۈپ كېتىۋاتقان

ئۆزى چارە كۆرىدۇ. لازىم تېپىلغاندا، ئۆزۈمچى تەرەپ ھەر-بىسى ياردەم بېرىدۇ. بۇ بىتىم خەنزۇ-ئۇيغۇر تىللىرىدا ئۈچ نۇسخا يېزىلىپ، بىر نۇسخىسى ھەركىزى مۇكۆمەتلىك بولۇپتۇ. ئۇ ئۆزۈمچى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ ھەر-بىرىدە بىر نۇسخىدىن ساقلىنىدۇ، بۇ بىتىمگە شىڭ دۇنيە بىلەن خۇجىنىياز ھاجى ئىمىزا قويۇپ، مۇكۆمەت ئايغىلىرىنى باسقۇچ دىن تاشقۇرى، ئۆزۈمچىدىكى سۈۋېت كولىملىرىنىڭ ھاھىت بولۇپ قول قويۇشى شەرت. بۇ بىتىم ئىمىزىلانغان كۈندىن كېيىنكى كۈنگە كەتتى.

ئەنسى ئۆزۈمچى تەرەپ ۋەكىللىرىدىن چىڭ دېلى باشلىق بىر قىسىم كىشىلەر مەزكۇر بىتىمگە شىڭ شىسەي بىلەن سۈۋېت كولىملىرىنىڭ قولىنى قويۇپ كېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ يۈك ماھىنىسى بىلەن ئۆزۈمچىگە ماڭدى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھاجىمۇ بىتىمگە قول قويدى.

شىڭ شىسەي ھاجىنىڭ ئۆز قوشۇنىنى تاغ يولى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا باشلاپ ماڭغانلىقىنى ئاڭلىغان ئاغشىمى ھېلىقى قېلىن خاتىرە دەپتىرىنى يەنە قولغا ئالدى. دەپتېرىنىڭ ۋازاقتىرى تۈگەپ، ئاغرىقى ئېتىلا بوش قالغانىدى. ئۇ ھېلىقى يەتكە، بۇنۇلارنى يېزىپ، خۇددى مۇۋەپپەقىيەتلىك چىققان دىرامىنىڭ ئاغرىقى كۆرۈلۈشى تۈگەيدىدە، سەھنە پەردىسىنى خاتىرجام يېچىۋاتقان كىشىدەك، دەپتېرىنى يېپىپ، پىراتلارنىڭ سېلىپ قويدى:

«ئاسمان خۇداسىغا مىڭ قەتلىە شۇكۈركىم، ماڭا خىرىس قىلىپ كېلىۋاتقان ئىككى يىرتقۇچنىڭ بىرى—ھازىرقى زامان ھەرىسى ئىلىمى ۋە سىياسى ساۋاتىنى بىخەۋەر بولمىنى بىلەن يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئارزۇ-ئۈمىدلىرىنى ئۆزىدە كۆتۈرۈپتۇ. دۇرگەن خۇجىنىياز بىلى بۇ باش تەگمەس تاغ ئالغىنى —

قاپتۇر، خوجىنياز پاكاتغا ئېچىش قوي، سەگە بولغا ي
 جۈمۈز، دەپ قويۇپ، يەنە ئۈچۈپ كېتىۋاتقۇدەك مەن «تۇمۇز
 تاكا» دەپ ۋارقىرىشىمچە ئويغىنىپ كەتتىم. شۇنىڭ بىلەن
 ئۈچۈم ئېچىلىپ كېتىپ، ھازىرقىچە خىسپال سىزۈپ ئول
 تۇردۇم.
 ھاجى يامدات نامىزىنى ئوقۇشنى ئۈستىم چىقىرىپ،
 تاڭ شەيىھلىرى بىلەن چوقىدا قىزىرىپ كېتىۋاتقان بۇلۇت
 لارغا قارىغان پېتى كىچىكى تىڭلاپ جىم بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ
 دۈڭىلەك يۈزلىرىدە قانداقتۇر بىر غەم-ئەندىشە ئالامىتى
 ئەكس ئىتىپ تۇراتتى.
 شۇنىڭدىن كېيىن، يەلك چاقنىڭ بۇ زېمىن ئۈستىدە
 يەنە قانداق تويۇنلارنى كۆرسىتىپ، كىملىرى يىغىلىشى،
 كىملىرى كۈلدۈرگەلىكىنى كىتابىڭ ئىككىنچى قىسىمىدىن
 ئۇقۇرسىز.

1987-يىلى، دىكابىر،
 تۇرۇمچى

تاڭ جامالسا قاراپ، ئېسىلىرىمدا ئويۇلۇپ ئولتۇرغاندا،
 يامدات نامىزى ئۈچۈن بۇدەك تاغ سۈمى بىلەن تەرەت ئېلىد-
 ۋاتقان ھاجى ئۇنى كۆرۈپ تالدى-دە، ئاستا يېنىغا كېلىپ،
 «سەھىر ئويغىغانىدىنلا» دېدى.
 ئەسلى ئورنىدىن چاچراپ قوپۇپ سالام بەردى ۋە:
 «خېلىدىن بېرى ئويغاق يېتىشىمەن» دېدى.
 — ئېشىققا ئۇخلايدىكەن، تاۋنىڭ يوقىۋېتىۋىسا؟ — سورىدى
 ھاجى.

— ئاھ، ھاجى تاكا، دېدى ئەسلىزى غەمكىن بىر ناھاڭ-
 دا، — تۆمۈر تاكىنى چۈشەپ قاپتىمەن.
 — مە، قانداقچە؟ — قىزىقتىم سورىدى ھاجى، ئاقسۇچە
 توشىياز زور بىلەن موزۇر كاتتىلارنى ئويغىنىپ كېتىپ،
 مەھسسى كەپكە ئۇلار سېلىشتى.
 — چۈنۋىدە قوراي تاغلىرىدا ئوۋ قىلىپ يۈرگۈدەكەن، —
 دېدى ئەسلىزى، — بىر گاغتتا تاغ بېشىدىن تاغنىڭ كىشىنى
 ئاقلاندى. قارىغۇدەك بولسا، تۆمۈر تاكا ئاق تون، ئاق سار-
 لە بىلەن ھېلىقى كۆك بوز كېتىشك ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، تاڭقا
 ئولتى بۇلاڭلىتىۋاتقۇدەك، ھوي بۇ تۆمۈر تاكايغۇ دەپ تاڭقا
 يامىشىپتىمەن. لېكىن، ئۇنىڭ قېشىغا زادى يېتەلمىگۈدەك
 ھەن. بىرگاغتتا قارىسام، ھېلىقى چەدە قاشقار ئېچىدا بولۇپ
 قاپتۇ. بىرلا سەگىرەپ ئۇنى مەنىم بىلەن تەڭلا تۆمۈر تاكا-
 نىڭ قېشىغا چىقىپ قاپتىمەن. تۆمۈر تاكا، تاڭقا كۆلۈپىرىپ،
 يۇر ئۇكام، بىللە ماڭايلى دەپ كۆك بوز تاغنى بىرلا دېۋىتىش
 بىلەن بۇلۇتلا تارىسىدا ئۇچۇپ كېتىۋاتقۇدەك، مېنىڭ چەدە
 قاشقار تۇرغان ئىزىدا قىمىرلىماي تۇرۇۋالغۇدەك، مەن ئاچ-
 چىقىشقا بايلىماي ھەدەپ قاتتى قانچىلا تېشىمەن. ئۇمۇر تاكام
 مېنىڭ يېنىغا يېنىپ كېلىپ، «بويىتىۋىتسا، ھازىرقىچە سەن

3. BÖLÜM: DİZİN

3.1. ÖZEL AD DİZİNİ

A

Abdiniyaz: 249, 262, 320, 322, 322, 322, 323, 323, 324, 325, 325, 336, 343

Abdiniyaz Mirab: 95, 183, 183, 230, 230, 231, 231, 232, 236, 241, 242, 243, 244, 244, 244, 249, 250, 250, 251, 254, 254, 257, 257, 260, 266, 294, 295, 295, 302, 302, 303, 303, 303, 306, 306, 307, 313, 314, 319, 320, 321, 321, 322, 323, 340, 343, 462

Abduhalik: 385, 386, 439, 443

Abduhalik Uyğur: 431, 431, 435, 438, 441, 445

Abduqadir Damolla: 11, 19

Abdulla Toqay: 34

Abduraḥman Cami: 52

Abduréhim: 261

Abduréhim Dorğa: 256, 256, 257, 257, 257, 258, 258, 258, 259, 260, 260, 261, 261, 266, 266, 267, 267, 267, 267, 268, 268, 268, 268, 269

Adağ: 175, 180, 193

Ademata: 227

Aḥun Tuençañ: 278, 279, 279, 279, 279

Aḥunbeg: 106, 106, 106, 107, 107, 107, 107, 108, 108, 108, 108, 115, 116, 116, 117, 117, 117, 118, 118, 119, 120, 123, 123, 124, 124, 124, 125, 125, 125, 125, 125, 125

Aḳsağ Tömür: 223

Aḳsu: 3, 3, 42, 286, 365

Aḳsulux: 365

Alipbay: 54, 61, 61, 61, 62, 62

Alla: 95, 241, 250, 297, 298, 312, 404, 469, 469, 481

Altay: 55, 56, 56, 56, 58, 59, 59, 68, 340, 346, 400

Alte Şeher: 124, 139, 297, 297, 417, 483

Amanqul: 45, 45

Amérikán: 185

Aratürük: 175, 180, 183, 193, 236, 257, 304, 316, 324, 325, 343, 387

Ara-türük: 137

Astane: 137, 406, 407, 407, 414, 414,
414, 414, 416, 425, 437, 441

Astanelik: 408, 409, 411, 414

Ayimhan: 331

Ayla Hénim: 417

Aynisa: 175, 182, 187, 198, 198, 224,
227, 247, 248, 248, 248, 248, 248, 248

Aynisaħan: 169, 170, 170, 171, 171,
249, 388

Ayşe Appaħ: 55, 55, 66, 82, 89, 89,
89, 94, 95, 99

B

Bağdaş: 314, 314, 316, 339, 340, 380

Bağdaşlık Yediga Kemşük: 424

Baķiniyaz: 358, 381

Baķiniyaz Dorġa: 183

Barat: 290, 291, 291

Barat İmam: 110, 110, 110

Bariköl: 56, 56, 266, 281, 299, 301,
340, 302, 305, 313, 316, 380, 381,
459, 498

Bay: 175, 180, 181, 193, 343

Baymolla: 449

Bazar: 127, 400

Beħtu Amet: 275, 275

Beş Şehir: 236

Beşir: 151, 251, 251, 294, 294, 295,
316, 340, 348, 349, 352, 353, 354,
357, 357, 358, 361, 380, 401, 402,
402, 403, 403, 403, 403, 403, 404, 404

Beşşar: 137, 243

Béşir Ğocam: 244

Béyciñ: 9, 90, 104, 105, 106, 106,
113, 113, 114, 120, 120, 123, 124

Béyciñ Ğan: 152

Béyciñlik: 104

Béyciñ: 3

Bolşévik: 4, 80

Bortala: 70, 70, 70, 75, 82, 83, 83, 83,
84, 88, 99, 101, 101, 348

Bosuħ Dorġa: 159, 161, 161

Bosuħ Saħal: 328

Börte: 84, 85

Börte Naħin: 83, 83, 83, 83, 84, 86,
86, 87, 100, 100, 101, 348

Bulġari: 361

Burhan: 43

Burhan Ependi: 15, 35, 35, 101

Burhan Şehidi: 6, 6, 6, 7, 7, 7, 8, 40, 40, 40, 41, 41, 44, 44, 51

Bügür Yenisar: 215

C

Camsin Dorci: 349, 351, 352, 352, 352, 353, 357, 360, 361, 361, 361, 362, 363, 363, 363, 363, 364, 364, 365, 369, 369, 369, 369-370, 371, 382, 383, 488

Cañ: 10

Cañ Cisa: 169, 169, 169, 170, 170, 171, 171, 173, 173, 174, 174, 176, 178, 179, 179, 179, 181, 181, 182, 182, 182, 184, 184, 185, 186, 186, 186, 188, 195, 259, 341

Cañ Çuñşi: 9, 10, 10, 18, 22

Cañcuñ: 15

Cañ Féyğa: 206

Cañ Goğu: 169

Cañ Piyüen: 21, 42

Cañ Piyüen: 312, 315, 316, 316, 316, 319, 376, 376

Cañ Şiñ: 446, 446,

Cenubiy Şiñcañ: 385, 498, 498, 498, 498, 498, 498, 498, 499, 499

Cigde: 136, 287

Cimsar: 469, 469, 471, 471, 471, 477, 479, 481, 481, 481

Cimsar-Fukañ Tağliri: 485

Cinesti: 110

Cinestihan: 108, 109, 112, 113, 113, 113, 113, 114, 114, 114, 114, 114, 114, 115, 115, 115, 116, 116, 116, 116, 117, 117, 118, 118, 119, 119, 119, 123, 124, 124, 125, 125, 125, 125, 125, 125, 125, 126, 126, 127

Ciñ Şurén: 21, 21, 21, 21, 22, 22, 22, 22, 23, 35, 36, 40, 40, 40, 40, 40, 41, 41, 41, 43, 43, 44, 44, 101, 128, 128, 128, 135, 137, 170, 180, 183, 195, 195, 199, 199, 206, 206, 256, 266, 267, 285, 287, 288, 292, 294, 307, 308, 308, 311, 311, 334, 345, 376, 389, 397, 397, 400, 406, 437, 443, 445, 445, 446, 446, 446, 446, 446, 446, 446, 447, 447, 447, 447, 448, 487

Cisa: 173, 173, 174, 175, 181, 181, 182, 182, 196

Cu Dotey: 267, 269, 269, 285, 293, 295, 295, 302, 302, 302, 315, 319, 334

Cugi Lyañ: 203, 203, 215

Culicuñ: 206

Cuñgar- Turpan: 34

Cuñgo: 12, 42, 72, 203, 278, 353, 381, 487, 488, 488, 489

Cuñhua Mingo: 13, 287

Curuyşi: 267, 267, 267

Cuşi: 128, 129

Cutuenañ: 207

Cu Cuen: 459

Cu Tuenañ: 211

Cü Tuenañ: 210

Cyañ Cyéşi: 9, 377, 377, 382, 383, 448

Cyañ Péyyüvencañ: 448, 448

Ç

Çarrosiye: 114

Çentu: 27, 202, 257, 257, 400

Çég: 200

Çéñ Cuñ: 446, 446

Çéñ Déli: 446, 446, 497, 499

Çéñ Yiñcañ: 210, 210, 211, 211, 212, 212, 213, 215

Çiñgam Ğocam: 94, 124, 124, 130, 143, 152

Çiñgil: 55, 58, 61, 61, 61

Çiñgizhan: 84, 84

Çiñhey: 274, 274

Çipar Askar: 70, 70, 70, 85

Çöçek: 54, 68, 346, 376

Çyen Darin: 59, 191, 218, 249, 289

D

Daguñbav: 14

Damdin Çadni: 449

Daşicuñ Ependi: 469, 478

Dorğa: 181, 182, 190, 190, 193, 198, 198, 214, 220, 227, 248, 258, 260, 260, 268, 268, 303, 303, 303, 349, 352, 384

Dotey: 111, 111, 111, 112, 112, 113, 115

Dotey Darin: 112, 113, 113

Dörbilcin: 62, 65, 85

Dugamet: 136, 136, 136, 137, 137,
138, 291

Dugoci: 21, 22, 308, 308, 308, 308,
308, 310, 310, 310, 311

E

Ehmetcan Darin: 486, 497

Ekber Pugen: 485, 486, 486

Ensari: 456, 456, 456, 456, 456, 458,
458, 458, 459, 501, 501, 501

Enşi: 275, 275, 281, 380, 404, 459

Enver Paşa: 381

Ereb: 4, 270, 40

Erepat: 228

Eysa Peygamber: 36

Ezrail: 133, 342

É

Érdénbat: 83, 83, 83, 83, 83, 83, 84,
84, 84, 85, 85, 85, 86, 87, 87, 87, 87,
87, 88, 88, 88, 88, 89, 99, 99, 100,
100, 100, 100, 100, 101, 101, 101,
101, 348

Érgaytti: 81

F

Féñ Yüyşañ: 274

Fransuz: 200

Fukan: 497

G

Gensu: 41, 41, 42, 244, 251, 267, 269,
270, 274, 274, 274, 319, 377, 377,
459, 460

Gensu-Çiñhey: 277

Gensuluq: 195

Gérmaniye: 287, 374, 485

Gomindañ: 40, 304

Grigori: 79, 361

Guañluni: 449

Guçuñ: 32, 286, 311, 400, 414, 446,
455-456, 460, 461, 462, 463, 463, 469,
470, 471, 476, 477, 479, 480, 483,
484, 484

Ġ

Ġalcat: 73, 73, 74

Ġarip: 266, 299, 299

Ġocamniyaz: 68

Ġol: 466

Çulca: 26, 74, 74

Çulcalık: 365, 441

H

Hacı: 51, 126, 127, 127, 129, 130, 130, 131, 131, 133, 136, 138, 138, 139, 139, 140, 140, 141, 144, 144, 144, 145, 147, 147, 149, 149, 150, 151, 152, 153, 153, 153, 153, 204, 204, 205, 205, 205, 205, 208, 208, 208, 215, 221, 225, 226, 227, 227, 227, 228, 230, 230, 230, 231, 231, 236, 239, 239, 239, 239, 239, 239, 239, 239, 240, 240, 241, 241, 241, 242, 244, 244, 244, 251, 251, 251, 251, 287, 288, 288, 288, 289, 289, 290, 290, 291, 292, 292, 292, 292, 295, 299, 301, 311, 311, 311, 324, 325, 325, 325, 325, 326, 327, 327, 327, 328, 328, 328, 328, 329, 329, 330, 330, 330, 330, 331, 331, 331, 331, 332, 332, 332, 332, 333, 333, 333, 334, 334, 334, 334, 334, 335, 335, 336, 336, 336, 336, 336, 336, 337, 337, 337, 337, 338, 338, 339, 339, 339, 340, 340, 341, 341, 341, 341, 341, 341, 342, 342, 342, 342, 343, 343, 344, 344, 344, 344, 344, 345, 345, 346, 347, 347, 347, 348, 348, 348, 349, 351, 353, 354, 356, 356, 357, 357, 357, 357, 358, 358, 358, 358, 358, 358, 359, 359, 360, 361, 361, 361, 361, 362, 362,

362, 363, 363, 363, 363, 364, 366, 366, 367, 367, 367, 368, 368, 369, 369, 370, 370, 370, 370, 370, 370, 370, 371, 371, 371, 371, 371, 371, 371, 380, 382, 383, 383, 383, 384, 384, 386, 387, 388, 388, 388, 388, 389, 391, 392, 395, 398, 400, 402, 402, 402, 402, 402, 403, 403, 403, 403, 403, 404, 404, 404, 405, 405, 405, 413, 417, 418, 418, 418, 418, 419, 419, 419, 420, 420, 420, 421, 421, 422, 422, 422-423, 423, 423, 423, 423, 424, 424, 424, 424, 424, 424, 424, 425, 426, 426, 426, 426, 427, 427, 428, 428, 429, 432, 437, 437, 438, 438, 438, 438, 439, 439, 439, 439, 439, 440, 440, 440, 440, 440, 440, 440, 441, 441, 442, 442, 443, 443, 443, 443, 443, 444, 444, 445, 445, 445, 450, 150, 452, 453, 453, 455, 455, 455, 455, 455, 455, 457, 457, 458, 458, 458, 459, 460, 460, 461, 461, 461, 461, 462, 462, 462, 462, 463, 463, 463, 463, 463, 464, 464, 465, 465, 466, 466, 466, 466, 468, 468, 468, 469, 469, 469, 470, 470, 470, 470, 470, 471, 471, 472, 472, 472, 472, 472, 473, 473, 473, 474, 474, 474, 474, 474, 475, 475, 476, 476, 476, 476, 477, 477, 477, 477, 477, 478, 478, 478, 478, 478, 479, 479, 479, 479, 480, 480, 481, 481, 481, 483, 483, 484, 484, 484, 484, 485, 485, 486, 486, 486, 486,

486, 486, 487, 487, 487, 488, 488,
490, 490, 490, 495, 495, 496, 496,
496, 496, 496, 497, 499, 499, 500,
500, 501, 501, 502

Hacı Aka: 207, 334, 368, 368, 383,
383, 418, 421, 440, 445, 452, 452,
460, 463, 464, 464, 468, 476, 478, 501

Haşim Usta: 343, 343

Haşir Teyci: 85

Havaana: 227

Hebibul Ovçi: 409, 411, 441

Hemdulla Elem: 426, 428

Hesen Aşun: 37, 37

Hesen Bala Hacı: 89, 95, 172, 220,
221, 221, 221

Hesen Dolan: 26, 27, 27, 28, 28, 28,
28, 37, 37, 38, 38, 38, 39, 45, 45, 46,
49, 50

Heyder: 48

Heyder Ependi: 28, 28, 29, 29, 33,
35, 35, 35, 37, 37, 38, 38, 39, 39, 45,
45, 45, 46, 46, 46, 47, 47, 47, 48, 48,
48, 49, 49, 49, 49, 101, 102, 103, 126,
131, 131, 131, 208, 326, 486, 486

Hezreti Éli: 243

Hélim: 110

Hélim Şaño: 109, 109, 109, 110,
110, 110, 110, 111, 112

Héytem: 286, 286, 293, 365, 365,
400, 401, 401, 441, 452, 452, 453

Hoşur: 188, 189, 400, 440

Hoşur Aka: 451

Hoşur Kantu: 188, 188, 189, 189,
191, 214, 214, 223, 223, 224, 300,
300, 329, 329, 332, 337, 359, 359,
364, 364, 365, 365, 365, 365, 365,
387, 387, 401, 401, 440, 440, 441,
450, 451, 451, 451, 452, 501

Hoşur Mirab: 108, 108, 109, 109,
109, 109, 110, 110, 112, 112, 112,
113, 113, 113, 113

Hösiyinbay Çanşif: 449

Ĥ

Ĥalıq: 328, 332, 332

Ĥarezmlik: 315

Ĥecu: 41, 270

Ĥeliçihan: 136, 136, 136, 136, 136,
137, 137, 138, 292, 334, 334, 336,
336, 336

Helçihan Hénim: 337, 337, 337, 341, 345, 348, 371, 392, 392, 393, 425, 425

Helpet: 496

Henzu: 11, 26, 27, 43, 44, 72, 125, 127, 135, 178, 188, 279, 300, 301, 379, 400, 405, 410, 436, 449, 486

Henzuçe: 13, 14, 26, 113, 127, 280, 401, 469, 478, 485

Hisrav Déhlivi: 217, 217

Hıtay: 144, 149, 189, 403, 412

Hociniyaz: 52, 53, 53, 55, 55, 56, 56, 56, 56, 57, 57, 57, 57, 58, 58, 58, 58, 58, 59, 59, 59, 59, 60, 60, 60, 60, 62, 62, 62, 63, 66, 66, 67, 67, 68, 68, 68, 69, 70, 70, 72, 73, 75, 75, 75, 75, 75, 75, 76, 76, 78, 79, 80, 80, 80, 81, 83, 83, 83, 84, 85, 88, 88, 88, 89, 89, 89, 94, 95, 95, 95, 95, 98, 99, 99, 99, 99, 100, 101, 101, 129, 201, 201, 203, 206, 206, 206, 206, 207, 254, 262, 312, 313, 321, 324, 342, 357, 377, 378, 378, 378, 378, 379, 379, 379, 389, 390, 391, 395, 397, 397, 408, 416, 432, 432, 449, 499

Hociniyaz Hacı: 49, 50, 81, 101, 101, 126, 126, 129, 131, 131, 132, 132, 133, 140, 140, 144, 144, 145, 148, 150, 152, 152, 162, 165, 199, 200, 202, 202, 202-203, 203, 205, 205, 206,

207, 207, 207, 208, 209, 209, 211, 213, 213, 213, 214, 214, 214, 215, 223, 223, 225, 226, 230, 231, 231, 233, 235, 236, 237, 240, 244, 245, 248, 251, 254, 257, 257, 266, 282, 283, 284, 290, 294, 295, 298, 301, 302, 307, 307, 309, 310, 310, 310, 311, 311, 321, 324, 357, 390, 392, 411, 413, 416, 416, 416, 417, 421, 423, 424, 426, 442, 442, 443, 445, 454, 457, 457, 497, 498, 499

Hociniyaz Hacim: 48, 51, 51

Hociniyaz Palgan: 457

Hociniyaz Palvan: 48, 49, 49, 53, 55, 61, 62, 64, 64, 64, 65, 69, 69, 70, 70, 70, 72, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 87, 87, 89, 91, 98, 99, 99, 100, 502

Hohul: 79, 79, 361

Hohul Grigori: 77, 77, 77, 79, 79, 80, 85

Hoten: 207, 330, 431, 439, 443, 449

Hotuntam: 175, 180

Huseyin Çanşév: 486, 497

Huyciñ: 141, 141

Huyçéñ: 293, 302, 302, 314

Huyzu: 127, 270, 296, 449, 486

Huyzuçe: 276

İ

İqbal Şevkiti: 275

İli: 71, 71, 71, 73, 78, 203, 297, 312, 346

İmam Aqun: 173

İmin Sozuq: 401, 401, 401, 401, 401, 401, 402, 402, 402, 402, 404

İmin Tuñçi: 287, 287, 288, 288, 289, 297

İminniyaz: 55, 55, 55, 66, 89

İshaq: 52, 58, 59, 83, 84, 84

İslam: 336, 410, 410, 412, 412

İsmayil Datu: 89, 95, 172, 300, 300, 301

İspendiyar: 421

İstambul: 14

İşan: 412, 412

İvan Daraz: 79

İvan Sérgiyeviç Turgénév: 324, 324

İvanov: 369

K

Kamal Ependi: 469

Kamal Kazim: 381

Kamal Zakir: 478

Kavlov: 16, 17, 18, 19

Kemek Heyyar: 303

Kerbela: 480

Konişehar: 42, 433

Kösüy Niyaz: 88, 88, 88, 88, 89, 99, 100

Köşöte: 304,

Q

Qalgaytti: 81

Qalmaq: 85, 85, 149, 383, 384, 478

Qamza: 58, 58, 58, 59, 59, 59, 59, 59, 59, 59, 60, 60, 60, 60, 60, 60, 60, 61, 61, 67

Qara Bosuq: 326

Qara Çecek: 178, 178, 178, 178, 178, 179, 179, 179, 179, 179, 192, 192, 192, 210

Qaradöve: 137

Qaraşehar: 82, 83, 416, 427, 427, 428

Karımukçi: 262, 263

Kasım Ependi: 350, 350, 358, 358, 358, 359, 361, 363, 368, 368, 369, 369, 369, 382, 383, 383, 383, 384, 384, 385, 392, 403, 418, 418, 418, 419, 419, 419, 420, 420, 422, 422, 423, 425, 425, 460, 463, 464, 465, 467, 467, 470, 475, 475, 484, 490

Kasım Hoten: 136, 292, 334

Kasım Palgan: 262, 263

Kasım Palvan: 133, 134, 136, 136, 138, 139, 140, 140, 140, 143, 148, 149, 149, 150, 150, 181, 181, 181, 182, 182, 182, 182, 182, 182, 183, 183, 187, 189, 193, 209, 209, 210, 210, 214, 230, 230, 243, 244, 244, 256, 258, 258, 261, 261, 261, 261, 262, 262, 263, 263, 264, 264, 264, 265, 291

Kasım Pugen: 279, 279, 350, 354, 354

Kazak: 27, 40, 53, 58, 58, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 70, 77, 85, 266, 299, 299, 299, 316, 340, 349, 400, 449, 486

Kazan: 2, 14, 34, 34

Kemerhan Ayla: 327, 328, 333, 335, 336, 337, 425, 425, 425, 426

Keşker: 11, 42, 81, 82, 105, 106, 108, 110, 113, 113

Kézibeg Goca: 229, 229

Kızıltag: 446

Koray: 368, 380, 501

Kuçar: 343

Kutadgu Bilik: 1

Kumul: 47, 50, 54, 55, 55, 64, 65, 65, 68, 68, 69, 70, 78, 78, 81, 82, 86, 86, 87, 91, 95, 95, 96, 96, 97, 97, 99, 101, 102, 116, 125, 125, 125, 126, 127, 127, 128, 128, 129, 132, 134, 137, 137, 137, 147, 147, 147, 149, 151, 151, 153, 157, 157, 158, 165, 172, 179, 180, 185, 187, 191, 191, 192, 192, 192, 195, 196, 196, 204, 206, 211, 214, 218, 221, 232, 235, 235, 236, 237, 243, 243, 243, 243, 244, 245, 251, 257, 259, 259, 259, 259, 259, 260, 261, 266, 267, 267, 267, 276, 276, 277, 279, 279, 280, 281, 281, 282, 284, 284, 285, 286, 287, 288, 292, 292, 297, 297, 298, 299, 304, 305, 306, 306, 308, 308, 311, 312, 312, 312, 312, 312, 315, 333, 335, 340, 343, 345, 345, 345, 346, 346, 348, 348, 348, 351, 352, 357, 357, 362, 374, 381, 381, 385, 385, 385, 385, 386, 389, 389, 390, 397, 397, 398, 400, 400, 407, 408, 408,

408, 415, 415, 416, 416, 416, 417,
417, 418, 422, 427, 427, 430, 444,
445, 448, 449, 450, 452, 455, 457,
457, 457, 459, 459, 459, 459, 460,
462, 465, 470, 481, 498

Ꞑumul Őienciñi: 217

Ꞑumul Vañliki: 134, 137

Ꞑumulluꞑ: 64, 65, 149, 289, 312,
416, 416

Ꞑuran: 124, 160, 265

Ꞑuran Kérim: 479

Ꞑurban: 55, 55, 56, 56, 56

Ꞑurbanniyaz: 82, 82, 82, 88, 89

L

Lapꞑuk: 137

Lénin: 346, 346, 346

Léningrad: 2

Léuvénlun: 42

Li Darin: 149, 251, 399, 399, 399,
496

Li Heyru: 376, 376, 389, 398, 398,
400, 477

Li Şufu: 55,

Li Yüñ: 196, 197, 197

Loꞑéñ: 143, 219, 265, 293, 295, 301,
311, 400, 400, 433

Loduñ: 307, 307, 307, 308, 311, 321,
326

Loduñ-Ꞑumul: 307

Lokꞑun Vañ: 67

Lükꞑün: 427, 428, 428, 428, 428,
428, 430, 430, 432, 437, 437, 438, 441

Lyavcaven: 300, 301

Lyudavan: 22

Lyulüycañ: 127, 127, 128, 129, 134

Lyusicañ: 141, 141, 141, 145, 145,
146, 146, 147, 147, 147, 148, 150,
151, 151, 151, 152, 153, 157, 167,
169, 170, 170, 173, 173, 182, 191,
191, 199, 199, 199, 199, 200, 200,
200, 201, 203, 203, 203, 204, 205,
205, 205, 205-206, 206, 206, 206, 207,
207, 214, 215, 215, 215, 216, 216,
216, 218, 218, 218-219, 219, 220, 220,
220, 221, 221, 221, 222, 222, 222,
235, 239, 257, 257, 257, 257, 258,
259, 260, 260, 260, 266, 266, 266,
266, 266, 266, 294

Lyu Vénluñ: 447

M**Ma Gocünni:** 449**Maahun:** 89**Mabav:** 273, 273, 273, 273**Mabufaň:** 275, 275, 275**Macuñcé:** 276, 276, 277, 277, 278, 279, 279, 280, 281, 300, 476, 476**Macuñşyaň:** 449**Macuñyiň:** 244, 244, 244, 244, 251, 254, 267, 273, 273, 274, 275, 275, 276, 276, 277, 277, 277, 278, 279, 279, 279, 279, 280, 280, 280, 281, 281, 282, 282, 283, 287, 287, 295, 296, 297, 297, 298, 298, 298, 299, 299, 299, 299, 300, 300, 300, 301, 301, 301, 302, 302, 302, 302, 303, 303, 303, 304, 304, 305, 305, 305, 305, 305, 305, 306, 306, 306, 307, 307, 309, 309, 309, 309, 309, 310, 310, 311, 311, 312, 313, 314, 316, 326, 340, 345, 345, 345, 347, 347, 350, 352, 352, 353, 375, 377, 377, 377, 378, 378, 378, 380, 381, 381, 381, 382, 382, 382-383, 383, 383, 383, 383, 384, 384, 413, 459, 459, 459, 459, 460, 462, 464, 465, 465, 465, 465, 466, 466, 466, 466, 466, 466, 467, 467, 468, 468, 468, 469, 470, 470, 473, 474, 474, 474, 475, 476, 476,

476, 476, 478, 478, 478, 479, 479, 479, 480, 481, 481, 481, 483, 483, 484, 484, 484, 487, 487, 488, 488

488, 488, 488, 488, 489, 489, 497, 500, 500

Maħosen: 278**Malçi Orağay:** 88**Malüycañ:** 472, 472, 473, 474, 474, 474, 474, 474-475, 475**Manas:** 286**Mancu:** 3, 72, 273, 379**Mancu Ğan:** 42, 106**Mancu Ğanliķi:** 71, 114**Mancugo:** 487**Mañçu Ğanliķi:** 96**Mañçuçe:** 111**Mañcéstr:** 72**Maralbéşilik:** 108**Ma Lucaň:** 414**Ma Pugen:** 462, 466**Ma Şimiň:** 413, 414, 416**Maşimiň:** 413, 413, 414, 427, 450

Mehbubbeg: 172

Mehmut Hoca: 486, 486, 486, 487, 487, 487, 488, 489, 489, 490, 496

Mehmut Muhiti: 427, 437, 438, 438, 441, 441, 443, 443, 443, 455, 458, 460, 460, 461, 462, 463, 464, 464, 464, 465, 465, 466, 467, 468, 468, 468, 468, 469, 470, 470, 475, 475, 478, 478, 479, 481, 481, 481, 484, 484, 487, 487, 490, 498

Mehmut Sicañ: 464

Meḥsut: 432, 432

Meḥsut Bay: 28, 347, 357, 384, 437, 444

Meḥsut Muhiti: 2, 11, 14, 15, 27, 33, 34, 34, 34, 34, 35, 35, 36, 37, 37, 38, 39, 39, 39, 40, 41, 44, 45, 45, 102, 103, 103, 131, 326, 344, 344, 344, 345, 345, 345, 345, 347, 347, 348, 348, 348, 349, 349, 350, 351, 354, 355, 356, 356, 356, 357, 358, 385, 385, 385, 408, 411, 411, 411, 412, 412, 412, 412, 413, 413, 413, 413, 414, 416, 416, 416, 417, 418, 418, 418, 419, 420, 420, 421, 421, 422, 425, 425, 426, 426, 427, 428, 429, 429, 430, 432, 432, 438, 441, 445, 446, 490, 496

Mekke: 81, 82, 82, 82, 101, 270

Mekke-Medine: 82, 282

Meñlik: 167, 175, 248, 248, 249, 252

Meñlik Bala: 172, 175, 176, 227, 228, 238, 238, 239, 239, 239, 250, 250, 250, 258, 303, 388

Meñlik Niyaz: 140, 140, 142, 142, 152, 154, 154, 155, 156, 156, 156, 156, 156, 157, 157, 157, 158, 158, 158, 162, 162, 163, 163, 164, 165, 165, 165, 165, 166, 171, 172, 175, 175, 180, 180, 180, 180, 180, 181, 181, 181, 181, 184, 184, 186, 187, 189, 190, 190, 192, 192, 192, 193, 193, 198, 208, 208, 209, 209, 209, 213, 214, 215, 223, 223, 224, 224, 225, 225, 225, 225, 226, 226, 226, 227, 228, 228, 229, 233, 238, 238, 238, 238, 238, 242, 245, 247, 253, 253, 253, 258, 258, 389

Mensurcanbay: 449, 486, 497

Mirab Beg: 113

Mirul: 253, 332, 335, 342, 363, 426, 437, 452

Mirul Mergen: 253, 284, 284, 284, 284, 285, 285, 285, 285, 285, 286, 286, 286, 286, 287, 287, 288, 293, 293, 293, 300, 300, 310, 310, 311, 329, 329, 329, 329, 329, 330, 330, 330, 330, 331, 331, 331, 331, 333,

334, 334, 334, 334, 335, 335, 341,
345, 356, 359, 359, 359, 362, 363,
366, 367, 367, 367, 368, 368, 369,
369, 369, 371, 387, 402, 402, 423,
423, 424, 424, 425, 425, 425, 429,
438, 442, 442, 442, 452, 452, 452,
452, 459, 460, 461, 473, 474, 475,
485, 490

Mollağ: 286, 286, 293, 293, 328, 328,
328, 328, 328, 365, 365, 365, 365,
367, 367, 367

Moñğul: 56, 83, 100, 100, 100, 101,
101, 141, 157, 194, 317, 317, 324,
346, 346, 346, 346, 346, 346, 37, 347,
347, 347, 347, 348, 348, 348, 348,
348, 348, 348, 349, 351, 351, 351,
351, 358, 358, 360, 363, 363, 363,
364, 364, 364, 366, 371, 375, 382,
382, 382, 383, 383, 384, 384, 384,
419, 426, 426, 449, 474, 488

Moñğulçe: 88, 350

Mori: 453, 453, 453, 459, 460, 460,
462, 463, 463, 463, 464, 464, 465,
465, 469, 469

Moskva: 2, 36

Mosul Hacı: 468

Moydin Ҳелпе: 449,

Muhammet Peyğember: 87

Muhiti: 413, 414

Mustapa Kamal: 382

Musulman: 403, 403

N

Natalya: 79

Nazivane Ağıça: 320, 321, 322, 322

Nemet Ҳелпет: 479, 481, 481, 481,
481, 490, 491, 495, 498

Nenciñ: 9, 9, 448, 468, 468, 468

Nenlyañ: 1, 27, 33, 326

Nensen: 40

Nezer: 49, 96, 96, 98, 101, 102, 102,
128, 128, 133, 149, 149, 150, 150,
151, 251, 251, 294, 294, 449

Némis: 77, 78, 200

Nérinkir: 175, 230, 244, 380, 387

Nérinkirlik: 349

Nézim Hékmét: 255

Niñşya: 274, 274

Niyaz: 140

Niyaz Beg: 350, 352, 352, 352, 354

Niyaz Palgan: 149

Niyaz Palvan: 133

Niyazhan Ağıca: 167, 168, 168, 168,
168, 170, 171, 171, 171, 172, 172,
175, 176, 176, 181, 198

Noğay: 27, 44, 45

Nom: 175, 180, 193, 193, 194, 194,
194, 194, 195, 195, 195, 196, 197,
197, 197, 290, 343, 380

Nom-Қumul: 193

Noşirvan: 92

Noşirvan Teyci: 91, 91

Nurgali: 316

O

Oraz Bovay: 456, 456

Orus: 85, 283, 287, 312, 395, 415,
428, 446, 446, 446, 480, 488, 489

Oğlaqçi Mensur: 409, 409, 409, 411,
411, 414, 438, 441

Ovçi Hebibul: 344, 358, 385, 411,
412, 414

Ö

Özbék: 27, 27, 76, 79, 148, 449, 486,
486

Özbékçe: 77, 486

Özbékistan: 14

P

Pars: 91

Pars-Taciқ: 217

Parsi: 443

Pazar: 301, 302

Pazil Dorğa: 470

Pehlivan Mehmüt: 315, 315

Pen Darin: 6, 6, 6, 7, 23, 26, 28, 28,
34, 35, 38

Pen Yavnen: 3, 3, 3, 3, 4, 4, 4, 5, 5, 5,
6, 5, 5, 7, 7, 7, 8, 8, 8, 8, 9, 9, 9, 9, 9,
10, 10, 10, 11, 12, 12, 12, 12, 13, 13,
14, 14, 15, 15, 15, 17, 17, 18, 18, 19,
19, 19, 19, 20, 20, 20, 20, 21, 21,
21, 22, 22, 22, 23, 26, 26, 27, 27, 28,
28, 28, 28, 30, 40, 43, 50

Pétrgrat: 71, 74, 76

Pıçan: 260, 385, 407, 407, 409, 411,
413, 413, 413, 413, 413, 414, 414,
414, 415, 415, 415, 426, 426, 426,
427, 427, 427, 427, 427, 427, 451, 498

Pitov: 39, 39, 39, 45

Pucuñ: 125

Pütüti: 390, 390, 394, 395

R

Raci Bala: 229, 229, 229, 229, 230

Rahman: 456, 457, 457

Rosiye: 4, 36, 70, 73, 76, 287, 350, 460, 479, 485, 488

Rosiye İmpériyisi: 76

Royinten: 421, 421

Rozahun: 282

Rozi Haci: 26, 26

Rozi Hacim: 42, 44

Rozi Molla: 430, 431, 431, 431, 431, 431, 432, 439, 439, 439, 439, 439, 440, 441

Rozi Usta: 343, 343, 343, 343, 343, 359, 369, 370, 370, 370, 370, 370, 370, 381

Rus: 6, 36, 39, 47, 72, 74, 74, 74, 200, 324, 398, 432, 437

Ruşçe: 14, 16, 77, 77, 350,

Rustem Palvan: 357

S

Sadiq Kormal: 230, 241, 244, 251, 254, 254, 316, 349, 358, 358, 382, 382, 384, 386

Saqa: 296

Sağal İmam: 170, 174

Sali: 159, 160, 160, 160, 160, 160, 160, 161, 161, 161, 174

Sali Dorğa: 153, 162, 162, 162, 162, 162, 163, 163, 163, 164, 164, 164, 164, 165, 165, 167, 167, 167, 169, 169, 170, 172, 173, 173, 173, 173, 174, 174, 174, 174, 175, 176, 177, 178, 178, 179, 179, 180, 180, 181, 181, 181, 182, 182, 182, 183, 183, 183, 183, 184, 184, 185, 187, 189, 189, 189, 189, 190, 190, 190, 190, 191, 193, 197, 197, 197, 197, 198, 198, 208, 209, 209, 209, 209, 209, 209, 210, 210, 210, 214, 214, 214, 214, 214, 228, 230, 230, 231, 232, 232, 233, 233, 237, 238, 239, 240, 240, 242, 242, 242-243, 243, 243, 243, 244, 244, 244, 252, 252, 253, 254, 254, 255, 255, 256, 258, 258, 258, 258, 258, 259, 259, 259, 259, 261, 261, 262, 262, 262, 264, 294, 295, 301, 303, 303, 304, 306, 306, 306, 306, 316, 339, 340, 340, 340, 341, 341, 341, 342, 342, 344, 344, 346, 347, 349, 352, 358, 358, 366, 370, 370, 375, 380, 384,

386, 386, 388, 388, 389, 399, 399,
399, 399, 403, 418, 418, 440, 441,
460, 472, 475, 475, 483, 483, 498

Sanci: 32

Sarihan: 38, 38, 39, 39, 45

Sayit Vañ: 427, 428, 432

Sedenşa: 56, 66

Sedenşa Añunum: 218, 220, 220,
230, 231, 231, 232, 232, 232, 234,
234, 234, 237, 238, 239, 241, 242,
242, 242, 243, 243, 296, 297, 298

Sedenşa Elem Añunum: 89

Seyida Nesepiy: 339, 339

Seypul: 451, 451, 451, 451

Seypuñ Tohti: 67, 67, 85

Ségizhan: 85

Sétiniyaz Bova: 137

Sibiriye: 447

Sicañ: 151, 202, 206, 445

Sivin Hédin: 485, 485

Sopi Allayar: 132

Sopi Aka: 168, 226, 249, 249, 252,
253, 254, 254

Sopi Mergen: 140, 166, 166, 166,
167, 168, 169, 171, 172, 175, 180,
180, 184, 198, 209, 210, 227, 227,
227, 228, 228, 230, 230, 230, 233,
236, 236, 238, 242, 247, 247, 247,
249, 249, 249, 251, 252, 252, 252,
253, 254, 258, 258, 258, 258, 303,
326, 341, 388

Sovét: 16, 39, 346, 361, 447, 460,
487, 488, 488, 488, 488, 488, 489,
489, 489, 489, 489, 490, 496, 496,
496, 496, 497, 497, 497, 497, 499

Suħa Batur: 351

Suħovux: 139, 139, 145, 147, 152,
157

Suħovuş: 139

Suleyman Ķariy: 110

Sumkağa: 137

Suñ Cuñşen: 12, 12, 12, 12, 13, 13

Suñ Ķisen: 413

Süñ Ķisen: 413, 413

Ş

Şaehmet Bay: 89, 95

Şahname: 337, 421, 421

Şaķormal: 276, 276, 280, 281, 281,
282, 282, 282

Şamehsut: 49, 50, 50, 55, 55, 64, 64,
64, 66, 66, 66, 67, 69, 70, 78, 78, 78,
82, 85, 86, 86, 91, 91, 91, 92, 92, 92,
92, 93, 93, 93, 94, 94, 94, 94, 95, 96,
96, 96, 97, 97, 97, 97, 98, 98, 99, 101,
106, 124, 124, 124, 125, 125, 125,
125, 125, 125, 127, 127, 128, 128,
128, 130, 133, 133, 134, 136, 144,
144, 148, 149, 149, 149, 149, 176,
191, 195, 195, 201, 202, 205, 229,
230, 248, 249, 249, 249, 249, 251,
252, 256, 256, 290, 315, 343, 457

Şamehsut Vañ: 55, 55, 78, 86, 89, 89,
92, 106, 106, 123, 124, 143, 144, 194

Şamehsut Vañcuñ: 49, 90

Şaño: 111

Şarlar Tégi: 81

Şeyh Seidi: 104

Şemey: 2

Şerķiy Şiñcañ: 500

Şeyh Seid: 91

Şibe: 449

Şi Ciñgên: 195

Şi Cisa: 196, 196, 196, 196, 197, 197,
197

Şimaliy Şiñcañ: 498

Şiñcañ: 3, 3, 3, 4, 8, 11, 11, 13, 14,
14, 16, 23, 28, 29, 34, 42, 42, 42, 44,
48, 97, 105, 201, 264, 277, 277, 277,
278, 278, 280, 281, 282, 282, 288,
288, 297, 297, 297, 301, 313, 349,
350, 353, 373, 376, 377, 379, 382,
382, 384, 385, 444, 447, 448, 459,
459, 469, 469, 469, 469, 480, 485,
487, 487, 489

Şiñcañlık: 17

Şiñhey: 12

Şiñşiñ: 191

Şiñşiñya: 261, 262, 311

Şiñ Duben: 484, 486, 486, 488, 489,
489, 489, 489, 489, 489, 489, 489, 499

Şiñ Şisey: 315, 316, 316, 318, 318,
319, 319, 327, 372, 388, 388, 389,
390, 390, 391, 391, 391, 392, 392,
393, 393, 395, 396, 397, 397, 398,
398, 398, 398, 413, 415, 415, 426,
430, 430, 430, 431, 431-432, 432, 432,
432, 432, 434, 435, 435, 436, 436,
437, 439, 439, 446, 446, 446, 447,
447, 447, 450, 459, 464, 465, 476,
485, 490, 495, 497, 497, 499, 499, 500

Şiñ Zihuy: 388, 388, 394, 394, 394,
395, 395, 416, 447

Şopul: 140, 153, 154, 158, 158, 161,
161, 161, 164, 167, 169, 170, 170,
175, 177, 180, 181, 183, 187, 191,
195, 205, 207, 207, 210, 223, 242,
244, 245, 258, 259, 326, 372, 380

Şopulluq: 156, 159, 165, 169, 172,
183, 193, 222, 223, 232

Şvetsiyilik: 485

Şuñzi Biñga: 318

Şüy Dotey: 110, 110, 110, 111, 111,
112, 113, 113, 113, 113, 114

Şüy Luyi: 197

Şüy Şyencañ: 218, 218, 218, 219,
219, 219, 219, 219, 221, 221, 222,
232, 233, 233, 233, 233, 234, 234,
234, 234, 235, 236, 237, 237, 239,
239, 240, 240, 240, 240, 240, 240,
241, 241, 242

Şyencañ: 234

Şyencañ Darin: 233, 233, 236

T

Tacik: 339

Tahirbeg: 2, 13, 13, 51

Tahir Beg: 14, 15, 15, 15, 15, 28, 33,
35, 36, 37, 39, 42, 44, 45, 51, 102,
103, 126, 326, 345, 786, 486, 486,
490, 496, 496

Tarati: 81, 364, 380

Tarbağatay: 70

Tarhan Casaqlıq: 250

Tarim: 500

Taşbalıq: 180

Taşkent: 2, 14

Taşkurgan: 82

Taşvilik: 179, 191, 193, 210

Tatar: 27, 33, 48, 208, 449, 460, 486

Tav Minyu: 446

Tekehan Ayla: 331

Teñritag: 34, 56, 283, 307, 308, 374,
445, 500

Tevrat: 154

Teyci: 94

Teyci Beg: 106, 127, 205

Teyci Beg Ğocam: 130, 144, 153,
204, 404, 404

Toğuçi: 136, 136, 136, 236, 321, 328

Tohniyaz: 336, 391

Tohniyaz Zor: 320, 320, 321, 321, 321, 322, 322, 324, 325, 325, 336, 336, 340-341, 341, 341, 342, 343, 343, 344, 356, 359, 363, 366, 367, 371, 371, 387, 392, 405, 441, 500, 501

Tohti Beg: 112, 112, 113

Tohti Seypuñ: 130, 326, 369

Toqsun: 62, 67, 67, 76, 82, 82, 88, 385, 407, 414, 415, 426, 498

Toqsun Qormal: 183

Toqsun Pugen: 222, 222, 238, 238, 238, 238, 239, 239, 240, 241, 243, 258, 260, 347, 347, 416, 416, 416

Toqsunluq: 52, 65, 82, 82, 89

Toqsunluq İshak: 53, 61, 64

Toqur İşan: 411, 411, 411, 411, 412, 413

Tokyo: 469

Topraq Sali: 64, 65, 65, 65, 66, 66, 66, 67, 67, 68, 69, 69, 69, 70, 85

Tömür Aka: 69, 78, 86, 149, 204, 249, 252, 289, 289, 342, 369, 449,

449, 455, 496, 496, 501, 501, 501, 501, 501, 502

Tömür Cisa: 434, 435, 435, 435, 435, 435, 435, 445

Tömür Çarva: 250

Tömür Helpe: 5, 33, 45, 45, 46, 46, 47, 47, 47, 47, 48, 48, 48, 48, 50, 51, 54, 55, 64, 67, 68, 68, 68, 68, 69, 76, 78, 78, 79, 86, 90, 93, 99, 103, 130, 130, 130, 130, 132, 133, 137, 159, 180, 191, 210, 223, 226, 229, 231, 233, 236, 236, 252, 256, 326, 342, 455, 457, 500

Tyencin: 14, 447

Tulum Çaşkan: 167, 168, 188, 190, 190

Tuñbav: 449

Turdi Şaño: 285

Turköl: 193, 244

Turpan: 10, 11, 15, 32, 35, 40, 40, 344, 345, 358, 384, 385, 397, 397, 398, 399, 406, 406, 407, 408, 412, 414, 414, 414, 414, 414, 415, 415, 417, 417, 418, 418, 418, 425, 426, 426, 426, 427, 430, 430, 432, 433, 436, 437, 437, 437, 442, 444, 445, 450, 456, 459, 460, 460, 468, 478, 483, 498

Turpan-Astane: 407

Turpan-Piçan: 441

Turpanlık: 385, 386, 404, 415, 416,
416, 418, 457, 472, 473

Tursun: 36, 37, 37, 37, 38, 38, 45

Tuyuk Ğocam: 410, 410

Türk: 4, 359

Türkçe: 359, 360

Türkiye: 382, 485

Türkiyelik: 469, 478

U

Ufa: 34

Uruguay: 139

Urumçi: 2, 3, 42

Urus: 299,

Utbolak: 83, 88

Uveys Mupti: 231, 231

Uygur: 2, 10, 10, 10, 10, 11, 11, 12,
13, 23, 26, 27, 27, 34, 43, 58, 71, 71,
76, 84, 84, 84, 84, 87, 101, 135, 135,
141, 149, 157, 162, 178, 186, 199,
214, 284, 284, 296, 296, 301, 301,
,302, 351, 353, 353, 353, 354, 369,

385, 407, 442, 443, 449, 460, 461,
466, 485, 486, 487, 488

Uygur-Henzu: 183, 430

Uygurçe: 26, 170, 469, 469, 469, 469,
471, 473, 486

Ü

Ürümçi: 3, 5, 9, 15, 16, 21, 22, 26, 27,
29, 30, 44, 48, 48, 49, 50, 78, 98, 126,
128, 130, 133, 134, 147, 150, 208,
211, 237, 244, 245, 251, 266, 284,
284, 285, 285, 289, 301, 302, 302,
307, 317, 321, 324, 328, 342, 345,
345, 347, 360, 373, 385, 390, 400,
405, 405, 414, 437, 437, 437, 442,
442, 442, 444, 446, 446, 446, 446,
447, 459, 460, 464, 469, 469, 469,
483, 483, 485, 485, 486, 486, 486,
497, 498, 498, 498, 499, 499, 499,
499, 499, 502

Ürümçi-Ķumul: 307

V

Vañ Byav: 31

Vañ Fuguen: 266, 266, 266, 266, 266

Vañ Pu: 178

Vasili İvanov: 361, 361, 362, 362,
363, 363, 363, 364, 369, 371, 371, 419

Vélibay: 72, 73, 73, 74, 74, 74, 74, 74,
75, 75, 75, 75, 76, 76, 76, 76, 80, 80,
80, 81, 81, 85

Y

Yağup Hacı: 81

Yalğuntağ: 407, 407, 415, 415, 445

Yañ Ağun: 281

Yañ Cañcuñ: 7, 7, 7, 7, 10, 10, 11,
13, 13, 14, 14, 15, 17, 21, 23,
31, 31, 33, 33, 43, 49, 64, 64-
65, 69, 98, 149, 201, 201, 202,
203, 218, 218, 218, 251, 251,
373, 394, 449, 455, 457

Yañ Menmum: 199

Yañ Senmucañ: 279

Yañ Ziñşin: 3, 4, 4, 5, 5, 6, 6, 6, 6, 6,
8, 8, 9, 9, 9, 16, 16, 17, 17, 18,
18, 18, 19, 19, 19, 21, 21, 29,
34, 35, 40, 41, 42, 42, 42, 42,
42, 50, 50, 50, 50, 95, 95, 95,
97, 97, 97, 127, 128, 195, 199,
308

Yapon: 200, 382, 447, 464, 487

Yaponiye: 3, 312, 318, 374, 377

Yaponiyilik: 378, 379, 379, 469, 478

Yaponka: 465

Yari Dorğa: 221, 221, 221, 234, 234,
235, 235, 241, 241, 242

Yari Qariy: 159, 159

Yasin Burut: 110

Yasin Gaçi: 370, 370, 370

Yav Darin: 151, 221

Yemşilik Seypul: 450

Yerket: 71, 71, 72, 76, 360

Yetteğuduğ: 460, 461

Yettesu: 71, 74, 76

Yéñişeher: 436, 436

Yoldaş Ağun: 73

Yolvas: 109, 113, 114, 114, 114, 125,
126, 127, 127, 128, 128, 129, 129,
130, 130, 137, 137, 138, 138, 151,
151, 173, 202, 205, 205, 221, 221,
222, 258, 258, 261, 267, 279, 279,
302, 303, 303, 312, 316, 321, 340,
342, 348, 350, 350, 350, 350, 350,
353, 354, 354, 355, 356, 356, 356,
357, 357, 357, 358, 358, 361, 361,
367, 367, 367, 368, 368, 369, 377,
377, 380, 382, 404

Yolvasbeg: 127, 280, 280, 303

Yolvas Beg: 138, 151, 367

Yolvás Darin: 299

Yuḥutañ: 478

Yunus: 10, 23

Yunus Beg: 10, 10, 17, 35, 40, 41, 43, 43, 43, 44, 45, 89

Yunus Elem: 124, 124, 124, 124, 125

Yusup Teyci: 50, 89, 89, 89, 90, 91, 92, 92, 93, 93, 93, 94, 94, 95, 95, 95, 97, 98, 99, 101, 101, 102, 128, 128, 129, 129, 129, 129, 130

Yuvénniñ: 10

Yu Vénbiñ: 43, 43, 44

Yüen Şikey: 96

Yüsüp-Emet: 303

Yüsüp Ependi: 344, 359, 359, 371, 371, 371

Yüsüp Ƙumuli: 90

Yüsüp Moñgul: 371

Yüsüp Teyci: 144, 144, 144, 145, 145, 146, 146, 146, 147, 147, 148, 148, 148, 149, 150, 150, 150, 150, 151, 151, 152, 153, 153, 153, 167, 172, 204, 204, 204, 213, 220, 220, 244, 294, 295, 295, 295, 296, 298, 298, 299, 313, 339, 342, 345, 345, 380, 405

Z

Zakir: 480

Zakir Polatov: 460,

Zakir Senmu: 462, 462, 462, 462, 466, 476, 476, 476, 476, 477, 477, 477, 478, 479, 480

Zihuy: 435

Zozuñtañ: 273

Zuñtuñ: 42

3.2. TARİH DİZİNİ

4 iyun : 498

8-iyul : 22

10 noyabr : 389

12-aprel : 447

13 mart : 433

18-séntebr : 447

1835 : 73

1871 : 74

1881 : 71

1883 : 71

1903 : 104

1908 : 42

1911 : 1

1912 : 1

1918 : 1

1926 : 42

1928 : 1

1928 : 195

1930 : 137

1930 : 256

1931 : 187

1931 : 447

1932 : 389

1933 : 398

1933 : 433

1933 : 454

1933 : 498

1987 : 502

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Uygur edebiyatın önemli edebiyatçılarından biri olan Abdurrahim Ötkür'ün *Oyganğan Zémin I* adlı romanı belgesel nitelikli tarihi romandır. Ötkür edebiyatın her alanında eserler vermeye çalışmış çok yönlü bir kişiliktir. Kaleme aldığı *Oyganğan Zemin 1* romanı onun ilk romanı olan *İz* romanının devamı niteliğindedir. Roman karakterleri ve yaşanan olaylar açısından incelendiğinde konusunu tamamen gerçek bir olaydan alır. Kumul Çiftçiler Ayaklanması sırasında yaşananlar romanda konu edinmektedir.

Tezin giriş bölümünde ilk olarak Uygur adı ve tarihiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Sonrasında Çağdaş Uygur edebiyat dönemine ait bir roman olduğu için dönem hakkında edebi bilgiler verilmiştir. Tezde yararlanılan kısaltmalar ve transkripsiyon alfabesi de giriş bölümüne eklenmiştir.

Tezin inceleme bölümünde ilk olarak Abdurrahim Ötkür'ün hayatı, edebi kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonrasında ise roman zaman, mekân, olay örgüsü, dil ve üslup, anlatıcı ve bakış açısı, şahıs kadrosu açısından ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Dil ve üslup kısmında romanda yer alan söz sanatları, atasözleri ve deyimler, ikilemeler tespit edilmiştir. İnceleme sırasında Türkiye Türkçesindeki atasözleriyle aynı olanlar tespit edilmiştir. Bu Uygurlar ile köklerimizden ortak olduğunun adeta bir kanıtıdır. Ayrıca romanda kullanılan teknikler açısından da incelenmiştir.

Eserde kahramanlar genelde Kumul ağzıyla konuşturulmuştur. Yazarın dili son derece akıcı ve yalındır. Eserde dikkat çeken bir başka unsur da folklorik malzemelerin sık kullanılmış olmasıdır.

Tezin aktarma bölümünde ilk olarak Arap alfabeli orijinal metin transkript edilmiştir. Sonrasında metin gramer kurallarına uyularak aktarılmıştır. Uygur Türkçesiyle ilgili hacimli bir sözlük olmadığından çeviriyle alakalı bazı problemlerle karşılaşmış bulunmaktayım.

Tezin son bölümünde özel ad ve tarih dizini bulunmaktadır. Özel adlar sayfa numaraları yazılarak gösterilmiştir. Tekrar eden özel adların hepsi ayrı ayrı sayfa

numaraları belirtilerek gösterilmiştir. Tarihi bir roman olduğu için tarih dizini eklemeyi uygun gördük.

Roman teknik açıdan kusurlar barındırsa da genel mahiyette son derece başarılıdır. Ötkür bu roman ile o dönemde yaşanan koşulları bizlere tüm gerçekliğiyle sunmaktadır. Ayrıca yazar okuyucuyu bilinçlendirmeyi ve milli şuuru ayakta tutmayı amaçlamaktadır. Bunu yapmak için de milli ve yerli motifleri esere başarılı şekilde yerleştirmiştir.

Uygur sahasıyla alakalı yapılan çalışmalar sınırlıdır. Bu tezde Uygur edebiyatında önemli bir yere sahip olan Abdurrahim Ötkür'ün tarihi romanı Türkçeye aktarılmış, edebi yönden incelenmiştir. Bu çalışmayla Uygur literatürüne katkı sağlamak amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

Abdulahit Kaşgarlı, Raile. *Çağdaş Uygur Edebiyatı Tarihi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2017.

Aktaş, Şerif. *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Ankara: Birlik Yayınları, 1984.

Alptekin, Erkin. “Çin’in Doğu Türkistan Siyaseti”, *Türk Kültürü*, Sayı: 21, Ağustos 1983, ss. 244.

_____. “Doğu Türkistan Türklerinin Bağımsızlık Mücadelesi”, *Yeni Türkiye Türk Dünyası Özel Sayısı: II*, ss. 1386

Alptekin, İsa Yusuf. *Doğu Türkistan’da Kızıl Çin Vahşeti*, İstanbul: 1970.

Ay, Özgür. *Abdurrahim Ötkür’ün "İz" Romanı (İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2007.

Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 1990.

Bozkurt, Fuat. *Türklerin Dili*, İstanbul: Cem Yayınları, 1992.

Buğra, Mehmet Emin. *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara: 1987.

Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 1968.

Coşkun, Volkan. “Yeni Uygur Türkçesinde Ses Uyumu ve Ses Olayları”, (Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi), Sayı: 6, Ankara, 1998, ss. 796.

Çengel, Hülya Kasapoğlu. *Abdurrahim Ötkür’ün Şiirleri I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.

Çetin, Nurullah. *Roman Çözümleme Yöntemi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2015.

Çetişli, İsmail. *Metin Tahlillerine Giriş 2, (Hikâye-Roman-Tiyatro)*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 11. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi, 1993.

Doğan, Levent. *Uygur Türkçesi Grameri*, Paradigma Akademi Yayınları, 2016

Ercilasun, Ahmet Bican. *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.

_____. *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.

Gömeç, Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, 2. Baskı, Ankara: Akçağ Yayınları, (tarihsiz)

Gülensoy, Tuncer. *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

Erdoğan Boz, *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2004.

Emet, Erkin. *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*, Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 2000.

Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1985.

İnayet, Alimcan. *Uygur Halk Ağızları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, C. I-II, Ankara: Kültür Bakanlığı

Yayınları, 1991.

İnayet, Alimcan. “Çağdaş Uygur Edebiyatında Bir Hikâye: Çenikış”,

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: IX, Sayı: 2, İzmir, 2000, ss. 86.

Kasapoğlu Çengel, Hülya. , *Abdurrahim Ötkür'ün Şiirleri I*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2000.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut. *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Korkmaz, Zeynep. *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları, 2003.

Necip, Emir Necipoviç. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Çev. İklil Kurban, Ankara: TDK Yayınları, 1995.

Öztopçu, Kurtuluş. *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, 1992.

Öztürk, Rıdvan. *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları, 1995.

Öztürk, Sevgi. “Yeni Uygur Türkçesinde İkilemeler”, *Turkish Studies*, Volume: 3/4, 2000, ss. 377.

Şıncañ Uyğur Aptonom Rayonluq Milletler Til-Yéziq Xizmiti Komitétı Luğat Bölümü, Uyğur Tiliniñ İzahlıq Luğiti (Qisqartılmış), Ürümçi: Şıncañ Xelq Neşriyatı, 1999.

Tanrıdağlı, Güلزade. *Çağdaş Uygur Romanı (20. yüzyıl)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1996.

Tekin, Mehmet. *Roman Sanatı 1, Romanın Unsurları*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2011.